

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ**

**Γερμανικός και Νεοελληνικός Διαφωτισμός:
Διερεύνηση πνευματικών αλληλεπιδράσεων
στη διαμόρφωση της Νεοελληνικής Παιδείας**

**Σοφία Χρ. Κουκουβίνου
Α.Μ.: 768**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Επιβλέπων: Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης,

Καθηγητής Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Αθηνών

Μέλη: Ιωάννης Ε. Βρεττός, Καθηγητής Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Αθηνών

Βασιλική Πάτσιου, Καθηγήτρια Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Αθηνών

ΑΘΗΝΑ 2021

*Στην οικογένειά μου,
με ευγνωμοσύνη για τη συμπαράστασή της*

«Η έγκριση της παρούσας διδακτορικής διατριβής από το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέως (Ν. 5343/1932, άρθρο 202, παρ. 2)».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Δήλωση περί μη λογοκλοπής	7
Συντομογραφίες	8
Πρόλογος-Ευχαριστίες	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	10
Σχεδιασμός της έρευνας	17
Η Συγκριτολογία ως μεθοδολογική προσέγγιση	27
Γερμανικός Διαφωτισμός	32
Νεοελληνικός Διαφωτισμός	59
Η εκπαίδευση	74
Ο περιοδικός Τύπος	77

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΕΛΛΗΝΟ-ΓΕΡΜΑΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Εισαγωγή	85
1. Τα αρχαία ελληνικά πρότυπα στα φιλοσοφικά μυθιστορήματα του Chr. Martin Wieland (1733-1813)	87
1.1. Βεϊλάνδου, <i>Αγάθων</i> (1814)	87
1.2. Βεϊλάνδου, <i>Ιστορία των Αβδηριτών</i> (1827)	93
2. <i>Bildungsroman</i> . Το μυθιστόρημα αγωγής	100
2.1. J. H. Campe, <i>Ροβινσών ο νεώτερος</i>	109
3. Τα αρχαία ελληνικά πρότυπα στη Παιδαγωγική του J. H. Campe (1746-1818)	112
3.1. Η Γενική Αναθεώρηση.....	112
3.2. Η εκμάθηση των αρχαίων ελληνικών.....	115
3.3. Η αγωγή των Αθηναίων και Λακεδαιμονίων	118
4. Το καθαρό Δίκαιο και η καθαρή Ηθική του W.Tr. Krug (1770-1842): Αλληλεπιδράσεις.....	126
4.1. Φραστικά δάνεια: Από τη γερμανική και την αρχαία ελληνική	126
4.2. Οι επιρροές: Από τη γερμανική στη νέα ελληνική	130
4.2.1. Η <i>Fundamentalphilosophie</i> του Krug και η <i>Κρηπίς</i> του Κούμα.....	133
4.3. Οι γερμανοελληνικές επιρροές στη Φιλοσοφία της Παιδείας του W. Tr. Krug	137
4.3.1. Η αρχαιοελληνική επίδραση του W.Tr. Krug	137
4.3.2. Ο πρακτικός Λόγος	141
Συμπεράσματα.....	143

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ

1. Το <i>Σύνταγμα Φιλοσοφίας</i> (1818-1821) του Κων. Μ. Κούμα: Τα γερμανικά ίχνη	147
--	-----

1.1. Εμπειρική ψυχολογία, λογική, καθολική Γραμματική	155
A. Εμπειρική ψυχολογία.....	155
B. Λογική.....	163
Γ. Επιρροές από τα γερμανικά	166
Δ. Καθολική Γραμματική.....	170
2. Ο πρωτοπόρος Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806)	173
A. Η γερμανική παιδεία του.....	173
2.1. Η μεταφυσική και η φυσική: Γερμανικές επιδράσεις	188
A. Τα γερμανικά Στοιχεία Μεταφυσικής	188
B. Τα <i>Αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις</i>	191
3. Ο μετακενωτής Δημήτριος Ν. Δάρβαρης (1757-1823)	193
A. Η γερμανική παιδεία του.....	193
B. Οι γερμανικές εκδόσεις του.....	196
3.1. Η γερμανική επιρροή στα εγχειρίδια Γραμματικής του.....	197
3.2. Η <i>Γραϊκή Γραμματική</i> του Μιχ. Γ. Μπούιατζή σε γερμανική διάλεκτο.....	212
A. Ιδεολογία και μεθοδολογία.....	216
B. Τυπολογία και Κανόνες Γραμματικής.....	218
4. Ο διδάσκαλος Αθανάσιος Ψαλίδας (1767-1829)	223
A. Οι γερμανικές πηγές στη φιλοσοφία του.....	223
4.1. Οντολογία και <i>Φαινομενολογία</i>	226
5. Ο Κωνσταντίνος Μ. Κούμας (1777-1836)	
και η μετακομιδή της γερμανικής γραμματείας	231
A. Οι γερμανικές πηγές του	231
B. <i>Οντολογία και Καθαρή Μεταφυσική</i>	233
Γ. <i>Η Αισθητική του Αρέσκοντος</i>	234
Δ. <i>Η κατ' είδος και η καθ' ύλην Φιλοσοφία</i>	239
Ε. <i>Εννοηματική και πραγματική δόξα</i>	240
6. Τα στοιχεία λογικής και ηθικής του J. G. Heinecke (1681-1741):	
A. Στην πραγματεία «Τετρακτύς» του Ν. Δούκα (1760-1845)	
B. Στο μεταφραστικό πόνημα του Γρ. Βρ. Βασσαράβα (1785-1854).....	242
Συμπεράσματα.....	249

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ: ΩΣΜΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ

1. Η Παιδαγωγική στο γερμανικό και το νεοελληνικό Διαφωτισμό: μα ιστορική καταγραφή των διεπαφών	255
1.1. Τα ρεύματα αγωγής	258
A. <i>Η Φραγκιακή Σχολή</i> (Die Frankische Schule).....	259
B. <i>Οι Ανθρωπιστές</i> (Die Humanisten).....	262
Γ. <i>Οι Φιλανθρωπιστές</i> (Die Philanthropisten).....	267
Δ. <i>Οι εκλεκτικοί Παιδαγωγοί</i> (Die Eklektiker).....	269
1.2. Η Παιδαγωγία του Κ. Μ. Κούμα	270
A. Η καθαρά Παιδαγωγική	270
B. Η εφηρμοσμένη Παιδαγωγική	279
Γ. Η εφηρμοσμένη Παιδαγωγική στον D. A. H. Niemeyer (1754-1828).....	287
Συμπεράσματα.....	292

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ
ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ ΤΗΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΗΣ
ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ο ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

ΩΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΡΕΥΜΑ

Εισαγωγή	298
1. Περιοδολόγηση και τα πνευματικά ρεύματα της εποχής	300
1.1. Ο βαυαρικός φιλελληνισμός (1826-27)	311
2. Ο φιλελληνισμός ως πράξη φιλανθρωπισμού	315
A. Ποιήματα και δράματα Γερμανών φιλελλήνων: Η συμβολή του Π. Καρολίδη (1849-1930)	324
2.1. W. v. Goethe (1749-1832), <i>Ιφιγένεια εν Ταύροις</i> (1818)	326
2.2. C. J. Iken (1789-1841), <i>Λευκοθέα</i> (1825)	329
A. <i>Ο Ερωτόκριτος και η Λευκοθέα</i>	333
3. Η ελληνική παιδεία κατά τον Friedrich Thiersch (1784-1860)	342
Συμπεράσματα.....	351

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΑΝΑΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Εισαγωγή.....	357
1. Η συμβολή του Georg L.v. Maurer (1790-1872)	364
2. Τα πρώτα σχολικά διατάγματα (1833-1834)	376
A. Τα Δημοτικά Σχολεία (1834)	380
B. Τα Ελληνικά Σχολεία (1836)	385
Γ. Τα Γυμνάσια (1836)	389
Δ. Οθώνειον Πανεπιστήμιον (1837): Οι νόμοι της ανώτατης σχολικής εκπαίδευσης.....	394
E. Οι φοιτητές και το ιστορικό πλαίσιο της διαμόρφωσης της ανώτερης εκπαίδευσης	401
Συμπεράσματα.....	409
ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	414
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	423
A. Τα γερμανικά παλαιότυπα της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (1832)	423
B. Νεολογισμοί: Σημασιολογικές αποδόσεις στην αρχαία ελληνική, γραικική και γερμανική υπό Κων. Μιχ. Κούμα	435
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	444
SUMMARY	447
ZUSAMMENFASSUNG	450
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	453

Δήλωση περί μη λογοκλοπής

Με πλήρη επίγνωση των συνεπειών του νόμου περί πνευματικών δικαιωμάτων, και γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα και ενυπογράφως ότι η παρούσα διδακτορική διατριβή με τίτλο «Γερμανικός και Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Διερεύνηση πνευματικών αλληλεπιδράσεων στη διαμόρφωση της Νεοελληνικής Παιδείας» αποτελεί προϊόν αποκλειστικά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές από τις οποίες χρησιμοποίησα δεδομένα, ιδέες, φράσεις, προτάσεις ή λέξεις, είτε επακριβώς (όπως υπάρχουν στο πρωτότυπο ή μεταφρασμένες) είτε με παράφραση, έχουν δηλωθεί κατάλληλα και ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Αναλαμβάνω επομένως πλήρως, ατομικά και προσωπικά, όλες τις νομικές και διοικητικές συνέπειες που δύναται να προκύψουν στην περίπτωση κατά την οποία αποδειχθεί, διαχρονικά, ότι η παρούσα διδακτορική διατριβή αυτή ή τμήμα της δεν μου ανήκει διότι είναι προϊόν λογοκλοπής.

Αθήνα

Η δηλούσα

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ADB	: Allgemeine Deutsche Biographie
ALZ	: Allgemeine Literatur-Zeitung
BSB	: Bayerische Staatsbibliothek
BVB	: Bibliotheksverbund Bayern
DTA	: Deutsches Textarchiv
GGA	: Göttingische Gelehrte Anzeigen
MDZ	: Münchener Digitalisierungszentrum
NDB	: Neue Deutsche Biographie
OeNB	: Oesterreichische Nationalbank
WALZ	: Wiener Allgemeine Literaturzeitung
ΒΔ	: Βασιλικό Διάταγμα
ΕΒΕ	: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος
ΕΙΕ	: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ε.Ι.Ε.Ι.Ι.Ε.	: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
ΕΛΙΑ	: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
ΕΦ.τ.Κ.	: Εφημερίδα της Κυβερνήσεως
ΕΤ	: Ελληνικός Τηλέγραφος
ΙΑΕΝ	: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς
ΙΕΕ	: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
ΙΝΕ	: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών
ΕΛ	: Ερμής ο Λόγιος
ΕΕΝΣ	: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών
ΕΕΛΙΑ	: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου
Ε.Κ.Π.Α	: Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
ΚΒΔΚ	: Κοβεντάρειος Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης
ΚΕΜΝΕ	: Ακαδημία Αθηνών Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού
ΜΕΕ	: Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια
ΜΙΕΤ	: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
ΟΜΕΔ	: Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού
Τ.Θ.Σ.	: Τμήμα Θεατρικών Σπουδών

ΠΡΟΛΟΓΟΣ - ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η έρευνα και η τεκμηρίωση του θέματος μιας διδακτορικής διατριβής δεν είναι βεβαίως καθόλου εύκολο έργο και συχνά προκαλεί στους ερευνητές άγχος, αμφιβολίες, αλλά τους δημιουργεί και νέα πνευματικά ενδιαφέροντα. Το ίδιο πιστεύω ότι συνέβη και με εμένα κατά τη διάρκεια της έρευνας σχετικά με τον γερμανικό και τον νεοελληνικό Διαφωτισμό, τη διερεύνηση των πνευματικών αλληλεπιδράσεών τους, καθώς επίσης και της επίδρασης του πρώτου στον προσανατολισμό, την οργάνωση και τη διαμόρφωση της νεοελληνικής εκπαίδευσης (1833 κ.ε.): αποτέλεσε ένα ιδιαίτερα γοητευτικό και αποκαλυπτικό πνευματικό ταξίδι, από το παρελθόν προς το παρόν.

Με ιδιαίτερο ενδιαφέρον μελέτησα μάλιστα και συνειδητοποίησα την εκδήλωση του γερμανικού φιλελληνισμού ως φιλολογικού και παιδαγωγικού ρεύματος, αλλά και τη συγκρότηση της νεότερης Παιδαγωγικής στα χρόνια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού με την ώσμωση των φιλοσοφικών ιδεών και μέσα από το καινοτομικό συγγραφικό και διδακτικό έργο κορυφαίων προσωπικοτήτων, οι οποίοι ονομάστηκαν αναδρομικά Διδάσκαλοι του Γένους.

Ωστόσο η –κατά το δυνατόν– ολοκλήρωση μιας πνευματικής προσπάθειας προσφέρει στον ερευνητή και ατομική ικανοποίηση και γι' αυτό θα ήθελα να εκφράσω τη χαρά μου και την ευγνωμοσύνη μου προς τα μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής, τα οποία με αμέριστη εμπιστοσύνη και συμπαράσταση με ενίσχυσαν σε αυτή την απαιτητική και μακρόχρονη προσπάθεια.

Αισθάνομαι λοιπόν την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα Καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Δ. Μαλαφάντη, ο οποίος με μύησε στο πεδίο έρευνας της Παιδαγωγικής του ευρωπαϊκού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η διατριβή αυτή πραγματοποιήθηκε με τη συμπαράστασή του, τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις και υποδείξεις του, αλλά και το αμέριστο ενδιαφέρον που έδειξε καθόλη τη διάρκεια της εργασίας μου. Οφείλω επίσης να ευχαριστήσω θερμά τα άλλα δύο μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής, τον κ. Ιωάννη Ε. Βρεττό και την κ. Βασιλική Πάτσιου, Καθηγητές του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, οι οποίοι με περιέβαλαν με την εμπιστοσύνη τους και συνέβαλαν ουσιαστικά με τις επισημάνσεις τους στην ολοκλήρωση της διατριβής. Και, τέλος, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στην οικογένειά μου, που με αμέριστη συμπαράσταση και κατανόηση στάθηκε κοντά μου καθόλη τη διάρκεια της εκπόνησης αυτής της διατριβής.

Σ. Κ., Αθήνα 2021

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«ΝΑ ΦΩΤΙΣΘΗΤΕ!

(suchet zuerst das Himmelreich der Aufklärung, das übrige wird von selbst folgen!). Es kann nicht geläugnet werden, dass die Griechen gegründete Ansprüche haben auf den Dank des heutigen Europa, und dass es, da wir unsere Civilisation den alten Griechen verdanken, gewissermaßen unsere Pflicht ist, den Enkeln derselben auch dazu zu verhelfen».

[«ΝΑ ΦΩΤΙΣΘΗΤΕ!

(Αναζητήστε αρχικά την ουράνια βασιλεία στον Διαφωτισμό, τα υπόλοιπα θα επιτευχθούν από μόνα τους!). Δεν μπορεί κανείς να απαρνηθεί το γεγονός ότι οι Έλληνες εγείρουν βάσιμες αξιώσεις για να δεχθούν / εισπράξουν την ευγνωμοσύνη της σημερινής Ευρώπης και ότι εμείς, καθώς οφείλουμε τον πολιτισμό μας στους αρχαίους Έλληνες, έχουμε χρέος να τον μεταλαμπαδεύσουμε στους απογόνους¹»].

Η παρούσα διδακτορική διατριβή επιχειρεί να αποτυπώσει, όσο το δυνατόν πληρέστερα, τη σχέση της πνευματικής αλληλεπίδρασης ανάμεσα στα κινήματα του γερμανικού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού, έως την πρώιμη οθωνική περίοδο. Στην προοπτική αυτή, ιδιαίτερη έκταση παραχωρείται στους βασικούς εκπροσώπους και στην επιρροή τους στη διαμόρφωση της νεοελληνικής Παιδείας και σκέψης.

Η αρχαιολατρία και η γερμανοφιλία απασχολούν πάνω από μισό αιώνα σημαντικά και σε βάθος τους ερευνητές στο πεδίο των ελληνο-γερμανικών σχέσεων ή διασταυρώσεων. Η συγκριτική γραμματολογία πλαισιώνεται και υποστηρίζεται από στοιχεία ιδεολογικής και πολιτισμικής ιστορίας, τα οποία προσφέρουν στο γραμματειακό γεγονός τη σωστά οριοθετημένη προοπτική για την εύστοχη ερμηνεία τους και την επαρκή εξιστόρησή τους. Ενταγμένη στο ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο του γερμανικού φιλελληνισμού δίνεται η ιστορικο-γραμματολογική εικόνα της ελληνικής φιλοσοφικής, παιδαγωγικής και λογοτεχνικής παραγωγής, πρωτότυπης και μεταφρασμένης, σε ιδιαίτερες ενότητες σύμφωνα με την ειδολογική ένταξη του υλικού: φιλοσοφία της παιδείας, παιδαγωγική και λογοτεχνία ή πεζογραφία, ενώ παράλληλα συνεξετάζονται οι αναδυόμενες παιδαγωγικές και φιλοσοφικές θεωρίες και παρουσιάζονται τα βασικά σχολικά διατάγματα στα χρόνια της Αντιβασιλείας, ως ένδειξη ολοκλήρωσης της πνευματικής αλληλεπίδρασης, στο πνεύμα του Διαφωτισμού και μετασχηματισμού της κατά την ύστερη οθωνική περίοδο.

Με την παρούσα διατριβή επιδιώκεται η συμβολή στην ανάδειξη της πρόσληψης των γραμματειακών ειδών του γερμανικού Διαφωτισμού από τους λόγιους της πνευματικής

¹ Βλ. αναλυτικά, «Griechenland», *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* 13 (13.02.1816), 193-194.

κίνησης του νεοελληνικού Διαφωτισμού έως και το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, με έμφαση στα χρόνια της ανασύστασης του ελληνικού κράτους και της διαμόρφωσης της Παιδείας του ως βασικού μοχλού ανάπτυξης. Πρόκειται για μία περίπτωση μελέτης στην οποία καταγράφονται αμφίπλευρα βασικές πτυχές της πολιτισμικής μεταφοράς στοιχείων της παιδείας των αρχαίων Ελλήνων και Γερμανών φιλοσόφων και παιδαγωγών στη νεοελληνική γραμματεία κατά το β' ήμισυ του 18^{ου} αιώνα, έως και το α' ήμισυ του επόμενου. Στο πλαίσιο ανάπτυξης των «ελληνο-γερμανικών διασταυρώσεων» επιχειρείται να συστηματοποιηθούν νέες γνώσεις αλλά και να διαπιστωθεί τι ακόμη μας είναι άγνωστο ή αμφιλεγόμενο προσανατολισμένοι στη μελλοντική έρευνα για μία πληρέστερη σκιαγράφηση τους.

Οι σχέσεις και οι αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Γερμανία, στον ορίζοντα των χρόνων που εξελίσσεται η πνευματική κίνηση του νεοελληνικού Διαφωτισμού συνιστά ένα θέμα, από τα αρκετά επεξεργασμένα, στην ιστορική και γραμματολογική έρευνα των διμερών σχέσεων. Θα εστιάσουμε και θα αναφερθούμε περισσότερο στο ζήτημα της «ελληνικότητας»² ως αντιπαραβολή σε αυτό της «ετερότητας», στους Γερμανούς διαφωτιστές, ως ένδειξη φιλελληνισμού, ώστε να αναδειχθούν οι προσπάθειες σύμπραξης στη διαμόρφωση της Νεοελληνικής Παιδείας κατά τα χρόνια της Αντιβασιλείας.

Κύριος στόχος είναι να διερευνηθούν οι πολιτισμικές μεταφορές που καθόρισαν τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας και τα ρεύματα ιδεών του νέου ελληνισμού, από την προεπαναστατική περίοδο έως και τον πρώιμο 19ο αιώνα (έως περ. το 1850). Επομένως, μέσα από τη μελέτη της νεοελληνικής γραμματείας, θα εστιάσουμε στις ιδεολογικές και πολιτισμικές τάσεις που εκφράζονται στα κείμενα της Παιδαγωγικής του νεοελληνικού Διαφωτισμού, σε συνάρτηση με το περιβάλλον μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε το ρεύμα της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού. Ειδικότερα, θα μελετήσουμε τη φιλοσοφική παιδεία των λογίων, διανοουμένων και διαφόρων πολιτισμικών διαμεσολαβητών στον ελληνικό και στον γερμανικό χώρο, με τη μελέτη των μεταφράσεών τους ως οχήματα πολιτισμικής μεταφοράς και διάχυσης ιδεών, με τη διαμόρφωση και την εξέλιξη των γραμματολογικών ειδών (*Bildungsromane*), στη συνάφειά τους με τη γερμανική γραμματεία και σε απαραίτητη συνάρτηση με τα ιστορικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα της εποχής, με τη μελέτη των σχέσεων της νεωτερικότητας με την αρχαία κληρονομιά και με την εμφάνιση του φιλελληνισμού ως λογοτεχνικού ρεύματος.

² Για το θέμα αυτό βλ. περισσότερα στον συλλογικό τόμο *Ελληνικότητα και ετερότητα, πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και "εθνικός χαρακτήρας" στον 19ο αιώνα*, τόμ. Α', Πρακτικά Συμποσίου, επιμ. Άννα Ταμπάκη – Ουρανία Πολυκανδριώτη, Τ.Θ.Σ. -Ε.Κ.Π.Α., Ε.Ι.Ε.Π.Ε., Αθήνα 2016.

Πολλά προεπαναστατικά ορόσημα των ελληνο-γερμανικών σχέσεων³ έχουν ήδη τεθεί μέσα από μεμονωμένες εργασίες, με σκοπό να καλυφθούν σε ρεαλιστική βάση τα κενά στην ιστορική μελέτη της νοτιο-ανατολικής Ευρώπης, όπως πληροφορούμαστε αρχικά από τον Emanuel Turczynski. Μέσα από την διδακτορική διατριβή του *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos* (1959) έκανε λόγο για την περίοδο ακμής τους (λήγοντα 18^ο και αρχόμενο 19^ο αιώνα). Μετά το πρώτο αυτό εγχείρημα ιστορικής μελέτης ακολούθησε μία σειρά ειδικότερων ερευνών, που οδηγούνται στη καταγραφή των σχέσεων της διασποράς και του Διαφωτισμού θέτοντας μια χρονολογική γραμματολογική επισκόπηση στις γερμανο-ελληνικές επαφές της περιόδου του Διαφωτισμού και του Κλασικισμού, όπως η μελέτη του Γ. Βελουδή *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, δημοσιευμένη το 1983.

Η δική μας συμβολή έχει σκοπό να αποτυπώσει τις μεταφραστικές διαδρομές που συνέδεσαν τις γερμανικές χώρες με τους Έλληνες, οι οποίες μετέφεραν μέσω πλήθους συγγραμμάτων ιδέες και σκέψεις της φιλοσοφίας από την Παιδαγωγική του γερμανικού Διαφωτισμού. Η τάση του φιλογερμανισμού και η συμβολή του στη γερμανομάθεια των διδασκάλων της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Μιχαήλ Παπαγεωργίου, 1727-1796, κ.ά.) είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση της εκδοτικής παραγωγής διδακτικών βοηθημάτων σε ελληνόφωνο και σε γερμανόφωνο χώρο. Οι ιατροφιλόσοφοι της εποχής (λ.χ. Θωμάς Μανδακάσης) συνέβαλαν αποφασιστικά στην εκδοτική δραστηριότητα και στη διδασκαλία της νέας ελληνικής γλώσσας.

Με αφετηρία τη λεγομένη «γερμανική περίοδο» της ζωής του Ευγένιου Βούλγαρη (1763/1764), ανιχνεύονται τεκμήρια διαπολιτισμικής σύμπραξης στα χρόνια του πρώιμου νεοελληνικού Διαφωτισμού. Το 1766 τυπώνεται το σημαντικό βιβλίο της λογιολογίας *Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνεραμισθείσα* του Ευγένιου Βούλγαρη. Με το έντυπο αυτό ορίζεται ένα καθοριστικό ορόσημο για τις οφειλές των απαρχών του νεοελληνικού Διαφωτισμού τόσο στη νοησιαρχία του Christian Wolff (1679-1754), όσο και στην οντολογία του Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716). Ο Παναγιώτης Νούτσος κάνει λόγο για μετατροπή της Οντολογίας από τον Wolff και τον Alexander Gottlieb Baumgarten (1714-1762) σε Λογική και Γνωσιοθεωρία, η οποία στην ιστορία της πρόσληψης εκφράζεται ως δυνατότητα υπέρβασης του Αριστοτελισμού και σύμπραξής του με τη νοησιαρχία του. Ο Κωνσταντίνος Πέτσιος θα ανατυπώσει τη *Λογική* (2010) του Βούλγαρη και θα αναφερθεί

³ Ευάγγ. Χρυσός – W. Schultheiss, *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, επιμ. Ευάγγελος Χρυσός, Άννα Καραπάνου, κ.α., μτφρ. Αλίκη Ζουρατζή, Μαρέττα Νικολάου, Annete Vosswinkel, Στέργιος Ασπριώτης, Αθήνα 2010 [μτφρ. Evangelos Chrystos /Wolfgang Schultheiss, *Meilensteine deutsch-griechischer Beziehungen*. Stiftung für Parlamentarismus und Demokratie des hellenischen Parlaments Athen 2010].

στη στροφή του στη φιλοσοφία του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού (Gottfried Wilhelm Leibniz): «Οι απηχήσεις της θεωρητικής οπτικής του γερμανικού ορθολογισμού (ή εμπειρισμού) καταφάσκονται από τον Βούλγαρη, όχι μόνο λόγω του πλατωνισμού, από τον οποίο εμφορείται η αποδεικτική του Leibniz, αλλά και λόγω της σημασίας που αποδίδει ο τελευταίος στα μαθηματικά και χάρη στην αναγνώριση της συμβολής του Αριστοτέλη στην επιστημονική διατύπωση του Συλλογισμού. Δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι η αναιρετική πραγματεία του Γερμανού φιλοσόφου αποκτά στην αντίληψη του Νεοέλληνα στοχαστή μια [...] αυτονομημένη λειτουργία, που επιβεβαιώνεται από τις ουσιαστικές αναφορές στο πολυσέλιδο έργο και τα αποσπάσματα που παραθέτει μεταφρασμένα [...]».⁴

Η πύκνωση και κορύφωση των προεπαναστατικών ελληνο-γερμανικών σχέσεων μάς μεταφέρει στο πνευματικό κέντρο της πρωτεύουσας των Αψβούργων. Σε κλίμα ελευθεροτυπίας και ανεξίθρησκείας, η Βιέννη θα αναδειχθεί σε μητροπολιτικό εκδοτικό κέντρο και σε σημαντικό σταυροδρόμι στη σφαίρα του νέου αστικού ελληνισμού. Η έκδοση του πρώτου ελληνικού φιλολογικού περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος* (1811-1821) και η εκδοτική δραστηριότητα νεωτερικών εντύπων της ελληνικής λογιόσύνης του νεοελληνικού Διαφωτισμού (λ.χ. ο *Ελληνικός Φιλολογικός Τηλέγραφος*), είναι σαφείς ενδείξεις στροφής των υπόδουλων Ελλήνων προς τη γερμανική παιδεία και ακμής του φιλογερμανισμού σε αρκετούς φορείς της ελληνικής παιδείας.

Για τον σκοπό αυτό επιλέξαμε να εξετάσουμε και να συσχετίσουμε ορισμένα τεκμήρια που αποδεικνύουν τη στροφή του ενδιαφέροντος μεγάλης μερίδας Ελλήνων λογίων και διδασκάλων, προς τη Γερμανία, στην οποία διέκριναν πνευματική συνάφεια και συγγένεια.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τις επιδράσεις του αρχαίου ελληνικού πνεύματος στη φιλοσοφία της Παιδείας του γερμανικού Διαφωτισμού, μέσα από την ιστορική συσχέτιση των δύο πολιτισμικών εθνοτήτων, στα έργα των Γερμανών διαφωτιστών προβάλλει κυρίως η κλασική ελληνική παιδεία, ως παράδειγμα υιοθέτησης και απομίμησης και οπωσδήποτε στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού κλασικισμού. Η Ηθική, το Δίκαιο και η Παιδαγωγική είναι τομείς που αλληλεπιδρούν και διασταυρώνονται με τα αρχαία ελληνικά ιδεώδη της κλασικής αρχαιότητας. Ο Christoph Martin Wieland (1733-1813) ανακαλύπτει μέσα στον ελληνικό πολιτισμό τον «καλό κ' αγαθό άνθρωπο» (Agathon) και την επικίνδυνη διάσταση στα ανθρώπινα πράγματα από το φαινόμενο του αγνωστικισμού (Geschichte der Abderiten). Ο Joachim Heinrich Campe (1746-1818) διακρίνει (Revisionswerk) και αναγνωρίζει την

⁴ Κ. Θ. Πέτσιος, «Η Φιλοσοφία του πρώιμου Γερμανικού Διαφωτισμού», *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανοσθείσα υπό Ευγενίου Διακόνου του Βουλγάρου, εν Λειψία της Σαξονίας. Έτει αφ΄στ' [Ανατύπωση. Προλεγόμενα-επιμέλεια-ευρετήρια Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Τομέας Φιλοσοφίας, Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, 2010]*, σ. 100-109.

ιδιαίτερη συμβολή των Αθηναίων και των Λακεδαιμονίων στη διαμόρφωση και στη κατανόηση της Παιδαγωγικής του γερμανικού φιλανθρωπισμού (Philanthropismus). Ο Wilhelm Traugott Krug (1770-1842), ένας από τους βασικούς εκλαϊκευτές της Παιδαγωγικής του γερμανικού ιδεαλισμού, στρέφεται στο δίκαιο και στην ηθική των αρχαίων Ελλήνων παιδαγωγών.

Όσον αφορά τις επιδράσεις του γερμανικού Διαφωτισμού στη νεοελληνική φιλοσοφία και παιδεία, ιχνηλατούνται χαρακτηριστικές επιδράσεις από την αρχαία ελληνική και γερμανική γραμματεία σε πολλά έργα. Ξεχωρίζει λ.χ. το βασικό εγχειρίδιο φιλοσοφικής παιδείας του νεοελληνικού Διαφωτισμού, το τετράτομο σύγγραμμα του διδασκάλου Κωνσταντίνου Μ. Κούμα *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* (1818-1821). Μέσα από αυτό παρουσιάζονται οι σχέσεις αλληλεπίδρασης σημαντικών λογίων της εποχής με το γερμανικό κίνημα και οι ιδιαιτερότητες της αρχαίας ελληνικής εκδοχής στην ανάπτυξη του φιλοσοφικού στοχασμού. Ο φωτισμένος διδάσκαλος και κληρικός Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806) διήγε μια σημαντική περίοδο της συγγραφικής δραστηριότητάς του βασιζόμενος στην βαθύτερη κατανόηση του γερμανικού ορθολογισμού (Realismus). Στη *Λογική* του (1766) εισάγονται βασικές θεωρήσεις της μεταφυσικής και της φυσικής φιλοσοφίας των κατεξοχήν εκπροσώπων των ρευμάτων της φιλοσοφίας του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού, Leibniz και Wolff. Ο λόγιος και παιδαγωγός Δημήτριος Δάρβαρης (1757-1823) θα αναδείξει τη φιλοσοφική διάσταση στην διδασκαλία της γραμματικής, παρακινήμένος από το πνεύμα της παιδαγωγικής του γερμανικού φιλανθρωπισμού. Ο λόγιος, συγγραφέας και διδάσκαλος Αθανάσιος Ψαλίδας (1767-1829) επικεντρώνεται στην πρόσληψη περιεχομένου της γερμανικής οντολογίας, μέσα από το πρίσμα ενός φιλοσοφικού εκλεκτικισμού. Η πρώιμη εισήγηση των ιδεών του προκριτικού έργου και της γνωσεολογίας του Immanuel Kant (1724-1804) θα οδηγήσουν τον Αθανάσιο Ψαλίδα να «μετακενώσει» το παιδαγωγικό-μορφωτικό αίτημα της εποχής του γερμανικού Διαφωτισμού: ο *Καθαρός Λόγος* του Kant μετασχηματίζεται σε ύψιστη πηγή της γνώσης με την διακήρυξη της *Θείας Αποκάλυψης* στην Παιδαγωγική του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ο λόγιος διδάσκαλος Κ. Μ. Κούμας (1777-1836) παρακολουθεί τη γερμανική φιλοσοφία, ενώ στο φιλοσοφικό σύγγραμμά του *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* εμφανίζεται επηρεασμένος από τις νέες ιδέες της *καθαρής μεταφυσικής* και οντολογίας και κάνει λόγο για την *κατ' είδος* και την *καθ' ύλην φιλοσοφία*.

Στον τομέα των παιδαγωγικών ιδεών και της διαπαιδαγώγησης διαπιστώνονται ενδιαφέρουσες ωσμώσεις και αλληλεπιδράσεις, ιδίως όσον αφορά τα ρεύματα αγωγής από την Παιδαγωγική του γερμανικού Διαφωτισμού. Ο Κ. Κούμας, ως κεντρικό πρόσωπο της Παιδαγωγικής του όψιμου νεοελληνικού Διαφωτισμού, διδάσκει στον ελληνικό χώρο κατά

την τρίτη περίοδο (τέλη 18ου αιώνα) και ως τις αρχές του 19ου αιώνα, και παρακολουθεί τις εξελίξεις της Παιδαγωγικής στη Γερμανία. Στο μάθημα της φιλοσοφίας χρησιμοποιεί συμπλήματα, ερανισμούς ή μεταφραστικά δάνεια και νεολογισμούς γερμανικών έργων φιλοσοφικών και καθαρά παιδαγωγικών. Το επίμετρο της Παιδαγωγικής του είναι εμπνευσμένο από τις ιδέες της καθαρής και εφηρμοσμένης Παιδαγωγικής επιφανών Γερμανών φιλοσόφων (Α. Η. Niemeyer κ.ά.). Αλλά και η διαμόρφωση της Παιδαγωγίας που ορίζεται από τον Κούμα στο *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, έχει τις βάσεις της σε γερμανικά συγγράμματα. Μεγάλο ενδιαφέρον έχει από την άποψη αυτή και η μετάφραση στα ελληνικά του πρότυπου *μυθιστορήματος μαθητείας*⁵ (*Bildungsroman*), *Ροβινσών ο Νεώτερος*, του Joachim Heinrich Campe.

Ο γερμανικός φιλελληνισμός ως φιλολογικό και παιδαγωγικό ρεύμα, που εκδηλώνεται σταδιακά και σταθερά, συνοδεύεται από τη στροφή του ενδιαφέροντος για τη νεοελληνική φιλολογική-λογοτεχνική γραμματεία, με ποικίλες εκφράσεις: πύκνωση μεταφρασμένων έργων της γερμανικής δραματουργίας (*Ιφιγένεια εν Ταύροις*), την εμφάνιση μιας πρώιμης νεοελληνικής κριτικής στο έργο του Γερμανού φιλέλληνα διανοητή Carl Jakob Iken (1789-1841, *Leukothea, Ερωτόκριτος*) κ.λπ. Η ελληνική παιδεία του φιλέλληνα Friedrich Thiersch (1784-1860), ουσιαστικού συντελεστή της ανακίνησης του γερμανικού και του ελληνικού ουμανισμού στα ζητήματα διαμόρφωσης του ιδεολογικού και πολιτισμικού περιεχομένου της νεοελληνικής Παιδείας και εκπαίδευσης, κρίνεται επίσης ως παράγοντας καθοριστικής σημασίας για την εκδήλωση του γερμανικού φιλελληνισμού.

Ο καθηγητής Hans Eideneier τοποθετεί χρονικά τον φιλελληνισμό στα τέλη του 18^{ου} και στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα:

«Φιλέλληνες είναι εξ ορισμού πλάσματα φιλικά διακείμενα προς τους Έλληνες. Αλλά κι εμείς οι Γερμανοί παραλάβαμε από την Ελλάδα αυτές και μόνο τις απόψεις, τις οποίες μας πρόβαλαν ως πρότυπα αρχικά οι λεγόμενοι ουμανιστές και στη συνέχεια οι φιλέλληνες, σύμφωνα πάντα με τα δικά τους κριτήρια, και εμείς τις προσαρμόσαμε στον δικό μας πολιτισμό»⁶.

Στις γερμανικές χώρες ο Διαφωτισμός επήλθε σε μια εποχή κατά την οποία η γερμανική γλώσσα όδευε προς την επικράτηση. Η αναζήτηση της σωτηρίας στους αρχαίους Έλληνες ταυτίστηκε με μια γερμανική αυτογνωσία. Από πολιτισμική πλευρά στην ιστορία του πνεύματος είναι γεγονός ότι οι νεοέλληνες θα δημιουργήσουν ένα εθνικό κράτος σύμφωνα

⁵ Για το λογοτεχνικό αυτό είδος βλ. ενδεικτικά, Rolf Selbmann, *Der deutsche Bildungsroman*, Stuttgart, Metzler 1984.

⁶ Hans Eideneier, «Ο ενθουσιασμός για την Ελλάδα στη Γερμανία και την Ευρώπη», *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, Πρακτικά ελληνογερμανικού Συνεδρίου, Αθήνα, 16 και 17 Απριλίου 2010, επιμ. Ευάγγελος Χρυσός, Wolfgang Schultheiss εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2010, σ. 21, 26-27.

με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, ανατρέχοντας κατευθείαν στην κλασική αρχαιότητα. Οι διαφωτισμένοι Έλληνες της διασποράς ήταν πιστοί στα ουμανιστικά ιδανικά και ανέτρεχαν κατευθείαν στους αρχαίους Έλληνες. Ο Hans Eideneier αναδεικνύει ακόμη τη σκέψη του Καθηγητή Ulrich Moenning για την αρχαία Ελλάδα και τη συμβολή της στην ανεξαρτησία του νεότερου ελληνικού κράτους:

«Η αναφορά στην Αρχαία Ελλάδα στάθηκε σοβαρός αρωγός στην υπόθεση της ανεξαρτησίας του κράτους και προκάλεσε τεράστιες εκδηλώσεις συμπάθειας από τον ευρωπαϊκό Βορρά και τη Δύση. Η δυνατότητα να μπορεί κανείς να ανατρέχει σε μια θεμελιωμένη ιστορική παράδοση μακράς διάρκειας με φόντο τον ευρωπαϊκό πολιτισμό προσέφερε μια μοναδική ευκαιρία προς ανεύρεση ταυτότητας του νεοϊδρυθέντος κράτους, η οποία και χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον»⁷.

Αυτό ήταν επομένως το εφαλτήριο για την εμφάνιση του φαινομένου του φιλελληνισμού. Οι νεοέλληνες δεν αισθάνονται πια «Γραικοί», αλλά ασπάζονται τον προσδιορισμό Έλληνες.⁸ Η καθιέρωση του ουμανιστικού Γυμνασίου ως κανονικού σχολείου (Normalschule), από τον Wilhelm von Humboldt (1769-1859) στην Πρωσία το 19^ο αιώνα, βρήκε απήχηση σε Έλληνες και Βαυαρούς καθηγητές στην Αθήνα. Οι ανθρωπιστικές σπουδές άκμασαν παγκοσμίως και ο ενθουσιασμός για την αρχαία Ελλάδα αποτέλεσε ακρογωνιαίο λίθο του γερμανικού πολιτισμού.

Ιδιαίτερη σημασία έχει ασφαλώς ο αναπροσανατολισμός της νεοελληνικής εκπαίδευσης κατά την οθωνική περίοδο, κυρίως με βάση τις κατευθύνσεις που αποφασίστηκαν και επιβλήθηκαν από το βασικό εντεταλμένο μέλος της Αντιβασιλείας για τα ζητήματα της επί των Εκκλησιαστικών Γραμματειάς, τον Georg Ludwig von Maurer (1790-1872). Για τον λόγο αυτόν τα πρώτα Βασιλικά Διατάγματα για τη νεοελληνική εκπαίδευση αποτελούν τεκμήρια ανάδειξης της συνέχειας των σχέσεων του ελληνικού και του γερμανικού Διαφωτισμού και μιας υψηλότερης ποιότητάς τους. Αυτά συνέβαλαν στην επιτυχή ώσμωση διαφορετικών πολιτισμικών οριζόντων, στην εμπέδωση ενός παιδαγωγικού διαλόγου και στη τόνωση της κριτικής αυτοσυνειδησίας των δύο πλευρών.

Μάλιστα δεν είναι λίγοι και οι διδάσκαλοι της περιόδου του νεοελληνικού Διαφωτισμού οι οποίοι, μέσω της κλασικής και γερμανικής παιδείας, συνέβαλαν στη δημιουργία προϋποθέσεων για τη συγκρότηση ενός εκπαιδευτικού προγράμματος, για το

⁷ Hans Eideneier, *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, ό.π., σ. 26.

⁸ Στην προεπαναστατική Ελλάδα αναβιώνει μια πανάρχαια ονομασία των Ελλήνων, αυτή των *Γραικών*, που χρησιμοποιήθηκε, κατά την αρχαία παράδοση, πριν ακόμη καθιερωθεί αυτή των Ελλήνων. Στο Βυζάντιο χρησιμοποιείται προσλαμβάνοντας την ειδικότερη σημασία «ελληνορθόδοξοι» κατ' αντιδιαστολή προς τους Έλληνες (ειδωλολάτρες, πολυθεϊστές). Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και οι εκπρόσωποι της προεπαναστατικής λογισύνης μιλούν για το «Γένος των Γραικών». Με την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους το λήμμα *Γραικοί* αντικαθίσταται από αυτό των *Ελλήνων*. Οι *Γραικοί* φέρονται ως ξενική ονομασία των Ελλήνων στους Γερμανούς (Griechen). Βλ. αναλυτικά, το λήμμα *Έλληνας* από το «Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας», Κέντρο Λεξικολογίας,⁴2012.

νέο, μικρό ελληνικό απελευθερωμένο κράτος. Το αίτημα παιδείας καθώς και η φιλοσοφική και ειδικότερα η γραμματειακή εκπαίδευση έστρεψε το βλέμμα πολλών νεοελλήνων διανοητών στα πνευματικά επιτεύγματα της Γερμανίας, με σαφείς ενδείξεις επιρροών κι αλληλεπιδράσεων, ως μια επιπλέον μορφή εξάρτησης της Ελλάδας από την Ευρώπη.

Στο ίδιο πνεύμα, κατά τον 19^ο αιώνα, θα εξοπλιστεί η νέα Εθνική Βιβλιοθήκη με νεωτερικά επιστημονικά έργα, που αξιοποιήθηκαν στη προγενέστερη εποχή του γερμανικού Διαφωτισμού, ώστε να γνωρίζουν οι ελληνοδιδάσκαλοι των *Σχολείων του Λαού* (Volksschulen) και των Γυμνασίων, καθώς και οι πρώτοι φοιτητές του Οθώνειου Πανεπιστημίου, τις εξελίξεις της επιστήμης και της φιλοσοφίας στην Ευρώπη, κινούμενοι τελικά εντός του ιδεολογικού πλαισίου της κλασικής παιδείας της ελληνικής αρχαιότητας.

Σχεδιασμός της έρευνας

Η παρούσα διατριβή έχει ως αντικείμενο τη διερεύνηση και ανάδειξη των πνευματικών αλληλεπιδράσεων μεταξύ του γερμανικού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού και ειδικότερα των αλληλεπιδράσεων αυτών στη διαμόρφωση της Νεοελληνικής Παιδείας, μέχρι την άφιξη του Βασιλιά Όθωνα (1833) και την περίοδο της Αντιβασιλείας.⁹

Συγχρόνως φιλοδοξεί να απαντήσει στα ακόλουθα ειδικότερα ερωτήματα: Υπήρξε επίδραση της ελληνικής αρχαιότητας και γραμματείας στον γερμανικό Διαφωτισμό; Κατά την περίοδο του Διαφωτισμού προκύπτουν πνευματικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ Γερμανών φιλοσόφων-παιδαγωγών και νεοελλήνων λογίων; Υπάρχει σχέση μεταξύ της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού και της Παιδαγωγικής των χρόνων του νεοελληνικού Διαφωτισμού και κατά τα επόμενα χρόνια; Πώς εκδηλώνεται ο γερμανικός φιλελληνισμός και σε ποιους τομείς; Πώς κορυφώνεται η πνευματική αλληλεπίδραση και πώς μετασχηματίζεται κατά την πρώιμη οθωνική περίοδο;

Η επανασύνδεση με το αρχαίο κλασικό ιδεώδες και συγχρόνως η αναβίωσή του υπήρξε όραμα του γερμανικού κλασικισμού και ο νεοελληνικός Διαφωτισμός ασπάστηκε σε μεγάλο βαθμό αυτά τα πρότυπα. Η καθηγήτρια Άννα Ταμπάκη παρατηρεί εύστοχα την εμφάνιση της τάσης της ανάκτησης της αρχαίας κλασικής κληρονομιάς, που χαρακτήριζε την ελληνική κοινωνία την περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού¹⁰. Στη πρώιμη φάση του

⁹ Ευάγγελος Χρυσός – Wolfgang Schultheiss, *Ορόσημα ελληνογερμανικών σχέσεων*, ό.π., σ. 11-12· Γιώργος Ρωμαίος, *Από τον ανήλικο Όθωνα στην καγκελάριο Μέρκελ. 180 χρόνια παρουσίας των Γερμανών στην Ελλάδα*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2012· Κώστας Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2013, σ. 179-343.

¹⁰ Άννα Ταμπάκη, «Η ιστορική συνέχεια του ελληνισμού (Αρχαιότητα, Βυζάντιο)», *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, εκδ. Ergo, Αθήνα 2004, σ. 41-59.

νεοελληνικού Διαφωτισμού, όταν κυριαρχεί η προσωπικότητα του Ευγένιου Βούλγαρη και είναι αισθητή η επίδραση των επιγόνων του γερμανικού ορθολογισμού, έχουμε έναν γόνιμο συγκρητισμό ανάμεσα στον αρχαίο και τον νεότερο ελληνισμό. Η αρχαιότητα, με τις διάφορες παραλλαγές της, επιβιώνει σε αφηγηματικά κείμενα του γερμανικού Διαφωτισμού. Οι Γερμανοί σοφοί συνθέτουν ένα μυθικό κόσμο, πλασμένο με στοιχεία που επιλέγονται από διάφορες ιστορικές περιόδους: από τις φημισμένες πόλεις της Αθήνας και της Σπάρτης, δύο βασικών πνευματικών κέντρων της ελληνικής αρχαιότητας. Στη μακρά περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού (τέλη 17^{ου}-αρχές 19^{ου} αιώνα), που δημιουργήθηκε σε συσχετισμό με την ιδεολογία του αντίστοιχου γερμανικού κινήματος (Aufklärung), η ευθυγράμμιση με τις κατακτήσεις της αρχαίας ελληνικής σκέψης γίνεται φανερή. Αυτή η διαδικασία προϋποθέτει την επανάκτηση των παιδαγωγικών αξιών από την ελληνική αρχαιότητα, μέσω του Διαφωτισμού στη Γερμανία και από εκεί στον νεότερο ελληνισμό, πορεία που καταλήγει στη «μετακένωση» ή «μετακομιδή» της γερμανικής γνώσης και στην ανάκτηση της πατρώας κληρονομιάς της κλασικής παιδείας.

Ειδικότερα, κατά τον 18^ο αι. συντελέστηκε η εισδοχή της γερμανικής και αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, στο ευρύτερο πλαίσιο της διαπαιδαγώγησης του Γένους, μέσω της οργανικής σύνδεσης με την πρακτική ζωή. Ο πρακτικός αυτός προσανατολισμός φανερώνεται εν πρώτοις με την προβολή της ηθικής, του δικαίου και της κοινωνικής συμπεριφοράς. Γύρω στα 1750 με 1770 μορφοποιούνται τα γνωρίσματα του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ταυτόχρονα σημειώνεται αύξηση της εκδοτικής δραστηριότητας και ανάπτυξη της μεταφραστικής δραστηριότητας από την γερμανική γλώσσα. Τότε παρατηρούμε την εισαγωγή της νεωτερικής φιλοσοφίας από τον Ευγένιο Βούλγαρη. Η μίμηση των Γερμανών σοφών αποτελεί για τον Βούλγαρη ασφαλή οδό προόδου και η μετάφραση ανάγεται σε μέσο μεταφοράς και εκλαΐκευσης των γνώσεών τους. Στα 1766 εκδίδει την πραγματεία της Λογικής του και προτείνει μέσα από τον γερμανικό εκλεκτικισμό ένα σύνολο αξιών απαραίτητων για τη διαμόρφωση της νέας ηθικής φυσιογνωμίας του ατόμου.

Μια από τις παλαιότερες διασκευές γερμανικών κειμένων, που κυκλοφόρησε σε χειρόγραφο μορφή την ίδια εποχή ήταν τα *Στοιχεία Λογικής και Ηθικής* του Johann Gottlieb Heineccius (1681-1741) σε ελληνική απόδοση του Γρηγόριου Βραγκοβάνου Βασσαράβα με την στήριξη του Νεόφυτου Δούκα. Τα πρότυπα του Immanuel Kant και των βασικών εκπροσώπων της πρώιμης γερμανικής φιλοσοφίας στηρίζονταν στην κλασική παιδεία τους. Η ευδαιμονία του ατόμου, που εκφράζεται ως βασική ιδέα του φιλοσοφικού και ηθικού στοχασμού κατά τον 18^ο αιώνα, ορίζεται σε συνάρτηση με την παράμετρο της κοινωνικής ισορροπίας. Η ηθική διαπαιδαγώγηση της περιόδου του Διαφωτισμού αποβλέπει στη

δημιουργία ενός μέσου ανθρώπινου τύπου, ενθαρρύνει τη τάση της ευχαρίστησης, που απορρέει από την άσκηση της αρετής για να οδηγηθεί εν τέλει στην ευνομία.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η στροφή στα δημοφιλή έργα της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού, που διοχετεύθηκε στη γλώσσα μας μέσω των μεταφράσεων. Θα σταθούμε στην ιδιαίτερη περίπτωση του Κωνσταντίνου Μιχαήλ Κούμα, ο οποίος έχει επηρεαστεί καταλυτικά από το γερμανικό φιλανθρωπισμό και ιδεαλισμό. Στο επίμετρο της Παιδαγωγικής, στον τέταρτο τόμο του έργου *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* (1820) εκφράζει, μεταξύ άλλων, ο Κούμας την ακριβή αντίληψη της παιδαγωγικής σκέψης του August Hermann Niemeyer (1754-1828) περί κανόνων ειδικής μεθοδικής. Ερχόμαστε, έπειτα, στο εμβληματικό έργο της *Παιδαγωγικής Επιθεώρησης* του Joachim Heinrich Campe (1746-1818) *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher* (1785-1792), στο οποίο επισημαίνονται θεωρίες αγωγής, που οφείλονται στην επίδραση του αρχαίου ελληνικού στοχασμού, για την ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού και της ατομικής ολοκλήρωσής του.

Τις ελληνικές μεταφράσεις, που βασίστηκαν στα πρότυπα των μορφωτικών μυθιστορημάτων του Christian Martin Wieland (1733-1813), οφείλουμε επίσης στον Κωνσταντίνο Κούμα. Με την ιδιαίτερη συμβολή του έχουμε έναν νέο τύπο διδακτικού εγχειριδίου με ανανεωμένη ιεράρχηση παιδαγωγικών αξιών, που φέρει τα χαρακτηριστικά ενός «μυθιστορήματος μαθητείας» (Bildungsroman).

Ο γερμανικός φιλελληνισμός εξετάζεται ως ρεύμα φιλολογικό, μέσα κυρίως από δύο όψεις: ως προς τα ιδεώδη του και την ενεργή σύμπραξή του, «ποιητικός και ταυτόχρονα πρακτικός». Κατά τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα, η αφύπνιση του πνευματικού φιλελληνισμού από τους Γερμανούς διανοητές παρουσιάζεται ως κίνηση φιλολογική και αισθητική. Η αποδοχή του ελληνικού πολιτισμού και της τέχνης εκφράστηκε με ενθουσιώδεις εκδηλώσεις φιλελληνισμού, από σημαντικούς φιλόλογους και φιλοσόφους της εποχής του γερμανικού Διαφωτισμού. Ο φιλέλληνας Carl Jacob Iken (1789-1841), από τη Βρέμη της Γερμανίας, έφτασε στο ελληνικό ζήτημα μέσω της αρχαίας λογοτεχνίας, της γλώσσας, της τέχνης και της ποίησης. Στο Μόναχο ο Thiersch και στη Λειψία ο Krug συντάσσονται με το κίνημα του φιλελληνισμού με ιδιαίτερα ευεργετική επίδραση. Η υιοθέτηση της γερμανικής ιδεαλιστικής φιλοσοφίας οδήγησε στην αντίληψη μιας ενότητας επιστημών και αποτελεί την υψηλότερη έκφραση της καθολικής γνώσης.

Επίσης διερευνάται σε ποιο βαθμό τα *Σχολεία του Λαού*, ήδη από την περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού, οργανώθηκαν με βάση τη λογική της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης των σχολείων της αψβουργικής αυτοκρατορίας. Μελετώνται οι σχετικοί νόμοι και τα Βασιλικά Διατάγματα για την εκπαίδευση, που έχουν τις αρχές τους στην

ανάλογη νομοθεσία του γερμανικού πρωσικού βασιλείου. Η πρόσληψη της Παιδαγωγικής των Φιλανθρωπιστών, με έμφαση στην ωφέλιμη γνώση, εξετάζεται ως φαινόμενο συγγένειας των εκπαιδευτικών θεσμών της εποχής. Στα πρώτα σχολικά διατάγματα (1833-1834) εξετάζεται η γερμανική επιρροή στην ελληνική παιδεία ως αποτέλεσμα των πνευματικών επαφών του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Θεμελιώδεις νομικές διατάξεις και κανονισμοί για τα Ελληνικά Σχολεία και τα Γυμνάσια βασίζονται είτε σε παιδαγωγικές προτάσεις Ελλήνων διαφωτιστών, οι οποίοι είχαν δεχθεί γερμανικές επιρροές, είτε σε μεταφράσεις αντίστοιχων γερμανικών διαταγμάτων για την καθιέρωση νέων παιδαγωγικών θεσμών. Για τις προϋποθέσεις φοίτησης στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο διερευνάται η πρόσληψη και υιοθέτηση διατάξεων και θεσμών στα πρότυπα του βαυαρικού Καταστατικού και των πρωσικών ακαδημαϊκών νόμων, πάντοτε στο πνεύμα των ιδεών της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού.

Ειδικότερα, η παρούσα διατριβή χωρίζεται σε δύο μέρη και αποτελείται από πέντε κεφάλαια και τα γενικά συμπεράσματα.

Στο πρώτο μέρος της διατριβής εξετάζονται οι αμφίδρομες ελληνογερμανικές πνευματικές σχέσεις, που συνδέονται με τα φιλοσοφικά ρεύματα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

Στην Εισαγωγή γίνεται συστηματική αξιοποίηση πρωτογενών ιστορικών πηγών και ανασκοπείται η εκτενής βιβλιογραφία για τη σχέση των δύο ρευμάτων, του γερμανικού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Επίσης, περιγράφεται αναλυτικά και τεκμηριώνεται βιβλιογραφικά η συγκριτική μεθοδολογική προσέγγιση της πνευματικής αυτής αλληλεπίδρασης. Γίνεται ακόμα αναφορά και διευκρίνιση των φιλοσοφικών όρων και προϋποθέσεων του γερμανικού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού αντίστοιχα, με αναφορά στη συμβολή κορυφαίων φιλοσόφων και αντιπροσώπων του καθενός ρεύματος.

Στο πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «Επιδράσεις του αρχαίου ελληνικού πνεύματος στη φιλοσοφία της Παιδείας του γερμανικού Διαφωτισμού» περιγράφονται οι επιδράσεις του αρχαίου ελληνικού πνεύματος στη φιλοσοφία της παιδείας του γερμανικού Διαφωτισμού. Η παράθεση ορισμένων νεολογισμών κρίθηκε απαραίτητη, επειδή η μελέτη της διαμόρφωσής τους μπορεί να θεωρηθεί ως ένα επιμέρους ιστορικό τεκμήριο στην πορεία των παιδαγωγικών ζητημάτων. Πιο συγκεκριμένα, θεωρήματα αγωγής της αρχαίας ελληνικής γραμματείας προσλαμβάνονται μέσα από το φιλοσοφικό στοχασμό του Γερμανού διαφωτιστή Ktug. Κάθε ζωντανή γλώσσα δημιουργεί νεολογισμούς και δανείζεται λέξεις, καθώς με αυτόν τον τρόπο υποδηλώνεται και η πραγματικότητα που συνεχώς μεταβάλλεται. Οι νεολογισμοί που προέρχονται από τη γερμανική γλώσσα, είτε δανείζουν (Entlehnungen),

είτε μεταφέρουν (Übernahmen) λέξεις στην ελληνική με τη μορφή και τη σημασία που είχαν στη ξένη γλώσσα και μεταφράζονται αναλόγως στην ελληνική.

Το δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο «Επιδράσεις του γερμανικού Διαφωτισμού στη νεοελληνική φιλοσοφία και παιδεία» εστιάζει στις συγκεκριμένες επιδράσεις του γερμανικού Διαφωτισμού. Ειδικότερα, εξετάζεται η πραγματεία του Κ. Κούμα, υπό τον τίτλο *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* (1818-1820). Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά στα έργα λογίων, που αφορούν την Παιδαγωγική του νεοελληνικού Διαφωτισμού, μέσα από τα οποία αποδεικνύεται πάλι η γερμανική επιρροή σε φιλοσοφικά και παιδαγωγικά θέματα. Ειδικότερα, αναδεικνύεται η γερμανική παιδεία των βασικών εκπροσώπων της εποχής εκείνης και συγκεκριμένα του Ευγένιου Βούλγαρη (1716-1806), του Δημητρίου Δάρβαρη (1757-1823), του Αθανάσιου Ψαλίδα (1767-1829) και του Νεόφυτου Δούκα (1760-1845), με σκοπό να αναδειχθούν πιο συστηματικά ειδικότερες περιπτώσεις γερμανικών επιρροών και επιδράσεων σε σημαντικούς διδασκάλους και λόγιους της Παιδαγωγικής, στα χρόνια του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Στο τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «Παιδαγωγική και διαπαιδαγώγηση: Ωσμώσεις και αλληλεπιδράσεις» διερευνώνται οι θεωρίες αγωγής κυρίως μέσα από την παιδαγωγική σκέψη του Κ. Κούμα, ο οποίος εμφορείται από το πνεύμα του αρχαίου ελληνικού και ταυτόχρονα σε αυτό του γερμανικού Διαφωτισμού. Η επίδραση που δέχεται από τα κατεξοχήν ρεύματα της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού και ειδικότερα από τον Γερμανό παιδαγωγό August Hermann Niemeyer (1754-1828), διερευνάται και αναλύεται ως μελέτη περίπτωσης άμεσης επιρροής από τη γερμανική γραμματεία. Στο πλαίσιο της μεταφραστικής και συγγραφικής δραστηριότητας της ελληνικής λογοσύνης κατά την εποχή του Διαφωτισμού εντάσσεται και η πρόσληψη του εκπαιδευτικού μυθιστορήματος από τα γερμανικά (*Bildungsroman*), το οποίο κάνει την εμφάνισή του σε εμβρυικό στάδιο στη νεοελληνική γραμματεία και προωθεί τη λογοτεχνική της διάσταση.

Στο δεύτερο μέρος της διατριβής διερευνάται η κορύφωση αυτής της πνευματικής αλληλεπίδρασης, καθώς και ο εκπαιδευτικός μετασχηματισμός της κατά την οθωνική περίοδο.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, που έχει τίτλο «Ο γερμανικός φιλελληνισμός ως φιλολογικό και παιδαγωγικό ρεύμα», εξετάζεται η σύνδεση του φιλελληνικού ρεύματος με την ιδέα της φιλανθρωπίας ως απόρροια των ιδεών του γερμανικού Διαφωτισμού. Επιπλέον, δίνεται έμφαση στη λογοτεχνική διάσταση του γερμανικού φιλελληνισμού μέσα από αναφορές σε ποιήματα και δράματα Γερμανών φιλελλήνων. Η συμβολή του ιστορικού Παύλου Καρολίδη (1849-1930) υπήρξε ιδιαίτερα καθοριστική στη διαμόρφωση του φιλελληνικού ρεύματος. Στη συνέχεια παρουσιάζονται εμβληματικά έργα της γερμανικής λογοτεχνικής γραμματείας,

το περιεχόμενο των οποίων καταδεικνύει τη σχέση τους με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και τη νεότερη ελληνική σκέψη. Η πολυσχιδής φιλελληνική και εκπαιδευτική δράση του Γερμανού ελληνοστή Friedrich Thiersch (1784-1860) αποτελεί άλλο ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αλληλεπίδρασης.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, που φέρει τον τίτλο «Ο αναπροσανατολισμός της νεοελληνικής εκπαίδευσης κατά την οθωνική περίοδο», αναδεικνύονται οι απόψεις του Georg L. Maurer (1790-1872) για τη διαμόρφωση των ζητημάτων της νεοελληνικής παιδείας. Ακολούθως παρουσιάζονται τα πρώτα σχολικά διατάγματα κατά τη διάρκεια της πρώιμης οθωνικής περιόδου (1834-1837). Σύμφωνα με αυτά ορίζεται διαβαθμισμένα κατά τα γερμανικά πρότυπα και η σχολική εκπαίδευση στο νεοσύστατο ελληνικό κρατίδιο (Σχολεία του Λαού, Ελληνικά, Γυμνάσια). Για τις Σχολές, τις προϋποθέσεις φοίτησης κ.λπ. στο νεοιδρυθέν πρώτο ελληνικό Πανεπιστήμιο διερευνώνται αντίστοιχες νομοθετικές διατάξεις που εφαρμόστηκαν σε κατεξοχήν γερμανόφωνα εκπαιδευτικά περιβάλλοντα, μέσα στο πνεύμα των παιδαγωγικών ιδεών του γερμανικού Διαφωτισμού.

Η παιδεία του έθνους των Ελλήνων διαμορφώνεται πλέον με τη σύμπραξη της κλασικής παιδείας και την ανάκτηση της αρχαιότητας, που ήδη ενυπάρχει στο στοχασμό των διδασκάλων του νεοελληνικού Διαφωτισμού,¹¹ και έχει αφυπνιστεί σταδιακά μέχρι την Επανάσταση για την απόκτηση της ελευθερίας, αλλά και του ρεύματος του γερμανικού κλασικισμού,¹² το οποίο ήδη αναπτύσσεται μέσα στο κίνημα του γερμανικού Διαφωτισμού. Ταυτόχρονα ο γερμανικός κλασικισμός¹³ επιδρά στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος και στους

¹¹ Βλ. αναλυτικά, Άννα Ταμπάκη, ό.π., 2004, σ. 41-59. Πβ. Μίλτος Πεχλιβάνος, «Οι ‘φιλογερμανοί’ και ο νεοελληνικός Διαφωτισμός», *Ορόσημα ελληνογερμανικών σχέσεων*, επιμ. Ευάγγελος Χρυσός και Wolfgang Schultheiss, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2010, σ. 31-41.

¹² Κατερίνα Καρακάση, «Η Ελλάδα του Γκαίτε», *Ελληνογερμανικές σχέσεις: Αλληλεπιδράσεις στον πολιτισμό και στην τέχνη. Πρακτικά διεπιστημονικής Ημερίδας*, εκδ. Εργαστηρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 55-68, ιδίως σ. 58-62, 67-68.

¹³ Όπως προκύπτει μέσα από το έργο της καθηγήτριας Αικατερίνης Μητραλέξη ο γερμανικός Κλασικισμός τοποθετείται χρονικά στα πλαίσια της ιστορίας της γερμανόφωνης λογοτεχνίας ανάμεσα στα έτη 1794 και 1805. Πρόκειται για τη δεκαετία, κατά την οποία διασταυρώνεται ο κορυφαίος θεωρητικός της γερμανικής λογοτεχνίας Johann Wolfgang Goethe (1749-1832) και ο διακεκριμένος ποιητής και δραματουργός Friedrich Schiller (1759-1805) στο πνευματικό κέντρο του κρατιδίου της Βαϊμάρης. Αποτέλεσμα αυτής της πνευματικής συνάντησης ήταν η καθιέρωση του αισθητικού προγράμματος του γερμανικού Κλασικισμού. Η ίδια επισημαίνει επίσης πως η αποκαλούμενη ‘εποχή του Goethe’ (Goethezeit) απηχεί τα ‘ανθρωπιστικά ιδανικά’ και τα ‘αισθητικά πρότυπα’ της ελληνικής αρχαιότητας. Στη σκέψη των Γερμανών κλασικών για την Ελλάδα και την ελληνική τέχνη εγκολπώνονται οι μελέτες του θεμελιωτή της γερμανικής αρχαιολογίας και ιστορίας της τέχνης Johann Joachim Winckelmann (1717-1768) καθώς ενστερνίζονται αποκλειστικά την ιδέα της ελληνικής αρχαιότητας. Ο ‘Κλασικισμός της Βαϊμάρης’ συνέβαλε μέσα από το αισθητικό πρόγραμμά του να ανανεώσει λογοτεχνικά τη γερμανική γραμματεία με εμβληματικά κείμενα φιλοσοφικού και αισθητικού περιεχομένου. Βέβαια, η συζήτηση αφορά, συγχρόνως, την εμφάνιση διαφορετικών ρευμάτων της γερμανικής λογοτεχνίας, όπως του γερμανικού Ρομαντισμού, της *Θύελλας και Ορμής* και εν τέλει του Κλασικισμού. Πέρα από τους λεγόμενους ‘Διόσκουρους της Βαϊμάρης’ (Goethe-Schiller) έδρασαν κι άλλοι σημαντικοί συγγραφείς στην αυλή του μικρού αυτού κρατιδίου, όπως ο Christoph Martin Wieland, ο Friedrich Hölderlin και ο Heinrich Kleist, που άσκησαν με τη σειρά τους σημαντική επιρροή στα λογοτεχνικά δρώμενα της εποχής και ασπάζονταν το πρότυπο παράδειγμα της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας. Στα πλαίσια της διερεύνησής μας για μια καταγραφή ξένων πηγών προερχόμενων αποκλειστικά από την περίοδο του Διαφωτισμού στους κόλπους της γερμανικής γραμματείας διαπιστώνεται ότι σημαντικοί Έλληνες λόγιοι παιδαγωγοί και

εκπαιδευτικούς θεσμούς, που τότε διαμορφώνονται, με αποκορύφωση κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας.

Η προτεσταντική ηθική του πεφωτισμένου απολυταρχισμού από τους Γερμανούς δεν θα παραμερίσει την ορθόδοξη παράδοση των Ελλήνων. Η γερμανική επιρροή στη διαμόρφωση της νεοελληνικής Παιδείας θα αφομοιωθεί οργανικά στο πλαίσιο της εκπαίδευσης, κατά τη περίοδο της Βαυαροκρατίας, με την επικράτηση των ιδεωδών του αρχαιοελληνικού κλασικού Διαφωτισμού.¹⁴ Οι ελληνικές ιδέες, όπως είναι ήδη γνωστό, άσκησαν μεγάλη επιρροή στη φιλοσοφία των Γερμανών διανοητών. Η στροφή προς την κλασική σκέψη έφερε χαρακτηριστικά πρόσληψης και όχι απλής μίμησης. Ο Διαφωτισμός, ως φιλοσοφικό κίνημα από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα στη Γερμανία, αποτελεί φαινόμενο με σχετικές διαβαθμίσεις.¹⁵

Η ελληνική λογισύνη φαίνεται πως στράφηκε στον γερμανικό παιδαγωγικό στοχασμό με σκοπό να μυηθεί στη νεωτερική σκέψη της διαφωτισμένης εποχής, ενώ οι Γερμανοί Αντιβασιλείς, όπως είναι γνωστό, κατά την περίοδο της βαυαροκρατίας αξιοποίησαν την κλασική παιδεία των Ελλήνων και ενίσχυσαν τη γενικότερη προσπάθεια αναδιοργάνωσης της εκπαίδευσης των νεοελλήνων, μέσα από δύο βασικές προϋποθέσεις: πρώτον την ανακάλυψη και την ενσωμάτωση της ετερότητας¹⁶ στην υπάρχουσα παιδεία των νεοελλήνων και δεύτερον την αναζήτηση της εθνικής φυσιογνωμίας, με απώτερο σκοπό την εθνική αφύπνιση.

Οι γερμανικές επιρροές στην γραμματεία του νεοελληνικού Διαφωτισμού λαμβάνουν χώρα από τον 18^ο αιώνα και εκτείνονται έως τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Ο Alexander von Humboldt (1769-1859),¹⁷ ήδη από το 1795, μιλούσε για την ύπαρξη πνευματικής συγγένειας των Γερμανών με τους Έλληνες. Η τάση σύνδεσης των Γερμανών

διανοούμενοι υποδέχονται το γερμανικό παράδειγμα της ελληνικής αρχαιότητας ως όψη ετερότητας και ελληνικότητας μέσω της συγγραφικής και μεταφραστικής δραστηριότητάς τους που ενσωματώνεται στην υπό διαμόρφωση φιλοσοφία της παιδείας, αγωγή κι εκπαίδευση του κινήματος του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Βλ. αναλυτικά, Αικατερίνη Μητραλέξη, «Η Βαϊμάρη στην Αθήνα. Όψεις της πρόσληψης του γερμανικού Κλασικισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο: *Ελληνικότητα και Ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'Εθνικός χαρακτήρας'* στον 19ο αιώνα, Τόμ. Α', Πρακτικά Συμποσίου, επιμέλεια: Άννα Ταμπάκη – Ουρανία Πολυκανδριώτη, ΕΙΕ, ΠΕ, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Αθήνα 2016, σ. 323-335, ιδ. 323-325, 329.

¹⁴ Για το θέμα αυτό βλ. ενδεικτικά Ιωάννης Δελλής, *Όψεις προβληματισμού περί παιδείας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, εκδ. Gutenberg Αθήνα 2014.

¹⁵ Wolfgang Beutel, Klaus Ehlert κ.ά., *Ιστορία της Γερμανικής Λογοτεχνίας. Από τις αρχές της ως σήμερα*, πρόλογος Βάλτερ Πούχνερ, μτφρ. Χρυσομάλλη-Henrich Κυριακή, εκδ. University studio press, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 221-257.

¹⁶ Για ζητήματα ετερότητας και πολιτικών διαμεσολαβήσεων στο πεδίο της νεοελληνικής γραμματείας, βλ. ενδεικτικά, Άννα Ταμπάκη – Ουρανία Πολυκανδριώτη, *Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και "εθνικός χαρακτήρας"* στον 19ο αιώνα, Πρακτικά Συμποσίου, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Ε.Κ.Π.Α. (Αθήνα, 14-17 Μαΐου 2016), τ. Α', Αθήνα 2016.

¹⁷ Dieter Borchmeyer, *Weimarer Klassik. Portrait einer Epoche*. Beltz Athenäum 1994, 1998, σσ. 299-317, ιδίως σ. 312.

με την νοοτροπία των αρχαίων Ελλήνων παρουσιάζεται άλλοτε σαν μύθος και άλλοτε ως πραγματικότητα. Από το τέλος του 18^{ου} αιώνα η ελληνική τέχνη και τα ιδεώδη της εξιδανικεύονται στο βιβλίο του Joachim Heinrich Winckelmann (1717-1768) για τον πρότυπο χαρακτήρα της.¹⁸ Η καθηγήτρια Αναστασία Αντωνοπούλου κάνει λόγο για μία λογοτεχνική φιγούρα εμφορούμενη στο πνεύμα του γερμανικού κλασικισμού, που «ζωντάνεψε την ελληνική αρχαιότητα στη γερμανική σκέψη». Το πάντρεμα του ελληνικού και του γερμανικού πνεύματος είναι το ιδεώδες της λογοτεχνίας της εποχής και ο γάμος του Faust με την Ελληνίδα ωραία Ελένη στον Faust II του Goethe σύμβολο αυτού του ιδανικού. Περισσότερο όμως από τη λογοτεχνία και τον κύκλο των διανοούμενων, η εισαγωγή του ελληνικού ιδεώδους στην εκπαίδευση ήταν αυτή που οδήγησε σταδιακά σε μια ταύτιση των Γερμανών με τους αρχαίους Έλληνες.

Η άποψη αυτή ενισχύεται και μέσα από την μαρτυρία του Αυστριακού περιηγητή και ιστορικού Jakob Philipp Fallmerayer (1790-1861), σε σχετική βιβλιοκρισία του:¹⁹ «Η όλη παιδευτική κατάσταση και η πνευματική ζωή του γερμανικού λαού είναι μια ουσιαστική απόρροια και μάλιστα κατά κάποιον τρόπο η ενσάρκωση και η μετεμψύχωση του αρχαίου ελληνικού πνεύματος». Το ελληνικό παράδειγμα ήταν πολιτιστικό πρότυπο για τους Γερμανούς και αποσκοπούσε πρωταρχικά στην αποδέσμευση από την γαλλική κουλτούρα στην κοινωνική ζωή και τις ξένες επιδράσεις. Στα χρόνια της γαλλικής Επανάστασης εξελίσσεται όμως σε ιδεολογικό και πολιτικό πρότυπο. Οι πόλεις-κράτη στην αρχαία Ελλάδα θυμίζουν τα ανεξάρτητα κρατίδια της Γερμανίας, σε αναζήτηση μιας ενιαίας εθνικής οντότητας. Τα κοινά πεπρωμένα, γλώσσα και ιδεώδη, οι δυαρχίες Αυστρία-Πρωσία και ο ανταγωνισμός Αθήνας-Σπάρτης για την ηγεμονία, τείνουν σε μία κατεύθυνση επίδρασης του γερμανικού λαού από το κοινό ελληνικό μοντέλο πολιτικής συγκρότησης. Για παράδειγμα, οι Γερμανοί του Διαφωτισμού παρουσιάζονται ως Έλληνες της Αρχαιότητας στο έργο του Niebuhr.²⁰ Οι ταυτόσημες αυτές συμπεριφορές δεν φαίνεται να είναι άγνωστες στους Έλληνες λόγιους. Ο παραλληλισμός των δύο λαών, αρχαίων Ελλήνων και Γερμανών, αποκτά εκτός από πολιτικό και ιδεολογικό περιεχόμενο. Το απόγειο του ιδεολογήματος της

¹⁸ J.-J. Winckelmann, *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerey und Bildhauerkunst*, Δρέσδη 1755· M. Landfester, «Griechen und Deutsche: Der Mythos einer 'Wahlverwandschaft'», *Mythos und Nation. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewusstseins in der Neuzeit III*, επιμ. Helmut Berding, εκδ. Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1996, σ. 198-219· πβ. Γ. Δανέζης, «Γερμανοελληνικά ιδεολογήματα», *Νέα Εστία*, τχ. 1836 (2010), 371-381· Αναστασία Αντωνοπούλου, «Ο Γιόχαν Γιόαχιμ Βίνκελμαν ως λογοτεχνική φιγούρα: συγκριτική ανάγνωση της νουβέλας Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο (2010) του Αλέξανδρου Ίσαρη με αφηγηματικά έργα της γερμανικής λογοτεχνίας», *Ελληνογερμανικές σχέσεις: αλληλοεπιδράσεις στον πολιτισμό και στην τέχνη: Πρακτικά διεπιστημονικής ημερίδας*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 8 Απριλίου 2011, Α.Π.Θ., Εργαστήριο Συγκριτικής Γραμματολογίας, *Διακειμενικά*, τχ. 14, τυπ. Ε. & Δ. Σφακιανάκης, Adamas, Goethe Institut Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη (2011), 85-98, ιδίως 86-89.

¹⁹ Jakob Philipp Fallmerayer, *Gesammelte Werke*, επιμ. G. M. Thomas, 3 τ., Λειψία, 1861-63, σ. 302.

²⁰ Barthold Georg Niebuhr, *Demosthenis erste Phillipische Rede*, Αμβούργο 1831, σ. 6.

πνευματικής συγγένειας των δύο λαών εντοπίζεται, φυσικά, στην περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Κατά τα χρόνια αυτά το παραπάνω ιδεολόγημα αποκτά μια νέα παιδαγωγική διάσταση. Στη περίπτωση της Γερμανίας πρόκειται για ξένο παιδαγωγικό κίνημα και σε αυτή της Ελλάδας για κατάκτηση και ενσωμάτωση της αγωγής των αρχαίων Ελλήνων, μέσω της Φιλοσοφίας και της Παιδείας του γερμανικού Διαφωτισμού. Η ανακάλυψη του γερμανικού λαού ως μετεμψύχωση του αρχαίου ελληνικού πνεύματος και η σχέση των σύγχρονων Ελλήνων με τους αρχαίους μάς οδηγεί στην διερεύνηση δύο διαφορετικών όψεων μιας και της αυτής ιδεοληψίας.

Στο θεματικό πεδίο των ελληνο-γερμανικών σχέσεων²¹ η συμβολή του Emanuel Turczynski ενίσχυσε την άποψη των υπαρκτών πνευματικών σχέσεων ανάμεσα στα παιδαγωγικά κινήματα του γερμανικού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού, έως τα χρόνια της οθωνικής περιόδου με ενδιάμεση παράμετρο την ελληνική αρχαιότητα.²²

Ο Γιώργος Βελουδής δίνει έμφαση στη μεταφραστική δραστηριότητα της εποχής στα χρόνια εκδήλωσης του κοινωνικού φαινομένου του γερμανικού Διαφωτισμού. Η περίοδος του νεοελληνικού Διαφωτισμού εκτείνεται σε δύο φάσεις: α) λίγες δεκαετίες πριν από το 1750, παράλληλα με την παιδαγωγική δράση του πρώτου Έλληνα διαφωτιστή Ευγένιου Βούλγαρη και β) κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα έως την ίδρυση του νεοσύστατου ελληνικού Κράτους, κατά το έτος 1830.

Ο Λίνος Πολίτης διακρίνει στην περίοδο της νεοελληνικής γραμματείας τρεις διακριτές φάσεις: α) την πρώτη περίοδο, κατά τα έτη 1669-1770/80, όταν οι Έλληνες είχαν διασπαστεί ως λαός και είχαν δημιουργήσει κοινότητες στη διασπορά. Ο Έλληνας διδάσκαλος μετατρέπεται πλέον σε τρόφιμο της δυτικής γνώσης και η πνευματική ζωή του Γένους εδραιώνεται στα χρόνια της σύστασης του νεοελληνικού Κράτους, μετά τον απελευθερωτικό Αγώνα (1821), β) την δεύτερη περίοδο (1770-1820) της ακμής του Διαφωτισμού, που διασταυρώνεται με το *γλωσσικό ζήτημα* της εποχής επί τρεις τουλάχιστον δεκαετίες, έως τη λήξη της Επανάστασης του 1821. Κατά την περίοδο αυτή εξακολουθεί να

²¹ Emanuel Turczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos*, διδακτορική διατριβή, Oldenbourg, Μόναχο 1959· Georg Veloudis, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, εκδ. Hakkert, τ. Α'-Β', *Αμστερνταμ* 1983· Georg Danezis, «Fremdeinflüsse auf die Neugriechische Literatur (16. bis frühes 19. Jahrhundert)», *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit*, επιμ. R. Lauer – P. Schreiner, [Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, phil.-hist. Klasse, 212], Γκότινγκεν 1996, σ. 352-366· Falk Horst, *Panajotis Kondylis und die Metamorphosen der Gesellschaft. Ohne Macht lässt sich nichts machen. Aufsätze und Essays*, εκδ. Duncker & Humblot, Βερολίνο 2019· Till Kinzel, «Das Aufklärungsbuch von Panajotis Kondylis und die Aufklärung», επιμ. Falk Horst, Duncker & Humblot, Βερολίνο 2019, σ. 13-23.

²² C.J.L. Iken, *Leukothea eine Sammlung von Briefen eines gebornen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenlands nebst Beilagen des Herausgebers, Auszügen aus dem Logios Hermes, Gedichten, Sprachbemerkingen, und beigefügten Verzeichnissen neugriechischer Werke*. Τόμ. Α'-Β', Hartmann, Leipzig 1825. σ. 156-169, ιδίως σ. 157.

υφίσταται η επιρροή από τα γαλλικά μορφωτικά πρότυπα και κυρίως από το ρεύμα των Εγκυκλοπαιδιστών. Κατά τα χρόνια εκείνα ο νεαρός λόγιος Αθανάσιος Ψαλίδας (1767-1829) ανέλαβε σημαντική δράση στη Βιέννη (1787-95), αρχικά ως σπουδαστής της φιλοσοφίας, ο οποίος θα διατηρήσει και αργότερα σκεπτικιστική στάση απέναντι στα λογικά συμπεράσματα του Ευγένιου Βούλγαρη και γ) διακρίνεται η τρίτη περίοδος, η οποία συνδέεται με το όνομα του νεοεμφανιζόμενου Έλληνα φιλόλογου και μεταφραστή από την Χίο, του Αδαμάντιου Κοραή (1748-1833).

Ο Κ. Θ. Δημαράς²³ διακρίνει τρία χρονικά διαστήματα αναφορικά με το κίνημα του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Βασικό εκπρόσωπο της εποχής θεωρεί τον κληρικό και λόγιο διδάσκαλο της φιλοσοφίας Ευγένιο Βούλγαρη, εμφορούμενο από το πνεύμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Μάλιστα ο Δημαράς παρουσιάζει το Γερμανό φιλόσοφο J. G. Herder (1744–1803) ως διαμορφωτή του νεοελληνικού πνεύματος. Οι απηχήσεις του συστήματος αξιών του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού (1750-1775) λαμβάνουν χώρα κατά την όψιμη περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού, δύο περίπου δεκαετίες πριν από την περίοδο της ελληνικής ανεξαρτησίας το 1821.

Ο Παναγιώτης Κονδύλης μελετά σε βάθος το φαινόμενο του Διαφωτισμού στον γερμανόφωνο χώρο και διαπιστώνει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του.²⁴ Ο ορθολογισμός ταυτίζεται με τη νοησιарχία. Η ανθρώπινη ύπαρξη παραγκωνίζεται για χάρη των αφηρημένων σχημάτων, στο πλαίσιο της Ιστορίας των Ιδεών (θρησκευτικότητα, εκλαϊκευτική φιλοσοφία, αισθητικότητα, νοησιарχία, εμπειρισμός, νεολογία, ευσεβισμός, σκεπτικισμός, μεταφυσική).

Η Ρωξάνη Αργυροπούλου διερευνά την περίπτωση του Κωνσταντίνου Κούμα λόγω της προσφοράς του στην εισδοχή της γερμανικής διάνοησης μέσα στον νεοελληνικό χώρο.²⁵ Η ίδια, μολονότι, διακρίνει σημαντικό βαθμό δυσκολίας για την ανάδειξη των καθαρών προσωπικών φιλοσοφικών αντιλήψεων του Έλληνα διαφωτιστή,²⁶ καταλήγει στο συμπέρασμα, ότι ο Κούμας υπήρξε πνευματικά γερμανοτραφής όσο κανείς άλλος λόγιος του νεοελληνικού Διαφωτισμού και ξεχώρισε για την στροφή του στα γερμανικά συγγράμματα, για τη συστηματικότητά και την επιστημονική ακρίβειά του. Η μετάφραση²⁷ της

²³ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* [Νεοελληνικά Μελετήματα 2], Ερμής, Αθήνα 2009, σ. 1-22.

²⁴ Παν. Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τ. Α', εκδ. Θεμέλιο, 42004.

²⁵ Ρωξάνη Αργυροπούλου, «Ο W. T. Krug και οι Έλληνες. Η ελληνική μετάφραση του 'Griechenlands Wiedergeburt'», *Ο Ερανιστής* 10, (1973), 267-273.

²⁶ Για τον πλήρη τίτλο της πηγής, *Αι δύο προς την Μεγάλην Εκκλησίαν Απολογία /του αοιδίμου Κ. Οικονόμου Και έτεροι τινές επιστολαί αυτού ανέκδοτοι. Εν αις και ο εναρκτήριος λόγος του αιμνήστου Κ. Κούμα εν τη κατά τον Κουρουτσεσμέ Σχολή, Εν Ερμουπόλει Σύρου: Τύποις Γ. Μελισταγούς Μακεδόνας, 1861.*

²⁷ W.G. Tennemann, *Grundriss der Geschichte der Philosophie für den Akademischen Unterricht*, Leipzig [1812], 2. Aufl., Barth Leipzig 1816.

πραγματείας του Wilhelm Gottlieb Tennemann (1761-1819), λόγου χάρη, αξιοποιείται, στα χρόνια που μελετάμε, για σχολική χρήση και ειδικότερα για τη διδασκαλία της Ιστορίας της Φιλοσοφίας στον ελληνικό χώρο. Η Μαρία Στασινοπούλου θα υπογραμμίσει τη γερμανική επίδραση του Έλληνα διαφωτιστή Κ. Κούμα από ιστοριογραφική και μεθοδολογική άποψη.²⁸

Η Συγκριτολογία ως μεθοδολογική προσέγγιση

Η σύγκριση θα χρησιμοποιηθεί εδώ ως μεθοδολογικό και ερμηνευτικό εργαλείο, με έμφαση στην Παιδαγωγική επιστήμη. Πιο συγκεκριμένα,²⁹ καταγράφονται *γενετικές συγκρίσεις*, οι οποίες εξετάζουν τις ομοιότητες που προκύπτουν μέσω *διεπαφών*, δηλαδή, άμεσων ή έμμεσων επιρροών ανάμεσα στα υπό εξέταση έργα. Κατά την εφαρμογή αυτού του είδους σύγκρισης διαπιστώνονται, όπου υπάρχουν, ενδείξεις για επιρροές μεταξύ των συγκρινόμενων έργων, καθώς επίσης αναφέρονται συγγραφείς ανά ζεύγη, που συνδιαλέγονται σε θεωρητικό επίπεδο ή γίνεται αναφορά σε έναν συγγραφέα, ο οποίος επηρεάζεται έμμεσα από κάποιον άλλον, με τη διαμεσολάβηση του έργου ενός τρίτου συγγραφέα. Μέσω της *γενετικής σύγκρισης* συστηματοποιούνται και οι γλωσσικές ομοιότητες (νεολογισμοί). Από την έρευνα πρόσληψης³⁰ εντοπίζονται κοινά στοιχεία με τη μορφή νεολογισμών, όπου υπάρχουν, ως διακείμενες αναφορές από τη φιλοσοφία του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού κυρίως στις Πραγματείες του Ευγένιου Βούλγαρη και του Κωνσταντίνου Κούμα.

Μέσα από τη χρήση της *τυπολογικής σύγκρισης*, εξετάζονται συγκλίσεις που προκύπτουν από ανάλογες συνθήκες κατά την *γένεση* ή την *πρόσληψη*³¹ δύο ή περισσότερων έργων. Η πρόσληψη τυπικών μορφωτικών μυθιστορημάτων³² σημαντικών δημιουργών του

²⁸ Maria A. Stassinopoulou, «Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers. Konstantinos Michail Koumas als Historiograph», *Studien zur Geschichte Südosteuropas*, επιμ. Gunnar Hering, Wien, τ. 9, Peter Lang, Φραγκφούρτη 1992 (διδακτορική διατριβή).

²⁹ P.V. Zima, *Komparatistik: Einführung in die vergleichende Literaturwissenschaft*, εκδ. Francke Τυβίγγη (UTB für Wissenschaft 1705) 1992·Γ. Βελουδής, «Συγκριτική Γραμματολογία. Εισαγωγή», *Σύγκριση*, τ. 1, (1989), 11-14·Αναστασία Αντωνοπούλου, *Συγκριτολογία*, εκδ. Κάλλιπος (Κατερίνα Καρακάση και Εύη Πετροπούλου) Αθήνα: [Komparatistik. e-book. Athen, Kallipos 2016] στο <http://repository.kallipos.gr/handle/11419/4329>, 2016· M. Schmeling, *Vergleichende Literaturwissenschaft. Theorie und Praxis*, εκδ. Athenaion (Literaturwissenschaft 16), Βιέζμπάντεν 1981· Miltos Pechlivanos, *Einführung in die Literaturwissenschaft*, επιμ. Miltos Pechlivanos, Stefan Rieger, Wolfgang Struck, Michael Weitz, εκδ. J.B. Metzler, Στουτγκάρδη Βαϊμάρη 1995.

³⁰ Μ. Πεχλιβάνος, *Hans Robert Jauss, Η θεωρία της πρόσληψης. Τρία μελετήματα*, Εστία, Αθήνα 1995.

³¹ Κατερίνα Μητραλέξη, *Η πρόσληψη του Heinrich Heine στην Ελλάδα. Κριτική θεώρηση*, εκδ. Clasicas, S.A. 2012.

³² Στη Γερμανία εμφανίζεται κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα το μυθιστορηματικό είδος μαθητείας *Bildungsroman*. Πιο συγκεκριμένα, ο όρος χρησιμοποιείται για πρώτη φορά (περ. 1810) από τον Karl von

γερμανικού Διαφωτισμού από την ελληνική λογοσύνη, στο πνεύμα της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού, προκύπτει χωρίς να γνωρίζουν ή να επηρεάζονται απαραίτητως οι συγγραφείς ο ένας από το έργο του άλλου. Τα μυθιστορηματικά έργα *Αγάθων* (1814) και *Ιστορία των Αβδηριτών* (1827) του Christian Martin Wieland εντάσσονται στη μεταφραστική δραστηριότητα του Κούμα, ενώ το παιδαγωγικό μυθιστόρημα *Νέου Ρόμπινσον Συμβάντα* (1792) του Joachim Heinrich Campe μεταφράζεται στα ελληνικά από τον Κωνσταντίνο-Δημήτριο Μπέλιο (1772-1838).

Η *μονο-αιτιακή σύγκριση* (monokausaler Vergleichstyp) κρίνεται απαραίτητη ανάμεσα σε περιπτώσεις έργων. Οι συγκρίσεις βασίζονται σε μία απλή αιτιακή σχέση άμεσης επιρροής από τα γερμανικά ή από τα αρχαία ελληνικά, στο πλαίσιο της Παιδαγωγικής του γερμανικού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Έτσι, διερευνώνται επιρροές και μελετώνται σχέσεις ή επαφές ανάμεσα στις δύο γραμματείες από τον γερμανικό και τον ελλαδικό χώρο, με τη συνδρομή της παιδαγωγικής σκέψης των Ελλήνων κλασικών. Οι επαφές μεταξύ των συγγραφέων, των ειδών και των αναλύσεων καταλήγουν στην *εξαγωγή*, δηλαδή, στη μεταφορά θεμάτων και ιδεών από τη μία γραμματεία στην άλλη, αιτιολογώντας ιδιοσυγκρασιακά την εκλεκτική τους συγγένεια. Αυτό δίνει τη δυνατότητα η απλή έρευνα επιρροών να μεταβληθεί σε συνθετότερη έρευνα πρόσληψης. Τα προσλαμβάνοντα υποκείμενα, οι φιλοσοφικές θεωρίες της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού και η οπτική γωνία της πρόσληψης είναι τα κύρια ζητούμενα στη πορεία αυτής της έρευνας.

Η *παραγωγική πρόσληψη* διεξάγεται μέσα από ιστορικά τεκμηριωμένες φάσεις επεξεργασίας χωρίων ή κειμένων (νεολογισμούς), όπως συνέβη χαρακτηριστικά και στο μεταφραστικό εγχείρημα του Κούμα, να ανασυνθέσει τη γενική προβληματική του μυθιστορήματος του Chr. M. Wieland με δικά του, ωστόσο, υφολογικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά (καλαισθησία). Τέτοια στοιχεία εκφράστηκαν με ένα ιδιότυπο γλωσσικό

Morgenstern, καθηγητή της κλασικής φιλολογίας στα πλαίσια των διαλέξεών του «για την φύση και την ιστορία του μυθιστορήματος μαθητείας». Υπό τον όρο *Bildung* (διάπλαση, διαμόρφωση) μπορεί να νοηθεί η διαμόρφωση της προσωπικότητας του βασικού ήρωα με σκοπό την προσωπική ολοκλήρωση και ωριμότητα. Βλ. αναλυτικά Κ. Δ. Μαλαφάντης, «Το “παιδαγωγικό μυθιστόρημα” και η εισδοχή του στη νεοελληνική λογοτεχνική παράδοση», στο *Figura in Praesentia, Μελέτες αφιερωμένες στον καθηγητή Θανάση Νάκα*, επιμέλεια Κώστας Ντίνας, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2018, σ. 266-282, Βίκυ Πάτσιου, «Από το Bildungsroman στο μυθιστόρημα Crossover. Το παράδειγμα της “Αμαρτωλής πόλης” του Μάνου Κοντολέον», Θεωρήσεις της Παιδικής-Εφηβικής Λογοτεχνίας, τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Β.Δ. Αναγνωστόπουλο, επιμ. Τ. Τσιλιμένη, Ελ. Κονταξή, Ευγ. Σηφάκη, Θεσσαλονίκη, εκδ. Τζιόλα, Αθήνα 2018, σ. 430-442 · Πβ. Γιώργος Πάγκαλος, *Bildungsroman. Στο Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, Έργα, Ρεύματα, Όροι*, Αθήνα Πατάκης Αθήνα 2008 · F. Martini, «Bildungsroman-Term and Theory». J. Hardin (Ed.), *Reflection and Action: Essays on the Bildungsroman*, εκδ. University of South Carolina Press, Κολούμπια 1991 · F. Moretti, «From the Way of the World: The Bildungsroman in European Culture», M. McKeon (Ed.), *Theory of the Novel. A Historical Approach*, εκδ. The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη & Λονδίνο 2000 · Georg Lukacs, *Θεωρία του μυθιστορήματος*, μτφρ. Ξανθίππη Τσελέντη, επιμ. Γιώργος Σαγκριώτης, εκδ. πολύτροπον, Αθήνα 2004.

και υφολογικό μείγμα, καθώς στο κείμενο του Κούμα επανέρχεται αποσπασματικά τουλάχιστον η γλώσσα του 18^{ου} αιώνα, αφού παρατίθενται αυτούσια αποσπάσματα από το κείμενο του Wieland, ενώ κυριαρχεί η νεοελληνική γλώσσα στο πλαίσιο της μεταφραστικής απόδοσης του κειμένου. Σύμφωνα με την θεωρία του Γ. Βελουδή θα χρειαστεί να διακρίνουμε τα γραμματολογικά φαινόμενα της πρόσληψης και της αλληλεπίδρασης, λαμβάνοντας υπόψη μας σημαντικούς παράγοντες, που συμπράττουν στη διαμόρφωση αυτής της επικοινωνιακής σχέσης.³³ Με άλλα λόγια, η πρόσληψη (Rezeption), ως προϋπόθεση για την πραγματοποίηση μιας δημιουργικής επίδρασης ή ως πρώτη βαθμίδα (Vorstufe) αυτής, μας επιτρέπει να μπορούμε να διακρίνουμε ανάμεσα σε μια *άμεση πρόσληψη* σε δύο εθνικούς ή ατομικούς φορείς (πομπός/δέκτης) και σε μια *έμμεση πρόσληψη*, όταν αυτή παρεμβάλλεται ως εθνικός φορέας (δέκτης/πομπός). Έτσι λ.χ. ένα μέρος της άμεσης πρόσληψης του J.H. Campe και του W.Tr. Krug στην Ελλάδα στα τέλη του 18ου αιώνα, πραγματοποιείται μέσω των ελληνικών μεταφράσεων της Παιδαγωγικής και της Φιλοσοφίας της Παιδείας του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Η διερεύνηση των επιδράσεων ή αλληλεπιδράσεων, ως βασικών κατηγοριών της συγκριτικής γραμματολογίας, θεωρείται βασική προϋπόθεση για την θεώρηση μιας γραμματείας πέρα από τα εθνικά πλαίσια.³⁴ Πιο συγκεκριμένα, οι επιδράσεις τούτης της μελέτης περιέχουν μεταφραστικά δάνεια περιεχομένου ή μορφής. Πρόκειται, δηλαδή, για μία δημιουργική επεξεργασία του ξένου. Έτσι, θα διαπιστωθούν σχέσεις μεταξύ κειμένων διαφορετικών εθνικών λογοτεχνιών. Πρόκειται για συγκλίσεις που μπορεί να οφείλονται σε κοινή λογοτεχνική παράδοση, σε κοινό πνευματικό ορίζοντα ή και σε σύμπτωση. Η επιδρασιολογική μελέτη συνδέεται με τον εντοπισμό και τη διερεύνηση των έργων από τα οποία εμπνεύστηκε ο συγγραφέας ή άντλησε το υλικό του.

Ο γερμανικός και ο νεοελληνικός Διαφωτισμός ως πεδία εφαρμογής συγκριτολογικής έρευνας οφείλουν ένα σημαντικό μέρος της ζωτικότητάς τους στο δρόμο που άνοιξε ο Κ. Θ. Δημαράς. Θέτοντας το ζήτημα της εξέτασης του γερμανικού Διαφωτισμού στην ελληνική παιδεία μέσα από τον χώρο των μεταφράσεων και ειδικότερα του συγκρητισμού, θα παραθέσουμε την άποψη του Κ. Θ. Δημαρά: «[...] αν μιλούμε για

³³ Γ. Βελουδής, «Συγκριτική Γραμματολογία. Εισαγωγή». *Σύγκριση* 1 (1989), 11-14.

³⁴ Βλ. ενδεικτικά, Αναστασία Αντωνοπούλου, «Ο Γιόχαν Γιοάχιμ Βίνκελμαν ως λογοτεχνική φιγούρα. Συγκριτική ανάγνωση της νουβέλας “Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο” (2010) του Αλέξανδρου Ίσαρη με αφηγηματικά έργα της γερμανικής λογοτεχνίας», *Ελληνογερμανικές σχέσεις: Αλληλεπιδράσεις στον πολιτισμό και την τέχνη, Πρακτικά Διεπιστημονικής Ημερίδας του Εργαστηρίου Συγκριτικής Φιλολογίας του ΑΠΘ*, [Διακευμενικά 14], Θεσσαλονίκη 2011· της ίδιας, *Wilhelm Müller und der Philhellenismus, Internationale Wilhelm-Müller-Gesellschaft*, εκδ. Frank & Timme, Βερολίνο 2015, σ. 211-236· *Ο Friedrich Schiller και η αρχαία ελληνική τέχνη, Friedrich Schiller: Ποιητής-Δραματουργός-Στοχαστής*. Πρακτικά διεθνούς Συμποσίου για τον Friedrich Schiller, Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας ΕΚΠΑ, επιμ. Αναστασία Αντωνοπούλου – Κατερίνα Μητραλέξη, Αθήνα 2012, σ. 27-42.

έναν από τους λαούς τους ευρωπαϊκούς, δεν υπάρχει άλλη ιστορία από την συγκριτική. Είναι αδύνατον να απομονώσεις ένα τέτοιο φαινόμενο πολιτισμικό για μια περιοχή, και να μην κάνεις συνεχώς συσχετίσεις με τις ξένες παιδείες». ³⁵ Η γόνιμη επαφή με την ευρωπαϊκή παιδεία θα πρέπει να συνδέεται με τη μέριμνα για την καλλιέργεια της «ελληνικότητας» καθώς και για την ανανέωση της ελληνικής πνευματικής ζωής. Μέσα από το πρίσμα της ιστοριογραφικής οπτικής των μεταφραστικών εγχειρημάτων και αυτό της μετάβασης από τη «μετακένωση» στη διαπολιτισμικότητα, επιχειρείται η ανάδειξη των διαδικασιών πρόσληψης της γερμανικής παιδείας, των εκλεκτικών συγγενειών και του ίδιου του τελικού προϊόντος σε πιστή ή άπιστη διασκευαστική εκδοχή, προκειμένου να παραχθεί ένα νέο είδος πολιτισμικής μεταφοράς, για χάρη της νεοελληνικής γραμματείας, από τις απαρχές του Διαφωτισμού.

Η Άννα Ταμπάκη θα τεκμηριώσει με τις μελέτες της για το μεταφραστικό φαινόμενο στα χρόνια του Διαφωτισμού την ιδιαίτερη σημασία της συγκριτικής ανάγνωσης των πνευματικών φαινομένων, που ανάγονται στην ευρωπαϊκή φιλολογική παράδοση, ώστε να ρέπουμε στην ανίχνευση κοινών χαρακτηριστικών, ομοιοτήτων αλλά και βασικών διαφορών στις χρονικές τομές, στην αλληλουχία, στην ένταση και την ποιότητά τους. ³⁶ Οι Έλληνες φορείς των ιδεών του Διαφωτισμού, ασχολήθηκαν ποικιλοτρόπως και ενεργά με την μετάφραση αλλά και έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας. Κορυφαίος βέβαια στέκει ο Κωνσταντίνος Κούμας, ο οποίος έτεινε με συστηματικό τρόπο προς τη μετακομιδή ή μετακένωση ιδεών του γερμανικού Διαφωτισμού και σε ποικιλόμορφες μεταφραστικές επιδόσεις.

Το περίφημο φιλολογικό προεπαναστατικό περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* συνέβαλε με σχετικές αναφορές κατά περίπτωση στην ανάδειξη της επιρροής του γερμανικού πνεύματος κατά την προσπάθεια διαμόρφωσης μιας εθνικής λογοτεχνικής παραγωγής. Η καθοριστική σημασία των μεταφράσεων από τη γερμανική γλώσσα και η παρουσία τους στα εκδοτικά δεδομένα του Διαφωτισμού (1750-1800) αποτελεί ένδειξη έκφρασης του ελληνικού πολιτισμού και επαφής του με τους ξένους πολιτισμούς. Το ενδιαφέρον της έρευνας εστιάζεται στις γερμανικές επιδράσεις που δεχόμαστε αλλά και στις αλληλεπιδράσεις που προκύπτουν στο πλαίσιο των πολιτισμικών οσμώσεων, ως σύνολα επιφαινόμενων, όπου τα όρια ανάμεσα στο μετάφρασμα και το πρωτότυπο δύνανται να είναι ορατά και σαφή επισημαίνοντας τα δυτικά πρότυπα, έως την περίοδο του Διαφωτισμού. Αξίζει να αναφέρουμε τη περίπτωση πρόσληψης του γερμανικού φιλοσοφικού και παιδαγωγικού στοχασμού, μέσω μεταφράσεων, διασκευών και συμπλημάτων, όπως εξετάζεται στη

³⁵ Άννα Ταμπάκη, *Ζητήματα συγκριτικής γραμματολογίας και ιστορίας των ιδεών*, ERGO, 2008, σ. 36-37.

³⁶ Ταμπάκη, *Ζητήματα συγκριτικής γραμματολογίας και ιστορίας των ιδεών*, ό.π., σ. 49-53, 56-61, 63-67.

μελέτη της Ρωξάνης Αργυροπούλου-Λουγγή με θέμα τις «νεοελληνικές μεταφράσεις φιλοσοφικών έργων (1760-1821)»,³⁷ έχει ως σκοπό να αποδοθεί ένα corpus των νεοελληνικών μεταφράσεων από τα γερμανικά, συμβάλλοντας έτσι στον πολιτισμικό διάλογο.

Βασικό αίτημα μέσα από την συνεξέταση της μεταφρασμένης και της πρωτότυπης γραμματολογίας είναι η ενίσχυση του θεωρητικού προβληματισμού στην πράξη. Το παιδαγωγικό και φιλοσοφικό ταξίδι του γερμανικού Διαφωτισμού και η πρόσληψή του από τον νεοελληνικό Διαφωτισμό επιχειρείται μέσα από την ερμηνεία φιλοσοφικών κειμένων, που διατρέχουν με την παρουσία τους τον ελληνικό 18^ο αιώνα, αρχής γενομένης από τον εκλεκτικό στοχασμό της ελληνικής λογιόσύνης (Βούλγαρης, Ψαλίδας, Δάρβαρης, Κούμας κ.ά.). Τα κείμενα που επιλέγονται αξιολογούνται μέσα στο χώρο που εξέθρεψε το ρεύμα των ιδεών του νεοελληνικού Διαφωτισμού και εντάσσονται στο κορμό της γραμματείας του. Ταυτόχρονα εξετάζεται η ηθική και παιδαγωγική διάσταση της ελληνικής εκδοχής του διαφωτιστικού ιδεώδους. Κατά τον Δημαρά τα πρωτότυπα κείμενα που συνεξετάζονται με μεταφράσεις της νεοελληνικής γραμματείας και ανήκουν στην κατηγορία αρχαΐζουν, ως προς τη μορφή και τη γλώσσα (Βούλγαρεως Λογική). Παρά τη στατική δομή τους, μπορούν να ιδωθούν ως νεωτερικά ως προς τα φιλοσοφικά ερωτήματα που εγείρουν και τον κριτικό αναστοχασμό στο ζήτημα της διαμάχης των Αρχαίων και των Νεότερων, όπως στο φιλοσοφικό μυθιστόρημα (Βεϊλάνδου Αγάθων).

Η θεωρία της πρόσληψης (Rezeption) κατά τον Hans Robert Jauss (1921-1997) μας επιτρέπει να λάβουμε υπόψη μας πέρα από τον συγγραφέα και το έργο του, έναν τρίτο παράγοντα: τον αναγνώστη, ως μορφή διαλογικής σχέσης στα πλαίσια της γραμματειακής ιστορίας και μιας μορφής συνεχούς επικοινωνίας και διαλεκτικής μεταξύ παραγωγής και πρόσληψης. Το σύνολο των προϋποθέσεων, κάτω από τις οποίες ο αναγνώστης προσλαμβάνει ένα έργο, αποτελούν ένα *ορίζοντα προσδοκίας* (Erwartungs-horizont). Τα πρωτοποριακά έργα της γερμανικής γραμματείας για την εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού προσκρούουν συχνά στον *ορίζοντα προσδοκίας* των αναγνωστών του Γένους, οι οποίοι, λόγω αισθητικής ή γλωσσικής απόστασης από τα συγκεκριμένα έργα, δεν είναι σε θέση να τα κατανοούν. Παραμένει, ωστόσο, αξιοσημείωτη η απήχησή τους στο ελληνόφωνο κοινό της εποχής. Ο βαθμός της *παραγωγικής πρόσληψης*, από τους Έλληνες λογίους, οι οποίοι αναζητούν ερεθίσματα από άλλα φιλοσοφικά, παιδαγωγικά και λογοτεχνικά έργα, θα οδηγήσει στη δημιουργία καινούργιων λογοτεχνικών *κειμενικών ειδών* (εράνισμα, συμπίλημα). Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η διαδικασία της πρόσληψης διεξάγεται ως μια

³⁷ Βλ. αναλυτικά, Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Νεοελληνικές μεταφράσεις φιλοσοφικών έργων (1760-1821)», *Δευκαλίων* 21 (1978), 131-142.

ενεργητική, στοχευμένη και συνειδητή αντιπαράθεση με έργα προγενέστερης εποχής και οι αλληλεπιδράσεις πραγματοποιούνται με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορούν να συμβαίνουν μη συνειδητά και ανεξάρτητα από τη βούληση των συγγραφέων. Ακόμη εντοπίζονται σημεία τομής μεταξύ των κειμένων (διακείμενα), όπως φράσεις και λέξεις με ειδικό σημασιολογικό βάρος, που ενσωματώνονται στα νέα κείμενα της Παιδαγωγικής του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Γερμανικός Διαφωτισμός

Ο γερμανικός Διαφωτισμός (περ. 1680/1700-1800/1832)³⁸ απαντά ως νεολογισμός (Aufklärung) στα 1784, μέσα σε δοκίμιο του Immanuel Kant (1724-1804), ο οποίος προτρέπει σε «έξοδο του ανθρώπου από την ανωριμότητά του, για την οποία ο ίδιος είναι υπεύθυνος».³⁹ Σύμφωνα με τον Ιωάννη Βρεττό:

«ο Διαφωτισμός αποτελεί μία πνευματική κίνηση με χαρακτηριστικά γνωρίσματα του Πιετισμού (ή ευσεβισμού). Πρόκειται για παιδαγωγικό ρεύμα με θεολογικό περιεχόμενο που κάνει την εμφάνισή του στα χρόνια του πρώιμου Διαφωτισμού στη Γερμανία. Ο Διαφωτισμός διαφαίνεται να συνδέεται με την άσκηση κριτικής στα θρησκευτικά δρώμενα μιας κοινωνίας, με την καταπολέμηση κυρίως των προλήψεων και των οπισθοδρομικών τάσεων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αναθεωρηθούν τα δεδομένα σχετικά με το Δίκαιο, τη Θρησκεία αλλά και την Τέχνη και την Επιστήμη. Η ανθρώπινη λογική και οι φυσικοί κανόνες θα οδηγήσουν τον άνθρωπο στην ανακάλυψη της αλήθειας. Αυτό συνεπάγεται, ωστόσο τη πνευματική ανάταση με την ανάλογη ανατροφή και αγωγή. Ο εξανθρωπισμός του ατόμου δεν μπορεί να επέλθει, κατά την κρίση του Kant, με τίποτε άλλο πέρα από αυτό που τον κάνει αγωγή. Με αφετηρία αυτή τη διατύπωση του Γερμανού διαφωτιστή απέκτησε ο 18^{ος} αιώνας ουσιαστική παιδαγωγική διάσταση. Ως κίνημα εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων και αναθεώρησης στα είδη διδασκαλίας της εποχής τονίζεται ιδιαίτερα η σημασία μιας γενικής βασικής λαϊκής εκπαίδευσης».⁴⁰

Ο Γερμανός διαφωτιστής, Moses Mendelssohn⁴¹ (1729-1786), κάνει λόγο για καλλιέργεια (Kultur), μέσα από τον Διαφωτισμό. Την εποχή αυτή στη Γερμανία ευνοείται στο χώρο της

³⁸ Wolfgang Beutin – Klaus Ehlert κ.ά., *Deutsche Literaturgeschichte*, εκδ. Metzler, Στουτγκάρδη – Βαϊμάρη 1994, σ. 122· Werner Schneiders, *Lexikon der Aufklärung*, εκδ. C.H. Beck, Μόναχο 2001, σσ. 7-23· Παν. Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τ. Α'-Β', εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2004, σ. 29-31· Για την περίοδο του γερμανικού Διαφωτισμού βλ. ενδεικτικά, Esther-Beate Körber, *Die Zeit der Aufklärung. Eine Geschichte des 18. Jahrhunderts*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Ντάρμστατ 2006· Iwan-Michelangelo D' Aprile – Winfried Siebers, *Das 18. Jahrhundert. Zeitalter der Aufklärung*, εκδ. Akademie Verlag, Βερολίνο 2008.

³⁹ Βλ. σχετικά, Kant Immanuel, «Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?», *Berlinische Monatsschrift* 12 (1784), 481-494, Ernst Cassirer, *Kant. Η ζωή και το έργο του* [1921], μτφρ. Σταμάτης Δ. Γερογιωργάκης, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2001.

⁴⁰ Για το θέμα του Διαφωτισμού και την άμεση σχέση του με τα παιδικά χρόνια βλ. αναλυτικά, Ιωάννης Ε. Βρεττός, *Θεωρίες της Αγωγής, Johann Heinrich Pestalozzi, Αδαμάντιος Κοραΐς*, Τόμ. Β', εκδ. Ιδιωτική, Αθήνα 2005, σ. 74-75.

⁴¹ Mendelssohn, Kant κ.ά., *Τι είναι διαφωτισμός*, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2014, σ. 31-35· Max Wundt, *Die deutsche Schulphilosophie im Zeitalter der Aufklärung*, εκδ. Georg Olms, Hildesheim 1992, σ. 413-414· Werner Schneiders, *Lexikon der Aufklärung*, εκδ. C.H. Beck, Μόναχο 2001,

Παιδαγωγικής η δημιουργία φιλοσοφικών ρευμάτων.⁴² Ο πρώιμος γερμανικός Διαφωτισμός⁴³ (Frühaufklärung, 1680-1740) και ειδικότερα η φιλοσοφία του ορθολογισμού (Rationalismus) διδάσκεται από τους Γερμανούς λόγιους Christian Thomasius (1655-1744), Franz Budde (1667-1729), Joachim Lange (1670-1744), Andreas Rüdiger (1673-1731), Ehrenfried Walter von Tschirnhaus (1651-1708), Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1708), Johann Christoph Gottsched (1700-1766) και Christian Wolff (1679-1754). Οι φιλόσοφοι της πρώτης γενιάς στρέφονται στην αναζήτηση της κοσμικής σοφίας (Weltweisheit), η οποία μπορεί να ιδωθεί ως ανθρώπινο χαρακτηριστικό. Η κύρια επιστήμη δεν εξετάζεται μέσα από θεολογική ή μεταφυσική πλευρά, αλλά μέσω διδασκαλίας για τον άνθρωπο.⁴⁴

Η ιστορία της Παιδαγωγικής του Γερμανικού διαφωτισμού⁴⁵ ξεκινά σύμφωνα με τον Albert Reble μέσα από το ρεύμα του ευσεβισμού. Ο Γερμανός φιλόσοφος και διαφωτιστής Christian Thomasius δίδασκε στο Πανεπιστήμιο της Halle μαζί με τον ευσεβιστή August Hermann Francke (1663-1727). Ο ευσεβισμός φέρεται στη Γερμανία ως θρησκευτικό κίνημα που αντιστρατεύεται τον εκκλησιαστικό δογματισμό με βασικούς εκπροσώπους της κίνησης αυτής τους Spener, Francke και Zinzendorf.

Στη πνευματική προσέγγιση της ιδέας της γενικής λαϊκής μόρφωσης συνέβαλε η τάση του ευσεβισμού αναδεικνύοντας τη σημασία της αστικής τάξης, η οποία ενισχύεται από όλα τα ρεύματα της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού. Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της περιόδου συγκεντρώθηκαν γύρω στα 1770 στον κύκλο των ονομαζόμενων «φίλων των ανθρώπων» (Philanthropen, Philanthropisten). Ανάμεσά τους περιλαμβάνονται ονόματα επιφανών παιδαγωγών (Basedow, Salzmann, Campe, Trapp, Rochow, Iselin). Τα ιδρύματα των «φιλανθρώπων» αναπτύχθηκαν στο παιδαγωγικό πνεύμα του διαφωτισμού σε συνάρτηση με τη φιλοσοφία του ευσεβισμού και τη λαϊκή φιλολογική παραγωγή του γερμανικού Διαφωτισμού. Οι φιλανθρωπιστές πρεσβεύουν μία αγωγή

σσ.7-23· Moses Mendelssohn, *Philosophical Works*, μτφρ. και επιμ. Daniel O. Dahlstrom, εκδ. C.U.P., Κέιμπριτζ, 1997.

⁴² Τα κύρια φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής του γερμανικού Διαφωτισμού εκπροσωπούνται από τους φιλοσόφους της εποχής Christian Thomasius (1690-1720), Christian Wolff (1720-1750), του εκλαϊκευτές του γερμανικού στοχασμού (Popularphilosophen, 1750-1780) και Immanuel Kant (1780-1800)· Werner Schneiders, «Philosophie, deutsche», *Lexikon der Aufklärung. Deutschland und Europa*, εκδ. C. H. Beck, Μόναχο 2001, σ. 305-309.

⁴³ Για την ιστορία της Παιδαγωγικής του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού, βλ. ενδεικτικά, Ehrhard Bahr, *Was ist Aufklärung? Kant, Erhard, Hamann, Herder, Lessing, Mendelssohn, Riem, Schiller, Wieland, Thesen und Definitionen*, εκδ. Phillip Reclam, Obersulm 2002· Iwan-Michelangelo D' Aprile, Winfried Siebers, *Das 18. Jahrhundert. Zeitalter der Aufklärung*, εκδ. Akademie Verlag, Βερολίνο 2008, σ. 13-15.

⁴⁴ Για το θέμα αυτό βλ. ενδεικτικά, Anastassios Psilojannopoulos, *Von Thomasius zu Tetens. Eine Untersuchung der philosophiegeschichtlichen Voraussetzungen der theoretischen Philosophie Kants in repräsentativen Texten der Deutschen Aufklärung*, Humboldt Universität, Berlin 2013 (διδακτορική διατριβή), σ. 32-33.

⁴⁵ Βλ. σχετικά, Albert Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, μτφρ. Θεοφάνης Χατζηστεφανίδης, Σοφία Χατζηστεφανίδου - Πολυζώη, εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 1990¹, 2008 σ. 191-201.

σύμφωνη με τις υπαγορεύσεις της λογικής και της φύσης, την εξάσκηση του σώματος, τη σκληραγωγία. Σημαντική θέση στη διδασκαλία καταλαμβάνουν τα μαθήματα πραγματογνωσίας, οι ξένες γλώσσες λόγω της ωφελιμότητάς τους και οι αρχαίες γλώσσες σε ένα πιο περιορισμένο βαθμό. Αντιτίθενται στην εφαρμογή ποινών και διαμορφώνουν ένα ολοκληρωμένο σύστημα αμοιβών (μετάλλια, πιστοποιητικά, παράσημα χρηστοθήειας). Η παιγνιώδης μάθηση είναι στενά συνυφασμένη με την προσπάθειά των ανθρώπων να πλησιάσουν στην καθημερινή ζωή για να προσαρμόσουν την αγωγή τους στα μέτρα της παιδικής ηλικίας. Αυτό θα οδηγήσει κατά συνέπεια στην ύπαρξή του νέου φιλολογικού είδους της παιδικής λογοτεχνίας⁴⁶.

Ο Διαφωτισμός στην Γερμανία και η όψη της Παιδαγωγικής του στον χώρο της Λογοτεχνίας ενισχύουν και τροφοδοτούν την ιδέα της εποχής για εμφάνιση και αναγνώριση της αυτονομίας της παιδικής και νεανικής ηλικίας. Η αξιοποίηση του γερμανικού λογοτεχνικού βιβλίου για παιδαγωγικούς σκοπούς είναι πλέον έκδηλη. Κατά συνέπεια, κάνει την εμφάνισή του ένα νέο είδος Παιδαγωγικής της Λογοτεχνίας,⁴⁷ ψυχαγωγικού χαρακτήρα για διδακτική χρήση. Στη νέα εποχή η Λογοτεχνία διαβάζεται⁴⁸. Τα βιβλία για παιδιά και νέους κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και έως τις αρχές του επόμενου είναι εικονογραφημένα και έγχρωμα, αποδεικνύοντας έτσι την ιδιαίτερη αισθητική επιμέλεια του λογοτεχνικού βιβλίου της εποχής⁴⁹.

Η νέα τάση της «ωφέλιμης ευχαρίστησης» στο παιδαγωγικό πρόγραμμα της γερμανικής Λογοτεχνίας αντανακλάται μέσα από σημαντικά βιβλία⁵⁰. Χαρακτηριστική είναι

⁴⁶ Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 242.

⁴⁷ «Στη πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη του Göttingen φυλάσσονται από το 1734, έτος έναρξης παραδόσεων, επίκαιρα εκθέματα παιδαγωγικής Λογοτεχνίας. Τα νέα λογοτεχνικά έργα απευθύνονται στον ίδιο βαθμό τόσο σε παιδιά, όσο και σε ενήλικες», βλ. σχετικά Σοφία Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», *Λογοτεχνία και Παιδεία, Πρακτικά, 10ο Πανελλήνιο Συνέδριο, 4-6 Νοεμβρίου 2016 (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων)*, τόμος Β', επιμέλεια Κ. Δ. Μαλαφάντης, εκδ. Διάδραση, Αθήνα 2018, σ. 386-406.

⁴⁸ W. Wangerin, για το λήμμα ‚Belehrung, Stärkung der Tugenden, Veredelung des Charakters. Die Kinderliteratur der Aufklärungszeit‘. In: *Nützliches Vergnügen*. Hrsg. Elmar Mittler, Wolfgang Wangerin. Göttingen, 2004, σ. 9-14.

⁴⁹ E. Turczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos*, München: R. Oldenbourg (Διδ. Διατριβή), 1959, F. X. Thalhoffer, A. Kröger & Orahle, «Η παιδαγωγική του διαφωτισμού». In *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*. Τόμ. 2, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα Herder, 1964, σσ. 150-151, P. Raabe, *Aufklärung in Deutschland*. P. Raabe, W. Schmidt Biggermann. Bonn: Hohlwacht-Verlag 1979, W. Beutin & Kl. Ehlert, Λήμμα ‚Entstehung der Kinder- und Jugendliteratur, Von den Anfängen bis zur Gegenwart‘. In *Deutsche Literaturgeschichte: von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Stuttgart/Weimar: Metzler, 1994⁵, σσ. 150-151, Π. Νταβαρίνος, «Ο Γερμανικός Διαφωτισμός και οι επιδράσεις του στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό». *Φιλοσοφία και Παιδεία*, τόμ. 9-10, Αθήνα (1997), 10-11, στον ίδιο, «Ο Γερμανικός Διαφωτισμός και οι επιδράσεις του στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό». *Μνημοσύνη* 16, (2003-2005) 126-132. Αθήνα, U. Herrmann, Λήμμα: ‚Kind/Kindheit‘. In *Lexikon der Aufklärung*. München: C.H. Beck, 2001, σσ. 203-204, M. Mendelssohn, I. Kant, et.al. “Τι είναι Διαφωτισμός”, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα, Κριτική, 2014², σ. 31-35.

⁵⁰ S. Glitsch, P. Kahl et.al, *Nützliches Vergnügen*. Elmar Mittler, Wolfgang Wangerin Göttingen 2004. Διαθέσιμο στο: http://www.univerlag.uni-goettingen.de/bitstream/handle/3/isbn-3-930457-652/gbs_29.pdf?sequence=3.

η περίπτωση του πιο επιτυχημένου παιδαγωγικού βιβλίου της περιόδου, με τίτλο *Robinson der Jüngere, zur angenehmen und nützlichen Unterhaltung für Kinder* (1779) του Joachim Heinrich Campe⁵¹. Στο πνεύμα της γενικής σύλληψης «ωφέλεια και ευχαρίστηση» η μάθηση και η μόρφωση εκφράζονται με ψυχαγωγικό τρόπο⁵².

Το οικοδόμημα της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού στηρίχθηκε αρχικά στους πυλώνες της παιδαγωγικής σκέψης του J.J.Rousseau. Η λογοτεχνία για παιδιά και νέους βρίσκει πρόσφορο έδαφος μέσα στο ρεύμα του γερμανικού Φιλανθρωπισμού. Η λογοτεχνική παραγωγή περιλαμβάνει ψυχαγωγικά έργα (τραγούδια, μύθους), αλφαβητάρια και αναγνωστικά, βιβλία περί Ηθικής και συμβουλευτικούς οδηγούς για νέους. Βασικοί παιδαγωγικοί σκοποί ήταν η ανακάλυψη του κόσμου μέσα από μία πιο εξειδικευμένη μορφή λογοτεχνίας και η προώθηση της ιδέας της Ευδαιμονίας⁵³.

Η «Μαύρη Παιδαγωγική» (Schwarze Pädagogik)⁵⁴ του γερμανικού Διαφωτισμού με κύρια χαρακτηριστικά τη πειθαρχία (Disziplin) και τη διαμόρφωση του θρησκευτικού φρονήματος δεν στάθηκε, ωστόσο, εμπόδιο στη ακμή της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους. Νέα λογοτεχνικά είδη, όπως τα γερμανικά παιδαγωγικά μυθιστορήματα (*Bildungsromane*), οι *Ροβινσωνιάδες* (Robinsoniaden),⁵⁵ τα εικονογραφημένα βιβλία (Bilderbücher), τα ηθοπλαστικά διηγήματα (sittliche Bücher) και τα έργα θεολογικού περιεχομένου, τα παιδικά

⁵¹ Ένας από τους πιο σημαντικούς συγγραφείς παιδαγωγούς του γερμανικού Διαφωτισμού, ο Joachim Heinrich Campe (1746–1818) επηρέασε σημαντικά μέσα από την 16τομη παιδαγωγική του εγκυκλοπαίδεια με τίτλο «Γενική θεώρηση του συνολικού σχολικού και παιδαγωγικού συστήματος» (*Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens*, 1758-1792) τον προβληματισμό γύρω από την αγωγή του παιδιού και των νέων. Η δράση του και ένταξή του στον παιδαγωγικό κύκλο των Φιλανθρωπιστών (*Philanthropen*), με βασικούς συνεργάτες τους Rochow, Basedow, Salzmann, Weiße συνέβαλε καταλυτικά στην ανάπτυξη του νέου λογοτεχνικού είδους. Η γερμανική εκδοχή του *Ροβινσώνα του Νεώτερου* (*Robinson der Jüngere*) του Campe επανεκδόθηκε επανειλημμένα καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ως μέρος του φαινομένου των λεγόμενων «*Ροβινσωνιάδων*» (Robinsoniaden). Α. Αγγέλου, «Το Διαφυγόν Μυθιστόρημα 2.», στο: Α. Αγγέλου, Δ. Δασκαλόπουλος κ.ά., *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*. Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτης, 1997 σ. 51-65· Σ. Ντενίση, «Η διεθνής και η ελληνική πορεία του Ροβινσώνα Κρούσου και των Ροβινσωνιάδων κατά τον 18ο και 19ο αιώνα. Μία πρώτη προσέγγιση» στο Α. Αγγέλου, Δ. Δασκαλόπουλος κ.ά., *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*. Καστανιώτης Αθήνα 1997, σ. 67-81.

⁵² W. Wangerin ,*Belehrung, Stärkung der Tugenden, Veredelung des Charakters. Die Kinderliteratur der Aufklärungszeit*. In: *Nützliches Vergnügen*. Hrsg. Elmar Mittler, Wolfgang Wangerin. Göttingen, 2004, σ. 10-11.

⁵³ Για μια συμβολή αυτής της κατηγορίας βλ. H. Ewers, *Kinder- und Jugendliteratur der Aufklärung*. Phillip Reclam Jun. Stuttgart 1980.

⁵⁴ W. Sesink, *Das Pädagogische Jahrhundert*. Στο Vorlesungsskript SS, Darmstadt, 2007, σ. 118-121. Πβ. Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., 2018, σ. 387.

⁵⁵ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., 2018, σσ. 387. «Η πρώτη γερμανική μετάφραση του *Ροβινσώνα* κυκλοφόρησε με τον τίτλο *Das Leben und die ganz ungemeynen Begebenheiten des berühmten Engländers Mr. Robinson Crusoe* (1720). Οι περιπέτειες και τα βιώματα του Ροβινσώνα κυκλοφόρησαν από μια πληθώρα βιβλίων στο διεθνή χώρο της παιδικής λογοτεχνίας (περίπου 3000 αντίτυπα). Το όνομα του *Robinson* εμπεριέχεται σε όλα τα ομώνυμα βιβλία, τα οποία λίγο πριν το κλείσιμο του 18ου αιώνα χαρακτηρίστηκαν «Ροβινσωνιάδες». Βλ. B. Kayser, *Lähmma, Campes Robinson und die Robinsonaden*. In *Nützliches Vergnügen. Kinder- und Jugendbücher der Aufklärungszeit aus dem Bestand der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen und der Vordermann-Sammlung. Ausstellungskatalog*. Hrsg. Elmar Mittler, Wolfgang Wangerin. Göttingen, 2004, σ. 83-89.

τραγούδια και παιχνίδια (Kinderlieder und -spiele), οι περιγραφές ταξιδιών (Reisebeschreibungen), οι συμβουλευτικοί οδηγοί (Ratgeber), τα αλφαβητάρια (A-B-C-Bücher) και τέλος τα παιδικά περιοδικά, οι *Φίλοι του Παιδιού* («Kinderfreunde»). Με λίγα λόγια ο «παιδαγωγικός αιώνας» του γερμανικού Διαφωτισμού προετοιμάζει το έδαφος για την γέννηση και την ανάπτυξη της Λογοτεχνίας για παιδιά και για νέους.

Η βασική περίοδος εκπροσώπησης του μορφωτικού προγράμματος της γερμανικής Λογοτεχνίας⁵⁶ με έργα προορισμένα και για παιδιά ή για νέους εξελίσσεται ανάμεσα στη δεκαετία 1770 και 1780⁵⁷. Η Παιδαγωγική της γερμανικής Λογοτεχνίας με πρότυπο το έργο του Rousseau *Αιμίλιος περί Αγωγής* και τις αντιλήψεις του για την *παιδική ηλικία* και την αγωγή⁵⁸ επηρέασαν σημαντικά το νέο κλάδο της Παιδαγωγικής στη γερμανική Λογοτεχνία. Η αντιμετώπιση του παιδιού σύμφωνα με τις ανάγκες του και η προσαρμογή της λογοτεχνίας στις δυνατότητες αντίληψης του, εγκαινιάζουν μία νέα εποχή στη Παιδαγωγική του ώριμου πια γερμανικού Διαφωτισμού⁵⁹. Εφόσον η «παιδική ηλικία»⁶⁰ είναι συνυφασμένη με τη διαδικασία μάθησης, τότε το έργο αγωγής πραγματώνεται και μέσα στη *Παιδαγωγική της Λογοτεχνίας*⁶¹. Η διδακτική αξία της Λογοτεχνίας του γερμανικού Διαφωτισμού για παιδιά έγκειται στο εγχείρημα της να διαπαιδαγωγήσει τα παιδιά ως χρήσιμα μέλη μίας νέας αστικής κοινωνίας. Η ευχάριστη αναγνωστική διάθεση για χρήσιμα καθημερινά ζητήματα, όπως η *αξία της μέλισσας* στη ζωή του ανθρώπου, καθώς και η σημασία των μύθων μέσα από παραδειγματικές ιστορίες προσέθεταν αξία στη διδακτική της γερμανικής Λογοτεχνίας.

Παράλληλα με την απόκτηση γνώσεων επιδιώκεται η ανάπτυξη των αρετών ενώ μέσα από τη μελέτη μικρών διηγημάτων προωθείται η ηθική διδασκαλία. Μέσα από την επαφή των παιδιών με το λογοτεχνικό βιβλίο, καλλιεργούνται η χρήση της λογικής, η εργατικότητα, η αξιοσύνη, η δικαιοσύνη, η αγαθοσύνη, η ευχαρίστηση, η ανοχή, η συγκράτηση των ορμών και η υπακοή. Το προοδευτικό κλίμα της Παιδαγωγικής της Λογοτεχνίας επισκιάζεται πολλές φορές από φαινόμενα επιβολής καταπίεσης και ποινών

⁵⁶ Κ. Μπέτσεν, Λήμμα 'Γερμανική Λογοτεχνία, Ο Διαφωτισμός'. Στο *Παγκόσμια Λογοτεχνία*, Τόμ. 26. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1999, σσ. 77-79. W. Wangerin, Λήμμα ,Belehrung, Stärkung der Tugenden, Veredelung des Charakters. Die Kinderliteratur der Aufklärungszeit'. In: *Nützliches Vergnügen*. Ό.π., σ. 9-12.

⁵⁷ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 388.

⁵⁸ Ι. Βρεττός, *Θεωρίες της Αγωγής. Johann Heinrich Pestalozzi - Αδαμάντιος Κοραή*. Τόμ. 2. Αθήνα 2005, σ. 273-334.

⁵⁹ W. Wangerin, Λήμμα ,Belehrung, Stärkung der Tugenden, Veredelung des Charakters. Die Kinderliteratur der Aufklärungszeit'. In: *Nützliches Vergnügen*. Ό.π., σ. 10-11.

⁶⁰ Ι. Βρεττός, *Θεωρίες της Αγωγής. Johann Heinrich Pestalozzi - Αδαμάντιος Κοραή*. τόμ. 2. Αθήνα, 2005, σσ. 303-310· Β. Α. Φούκας, *Παιδική ηλικία και παιδαγωγική θεωρία στην Ελλάδα (18^{ος} αι.-Μεσοπόλεμος): από την θεωρία του «μικρού ενήλικα» στη διδασκαλία της «ψυχολογίας του παιδιού»*. *Παιδαγωγική επιθεώρηση*, τόμ. 57, 2014, σ. 43-58.

⁶¹ Για το θέμα αυτό βλ. Κ. Δ. Μαλαφάντης, *Παιδαγωγική της Λογοτεχνίας*, τόμ. 1- 2, εκδόσεις Γρηγόρη Αθήνα 2005.

ενώ ταυτόχρονα δεν τηρείται το αξίωμα του γερμανικού Διαφωτισμού ως προς την έξοδο του ανθρώπου από την ανωριμότητα του (Kant).

Ο Johann Bernhard Basedow (1724-1790) υπήρξε πρωτεργάτης του γερμανικού φιλανθρωπισμού, ο οποίος συνέταξε μέσα από τα έργα του ένα πλήρες σχολικό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα που θα βασιζόταν στην ιδέα της θρησκευτικής ανοχής του σχολείου. Μέσα από το πρότυπο εκπαιδευτικό φιλανθρωπείο του που λειτούργησε ως μορφωτικό ίδρυμα ενισχύεται η υγιεινή και φυσική ζωή, δίνεται έμφαση στη σωματική κίνηση μέσω ελεύθερων γυμναστικών ασκήσεων σε υπαίθριο χώρο και προσφέρονταν το μάθημα της χειροτεχνίας. Οι επιβραβεύσεις με πινακίδες που αναγράφονταν τα ονόματα μαθητών με σημαντικές επιδόσεις και τα σημειώματα για δημοτικές ποινές έπαιζαν καθοριστικό ρόλο ενώ προωθούνταν οι εορταστικές διοργανώσεις.⁶²

Η Παιδαγωγική στα λογοτεχνικά έργα του J.H. Basedow⁶³, ο οποίος υπήρξε βασικός συντελεστής του μεταρρυθμιστικού προγράμματος αγωγής του *Φιλανθρωπισμού* βασίστηκε στα θεμελιώδη αξιώματα της παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού, όπως λχ. τη χρησιμότητα και την ωφελιμότητα του ατόμου για την κοινωνία και υιοθέτησε την προοδευτική εκπαιδευτική πολιτική της εποχής. Ακολούθησε, μάλιστα την ίδια γραμμή πλεύσης με την παιδαγωγική του ο J. J. Rousseau με τον *Αιμίλιο (Émile)* (1762) στο πνεύμα του Ορθολογισμού. Το παιδί συνιστά ένα εύπλαστο υλικό που πρέπει να προστατεύσουμε από τις επιθέσεις της κοινωνίας. Επιπλέον, πρέπει να λάβει τα απαραίτητα εφόδια που θα του επιτρέψουν στη συνέχεια να ζήσει μέσα στην πραγματικότητα του κόσμου και όχι καθαρά φαντασική. Το καλύτερο είναι να το κρατήσουμε σε επαφή με τη φύση όπου θα είναι προστατευμένο από την κοινωνία αφενός και αφετέρου, θα μάθει μόνο του, ανάλογα με το διανοητικό και συγκινησιακό επίπεδο ανάπτυξης, την πραγματικότητα του κόσμου. Έτσι θα εξελιχθεί σε κοινωνικό ον.

Ως επικεφαλής της σχολής του *Φιλανθρωπισμού*, ο Basedow βάσισε ακόμη την παιδαγωγική του πάνω στη φυσική θρησκεία, την εννοιακή μέθοδο και τα πρακτικά μαθήματα⁶⁴. Προκειμένου να υποστηρίξει τη θεωρία ότι η αγωγή πρέπει να έχει ως αφετηρία το άμεσο περιβάλλον του παιδιού επεκτεινόμενη στη συνέχεια προς έναν κόσμο σταδιακά διευρυμένο, δημοσίευσε το τετράτομο *Βασικό έργο*⁶⁵. Βασικός σκοπός ήταν η μόρφωση του παιδιού με την απόκτηση των πρώτων γνώσεων μέχρι και την περίοδο των ακαδημαϊκών

⁶² Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 243-245.

⁶³ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 391-392.

⁶⁴ Δανασής – Αφεντάκης, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική: Η εξέλιξη της Παιδαγωγικής και Διδακτικής Σκέψης 17ος - 20ος αι. Παιδαγωγικά Συστήματα*, τόμ. 2. Αθήνα: Φιλοσοφική Σχολή, 2000⁴ σ. 49-50.

⁶⁵ J. B. Basedow, *Das Basedowische Elementarwerk: Ein Vorrath der besten Erkenntnisse zum Lernen, Lehren, Wiederholen und Nachdenken; Zur Zeit Kaiser Josephs II*, Bde. 1. (1785), 2. (1785), 3. (1785), Siegfried Lebrecht Crusius, Leipzig 1785².

σπουδών του. Η προτεινόμενη στοιχειώδης διδακτική μέθοδος διδασκαλίας σύμφωνα με την οποία ο μαθητής αποκτά αρχικά την πιο εύκολη και έπειτα την πιο δύσκολη ύλη διδασκαλίας θα πρέπει να προσαρμόζεται στις ατομικές και ιδιαίτερες ανάγκες της παιδικής και νεανικής ηλικίας του⁶⁶.

Το «Στοιχειώδες έργο» του Basedow εισάγει μία καινοτόμο αρχή διδασκαλίας, τις λεγόμενες «χαλκογραφίες» και μάλιστα σε δύο τύπους: α. Χαλκογραφίες με τη βοήθεια των οποίων τα παιδιά μπορούν να μάθουν χαρακτηρισμούς διαφορετικών αντικειμένων (μουσικών οργάνων, μετάλλων, φυτών), β. Χαλκογραφίες, οι οποίες πρέπει να ανταποκρίνονται στο μάθημα των αισθήσεων και των συναισθημάτων για την υγιή αποτύπωση εντυπώσεων στη καρδιά του αναγνώστη. Η φαντασία του παρατηρητή θα πρέπει να συμβαδίζει με το συμπληρωματικό κείμενο ανάλυσης των στοιχείων της εικόνας. Επιπρόσθετα, τα σχόλια του Basedow σε συνδυασμό με τα σκίτσα του D.N. Chodowiecki (1726-1801) αποτελούν αναπαραστάσεις της διεθνούς κοσμικής σκηνης. Σχετικά ζητήματα της ανθρώπινης ύπαρξης επεξεργάζονται με διαφορετικό τρόπο μέσα από μία ρεαλιστική και ταυτόχρονα ιδεαλιστική κοσμοθεωρία.

Ιδιαίτερη υπήρξε η συμβολή του Friedrich Johann Justin Bertuch⁶⁷ (1747-1822) στην Παιδαγωγική της «Εικόνας» όπως προτείνεται μέσα από το έργο του. Ο ίδιος εξέδωσε στη Βαϊμάρη το 1790 μία συλλογή εικόνων (σε 12 τόμους) για παιδικούς αναγνώστες με καινοτόμες για την εποχή παιδαγωγικές του σκέψεις, όπως συνοψίζονται μέσα από τις παρακάτω βασικές του θέσεις⁶⁸.

1. Η απεικόνιση των αντικειμένων, των εντυπώσεων και των εννοιών πρέπει να είναι όσο το δυνατόν πιο ζωντανή και παραστατική γίνεται για να αποτυπωθούν από την αρχή σωστά στο ψυχικό κόσμο του παιδιού και να ενισχύσουν το αίσθημα της καλαισθησίας του.

2. Θα πρέπει να γίνεται επιλεκτική χρήση αντικειμένων στα περιεχόμενα των χαλκογραφιών για να προωθηθεί σωστά η φαντασία του παιδιού και η ικανότητα της προσοχής του σε συγκεκριμένα σημεία αναπαράστασης. Τα αντίστοιχα χαλκογραφήματα

⁶⁶ H. Schmitt, „Ein Mikrokosmos des Wissens. Das Basedow'sche Elementarwerk“ In *Nützliches Vergnügen*. Elmar Mittler, Wolfgang Wangerin: Göttingen. 2004, σ. 35-40.

⁶⁷ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 393-394.

⁶⁸ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 393. F. J. Bertuch, *Bilderbuch für Kinder enthaltend eine angenehme Sammlung von Thieren, Pflanzen, Blumen, Früchten, Mineralien, Trachten und allerhand andern unterrichtenden Gegenständen aus dem Reich der Natur, der Künste und Wissenschaften; alle nach den besten Originalen gewählt, gestochen und mit einer kurzen wissenschaftlichen und den Verstandes-Kräften eines Kindes angemessenen Erklärung begleitet*. 1790-1801² Weimar: im Verlage des Industrie-Comptoirs 1801· A. Günther, „Das Bilderbuch als unentbehrliches Meuble einer Kinderstube. Friedrich Johann Justin Bertuchs Bilderbuch für Kinder“. In: *Nützliches Vergnügen. Kinder- und Jugendbücher der Aufklärungszeit aus dem Bestand der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen und der Vordermann-Sammlung. Ausstellungskatalog*, Elmar Mittler, Wolfgang Wangerin: Göttingen 2004 σ. 47-50, Κ. Μαλαφάντης, *Η Παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*. Πορεία, Αθήνα 2001, σ. 171.

του J.H. Basedow μέσα από το *Στοιχειώδες έργο* και πολύ περισσότερο η *Ακαδημία εικόνων* (Stoy, 1784) του J. S. Stoy⁶⁹ (1745-1808) υποπίπτουν σε αυτή τη λανθάνουσα κατάσταση.

3. Τα αντικείμενα αναπαράστασης πρέπει να έχουν ένα ικανοποιητικό μέγεθος για να ανταποκρίνονται στις πραγματικές συνθήκες της φύσης.

4. Το βιβλίο θα πρέπει να προωθεί τη διδασκαλία με τη χρήση εικόνων και όχι με πολλές παράλληλα επιπρόσθετες πληροφορίες.

5. Θα πρέπει επίσης να περιέχονται όσο το δυνατόν πιο σπάνια και ξένα αντικείμενα τα οποία το παιδί δεν βλέπει σε καθημερινή βάση, έτσι ώστε να διεγείρουν το ενδιαφέρον του και να το ψυχαγωγούν.

6. Τα αντικείμενα αναπαράστασης θα πρέπει να είναι καλής ποιότητας και προσιτά για τη μέση αστική οικογένεια.

7. Τα τεύχη με μικρό αριθμό εικόνων επιτυγχάνουν την απόλαυση και τη χαρά του παιδιού και λειτουργούν ως μέσα ενθάρρυνσης και επιβράβευσης για καταστάσεις ευεξίας τόσο από γονείς όσο και από δασκάλους.

8. Η σωστή διάταξη και παράθεση των αντικειμένων ως ένδειξη τήρησης κανόνων οδηγεί το παιδί με ασφαλή τρόπο στην ωρίμανση του και στη συστηματική αξιοποίηση των πραγμάτων γύρω του. Η αντίληψη των τόμων και η επιλογή των αντικειμένων περιελάμβαναν ένα μεγάλο γνωστικό πεδίο με συναρπαστικό ενδιαφέρον από πλευράς των φυσικών επιστημών. Για την επεξήγηση των τόμων του είχε ο J. H. Bertuch σημαντική υποστήριξη από παιδαγωγούς (C. Ph. Funke, 1752-1807). Δικαιωματικά λοιπόν το έργο *Bilderbuch für Kinder*⁷⁰ αποτέλεσε ιστορικό μνημείο της Παιδαγωγικής.

Όσον αφορά την Παιδαγωγική στη Λογοτεχνία του μεγάλου Γερμανού Φιλοσόφου Johann Gottfried Herder⁷¹ (1744 – 1803) αυτή προκύπτει ενδεικτικά στο έργο του *Τα βαγιόφυλλα. Ευανάγνωστα αφηγήματα για τη νεολαία*⁷². Μέσα από τη στενή συνεργασία του

⁶⁹ J. S. Stoy, *Bilderakademie für die Jugend Abbildung und Beschreibung der vornehmsten Gegenstände der Jugendlichen Aufmerksamkeit aus der biblischen und Profangeschichte aus dem gemeinsamen Leben, dem Naturreiche und den Berufsgeschäften, aus der heidnischen Götter- und Altertums-Lehre aus den besten Sammlungen guter Fabeln und moralischer Erzählungen*, nebst Τόμ. 1 Nürnberg 1784.

⁷⁰ Για το βιβλίο αυτό που κυκλοφόρησε σε ελληνική μετάφραση κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, βλ. αναλυτικά: Bertuch, Friedrich Johann Justin (1747-1822) [Φραγκίσκος Ιωάννης Βέρτουχ], *Εικονολογία παιδική: περιέχουσα ένα τερπνόν άθροισμα τετραπόδων, φυτών, ανθέων, καρπών, ορυκτών, ενδυμάτων και άλλων διδακτικών αντικειμένων, συλλεχθέντων εκ της Φυσικής Ιστορίας, των τεχνών και των επιστημών, και αντισχεδιαζέντων από τα κάλλιστα πρωτότυπα, εις τα οποία προσετέθησαν και περιγραφαί συνοπτικά, διδακτικά και ανάλογοι με την κατάληψιν των παιδιών, ήτις συνετέθη γερμανιστί υπό Φραγκίσκου Ιωάννου Βέρτουχ. Μεθερμηνεύθη δε και εξεδόθη εις την κοινήν Ελληνικην διάλεκτον υπό των αυταδέλων Μανουήλ και Κυριακού Καπετανάκη. Τόμος 6, Grund (Leopold Grund Verlag) [Λεοπόλδος Γρουνδ], Βιέννη – Αυστρία 1811. Επίσης για τη μεγάλη παιδαγωγική, λογοτεχνική και μορφωτική αξία του μυθιστορήματος βλ. την κριτική του Άνθιμου Γαζή στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* (01.06.1811) 178-181. Σχετικά με το θέμα αυτό, βλ. Κ. Δ. Μαλαφάντης, *Η Παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*. Αθήνα: Πορεία 2001, σ. 171.*

⁷¹ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 394-395.

⁷² G.J. Herder & J.A. Liebeskind, *Palmbblätter erlesene morgenländische Erzählungen für die Jugend*.

με τον A.J. Liebeskind (1758 -1793), τον οικοδιδάσκαλο των παιδιών του, γίνεται έκδηλη η παιδαγωγική του σκέψη στο τομέα της Λογοτεχνίας για παιδιά και για νέους.

Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του J.G. Herder συμβαδίζουν με την θεωρία της Φιλοσοφίας της Ιστορίας του⁷³. Επισημαίνει, πως όπως κάθε εποχή έχει τους δικούς της νόμους, έτσι συμβαίνει και με τις ηλικίες των ανθρώπων. Ο παιδαγωγός δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζει το παιδί ως μικρογραφία ενός ενήλικα⁷⁴, ούτε με βάση μόνο την διάνοηση του, αλλά με βασικό κριτήριο τη φαντασία του (Einbildungskraft). Δίνεται έμφαση σε καινούργιες στρατηγικές, όπως η προφορική ανάγνωση και η αφήγηση με σκοπό τη διαπαιδαγώγηση ολόκληρης της οικογένειας. Τα παραμύθια (Märchen) και οι μύθοι (Fabeln) ήταν επίσης λογοτεχνικά είδη για διδακτική χρήση λόγω της δυνατότητάς τους να ενισχύουν την ικανότητα της φαντασίας του παιδιού μέσα από τον θαυμαστό κόσμο που γνώριζαν. Ως βασικός υποστηρικτής των Ιδεών του Διαφωτισμού και της *Ηθικής* υποστήριξε με θέρμη την λαϊκή μόρφωση και την αγωγή κατά των δεισιδαιμονιών και των προκαταλήψεων.

Η ανθολογία του «*Τα βαγιόφυλλα*» και τα ακόλουθα αφηγήματα ήταν ένα από τα πιο σημαντικά ηθικά παιδικά βιβλία της εποχής⁷⁵. Τα όνειρα των νέων και οι ανασυρόμενες από αυτά αναμνήσεις τους ήταν σημαντικά συστήματα διδασκαλίας. Η αναπαράσταση ενός ηθικού τρόπου διδασκαλίας και η ενσυναίσθησή του στο φανταστικό κόσμο του παιδιού, κατά την περίοδο γέννησης της ικανότητας της φαντασίας του, ήταν επικρατούσα αντίληψη για ένα κόσμο προσαρμοσμένο στα μέτρα και στα σταθμά των ανθρώπων. Υπογραμμίζεται, μάλιστα, η άσκοπη χρήση και οι επιπτώσεις της στη διάνοηση και στην ανάπτυξη της φαντασίας του παιδιού. Η θεώρησή του για την ανθρώπινη ζωή ήταν πως εξελίσσεται μέσα από αλληλοδιαδοχικές καταστάσεις. Οι σκέψεις του ανθρώπου ακολουθούν μία συνέπεια, όπως αντίστοιχα η ροή των ημερών⁷⁶.

Συνεπώς, η ικανότητα της φαντασίας του παιδιού σε σωστά πλαίσια, μέσα από παραδειγματικές ιστορίες θα βρει πρόσφορο έδαφος στη πραγματική ζωή του παιδιού. Οι πρότυπες συμπεριφορές του καλού και του εξευγενισμένου ανθρώπου θα βρουν έκφραση στον έφηβο, εφόσον ασυνείδητα επέλθει ισορροπία ανάμεσα στη διαχείριση του ενάρετου και συναισθηματικού κόσμου του. Παράλληλα, η Ιστορία αντιμετωπίζεται ως Ιστορία της

Τόμ. 1, Jena, in der akademischen Buchhandlung 1786.

⁷³ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 394.

⁷⁴ Β. Πάτσιου, Αναπαραστάσεις του παιχνιδιού στην ελληνική λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα. *Εθνογραφικά* 9, (1993) 115.

⁷⁵ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 394-395.

⁷⁶ R. Arnold & G. Arnold, 'Im Frühling des Lebens. Herder's Vorrede zu Palmblätter. Erlesene morgenländische Erzählungen für die Jugend'. In: *Nützliches Vergnügen. Kinder- und Jugendbücher der Aufklärungszeit aus dem Bestand der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen und der Vordermann - Sammlung*. Ausstellungskatalog. Elmar Mittler, Wolfgang Wangerin. Göttingen, 2004 σ. 193-196.

ανθρώπινης εξέλιξης, ως πολιτισμική ιστορία και όχι ως ιστορία των κυριάρχων δυναστειών. Γίνεται σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στη πραγματικότητα και στη φαντασία. Η ουσιαστική επίδραση μίας ιστορίας βασίζεται στην ελεύθερη εφευρετικότητά της, έτσι ώστε να είναι ανθρώπινα αληθινή, διδακτική, παραστατική και συγκινησιακή. Με λίγα λόγια, αυτά τα χαρακτηριστικά φέρουν τα αφηγήματα του σε άμεση συσχέτιση με τις αναμνήσεις των νέων. Το έργο του J.G. Herder θεωρήθηκε αρκετά επιτυχημένο στο χώρο της Λογοτεχνίας για παιδιά και για νέους εφόσον επανεκδόθηκε και μεταφράστηκε αρκετές φορές⁷⁷.

Ο Christian Gotthilf Salzmann (1744-1811) ο ιδρυτής ενός παιδαγωγικού καταστήματος στο Schnepfental υπήρξε σημαντικός εκπρόσωπος από τον κύκλο των παιδαγωγών του φιλανθρωπισμού. Ο πρακτικός παιδαγωγός και συγγραφέας λαϊκών παιδαγωγικών έργων πραγματεύεται τις ιδέες του διαφωτισμού σε κείμενά του αφιερώνοντας σημαντικό μέρος στη σωματική δραστηριότητα. Οι γυμναστικές ασκήσεις συντελούν στη πραγματική σωματική εργασία. Αποδίδεται μεγάλη αξία στη γνωριμία με τη φύση και την πατρίδα και απωθούνται τα παιχνίδια. Παιδαγωγικά κείμενά του για το λαό δημοσιεύονταν σε εβδομαδιαία φύλλα της εποχής (*Der Bote aus Thüringen*). Μέσα από τα συγγράμματά του στρέφεται στην παιδική ηλικία και έτσι γίνεται πρωτεργάτης της παιδικής λογοτεχνίας μαζί με τους Campe, Weiße, Rochow.⁷⁸

Ο Joachim Heinrich Campe (1746-1818) υπήρξε εκτός από μεταρρυθμιστής παιδαγωγός πρωτοπόρος της συγγραφικής εγκυκλοπαιδικής δράσης. Δίνει έμφαση στο ορθολογιστικό στοιχείο και στο πρακτικά ωφέλιμο. Ο κατεξοχήν συγγραφέας του φιλανθρωπισμού επιχειρεί να συστηματοποιήσει τις ιδέες του κινήματος μέσα από το 16άτομο αναθεωρητικό του έργο *Allgemeine Revision*. Στη «Γενική αναθεώρηση όλου του σχολικού και εκπαιδευτικού συστήματος» (1785-1791) προκύπτει μια τεράστια συλλογή παιδαγωγικών θεωριών με τη συμβολή των βασικών πρωτεργατών του φιλανθρωπισμού. Ενισχύεται ο χαρακτήρας των ποινών, όσο και των αμοιβών και απορρίπτεται η υπερβολή στην παιγνιώδη μάθηση. Ο ίδιος υπήρξε πρωτοπόρος στον χώρο των βιβλίων για παιδιά και νέους. Ιδιαίτερα με το σύγγραμμά του *Ροβινσών ο νεότερος* ('Robinson der Jüngere', 1779/80) και την *Ανακάλυψη της Αμερικής* ('Entdeckung von Amerika', 1808) κατάφερε να ασκήσει επίδραση στη τάση του φιλανθρωπισμού⁷⁹.

Η Παιδαγωγική στα λογοτεχνικά έργα του J.H. Campe⁸⁰(1746-1818) διαφαίνεται μέσα από τη συγγραφική του δραστηριότητα και μάλιστα βιβλίων για παιδιά και νέους

⁷⁷ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 395.

⁷⁸ Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 246-252.

⁷⁹ Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 252-254.

⁸⁰ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 389-391, ιδίως σ. 389. «Ο παιδαγωγός του γερμανικού Διαφωτισμού J. H. Campe (1746-1818), οπαδός του

εμφορούμενος από το πνεύμα της αγωγής του μεταρρυθμιστικού παιδαγωγικού ρεύματος του Φιλανθρωπισμού κατά την εποχή του γερμανικού Διαφωτισμού⁸¹.

Οι ικανότητες και οι δεξιότητες των παιδιών διαφοροποιούνται ανάλογα με την ηλικία τους με αποτέλεσμα να εξετάζονται διαφορετικοί παιδαγωγικοί στόχοι⁸². Με τη μελέτη του «Η αναγκαία μέριμνα για διατήρηση της ισορροπίας των ανθρωπίνων δυνάμεων» στο 3ο τόμο της παιδαγωγικής του εγκυκλοπαίδειας («Allgemeiner Revisionswerk») επιμερίζει σε διάφορα στάδια την πρόωμη παιδική ανάπτυξη, η οποία διακρίνεται από διάφορες χρονικές φάσεις ψυχικής ανάπτυξης⁸³ η όπως συνεχής σωματική ανάπτυξη, η συναισθηματική νοημοσύνη και οι αισθήσεις μέσα από την καλλιέργεια του ενστίκτου, η διάνοηση, η λογική, η φαντασία, η ικανότητα επιλογής και η μνήμη ως βασικές ψυχικές διεργασίες τα οποία εντάσσονται ως βασικές παράμετροι στο πρόγραμμα διδασκαλίας του παιδαγωγού στο τομέα της Λογοτεχνίας και για παιδιά ή για νέους.

Η Παιδαγωγική του J.H. Campe δίνει έμφαση επίσης στην ενημέρωση των γονέων και των παιδαγωγών σε θέματα αγωγής του παιδιού. Στον πρόλογο του έργου του «Η διδασκαλία της παιδικής ψυχής»⁸⁴ (1780) προβάλλεται η αξία της ηθικής και θρησκευτικής αγωγής σε συνάρτηση με την ψυχολογική ανάπτυξη (Campe, 1780/1804). Επισημαίνει πως μία ολοκληρωμένη αγωγή απορρέει από την καλλιέργεια όλων των ψυχικών και ηθικών

Ευσεβισμού (Pietismus) άσκησε την παιδαγωγική του δράση στο Ίδρυμα Humboldt του Βερολίνου (1776/77) με συνεργάτη τον J.H. Basedow στο Dessau, ιδρυτή αντίστοιχων παιδαγωγικών ιδρυμάτων στο Αμβούργο και στο Trittau (Holstein). Από το 1787 υπήρξε συγγραφέας και εκδότης βιβλίων για παιδιά και για νέους (Robinson der Jüngere, 1779/80 Entdeckung Amerikas, 1782) φιλοσοφικών έργων και παιδαγωγικών έργων. Ασπάζεται βασικές αρχές του Διαφωτισμού, όπως την ελευθερία και τη λογική. Επιμένει ωστόσο στη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των παιδιών και στην καλλιέργεια της υπεροχής του συναισθήματος. Υποστηρίζει την άποψη διάδοσης της γνώσης από πρακτικούς λαϊκούς παιδαγωγούς και λιγότερο από μορφωμένους θεολόγους. Θαυμάζει την παιδαγωγική των Φιλανθρωπιστών Basedow και Rousseau, μη αποδεχόμενος ωστόσο την «εν φυτώριοις αγωγή» του Basedow, την «επιβραδυνόμενη καλλιέργειαν» αλλά και την «αρνητική αγωγή» του Rousseau. Επίσης δίνεται βαρύτητα στην οικογενειακή αγωγή και στη διαμόρφωση - διάπλαση χαρακτήρα του παιδιού, με απλότητα και σκληραγωγικές μεθόδους ενώ συνίσταται η διδασκαλία με παιγνιώδη και αυτενεργό μάθηση».

⁸¹ J. Leyser, *Joachim Heinrich Campe; ein Lebensbild aus dem Zeitalter der Aufklärung*. Τόμ. 1. Braunschweig: Friedrich Vieweg und Sohn 1896², σ 227-256· H. Rechtmann, ‚Campe, Joachim, Heinrich, Διαφωτισμός, παιδαγωγική του διαφωτισμού’. In *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*. Vol. B’. Athens: Ελληνικά Γράμματα Herder, 1964 σ. 50, T. Körper, Λήμμα ‚Joachim Heinrich Campe als Pädagoge und Kinderbuchautor‘. In *Nützlich Vergnügen. Kinder- und Jugendbücher der Aufklärungszeit aus dem Bestand der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen und der Vordermann-Sammlung. Ausstellungskatalog*, Elmar Mittler, Wolfgang Wangerin. Göttingen 2004, σ. 53-57, E. Βαχάρογλου & I. Μπουρνόβα, ‘Η επίδραση των περί Ηθικής βιβλίων του Γρηγόριου Κωνσταντά και του Αλέξ. Ρ. Ραγκαβή στην ελληνική εκπαίδευση τον 19ο αιώνα’, *Μνημοσύνη* 19, 2013 σ. 576-578·Κ. Μαλαφάντης, ‘Η πολλαπλή συμβολή του Διαφωτισμού στη διαμόρφωση της νεοελληνικής παιδείας’. Στο *Πανόραμα Ιστορίας της εκπαίδευσης, όψεις και απόψεις*. (επιμ. Σήφης Μπουζάκης). Τόμ. 1. Αθήνα: Gutenberg, σ. 402.

⁸² Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 389-390.

⁸³ J.H. Campe, „Von der nöthigen Sorge für die Erhaltung des Gleichgewichts unter den menschlichen Kräften. Besondere Warnung vor dem Modefehler die Empfindsamkeit zu überspannen“, στο: *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, 3. Teil, Hamburg: Bohn 1785, σ. 291.

⁸⁴ Ο πλήρης τίτλος: J.H. Campe, *Kleine Seelenlehre für Kinder*. Braunschweig: Verlag der Schulbuchhandlung 1780.

διεργασιών για την ισόρροπη ανάπτυξη του σώματος και του πνεύματος. Ολοκληρωμένη προσωπικότητα σημαίνει την ισόρροπη ανάπτυξη ανάμεσα στη καρδιά, τη θέληση και την διάνοηση.

Το έργο «Ροβινσώνας ο Νεώτερος – ένας ευχάριστος και ωφέλιμος τρόπος ψυχαγωγίας» (1779, 1780), το οποίο αναφέρθηκε και προηγουμένως, διαμορφώθηκε σύμφωνα με τις παιδαγωγικές αρχές του γερμανικού Διαφωτισμού. Η επίδραση της ιστορίας του *Robinson der Jüngere* ήταν σημαντική στο νέο αναγνωστικό κοινό με αποτέλεσμα να χρησιμοποιείται ως παιδικό ανάγνωσμα της εποχής και να αποτελεί το πιο αντιπροσωπευτικό έργο της λογοτεχνίας του γερμανικού Διαφωτισμού για παιδιά και για νέους. Οι βασικές πτυχές του εαυτού του τίθενται στη βάση των κανόνων της λογικής, καθώς επίσης στην διαδικασία εσωτερίκευσης βασικών αρετών με πίστη στη θεία δίκη μέσω της αρετής της αδελφοσύνης⁸⁵.

Στο προοίμιο του έργου του Η «ανακάλυψη της Αμερικής»⁸⁶ επιδιώκεται όχι μόνο ο διαφωτισμός του παιδιού και της λογικής του μέσα από ευχάριστες και χρήσιμες γνώσεις, αλλά και η συναισθηματική του εξέλιξη μέσα από την θρησκευτική του ευλάβεια και πίστη, την κοινωνικοποίηση του, την λαχτάρα του για φιλικές προς τον άνθρωπο και προς όφελος του συνόλου κοινωνικές πράξεις. Η αναγκαία φροντίδα της διατήρησης της ισορροπίας των ανθρώπινων δυνάμεων συνεπάγεται μία αγωγή με συγκεκριμένα πρότυπα συμπεριφοράς: α. η ισορροπία των βασικών δυνατοτήτων του παιδιού είναι απαραίτητη για να είναι ένας χρήσιμος πολίτης, β. η διατήρηση των απολαύσεων και της χαράς της ζωής που θα καταστήσουν το παιδί ικανό και πρόθυμο να μεταφέρει τη χαρά στο συνάνθρωπό του και την υποστήριξη του σε περίπτωση αντιμετώπισης προβλημάτων. Η καλλιέργεια της ευδαιμονίας του παιδιού για να αντιλαμβάνεται καλύτερα την ιδέα του συνανθρώπου και του πολίτη θα επιτευχθεί με λίγα λόγια εφόσον εξισορροπηθούν όλες οι δυνάμεις της προσωπικότητάς του με αποτέλεσμα να οδηγηθεί σε μία ευτυχισμένη ζωή.

Ο Campe χρησιμοποιεί το μέσο του «προλόγου» (Vorrede) για να δώσει τις απαραίτητες οδηγίες χρήσης, τη κατάλληλη μεθοδολογία και διδακτική, σε γονείς και παιδαγωγούς. Οι μεθοδολογικές του προσεγγίσεις παρατίθενται αναλυτικά στο έργο του «Η νέα μέθοδος – η εκμάθηση της ανάγνωσης με εύκολο και ευχάριστο τρόπο»⁸⁷. Μία από τις πιο βασικές παιδαγωγικές αρχές του ήταν η παιγνιώδης μάθηση μέσω της ανάγνωσης και

⁸⁵ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 390-391.

⁸⁶ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 390. J.H. Campe, *Die Entdeckung von Amerika, ein angenehmes und nützliches Lesebuch für Kinder und junge Leute*. Τόμ. 1, Hamburg, Karl Ernst Bohn 1781.

⁸⁷ J.H. Campe, *Neue Methode, Kinder auf eine leichte und angenehme Weise Lesen und lehren, nebst einem ...Buchstaben- und Silbenspiele in sechs und zwanzig Charten, und einer Vorrede ...* J.D.A. Eckhardt, Königl. privilegierten Buchdrucker, 1778.

της διαμόρφωσης της προσωπικότητας του παιδιού και της ισοδύναμης σωματικής, νοητικής και ψυχικής ανάπτυξης του έως τα πρώτα έξι έτη του παιδιού.

Μέσα από το έργο του «Αναφορικά με τις σκόπιμες και άσκοπες αμοιβές και ποινές»⁸⁸ προτείνει ο J.H. Campe τρεις τύπους αμοιβών και ποινών: α. τις φυσικές ποινές, ως αναγκαία καλές ή κακές συνέπειες των πράξεων οι οποίες προκύπτουν χωρίς τη φυσική παρουσία κάποιου τιμωρού, β. τις θετικές ποινές κατά τις οποίες το παιδί τιμωρείται με χτυπήματα και περιορισμό της ελευθερίας του, γ. τις μεικτές ποινές με τις οποίες εντείνεται η φυσική ποινή και ενισχύεται η παιδαγωγική τους ωφέλεια⁸⁹.

Το έργο του η «Πατρική συμβουλή για την κόρη μου»⁹⁰ αποτελεί ένα ιστορικά αποδεκτό και σημαντικό λογοτεχνικό έργο για την αγωγή των κοριτσιών και την πατρική συμβουλευτική τους κατά την όψιμη περίοδο του γερμανικού Διαφωτισμού. Η θεματολογία του έργου βασίζεται στη θέση και στις υποχρεώσεις της αστικής γυναίκας. Ο Campe κάνει διαχωρισμούς ανάμεσα στον ευρύτερο και στον ειδικότερο προορισμό των γυναικών, επισημαίνοντας σε κάθε περίπτωση τις διαφορές⁹¹. Η νέα αστικοποιημένη γυναικεία μορφή η οποία γίνεται έκδηλη κατά την περίοδο του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού περιλαμβάνει νέες ευθύνες, όπως την εποπτεία του σπιτιού, τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών επιδεικνύοντας σε κάθε περίπτωση μεγάλη επιμέλεια στην ηθική της μόρφωση. Σε αντίθεση με την άποψη του Ρουσσώ για την υποδεέστερη θέση της γυναίκας στον άνδρα το ερωτικό στοιχείο δεν παίζει το καθοριστικότερο ρόλο αλλά η ύπαρξη ηθικών αρετών οι οποίες απελευθερώνουν την ανδρική λογική.

⁸⁸ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 390. J.H. Campe, 'Ueber das Zweckmäßige und Unzweckmäßige in den Belohnungen und Strafen', in *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher* – 10. Teil, Wien, Braunschweig: bei Rudolph Gräffer und Compagnie und in der Schulbuchhandlung, σ. 445-568.

⁸⁹ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 391.

⁹⁰ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 391. Ο πλήρης τίτλος: J. H. Campe. *Väterlicher Rath für meine Tochter. Ein Gegenstück zum Theophron. Der erwachsenen weiblichen Jugend gewidmet*. Braunschweig, Schulbuchhandlung 1789.

⁹¹ D. Grenz, '...beglückende Gattinnen, bildende Mütter und weise Vorsteherinnen des innern Hauswesens'. Zur Mädchenliteratur im späten 18. Jahrhundert. In *Nützliches Vergnügen. Kinder- und Jugendbücher der Aufklärungszeit aus dem Bestand der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen und der Vordermann-Sammlung*. Ausstellungskatalog, Elmar Mittler, Wolfgang Wangerin. Göttingen 2004 σ. 74-76.

Ο Ernst Christian Trapp (1745-1818) ξεχώρισε στην εποχή του ως βασικός θεωρητικός των φιλανθρωπιστών. Στο έργο του «Απόπειρα μιας Παιδαγωγικής» (1780, «Versuch einer Pädagogik») γίνεται προσπάθεια επιστημονικής θεμελίωσης στο χώρο της Παιδαγωγικής. Ο ίδιος διετέλεσε καθηγητής της Παιδαγωγικής στο πανεπιστήμιο της Halle στα 1771 και συνέβαλε στη προσπάθεια μίας ενιαίας μόρφωσης για τους δασκάλους με βάση το πνεύμα του φιλανθρωπισμού στο σύνολο των εκπαιδευτικών πραγμάτων. Με αυτό τον τρόπο η παιδαγωγική επιστήμη ανάγεται σε αυτόνομος διδακτικός κλάδος. Ιδιαίτερη σημασία επέχει ακόμη η αυτονόμηση του παιδαγωγικού φροντιστηρίου έναντι του θεολογικού και με αυτό τον τρόπο να διαδοθεί η επικράτηση της ιδέας για την κρατικοποίηση των σχολείων.

Ο Friedrich Eberhard von Rochow (1734-1805) λειτούργησε στον κύκλο των φιλανθρώπων ως πρακτικός παιδαγωγός και μεταρρυθμιστής του σχολικού εκπαιδευτικού συστήματος της υπαίθρου. Έδρασε σημαντικά μέσα από το πρότυπο σχολείο του στο Reckahn για τον παιδαγωγικό κόσμο της εποχής του. Σε αυτόν σκιαγραφείται η τάση της εποχής για στενή συνάφεια της οικονομικοεπαγγελματικής, της ηθικής και πνευματικής ζωής. Ο Διαφωτισμός και η αγωγή για το λαό της υπαίθρου θα επέλθει διά μέσου ενός καλού κρατικού σχολείου για όλα τα παιδιά και για τα παιδιά των αγροτών. Κάθετι που είναι αναγκαίο για τη ζωή θα πρέπει να αποτελεί ύλη στο σχολείο. Ενισχύεται η διδασκαλία με ζωντανές ερωταποκρίσεις όπως η σωκρατική μαιευτική μέθοδος και των κατάλληλων για την παιδική ηλικία σχολικών βιβλίων. Με το έργο του «Προσπάθεια ενός σχολικού βιβλίου για τα παιδιά των αγροτών ή για χρήση στα σχολεία των χωριών» στα 1772 (*Versuch eines Schulbuches für Kinder der Landleute oder zum Gebrauch in Dorfschulen*) παρουσίαζε μέσα από διαλόγους και διδακτικά αναγνώσματα όλα τα θέματα που οφείλει να πραγματευτεί ο δάσκαλος στο σχολείο του χωριού⁹².

Στην κατεξοχήν περίοδο της Παιδαγωγικής του Διαφωτισμού δίνεται έμφαση στην αισθαντικότητα (*Empfindsamkeit*) από σημαντικούς λόγιους (Gotthold Ephraim Lessing, Christoph Martin Wieland, Friedrich Gottlieb Klopstock). Στην όψιμη περίοδο εντάσσεται το λογοτεχνικό ρεύμα *Θύελλα και Ορμή* (*Sturm und Drang*, 1770-1780), το οποίο προσφέρει μία κριτική ματιά στα φιλολογικά πράγματα, με βασικούς εκφραστές της περιόδου συγγραφείς σημαντικών έργων της εποχής (Johann Wolfgang Goethe, Jakob Michael Reinhold Lenz, Johann Gottfried Herder, Justus Möser, Johann Georg Hamann).

Κατά το τελευταίο τρίτο του 18ου αιώνα κάνουν την εμφάνισή τους δύο διαδοχικά ρεύματα. Το πνεύμα του διαφωτισμού και η ιδέα της λαϊκής μόρφωσης που προέκυψε μέσα

⁹² Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 255-257.

από τον διαφωτισμό και τίθεται ως ένα ρεύμα της εποχής. Πρόκειται για την κλασική ιδεαλιστική εποχή⁹³ κατά βάση στον τομέα της γερμανικής ποίησης και φιλοσοφίας. Στην εποχή του Goethe αναδύεται ο κλασικισμός μέσα από το ρεύμα «Θύελλα και Ορμή» που διατηρεί εν τέλει το ορθολογιστικό στοιχείο. Το ποιητικό κίνημα «Θύελλα και Ορμή» (Goethe, Schiller, Klinger, Lenz, Wagner, Herder) τίθεται ενάντια στην κυριαρχία του στεγνού λογικισμού, στην ηθικοπλαστική διδασκαλία και στην επικράτηση της μεγαλοφυΐας. Αναγνωρίζεται η διδακτική αξία της λαϊκής ποίησης, των μύθων και των παραμυθιών. Συγχρόνως με την τάση του ωφελιμισμού που ανήκει στον χώρο του Διαφωτισμού, προβάλλεται η ιδέα του ανθρωπισμού.

Οι σκέψεις που υιοθετούνται από το λογοτεχνικό πρόγραμμα των ποιητών *Θύελλας και Ορμής* (Sturm und Drang, 1776) έχουν ως επίκεντρο την *αυθεντία ή μεγαλοφυΐα* (Genie), δηλαδή, τη δημιουργική δύναμη του υποκειμένου στο πλαίσιο μιας ευφυούς ευαίσθητης ποίησης. Το εν λόγω λογοτεχνικό ρεύμα, το οποίο κάνει την εμφάνισή του γύρω στα 1770-1776, αποτελεί μία μορφή παρεκτροπής στο πλαίσιο των ιδεών της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού. Η νέα αισθητική αντίληψη την ιδιοφυΐας (Genie) τίθεται ως δημιουργική δύναμη του ποιητικού υποκειμένου. Η ιδιοφυΐα ή το δαιμόνιο εξυπηρετούσε σκοπούς ανταγωνιστικότητας (υποκειμενικότητα της διαφήμισης). Με τους *θυελλώδεις και ορμητικούς* το κίνημα του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού (Frühaufklärung) αποκτά συναισθηματική διάσταση προκειμένου να τεθεί σε νέα βάση η προβληματική του υπόστασης. Οι οπαδοί του νέου κινήματος έδειξαν ενδιαφέρον για τα προβλήματα του λεγόμενου *μέσου ανθρώπου* (Bürger). Επομένως, η τέχνη θα πρέπει να παράγεται από λόγιους για τον λαό και η λογοτεχνία να ενισχύεται μέσα από τη λαϊκή ποίηση. Στο πλαίσιο της διαλεκτικής του γερμανικού παιδαγωγικού κινήματος, ο ορθολογισμός θα αγκαλιάσει την αισθαντικότητα. Η ευαισθησία αποτελεί μέρος του γενικότερου πλαισίου του Διαφωτισμού, ενώ εγκαινιάζεται μία εναλλακτική μορφή της λογικής. Σε ένα κλίμα πολιτικών και κοινωνικών αντιπαραθέσεων εμφανίζονται λεπτές οι ισορροπίες ανάμεσα στις αξιωματικές θεωρήσεις της λογικής και του συναισθήματος. Ο υποβιβασμός της λογοτεχνικής ποιότητας των νέων ειδών (μυθιστορημάτων, μύθων, κ.ά.) ήταν συχνά επικαλούμενος, σε συνάρτηση με την αντίληψη της εποχής για την υπαιτιότητα του ατόμου αναφορικά με την ανωριμότητά του (Kant). Η αισθαντικότητα των ποιητών του κινήματος εκφράζεται μέσα από ορισμένες μορφές ποίησης, π.χ. της ποιμενικής (Salomon Gessner) ή του ειδυλλίου (Maler/Müller), ως αντίδραση σε συνθήκες καταπίεσης και εξαθλίωσης, αλλά και πρώιμου υποβιβασμού άγριων επιθυμιών

⁹³ Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 263-279.

(Kabale und Liebe), προς το ειδυλλιακό, το συναισθηματικό, το εξευγενισμένο και το υποχρεωτικό.⁹⁴

Οι τάσεις που διαμορφώνονται ολόκληρη την εποχή μέσα από το κίνημα «Θύελλα και Ορμή» και την αντιπαράθεσή του προς το πνεύμα του διαφωτισμού οδηγούν στην ανακάλυψη ενός καινούργιου νοήματος στην ανθρώπινη ζωή και μόρφωση. Η μεταβολή αυτή συνιστά την πορεία από την «Θύελλα και Ορμή» στον κλασικισμό.

Στη διάρκεια της εποχής του ρεύματος του «φιλολογικού νεοανθρωπισμού»⁹⁵ συνδέονται σημαντικοί εκπροσώποι της πνευματικής κίνησης, όπως οι Gessner, Ernesti, Christian Gottlob Heyne (1729-1812) και Friedrich August Wolf (1759-1824). Έδρασαν και συνέβαλαν στη μεταρρύθμιση του φιλολογικού τμήματος του πανεπιστημίου του Göttingen, όπου καθιερώθηκε το πρώτο φιλολογικό πανεπιστημιακό φροντιστήριο. Οι νεοανθρωπιστές στράφηκαν στη σπουδή της αρχαιότητας και μύηθηκαν στο πνεύμα του κλασικού κόσμου της λόγω της αξίας της στη καλλιέργεια της κριτικής ικανότητας του αισθητικού κριτηρίου και του ηθικού της χαρακτήρα. Προώθησαν την εισαγωγή σχολικών κανονισμών και εισήγαγαν νέες αρχές στην πρακτική εργασία των ανθρωπιστικών λυκείων (Gelehrtenschulen). Μέσα από την πνευματική προσέγγιση της καινούργιας αντίληψης για τις κλασικές σπουδές ενίσχυσαν την επιστήμη της αρχαιότητας και μετέφεραν το πνεύμα του αρχαίου πολιτισμού μέσω του σημαντικού κύκλου των μαθητών του (Humboldt, Voß, Schlegel). Το ρεύμα του νεοανθρωπισμού επηρέασε σημαντικά το πρωσικό εκπαιδευτικό σύστημα. Παρείχε ειδική εκπαίδευση στους δασκάλους των ανθρωπιστικών λυκείων και γυμνασίων, καθιέρωσε τον θεσμό του φιλολογικού φροντιστηρίου και το επάγγελμα του καθηγητή του γυμνασίου κυρίως.

Η λήξη της εποχής του γερμανικού Διαφωτισμού σηματοδοτείται με τους Ιωσηφινιστές (1780-90) και με τις πρωσικές μεταρρυθμίσεις (1807-15). Αξίζει να αναφέρουμε το όνομα του Γερμανού διαφωτιστή και εκδότη νέων έργων της εποχής Christoph Friedrich Nicolai (1733-1811), ο οποίος λαμβάνει ενεργό δράση έως τα 1811. Οι προεκτάσεις τούτης της περιόδου εκτείνονται σε ένα μακρύ 18^ο αιώνα αλλά και σε ένα πρώιμο 19^ο αιώνα.

Στην Πρωσία ο *Γερμανικός σχολικός κανονισμός* ('General-Landschul-Reglement') στα 1763 προέβλεπε μεταξύ άλλων τη διαμόρφωση της Δημοτικής εκπαίδευσης με θέσπιση της γενικής υποχρεωτικής εκπαίδευσης και της σεμιναριακής ειδικής μόρφωσης των δασκάλων. Αυτός ο κανονισμός (καθώς επίσης οι σχολικοί κανονισμοί του 1713 και 1717)

⁹⁴ Για το θέμα αυτό βλ. ενδεικτικά, Γιώργος Βελουδής, «Η παρουσία του Salomon Gessner στη λογοτεχνία του ελληνικού Διαφωτισμού», *Ερανιστής* 11, Αθήνα 1974, σ. 23-25, 68-70.

⁹⁵ Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 281-282.

διέπονται από το πνεύμα του ευσεβισμού. Ο Φρειδερίκος ο Μέγας αναγνωρίζει το δικαίωμα της θρησκευτικής ανοχής και της γενικής λαϊκής μόρφωσης ακολουθώντας εν μέρει το διαφωτισμό για χάρη μίας καλύτερης οργάνωσης στο σχολείο και της μόρφωσης των δασκάλων. Σημαντική υπήρξε η βοήθεια του υπουργού του Zedlitz, ο οποίος υποστήριξε ένθερμα το ρεύμα του φιλανθρωπισμού και εργάστηκε για την κρατικοποίηση της εκπαίδευσης. Σε αυτή την προσπάθειά του έτεινε και προς τις ιδέες του νεοανθρωπισμού, αφού κρίνεται απαραίτητη η καλλιέργεια των αρχαίων γλωσσών σε σύνδεση με το πρακτικό σχολείο (Realschule) και συγχρόνως προωθείται η δημιουργία σχολείων ανώτερου επιπέδου. Με την δημοσίευση του *Γενικού Νομικού κώδικα (Allgemeines Landrecht)* το 1794 ανακηρύσσονται όλα τα σχολεία σε κρατικά ιδρύματα. Στον σχολικό κανονισμό (Schulordnung) της Βάδης του 1765 δίνεται έμφαση στην επιμέλεια για τη διδακτική ύλη των θρησκευτικών. Η Μαρία Θηρεσία (1717–1780) εισήγαγε μεταρρυθμίσεις στις γερμανικές χώρες όπως λ.χ. την κρατικοποίηση της γυμνασιακής εκπαίδευσης. Δια μέσου του υπουργού της πρωσικής κυβέρνησης και σχολικού μεταρρυθμιστή Johann Ignaz von Felbiger (1724-1788) επαναδιοργανώθηκε το 1774 η αυστριακή δημοτική εκπαίδευση που τέθηκε υπό την εποπτεία του Κράτους. Αργότερα ο Ιωσήφ ο δεύτερος (Joseph II., 1741-1790) εισήγαγε τα προγράμματα διδασκαλίας σύμφωνα αποκλειστικά με το πνεύμα του γερμανικού Διαφωτισμού. Εκδόθηκαν δηλαδή σημαντικοί σχολικοί κανονισμοί (Mainz 1771, Würzburg 1774, 1781, Braunschweig 1751, Wolfenbüttel 1753)⁹⁶. Συνεπώς στα γερμανικά κράτη ο Διαφωτισμός οδήγησε σε μία σημαντική πρόοδο στο χώρο της εκπαίδευσης.

Προς τα τέλη του 18ου αιώνα, ο Γερμανός φιλόσοφος Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716),⁹⁷ ακολουθεί τη μεταφυσική παράδοση στη θεωρία της φιλοσοφίας του και συνταιριάζει τις μοντέρνες φυσικές επιστήμες με τη χριστιανική πίστη. Στα 1710, ο ίδιος εισάγει την έννοια της *Θεοδικίας*⁹⁸ (Theodizee), με την οποία υπερασπίζεται την ανώτερη σοφία του Δημιουργού, ενάντια στην κατηγορία πως η Λογική ανακύπτει μέσα από τις αντιξοότητες του κόσμου.⁹⁹ Ο κοσμοπολιτισμός του Γερμανού φιλοσόφου¹⁰⁰ εμπλουτίζεται από τις θεωρίες του για τις φυσικές επιστήμες και τους μαθηματικούς νόμους, με τη διασφάλιση μιας καλής ζωής. Μέσα από την μαθηματική οδό μπορεί κανείς να κατευθυνθεί στη μεταφυσική. Η βασική θεώρησή του αφορά την άποψη, ότι όλα τα έργα του θεού και

⁹⁶ Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 259-262.

⁹⁷ Werner Schneiders, «Philosophie, deutsche», *Lexikon der Aufklärung. Deutschland und Europa*, εκδ. C.H. Beck, Μόναχο 2001, σ. 307-309.

⁹⁸ Werner Schneiders, *Lexikon der Aufklärung ...*, ό.π., σ. 405-407.

⁹⁹ Alain Renaut, *Η Φιλοσοφία*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, επιμ. Άρης Στυλιανού, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2014.

¹⁰⁰ Παν. Νταβαρίνος, «Ο γερμανικός Διαφωτισμός και οι επιδράσεις του στον νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Φιλοσοφία και Παιδεία*, Αθήνα (1997), 8-10.

του ανθρώπου είναι μηχανές.¹⁰¹ Ο θεός ταυτίζεται με την αριθμητική μονάδα (*Monade*) και το σύμπαν, ως δημιουργημά του, με μία δομημένη μορφή ζωής, η οποία διακρίνεται από αρμονικό καθολικό πνεύμα. Η ιδέα του Θεού ταυτίζεται με την ιδέα του Λόγου. Η φιλοσοφία του Leibniz αποκτά έτσι την δική της μαθηματική και συμβολική γλώσσα. Ως *μονάδα* ορίζεται η ξεχωριστή αντίληψη της πραγματικότητας του κόσμου. Κάθε *μονάδα* είναι και μία διαφορετική κοσμοθεωρία. Κατά τον ίδιο τρόπο λειτουργεί το άτομο ή τα άτομα του ψυχικού μας κόσμου, τα οποία συγκροτούν τη πολύπλευρη προσωπικότητά μας.¹⁰² Γύρω στα 1750, μεταβάλλονται οι συνθήκες και επαναπροσδιορίζονται οι θεμελιώδεις διαφωτιστικές αρχές στον γερμανικό χώρο. Η νεολογία σε συνάρτηση με τον ευσεβισμό, η χριστιανική αντίληψη για τον Θεό μέσα από μία αρμονική εικόνα του κόσμου με πανθεϊστικές τάσεις και η υπεροχή του αισθήματος μέσα στη Φύση προβάλλονται μέσα σε κλίμα αισιόδοξης ανθρωπολογίας. Η επαναφορά της οντολογίας του Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) εντάσσεται στις προσπάθειες υπερνίκησης του *μηδενισμού* και έτσι επανατοποθετείται ο πνευματικός κόσμος σε μία νέα κοσμοθεωρία πραγμάτων. Πρόκειται, δηλαδή, για την επικράτηση μίας αισιόδοξης μονιστικής στάσης.¹⁰³

Από την άλλη, ο Γερμανός φιλόσοφος και μαθηματικός Christian Wolff (1679 – 1754) διδάσκει τις φιλοσοφικές θεωρίες του στα γερμανικά και στα λατινικά. Ο ίδιος προσπάθησε με επιστημονική απαίτηση να καθιερώσει ένα μεθοδικά διαμορφωμένο φιλοσοφικό σύστημα, στο οποίο να παρουσιάζει τη μεταφυσική ως θεμέλιο των άλλων επιστημών, με αποτέλεσμα να καταφέρει να ξεπεράσει τα όρια της παραδοσιακής Φιλοσοφίας και να ασκήσει με το έργο του μεγάλη επίδραση.¹⁰⁴ Η φιλοσοφία του όρισε τα περιεχόμενα της *εκλαικευτικής φιλοσοφίας*, με ρητή απαίτηση μίας πιο αυστηρής μεθόδου. Η καινοτομία του Wolff για τη δημιουργία μιας φιλοσοφικής γλώσσας με γερμανικούς ιδιοματισμούς¹⁰⁵ εντάσσεται στο πλαίσιο της προσπάθειας καθαρισμού της εθνικής γλώσσας από ξένες επιδράσεις (*Sprachpurismus*). Η φιλοσοφία του είναι αντίθετη με παγιωμένες κατευθύνσεις της εποχής (*Δυισμός, Υλισμός, Σκεπτικισμός*).¹⁰⁶ Έτσι, η αυστηρά συστηματική προσέγγιση των προβλημάτων του Wolff διαμόρφωσε ένα φιλοσοφικό

¹⁰¹ Για μια προσέγγιση των ζητημάτων Θεοδικίας και του προβλήματος του κακού, βλ. σχετικά G.W. Leibniz, *Essais de Theodicee sur la bonte de Dieu, la liberte de l'homme, et l'origine du mal*, τόμος 1, 1710.

¹⁰² Ιωάννα Οικονόμου-Αγοραστού, «Αντιθέσεις στην κριτική των εθνικών προκαταλήψεων στον γερμανικό ιδεαλισμό μέσα από τα παραδείγματα των Kant και Herder», *Σύγκριση* 12 (2001), 142. Π. Νταβαρίνος, ό.π., 126-132. Πβ. Leibniz, *Μοναδολογία*, μτφρ. Στέφανος Λαζαρίδης, επιμ. Δ.Α. Αναπολιτάνος, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 2006.

¹⁰³ Schneiders, *Lexikon der Aufklärung*. 2001, ό.π., σ. 276-280.

¹⁰⁴ Schneiders, *Lexikon der Aufklärung*. 2001, ό.π., σ. 307-309.

¹⁰⁵ Π. Νταβαρίνος, «Ο γερμανικός Διαφωτισμός και οι επιδράσεις του στον νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Φιλοσοφία και Παιδεία*, Αθήνα (1997), 8-10.

¹⁰⁶ M. Walter, *Deutsche Kultur von der Aufklärung bis zur Gegenwart: Ereignisse, Gestalten, Strömungen*, εκδ. Hueber, Μόναχο 1962, σ. 37-43.

σύστημα, ως μετάπλαση της φιλοσοφίας του Leibniz. Ο δυισμός των υλικών σωμάτων και του ψυχικού κόσμου μετριάζεται με την παρέμβαση της διδασκαλίας της *αποκατεστημένης ή προ διατεταγμένης αρμονίας* (Prästabilisierte Harmonie). Ο Wolff επιμένει στην αξιολογική διάκριση των δύο ειδών της γνώσης. Μόνο η γνώση, η οποία βασίζεται στη διάνοια είναι διαυγής και ευδιάκριτη, ενώ η εμπειρική γνώση είναι μία ασαφής και συγκεχυμένη παράσταση των πραγμάτων. Το έργο του Wolff φέρει στοιχεία αστισμού¹⁰⁷ και θα καθορίσει σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενο της φιλοσοφίας του Immanuel Kant (1724-1804). Η φιλοσοφία του επικεντρώνεται στην μεταφυσική, η οποία παρουσιάζεται ως *λογικές σκέψεις για τον Θεό, τον Κόσμο και την Ψυχή του ανθρώπου*.¹⁰⁸ Η ανθρώπινη γνώση κατά τον Wolff διακρίνεται σε ιστορική (εμπειρική), φιλοσοφική και μαθηματική. Η ιστορική γνώση αφορά τα ίδια τα όντα, η φιλοσοφική ερευνά τους λόγους της ύπαρξής τους και η μαθηματική γνώση παρέχει ποσοτικές παραμέτρους σε στενή σχέση με τα όντα. Έτσι, η διάκριση του Wolff καθιστά οριστική την επιβολή της *Οντολογίας*, ως *Πρώτης Φιλοσοφίας* και καθολικής επιστήμης. Σε συνάρτηση με τη Λογική παίρνει τη μορφή μιας αξιωματικής νοησιαρχίας και οργάνου επανελέγχου των εποπτικών δεδομένων. Οι απαρχές του μεταφυσικού οικοδομήματος έχουν την αφετηρία τους στα 1719. Η σπουδή της Λογικής αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την κατανόηση του μεταφυσικού συστήματος του Γερμανού φιλοσόφου, η οποία αναδεικνύει την άρρηκτη σχέση του πραγματικού με το λογικά δυνατό, με τάση δυσπιστίας για τα ασαφή δεδομένα της εμπειρίας.¹⁰⁹

Στην ύστερη εποχή του γερμανικού Διαφωτισμού, ο Immanuel Kant (1724-1804) προσπάθησε να απαντήσει σε ανθρωπολογικά ζητήματα, μέσα από την τεχνική των *Καθηκόντων* (Pflichten) ενάντια σε κάθε μορφή *Ευδαιμονισμού*. Η θεωρία της οντολογίας του βασίζεται στη δημιουργία *Κατηγοριών* (Kategorien), ως μορφές κριτικής σκέψης κατά τα πρότυπα των κατηγοριών του Αριστοτέλη, όπως διατυπώνονται στο πρώτο βιβλίο της ιστορίας της φιλοσοφίας του για τη μεταφυσική. Η διδασκαλία των *Κατηγοριών* με αφετηρία τη σκέψη του Πλάτωνα και τα *Καθήκοντα* ως ουσία του Στωικισμού με τον διάλογό του, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν τα πέντε ιδεώδη του λόγου: το *ον αυτό* (Sein), *στάσις* (Ruhe), *κίνησις* (Bewegung), *θάτερον* (Dasselbe und das Andere). Από την συσχέτιση της θεωρίας του αριστοτελισμού και των επιγόνων του με την διδασκαλία των ιδεών του Πλάτωνα, θα προκύψουν οι θεμελιώδεις έννοιες της φιλοσοφίας: *die Kategorien-κατηγορία* και *die Prädikabilien-κατηγορούμενα*. Βασική θεώρηση στη φιλοσοφία του Kant είναι η σχέση

¹⁰⁷ Α. Αντζουλάτος, «Τρεις νεοελληνικές μεταφράσεις έργων του Chr. Wolff», *Μνημοσύνη* 18 (2010-2012), 9.

¹⁰⁸ Ο πλήρης τίτλος: Christian Wolff, *Vernünfftige Gedancken von dem gesellschaftlichen Leben der Menschen und insonderheit dem gemeinen Wesen*, εκδ. Renger, Halle 1721.

¹⁰⁹ Αντζουλάτος, «Τρεις νεοελληνικές μεταφράσεις έργων του Chr. Wolff», ό.π., σ. 14-47.

ανάμεσα στις ταυτόσημες έννοιες *a priori* και *angeborenen*. Ο Αριστοτέλης διαχώριζε, ωστόσο, το *πρότερον* (*a priori*) από το *σύμφυτον* (*angeborenen*). Η άμεση επαφή του Kant, μέσω του Brucker, με τη φιλοσοφία του Πλάτωνα τον βοήθησε να ακολουθήσει το δρόμο της κριτικής του.¹¹⁰ Η έννοια της *Ευδαιμονίας* (*Glück*) μπορεί να ιδωθεί μέσα από πολλές εκδοχές στην φιλοσοφία του γερμανικού Διαφωτισμού ως κατάσταση μίας αδιάκοπης χαράς (*Leibniz*) ή ως το αποτέλεσμα της χαράς και της απόλαυσης του ύψιστου αγαθού (*Wolff*). Οι κύριες τάσεις προσέγγισης ήταν αντιφατικές. Από τη μια δήλωναν ηρεμία και από την άλλη δράση, στο αισθητικό ή στο πνευματικό πεδίο, με υποκειμενική ή αντικειμενική υπόσταση, προϋποθέτοντας την ύπαρξή της, μέσα από την απόκτηση της αρετής. Για τον Kant η ευδαιμονία είχε την προέλευσή της στον κόσμο των αισθήσεων και των εμπειριών. Αυτή η ερμηνευτική προσέγγιση είχε βάση υποκειμενική και συσχέτιζε το πρόβλημα της Ευδαιμονίας, με κριτήριο τη διαφοροποίησή της ανάμεσα στην *αληθινή* και την *ψευδή Ευδαιμονία*, ως ατομική πρακτική.¹¹¹ Η κριτική¹¹² της γνώσης του πάνω στην δύναμη της ανθρώπινης διάνοησης θέτει νέα δεδομένα. Κατά την όψιμη περίοδο του γερμανικού Διαφωτισμού η έννοια της Κριτικής εξετάζεται από τον Immanuel Kant, μέσα από τα διάσημα έργα του, *Κριτική του Καθαρού Λόγου*¹¹³ (*Kritik der reinen Vernunft*, 1781/1787), *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*¹¹⁴ (*Kritik der praktischen Vernunft*, 1788) και *Κριτική του Ηθικού Λόγου ή της Κριτικής Ικανότητας*¹¹⁵ (*Kritik der Urteilskraft*, 1790). Στον πρόλογο του πρώτου έργου, γίνεται λόγος για μία ώριμη άσκηση κριτικής της περιόδου του Διαφωτισμού, η οποία δεν αρκείται στην φαινομενική γνώση, αλλά απαιτείται η χρήση της λογικής ως η πιο επίπονη διαδικασία, ώστε να φτάσει κάποιος στην αυτογνωσία του.

Η κριτική περίοδος του Διαφωτισμού προωθεί το πνεύμα της *ελεύθερης γνώμης* (*Meinungsfreiheit*) και της *ανοχής* (*Toleranz*). Είναι εκείνη η χρονική στιγμή, κατά την οποία ο κόσμος και η ιστορία αποτελούν μία ενότητα με φιλοσοφικές προεκτάσεις. Η νέα

¹¹⁰ Psilojannopoulos, *Von Thomasius zu Tetens...* 2013, ό.π., σ. 72-91, ιδίως σ. 74, 77, 88-89.

¹¹¹ Schneiders, *Lexikon der Aufklärung*, 2001, ό.π., σ.165-166.

¹¹² Schneiders, *Lexikon der Aufklärung*, 2001, ό.π., σ. 307-309.

¹¹³ Για την πρόσληψη της κριτικής τριλογίας του Immanuel Kant (1724-1804) στην Ελλάδα βλ. τη γνώμη του Βελουδή, «Η πρόσληψη του έργου του στην Ελλάδα», *Το Βήμα*, φ. 24.11.2008: «Η μετάβαση από τον ορθολογισμό και τον εμπειρισμό του Διαφωτισμού και του Κλασικισμού στον ιδεαλισμό, στους τρεις κλάδους της κλασικής φιλοσοφίας: Γνωσιολογία, Ηθική, Αισθητική. Η πρόσληψη της φιλοσοφίας του Kant και γενικότερα της γερμανικής φιλοσοφίας, στην Ελλάδα υπό την έννοια ενός φιλοσοφικού εκλεκτικισμού έλαβε χώρα αρχικά στον ιστορικο-πολιτισμικό χώρο του νεοελληνικού Διαφωτισμού, τις τρεις ή πέντε δεκαετίες πριν από την ίδρυση του πρώτου ελληνικού κράτους (1830)». Πβ. Immanuel Kant, *Κριτική του Καθαρού λόγου*, μτφρ. Αναστάσιος Γιανναράς, τ. Α', μέρος Α, έκδ. Παπαζήσης 1976,· μέρος Β' 1979,· του ίδιου, *Κριτική της κριτικής ικανότητας*, μτφρ. Χάρης Τασάκος, εκδ. Printa, Αθήνα 2000· του ίδιου, *Κριτική του καθαρού λόγου: υπερβατική διαλεκτική και υπερβατική μεθοδολογία*, μτφρ. Μιχαήλ Φ. Δημητρακοπούλου, Αθήνα 1999, σσ. XIII, 106, XV, 107-246, XXII, 247-353, XXVII, 357-492.

¹¹⁴ Immanuel Kant, α) *Κριτική του πρακτικού λόγου*, μτφρ. Γ.Δ. Σκούρτση, εκδ. Αναγνωστίδης, Αθήνα 1944,· του ίδιου β) *Κριτική του πρακτικού λόγου*, μτφρ. Κώστας Ανδρουλιδάκης, εκδ. Εστία, Αθήνα 2004.

¹¹⁵ Immanuel Kant, *Η πρώτη εισαγωγή στην Κριτική της κριτικής δύναμης*, μτφρ. Παρασκευή Μεϊντάνη, Γιώργος Ξηροπαΐδης, επιμ. Κοσμάς Ψυχολαΐδης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1996.

αυτή κοσμοθεωρία, στο πνεύμα του γερμανικού Διαφωτισμού, απεικονίζεται μέσα από σημαντικά έργα της εποχής, όπως ήταν το έργο του δραματικού ποιητή Gotthold E. Lessing (1729-1781), *Erziehung des Menschengeschlechts* (1780) και το έργο του φιλοσόφου Johann G. Herder (1744-1803), *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit* (1774). Η πίστη για πρόοδο την εποχή του γερμανικού Διαφωτισμού γίνεται αντιληπτή ως *εκκοσμίκευση χριστιανικών πεπερασμένων αντιλήψεων*. Εφόσον, η εξέλιξη της ιστορίας γίνεται κατανοητή από τον J. G. Herder ως η μόνη οδός για την κυριαρχία της ανθρώπινης λογικής για τη φύση, ο άνθρωπος καταλαμβάνει τη θέση του θείου και γίνεται το υποκείμενο της ιστορίας. Η πίστη στο θείο αντικαθίσταται από την πίστη στην απεριόριστη προοδευτική λογική.

Η νέα φιλοσοφία του ιδεαλισμού εξελίσσεται σε γνώση του *Απολύτου*. Ο ιδεαλισμός¹¹⁶ στη Γερμανία έχει γνωσιοθεωρητικό περιεχόμενο και μέσα από αυτόν αναζητείται η συμφωνία μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, για τους νόμους της νόησης. Οι επιφανείς εκπρόσωποι αυτού (Fichte, Schelling, Hegel),¹¹⁷ παρά την διαφορετικότητα των θεωριών τους, συγκλίνουν στην πεποίθηση, πως «κάθε πραγματικότητα παράγεται από το πνεύμα, τον Λόγο και πως ο Λόγος αυτός ταυτόσημος υπό όρους με το Θείο, εκπληρώνει στη μεταφυσική του βάση τον προορισμό του ανθρώπινου γένους».

Η ιδιαίτερη συμβολή του γερμανικού ιδεαλισμού (Idealismus) έγκειται στην ανακάλυψη της αξίας και της ελευθερίας του πνεύματος. Η θεωρία της φιλοσοφίας του Wilhelm Traugott Krug (1770-1842), στο πνεύμα του γερμανικού ιδεαλισμού, αφορά την ικανότητα του υποκειμένου για αυτόνομη σκέψη. Οι ανώτατες αρχές των νοητικών διεργασιών μας θέτουν ως βάση τη δραστηριότητα του *καθαρού απόλυτου Εγώ* και των *a priori* μηχανισμών του Εγώ, ως προϋπόθεση κάθε εμπειρίας και αποτελούν το βασικό αξίωμα του φιλοσοφικού του συστήματος.¹¹⁸ Η κριτική σκέψη του Kant ωριμάζει, όταν οικειοποιείται τον σκεπτικισμό ως προς τις γνωστικές αξιώσεις της μεταφυσικής και διαχωρίζει τη θέση του ως προς την ηθική φιλοσοφία. Ο ηθικός και φιλοσοφικός σχετικισμός¹¹⁹ ήταν δεμένος με την εμπειριστική γνωσιοθεωρία. Περιορίζεται στα *όρια της ανθρώπινης γνώσης* και επιλέγει να συνδυάσει τις νοησιαρχικές και σκεπτικιστικές του αντιλήψεις. Η θεμελίωση της ηθικής ήταν για τον Kant πρωταρχικό ζήτημα στοχασμού. Ο

¹¹⁶ H. A. Hengstenberg, λήμμα «Kant, Immanuel», *Μεγάλη παιδαγωγική εγκυκλοπαίδεια*, τ. 3, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1968, σ. 199-201.

¹¹⁷ Για το λήμμα «Σκεπτικισμός-οφελμισμός», βλ. *Φιλοσοφικό κοινωνιολογικό λεξικό*, τ. Ε' εκδ. Κ. Καπόπουλος Αθήνα 1995, σ. 249-254.

¹¹⁸ Ευαγγελία Παπαδημητρίου, *Η σχέση του Κωνσταντίνου Μιχαήλ Κούμα με τη γερμανική Φιλοσοφία και ειδικότερα με το έργο του Wilhelm Traugott Krug. Κρητίς Φιλοσοφίας και Fundamentalphilosophie*, Ιωάννινα 2000 (διδακτορική διατριβή), σ. 11-15, 26-28.

¹¹⁹ Για το λήμμα «Σκεπτικισμός-οφελμισμός», βλ. *Φιλοσοφικό κοινωνιολογικό λεξικό*, τ. Ε', εκδ. Κ. Καπόπουλος Αθήνα 1995, σ. 85.

μόνος δρόμος ήταν ο αδρός χωρισμός *Όντος* και *Δέοντος*, ενώ συμμαρτυρείται την δυσπιστία της νοησιαρχικής σχολής, ως προς την ηθική καταλληλότητα της φιλοσοφίας του αισθήματος.¹²⁰ Το νοητό, είτε είναι γνώση, είτε *ηθικός νόμος*,¹²¹ δίδεται *a priori*. Τονίζεται ακόμη το πρωτείο του *Πρακτικού Λόγου* (praktischer Vernunft), απέναντι στον *θεωρητικό Λόγο* (reiner Vernunft).¹²² Το ανθρώπινο γένος¹²³ βρίσκεται στο επίκεντρο της φιλοσοφίας της ιστορίας, ενώ ο Λόγος δεν είναι ξέχωρος από την αισθητή διάσταση της ιστορίας.

Εάν ευσταθεί η άποψη του J. B. d' Alembert, ότι ο Διαφωτισμός οφείλει τη γέννησή του στον αρχαιοελληνικό κλασικό Διαφωτισμό, τότε θα πρέπει να αναζητηθεί η πιθανή αλληλουχία τους στα εκπαιδευτικά πράγματα. Στα χρόνια του αρχαίου ελληνικού Διαφωτισμού, ο Σωκράτης ενσάρκωνε τη σύνθεση του ορθού λόγου με το παιδαγωγικό πνεύμα. Ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης θεμελίωσαν τις παιδευτικές αξίες της εποχής με επίκεντρο το παιδί ως εξελίξιμη ψυχοσωματική οντότητα. Η πλατωνική θέση της καλοκαγαθίας, ο πρωταγόρειος ανθρωπισμός και άλλες ελληνικές ιδέες άσκησαν, όπως είναι ήδη γνωστό επιρροή, στη γερμανική φιλοσοφία του 18^{ου} αιώνα. Η «διαλεκτική» του Πλάτωνα, ως δυνατότητα προσφοράς στον λόγο για ατομική επίπληξη, η μάθηση της γνώσης των αισθήσεων και των ηθικών αξιών στον *Θεαίτητο* και η αναζήτηση της εύρεσης της αλήθειας στη *Πολιτεία* υιοθετούνται από πολλούς Γερμανούς στοχαστές του Διαφωτισμού.¹²⁴ Σύμφωνα με τον Ιωάννη Βρεττό, από τη μια πλευρά, «η προσέγγιση του Αρχαίου Ελληνικού Διαφωτισμού αποτελεί βασική προϋπόθεση για την κατανόηση του σωκρατικού–πλατωνικού παιδαγωγικού λόγου», από την άλλη, «είθισται από τον Hegel και μετά να χρησιμοποιείται ο όρος *Διαφωτισμός* και να συνδέεται με τον 18^ο αιώνα». Η Διαλεκτική του Πλάτωνα «αποτελεί τον ανώτατο αναβαθμό που ολοκληρώνει τον κύκλο της παιδείας. Η ψυχή κατακτά την ουσία των όντων, περνώντας στον χώρο της καθαρής νόησης»¹²⁵. Επιπροσθέτως, «η τροφή και η παιδεία στην *Πολιτεία* πρέπει να προσφέρεται σε όλους τους πολίτες και συνεπάγεται τη σωματική και ψυχική διάπλασή τους. Η ανώτερη

¹²⁰ Παν. Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τ. Β', εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα⁴ 2004, σ. 337-352.

¹²¹ Η ύψιστη αρχή ζωής κάθε ηθικότητας για τον άνθρωπο αποτελεί για τον Kant η ιδέα του *καθήκοντος* (*Pflicht*) ως *κατηγορική προσταγή*. Με την ηθικότητα αποκτά ο άνθρωπος προσωπική ελευθερία, αξιοπρέπεια, προσωπικότητα. Η ιδέα του *ηθικού χρέους*, όπως προκύπτει μέσα από την *Κριτική του Πρακτικού Λόγου* (*Kritik der praktischen Vernunft*, 1788), σε αντιδιαστολή με την *Κριτική του Καθαρού Λόγου* (*Kritik der reinen Vernunft*, 1781), καταρρίπτει την παλιά ορθολογιστική Μεταφυσική και προσανατολίζεται στην αντικειμενική γνώση του νου μέσα στον κόσμο των αισθήσεων. Βλ. σχετικά, Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 306-307.

¹²² Παν. Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, 2004, ό.π., σ. 322-346, πβ. Römer Inga, *Das Begehren der reinen praktischen Vernunft: Kants Ethik in phänomenologischer Sicht*, εκδ. Felix Meiner, Αμβούργο 2018.

¹²³ Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, σ. 307.

¹²⁴ Σχετικά με τη θεώρηση του προβλήματος της γνώσης, βλ. αναλυτικά Ιωάννης Βρεττός, *Θεωρίες της Αγωγής. Πλάτων Comenius Rousseau*, τόμ. Α', Αθήνα 2005, σ. 39-50.

¹²⁵ Βρεττός, *Θεωρίες της Αγωγής*. Ό.π., σ. 59-60.

παιδεία αναφέρεται τόσο στη διάπλαση του σώματος, όσο και στην καλλιέργεια της νόησης ως διακριτής δεξιότητας του ανθρώπου».

Ως εκ τούτου ο αιώνας του διαφωτισμού χαρακτηρίζεται ως εποχή της εκλαΐκευσης και της προς το συμφέρον του ανθρώπου αξιολόγησης της επιστήμης. Βασικά ζητήματα που κερδίζουν αποφασιστικά τη σημασία τους είναι θέματα που αφορούν τη ζωή, την ευτυχία και την ωφέλεια του ανθρώπου. Η επιστήμη τίθεται στην υπηρεσία της ωφελιμότητας καθώς οφείλει να οδηγήσει την ανθρωπότητα στην ευδαιμονία. Ο ενθουσιασμός για τη λογική και η στροφή προς τον άνθρωπο προσδίδουν στον αιώνα του διαφωτισμού καθαρά παιδαγωγικό χαρακτήρα. Η παιδαγωγική και ο ορθολογισμός τίθενται σε στενή συνάφεια μεταξύ τους. Ο Reble αναφέρει γι' αυτό χαρακτηριστικά:

«επειδή ο Σωκράτης συνδέει μεταξύ τους τα δύο ρεύματα και ο διορθωτής πιστεύει ότι στο πρόσωπο του αναγνωρίζει εκ νέου τον εαυτό του ο αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος γίνεται η αγαπημένη μορφή του διαφωτισμού. Μπορούμε πράγματι να μιλάμε για μία παιδαγωγικοποίηση της επιστήμης και της συνολικής ζωής. Ο Διαφωτισμός είναι πραγματικά ενθουσιασμένος από τη σκέψη ότι μπορεί με τη διδασκαλία να βελτιώσει όλους τους ανθρώπους και να τους χειραφετήσει πνευματικά. Ο φιλόσοφος, ο πολιτικός, ο ποιητής, ο ιερέας όλοι αυτοί αισθάνονται τώρα πρωταρχικά δάσκαλοι και παιδαγωγοί της ανθρωπότητας και προσπαθούν με ζήλο να δράσουν σε πλάτος»¹²⁶.

Η Διαλεκτική του Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) παρουσιάζεται ως πορεία της παραγωγής της υποκειμενικότητας του απόλυτου υποκειμένου και σαν τέτοια, αναγκαία η δράση του. Η επιλογή αυτών των αναφορών δεν είναι τυχαία, μια και οι κοινές συνισταμένες σε πολλούς φορείς της διανοητικής επανάστασης του γερμανικού και νεοελληνικού Διαφωτισμού είχαν προκύψει μέσα από τη δομή της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Η κοσμολογία σε συνάρτηση με την ανακάλυψη του υποκειμένου, ως προβλήματος γνώσης, μπορεί να γίνει αντιληπτή, ως γεγονός μόνο, μέσα από τον πλατωνικό παιδαγωγικό λόγο.¹²⁷ Η πνευματική κίνηση του αρχαίου ελληνικού Διαφωτισμού¹²⁸ εκπροσωπείται από τους Σοφιστές κοσμολόγους, οι οποίοι ασχολούνται με την ολότητα του σύμπαντος. Για παράδειγμα, το πρόβλημα της γνώσης του Πλάτωνα (428-347 π.Χ.) τίθεται από τον Immanuel Kant και την *Κριτική του Καθαρού λόγου* και μπορεί να θεωρηθεί πως

¹²⁶ Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 202-212.

¹²⁷ Για το θέμα αυτό βλ. ενδεικτικά, Insa Kringler, *Die gerettete Welt zur Rezeption des Cambridge Platonismus in der europäischen Aufklärung des 18. Jahrhunderts*, εκδ. De Gruyter, Βερολίνο 2013.

¹²⁸ Ο Hofrath Beck προχώρησε μέσα από την έκδοση έργων του Πλάτωνα στη συλλογή νέων συμβολών για την ελληνική γραμματεία. Ο τόμος αυτός περιλαμβάνει αναφορές για τα έργα των Σοφιστών και των αρχαίων Ελλήνων γενικότερα (Ευθύδημο, Πρωταγόρα, Ιππία τον μικρότερο και τον Κρατύλο). Βλ. αναλυτικά, στο 59^ο φύλλο της εφημερίδας της Βιέννης *Wiener Allgemeine Literaturzeitung*, Τρίτη, την 23η Ιουλίου 1816, για το θέμα: «Griechische Literatur» (ελληνική γραμματεία), *Platonis opera. Ex recensione Henrici Stephani passim emendata, adjectis, Scholiis et nott. Critt edidit. Christ. Dan. Beck. Tomus II. Lipsiae, Sumtibus et typis Caroli Tauchnitzii*, 1814. 12, σελ. 469. Μία ακόμη σχετική αναφορά με θέμα την ελληνική γραμματεία και την ανάδειξή της από το λεξικό «*Graeco – Prosodicum auctore T. Morell*» με έκταση 1148 σελίδων παρουσιάζεται στο 80^ο φύλλο της *WALZ, Freytag (Παρασκευή) την 4. October 1816*, στ. 1265-1274.

επαναδιατυπώνει το ερώτημα του Έλληνα φιλοσόφου στον *Θεαίτητό* του. Η ενασχόληση με τα θέματα της κοσμολογίας θεωρείται ουσιαστική, καθώς η οικοδόμηση και η απόκτηση της γνώσης είναι βασικά ζητήματα της Παιδαγωγικής. Η γνώση οικοδομείται στη βάση της ερμηνείας των εμπειριών μας και όχι ως οντολογική πραγματικότητα, η οποία αναμένει την αποκάλυψή της.¹²⁹

Βεβαίως, η ιδιαιτερότητα του γερμανικού Διαφωτισμού περιλαμβάνει τον χαρακτήρα ευρυχωρίας πολλών θεωρητικών σχημάτων, όπως την αποδοχή της φιλοσοφίας του προτεσταντισμού από τον Christian Wolff, τη μαθηματική μέθοδο του Gottfried Wilhelm Leibniz και την κριτική στην έρευνα του γερμανικού ιδεαλισμού του Immanuel Kant. Η θεώρηση του Gottfried Wilhelm Leibniz για ένα κόσμο άριστο και δυνατό και η ιδέα ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του καλός αποτελούν βασικές θέσεις που έχουν συνέπειες στον τομέα της αγωγής. Ο Christian Wolff στρέφεται στη θεολογία και την αποδεικτική της Μαθηματικής αξιοπιστίας προκειμένου να πετύχει μία αναντίρρητη βεβαιότητα. Το πρόβλημα της πίστης τίποτα δεν θυμίζει σε συνάρτηση με αυτό της γνώσης. Στον δεϊσμό για τον διαφωτισμό ο κόσμος λειτουργεί ως μηχανισμός κι ο Θεός ως δημιουργός αυτού του έργου που τίθεται σε αυτόνομη λειτουργία. Μαζί με τον Cristian Wolff ο Cristian Thomasius προωθεί την ιδέα της ελεύθερης έρευνας και διδασκαλίας από το πανεπιστήμιο της Halle, από το πνεύμα του οποίου εμφορούνται όλα τα γερμανικά πανεπιστήμια του δέκατου όγδοου αιώνα.

Οι ελληνογερμανικές σχέσεις (ή διασταυρώσεις)¹³⁰ φαίνεται να συνεχίζουν να ακμάζουν και να απασχολούν την επιστημονική κοινότητα έως σήμερα και γι' αυτό θεωρώ

¹²⁹ Βρεττός, *Θεωρίες της Αγωγής*. 2005, ό.π., σ. 40-41.

¹³⁰ Για τις πιο αντιπροσωπευτικές συμβολές που εντάσσονται στο πεδίο μελέτης των «ελληνογερμανικών διασταυρώσεων» βλ. τις παρακάτω βιβλιογραφικές αναφορές «Enepekides, Polychrones K.: „Kopitar und die Griechen“, in: *Wiener slavistisches Jahrbuch* (1953), S. 53–70. Hillemann, Marco: „Vertraute Fremde. Wilhelm Müller und die philhellenische Neuaneignung Griechenlands“, in: *Neue Rundschau* 125/4 (2014), S. 145–154. Hillemann, Marco: „Wilhelm Müllers publizistischer Philhellenismus“, in: Hillemann, Marco und Tobias Roth (Hrsg.): *Wilhelm Müller und der Philhellenismus*, Berlin: Frank & Timme 2015 (Literaturwissenschaft / Schriften der Internationalen Wilhelm-Müller-Gesellschaft, 50 / 5), S. 149–177. Kirchner, Hans-Martin: *Friedrich Thiersch. Ein liberaler Kulturpolitiker und Philhellene in Bayern*, Bd. 16, München: Hiernonymus 1996 (Veröffentlichungen des Instituts für Geschichte Osteuropas und Südosteuropas der Universität München). Κουμαριανού, Αικατερίνη: *Ο ελληνικός προεπαναστατικός τύπος, Βιέννη-Παρίσι (1784-1821). Die Griechische vorrevolutionäre Presse, Wien-Paris (1784-1821)*, Αθήνα: Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού 1995. Maufroy, Sandrine: „Wilhelm Müllers Edition von Fauriels Chants populaires de la Grèce moderne“, in: Hillemann, Marco und Tobias Roth (Hrsg.): *Wilhelm Müller und der Philhellenismus*, Berlin: Frank & Timme 2015 (Literaturwissenschaft / Schriften der Internationalen Wilhelm-Müller-Gesellschaft, 50 / 5), S. 119–147. Pechlivanos, Miltos: „Die ‚Deutschfreunde‘ und die neugriechische Aufklärung“, in: Schultheiß, Wolfgang und Evangelos Chrysos (Hrsg.): *Meilensteine deutsch-griechischer Beziehungen. Beiträge eines deutsch-griechischen Symposiums am 16. und 17. April 2010 in Athen*, Athen: Stiftung für Parlamentarismus und Demokratie des Hellenischen Parlaments 2010, S. 31–41. Puchner, Walter: „The Reception of Austria in Modern Greek Literature and Theatre“, in: Kröll, Herbert (Hrsg.): *Austrian-Greek encounters over the centuries*, Innsbruck: Studienverlag 2007, S.181–190. Seirinidou, Vasiliki: „Griechen in Wien im 18. und frühen 19. Jahrhundert. Soziale Identitäten im Alltag“, in: *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts* 12 (1997), S.7–28. Turczynski, Emanuel: „Die ersten griechischen Zeitungen und Zeitschriften 1784-1821“, in:

σκόπιμο να εξετάσω συγκεκριμένες μορφές σχέσεων, που διακρίνονταν για την υψηλή ποιότητά τους, καθώς συνέβαλαν στην επιτυχή ώσμωση διαφορετικών πολιτισμικών οριζόντων. Την ποιότητα αυτή θα την αναζητήσω ειδικότερα μέσα από τη μελέτη της υποδοχής-πρόσληψης που είχε στη σύγχρονη Ελλάδα το έργο του Kant από εκλαϊκευτές της εποχής του (Krug). Πρόκειται για ένα εγχείρημα καίριας σημασίας για την ανίχνευση των επιστημολογικών, ηθικών και ιδεολογικών αλλαγών, που συντελούνται στο εσωτερικό της νεοελληνικής κοινωνίας (Κούμας).¹³¹ Ο Kant μπορεί να ιδωθεί ως αληθινός φιλόσοφος και η φιλοσοφία του στο υψηλό νόημα της αρχαίας Ελληνικής ως φιλοσοφία του απολύτου.¹³² Από αυτήν θα προσποριστεί τα πρώτα στοιχεία, θα αρχίσει από τον αρχαίο κόσμο και δεν θα σταματήσει σε αυτόν. Θα δεχθεί τον χριστιανισμό σαν ένα στοιχείο εξελληνισμένο, που απορρέει από τον αρχαίο κόσμο και εντάσσεται στη νεότερη εποχή. Μόνο με αυτή την οπτική θα διαπλαστεί ο πνευματικός άνθρωπος, που θα είναι σε θέση να κρίνει τον δημιουργό αισθητικά και όχι απαραίτητα ιστορικά. Η ελληνικότητα συνδέεται άμεσα με την αντίληψη του ωραίου ως μια απόλυτη στιγμή της ιδέας. Η ελληνική ιδέα μετασχηματίζεται σε αρχή παιδείας σε όλες τις φάσεις της ζωής του ανθρώπου, μέσα από την καλλιέργεια των ελληνικών αξιών για μια ουσιαστική καλλιέργεια του εαυτού μας. Για παράδειγμα, η ιδέα του ωραίου, ως απόλυτη αρχή a priori, αναπτύσσεται ως επιχειρηματολογία στην *Κριτική της κριτικής δύναμης* του Kant (*Kritik der Urteilskraft*). Η θεωρία της αισθητικής εμπειρίας και μέσω αυτής, η αναγόρευση της αισθητικής σε αυτόνομη επιστημονική πειθαρχία αποτελεί κοινό τόπο στον χώρο της νεωτερικής αισθητικής. Η επαφή με τον κόσμο της καλαισθησίας, της τέχνης και του ωραίου εξετάζεται σε συνάρτηση με τους αισθητικούς

Publizistik 6 (1956), S. 353–362. Schulte-Kemminghausen, Karl. “Einleitung.” In *Neugriechische Volkslieder, Gesammelt von Werner von Haxthausen. Urtext Und Übersetzung*. Hrsg. von Karl Schulte-Kemminghausen Und Gustav Soyter, 1–33. Veröffentlichungen Der Annette von Droste-Gesellschaft, Bd. 4. Münster: Aschendorff, 1935. Διαμαντοπούλου, Λίλια: „Ο Φιλέλληνας Carl Jakob Iken (1789-1841) και ο ρόλος του στις Νεοελληνικές Σπουδές“, in: Δημάδης, Κωνσταντίνος Α. (Hrsg.): Πρακτικά Ε΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη 2-5.10.2014), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, Bd. 5, Αθήνα: ΕΕΝΣ 2015, S. 356–376. Ενεπεκίδης, Πολυχρόνης Κ.: „Συμβολαί εις την ιστορίαν του ελληνικού τύπου και ελληνικών τυπογραφείων της Βιέννης (1790-1821)“, *Κοραής - Κούμας - Κάλβος*, Αθήνα: Εστία 1967 (Πηγαί κ' έρευνα περί της ιστορίας του Ελληνισμού από του 1453 2), S. 199–275. Κουμαριανού, Αικατερίνη: *Ιστορία του ελληνικού τύπου 18ος-19ος αι.*, Αθήνα: Ερμής 2010 (Νεοελληνικά μελετήματα 6). Πεντάζου, Ιουλία: „Ο Θεόδωρος Μανούσης καθηγητής ιστορίας στο πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1858)“, in: *Μνήμων* 17 (1995), S. 69–106. Πολίτης, Αλέξης: *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών. Προϋποθέσεις, προσπάθειες και η δημιουργία της πρώτης συλλογής*, Athen: Θεμέλιο 1984». Πιο αναλυτικά, βλ. στην ηλεκτρονική βάση πληροφόρησης *Online-Compendium των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων*: <https://comdeg.eu/el/namennormdatei/nnd-dergelehrtehermeszeitschrift/>. (accessed 17 March 2021- πρόσβαση 17 Μαρτίου 2021).

¹³¹ Γιώργος Ξηροπαΐδης, «Δημιουργική παρανόηση. Η Αισθητική του Καντ στη σύγχρονη Ελλάδα». *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, Πρακτικά ελληνο-γερμανικού Συνεδρίου, Αθήνα, 16 και 17 Απριλίου 2010, επιμ. Ευάγγ. Χρυσός – Wolfgang Schultheiss, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2010, σ. 249, ιδίως σ. 250: «Η σχολή της Χαϊδελβέργης, η οποία αποτελείται από τους Κωνσταντίνο Τσάτσο, Παναγιώτη Κανελλόπουλο και Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο, συνέβαλε καθοριστικά στη διάδοση της καντιανής σκέψης, ιδίως μέσα από την ίδρυση του περιοδικού *Αρχείο Φιλοσοφίας και Θεωρίας Επιστημών*».

¹³² Νικ. Δ. Κορκοφίγκας, «Η φιλοσοφία του Καντ», *Αρχείο Φιλοσοφίας και Θεωρίας Επιστημών*. Έτος Η΄, τχ. 1-4, εν Αθήναις, Τύποις Κ.Σ. Παπαλογιάννη (1937), 283-307, ιδίως σ. 303-304.

στοχασμούς του Kant. Ο ίδιος αντιλαμβάνεται τη δυσκολία να μεταφραστεί η αισθητική εμπειρία στη γλώσσα της έννοιας και να μεταδοθεί αυτούσια σε άλλα υποκείμενα.¹³³ Αυτή η αξίωση έχει ισχύ στην αισθητική του φιλοσόφου Alexander Gottlieb Baumgarten (1714-1762), ο οποίος ήταν ο πρώτος που επινόησε τον όρο *Αισθητική*. Η υποκειμενικότητα οδηγείται στην ανάπτυξη των γνωστικών δυνάμεων της *φαντασίας* (Einbildungskraft) και της *διάνοιας* (Verstand), ως απόκτηση άμεσης εμπειρίας με τον εαυτό της. Η ανάλυση της *καλαισθητικής κρίσης* (Geschmacksurteil) είναι κατά τον Kant μια παραδειγματική λειτουργία, ώστε να αναδειχθεί η άμεση σχέση της αισθητικής εμπειρίας με το συναίσθημα της ηδονής και λύπης (Gefühl der Lust und Unlust), ως στοιχείο στην αρχή (Prinzip) που διέπει τη συνολική λειτουργία της κριτικής δύναμης, της γνωστικής ικανότητας που ανάγει το ατομικό χρέος σε καθολικό.

Ο μεγάλος γνωσιοθεωρητικός φιλόσοφος, ο θεμελιωτής της επιστήμης του αισθητού κόσμου, μπορεί να κατανοηθεί βαθιά μέσα από τη μελέτη της *Κριτικής του Καθαρού λόγου* και την κεντρική θεωρία της περί υπερβατικού και κριτικού ιδεαλισμού, ως μέρος του όλου συστήματος του Kant. Η φιλοσοφία του θεωρείται ο απόλυτος αντικειμενικός μεταφυσικός και ηθικός ιδεαλισμός. Για τον λόγο αυτό, ο ίδιος ο Kant ονομάζει το έργο του *Μεταφυσική της φύσεως* ή *θεωρητική φιλοσοφία* και *Μεταφυσική των ηθών* ή *ηθική φιλοσοφία* βασισμένη στις προόδους της μεταφυσικής, από την εποχή του Leibniz και του Wolff. Η *Κριτική του Καθαρού Λόγου* είναι κατά τον Kant η κριτική του ανθρώπινου πνεύματος, που γνωρίζει τον κόσμο και κρίνει τα όντα του κόσμου a priori, σύμφωνα με τις καθарές και απόλυτες αρχές και γνώσεις του, τελείως ανεξάρτητα από τις αισθήσεις και κατ' επέκταση την εμπειρία. Η γνωσιοθεωρία του Kant είναι η κριτική έρευνα του προβλήματος της ανθρώπινης γνώσης και εμπεριέχεται στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, η οποία θεμελιώνεται επάνω στη «νεολογία» και στον «κριτικισμό».¹³⁴ Η κριτική μέθοδος στη φιλοσοφική έρευνα των πνευματικών προβλημάτων του κόσμου οδηγεί στον δρόμο της κριτικής φιλοσοφίας κι επομένως στη *Κριτική του Καθαρού Λόγου*. Ο γνωσιολογικός κριτικός ιδεαλισμός διευρύνεται μέσα από τον απόλυτο ιδεαλισμό της μεταφυσικής και της ηθικής του. Τα βασικά πορίσματα της κριτικής έρευνας του Kant είναι οι γνωστικές δυνάμεις του ανθρώπινου πνεύματος: η αισθητικότητα (εντυπώσεις/ενοράσεις), η διάνοια (έννοιες ή διανοητικές γνώσεις) και ο λόγος ή λογισμός (ιδέες ή λογικές συνδέσεις). Βασικό συμπέρασμα της κριτικής έρευνας και των τριών γνωστικών δυνάμεων είναι ότι τα όρια της θεωρητικής μας γνώσης εκτείνονται μόνο μέσα στον αισθητό κόσμο και από την άποψη της

¹³³ Γεώργιος Ξηροπαΐδης, *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, ό.π., σ. 255-257.

¹³⁴ Ξηροπαΐδης, *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, ό.π., σ. 286-289.

θεωρητικής φιλοσοφίας γνωρίζουμε τα αντικείμενα του κόσμου μόνο ως φαινόμενα και όχι ως καθαυτό όντα.¹³⁵

Η ηθική φιλοσοφία του Kant θέτει κι ερευνά κριτικά το ηθικό πρόβλημα του κόσμου. Επάνω στη σύλληψη του *καθαρού ηθικού λόγου* τίθεται η μεταφυσική ως υπερβατική φιλοσοφία και το μεταφυσικό πρόβλημα λύνεται στο απόλυτο νόημα, ως αναγκαία γνώση του υπεραισθητού. Το ηθικό πρόβλημα της ζωής θα τεθεί σύμφωνα με το μεταφυσικό πρόβλημα του κόσμου στις *Αρχές της Μεταφυσικής των Ηθών* και στην *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*. Στη *Μεταφυσική των Ηθών*, η ελευθερία είναι η υπέρτατη αρχή του ηθικού κόσμου, ως βασικός όρος του απόλυτου και παγκόσμιου ηθικού νόμου.

Η *Κριτική του Πρακτικού Λόγου* είναι το σύστημα της ηθικής φιλοσοφίας και της ηθικής θεολογίας του Kant, ώστε να λυθεί οριστικά το ηθικό και ταυτόχρονα το μεταφυσικό πρόβλημα.¹³⁶ Στην ηθική φιλοσοφία του ο Kant διακρίνει τη μορφή (καθαρό πνευματικό στοιχείο) και την ύλη (αντικείμενα της θέλησης). Η κριτική ηθική μεταφυσική του Kant κινείται στα πλαίσια της θεωρίας του *υπερβατικού* ιδεαλισμού και δη αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της *Κριτικής του πρακτικού Λόγου*. Τα αναγκαία αιτήματα του *Καθαρού ηθικού λόγου* είναι η ελευθερία, η αθανασία και ο θεός. Η καθαρή πνευματική πίστη πηγάζει από τον καθαρό Λόγο, τόσο ως θεωρητικό, όσο και ως πρακτικό λόγο. Στην *Κριτική του πρακτικού Λόγου* η ελευθερία είναι *πραγματική*.

Συνεπώς ο Γερμανικός Διαφωτισμός αναδείχθηκε ως προς τα κύρια χαρακτηριστικά του ως φιλοσοφικό και παιδαγωγικό κίνημα και ως προς τη σχέση του με την πτυχή των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων. Συγχρόνως έγινε παρουσίαση των κύριων ρευμάτων της εποχής και των βασικών εκπροσώπων.

¹³⁵ Ξηροπαΐδης, *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, ό.π., σ. 289-293.

¹³⁶ Ξηροπαΐδης, *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, ό.π., σ. 296-297.

Η εποχή του φωτισμού του γένους, στα πλαίσια του κινήματος του νεοελληνικού Διαφωτισμού, εκτείνεται χρονικά περίπου ανάμεσα στα 1750 και 1850.¹³⁷ Σύμφωνα με την Άννα Ταμπάκη, η πρώτη περίοδος του νεοελληνικού Διαφωτισμού (Frühaufklärung) ξεκινά το διάστημα 1700-1750, κατά το οποίο ο πρώτος γερμανικός Διαφωτισμός εισάγεται μέσα από την επιρροή της φιλοσοφίας του Christian Wolff στους Έλληνες λόγιους.¹³⁸ Ο Ευγένιος Βούλγαρης, η εμβληματική λόγια μορφή του νεοελληνικού Διαφωτισμού, μετέφρασε τα *Στοιχεία Αριθμητικής* του Chr. Wolff και τα *Στοιχεία Αριθμητικής και Γεωμετρίας* του επιγόνου του Johann Andreas von Segner (1704-1777). Στη Πραγματεία του Βούλγαρη *Λογική εκ παλαιών και νεωτέρων συνεργανισθείσα* (Λειψία, 1766)¹³⁹, θα εξεταστούν ειδικότερα συγκριτικά με τη γερμανική φιλοσοφία οι κάθετες σχέσεις των απηχίσεων, δηλαδή διαχρονικά σε σχέση με τα έργα της παράδοσης του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού. Ο Αθανάσιος Ψαλίδας (1767-1829) θα προβεί σε σχολιασμούς της φιλοσοφίας του γερμανικού ορθολογισμού, βασιζόμενος στο έργο του Friedrich Christian Baumeister *Institutiones philosophiae rationalis methodo Wolffii conscriptae* (1747-1750). Ο λόγιος ιατροφιλόσοφος Δαμιανός Παρασκευάς, από την Σινώπη, ο οποίος υπήρξε ακολούθως οπαδός του ρεύματος του Chr. Wolff (1679-1754) και άξιος υπερασπιστής του στις φιλοσοφικές διαμάχες της εποχής, συνέταξε και δημοσίευσε τρία σχετικά έργα στα λατινικά¹⁴⁰: *De Cognitione humana* (Weimar 1728), *De libertate philosophandi* (Weimar

¹³⁷ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, [Νεοελληνικά Μελετήματα 2], εκδ. Ερμής, Αθήνα 1989· του ίδιου, *Ιστορικά Φροντίσματα, Α' Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1992, σ. 87-96, 115-129· Πασχ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Σ. Νικολούδη, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999/32009· Παν. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα Σειρά Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2008· Νικ. Ψημμένος, *Η ελληνική φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*. Ανθολογία κειμένων με εισαγωγή και σχόλια Ν. Κ. Ψημμένου, τόμ. Α'-Β', εκδ. Γνώση, Αθήνα 1988-1989· Παν. Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005· Άννα Ταμπάκη, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών & διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, εκδ. Ergo, Αθήνα 2004, σ. 13, 33· Ρωζάνη Δ. Αργυροπούλου – Άννα Ταμπάκη, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Αθήνα 2011, σ. 7· Διαθέσιμο στο www.academia.edu. Π. Νταβαρίνος (2003-2005), ό.π., σ. 126-132· Κ. Δ. Μαλαφάντης, «Η πολλαπλή συμβολή του Διαφωτισμού στη διαμόρφωση της Νεοελληνικής Παιδείας», *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Όψεις και απόψεις*, τ. Α', επιμ. Σ. Μπουζάκης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2011, σ. 399-412· Α. Αντζουλάτος, «Τρεις νεοελληνικές μεταφράσεις έργων του Ch. Wolff και της σχολής του», *Μνημοσύνη* 18 (2010-2012), 3-8.

¹³⁸ Για την επιρροή των πρώτων εκπροσώπων της φιλοσοφικής σχολής του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού βλ. Α. Psilojannopoulos, *Von Thomasius zu Tetens. ...* 2013, ό.π., σ. 194-195.

¹³⁹ Πιο αναλυτικά: *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνεργανισθείσα υπό Ευγένιου διακόνου του Βουλγάρεως, ης προτέτακται Αφήγησις Προεισοδιώδης, περί αρχής και προόδου της κατά της Φιλοσοφίας Ενστάσεως, και Προδιατριβαί Τέτταρες Εισαγωγικά εις άπασαν εν γένει την Φιλοσοφίαν Προτελεστικά, εκδοθείσα σπουδήτε και φιλοτίμω δαπάνη κυρίου Θωμά Μανδακάσου*, Λειψία, Βρεϊτκοπφ 1766.

¹⁴⁰ Για την ενασχόληση του Δ. Παρασκευά με τον Chr. Wolff και τη σημαντική επίδραση που άσκησε στη φιλοσοφική σκέψη του, βλ. ενδεικτικά, Βασ. Μακρίδης, «Δαμιανός Παρασκευάς Σινωπέυς: προκαταρκτικά στοιχεία και ένα αυτόγραφο», τόμ. 24, *Ο Ερανιστής*, εκδ. Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα (2003), 189-195.

1728), *Defensio philosophiae Wolfianae per conventiam trium distinctarum demonstrationum de existentia Dei* (Eisenbach 1729). Ο λόγιος δάσκαλος του 18^{ου} αιώνα Νικόλαος Βάρκοσης (;-1782) προέβη στη μετάφραση της φιλοσοφίας του Friedrich Chr. Baumeister (1709-1785) *Institutiones philosophiae rationalis*, με τίτλο *Λογική. Ξυμφανθείσα μεν υπ' αυτού Λατινιστί Μεθόδω Μαθηματική κατά Βόλφιον*¹⁴¹ (Βιέννη 1795). Ο Αδαμάντιος Κοραής¹⁴² (1748-1833), ο μεγάλος φιλόλογος του Γένους και δημιουργός πολλών έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, επιδρά με τις γλωσσικές απόψεις του (μέση οδός) στα εκπαιδευτικά ζητήματα της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Συνέβαλε λ.χ. στη πολιτισμική μεταφορά (ή μετακένωση) έργων της φιλοσοφίας του γερμανικού Διαφωτισμού κατά την ίδρυση της βιβλιοθήκης της Ανδρίτσαινας (1838) με σημαντικές εκδόσεις: λ.χ. Βιβλίων των Wolff (1754) και Thomasius (1693), της πρώτης έκδοσης του Johann Jakob Brucker *Historia critica philosophiae* (1742-1744) και του Georg Bernhard Bilfinger *Specimen doctrinae veterum sinarum moralis et politicae* (Frankfurt 1724). Η δεύτερη φάση απολήγει σταδιακά μεταξύ του 1830 και 1850, όταν ωριμάζει η νεωτερική αντίληψη της φιλοσοφίας του I. Kant στους θιασώτες του ελληνικού Διαφωτισμού. Οι γερμανικές επιδράσεις (Wilhelm Traugott Krug, Johann Christoph Gatterer, Julius August Remer, Matthias Schröck, Johann Gottfried Gruber, Johann Heinrich Campe, Salomon Gessner, Chr. M. Wieland, A. Von Kotzebue, A.G. Sulzer, Im. Kant, Schelling, Goethe, κ.ά.) στην ελληνική πνευματική ζωή πραγματοποιούνται μέσω των συγγραμμάτων, που μεταφράζονται από τους «Γραικούς της νέας φιλολογίας» και χρησιμοποιούνται για εκπαιδευτικούς σκοπούς.

Η φιλοσοφία στο πνεύμα του ορθολογιστικού τρόπου σκέψης και συνάμα του ελεύθερου από δεισιδαιμονίες ή δογματισμούς ισοδυναμούσε με τη γενική παιδεία της εποχής. Αυτή δηλωνόταν υγιής, όταν ο προσεκτικός στοχασμός της δεν έθιγε τη χριστιανική θεολογία και πίστη. Ο Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806) κάνει λόγο για *υγαιίνουσα και παιδαγωγούσα φιλοσοφία*.¹⁴³ Ο Βούλγαρης επιμένει στη συνδρομή των αρχαίων

¹⁴¹ Ο πλήρης τίτλος, *Φρειδερίκου Χριστιανού Βαυμαστέρου λογική ξυμφανθείσα μεν υπ' αυτού λατινιστί μεθόδω μαθηματική κατά Βόλφιον μεταφρασθείσα δε από της λατινίδος εις την Ελλάδα φωνήν παρά του σοφολογιωτάτου διδασκάλου κυρίου Νικολάου Βάρκοσι του εξ Ιωαννίνων. Τύποις εκδοθείσα αναλώμασιν Αθανασίου Γεωργίου Μανούση εκ Σιατίστης, δι' επιμελείας και ακριβούς διορθώσεως σπουδαίου τινός (*) περί τα ενταύθα φιλοσοφικά μαθήματα ενασχολούμενος εν Βιέννη της Αουστρίας 1795 εν τη ελληνική Τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη.*

¹⁴² Για την έμμεση επιρροή του γερμανικού Διαφωτισμού (Aufklärung) στην ελληνική σκέψη μέσω των συγγραμμάτων των Ελλήνων της διασποράς και την άμεση επιρροή του κορυφαίου Έλληνα λόγιου Αδαμάντιου Κοραή από τις γλωσσικές θεωρίες του Γερμανού φιλοσόφου διαφωτιστή Johann Gottfried Herder ως επιβεβαιωμένα γεγονότα στη πορεία των ιστορικών διαπολιτισμικών σπουδών βλ. σχετικά, Ενί Petropoulou, *Geschichte der neugriechischen Literatur*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2001, σ. 44-45.

¹⁴³ Ι. Γ. Δελλής, *Όψεις προβληματισμού περί Παιδείας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2014, σ. 127· του ίδιου, «Βασικές ιδέες περί Παιδείας στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού και Νεοελληνικού Διαφωτισμού», Σ. Μπουζάκης, *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις*, τ. Α', εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2011, σ. 413-432.

φιλοσοφικών όρων στα εγχειρίδιά του, ενώ την ίδια στιγμή οι επιδράσεις της γερμανικής *Frühaufklärung* στην ελληνική παιδεία γίνονται εμφανείς, μέσα από την εκλαϊκευση συγγραμμάτων των επιγόνων της σχολής Leibniz-Wolff, Baumeister και Heinecke.¹⁴⁴ Ο Α. Κοραής διακήρυττε το σύνθημα *δράξασθε παιδείας*, ως αναγκαιότητα πνευματικής αφύπνισης του λαού.¹⁴⁵ Μολονότι ο ίδιος θεωρούσε τη γερμανική γλώσσα «βάρβαρη και δύσκολη στο να συλλάβει υψηλά νοήματα», φαίνεται να την υπερασπίζεται για τα νεωτερικά στοιχεία της στο πνεύμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.¹⁴⁶ Παρά «το σκοτεινό και ακατανόητο φιλοσοφικό σύστημα των Γερμανών»,¹⁴⁷ προέτρεπε τους Έλληνες να «περιστρέψουν τους οφθαλμούς τους εις όλα τα μέρη», για να διαπιστώσουν, ότι «τα άλλα Έθνη στηρίχθηκαν στα πρότυπα των προπατόρων τους ως παραδείγματα αρετής και σοφίας».¹⁴⁸ Αυτή η άποψη έγινε γνωστή με τον όρο *μετακένωσις*, η οποία παρέπεμπε στην ευθυγράμμιση της Παιδείας του Ελληνισμού με τη Παιδεία της υπόλοιπης φωτισμένης Ευρώπης. Ο Κοραής αντιστέκεται σθεναρά στον γερμανικό δανεισμό των γλωσσικών ιδιωμάτων. Ο ίδιος γράφει «[...] δεν εξεύρω διά ποίαν αιτίαν ζητούμεν να την (των αλλότριων γλωσσών η είδησις) γεμίσωμεν από των άλλων γλωσσών τα ιδιώματα. Ως να μην ήσαν αρκετοί όσοι Τουρκισμοί την εμίαναν, την πολιουρκούσι σήμερον [...], οι Γερμανισμοί, πανταχόθεν, και την πνίγουσιν¹⁴⁹».

Κατά την όψιμη περίοδο της νεοελληνικής φιλοσοφίας (1821-1855),¹⁵⁰ η στροφή στο γερμανισμό εκπροσωπήθηκε επάξια από τον Κωνσταντίνο Μιχαήλ Κούμα (1777-1836), ο

¹⁴⁴ Άννα Ταμπάκη-Ρωξάνη Αργυροπούλου, 2011, ό.π., σ. 10

¹⁴⁵ Για τον βίο και το έργο του Αδαμάντιου Κοραή βλ. Μίλτος Πεχλιβάνος, *Εκδοχές νεωτερικότητας στην κοινωνία του γένους: Νικόλαος Μαυροκορδάτος – Ιώσηπος Μοισιόδαξ – Αδαμάντιος Κοραής*, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1999 διδακτορική διατριβή· Κ. Δ. Μαλαφάντης, *Η Παιδαγωγική του νεοελληνικού Διαφωτισμού*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2001· του ίδιου, α) «Ο Αδαμάντιος Κοραής και η δυτική παιδεία», Ανακοίνωση στο 10^ο Διεθνές Συνέδριο της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος (Ναύπλιο 8-10 Νοεμβρίου 2001): «Ελληνική Παιδεία και Παγκοσμιοποίηση», Πρακτικά του Συνεδρίου, εκδ. Ατραπός, Αθήνα 2002· β) «Η πολλαπλή συμβολή του Διαφωτισμού στη διαμόρφωση της νεοελληνικής παιδείας», *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις*, τ. 1, εκδ. Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 2011, σ. 399-415· γ) «Ο Αδαμάντιος Κοραής ως παιδαγωγός», *Μνημοσύνη: Πρακτικά Συνεδρίου, «Λόγιοι της Τουρκοκρατίας»*, τ. 19, Αθήνα 2013, σ. 125-155. Πβ. Ν. Καλοσπύρος, *Ο Αδαμάντιος Κοραής ως κριτικός φιλόλογος και εκδότης: ένα κεφάλαιο στην ιστορία των Κλασικών Σπουδών στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα (το χφ. Χίου 490)*. ΕΚΠΑ, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, Αθήνα 2006 (διδακτορική διατριβή).

¹⁴⁶ Πιο αναλυτικά, βλ. ενδεικτικά, Α. Ταμπάκη, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών & διάυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, επιμ. Ίλια Λακίδου, εκδ. Ergo, Αθήνα 2004.

¹⁴⁷ Για το θέμα αυτό βλ., Κ. Δ. Μαλαφάντης, *Η Παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2001, σ. 45-63· Αδαμάντιος Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, Και η αυτοβιογραφία του*, τ. Α', Β' (1818), πρόλ. Κ. Θ. Δημαράς, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ), Αθήνα 1986· πβ. Κ. Χατζημύρος, *Η προβληματική της Φιλοσοφίας της Παιδείας στα Προλεγόμενα του Αδαμάντιου Κοραή*, εκδ. Οσελότος, Αθήνα 2010.

¹⁴⁸ Αδαμάντιος Κοραής, *Βεκκαρίου, Περί αδικημάτων και ποινών, Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. Δ', (1802), εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999, σ. 46-47.

¹⁴⁹ Αδαμάντιος Κοραής, *Βεκκαρίου, Περί αδικημάτων και ποινών*, 1999, ό.π., σ. 47.

¹⁵⁰ Ε. Π. Παπανούτσος, «Νεοελληνική Φιλοσοφία Α'», τ. 35-36, Βασική Βιβλιοθήκη, επιμ. Ε. Π. Παπανούτσος, εκδ. Αετός Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα²1956, σ. 7-47.

οποίος ξεχώρισε για το ευρύ φάσμα επιστημονικής και εκπαιδευτικής κατάρτισής του. Ο πρώτος ιστορικός της ελληνικής φιλοσοφίας αντιλαμβάνεται την ανάγκη της αποδέσμευσης από το επιβλητικό πνεύμα της αρχαιότητας και ταυτόχρονα την αναγκαιότητα της για ώθηση στο πρωτοποριακό πνεύμα της ευρωπαϊκής σκέψης. Αυτή η σχέση αναπτύσσεται ως προϊόν πνευματικών αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στην αρχαιότητα, τη νεωτερικότητα του γερμανικού πνεύματος και τη διάχυσή τους στην παιδεία της εποχής. Ο ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Σακελλάριος (1767-1838) από την Κοζάνη ερανίζεται από γερμανικές πηγές στο έργο του *Αρχαιολογία Συνοπτική των Ελλήνων* (Βιέννη 1796). Ο Κ. Κούμας ασχολήθηκε επιπλέον με τις Φυσικές Επιστήμες, τα Μαθηματικά, τη Φιλοσοφία, τη Γεωγραφία, την Ιστορία, τη Γραμματική και τη Λεξικογραφία. Ο ίδιος προώθησε τη γερμανική επιστήμη και φιλοσοφία και εξύμνησε τις ιδέες της κριτικής των θεωρήσεων του Immanuel Kant.¹⁵¹ Σε επιστολή του (4 Ιανουαρίου 1820) προς τον Στέφανο Οικονόμου, όταν επέστρεψε από ταξίδι του στις βόρειες χώρες της Γερμανίας, καταθέτει: «τινά όχι αδιάφορα εις ψυχήν ελληνικήν κυριευόμενην από τον ευγενή ζήλο της του ελληνικού γένους παιδείσεως». Οι επαφές που είχε με *ειρημένους* άνδρες της γερμανικής γραμματείας είχαν ως «πρώτη εγκώμιον υπόθεσι τον ημέτερο Κοραή». Στους *ειλικρινείς σοφούς* επαινούνται «ο περί του άνδρα ζήλος για τα περί της παιδείας και της εκδόσεως κρίσεών του». Όλοι οι Γερμανοί λόγιοι «είχαν στα χέρια τους τας θαυμαζόμενας εκδόσεις του «κριτικώτατου Κοραή, αγχινούστατου, ευφυέστατου εις τας διορθώσεις, αισθηματικής κρίσεως πλήρους» και «δεν έπαυαν να πλέκουν πάσης μίας εγκώμιον στέφανον»: «Μ' όλον ότι, φίλτατε, μας είναι γνωσταί αι από των ανδρών τούτων περί του σεβασμίου μας σοφού γνώμαι από τα συγγράμματα των εις τα οποία δημοσίως τον γεραίρουσιν».

Η φιλοσοφία στη Παιδεία του νεοελληνικού Διαφωτισμού είναι προϊόν επιδράσεων των σοφών Ελλήνων «μη υπομένοντες την εσχάτην της πατρίδος αθλιότητα στο εξωτερικό». Η αναζήτηση υγιέστερων θεωριών από γερμανικά δοκίμια «του μέγα Λειβνίτιου και Ουολφίου εις την Γερμανίαν με τας υψηλάς και βαθείας έρευνας των προπαρασκεύασαν εποχήν της φιλοσοφίας ευτυχεστέραν, ήτοις ήρξατο από του περικλεεστάτου και αθανάτου Καντίου εις Κένεσβεργ της Προυσίας». [...] Ο πολλών επαίνων άξιος Κούμας λόγω της εκλογής των φιλοσοφικών συγγραμμάτων του για την ενίσχυση των σχολικών μαθημάτων της εποχής και η ευτυχής εκλογή των εκφράσεων του ακριβολόγου και πολυεμπείρου τούτου ανδρός, μας έδωσε το έναυσμα να διερευνήσουμε μέσα από τον θεωρητικό και πρακτικό στοχασμό του τη γερμανική φιλοσοφία ως:

¹⁵¹ Ειδικότερα, βλ. «Επιστολή προς Φραγκίσκον Κ. Μαύρον», *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα ...*, τόμος Πρώτος. *Εν Βιέννη της Αυστρίας, εκ της Τυπογραφίας Ιωάν. Βαρθ. Τεσεβεκίου* 1818, σ. η'.

«πρώτη επιστήμη και μητέρα των παιδαγωγικών. [...] Φίλος μας έπεμψεν εκ Λειψίας το διά του Α. (όγιου) Ερμού εκδιδόμενον ακόλουθον αντίτυπον διπλώματος, διά του οποίου το Πανεπιστήμιον της Λειψίας θέλον να τιμήση την παιδείαν του σοφολογιωτάτου διδασκάλου κυρίου Κούμα, προσφέρει προς αυτόν την επωνυμίαν 'Δόκτωρ της Φιλοσοφίας και διδάσκαλος των ελευθερίων τεχνών'. Η από μέρους τιαυτής περιφημου Ακαδημίας προσφερόμενη τιμή εις ομογενή λόγιον άνδρα αποδεικνύει, ότι και την προκοπήν του ελληνικού γένους επιθυμούσι, και τους πεπαιδευμένους αυτού σέβονται και τιμώσιν οι αληθώς σοφοί της Ευρώπης, των οποίων τα φιλόανθρωπα φρονήματα θέλουν βέβαια εμπνεύσει χαράν και ευγνωμοσύνην εις τας ψυχάς των τιμίων ομογενών μας. Ιδού το δίπλωμα¹⁵² [...]».

Κατά τις τελευταίες προεπαναστατικές δεκαετίες, παρατηρείται το φαινόμενο της στενής σχέσης μεταξύ φιλοσοφίας και φυσικών-θετικών επιστημών. Η παραγωγή φιλοσοφικού βιβλίου, με την ευρύτερη έννοια του όρου (26 περίπου συνολικά έργων), κατά τα έτη 1790 και έως το 1810, είναι ενδεικτική της πλούσιας εκδοτικής παραγωγής εντύπων βιβλίων της περιόδου με άμεσες γερμανικές επιδράσεις:¹⁵³

1. *Αληθής Ευδαιμονία ήτοι βάσις πάσης θρησκείας, συντεθείσα υπό Αθανασίου Πέτρου Ψαλίδα του έξ Ιωαννίνων, εις την απλήν διάλεκτον, και υπό του αυτού εις την Λατινικήν μεταφρασθείσα. Τόμος Α΄. Εν Βιέννη της Αουστρίας 1791.*¹⁵⁴

2. *Χειραγωγή εις την καλοκαγαθίαν: ήτοι εγχειρίδιον εις ανάγνωσιν τοις σπουδάζουσι νεανίσκοις των Ρωμαίων και Βλάχων. / Δαπάνη του Τιμιωτ. Κυρίου Ιωάννου Νικολάου του Δαρβάρεως. Εν έτει 1791.*

3. *Ψυχολογία προς χρήσιν των παιδων / συντεθείσα μεν εις την γερμανικήν διάλεκτον υπό Ενρίκου Κάμπη (Joachim Heinrich Campe); έξ΄ αυτής δε εις την ημετέραν διάλεκτον μεταφρασθείσα και μετά προσθέσεων και τινών υποσημειώσεων, Τύποις εκδοθείσα παρά Αντωνίου Κορωνίου Χίου - Εν Βιέννη, παρά τω ευγενεί Θωμά Τράτνερν - [14], 178 σ. : πίν.; 18 εκ. Εν Βιέννη 1794.*¹⁵⁵

4. *Καλοκινήματα, ήτοι Εγχειρίδιον κατά φθόνου και κατά της Λογικής του Ευγενίου, υπό Αθανασίου Ψαλίδα, Βιέννη 1795.*¹⁵⁶

¹⁵² Σε επιστολή την από την Δ΄ Ιανουαρίου του 1820, με τίτλο «εκ Βιέννης, του Κ. Μ. Κούμα προς Στέφανον Οικονόμον ιατρό εις Σμύρνην περί του ταξιδιού του εις τας βορειοτέρας χώρας της Γερμανίας» στον Ερμή Λόγιο εκφράζεται ο Έλληνας παιδαγωγός με δέος για το πλήθος των Ακαδημιών, «με τας οποίας στολίζεται ο μουσόληπτος τω όντι γερμανικός λαός, και την των εις αυτάς διδασκάλων πολλήν και παντοίαν προκοπήν και σοφίαν, διά την οποίαν δύσκολον είναι να προτιμήσης, την μίαν από τα άλλας, επειδή πάσα μία έχει κατ' άλλο και άλλο τα κλέη της», Βλ. πιο αναλυτικά, *Ερμής ο Λόγιος* εν Βιέννη της Αουστρίας, τ. Γ΄, 1820, ανατύπωση, ΕΕΛΙΑ, Σειρά: Ελληνικά Περιοδικά Ι. Προεπαναστατικά Περιοδικά, 2, Διευθ. Μάνος Χαριτάτος, Αθήνα 1990, σ. 88-92.

¹⁵³ Γιάννης Καράς, *Γερμανικές επιδράσεις στη σκέψη των χρόνων της νεοελληνικής αναγέννησης. Στέφανος: Δούγκας ή περί φυσικής φιλοσοφίας*, Επιστημονική Εταιρεία μελέτης «Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα» Αθήνα 1993, σ. 11-45.

¹⁵⁴ Η εν λόγω μετάφραση από τα λατινικά εκφέρεται με τον τίτλο: *Vera Felicitas sive fundamentum omnis religionis. Graece et Latine. Authore Athanasio Petride Psalida Joanninensi ex Epiro*. Tomus I. In Typographia Baumeisteriana, φ. [18v]) Vienna, 1791.

¹⁵⁵ Βλ. σχετικά στη Κοβεντάρειο Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης (ΚΒΔΚ), <https://opac.kozlib.gr>.

¹⁵⁶ Πρώτη και μοναδική έκδοση του πονήματος αυτού τού Αθ. Ψαλίδα, που έχει τον χαρακτήρα γνωστοποίησης της αδικίας που υπέστη και του φθόνου δύο συμπατριωτών του και του αφελούς εκδότη της Λογικής Α. Μανούση, για την απάλειψη του ονόματος του από αντίτυπα της έκδοσης του Baumeister.

5. Φρειδερίκου Χριστιανού Βαϋμαστέρου (*Friedrich Christian Baumeister*) λογική ξυνοφανθείσα μεν υπ' αυτού λατινιστί μεθόδω μαθηματική κατά Βόλφιον μεταφρασθείσα δε από της λατινίδος εις την Ελλάδα φωνήν παρά του σοφολογιωτάτου διδασκάλου κυρίου Νικολάου Βάρκοσι του εξ Ιωαννίνων. Τύποις εκδοθείσα αναλώμασιν Αθανασίου Γεωργίου Μανούση εκ Σιατιστής, δι' επιμελείας και ακριβούς διορθώσεως σπουδαίου τινός (*) περί τα ενταύθα φιλοσοφικά μαθήματα ενασχολούμενος, εν Βιέννη της Αουστρίας 1795 εν τη ελληνική Τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη, σε μετάφραση του Νικολάου Βάρκοσι.¹⁵⁷

¹⁵⁷ Για την ελληνική μετάφραση της Λογικής του Γερμανού λογίου του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού βλ. Ηλίας Τεμπέλης, «Η ελληνική μετάφραση της Λογικής του Friedrich Christian Baumeister (Βιέννη 1795). Το πλήρες προοίμιο των αποσυρθέντων αντιτύπων» [Πρακτικά Συνεδρίου 'Λόγιοι της Τουρκοκρατίας', *Μνημοσύνη* 19 (2013) 156-172. Πβ. του ίδιου «Διδασκαλάκια όσα ευγενίζουν»: Η αντιπαράθεση του Αθανασίου Ψαλίδα με τον Σιατιστινό λόγιο Μιχαήλ Παπαγεωργίου, *Αλιάκμονος Ρους*, Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, τ. 1, Κοζάνη-Καστοριά-Φλώρινα-Γρεβενά (2017) 53-72. Ο καθηγητής του Πανεπιστημίου της Βιέννης, Franz-Karl Alter, αναγγέλλει στο γερμανικό φύλλο *Allgemeiner Literarischer Anzeiger oder Annalen der gesammten Litteratur für die geschwinde Bekanntmachung verschiedener Nachrichten aus dem Gebiete der Gelehrsamkeit und Kunst*, τ. 5, (1800), σ. 1623, την εν λόγω έκδοση του βιβλίου "Φρειδερίκου Χριστιανού Βαϋμαστέρου λογική ξυνοφανθείσα παρά του σοφολογιωτάτου διδασκάλου κυρίου Νικολάου Βάρκοσι του εξ Ιωαννίνων. ' εν Βιέννη της Αουστρίας 1795 ...", 250 σελ. εις 4ον και σημειώνει σχετικά, «ο Βάρκοσις, καθηγητής εν Ιωαννίνοις, απέθανεν αυτόθι το 1790. Πρόκειται λοιπόν περί Opus posthumum. Ούτος κατέλιπεν αρκετά χειρόγραφα, τα οποία ίσως και να εκδοθούν. (*) [= Αθαν. Ψαλίδα].

Η υψηλή δημοτικότητα της μεταφυσικής του Fr. Chr. Baumeister ανάμεσα στους Έλληνες λόγιους μεταφραστές του Διαφωτισμού (Ιωάννης Φουρναίος, Δημήτριος Νικ. Δάρβαρης, Νικ. Ζαρζούλης) είχε απήχηση στον εμπλουτισμό της παιδείας στα ελληνικά σχολεία της Τουρκοκρατίας (Ηπειρος, Μακεδονία, Παραδουνάβιες Ηγεμονίες). Στο ίδιο πνεύμα ανάγεται και η πρόσληψη της φιλοσοφίας του Alexander Gottlieb Baumgarten μέσα από την ελληνική μετάφραση της Μεταφυσικής το 1803, από τον Διονύσιο τον Ιερομόναχο (*Metaphysica* 1739), η οποία σώζεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), με πλήρη τίτλο, Baumgarten Alexander Gottlieb, *Εκ Λατινικής παρά Διονυσίου Ιερομονάχου του εκ Βεϊτζης της κατά τα Ιωάννινα της Ηπείρου*, 1803. Για το θέμα αυτό, βλ. Α. Ταμπάκη-Ρ. Αργυροπούλου, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», 2011, ό.π., σ. 20.

Δάσκαλος και συγγραφέας του 18^{ου} αιώνα, ο Νικ. Βάρκοσης εργάστηκε ως σχολάρχης και οικοδιδάσκαλος στην Ήπειρο, την Κωνσταντινούπολη και το Ιάσιο και έγινε ευρύτερα γνωστός για την μετάφραση από τα λατινικά ενός εγχειριδίου λογικής του Βαϋμαϊστέρου. Με δασκάλους τους Βασιλόπουλο Μπαλάνο και Μεθόδιο Ανθρακίτη παρακολούθησε ο Βάρκοσης θεολογικά και φιλοσοφικά μαθήματα, ενώ φέρεται να διδάχθηκε και μαθηματικά. Αφού ολοκλήρωσε την εγκύκλιο εκπαίδευση στο γυμνάσιο των Ιωαννίνων, μετέβη στη Γερμανία για φιλοσοφικές σπουδές εκεί διδάχθηκε και νεότερη φιλοσοφία. Μεταξύ των μαθητών του συγκαταλέγεται και ο Γεώργιος Ζαβίρας (1744-1804). Θα συνεχίσει τη διδασκαλική του δράση στα Ιωάννινα κι έπειτα στην Κοζάνη (περ. 1749). Η συγγραφική παραγωγή του περιλαμβάνει τις μεταφράσεις στα ελληνικά των εγχειριδίων *Λογικής* και *Μεταφυσικής* του Γερμανού φιλοσόφου Fr. Baumeister. Η *Λογική* του εκδόθηκε στη Βιέννη το 1795 με δαπάνες του Γεωργίου Μανούση από τη Σιάτιστα. Ο τίτλος του πρωτότυπου έργου είναι: *Fridericus Christianus Baumeister, Institutiones philosophicae rationalis methodo Wolfii conscriptae, Vitembergae 1735*. Πβ. Ηλίας Τεμπέλης, «Η ελληνική μετάφραση της Λογικής του Friedrich Christian Baumeister (Βιέννη 1795). Το πλήρες προοίμιο των αποσυρθέντων αντιτύπων», [Πρακτικά Συνεδρίου "Λόγιοι της Τουρκοκρατίας"], *Μνημοσύνη* 19, Αθήνα 2013, σ. 156-172.

Αξίζει εδώ να αναφέρουμε ότι το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα συντελείται μία αλλαγή στον προσανατολισμό της νεοελληνικής φιλοσοφίας. Οι Έλληνες λόγιοι παραπέμπουν συχνά στα έργα του Baumeister, ως μία από τις αυθεντίες του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού. Οι μεταφράσεις των έργων στα ελληνικά στην καμπή του 18^{ου} αιώνα επιλέγονται, γιατί τα έργα του θεωρούνται μία σύνοψη των λατινικών έργων του Wolff. Στη *Λογική* (1766) του Βούλγαρη υπάρχουν, για παράδειγμα, πολλές παραπομπές στον Baumeister, με σκοπό να διασαφηνιστούν ορισμένες αξιωματικές φράσεις του Wolff. Η έννοια της μεταφυσικής ταυτίζεται με την σπουδή του ανθρώπινου νου (Kant) ως μία από τις βασικές γνώσεις που πρέπει να μεταλαμπαδεύονται στα παιδιά. Για το θέμα αυτό, βλ. αναλυτικά, Ρωξάνη Αργυροπούλου-Λουγγή, «Νεοελληνικές μεταφράσεις φιλοσοφικών έργων (1760-1821)», *Δευκαλίων*, τ. 7, αρ. 21 (1978), 131-142, ιδίως 135-137. Πβ. Georgios Polioudakis, *Die Übersetzung deutscher Literatur ins Neugriechische vor der Griechischen Revolution von 1821*, τ. 4, Mass und Wert-Düsseldorfer Schriften zur deutschen Literatur, εκδ. Peter Lang Φραγκφούρτη 2008, σ. 64 Στο μονογραφικό έργο του Πολιουδάκη υπάρχει αναφορά για την

6. α) *Στοιχεία της Μεταφυσικής υπό Ευγένιου του Βουλγάρεως, επιστασία Σπυρίδωνος Βλαντή, Τμήμα Α΄, Οντολογία*, Ενετίσιν, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1805·β) *Στοιχεία της Μεταφυσικής υπό Ευγένιου του Βουλγάρεως, επιστασία Σπυρίδωνος Βλαντή, Τμήμα Β΄, Η Κοσμολογία*, Ενετίσιν Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1805·γ) *Στοιχεία της Μεταφυσικής υπό Ευγένιου του Βουλγάρεως, επιστασία Σπυρίδωνος Βλαντή, Τμήμα Γ΄, Η ψυχολογία*, Ενετίσιν Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1805.¹⁵⁸

7. *Τα Αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις ήτοι τα περί των φύσει όντων φιλοσοφούμενα επιτετημένως μεν, σαφώς δε ως οίόν τε τοις Φιλοσοφίας ερασταίς εκ διαφόρων Φιλοσόφων αωτευόμενα, υπό Ευγενίου Διακόνου του Βουλγάρεως σχολαρχούντος ποτέ εν τε Ιωαννίνους, Άθωνι, και Βυζαντίω·νυν δε φιλοτίμω δαπάνη εκδοθέντα των τιμωτάτων, και φιλογενών αυταδέλφων Ζωσιμάδων όπως αν δωρεάν διανέμοιντο τοις φιλομαθέσι Νέοις*. Εν Βιέννη της Αουστρίας εν τη Ελληνική Τυπογραφία Γεωργίου Βενδώτη 1805.

8. *Στοιχεία της λογικής και ηθικής φιλοσοφίας: ων προηγείται Ιστορία φιλοσοφίας/ συγγραφέντα μεν ευμεθόδως υπό Ιω. Γοττλ. Αϊνέκκιου (Johann Gottlieb Heinecke) μεταφρασθέντα δε φιλοπόνως ... Γρηγορίου Βραγκοβάνου Βασσαράβα*, Εν Βιέννη, Εν τη Τυπογραφία Γεωργίου Βενδώτου, 1808.¹⁵⁹

9. *Εισαγωγαι ήτοι διδασκαλίας φιλοσοφίας λογικής τη μεθόδω του Ουολφίου (Christian Wolff) συγγεγραμέναι μεταφρασθείσαι από της λατινίδος εις την Ελλάδα φωνήν παρά Νικολάου Βάρκοση του εξ Ιωαννίνων τω έτει 1768*.

Η μελέτη της φύσης και των φαινομένων της ερμηνεύεται ως φυσική φιλοσοφία, η οποία προσεγγίζεται ποικιλοτρόπως. Για τους γερμανίζοντες λογίους οι επιστήμες της φύσης εντάσσονται στην *υγιή, υγιαίνουσα ή υγιεινή φιλοσοφία*. Ο αναπροσανατολισμός του φιλοσοφικού στοχασμού, προς τον φυσικό, κατά την προεπαναστατική περίοδο, κινήθηκε κατά τον Γιάννη Καρά σε δύο επάλληλα πεδία. Το πρώτο, το καθαρά παιδευτικό, εκφράζεται με την προσπάθεια εκλαϊκευσης των νέων επιστημονικών γνώσεων, για την ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου γενικά του λαού. Το δεύτερο πεδίο, της καθαρά φιλοσοφικής σκέψης

μετάφραση της μεταφυσικής του Baumeister από τα λατινικά από τον Βάρκοση σύμφωνα με τη σχετική μαρτυρία του Ζαβίρα 1972, σ. 489.

¹⁵⁸ Βλ. αναλυτικά, Κονδύλης, 2008, ό.π., σ. 47-57· Πβ. Ι. Δελλής, «Η σύλληψη της «Μεταφυσικής» στον Ευγένιο Βούλγαρη και τα αρχαιοελληνικά και ευρωπαϊκά πρότυπά της», Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κέρκυρα 1-3 Δεκεμβρίου 2006, Ιόνιο Πανεπιστήμιο Αθήνα, εκδ. Κανάκη 2009, σ. 477-492· Κ.Θ. Πέτσιος, «Η έννοια και το περιεχόμενο της *Μεταφυσικής* στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Πηγές και φιλοσοφικά ρεύματα», *Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Πρακτικά Δ΄ Συνεδρίου, Ειδική Συνοδική Επιτροπή Πολιτιστικής Ταυτότητας της Εκκλησίας της Ελλάδος, εκδ. Αρχονταρίκι, Αθήνα 2016, σ. 161-178.

¹⁵⁹ Το εν λόγω φιλοσοφικό έργο του γερμανικού Διαφωτισμού *Elementa Philosophiae Rationalis et Moralis ...* του J.G. Heinecke εκδόθηκε το 1730, στην πόλη της Φρανκφούρτης και μεταφράστηκε από τον λόγιο Ιωάννη Φουρναίο στα 1781, σε χειρόγραφη μορφή. Ο δεύτερος κατά σειρά μεταφραστής του ομώνυμου έργου, ο Ρουμάνος βογιάρος Γρηγόριος Μπρανκοβάνος, συνεργάστηκε με τον φίλο του Νεόφυτο Δούκα για την δημοσίευση της πρώτης έκδοσης τούτου του έργου στη Βιέννη μόλις το 1808.

στερείται πρωτοτυπίας και μετατρέπεται από όργανο γενικής παιδείας, σε θεωρητικό θεμέλιο τούτης της τελευταίας, προς τη γερμανική ιδεαλιστική φιλοσοφία, ως σημείο αναφοράς αλλά και ως πηγή άντλησης ή μεταφοράς, όχι πάντα άκριτης ιδεών και αντιλήψεων. Η καθηγήτρια Ρωξάνη Αργυροπούλου διαπιστώνει την αδυναμία των Ελλήνων μεταφραστών να αποδώσουν καινούργιες φιλοσοφικές έννοιες και την αναγκαιότητα της κατασκευής νεολογισμών. Ο Ε. Βούλγαρης είχε προτείνει, από τα χρόνια που μελετάμε, τη χρήση αρχαίων φιλοσοφικών όρων, ενώ ο Κ. Κούμας τάσσεται υπέρ της δημιουργίας «νεοφανών ιδεών ερμηνευμένων με παλαιά ονόματα», διατυπώνοντας την ευχή της κατασκευής ενός ελληνικού λεξικού της νεότερης φιλοσοφίας. Τα φιλοσοφικά κείμενα, τα οποία μεταφράστηκαν τα χρόνια του νεοελληνικού Διαφωτισμού στα ελληνικά, περιλαμβάνουν τάσεις και σχολές που επικρατούσαν τότε στην Γερμανία και αποτελούν βασικό τεκμήριο της προσπάθειας του υπόδουλου ελληνισμού για εκσυγχρονισμό στα ζητήματα της παιδείας.

Ο αρχικός προσανατολισμός της Παιδείας αλλά και της στοιχειώδους φιλοσοφικής σκέψης, κυρίως προς τον γαλλικό Διαφωτισμό, αρχίζει κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα να διασπάται και να εμπλουτίζεται με στοιχεία της γερμανικής φιλοσοφίας. Κατά τις τελευταίες προεπαναστατικές δεκαετίες, παρακολουθούμε τη συνάντηση, πάνω στον ίδιο χώρο της νεοελληνικής παιδείας, δύο ευρωπαϊκών ρευμάτων, ενός αναγεννησιακού με στοιχεία του γαλλικού Διαφωτισμού και της παιδείας του και ενός άλλου που κάνει την παρουσία του στις γερμανόγλωσσες χώρες, του γερμανικού Διαφωτισμού (*deutsche Aufklärung*). Η φιλοσοφία του γερμανικού ιδεαλισμού ανταποκρίνονταν στις ορθόδοξες χριστιανικές καταβολές και στην Παιδεία των Ελλήνων λογίων και ταυτόχρονα συμφωνούσε προς την αρχαιοελληνική φιλοσοφική παράδοση.¹⁶⁰

Πολλοί νέοι πήγαν για σπουδές στη Γερμανία όπου υπερείχαν οι μαθηματικές και φυσικές σπουδές και όπου οι φιλοσοφικές επιστήμες διδάσκονταν θεμελιακά. Σε αυτό το γεγονός οφείλεται, ότι οι φορείς της γερμανικής φιλοσοφίας στον ελληνικό πνευματικό χώρο ήταν στην πλειοψηφία τους συγγραφείς έργων φιλοσοφικών αλλά και έργων των φυσικών και θετικών επιστημών. Ο Κοραής θα σημειώσει το 1803, ότι «η Γερμανία σφύζει από Γραικούς νέους» και παρά την αποστροφή του προς τους Γερμανούς και τη φιλοσοφία τους θα παροτρύνει σε επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου στη Βιέννη «τη φιλοσοφική μόρφωση των ημετέρων στο Göttingen». Πολλοί Έλληνες λόγιοι της προεπαναστατικής περιόδου, είτε έζησαν και σπούδασαν σε γερμανικές ή γερμανόγλωσσες χώρες και κυρίως σε πανεπιστήμια πνευματικών μητροπόλεων (Jena, Göttingen, Leipzig, Wien), είτε κατά κάποιο τρόπο διασταυρώθηκαν με τη γερμανική παιδεία και σκέψη, πιστεύοντας πως ήταν

¹⁶⁰ Καράς, *Γερμανικές επιδράσεις ...* 1993, ό.π., σ. 15-45.

απαραίτητη η μίμηση και η συμπόρευση με τους Γερμανούς. Αυτό γιατί επεδίωκαν να βαδίσουν και πάλι παραδειγματικά στα πρότυπα της ένδοξης παράδοσης των αρχαίων Ελλήνων προγόνων. Αναφέρουμε ενδεικτικά παραδείγματα νέων Ελλήνων, που σπουδάζουν κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, σε γερμανικά πανεπιστήμια ή πανεπιστήμια γερμανόγλωσσων χωρών φιλοσοφία και θετικές επιστήμες και επιστρέφοντας στον ελληνικό πνευματικό χώρο αναδεικνύονται σε γνωστούς δασκάλους και συγγραφείς ή μεταφραστές έργων και των δύο αυτών τομέων της γνώσης: Στέφανος Οικονόμου (Τζαριτζάνη της Θεσσαλίας), Αθανάσιος Ψαλίδας (Ιωάννινα), Δημήτριος Π. Γοβδελάς (Ραψάνη), Γεώργιος Ζήσης ή Ζήσης Κάβρας (Αμπελάκια), Κωνσταντίνος Κοκκινάκης (Χίο), Δημήτριος Ν. Δάρβαρης (Κλεισούρα Μακδονίας), Γεώργιος Κ. Σακελλάριος (Κοζάνη), Νικόλαος Κοτζιάς, Ιωάννης Μενάγιας κ.ά.

Οι φυσικές επιστήμες αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της φιλοσοφίας και αντικείμενα διδασκαλίας σε σχολεία της εποχής. Ο Ε. Βούλγαρης στράφηκε στη Μαθηματική του J.A. Segner (1704-1777), όπως ήδη έχει αναφερθεί, με δύο εκδόσεις (1767, 1778), στη Φυσική του J.Fr. Wucherer¹⁶¹ και στα *Στοιχεία Αριθμητικής και Γεωμετρίας* του Chr. Wolff. Ο Νικόλαος Ζερζούλης (περ. 1710-1773) ακολούθησε το παράδειγμα του Βούλγαρη και θα πραγματευθεί το ίδιο έργο από τα γερμανικά (*Elemente der Arithmetik und Geometrie*). Ο Ιωαννίτης λόγιος Λάμπρος Φωτιάδης (1750-1805), ο πρώτος διδάσκαλος της αυθεντικής σχολής του Βουκουρεστίου, επιδόθηκε στα *Στοιχεία της Αριθμητικής και Αλγέβρης εκ του Γερμανικού μεταφρασθέντα εις την ημετέραν διαλέκτου*¹⁶² (Ιένη, 1800) του Leonhard Euler (1707-1783), όπως ο λόγιος κληρικός Δημήτριος Δανιήλ Φιλιππίδης (1755-1832) στα 1801, καθώς επίσης και ο λόγιος διδάσκαλος της Σχολής Βουκουρεστίου, Ζήσης Κάβρας (περ. 1760-1844) από τα Αμπελάκια Θεσσαλίας. Ο Θεσσαλός Ρήγας Βελεστινλής ή Φεραίος (1757-1798) προέβη στην ερανισμένη συγγραφή του έργου *Φυσικής Απάνθισμα* (1790), για χάρη των φιλομαθών Ελλήνων ομογενών από τη γερμανική διάλεκτο και στη μετάφραση του έργου του Johann Heinrich Helmuth (1732-1813), *Volksnaturlehre zur Dämpfung des Aberglaubens* (1732). Ο Κερκυραίος λόγιος Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) και ο δάσκαλος του Γένους Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος (1753/55-1830) μετέφρασαν τα *Στοιχεία της Φυσικής*, 2 τόμοι, (Λειψία, 1766/67). Ο Δημήτριος Ν. Δάρβαρης εξέδωσε το έργο *Σύνομις της Φυσικής*, σε 3 τόμους στην Βιέννη, 1812-1813. Τα αδέρφια Εμμανουήλ και Κυριάκος Καπετανάκης (1810-1813) συνέθεσαν και επιμελήθηκαν την *Εικονολογία*

¹⁶¹ Ο πλήρης τίτλος: G. Fr. Wucherer, *Über das Verhältnis des Studiums der Naturlehre zur übrigen Wissenschaftlichen Ausbildung. Eine akademische Antritts-Rede*. In der Herderschen Universitäts – Buchhandlung. Freyburg, 1813.

¹⁶² Για τον πλήρη τίτλο του έργου βλ. Leonhard Euler, *Στοιχεία της αριθμητικής και αλγέβρης*, [sic]. *Εκ του Γερμανικού μεταφρασθείσα εις την ημετέραν διάλεκτον υπότινος Φιλογενούς ομογενούς χάριν των ομογενών, εν τη Τυπογραφία του Φίδλερ, Ιένη, εν έτει 1800.*

Παιδική, περιέχουσα εν τερπνόν άθροισμα τετραπόδων, φυτών, καρπών κ.λ.π. (10 τόμοι, Βιέννη, 1810) του Friedrich Justin Bertuch (1747-1822)¹⁶³. Ο λόγιος εκπαιδευτικός Γεώργιος Γεννάδιος (1786-1854) μετέφρασε στα ελληνικά (1819, Μόσχα) σχολικό βιβλίο με τον τίτλο *Στοιχειώδης Ανθρωπολογία και Φυσική Ιστορία* του Karl Traugott Thieme (1745-1802), το οποίο αποτελεί τον 2^ο τόμο μιας εξάτομης σχολικής εγκυκλοπαίδειας σε συνεργασία με τον Κοζανίτη λόγιο Γεώργιο Λασσάνη (1793-1870) και συντάχθηκε από γερμανικές εκδόσεις (Αριθμητική, Θεολογία, Ηθική). Ο καθηγητής Πανεπιστημίου Αναστάσιος Γεωργιάδης Λευκίας (1773-1853) ανέλαβε τη πρώτη εκλαϊκευμένη ελληνική διατύπωση του Johann Daniel Metzger (1739-1805) *Ιατρική-φιλοσοφική Ανθρωπολογία* (Βιέννη 1810).

Επομένως, μία πλειάδα λογίων συνέβαλε ουσιαστικά στη μεταφορά νεωτερικής γνώσης με κορυφαίο τον Α. Κοραή.¹⁶⁴ Παρά την αποστροφή του για «το σκοτεινό και ακατανόητο (αναφερόμενος στην αδυναμία της γερμανικής γλώσσας) φιλοσοφικό σύστημα των Γερμανών»,¹⁶⁵ την ίδια στιγμή προέτρεπε τους νεοέλληνες να «περιστρέψουν τους

¹⁶³ Ο Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης επισημαίνει πως η εν λόγω μετάφραση, η οποία συντελέστηκε «από τους πρόκριτους Αθηναίους αδελφούς Εμμανουήλ και Κυριάκο Καπετανάκη, βασίστηκε στο βιβλίο γνώσεων του Γερμανού συγγραφέα Friedrich Justin Bertuch» λόγω της «μεγάλης παιδαγωγικής, λογοτεχνικής και μορφωτικής αξίας του». Στη συνέχεια ο ίδιος αναφέρεται στη θετική κριτική του λόγιου Άνθιμου Γαζή για τούτο το βιβλίο που δημοσιεύτηκε σε φύλλο του προεπαναστατικού φιλολογικού περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος* (01.06.1811), 178-181: «[...] αυτοί προθυμηθέντες επεχείρησαν μετά κόπων και μεγάλων εξόδων εις το να εκδώσωσιν εκ του Γερμανικού και εις την ημετέραν διάλεκτον τούτο το πολύτιμον βιβλίον [...] διά του οποίου αναπληρούται η εις το Γένος μας τοιούτου διδακτικού βιβλίου έλλειψις». Βλ. αναλυτικά, Κων. Δ. Μαλαφάντης, *Η Παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, εκδ. Πορεία Αθήνα, σ. 171.

¹⁶⁴ Αξίζει να αναφερθούμε, σε αυτό το σημείο, στη σχετική διαπίστωση του Νικόλαου Καλοσπύρου για την άμεση σχέση του Α. Κοραή με Γερμανούς λόγιους: «Στη ζωή του Κοραή παρελαύνουν διάφοροι λόγιοι, ανάμεσά τους επιφανείς προγενέστεροι και σύγχρονοι φιλόλογοι, των οποίων τα έργα συμβουλευόταν συνεχώς ή τους οποίους είχε γνωρίσει και με τους οποίους αντήλλασε φιλολογικές γνώμες, αλλά και γενικότερους προβληματισμούς για τα πολιτικά τεκταινόμενα της εποχής. [...] στους συγχρόνους του λόγιους που γνώρισαν προσωπικώς τον Κοραή ή ενδιαφέρθηκαν ποικιλοτρόπως για το έργο του συγκαταλέγονται: ο ιατρός και συγγραφέας J.-L. Alibert (1766-1837), ο λόγιος συντάκτης της *Γενικής Φιλολογικής Εφημερίδος (ALZ)* της Λειψίας Fr. Alter, ο Γερμανός κριτικός και εκδότης Friedrich Heinrich Bothe (1770-1855), ο Γερμανός κριτικός φιλόλογος Heinrich Karl Abraham Eichstädt (1772-1848), ο Γερμανός φιλόλογος, θεολόγος και κλασικός εκδότης Johann August Ernesti (1707-1781), ο Γερμανός ελληνιστής και παλαιογράφος Carl Benedict Hase (1780-1864), ο Γερμανός φιλόλογος και εκδότης Christian Friedrich Wilhelm Jacobs (1764-1847), ο καθηγητής στη Λειψία και εκδότης κλασικών ελληνικών ιατρικών συγγραφέων Karl Gottlob Kühn (1754-1840), ο Γερμανός ελληνιστής και εκδότης Johann Jacob Reiske (1716-1774), ο Γερμανός φιλόλογος, λεξικογράφος και εκδότης Johann Gottlob Schneider (1750-1822), ο Γερμανός λατινιστής Christoph Ludwig Friedrich Schultz (1780-1834), [...] ο φιλέλλην λόγιος του Μονάχου και παιδαγωγός Friedrich Wilhelm Thiersch (1784-1860), ο Γερμανός εκδότης του Στράβωνα Tzschucke, ο διάσημος Γερμανός ομηριστής και εισηγητής της Αρχαιολογίας (*Altertumswissenschaft*) Friedrich August Wolf (1759-1824), το ζεύγος του κριτικού εκδότη Daniel Wyttenbach (1746-1820) και της λογίας συμβίας του Jeanne Galliën-Wyttenbach». Παραπάνω, παραθέτουμε, επομένως, επιπρόσθετες μαρτυρίες με σκοπό να επιρρωθεί η άποψη των κατεξοχήν γερμανικών επιδράσεων για χάρη του τρόπου απόκτησης των φιλολογικών γνώσεων του Κοραή, πέρα από το «φιλολογικό αισθητήριο του», για το οποίο κάνει ιδιαίτερη και εκτεταμένη μελέτη ο Ν. Καλοσπύρος στη δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή του. Βλ. σχετικά, *Ο Αδαμάντιος Κοραής ως κριτικός φιλόλογος και εκδότης: ένα κεφάλαιο στην ιστορία των Κλασικών Σπουδών στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα (το χφ. Χίου 490)*. ΕΚΠΑ, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, Αθήνα 2006 (ιδ. διατριβή), ιδίως, σ. 129-138.

¹⁶⁵ Ο Κοραής αντιστέκεται σθεναρά στον γερμανικό δανεισμό γλωσσικών ιδιωμάτων. Ο ίδιος γράφει «[...] δεν εξεύρω διά ποίαν αιτίαν ζητούμεν να την (των αλλοτρίων γλωσσών η είδησις) γεμίσωμεν από των

οφθαλμούς τους εις όλα τα μέρη» για να διαπιστώσουν, ότι «τα άλλα Έθνη στηρίχτηκαν στα πρότυπα των προπατόρων τους ως παραδείγματα αρετής και σοφίας».¹⁶⁶

Σε αυτή τη συνάφεια εισάγονται και πολλές έννοιες της θεωρίας της μεταφυσικής με επιδράσεις από τη φιλοσοφία του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού.¹⁶⁷ Ο Αντώνιος Μοσχόπουλος (1713-1788) υπήρξε κύριος εισηγητής της φιλοσοφίας του Chr. Wolff και έγραψε τα έργα *Επιτομήν Μεταφυσικής εις μέρη τέσσαρα: Οντολογία, Κοσμολογία, Φυσική, Θεολογία, περί ψυχής, Πραγματεία περί της πρακτικής φιλοσοφίας*. Ο λόγιος διδάσκαλος Αθανάσιος Ψαλίδας (1767-1829) δέχεται επίδραση της φιλοσοφίας του Wolff και πιο emphaticά του Immanuel Kant, στο πλαίσιο του εκλογικευμένου σκεπτικισμού¹⁶⁸ του. Η μαθηματική παιδεία του Γερμανού φιλοσόφου Wolff προσλαμβάνεται από την Αριθμητική και την Άλγεβρα του Κερκυραίου Νικηφόρου Θεοτόκη (1731-1800). Ο ιατροφιλόσοφος Δαμιανός Παρασκευάς¹⁶⁹ εμφορείται, επίσης, από τη συλλογιστική του Wolff¹⁷⁰. Η διάταξη της μεταφυσικής πραγματείας¹⁷¹ του αντιστοιχεί με την χρονική ακολουθία έκδοσης των έργων που απαρτίζουν το λατινικό πρωτότυπο: *Οντολογία, Γενική Κοσμολογία, Εμπειρική Ψυχολογία, Λογική Ψυχολογία, Φυσική Θεολογία* για τον «ημέτερο Ουόλφιο». Για τούτη την

άλλων γλωσσών τα ιδιώματα. Ως να μην ήσαν αρκετοί όσοι Τουρκισμοί την εμίαναν, την πολιορκούσι σήμερον [...], οι γερμανισμοί, πανταχόθεν, και την πνίγουσιν». Βλ. σχετικά, Αδαμάντιος Κοραΐς, *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς*, Και η αυτογραφία του, τόμ. Α' - Β', Πρόλ. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., [1988], ανατ. 2006, σ. 136-137. Πβ. Κ. Δ. Μαλαφάντης, *Η Παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, εκδ. Πορεία 2001, σ 45-63, όπου επισημαίνεται ότι (Ο Αδαμάντιος Κοραΐς) «γίνεται βαθύς γνώστης της κλασικής φιλολογίας και στο Παρίσι, όπου καλλιεργούνται ξανά, με ιδιαίτερο ζήλο, τα αρχαία ελληνικά γράμματα, συνεργάζεται με Γάλλους και Γερμανούς φιλολόγους», βλ. σχετικά, σ. 45. Για την φιλοσοφία της παιδείας στο έργο του Κοραΐ, βλ. ενδεικτικά, Κ. Χατζημπύρος, *Η προβληματική της Φιλοσοφίας της Παιδείας στα Προλεγόμενα του Αδαμάντιου Κοραΐ*, εκδ. Οσελότος Αθήνα 2010. του ίδιου, *Φιλοσοφική Περιπλάνηση. Από τον Αναξαγόρα έως τον Wittgenstein. Συλλογή φιλοσοφικών δοκιμίων*. Εκδ. Οσελότος, Αθήνα 2011, σ. 181. Ο συγγραφέας μεταφέρει την σθεναρή του άποψη ότι «Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός προσδιορίζεται από ορισμένα χαρακτηριστικά τα οποία βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τον τρόπο και τους λόγους πρόσληψης των ευρωπαϊκών ιδεών που απορρέουν από την ευρωπαϊκή φιλοσοφία».

¹⁶⁶ Αδαμάντιος Κοραΐς (1802) *Βεκκαρίου, Περί αδικημάτων και ποινών, Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. Δ', εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999, σ. 46-47.

¹⁶⁷ Για την ιστορία του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού, βλ. ενδεικτικά, Eduard Winter, «Frühaufklärung: Der Kampf gegen den Konfessionalismus in Mittel- und Osteuropa und die deutsch-slawische Begegnung», *Beiträge zur Geschichte des religiösen und wissenschaftlichen Denkens*, Vol. VI. εκδ. Akademie, Βερολίνο 1966.

¹⁶⁸ Για τις γενικότερες σχέσεις της σκέψης του Α. Ψαλίδα με αυτή των Γερμανών φιλοσόφων, πρβλ. Βασ. Α. Κύρκος, «Immanuel Kant και Αθανάσιος Ψαλίδας – Προσεγγίσεις και επιδράσεις», στο Αφιέρωμα στον Ευάγγελο Παπανούτσο, τόμ. Α, Αθήνα 1980, σ. 249-280. Για τη στάση αμφισβήτησης του Α. Ψαλίδα απέναντι στις παγιωμένες θέσεις ελληνικών και γερμανικών φιλοσοφικών συστημάτων, βλ. σχετικά, Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική αναγέννηση στα Γιάννενα*, εκδ. Gutenberg Αθήνα 2007, σ. 115, στο οποίο η συγγραφέας καταγράφει τεκμηριωμένα τον σκεπτικισμό στη σκέψη του Ψαλίδα: «...ο Αναγνώστης Πλατωνικός, ούτε Αριστοτελικός, ούτε κατά Λειβνίτιον, ούτε κατά Ουόλφιο, ούτε κατά Καντ, ούτε κατ' άλλον τινά ...» και «να μη κρίνη τις με τας προλήψεις των άλλων και αρχάς, αλλά με το φώς του νοός του».

¹⁶⁹ Βασίλης Μακρίδης, «Δαμιανός Παρασκευάς Σινωπεύς: προκαταρκτικά στοιχεία και ένα αυτόγραφο», *Ο Ερανιστής* 24 (2003), 189-195.

¹⁷⁰ Ε. Π. Παπανούτσος (επιμ.), *Νεοελληνική Φιλοσοφία Α'*, Βασική Βιβλιοθήκη, τ. 35, εκδ. Αετός Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 2000, σ. 26.

¹⁷¹ Α. Αντζουλάτος, «Τρεις νεοελληνικές μεταφράσεις έργων του Ch. Wolff και της σχολής του», *Μνημοσύνη* 18 (2010-2012), 3-47.

γερμανική απήχησή στο έργο του συγγραφέα κάνει λόγο ο Νικόλαος Ζερζούλης (περ. 1710-1773) από το Μέτσοβο, με αναφορές στο προοίμιο της μετάφρασης από την Αριθμητική του Wolff. Υπογραμμίζεται ότι στην επιτομή του ο συγγραφέας ακολουθεί σε γενικές γραμμές και όχι πιστά το σύγγραμμα του Wolff.¹⁷²

Στους οπαδούς της νεώτερης φιλοσοφίας στον ελληνικό χώρο (Ν. Ζαρζούλης, Ι. Οικονόμου, Λ. Φωτιάδης κ.ά.) εμφανίζεται και πάλι ως πρωτεργάτης ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο διδάσκαλος της Λογικής και της Μεταφυσικής, μέσα από συγγράμματα με νεοφανείς γνώσεις γραμμένα στην αρχαία ελληνική. Ο ίδιος μεταβαίνει στη Λειψία της Σαξονίας και προβαίνει στην έκδοση της λογικής πραγματείας του (1766). «Εις τον σεβάσμιον τούτον άνδρα» εναποθέτει ο συγγραφέας του άρθρου την ελπίδα «να συνεχίξη αδιαλείπτως την εις το γένος ωφέλειαν διά των φωτιστικών της Νεολαίας ημών φιλοπονημάτων του».¹⁷³

Κατά την όψιμη περίοδο της νεοελληνικής φιλοσοφίας της παιδείας (1821-1855), η στροφή στο γερμανισμό εκπροσωπήθηκε ουσιαστικά από τον Κ. Κούμα, ο οποίος ξεχώρισε για το ευρύ φάσμα της επιστημονικής και εκπαιδευτικής κατάρτισής του. Ο Κούμας προέβη στην ίδρυση του Φιλολογικού Γυμνασίου της Σμύρνης (1809). Ασχολήθηκε με τις Φυσικές Επιστήμες, τα Μαθηματικά, τη Φιλοσοφία, τη Γεωγραφία, την Ιστορία, την Γραμματική και τη Λεξικογραφία. Ο ίδιος προώθησε τη γερμανική επιστήμη και φιλοσοφία και εξύμνησε τις ιδέες της κριτικής των θεωρήσεων του Im. Kant. Ταυτόχρονα αναγνωρίζει την ιδιαίτερη συμβολή των Leibniz και Wolff στη νέα εποχή της Φιλοσοφίας: «[...] ο ημέτερος Ευγένιος από τα σχολεία της Ελλάδος, και εισήγαγεν εις αυτά τας μεταμεθοδεύσεις του Βάκωνος, του Καρτεσιού, του Λειβνίτιου, του Βολφίου, και των όσοι μετά τούτους είχαν κοπιάσειν έως τους χρόνους εκείνους εις κάθαρσιν των επιστημών και της φιλοσοφίας».¹⁷⁴

Πηγές και βοηθήματά του υπήρξαν συγγράμματα βασικών εκπροσώπων της φιλοσοφίας του γερμανικού Διαφωτισμού (Fries, Krug), καθώς κι άλλων σημαντικών λογίων (Heinecke, Tennemann) ως πρότυπα συστηματικής διάρθρωσης της ύλης και της ακρίβειας της επιστημονικής ορολογίας.¹⁷⁵ Σε σημείωσή του αναφέρεται στον Kant και στο έργο της *Λογικής*¹⁷⁶ του (*Logik*, 1800, Königsberg, σελ. 29). Ο Γερμανός διαφωτιστής διακήρυττε ότι: «ηγούν πρώτοι απ' όλα τα έθνη άρχισαν να φιλοσοφώσιν οι Έλληνες» [=unter allen Völkern haben die Griechen zuerst angefangen zu philosophieren]. Επίσης, ο Κούμας θα αναφερθεί «στα αυτά φρονούσι περί της αρχής της φιλοσοφίας» του Γερμανού ιστορικού της φιλοσοφίας Wilhelm Gottl. Tennemann (1761-1819): «ηγούν χωρίς να

¹⁷² Παπανούτσος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία Α'*, 2000, ό.π., σ. 17-24.

¹⁷³ *Ελληνικού Τηλέγραφου Φιλολογικά* 41 (15.10.1818), σ. 181-184.

¹⁷⁴ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κων. Κούμα*, τ. Α', 1818, σ. η'.

¹⁷⁵ Παπανούτσος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία Α'*, 2000, ό.π., σ. 43-44.

¹⁷⁶ Ιμμάνουελ Καντ, *Λογική* (1800), μτφρ. Χάρης Τασάκος, πρόλ. Gottlob Jäsche, Printa Αθήνα 2014.

αφαιρέσωμεν απ' άλλα έθνη το φιλοσοφικόν πνεύμα, εμπορούμεν να βεβαιώσωμεν ότι εις τους Έλληνας ανεπτύχθη εσωτερικώς απ' αυτούς χωρίς καμμίαν εξωτερικήν συνδρομήν και υψωθή εις ιδίον εαυτού χαρακτήρα».

Επομένως, ήταν εύλογο να οδηγηθεί ο «σοφολογιώτατος διδάσκαλος κύριος Κούμας» στην ελληνική μετάφραση από τα γερμανικά του «θαυμαστού συγγράμματος» του Tennemann: «Ohne andern Nationen eben philosophischen Geist absprechen zu wollen, darf man behaupten, dass er bei den Griechen sich von innen heraus, nicht durch äussern Einfluss entwickelt, und zu einem eigentümlichen Charakter erhoben habe¹⁷⁷».

Το φιλοσοφικό σύγγραμμα του Γερμανού Ιστορικού της Φιλοσοφίας Tennemann γίνεται, επίσης γνωστό, στο ελληνικό κοινό μέσα από το προεπαναστατικό περιοδικό *Φιλολογικός Τηλέγραφος* (1817-1821),¹⁷⁸ όπου γίνεται αναφορά στην αξία του έργου «τω φιλομαθή ημών αναγνώστη» και σύντομη ανάλυση του περιεχομένου του. Μάλιστα ο Έλληνας μεταφραστής εξυμνείται από τους συντελεστές της περιοδικής έκδοσης για την ιδιαίτερη προσφορά του:

«Ο δε σοφολογιώτατος κύριος Κούμας είναι τω όντι πολλών επαίνων άξιος ένεκα της εκλογής του συγγράμματος τούτου, το οποίον έλειπεν από τα σχολεία μας έως τούδε. Το μετέφρασε δε με τόσην ακρίβειαν και τοιαύτην ευτυχή εκλογήν των εκφράσεων [...] οία υπάρχει την σήμερον παρά τοις Γερμανοίς η φιλοσοφία, δύσκολον είναι εις τον τυχόντα να την μεταφέρει εις την γλώσσαν μας»¹⁷⁹.

Πρόκειται για μία πραγματεία, η οποία αποτελείται από μία εισαγωγή και τρία μέρη. Μέσα σε αυτή παρέχονται επεξηγήσεις για την έννοια της ιστορίας της φιλοσοφίας και την χρησιμότητά της, προπαρασκευαστικές παρατηρήσεις σχετικά με την πρόοδο του *Φιλοσοφούντος Λόγου*, ερμηνευτικές προσεγγίσεις για τις τρεις μεθόδους του φιλοσοφείν «οίον δογματικήν, σκεπτικήν και κριτικήν» και προσθήκες φιλοσοφικών θεωριών των ανατολικών εθνών, που άσκησαν επιρροή στην καλλιέργεια του ελληνικού πνεύματος. Το πρώτο μέρος είναι αφιερωμένο στην ιστορία της Ελληνικής φιλοσοφίας, η οποία αρχίζει «από Θάλητος (600 π.Χ.) και τελευτώσα άχρι Πρόκλου και Δαμασκίου (500 έτη μ.Χ.)». Η δεύτερη περίοδος της φιλοσοφίας (από το 800 μ.Χ. έως το 1580) έχει ως επίκεντρο την σχολαστική φιλοσοφία, η οποία διδάσκεται στα Μοναστήρια της Δύσης, ενώ το τελευταίο μέρος συμβαδίζει με το τρίτο μέρος της νεωτέρας φιλοσοφικής περιόδου (1500 έως την

¹⁷⁷ *Σύνοψις Επιστημών διά τους πρωτοπείρους περιέχουσα Αριθμητικήν, Γεωμετρίαν, νέαν Γεωγραφίαν, Αστρονομίαν, Λογικήν και Ηθικήν. Συλλεχθείσα μεν εις χρήσιν του Φιλολογικού της Σμύρνης Γυμνασίου υπό Κ. Μ. Κούμα. Εκδοθείσα δε διά φιλοτίμου δαπάνη Αλέξανδρου Μαύρου. Εν Βιέννη τη Αυστριακή, εκ της Τυπογραφίας Ιωάννου Σνειρέρου ΑΩΙΘ [1819], σ. τ' – 433.*

¹⁷⁸ *Ελληνικού Τηλεγράφου Φιλολογικά* 41 (15.10.1818), 181-184.

¹⁷⁹ *Ελληνικού Τηλεγράφου Φιλολογικά* 41 (15.10.1818) 183.

εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού). Γίνεται, ακόμη, αναφορά στις μετακινήσεις των σοφών Ελλήνων «μη υπομένοντες την εσχάτην της πατρίδος αθλιότητα στο εξωτερικό» να επιζητούν μέσα από ξένα δοκίμια υγιέστερες θεωρίες όπως «του μέγα Λειβνίτιου και Ουολφίου εις την Γερμανίαν με τας υψηλάς και βαθείας έρευνας των προπαρασκεύασαν εποχήν της φιλοσοφίας ευτυχεστέραν, ήτοις ήρξατο από του περικλεεστάτου και αθανάτου Καντίου εις Κένεσβεργ της Προυσίας».

Επιπλέον στον *Ερμή τον Λόγιο* (15 Μαΐου 1811, σ. 165) περιέχεται σε στήλη ειδήσεων από τη Γερμανία η αναγγελία δημοσίευσης των φιλοσοφικών πραγματειών του Wilhelm Traugott Krug (1770-1842).¹⁸⁰ Με ιδιαίτερη μνεία για τούτο το βιβλίο «έλαβε μετά κρότου μεγάλην διξίωσιν παρά τοις Γερμανοίς διά το εντελές, ευμέθοδον, και εύτακτον της ύλης αυτού, όπερ ευχής έργον είναι να μεταφρασθή υπό τινός φιλογενούς και φιλοκάλου και εις την γλώσσαν ημών¹⁸¹». Στη σχετική ανακοίνωση αναφέρει χαρακτηριστικά:

«εν τη πόλη της Προυσίας Κοένιγσβεργ (Königsberg) λεγόμενη εξεδόθη, ήδη εν Σύστημα της θεωρητικής Φιλοσοφίας, υπό Βιλχέλμου Τραουγγότιου Κρουγίου (Krug), εις τόμους τρεις εις δον, εις Γερμανικήν διάλεκτον. Ο πρώτος τόμος περιέχει την Λογικήν (εξεδόθη τω 1806, εις σελίδας 740), ο δεύτερος την Μεταφυσικήν» (τω 1808, εις σελίδας 463) και ο τρίτος την Αισθητικήν, ήτοι την περί του καλού αίσθησιν (τω 1810, εις σελίδας 624)»¹⁸².

Στον Κ. Κούμα φαίνεται να οφείλεται κατά κύριο λόγο η εκλαϊκευτική διδασκαλία του συστήματος του Ι. Kant στα Ελληνικά σχολεία μέσα από τα συγγράμματα του W.Tr. Krug.¹⁸³ Ο λόγος του Γερμανού λόγιου με θέμα την ελληνική παλιγγενεσία και με ακριβή τίτλο *Griechenlands Wiedergeburt, ein Osterprogramm zum Auferstehungsfest* εκφωνείται μετά από παράκληση Ελλήνων φοιτητών για την γιορτή του Πάσχα, το 1821. Όπως προκύπτει μέσα από την παράθεση της αυτοβιογραφίας του, την οποία εξέδωσε με το ψευδώνυμο Urceus, προσπάθησε να σκιαγραφήσει την εικόνα του επαναστατημένου ελληνικού έθνους από τον τουρκικό ζυγό. Η κύρια επιδίωξη του απελευθερωτικού Αγώνα αποδόθηκε από τον Krug με την λέξη *παλινόρθωση* (Restoration). Η χειρόγραφη μετάφραση του έργου αυτού πραγματοποιήθηκε από τον Έλληνα φοιτητή στη περιοχή της

¹⁸⁰ Για τη βιογραφία και το έργο του Wilhelm Traugott Krug βλ. αναλυτικά, *Allgemeine Deutsche Biographie*, Λειψία, τ. 17 (1883), σ. 220 κ.ε.· πβ. F. Valjavec, *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa, III: Aufklärung und Absolutismus*, Μόναχο 1958, σ. 291-364· Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Ο Κωνσταντίνος Μιχαήλ Κούμας ως φιλόσοφος», ανάτυπο από την έκδοση του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών (Σειρά Β': Επανεκδόσεις) στο W. G. Tennemann, *Σύνοψις της Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, μτφρ. Κ. Μ. Κούμα, Αθήνα 1973, σ. 225-243.

¹⁸¹ *Ερμής Λόγιος* (15.05.1811), 165.

¹⁸² *Ερμής Λόγιος* (15.05.1811), 165.

¹⁸³ Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Ο W.T. Krug και οι Έλληνες - Η ελληνική μετάφραση του «Griechenlands Wiedergeburt», *Ο Εραμιστής* 10 (1972-73), αρ. 60, 267-273.

Λειψίας Αναστάσιο Πολυζωΐδη (1802-1873),¹⁸⁴ η οποία τιτλοφορείται ως *Αναγέννησις της ΕΛΛΑΔΟΣ ως Πρόγραμμα εις την Εορτήν του Πάσχα, εκτεθέν μεν Γερμανιστί υπό Γουλλιέλμου Τραουγόττου Κρούγ μεταφρασθέν του Griechenlands Wiedergeburt*. Η γνωριμία και άμεση επαφή του Έλληνα φοιτητή με τον φημισμένο Γερμανό λόγιο ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί στο πνευματικό κέντρο της Λειψίας.¹⁸⁵ Στον λόγο του ο Krug θα συμπεριλάβει τα ονόματα δύο ακόμη Ελλήνων φοιτητών, του Φραγκίσκου Μαύρου (1797-1875) και του Θεόδωρου Μανούση (1793-1858), παράλληλα με αυτό του Κούμα, καθώς και του φιλέλληνα Γερμανού υπουργού Heinrich W. A. Fr. von Gagern (1799-1880). Σε αυτόν αναφέρονται ονόματα νέων Ελλήνων φοιτητών, παλαιών μαθητών του Κούμα στο Φιλολογικό Γυμνάσιο της Σμύρνης, όπως ήταν ο λόγιος υποδιδάσκαλος «Φοιβαπόλλων» Γεώργιος Ιωαννίδης¹⁸⁶ και ο Δημήτριος Αποστολίδης.

Ο Γερμανός λόγιος Krug άσκησε την επιρροή του στα ελληνικά φιλοσοφικά θέματα λόγω των φιλελληνικών του δράσεων,¹⁸⁷ μολονότι δεν επισκέφθηκε ποτέ την νεότερη Ελλάδα και δεν δέχτηκε άμεσα τις επιδράσεις τους.¹⁸⁸ Ο δραματουργός και δάσκαλος Γεώργιος Λασσάνης (1793-1870) παραθέτει μάλιστα σε ένα δοκίμιό του με τίτλο *Aufschlusse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrektion* (1973, 117), ότι «μόνο η

¹⁸⁴ Κατερίνα Γαρδίκια, «Ο Αναστάσιος Πολυζωΐδης και η ελληνική Επανάσταση», *Μνήμων*, Εταιρεία Μελέτης Νεοελληνισμού (EMN), Αθήνα 1971, 24-25.

¹⁸⁵ *Ερμής ο Λόγιος*, (15.05.1811), 165.

¹⁸⁶ Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Παναγιώτης Φοιβαπόλλων και Φοιβαπόλλων ο εκ Σμύρνης», *Ο Ερασιστής* ΣΤ', ΟΜΕΔ, Αθήνα (1968), 43-53, ιδίως 46-48, 52. «Στον *Λ.Ε.* (1819, 133-143, 361-377) κυκλοφορεί μετάφραση του Γεωργίου Ιωαννίδη ενός άρθρου ζωολογίας παρμένου από την *Kleine Encyclopedische Bibliothek, oder zusammenhängende Uebersicht aller menschlichen Kenntnisse und Fertigkeiten. Naturbeschreibung I. Band*» ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δημοσιευμένες προκηρύξεις του στον *Φιλολογικό Τηλέγραφο*, τα κείμενα των οποίων μαρτυρούν την διάχυση του πνεύματος του Διαφωτισμού στην ελληνική κοινωνία. Ειδικότερα, η πρώτη προκήρυξη που φέρει τον τίτλο «*Όργανον Φιλοσοφικόν*», απηχεί τη ροπή του προς τον αριστοτελισμό και μάλιστα μνημονεύει εκτός από ονόματα και έργα αρχαίων Ελλήνων και νεότερων εκπροσώπων από τον γερμανικό φιλοσοφικό χώρο. Αναφέρεται στον Όμηρο, τον Πίνδαρο, τον Αριστοφάνη, τον Σοφοκλή, τον Γερμανό σοφό της Σχολής του Leibniz-Wolff, τον Fr. Chr. Baumeister. Επιπλέον η Ρ. Δ. Αργυροπούλου αναφέρει ότι στη Βιέννη «διατριβούσιν» ήδη πέντε μαθητές του (Φιλολογικού) Γυμνασίου της Σμύρνης συμπεριλαμβανομένου του Γ. Ιωαννίδη. Πρόκειται για τους Στέφανο και Πέτρο Βλαστό, Φ. Μαύρο και Δ. Αποστολίδη. Η ίδια επισημαίνει πως ο Κ. Κούμας είχε μεταβεί στα 1820 σε πανεπιστημιακά κέντρα της Γερμανίας και μέσα από σχετική επιστολή του προς τον Στέφανο Οικονόμο τεκμηριώνεται η έντονη παρουσία Ελλήνων φοιτητών στο Göttingen. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρονται τα εξής: «Μεταξύ χιλίων μαθητών, οίτινες εκ διαφόρων τόπων και εθνών είναι συνηγμένοι εις εκείνην την πόλιν [...] δώδεκα ομογενείς μας, οι μεν σκοπόν έχοντες την μάθησιν της ιατρικής επιστήμης, οι δε προετοιμαζόμενοι εις το ένδοξον επάγγελμα του να διδάξωσι την Ελλάδα, τρεις εξ αυτών, είναι εκ του ημετέρου γυμνασίου, Γ. Ιωαννίδης, Φ. Μαύρος ο εκ Κρήτης Δ. Αποστολίδης... Σε αυτούς προστίθενται μετά από μαρτυρίες του Κ. Κούμα τα ονόματα των Θ. Φαρμακίδη, Κ. Ασωπίου, Κ. Λιβεριού, Γ. Ψύλλα και Αλ. Γλαράκη παραλείποντας να αναφερθεί και στους υπόλοιπους ομογενείς φοιτητές».

¹⁸⁷ Για την ελληνική επιρροή του Γερμανού λόγιου, βλ. ενδεικτικά: α) W. Tr. Krug, *letztes Wort über die griechische Sache. Ein Programm zum Michaelisfest*, Fr. Volckmar und Comp., Φραγκφούρτη – Λειψία 1821· β) *Neuester Stand der griechischen Sache*, Altenburg, 1822· γ) *Die Sache der Griechen, die Sache Europa's*, Λειψία, 1821· Karl Dieterich, *Aus Briefen und Tagebüchern zum deutschen Philhellenismus (1821-1828)*, ανάτ. Hellas, Hamburg 1928, σ. 23· J. Irmischer, *Der Philhellenismus in Preussen als Forschungsanliegen*, Berlin 1966, σ. 15.

¹⁸⁸ Κ. Α. Βακαλόπουλος, «Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη». *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, τόμ. Δ. Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Αρ. 41. 8°, Θεσσαλονίκη (1973), σ. 117.

φωνή του φιλανθρώπου και φιλέλληνα Krug μπορεί να εισακουστεί» [=Nur philanthropische Krug, der Philhellene Krug liess auch hier seine Stimme hören]. Σύμφωνα με μαρτυρία του ιστορικού Karl W. P. Mendelssohn Bartholdy (1838-1897),¹⁸⁹ γίνεται λόγος για μία επικίνδυνη φιλελληνική κίνηση του Krug, καθώς επίσης κι άλλων συναδέλφων του (J. H. Voss, Fr. Thiersch), χάρη στους οποίους ο φιλελληνισμός απέκτησε δυναμική παρουσία στη Γερμανία. Παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα: «Das Treiben der deutschen Professoren, der Krug, Voss und Thiersch, war nicht mehr bloss, wie die Diplomaten sagten, lächerlich und verbrecherisch, sondern es war in der That ‚gefährlich‘. Der Philhellenismus war eine Macht geworden» (1870, σ. 318).

Η εκπαίδευση

Ο προγραμματισμός της διδακτέας ύλης των μαθηματικών, τα περιεχόμενα και οι διδακτικές μέθοδοι από μαρτυρίες των διδασκάλων του νεοελληνικού Διαφωτισμού τίθενται στα προγράμματα των σχολών της εποχής (Βουκουρεστίου, Ιασίου, Φιλολογικού Γυμνασίου Σμύρνης, Πατριαρχικής Σχολής, Αθωνιάδος Σχολής).¹⁹⁰

Επιλέγουμε να αναφερθούμε, ενδεικτικά, στην ιστορία της Σχολής Άθω για τα εκπαιδευτικά πράγματα της εποχής που μελετάμε, καθώς διαπιστώνονται σαφείς γερμανικές επιδράσεις και επιρροές. Ο Ε. Βούλγαρης, ο οποίος διηύθυνε αυτό το πνευματικό ίδρυμα, περ. από το 1756 και για τρία περίπου χρόνια, αναφέρει σε επιστολή του ότι «στα πλαίσια της δημιουργίας μιας ιδανικής σχολής ήθελε να συμπεριλάβει στα διδακτικά προγράμματα τον Πλάτωνα που θεολογεί, τον Αριστοτέλη που πολυπραγμονεί και να εξετάζει την αρχή και την γένεση της φύσης, καθώς επίσης τα νεωτερικά συστήματα φιλοσοφίας των Γερμανών».¹⁹¹ Το παιδευτικό κέντρο στο Άγιον Όρος (Βατοπέδι) λειτούργησε αρχικά με τη μορφή υποτυπώδους μοναστηριακού σχολείου. Οι λόγιοι μοναχοί διδάσκουν σε ένα μικρό αριθμό μαθητών γραμματική και ανθρωπιστικά γράμματα, με πρώτο διδάσκαλο το Νικόλαο Ρώσση (περ. 1638). Μετά το 1641, η σχολή θα μεταφερθεί υπό την πίεση του τουρκικού ζυγού στην Θεσσαλονίκη. Η έναρξη λειτουργίας της σχολής τοποθετείται χρονικά στα 1736. Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα κατά την προετοιμασία εργασιών της Αθωνιάδος Σχολής, θα προταθεί ένας Γερμανός θεολόγος, για να αναλάβει τη διδασκαλία των μαθητών.¹⁹² Για την

¹⁸⁹ K. Mendelssohn-Bartholdy, *Geschichte Griechenlands von der Eroberung Konstantinopels durch die Türken im Jahre 1453 bis auf unsere Tage*, τ. Α', S. Hirzel, Λειψία 1870, σ. 318.

¹⁹⁰ Άλκης Αγγέλου, «Το Χρονικό της Αθωνιάδας», *Νέα Εστία*, τχ. 875, τόμ. 74, Αθήνα (1963), 84-103.

¹⁹¹ Αγγέλου, «Το Χρονικό της Αθωνιάδας», ό.π., 84-85.

¹⁹² Αγγέλου, «Το Χρονικό της Αθωνιάδας», ό.π., 86-87.

ίδρυση της σχολής προβλέπεται η ανοικοδόμηση ενός κατάλληλου κτιρίου, που θα έχει τη μορφή ενός «φροντιστηρίου ελληνικών μαθημάτων, παιδείας και τε και διδασκαλίας παντοδαπούς εν τε λογικαίς, φιλοσοφικές τε και θεολογικαίς επιστήμαις», στο οποίο να επιτρέπεται η φοίτηση, τόσο μοναχών από το Όρος, όσο και εξωτερικών μαθητών.¹⁹³ Οι Έλληνες Χριστιανοί του όρους Άθως Μακεδονίας (Θεόκλητος Πολυείδης) θα ζητήσουν, σύμφωνα με γερμανικό δημοσίευμα, από τον Siegmund Jakob Baumgarten (1706-1757), τον καθηγητή θεολογίας στο Πανεπιστήμιο, έναν δάσκαλο, ο οποίος θα διαθέτει την κατά κόσμον σοφία και την επιστημονική γνώση του Θεού. Το σχετικό δημοσίευμα από την Halle ήρθε στο φως μέσα από το περιοδικό *Berlinische Bibliothek: worinnen von neu heraus gekommenen Schriften und andern zur Gelahrtheit gehörigen Sachen kurze Aufsätze und Nachrichten mitgetheilet werden* (1747-1750) με εκδότη τον Johann Carl Conrad Oelrichs,¹⁹⁴ στο οποίο περιλαμβάνονταν άρθρα και ειδήσεις για επιστημονικά θέματα. Η συνεργασία αυτή, ωστόσο, δεν ευοδώθηκε.

Η εσωτερική οργάνωση της σχολής, όπως πραγματοποιήθηκε από τον Ε. Βούλγαρη ακολούθησε το καθιερωμένο σχήμα της εποχής: η κατάταξη των μαθητών γίνεται ανάλογα με την προπαίδειά τους σε δύο κατηγορίες. Την κατώτερη, των γραμματικών μαθημάτων και την ανώτερη, των φιλοσοφικών μαθημάτων.¹⁹⁵ Η διδασκαλία των φιλοσοφικών μαθημάτων, με αποκλειστική ευθύνη του Βούλγαρη, πραγματοποιούνταν καθημερινά σε δύο φάσεις, τα καθαρά φιλοσοφικά και τα μαθηματικά. Στον κύκλο των φιλοσοφικών μαθημάτων, όσα δίδαξε ο Βούλγαρης ως σχολάρχης στην Αθωνιάδα (αλλά και στα Γιάννενα, Κοζάνη, Κωνσταντινούπολη), περιλαμβάνονται παραδόσεις για την Λογική, την Εισαγωγή στη Φιλοσοφία και τη Μεταφυσική, ενώ στα μαθηματικά ανήκουν η Αριθμητική και η Γεωμετρία, η Φυσική και η Κοσμογραφία. Το σχήμα διδασκαλίας του Βούλγαρη βασιζόταν στο περιεχόμενο των διδακτικών συγγραμμάτων του. Ο ίδιος θα προβεί στη μετάφραση και την επιτομή χρηστικών και διαδεδομένων έργων της Φιλοσοφίας της Παιδείας του γερμανικού Διαφωτισμού. Πιο συγκεκριμένα, από τα Μαθηματικά, τα *Στοιχεία της Αριθμητικής* του Chr. Wolff (ανέκδοτο) και το έργο του Johann Friedrich Wucherer (1803-1881) με τίτλο *Εισηγήσεις της εκλεκτικής φυσικής φιλοσοφίας* (ανέκδοτο). Στην πόλη Leipzig θα τυπωθεί το πιο αντιπροσωπευτικό του έργο, η *Λογική* (1766).¹⁹⁶

¹⁹³ Αγγέλου, «Το Χρονικό της Αθωνιάδας», ό.π., 89.

¹⁹⁴ Αγγέλου, «Το Χρονικό της Αθωνιάδας», ό.π., 103-πβ. Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig 1894, σ. 76 Ευλόγιος Κουρίλας, «Θεόκλητος ο Πολυείδης και το λεύκωμα αυτού εν Γερμανία, ο φιλελληνισμός των Γερμανών», *Θρακικά, Θρακικό Κέντρο*, Αθήνα (1935), 129-199, ιδίως, 68.

¹⁹⁵ Αγγέλου, «Το Χρονικό της Αθωνιάδας», ό.π., 96.

¹⁹⁶ Αγγέλου, «Το Χρονικό της Αθωνιάδας», ό.π., 97.

Σε μία προσπάθεια αξιολόγησης του έργου του Ε. Βούλγαρη από τον Κ. Κούμα, ενισχύεται η άποψη περί γερμανικού εκλεκτισμού του: «Ό,τι υπήρξε πρώτον εις την Αγγλίαν ο Βάκων, ό,τι ενήργησεν έπειτα εις την Γαλλίαν ο Καρτέσιος, και εφεξής εις την Γερμανίαν ο Λειβνίτιος, όλα ταύτα εάν ειπής ότι εκατόρθωσεν εις ημάς ο Ευγένιος, δεν αποτυγχάνεις βέβαια την αλήθειαν». Ο Κούμας γράφει επίσης: «ο ημέτερος Ευγένιος από τα σχολεία της Ελλάδος εισήγαγεν εις αυτά τις μεταμεθοδεύσεις του Λειβνίτιου (Leibniz) και του Βολφίου (Wolff)».

Έτσι, η σχολαστική ή περιπατητική φιλοσοφία της αριστοτελικής παράδοσης διασπάται από την καθολική παιδεία, στα κρίσιμα χρόνια του νέου Ελληνισμού και γίνεται μετάβαση στη νεότερη φιλοσοφία και τα επιμέρους στοιχεία της (μαθηματικά, φυσικές επιστήμες¹⁹⁷). Η προβολή των νέων ιδεών της γερμανικής φιλοσοφίας μέσα από το διδακτικό έργο του, κυρίως στην Αθωνιάδα, ήταν μία σημαντική προσφορά του στην νεοελληνική Παιδεία με τελικό σκοπό τη δημιουργία ελεύθερων ανθρώπων.¹⁹⁸

Ιδιαίτερα μετά το 1780, εντείνεται η «μετακένωση πνευματικών αγαθών από την Ευρώπη» στην Ελλάδα, ώστε να γίνεται λόγος για Διαφωτισμό του Γένους. Η αντίστοιχη πνευματική κίνηση του νεοελληνικού Διαφωτισμού εντάσσεται σε μία ιστορία των συνειδησεων και παράλληλα επικρατεί η αναβίωση του φιλοσοφικού στοχασμού στον ελλαδικό χώρο, όπου πήρε διαστάσεις κοινωνικού φαινομένου με βασική σκοποθεσία την πνευματική και εθνική αφύπνιση των Νεοελλήνων.¹⁹⁹ Μετά την αποχώρηση του Βούλγαρη από την σχολή της Άθω θα επέλθει η περίοδος παρακμής της. Ο Νικόλαος Ζερζούλης από το Μέτσοβο, διδάσκαλος μαθηματικών στην Πατριαρχική Ακαδημία, θα αναλάβει για τα επόμενα δύο χρόνια την διεύθυνση της Αθωνιάδος. Η αναπόφευκτη διαρροή των μαθητών θα οδηγήσει σταδιακά στη παύση λειτουργίας της. Το 1811, στον *Λόγιο Ερμή* (σελ. 13) γίνεται αναφορά για την ύπαρξη της σχολής στο Άγιον Όρος «προ χρόνων ήδη ικανών» και τον Ιούνιο του 1812, ότι γίνεται προσπάθεια από τους Βατοπεδινούς για την ανασύσταση του σχολείου.²⁰⁰

Κατά την περίοδο αναβίωσης της ελληνικής φιλοσοφίας,²⁰¹ εισχωρεί ένα σύνολο νεωτερικών ιδεών της γερμανικής φιλοσοφίας στο νεοελληνικό χώρο. Η πρόσληψη των

¹⁹⁷ Κ. Κούγκας, *Η διδασκαλία των φυσικών επιστημών στα εκπαιδευτικά ιδρύματα του ελληνισμού κατά τη μετεπαναστατική περίοδο (1821-1940). Από το Νεοελληνικό Διαφωτισμό στο σύγχρονο ελληνικό κράτος*, Θεσσαλονίκη 2010.

¹⁹⁸ Αγγέλου, «Το Χρονικό της Αθωνιάδας», ό.π., 98-99, πβ. *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κων. Κούμα*, τ. Α', ό.π., σ. η'.

¹⁹⁹ Αργυροπούλου, «Νεοελληνική Φιλοσοφία» 2003, ό.π., σ. 145-156.

²⁰⁰ Αγγέλου, «Το Χρονικό της Αθωνιάδας», ό.π., 100-102, 171.

²⁰¹ G. P. Henderson, *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού (1620-1830)*, μτφρ. Φ.Κ. Βώρος, Αθήνα 2009 [1977].

φιλοσοφικών ιδεών των ρευμάτων του γερμανικού Διαφωτισμού,²⁰² μέσα από την εκπαιδευτική δραστηριότητα των λογίων, για παράδειγμα, στα νησιά του Ιονίου φανερώνει ότι ο επανησιακός πολιτισμός διαμορφώθηκε κάτω από συνθήκες γερμανικής επιρροής. Αυτό συνέβη κυρίως με τη μετάβαση των Ελλήνων λογίων της διασποράς σε γερμανόφωνες περιοχές και τη συνεισφορά τους στην ίδρυση σχολείων για την εκπαίδευση των Ελλήνων.²⁰³ Η ακμή του φιλοσοφικού στοχασμού στα Επτάνησα τον 18^ο αιώνα, προκύπτει από λόγιους, οι οποίοι ασχολήθηκαν με τη συστηματική φιλοσοφία, κυρίως με τη λογική, την ηθική και μεταφυσική, τη φυσική φιλοσοφία, τη θεολογία και τις θετικές επιστήμες. Ο Κερκυραίος Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806), μεταφραστής, επιμελητής εκδόσεων αλλά και δάσκαλος στα ελληνικά σχολεία, έκανε γνωστούς στην Ελλάδα πολλούς Γερμανούς Επιστήμονες, τα έργα των οποίων μετέφρασε ή αξιοποίησε στα δικά του εγχειρίδια.

Στο μεταξύ, θα ήταν σημαντική παράλειψη να μην αναφερθούμε σε μια ακόμη ιδιαίτερη όψη της εισδοχής του γερμανικού στοχασμού όπως αυτή της επίδρασης του Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) στον ελληνόφωνο χώρο, χωρίς ωστόσο να επεκταθούμε σε αυτή τη μελέτη στις επιμέρους διαστάσεις που έλαβε τη περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Πιο συγκεκριμένα, η επίδραση του G. W. Fr. Hegel, για παράδειγμα, σε πολλούς Επτανήσιους διανοούμενους, είναι φανερή στη φιλοσοφία και την ιστορική παράδοσή της. Τέλος, οι επτανήσιοι διανοητές και λόγιοι επηρεάστηκαν σημαντικά και από τη φιλοσοφία του Christian Wolff.²⁰⁴

Ο περιοδικός Τύπος

Στη Βιέννη, πνευματικό κέντρο εξάπλωσης του γερμανικού Διαφωτισμού, εκδόθηκε το πρώτο ελληνικό ειδησεογραφικό φύλλο *Εφημερίς* (1790-1797), με εκδότες τους Γεώργιο Πούμπλιο και Μαρκίδη Πούλιο. Η *Εφημερίς* βοήθησε στη πολιτική αφύπνιση του ελληνικού στοιχείου της διασποράς. Το φύλλο του Οκτωβρίου (1790) αποκαλύπτει τους σκοπούς του περιοδικού, το οποίο διέπεται από τις αρχές του Διαφωτισμού,²⁰⁵ όπως ήταν η πολυμάθεια μέσω της φιλομάθειας, η ευτυχία μέσω της ευδαιμονίας και ο θαυμασμός προς την ελληνική αρχαιότητα. Παρουσιάζεται, μάλιστα, ως μία προσφερόμενη *γαζέτα/τζάιτουγκ* (Zeitung) για

²⁰² Παπανούτσος, *Βασική Βιβλιοθήκη*, 1955, ό.π., σ. 9-26.

²⁰³ Αθανασία Γλυκοφρύδη - Λεοντσίνη, «Παιδεία και Φιλοσοφία στα Νησιά του Ιονίου (16^{ος} -19^{ος} αιώνας)», *Ιόνιοι νήσοι, Ιστορία και Πολιτισμός*, Ελληνικές Εκδόσεις, Αθήνα 2007, σ. 123-133, ιδίως σ. 123-124.

²⁰⁴ Πασχ. Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικά ρεύματα Έλληνες-Οθωμανοί Α. Νεοελληνικός Διαφωτισμός», *1821. Η γέννηση ενός έθνους-κράτους*, τ. Ε', εκδ. ΣΚΑΙ, Αθήνα 2010, σ. 22-24.

²⁰⁵ Ι. Δελλής, *Οψεις προβληματισμού περί παιδείας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, εκδ. Gutenberg Αθήνα 2014, σ. 166-168.

τον ελληνισμό αλλά και για τους φιλέλληνες σε απλή ρωμαϊκή γλώσσα, ως μία προσφορά καθημερινής ιστορικής διήγησης πραγμάτων του παρόντος, του παρελθόντος και του μέλλοντος. Αξίζει να σημειωθεί ότι για λόγους κατοχύρωσης της νομιμότητας του εν λόγω φύλλου, οι εκδότες αντλούσαν την ύλη τους από γερμανόφωνες εφημερίδες (*Österreichischer Beobachter, Wiener Zeitung*). Μία λύση, στην οποία κατέφυγαν για λόγους αποφυγής εμπλοκών με τις αυστριακές αρχές.

Οι *Ειδήσεις διά τα ανατολικά μέρη* ήταν ένα περιοδικό της εποχής με σύντομη παρουσία, από τον Ιούλιο έως το Δεκέμβριο του 1811.

Το περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* (1811-1821), με εκδότες τον Ανθιμο Γαζή (1758-1828), τον Θεόκλητο Φαρμακίδη (1784-1860) και τον Κωνσταντίνο Κοκκινάκη (1781-1831), εγκαινιάζει μία νέα εποχή στη διάδοση των νεοελληνικών γραμμάτων στο πνεύμα του Διαφωτισμού. Τα περιεχόμενα του φιλολογικού περιοδικού σχετίζονταν με θέματα γλωσσικού, φιλολογικού, παιδαγωγικού και επιστημονικού περιεχομένου. Ο υπότιτλος του περιοδικού *Φιλολογικαί Αγγελίαι* μαρτυρεί τα περιεχόμενα της θεματολογίας του (ελληνική Αρχαιότητα, κλασική Φιλολογία, γλώσσα). Το περιοδικό γνωστοποιεί στους ξένους τις προόδους της ελληνικής Παιδείας, δημοσιεύει ειδήσεις για τη λειτουργία των σχολείων, άρθρα για τις φυσικές επιστήμες, τη φιλοσοφία, την ιστορία και την ιατρική. Περιέχει, επίσης, πληροφορίες για την έκδοση νέων βιβλίων, μεταφράσεις, βιβλιοπαρουσιάσεις, κείμενα για την εφαρμογή νέων μεθόδων διδασκαλίας (αλληλοδιδασκτική), νέα για την συγγραφή διδακτικών βιβλίων και οργάνωση βιβλιοθηκών και Τυπογραφείων. Επίσης, βοήθησε στην έκδοση νέων βιβλίων με την προεγγραφή αγοραστών. Ωστόσο η κύρια αποστολή του περιοδικού ήταν η προαγωγή της παιδείας.

Τη σημασία της ύπαρξης του περιοδικού αυτού εκφράζει σε επιστολή του το 1818, αναγνώστης του περιοδικού επισημαίνοντας ότι «η ωφέλεια του Λόγιου Ερμού εάν δεν είναι μεγαλύτερα, ισούται τουλάχιστον με την ωφέλειαν που παρέχει ένα σχολείον». Το κάθε περιοδικό κυκλοφορεί χωρίς διακοπή, κάθε δεκαπενθήμερο. Οι βασικοί του άξονες συνοψίζονται σε δύο κατευθύνσεις: ελληνισμός και κοσμοπολιτισμός. Ο ελληνικός χαρακτήρας του περιοδικού αναδεικνύεται μέσα από ελληνικά θέματα, που δημοσιεύονται στις σελίδες του γύρω από την αρχαία ελληνική γραμματεία και τη γλώσσα, τη φιλοσοφία, τη ποιητική τέχνη και τη ρητορική, τη γραμματική και τη λεξικογραφία. Επίσης, συμπεριλαμβάνονται θεωρητικά κείμενα για τη σημασία του θεάτρου ως παιδαγωγικού μέσου, διάφορες μορφές προκηρύξεων για αναγγελίες συνδρομητών, βιβλιοπαρουσιάσεων και βιβλιοκρισιών. Τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα του περιοδικού ενισχύει ο τόπος έκδοσής του, η Βιέννη. Εκεί διευκολύνεται η επαφή και η επικοινωνία με τη γερμανική παιδεία, ώστε το περιοδικό να γίνεται το μέσο, με το οποίο διοχετεύονται τα πνευματικά ρεύματα και η

κίνηση των ιδεών τους. Μεταφράσεις από έντυπα περιοδικά, πρακτικά ακαδημιών, φιλολογικών και επιστημονικών εταιρειών είναι από τους προσφορότερους τρόπους για τη μετακένωση της δυτικής παιδείας, την οποία ο Α. Κοραής είχε προσδιορίσει ως τον πλέον σημαντικό στόχο του *Α.Ε.*. Το δεύτερο στοιχείο του κοσμοπολιτισμού ήταν για το περιοδικό τα δίκτυα συνεργατών του από διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις, όπως οι γερμανόφωνες εστίες της ελληνικής διασποράς. Εκλεκτοί λόγιοι ήταν ο Κωνσταντίνος Ασώπιος, ο Χριστόφορος Φιλητάς, ο Νικόλαος Πίκκολος, ο Στέφανος Κανέλος, ο Κωνσταντίνος Νικολόπουλος, ο Δανιήλ Φιλιππίδης, κ.ά. Πολλοί από αυτούς διετέλεσαν συνεργάτες του *Α.Ε.* και είχαν σπουδάσει σε γερμανικά πανεπιστήμια προσδίδοντας στο περιοδικό την ελληνική διάστασή του και ταυτόχρονα τον ευρωπαϊκό χαρακτήρα του.²⁰⁶

Η Στέση Αθήνη επισημαίνει πως «τα προεπαναστατικά φιλολογικά περιοδικά έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην πρόσληψη ξένων γραμματειών από τις εθνικές γραμματείες και αντίστροφα στην προβολή τους έξω από τα εθνικά σύνορα²⁰⁷». Όσον αφορά τον ελληνόγλωσσο προεπαναστατικό Τύπο, που αναπτύχθηκε καθυστερημένα σε σχέση με τον ευρωπαϊκό, στρεφόταν σε ευρωπαϊκές περιοδικές εκδόσεις για να εμπλουτίσει το περιεχόμενό του ενώ αποτέλεσε μορφή διαλόγου με τις ξένες γραμματείες, με αποτέλεσμα να αναπτυχθεί μέσα από αυτόν η μεταφραστική δραστηριότητα στο πλαίσιο της νεοελληνικής γραμματείας. Τα ξενόγλωσσα έντυπα επιλέγονται σύμφωνα με τις ιδεολογικές τοποθετήσεις των εκδοτών. Ένα από αυτά λχ. η *Καλλιόπη* (1819-1820),²⁰⁸ «υπό ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ του ΣΤΑΓΕΙΡΙΤΟΥ. Καθηγητού της Ελληνικής Γλώσσης εν τη Βιέννη της Αουστρίας Καισαροβασιλική Ακαδημία των Ανατολικών Γλωσσών ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΗ», περιείχε αρκετές γερμανικές πηγές κι ένα άλλο, ο *Ερμής ο Λόγιος* (1811-1821), συγκέντρωνε απόψεις με θέμα τις ιδέες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού²⁰⁹. Πολλά έργα της γερμανικής γραμματείας αναγγέλλονται ως γερμανοελληνικές μεταφράσεις²¹⁰ ή ελληνόφωνη

²⁰⁶ Αικατερίνη Κουμαριανού, *Προεπαναστατικός τύπος. Η ώρα των εφημερίδων και των περιοδικών 1784-1821*. Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τ. Β', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 115-119.

²⁰⁷ Στέση Αθήνη, «Τα προεπαναστατικά φιλολογικά περιοδικά: εκδοχές διαλόγου με τις ξένες γραμματείες», *Σύγκριση* 13 (2002), 156-176.

²⁰⁸ Βλ. σχετικά, *Καλλιόπης Φιλολογικών Αγγελιών* (01.03.1820), 56-58. Για το θέμα «Φιλανθρωπισμός και Ανθρωπισμός (I) δύο αντιφερόμενα συστήματα της Παιδαγωγίας» γίνεται ειδική αναφορά από τον ανώνυμο Έλληνα μεταφραστή του περιοδικού στην γερμανική πηγή του Friedrich Im. Niethamer: «(I) Βλ. *Der Streit des Philanthropinismus und Humanismus, In der Theorie des Erziehungs- Unterrichts unser Zeit.* – v. Fr. Im. Niehthamer! Jena, 1808. – Χάρης Σοι σεβάσμιε, φίλε Συγγραφέυ! τα νυν διατρίβων εν τη Μητροπόλει της φιλάτης μοι φιλελληνίδος Βαυαρίας-διότι βεβαίως θέλει χρησιμεύσει το σοφόν Βιβλίον σου, και εις το φίλον σου Σοι Ελληνικόν Γένος. – (Μετάφρ) – ».

²⁰⁹ Αθήνη, «Τα προεπαναστατικά φιλολογικά περιοδικά [...], ό.π., 157-158.

²¹⁰ Για ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα γερμανοελληνικών μεταφράσεων βλ. τις παρακάτω συμβολές «Bellermann, Johann Joachim: „Σημειώσεις τινές βοτανικά περί της Τουλίπης, τουτέστι περί ιστορίας, πατρίδος, φυτείας, ονόματος, και περί της Αισθηματικής του φυτού τούτου παρά τοις Οθωμανοίς” υπό Ι. Ι. Βελλερμάνου, μέλους της Εταιρίας των Φυσιολόγων του Βερολίνου“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 21/22 (1819), S. 837-848/868-871. Buhle, J. G.: „Περί Αλεξάνδρειας και Αλεξανδρινής Σχολής. Μετάφρασις εκ της Γερμανικής Γενικής Εγκυκλοπαιδείας των επιστημών και τεχνών“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 15/16 (1820), S. 421-433/461-472.

Capelle, Johann Peter van: „Εξετάσεις περί των Φλογιστικών Κατόπτρων του Αρχιμήδους, παρά του Joh. Pet. van Capelle εις το Αμστερδάμ (Amsterdam)“, in: *Ερμής ο Λόγιος* (1817), S. 153–163, 413–428, 437–443. Delbrück, Ferdinand: „Πλάτων“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 21, 22 (1819), S. 837–848, 868–871. Eschenmayer, Carl August von: „Σκέψεις γενικάί περί του Ζωϊκού Μαγνητισμού και Οργανικού Αίθερος“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 7 (1818), S. 125–136. Gellert, Christian Fürchtegott: „Μύθος αλληγορικός και ηθικώτατος του αειμνήστου Gellert, Γερμανού φιλοσόφου“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 20 (1817), S. 515–516. Gellert, Christian Fürchtegott: „Ο τόπος των χωλών“, in: *Ερμής ο Λόγιος* H. 5 (1818), S. 102. Ghert, P. G. van: „Εκθεσις περί του Ζωϊκού Μαγνητισμού“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 14 (1818). Gilbert, Ludwig Wilhelm: „Σύνοψις των κυριωτέρων, όσα περιλαμβάνονται εις την διατριβήν, την επιγραφομένην ΄ Φυσική εξήγησις της εις το ζωϊκόν σώμα κυκλοφορίας του αίματος, και των δυνάμεων, διά των οποίων γίνεται η κυκλοφορία“, in: *Ερμής ο Λόγιος* H. 18 (1820), S. 539–554. Hammer, Joseph von: „Πόθεν το όνομα Βάρβαρος“, in: *Ερμής ο Λόγιος* H. 19 (1819), S. 777–778. H., D.: „Αποικία εις την μεσημβρινήν Ρωσίαν. Μεταφρασθέν εκ Γερμανικής εφημερίδος παρά Ε.“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 13 (1820), S. 377–383. Heeren, Arnold Hermann Ludwig: „Οι κατά των Περσών πόλεμοι της Ελλάδος και τα αποτελέσματα αυτών“, in: *Ερμής ο Λόγιος* (1813), S. 11–16. Herder, Johann Gottfried: „Νέμεσις, Διδακτική Αλληγορία“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1816), S. 129–170. Herder, Johann Gottfried: „Εξασκήσεις των Ελλήνων περί τας Επιστήμας“, in: *Ερμής ο Λόγιος* Γ' 4 (1820), S. 104–144. Herder, Johann Gottfried: „Ποίημα Ερδέρου, εκ του Γερμανικού μεταφρασθέν“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 5 (1820), S. 147–148. Kiesewetter, I.G.: „Παιδαγωγία“, in: *Ερμής ο Λόγιος* Τόμος Η' 1818 (1990), S. 672–680. Kiesewetter, Johann Gottfried: „Σπουδή της Παιδαγωγικής, μεταφρασθείσα υπό Φραγκίσκου Κ. Μαύρου εκ της Οδηγητικής του Κεϊσεβεττέρου“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 24 (1818), S. 672–680. Kopitar, Bartholomäus: „Rezension: Researches in greece, by William Martin-Leake. Part the First, Remarks on the languages spoken in Greece at the present day. (1814)“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 21/22/23/24 (1816), S. 363–379, 395–402, 411–420. Link, Heinrich Friedrich: „Περί των εις τα συγγράμματα του Ιπποκράτους θεωριών, μετά παρατηρήσεων περί της γνησιότητος των συγγραμμάτων τούτων. Μετάφρασις εκ του Γερμανικού“, in: *Ερμής ο Λόγιος* H. 5, 6 (1820), S. 134–144, 168–178. Manso, Johann Caspar Friedrich: „Περί της Ιστορίας της Ελληνικής ποιήσεως“, in: *Ερμής ο Λόγιος* H. 3 (1821), S. 79–90. Muncke, Georg Wilhelm: „[Witterungsregel]“, in: *Ερμής ο Λόγιος* H. 5 (1821), S. 169. Nasse, Christian Friedrich: „Περί του Αιτίου της Ζωϊκο-μαγνητικής επιρροίας“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1818). Neidlinger, Hermann: „Ποία προφορά της Ελληνικής γλώσσης ειναί προτιμητέα η Ραουκληνική, ή η Ερασμική“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 7 (1816), S. 100–108. [Pop], [Zinovios]: „Rezensionen: ανακρίσεις [...] βιβλίων της παλαιάς και νέας ημών φιλολογίας, ευρισκομένας εν τη Γερμανική εφημερίδι επιγραφομένη „Γοττίγγεια φιλολογικάί ειδήσεις“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 18 (1816), S. 311–325. [Pop], [Zinovios]: „Rezension: [Αδαμάντιος Κοραής]: Ιπποκράτους το περί αέρων, υδάτων, τόπων, δεύτερον εκδοθέν μετά της Γαλλικής μεταφράσεως ὡ προσετέθη εκ του αυτού Ιπποκράτους και ο νόμος, μετά της Γαλλικής μεταφράσεως και το του Γαλήνου Ότι άριστος ιατρός, και φιλόσοφος. (1816)“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 15 (1818), S. 417–419. Schiller, Friedrich: „Αίνιγμα [Ένδον κατοικώ εις λίθινον οικίαν...]“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 4 (1819), S. 143–147. Scholz, Benjamin (?): „Περί των συστημάτων Ατομολογικού και Δυναμεολογικού“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 15 (1818), S. 385–391. Schütze, Johann Stephan: „Πώς επραγματεύοντο έως τώρα την ομοιοκαταληξίαν“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 23 (1818)/5/6 (1819) (1818), S. 645–652 (1818); 159–167, 193–203 (1819). Sprengel, Kurt: „Πλάτωνος θεωρία περί των ψυχικών νοσημάτων παρά του Διδασκάλου Κυρίου Κουρτίου Σπρεγγελίου“, in: *Ερμής ο Λόγιος* H. 7 (1819), S. 244–259. Sulzer, Johann Georg: „Ελεύθερα τέχνη: Μουσική“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 1,2,3/4, 5/6 (1816), S. 10–15, 22–31, 43–50, 65–78. Thiersch, Friedrich: „Περί των του Ησιόδου ποιημάτων και της αρχής αυτών, και της μετά των του Ομήρου συνεχείας ὡ υπό Ειρηναίου Θηρσίου. εκ των υπομνημάτων της εν Μυνηία Βασιλικής Ακαδημίας των Επιστημών του 1813 έτους“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 3 (1814), S. 60–64. Thiersch, Friedrich: „Διατριβή περί Φιλολογίας“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 1/2 (1817), S. 2–6, 17–22. Άγνωστη/ος: „Rezension: Φυσική Δημόδης εις παύσιν της Δεισιδαμονίας, Εκ της Γερμανικής Γλώσσης μεταφρασθείσα, Και φιλοτίμω δαπάνη Του εντιμοτάτου Κυρίου Χατζή Κωνσταντίνου Πωππ Του εκ Σιμπινίου εις φως εκδοθείσα. Επιστασία και διορθώσει Σπυρίδωνος Βλαντή.“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 22 (1817), S. 579–587. Άγνωστη/ος: „[Βιβλιοκρισία:] , κρίσεις δύο νεοφανών της ημετέρας Γραμματείας συγγραμμάτων“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 7 (1818), S. 142–145. Άγνωστη/ος: „Γεωγραφία και Εθνογραφία: [...] η Αγγλική διοικήσις ετοιμάζει μικρόν τινα στόλον προς εξέτασιν και ανακάλυψιν δρόμου διά του αρκτικού πόλου εις τον γαληνόν ωκεανόν“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 8 (1818), S. 169–177. Άγνωστη/ος: „Βίος του Μεσμέρου“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 2 (1819), S. 63–72. Άγνωστη/ος: „Ζωολογία“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 10 (1819), S. 361–377. Άγνωστη/ος: „Πολιτειογραφική εποπτεία της Ευρώπης κατ' αρχάς του 1819 έτους. Μετά πίνακος πολιτειογραφικών άπασων των εν αυτή επικρατειών. Μεταφράσθη εκ τινος Γερμανικής εφημερίδος“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 4 (1819), S. 125–131. Άγνωστη/ος: „Ποιητική. [Rezension:] Βιέννη ὡ Παρά Ιωάννη Βαρθ. Τζβεκίω ετυπόθη, Γραμματικών, ή Εγκυκλίων Παιδευμάτων βιβλία δ', συνταχθέντα υπό Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου, και Οικονόμου, διδασκάλου της φιλολογίας εις το φιλολογικόν Γυμνάσιον της Σμύρνης, και πρώτου Ιεροκήρυκος των Εκκλησιών αυτής. Τόμ. Α'. περιέχων βιβλία δύο. 1817“, in: *Ερμής ο Λόγιος* H. 8 (1820), S. 241–249. Άγνωστη/ος: „Rezension: Εικονολογία Παιδική περιέχουσα ένα τερπνόν άθροισμα τετραπόδων, φυτών, ανθέων, καρπών, ορυκτών, ενδυμάτων και άλλων διδακτικών αντικειμένων, ήτις συνετέθη Γερμανιστί υπό Φραγκίσκου Ιωάννου Βέρτουχ του εν Βαϊμάρη της Σαξωνίας βασιλικού νομικού συμβούλου, και μέλους πολλών πεπαιδευμένων Εταιρειών. Μεθερμηνεύθη δε και εξεδόθη εις την κοινήν Ελληνικήν διάλεκτον υπό των αυταδέλφων Μανουήλ και Κυριάκου Καπετανάκη.“,

βιβλιογραφία²¹¹. Έτσι κοινοποιούνται εκδόσεις της λόγιας παραγωγής κατά την περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

in: *Ερμής ο Λόγιος* (1811), S. 178–181. Άγνωστη/ος: „Rezension: Ιωάννου Δανιήλου Μεσγέρου Ιατροφιλοσοφική Ανθρωπολογία μεταφρασθείσα εκ του Γερμανικού, μετά προσθήκης τινών υποσημειώσεων, υπό Αναστασίου Γεωργιάδου Φιλίππουπολίτου, Ιατρού και Χειρουργού.“, in: *Ερμής ο Λόγιος* (1811), S. 27. Unbekannt: „Παρατηρήσεις Γερμανού τινος περί της Αγγλικής φιλολογίας κατά το 1815 έτος“, in: *Ερμής ο Λόγιος* H. 4 (1818), S. 65–71. Voigt, Friedrich Siegmund: „[Incip.] τα λείψανα των φυτικών κ' ζωϊκών ουσιών“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 7 (1820), S. 201–203. Wolf, Friedrich August: „Εις τέσσερα Επιγράμματα Ελληνικά, μη περιεχόμενα εις τας Ανθολογίας“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 6 (1817), S. 102–112. Wolf, Friedrich August: „Ότι ο σωζόμενος πρόλογος της Δανάης, δράματος του Ευριπίδου, είναι νόθος“, in: *Ερμής ο Λόγιος* H. 4 (1820), S. 93–104. Herder, Johann G. “Περί Νεμέσεως (Μτφρ. Του Άρθρου Του Herder).” Translated by Άγνωστη/ος. *Ερμής ο Λόγιος*, 1816, 129–70». Πιο αναλυτικά, βλ. τη βάση πληροφόρησης *Online-Compendium των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων*, διαθέσιμη στον ιστότοπο <https://comdeg.eu/el/namennormdatei/nnd-dergelehrtehermeszeitschrift/> (accessed 17 March 2021-πρόσβαση 17 Μαρτίου 2021).

²¹¹ Για ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα ελληνόφωνης βιβλιογραφίας βλ. τις παρακάτω συμβολές «Krug, Wilhelm Traugott: „[Βιβλιοκρισία:] Σύστημα της θεωρητικής Φιλοσοφίας, υπό Βιλχέλμου Τραυγοττίου Κρουγιού“, in: *Ερμής ο Λόγιος* (1811), S. 165. Schneider, Johann Gottlob: „[Βιβλιοκρισία:] Φράνκφουρτ παρά τω ποταμώ Όδερ, εν τω της Ακαδημίας Τυπογραφείω εξέδόθησαν: Αριστοτέλους Πολιτικών βιβλία οκτώ, τα αποσωθέντα σπουδή και πόνω Ιωάννου Γοττλόβω Σνεϊδέρου. 1809. τόμος α'. σελ. 580. και μδ', ο Πρόλογος. τομ. β'. σελ. 514. ις““, in: *Ερμής ο Λόγιος* 1 (1811), S. 52–57; 81–83; 357–360. Άγνωστη/ος: „[Βιβλιοκρισία:] Αρχιλόχου πρώτου Ιαμβογράφου, Λείψανα συλλεχθέντα εκ των συγγραμμάτων διαφόρων παλαιών συγγραφέων, και εκδοθέντα μετά σημειώσεων υπό του φιλέλληνος και φιλομούσου κυρίου Ιγνατίου Λίεβελ, διδασκάλου της Ελληνικής γλώσσης κατά το εν Βιέννη της Αυστρίας Πανδιδασκλήριον, Λειψία, 1812“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 2 (1812), S. 314. Άγνωστη/ος: „[Βιβλιοκρισία:] Corpus Poetarum Graecorum, ήτοι Σώμα των Ελλήνων Ποιητών, εκδιδόμενον εν Λειψία υπό του Γοδοφρέδου Ερρίκου Σαιφεριού“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 3 (1813), S. 61–63. Άγνωστη/ος: „[Βιβλιοκρισία:] Γραμματική της Ελληνικής Γλώσσης, εκ της Γερμανισί γεγραμμένης Φιλίππου Βουτμάνου μεταφρασθείσα και μεταρρυθμισθείσα υπό Στεφάνου Οικονόμου ιατρού· εις χρίσιν του κατά την Σμύρνην φιλολογικού γυμνασίου· εν Βιέννη, εκ της Τυπογραφίας Λεοπόλδου Γρουνδ“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 3 (1813), S. 62–64. Άγνωστη/ος: „Περί των σχολείων της Γερμανίας“, in: *Ερμής ο Λόγιος* (1813), S. 69–75. Άγνωστη/ος: „Χαρακτήρες της παλαιάς και νεωτέρας φιλολογίας, δηλαδή της Ελληνικής, της Λατινικής, Ιταλικής, Γαλλικής, Αγγλικής και Γερμανικής μετά κριτικής παραλληλίας αυτών“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 3/1 (1813), S. 1–3, 17–21. Άγνωστη/ος: „Βιβλιογραφία [u.a. „Αγάθων“ του Chr. Wieland, μεταφρ. Κων. Κούμα]“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 4 (1814), S. 38–48. Άγνωστη/ος: „*Αρχαία Ελληνική Φιλολογία*“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 6/19 (1816), S. 327–336. Άγνωστη/ος: „Βιβλία νεοφανή“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819), S. 350–355. Άγνωστη/ος: „Κύριοι εκδότηι του Λ. Ερμού“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 4 (1819), S. 143–147. Άγνωστη/ος: „Ότι εκδότηι“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 10 (1819), S. 400. Άγνωστη/ος: „Σύνοψις της παρούσης καταστάσεως της παιδείας εις την Γερμανίαν. Μεταφρασθείσα κατ' επιτομήν εκ της Bibliothecae Universelle etc. T. ier. 1816' και σταλείσα παρ' ανωνύμου“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 9/22–23 (1819), S. 853–863, 893–903. Άγνωστη/ος: „Φιλολογία. Σύνοψις της παρούσης καταστάσεως της παιδείας εις την Γερμανίαν“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 22, 23 (1819), S. 853–863, 893–903. Άγνωστη/ος: „Είδησις“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 10/18 (1820), S. 570. Άγνωστη/ος: „Πανδιδασκλήριον“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 3 (1813), S. 74–75. Άγνωστη/ος: „Σχολεία επιστημονικά“, in: *Ερμής ο Λόγιος*. *Η φιλολογικαί αγγελία* 3 (1813), S. 72–74. Άγνωστη/ος: „Σχολεία του κοινού λαού“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 3 (1813), S. 71–72. Άγνωστη/ος: „Φιλολογία. Χαρακτήρες της παλαιάς και νεωτέρας φιλολογίας, δηλαδή της Ελληνικής, Λατινικής, Ιταλικής, Γαλλικής, Αγγλικής και Γερμανικής μετά κριτικής παραλληλίας αυτών.“, in: *Ερμής ο Λόγιος* (1813), S. 3–5, 17–21. Κ. “Ο Περίφημος Herder.” *Ερμής ο Λόγιος*, 1818, 642. Άγνωστη/ος: „Nicandri Colophonii Theriaca ήτοι Νικάνδρου Κολοφονίου Θηριακά, μετά σχολίων Ελληνικών, της Ελληνικής του Ευτεκνίου μεταφράσεως και της Λατινικής του Εκδότου, και αποσπάσματα των του Νικάνδρου αφανισθέντων ποιημάτων, διορθωθέντα, ερμηνευθέντα και μετά συντόμων σημειώσεων εκδοθέντα παρά Ι. Γ. Σνεϊδέρου [= Johann Gottlob Schneider], Σάφωτος. Εν Λειψία, παρά Γ. Φλειςσχέρου [=Fleischer] 1816“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 7/12 (1817), S. 264–266. Κανέλλος, Στέφανος und Αθανάσιος Βογορίδης: „Φυσικαί Επιστήμη“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 10/1 (1820), S. 2–16. Κλεόβουλος, Γεώργιος: „Φιλολογικαί Αγγελιαί“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 10 (1820), S. 675–687. Κούμας, Κωνσταντίνος Μ.: „Περί παιδείας και σχολείων“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 9/18 (1819), S. 730–748. Κούμας, Κωνσταντίνος Μ.: „Προς Στέφανον Οικονόμον ιατρόν εις Σμύρνην“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 10/3 (1820), S. 88–92. Μανούσης, Θεόδωρος: „*Ιστορία της καθολικής ιστορίας*“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 3 (1813), S. 11–16; 33–40; 55–58. Πωπ, Ζηνόβιος: „Ο έχων ότα ακούειν, ακούετω.“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 4 (1814), S. 103–111. Σχινάς, Δημήτριος: „Φυσική: Αποσπάσματα εκ τινος επιστολής του Δ. Σχινά“, in: *Ερμής ο Λόγιος* 1 (1811), S. 284–307». Πιο αναλυτικά, βλ. *Online-Compendium των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων* <https://comdeg.eu/el/namennormdatei/nnd-dergelehrtehermeszeitschrift/> (accessed 17 March 2021-πρόσβαση 17 Μαρτίου 2021).

Από την άποψη της προβολής της γερμανικής λογοτεχνίας αναφέρουμε χαρακτηριστικές αγγελίες που αφορούν σημαντικό μέρος της μεταφραστικής παραγωγής από Έλληνες λόγιους, όπως τον *Αγάθωνα* του Chr. M. Wieland και τον *Νέο Ρόμπινσον* του J. H. Campe²¹². Με αυτό τον τρόπο διαπιστώνεται η προσπάθεια ανανέωσης της ελληνικής παιδείας που εμπλουτίζεται βιβλιογραφικά από μεταφρασμένα έργα. Σημαντική ένδειξη της ετερότητας των εθνικών λογοτεχνιών αποτελεί το δημοσίευμα «Σύνοψις της παρούσης καταστάσεως της παιδείας εις την Γερμανίαν» ως προϊόν επισκόπησης της γερμανόφωνης γραμματείας. Επιπλέον ασκείται κριτική σε έργα νεότερων Γερμανών συγγραφέων που ανήκουν στη περίοδο του Διαφωτισμού (C. Gellert, J.W. Goethe, J.C.F. Schiller, J.G. Herder) ενώ μελέτες όπως οι «Χαρακτήρες της παλαιάς και νεωτέρας φιλολογίας, δηλαδή της Ελληνικής, Λατινικής, Ιταλικής, Γαλλικής, Αγγλικής και Γερμανικής, μετά κριτικής παραλληλίας αυτών²¹³», όπως προκύπτει από την συμβολή του Christian Garve (1742-1798) συναποτελούν ενδείξεις στροφής των προεπαναστατικών εντύπων προς τη συγκριτική γραμματολογία. Ανάμεσα στα επώνυμα ποιητικά κείμενα που φιλοξενούνται στον προεπαναστατικό Τύπο είναι και η «διδασκτική αλληγορία» του J.G. Herder²¹⁴ καθώς και έμμετρες μεταφράσεις κειμένων από τα γερμανικά που πλαισιώνουν τα περιεχόμενα της *Καλλιόπης*²¹⁵.

Τον Ιανουάριο του 1812, ανακοινώθηκε η είδηση ίδρυσης ενός νέου δημοσιογραφικού φύλλου, του *Ελληνικού Τηλεγράφου*, με τόπο έκδοσης τη Βιέννη. Σε αυτή την περιοδική εφημερίδα δημοσιεύονται πολλά φιλολογικά άρθρα, με αποτέλεσμα να κυκλοφορήσει ένα αυτόνομο φιλολογικό έντυπο, με τίτλο *Φιλολογικός Τηλέγραφος ήτοι Ελληνικού Τηλεγράφου φιλολογικά* από τον Δημήτριο Αλεξανδρίδη. Το νέο αυτό δημοσίευμα, το οποίο κυκλοφόρησε από την 1^η Ιανουαρίου 1817 έως την 15^η Ιανουαρίου 1821, περιλάμβανε άρθρα και μελετήματα για την ελληνική και ξένη φιλολογία, την αρχαιολογία, την ιστορία, τις επιστήμες και τη γλώσσα. Η πλούσια και έγκυρη δομή της ύλης του παραθέτει την πορεία του ελληνισμού και των ζυμώσεών του στην ευρωπαϊκή ήπειρο, στον βαλκανικό χώρο και στην οθωμανική Αυτοκρατορία, κατά την προεπαναστατική αλλά και μετεπαναστατική περίοδο (1812-1836).²¹⁶ Ο πρώτος Έλληνας δημοσιογράφος, ο Γεώργιος Βενδότης, έλαβε δράση κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα στη

²¹² Αθήνη, «Τα προεπαναστατικά φιλολογικά περιοδικά [...]», ό.π., 159-163.

²¹³ *Ερμής ο Λόγιος*, (01.01.1813), 10-16, (15.01.1813), 17-21, (01.02.1813), 33-40, (15.02.1813), 55-58.

²¹⁴ *Ερμής ο Λόγιος* 9, (01.05.1816), 129-171.

²¹⁵ Βλ. σχετικά παραδείγματα, α) *Καλλιόπης Φιλολογικών Αγγελιών*, (01.11.1819), 212: «*Η ΛΑΚΑΙΝΑ ΜΗΤΗΡ Εκ του Γερμανικού ελευθέρως επεξεργασθέν. Ξένος, και Σπαρτιάτης.*» και β) *Καλλιόπης Φιλολογικών Αγγελιών*, (15.04.1819), 65-67: «*Το Γερμανικόν κείμενον*» του Γερμανού ποιητή Schiller και «*Η εν τη Καλλιόπη μετάφρασις*».

²¹⁶ Αγγέλου, «*Το Χρονικό της Αθωνιάδας*», ό.π., 101-124.

πολιτισμική ζωή της Βιέννης. Γεννήθηκε το έτος 1757 στη Ζάκυνθο και εργάστηκε ως εκδότης και τυπογράφος, μεταφραστής, συντάκτης λεξικών και βιβλίων γραμματικής. Στη Βιέννη δρουν πολλοί Έλληνες σπουδαστές και συμβάλλουν σημαντικά στο τομέα της ελληνικής λογοτεχνίας και της γραμματείας γενικότερα. Στα σχολεία και τις Ακαδημίες της Βιέννης μεταφράζονται έργα από τους Έλληνες φοιτητές, τα οποία προμηθεύονται οι άνθρωποι του πνεύματος για κάθε επιστήμη και εντάσσονται στο τομέα φιλολογίας.

Τέλος, αξίζει ίσως να σημειώσουμε ότι στη γερμανική εφημερίδα *Wiener Allgemeine Literaturzeitung*, στη στήλη περί ζητημάτων της ελληνικής γραμματείας (*Griechische Literatur*), αναφέρεται το έργο «Ομήρου Ιλιάς μετά παλαιάς παραφράσεως εξ ιδιοχείρου του Θεόδωρου Γαζή νυν πρώτον Τύποις εκδοθείσης, στην οποία προστίθεται και η Βατραχομουμαχία συν τη ίδια παραφράσει εκδιδομένη το δεύτερον παρά Νικολ. Θησέως του εκ της Κύπρου τ. δ. εν Φλωρεντία 1311 bey Carli²¹⁷».

Στο προοίμιο επαινείται ο Όμηρος ως γνήσιος απόγονος των Ελλήνων και μαζί με αυτόν επιχειρείται η προώθηση του ελληνικού πνεύματος. Ωστόσο, η παράφραση αν και συμβάλλει στη καλύτερη κατανόηση, δεν αποτελεί πάντα την καλύτερη ανάδειξη των ομηρικών παραστάσεων, οι οποίες φέρουν χαρακτηριστικά αστάθειας και ατονίας. Στον πρώτο τόμο προστίθεται το άρθρο του Ομήρου από την Σούδα και μία θέση του Πausανία, καθώς επίσης το Πλουτάρχου *περί βίου και ποιήσεως του Ομήρου*. Ο δεύτερος τόμος αφιερώνεται στη βιογραφία του Θεόδωρου Γαζή, με εκδότη τον Νικόλαο Θησέα, ο οποίος επιχειρεί να δημιουργήσει τη δική του παράθεση και ένα φθηνό εργαλείο γνώσης, που να μπορεί να αξιοποιηθεί από φιλόλογους και νέους σπουδαστές.²¹⁸

Για να εκθέσω συνοπτικά, σύμφωνα με τα παραπάνω, ο νεοελληνικός Διαφωτισμός ως πνευματικό κίνημα στρέφεται στα έργα της φιλοσοφίας και της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού μέσω ελληνικών μεταφράσεων και έτσι μπορούν να προκείψουν επιρροές από τα ρεύματα του γερμανικού φιλανθρωπισμού, ευσεβισμού, κλασικού ανθρωπισμού και εκλεκτισμού καθώς και διασταυρώσεις στους τομείς της ηθικής, του δικαίου και της παιδαγωγικής με τα αρχαία ελληνικά ιδεώδη της κλασικής αρχαιότητας.

Στα ζητήματα της εκπαίδευσης των κοινών γραμμάτων γίνεται αναφορά στην Αθωνιάδα Σχολή ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα πνευματικού ιδρύματος της εποχής με σημαντικές γερμανικές επιδράσεις και επιρροές. Λόγω της συμβολής της και της στροφής στα συστήματα της γερμανικής φιλοσοφίας του Διαφωτισμού (*Baumgarten*) όπως αυτής του πρωτεργάτη λόγιου Ε. Βούλγαρη στη προβολή των ιδεών της γερμανικής φιλοσοφίας

²¹⁷ Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά στο γερμανικό φύλλο της εποχής *Wiener Allgemeine Literaturzeitung*, «*Griechische Literatur*», Freitag, dem 13. August, 1813, αρ. 65, στήλες 1025-1029.

²¹⁸ *Wiener Allgemeine Literaturzeitung*, ό.π., στήλες 1027- 1029.

(μεταμεθοδεύσεις Leibniz, Wolff) και των εκδόσεών του από τα γερμανικά (Wucherer). Η πρόσληψη των ιδεών από τα ρεύματα του γερμανικού Διαφωτισμού μέσα από την εκπαιδευτική δραστηριότητα της ελληνικής λογιόσύνης ωστόσο αφορά κι άλλους σημαντικούς εκπροσώπους της ελληνικής λογιόσύνης (Ν. Ζερζούλης).

Ο περιοδικός Τύπος και ο ρόλος των πρώτων ελληνικών φιλολογικών περιοδικών στην παιδεία του Γένους λαμβάνει εξέχουσα θέση στα πλαίσια τούτης της διατριβής. Η συμβολή του στη διάδοση των νεοελληνικών γραμμάτων συνεπάγεται ταυτόχρονα πρώιμες ενδείξεις πρόσληψης της γερμανικής γραμματείας. Ανάγεται έτσι η σημασία της στροφής σε γερμανικές περιοδικές εκδόσεις και αναδεικνύεται η σπουδαιότητα της μεταφραστικής δραστηριότητας στο πλαίσιο της νεοελληνικής γραμματείας. Τούτη η έρευνα συνδέεται με τη παιδαγωγική αξία των περιεχομένων στις φιλολογικές αγγελίες των προεπαναστατικών περιοδικών *Ερμής ο Λόγιος* και *Καλλιόπη*. Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι στα χρόνια του νεοελληνικού Διαφωτισμού αρχίζει να ευδοκίμει η εισδοχή του γερμανικού πνεύματος. Κάποια πρώτα ίχνη γερμανισμού διαφαίνονται στη διδασκαλία της φιλοσοφίας και της παιδείας των λογίων της εποχής με τη συνδρομή του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Αυτή η πτυχή του εγκωμιασμού της ελληνικότητας στους Γερμανούς Διαφωτιστές θα εξεταστεί πολυπρισματικά στη συνέχεια.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ
ΕΛΛΗΝΟ-ΓΕΡΜΑΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ
ΣΤΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Εισαγωγή

Μελετώντας τη φιλοσοφική παρακαταθήκη της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και τη παιδαγωγική σκέψη των Κλασικών της ύστερης ελληνικής αρχαιότητας, μέσα από τις συμβολές των γερμανών διαφωτιστών, μπορούμε να διαπιστώσουμε πως αυτή υλοποιείται με εκλεκτικό ή κριτικό τρόπο στη Παιδαγωγική του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Πιο συγκεκριμένα, ο Κούμας γνωρίζει την αρχαιοελληνική καταγωγή ορισμένων φιλοσοφικών ζητημάτων με τα οποία διαλέγεται ο Γερμανός μυθιστοριογράφος Christoph-Martin Wieland (1733-1813), αντλώντας στοιχεία από τον Πλάτωνα, τον Σωκράτη, τον Πυθαγόρα, τον Δημόκριτο αλλά και τους Σοφιστές.²¹⁹ Αναδεικνύει αφετηριακές υποτυπώσεις ανθρωπολογικών και γνωσιολογικών στοιχείων στο πνεύμα του ορθολογισμού, που βρίσκονται στο επίκεντρο των φιλοσοφικών συζητήσεων της εποχής του γερμανικού Διαφωτισμού. Η πρόταξη της προσλαμβανόμενης μεθόδου της γερμανικής φιλοσοφίας στα μεταφραστικά φιλοσοφικά μυθιστορήματα της νεοελληνικής γραμματείας δημιουργεί τις ερμηνευτικές προϋποθέσεις, για να συνειδητοποιήσουμε το ρόλο που διαδραμάτισε η κληρονομιά της αρχαιότητας στη μορφοποίηση της σκέψης του Κούμα, για τον οποίο η αγαθοσύνη και αγνωστικισμός αποτελούν διηνεκείς επιδιώξεις.

Σημαντικό ρόλο στη διάδοση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας κατά τον 18^ο αιώνα διαδραματίζουν οι πραγματείες και τα *μορφωτικά μυθιστορήματα* (Bildungsromane) της φιλοσοφίας και της παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού. Πρόκειται για την παιδαγωγική εγκυκλοπαίδεια του γερμανού παιδαγωγού Joachim H. Campe (1746-1818) και το έργο του γερμανού φιλοσόφου Wilhelm Tr. Krug (1770-1842). Η εκλεκτική ανάχνευση της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και της παιδείας λειτουργεί ως εφελθτήριο

²¹⁹ Για την ένταξη της σοφιστικής και τη σύνδεσή της με το κίνημα του αρχαίου ελληνικού Διαφωτισμού στη συλλογιστική του Wieland για το έργο *Αγάθων*, βλ. σχετικά, Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Το πρότυπο του Αγάθωνα στη διανόηση του Κ.Μ. Κούμα», *15 Φιλοσοφία* 23-24 (1993-1994), 224-231, ιδίως, 226-228.

για την άρθρωση της ερωτηματοθεσίας και της επιχειρηματολογίας, που αποτυπώνονται σε ερανοσηματικούς ή συμπληρηματικούς και πρωτότυπους συλλογισμούς από Έλληνες λογίους.

Οι παραδοχές του Πλάτωνα²²⁰ και του Σωκράτη για την οντολογική παρουσία παιδαγωγικών Ιδεών (Πολιτεία) διαφαίνονται στη φιλοσοφική σκέψη των οντολογικών θέσεων του Campe και του Krug και εν τέλει ανιχνεύονται ως φιλοσοφικές συνιστώσες της Παιδαγωγικής του Κούμα. Σε κάθε περίπτωση, οφείλουμε να παρατηρήσουμε και να οριοθετήσουμε τις ποιοτικές συγκλίσεις ανάμεσα στη συστηματική και πληρέστερη διαμόρφωση του *παιδαγωγικού έρωτος* και στο πνεύμα των ιδεών του στοχασμού των γερμανών διαφωτιστών. Στα φιλοσοφικά κείμενα του Wieland τα βασικά πρότυπα αναφορικά με την αρχαιοελληνική σκέψη ανάγονται σε σχετικές πηγές. Η διαφορετική αντιμετώπιση του ζητήματος των απαρχών της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφικής σκέψης τροφοδότησε την ανάπτυξη του γόνιμου διαλόγου για περαιτέρω συζητήσεις, στα πρωτεία της γερμανικής μυθιστοριογραφίας και παιδαγωγικής σκέψης. Στη παιδαγωγικο-φιλοσοφική πραγμάτευση, μία πρώτη μορφή της οποίας συναντάμε στις παιδαγωγικές πραγματείες του Campe και του Κούμα, βασικοί οδοδείκτες για την ελληνική αρχαιότητα είναι τα ιδεώδη της καλαισθησίας, της πειθαρχίας του δικαίου και της ηθικής, τα οποία αντλούνται ως επιμέρους στοιχεία των φιλοσοφικών σχολών του αρχαίου ελληνικού Διαφωτισμού. Αυτά αξιοποιούνται ως οφειλές των Ελλήνων Διαφωτιστών στον Wieland, στον Campe, καθώς επίσης και στον Krug, με εμφανείς ονοματολογικές αναφορές στις απολήξεις της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Αυτές μνημονεύονται σε μεταφρασμένα ή πρωτότυπα έργα του Κούμα. Επίσης θεμελιώδεις θεωρίες αγωγής του αρχαίου ελληνικού κόσμου ιχνηλατούνται στους δεκαέξι τόμους της παιδαγωγικής πραγματείας του Campe. Το εν λόγω έργο παρουσιάζεται για πρώτη φορά στο *Επίμετρο* της Παιδαγωγικής για το *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* του Κούμα.

Οι θεωρητικές προκείμενες της κλασικής Αρχαιότητας είναι μία ευερμήνευτη διαπίστωση για την γονιμοποίηση του φιλοσοφικού στοχασμού από τον Έλληνα διανοητή. Έτσι, αναγνωρίζεται το συγκεκριμένο παιδαγωγικό πλαίσιο ευδόκιμης ενασχόλησης με τη γερμανική φιλοσοφία, ως εκλαϊκευμένη απόδοση των θέσεων της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, το οποίο διατύπωσε στο εμβληματικό έργο του ο Κούμας (1818). Ο στόχος ήταν να εφαρμόσει ταυτόχρονα, τόσο τις παιδαγωγικές αντιλήψεις, όσο και τις φιλοσοφικές

²²⁰ «Το *Αναλυτικό Πρόγραμμα της Πολιτείας* του Πλάτωνα θέτει τη θέαση του αγαθού (γνώθι σαυτόν) ως βασικό σκοπό αγωγής. Αυτό συνεπάγεται τη μαιευτική πορεία προς την αλήθεια και ταυτίζεται με τη θεώρηση του Σωκράτη σχετικά με τη συμβολή της γνώσης στην εννοιακή προσέγγιση της αλήθειας. [...] Ο σκοπός της αγωγής επιτυγχάνεται με επίπονες διαβαθμισμένες διαδικασίες: *εικασία, πίστις, διάνοια, επιστήμη*». Υπογραμμίζεται, ακόμη, «η διδακτική αξία των μύθων και της ποίησης για τη διαμόρφωση συμπεριφορών και προσωπικοτήτων, ως βασικοί μοχλοί επίδρασης στην παιδική ψυχή, με σκοπό την αγωγή της αρετής». Βλ. αναλυτικά, Ι. Ε. Βρεττός, 2005, ό.π., σ. 67-68, 72.

ιδέες του Διαφωτισμού στο Φιλολογικό Γυμνάσιο της Σμύρνης (1808). Η αποτίμηση της φιλοσοφικής παραγωγής του Έλληνα δασκάλου έχει την έννοια της οριοθέτησης του πεδίου εντός του οποίου ολοκληρώθηκε μια παράδοση φιλοσοφικής σπουδής και της σήμανσης ενός νέου τρόπου ερωτηματοθεσίας, που οφείλεται στη φιλοσοφική σκέψη που παρουσίασαν ο Βειλάνδος (Wieland), ο Κάμπιος (Campe), ο Κρύγιος (Krug) και άλλοι, χάρη στους οποίους μορφοποιήθηκαν τρόποι της καλής καγαθής ζωής του ανθρώπου. Η αγωγή του μυθιστορήματος συμβολίζει τη γονιμοποίηση του διαλόγου με τις φιλοσοφικές και παιδαγωγικές αντιλήψεις του γερμανικού ορθολογισμού και την υιοθέτηση βασικών παιδαγωγικών αξιών και διαφωτιστικών ιδεωδών.

1. Τα αρχαία ελληνικά πρότυπα στα φιλοσοφικά μυθιστορήματα του Chr. Martin Wieland (1733-1813)

1.1. Βειλάνδου, *Αγάθων* (1814)

Ο Christoph-Martin Wieland (1733-1813) εκφράζει μέσα από τα παιδαγωγικά μυθιστορήματα (Bildungsromane)²²¹ τη πίστη του στην παιδεία του Διαφωτισμού, στη μόρφωση και στη πρόοδο του ατόμου. Ο Γερμανός ποιητής και συγγραφέας έγραψε το πρώτο μυθιστόρημα της εποχής του για παιδαγωγικούς σκοπούς. Στην ιστορία του Αγάθωνα η σκέψη του εμφορείται από το πνεύμα του κοσμοπολιτισμού, στο πλαίσιο του γερμανικού Διαφωτισμού. Ο πραγματικός κοσμοπολίτης μπορεί να είναι και καλός πολίτης. Πρόκειται για «το πρώτο μοναδικό μυθιστόρημα για ένα σκεπτόμενο κλασικού γούστου (klassischem Geschmack)».²²² Ο Αγάθων είναι «μέγα γερμανικό μυθιστόρημα (σε πεζό λόγο) του είδους

²²¹ Ανάμεσα στα μυθιστορηματικά έργα του ποιητή της Βαϊμάρης, C. M. Wieland, για την ελληνική αρχαιότητα αξίζει να αναφέρουμε τους τίτλους *Sämtliche Werke*, Bd. *Agathodämon*, G.J. Göschen, 1799 και *Aristipp und seine Zeitgenossen*, Bd. 1-4, Leipzig 1800/02. Το αφηγηματικό έργο του σε μορφή επιστολών «Aristipp und einige seiner Zeitgenossen» διαδραματίζεται στην εποχή του Σωκράτη. Ο Wieland υπήρξε, ταυτόχρονα, εκδότης του περιοδικού *Teutscher Merkur* (1774), στο οποίο εισάγει τη Βαϊμάρη στο χώρο της γερμανικής γραμματείας στα πρότυπα της αθηναϊκής πρωτεύουσας και ανοίγει διάλογο για κριτική σε ελληνικές πηγές. Ενδεικτικά, στον πρώτο τόμο με αφορμή τις επιστολές του για το λυρικό έπος (Singspiel) *Άλκηστις* (Alkestis) του Ευριπίδη (1773) ακολούθησαν εξειδικευμένα φύλλα του γερμανικού Τύπου στο πνεύμα του κλασικισμού (Neue Thalia, Propyläen, Athenäum). Βλ. σχετικά, Dieter Borchmeyer, *Weimarer Klassik. Portrait einer Epoche*. Beltz Athenäum: Weinheim [1994] 1998, σσ. 86-87. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η *Άλκηστις* λειτούργησε ως μετάπλαση του έργου του Ευριπίδη σε λυρικό μελόδραμα σε ένα κείμενο που, όπως αναφέρει ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, προετοίμασε το κλασικό στυλ της Ιφιγένειας του Goethe. Βλ. αναλυτικά, *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*, κεφ. 132, τ. VI, μέρος Γ', εκδ. Δ. Γιαλλελής, Αθήνα 1976, σ. 59-60, 64.

²²² Κανελλόπουλος, *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*, 1976, ό.π., σ. 61-62.

εκείνου, που οι Γερμανοί ονομάζουν *Bildungsroman*.²²³ Ο Κωνσταντίνος Μιχαήλ Κούμας επιλέγει να μεταφράσει, μεταξύ άλλων, τα αρχαιόθεμα αφηγήματα του Christoph-Martin Wieland *Geschichte des Agathon* (1766) και *Geschichte der Abderiten* (1774).

Η ελληνική μετάφραση του *Αγάθωνα* (Βιέννη, 1814) μεταφέρεται αυτούσια ως μια ολοκληρωμένη τρίτομη μορφή μυθιστορήματος.²²⁴ Ο Αγάθων θα υποστεί διάφορες δοκιμασίες, καθώς απέχει από τη σύγχρονη πραγματικότητα, ώστε να μεταφέρει χαρακτηριστικές στάσεις ζωής και φιλοσοφικές αρχές. Ο Wieland επιμένει στην εικόνα του πραγματικού ανθρώπου και όχι στο μοντέλο ενός ολοκληρωμένου ενάρετου ανθρώπου.²²⁵ Ο βασικός σκοπός αγωγής του *Αγάθωνα* είναι η διαφύλαξη των ηθικών αξιών και των αρχών ενάντια στις αντιξοότητες. Μέσα από το μυθιστόρημα αντικρούονται οι διαφορετικές στάσεις συμπεριφοράς. Στη δεύτερη και τρίτη έκδοση ο Αγάθων δεν λαμβάνει ολοκληρωμένη διαπαιδαγώγηση, αλλά ο παιδαγωγός του Archytas επικεντρώνεται στις προσπάθειες του Αγάθωνα για βελτίωση. Στη τελευταία έκδοχή (1799), ο Αγάθωνας συνδιαλέγεται με τον φιλοσοφικό του αντίπαλο (Hippias) στο Elysium, όπου εισάγεται μία νέα ερμηνεία για τη μόρφωση. Ο Αγάθων κατανοεί την πορεία της ζωής του, όταν καταλήγει στην ιδέα να την καταγράψει μέσα από την δική του αυτοβιογραφία. Η πρώτη μόρφωση θα επέλθει μέσα από μεταβατικά στάδια. Ο Αγάθων σχηματίζει μία ολοκληρωμένη προσωπικότητα, ενώ η ιστορία του δεν είναι απλά μία προφορική αφήγηση. Η αυτοβιογραφική παρουσίαση του αρχέτυπου ήρωα μέσα από την σοβαρότητα της ιστορίας της ζωής του συνδέεται με το διαφωτιστικό μυθιστόρημα, για να προκύψει τελικά το πρότυπο του *Bildungsroman*.

Ο *Αγάθων* αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της γόνιμης πρόσληψης της ελληνικής αρχαιότητας από τη γερμανική διάνοηση του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα. Η υπόθεση εκτυλίσσεται κατά τον 4ο αιώνα π.Χ. και βασίζεται σε αρχαίες ελληνικές πηγές. Ακολουθεί τη δομή του *αρχαιογνωστικού μυθιστορήματος περιπλάνησης*, με πρωταγωνιστή έναν ήρωα νεαρής ηλικίας. Ο Κορίνθιος Αγάθων οδηγείται σε γεωγραφική περιπλάνηση, η οποία συνοδεύεται από μια εσωτερική πνευματική αναζήτηση. Ο νεαρός ήρωας συνεχίζει τη φιλοσοφική περιπλάνηση στους Πυθαγόρειους και στον Πλάτωνα, περνά στην

²²³ Τον όρο εγκαινίασε γύρω στα 1800 ο κριτικός και θεωρητικός της αισθητικής Karl Morgenstern. Το νόημα της διαμόρφωσης του ανθρώπου (Bildung) και του σχηματισμού της προσωπικότητάς του μπορεί να βρεθεί μέσα από εμπειρίες εξωτερικού και εσωτερικού περιεχομένου, ως μέσου διαπαιδαγώγησης και αυτογνωσίας. Ο κατεξοχήν παιδαγωγικός τύπος του γερμανικού μυθιστορήματος (*Bildungsroman*, *Entwicklungsroman*) για τον αναγνώστη είναι, ταυτόχρονα, φιλοσοφικός και εκφράζει ιδεώδη της αρχαίας Ελλάδας (καλοκαγαθία, το μέτρο, το Γνώθι σαυτόν, τη Σωκρατική διδαχή περί του αγαθού). Βλ. *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*, 1976, ό.π., σ. 62-63.

²²⁴ Επιλέγω να αναφέρω ενδεικτικά για το θέμα αυτό: Selbmann Rolf, *Der deutsche Bildungsroman*, 2^η έκδοση, εκδ. Metzler Στουτγκάρδη Βαϊμάρη 1994, σ. 1-7.

²²⁵ Selbmann, *Der deutsche Bildungsroman*, ό.π., σ. 46-49.

αμφισβήτηση του πλατωνισμού μέσα από τη σοφιστική φιλοσοφία και καταλήγει, σαν καλός Διαφωτιστής, στον ορθολογισμό. Μέσα από την αναζήτηση του Αγάθωνα τίθεται σε δοκιμασία το πλατωνικό ερωτικό ιδεώδες για την αγνή ψυχή, η οποία πλανάται ανάμεσα στον ιδεαλισμό και στη πραγματικότητα και γνωρίζει ότι τα ηθικά παραπτώματα δεν εξαφανίζουν μια *ωραία ψυχή*.²²⁶

Ως φιλοσοφικό μυθιστόρημα προσφέρει μία εκλαϊκευμένη εκδοχή των θέσεων του *Συντάγματος Φιλοσοφίας*.²²⁷ Η τέχνη συναλλάσσεται με την ηθική ως σύζευξη ηθικού κάλλους, ωραίας ψυχής και άσκησης κριτικής κατά της Σοφιστικής. Η παραμονή του Αγάθωνα στη Σμύρνη έδινε στον Κούμα την ευκαιρία να παραβάλλει το αρχαίο μεγαλείο της πόλης με τη σύγχρονη απογοητευτική, μέσα από τη δική του οπτική, πραγματικότητα. Στο πρόσωπο του σοφιστή Ιππία, ο οποίος αγοράζει στο σκλαβοπάζαρο της Σμύρνης τον Αγάθωνα, ο Γερμανός σοφός επιχειρεί να θέσει σε δοκιμασία το πλατωνικό ιδεώδες του ήρωα και διοχετεύει την κριτική προς τους αντιπάλους στο παιδαγωγικό πρόγραμμα της εποχής του, τους Σοφιστές.

Μέσα στον Αγάθωνα²²⁸ δίνεται έμφαση στην ωρίμανση των φιλοσοφικών και παιδαγωγικών αντιλήψεων του Διαφωτισμού με την αισιοδοξία, ότι θα καρποφορήσουν παρ' όλες τις αντιξοότητες. Η μεταφορά του παιδαγωγικού μυθιστορήματος στη λογοτεχνική παράδοση των ρευμάτων του νεοελληνικού Διαφωτισμού²²⁹ διεξάγεται αρχικά ως «πάρεργον εξ αρχής γενομένη των ασχολιών» του. Ο Κούμας εξηγεί ότι «προ τεσσάρων ήδη ενιαυτών ευρέθην εις τοιαύτην βιβλίων έλλειψιν, ώστε παρεκτός πολλά ολίγων τινών και του Αγάθωνος κανέν άλλο δεν είχα εις χείρας [του]». Στην προσπάθειά του να αποφύγει την απραγία τη δεδομένη χρονική συγκυρία, *άβιβλος ων*, έως να λάβει την βιβλιοθήκη του, επιχειρεί να αναλάβει τη μετάφραση αυτή «γενομένη τότε», η οποία φυλασσόταν για τέσσερα συναπτά έτη «εις το κιβώτιον» του Έλληνα λόγιου. Ο Κούμας μιλά για «φαινόμενον αν και μέρος μικρότατον της καλλονής (του πρωτοτύπου)» με το οποίο ο «περικλεής συγγραφεύς φιλοτίμως περίβαλε το πόνημά του», το οποίο περιορίστηκε σημαντικά ως προς την έκτασή του και «την άτεκνον μετάφρασίν» του. Ο Μητροπολίτης

²²⁶ Βλ. αναλυτικά, Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντοσίνη, *Νεοελληνική Φιλοσοφία, Θέματα Πολιτικής και Ηθικής*, εκδ. Τολίδη, Αθήνα 2001.

²²⁷ Κων. Μ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, Τόμ. 1,2,3,4, *έκ της Τυπογραφίας Ίωάννου Σνεϊρέρου. Εν Βιέννη της Αυστρίας*, ΑΩΙΗ[=1818] - ΑΩΚ[1820].

²²⁸ Βλ. σχετικά Άννα Ταμπάκη, Στέση Αθήνη, «Μετάφραση και διαπολιτισμικές σχέσεις». [Πρακτικά] Β' Διεθνές Συνέδριο, *Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος-20ός αι., τ. Γ'*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2001.

²²⁹ C. M. Wieland, *Βεϊλάνδου Αγάθων, Μεταφρασθείς από την Γερμανικήν γλώσσαν υπό Κ.Μ. Κούμα, μέρος πρώτον*, εν Βιέννη της Αυστρίας, ΑΩΙΔ (1814) · πβ. G. Veloudis, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur. 1750-1944*, τ. 1, εκδ. Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1983, σσ. 46-76· Άννα Ταμπάκη, Ουρανία Πολυκανδριώτη, «Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'εθνικός χαρακτήρας' στον 19ο αιώνα». Πρακτικά Συμποσίου, τ. Α', Αθήνα 2016.

της Εφέσου, Διονύσιος ο Καλλιάρχης, συνάδει με την ιδέα της ωφέλειας και της τέρψης²³⁰ του Αγάθωνα. Ο Κούμας απευθύνεται στους σοφούς του γένους αδύναμος κι άπειρος.²³¹ Ο Wieland ξεχωρίζει ως καλός μυθιστοριογράφος και καλλιτέχνης της μοντέρνας γερμανικής γραπτής έκφρασης με την ευρεία απήχηση του έργου, την ευρύτητα της γνώσης και την κλασική θεμελίωση των έργων του. Ο Wieland κατείχε πλούσιο γνωστικό υπόβαθρο και γοητεία έκφρασης μέσα από συγγράμματα των πιο γνωστών και καλόφημων Ελλήνων.

«Αλλ' αναγκαίον κρίνει να είπει ολίγα τινά του συγγραφέως του, και εφεξής περί αυτού του συγγράμματος: Ο Κ.Μ. Βεϊλάνδος εγεννήθη εις το Βεϊμάρον (Weimar), μητρόπολιν της κατά την Σαξωνίαν ομωνύμου ηγεμονίας, την 5 Σεπτεμβρίου 1732 έτους, και επαιδεύθη εις την πατρίδα του, ήτις εις τα ημέρας μας υπήρξε και υπάρχει η Αττική των Γερμανικών εθνών διά την ακμήν της σοφίας, και την ακριβήν του καλαισθησιν. Νους υγιής, κι ισχυρά της φαντασίας δύναμις, και σώμα ευεκτούν, ήσαν τα προτερήματα, με τα οποία τον εστόλισεν η φύσις, [...] πρώτος κατά το κλέος μεταξύ των ομογενών του και ονομαστός εις όλα τα φωτισμένα έθνη της Ευρώπης. Η γερμανική γλώσσα τίθεται ως τελειότητα κάλαμος. Τα συγγράμματά παρέχουν κλασική παιδεία και αποτελούν πρότυπα μίμησης, λόγω της γλαφυρότητάς των εκφράσεών τους. Αφού κατά τον Κούμα «ολίγους άνδρας εγνώρισε τοιούτους ο κόσμος και όσοι του ομοιάζουν έχοντες εκ φύσεως τα απαιτούμενα εφόδια οφείλουν να προσέξουν τον νουν εις τα μέσα»²³².

Ο Έλληνας στοχαστής επισημαίνει τη σχέση του Wieland με την ελληνική αρχαιότητα: «Ο Βεϊλάνδος απέκτησε τον πλούτον των γνώσεων του, και την μεγαλυτέραν χάριν της ευγλωττίας του από των περικλεεστάτων Ελλήνων συγγράμματα. [...] όσων έχουσιν υποθέσεις Ελληνικάς χαίρουν για παράδειγμα τη μετάφραση του χαριστάτου Λουκιανού». Ωστόσο, οι κωμωδίες του Αριστοφάνη αποδίδονται με πολλή δυσκολία στη γερμανική γλώσσα. Ήλπιζαν, ότι αυτό μπορεί να συμβεί μόνο από τον περικλεή Βεϊλάνδο. Ο Γερμανός λόγιος μετέφρασε και εξέδωσε «εις το Αττικόν Μουσείον τας Νεφέλας και τους Ιππείς. Αλλ' ο αυλικός βουλευτής Βεϊλάνδος υποσχέθη να μας χορηγήση, όστις κι έχει όλα τα είς τούτο το έργον απαιτούμενα προτερήματα»²³³ για την απόδοση της κωμωδίας του Αριστοφάνη: «Τότε προφανώς θα θέλει να το ανταποδώσει στους απόγονους των Ελλήνων λαλούσιν την γλώσσαν εκείνων, η οποία παρά την ασχήμια της και την διαφθορά της, εάν καλλιεργηθεί με την δέουσα επιμέλειά της θα ωφελήσει οπωσδήποτε το Γένος των Νεοελλήνων». Κατά το παράδειγμα του καθαρού της γλώσσας (Sprachpurismus) των Γερμανών ποιητών,

²³⁰ Μίλτος Πεχλιβάνος, «Λογοτεχνία (1770-1820): στίχοι και διηγήσεις ανάμεσα στην ωφέλεια και την τέρψη», *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. 2, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. 181-198.

²³¹ Chr. M. Wieland, *Βεϊλάνδου Αγάθων*, 1814, ό.π., σ. ια'-ιγ'.

²³² Wieland, *Βεϊλάνδου Αγάθων*, ό.π., σ. ιζ'.

²³³ Wieland, *Βεϊλάνδου Αγάθων*, ό.π., σ. ιζ'.

ρητόρων και φιλοσόφων, η «εξαιτίας της παλαιάς των Αθηναίων γλώσσης» θα πρέπει να βελτιωθεί. Για «να στολίσωμεν την γυμνήν και να διορθώσωμεν την στρεβλήν, ειμή μελετώντες καθημερινώς τους ενδόξους ημών προγόνους, και μεταφέροντες φρονίμους τας καλλονάς της παλαιάς εις την νεωτέραν ημών γλώσσαν».²³⁴

Η ζωή και το έργο του Wieland γίνονται γνωστά για πρώτη φορά από τον Κούμα²³⁵ (την 5 Σεπτεμβρίου 1812, αρ. 150) μέσα από ειδικό αφιέρωμα για τα 80 χρόνια ζωής του, στην γερμανική εφημερίδα *Allgemeine Literatur-Zeitung*.²³⁶ Στον Αγάθωνα αναζητώνται τα πρότυπα της *Κύρου παιδείας του Ξενοφώντος*, όπου εξελίσσεται η πλοκή των πράξεων χωρίς αληθινά ή όχι απαραίτητα αληθινά πρόσωπα. Στον Κύρο προβάλλεται η βασιλική αρετή, με σκοπό να παρακινηθούν οι αναγνώστες μέσα από τους ήρωες του. Εδώ πρόκειται για μία ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στα δύο έργα. Ο Ξενοφών από το ένα μέρος, έχει σκοπό να αναδείξει στη μορφή του Κύρου «τον τέλειο κι άμεμπτον Ηγεμών, τον καλόν και αγαθόν Βασιλέα». Από το άλλο μέρος, ο Wieland προβάλλει τον Αγάθωνα ως «*ανήρ ομόφρων αυτού*», εάν θέλει να ζει σύμφωνα με τους νόμους της ανθρώπινης φύσης στα υποτιθέμενα πράγματα. Δεν προβάλλεται η έννοια της αρετής και της σοφίας κατ' ουσίαν, αλλά έτσι ώστε να τις αποκτήσει μέσα από την αδυναμία και την ασθένεια της ανθρώπινης φύσης και της πολυτάραχης ζωής του. Οι εξωτερικοί παράγοντες τον καθιστούν *αγαθό ή κακό, φρόνιμο ή άφρων*. Η αγαθοσύνη θα προέλθει μέσα από την αξιολόγηση των καθημερινών εμπειριών και των παραδειγματικών αγαθών πράξεων, καθώς επίσης μέσα από την επαφή με σοφούς κι αγαθούς άνδρες. Η διαστροφή των ηθών θα προκύψει μέσα από την επικοινωνία και την συμβίωση με κακούς και φαύλους ανθρώπους.²³⁷ Οι ήρωες στο έργο του Αγάθωνα έχουν αρχαιοελληνική προέλευση (Ιππίας, Δανάη, Αλκιβιάδης) και η δράση τους εκτυλίσσεται σε ελληνόφωνα μέρη (Σμύρνη, Δελφούς). Η παρουσία σημαντικών Αθηναίων σοφών γίνεται αισθητή (Αριστοφάνης, Ξενοφών, Δημοσθένης, Πλάτων, Πρωταγόρα, Γοργίας) για τους οποίους ο Αγάθων αναρωτιέται «αν ηδύναντο να βλάψωσιν την Ελλάδα μωρότατα ανθρωπάρια». Ο αληθινός Αγάθων παρουσιάζεται ως πολίτης Αθηναίος από γένος «καλόν και τίμιον και πολλά εράσιμος άνθρωπος». Η προικισμένη φύση του Αγάθωνα διακρίνεται για το κάλλος, τα χρηστά και τίμια ήθη, όπως του Πρωταγόρα στους Πλατωνικούς διαλόγους.²³⁸ Ο Μακεδόνας φιλόμουσος βασιλιάς Αρχέλαος συνήθιζε να προσκαλεί στην αυλή του «παντοίας ιδέας πεπαιδευμένους άνδρας» σαν τον Αγάθωνα για να τιμηθεί με φιλοφρονήσεις. «Ο αληθινός Αγάθων εμπορή να εδάνεισεν ίσως ίχνη τινά εις τον χαρακτήρα

²³⁴ Wieland, *Βεϊλάνδου Αγάθων*, ό.π., σ. η'-η'.

²³⁵ Wieland, *Βεϊλάνδου Αγάθων*, ό.π., σ. κ'.

²³⁶ *Allgemeine Literatur-Zeitung* 150 (05.09.1812).

²³⁷ Wieland, *Βεϊλάνδου Αγάθων*, ό.π., σ. κβ'.

²³⁸ Wieland, *Βεϊλάνδου Αγάθων*, ό.π., σ. λα'-λβ'.

του πεπλασμένου, βεβαιότερον όμως είναι, ότι ο συγγραφεύς εξωγράφησε την εικόνα του Ήρωος ως από αληθινόν πρωτότυπον, από τον Ίωνα του Ευριπίδου».²³⁹ Τα μυθιστορήματα τέρψης και ωφέλειας²⁴⁰ για νέους, με σκοπό την διόρθωση των ηθών από την διαφθορά τους, κερδίζουν έδαφος. Τέτοια συγγράμματα θα μπορούσαν κατά τον Κούμα να παρεμποδίσουν τα άχρηστα και τα ανωφελή, με αποτέλεσμα να επιλεχθεί ο Αγάθων ως αξιόλογο έργο για τους Έλληνες. Πέρα από τα ηθικά παραγγέλματα του Αγάθωνα, το έργο αυτό συστήνεται για την ύλη των ελληνικών «απ' εκείνην την λαμπρήν του γένους εποχήν». Ο Κούμας «ευχόταν εκ ψυχής να εδιδάσκεν ο Αγάθων τους ομογενείς μου φιλόμους νέους, ότι βιβλίον μυθιστορικών δεν χρειαζόμεθα από την φωτισμένην Ευρώπην (...). Οι αληθινοί φιλόσοφοι και παιδευταί του γένους σκοπόν άλλον δεν έχουσιν ειμή την κοινήν του γένους αυτών ωφέλειαν». Η μετάφραση προέκυψε από την «εσχάτως επιδιορθωθείσαν υπό του συγγραφέως έκδοσιν» του πρωτοτύπου από τα γερμανικά. Η ελεύθερη απόδοση και προσαρμογή στα ελληνικά γλωσσικά ιδιώματα, με μικρές μεταβολές μπορεί να αξιολογηθεί από τους «ειδήμονες της Γερμανικής γλώσσης» σε σύγκριση με την πρωτότυπη εκδοχή εάν «θέλουσιν εξ άπαντος να δικαιολογήσουν το τόλμημα» του Κ. Μ. Κούμα. Το βιβλίο κλείνει με μία σειρά *Σημειώσεων* (από τον Κοραή στο Βεγκάριο), όπου παρατίθενται αμαρτήματα και ποινές στα περιεχόμενα του συγγράμματος αυτής της μετάφρασης. Ο Αγάθων τίθεται «ως μνημείον αθάνατον της αγαθής προς την παιδείαν ροπής και της προς όλα τα αγαθά και δοξαστικά του γένους σπουδής κατά τα γραφόμενα εν Σμύρνη, κατά μήνα Οκτώβριον ,αωιγ' έτους». Στη Σμύρνη (10/1813) οι βιβλικές εκδόσεις του Κούμα γίνονται γνωστές στο αναγνωστικό κοινό.

Στην αλληγορική ιστορία της κακοτυχίας του Αγάθωνα προβάλλονται ανθρωπολογικά ζητήματα καθώς χάνει φίλους, πατρίδα και περιουσία και περιπλανιέται μετά από πολλές περιπέτειες. Ο εκμαυλισμός του από την εταιρά *Δάφνη* και ο πλατωνικός έρωτας²⁴¹ για τη νεαρή *Ψυχή* στους Δελφούς συγκλίνουν στο πνεύμα του γερμανικού ιδεαλισμού, σε αντίθεση με τον Ιππία, ο οποίος είναι υπέρμαχος της ηδονής των αισθήσεων. Το ιδεώδες της *καλοκαγαθίας* φέρεται ως αποτέλεσμα λήψης παιδείας. Οι θρησκευτικές αντιλήψεις για την ωραία ψυχή συνδυάζονται με πλατωνικές και χριστιανικές διδασκαλίες. Η αλληγορική παρουσίαση του αισθητού κάλλους του Αγάθωνα και η ηθοπλαστική

²³⁹ Wieland, *Βεϊλάνδου Αγάθων*, ό.π., σ. λζ'.

²⁴⁰ Μία από τις «συνταγές» του Διαφωτισμού υπήρξε η «συζυγία του ωφέλιμου με το ευχάριστο (ή τερπνόν)». Για το θέμα αυτό βλ. Κ. Δ. Μαλαφάντης, *Η Παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, ό.π., 2001, σ. 97-120.

²⁴¹ Για την παιδαγωγική σημασία του πλατωνικού έρωτος και διαλόγου στη διαμόρφωση της σχέσης αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε διδάσκοντες και μαθητευόμενους βλ. ενδεικτικά, J. Vrettos, *Lehrer-Schueler-Interaktion bei Platon Die paedagogische Bedeutung von Eros und Dialog*. Peter Lang: Frankfurt am Main, Bern, New York 1985. Πβ. του ίδιου. *Θεωρίες της Αγωγής, τ. Α'. Πλάτων, Comenius, Rousseau*, εκδ. Ιδιωτική, Αθήνα 2005.

διαμόρφωση του χαρακτήρα του πραγματοποιείται, όταν το ωραίο ταυτίζεται με το αγαθό. Συνεπώς με την ιστορία του Αγάθωνα δημιουργείται ένα νέο είδος λογοτεχνίας για διδακτικούς σκοπούς, το τυπικό μυθιστορηματικό πρότυπο *Bildungsroman*.²⁴²

1.2. Βεϊλάνδου, *Ιστορία των Αβδηριτών* (1827)

Η ιστορία των Αβδηριτών²⁴³ δημοσιεύθηκε σταδιακά σε έξι έτη (1774-1781) και χαρακτηρίζεται ως χαριτωμένη σάτιρα αλλά και έντονη κριτική. «Η υπόθεση του έργου εκτυλίσσεται εξίσου στην ελληνική αρχαιότητα.²⁴⁴ Η μεγάλη κριτική σημασία του έργου έγκειται στην ανάδειξη της στενής μικροαστικής νοοτροπίας στη γερμανική κοινωνία του καιρού». Σε αυτό το μυθιστόρημα παρουσιάζονται οι κάτοικοι της περιοχής στενοκέφαλοι και αγνωστικιστές. Αυτοί αγνοούσαν τις τέχνες και τις επιστήμες, με μοναδικό στόχο να μιμηθούν τη μεγάλη πόλη της Αθήνας.

Τα ανακαινιστικά σχέδια του Δημόκριτου μεταξύ Αβδηριτών²⁴⁵ στον πρώτο τόμο, συμβολίζουν την παιδαγωγική αξία της διαλογικής ανικανότητας, την απουσία κρίσης στους κοντόθωρους Αβδηρίτες, τις αντιγνομίες με τον πολυταξιδεμένο γεμάτο από εμπειρίες Δημόκριτο, που φωτογραφίζουν προσωπικά βιώματα. Συγχρόνως, αναδεικνύονται ζητήματα περί αρχής της πόλεως και των κατοίκων της, περί δικαίου, περί ταξιδιών και φιλονικίας, περί κάλλους και αγχινόιας, «ως αφορμών εις το να ησυχάσει ο εγκέφαλος του αναγνώστου από την ταραχήν του προηγηθέντος κεφαλαίου²⁴⁶», πατριωτισμού, περί ειδήσεων για θεατρικά πράγματα, νόμων κατά πάσης περιηγήσεως, διαλόγου περί της πανευδαίμονος χώρας των ηθικολόγων και περί ανατροφής των θυγατέρων των.

Στο δεύτερο βιβλίο περιγράφεται η συνάντηση του Ιπποκράτη με τον Δημόκριτο²⁴⁷, με σκοπό την ανταλλαγή μυστικών ειδήσεων περί του παλαιότατου των Κοσμοπολιτών τάγματος. Οι Έλληνες σοφοί τίθενται ως αμφιλεγόμενες προσωπικότητες, οι οποίοι

²⁴² Για την εμφάνιση του πρότυπου *παιδαγωγικού μυθιστορήματος* στα χρόνια του γερμανικού Διαφωτισμού, βλ. ενδεικτικά, M.E Swales, *The German Bildungsroman from Wieland to Hesse*, εκδ. University Press, Πρίνσετον 1978·E.L. Stahl, *Die Entstehung des deutschen Bildungsromans im achtzehnten Jahrhundert*, R. Selbmann (επιμ.), *Zur Geschichte des deutschen Bildungsromans*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft: Darmstadt 1988, σ. 123-181.

²⁴³ Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η *Ιστορία*. Μεταφρασθείσα από την Γερμανικήν γλώσσαν υπό Κων. Μιχαήλ Κούμα. Μέρος Πρώτον. Εν Βιέννη της Αυστρίας. ΑΩΚΖ (1827). Εκ της Τυπογραφίας Αντωνίου Αυκούλου (*Anton von Haykul*), πβ. Κων. Χατζημπύρος, *Ηθική και αισθητική καλλιέργεια του προσώπου στον νεοελληνικό Διαφωτισμό. Αδαμάντιος Κοραΐς και Κωνσταντίνος Κούμας*, εκδ. Οσελότος, Αθήνα 2014, σ. 230-234.

²⁴⁴ Αξίζει να αναφέρουμε ότι στο σύγγραμμά *‘Die Kyklopen – Philosophie’*, η σκέψη του Wieland εμφορείται από το περιεχόμενο του έργου του Ευριπίδη *‘Κύκλωψ’*. Πιο συγκεκριμένα, από τους λόγους που απευθύνει ο Κύκλωψ στον Οδυσσέα, καυτηριάζοντας τους μονόφθαλμους Κύκλωπες που στερούνται ειλικρίνειας και δεν συγκρίνονται με τον Κύκλωπα του Ευριπίδη, προβάλλεται έμμεσα η ιδέα του Μέτρου στα πρότυπα του Αγάθωνα. Βλ. σχετικά, *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*, 1976, ό.π., σ. 64.

²⁴⁵ Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η *Ιστορία*, ό.π. σ. 1-46.

²⁴⁶ Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η *Ιστορία*, ό.π. σ. 46.

²⁴⁷ Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η *Ιστορία*, ό.π. σ. 121-138, 163-169.

επιφέρουν αρνητικές συνέπειες στην Αβδηριτική δημοκρατία. Ταυτόχρονα προβάλλεται η ιδέα της αποκατάστασης της ευταξίας²⁴⁸.

Στο τρίτο βιβλίο, επιλέγεται ο «Ευριπίδης μεταξύ των Αβδηριτών²⁴⁹» στο πρόσωπο του οποίου ερμηνεύεται η αξία του εθνικού θεάτρου και η αισθητική κρίση του. Η αναπαράσταση της *Ανδρομέδας*, η συμβολή του νομοφύλακα και της ψάλτριας (Ευκόλπις) και άλλων τραγωδιών στο πλαίσιο του αβδηριτικού θεάτρου θα αναδείξουν την αξία των τεχνών και την αξιοποίηση τους από την αβδηριτική καγκελαρία. Ο θαυμασμός των Αβδηριτών για την Ανδρομέδα του Ευριπίδη χαρακτηρίζεται ως τρέλα και το σχετικό δοκίμιο ως ένα «φιλοσοφικά κριτικό δείγμα φρενησίας», μία ένδειξη «αβδηριτικής αρρώστιας» αφιερωμένο στους ιστοριογράφους. Το μυθιστόρημα παρέπεμπε μέσα από τη σάτιρα και την αλληγορία του σε αντιλήψεις, που αποτελούσαν τροχοπέδη στο διαφωτιστικό ιδεώδες: εσωστρέφεια, περιχαράκωση, στασιμότητα, άρνηση για αναμέτρηση με το ανοίκειο και το ξένο. Στους στόχους της μυθοπλαστικής πεζογραφίας αναζητείται η τέρψη, η προβολή ηθικοδιδασκτικών μηνυμάτων, η τόνωση του εθνικού συναισθήματος και η διατύπωση κοινωνικής κριτικής, εμφορούμενα και στο ρεύμα του νεοκλασικισμού.

Η *Ιστορία των Αβδηριτών* του Christoph Martin Wieland σε ελληνική απόδοση (1827) είναι απόρροια της επιτυχίας της πρώτης ελληνικής μετάφρασης, η οποία έθεσε τον πήχη υψηλότερα, ως προς την πρόσληψη της γερμανικής φιλοσοφίας στη λογοτεχνία μεταξύ των Ελλήνων διαφωτιστών. Στην εισαγωγή του (15.05.1827) Προλόγου του Μεταφραστή (Κ. Μ. Κούμα), παρουσιάζεται η Βαϊμάρη (Weimar) ως πνευματικό κέντρο του γερμανικού κλασικισμού.²⁵⁰ Τα έργα του Γερμανού ποιητή ταξινομούνται κατά τον Κούμα από τον εκδότη της Λειψίας Γρύβερο (Gruber) σε έξι κατηγορίες («Ποιητικά, Φιλοσοφικά, Πολιτικά, Ιστοριοβιογραφικά, Φιλολογικά και Κριτικά, Σύμμικτα πολλά και μικρά»²⁵¹). Ο Κούμας απευθύνεται με ιδιαίτερο θαυμασμό προς την πολυδιάστατη προσωπικότητα του Γερμανού ποιητή που έλαμψε μέσα στον γερμανικό χώρο του πνευματικού κέντρου της Βαϊμάρης:

«Σιωπώ περί των άλλων του συγγραμμάτων, επειδή σκοπός του δεν είναι ενταύθα να τα απαριθμήσει, ουδέ να δείξει την αξίαν των. Λέγει μόνον, ότι ο Βειλάνδος (Wieland) εις όλα τα συγγράμματά του είναι και Ποιητής και Φιλόσοφος και Πολιτικός και όλα εχώρισαν ο Γρύβερος (Gruber) εις τα πονήματά του. Ελειτούργησε πιστότατα όλας τας

²⁴⁸ Βειλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία, ό.π. σ. 169-181.

²⁴⁹ Βειλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία, ό.π. σ. 182-198.

²⁵⁰ Βειλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία, ό.π. σσ. δ-ε. Ιωάννα Αγοραστού-Οικονόμου, «Ζητήματα αρχαιογνωσίας στα φιλολογικά βραδινά της κλασικής Βαϊμάρης», *Ελληνογερμανικές σχέσεις: Αλληλεπιδράσεις στον πολιτισμό και στην τέχνη*. Πρακτικά διεπιστημονικής Ημερίδας. Έκδοση Εργαστηρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας: Θεσσαλονίκη 2011, σ. 45-53.

²⁵¹ Βειλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία, ό.π., σ. 2. Ο Κούμας σημειώνει μάλιστα σε τούτο το σημείο ότι «(2) Η έκδοσις αυτή συνίσταται από 49 τόμους εις 8ν. Αι εκ της Ελληνικής και Λατινικής και άλλων γλωσσών εξαίρετοι εις το Γερμανικόν μεταφράσεις του περιέχουν όχι ολιγώτερους τόμους.»

Μούσας και τας Χάριτας, αι οποίαι του ενέπνευσαν τα αμίμητα κάλλη, με τα οποία παρέστησεν εις όλα τα έργα την πολυμάθειαν, την ευφυϊαν, και την φιλόανθρωπον καρδίαν του. Διά τούτο μετά πολλά ολίγων ομοίων του λάμπει εις της Γερμανίας την ευκλέα χώραν ως ένας από τους του πρώτου μεγέθους αστέρας. Η Βεϊμαρία (Weimar), όπου εδίδασκεν ο Βεϊλάνδος τους δύο πρίγκιπας της κυβερνώσης ηγεμονικής οικίας, και είλκυσεν εκεί τους σοφωτάτους της Γερμανίας άνδρας, Γοίθιον (Göthe), Έρδερν (Herder), Σχίλλερν (Schiller), και άλλους πεπαιδευμένους, κατεστάθη από του 1777 έτους έως του 1807 καθέδρα των Μουσών, και κατά την παιδείαν άλλαι επί Περικλέους Αθήναι.»²⁵²

Πέρα από το πεζογράφημα του Αγάθωνα, με το οποίο έρχονται σε επαφή οι ομογενείς από το 1814 μέσα από την ελληνική μετάφραση του Κούμα, η «κατά το παρόν βλέπουσα το φως εις την Γραικικήν γλώσσαν ιστορία των Αβδηριτών» εμπεριέχει στοιχεία σωκρατικής ειρωνείας. Πρόκειται για ένα ποίημα, στο οποίο ακτινοβολεί η ευφυΐα και η «ευτραπελία τούτου του ανδρός», με πρώτη έκδοση το 1773, ο οποίος άσκησε ιδιαίτερη επιρροή στο χώρο της γερμανικής λογοισύνης. Το έργο παρουσιάζεται ωφέλιμο για την ανθρωπότητα και μετά από οκτώ έτη (1781), με στοιχεία αλληγορικά ως προς τον νουν των ιστορουμένων. Η αξία του κωμικού μυθιστορήματος γίνεται δύσκολα αντιληπτή από όσους διαθέτουν «κάποιαν φυσικήν αγχίνοιαν ή έλαβαν και μετρίαν τινά παιδείαν ή άσκησιν να μελετώσιν τοιαύτα γράμματα: Ο Wieland είναι της Γερμανίας ο Πλάτων, εις τον οποίον ποιητική και φιλοσοφία και ρητορική και πολυμάθεια ενεμίχθησαν τόσον, ώστε εσχημάτισαν ιδιαίτατον τινά χαρακτήρα δεινότητος και αφελείας, συμπεριφέροντα πάντοτε και την αμίμητον εκείνην ειρωνείαν του Σωκράτους, του οποίου τας αρετάς είχε πάντοτε υπ' όψιν εις τας Απομνημονεύματα του Ξενοφώντος και εις τον Πλάτωνα, τα υπέρ παν άλλο παλαιόν σύγγραμμα προσφιλέστατα εις αυτόν συγγράμματα».²⁵³ Η μετάφραση ολοκληρώθηκε μετά από δώδεκα έτη προεργασίας και είχε μεγάλη απήχηση σε σημαντικούς ομογενείς πεπαιδευμένους (λ.χ. Κωνσταντίνο Βαρδαλάχο, 1753/55-1830), οι οποίοι υπήρξαν αναγνώστες της μετάφρασης και παρακινήτες για την ωφέλεια της έκδοσης ενάντια στους «κινδυνεύοντες να πέσουν εις την Αβδηριτικήν αρρώστίαν». Η χειρόγραφη μετάφραση εκδόθηκε με παρότρυνση του κυρίου μουσόληπτου νέου Γεωργίου Βαρών Μεϊντάνη, για την ωφέλεια του Γένους και των φιλομαθών ομογενών του. «Εις πολλά ολίγα μέρη του κειμένου είχε γράψειν ο Βεϊλάνδος μικράς σημειώσεις, τυπωμένα εις τα κάτω μέρη των σελίδων» και ο Έλληνας λόγιος συνέβαλε με δικές του προσθήκες στο τέλος του δεύτερου μέρους. «Προς διάκρισιν των σημειώσεων τούτων εις μεν τας του ποιητού έβαλα σημείον

²⁵² Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία, ό.π., σ. δ' -ε'.

²⁵³ Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία, ό.π., σ. στ'.

το Β (Βεϊλάνδος), εις δε τας ιδικάς μου το Κ (Κούμας)». ²⁵⁴ Η εν λόγω μετάφραση «θα μπορούσε να ενισχύσει την κρίση των ομογενών μας μειράκιων και να τους προφυλάξει από την ανεπαίσθητο απειροκαλία, να τους αναδείξει σε φίλους και ζηλωτάς της Σωκρατικής καλοκαγαθίας, από την οποία εξαρτάται άμεσα η κοινή όλου του φίλτατου ημών γένους ευδαιμονία!».

Η διαφωτιστική σκοποθεσία του μεταφραστή γίνεται πιο εμφανής στον δεύτερο τόμο του έργου. ²⁵⁵

Στο τέταρτο βιβλίο τίγονται ζητήματα περί δικαίου, το οποίο λαμβάνει διαστάσεις δικανικής πραγματείας ²⁵⁶. Το Κεφάλαιον Α΄ αφιερώνεται στην επεξήγηση της αφορμής της δίκης, μέσα σε συνθήκες παράδοξου θεατρικού πυρετού για τους *αγαθούς Αβδηρίται*, οι οποίοι έφτασαν να ομιλούν ως *πολίται* *πάλιν με πεζόν λόγον προς αλλήλους εις τους δρόμους* ²⁵⁷.

Η ανάγκη για ευταξία της καγκελαρίας των Αβδήρων θα προκύψει μέσα από την ολοκλήρωση της κωμωδίας, με την αποκατάσταση της ησυχίας στα Άβδηρα ²⁵⁸.

Στο πέμπτο βιβλίο, οι *Βάτραχοι της Λητούς* ²⁵⁹ περιλαμβάνονται στις *Ειδήσεις περί της εις Άβδηρα Ακαδημίας των επιστημών*, ως αντικείμενο σφοδρών λογομαχιών «με παράξενον λύσιν» όλου τούτου του τραγικοκωμικού δράματος.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην διαφύλαξη των πολιτικών δικαιωμάτων των Αβδήρων. Η δικαιοσύνη παρουσιάζεται ως το μέγιστον αγαθόν. Στο πλαίσιο της δικανικής πραγματείας ²⁶⁰ εμφανίζεται ο συκοφάντης Πολύφωτος να υψώνει τη φωνή του κατά της κρίσεως, ως «αδίκου, φατριαστικής και πάσχουσης αθεράπευτα ουδαιμινότητας μπροστά στην μεγάλην των Αβδήρων βουλή». Η λατρεία της *Λητούς εις τα Άβδηρα* φορολογείται λόγω της δεισιδαιμονίας των πολιτών, ενώ η εορτή της θεωρήθηκε ως μέγιστη των της δημοκρατίας. Η έννοια της *Καγκελαρίας* εισάγεται στην πόλη των Αβδήρων, η οποία προέρχεται απευθείας από τη γερμανική ορολογία για ζητήματα περί τοπικής αυτοδιοίκησης. Οι *Βάτραχοι της Λητούς* πραγματεύονται το θέμα της πολιτικής του αρχιπρεσβυτέρου Αγαθύρσου ως πρώτη αρχή του κακού για τον αφανισμό της Αβδηριτικής δημοκρατίας. Η Λητώ παρουσιάζεται στο Κεφάλαιο Β΄ ως ανίκανη να ανταποκριθεί στις προσδοκίες των βατράχων, λόγω έλλειψης σεβασμού απέναντι στους Αβδηρίτες

²⁵⁴ Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία, ό.π., σ. η΄.

²⁵⁵ Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία. Μεταφρασθείσα από την Γερμανικήν γλώσσαν. Μέρος Δεύτερον. Εν Βιέννη της Αυστρίας. ΑΩΚΖ (1827). Εκ της Τυπογραφίας Αντωνίου Αυκούλου, σ. 3-4.

²⁵⁶ Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία, ό.π., σ. 1, 4-7, 21-29.

²⁵⁷ Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία, ό.π., σ. 1.

²⁵⁸ Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία, ό.π., σ. 49-61.

²⁵⁹ Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία, ό.π., σ. 135-152.

²⁶⁰ Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία, ό.π., σ. 27.

ορθοδόξους. Η «Θεά είναι πάσα καλή γυνή, η Θεά τουλάχιστον της καρδιάς». Η Λητώ σε ανθρώπινο επίπεδο και με το φως του ορθού λόγου θα πρέπει να χαίρει ιδιαίτερης εκτίμησης μεταξύ των βατράχων.²⁶¹ Στο «Κλειδίον της των Αβδηριτών Ιστορίας», το οποίο εκδόθηκε το 1781, γίνεται μνεία στην διδακτική αξία των ομηρικών ποιημάτων για την ωφέλεια της απλής ανθρώπινης νόησης, ώστε να εξετάζει τα πράγματα με ορθό τρόπο και όχι με παρωπίδες. Μέσα από το παράδειγμα των μεγάλων ηρωικών μύθων προβάλλεται η σοφία και η διδασκαλία για τον πρακτικό βίο. Η ουσία της διδασκαλίας του επικού ποιήματος θίγεται, όχι μόνο για την φυσική και την ηθική του αξία, αλλά και για την μυστική αλληγορική σημασία του. Ο Κούμας σημειώνει λοιπόν μόνον εμπαραδοώς, ότι μπορεί να προξενήσει και ταύτην την ωφέλειαν, θέλει κάμειν προσεχτικούς τους απογόνους των παλαιών Γερμανών να φυλάττωνται επιμελώς από παν ό,τι διεγείρει την υποψίαν, ότι τάχα ή κατάγονται από Αβδηριτικών αίμα, ή από υπερβάλλοντα του Αβδηριτισμού θαυμασμόν, και την εκ τούτου γεννωμένην έμφυτον κλίσιν προς μίμησιν, θέλουν απολαύσειν το κέρδος. Σοφία πρώτη εστί μωρίας απαλλαγίηναι.

Στις *Σημειώσεις του εις τους Αβδηρίτας*, στο τέλος του Β μέρους, ο Έλληνας λόγιος προσθέτει: «Ο δε Στράβων (Χρηστομ. Εκ του Ζ. βιβλ. Σελ. 331.) λέγει ότι έφαγαν των Αβδήρων οι Διομήδους ίπποι. Κ(ούμας)» *Σελ. 1, Κεφ. 1.».

Η ευρύτητα του πνεύματος του Έλληνα λόγιου στη διεθνή ιστοριογραφία διαφαίνεται μέσα από λογοτεχνικές επισημάνσεις του:

«Σελ. 18 στιχ. 12. Ιδιότητα τινά.]. Εννοεί ο *Βειλάνδος* την φιλαυτίαν, η οποία, λέγει, επαρητηρήθη εις του Αδάμ τους χρόνους, ήγουν είναι τόσο παλαιά, όσον και το ανθρώπινον γένος, και επομένως έμφυτος εις τον άνθρωπον. [...] Ο Βειλάνδος αστεϊζόμενος προσθέτει, ότι την αρχαιοτάτην ταύτην ιδιότητα την λησμονούσι πάσαν στιγμήν οι άνθρωποι, διότι ενώ τα έργα των ως επί το πλείστον εκπηγάζουσι εκ ταύτης, αυτοί τα νομίζουσι του ορθού λόγου γεννήματα. Κ.»²⁶²

Στη δέκατη (10.) κατά σειρά σημείωσή του επιχειρεί να λεξικογραφήσει από τα γερμανικά στη γραικική διάλεκτο:

«Σελ. 16. στιχ. 17. *Πεταλούδαν* λέγομεν οι Θετταλοί εκ του ρήματος Πετάω των παλαιών την ψυχήν (Γερμανιστί= Schmetterling, Γαλλιστί papillon), και πρέπει να μη συγχυθή με την πεταλίδαν, των παλαιών την λεπάδα το όστρεον, το μονόθυρον, εκ του Πέταλου διά το σχήμα της. Κ.»²⁶³

Στις σημειώσεις για το *Βιβλίον δεύτερον*, στο Κεφάλαιον 1. στη σελ. 130 (στιχ. 1), ο αναγνώστης πληροφορείται ότι «αφού εφάνησαν οι Αβδηρίται, όποτε αναφέρεται ο

²⁶¹ Βειλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία, ό.π., σ. 246-249, 252.

²⁶² Βειλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία, ό.π., σ. 249.

²⁶³ Βειλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία, ό.π., σ. 256.

Βεϊλάνδος (Wieland) εις μόνον τον *Βρούκερον* (Brucker),²⁶⁴ εγράφησαν άλλαι ιστορίαι της φιλοσοφίας ορθότεραι και ο Δημόκριτος εκρίθη δικαιότερα από τον *Βούλιον* (Buhle), *Τενεμάννον* (Tennemann), *Κάρον* (Karl), *Κρύγιον* (Krug) κ.τ.λ.²⁶⁵».

Το έργο του Tennemann «Σύνοψις ιστορίας της Φιλοσοφίας»²⁶⁶ (πργγρ. 261) μεταφράζεται μάλιστα από τον Κούμα στη γραικική διάλεκτο. Ο Wilhelm Gottl. Tennemann (1761-1819) μετέφερε μέσα από το έργο του αρχές της ελληνικής φιλοσοφίας. Ο «σοφολογιώτατος διδάσκαλος κύριος Κούμας» οδηγήθηκε στην ελληνική μετάφραση από τα γερμανικά του θαυμαστού συγγράμματος του Tennemann, του οποίου το σύγγραμμα γίνεται γνωστό στο ελληνικό κοινό μέσα από το προεπαναστατικό περιοδικό «Φιλολογικός Τηλέγραφος»²⁶⁷. Σε αυτό αναδεικνύεται η αξία του έργου «τω φιλομαθή ημών αναγνώστη» και αναλύεται εν συντομία το περιεχόμενό του:

«Ιδού πάλιν πόνος άλλος ευκλής του πολυγράφου ημών σοφού διδασκάλου κυρίου Κ. Μ. Κούμα. Ο ακάματος ούτος ανήρ, εις τον οποίον οφείλομεν την οοκτάτομον σειράν των μαθηματικών και φυσικών επιστημών, την μετάφρασιν της χημείας του Αδήτου, την σύνοψιν της Φυσικής, τα δύο πρώτα μέρη του συντάγματος Φιλοσοφίας, την ιστορικήν χρονολογίαν και άλλα δε προς τούτοις επωφελή φιλοπονήματα, φιλοδωρεί πάλιν εις την Ελλάδα το θαυμαστόν σύγγραμμα του Γερμανού φιλοσόφου Τενεμάννου, την σύνοψιν της ιστορίας της φιλοσοφίας· Διά να δείξωμεν τω φιλομαθή ημών Αναγνώστη την αξίαν τούτου του έργου»²⁶⁸.

²⁶⁴ Ο Johann Jacob Brucker (1696-1770) έγραψε το έργο *Historica critica philosophiae a mundi incunabilis ad nostram aetatem deducta*, 1744, Vol. 4:2, Lipsiae: apud Bernh. Christoph. Breitkopf. Το έργο του Γερμανού ιερέα αναφέρεται από τον Βούλγαρι, τόσο στη *Λογική*, όσο και στην απαντητική επιστολή του «*Εκσυρικτέον άρα τα χυδαίστι φιλοσοφείν επαγγελόμενα βιβλιδάρια*». Στα *Καλοκινήματα* του Αθανάσιου Ψαλίδα πληροφορούμαστε ότι: «[...] ο Βρούκερος [Brucker] παρήνεσεν, εν τω περί της των φιλοσοφησάντων Ιστορίας αυτού βιβλίω. Εξ ου τα πλείστα των ενταύθα ειρημένων ημάς αωτεύσαι ουκ ευπρεπες ουδ όσιον, ουδε προς τρόπον άλλως του ημετέρου τυγχάνον, σιγή παρελθειν ηγούμεθα». Κατά την ελληνιστική περίοδο, «η φιλοσοφική θεωρία είναι εκλεκτική αν, αντί να θέτει τις δικές της αρχές και να συνάγει από αυτές συμπεράσματα, επιλέγει από συγκροτημένα φιλοσοφικά συστήματα εκείνα τα στοιχεία που κρίνει ως αληθή, και προσπαθεί με αυτά να διαμορφώσει ένα ενιαίο σύνολο χωρίς αντιφάσεις». «Ο εκλεκτισμός μπορεί να θεωρηθεί αποτέλεσμα σκεπτικισμού, στη περίπτωση που κάποιος στοχαστής αδυνατεί να λάβει θέση μπροστά σε αντικρουόμενες θεωρίες», καταλήγει μετά από ακριβή γνώση και έντονο προβληματισμό σε αδυναμία προσυπογραφής μίας συγκεκριμένης θέσης. Βλ. πιο αναλυτικά: P. Domini, «The History of 'Eklektism'», J.M. Dillion – A.A. Long (επιμ.), *The Question of Eclecticism: Studies in Later Greek Philosophy*, εκδ. University of California Press, Λος Αντζελες και Λονδίνο 1996, σσ. 15-33. Ο Brucker επιδρά στον στοχασμό του Βούλγαρι στο πνεύμα του ρεύματος της Χριστιανικής φιλοσοφίας. Η επεξεργασία, δηλαδή, της μεταφυσικής είχε θεμελιωθεί από την λογική. Ο Έλληνας λόγιος επέλεξε να τη διδάξει χωρίς, ωστόσο, να συγκρούεται με τη διδασκαλία του Χριστιανισμού περί Θεού και Κόσμου. Σκοπός της συγγραφικής παραγωγής του Βούλγαρι, ωστόσο, «δεν ήταν (μόνο) η διατύπωση καινοφανών ιδεών στο ευρωπαϊκό πνευματικό στερέωμα, αλλά επιλέον η μετακένωση των γερμανικών ιδεών στον ελληνικό χώρο». Για το θέμα αυτό, βλ. ενδεικτικά, R. Jehl, «Jacob Brucker und die ‚Encyclopedie‘», στο: Jacob Brucker (1696-1770). *Philosoph und Historiker der europäischen Aufklärung*, hrsg. von W. Schmidt-Biggemann, Th. Stammen, Berlin 1998, σ. 161.

²⁶⁵ Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία, ό.π., σ. 264.

²⁶⁶ Ο Κούμας ανέλαβε να μεταφράσει από τα γερμανικά το έργο του W. G. Tennemann, *Grundriss der Geschichte der Philophie für den Akademischen Unterricht* Leipzig: Barth 1812, το οποίο τιτλοφορείται ως ακολούθως: *Σύνοψις της ιστορίας της φιλοσοφίας* – για διδακτική χρήση στο φιλολογικό Γυμνάσιο της Σμύρνης - εκδοθείσα δε δια φιλοτίμου δαπάνης Π. Νικολαΐδου Σμυρναίου, εις 8^ο. Μετ. Κ. Μ. Κούμας, Βιέννη, Έκ τής Τυπογραφίας Ίωάν. Βαρθ. Τεσεβεκίου, 1818, σ. στ': «(α) Επιγράφεται Γερμανιστί: Grundriss der Geschichte der Philosophie für den academischen Unterricht von Dr. With. Got. Tennemann».

²⁶⁷ Φιλολογικός Τηλέγραφος, 41 (15.10.1818), 181-184.

²⁶⁸ Φιλολογικός Τηλέγραφος, 41 (15.10.1818), 181.

Η εν λόγω πραγματεία αποτελείται από μία εισαγωγή και τρία μέρη. Μέσα σε αυτή περιέχονται επεξηγήσεις για την έννοια της Ιστορίας της Φιλοσοφίας και τη χρησιμότητά της, προπαρασκευαστικές παρατηρήσεις σχετικά με την πρόοδο του *Φιλοσοφούντος Λόγου*, ερμηνευτικές προσεγγίσεις για τρεις μεθόδους του φιλοσοφείν «οίον δογματικήν, σκεπτικήν και κριτικήν» και προσθήκες φιλοσοφικών θεωριών των ανατολικών εθνών, που άσκησαν επίδραση στη καλλιέργεια του ελληνικού πνεύματος. Το πρώτο μέρος είναι αφιερωμένο στην ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας, η οποία αρχίζει από τον Θαλή (600 έτη π.Χ.) και «τελευτώσα άχρι Πρόκλου και Δαμασκίου» (500 μ.Χ.). Το δεύτερο μέρος βασίζεται στην περίοδο της φιλοσοφίας (από 800 μ.Χ. έως το 1580) με επίκεντρο τη σχολαστική φιλοσοφία, η οποία διδάσκεται στα Μοναστήρια της Δύσης ενώ το τελευταίο μέρος συμβαδίζει με το τρίτο μέρος της νεωτέρας φιλοσοφικής περιόδου (περ. 1500 έως την εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού)²⁶⁹.

Γίνεται, ακόμη, αναφορά στις μετακινήσεις των σοφών Ελλήνων, οι οποίοι «μη υπομένοντες την εσχάτην της πατρίδος αθλιότητα στο εξωτερικό» επιζητούν μέσα από γερμανικά δοκίμια υγιέστερες θεωρίες:

«ο μέγας Λειβνίτιος και ο Ουόλφιος εις την Γερμανίαν με τας υψηλάς και βαθείας έρευνας των προπαρασκεύασαν εποχήν της φιλοσοφίας ευτυχεστέραν, ήτοις ήρξατο από του περικλεεστάτου και αθανάτου *Καντίου* εις Κένεσβεργ της Προυσίας. Εντεύθεν ανεφύησαν οι υψηλοί ταις θεωρίαις *Φίχτιος*, *Σχελίγγιος*, και μετά τούτους η νυν υπάρχουσα χορεία των εύκλεων της Γερμανίας φιλοσόφων, οίτινες ακαμάτως αγωνίζονται εις το να καθαίρωσι μάλλον και μάλλον τας φιλοσοφικάς ιδέας, και να διακρίνωσιν ευκρινέστερον εκάστην φιλοσοφικήν επιστήμην. [...] πολλών επαίνων άξιο Κούμα ένεκα της εκλογής του συγγράμματος τούτου για την ενίσχυση των σχολικών μαθημάτων»²⁷⁰.

Από τους «αρίστους σοφούς της Γερμανίας» ο Κούμας ξεχώρισε για τη διδασκαλία της φιλοσοφικής παιδείας των Νεοελλήνων τα έργα: «*Τενεμάννος εις την επιτομήν της ιστορίας της φιλοσοφίας* πργφ. 393 και *Φρείσος εις το σύστημα της Λογικής του* (σελ. 308).

Στην σημείωση 12. (για τη σελ. 285, στιχ. 16.) δίνονται αυτοβιογραφικά στοιχεία για τον Brückmann:

«Ο Βροκμάνος ήτο σκηνικός τεχνίτης ή υποκριτής δραμάτων περίφημος εις το αυτοκρατορικόν της Βιέννης θέατρον, γνωστός εις όλην την Γερμανίαν· απέθανε δε γέρον εν Βιέννη το 1812 έτος. Ο Στράϊτερος (Γερμ. Schröter) ήτο υποκριτής του Αμβούργου, και αρχηγός της από τους Γερμανούς επαινούμενης Σραιτερικής Μεθόδου. [...] Κ.»²⁷¹

²⁶⁹ *Φιλολογικός Τηλέγραφος* 41 (15.10.1818), 181-182.

²⁷⁰ *Φιλολογικός Τηλέγραφος* 41 (15. 10.1818), 183.

²⁷¹ *Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία*, ό.π., σ. 267.

Σε παραλληλισμό φέρνει τη λέξη *Ονοσκιαμαχία* του Γερμανού λογίου (Σελ. 166, στιχ.13): «Λέξις κωμική πλασθείσα από τον Βεϊλάνδον κατά το Βατραχομουμαχία Κ.²⁷²»

Η λογοτεχνική κριτική ματιά του θα φανεί και από άλλα λεκτικά ιδιώματα, όπως στο *Βιβλίον Πέμπτον* (Κεφ. 1.), όπου ο Κούμας θα αποδώσει τη κωμική λέξη *Δεισιβατραχία* (Σελ. 137, στίχ. 23.) να έχει δημιουργηθεί από τον Βεϊλάνδο κατά το δεισιδαιμονία «διά να κάμη γελιοδεστέρα την ψευδοευλάβειαν·Κ.²⁷³»

Τέλος, στη δωδέκατη σημείωσή του (για τη σελ. 104, στιχ. 5.) ο Β(εϊλάνδος) αναφέρει πως «*Επόπται* ωνομάζοντο οίτινος μετά πολλές δοκιμάς εσυγχωρούντο να θεωρήσω τι τα μυστήρια της Ελευσίνας»²⁷⁴.

2. *Bildungsroman*. Το μυθιστόρημα αγωγής

Το «παιδαγωγικό μυθιστόρημα» στη Λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού έχει τις απαρχές του στην έννοια της μόρφωσης (*Bildung*)²⁷⁵. Την περίοδο του γερμανικού Διαφωτισμού, η μόρφωση²⁷⁶ συνδέεται άμεσα με την εκπαίδευση των λογικών ικανοτήτων του ανθρώπου, με την ατομικότητα του υποκειμένου αγωγής και τους σκοπούς και της μαθησιακής διαδικασίας. Αποκτά, μάλιστα, εθνικό ανθρωπιστικό και φιλοσοφικό περιεχόμενο. Η εικόνα του ανθρώπου μεταβάλλεται την εποχή του γερμανικού Κλασικισμού και διαφοροποιείται ως προς τα χαρακτηριστικά της μέσα από την αναβίωση του αρχαίου πνεύματος (Winckelmann, 1717-1768) ως αναπόσπαστο στοιχείο μίας επιτυχούς μάθησης, τη φυσική διαδικασία διαπαιδαγώγησης, ωρίμανσης και μεταμόρφωσης χαρακτήρων (Goethe, 1749-1832) καθώς επίσης μέσα από την ιδέα της αισθητικής αγωγής (Schiller, 1759-1805).

Η παιδαγωγική συζήτηση για το θέμα της «μόρφωσης» και τις προεκτάσεις της στην Ιστορία του πνεύματος κορυφώνεται μέσα από τον ανθρωπιστή παιδαγωγό Wilhelm von Humboldt (1767-1835). Η «μόρφωση» επαναπροσδιορίζεται και εξυπηρετεί νέες εκπαιδευτικές λειτουργίες. Η πολυδιάστατη έννοια της ανθρωπιστικής μόρφωσης, εγείρει τον παιδαγωγικό προβληματισμό στις αρχές του 19ου αιώνα. Η αντίφαση εντοπίζεται ανάμεσα στην κλασική ιδεαλιστική και νεοανθρωπιστική αντίληψη της μόρφωσης και στην

²⁷² Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία, ό.π., σ. 268.

²⁷³ Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία, ό.π., σ. 268.

²⁷⁴ Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία, ό.π., σ. 259.

²⁷⁵ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 395-400.

²⁷⁶ G. Gonschorek & S. Schneider, *Einführung in die Schulpädagogik und die Unterrichtsplanung*, Jörg Petersen, Gerd Bodo Reinert, Donauwört: Auer Verlag GmbH, 2005⁴ σ. 116-122.

αστική κρατική και επαγγελματική εκπαίδευση, όπως αυτή προβλεπόταν μέσα στο πνεύμα της ωφελμιστικής κρατικής εκπαίδευσης του διαφωτιστικού απολυταρχισμού. Ενώ η Παιδαγωγική του γερμανικού Διαφωτισμού, με κυρίαρχη την τάση του *Φιλανθρωπισμού*, είχε ως βάση την γενική Παιδεία και την επιμόρφωση του ανθρώπου, ο W. Humboldt προτείνει την ατομική μόρφωση ως παιδαγωγικό ιδεώδες. Η νεωτερική ανθρωπιστική μόρφωση του 19ου αιώνα παίρνει την μορφή της εσωτερίκευσης και προσανατολίζεται προς την γεφύρωση του χάσματος ανάμεσα στην κατάσταση της Φύσης και του Πολιτισμού²⁷⁷.

Από ιστορική άποψη, ο J.G. Herder κατάφερε να συνδυάσει την διαδικασία αγωγής ως κοινωνική διαδικασία με την αγωγή ως ατομική επιδιωκόμενη κατάσταση. Από την άλλη πλευρά, η παιδαγωγική σκέψη του Friedrich Schiller (1759-1805), εμφορείται από μία στάση αντίδρασης απέναντι στις κοινωνικές αλλαγές, ως προϋπόθεση αγωγής με σκοπό την αλλαγή συνείδησης του ατόμου. Βασικό επακόλουθο ήταν μία αντεπαναστατική αντίληψη της μόρφωσης, η οποία στο πνεύμα του διαφωτισμού είχε πολεμικό χαρακτήρα απέναντι σε κάθε κοινωνική μεταβολή που είναι απαραίτητη για την παρεμπόδιση ανεπιθύμητων πολιτικών εξελίξεων. Μία εναλλακτική μορφή αγωγής ήταν για τον Ιδεαλιστή J.G. Fichte (1762-1814) η εθνική Παιδεία, με σκοπό την διαφύλαξη της ταυτότητας του ατόμου μέσα στο κράτος στο οποίο ανήκει. Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του πρωσικού Κράτους βασίζονταν τέλος στη παιδαγωγική σκέψη της σύνδεσης της ατομικής μόρφωσης με την ευημερία του κράτους. Το να διαθέτει κάποιος μόρφωση υποδηλώνει έκτοτε την εγγύτητα ή την απόσταση από την κρατική εξουσία²⁷⁸.

Η έννοια της μόρφωσης για τον G.W.Fr. Hegel (1770-1831) αποκτά μία ιστορικό-φιλοσοφική βάση. Σχετίζεται, δηλαδή, με την αγωγή του ατόμου, μέσα στην δεδομένη κοινωνική πραγματικότητα, την ολική προσαρμογή του ατόμου, την αφομοίωσή του με τις υπάρχουσες συνθήκες και τη λογική τους θεώρηση. Η κοσμοθεωρία του Γερμανού φιλοσόφου πραγματώνεται μέσα από την ανάδειξη των μυθιστορηματικών κόσμων στην αντίληψη μιας πραγματικότητας, όπου η εξατομικευμένη ετοιμότητα αντιπαρέρχεται τη νοσηρή ολότητα κάθε κατάστασης.

Το γερμανικό «παιδαγωγικό μορφωτικό μυθιστόρημα» (*Bildungsroman*)²⁷⁹ αναφέρεται ως όρος (*Roman*) για πρώτη φορά²⁸⁰ από τον Friedrich von Blanckenburg το

²⁷⁷ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 396.

²⁷⁸ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 396. Πβ. R. Selbmann, *Der deutsche Bildungsroman*, Stuttgart, Weimar: Metzler, 1994² σσ. 1-5.

²⁷⁹ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 397-398.

²⁸⁰ R. Selbmann, *Der deutsche Bildungsroman*, ό.π. σσ. 7-17, Fr. Martini, 'Der Bildungsroman: Zur Geschichte des Wortes und der Theorie'. *Deutsche Vierteljahrsschrift*, τχ. 35, 1961 σσ. 44-63· M. Swales, *The Bildungsroman as a Genre*. In *The German Bildungsroman from Wieland to Hesse*. Princeton University Press, Princeton Legacy Library, 1978 σσ. 9-37· K. Morgenstern, 'Über das Wesen des Bildungsromans', In Rolf Selbmann,

1774 με το έργο του «Προσπάθεια για το μυθιστόρημα» («*Versuch über den Roman*»). Όπως προκύπτει μέσα από την ανάγνωση του προοιμίου του Blanckenburg το μυθιστόρημα έχει πιθανότα τις καταβολές του στην ελληνική λέξη «ρώμη» (ισχύς). Η άποψή του αυτή εκφράζεται μέσα στο έργο του ως εξής: «Meinetwegen mag auch das Wort Roman von 'Ρώμη (Stärke) [...] Ich sehe den Roman, den guten Roman für das an, was, in den ersten Zeiten Griechenlands, die Epoche für die Griechen war;»²⁸¹.

Ο Blanckenburg ισχυρίζεται πως το έργο του Chr. M. Wieland «Agathon» πρόκειται για ένα τυπικό μυθιστορηματικό είδος²⁸². Στρέφεται μάλιστα στον παιδαγωγικό στοχασμό του Αριστοτέλη και συγχρόνως διακρίνει στα αφηγηματικά κείμενα του «Αγάθωνα» την ουσία της τέρψης (Vergnüen). Αναφερόμενος στη παιδαγωγική θεώρηση του Αριστοτέλη χαρακτηρίζει το εν λόγω ηρωικό ποίημα (Heldengedicht) ως «σπουδαιών» παραπέμποντας συγχρόνως και στα επικά ομηρικά ποιήματα της ελληνικής αρχαιότητας. Κατά τον Blanckenburg, χάριν του μυθιστορήματος ο αναγνώστης αποκομίζει οφέλη υψηλής αισθητικής αξίας («Das Gefühl des Erhabenen»). Η ιδέα του υψηλού αποτελεί έκφραση γοήτρου (Reiz) και αποτελεί παιδαγωγική αξία ως προς την ουσία του περιεχομένου («Inhalt») του. Για να επιρρώσει αυτή τη θεώρησή του επιλέγει να μεταφράσει και να παραθέσει μέσα στο κείμενό του ένα σχετικό χωρίο από τα ελληνικά στα γερμανικά: «[...] κ), 'daß die Natur in uns einen unüberwindlichen Hang für dasjenige, was uns Erhaben, und daher fast Gottlich dürfte, gelegt habe.' [...] κ) η φύσις άμαχον έρωτα ενέφρυσεν ημών ταις ψυχαίς παντός αεί τω μεγάλω, και ως προς ημάς δαιμονεωτέρω. De Sublia. XXXV. Edit. Mor. p. 202²⁸³».

Βασικός σκοπός αυτού του μυθιστορηματικού είδους είναι «η διαπαιδαγώγηση και η διαμόρφωση του χαρακτήρα ενός ήρωα». Παρουσιάζεται ως μία ανώτερη μορφή γραφής, η οποία συμβάλλει στη στροφή του ενδιαφέροντος προς τον νέο «αστικό δράμα». Η άνοδος του μυθιστορήματος οφείλεται κατά βάση στην διεύρυνση του αναγνωστικού κοινού μίας μέσης αστικής τάξης με πρωταρχικό σκοπό την ατομική μόρφωση του πολίτη. Ο καλλιτεχνικός χαρακτήρας του νέου λογοτεχνικού είδους εστιάζει στην εσωτερική διαμάχη του ήρωα. Ο ποιητής αποδίδει μία νέα διδακτική και ηθική ωφέλεια στο λεγόμενο «Bildungsroman». Μετά την διαπαιδαγώγηση και την καλλιέργεια του συναισθηματικού κόσμου του ήρωα ακολουθεί αυτή του αναγνώστη. Αυτό προϋποθέτει βέβαια έναν καλά

Zur Geschichte des deutschen Bildungsromans, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1988· Α. Γλυκοφρύδη - Λεοντσίνη, *Νεοελληνική Φιλοσοφία, Θέματα Πολιτικής και Ηθικής*. Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 2001 σ. 389.

²⁸¹ Friedrich von Blanckenburg, *Versuch über den Roman* (Vorbericht), Leibniz und Liegnitz 1774.

²⁸² Blanckenburg, *Versuch über den Roman*, Vorbericht: ό.π., σ. 9,12,14.

²⁸³ Blanckenburg, *Versuch über den Roman*, ό.π., σ. 31.

μορφωμένο συγγραφέα και αφηγητή, ο οποίος θα είναι σε θέση να δημιουργήσει μία αφηγηματική ιστορία, με διδακτική, αισθητική και αφομοιωτική αξία.

Η σημασία του «παιδαγωγικού μυθιστορήματος» στην ιστορία της γερμανικής Λογοτεχνίας αναδεικνύεται από τον Γερμανό φιλόλογο και καθηγητή Αισθητικής και Ρητορικής Karl Morgenstern (1770-1852), ο οποίος διακρίνει την παιδαγωγικότητα στα καλά μυθιστορήματα²⁸⁴. Επισημαίνεται μάλιστα η αξία του αληθινού λογοτέχνη ή του ποιητή, ο οποίος μεταφέρει μέσα από το έργο του την δική του ολοκληρωμένη παιδεία. Επίσης, παρατηρεί πως από τους ήρωες του *παιδαγωγικού μυθιστορήματος* απουσιάζει η υψηλή ηθική αξία και ο επεμβατικός αντρικός χαρακτήρας. Η συστηματοποίηση και η κατηγοριοποίηση του νέου λογοτεχνικού είδους «Bildungsroman» επιχειρείται το 1819, σε μία ομιλία του Morgenstern για την «Ουσία του Παιδαγωγικού Μυθιστορήματος» («Über das Wesen des Bildungsromans», 1820). Το νέο λογοτεχνικό είδος αποκτά και δεύτερη διάσταση, όπως αυτή της εξέλιξης («Entwicklungsroman»). Η διαφοροποίηση ανάμεσα στο διδακτικό και το παιδαγωγικό, το φιλοσοφικό και το καλλιτεχνικό, εντοπίζεται γύρω από τη κλασική αντίληψη της μόρφωσης, της αρμονικής σκέψης και της γενικής μόρφωσης του ανθρώπου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του είδους, αποτελεί το κλασικό παιδαγωγικό μυθιστόρημα «Τα χρόνια μαθητείας του Wilhelm Meister» του J.W. von Goethe (1795/96), το οποίο θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο, όχι μόνο σε σχέση με την εποχή της εμφάνισής του, την περίοδο του γερμανικού Διαφωτισμού, αλλά και αναφορικά με την προώθηση της μορφωτικής ιδέας²⁸⁵.

Το παιδαγωγικό μυθιστόρημα διαθέτει για τον G.W.Fr. Hegel (1770-1831) μία ιστορικό-φιλοσοφική βάση. Το αναμενόμενο ευτυχές τέλος στα παιδαγωγικά μυθιστορήματα, τα οποία αντιμετωπίζει ο Hegel με χλευασμό δεν ανταποκρίνονται στη καλλιτεχνική φιλοσοφία του μυθιστορήματος της περιόδου γύρω στο 1800, αλλά πολύ περισσότερο σε ένα διαχρονικό αφηγηματικό μοντέλο του κοινού για την εποχή μυθιστορήματος αγάπης και διασκέδασης.

Το «παιδαγωγικό μυθιστόρημα» (Bildungsroman) επέχει ξεχωριστή θέση στη ιστορία της παιδαγωγικής Λογοτεχνίας του γερμανικού Διαφωτισμού. Η διάπλαση και η διαμόρφωση ως έννοιες σε συνδυασμό με αυτή της εικόνας προσεγγίζονται πλέον λογοτεχνικά σε σχέση με την εφηβική ηλικία ως διαδικασία ενηλικίωσης του νέου. Έτσι προκύπτει μία μεγάλη ποικιλία από μυθιστορηματικά έργα, όπως ήταν το «παιδαγωγικό μυθιστόρημα» και τα υποείδη του «μυθιστόρημα μαθητείας, διαμόρφωσης, διάπλασης,

²⁸⁴ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 397.

²⁸⁵ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 398· Fr. Martini, 'Der Bildungsroman: Zur Geschichte des Wortes und der Theorie'. *Deutsche Vierteljahrsschrift* 35, 1961 σ. 44-63.

εφηβείας, αγωγής, περιπέτειας, το διδακτικό μυθιστόρημα, το μορφωτικό-εξελικτικό-μυθιστόρημα και το μυθιστόρημα διάπλασης του Καλλιτέχνη».

Στα πλαίσια της λογοτεχνικής παραγωγής γερμανικών «παιδαγωγικών μυθιστορημάτων» η ιστορία του *Αγάθωνα* του C.M. Wieland²⁸⁶ (1733-1813) θεωρείται δικαιωματικά ένα μορφωτικό-ψυχολογικό-εξελικτικό-μυθιστόρημα με ιδιαίτερη παιδαγωγική σημασία. Η διδακτική αξία του προκύπτει μέσα από τη διαμόρφωση του χαρακτήρα του ατόμου ύστερα από εσωτερικές αλλαγές, την αποκάλυψη της πραγματικής του φύσης, την πραγματική διάσταση της φύσης του ανθρώπου, την διαφύλαξη ηθικών αξιών, το κλασικό ιδεώδες της «καλοκαγαθίας», τη μόρφωση ως αποτέλεσμα μίας σειράς αλλαγών και τέλος το παιδαγωγικό ιδεώδες συνυφασμένο με αρχαιοελληνικά πρότυπα.²⁸⁷

Με τον Blanckenburg το έργο του *Αγάθωνα* εισάγεται στον χώρο της μυθιστοριογραφίας. Ο ίδιος διακρίνει τα ιδιαίτερα λογοτεχνικά και συγχρόνως φιλοσοφικά κριτήρια που πληροί, προκειμένου να αναδειχθεί η μέγιστη αισθητική και συγχρόνως παιδαγωγική αξία του. Ο ποιητής-συγγραφέας Chr. M. Wieland οφείλει να διαθέτει φιλοσοφική παιδεία. Ο Blanckenburg διέκρινε την καλή γνώση του Γερμανού μυθιστοριογράφου για την Ομήρου *Ιλιάδα* στον κριτικό στοχασμό του δημιουργού στην ποιητική του που βρίσκει τη απόλυτη εφαρμογή στην παιδαγωγική του ομηρικού έπους. Έτσι όπως διατυπώνεται τουλάχιστον με ακρίβεια μέσα από τη σύλληψη των παιδαγωγικών ιδεών του Blanckenburg για το συγκεκριμένο έργο: «[...] so bin ich gar nicht böse über seine Anwendung des homerischen Werkes: Ήφαιστε πρόμολ' ωδε, Θέτις νυ τι στο χαριζει. Π. C.²⁸⁸». Στη ποίηση του Wieland προβάλλονται τα θεωρητικά συστήματα των Στωικών και του Πυθαγόρα που ενισχύουν τη διδακτική αξία του έργου κυρίως με τον Φανία στο τρίτο βιβλίο της υπόθεσης του *Αγάθωνα*. Μέσα από την ανάλυση των φιλοσοφικών συστημάτων των μεγάλων σχολών της ελληνικής αρχαιότητας ο αναγνώστης αποκτά σαφή εικόνα και αντίληψη για την εποχή που διαμορφώνεται η ιστορία του αρχαιοελληνικού πνεύματος. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «-wenn uns der Dichter nicht mit den Systemen der Stoiker und Pythagorärs unterhalten hätte. Eben so lehrreich, im eigentlichen Sinne, ist die Unterhaltung,

²⁸⁶ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 398-399. Το μυθιστόρημα του *Αγάθωνα* μεταφράστηκε από τον Κ. Κούμα το 1814, σημαντικό εκπρόσωπο του νεοελληνικού Διαφωτισμού με έκδηλες τάσεις γερμανισμού το οποίο ξεχώρισε για το ιδιαίτερο φιλοσοφικό και λογοτεχνικό περιεχόμενο του, με έμφαση στην ηθική και αισθητική αγωγή. Εκτενέστερα, βλ. C. M. Wieland, *Αγάθων*, μτφρ. Κ. Μ. Κούμας, τ. 1^{ος}, Βιέννη 1814, σ. μθ'. «Σύνοψις της παρούσης κατάστασης της παιδείας εις την Γερμανίαν», *Ερμής ο Λόγιος* 23 (12.1819). αρ. 2, 893-903.

²⁸⁷ C. M. Wieland, *Geschichte des Agathon*. Frankfurt a. M. Orell, Gessner und Comp, 1766/1767·Π. Κανελλόπουλος, *Ιστορία του Ευρωπαϊκού πνεύματος*, τόμ. 1. Αθήνα: Οι φίλοι του βιβλίου 1976, σ. 437, Α. Γλυκοφρύδη – Λεοντσίνη, *Νεοελληνική Φιλοσοφία, Θέματα Πολιτικής και Ηθικής*. Αθήνα: Αφοί Τολίδη 2001 σ. 389· Κ. Χατζημπύρος, *Ηθική και αισθητική καλλιέργεια του προσώπου στον νεοελληνικό διαφωτισμό. Αδαμάντιος Κοραΐς και Κωνσταντίνος Κούμας*. Αθήνα Οσελότος 2014, σ. 230-234.

²⁸⁸ Blanckenburg, *Versuch über den Roman*, ό.π., σ. 416.

- [...]»²⁸⁹. Εμβαθύνει ως προς την καταγωγή του ήρωα και την πλοκή του έργου που το εξετάζει ως μια καθαρά ελληνική υπόθεση. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «ο Αγάθων είναι από κάθε άποψη Έλληνας καθώς η λέξη αυτή ανήκει στους πραγματικούς Έλληνες (- Agathon war ein Grieche, in dem echten Sinn, den dies Wort den wahren Griechen hatte²⁹⁰». Κάποια από τα ιδανικά των χαρακτήρων που υποδύονται τους ήρωες του έργου θα μπορούσαν πιθανότατα να βρουν έκφραση στο «καθόλα» του Αριστοτέλη. Ο Blanckenburg αναφέρει γι' αυτό χαρακτηριστικά: «Ich weiß nicht, ob sich mit diesem Ideal eines Charakters das καθόλα des Aristoteles, das Allgemeine, das er von den dichterischen Charakteren fodert, verträgt^e)? [...] ^e) [...] aber ich kann es mir nicht verwehren, [...] sein Fabel des Euripides, wenn Elektra sagt: Θάνοιμι, μητρός αιμ' επισφάξασ' εμή^s.²⁹¹». Οι παιδαγωγικές αρχές της καλαισθησίας ή του γούστου (Geschmack) καθώς επίσης την ιδέα του ύψους στα ανθρώπινα πράγματα τροφοδοτούν το έργο του Γερμανού ποιητή. Ο Blanckenburg συμπορεύεται ακόμη με τις πεποιθήσεις των Στωικών να αποδίδουμε υψηλή αξία στα πράγματα:

«Ειδέναι χρη, Φίλτατε, διότι, καθάπερ καν τω κοινω βιω ουδεν υπάρχει μέγα, ου το καταφροναν ετσι μέγα, οίον πλούτοι, τιμαί, δοξαί, τυραννίδος, και όσα δη άλλα εχει πολύ το έξωθεν προστραγωδήμενον, εκ αν τω γε Φρονίμω δόξειεν αγαθά υπερβάλλοντο, ων αυτό το περιφρονείν αγαθόν κ' μέτριον. Θαυμάζουσι γουν των εχόντων αυτά μάλλον τους δυναμένεις έχειν, και διά μεγαλοψυχίαν υπερорώντας ¹). [...] ¹) Περί ύψους VII. Edit. Mor. Lips. P. 38.²⁹²».

Στη Παιδαγωγική της Λογοτεχνίας του γερμανικού Διαφωτισμού προκύπτει βέβαια μια πλειάδα έργων που προστίθενται στη σημαντική λογοτεχνική παραγωγή της εποχής. «Τα χρόνια μαθητείας» του Wilhelm Meister (1795/1796) του J.W. Goethe (1749-1832) είναι ένα πρότυπο «παιδαγωγικό μυθιστόρημα» (Bildungsroman), το οποίο πραγματεύεται τη κλασική αντίληψη της μόρφωσης (αρμονία), το ιδεώδες της καλοκαγαθίας ως αποτέλεσμα λήψης παιδείας, το ήθος. Η διάπλαση της προσωπικότητας και της ενηλικίωσης θα προκύψει μέσω εμπειριών, η ενάρετη προσωπικότητα με κοινωνική συνείδηση ενώ επικρατεί μία θρησκευτική αντίληψη για την ωραία ψυχή. Τα «κλασικά πλασμένα πρόσωπα προβάλλονται από τον Goethe μέσα από ένα βόρειο ρομαντικό φόντο²⁹³».

²⁸⁹ Blanckenburg, *Versuch über den Roman*, ό.π., σ. 404.

²⁹⁰ Blanckenburg, *Versuch über den Roman*, ό.π., σ. 344.

²⁹¹ Blanckenburg, *Versuch über den Roman*, ό.π., σ. 459.

²⁹² Blanckenburg, *Versuch über den Roman*, ό.π., σ. 474.

²⁹³ Π. Κανελλόπουλος. *Ιστορία του Ευρωπαϊκού πνεύματος*, τόμ. 1. Οι φίλοι του βιβλίου, Αθήνα 1976, σ. 489.

Ο «Ροβινσώνας ο Νεότερος»²⁹⁴ (1779/1780) του J.H. Campe (1746-1818) αποτελεί ένα ακόμα «παιδαγωγικό μυθιστόρημα περιπέτειας» και μια τυπική γερμανική εκδοχή «Ροβινσωνιάδας». Οι παιδαγωγικές αξίες που προβάλλονται μέσα σε αυτό είναι η απλότητα της φύσης, η ικανότητα επιβίωσης, η προφύλαξη από την αρνητική επίδραση του πολιτισμού και η άσκηση της έλλογης ικανότητας. Επιπλέον, το δεύτερο «μυθιστόρημα περιπέτειας» του J.H. Campe «Η ανακάλυψις της Αμερικής» (1781) θέτει στο προσκήνιο τον διαφωτισμό του παιδιού και της λογικής του μέσα από ευχάριστες και χρήσιμες γνώσεις.²⁹⁵ Η συναισθηματική του εξέλιξη θα προκύψει με γνώμονα τη θρησκευτική του ευλάβεια και πίστη, με αίσθημα κοινωνικοποίησης, με αξιοποίηση ικανοτήτων και δεξιοτήτων για τη δημιουργία χρήσιμων πολιτών, τις χαρές της ζωής, το ομαδικό πνεύμα σε αντιμετώπιση δυσκολιών. Σε κάθε περίπτωση, προβάλλεται το αίτημα για ευχάριστη και ωφέλιμη γνώση.

Συμπερασματικά, η παιδαγωγική διάσταση στα «μορφωτικά μυθιστορήματα» (Bildungs-/Erziehungsromane) του γερμανικού Διαφωτισμού²⁹⁶ συνεπάγεται τη προετοιμασία του παιδιού ως αναγνώστη, τη παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών λειτουργών στην αξία της ενάρετης ζωής που υπόσχεται ευδαιμονία, τη μελέτη της ανάπτυξης των σταδίων ζωής ως ανθρώπινης ικανότητας, τον ευχάριστο χώρο μάθησης με προοπτικές ενός τρόπου ζωής, τον ορισμό της παιδικής ηλικίας ως μίας περιόδου προετοιμασίας για την ενήλικη ζωή, τη λιγότερη αισθητική και περισσότερη ωφέλιμη ευχαρίστηση μέσω της μάθησης.

Το παιδαγωγικό μυθιστόρημα²⁹⁷ (Bildungsroman) κατά τον στοχασμό του Friedrich von Blanckenburg (1774) στο έργο *Απόπειρα για ένα μυθιστόρημα (Versuch über den*

²⁹⁴ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 399-400.

²⁹⁵ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 399. «Τα έργα αυτά μεταφράστηκαν και «μετακενώθηκαν» από τον Κωνσταντίνο Μπέλλιο την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Βλ. σχετικά: α. *Του Νέου Ρόμπινσον συμβάντα συντεθέντα μεν εις Γερμανικόν ιδίωμα, μεταφρασθέντα δε εις την απλήν ημών διάλεκτον, παρά Κωνσταντίνου Δημητρίου Μπέλλιου εκ Αινοτοπόλεως της Μακεδονίας, και παρ' αυτοίς αφιερωθέντα τοις εντιμοτάτοις χρησιμοτάτοις κι εν πραγματευταίς αρίστοις Αυταδελφοίς Κυρίοις Αδάμ και Δημητρίω Κωνσταντίνου Τζετήρη ων εκ τοις αναλώμασι Τύποις εκδοθέντα Τόμος Α΄*, Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας Γεωργ. Βεντότη 1792, β. *Η Ανακάλυψις της Αμερικής, Βιβλίον ψυχαγωγικόν διά Παίδας και Νεανίσκους διηρημένον εις τρεις Τόμους, εκ της υπό Ι.Ε. Κάμπε, εις το Γερμανικόν Πέμτης (sic) επιδιορθωθείσης Εκδόσεως εν τη ημετέρα καθομιλουμένη Διαλέκτω μεταφρασθεν υπό Ιωάννου Μπιλλιάρου του εξ Ιωαννίνων. Επιθεωρηθέν δε και διορθωθέν υπό Γεωργίου Ρουσιάδου και νυν το πρώτον Τύποις εκδοθεν Δαπάνη και Προκαταβολή της φιλοκάλου Κυρίας Α. Χέτζενδόφερ. Τόμος πρώτος μετά μιας χαλκογραφικής εικόνας και ενός γεωγραφικού Πίνακος*. Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εκ της Τυπογραφίας Ιωάννου Σνέπερ. 1820.

²⁹⁶ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 399. «Η γερμανική μυθολογία της Παιδαγωγικής στη Λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού εκπροσωπήθηκε επάξια από «μεγαλοφυσείς και πολυμαθείς άνδρες κατά την συνάντησή τους στην Βειμαρική αυλή – τους επισημότερους άνδρες της Γερμανίας – ο Γαίτης (Goethe), ο Σχίλλερ (Schiller), ο Βειλάνδος (Wieland), ο Έρδερ (Herder) κ.ά. όπως ... ο Βινγκελμάννος (Winkelmann)». Για σχετικές αναφορές βλ. ενδεικτικά, «Σύνοψις της παρούσης κατάστασης της παιδείας εις την Γερμανίαν», *Ερμής ο Λόγιος* 22 (11.1819), 854.

²⁹⁷ Selbmann Rolf, *Der deutsche Bildungsroman*, ό.π., σ. 3-8·πβ. Κ. Δ. Μαλαφάντης, «Το 'παιδαγωγικό μυθιστόρημα' και η εισδοχή του στη νεοελληνική λογοτεχνική παράδοση», στο *Figura in Praesentia*, Μελέτες αφιερωμένες στον καθηγητή Θανάση Νίκα, επιμέλεια Κώστας Ντίνας, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2018, σ. 266-282,

Roman), εστιάζει επομένως στη διαπαιδαγώγηση και διαμόρφωση χαρακτήρων. Η νέα γραφή αφορά τη μόρφωση του αστού πολίτη και την εσωτερική διαμάχη του μεμονωμένου ήρωα. Ο ποιητής αποδίδει μία νέα διδακτική και ηθική ωφέλεια στο μορφωτικό μυθιστόρημα. Η σημασία του νέου είδους στην ιστορία της λογοτεχνίας²⁹⁸ αναδεικνύεται από τον καθηγητή Αισθητικής Karl Morgenstern (1770-1852): «Ένα μυθιστόρημα είναι καλό όταν είναι παιδαγωγικό». Ο αληθινός λογοτέχνης ή ποιητής μεταφέρει μέσα από το έργο του τη δική του ολοκληρωμένη παιδεία και κατονομάζει αξιόλογους συγγραφείς της εποχής του γερμανικού Διαφωτισμού (Wieland, Goethe, Schiller και Klingler).

Τα γερμανικά μυθιστορήματα αγωγής κατανέμονται στα είδη: *παιδαγωγικό / μορφωτικό* (Erziehung), *περιπέτειας*²⁹⁹ (Abenteuer), *βιογραφικό* (Biographisches), *εξελικτικό* (Entwicklung), *αφηγηματικό* (Bildungserzählung) και *διδακτικό ιστορικό* (Bildungsgeschichte). Η κλασική αντίληψη της μόρφωσης λ.χ. στο έργο *Wilhelm Meister* του J. W. v. Goethe³⁰⁰ στο πνεύμα της Παιδαγωγικής του γερμανικού μυθιστορήματος³⁰¹ σχετίζεται με τη θεωρία εξέλιξης-ωρίμανσης μέσα από την αφήγηση, όπως στο μυθιστόρημα της μεταμόρφωσης. Ο γερμανικός όρος *Bildung* συνδέεται αρχικά με τις έννοιες της *εικόνας* (λατ. imago) και της *μορφής* (λατ. form), δηλαδή, της *μορφοποίησης* με έντονη θρησκευτική, ευσεβιστική χροιά. Τον 18ο αιώνα, το κύριο ζητούμενο της μόρφωσης είναι η υποδειγματική διάπλαση του ανθρώπου στην υπηρεσία της πολιτισμικής προόδου. Η εκκοσμίκευση του όρου *Bildung* οδήγησε στη μεταπήδησή του στο ανθρωπολογικό, παιδαγωγικό και αισθητικό πεδίο μελέτης και έρευνας. Εμφανίζονται νέες θεωρίες αγωγής, ενώ τα παιδιά εκπαιδεύονται από παιδαγωγούς με στόχο την ηθική τους καλλιέργεια. Ο επιστημονικός στοχασμός, ως βασική συνιστώσα του Διαφωτισμού, συνέβαλε στη διανοητική χειραφέτηση της μικρής ηλικίας, την απαλλαγή από θρησκευτικές προλήψεις, την εξουσία των μοναρχιών και το σκοταδισμό. Σε αυτό το πλαίσιο, ο άνθρωπος νοείται ως ον, το οποίο μέσα στα όρια της επίγειας ζωής του έχει τη δυνατότητα να αναπτύξει τις εγγενείς, φυσικές του καταβολές και να καλλιεργήσει τις ικανότητές του. Αυτό το πνεύμα απηχεί στη κλασική έννοια της μόρφωσης, όπως αποτυπώνεται στα γερμανικά έργα της εποχής. Για τον Goethe, ο πυρήνας της θεωρίας του για την ανάπτυξη της προσωπικότητας του ανθρώπου αναπαρίσταται με την οργανική ανάπτυξη των φυτών. Στο έργο του *Gestalt-, Verwandlungs- und*

πβ. Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 397-400.

²⁹⁸ Selbmann, *Der deutsche Bildungsroman*, ό.π., σ. 9-15.

²⁹⁹ Selbmann, *Der deutsche Bildungsroman*, ό.π., σ. 12-15.

³⁰⁰ Ο πλήρης τίτλος, J.W. Goethe / J. Fr. Reichardt, *Wilhelm Meister's Lehrjahre*. Bd. 1-4, Johann Friedrich Unger: Berlin 1795/96. Πβ. Johann Wolfgang Goethe: *Wilhelm Meisters Lehrjahre* (1795/96), hg. v. Erich Trunz, München 1981 [=Hamburger Ausgabe, Bd. VII]. Πβ. H.-E. Hass: «Goethe-Wilhelm Meisters Lehrjahre», στο: Benno v. Wiese (Hg.): *Der deutsche Roman. Vom Barock bis zur Gegenwart*, Bd. 1, Düsseldorf: August Bagel Verlag 1963, σ. 132-210.

³⁰¹ Selbmann, *Der deutsche Bildungsroman*, ό.π., σ. 16-19.

Vergleichungslehre (Διδασκαλία διαμόρφωσης, εναλλαγών και σύγκρισης, 1794) διατυπώνει τις βασικές παραδοχές του: το «νόμο της εσωτερικής φύσης για τη δημιουργία των φυτών» και το «νόμο των εξωτερικών συνθηκών, για την τροποποίηση τους». Το μοντέλο της ανθρώπινης ύπαρξης και εξέλιξης, ο Goethe το αντιλαμβάνεται, τόσο ως γενετικό υλικό του ανθρώπου στις εγγενείς καταβολές του, όσο και ως εξωγενή παράγοντα. Στο έργο του *Η μεταμόρφωση των φυτών (Metamorphose der Pflanzen, 1798)* εκφράζεται η έννοια της μεταμόρφωσης με ποιητική χροιά. Η ολοκληρωμένη προσωπικότητα συγκροτείται συνειδητά, ως συνέπεια ηθικής απόφασης του ατόμου (*sittliche Entscheidung*). Το *εξελικτικό μυθιστόρημα* λειτουργεί ως αφήγημα, που πραγματεύεται τη συναλλαγή του ατόμου με τον κόσμο στον οποίο ανήκει, με αποτέλεσμα να οδηγηθεί στη σταδιακή ωρίμανση και ανάπτυξή του. Η ιστορία του Αγάθωνα³⁰² (*Agathon*) του Chr. M. Wieland θεωρείται ένα *ψυχολογικό εξελικτικό μυθιστόρημα* ενώ η ιστορία του *Wilhelm Meister* ένα τυπικό γερμανικό *Bildungsroman*.³⁰³

Εν συνεχεία να σημειώσουμε ότι ο Joachim Heinrich Campe, ο φιλανθρωπιστής παιδαγωγός (1785-92) του γερμανικού Διαφωτισμού, δημιούργησε το δικό του παιδαγωγικό μυθιστόρημα με τίτλο *Robinson der Jüngere*³⁰⁴ (1779). Το έργο αυτό που φέρεται ως *μυθιστόρημα περιπέτειας* μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Κωνσταντίνο Μπέλιο³⁰⁵ στα 1792, λόγω της παιδαγωγικής αξίας του. Στα προλεγόμενα της μετάφρασής του θα υπογραμμίσει τη σημασία τού να αξιοποιηθεί ως σχολικό ανάγνωσμα για τους Έλληνες μαθητές, στη θέση άλλων συντηρητικών και παρωχημένων εκκλησιαστικών εγχειριδίων (Οκτώηχος, Ψαλτήρι). Η δόξα της λογικής πρέπει να επιστρέψει στο φιλόμουσο ελληνικό έθνος. Τέλος, η γερμανική *Ροβινσωνιάδα* αποτελεί ένα νέο λογοτεχνικό είδος στην Παιδαγωγική του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

³⁰² Ο πλήρης τίτλος: C. M. Wieland, *Geschichte des Agathon*, Φραγκφούρτη 1766/1767.

³⁰³ Selbmann, *Der deutsche Bildungsroman*, ό.π., σ. 15-19.

³⁰⁴ J.H. Campe, *Robinson der Jüngere; zur angenehmen und nützlichen Unterhaltung für Kinder*, 1779-1780.

³⁰⁵ Κατά την 11^η έκδοση του πρωτοτύπου [*Robinson der Jüngere; Ein Lesebuch für Kinder*, Härter, Wien 1819] θα προκύψει η δίτομη ελληνική μετάφραση του εν λόγω έργου με τίτλο α) *Του Νέου Ρόμπινσον συμβάντα συντεθέντα μεν εις Γερμανικόν ιδίωμα [Joachim Heinrich Campe], μεταφρασθέντα δε εις την απλήν ημών διάλεκτον, παρά Κωνσταντίνου Δημητρίου Μπέλιου εκ Λινοτοπόλεως της Μακεδονίας, και παρ' αυτοίς αφιερωθέντα τοις εντιμοτάτοις χρησιμοτάτοις κι εν πραγματευταίς αρίστοις Ανταδελφοίς Κυρίοις Αδάμ και Δημητρίω Κωνσταντίνου Τζετήρη ων εκ τοις αναλώμασι Τύποις εκδοθέντα Τόμος Α', εν Βιέννη της Αουστρίας 1792. Εκ της Ελληνικής Τυπογραφ. Γεώργ. Βεντότη, β) *Του Νέου Ρόμπινσον συμβάντα. Συντεθέντα μεν εις Γερμανικόν ιδίωμα [Joachim Heinrich Campe], μεταφρασθέντα δε εις την απλήν ημών διάλεκτον, παρά του Ευγενεστάτου κυρίου Βαρόνος Κωνσταντίνου Δημητρίου Μπέλιου του εκ Λινοτοπόλεως της Μακεδονίας. Νυν δε ανατυπωθέντα δαπάνη της κυρίας Ελένης Εμμανουήλ Ταφρά του εκ Θεσσαλονίκης. Τόμος Β'. Εν Βιέννη της Αουστρίας, εκ της Τυπογραφίας του Δημητρίου Δαβιδοβίκη 1819. Για τη μεταφραστική δραστηριότητα και την πρόσληψη των έργων του Campe στη νεοελληνική γραμματεία, πβ George Veloudis, *Germanograecia: Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, Amsterdam: A.M. Hakkert, 1983 Κ. Δ. Μαλαφάντης, *Η Παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2001 του ίδιου, *Παιδαγωγική της λογοτεχνίας*, τ. Α', εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2005.**

Η ιδιαίτερη απήχηση που είχε το νέο γραμματολογικό είδος στην λογοτεχνική ιστορία του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (ειδικότερα του γερμανικού Διαφωτισμού) και οι μορφωτικές δυνατότητες που προκύπτουν από αυτό, οδήγησαν σημαντικούς λόγιους παιδαγωγούς της εποχής που εξετάζουμε να το εισάγουν στη νεοελληνική γραμματεία.³⁰⁶ Συνεπώς τα «παιδαγωγικά μυθιστορήματα» αποτέλεσαν σημαντικό μέρος του «μετακενωτικού» προγράμματος αφηγηματικών κειμένων της νεοελληνικής γραμματείας ως αποτέλεσμα λήψης της γερμανικής παιδείας και «μετακομιδής» της στη νεοελληνική. Για το σκοπό αυτό θα αναφερθώ στη συνέχεια σε σημαντικές συμβολές που τείνουν προς αυτή την κατεύθυνση.

2.1. J. H. Campe, Ροβινσών ο νεότερος

Ο Joachim Heinrich Campe (1746-1818) υπήρξε εκτός των άλλων σημαντικός συγγραφέας παιδικών συγγραμμάτων. «Τα συγγράμματά του», όπως διαπιστώνει ο Κ.Μ. Κούμας, «αποβλέπουν την αγωγή των παιδών και κορασίων, όλα ηθικώτατα και γλαφυρώτατα».³⁰⁷ Το έργο του Γερμανού σοφού *Ρόβινσον, ο νεότερος: προς όφελος της ευχάριστης και ωφέλιμης ενασχόλησης των παιδιών* (*Robinson der Jüngere; zur angenehmen und nützlichen Unterhaltung für Kinder*) εκδόθηκε για πρώτη φορά στα 1779-1780 και μεταφράστηκε στα ελληνικά³⁰⁸ από τον Κωνσταντίνο Δημήτριο Μπέλιο, όπως έχει ήδη

³⁰⁶ Για το γραμματολογικό αυτό είδος και τις ιδιαίτερες πτυχές του βλ. αναλυτικά, Κ. Δ. Μαλαφάντης, «Το 'παιδαγωγικό μυθιστόρημα' και η εισδοχή του στη νεοελληνική λογοτεχνική παράδοση», στο *Figura in Praesentia, Μελέτες αφιερωμένες στον καθηγητή Θανάση Νίκα*, επιμέλεια Κώστας Ντίνας, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2018, σ. 266-282.

³⁰⁷ Αναφέρω, στη συνέχεια, εμβληματικά έργα του J.H. Campe που προσλαμβάνονται από λόγιους παιδαγωγούς του νεοελληνικού Διαφωτισμού: α) *Ηθική των παιδών ή Συνομιλία ηθικαί διά τα παιδιά Σύνθεμα του Κ. Κάμπε Εκ της Γαλλικής γλώσσης Μεταφρασθείσα Παρά Σπυρίδωνος Δεστούνη Δοκίμιον Εν τω της Κοινότητος Τυπογραφείω Παρά Λύμπη, Χαρίω και Ποπόβ. Εν Μόσχα: Έτει 1802* από το πρωτότυπο έργο: *Sittenbüchlein für Kinder aus gesitteten Ständen*, 5. Aufl., Hamburg 1787·β) *Του νέου Ρομπινσον συμβάντα. Συντεθέντα μεν είς Γερμανικόν ιδίωμα [Joachim Heinrich Campe], μεταφρασθέντα δε εις την άπλήν ήμων διάλεκτον παρά Κωνσταντίνου Δημητρίου Μπέλιου ... Τόμοι Α – Β.. 1792* από το γερμανικό πρωτότυπο: *Robinson der Jüngere; zur angenehmen und nützlichen Unterhaltung für Kinder*. Bd. 1-2, Bohn, Hamburg, 1779-1780 / *Robinson der Jüngere; Ein Lesebuch für Kinder*, από την 11^η έκδοση 1819·γ) *Η ανακάλυψις της Αμερικής: Βιβλίον ψυχαγωγικόν, διά παιδάς και νεανίσκους. / Διηρημένον εις τρεις τόμους εκ της υπό του Ι. Ε. Κάμπε [J.H. Campe], εις το γερμανικόν πέμπτης επιδιορθωθείσης Εκδόσεως, εν τη ημετέρα καθομιλουμένη διαλέκτω μεταφρασθέν υπό Ιωάννου Μπιλλιάρου, του εξ Ιωαννίνων. Επιθεωρηθέν δε και διορθωθέν υπό Γεωργίου Ρουσιάδου και νυν το πρώτον Τύποις εκδοθέν δαπάνη και προκαταβολή της φιλοκάλου κυρίας Α. Χετζενδόρφερ 1820* από το πρωτότυπό του στα γερμανικά *Die Entdeckung von Amerika*, Hamburg, [1781], 14. Aufl., Schulbuchhandlung, Braunschweig 1831, δ) *Πατρική Συμβουλή προς την Θυγατέραν μου. Υπό του συγγραφέως Ιωακείμ Ερρίκου Κάμπε και του εκ της Γερμανικής μεταφράσαντος Α.Ρ. Ραγκαβή. Μετεφράσθη κατά την 10^η έκδοσιν και εξεδόθη Δαπάνη του Β. Βιβλιοπωλείου Τόμος Α' - Β', εν Αθήναις εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας 1838* από το πρότυπο στα γερμανικά *Väterlicher Rath für meine Tochter. Ein Gegenstück zum Theophron*, Frankfurt und Leipzig, Braunschweig 1789. Για το βιογραφικό έργο του γερμανού παιδαγωγού βλ. αναλυτικά Α.Ι. Leyser, *Joachim Heinrich Campe; ein Lebensbild aus dem Zeitalter der Aufklärung*, 2. Aufg., Bd. 1, Drück und Verlag von Friedrich Vieweg und Sohn. Braunschweig 1896, σ. 227-256.

³⁰⁸ Η μετάφραση βασίστηκε στην 11^η έκδοση από τα γερμανικά: [Joachim Heinrich Campe, 1746-1818], *Robinson der Jüngere; Ein Lesebuch für Kinder*, Reutlingen, Mäcken'sche Buchhandlung, 1827.

επισημανθεί. Στον *Ερμή Λόγιο* (28.05.1819) κυκλοφόρησε εν τω μεταξύ η Είδηση της ανατύπωσης της εν λόγω μετάφρασης του παιδαγωγικού μυθιστορήματος *Ο Νέος Ρόμπινσον* (1782) του Campe, από τον τυπογράφο στη Βιέννη Δημήτριο Δαβιδοβίκη. Πρόκειται για τη κυκλοφορία μιας ελληνικής δίτομης μετάφρασης του ομώνυμου έργου (1792) από τα γερμανικά.³⁰⁹ Η ιδιαίτερη ποιότητα του βιβλίου οφείλεται στην ευχάριστη κι ωφέλιμη μάθηση που προσφέρει στους παιδικούς και νεανικούς αναγνώστες. Τον πρώτο τόμο του ευτελούς πονήματος προσφέρει «ο ταπεινότατος δούλος Κωνσταντίνος (Μπέλιος) για την κοινή ωφέλεια των αναγνωστών», ο οποίος απευθύνεται άμεσα προς τον αναγιγνώσκοντα:

«Τοιούτον ον βιβλίον μετεφρασμένον υπ' εμού εκ του Γερμανικού ιδιώματος προσφέρω σοι, ω ευγενές τε και φιλομουσον γένος της Ελλήνων, εις το οποίον περιέχονται τα μνήμη αξία συμβάντα του Ρόμπινσον νέου τινός ακμάσαντος μεν τω παρελθόντι αιώνι, ναυαγήσαντος δε περί την Αμερικίν. [...] Η προς πάντας δε τούτου ωφέλεια τόσον εις τόσο τους νέους, όσον και εις στους γέροντας, όπου παρεκίνησε κι άλλα γένη διά να το μεταφράσουν εις την ιδίαν διάλεκτον, καθώς εις την Ιταλικών, Αγγλικών, [...] ήτις τελευταία πλημμυρεί από διάφορά τε και πολυποίκιλα βιβλία ον παντί είδος μαθήσεώς τε και επιστήμης παρεκίνησε και εμένα να καταβάλω τόσους κόπους και υδρώτας εις των μετάφρασίν του [...] διά να γένη χρήσιμον εις τα παιδιά όπου δεν έχουν κανένα βιβλίον να αναγιγνώσκουν και να μανθάνουν την ιδίαν γλώσσαν, αλλά με τόσους κόπους και δυσκολίας χάνουσιν τον καιρόν τους εις την οκτώηχον και ψαλτήριον, χωρίς να εννοούν μίαν λέξιν, και να χρησιμεύσει τοιουτοτρόπως και εις το ημέτερον γένος»³¹⁰.

Στο προοίμιο προβάλλεται επιτακτικά το αίτημα «Προσεύχου και δούλευε». Μέσα από την αφήγηση ηθικών ιστοριών, όπως η «περίεργον ιστορίαν του Κρουζοε ή καλλίτερα Νέου Ρομπινσόν εις την ιδίαν πόλιν Χαμπούργ (Hamburg)», στολίζονται με ωφέλιμα παραδείγματα τα ήθη των νέων σε μία αρμονική οικογενειακή ζωή. Διαφαίνεται να ευνοείται η μάθηση της παγκόσμιας γεωγραφίας όπως προκύπτει μέσα από αναφορές περιοχών στο κείμενο της τούτης της ιστορίας:

«μακρότερα και από το Μπάνδμπέκ, (α) ... Χώρα η οποία απέχει μισήν ώραν από την Χαμπούργ, [...] έφθασαν εις το στόμειον Τέμιση (α) – Μεγάλος ποταμός, ο οποίος περνά από την Λόνδραν, η έως 16 ώρας μακρυνά χύνεται εις την Βόρειον θάλασσαν, [...] ένας ταξιδευτής της Γκουινέας ... (α) Βασίλειον της Αφρικής διοικούμενον παρά πολλών Εξουσιαστών, αλλ' όμως όλοι υποτάσσονται εις έναν αρχηγόν, τον οποίον ονομάζομεν μονάρχην της Γκουινέας, [...] οι Κάριβες Νήσοι (α) Νήσοι της μεσογείου Αμερικής, από τας οποίας οι εγκριτώτεροι είναι είκοσι τον αριθμόν, δηλ. [...]»³¹¹.

Στο έργο αυτό, αποτυπώνεται ακόμη η σημασία της πίστης στα πρότυπα της αγωγής του γερμανικού ευσεβισμού:

«ΠΑΤ. Ο πάνσοφος λοιπόν Θεός αναμφιβόλως είχε κάποιας σοφάς και καλές αιτίας, κι άφησεν όλην την συντροφίαν να πνιγή, και μόνον τον Ρόμπινσον να σωθή – όθεν ημείς

³⁰⁹ J. H. Campe, *Του Νέου Ρόμπινσον συμβάντα συντεθέντα μεν εις Γερμανικόν ιδίωμα, ... Τόμος Α', εν Βιέννη της Αουστρίας 1792. Εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας Γεωργ. Βεντότη.*

³¹⁰ Campe, *Του Νέου Ρόμπινσον συμβάντα*, ό.π., σ. 10, 17-18.

³¹¹ Campe, *Του Νέου Ρόμπινσον συμβάντα*, ό.π., σ. 17-18.

οι γήινοι άνθρωποι, όντες αδύνατοι να κατανοήσωμεν τας αιτίας [...] δεν πρέπει να στοχασθώμεν, ότι ήύραμεν την αλήθειαν, ο Θεός, παραδείγματος χάριν, ήμπορούσεν να προιδή, ότι η ζωή εις αυτούς τους ανθρώπους ήθελεν να είναι περισσότερο βλαβερά, παρά ωφέλιμος [...] εγώ είμαι παντοδύναμη Θεέ! Αιτία της δυστυχίας μου! Εσύ είσαι πολυέλεος και πολυεύσπλαχνος! Δεν πρέπει να παραπονεθώ επειδή μόνος μου ηθέλησα αυτά! [...]»³¹²

ψάλλοντας τον ακόλουθον ύμνον:

Ποτέ σου μη το στοχασθής Παρά θεέ να αφαιθής κτλ., ΙΩ. Μπράβο Ρόμπινσον καλά κάμνεις, όπου δεν είσαι τόσο μικρόψυχος καθώς πρώτα, αλλά έχεις την ελπίδα εις τον Θεόν!»³¹³

Αξιίζει να επισημανθεί ότι στο έργο αυτό προσφέρεται για λήψη στοιχειώδους γνώσης και για ανάπτυξη της νεολογίας από σημασιολογικής πλευράς:

«ΠΑΤ. Ιανουάριος! ΚΩΝ. Τριάντα και μίαν, ΠΑΤ. Φεβρουάριος ! ΚΩΝ. Έπρεπε να έχη τριάντα, αλλ' αυτός ποτέ μεν 28 έχει ποτέ δε 29, ΙΩ. Η τον *Καρτόφλια!* (Kartoffeln) (α) Μήλα της γης, τα οποία το πρώτον εις την Αμερικήν ευρέθησαν, έπειτα εφέρθησαν και εις την Ευρώπην, [...] Ηγαπημένε μου Ρομπινσόν! Σε εύχομαι κάθε ευτυχίαν κι επιμέλειαν εις ταις δουλείαις και αυτό θέλει σοι ωφελήσει [...] Ελένη ΙΩ. [...] Χάμπουργκ 7. Μαΐου 1779 ο πιστός δυο φίλος Ιωάννης ... ειλικρινής φίλος σου Γεώργιος ΝΙΚ.»³¹⁴

Κλείνοντας, μετά εσπέρας ενδεκάτης τονίζεται η σημασία της ηθικής αγωγής ως οδηγός επιβίωσης του «πτωχού Ρόμπινσον! Διά να είμεθα ευτυχείς εις τον Κόσμον [...] η αγαθότης του [...] μέσα από μια σειρά δραματικών γεγονότων με την ελπίδα των παιδικών αναγνωστών να απελευθερωθή υπό αυτάς τα δυστυχίας!»³¹⁵

³¹² Campe, *Του Νέου Ρόμπινσον συμβάντα*, ό.π., σ. 24, 55, 65.

³¹³ Campe, *Του Νέου Ρόμπινσον συμβάντα*, ό.π., σ. 65, 84, 101-102, 170.

³¹⁴ Campe, *Του Νέου Ρόμπινσον συμβάντα*, ό.π., σ. 116, 171-172.

³¹⁵ Campe, *Του Νέου Ρόμπινσον συμβάντα*, ό.π., σ. 262.

3. Τα αρχαία ελληνικά πρότυπα στη Παιδαγωγική του J. H. Campe (1746-1818)

3.1. Η Γενική Αναθεώρηση

Ο J.H. Campe³¹⁶ (1746-1818), ένας από τους σημαντικότερους παιδαγωγούς του γερμανικού Διαφωτισμού,³¹⁷ παρουσιάζει στο συλλογικό έργο του *Επιθεώρηση του συνολικού σχολικού και παιδαγωγικού συστήματος*³¹⁸ θεωρίες αγωγής της ελληνικής αρχαιότητας. Ο Campe προτρέπει τον αναγνώστη να μελετά τα συγγράμματα του Θουκυδίδη, του Πλουτάρχου και αυτά του Ομήρου, τα οποία εξυμνούνται ως έργα καθολικής μόρφωσης.³¹⁹ Επίσης, μνημονεύονται τα αριστουργηματικά έργα σημαντικών Γερμανών διαφωτιστών (Klopstock, Lessing, Wieland, Sterne) για τη συμβολή τους στις τέχνες, με έμφαση στις ιδέες του συναισθηματισμού, των περιπετειών και των παθών. Οι Γερμανοί διαφωτιστές ακολούθησαν τα πρότυπα από την ελληνική αρχαιότητα με έμφαση στις σωματικές (κολύμβηση) και στις πνευματικές ικανότητες (γενναιότητα, ανδρεία).³²⁰

Ο δεύτερος τόμος αφιερώνεται στις μορφές της αρετής και της ηθικής (επιδεξιότητα, υποχωρητικότητα, ελευθεριότητα, νοικοκυροσύνη, θάρρος, κ.ά.). Όπως διαπίστωνε ο Campe, ο Κικέρων, κατά τους αρχαίους Έλληνες, έκανε λόγο για «αντίφαση των καθηκόντων» (Widerspruch der Pflichten). Ωστόσο απουσίαζε από τα ζητήματα ηθικής η θεώρηση περί «σύγκρουσης των δυνάμεων ή των αρετών». Υπογραμμίζεται η θεώρηση ότι το παιδί θα έπρεπε να είναι σε θέση να μαθαίνει αυτόβουλα.³²¹

³¹⁶ Βλ. σχετικά, H. Rechtmann, «Campe, Joachim, Heinrich», *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Β', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Herder Αθήνα, 1964, σ. 51·J. Leyser, (1896). *Joachim Heinrich Campe; ein Lebensbild aus dem Zeitalter der Aufklärung*, τ. 1, εκδ. Friedrich Vieweg und Sohn, Μπράουνσβάγκ 1896, σ. 227-256.

³¹⁷ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 386-406.

³¹⁸ *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher / hrsg. von J. H. Campe* - Hamburg: C. E. Bohn Th. 1.-4.: 1785, Th. 5 – 7: 1786-1787, Wolfenbüttel, in der Schulbuchhandlung. - Th. 8 – 9: 1787, Wien und Wolfenbüttel, bey Rudolph Gräffer und Compagnie und in der Schulbuchhandlung. - Th. 10 - 16: 1788-1792, Wien und Braunschweig, bei Rudolph Gräffer und Compagnie und in der Schulbuchhandlung, πβ. C. Kersting, *Die Genese der Pädagogik im 18. Jahrhundert. Campes "Allgemeine Revision" im Kontext der neuzeitlichen Wissenschaft*, Deutscher Studien Verlag, Weinheim, 1992· Wolfgang Beutin, Klaus Ehlert, et.al. *Ιστορία της Γερμανικής Λογοτεχνίας. Από τις αρχές της ως σήμερα*, μτφρ. επιμ. Κυριακή Χρυσομάλλη-Henrich, εκδ. University Studio Press. Θεσσαλονίκη 2016, σ. 252-255.

³¹⁹ Για το σχετικό χωρίο βλ. «Die Schriften von Thukydides, [...] Plutarch [...] und mehrere andere Meisterstücke der Griechen, [...] müssen Lieblingssbücher eines Mannes seyn, der den Menschen kennen lernen will», βλ. σχετικά, J. H. Campe, *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens*, τ. 1., Carl Ernst Bohn: Hamburg 1785, σ. 243-244.

³²⁰ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 1, ό.π., σ. 438, βλ. αναλυτικά: «Bei den Völkern des Alterthums, Griechen, Römern und Deutschen, die sich durch Körperstärke so wie durch Geistesstärke, großen festen Sinn, Heldenmuth und Tapferkeit ausgezeichnet haben, war das Baden eine herrschende Sitte und Gewohnheit».

³²¹ J. H. Campe, *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens* von einer Gesellschaft praktischer Erzieher. Τόμ. 2., bei Carl Ernst Bohn: Hamburg 1785, σ. 344-345.

Στον τρίτο τόμο, κυριαρχεί το ζήτημα της χρησιμότητας και της καλλιέργειας των ψυχικών δυνάμεων σε όλες τις επιστήμες. Η παιδεία του Ιπποκράτη και η λογική του Αριστοτέλη πρέπει να αποτελούν μέρος της καθολικής μόρφωσης και μάλιστα να υιοθετείται η μέθοδος της απομνημόνευσης. Παραθέτω το σχετικό απόσπασμα από τα γερμανικά:

«Diese Bestimmtheit war auch vor diesem ein Erforderniß der Seelenkräfte in allen Wissenschaften. Der Arzt durfte nicht die Natur, er mußte den Galenus und den Hippokrates studiren - nicht studiren; auswendig lernen. Er durfte nicht denken, er mußte wissen; und was denn? Was die Vorgänger gelehrt hatten. In der Philosophie galt, nicht die Vernunft, sondern Aristoteles - man mußte denken, nicht was wahr und gut ist, sondern was Aristoteles gedacht hatte»³²².

Στον τέταρτο τόμο περιγράφονται τα ζητήματα της φιλοπατρίας και της φιλανθρωπίας ως καθολικά φαινόμενα. Η φιλοπατρία στην περίπτωση των Ελλήνων δεν διαφαίνεται στη γερμανική πηγή να ταυτίζεται με το αίσθημα της φιλανθρωπίας, καθώς παγιώνεται μέσω των εμφυλίων πολέμων για την επικράτηση των ορίων της.³²³ Το «παιδαγωγικό κόλπο» της μαιευτικής μεθόδου του Σωκράτη παρουσιάζεται ως μορφή αποτελεσματικής μάθησης για την απόκτηση γνώσης, μέσα από την αναγνώριση της άγνοιας. Αυτό μπορεί να συμβάλλει στην αποσαφήνιση εννοιών και στην άσκηση σοφής αυτοδιδασκαλίας. Η τεχνική της σωκρατικής διαλογικής διδασκαλίας προτείνεται από τον γερμανό παιδαγωγό Friedrich Gabriel Resewitz (1729-1806).³²⁴ Ο δάσκαλος πρέπει να καλύπτει τα γνωστικά κενά των μαθητών, να διατυπώνει ορισμούς και έννοιες κατά περίπτωση και να επαινεί χωρίς επικρίσεις, ώστε να αποφευχθεί κάθε είδος ημιμάθειας ή αμάθειας.³²⁵ Η έννοια του πατριωτισμού είναι για τον Campe ένα αίσθημα επιβεβαίωσης του οικείου περιβάλλοντος του ατόμου. Η πατρίδα για τον Έλληνα μπορεί να ιδωθεί από τα πρότυπα της αστικής ζωής στην Αθήνα και την Σπάρτη. Σε κάθε εμπόλεμη περίοδο κυριαρχούσε η αυτοθυσία για χάρη

³²² J. H. Campe, *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*, τόμ. 3., bei Carl Ernst Bohn: Hamburg 1785, σ. 508.

³²³ J. H. Campe, *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*, τόμ. 4., bei Carl Ernst Bohn, Hamburg 1785, σ. 76. Για το σχετικό χωρίο βλ. ειδικότερα «*) Die Vaterlandsliebe der Römer und Griechen hatte nicht Menschenliebe, sondern Haß und Verachtung anderer Menschen ausser den Königmauern [...]. Überhaupt weiß ich auch nicht, ob Vaterlandsliebe sich mit Menschenliebe immer so ganz vollkommen verträgt. [...]. ».

³²⁴ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 4, ό.π., σ. 272: *) [...] «Das war der berühmte Kunstgrif des Sokrates». Ο Resewitz σπούδασε στο πανεπιστήμιο της πόλης Halle στη Γερμανία ευαγγελική θεολογία και φιλοσοφία με υπηγητές τους φιλοσόφους του γερμανικού Διαφωτισμού Sigmund Jakob Baumgarten (1714–1762) και Georg Friedrich Meier (1718–1777). Ο εν λόγω εκπρόσωπος του γερμανικού Διαφωτισμού και ειδικότερα του θεολογικού ορθολογισμού υπήρξε μεταξύ άλλων εκδότης της τετραμηνιαίας παιδαγωγικής έκδοσης *Vorschläge, Gedanken und Wünsche zur Verbesserung der öffentlichen Erziehung: als Materialien zur Pädagogik*, 5. Bde. Hrsg. Friedrich Gabriel Resewitz, Nicolai, Berlin und Stettin [1777–86], 2^η έκδοση, 1798. Για τη ζωή και το έργο του Γερμανού διαφωτιστή, βλ. σχετικά στο λήμμα: “Resewitz, Friedrich Gabriel” στο *Allgemeine Deutsche Biographie*, Hugo Holstein, τ. 28, Reinbeck – Rodbertus, Leipzig 1889, σσ. 241-245.

³²⁵ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 4., ό.π., σ. 271-272.

της πατρίδας παρά τις απώλειες των περιουσιών των Αθηναίων (Θεμιστοκλής). Η ελληνική πατρική γη ήταν στις δημοκρατικές αστικές κοινωνίες η βασική μορφή πατριωτισμού:

«[...] So in Athen und Sparta. Zum Kriege, zum Tode fürs Vaterland, zu jedem Opfer seines Vermögens, seiner Kinder war der Athenieniser, [...]. Als sie aber in dem Kriege gegen den Xerxes ihre Leimhütten verlassen, und in ihre Schiffe steigen sollten, mußte Themistokles sie durch einen Götterspruch aus Delphi dazu bewegen. Der Boden, die Häuser, die Stadt sind also in den Republiken der Hauptgegenstand des Patriotismus.»³²⁶

Ο Σπαρτιάτης παρουσιάζεται ως Λακεδαιμόνας της καθημερινής ζωής στη βασιλική αυλή του.³²⁷ Η αγάπη για την πατρίδα (Vaterland) ερμηνεύεται από τον Campe ως ένα σύνολο πραγμάτων (διατροφή, ήθη, έθιμα). Η οικειοποίηση όλων αυτών των πραγμάτων θα καλλιεργήσει στο άτομο την αίσθηση του γούστου (Geschmack) και της ευεξίας.

Στον πέμπτο τόμο, η αρετή τίθεται σε συνάρτηση με τις λογικές πράξεις του ανθρώπου. Όσο περισσότερο διασφαλίζεται η καλλιέργεια της ικανότητας για ενάρετη και ηθική στάση στα πράγματα, τόσο περισσότερο αποδυναμώνεται η τάση της διεφθαρμένης ζωής:

«So wurden Epaminondas und der Enran von Phera, Chelonida und Parnfatis zu gleichem Paare geben; Rabis, wenn es solch ein Ungeheuer gab, als uns die Geschichtsschreiber unter diesem Namen schildern, würde ein tugendhafter Mann, und Alexander ein heiliger seyn.

*) [...] Wenn daher behauptet wird, daß wahre Tugend nicht ohne Fertigkeit gedacht werden könne; so versteht es sich, daß von einer Fertigkeit in hohem Grade, die Rede sey»³²⁸.

Ο Campe επηρεάζεται σημαντικά από τον συλλογισμό του Πλουτάρχου σχετικά με την καλλιέργεια της φυσικής κλίσης για να μπορεί το άτομο να προσαρμόζεται σταδιακά στη καλλιέργεια της ενάρετης ζωής.³²⁹

Η φιλανθρωπία (Menschenliebe) αποτελεί κεντρικό ζήτημα συζήτησης στον έκτο τόμο. Μέσα από αυτή εξαλείφονται οι αφορμές για την εκδήλωση των απάνθρωπων τάσεων (Veranlassungen zu unmenschlichen Trieben). Η διδασκαλία της ηθικής αγωγής θα πρέπει να γίνεται μέσα από αγαθές πράξεις, οι οποίες ισοδυναμούν με την εκπλήρωση των καθηκόντων (Pflichten), με βασική προϋπόθεση την καλή φυσική αγωγή. Η υπέρμετρη καλοσύνη σε ένα άρρωστο και αδύναμο σώμα είναι πάντα ελλειμματική και η ίδια η επίδραση του πνεύματος περιορίζεται μέσα από αυτή. Η αδράνεια οδηγεί τον άνθρωπο σε

³²⁶ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 4, ό.π., σ. 568-569.

³²⁷ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 4, ό.π. σ. 576-579. Ειδικότερα για το θέμα αυτό βλ. σ. 577: «[...] Nicht wahr, der Spartaner gefiel sich in Lacedämon, bei seinem Brei [...], besser, als an dem Hofe des großen Königes? ».

³²⁸ J.H. Campe, *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens*, τ. 5, Wien, Wolfenbüttel, in der Schulbuchhandlung 1786, σ. 269-270.

³²⁹ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 5, ό.π., σ. 274: «*) Campens philos. Kommentar über die Worte des Plutarchs: Tugend ist eine lange Gewohnheit, S. 19 ff.».

αρρωστημένα πάθη και αδυναμίες, χωρίς ανθρωπιά. Ο Αλκιβιάδης, ο Αντώνιος ο τροπαιοφόρος και ο Μούτιος ήταν, κατά τον Πλούταρχο, αξιόλογοι άνθρωποι. Όταν αυτό έπαψε να ισχύει κατακλύστηκαν από ισχυρά και ανείπωτα πάθη.³³⁰

Ο Campe έκανε λόγο στα κείμενά του για την σκληρή σπαρτιατική νομοθεσία, η οποία απέβλεπε στη δημιουργία σβέλτων και δραστήριων νέων. Η καταπολέμηση των αδικημάτων ήταν μέρος του προγράμματος της σπαρτιατικής εγκράτειας. Έτσι αποκτούσαν οι Λάκωνες την ικανότητα να αντιστέκονται σε κάθε πρόκληση υπέρμετρης ευχαρίστησης. Κατά τον Πλούταρχο, ο Σπαρτιάτης Γεραδάς δίκαια υποστήριζε με σθένος την αλληγορική φράση: «Ένας μοιχός είναι τόσο δυσεύρετος στη Σπάρτη, όσο ένα βόδι στις βουνοκορφές».³³¹

Κλείνοντας, οι παιδικές ασθένειες, ως θεματική ενότητα του έβδομου τόμου,³³² θα πρέπει να αντιμετωπίζονται χωρίς να δημιουργούν φοβικές εντυπώσεις. Ο Ιπποκράτης έχει κατορθώσει, κατά τον Campe, να «απειλεί τον ίδιο τον θάνατο» («Hippokrates * droht den Tod; [...]»).³³³

3.2. Η εκμάθηση των αρχαίων ελληνικών

Ο Campe αναγνωρίζει την άμεση επίδραση των αρχαίων κλασικών συγγραφέων και γλωσσών που δέχεται ο παιδαγωγός του γερμανικού Διαφωτισμού και ο πρώτος καθηγητής που έλαβε έδρα στον τομέα της παιδαγωγικής επιστήμης, Ernst Christian Trapp³³⁴ (1745-1818). Ομολογουμένως, ο Campe αναγνωρίζει τη συνεισφορά των αρχαίων Ελλήνων ως πρότυπα για τους νεότερους, ο ίδιος θεωρεί, ωστόσο, την εκμάθηση των αρχαίων γλωσσών δευτερεύον μάθημα.³³⁵ Επίσης, κάνει λόγο για ηθική διδασκαλία της νεολαίας που μπορεί

³³⁰ J. H. Campe, *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*, τόμ. 6., Wien, Wolfenbüttel 1787, σ. 54-55.

³³¹ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 6, ό.π., σ. 53-54: «Wahr sagte daher der Spartaner Geradas, wiewol in einem hyperbolischen Ausdruck, zu einem Fremden: es sey in Sparta so schwer einen Ehebrecher zu finden als einen Ochsen, der über die höchsten Berge zu sehen wäre. *) [...] *) Plutarch in dem Leben Epiurgs». [η μετάφραση δική μου].

³³² J. H. Campe, *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*, τόμ. 7, Wien, Wolfenbüttel in der Schulbuchhandlung 1787, σ. 296-297.

³³³ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 7, ό.π., σ. 298.

³³⁴ Για την ιδιαίτερη συμβολή του Ernst Christian Trapp (1745-1818) στη διάδοση της κλασικής παιδείας των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων σύμφωνα με τη παιδαγωγική εγκυκλοπαίδεια του J.H. Campe, βλ. «Über das Studium der alten classischen Schriftsteller und ihren Sprachen, in pädagogischer Hinsicht» στο *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*, τόμ. 7, Wolfenbüttel, in der Schulbuchhandlung 1787.

³³⁵ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 7, ό.π., σ. 311. Για το θέμα αυτό βλ. επίσης σ. 316: «Die lehrreichsten Schriften des Alterthums sind ohne Zweifel die Werke der Schüler des Sokrates, eines Plato, Xenophon, [...]. Diesen haben wir vielleicht, was die Schönheit der Form und des Stils betrifft, wenig oder nichts Aehnliches entgegen zu setzen. [...]».

να βασιστεί στα πρότυπα των μύθων του Αισώπου.³³⁶ Πέραν των άλλων η παιδεία του Σωκράτη άσκησε επιρροή στους Γερμανούς μαθητές³³⁷ και ταυτόχρονα τα σχολεία των νέων στη πόλη αποτελούσαν φυτώρια εκμάθησης των ελληνικών υπό προϋποθέσεις. Η ανάγνωση των Αρχαίων κλασικών στην αυθεντική γλώσσα τους (πρωτότυπα κείμενα) μπορεί, ωστόσο, κατά τον γερμανό φιλανθρωπιστή να επιδράσει εν μέρει αρνητικά στη μάθηση των νέων, όπως λ.χ. με την τροφοδοσία της λανθασμένης έννοιας του γούστου (Geschmack). Η *καλαισθησία* διαμορφώνεται μέσα από ξένα πρότυπα νεώτερων συγγραφέων ή από μεταφράσεις παλαιότερων.³³⁸ Η παλαιά μέθοδος της εκμάθησης αρχαίων γλωσσών καταλάμβανε σημαντικό μέρος στα σχολικά προγράμματα, με σκοπό τη καλλιέργεια της καλαισθησίας. Η γλωσσική μάθηση απαιτεί, ωστόσο, χρόνο για την αφομοίωση των ιδιωμάτων επικοινωνίας.³³⁹ Στα κατεξοχήν καλά βιβλία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας (*Λαοκόοντα*) δεν μεταφράζονται, ωστόσο, πολλές φορές εξ ολοκλήρου οι προσθήκες χωρίων. Ο Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781) ξεχώριζε, μάλιστα, για την καλή γνώση της ελληνικής: «Wir wissen nicht alle so viel Griechisch als Lessing, sagt er (Trapp)». Η κριτική θεωρία στη λογοτεχνία του για το *Σύμπλεγμα του Λαοκοόντος* αντιστρατεύεται την κανονιστική ποιητική του Johann Christoph Gottsched (1700-1766) και στρέφεται στη ποιητική ελευθερία και σε ρεαλιστικές αντιλήψεις.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω οι Γερμανοί φιλανθρωπιστές αναγνωρίζουν τη σημασία της εκμάθησης των αρχαίων ελληνικών ως ξένης γλώσσας και διακρίνουν τυχόν προβληματικές πτυχές που θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη.

Ο Campe διέβλεπε μέσα από την καλή γνώση των ελληνικών αδυναμίες στη μεταφορά των προτύπων τους,³⁴⁰ χωρίς να θεωρείται απαραίτητη η ανάκληση των προγενέστερων γνώσεων.³⁴¹ Επισημαίνεται, ακόμη, η κατάκτηση της ικανότητας του *εκλεπτυσμένου γούστου* (feinen Geschmack) που δεν βασίζεται απαραίτητα στις κοινότερες γνώσεις (gemeinnutzige Kenntnisse).³⁴²

Στον όγδοο τόμο της παιδαγωγικής εγκυκλοπαίδειας του Campe περιγράφονται σκοποί και μέσα αγωγής με απλές και ευχάριστες μεθόδους. Επίσης, προτείνονται εναλλακτικοί τρόποι διδασκαλίας για ανώτερη μόρφωση (Trapp). Ο Campe αντιλαμβάνεται την αξία των προπαρασκευαστικών γνώσεων (ιστορία, ξένες γλώσσες) *αλόγω τριβή*

³³⁶ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 7, ό.π., σ. 315.

³³⁷ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 7, ό.π., σ. 317.

³³⁸ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 7, ό.π., σ. 332.

³³⁹ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 7, ό.π., σ. 334.

³⁴⁰ Campe, *Allgemeine Revision*, τόμ. 7, ό.π., σ. 351-352: «Wir wissen nicht alle so viel Griechisch als Lessing, sagt er [...] Es giebt viele, die die Griechen fleissig lesen, denen man es aber an ihrem Stil nicht ansieht. [...]».

³⁴¹ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 7, ό.π., σ. 376.

³⁴² Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 7, ό.π., σ. 378.

(Gessner),³⁴³ δηλαδή, *επί του πρακτέου* (regelrecht).³⁴⁴ Η γλωσσική κατάρκτηση της μητρικής προετοιμάζει για τη νέα γνώση της ξένης γλώσσας. Οι μαθητές στο σύνολό τους θα πρέπει να λαμβάνουν τη ξένη γλώσσα ως απαραίτητη και χρήσιμη γνώση.³⁴⁵ Αυτή τη θεώρηση εξέφραζε ο Έλληνας σοφός Διογένης, ο οποίος πρέσβευε τη λαχτάρα της ιδέας του διαχωρισμού ανάμεσα στα περιττά και τα απαραίτητα.³⁴⁶ Επιπρόσθετα, η παιγνιώδης μάθηση προωθείται από έργα της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού (Basedow).³⁴⁷ Για τη νεολαία συστήνονται ιστορίες με λογοτεχνική διάσταση³⁴⁸ και πολλές από τις παραστάσεις της καθημερινότητας ανάγονται στη διδασκαλία της ελληνικής μυθολογίας.³⁴⁹ Η διδασκαλία με εικόνες και η αφήγηση των παραμυθιών είναι απόρροια της διδασκαλίας με μύθους.³⁵⁰

Στο ένατο τόμο (πργρ. 86), αναφέρεται η *τεχνητή μέθοδος* εκμάθησης γλωσσών (unnatürlichliche Methode) για τα ελληνικά ή τα λατινικά.³⁵¹ Οποιαδήποτε μορφή

³⁴³ Γ. Βελουδής, «Η παρουσία του Salomon Gessner...», ό.π., σ. 68-70.

³⁴⁴ J. H. Campe, *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*, τ. 8, Wien, Wolfenbüttel, bei Rudolf Gräffer und Compagnie und in der Schulbuchhandlung 1787, σ. 39.

³⁴⁵ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 8, ό.π., σ. 43, 113, 127: «Erfordert es aber die künftige Bestimmung der Nichtstudirenden, daß sie etwa schon mit dem fünfzehnten Jahr die Schule verlassen, so macht das Griechische und Lateinische reine Schwierigkeit, weil dieses nach meiner Meinung nur in den letzten Schuljahren, also in den obern Klassen, hinter der Muttersprache und den neuern fremden Sprachen her, getrieben werden müßte. [...] Wenigstens würde Sokrates dis glauben; und wer das Gegentheil behauptet, der mag immer, eher Kinder zu unterrichten übernimmt, erst hingehn und vom Sokrates lernen».

³⁴⁶ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 8, ό.π., σ. 147. Για το σχετικό χωρίο βλ. «Man hätte vom Alexander auch ganz natürlich auf den Diogenes, von diesem auf die Mäßigung der Begierden, auf die Idee des Entbehrlichen und Unentbehrlichen kommen können. – [...]».

³⁴⁷ Στη συνέχεια αναφέρω κι άλλα αντιπροσωπευτικά έργα της εποχής για παιδιά και νέους: α) [Johann Bernhard Basedow 1724-1790], *Das Basedowische Elementarwerk: Ein Vorrath der besten Erkenntnisse zum Lernen, Lehren, Wiederholen und Nachdenken; Zur Zeit Kaiser Josephs II*, τ. 1 (1785), τ. 2 (1785), τ. 3 (1785), εκδ. Siegfried Lebrecht Crusius, Λειψία 1785 β) J.H. Campe, *Kleine Kinderbibliothek*, τόμ. 12, εκδ. Schulbuchhandlung, Αμβούργο 1779-1784· J.G. Schummel, *Kinderspiele und Gespräche*, τ. 1 εκδ. Crusius 1776· γ) C.F. Bahrdt / U. Salis-Marschlins, *Philanthropinischer Erziehungsplan oder vollständige Nachricht von der ersten wirklichen Philanthropin zu Marschlins*, Eichenberg, Frankfurt a. M. 1776.

³⁴⁸ Campe, *Allgemeine Revision ...* τ. 8, ό.π., σ. 150: «[...] - zwar nicht für die erste Jugend - die je geschrieben sind. Man denke hier noch an Xenophons Kyropädie, den Telemach, den jüngern Robinson und andere Bücher von der Art».

³⁴⁹ Ο διδακτικός μύθος (Fabel) θεωρήθηκε από τους ποιητές της εποχής παράδειγμα πρακτικής διδασκαλίας των ηθών (Lessing). Η καταλληλότητά του εξυπηρετεί τους παιδευτικούς σκοπούς του λογοτεχνικού προγράμματος της εποχής (διδακτικό χαρακτήρα, απλή δομή, συντομία και εντυπωσιακή εικονολογία). Η σύνδεση των στοιχείων αυτών εξυπηρετεί τα αξιώματα της ψυχαγωγίας και της χρησιμότητας. Για περαιτέρω συζήτηση γύρω από την παιδαγωγική αξία του διδακτικού μύθου και της γένεσης της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους, βλ. αναλυτικά, W. Beutin, K. Ehlert κ.α., *Ιστορία της Γερμανικής Λογοτεχνίας. Από τις αρχές της ως σήμερα*, πρόλ. Βάλτερ Πούχνερ, μτφρ. Χρυσομάλλη-Henrich Κυριακή, εκδ. University studio press, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 252-255.

³⁵⁰ Campe, *Allgemeine Revision ...* τ. 8, ό.π., σ. 156: «[...] Unsere Häuser, Bücher, Gärten sind voll Gemählde, Kupferstiche, Statüen, die aus der Fabellehre der Griechen und Römer genommen sind. Diese können wir den Augen unserer Kinder nicht entziehen, also müssen wir uns schon entschließen, sie ihnen zu erklären, das heißt, ihnen Märchen zu erzählen. *). [...]»

³⁵¹ J. H. Campe, *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*, τ. 9, Wien, Wolfenbüttel bey Rudolph Gräffer und Compagnie und in der Schulbuchhandlung. 1787, σ. 235: «Warum brauchte es sonst der Ruthe, um Griechisch und Lateinisch zu lernen, indem die Kinder ohne Ruthe Französisch und Italiänisch lernen: Die *) Antwort: weil sie das Französische und das Italienische gemeinlich nach einer natürlichen, das Lateinische und Griechische

σωματικής ποινής απορρίπτεται, όταν πρόκειται για την χρήση μιας νεκρής ή ζωντανής γλώσσας. Οι *αυθεντίες* (Genie) και οι *φιλομαθείς* (Lehrbegierde) δεν θα πρέπει να αποθαρρύνονται λόγω της κακής χρήσης των διδακτικών μεθόδων (Gedike, Stuve, Trapp).³⁵² Η καθολική μόρφωση, όπως, για παράδειγμα, η εκμάθηση των αρχαίων γλωσσών από αγρότες (λατινικά, ελληνικά, εβραϊκά), θα μπορούσε να συμβάλει, εκτός των άλλων, στην άσκηση της διάνοιας και της μνήμης. Οι λέξεις απομνημονεύονται και οι τύποι συγκρατούνται διανοητικά. Η ενασχόληση με τη γραμματική είναι, για παράδειγμα, μια άσκηση μνήμης. Η τελική αφομοίωση και η ολοκληρωμένη μάθηση των γραμματικών φαινομένων είναι άσκηση νόησης.³⁵³

Συμπερασματικά, ο Campe διαχωρίζει τη σπουδή μίας γλώσσας από την εκμάθησή της. Συμπορεύεται με την παιδαγωγική σκέψη του Salomon Gessner (1730-1788) ότι με μηχανικό τρόπο (*αλόγω τριβή*) μπορεί το παιδί να μάθει ξένες γλώσσες, όπως τη μητρική του.³⁵⁴

3.3. Η αγωγή των Αθηναίων και των Λακεδαιμονίων

Ο Γερμανός παιδαγωγός Friedrich Gabriel Resewitz (1729-1806),³⁵⁵ ενέκρινε τα ευκαιριακά μαθήματα, όταν αυτά ασκούν σημαντική επίδραση στον μαθητή. Όπως ο Σωκράτης, έτσι και ο Resewitz, κατά τον Campe αναζητούσε υλικό παρουσίασης και ανάπτυξης ιδεών, με σκοπό να εφαρμόζεται στα δημόσια σχολεία με την χρήση των επαναλήψεων. Ο δάσκαλος έπρεπε να αντιλαμβάνεται το μέγεθος της ευφυΐας ή του πολιτικού πνεύματος στις παιδαγωγικές πρακτικές:

«Und wie viel würde dieser gelegentliche Unterricht nicht wirken, wenn er in Sokrates Manier gegeben würde! *) [...]»

*) Sokrates Manier kann in vielen Fällen V. bey Wiederholungen, bey Abfragung der vorgetragenen Materie, bey Entwicklung der Ideen auch noch in öffentlichen Schulen vortheilhaft angewandt werden, ob schon der Lehrer [...] nicht unwissend zu stellen nöthig hat, wie Sokrates oft wohl nur aus Klugheit oder Politik that. Resewitz. Campe.»³⁵⁶

gemeiniglich nach einer unnatürlichen Methode lernen müssen, und daher jenes gern, dieses mit Widerwillen verrichten. Bei lebendigen Sprachen nemlich, fängt man gewöhnlich mit Sprechen und Lesen an, und inbiget mit der Grammatik; bei den todten Sprachen macht man es gewöhnlich umgekehrt. Campe. [...]».

³⁵² Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 9, ό.π., σ. 236-237.

³⁵³ J. H. Campe, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, τόμ. 16, Wien und Braunschweig bey Rudolph Gräffer und Compagnie und in der Schulbuchhandlung. 1792, σ. 45-48.

³⁵⁴ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 16, ό.π., σ. 474.

³⁵⁵ Για το λήμμα: Resewitz, Friedrich Gabriel. Βλ. ADB. Bd 28, ό.π., σ. 241-245.

³⁵⁶ Campe, *Allgemeine Revision*, τόμ. 8, ό.π., σ. 192-193.

Η σωματική αγωγή εξαρτάται από την καλλιέργεια της ευδαιμονίας και της ψυχικής υγείας. Το αξίωμα του «πρώτου Διαφωτισμού»³⁵⁷ της κλασικής εποχής της αρχαίας Ελλάδας, «νους υγιής εν σώματι υγιή», ασκεί έμμεση επιρροή στη σκέψη του παιδαγωγού Peter Villaume (1746-1825):³⁵⁸ «Η δύναμη της ψυχής, όταν συμβαδίζει με αυτή του σώματος, είναι ικανή να γνωρίσει όλο τον κόσμο³⁵⁹». Η φυσική αγωγή και η διατροφή των αρχαίων Ελλήνων αποτελούν βασικά πρότυπα ατομικής ανάπτυξης. Οι δημιουργικές ασκήσεις συμβάλλουν στη τήρηση του μέσου ανάμεσα στην πραγματική εργασία και το ελεύθερο παιχνίδι. Αυτές συμβάλλουν, με τη σειρά τους στη σωματική αντοχή, τη ζωηρότητα (ευθυμία) και την παιγνιώδη μάθηση. Η τέχνη αυτή έχει τις καταβολές της στη χαμένη παράδοση του λαού των αρχαίων Ελλήνων.³⁶⁰ Ο Campe δέχεται την άμεση επίδραση (Hochheimer) από τη διδακτική του ελεύθερου και δημιουργικού παιχνιδιού των αρχαίων Ελλήνων:³⁶¹ Το *αλογάκι* (ιππασία), η *τυφλόμυγα* (Blindekuh), τα στηρίγματα εδάφους, οι μπάλες σε κύκλους (*διαχείριση χρόνου*), ο γάιδαρος (Esel), τα χτυπήματα σε σάκους (Plumsacken) και τέλος η εναλλαγή ρόλων με κάρτες (*αγρότης/Bauern ins Amt*, έμπορος / Kaufmann) ήταν παιχνίδια που προωθούσαν ικανότητες και δεξιότητες (σωματική επαφή, κίνηση) με ηθικοδιδακτικό περιεχόμενο (υπομονή, σταθερότητα).³⁶²

Ο Campe παρουσιάζει τη σπαρτιατική αγωγή (Spartanische Erziehung) στο σύνολό της, «πάντα άριστη» εμφορούμενος από την παιδαγωγική σκέψη του Trapp. Παρά τη σκληρότητα της λακωνικής αγωγής, αυτή είχε καθοριστική σημασία για τη μελλοντική ζωή του ατόμου.³⁶³ Επιπλέον, διαβλέπει μέσα από τη μόρφωση ενός λόγιου κοσμοπολίτη την καλή γνώση της αρχαίας ελληνικής.³⁶⁴ Ένας σημαντικός αριθμός Γερμανών λογίων είχε

³⁵⁷ Κατά τον 19^ο αι. γίνεται λόγος για τον *πρώτο Διαφωτισμό* στην ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος. Σε αυτόν εντάσσονται μεθοδολογικά και κριτικά ζητήματα του πλατωνικού – σωκρατικού διαλόγου κατά της διδασκαλίας των Σοφιστών (Πρωταγόρας). Για το θέμα αυτό, βλ. ενδεικτικά, Reimar Müller, *Aufklärung in Antike und Neuzeit, Studien zur Kulturtheorie und Geschichtsphilosophie*, Aufklärung und Europa, Bd. 16, Berliner WissenschaftsVerlag: Berlin 2008.

³⁵⁸ Ο Peter Villaume ήταν Γερμανός θεολόγος και παιδαγωγός. Από το 1787 συνέβαλε στο συγγραφικό έργο της «Παιδαγωγικής Επιθεώρησης» του J. H. Campe. Τα άρθρα του επικεντρώνονταν στην ανάπτυξη της παιδαγωγικής της φυσικής αγωγής (Sportpädagogik).

³⁵⁹ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 8, ό.π., σ. 342: «Die Seele ist eine Kraft, welche sich nach der Lage ihres Körpers, die Welt vorstellt».

³⁶⁰ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 8, ό.π., σ. 347-348: «*) Oder vielmehr, sie ist wieder verloren gegangen, nachdem sie bei verschiedenen Völkern, besonders bei den Griechen, bis zum Bewundern ausgebildet war [...]».

³⁶¹ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 8, ό.π., σ. 377-378.

³⁶² Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 8, ό.π., σ. 378-383. Ιδίως βλ. σ. 378, 383: «Die griechischen Knaben spielten auch; sowohl als unsre, die Blindekuh [...]. Auch damit verkürzten sich die griechischen Knaben die Zeit, daß sie sich in zwei Reihen stellten, einander bei den Händen faßten, und einer den andern auf feine Seite zu ziehen suchte».

³⁶³ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 9, ό.π., σ. 351: «*) Die ganze Spartanische Erziehung, mögte ich sagen; den ein Theil, ein ziemlicher Theil das von wäre immer sehr gut; und was der Verf. vorschlägt, ist wirklich ein Theil davon. Trapp.»

³⁶⁴ Campe, *Allgemeine Revision*, τόμ. 9, ό.π., σ. 569-570: «es verdiene niemand den Namen eines Gelehrten, der die Griechische Sprache nicht weiß».

λάβει ελληνική παιδεία μέσω της σχολικής μάθησης διαβάζοντας Έλληνες συγγραφείς. Η επίδραση της παιδαγωγικής σκέψης των αρχαίων Ελλήνων, η οποία εξακολουθεί να διαφαίνεται στον όγδοο τόμο της «Παιδαγωγικής Επιθεώρησης», ανιχνεύεται ως άμεση επιρροή πάνω στη καλλιέργεια της φυσικής αγωγής, περιγράφοντας ενδεικτικά χαρακτηριστικές μορφές σωματικής άσκησης (Leibesübungen):

«Unter der Gymnastik versteht man alle Uebungen, die auf Bildung des Körpers abzielen. Die Griechen gaben ihr noch einen größern Umfang – ,was nicht ganz unmittelbar, sagt Hochheimer, die Erhaltung oder Wiederherstellung der Gesundheit zum Gegenstande, und doch eine Beziehung auf den Körper hat, das alles ist Gymnastik, mithin begreift diese die ganze physische Erziehung in sich*») Die Nahrung war also ein Theil der Gymnastik. [...].

*) Erziehung der Griechen. S. II.»³⁶⁵.

Άμεση επίδραση δέχεται ο Campe και από τον συλλογισμό του Πλάτωνα: Ο πρώτος υποστήριζε ότι «η υπερβολική ενασχόληση με το παιχνίδι μπορεί να βλάψει το παιδί, καθώς το οδηγεί σε συνθήκες επιπολαιότητας, υπερβολής και πλεονεξίας».³⁶⁶ Ο κάθε τύπος άσκησης τηρεί το μέτρο ανάμεσα στη πραγματική άσκηση και το ελεύθερο παιχνίδι. Η άσκηση θα πρέπει να συμβαδίζει με την σωματική διάπλαση. Οι Έλληνες της κλασικής περιόδου ασκούσαν δημιουργικά (künstliche Übung). Σε αυτή τη περίπτωση μιλάμε για πιθανό εμπειρισμό ή υποθετική κατάσταση.³⁶⁷

Στον ενδέκατο τόμο, ο Campe επαναφέρει τον παιδαγωγικό διάλογο για την αξία της καλαισθησίας στη χρήση μιας γλώσσας. Το ωραίο βρίσκεται στις ίδιες τις σκέψεις μας. Η γλώσσα λειτουργεί όπως και το σώμα. Η ωραία ψυχή μπορεί να αναγνωριστεί σε ένα μη διαμορφωμένο σώμα, συνεπώς και σε μία μη διαμορφωμένη γλώσσα. Σκέψεις μεταφέρονται μέσα από λέξεις που περιέχονται σε επικά ποιήματα (Ιλιάδα, Οδύσσεια, Αινειάδα) και μπορούν να διατηρούν κατά την μεταφορά τους σε μια ξένη απόδοση τον σχεδιασμό, τα δεδομένα, τους χαρακτήρες, τις εικόνες και να μην χάνονται μέσα από μία άμετρη μετάφραση.³⁶⁸ Το χρώμα, το οποίο διεγείρει τις αισθήσεις, μεταφέρεται μέσα από την γλώσσα (Ομήρου) ως μελωδικός ήχος, που οφείλεται στο πλούσιο στιχουργικό υπόβαθρο.

³⁶⁵ Campe, *Allgemeine Revision*, τόμ. 8, ό.π., σ. 341-342.

³⁶⁶ Campe, *Allgemeine Revision*, τόμ. 8, ό.π., σ. 342-347. Ιδίως βλ. σ. 347: «Plato meint, es sei nichts schädlicher, als wenn man den Kindern vielerlei Spiele gibt, weil solche dadurch zur Flatterhaftigkeit, zum Ueberdruck, zur Begierde nach Neuerungen gewöhnt werden».

³⁶⁷ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 8, ό.π., σ. 348-349: «Allein, wir müssen es gestehen- diese Kunst ist noch nicht geboren*) – [...].

*) Oder vielmehr, sie ist wieder verloren gegangen, nachdem sie bei verschiedenen Völkern, besonders bei den Griechen, bis zum Bewundern ausgebildet war. Auch wird und kann sie in einem solchen Grade der Vollkommenheit nie wieder ausgeübt werden [...].»

³⁶⁸ J. H. Campe, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, τόμ. 11, Wien und Braunschweig bei Rudolph Gräffer und Compagnie und in der Schulbuchhandlung 1788, σ. 86-87. Ιδίως, βλ. σ. 87: «[...] Die Gedanken der Iliade, Odyssee, Heneide, d.i. der Plan, die Begebenheiten, Charaktere, Handlungen, Bilder, so wie alles, was man im engern Sinn die Gedanken, oder die Worte nennt, gehen, selbst in einer unmetrischen Uebersetzung, nicht verloren [...].»

Συνεπώς, το ωραίο παραμένει μέσα από το σύνολο των λογοτεχνικών στοιχείων που το συναπαρτίζουν.

Στον δωδέκατο τόμο, ο Πανάρετος από τη Σπάρτη, επιζητά την αποδοχή από τους Τριακοσίους συμβούλους στην πόλη του, αλλά αυτό δεν πραγματοποιείται, καθώς δεν διαθέτει τις αξίες της εποχής του. Ο Campe θίγει τη σημασία της αναγνώρισης για τα καθήκοντα που πρέπει να πληροί ένας πολίτης. Με την θεώρηση αυτή θα επιρρώσει τον στοχασμό του Γερμανού θεολόγου και μεταρρυθμιστή της εκπαίδευσης Johann Stuve (1752-1793) για την σημασία της καλλιέργειας του ανθρώπου.³⁶⁹ Οι γυναίκες της Σπάρτης αναγνώριζαν το καθήκον του κάθε πολίτη, ο οποίος λειτουργούσε με γνώμονα το καλό του κράτους και με αυτοθυσία για υψηλή προσωπική ευδαιμονία. Αυτή η μορφή ευδαιμονίας μπορεί να είναι πραγματική και συνειδητή από ιστορική άποψη, όταν τίθεται αρμονικά ανάμεσα στο ατομικό καθήκον και αυτό της πατρίδας. Ο Campe συγκλίνει με την παιδαγωγική σκέψη του J.J. Rousseau για τον ισχύοντα ρόλο της γυναίκας-πολίτη.

Η αστική φύση του ανθρώπου οδήγησε στη δημιουργία δύο τύπων διδασκαλίας και αγωγής: τη «δημόσια και κοινή για όλους μόρφωση» και την «παρεχόμενη μέσα από οικοδιδασκαλία». Μέσα από την παιδαγωγική πραγματεία *Πλάτωνος Πολιτεία*³⁷⁰ αναδεικνύεται το αγαθό της δημόσιας μόρφωσης.³⁷¹ Ο Πλάτωνας απευθύνεται στη καρδιά του ανθρώπου. Ο Λυκούργος περιστρέφεται γύρω από την φύση του. Το δημόσιο εκπαιδευτικό κατάστημα νοείται σε μία οργανωμένη πατρίδα, την οποία απαρτίζουν οι πολίτες. Κάθε μορφή *Πατρίδας* και κάθε *Πολίτης* της διαφοροποιείται σημαντικά ανά γλώσσα.³⁷² Ο μαθητής της Σπάρτης αντιμετωπίζεται ως στρατιώτης, δηλαδή ως άνθρωπος του κράτους, ως πολίτης. Η ανθρωπιστική αγωγή δεν μπορεί, ωστόσο, να ιδωθεί με τον ίδιο τρόπο σε έναν στρατιώτη και σε έναν πολίτη (Trapp).³⁷³ Η αγωγή των Σπαρτιατών, όπως

³⁶⁹ J. H. Campe, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*, τόμ. 12 Wien und Braunschweig bei Rudolph Gräffer und Compagnie und in der Schulbuchhandlung 1789, σ. 55-57. Για τη ζωή και το έργο του Johann Stuve βλ. το λήμμα του Ernst Christian Trapp, «Johann Stuve», Konrad Heusinger, Joachim Heinrich Campe στο *Braunschweigisches Journal, philosophischen, philologischen und pädagogischen Inhalts*, E. Chr. Trapp, J. Stuve, K. Heusinger, J. H. Campe, Bd. 1-3, Schulbuchhandlung, Braunschweig -1788, πβ. Paul Zimmermann, «Stuve, Johann», ADB, τ. 37, εκδ. Duncker & Humblot, Λειψία 1894, σ. 82 κ.ε. πβ. Hanno Schmitt, *Vernunft und Menschlichkeit, Studien zur philanthropischen Erziehungsbewegung*, J. Klinkhardt Verlagsbuchhandlung: Bad Heilbrunn 2007.

³⁷⁰ Σχετικά με την ιστορία της πρόσληψης της πλατωνικής προβληματικής βλ. ενδεικτικά, Harrold Tarrant και Dirk Baltzly, *Reading Plato in Antiquity*, εκδ. Gerald Duckworth, Λονδίνο 2006· Christopher S. Celenza, «The revival of Platonic Philosophy», James Hankins (επιμ.), *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, Κεμπριτζ, C.U.P., 2007, σ. 72-96.

³⁷¹ Campe, *Allgemeine Revision ...*, τόμ. 12, ό.π., σ. 58: «Wollt ihr einen Begriff von der öffentlichen Erziehung haben? Leset Plato's Republik. Sie ist kein politisches Werk; [...] Sie ist die schönste Abhandlung *) über Erziehung, so jemals geschrieben worden [...].

*) Daß sie dennoch viel Unanwendbares enthält und daß Plato überhaupt oft mehr durch reizende Imaginationsbilder, als durch gründliche Erkenntniß und durch eine feste, richtige Beurtheilungskraft geleitet ist, mögte doch wol nicht erst erwiesen werden dürfen. Ehlers. Resewitz.».

³⁷² Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 12, ό.π., σ. 58-59.

³⁷³ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 12, ό.π., σ. 71-72.

είναι γνωστό, δεν στηριζόταν στην παραδοσιακή διδασκαλία των βιβλίων, αλλά σε πιο σκληρές μεθόδους. Οι Λακεδαιμόνες παρουσιάζονται ως ώριμοι και αήττητοι πολίτες. Ο Resewitz διαπιστώνει ότι οι Έλληνες της Σπάρτης μπορούν να αποτελέσουν πρότυπα διδασκαλίας και εφαρμογής χάρη των πρότυπων σωματικών ασκήσεών τους.³⁷⁴

Στον δέκατο τρίτο τόμο, η αγαθοσύνη στο έργο *Αιμίλιος περί αγωγής* του J.J. Rousseau αποδίδεται ως ένδειξη άγνοιας, παρά διάνοιας.³⁷⁵ Στην εποχή του Ομήρου και του Ηροδότου το ανθρώπινο είδος αντιλαμβανόταν την ιδέα της γης ως μια μορφή πιάτου [*dem Ωκεανός, der diesen Teller gleich einem Graben umgiebt*] με περιστροφή γύρω από τον ήλιο. Υπό αυτή την έννοια κανένα παιδί δεν αμφισβητείται για την διάνοιά του, όταν ολοκλήρωτο το ανθρώπινο είδος φέρει, αν όχι στον ίδιο σε ανάλογο βαθμό, το ίδιο επίπεδο Διαφωτισμού.

Ο Campe παρουσιάζει τον Σωκράτη να διδάσκει τη τέχνη της ρητορικής του λόγου στους μαθητές του σαν *ταχυδακτυλουργός*.³⁷⁶ Από την άλλη, τα είδη της Ευτυχίας (Glück) και της Ευδαιμονίας (Glückseligkeit) αποτελούν βασικά αντικείμενα μάθησης. Η ευτυχία είναι χειροπιαστή και εκτιμάται μέσα από κάθε αιτία. Ο Αρχιμήδης από τις Συρακούσες συμμετείχε με ευρηματικότητα στα κοινά και αντιμετώπιζε με την στιγμή της απεριόριστης ικανοποίησής του δήλωνε «εύρηκα! εύρηκα!».³⁷⁷ Μέσα από τις εκδηλώσεις χαράς του ο άνθρωπος δεν φθείρεται από ζηλοφθονία και εξοικειώνεται καλύτερα με το στοιχείο της ευδαιμονίας. Ο μαθητής οφείλει να ακούει τη φωνή της καρδιάς του και να διαβάσει βιογραφίες στα πρότυπα των ιδανικών του Πλουτάρχου.³⁷⁸ Η πίστη για το Θεό πρέπει να υπάρχει στον άνθρωπο, κατά τον Ευριπίδη: «Ω Δία, δεν σε ξέρω, παρά μονάχα το όνομά σου». ³⁷⁹ Οι κοινοί θνητοί θα πρέπει να αμείβονται από τον θεό για τις υπηρεσίες τους, για να ξεχρεώσουν διά παντός την αρετή τους: «Αφήστε τους να είναι καλοί και θα είναι ευτυχισμένοι». Ο Πλούταρχος αντιλαμβάνεται την επιβράβευση της νίκης ως διαδικασία ολοκλήρωσης μιας αποστολής.³⁸⁰ Το βραβείο είναι απόκτημα νίκης ενώ ο μισθός βασικό

³⁷⁴ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 12, ό.π., σ. 545.

³⁷⁵ J. H. Campe, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*, τόμ. 13, Wien und Braunschweig bei Rudolph Gräffer und Compagnie und in der Schulbuchhandlung 1789, σ. 31.

³⁷⁶ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 13, ό.π., σ. 54.

³⁷⁷ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 13, ό.π., σσ. 281-282. Ιδίως βλ. σ. 282: «Als Archimedes vor Freude rasend durch die Straßen lief und εύρηκα! εύρηκα! schrie, war wol in ganz Syrakus sein Einziger, der [...] sich lebhaft in seine Stelle setzte [...]»

³⁷⁸ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 13, ό.π., σ. 366: «*) Plutarch nähert sich dies dem Ideale freilich wol!».

³⁷⁹ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 13, ό.π., σ. 456: «O Jupiter, doch kenn ich sonst dich nicht, als deinen Nahmen nur!+)»

+) Plutarch Abhandl. Von der Liebe. Mit diesen Werken begann zuerst das Trauerspiel Menalippus: das Geschrei des Volks von Athen aber zwang Euripides, diesen Anfang zu verändern. d. Verf.»

³⁸⁰ J. H. Campe, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*, τ. 14, Wien Braunschweig bei Rudolph Gräffer und Compagnie und in der Schulbuchhandlung 1790, σ. 101: «[...] Nicht auf der Rennbahn spricht Plutarch, werden die Ueberwinder, in unsern geweiheren Spielen gekrönt, sondern nachher, wenn sie sie durchlaufen haben.[...]»

αίτημα. Ο Σωκράτης διδάσκει την αρετή ως μάθηση από καρδιάς πέρα από τη μεταφυσική της διάσταση.³⁸¹ Η αρετή (Tugend) είναι ζωτικής σημασίας για τον άνθρωπο. Στον μύθο του Πρωτέα εμφανίζεται η αρετή, η οποία αρχικά έχει φρικτή μορφή και έπειτα μετουσιώνεται σε κάτι σπουδαίο.³⁸² Η πίστη στον θεϊκό Ορφέα εκδηλώνεται με ύμνους και η διδασκαλία του ανθρώπου με υπηρεσίες στο θεό. Ο Campe διατηρεί τα στοιχεία δεισμού (Deismus) ή μίας φυσικής θρησκείας στον παιδαγωγικό συλλογισμό του, τα οποία δεν συνάδουν με την διδασκαλία των χριστιανών λόγω αθεϊσμού ή σκεπτικισμού.³⁸³ Ο Πλάτων αναζητά στη *Πολιτεία* του τη δικαιοσύνη, για χάρη της οποίας διαπράττονται εγκλήματα και γι' αυτό είναι κατά τον Campe άξιος επιβράβευσης. Ο Σωκράτης πέθανε χωρίς πόνους, χωρίς ντροπή. Η ζωή του Έλληνα σοφού διδασκάλου παρουσιαζόταν εύκολη έως το τέλος της. Σε περίπτωση που δεν δεχόταν τιμές για τον εύκολο θάνατό του, θα ήταν υπό αμφισβήτηση η πνευματική υπόστασή του στον κύκλο των Σοφιστών. Αυτός ήταν που ανακάλυψε την ηθική: «Er erfand, sagt man, die Moral».³⁸⁴ Ο Αριστείδης μιλούσε κατά τον Σωκράτη για την έννοια της δικαιοσύνης. Ο Λεωνίδας πέθανε για την πατρίδα του. Ο Σωκράτης έβλεπε στο καθήκον την αγάπη για την πατρίδα του. Η Σπάρτη ήταν η πόλη του μέτρου. Ο Σωκράτης αγαπούσε τη μετριοπάθεια. Αυτός όρισε μάλλον την αρετή στη χώρα που ήταν γεμάτη από ενάρετους άνδρες. Όπως ο Ιησούς Χριστός μύησε τους συντρόφους του στη καθαρή ηθική διδασκαλία, την όποια στήριζε μέσα από το παράδειγμά του.³⁸⁵ Ο θάνατος του Σωκράτη, του ήρεμου φιλοσόφου, είναι ο πιο ήπιος που θα μπορούσε να ευχηθεί κανείς. Ο Σωκράτης πίνει κώνειο και ευλογεί τον δικαστή που τον παρέδωσε κλαίγοντας. Ο Campe καταλήγει, πως η ιστορία του Σωκράτη μπορεί να συγκριθεί με αυτή του Ιησού Χριστού. Οι ιστορικές αλήθειες μπορούν να αποδειχθούν μέσα από αναγκαίους λογικούς κανόνες, αλλά μόνο ελάχιστες ηθικές αλήθειες μέσα από τις συμπτώσεις. Τόσο ο Αριστοτέλης, όσο και ο Lessing μεταπηδούν σε μία άλλη τάξη αληθειών ως «μετάβασι εις άλλο γένος». Ο Campe αναγνωρίζει τη δυσκολία να επιστρέψουμε στο παρελθόν, χωρίς να το καταστρέψουμε.³⁸⁶ Ο

³⁸¹ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 14, ό.π., σ. 144: «Es würde eine gar zu abscheuliche Philosophie seyn, worin man mit den tugendhaften Handlungen verlegen wäre; wo man sich nicht anders herauswirken könnte, als wenn man ihnen niederträchtige Gesinnungen und Bewegungsgründe ohne Tugend andichtete; in der man gezwungen wäre, den Sokrates zu erniedrigen [...]. Wenn jemals dergleichen Lehren unter uns aufneinen könnten: so würde die Stimme der Natur, so wie die der Vernunft, sich unverzüglich erheben, und nie einem einzigen ihrer Anhänger die Entschuldigung lassen, daß er es aufrichtig meine. [...]».

³⁸² Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 14, ό.π., σ. 152: «Nichts ist so liebenswürdig, als die Tugend, man muß ihrer aber genießen, wenn man sie so finden will. Will man sie umarmen: so nimmt sie, dem Proteus in der Fabel gleich, anfänglich tausenderlei schreckliche Gestalten an, und zeigt sich endlich unter der ihrigen nur denjenigen, die sie nicht losgelassen haben».

³⁸³ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 14, ό.π., σ. 171-177.

³⁸⁴ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 14, ό.π., σ. 234.

³⁸⁵ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 14, ό.π., σ. 234-236. Ιδίως βλ. σ. 234: «[...] Ehe Sokrates eine Pflicht daraus gemacht hatte, sein Vaterland zu lieben; Sparta war mäßig, ehe Sokrates Mäßigkeit gelobt; ehe er die Tugend definirt hatte, hatte Griechenland tugendhafte Männer die Fülle. [...]».

³⁸⁶ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 14, ό.π., σ. 236.

Trapp, στο μεταξύ δεν διαψεύδει την ευαγγελική ιστορία. Αντιθέτως, την υποστηρίζει στο σύνολό της, όπως την ιστορία του Σωκράτη. Η κύρια επισήμανση αφορά το δίλημμα της απόδειξης (Beweis) και της αποδεδειγμένης υπόθεσης (bewiesene Sache).³⁸⁷

Ο Διαφωτισμός των επιστημών προέρχεται μέσα από το παράδειγμα της Ελλάδας.³⁸⁸ Ο Ξενοφών, για παράδειγμα, απέδιδε τιμές στους πεσόντες των πολέμων με πατροπαράδοτο τρόπο, αφού πέθαιναν χωρίς ψόγο. Τότε μπορούσε κανείς να αναγνώσει σε μαρμάρινες πλάκες την ευρύτητα του πνεύματος της ελληνικής αρχαιότητας: «Πήγαινε πεζοπόρε, και πες στη Σπάρτη ότι εμείς εδώ θαφτήκαμε για να υπακούσουμε τον ιερό σας νόμο». Ο *Αιμίλιος* διδάσκεται από τους σοφούς της αρχαιότητας, όπως τον ρήτορα Δημοσθένη.³⁸⁹ Το θεατρικό παιχνίδι, τα ήθη και οι παραδόσεις δεν επιφέρουν την απόδοση της αλήθειας, αλλά την ψυχαγωγία και την αισθητική καλλιέργεια στον άνθρωπο. Η τέχνη προσφέρει πραγματική τέρψη. Οι θεατρικές σπουδές οδηγούν στο χώρο της ποιητικής. Η πέμπτη αίσθηση της ευχαρίστησης αποκτάται μέσα από τη γλώσσα του έλληνα ποιητή.³⁹⁰

Στο έργο *Πλάτωνος Πολιτεία* οι σωματικές ασκήσεις αφορούν και τα δύο φύλα.³⁹¹ Στο ελληνικό κράτος υπήρχαν κυρίως πατριαρχικές οικογένειες. Στη σκέψη του Campe, ο Πλάτων, «αυτό το ιδιαίτερο κεφάλι, τα είχε συνδυάσει και προβλέπει όλα. Παρατηρούσε πράγματα, τα οποία δεν εντυπωσίαζαν εύκολα έναν κοινό θνητό. Τα παρουσίαζε με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορούν να ερμηνευθούν από τον καθένα». Η νεολαία της Σπάρτης διδασκόταν πολεμικές τέχνες για να αντέξει τις δυσκολίες του πολέμου.³⁹² Οι παιδαγωγοί του γερμανικού Διαφωτισμού ήταν αντίθετοι απέναντι σε ένα κράτος που παράγει στρατιώτες, αλλά η ελληνική αγωγή ήταν αποδεκτή στο σύνολό της. Η καλή σωματική κατάσταση της νεολαίας συνοδευόταν από ευχάριστες θεραπευτικές ασκήσεις και καλαισθησία. Η έγγαμη ζωή περιοριζόταν στην οικογενειακή καθημερινότητα. Οι μητέρες

³⁸⁷ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 14, ό.π., σ. 237.

³⁸⁸ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 14, ό.π., σ. 269. Βλ. τη σχετική υποσημείωση του συγγραφέα: «[...] Die zunehmende Aufklärung – ‘Da haben wirs! – Eure Kultur! Eure Philosophie! Eure Wissenschaften!’ - Deren wir uns nicht ermahnen konnten, oder wir hätten alles, was Kopf heißt, vom Erfinder des Pflugs an bis zu den Luftschiffen, und von den sieben Weisen Griechenlandes bis zu Johann Jacob Rousseau todtschlagen, in der Geburt ersticken müssen. [...]».

³⁸⁹ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 14, ό.π., σ. 408, σχετικά με το θέμα βλ. «Geh, Wandrer, sag es in Sparta an, daß wir hier begraben sind, ihren heiligen Gesetzen zu gehorchen. [...] Hingerissen von der männlichen Beredsamkeit des Demosthenes, wird er sagen: Es ist ein Redner! ».

³⁹⁰ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 14, ό.π., σ. 413: «‘Das Studium der Bühne führt zum Studio der Dichtkunst; beide haben gerade einerlei Ziel. An dieser finde er nur einen Funften Geschmack, mit welchem Vergnügen wird er dann nicht sich auf die Sprachen der Dichter, das Griechische, das Lateinische, das Italienische legen! [...]».

³⁹¹ J.H. Campe, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, τόμ. 15, Wien und Braunschweig bei Rudolph Gräffer und Compagnie und in der Schulbuchhandlung. 1791, σ. 33-34. Ιδίως βλ. σ. 33: «Plato giebt in seiner Republik den Weibern einerlei Uebungen mit den Männern; das glaube ich wohl!».

³⁹² Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 15, ό.π., σ. 56: «Die spartanischen Mädchen wurden, wie die Knaben, in kriegerischen Spielen geübt; nicht, um in den Krieg zu ziehen, sondern um einst Kinder zu gebären, die fähig wären, die Beschwerden des Krieges auszuhalten. [...]».

ανέτρεφαν ρωμαλέους άνδρες. Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας ήταν ενάρτετες, αξιαγάπητες και συνδύαζαν ήθος και ομορφιά.³⁹³ Ο *Αιμίλιος* και η *Σόφη* μπορούσαν να διδαχθούν μέσα από την ελευθερία του πνεύματος της Καλυψούς, την ιστορία του Τηλέμαχου και του Μέντορά του. Ο Αιμίλιος γνωρίζει την *Οδύσσεια*, αλλά αγνοεί τον *Τηλέμαχο* και την *Εύχαρι*. «Αλίμονο στους ανίδεους!» θα αναφωνήσει ο Campe.³⁹⁴ Πολλές καθημερινές εκφράσεις ερμηνεύονται κατά τα πρότυπα των αρχαίων σοφών: «Ταξιδεύεις πεζός» σαν τον Θαλή, τον Πλάτωνα και τον Πυθαγόρα.³⁹⁵ Δηλαδή, οι αρχαίοι θεωρούνταν πρότυπα πολυπραγμοσύνης καθώς συνήθιζαν να ταξιδεύουν, να διαβάζουν και συγχρόνως να γράφουν βιβλία με ελάχιστες εξαιρέσεις κατά τον Trapp. Ταυτόχρονα, είχαν την μεγαλύτερη παρατηρητικότητα σε σχέση με τους διανοούμενους της εποχής του γερμανικού Διαφωτισμού. Τέλος, τα συγγράμματα του Ομήρου ή του Ηροδότου εξυμνούνται, καθώς ζωντανεύουν έθιμα, ιστορίες και αφηγήσεις.³⁹⁶

Κλείνοντας, γίνεται κατανοητό πως στο εγκυκλοπαιδικό έργο του Campe προσλαμβάνεται πληθώρα παιδαγωγικών ιδεών που ανήκουν στη σφαίρα του στοχασμού των αρχαίων Ελλήνων κλασικών με βασικούς μοχλούς συζήτησης τις θεωρίες σπαρτιατικής κι αθηναϊκής αγωγής.

³⁹³ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 15, ό.π., σ. 57-58. Ιδίως βλ. σ. 58: «[...] Von diesen Müttern wurden auch die gesundesten, die stärksten, die wohlgebildeten Männer der Erde gebohren; und ungeachtet des übeln Rufs einiger Inseln, ist doch ausgemacht, dass unter allen Völkern der Welt nicht einmal die Römer ausgenommen, von keinem erzählt wird, wo die Weiber zugleich tugendhafter und liebenswürdiger gewesen, und die Sitten und die Schönheit besser vereinigt hätten, als unter den alten Griechen».

³⁹⁴ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 15, ό.π., σ. 256.

³⁹⁵ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 15, ό.π., σ. 263, ιδ. 269-270: «Die Tochter antwortet Emil, wir finden hier die Gastfreiheit der Calypso. Sein Mentor setzt hinzu: und die Reise der Eucharis. Aber Emil kennt die Odysse, und hat den Telemach nicht gelesen; er weiß nicht, wer Eucharis sey».

³⁹⁶ Campe, *Allgemeine Revision*, τ. 15, ό.π., σ. 419: «(*) Der Schriften Homers nicht einmal zu gedenken, des einzigen Dichters, der uns in das Land versetzt, das er beschreibt; kann man Herodoten die Ehre nicht absprechen, in seiner Geschichte die Sitten gemahlt zu haben, ob sich gleich mehr Erzählungen als Reflexionen drin finden; [...] Unstreitig kennen Diejenigen, die in der alten Geschichte bewandert sind, die Griechen... besser als irgend ein Volk heutiges Tages seine Nachbarn. *)».

4. Το καθαρό Δίκαιο και η καθαρή Ηθική του W. Tr. Krug: Αλληλεπιδράσεις

4.1. Φραστικά δάνεια: Από τη γερμανική και την αρχαία ελληνική

«Νεοφανεείς ιδέαι ερμηνευόμεναι με παλαιά ονόματα, με φαίνεται πράγμα αντιφατικόν.
Οι βάλλουσιν οίνον νέον εις ασκούς παλαιούς»
Κ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τ. Γ', Βιέννη 1818, σ. η'-θ'

Το *καθαρό Δίκαιο* στο *Σύνταγμα φιλοσοφίας* του Κωνσταντίνου Μιχαήλ Κούμα, μέσα από το οποίο αναφέρεται στη φυσική και πολιτική κατάσταση του ανθρώπου, αποτελεί απάνθισμα ιδεών της πρακτικής φιλοσοφίας του «ειρηνμένου κλεινού Κρυγίου» (Wilhelm Traugott Krug, 1770-1842).³⁹⁷ Ο Γερμανός εκλαϊκευτής της φιλοσοφίας του γερμανικού ιδεαλισμού κάνει λόγο στον πρόλογο του έργου του για *επανόρθωμα δικαίου*,³⁹⁸ κατά τα πρότυπα της αριστοτελικής φιλοσοφίας. Η θεώρηση του Immanuel Kant περί *φυσικού Δικαίου* εκλαϊκεύεται στο έργο του Krug, λόγω συνάφειας των εννοιών με τα πράγματα και τα πρόσωπα.³⁹⁹ Ο ίδιος θα επηρεαστεί τόσο από την αριστοτελική θεωρία (*So sagt Aristoteles*), όσο και από την *Πολιτεία* του Πλάτωνος (Politt III, 12): «Δοκεί πάσιν ίσον τι το δίκαιον⁴⁰⁰ είναι».

Όπως θα διαπιστωθεί παρακάτω, ο Κούμας αντλεί μέσα από το φιλοσοφικό στοχασμό του Krug, διανοήματα ηθικής και δικαίου, τα οποία εισάγονται στην πραγματεία

³⁹⁷ *Wilhelm Traugott Krug's Dikäologie oder philosophische Rechtslehre*; εκδ. Unzer, Κενιζβέργη 1817. Οι γερμανικές πηγές που χρησιμοποιεί ο Κούμας είναι α) Krug, Wilhelm Traugott's *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, 1818 β) Krug Wilhelm Traugott's, *Eusebiologie oder philosophische Religionslehre*, Königsberg, bei August Wilhelm Unyer 1819.

³⁹⁸ *Wilhelm Traugott Krug's Dikäologie oder philosophische Rechtslehre*, ό.π., σ. VIII: «Schließlich wünscht sich der Verf. (Verfasser) auch in Ansehung seines praktisch philosophischen Systems nicht bloss gerechte, sondern auch billige Richter, in dem Sinne, wie Aristoteles das Billige ein «επανόρθωμα δικαίου» nennt, Leipzig, zur Ostermesse 1817».

³⁹⁹ *Wilhelm Traugott Krug's Dikäologie oder philosophische Rechtslehre*, ό.π., σ. 94: «Kant ist, soviel wir wissen, der erste Naturrechtslehrer gewesen, welcher die Verknüpfung der Begriffe des dinglichen und des persönlichen Rechtes zu Einem wissenschaftlich oder in der Theorie versucht hat; denn praktisch oder im Leben war sie längst vorhanden.» Για τις απόψεις του Kant περί Δικαίου ο Krug συμβουλεύεται το ομώνυμο έργο του: «Kant's metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre», Th. I. Hauptst. 2. Abschn. 3, σ. 105 κ.ε. στο *Die Metaphysik der Sitten*, 1. Theil. Königsberg Friedrich Nicolovius 1797.

⁴⁰⁰ *W. T. Krug's Dikäologie ...*, ό.π., σ. 45, Σημ. 2, σ. 102. Για τη διαμόρφωση του πολιτικού συστήματος της αρχαίας Αθήνας πβ. σχετική αναφορά στο 34^ο φύλλο της WALZ, (27.04.1813), 529-536, και ειδικότερα σσ. 534-535. Με αφορμή την παρουσίαση του έργου «*Ideen über die Politik und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt* του A.H.L. Heeren. *Τρίτο μέρος (3^ο μέρος), erste Ruprecht 1812, in 8. 522 Seiten, mit einer Charte Griechenlands*». Αναφέρω, ενδεικτικά, την παρατήρηση του 11^ο κεφ. όπου ως «δημόσια ετυμολογία (κατηγορία, öffentliche Klage) νοείται η γραφή και η κατηγορία ενώ ως ιδιωτική κατηγορία (Privatklage) η δίκη. Αντίστοιχα, τα απαρέμφατα εισάγειν και εισφέρειν αντιστοιχούν στα λήμματα τινά δίκην (jemand anklagen) και οφείλειν τινί δίκην (angeklagt seyn). Το απαρέμφατο αδικείσθαι υπό την έννοια ότι «το κράτος μπορεί να κινδυνεύσει, όπως συμβαίνει και σε ιδιώτες (*Der Staat kann ja so gut, wie ein Privatmann gefährdet werden*): Μια τέτοια κρατική υπόθεση (εν δίκη) μπορεί να ενδιαφέρει όλους και όχι τον καθένα χωριστά. (Es sind bey so einer Staatssache [εν δίκη] nicht Einzelne, sondern Alle interessiert). Όλοι έχουν το δικαίωμα να συμφωνήσουν σε αυτό (=Alle haben daher auch das Recht, dabey zu stimmen. Die Einleitung eines Staatsprocesses und die endliche Entscheidung) αρχήν τε είναι χρέη της τοιαύτης δίκης και τελευτήν gehört vor das Tribunal des Volks*. Θεμελιώδεις θέσεις που βασίζονται στη διδασκαλία του Αριστοτέλη και του Δημοσθένη», βλ. σχετικά, σ. 534-535.

του ως πιστές μεταφράσεις των διανοημάτων του. Για να γίνει αυτό αντιληπτό, παρουσιάζονται στη συνέχεια μεταφραστικά δάνειά του ως μεταφράσεις σύνθετου ή μιας μεμονωμένης φράσης.

Η Φιλοσοφία περί Δικαίου και περί Ηθικής στον στοχασμό του Κούμα περιγράφεται ως εξής:

«Εάν η φιλοσοφία, εν γένει είναι επιστήμη των αρχικών νόμων όλων των ενεργειών του ανθρωπίνου πνεύματος, ή του αρχετύπου Εγώ (Κρηπ. ΡΚΑ.)· η πρακτική, η ηθική Φιλοσοφία γενικώτερον, το δεύτερο μέρος της παραγώγου Φιλοσοφίας (Κρηπ. ΡΛΒ'), είναι επιστήμη των αρχικών νόμων της του ανθρωπίνου πνεύματος ενεργείας, ήτις υφίσταται εις το σπουδάζειν και πράττειν, ήγουν εις το προσδιορίζειν το αντικείμενον διά του υποκειμένου (Κρηπ. ΝΓ', ΡΚΖ.) και διά τούτο ονομάζεται και αυτή πρακτική ενέργεια⁴⁰¹».

Αντίστοιχα γίνεται λόγος για τους ομώνυμους όρους *Dikäologie* ή *philosophische Rechtslehre* στη προβληματική του Wilhelm Traugott Krug:

«Wenn die Philosophie überhaupt Wissenschaft von der ursprünglichen Gesetzmässigkeit der gesammten Thätigkeit des menschlichen Geistes oder von der Urform des Ich's ist (Fundamentalphilosophie, §.126): so ist die praktische oder moralische Philosophie als zweiter Haupttheil der abgeleiteten Philosophie (Fund., §. 127) die Wissenschaft von der ursprünglichen Gesetzmässigkeit derjenigen Thätigkeit des menschlichen Geistes, welche im Streben und Handeln oder in der Bestimmung des Objektiven durch das Subjektive besteht (Fund. § 128 vergl. mit § 75) und daher auch selbst eine praktische Thätigkeit heisst⁴⁰²».

Κωνσταντίνος Μιχαήλ Κούμας: *Περί επιστήμης του καθαρού Δικαίου και περί φυσικής και πολιτικής καταστάσεως του ανθρώπου*: «Η ελευθέρα ενέργεια των συζώντων ανθρώπων ονομάζεται εξωτερική χρήσις της ελευθερίας των».⁴⁰³

Wilhelm Traugott Krug: *Reines Naturrecht*: Το φυσικό δίκαιο για τον Krug προσεγγίζεται ερμηνευτικά όπως παρακάτω: «Die freie Wirksamkeit sinnlich - vernünftiger Wesen neben und auf einander heisst ihr äusserer Freiheitsgebrauch. [...]».⁴⁰⁴

⁴⁰¹ «Προδοϊκήσις», *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, Σχολάρχου τοῦ τῆς Σμύρνης φιλολογικοῦ Γυμνασίου, καὶ Διδασκάλου τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς Φιλοσοφίας εἰς χρῆσιν τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν. Τόμος Τέταρτος. Περιέχων τὴν πρακτικὴν Φιλοσοφίαν, ἤγουν Περί Δικαίου, Ἠθικὴν, Ἠθικὴν Θεολογίαν, καὶ ἐπίμετρον αὐτῶν τὴν Παιδαγωγικὴν. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰωάννου Σνεϊρέρου. ΑΩΚ', [1820], σ. 3.*

⁴⁰² Wilhelm Traugott Krug's, *Dikäologie oder philosophische Rechtslehre*, Königsberg, «Rechtslehre. Einleitung», bei August Wilhelm Unzer 1817, σ. 3.

⁴⁰³ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τ. 4, ό.π., σ. 17.

⁴⁰⁴ Krug, *Dikäologie*, ό.π., σ. 45.

Κωνσταντίνος Μιχαήλ Κούμας: Τα περί *γενέσεως των Δικαίων* ζητήματα για τον Κούμα εξετάζονται ως: «Τα αρχικά δίκαια είναι τοιαύτα, οποία προσανήκουσιν εις πάντα άνθρωπον, καθό άνθρωπον· και διά τούτο είναι απόλυτα δίκαια.».⁴⁰⁵

Wilhelm Traugott Krug: Ο Krug αντιλαμβάνεται κατά τον ίδιο τρόπο πως προκύπτουν τα δίκαια (*Von der Entstehung der Rechte*): «Die Urrechte werden gedacht als Rechte, die dem sinnlich - vernünftigen Wesen schlechthin als einem solchen zukommen; sie gehören daher zum absoluten Rechte. [...]».⁴⁰⁶

Κωνσταντίνος Μιχαήλ Κούμας: Το *εφηρμοσμένον Δίκαιον* για τη φιλοσοφική θεωρία του Κούμα έχει τις απαρχές του στη παρακάτω θεώρηση: «Επειδή η περί του εφηρμοσμένου Δικαίου πραγματεία θέλει εξετάσειν τους περί τούτου νόμους του Λόγου, αναφέρουσα αυτούς ιδιαίτατα εις την ανθρώπινην φύσιν κατά τους εμπειρικούς της προσδιορισμούς και σχέσεις (ΚΒ.)· διά τούτο προ πάντων γεννάται το ζήτημα, Πώς πρέπει να φανή εν τι αντικείμενον της πείρας, διά να είναι άνθρωπος, και επομένως, εμπειρικόν δικαίου υποκείμενον.».⁴⁰⁷

Wilhelm Traugott Krug: Η θεωρία της *Rechtslehre* του Krug εξετάζεται ως εφαρμόσιμη σε νόμους του φυσικού δικαίου και της λογικής μέσα από την εμπειριστική διάσταση:

«Da im angewandten Naturrechte die Rechtsgesetze der Vernunft in besondrer Beziehung auf die menschliche Natur nach ihren empirischen Bestimmungen und Verhältnissen erwogen werden sollen (§. 10): so entsteht vor allen Dingen die Frage, wie ein Gegenstand der Erfahrung sich ankündigen müsse, um als ein menschliches Wesen und ebendadurch als ein empirisches Rechtssubjekt zu gelten. [...]».⁴⁰⁸

Κωνσταντίνος Μιχαήλ Κούμας: *Περί των δικαίων και καθηκόντων του γάμου* του Κούμα στη φιλοσοφία της παιδείας του επεξηγείται με την παρακάτω συλλογιστική: «Επειδή κατά τους νόμους της φύσεως δεν εμπορεί να διατηρηθή άλλως το ανθρώπινον γένος, ει μη διά σωματικής ε-νώσεως δύο επίτηδες προς τούτο διωργανισμένων ανθρώπων του ανδρός και της γυναίκος· διά τούτο ευρίσκεται και εις τους δύο ορμήτις προς ταύτην την ένωσιν·».⁴⁰⁹

⁴⁰⁵ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τ. 4, ό.π., σ. 38-39.

⁴⁰⁶ Krug, *Dikäologie*, ό.π., σ. 110-111.

⁴⁰⁷ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τ. 4, ό.π., σ. 121.

⁴⁰⁸ Krug, *Dikäologie*, ό.π., σ. 427.

⁴⁰⁹ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τ. 4, ό.π., σ. 125-126.

Wilhelm Traugott Krug: Το οικογενειακό δίκαιο *Familienrecht* του Krug: «Da nach den Gesetzen der Natur die Menschengattung nur durch körperliche Vereinigung zweier dazu besonders organisirten Einzelmenschen, des Mannes und des Weibes, erhalten werden kann: so findet sich in beiden ein Trieb zu jener Vereinigung. [...]».⁴¹⁰

Ο Κούμας επισημαίνει στη συνέχεια:

Σημειώσεις (1)

«Σημειώσεις. Επειδή αι πνευματικά και αι σωματικά δυνάμεις του ανθρώπου αναπτύσσονται κατά μικρόν είναι μεν ο νεογέννητος άνθρωπος κατά την έμφυτον ιδιότητα, και επομένως κατά τα δικάια του, άνθρωπος είναι δε νήπιος, ηγούν δεν έχει ενεργούς τας δυνάμεις, διά των οποίων εμπορεί να γνωρίση και να εκτελέση τα δικάια του. Είναι λοιπόν το αυτό, ως να μη δύναται να λαλήση περί των δικαίων του· διά τούτο εις την γλώσσαν των Γερμανών ονομάζεται unmündig, ηγούν άστομος.»⁴¹¹

Ο ίδιος δηλώνει με σαφήνεια ότι ο Krug:

Σημειώσεις (2):

«Σημειώσεις. Αποδοκιμάζει ο Κρύγιος την ελληνικήν λέξιν Παιδοποιίαν αποδεχόμενος μόνον την Γέννησιν, της οποίας είναι συνώνυμος ή Τέκνωσις, και συμβουλεύον τους ομογενείς του να μη πλάσσωσι λέξιν ανάλογον της ελληνικής την Kindermachung. Τέκνα δεν είναι ποιήματα ανθρώπου, αλλά δώρα του θεού· άλλως εις την σημασίαν της λέξεως Παιδοποιία, θέλει να ειπή όργανα ή μηχαναί, ή αγάλματα ή εικόνες, τα οποία, όσον αν υποθεθώσι καλά, είναι σκία του υψηλού όντος, το οποίον παριστάνεται δι αυτών».⁴¹²

Wilhelm Traugott Krug: Η αντίστοιχη παρατήρηση (Anmerkung 1.) όπως προκύπτει από τον γερμανό διαφωτιστή:

«*) Der dem griechischen Παιδοποιειν nachgebildete Ausdruck Kindermachen ist schon darum verwerflich, wenn er auch nicht in unsrer keuschen Sprache den Stempel der Gemeinheit trüge. Kinder, heisst es ganz richtig, sind eine Gabe Gottes, aber kein menschliches Machwerk, wie eine Statue oder ein andres menschenähnliches Bild, das, wie schön es auch sei, doch nur ein Schatten des erhabnen Wesens ist, das dadurch abgebildet wird».⁴¹³

Το απόλυτο ιδιωτικό δίκαιο (*Absolutes Privatrecht*) στη φιλοσοφία της Παιδείας του Krug ερμηνεύεται με τη θεώρηση πως «κάθε λογικό ον οφείλει να θέτει τους δικούς του σκοπούς και να απολαμβάνει το αγαθό της ελευθερίας ως αυτοτελή σκοπό»:

«Jedes sinnlich – vernünftige Individuum ist eine Person d. h. ein Wesen, das die Zwecke seiner Thätigkeit sich selbst zu setzen und mit Freiheit zu erstreben vermag, also ein

⁴¹⁰ Krug, *Dikäologie*, ό.π., σ. 441.

⁴¹¹ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τ. 4, ό.π., σ. 124. Αντίστοιχη αναφορά για το θέμα αυτό γίνεται από τον Krug στο κεφάλαιο όπου πραγματεύεται ζητήματα «οικογενειακού δικαίου» (*Familienrecht*). Βλ. αναλυτικά, *Dikäologie*, ό.π., σ. 483.

⁴¹² Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τ. 4., ό.π., σ. 137.

⁴¹³ Krug, *Dikäologie* ό.π., σ. 478.

Subjekt der Freiheit oder ein Selbstzweck (ens autoteles). Alles Vernunftlose aber ist eine Sache oder ein Ding d. h. ein Wesen, das, wenn es auch von Natur einen Zweck seines Daseins und Wirkens hat, diesen doch nicht als einen [...], mithin von der Vernunft als ein blosses Werkzeug oder Objekt der Freiheit und als ein Mittel für Zwecke, die es nicht als die seinigen vorstellt (ens heteroteles), betrachtet wird. [...]».⁴¹⁴

Όπως γίνεται σαφές ο Κούμας έχει επηρεαστεί σημαντικά από τη γερμανική φιλοσοφία καθώς μεταφράζει είτε λέξεις, είτε ολόκληρα νοήματα από το έργο του Krug τα οποία από το ευρύτερο πεδίο της νεολογίας του προκύπτουν τόσο ως μεταφραστικά δάνεια, όσο και ως μεταφράσεις νοημάτων (όχι μόνο λέξεων) ή αποδόσεις.

4.2. Οι επιρροές: Από τη γερμανική στη νέα ελληνική

Ο Krug εισάγει στη πραγματεία του θεμελιώδεις έννοιες από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, τις οποίες ανασύρει και αναπροσαρμόζει στο φιλοσοφικό σύγγραμμά του ο Κ. Μ. Κούμας. Για το λόγο συγκεντώθηκε δειγματοληπτικά ένα σώμα νεολογισμών που φέρονται είτε ως μεταφορές λέξεων που διατηρούν την ίδια σημασία ανάμεσα στις δύο εθνικές λογοτεχνίες, είτε έχουν άλλη (ή δάνεια) σημασία και λειτουργούν ως αντιδάνεια.

Η *Αρετολογία* (Tugendlehre) στη φιλοσοφία του Krug τίθεται ως φιλοσοφική αρχή και ως επιστήμη των αρχικών νόμων του ανθρώπινου πνεύματος σε σχέση με την εσωτερική αφομοίωση της πρακτικής εφαρμογής αισθήσεων – λογικής του ανθρώπινου όντος:

«Die Tugendlehre, als philosophische Disziplin, soll eine Wissenschaft von den ursprünglichen Gesetzen des menschlichen Geistes in Bezug auf die innere Einstimmung der praktischen Thätigkeit sinnlich-vernünftiger Wesen sein.»⁴¹⁵.

Η *ηθική Αρετολογία* (Tugendlehre-aretologia) αντίστοιχα στη φιλοσοφία της παιδείας του Κούμα (Reine Tugendlehre / Angewandte Tugendlehre) εισάγεται και προσλαμβάνεται στα ελληνικά ως *καθαρή ή εφαρμοσμένη ηθική*: «Η Ηθική, είναι η φιλοσοφική επιστήμη των αρχικών της του ανθρώπινου πνεύματος ενεργείας νόμων, αναφερομένων εις την εσωτερικήν αρμονίαν των πράξεων. Η απόλυτος αυτή αρμονία (absolute Harmonie) των εσωτερικών ενεργειών ονομάζεται α) *αρετή εκ του υποκειμένου* και β) *αγαθόν εκ του αντικειμένου*»⁴¹⁶.

⁴¹⁴ Krug, *Dikäologie* ό.π., σ. 58-59.

⁴¹⁵ Krug Wilhelm Traugott's *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, 2ο Μέρος, «System der praktischen Philosophie», Königsberg bei August Wilhelm Unzer 1818, σ. 3-4. Πρόκειται για τη θεώρηση του συστήματος της πρακτικής φιλοσοφίας, από το πνεύμα της οποίας εμφορείται ο Κούμας ως προς τον φιλοσοφικό στοχασμό του περί Δικαίου και περί Ηθικής.

⁴¹⁶ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τ. 4, *Προδιόκησις*, ό.π., σ. 155.

Ο Krug την αποδίδει στη νεολογία του ως *ηθική Αρετολογία*⁴¹⁷ (Tugendlehre-aretologia). Ο διαχωρισμός της ηθικής θεωρίας του Κούμα σε *καθαρά* (Reine Tugendlehre) και *εφηρμοσμένη* (Angewandte Tugendlehre) αποτελεί άμεση επίδραση των θεωριών *Ασκητικής* (*Asketik, von άσκησις, exercitation scil. Virtutis*, 1818, σ. 12), όπως την διατύπωσαν πολλοί γερμανοί Φιλόσοφοι την εποχή του Διαφωτισμού.⁴¹⁸ Πρόκειται για τη διαδικασία καθοδήγησης και διαμόρφωσης του ενάρετου χαρακτήρα: «Διά τούτο εις το τέλος καθενός μέρους θέλει ταχθῆν κεφάλαιον περί του, πως πρέπει να ασκώμεθα την αρετήν, ονομάζουσι δε την σήμερον πολλοί της Γερμανίας Φιλόσοφοι το μέρος τούτο *Ασκητικήν*».⁴¹⁹

Τη θεώρηση της *αρετολογίας* (Tugendlehre / aretologia) του ο Krug τη συναρτά με την ηθική στοιχειώδη ή μεθοδολογική διδασκαλία και ταυτόχρονα την ενδιάμεση διδασκαλία. Ο καθένας οφείλει να την αποκαλεί στην αρχική της σημασία *Ασκητική*:

«Der Inbegriff solcher Gesetze, wissenschaftlich oder systematisch angeordnet, wird also mit Recht eine Tugendlehre (aretologia) genannt werden können [...].⁴²⁰
[...] Die ethische Elementarlehre ist die eigentliche Tugendlehre, die ethische Methodenlehre aber die Tugendmittellehre. Jene nennt man auch Ethik schlechtweg oder im engsten Sinne, diese Asketik (von άσκησις, exercitatio scil. virtutis)».⁴²¹

Η *καθαρά Ηθική* στον φιλοσοφικό στοχασμό του Κούμα μπορεί να νοηθεί ως εξής:

«Επειδή η Αρετή, καθώς ευκόλως δυνάμεθα να καταλάβωμεν πριν εμβώμεν εις τα ενδότερα, αναλαμβάνει διάφορα είδη και μορφάς, εκ των οποίων προέρχονται παντοίαι εντολαί καθηκόντων· διά τούτο είναι αναγκαίον να είπωμεν προ πάντων τας ηθικάς ιδέας και αρχάς, διά των οποίων εξηγείται εν γένει Τί είναι αρετή και καθήκον· και έπειτα τας, διά των οποίων προσδιορίζονται είδη τινά αρετής και καθήκοντος.»⁴²²

Η καθαρή ηθική διδασκαλία της Αρετής («reine Tugendlehre») του Krug παρουσιάζεται να εξετάζει μια σειρά από *εντολές* και *καθήκοντα*. Στο πλαίσιο της καθαρής ηθικής στοιχειώδους διδασκαλίας του Γερμανού λόγιου αποδίδεται η αρετή ως μορφή καθήκοντος:

«Da es sich schon im voraus als möglich denken lässt, dass die Tugend verschiedene Gestalten annehme und daraus eine gewisse Mannichfaltigkeit von Pflichtgeboten hervorgehe: so wird die reine ethische Elementarlehre zuvörderst diejenigen Begriffe und Grundsätze, welche sich auf Tugend und Pflicht überhaupt beziehen, und sodann diejenigen, wodurch gewisse Arten der Tugend und Pflicht bestimmt sind, auszumitteln haben, folglich wieder in zwei besondere Hauptstücke zerfallen.»

⁴¹⁷ Krug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 4.

⁴¹⁸ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τ. 4, ό.π., σ. 156-157, ιδ. βλ. σ. 157. Ο Krug πράγματι προσδίδει στον φιλοσοφικό όρο της «Αρετολογίας» (Tugendlehre) χαρακτήρα Ηθικής (Ethik) και Ασκητικής (Asketik) κατά το (αντι-) δάνειο από τα αρχαία ελληνικά (von άσκησις) όπως προκύπτει μέσα από τη σχετική μαρτυρία του Κ. Κούμα. Βλ. σχετικά, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π. σ. 12.

⁴¹⁹ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τ. 4, ό.π., σ. 157.

⁴²⁰ Krug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 4.

⁴²¹ Krug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 4, 12.

⁴²² Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τ. 4, ό.π., σ. 158.

«[...] Fassen wir diess in eine bestimmte Formel, so ergibt sich folgender praktische Grundsatz als oberstes Sitten- d. h. Tugendgesetz, oder als höchstes Pflichtgebot: Du sollst handeln, wie es der Würde eines vernünftigen Wesens gemäss ist, d. h. so, dass alle Maximen deines Willens sich als Gesetze für alle vernünftigen Wesen offenbaren.»⁴²³

Ο Κrug παραπέμπει στους αρχαίους κλασικούς για να ορίσει και να οριοθετήσει βασικές φιλοσοφικές έννοιες: Σε μια προσπάθεια να εκθέσουμε τις θεμελιώδεις θέσεις του θεωρήματος *Ειδέναι και συνείδησις* (Bewusstsein – Gewissen) του Κrug, οφείλουμε να αναδειξουμε τον πυρήνα της φιλοσοφικής σκέψης του:

«Vielmehr stammt Gewissen eben so wie gewiss von wissen (scire, ειδεναι) ab und bedeutet daher etymologisch nichts anders als Bewusstsein (conscientia, συνειδησις). Daher wird der neutestamentliche Ausdruck (Hebr.10, 2) συνείδησις αμαρτιών (conscientia peccatorum) von LUTHER durch Gewissen von den Sünden übersetzt».⁴²⁴

Στη συνέχεια εξετάζεται το αξίωμα «Σύμφωνα με το ομολογουμένως τη φύσει ζην» (Lebe der Natur gemäss) του Κrug, καθώς προκύπτουν σαφείς επιρροές και αλληλεπιδράσεις (Στωικών, Κλεάνθη, Κrug, Κούμα) που οδήγησαν στη διαμόρφωση και εμπέδωση του εν λόγω στοχασμού. Κατά τους Στωικούς και ειδικότερα κατά τον Κλεάνθη επικρατούσε η άποψη ότι ο άνθρωπος οφείλει να ζει και να υπηρετεί τους νόμους της φύσης, της λογικής και της θείας βούλησης:

«Το τέλος - το ομολογουμένως ζην· τούτο δ' εστι καθ' ένα λογον και συμφωνον ζην. Diess nannten die Stoiker auch schlechtweg συμφωνία und ομολογία [...]».⁴²⁵

«Denn schon sein Schüler KLEANTH schob nach dem Berichte desselben Schriftstellers τη φύσει ein und stellte so die Formel auf: Τέλος εστί το ομολογου-μένως τη φύσει ζην* – woraus sich dann das bekannte Gesetz als höchstes Pflichtgebot ergab: Lebe der Natur gemäss!⁴²⁶ [...] Lebe der Vernunft oder dem Willen Gottes gemäss!**) [...]».

Ο ηθικός νόμος ή νόμος ο κοινός (Sittengesetz) στη φιλοσοφική θεώρηση του Κούμα απορρέει από την αρχαιοελληνική επιρροή του Κrug (Ζήνων, Στωικοί, Διογένης Λαέρτιος, Κρύγιος, Κούμας). Πιο συγκεκριμένα, ο Γερμανός φιλόσοφος αναφέρει αξιωματικές φράσεις Ελλήνων κλασικών (Ζήνων). Ο ηθικός νόμος στη σκέψη των Στωικών θα πρέπει κατά τον Κrug να συγκεκριαστεί με τον ορθό λόγο και τη θεία εντολή: «***) Nach dem Berichte des Diog. LAERT. (VII, 88) wurde das Sittengesetz von den Stoikern auch bezeichnet als ο νόμος ο κοινός, όσπερ εστιν ο ορθός λόγος δια παντων ερχομενος, ο αυτός εν τω Δι (i. e.

⁴²³ Κrug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 14, 18.

⁴²⁴ Κrug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 17.

⁴²⁵ Κrug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 22.

⁴²⁶ Κrug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 23.

θεώ) καθηγεμονι τούτω της των οντων διοικησεως οντι».⁴²⁷ Η γνώση του Krug για τον νεολογισμό *Δάμων, δαίμων ή δεήμων* (Eintheiler, Ordner, Lerner oder Wissener) αποδίδεται ρητά στην αρχαία ελληνική κληρονομιά: «*» Δάμων, δαίμων oder δεήμων (von daein oder daiein) bedeutet ursprünglich einen Eintheiler, Ordner, Lerner oder Wissener, dann überhaupt ein intelligentes Wesen, besonders von höherer oder übermenschlicher Natur. [...]».⁴²⁸

Η ηδονή και η ευδαιμονία (Hedonismus u. Eudämonismus) στον φιλοσοφικό στοχασμό του Krug μπορεί να ιδωθεί ως κατώτερη μορφή Ευδαιμονισμού, με σκοπό τη μέγιστη δυνατή ευχαρίστηση: «Was den Hedonismus (von ηδονή, voluptas) betrifft, so ist derselbe eigentlich nur eine niedere Art des Eudämonismus, indem sich jener bloss das grobsinnliche Vergnügen zum Zwecke macht [...]».⁴²⁹ Επομένως, όπως διαφαίνεται από τα παραπάνω, στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων, αναγνωρίζουν τόσο ο Krug, όσο και ο Κούμας την κατεξοχήν αρχαιοελληνική προέλευση στις γνώσεις που διαθέτουν.

4.2.1. Η Fundamentalphilosophie του Krug και η Κρητίς του Κούμα

Στον φιλοσοφικό στοχασμό του Κ. Κούμα παρατηρείται άμεση επίδραση τόσο από την «Fundamentalphilosophie⁴³⁰» του W. Tr. Krug, όσο και από τα κοινά πρότυπα των αρχαίων Ελλήνων κλασικών. Αναφέρουμε στη συνέχεια χαρακτηριστικά παραδείγματα νεολογίας του Κούμα όπως αυτά προσλαμβάνονται στο έργο του. Προηγουμένως έγινε μάλιστα λόγος σε σχετική αναφορά στις φιλολογικές αγγελίες του περιοδικού *Καλλιόπη*, από όπου αντλείται η μαρτυρία ότι η *Κρητίς της Φιλοσοφίας* του Κούμα αποτελεί πιστή αντιγραφή από την δεκάτομη Φιλοσοφική Ιστορία του Tennemann δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στον τρόπο διδασκαλίας του Γερμανού φιλοσόφου («das Filosofiren»), που τελικά μετατρέπεται σε «Φιλοσόφημα» του Έλληνα λόγιου.

⁴²⁷ Krug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 23.

⁴²⁸ Krug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 35. Ο Δάμων (δαίμων ή δεήμων), όσον αφορά στον στοχασμό του Γερμανού φιλοσόφου, οικειοποιείται το ρόλο του διανομέα, του διοργανωτή, του μαθητευόμενου ή του γνώστη και παρουσιάζεται ως μία ευφυή οντότητα με υπεράνθρωπη φύση.

⁴²⁹ Krug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 35.

⁴³⁰ *Καλλιόπης Φιλολογικών Αγγελιών*, (01.06.1819), 99, 103: «ΕΠΙΣΤΟΛΗ. Εν τη φιλολογική Εφημερίδι της Λειψίας, από 26 Φευρουαρίου 1819. Αρίθμ. 49 ανέγνω τα εφεξής. Σύνταγμα Φιλοσοφικόν υπό Κ. Κ. Κούμα, [...] Εν Φιλοσοφικόν σύστημα (προλογίζει ο φιλόλογος Κριτικός της ρηθείσης Εφημερίδος), [...] είναι πάντοτε Φιλολογικόν άξιον παρατηρήσεως, μ' όλον όπου δεν περιέχει νέον τι και διά τους Γερμανούς φιλοσόφους, επειδή το μέγιστον αυτού μέρος ελήφθη εκ Γερμανών συγγραφέων. κτλ. κτλ. Ενταύθα αναφέρων ο σοφός Κριτικός τινάς των Γερμανών συγγραφέων, εξ ων ο νέος Γραικός φιλόσοφος έλαβε το μέγιστον του συντάγματός του μέρος, προσθέτει και τα εξής.[...] Εξαιρέτως δε όχι μόνον ωφελήθη μέγάλως εις το μέγιστον μέρος της υπ' αυτού ονομαζόμενης Κρητίδος της Φιλοσοφίας (Fundamentalphilosophie) αλλά μετέφρασεν αυτό και λέξιν προς λέξιν κτλ. αναφερόμενα εις την διαίρεσιν της βίβλου. [...] Η Κρητίς της Φιλοσοφίας του αντεγράφη όλη από την δεκάτομον Φιλοσοφικήν Ιστορίαν του Τένεμαν. Παρατήρησον όπου ο Τένεμαν διαιρεί την Φιλοσοφίαν, και ευρήσεις, ότι ο νέος Φιλόσοφος αντέγραψε και αυτήν αυτολεξεί. Και ένθα διδάσκει ο Τενεμάν τον τρόπον του φιλοσοφείν, das Filosofiren, όπερ εστί το Φιλοσόφημα του Φιλοσόφου Κούμα [...]».

Ο Krug αντλεί στοιχεία από θεωρήσεις Ελλήνων κλασικών όπως διαπιστώνεται μέσα από σχετικές αναφορές του Κούμα:

Το *ὁμολογουμένως τῆ φύσει (Να ζῆς συμφώνως με την φύσιν!)* ως σχέση πνευματικής αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε παλαιότερους και σύγχρονους (Ζήνων, Κλεάνθης, Κρύγιος, Κούμας):

«Σημείωσις. Οι οπαδοί του Ζήνωνος φαίνεται ότι δεν εκατά-λαβαν ακριβώς του τύπου τούτου την έννοιαν· ο μαθητής του Κλεάνθης κατά την μαρτυρίαν του Στοβαίου επρόσθεσε το φύσει, και εξέφρασε τον τύπον ούτω. ‘Τέλος εστί το ὁμολογουμένως τη φύσει ζην’ το οποίον θέλει να ειπή. Να ζῆς συμφώνως με την φύσιν. [...]»⁴³¹

Ο νόμος της αρετής ως *νόμος ο κοινός, καθαρός και κατ’ είδος πρακτικός* στα πρότυπα των Στωικών και υστερόχρονα στα θεωρήματα του Krug και εν τέλει του Κούμα. Σε πλήρη αλληλουχία σκέψης περνά ο Κούμας αναφερόμενος σχετικά και «κατά την μαρτυρίαν Δογένους του Λαέρτιου (Ζ’, 88) ο νόμος της αρετής εξεφράζετο από τους Στωικούς και ‘Ο νόμος ο κοινός’ ὅς περ εστίν ο ορθός λόγος διά πάντων ερχόμενος, ο αυτός εν τῷ ‘Δι, καθηγεμόνι τούτῳ της των ὄντων διοικήσεως ὄντι.’».⁴³²

Ο νόμος της αρετής στη φιλοσοφική αντίληψη του Κούμα απορρέει και μέσα από την ηθική του Kant: «Εἰς τους μεταγενέστερους χρόνους ο νόμος οὗτος (της αρετής) ἔμεινεν ανεξήγητος ἕως ου μας τον ανακαίνισε και τον διεσαφήνισεν ακριβέστερα ο *Κάντιος*, μέσα από τις φιλοσοφικές πραγματείες του περί *Μεταφυσικής των Ηθῶν* (Metaphysik der Sitten, Sittenlehre) και της *Κριτικής του Πρακτικού Λόγου* (Kritik der Praktischen Vernunft).⁴³³ Για τον Κούμα «ΙΕ’. Ο υπέρτατος της αρετής νόμος είναι (ΙΑ.’) είναι καθαρός και κατ’ είδος πρακτικός νόμος, επειδή του δίδει ο Λόγος αρχικώς και εκ των προτέρων, και δι’ αυτού προσδιορίζει μόνον το είδος των πράξεων του ανθρώπου εν γένει⁴³⁴.». Ο *εμπειρικός νόμος* παρουσιάζεται από τον Έλληνα λόγιο ως υπέρτατος και ισούται την αισθητικότητα και τον ευδαιμονισμό. «Εάν, ωστόσο, γίνεται λόγος για *εμπειρικό νόμο* ως *υπέρτατον*, τότε καταργείται η έννοια της ηθικής, την οποία αποκαθιστά η «αισθητικότητα τινά, της οποίας βάσις είναι ο λεγόμενος ευδαιμονισμός».⁴³⁵

⁴³¹ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ὁ.π., σ. 162.

⁴³² Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ὁ.π., σ. 162.

⁴³³ Πρόκειται για τα έργα του Immanuel Kant, α) *Die Metaphysik der Sitten. Abgefaßt von Immanuel Kant. Erster Theil. Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre. Königsberg, bey Friedrich Nicolovius* ³1803, β) *Kritik der praktischen Vernunft, von Immanuel Kant. Zweyte Auflage. Riga, bey Johann Friedrich Hartknoch* ²1792, πβ. Immanuel Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Philosophische Bibliothek, Bd. 519, hrsg. Bernd Kraft u. Dieter Schönecker, Felix Meiner Verlag Meiner, Hamburg ²2016 την ελληνική απόδοση του πρώτου έργου Immanuel Kant, *Μεταφυσική των ηθῶν*, μτφρ. Κώστας Ανδρουλιδάκης, 1η έκδ. Σμίλη, Αθήνα 2013.

⁴³⁴ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τ. 4, ὁ.π., σ. 163.

⁴³⁵ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τ. 4, ὁ.π., σ. 163.

Ο Γερμανός φιλόσοφος Krug επικυρώνει τις θεωρήσεις της *Ευδαιμονίας* κατά το παράδειγμα των Ελλήνων κλασικών, σε συνάρτηση με την ζωή των θεών (Götter) ή των δαιμόνων (Dämonen) τους:

«[...] Diese Eudämonie hat niemand reizender ausgemahlt und in Bezug auf das Moralsystem konsequenter durchgeführt, als EPIKUR, weshalb er gewöhnlich als Koryphäus der Eudmonisten genannt wird, obwohl der Eudämonismus selbst nicht bloss als Praxis, sondern auch als Theorie weit älter ist, denn Epikur. Wenn man also den Eudämonismus Epikureismus nennt, so geschieht diess nur auf ähnliche Weise, wie man den Pantheismus Spinozismus nennt. Was den Hedonismus (von ηδονη, voluptas) betrifft, so ist derselbe eigentlich nur eine niedere Art des Eudämonismus, indem sich jener bloss das grobsinnliche Vergnügen zum Zwecke macht». ⁴³⁶.

Ο ευδαιμονισμός (Wohlsein ο.(der) Glückseligkeit ο.(der) Eudämonie) ή ο επικουρισμός (Epikureismus) εντάσσει την ευδαιμονία σε ένα ηθικό ή αισθητικό φιλοσοφικό σύστημα (Moralismus, Sensualismus), όπως αξιοποιήθηκε στην ελληνική αρχαιότητα από τον Επίκουρο, τον *Κορυφαίο των Ευδαιμονιστών*. Ο Ευδαιμονισμός ταυτίζεται με τον Επικουρισμό (Epikureismus), όπως συμβαίνει για τον Πανθεϊσμό (Pantheismus) και τον Σπινοζισμό (Spinozismus).

«[...] also das, was wir gewöhnlich Wohlsein oder Glückseligkeit nennen und was die Griechen Eudämonie nannten, weil sie das Leben ihrer Götter oder Dämonen nach dieser Idee in ihrer Phantasie ausbildeten.*)» ⁴³⁷

Από την άλλη πλευρά, θα δούμε πως μέσα από τον στοχασμό του Γερμανού λογίου καταλήγει ο Κούμας να αναφερθεί σε αξιωματικές φράσεις που θεμελιώναν την φιλοσοφία από τα χρόνια της κλασικής αρχαιότητας και εξακολουθούν να παραμένουν επίκαιρα ως την εποχή του: Από την «κατά συνειδώς εκπλήρωσιν του καθήκοντος (IH') εκπηγάζει η Αρετή», η οποία προέρχεται από τον σεβασμό και την αγάπη προς το *αγαθόν*. ⁴³⁸ Η αρετή είναι η «ηθική τελειότης του ανθρώπου», εφόσον ο ίδιος τείνει να είναι «ατελής και περιορισμένος». ⁴³⁹ Ο «ηθικός νόμος» (Das Tugendgesetz ο. sittlichen Gesetzgebung) ή «νόμος της αρετής» (tugendhafte Gesinnung) «δίδει καθήκοντα εις τον άνθρωπον και προς εαυτόν και προς άλλα ηθικά όντα». Τα *ενάρετα φρονήματα* υπόκεινται στον σεβασμό και στη λογική ως «πηγήν της ηθικής νομοδοσίας αποδίδουσι το σέβας τούτο και εις το υποκείμενον όπου ενυπάρχουσι, και εις ξένα, [...] τα οποία έχει ο άνθρωπος προς τον εαυτόν του, και εις κοινωνικά καθήκοντα, καθώς και η των αρετών, αίτινες εκβαίνουν από την πλήρωσιν των διττών τούτων καθήκοντων». ⁴⁴⁰

⁴³⁶ Krug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 35.

⁴³⁷ Krug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 35.

⁴³⁸ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 170.

⁴³⁹ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 171.

⁴⁴⁰ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 186. Πβ. Krug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 115: «Das Tugendgesetz verpflichtet jedes sinnlich-vernünftige Wesen ebensowohl gegen es selbst als

Στο Κεφάλαιο Ε' η θεωρία «περί γενικών Καθηκόντων (Gemeinschaftspflichten) και γενικών Αρετών (Tugenden)» που περιλαμβάνει 1. τη «Δικαιοσύνη του ανθρώπου προς εαυτόν», 2. τη «Δικαιοσύνη του ανθρώπου προς τους άλλους», 3. την «Επιείκεια του ανθρώπου προς εαυτόν» και 4. την «Επιείκεια του ανθρώπου προς τους άλλους» όπως την παραθέτει ο Κούμας⁴⁴¹ προκύπτει ως μεταφορά νοημάτων από το έργο του Krug που αφορά σχετική παρατήρησή (Anmerkung 3.) του:

«[...] Denn das, was man Frömmigkeit oder auch Gottseligkeit nennt, ist nicht blosse moralische, sondern religiöse Güte, und kommt also hier noch nicht in Erwägung. Sonach gäb's nur zwei Kardinaltugenden, die sich aber leicht in vier, wie gewöhnlich, zerfallen lassen, wenn man darauf reflektirt, dass die Pflichten der Gerechtigkeit und der Gütigkeit sowohl Selb- als Gemeinschaftspflichten sein können (§. 22). Die vier Kardinaltugenden wären dann

1. Gerechtigkeit gegen sich selbst.
2. Gerechtigkeit gegen Andre.
3. Gütigkeit gegen sich selbst.
4. Gütigkeit gegen Andre.⁴⁴²

Dagegen führt PLATO (de rep. IV. de legg. III XII. Opp.II, 428.688.963., ed. Steph.) als Haupttugend, die er auch *είδη* oder *μέρη της αρετής* (formae s. partes virtutis) nennt, folgende vier auf: *Σοφία (φρόνησις, νους), σωφροσύνη, ανδρεία, δικαιοσύνη [...]*.⁴⁴³

Η συζήτηση γύρω από τα είδη της αρετής που περιλαμβάνει τη Σοφία (φρόνησις, νους), τη σωφροσύνη, την ανδρεία και την δικαιοσύνη απασχολεί από τα αρχαία χρόνια τον Πλάτωνα και επιδρά στους νεότερους στοχαστές της εποχής του Διαφωτισμού Krug και Κούμα.

Ο Έλληνας λόγιος επιρρώνει τις θέσεις του ως εξής:

«Ε'ξ εναντίας δε ο Πλάτων (Περί Πολιτ. Δ'. περί Νόμ. Γ'. 428, 688, 963, εκδ. Στεφ.) εισάγει τέσσαρας άλλας γενικάς αρετάς, τας οποίας οομάζει και μέρη αρετής, τας εφεξής. Σοφίαν (φρόνησιν, νουν), Σωφροσύνην, Ανδρίαν, Δικαιοσύνην»⁴⁴⁴.

Στο Κεφάλαιον Ζ' στο «Σύνταγμα φιλοσοφίας» όπου γίνεται λόγος για τους *Καθαρούς κανόνες* περί του πώς να ασκώμεθα την αρετήν (Πργρ. ΟΔ'.) αντλούνται και πάλι στοιχεία από το ομώνυμο έργο του Krug: «Die erste ursprüngliche Bedingung der Tugend in jedem sinnlich-vernünftigen Wesen ist die Freiheit des Willens oder das Vermögen der Selbstbestimmung zum Handeln nach den Gesetzen der Vernunft (*Fundamentalphilosophie*, 1818, 151, παράγρ. 82)». Ο Κούμας μεταφέρει με πιστή ακρίβεια τα λόγια του Γερμανού

gegen andre Wesen der Art, mit welchen es in Wechselwirkung treten kann, indem die tugendhafte Gesinnung, welche das Gesetz der Vernunft und also auch die vernünftige Natur überhaupt als Quelle der sittlichen Gesetzgebung achtet, diese Achtung ebensowohl auf das eigne Subjekt als auf fremde Subjekte, welche an jener Gesetzgebung theilnehmen, bezieht. Hierauf beruht der Unterschied zwischen Selbpflichten und Gemeinschaftspflichten, so wie derjenigen Tugenden, welche aus der Erfüllung dieser beiden Arten von Pflichten hervorgehn».

⁴⁴¹ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 192.

⁴⁴² Krug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 132.

⁴⁴³ Krug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 133.

⁴⁴⁴ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 192.

διαφωτιστή: «Πρώτη υπόθεσης της αρετής είναι εις πάντα άνθρωπον η ελευθερία της θελήσεως, ηγούν η δύναμις του να προσδιορίζει αυτός εαυτόν εις τας πράξεις κατά τους κανόνας του Λόγου (Κρηπ. ΞΔ΄.)⁴⁴⁵».

Συνοψίζοντας διαπιστώνεται ότι μεγάλο μέρος της παραγωγής νέου λεξιλογίου προκύπτει είτε από τη μετάφραση φιλοσοφικών θεωρημάτων, είτε από τη δημιουργία νέων λέξεων που προέρχονται από τη γερμανική γραμματεία και ειδικότερα τη φιλοσοφία της εποχής του Διαφωτισμού.

4.3. Οι γερμανοελληνικές επιρροές στη Φιλοσοφία της Παιδείας του W. Tr. Krug

4.3.1. Η αρχαιοελληνική επίδραση του W.Tr. Krug

Στον *Ερμή Λόγιο* παρουσιάζεται η «εις των ομογενών μας σπουδαστών» μετάφραση του δίτομου συγγράμματος από τα γερμανικά *Handbuch der Philosophie und der philosophischen Literatur* του Wilhelm Traugott Krug (Leipzig παρά Brockhaus, 1820), λόγω της ιδιαίτερης συμβολής του:

«εις της γλυκύτατης μας Πατρίδος την βελτίωσιν! Το έργο απασχολεί την ελληνική λογισόνη καθώς θεωρείται ένα από τα ορθότερα και κάλλιστα συστήματα της Φιλοσοφίας (ενώ την σήμερον είναι τόσα λαμπρά και αυτοσύστατα εις την Γερμανίαν) και πιθανολογείται γι' αυτό η βαρύνουσα σημασία του μεταφραστή (Κούμα) στο Γένος. Ο συγγραφέας θέτει στους αναγνώστες λόγους ισχυρότερους εις το μέγα και υψηλόν και γενικόν πρόβλημα της φιλοσοφίας περί υπάρξεως και προσδιορισμού των όντων και πιο συγκεκριμένα περί του προσδιορισμού του ανθρώπου, περί των σχέσεων του πεπερασμένου προς το αιώνιον και Απόλυτον»⁴⁴⁶.

Ο συγγραφέας συμπεραίνει ακολούθως:

«η αυτόν κινήσασα αιτία, την οποία ήθελε να φανερώσει ο μεταφραστής πλησιέστερον εις τον προσήκοντα τόπον, ήταν η επιθυμία του να αποδείξει ότι η φύσις ήθελε συγκεντρώσει κι χαρίσειν τας ψυχικάς δυνάμεις και την θείαν Μεγαλοφυΐαν των εις όλους τους αιώνας δύο μόνον δαιμόνιων ανδρών (Πλάτωνος, Αριστοτέλους)»⁴⁴⁷.

Η ελληνική επίδραση του Krug εντοπίζεται σε πολλά εξίσου διάσπαρτα σημεία της πραγματείας του με ερασιματική επιλογή θεωριών από τη κλασική αρχαιότητα.⁴⁴⁸ Όπως βλέπουμε στο πλαίσιο της «καθαρής ηθικής» ή αρετής, τη Σημείωση 3.:

⁴⁴⁵ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 199.

⁴⁴⁶ *Ερμής ο Λόγιος*, (23.12.1820), 708-710.

⁴⁴⁷ *Ερμής ο Λόγιος*, (23.12.1820), 708-709.

⁴⁴⁸ Για βασικές παρατηρήσεις της ανώνυμης είδησης «τινός των ομογενών σπουδαστών περί της ίδιας μεταφράσεως εις το 18^ο τετράδιον του λογ. Ερμ. 1820. Σελίδι. 570», βλ. αναλυτικά, τχ. Α΄, (23.12.1820), ό.π., 708-710. Ο εκδότης του Ε.Λ. κοινοποιεί τη μεταφορά του συστήματος της φιλοσοφίας του «Κρυγίου εις το γένος..», η οποία πραγματοποιείται για πρώτη φορά όχι με τη μορφή περίληψης (όπως συνέβη στη περίπτωση του ομογενή σπουδαστή), αλλά ως σύγγραμμα, που γνωστοποιείται μέσα από το *Σύνταγμα της φιλοσοφίας* του

«[...] Diese Meinung ist nicht erst aus der christlichen Theologie nach Anleitung einiger Schriftstellen, welche darauf hinzudeuten scheinen, in die Moral übergegangen, sondern sie findet sich schon beim PLATO, indem dieser am Ende des Dialogs Meno (worin hauptsächlich von der Tugend, wiefern sie lehr. und lernbar sei oder nicht, gehandelt wird) den SOKRATES sagen lässt. Ei δε νυν ημείς εν παντι τω λογω τουτω καλωσ εξητησαμεν τε και ελεγομεν, αρετή αν ειη ουτε φυσει, ουτε διδακτον, αλλα θεια μοιρα παραγινομενη, άνευ νου, δις αν παραγινηται.*)»⁴⁴⁹

Για την παραπάνω άποψη του μεγάλου Έλληνα Σοφού και την αληθή ισχύ της, παραπέμπει ο Krug σε ανάλογη παρατήρηση χωρίου της έκδοσης του Johann Erich Biester (1749-1816), με θεματική τους τέσσερις πλατωνικούς διαλόγους *Meno, Krito und Alcibiades I.u. II.*⁴⁵⁰ Σε αυτό αναδεικνύεται η *επίκτητος ελευθερία* του ενάρτετου και ηθικού ατόμου, η οποία θα οδηγήσει στην αυτονομία του πνεύματος στο βαθμό του εφικτού. Εφόσον το σώμα είναι σε πλήρη αλληλεξάρτηση με το πνεύμα, θα πρέπει ο άνθρωπος να ελέγχει και να διατηρεί τον εαυτό του σε μία ισόρροπη κατάσταση.

Στη συνέχεια πληροφορούμαστε ότι η «καθαρή ηθική» ερμηνεύεται ως εγκράτεια στα αισθήματα της αρρώστιας του και η «εφηρμοσμένη ηθική» ως «Φιλανθρωπία» και «Καθηκόντων εν γένει». Σύμφωνα με τις υποδείξεις περί *Καθαρής Ηθικής* (Reine Ethik) του Immanuel Kant,⁴⁵¹ είναι άκρως απαραίτητη η διαφύλαξη της ψυχής, με την οποία συγκρατεί τα βλαβερά για εκείνον συναισθήματα και μπορεί να επιτύχει την αυτοβελτίωσή του:⁴⁵² [...] «θαυμάσιως απέδειξεν ο Κάντιος (*Verm. Schriften*, B' 3, S. 389) κράτος της ψυχής, διά του οποίου κατακρατεί ο άνθρωπος, έναν μόνον αποφασίση, τα αισθήματα της αρρωστίας του.[...]

Επιπλέον, η «ηθική τελεολογία» ερμηνεύεται ως αρετή του ανθρωπισμού, δηλαδή, ως επιμέρους επιστήμη της ηθικής ανθρωπολογίας ή ως ανθρωπολογική ηθική (moralische Anthropologie, eine anthropologische Moral). Πιο αναλυτικά, η «εφηρμοσμένη ηθική» ταυτίζεται με την φιλανθρωπία και στα *Καθήκοντα εν γένει* περιλαμβάνονται ο κοσμοπολιτισμός, η ευδαιμονία, η ηθική τελειότητα και ο ανθρωπισμός. Ειδικότερα, η *εφηρμοσμένη ηθική* εξετάζει τις ηθικές ιδέες και τις αρχές που μπορούν να εφαρμόζονται

Κ.Μ. Κούμα: «όστις, εκτός της Λογικής και Ψυχολογίας, τας οποίας μετέφρασεν από φιλοσοφικά συγγράμματα άλλων Γερμανών, μετέφρασε σχεδόν όλα τα λοιπά του συστήματος του *Κρυγίου*». Η λογοκριτική διάθεση του εκδότη κλείνει με την αίσθηση, ότι «ανεξαρτήτως αιτίας της περιληπτικής και συμπλημματικής μετάφρασης του ομογενή σπουδαστή, η μετάφρασις τούτου συγγράμματος θέλει γέννη ωφέλιμος βέβαια εις το γένος».

⁴⁴⁹ Krug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 157-158.

⁴⁵⁰ Το εν λόγω ερμηνευτικό και κριτικό έργο της πλατωνικής διδασκαλίας επιμελήθηκε από τους γερμανούς λόγιους Johann Erich Biester, Friedrich Gedike και Johann Christoph Gottleber και κυκλοφόρησε με τον τίτλο στα λατινικά: Πλάτων [427-347 π.Χ.], *Platonis dialogi IV: Memo, Crito, Alcibiades uterque / cum animadversionibus virorum classimorum Gedike, Gottleber, Schneider; priorumque editorum J.E. Biester Berolini: sumptibus August Mylii 1780.*

⁴⁵¹ Immanuel Kant's *Vermischte Schriften*, 4. Band, 8. Ausgabe, B'3, Königsberg bey Friedrich Nicolovius 1807, σ. 389.

⁴⁵² Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τ. 4., ό.π., σ. 208.

μέσα από την εμπειρία και «εις τας παντοδαπὰς σχέσεις του εις τον αισθητόν κόσμον ζώντος ανθρώπου (Ε΄.)» και αποδίδεται ως «ηθική ανθρωπολογία» ή «ανθρωπολογική ηθική».⁴⁵³ Συνεπώς, η *εφηρμοσμένη ηθική* του Κούμα διαμορφώνεται στα πρότυπα της διδασκαλίας της αρετολογίας (*Tugendlehre*) και της πρακτικής φιλοσοφίας του Krug.⁴⁵⁴

Ας έρθουμε τώρα στη συζήτηση «περί των του ανθρώπου προς εαυτόν καθηκόντων»⁴⁵⁵ και περί των εις άλλους καθηκόντων του ανθρώπου του διατηρείν την ζωήν και υγείαν». Στο δεύτερο Κεφάλαιο που αφορά τη θεωρία της «εφηρμοσμένης ηθικής» και πιο συγκεκριμένα *περί καθηκόντων*⁴⁵⁶ προκύπτουν μεταφραστικά δάνεια ή φράσεις από τα γερμανικά και τα αρχαία ελληνικά.

Ο Krug αναφέρει, ανάμεσα στα ζητήματα της αρετολογίας του, τα καθήκοντα του ανθρώπου με σκοπό την κάλυψη πρωταρχικών αναγκών: *Περί των του ανθρώπου προς εαυτόν καθηκόντων του διατηρείν την ζωήν και υγείαν / Von den Selbpflichten des Menschen* (Eigenliebe, Philautie) / Φιλαντία (Selbsucht) / Solipsismus, moralischer oder praktische Egoismus).⁴⁵⁷ Η φιλαντία (Philautie) προσλαμβάνεται από το Γερμανό εκλαϊκευτή της ηθικής φιλοσοφίας, βασισμένη ετυμολογικά στα αρχαία ελληνικά πρότυπα: «[...] *) Φιλαντία ist freilich etymologisch nichts anders als Selbliebe überhaupt. Aber im gewöhnlichen Redebrauche bedeutet Phylautie eine fehlerhafte Selbliebe oder das, was, wir in unsrer Sprache Eigenliebe nennen».⁴⁵⁸

Αντίστοιχες έννοιες που εμφανίζονται ως γερμανικοί νεολογισμοί τίθενται ενδεικτικά παρακάτω: Eitelkeit (κενοδοξία), Hochmut (υπεροψία/αλαζονεία), Schmeichlerlei (κολακεία), Speichelleckerei («χαμέρπεια»), Schmarotzerei, im Charakter des Parasiten (παρασιτική μικροπρέπεια), Liebedienerei, Sklavische Unterwürfigkeit («δουλική ταπεινώσις»), verächtliche Eigenschaften («βδελυκτά ιδιώματα»)⁴⁵⁹.

Για τον Krug στα «περί των εις άλλους καθηκόντων του ανθρώπου» (menschliche Gemeinschaftspflichte) αναφέρονται μεταξύ άλλων οι έννοιες ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ανθρωπισμός, φιλικότητα, αξιοσύνη, ευγένεια, καλοσύνη, συμβατότητα:

⁴⁵³ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τ. 4, ό.π., σ. 209.

⁴⁵⁴ Krug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 177. «Da die angewandte Tugendlehre die sittlichen Begriffe und Grundsätze auf die empirische Lage und die daraus hervorgehenden mannichfaltigen Verhältnisse des Menschen in der Sinnenwelt bezieht (§. 2), so heißt sie auch eine moralische Anthropologie oder richtiger eine anthropologische Moral. [...]».

⁴⁵⁵ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τ. 4, ό.π., σ. 215. Krug, «Von den Selbpflichten des Menschen», *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 198-199.

⁴⁵⁶ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τ. 4, ό.π., σ. 219-220. Krug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, «Von den Gemeinschaftspflichten des Menschen», ό.π., σ. 268.

⁴⁵⁷ Παραθέτω τη σχετική αναφορά του Γερμανού λογίου: «Diese Eigenliebe äussert sich dan erstlich durch Selbsucht (Solipsismus, moralischer oder praktischer Egoismus, so genannt im Gegensatze des spekulativen – Th. Ph. II. (§. 159)» [...]. Krug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 199.

⁴⁵⁸ Krug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 199.

⁴⁵⁹ Krug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 200.

Menschenwürde,⁴⁶⁰ Humanität, Menschlichkeit, Freundlichkeit, Höflichkeit, Verträglichkeit, Sanftmuth, Gefälligkeit, Dienstfertigkeit.

Ο Κούμας εισάγει τη θεώρηση του Krug «περί των του ανθρώπου προς εαυτόν καθηκόντων του διατηρείν την ζωήν και υγείαν» και διαβλέπει μέσα από αυτά την «ηθική του ανθρώπου προς εαυτόν αγάπη» ως βασικό καθήκον του ανθρώπου εις την κοινωνίαν και ειδικότερα καταλήγει στην ηθική φιλανθρωπία:

«[...] ·αι δε πηγαί όλων των ιδιαιτέρων καθηκόντων, τα οποία ανήκουσιν εις ταύτην την υπόθεσιν δεν είναι η παθολογική, αλλ' η ηθική του ανθρώπου προς εαυτόν αγάπη (ΥΒ')· διότι η ζωϊκή, ήτις κυρίως έλαβε τόνομα εκείνο, εάν δεν παιδαγωγηθή από τον Λόγον εις το να σέβεται την ανθρωπότητα, γίνεται Φιλαντία, εκ της οποίας γεννάται η κενοδοξία και η αλαζονία, και η των άλλων υπεροψία· εάν δε εξοκείλη εις τα ενάντια γίνεται χαμέρπεια, κολακεία, δουλική ταπεινώσις, παρασιτική μικροπρέπεια, και όλα τα βδελυκτά ιδιώματα, τα οποία γεννά η φιλαντία.
[...] Παν ό,τι χρεωστεί ο άνθρωπος να πράξη εις τους άλλους, ονομάζεται καθήκον του ανθρώπου εις την κοινωνίαν· πηγή δε και αρχή όλων τούτων των καθηκόντων είναι η ηθική φιλανθρωπία (ΥΒ'). [...]»⁴⁶¹.

Από τούτο τον συλλογισμό προκύπτει η πρόσληψη θεμελιακών φιλοσοφικών νεολογισμών. Η «γενική φιλανθρωπία» παρουσιάζεται ως η «μόνη λοιπόν η εκ του Λόγου υπαγορευομένη (γενική φιλανθρωπία) αρετή, η οποία ονομάζεται ανθρωπισμός». Κατ' επέκταση «[...] του ανθρωπισμού έργα είναι η φιλία, η ιλαρότης, ο πρόσχαρις και αστείος τρόπος του φέρεσθαι προς τους άλλους, και όλα τα φιλοφρονητικά και τιμητικά της ανθρωπότητος έργα, με τα οποία είναι στολισμένοι οι φιλάνθρωποι».⁴⁶²

Όπως διαπιστώθηκε από τα παραπάνω προκύπτουν πολύ ενδιαφέρουσες «γενετικές συγκρίσεις» μέσα από την διερεύνηση των ομοιοτήτων, που προκύπτουν μέσω «διεπαφών», δηλαδή, άμεσων ή έμμεσων επιρροών ανάμεσα στα έργα του Κούμα και του Krug. Ο πρώτος αναπτύσσει τον φιλοσοφικό στοχασμό του βασιζόμενος στην *Κρηπίδα* («Fundamentalphilosophie») του Krug και στα κοινά πρότυπα των αρχαίων Ελλήνων κλασικών. Αναφέρονται ως βασικά χαρακτηριστικά πρόσληψης η ιδέα της *καθαρής ηθικής* και της *εφηρμοσμένης ηθικής* στα πρότυπα της διδασκαλίας της αρετολογίας (*Tugendlehre*) και της πρακτικής φιλοσοφίας του Krug.

⁴⁶⁰ Για την προβληματική του Krug γύρω από τα βασικά καθήκοντα του ανθρώπου βλ. αναλυτικά: «Alles, was aus Achtung für die Menschenwürde in fremden Subjekten gethan oder unterlassen werden soll, [...] wird unter dem allgemeinen Titel einer menschlichen Gemeinschaftspflicht befasst. Die Quelle aller besondern hierher gehörigen Pflichten ist also nicht die pathologische, sondern die praktische Menschenliebe (§. 35).

[...] Hierin besteht auch der wahre Charakter der Menschlichkeit oder Humanität als einer geselligen Tugend. Humanität bedeutet nämlich theils die Menschheit selbst oder den Inbegriff alles dessen, was zur menschlichen Natur gehört. [...]

*)In diesem Sinne befasst die Menschlichkeit oder Humanität alle übrigen geselligen Tugenden der Freundlichkeit, Höflichkeit, Verträglichkeit, Sanftmuth, Gefälligkeit, Dienstfertigkeit u.s.w»., Krug, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, ό.π., σ. 268, 270-271.

⁴⁶¹ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 215-216, 238

⁴⁶² Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 238.

4.3.2. Ο πρακτικός Λόγος

Στο πλαίσιο της διερεύνησης *γενετικών* συγκρίσεων - ομοιοτήτων ανάμεσα στα έργα του Κ. Κούμα και του W. Tr. Krug, προκύπτουν μέσω *διεπαρών*, επιπλέον επιρροές που αφορούν θέματα *ηθικής Θεολογίας* («καθαρή» και «εφηρμοσμένη»). Πιο συγκεκριμένα, η *ηθική Θεολογία* εισάγεται από τον Κούμα και ορίζεται ως το τρίτο μέρος της πρακτικής φιλοσοφίας, το οποίο διαφοροποιείται από τη *μεταφυσική Θεολογία* ή την *εξ αποστάσεως Θεολογία* και σχετίζεται άμεσα με ζητήματα ηθικής διασκευής του ανθρώπου. Ο Krug ασκεί άμεση επιρροή στον Κούμα με αποτέλεσμα να κοινοποιείται για πρώτη φορά στη νεοελληνική γραμματεία ένα από τα θεμελιώδη αξιώματα της φιλοσοφίας του γερμανικού ιδεαλισμού:

«Ο πρακτικός Λόγος μας αναβιβάζει διά της πραγματείας ταύτης εις κόσμον αόρατον και ακατάληπτον διά να μας διδάξη α οφθαλμούς ουκ είδε και ους ουκ ήκουσε. Ως μάθημα, όπως το διακηρύττουν αι ιεραι γραφαί, ενισχύει θερμά την άγια πίστη μας. Η παρακολούθηση μίας τέτοιας υψηλής διδασκαλίας θα σημάνει και τον πρώτον και έσχατον σκοπόν της του ανθρώπου υπάρξεως».⁴⁶³

Η *ηθική Θεολογία* επιμερίζεται σε δύο κατευθύνσεις: την *καθαράν* και την *εφηρμοσμένην*. Στη πρώτη ενότητα, εξετάζονται ζητήματα υπάρξεως του Θεού, αθανασίας της ψυχής και του μέλλοντος βίου, τα οποία επιλύονται μέσα από τον πρακτικό Λόγο. Η δεύτερη κατεύθυνση αφορά θέματα που βρίσκουν εφαρμογή στα έργα του κοινωνικού βίου, τα οποία αποκτούν μεγαλύτερη αξία, όταν συνάδουν με το θέλημα του πανάγαθου και παναγίου Θεού.⁴⁶⁴

Χαρακτηριστικό παράδειγμα *γενετικής σύγκρισης*, το οποίο θα αναδείξουμε παρακάτω αποτελεί το αξίωμα *Ακρότητες αμαθείας: αθεότης και δεισιδαιμονία*, ως προϊόν φιλοσοφικής αλληλεπίδρασης αρχαίων Ελλήνων και Γερμανών Κλασικών (Επίκουρος, Κλεομένης, Πλούταρχος, Krug) κι άμεσης επιρροή του συλλογισμού του Κούμα. Στη προσπάθειά του ο Krug να ερμηνεύσει την έννοια της θρησκείας (Religion) και να αποδώσει μέσα από μία ιστορική επισκόπηση το περιεχόμενό της, δέχεται την άμεση επίδραση της επικούρειας σκέψης. Η θρησκεία συνδέεται, δηλαδή, στενά με την διδασκαλία της δεισιδαιμονίας κατά τα πρότυπα της σχολής του Επίκουρου. Κατά την διαμόρφωση της ετυμολογικής ανάλυσής ο Έλληνας λόγιος δέχεται συγχρόνως έμμεσες επιδράσεις από τη σκέψη σημαντικών Ελλήνων της κλασικής αρχαιότητας (Κλεομένης, Πλούταρχος), οι οποίοι εντάσσουν κατά

⁴⁶³ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 273.

⁴⁶⁴ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 274.

παρόμοιο τρόπο τον αθεϊσμό και τη δεισιδαιμονία στο ίδιο πλαίσιο *ακροτήτων της αμάθειας*.

Αυτή τη θεώρηση αναγνωρίζει ο Krug στο σύστημα φιλοσοφίας του:

«*) [...] Wenn aber zuweilen religio für superstitio gesetzt wurde, so geschahe diess meist von solchen, welche, wie die Epikureer, alle Religion für Aberglauben erklärten. So ging es auch dem Worte *δεισιδαιμονία*, welches anfänglich Gottesfurcht überhaupt, dann abergläubige Gottesfurcht oder Aberglaube anzeigte. Daher ist, ich weiss nicht, ob KLEMENS von Alexandrien oder PLUTARCH: *Ακρότητες αμαθίας αθεότης και δεισιδαιμονία*.»⁴⁶⁵.

Αποτέλεσμα γενετικής σύγκρισης προκύπτει και στην *απόδοση του νοήματος* του ζητήματος της *αρετολογικής και καθηκοντολογικής ηθικής*, ως ένα ακόμη σημαντικό αίτημα του *Πρακτικού Λόγου*. Ο Έλληνας στοχαστής διαμορφώνει τη θεωρία της δικής του διδασκαλίας επηρεασμένος από την θεωρία της *αρετολογικής και της καθηκοντολογικής ηθικής* του Krug και προσηλωμένος ευρύτερα στη γερμανική διανόηση, προσπαθεί να μεταφέρει στοιχεία από την διδασκαλία της κριτικής φιλοσοφίας του γερμανικού Διαφωτισμού. Έτσι επικεντρώνεται στην αναζήτηση των ορίων της ανθρώπινης γνώσης.⁴⁶⁶ Τέλος, στην ηθική του Κούμα αναδιατυπώνεται η θεωρία του *ηθικού νόμου* από τα γερμανικά ως υπέρτατου νόμου της αρετής⁴⁶⁷ και επιμέρους αίτημα του *πρακτικού Λόγου*.

Καθώς κλείνω το πρώτο κεφάλαιο έχω να επισημάνω την γόνιμη επίδραση της ελληνικής αρχαιότητας/γραμματείας στον γερμανικό Διαφωτισμό ως εξής: α. Υφίσταται άμεση επιρροή της ελληνικής κλασικής φιλολογίας και παιδαγωγικής σκέψης στα έργα του γερμανού διαφωτιστή Christian Martin Wieland, *Αγάθων και Ιστορίες των Αβδηριτών*, β. Επιβεβαιώνεται η εμφάνιση του παιδαγωγικού μυθιστορήματος (Bildungsroman) ως νέου λογοτεχνικού είδους και η άμεση επιρροή του στην ανάπτυξη της νεοελληνικής γραμματείας ως μορφή πρόσληψης των υποειδών του από συμβολές Γερμανών διαφωτιστών (Campre, *Robinson der Jüngere*), γ. Επιχειρείται μέσα από την μελέτη της δεκαεξάτομης παιδαγωγικής εγκυκλοπαιδείας του Joachim Heinrich Campe μια προσπάθεια συστηματικής καταγραφής και επιθεώρησης των επιδράσεων της παιδαγωγικής σκέψης της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας στη διαμόρφωση των ιδεών του ρεύματος των γερμανών φιλανθρωπιστών, δ. Η στροφή του γερμανού ιδεαλιστή Wilhelm Traugott Krug στον χώρο του αρχαιοελληνικού πνεύματος εστιάζει κυρίως στο Δίκαιο και στην αρετολογική σκέψη ως όψη πρόσληψης στον παιδαγωγικό στοχασμό του Κ. Κούμα.

⁴⁶⁵ Wilhelm Traugott Krug's, *Eusebiologie oder philosophische Religionslehre*, Königsberg, bei August Wilhelm Unyer 1819, σ. 6.

⁴⁶⁶ Για το θέμα αυτό βλ. ενδεικτικά, Κ. Χατζημπύρος, *Ηθική και αισθητική καλλιέργεια του προσώπου στον νεοελληνικό Διαφωτισμό. Αδαμάντιος Κοραΐς και Κωνσταντίνος Κούμας*, Οσελότος Αθήνα 2014, σ. 105-106.

⁴⁶⁷ Χατζημπύρος, *Ηθική και αισθητική καλλιέργεια του προσώπου...* ό.π., σ. 106-108.

Συμπεράσματα

Ανακεφαλαιώνοντας ως προς τη σχέση της φιλοσοφίας της παιδείας του γερμανικού Διαφωτισμού και του αρχαίου ελληνικού πνεύματος καταλήξαμε στο συμπέρασμα πως εντοπίζονται εμφανείς επιδράσεις.

Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις στα φιλοσοφικά μυθιστορήματα του Christoph Martin Wieland διαμορφώνονται πάνω σε θεμελιώδη ιδεώδη της ελληνικής αρχαιότητας. Στον *Αγάθωνα* (1814) διακρίνουμε μία χειροπιαστή πραγμάτωση του πλατωνικού ιδεαλισμού. Όπως άλλωστε δείχνει ο Κούμας, βασιζόμενος στην ιστορία του πρωτοτύπου μυθιστορήματος από τα γερμανικά, οι γνώσεις της μυθιστοριογραφίας του Wieland αντλούνται από υποθέσεις Ελλήνων δημιουργών. Ο Γερμανός διανοητής ωθείται από τις κωμωδίες του Αριστοφάνη, τα έργα του Λουκιανού, την Κύρου παιδεία του Ξενοφώντα και τον πλατωνικό διάλογο «Πρωταγόρα». Ο γερμανός μυθιστοριογράφος εμφορείται στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας των Αβδηριτών* του από την αγωγή του Δημόκριτου για τις αξίες του διαλόγου και της ευταξίας. Επίσης, προσλαμβάνονται τα πρότυπα του Ευριπίδη για την αισθητική διδασκαλία του θεάτρου. Ταυτόχρονα, αναδεικνύεται η υψηλή αισθητική αξία της σάτιρας μέσα από το λογοτεχνικό είδος του κωμικού μορφωτικού μυθιστορήματος. Η μάθηση της ποιητικής και της ρητορικής προβάλλονται μέσα από τη φιλοσοφία του Πλάτωνα, τα απομνημονεύματα του Ξενοφώντα στο πνεύμα της σωκρατικής ειρωνείας, της καλοκαγαθίας και της ευδαιμονίας. Για τον Wieland το δίκαιο και η ευταξία αποτελούν μέγιστα παιδαγωγικά αγαθά. Οι αναφορές του σε συγκεκριμένα έργα της κλασικής παιδείας των Ελλήνων, όπως οι *Βάτραχοι της Αητούς* αναδεικνύουν τα ιδεώδη της δημοκρατίας και του ορθού λόγου και θίγουν την τάση της δεισιδαιμονίας των πολιτών. Η λογοτεχνική διάσταση στα φιλοσοφικά μυθιστορήματα του Wieland διαπιστώνεται μέσα από την δημιουργία και τη χρήση κωμικών λέξεων. Λεκτικά ιδιώματα, όπως η «δεισιβατραχία», προσέφεραν την δυνατότητα της ανάλαφρης απόδοσης για το θέμα της δεισιδαιμονίας. Επίσης, εξυμνείται η ωφέλεια της ομηρικής ποίησης για την ανθρώπινη νόηση.

Ο Joachim Heinrich Campe βασίζεται στα πρότυπα της αγωγής του αρχαίου ελληνισμού με αναφορές σε εμβληματικά έργα της εποχής, για τη διαμόρφωση της παιδαγωγικής σκέψης του στο πνεύμα του φιλανθρωπισμού. Ο ίδιος προτείνει τα συγγράμματα του Θουκυδίδη, του Πλουτάρχου και του Ομήρου. Η παιδεία του Ιπποκράτη, η λογική του Αριστοτέλη, το «παιδαγωγικό κόλπο» (μαιευτική) του Σωκράτη και οι μύθοι

του Αισώπου αποτελούν σημεία αναφοράς για την καθολική μόρφωση του ανθρώπου. Τα ιδεώδη της φιλανθρωπίας και της φιλοπατρίας εξετάζονται ως καθολικά φαινόμενα, όπως ανιχνεύονται στα πνευματικά κέντρα της Αθήνας και της Σπάρτης. Η ορθή απόδοση των προτύπων της μάθησης από τα αρχαία ελληνικά θα τροφοδοτήσει την έννοια του γούστου (Geschmack) και της ωφέλιμης γνώσης (Vergnügen), όπως πρέσβευε ο Διογένης. Η αισθητική αντίληψη της ιδιοφυίας (Genie), της ρητορικής του λόγου και της αρετής ιχνηλατούνται στις στρατηγικές μάθησης του Σωκράτη. Η καλλιέργεια της φυσικής αγωγής τίθεται ως προϊόν ευδαιμονίας και η παιγνιώδης μάθηση αποκτά ηθικοδιδασκτικό περιεχόμενο, όπως στη περίπτωση της αγωγής των Αθηναίων και των Λακεδαιμονίων. Η πλατωνική επίδραση στον παιδαγωγικό στοχασμό του Campe γίνεται ιδιαίτερα εμφανής. Αποδέχεται την αξία του ελεύθερου δημιουργικού χρόνου με αίσθηση του μέτρου. Η έννοια του καθήκοντος (Pflicht) και του πολίτη (Bürger) είναι στενά συνυφασμένες, όπως στα χρόνια της ελληνικής αρχαιότητας. Απώτερος σκοπός είναι η προσωπική ευδαιμονία. Στην αστική φύση έχει τις οφειλές της η μετέπειτα διαμόρφωση των τύπων διδασκαλίας, της «δημόσιας και κοινής για όλους» και της «οικοδιδασκαλίας», στα πρότυπα της *Πολιτείας* του Πλάτωνα και του Λυκούργου για την ανάδειξη του αγαθού της δημόσιας μόρφωσης. Η ευτυχία, ως προέκταση της ευδαιμονίας, παρουσιάζεται από τον Campe ως αντικείμενο μάθησης με απτές απηγήσεις των παιδαγωγικών αντιλήψεων του Αρχιμήδη. Το παράδειγμα του Πλουτάρχου για τις βιογραφίες του και για την αντίληψη του βραβείου, η ευσέβεια κατά τον Ευριπίδη, η δικαιοσύνη κατά τον Πλάτωνα, το καθήκον της φιλοπατρίας κατά τον Σωκράτη και τον Ξενοφώντα, η αναβίωση της πολιτισμικής και ιστορικής παράδοσης στα πρότυπα των αφηγημάτων του Ομήρου και του Ηροδότου και η αναγωγή στις αξίες της καθημερινής ζωής κατά τους Θαλή και Πυθαγόρα συνέθεταν και ολοκλήρωναν τον παιδαγωγικό στοχασμό του γερμανού διαφωτιστή για ένα πλήρες σύστημα εκπαίδευσης.

Ο Wilhelm Traugott Krug αναπτύσσει το σύστημα φιλοσοφίας του ιδεαλισμού του με σαφείς επιρροές από τα διανοήματα των αρχαίων Ελλήνων. Η παιδαγωγική σκέψη του Krug αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στο *Καθαρό δίκαιο* και τη *Καθαρή ηθική*, με πρότυπα τις θεωρίες του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα. Η φιλοσοφία του θεμελιώνεται στη γένεση και την εφαρμογή του δικαίου, κατά την εποχή του Χρύσιππου, του Πλουτάρχου και του Ζήνωνα του Ελεάτη.

Η *ηθική αρετολογία*, ως μέσο διαμόρφωσης και άσκησης του ενάρετου χαρακτήρα και η θεώρηση του *ηθικού ή κοινού νόμου*, εντάσσονται στη σφαίρα της αρχαιοελληνικής φιλοσοφικής σκέψης του ορθολογισμού σημαντικών εκπροσώπων της εποχής, όπως των Στωικών, του Διογένη του Λαέρτιου και του Ζήνωνα. Η εξέλιξη του ευδαιμονισμού σε

εμπειρική στάση ζωής κατά τον Επίκουρο, ως κορυφαίο εκπρόσωπο των Ευδαιμονιστών και η θεώρηση περί *γενικών καθηκόντων* και *γενικών αρετών* εμφανίζονται ως οφειλές των *Καθηκόντων της ηθικής* ή *γενικής φιλανθρωπίας*, του *πρακτικού λόγου*, του κοσμοπολιτισμού και της *ηθικής τελειότητας*, σύμφωνα με τα θεωρήματα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Η αναγνώριση της δεισιδαιμονίας και του αθεϊσμού ως *ακρότητες αμάθειας* αποτελούν επιμέρους ζητήματα της *Καθαρής και Εφηρμοσμένης θεολογίας*, τα οποία ανάγονται στα κλασικά πρότυπα της σκέψης του Επίκουρου, του Κλεομένη και του Πλουτάρχου.

Συγκεφαλαιώνοντας, διαπιστώνεται πως η εφαρμογή παιδαγωγικών αντιλήψεων και φιλοσοφικών ιδεών του γερμανικού Διαφωτισμού στη Παιδεία του Γένους καθορίζουν τη πνευματική πορεία του Κωνσταντίνου Μιχαήλ Κούμα. Η περιγραφή της αρχαίας Σμύρνης από τον Wieland δεν θα μπορούσε παρά να μην επηρεάσει την ιδεολογική στάση του Κούμα απέναντι στις προκλήσεις των συντηρητικών της εποχής του. Ο ιδρυτής του Φιλολογικού Γυμνασίου της Σμύρνης συναισθάνεται την αναγκαιότητα της ανάδειξης της πνευματικής προόδου της ιωνικής πόλεως μέσα από την λήψη της νεωτερικής παιδείας που θα συμβαδίζει με τα επιτεύγματα της επιστημονικής εξέλιξης που σημειώνονται στο κίνημα του γερμανικού Διαφωτισμού. Η ηθοπλαστική διάσταση του μυθιστορήματος *Αγάθων* που φέρει το δικό του νεολογισμό από τον Κούμα, *το ρωμανόν*, χαρακτηρίζει ένα νέο λογοτεχνικό είδος με ιδιαίτερη παιδαγωγική αξία. Ο παραλληλισμός του *Αγάθωνα* του Wieland με την *Κύρου Παιδεία* του Ξενοφώντα έχει ως απώτερο σκοπό να προβάλλει την ανθεκτικότητα της ανθρώπινης φύσης παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει. Η φιλοσοφική διάσταση του έργου, όπως διατυπώνεται μέσα από τις παραδοχές των Πλατωνικών διαλόγων, του Αριστοτελικού έργου, την ιστορία της φιλοσοφίας του Σωκράτη και της κριτικής σκέψης του Kant, αλλά και μέσα από την επικριτική στάση του εναντίον των αντιλήψεων των Σοφιστών, θα προσδώσει μια νέα ματιά στα παιδαγωγικά σχέδιά του.

Οι κοινές συνισταμένες ανάμεσα στις αντιλήψεις των Σοφιστών και της γνωσιοθεωρίας του Kant (γνώση μέσω φαινομένων, σχέση πραγματικότητας και συνείδησης) επηρέασαν τη διάνοηση του Κούμα, λιγότερο ως προς το βάθος της ερμηνείας των φιλοσοφικών νοημάτων και περισσότερο ως προς την αναζήτηση της φιλοσοφικής αλήθειας στα πράγματα. Βασική πτυχή της διάνοησης του Κούμα είναι ο προβληματισμός του γύρω από τον καθαρό ορθολογισμό στην ηθική διδασκαλία του γερμανικού ιδεαλισμού – όπως μεταφέρεται και αποτυπώνεται στην υπερβατική σκέψη του Immanuel Kant και κυρίως στη διαβατική συνθετική σκέψη του μετακαντιανού Wilhelm Traugott Krug. Η αληθινή φιλοσοφία βρίσκει τη πραγματική της υπόσταση για τον Κούμα στις παιδαγωγικές αντιλήψεις του γερμανικού Διαφωτισμού – αλήθεια, δικαιοσύνη, χρηστότητα, φιλανθρωπία.

Ως προς την ιστορία των νεοελληνικών ιδεών, μπορεί να ειπωθεί, ότι οι μεταφράσεις του *Αγάθωνα* και της *Ιστορίας των Αβδηριτών* από τον Κούμα και η ερμηνευτική προσέγγιση της Παιδαγωγικής του φιλανθρωπισμού στην *Επιθεώρηση* του Campe φανερώνουν πως ξένα λογοτεχνικά έργα με φιλοσοφικό και παιδαγωγικό περιεχόμενο, δημιουργημένα κάτω από διαφορετικές πνευματικές διεργασίες, βρίσκουν απήχηση στην νεοελληνική πραγματικότητα. Επιπλέον, με τα έργα αυτά διαπιστώνουμε, πόσο στενή υπήρξε στον νεοελληνικό Διαφωτισμό, η σχέση των Νεοελλήνων με την αρχαία κληρονομιά, στην προσπάθειά τους να αποδώσουν φιλοσοφικές και παιδαγωγικές θεωρήσεις κατά τα πρότυπα της ελληνικής αρχαιότητας εναρμονισμένα με αντίστοιχα ιδεώδη της εποχής του γερμανικού Διαφωτισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:

ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ

«Η συμβολή της παιδείας του σεβαστού γερμανικού έθνους με τα χρηστά ήθη του, ως φίλεργη μέλισσα, είναι ένα ελπιδοφόρο μήνυμα για την πρόοδο της παιδείας του Γένους. Αυτό οφείλεται στην παραδειγματική διδασκαλία της γερμανικής φιλοσοφίας με βασικά χαρακτηριστικά της την θεοσέβεια, την ευδαιμονία και την δικαιοσύνη».
(Επιστολή προς Φραγκίσκο Κ. Μαύρον,
Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, τ. Α', εν Βιέννη, 1818, σ. ξβ')

1. Το Σύνταγμα Φιλοσοφίας (1818-1820): Τα γερμανικά ίχνη

Το παρόν κεφάλαιο επιχειρεί να προσεγγίσει μεθοδικά και αναλυτικά, μέσα από τη φιλοσοφική θεωρία του Κωνσταντίνου Κούμα, τις γερμανικές επιδράσεις⁴⁶⁸ που δέχτηκε ο ίδιος αλλά κι άλλοι σημαντικοί εκπρόσωποι της ελληνικής λογιόσύνης. Οι επιρροές από τις θεωρίες αγωγής της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού⁴⁶⁹ γίνονται έκδηλες, όπως θα διαπιστωθεί στη συνέχεια, στο έργο *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* (1818-1820), με έμφαση στα

⁴⁶⁸ Για το θέμα της γερμανικής επιρροής στη νεοελληνική γραμματεία, βλ. σχετικά: G. Veloudis, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur. 1750-1944*, τ. 1, εκδ. Adolf, M. Hakkert, Άμστερνταμ 1983, σ. 46-76· πβ. Α. Γκότοβος, «Ο χρυσός αιώνας της παιδαγωγικής ιδεολογίας και η εμφάνιση της παιδαγωγικής επιστήμης: Ξένες επιδράσεις στην ελληνική παιδαγωγική θεωρία και έρευνα», στο Θ. Γκότοβος, Γ. Μαυρογιώργος, Παπακωνσταντίνου, *Κριτική παιδαγωγική και εκπαιδευτική πράξη*, εκδ. Gutenberg Αθήνα 1984/1992 σ. 25-71· Γ. Καράς, *Γερμανικές επιδράσεις στη σκέψη των χρόνων της νεοελληνικής αναγέννησης. Στέφανος Δούγκας ή περί φυσικής φιλοσοφίας*, ΕΕΜ «Φερόν – Βελεστίνου- Ρήγα» Αθήνα 1993, σ. 11-45· Σ. Μπουζάκης, «Η διδακτική στο χώρο της Γερμανίας και οι επιδράσεις της στην Ελλάδα: Μια κριτική, ερμηνευτική προσέγγιση», *Η Εξέλιξη της διδακτικής: Επιστημολογική θεώρηση*, εκδ. Gutenberg Αθήνα 1995, σ. 183-192· Χ. Αντωνίου, «Η θεμελίωση της Παιδαγωγικής ως Επιστήμης στην Ελλάδα: Η εξέλιξη παιδαγωγικών ιδεών και η συμβολή των παιδαγωγών», στο: Σ. Μπουζάκης, *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης*, Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης, Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 247-276, Άννα Ταμπάκη, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, επιμ. Ίλια Λακίδου, εκδ. Ergo, Αθήνα 2004, σ. 13· Π. Νταβαρίνος, «Ο γερμανικός Διαφωτισμός και οι επιδράσεις του στον νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Φιλοσοφία και Παιδεία*, Αθήνα (1997), 8-10, Κ. Δ. Μαλαφάντης, «Η πολλαπλή συμβολή του Διαφωτισμού στη διαμόρφωση της νεοελληνικής παιδείας», *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις*. Τόμος Α'. επιμ. Σ. Μπουζάκης, Gutenberg, Αθήνα 2011, σ. 399-412, Α. Αντζουλάτος, «Τρεις νεοελληνικές μεταφράσεις έργων του Ch. Wolff και της σχολής του», *Μνημοσύνη* 18 (2010-2012), σ. 3-8.

⁴⁶⁹ W. Schneiders, *Lexikon der Aufklärung*, εκδ. C.H. Beck, Μόναχο 2001, σ. 7-23· M. Moeller, M. Heckel κ.α., *Frühe Neuzeit, Deutsche Geschichte*, Bd 2, Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen 1985, Blankertz, Herwig, *Die Geschichte der Pädagogik: Von der Aufklärung bis zur Gegenwart*, Büchse der Pandora: Wetzlar 1982, L. Fertig, *Campes politische Erziehung. Eine Einführung in die Pädagogik der Aufklärung*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft: Darmstadt 1977, W. Fischer, «Wilhelm von Humboldt» Wolfgang Fischer/Dieter-Jürgen Löwisch (Hg.): *Philosophen als Pädagogen. Wichtige Entwürfe klassischer Denker*, εκδ. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Νταρμστατ 1998², σ. 185-199· U. Hermann, «Das pädagogische Denken», in: Ch. Berg, *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*, Bd. 2, München 2005, σ. 108-114, Heinz Joachim Heydorn / Gernot Koneffke, *Zur Pädagogik der Aufklärung*, List: München 1973, M. Horkheimer / T.W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, de Munter: Amsterdam 1968 (1944).

θέματα της ιστορίας της φιλοσοφίας και των επιμέρους ενοτήτων (λογικής, μεταφυσικής, αισθητικής και ηθικής αγωγής), κυρίως όμως στα ζητήματα περί Παιδαγωγίας. Με λίγα λόγια περιλαμβάνονται στοιχεία μέσα από όλες σχεδόν τις θεωρητικές επιστήμες.⁴⁷⁰

Στον πρόλογο του πρώτου τόμου του *Συντάγματος Φιλοσοφίας*, αναλύονται τα βασικά χαρακτηριστικά της ζωής του ανθρώπου με βασικούς σκοπούς την επιβίωση, την ευδαιμονία και την ευημερία.⁴⁷¹ Η ανάγκη για φυσική φιλομάθεια προωθήθηκε στην αρχαία Ελλάδα⁴⁷² από σημαντικούς σοφούς άνδρες (Διογένης ο Λαέρτιος, Θαλής ο Μιλήσιος, Σόλων ο Σαλαμινιός, κ.ά.) και βασικούς εκπρόσωπους και διδασκάλους της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας (Πυθαγόρας, Πλάτωνας, Στωικοί, Αριστοτέλης). Είναι η εποχή κατά την οποία η γνώση ταυτίζεται με την επιστήμη. Με τον όρο *επιστήμη* νοείται ένα ολόκληρο σύστημα γνώσεων με σχέσεις αλληλεπίδρασης και με κοινή σκοποθεσία. Η φιλοσοφία, όπως προαναφέρθηκε, είναι «η επιστήμη των ψυχικών δυνάμεων του ανθρώπου» ενώ ο άνθρωπος αποτελεί το κυριότερο αντικείμενό της, καθώς μέσα από αυτήν εξετάζονται οι γνωστικές και πρακτικές δυνάμεις του ανθρώπου, όπως οι αισθήσεις, η διάνοια, η όρεξη και η θέληση. Μελετώντας τις σχέσεις που διαμορφώνονται από την επαφή του ατόμου με τη φύση, επισημαίνεται η ύπαρξη μίας ανώτερης θείας δύναμης, η ορθολογική εξέταση των πραγμάτων γύρω του και στο επίπεδο των διαπροσωπικών του σχέσεων. Επομένως, η μελέτη της φιλοσοφίας φαίνεται να είναι σημαντική, αφού συμβάλλει σε κάθε περίπτωση στην ανάπτυξη της λογικής ικανότητας του ανθρώπου και στη τελείωση της αγαθοσύνης του. Ο άνθρωπος οφείλει να επιδεικνύει σεβασμό στα δικαιώματά του, να επιδιώκει την φιλαλήθεια, να ακολουθεί την οδό της καθαρής ηθικής στα φρονήματά του και στις πράξεις του. Μάχεται, ακόμη, να καταρρίψει δεισιδαιμονίες, προλήψεις, εκδηλώσεις φανατισμού, θεοβλάβειας, χαμηλής φιλαυτίας και να μην υιοθετεί κτηνώδεις συμπεριφορές, οι οποίες μολύνουν το περιβάλλον ανάπτυξης των πολιτικών κοινωνιών. Δικαιωματικά αναγνωρίζεται η φιλοσοφία ως «η μητέρα των τεχνών και επιστημών ή και για άλλους η τέχνη των τεχνών και η επιστήμη των επιστημών». Η Φιλοσοφία κατανέμεται κατά τον Κούμα σε τρία μέρη: *Λογικόν (Λογική, Οντολογία)*, *Φυσικόν (περί Θεού, άυλων όντων)*, *Ηθικόν (Ηθική, Πολιτική)* ή σε τέσσερα: *Διαβατικόν, Υπερβεβηκότα, Υποβεβηκότα, Έσχατον*.

⁴⁷⁰ *Ερμής ο Λόγιος* 18 (15.09.1819), 731.

⁴⁷¹ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα Σχολάρχου τοῦ τῆς Σμύρνης φιλολογικοῦ Γυμνασίου, καὶ Διδασκάλου τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς Φιλοσοφίας εἰς χρῆσιν τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν. Τόμος Πρῶτος. Περιέχων Ἐμπειρικὴν Ψυχολογίαν καὶ Κρηπίδα τῆς Φιλοσοφίας. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰωάν. Βαρθ. Τεσεβεκίου, ΑΩΩΗ, [1818], σ. 1-6.*

⁴⁷² Για μια προσέγγιση των όρων 'Αγωγή' και 'Εκπαίδευση' στην Αρχαία Ελλάδα, στον τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό, στον Ευρωπαϊκό και στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό παραπέμπω στο κεφάλαιο 1 «Αναδρομή στις έννοιες 'Αγωγή' και 'Εκπαίδευση', του καθηγητή Θωμά Μπαμπάλη, *Από την Αγωγή στην Εκπαίδευση. Επιστημάνσεις στην εξέλιξη της Παιδαγωγικής Επιστήμης*, Διάδραση, Αθήνα 2014.

Η αριστοτελική φιλοσοφία κατανέμεται μόνο σε δύο μέρη, στο *Θεωρητικόν* και *Πρακτικόν*, τα οποία προκύπτουν μέσα από τη φύση. Στο πρώτο μέρος, επιδιώκεται η διανοητική καλλιέργεια προς την γνώση της αλήθειας. Στο δεύτερο, προωθείται η θέληση για αγαθές πράξεις. Η ανακάλυψη της αλήθειας θα προκύψει μέσα από την ανάγκη μας να διερευνήσουμε και να αντιληφθούμε τις γνωστικές μας δυνάμεις. Γι' αυτό θα πρέπει να είμαστε σε θέση να αντιλαμβανόμαστε τα αποτελέσματα των εσωτερικών μας διεργασιών. Αφετηρία της απόκτησης της φιλοσοφικής γνώσης είναι η συνδρομή της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας και της εμπειρικής ψυχολογίας. Επειδή κάθε ανθρώπινη θεωρία και πράξη στηρίζεται σε ορισμένες αρχές, κρίνεται αναγκαία η μελέτη της φιλοσοφίας ως βάση της ανθρώπινης γνώσης. Οι φιλοσοφικές κατευθύνσεις επιμερίζονται στα εξής στοιχεία: *Εμπειρική ψυχολογία*, *Κρηπίδα της Φιλοσοφίας*, *Φιλοσοφία Δευτέρα* με επιμέρους πεδία της, τη *Θεωρητική Φιλοσοφία* και την *Πρακτική Φιλοσοφία* (στα αριστοτελικά πρότυπα). Η *θεωρητική Φιλοσοφία* αναλύεται σε στοιχεία *Λογικής*, *Μεταφυσικής*, *Αισθητικής* και η *Πρακτική* σε στοιχεία *Δικαιολογίας*, *Ηθικής* και *Ηθικής Θεολογίας*.⁴⁷³

Ο Gottfried Wilhelm Leibniz, ο κύριος εισηγητής της νεωτερικής φιλοσοφίας του γερμανικού Διαφωτισμού, ο οποίος υπενθυμίζεται ότι εισήγαγε την έννοια της *Θεοδικίας*,⁴⁷⁴ εμφορείτο από το πνεύμα του κοσμοπολιτισμού.⁴⁷⁵ Στη θεώρησή του για τη μοναδολογία η ιδέα του Θεού συνταυτίζεται με την ιδέα του Λόγου. Η ύπαρξη του θείου και η πολύπτυχη θέαση του κόσμου, απαλλαγμένη από προκαταλήψεις,⁴⁷⁶ είναι βασικοί πυλώνες του φιλοσοφικού οικοδομήματος του μεγάλου γερμανού φιλοσόφου και κατ' επέκταση της Παιδαγωγικής των ρευμάτων της πρώιμης εποχής του Διαφωτισμού.⁴⁷⁷

Ο επίγονος της φιλοσοφίας του Leibniz, Christian Wolff, θεωρείται πρωτεργάτης στη συγγραφή επιστημονικών εγκυκλοπαιδειών.⁴⁷⁸ Στη προσπάθειά του να αναδείξει τη Μεταφυσική ως βασική επιστήμη κατάφερε να ασκήσει με το έργο του μεγάλη επίδραση.⁴⁷⁹ Οι λεγόμενοι «βολφιανοί» (Wolffianer) είχαν καταλάβει όλες σχεδόν τις έδρες στα γερμανικά Πανεπιστήμια. Ο ίδιος υπήρξε ο πρώτος καθηγητής μαθηματικών, ο οποίος χρησιμοποίησε τη γερμανική γλώσσα στις πανεπιστημιακές παραδόσεις του, διαμορφώνοντας μία νέα τεχνική μαθηματική ορολογία, όπως προκύπτει μέσα από το λεξικό της Μαθηματικής του (*Mathematisches Lexikon*, 1716). Συνέβαλε στη θεμελίωση της

⁴⁷³ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 7-9.

⁴⁷⁴ Schneiders, *Lexikon der Aufklärung. Deutschland und Europa*, ό.π., σ. 405-407.

⁴⁷⁵ Νταβαρίνος, «Ο γερμανικός Διαφωτισμός και οι επιδράσεις του ...», ό.π., σ. 127.

⁴⁷⁶ Ιωάννα Οικονόμου-Αγοραστου, «Αντιθέσεις στην κριτική των εθνικών προκαταλήψεων στον Γερμανικό Ιδεαλισμό μέσα από τα παραδείγματα των Kant και Herder», *Σύγκριση* 12 (2001), 142-151.

⁴⁷⁷ Νταβαρίνος, «Ο Γερμανικός Διαφωτισμός και οι επιδράσεις του ...», ό.π., σ. 126.

⁴⁷⁸ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 20.

⁴⁷⁹ Schneiders, *Lexikon der Aufklärung. Deutschland und Europa*, ό.π., σ. 307-309.

γερμανικής φιλοσοφικής ορολογίας με καταλυτικό τρόπο, αφού στα συγγράμματά του περιορίζεται σταδιακά στη χρήση της γερμανικής γλώσσας,⁴⁸⁰ ως απόρροια γλωσσικού καθαρισμού⁴⁸¹ από ξένες επιδράσεις. Η επαναστατική αυτή προσπάθεια έχει τις καταβολές της στον θεμελιωτή του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού Christian Thomasius (1655-1728). Η γλώσσα φέρεται ως όργανο της σκέψης ενώ η άποψη μίας έννοιας συνεπάγεται μία γλωσσική εποχή, μέσα στην οποία οικειοποιούνται τα δεδομένα της και πολλές φορές μεταβάλλονται. Κάθε διατύπωση φιλοσοφικής σκέψης του Wolff αποτελεί μέρος της σοφίας του κόσμου, η οποία πρέπει να είναι χρήσιμη για την μελλοντική ζωή.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί το έργο του Wolff καθορίζει σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενο της φιλοσοφίας του ύστερου γερμανικού Διαφωτισμού (Spätaufklärung) και της Κριτικής που ασκήθηκε από τον Γερμανό σοφό Immanuel Kant. Φιλοσοφία είναι «η επιστήμη του δυνατού, το οποίο ως νοητική σύλληψη είναι ελεύθερο από τις ατέλειες και τις αντιφάσεις του πραγματικού». Αυτή επικυρώνει τις έλλογες προϋποθέσεις, οι οποίες εξασφαλίζουν σε ένα ον, την ύπαρξη. Η *διάκριση των όντων*, όπως αποτυπώνεται στο έργο του Wolff *Discursus praeliminaris*⁴⁸² (θεός, ψυχή, υλικός κόσμος), οδηγεί στην αντίστοιχη τριπλή διάταξη της «μεταφυσικής απορίας» (Κοσμολογία, Ψυχολογία, και Φυσική Θεολογία), που αφορμάται από τις τρεις κυρίαρχες υποδιαίρέσεις του όντος (κόσμος, πνευματικές οντότητες, θεότητα). Η Ψυχολογία (Εμπειρική και Λογική) και η Φυσική θεολογία συναποτελούν το κλάδο της *Πνευματικής (Pneumatica)*. Οντολογία, Γενική Κοσμολογία και Πνευματική συγκροτούν τη *Μεταφυσική* ως επιστήμη του όντος, του κόσμου και γενικά των πνευμάτων. Αντικείμενο της *Οντολογίας* είναι η διερεύνηση από κοινού σωματικών και ασωματικών όντων, εφόσον επιβεβαιώνεται η οντολογική τους ύπαρξη. Αφετηρία του μεταφυσικού οικοδομήματος⁴⁸³ θεωρείται η αποδεκτή μάθηση της γνώσης της ύπαρξής του ατόμου στον ίδιο βαθμό που είναι και οι μαθηματικές αλήθειες. Η *Φυσική Θεολογία* είναι η επιστήμη, η οποία ερευνά το υποσύνολο των δυνατοτήτων που αφορά στο θεό. Το αντικείμενό της είναι η ύπαρξη των ουσιωδών ορισμών και των κατηγορημάτων που του αποδίδονται ή μπορούν να του αποδοθούν. Η *a priori απόδειξη της ύπαρξης του θεού* είναι θεμελιωμένη στην αποδοχή της *απόφανσης* ότι ο θεός είναι «ον τέλειο» και ως τέλειο ον δεν

⁴⁸⁰ Π. Νταβαρίνος, «Ο γερμανικός Διαφωτισμός και οι επιδράσεις του στον νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Φιλοσοφία και Παιδεία*, Αθήνα 1997, σ. 8-10.

⁴⁸¹ Για το θέμα του γλωσσικού καθαρισμού, βλ. ενδεικτικά, A. Kirkness, *Zur Sprachreinigung im Deutschen 1789-1871. Eine historische Dokumentation*, Teil I, TBL Verlag Gunter Narr: Tübingen 1975.

⁴⁸² Για τον πλήρη τίτλο στα λατινικά βλ. σχετικά: *Philosophia rationalis, sive Logica, methodo scientifica pertractata et ad usum scientiarum atque vitae aptata. Praemittitur discursus praeliminaris de philosophia in genere. Christian Wolff*, εκδ. Officina libraria Rengeriana, Φραγκφούρτη – Λειψία 1732.

⁴⁸³ Chr. Wolff, «Vernünfftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen auch allen Dingen überhaupt: den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet», Renger, Halle [1719], *Gesammelte Werke*, 1,2, Hildesheim – New York 1983.

είναι αναγκαίο να κατέχει όλες τις πραγματικότητες σε ύψιστο βαθμό, άρα και στην ίδια του την ύπαρξη. Η *a posteriori* απόδειξη συνάγεται από την αναγκαιότητα ισχύος της αρχής του *αποχρώντος λόγου* για την ύπαρξη ενός όντος. Για να έχει ισχύ η αρχή του *αποχρώντος χρόνου*, πρέπει να υπάρχει μια αιτία ή ένας τουλάχιστον καθοριστικός λόγος, που να εξηγεί εκ των προτέρων, γιατί κάτι υπάρχει, παρά γιατί δεν υπάρχει, γιατί κάτι είναι έτσι, παρά όχι έτσι. Ο Θεός εμφανίζεται, επομένως, ως «αιτία κάθε δυνατότητας ή ύπαρξης». Με το ίδιο πνεύμα απόλυτης πίστης στην εσωτερική λογική αναγκαιότητα, η οποία διέπει τις σχέσεις των όντων μεταξύ τους, προσεγγίζονται από τον Wolff, οι έννοιες της αλήθειας και της τελειότητας, οι οποίες έχουν απόλυτη συνάφεια προς την τάξη.⁴⁸⁴

Η μεγάλη μεταρρύθμιση της γερμανικής φιλοσοφίας θα συντελεστεί από τον Immanuel Kant. Μέσα από ενδελεχή μελέτη του έκρινε τις γνωστικές δυνάμεις του ανθρώπου, όρισε τη φιλοσοφία και τα Μαθηματικά ως *λογικές επιστήμες*, αλλά με διαφορετικά στοιχεία η καθεμία. Ο ίδιος απέδωσε στις λογικές γνώσεις χαρακτήρα *το αναγκαίο και καθόλου*. Στους επικριτικούς προβληματισμούς περί *Πρακτικού λόγου* (*Kritik der Praktischen Vernunft*) προσδιόρισε τη βούληση ως αναγκαία προϋπόθεση της ελευθερίας και ως τέλει αγαθό του θεού. Έθεσε στο προσκήνιο τη θεώρηση των *Καθηκόντων* (*Pflichten*) κατά του *Ευδαιμονισμού*⁴⁸⁵ και θεώρησε τον άνθρωπο *ακραία κακό*.

Βασικός εκπρόσωπος της ιδέας του γνωσιοθεωρητικού Ιδεαλισμού⁴⁸⁶ επιζητά την αποκατάσταση της συμφωνίας μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, προσδίδοντας στα πράγματα τους νόμους της νόησης, στη βάση του οποίου καλλιεργήθηκε ο γερμανικός ιδεαλισμός.⁴⁸⁷ Για παράδειγμα, η ιδεαλιστική θεωρία του Wilhelm Traugott Krug (1770-1842) αφορά την ικανότητα του υποκειμένου για αυτόνομη σκέψη, ώστε να προάγει την αυτογνωσία του. Παράλληλα, ο πρακτικός σκοπός φιλοσοφίας παραπέμπει στην αρμονία Λόγου και Πράξης, για να διασφαλιστεί η ειρήνη και η γαλήνη του υποκειμένου. Οι ανώτατες αρχές των νοητικών διεργασιών, μάς θέτουν ως βάση τη δραστηριότητα του *καθαρού απόλυτου Εγώ*, των *a priori* μηχανισμών του Εγώ, ως προϋπόθεση κάθε εμπειρίας και αποτελούν το βασικό αξίωμα του φιλοσοφικού του συστήματος.⁴⁸⁸ Η βασική θεματική

⁴⁸⁴ Αντζουλάτος, «Τρεις νεοελληνικές μεταφράσεις...», ό.π., σ. 3-47.

⁴⁸⁵ Schneiders, *Lexikon der Aufklärung*. ..., ό.π., σ. 307-309, 165-166.

⁴⁸⁶ E. W. Hengstenberg, «Kant, Immanuel», *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 3, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Herder, Αθήνα 1968, σ. 199-201.

⁴⁸⁷ Dieter Henrich, *Between Kant and Hegel. Lectures on German Idealism*, επιμ. David S. Pacini, Κέμπριτζ (Mass.), εκδ. Harvard University Press 2003·Frederick C. Beiser, *German Idealism: The Struggle against Subjectivism, 1781-1801*, Κέμπριτζ (Mass.) εκδ. Harvard University Press 2002·Andrew Bowie 'German Idealism and the arts', Karl Ameriks (επιμ.), *The Cambridge Companion to German Idealism*, εκδ. CUP 2000.

⁴⁸⁸ Ευαγγελία Παπαδημητρίου, *Η σχέση του Κωνσταντίνου Μιχαήλ Κούμα με τη γερμανική Φιλοσοφία και ειδικότερα με το έργο του Wilhelm Traugott Krug. Κρηπής Φιλοσοφίας και Fundamentalphilosophie*, (διδακτορική διατριβή), Ιωάννινα 2000, σ. 11-15, 26-28.

του Γερμανού φιλοσόφου θίγει συναφή ζητήματα της κριτικής φιλοσοφίας του Kant, όπως ήταν η οριοθέτηση της ανθρώπινης γνώσης. Ωστόσο, ο Γερμανός εκλαϊκευτής του Krug διατηρεί τη δική του αυτόνομη φιλοσοφική σκέψη, διαφοροποιείται από την κριτική φιλοσοφία του *υπερβατολογικού ιδεαλισμού*⁴⁸⁹ (transzendentaler Idealismus) του Kant και εισάγει αντί αυτού τον όρο *υπερβατολογικός Συνθετισμός* (transzendentaler Synthetismus). Η προτεινόμενη από τον Kant δυνατότητα της σίγουρης γνώσης, ως χώρος δραστηριότητας της νόησης, τον απομακρύνει από την κατεύθυνση του σκεπτικισμού και γενικότερα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

Ο σκεπτικισμός του Kant δεν περιορίστηκε μόνο στα όρια της γνώσης, αλλά επεκτάθηκε και στην ανθρωπολογία με τις άμεσες ηθικοφιλοσοφικές συνέπειες. Το νοητό, είτε είναι γνώση, είτε είναι *ηθικός νόμος*⁴⁹⁰ δίδεται *a priori*. Ύψιστη αρχή ζωής κάθε ηθικότητας στον άνθρωπο αποτελεί η καντιανή ιδέα του *καθήκοντος* (*Pflicht*) ως *κατηγορική προσταγή*. Με την ηθικότητά του αποκτά ο άνθρωπος προσωπική ελευθερία, αξιοπρέπεια, προσωπικότητα. Για την καντιανή ιδέα του *ηθικού χρέους*, όπως παρατίθεται μέσα από το έργο *Κριτική του Πρακτικού Λόγου* (*Kritik der praktischen Vernunft*, 1788) ως αντιπαράθεση στη *Κριτική του Καθαρού Λόγου* (*Kritik der reinen Vernunft*, 1781) καταρρίπτεται η παλιά *ορθολογιστική Μεταφυσική* και η θεωρία της προσανατολίζεται στην αντικειμενική γνώση του νου μέσα στον κόσμο των αισθήσεων. Η ηθική έννοια του Kant ήταν να γεφυρώσει έμμεσα τον χωρισμό νοητού και αισθητού, Δέοντος και Όντος. Βασική πρόθεσή του ήταν να δώσει μία διέξοδο στην σκέψη για να μην χαθεί στον λαβύρινθο του σκεπτικισμού. Τονίζει, μάλιστα, το πρωτείο του *πρακτικού Λόγου* (praktischer Vernunft) απέναντι στον *θεωρητικό Λόγο* (reiner Vernunft). Τοποθετεί την ηθική και την ελευθερία αποκλειστικά μέσα στον Λόγο, με δομή κατάλληλη ως προς την ιδέα της ελευθερίας.⁴⁹¹ Στην ατομικιστική ηθική του Kant απαιτείται η κυριαρχία του Λόγου πάνω στην αισθητή διάσταση του ανθρώπου. Το ανθρώπινο γένος⁴⁹² βρίσκεται στο επίκεντρο της φιλοσοφίας της ιστορίας ενώ ο Λόγος δεν είναι ξέχωρος από την αισθητή διάσταση της ιστορίας. Η πραγμάτωση των αιτημάτων του Λόγου ήταν κοινός σκοπός, τόσο της Ιστορίας όσο και της Ηθικής. Η πραγμάτωση του έλλογου σκοπού εναπόκειται στην Φύση ως ενότητα Όντος και Δέοντος. Η Ιστορία, από την άλλη, έχει ένα τέλος του οποίου την πραγματοποίηση υπηρετούν όλα τα

⁴⁸⁹ Rudolf Meer, *Der transzendente Grundsatz der Vernunft: Funktion und Struktur des Anhangs zur transzendentalen Dialektik der Kritik der reinen Vernunft*, (Diss.) De Gruyter Karl-Franzens-Universität Graz, Berlin 2018, G. Gawlick, L. Kreimendahl et al., *Forschungen und Materialien zur deutschen Aufklärung/ Abteilung I: Texte zur Philosophie der deutschen Aufklärung. Immanuel Kant: Die frühen Notate zu Baumgartens »Metaphysica« – Neue Reflexionen* / Immanuel Kant, Frommann-holzboog Verlag: Stuttgart 2019.

⁴⁹⁰ Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 306-307.

⁴⁹¹ Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 337-352.

⁴⁹² Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 307.

ιστορικά φαινόμενα. Δηλαδή, γεφυρώνεται το χάσμα ανάμεσα στον αισθητό κόσμο και στον Λόγο και παραμερίζεται ο σκεπτικισμός.

Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, στον απόηχο του Διαφωτισμού στη Γερμανία, συμμετέχουν εξίσου ενεργά σε μία νέα κοσμοθεωρία σημαντικοί εκπρόσωποι της εποχής. Ο Johann Gottfried Herder (1744-1803) συνέβαλε σημαντικά στη διαμόρφωση της φιλοσοφικής Παιδείας του γερμανικού Διαφωτισμού⁴⁹³ αλλά και στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της περιόδου. Σύμφωνα με τον πρώτο φυσικό νόμο της πραγματείας του *περί της καταγωγής της γλώσσας* κηρύττει την αξιωματική φράση ότι «Ο άνθρωπος είναι ένα ελεύθερα σκεπτόμενο, ενεργό ον, οι δυνάμεις του οποίου συνεχίζουν να δρουν προοδευτικά. Γι' αυτό είναι ένα ον που φέρει γλώσσα».⁴⁹⁴ Από το 1776, ο γερμανός λόγιος διετέλεσε Ανώτατος Διευθυντής και Επιθεωρητής της Εκπαίδευσης στη Βαϊμάρη. Ως δημιουργός μιας νέας ανθρωπολογικής Παιδαγωγικής (Humanität) επιτάσσει τη σημασία της Ιδέας του Ανθρωπισμού,⁴⁹⁵ η οποία παίρνει σημαντικές διαστάσεις μέσα από το ρεύμα του γερμανικού Κλασικισμού.

Το στοιχείο του ανθρωπισμού (Humanität) χρησιμοποιείται στα μέσα του 18^{ου} αιώνα σε συνάφεια με τις έννοιες *ανθρωπότητα* (Menschheit) και *ανθρωπιά* (Menschlichkeit). Ο Γερμανός φιλόσοφος Herder κάνει χρήση του εν λόγω όρου στο έργο του *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit* (1774), απευθυνόμενος με επικριτική διάθεση στα ρεύματα του μηχανισμού και του ορθολογισμού. Με ιδιαίτερα θετική ματιά καταπιάνεται ο Herder με το ανθρωπιστικό στοιχείο ανάμεσα στο 18^ο και 19^ο αιώνα, στο έργο του *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784-1790) και στο έργο του *In den Briefe(n) zur Beförderung der Humanität* (1794-1797). Η έννοια του Ανθρωπισμού είναι για αυτόν ταυτόσημη της καθολικής φύσης του ανθρώπου ως οντότητα, η οποία έχει αυτονομία, και από την άλλη πλευρά τη δραστηριοποίηση αυτής της φύσης σε συγκεκριμένες συνθήκες και καταστάσεις σε όλες τις εθνικές συγκυρίες.

Το ανθρωπιστικό στοιχείο, σε επίπεδο μόρφωσης και οριοθέτησης της φύσης του ανθρώπου, σημαίνει την αναγνώριση της διαφορετικότητας, περιλαμβάνει τη προσεκτική χρήση διαφορετικών θρησκειών, φυλών, εθνών και των πολιτισμικών διαφορών και παραδόσεων σε σχέση με τους διαφορετικούς τρόπους ζωής και τις τοπικιστικές ιδιότητες. Ακόμη και στα χρόνια του Wilhelm von Humboldt⁴⁹⁶ (1767-1835), τον κατεξοχήν

⁴⁹³ Νταβαρίνος, «Ο Γερμανικός Διαφωτισμός..», 1997, ό.π., σ. 8-10.

⁴⁹⁴ J.G. Herder, *Πραγματεία περί της καταγωγής της γλώσσας*, μτφρ.-επιμ. Γιάννης Καραπαπάς, εκδ.εκτροπή Αθήνα 2007, σ. 89. Για την πρωτότυπη γερμανική πηγή, βλ. J.G. Herder, *Abhandlungen über den Ursprung der Sprache: welche den von der Königl. Academie der Wissenschaften für das Jahr 1770 gesetzten Preis erhalten hat*, τ. 2, C. F.Voss Berlin 1772.

⁴⁹⁵ Schneiders, *Lexikon der Aufklärung*. Ό.π., σ. 183, 307-309.

⁴⁹⁶ Για την ιδέα της παρεχόμενης καθολικής (ανώτερης) μόρφωσης, βλ. ενδεικτικά, Johann Östling, *Humboldt and the modern german University. An intellectual history*. μτφρ. Lena Olsson, Lund University

εκπρόσωπο του ανθρωπιστικού ρεύματος, στηλιτεύεται η αξία του και ανάγεται σε ουτοπική συνθήκη.⁴⁹⁷ Ο Humboldt ήταν Γερμανός πολιτικός, διπλωμάτης, γλωσσολόγος, αρχαιολόγος και φιλόσοφος, ένας από τους εκπροσώπους του φιλελληνισμού και του ανθρωπισμού της εποχής του γερμανικού ιδεαλισμού. Στην κοσμοθεωρία του ο Humboldt χαρακτηρίζεται από τρεις βασικές ιδέες: τη γενικότητα, την ατομικότητα και την ολότητα, την οποία εννοεί ως διαμόρφωση της ζωής σε έργο τέχνης. Στην ιστορία και τη γλώσσα δεν βλέπει απλώς την έκφραση της νοημοσύνης, αλλά τη σύμπραξη του συνόλου των ψυχικών δυνάμεων του ανθρώπου. Ακολουθώντας τον Kant βλέπει τον τελικό σκοπό της ιστορίας σαν ολοκλήρωση του οργανωμένου βίου των ανθρώπων (παγκόσμια κυβέρνηση), όχι όμως όπως εκείνος σαν ένα στατικό τέρμα, αλλά σαν αυτοπροσδιοριζόμενη ενέργεια του ανθρώπου με μορφοπλαστική προοπτική. Για την δραστηριότητα του κράτους πιστεύει ότι αυτό οφείλει να διασφαλίζει την άμυνα προς τα έξω και τη δικαιοσύνη προς τα μέσα, ενώ στα υπόλοιπα να αποσύρεται διακριτικά, αφήνοντας περιθώρια στην ελεύθερη ατομική και εθνική ανάπτυξη. Την ίδια την ατομικότητα την βλέπει όχι σαν απόσχιση από το γενικό, αλλά ακριβώς σαν συγκεκριμενοποίηση και πραγμάτωσή του. Συνολική έκδοση των έργων του, σε 17 τόμους, με τον τίτλο *Συγκεντρωμένα κείμενα* (Gesammelte Schriften), έγινε από την Πρωσική Ακαδημία Επιστημών (1903-1936, ανατ. 1967-1968) και συντομευμένη, σε 5 τόμους, με τον τίτλο *Έργα* (Werke, 1960 εξ.)⁴⁹⁸

Τέλος, ο Kant παραθέτει στο έργο *Κριτική της κριτικής ικανότητας*⁴⁹⁹ (*Kritik der Urteilskraft*, 1790) την έννοια του ανθρωπισμού ως συναίσθημα συμμετοχής, μία ικανότητα της εσωτερικής και συνολικής θεώρησης, στην οποία κυριαρχεί η ευδαιμονία του ανθρώπου. Στο έργο περί *Ανθρωπολογίας/Anthropologie* (1800) ταυτίζεται και συμπεριλαμβάνεται το πλέγμα των εννοιών της σκέψης, του ευ ζην και της αρετής.

Press, Sweden 2018, σ. 23-49, πβ. Φιλοσοφικό κοινωνιολογικό λεξικό, τ. Ε' εκδ. Κ. Καπόπουλος, Αθήνα 1995, σ. 267. Αξίζει εδώ να αναφέρω ορισμένα έργα με αρχαιοελληνικές επιρροές του Humboldt, λ.χ. α) Humboldt v. W., *Sokrates und Platon über die Gottheit*. 1787-1790, β) *Aischylos' Agamemnon. Übersetzung aus dem Griechischen*, G. Fleischer dem Jüngern Leipzig 1816.

⁴⁹⁷ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 29-30.

⁴⁹⁸ Φιλοσοφικό κοινωνιολογικό λεξικό, τ. 5, ό.π., σ. 267.

⁴⁹⁹ Για τη κριτική θεωρία της κριτικής ικανότητας, βλ. ενδεικτικά, α) John H. Zammito, *The Genesis of Kant's Critique of Judgment*, εκδ. University of Chicago Press, Σικάγο 1992 β) Paul Guyer, *Knowledge, Reason and Taste. Kant's Response to Hume*, εκδ. Princeton University Press, Πρίνστον/ Οξφόρδη 2008.

1.1. Εμπειρική ψυχολογία, λογική, καθολική Γραμματική

A. Εμπειρική ψυχολογία

Η «εμπειρική ψυχολογία» είναι σύμφωνα με τον ορισμό του Κούμα «η επιστήμη που εξετάζει τις δυνάμεις και τις ενέργειες της ψυχής, οι οποίες βασίζονται στην εμπειρία και στη παρατήρηση⁵⁰⁰». Ο Leibniz συνέβαλε στο διαχωρισμό της φιλοσοφίας από την εμπειρική ψυχολογία, ώστε να μελετάται ως αυτόνομος κλάδος.⁵⁰¹ Ο Wolff επιδόθηκε στη συγγραφή συστηματικής εμπειρικής ψυχολογίας. Το παράδειγμά του ακολούθησαν κι άλλοι εκπρόσωποι της σχολής των Εκλεκτικών, με σκοπό την εξέλιξη αυτής της επιστήμης. Από την εποχή εμφάνισης των εκπροσώπων της κριτικής φιλοσοφίας του Kant ξεκινά μία νέα περίοδος για την επιστήμη της φιλοσοφίας, η οποία τίθεται ως προεργασία για την εκμάθηση της ουσιαστικής φιλοσοφίας και με διδακτικό χαρακτήρα μέσα από τα φαινόμενα, τα οποία σημειώνονται χωρίς να χρειάζεται διερεύνηση για τη νοητική ενέργεια. Το αντικείμενο της εμπειρικής ψυχολογίας⁵⁰² είναι η ανθρώπινη ψυχή και οι ικανότητές της, οι ενέργειές της, οι σχέσεις της, οι καταστάσεις, παρά τις διαφοροποιήσεις της, όπως μπορούν να δημιουργηθούν μέσα από ποικίλες συνθήκες.

Όπως φαίνεται, ο Κούμας οχυρώνεται πίσω από τη γνώση της εμπειρικής ψυχολογίας Γερμανών διαφωτιστών και γι' αυτό επιλέγει να πραγματευεται καινοτόμες φιλοσοφικές έννοιες.⁵⁰³ Στηρίζεται, λ.χ. στο φιλοσοφικό σύστημα του Jacob Friedrich Fries (1773-1843), *System der Logik* (πργρ. 30) του οποίου η θεωρία της εμπειρικής ψυχολογίας βασίστηκε στην υπερβατολογική φιλοσοφία του Kant. Σύμφωνα με τις αρχές της φιλοσοφίας του «ο μεν Νούς παριστάνει τα καθόλου, η δε Κρίσις υποτάσσει το μερικόν εις το καθόλου, ο δε Λόγος προσδιορίζει το μερικόν διά του καθόλου⁵⁰⁴». Ανάμεσα στις νεοπλασθείσες λέξεις ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο του *Συστήματος της Λογικής* του Fries που απαντώνται στο *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* του Κούμα, ήταν πχ. οι *Κρείττονες γνωστικές δυνάμεις της ψυχής ή περί του καθολικότερου ονομαζομένου λόγου*, οι οποίες αποδίδουν τη διαφορά της φύσης του ανθρώπου από τα ζώα. Μία ζώδης συμπεριφορά μπορεί να κυριαρχείται από τις ικανότητες της αίσθησης, της φαντασίας, της μνήμης, αλλά αδυνατεί στην απόκτηση γενικών γνώσεων μέσα από την κρίση και τον συλλογισμό. Ο *καθολικότερος*

⁵⁰⁰ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 34.

⁵⁰¹ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 34-35.

⁵⁰² Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 96-99, 125-131, 165, 175, 188. Για τις γερμανικές πηγές του Κούμα βλ. ιδίως σ. 129: α) J.F. Fries, *System der Philosophie als evidente Wissenschaft aufgestellt*, J. C. Hinrichs: Leipzig 1804, β) K.H.L., Pölitz, *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften*, im Schwickertschen Verlage, Leipzig 1807· γ) J.F. Fries, *System der Logik: Ein Handbuch für Lehrer und zum Selbstgebrauch* Mohr und Zimmer 1811.

⁵⁰³ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 89-92, 96-99.

⁵⁰⁴ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 89.

Λόγος περιλαμβάνει τρεις δυνάμεις: τον *Νου* (γενικές έννοιες, ιδέες), την *Κρίση* (σύγκριση ιδεών) και τον *Λόγο* (δημιουργία ιδεών). Μέσα από τον νου θα προκύψει πληθώρα γενικών ιδεών με κοινά χαρακτηριστικά των ανθρώπων, το οργανικό σώμα τους και τη λογική ψυχή τους. Μετά το στάδιο της συλλογής γενικών ιδεών, παρεμβαίνει η κρίση ως μέσο σύνθεσης ή διαχωρισμού. Έργο του Λόγου είναι η *διάνοια* γενικότερα και ο *συλλογισμός* ειδικότερα. Ο κάθε συλλογισμός αποτελείται από τρεις *κρίσεις*. Στην πρώτη κρίση εκθέτει τη *γενική θέση* ή *κανόνα* ή *πρόταση*, όπως την παραθέτουν οι διαλεκτικοί. Η δεύτερη κρίση συνιστά την υποταγή μερικής περίπτωσης στη γενική. Η τρίτη και τελευταία δημιουργεί το συμπέρασμα, το οποίο προκύπτει από τις δύο προηγούμενες κρίσεις. Η προσέγγιση των τριών κρίσεων αποτελεί άμεση επίδραση γερμανικού στοχασμού⁵⁰⁵ από τον Fries.

Στις *κρείττονες ψυχικές δυνάμεις* ανήκουν οι άνθρωποι με ξεχωριστές ικανότητες. Ο άνθρωπος διακρίνεται για την οξυνοιά του, μέσα από την οποία γίνεται αισθητή η διαφοροποίηση των πραγμάτων. Η *αγχίνοια* του ατόμου δηλώνεται μέσα από τις ομοιότητες των πραγμάτων. Η *προγνωστική δύναμη* ή *πρόγνωσης* τίθεται ως ικανότητα πρόβλεψης μελλοντικών καταστάσεων και μέσο παρατήρησης. Ο *νους* ή *καθόλου* είναι μία περιλαμβάνουσα δύναμη της ψυχής ή *αγαθός νους* (*genie* / ιδιοφυΐα) με απόδοση στη κοινή γλώσσα *πνεύμα* ή *Δαιμόνιον*. Το *Δαιμόνιον* ή *πνεύμα* διαθέτει πλούσια νόηση, εύστοχη κρίση, ορθή διάνοια, πιστή προσοχή, άριστη μνήμη, ακμαία και αχαλίνωτη φαντασία. Τέλος, ο άνθρωπος με υψηλή, σταθερή και εφευρετική νόηση φέρεται ως *ανήρ δαιμόνιος* με καθολικό πλούσιο πνεύμα.

Στην *Κρηπίδα* της φιλοσοφίας του ο Κούμας δέχεται άμεση επίδραση από το ομώνυμο έργο *Fundamentalphilosophie* (1803) του Wilhelm Traugott Krug (1770-1842). Σύμφωνα με τις θεμελιώδεις θεωρήσεις της γερμανικής πηγής, η φιλοσοφία διαιρείται στο πλαίσιο της *Εμπειρικής Ψυχολογίας* σε δύο μέρη, το θεωρητικό και το πρακτικό. Το πρώτο ασχολείται με το «εννοεῖν και το γινώσκειν» και το δεύτερο με το «θέλειν και το πράττειν», τα οποία είναι ενέργειες του ανθρώπινου πνεύματος και προέρχονται αρχικά από νόμους. Ανάμεσα σε αυτά τα δύο μέρη της φιλοσοφίας προτάσσεται άλλη μία επιστήμη, η οποία εμπλέκεται γενικότερα στις φιλοσοφικές γνώσεις και μέσα από τη μελέτη της επιδιώκεται η εύρεση των αρχών και συστηματικών μερών της Φιλοσοφίας. Η επιστήμη αυτή θα πρέπει να ονομάζεται κατά τον Κούμα «κοινή Βάσις» ή «Κρηπίς⁵⁰⁶ της θεωρητικής και της

⁵⁰⁵ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 96-99.

⁵⁰⁶ *Καλλιόπης Φιλολογικών Αγγελιών* (15.09.1819) 174, 181: «[...] η κρηπίς της φιλοσοφίας; Πολλούγε και δει·καθότι και ο ίδιος το ομολογεί, και ο Γερμανός ακόμη κριτικός λέγει, ότι όχι μόνον αρκετά ωφελήθη εκ της στοιχειώδους φιλοσοφίας του Κρούγ, αλλά και την μετέφρασε λέξιν προς λέξιν. [...] ο Κούμας ακολουθών τον Κάντ, και όλους τους νυν ζώντας φιλοσόφους της Γερμανίας, απέδειξεν ικανώς την διαφοράν της φιλοσοφίας από την Μαθηματικήν· ο Κούμας απέδειξε! [...] ο Καντ απέδειξεν εις την κριτικήν του καθαρού λόγου· [...]. Προς δε τούτοις μας στέλλουν να ιδώμεν και την μετάφρασιν εις, τον Ερ. Αρθρ. 10. σελ. 378. της κρίσεως εκείνης, ήτις εστάθη εις την φιλολογικήν εφημερίδα της Λειψίας· Ναι! [...].».

πρακτικής φιλοσοφίας» και μπορεί να εκληφθεί ως *πρώτη φιλοσοφία* και οι άλλες δύο ως *δεύτερη*, καθώς οι *αποφάνσεις* της επεξηγούνται μέσα από την πρώτη. Επισημαίνεται, ακόμη, η συμβολή του φιλοσόφου Karl Heinrich Ludwig Pölitz (1772-1838), ο οποίος έθεσε στο προσκήνιο τη *Στοιχειώδη φιλοσοφία*, μέσα από το έργο του *Εγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών* (1807). Στο πλαίσιο της φιλοσοφικής γνώσης «των απόλυτων ορίων της φιλοσοφίας» γίνεται χρήση από τον Κούμα των όρων *Εγώ και Ουκ εγώ*, που προέρχονται κατά αντιστοιχία από τους γερμανικούς όρους *Ich und Nicht ich*, τους οποίους υιοθετούν οι λόγιοι του γερμανικού ιδεαλισμού, Johann Gottlieb Fichte⁵⁰⁷ (1762-1814) και Friedrich Wilhelm Joseph Schelling⁵⁰⁸ (1775-1854). Δικαιολογεί αυτή τη κίνησή του, μιας και θεωρεί τις έννοιες σημαντικές για την δημιουργία φιλοσοφικής ορολογίας. Επικρίνει σε κάθε περίπτωση όσους δεν συνάδουν με τη λογική της υιοθέτησης τέτοιων αξιόλογων φιλοσοφικών εννοιών, τους οποίους χαρακτηρίζει ως «γελοίους και νηπιόφρονες», αλλά και «άθλιους σχολαστικούς» (*Pedanten*).

Οι βασικές έννοιες, το *είναι* ή το *ον* ταυτίζονται με το *πράγμα* και το *ειδέναι*, τα οποία ταυτίζονται με το *εννόημα* και διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στα πλαίσια των ρευμάτων

⁵⁰⁷ Στην θεωρία της φιλοσοφίας του Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) δίνεται έμφαση στην αυτενέργεια ως βασικό στοιχείο της παιδαγωγικής του σκέψης στο πνεύμα των ιδεών του ανθρωπισμού όπου οι γνώσεις γίνονται αντιληπτές ως ενεργήματα. Στον σκεπτικισμό του Fichte ο Διαφωτισμός αποτελεί την εποχή της καθιέρωσης της ωφελμιστικής σκέψης «όπου κυριαρχεί σε αυτόν η στείρα νόηση αντί της αληθινής λογικής και η συγγραφική πληθώρα αντί της μη συμμόρφωσης». Επιζητά στην αναγκαιότητα μιας πνευματικής προσέγγισης του φιλοσοφικού του ιδεαλισμού την αφύπνισή του λαού στη ρεαλιστική συνείδησή του γερμανισμού. Την πνευματική ανέλιξη τη βλέπει στην αγωγή που θα πρέπει να μορφώνει ολοκληρωτικά τον άνθρωπο καθιστώντας τον έτσι πραγματικό άνθρωπο. Εμφορεύεται από τη σκέψη της γνήσιας ανθρωπιστικής μόρφωσης που αφορά τόσο τη μόρφωση του ίδιου του ανθρώπου όσο και τη μόρφωση του έθνους χωρίς ταξική διαφοροποίηση σε όλους τους κλάδους της εξέλιξης, έτσι ώστε να γεννηθεί μία καθαυτό γερμανική εθνική αγωγή. Σύμφωνα με τις αρχές της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας του ενισχύεται η ηθική αγωγή. Στον στοχασμό του Fichte προβάλλεται το ζήτημα της δημιουργίας ενός παιδαγωγικού κράτους, στο οποίο καθίσταται αναγκαία τόσο η επιβολή της πειθαρχίας, όσο και η ενίσχυση της αρχής της συνεργασίας και της υπευθυνότητας, δηλαδή της αυτενέργειας των μαθητών. Στο πρόγραμμα διδασκαλίας προτείνεται πέρα από την πνευματική εργασία να υπάρχουν σωματικές ασκήσεις, αγροτικές και χειροτεχνικές δραστηριότητες. Φορέας αυτής της αγωγής, της οποίας το πρόγραμμα μοιάζει από πολλές απόψεις, κατά τον Reble, με αυτό της «Πλατωνικής πολιτείας», είναι μόνο το κράτος. Στην παιδαγωγική σκέψη του Fichte επιδρά η πλατωνική θεωρία που θέτει ως σημαντικό θέμα να καταφεύγει κάποιος στην ουτοπία για να αποκλείσει κάθε ενοχλητική επίδραση, συνεπώς απομονωμένη από την πραγματική κοινωνία σε κάθε μορφής παιδαγωγικές κοινότητες. Βλ. αναλυτικά, Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 308-314.

⁵⁰⁸ Ο Friedrich Ernst Daniel Schleiermacher (1768-1834) υπήρξε από το 1810 πανεπιστημιακός δάσκαλος στο Βερολίνο. Συνέβαλε στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της εποχής του δια μέσου της ενίσχυσης σύνταξης νέων σχολικών κανονισμών, όπως για παράδειγμα των απολυτηρίων εξετάσεων και των εξετάσεων του επαγγέλματος του γυμνασιακού δασκάλου. Στράφηκε μέσα από τη μετάφραση στη φιλοσοφία του Πλάτωνα και προώθησε με το έργο του την πλατωνική έρευνα. Ως παιδαγωγός θεωρεί την αγωγή στενά συνυφασμένη με την ιστορία και τον πολιτισμό και μελετά παιδαγωγικά ζητήματα που αφορούν το σχολείο με τα διδακτικά του περιεχόμενα και την οργάνωσή του. Ο παιδαγωγικός χαρακτήρας στη φιλοσοφική σκέψη του Schleiermacher διαφαίνεται και μέσα από την στροφή του στην εξασφάλιση της αυτοδυναμίας του θρησκευτικού τομέα απέναντι στην ηθική και τη μεταφυσική. Κατάφερε έτσι να υπερβεί στην περιοχή αυτή οριστικά το διαφωτισμό. Στην περιοχή της ανώτερης παιδείας ο Schleiermacher συνέταξε βασικές αρχές πάνω σε θέματα οργάνωσης και εργασίας σε συνάρτηση με το ιδιωτικό σχέδιο του πανεπιστημίου του Βερολίνου στο μεταρρυθμιστικό του σύγγραμμα *Ευκαιριακές σκέψεις για τα πανεπιστήμια το γερμανικό πνεύμα* (*Gelegentliche Gedanken über Universitäten in deutschem Sinn*) στα 1808. Βλ. αναλυτικά, Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 319-333.

φιλοσοφίας. Έτσι, θα προκύψουν οι έννοιες *πραγματική δόξα* (Realismus) και *ενοσηματική δόξα* (Idealismus). Η *πραγματική δόξα* ταυτίζεται συνήθως με την έννοια του *υλισμού* (Materialismus), χωρίς να είναι σε θέση να αποδείξει πώς το εννόημα παράγεται από το πράγμα, αφού τα υλικά όντα εννοούνται και παράγονται μέσα από την συνείδηση αυτών. Μέσα από την ερμηνευτική προσέγγιση των ιδεών της *δόξας*, προσπαθεί να αναδείξει το γεγονός πως δεν παραπέμπει σε πραγματική, ούτε σε ενοσηματική. Θα λάβει την ονομασία «*Διαβατική Σύνθεσις του πράγματος και του εννοήματος*». Έτσι, καταλήγει ο Έλληνας λόγιος στη συλλογιστική, πως η φιλοσοφία «*διαβαίνει μέχρι των αναπόδεικτων και ακαταλήπτων*» και γι' αυτό προτείνει τη *διαβατική φιλοσοφία* ως κατάλληλη μέθοδο: «*Διαβαίνει, δηλαδή, πάντα τα καταληπτά, το ένα μετά το άλλο διαδοχικά, και καταλήγει στα ανυπέμβλητα και άδυτα, τα οποία ονομάζονται γι' αυτόν τον λόγο ως διαβατικά*». Ο όρος *διαβατική φιλοσοφία* θα τεθεί αναλογικά με τον αντίστοιχο όρο του Kant περί *υπερβατικής φιλοσοφίας*, «*η οποία υπερβαίνει τα όρια αυτά και δεν γίνεται γι' αυτόν τον λόγο αποδεκτή*». Ταυτόχρονα, ο Κούμας θα συμπορευτεί με την άποψη πως «*Σκοπός Πρώτος και έσχατος της του ανθρώπου ενέργειας είναι η Μακαριότητα*».

Για την επεξήγηση των ειδών της *υπόληψης* και των *βαθμών της πληροφορίας* υποστηρίζεται, πως ο κριτικός της φιλοσοφίας οφείλει να καταφεύγει σε ορθή ανάγνωση των κειμένων, μέσα από τη δική του διερεύνηση ή από μαρτυρίες των εν λόγω χειρογράφων. Σε κάθε άλλη περίπτωση υποπίπτει σε εικασίες ή ματαιοπιστίες και η χρήση των εννοιών θα πρέπει να γίνεται μέσα από προσεκτική επιλογή, όπως για παράδειγμα αντί του ρήματος *δοξάζω*, να χρησιμοποιείται το ρήμα *στοχάζομαι* ή το *πιστεύω*, ως απόρροια χρήσης αντίστοιχων γερμανισμών.

Καθώς φαίνεται από τα παραπάνω, η *Κρηπίς* θεωρείται η βάση της φιλοσοφίας, μέσα από την οποία θα αναπτυχθούν τα συστατικά στοιχεία της θεωρητικής και της πρακτικής φιλοσοφίας. Αυτή η συλλογιστική, όπως προαναφέρθηκε, είναι προϊόν επίδρασης θεωριών γερμανικού φιλοσοφικού στοχασμού. Οι γερμανικές πηγές που αξιοποιούνται από τον Έλληνα λόγιο, όπως προκύπτουν μέσα από αναφορές του, είναι το σύστημα φιλοσοφίας του J. Fr. Fries,⁵⁰⁹ *System der Philosophie als evidente Wissenschaft* (Leipzig, 1804), το έργο *Fundamentalphilosophie* (Leipzig, 1803) του W. Tr. Krug και η Εγκυκλοπαίδεια των

⁵⁰⁹ Ο Jacob Friedrich Fries (1773-1843) σπούδασε Νομικές επιστήμες στη Λειψία. Τα δύσκολα παιδικά του χρόνια τον οδήγησαν να στραφεί στη μελέτη του εσωτερικού κόσμου και γι' αυτό αφιερώθηκε στη μελέτη της φιλοσοφίας του ύστερου γερμανικού Διαφωτισμού λ.χ. των Κριτικών του Kant, με έμφαση στο κλάδο της ψυχολογίας. Η κοσμοθεωρητική γνώση του ήταν, ταυτόχρονα, θεολογική και αισθητική. Οι πρώτες πραγματείες εμπειρικής ψυχολογίας του κυκλοφόρησαν στα 1798, μέσα από περιοδικό για θέματα ψυχολογίας (F. Schmidt). Η ακαδημαϊκή του πορεία ξεκίνησε από την γενέτειρα πόλη του και ανάμεσα στα έτη 1801-1803 κυκλοφόρησαν τα προγράμματα της φιλοσοφίας του «*System der Philosophie*» και «*philosophische Rechtslehre*». Κατά την παραμονή του στη Χαϊδελμβέργη ανέπτυξε σημαντική φιλολογική δραστηριότητα και συνεργάστηκε με σημαντικούς γερμανούς λογίους (Jacobi). Βλ. αναλυτικά στο: *Allgemeine Deutsche Biographie*, τόμ. 8, Friedrich I. von Sachsen-Altenburg-Gering, Leipzig, 1878, σ. 73-81.

Επιστημών *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften* (Leipzig, 1807) του Κ. Η. Λ. Pölitz.⁵¹⁰

Οι ικανότητες που περιγράφονται στο φιλοσοφικό σύστημα του Γερμανού Jacob Friedrich Fries μέσα από το Σύστημα της Λογικής του υιοθετούνται από τον στοχασμό του Κούμα, καθώς διαπιστώνει μέσα από το έργο του την άμεση επίδραση που δέχτηκε ο Γερμανός σοφός από τον ορθολογισμό του Πλάτωνα και τον εμπειρισμό του Αριστοτέλη:

«Die vollendetesten dogmatischen Bearbeitungen der Philosophie bey den Griechen waren die des Platon und Aristoteles, beyde aber trennten sich in der Abstraktionsweise, wodurch sie ihre Begriffe bildeten, indem ersterer auch noch hier in seiner Logik rationalistisch, der andere empirisch (oder, welches in diesem Falle zusammentritt, kritisch) verfuhr. Dadurch zeigt sich in der neuen Philosophie der beständige Gegensatz der Platoniker und Aristoteliker, welche sich gegenseitig einander als Schwärmer und als Menschen von gemeiner Denkungsart verachten»⁵¹¹.

Οι απαρχές στην ιστορία της λογικής αναζητώνται από τον Fries στον Ζήνωνα τον Ελεάτη και έπειτα απαντώνται ως διαλεκτική στη διδασκαλία των Σοφιστών. Η σύγχρονη αντίληψη για την εποχή των Διαφωτιστών υπερασπίζεται τα πρότυπα του πατέρα της λογικής επιστήμης (Aristoteles). Ο Fries, μολονότι δεν αποδέχεται πλήρως την ωφελιμότητα της ανάπτυξης των λογικών θεωρημάτων του Αριστοτέλη, αναγνωρίζει την διαχρονική αξία της διατήρησης του περιεχομένου τους στην ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος. Η θεωρία της *διάνοιας* παραμένει αναλλοίωτη στο χρόνο και απλώς επιδέχεται ύστερες βελτιώσεις με χαρακτηριστικά ακρίβειας, ορισμού και ταξινόμησης στον πυρήνα του θεωρητικού συλλογισμού του Fries:

«Die Geschichte der Logik kann man mit Zeno dem Eleatiker anfangen, nachher wurde sie als Dialektik besonders in die Lehre des Scheins von den Sophisten spitzfindig genug ausgebildet. Ihre jetzige Form erhielt sie vom Aristoteles, dem eigentlichen Vater dieser Wissenschaft. Seine Entwicklung der allgemeinsten der Logik zum Grunde liegenden Begriffe enthält viele unnütze Subtilitäten; aber ihren Inhalt hat er so richtig ausgefüllt, dass sie bis jetzt noch darin wenig gewonnen hat. Er hat keinen Moment des Verstandes ausgelassen; alle späteren Verbesserungen betreffen nur Genauigkeit, Bestimmtheit und Ordnung. Es giebt nur wenige Wissenschaften, welche sich auf einen unveränderlichen vollendeten Zustand bringen lassen. Zu diesen gehört aber Logik und Metaphysik».⁵¹²

⁵¹⁰ Ο Karl Heinrich Ludwig Pölitz (1772-1838) από την Σαξωνία ήταν υφηγητής φιλοσοφίας σε πανεπιστήμια της Γερμανίας (Leipzig, 1803, Wittenberg, 1804) και θεωρητικός επιστήμονας για ζητήματα του κράτους. Το έργο του *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften*, im Schwickertschen Verlage, Leipzig 1807, πραγματεύεται τις επιστήμες της θεωρητικής και πρακτικής φιλοσοφίας, την θεμελιώδη φιλοσοφία, τη λογική, τη καθολική γραμματική, τη μεταφυσική, την ηθική φιλοσοφία, το φυσικό και αστικό δίκαιο και την φιλοσοφία της θρησκευτικής διδασκαλίας. Βλ. αναλυτικά, Manfred Friedrich, *Pölitz, Karl Heinrich Ludwig*. Otto Stolberg-Wernigerode, *Neue Deutsche Biographie* (NDB), Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, τ. 20, Pagenstecher – Püterich, εκδ. Duncker & Humboldt: Berlin, σ. 562 κ.ε.

⁵¹¹ J.F. Fries *System der Philosophie als evidente Wissenschaft* bey Johann Conrad Hinrichs Leipzig 1804, σ. 40.

⁵¹² Fries, *System der Philosophie als evidente Wissenschaft*, ό.π., σ. 40-41.

Πάνω στα πρότυπα των Στωικών θα εξελιχθεί η επιστήμη της λογικής και θα διερευνηθεί από ανθρωπολογικής πλευράς για το γνωστικό υπόβαθρό της: «Schon seit der Logik der Stoiker wurde diese Wissenschaft oft in eine Untersuchung des ganzen menschlichen Erkenntnisvermögens verwandelt, oder es wurden doch besonders neuerlich viele anthropologische Untersuchungen mit in ihrem Inhalt gezogen».⁵¹³ Ο Fries εισάγει στη πραγματεία του νεολογισμούς από την αρχαία ελληνική διάλεκτο, για να αποδώσει σημαντικές αξιωματικές φράσεις: «Der *Trugschluss* (πλάνη) ist ein *Paralogismus*, wenn man sich selbst damit irrt; ein *Sophismus* hingegen, wenn er nur angegeben wird, um andere damit zu täuschen».⁵¹⁴

Σύμφωνα με τις προαναφερθείσες αρχές της φιλοσοφίας του Fries, *Νους*, *Κρίσις*, *Λόγος*⁵¹⁵ χάρη της επεξήγησης σημαντικών εννοιών (οξύνεια, αγχίνοια, πρόγνωση, αγαθός νους ή Δαιμόνιον και καθολικόν πνεύμα), γίνεται παραλληλισμός με έννοιες από τα γερμανικά και τα αρχαία ελληνικά (*genie* /Δαιμόνιον). Για παράδειγμα, στην προσπάθεια ερμηνείας της έννοιας του *παθήματος*, η οποία συνάδει με την ηδονή και τη λύπη ο Γερμανός λόγιος επιχειρεί να το ονομάσει «γερμανιστί» ως *Gefühl*.⁵¹⁶ Όπως επισημαίνεται, η *πείρα* διαφοροποιείται από την *εμπειρία*, καθώς στην πρώτη περίπτωση γίνεται λόγος για «αισθητική γνώση ενός πράγματος» και στη δεύτερη περίπτωση για «συλλογή και συνάθροιση πολλών αντίστοιχων γνώσεων», δηλαδή για συλλογή πολλών πειρών.⁵¹⁷ Η εδραίωση αυτής της επιστήμης ήρθε μέσα από τη συμβολή των Κριτικών της σχολής του Kant, καθώς αποτελεί ορόσημο της εποχής για την απόκτηση της αυτονομίας της ως φιλοσοφικού κλάδου. Η λειτουργία της έχει προπαρασκευαστικό χαρακτήρα για την εισαγωγή στη διδασκαλία της φιλοσοφίας και διδακτικό χαρακτήρα, σύμφωνα με την συλλογή πληροφοριών μέσω πείρας, η οποία συντελείται μονάχα με την άσκηση του νου. Το υποκείμενο της εμπειρικής ψυχολογίας είναι η ανθρώπινη ψυχή, η οποία ελέγχεται από όλες τις δυνάμεις ενέργειας, σχέσεις, καταστάσεις, μέσα από όλες τις διαφορές που μπορούν να γεννηθούν από τον οργανισμό, όπως διαίτης, γένους, κλίματος, διοικήσεως, θρησκείας, τύχης κ.τ.λ. Η *ψυχή* είναι ένα αφανές και αόρατο ον και γι' αυτόν τον λόγο δεν μπορεί να παρατηρηθεί με εξωτερικά αισθητήρια στο σύνολο των σωμάτων. Το άτομο πρέπει να παρατηρεί με δύναμη ψυχής τις ψυχικές καταστάσεις. Το *παρατηρούν* είναι ταυτόσημο με το *παρατηρούμενο* και η ψυχή παρατηρεί την ψυχή με αμοιβαιότητα. Ωστόσο, όταν η ψυχή κυριεύεται από καταστάσεις πάθους είναι αδύνατο να παρατηρηθεί με καθαρό και διαυγή

⁵¹³ Fries, *System der Philosophie als evidente Wissenschaft*, ό.π., σ. 41.

⁵¹⁴ Fries, *System der Philosophie als evidente Wissenschaft*, ό.π., σ. 163.

⁵¹⁵ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 35, 92.

⁵¹⁶ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 101.

⁵¹⁷ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 34-35.

τρόπο και κατακλύζεται από διάφορα συναισθήματα, με περιορισμένη διορατική αντίληψη των πραγμάτων.⁵¹⁸ Οι ψυχολογικές πληροφορίες προηγούνται των πρακτικών επιστημών, διότι όποιος ασχολείται με την αγωγή και τη διάπλαση των ανθρώπων σε ρόλο παιδαγωγού, κοινού διδασκάλου ή νομοθέτη, οφείλει να ασχολείται με τον άνθρωπο σύμφωνα με τη φύση του και την καλή γνώση του πάνω σε αυτή. Οι τομείς: *Πολιτική, Δικανική, Δικαιολογία, Αισθητική, Λογική, Φιλοσοφική των γλωσσών διδασκαλίας, Ιατρικής, Θρησκείας* θεμελιώνονται σε κάθε περίπτωση στις βάσεις της εμπειρικής ψυχολογίας.

Αξίζει να αναφερθούν ορισμένοι τύποι νεολογισμών από τα γερμανικά: η θεωρία *περί του αρχικού είδους της ενέργειας του Εγώ* (Αυτενέργειας) αποδίδεται ως ενέργεια της ψυχής, σύμφωνα με την οποία προσδιορίζουμε το Εγώ μας. Η *δύναμις Παθητική* είναι μία ακόμη μορφή ενέργειας με κύριο συστατικό στοιχείο της το *Πάθος*. Η *αρχική διασκευή* ή *διάθεσις του Εγώ* ως απόρροια για την κατάληξη συμπερασμάτων της πρώτης αρχής για την σύσταση της ανθρώπινης φύσης. Το *καθαρόν Εγώ* ή *Εγώ απόλυτον* ή το *εμπειρικόν Εγώ* ερμηνεύεται ως έκφραση νόησης. Σε κάθε ενέργεια του Εγώ, θεωρητικής ή πρακτικής φύσεως, διακρίνονται τρεις διαβαθμίσεις: *Το αισθητικόν* ως αίσθησις και ορμή, το *νοητικόν* ως Λόγος και Θέλησις και το *Λογικόν* ως Λόγος. Οι έννοιες των αισθήσεων επιμερίζονται σε *εποπτικές* και *εποπτείες* ως διαδικασίες επίβλεψης και εφορείας. Η *εποπτεία* και η *εποπτική* ως φιλοσοφικές έννοιες απαντώνται συχνά σε γερμανικά φιλοσοφικά συγγράμματα με το λήμμα *Anschauung*. Οι *γνωστικές θεωρητικές δυνάμεις* διαιρούνται σε τρία μέρη: *Δύναμις του γινώσκειν και του ορέγεσθαι κατωτέρα ή χείρων*, που ισοδυναμεί με το *Αισθητικόν* και την *Αίσθησις και Ορμή*, η *Δύναμις του γινώσκειν και του Ορέγεσθαι σε ανωτέρα ή κρείττων*, που ισοδυναμεί με το *Νοητικόν* και το *Νού και Θέλησις γενικώτερον και μερικώτερον Νοητικόν*, δηλαδή, την *Κρίσις και προαίρεσις μερικώτερον*. Η *Δύναμις του γινώσκειν και του Ορέγεσθαι, ανωτάτη ή κράτιστη, ταυτίζεται με το Λογικόν και τον Λόγο, θεωρητικός και πρακτικός, περί του υψηλοτάτου και του τελευταίου σκοπού της Ενέργειας του Εγώ* (Ηθικής διαταγής ως ιδέας του Λόγου). Η συνείδηση του *ηθικού νόμου* προβάλλεται στην κοσμοθεωρία του ανθρώπου με εντελώς διαφορετικό τρόπο από την ψυχική ενέργεια της αίσθησης⁵¹⁹.

Ο *πρακτικός Λόγος* προϋποθέτει την ηθική διαταγή των πραγμάτων, στην οποία υποτάσσονται ο *φυσικός* και ο *ηθικός νόμος*, με αποτέλεσμα να γίνεται λόγος για *μακαριότης* των ηθικών αγαθών ανθρώπων. Ο έσχατος και πρωταρχικός σκοπός της ενέργειας του ανθρώπου είναι, επομένως, η *ηθική διαταγή* ως ιδέα του Λόγου, που δεν παραπέμπει στην

⁵¹⁸ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 36-38.

⁵¹⁹ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 37-38.

Αίσθηση και κατά την εκτέλεσή της θα πρέπει να επέλθει συμφωνία ανάμεσα στο νόμο της φύσης και του ήθους.

Με την *υποταγή της φύσης* στην υπηρεσία του αγαθού επέρχεται η αρμονία και η ομόνοια του υπηρετούντος προς τον υπηρετούμενο. Η κατάσταση του ανθρώπου, μέσα από την οποία επικρατεί *φυσική και ηθική αρμονία*, θα τον οδηγήσει στη *Μακαριότητά* του σε αντίθεση με την *Ευδαιμονία* του. Η *ευδαιμονία* είναι η κατάσταση καθυπόταξης του φυσικού από τον ηθικό νόμο, εφόσον μόνο τα αντικείμενα της φύσης καταλαγιάζουν τις επιθυμίες του ανθρώπου. Σε κατάσταση μακαριότητας επικρατεί ο *φυσικός νόμος* έναντι του ηθικού και το δρών πρόσωπο δεν επηρεάζεται από τις επιθυμίες του, αλλά επιδιώκει ότι και ο Λόγος του.

Στο κεφάλαιο του Κούμα «περί των ειδών της Υπολήψεως και των βαθμών της Πληροφορίας» η *Υπόληψις* θεωρείται αποδοχή της αλήθειας μέσω κριτικής σκέψης. Βασικός σκοπός της φιλοσοφίας είναι η συμφωνία και αρμονία των ενεργειών μας, η *τέλεια πληροφορία*, στην οποία προσπαθούμε να φτάσουμε μέσω διαφόρων μεθόδων και υποθέσεων. Αυτή συνδέεται στενά με τις έννοιες *συναίνεσις* και *συγκατάθεσις*, καθώς μέσα από αυτές ο άνθρωπος αποδέχεται με πλήρη ευχαρίστηση την αλήθεια. Η *πληροφορία* τίθεται ως σταθερή συνείδηση της αλήθειας. Εφόσον η *συγκατάθεσις* είναι διαρκής προκύπτει η έννοια της *πληροφορίας*, η σταθερή συνείδηση της αλήθειας. Υπάρχουν τέσσερα είδη *υπόληψης* και αντίστοιχα τόσοι βαθμοί *πληροφορίας*: *είδησις* μέσω *σύνεσις*, *πίστις* μέσω *πεποίθησις*, *δόξα* μέσω *πιθανότης*, *πρόληψις* μέσω *πεισμονής*, *δόξα* (Στοχασμός).

Όπως παρατηρεί ο Κούμας, για να «δοξάζει» ο κριτικός ορθή ανάγνωση των κειμένων του, θα πρέπει να έχει παρατηρήσει προσεκτικά τα χειρόγραφα και να έχει πειστεί για τις μαρτυρίες τους, όπως αυτές παραβάλλονται. Μόνο τότε η ανάγνωση αυτή είναι κοινά αποδεκτή στον χώρο της φιλοσοφίας. Σε αντίθετη περίπτωση, γίνεται λόγος για *εικασία* της *δόξας* του κριτικού και άρα για *ματαιοπιστία*. Η έννοια *δοξάζω* εκφράζεται με την αντίστοιχη έννοια του *στοχάζομαι*, δηλαδή, «πιστεύω σε κάτι». Η χρήση συναφούς ορολογίας είναι έργο επίδρασης γερμανισμών και αιτία διασαφήνισης των επεξηγήσεων τους. Για παράδειγμα, η έκφραση «πιστεύω ότι θα βρέξει σήμερα» δεν μπορεί να αποδοθεί με το ρήμα *στοχάζομαι*. Η γλώσσα της φιλοσοφίας θα πρέπει να χρησιμοποιείται με μεγάλη ακρίβεια ανάλογα με τη σημασία και το περιεχόμενο της κάθε λέξης⁵²⁰.

Στο δεύτερο τμήμα του πρώτου τόμου του *Συντάγματος Φιλοσοφίας*, η *Κρηπίς* αποτελεί ερανοσηματική μετάφραση της *Fundamentalphilosophie* του Krug. Παρουσιάζεται, δηλαδή, σε εκλαϊκευμένη μορφή η φιλοσοφία του Kant και οι βασικές αρχές της: η *κριτική μέθοδος*, η *θεωρία* της *υπερβατολογικής σύνθεσης* και η *ύπαρξη του ηθικού νόμου* ως

⁵²⁰ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τ. 1, ό.π., σ. 38.

κατηγορικού προστάγματος. Υπερασπίζεται τον σκεπτικισμό και τον ιδεαλισμό του Kant και θεωρεί την αντιμετώπιση του προβλήματος της γνώσης ως μοναδική και αληθινή φιλοσοφία. Η μέθοδος της κριτικής φιλοσοφίας υπερέχει των δύο άλλων φιλοσοφικών μεθόδων, της δογματικής και της σκεπτικής (πυρρωνισμός).

Τέλος, βασικό μέλημα του Κούμα αποτελεί η ενσωμάτωση των επιτευγμάτων των εκπροσώπων της καντιανής σχολής, όπως προαναφέρθηκαν μέσα στο πλαίσιο της κριτικής μεθόδου. Την *a priori* συνθετική διαδικασία της ανθρώπινης γνώσης, την οποία ο Kant ονόμασε *transzendental*, δηλαδή, *υπερβατολογική*, ο Κούμας επέμενε να την αποδώσει με τους όρους *διαβατική σύνθεσις*, ιδωμένη μέσα από τα έργα του Krug. Η γνώση εμφανίζεται ως σύνθεση του *ειδέναι* και του *είναι* του *ενοήματος* και του *πράγματος*. Όσο για το τρίτο καίριο ζήτημα, τον *ηθικό νόμο*, αυτός απαντάται, όπως διαμορφώθηκε από τον Kant στις πραγματείες του *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών, 1785) και *Kritik der praktischen Vernunft* (Κριτική του πρακτικού λόγου, 1788). Για τον Κούμα, όπως και για τον Kant, ο *ηθικός νόμος* είναι αυτόνομος και προσδιορίζει το είδος των πράξεων του ανθρώπου εν γένει. Στο κεφάλαιο ΣΔ' *περί Ψυχής και Μεταφυσικής και Λογικής Ψυχολογίας* αναφέρεται η *νόηση* ως βάση της λογικής ψυχολογίας (Λογ. Η'). Πιο συγκεκριμένα, στη παραγρ. ΣΚ', στα *περί Κοινωνίας ψυχής και σώματος* θέματα τίθεται ως εικασία η αξιωματική φράση: «Εάν οι θελήσεις και οι προσταγές της ψυχής (είναι εφικτό) να μεταδίδονται απευθείας στο σώμα». Αυτή απορρέει από την σχετική υπόθεση των διανοημάτων του Leibniz και την θεωρία της δόξας του *περί προ διατεταγμένης αρμονίας*. Η κύρια θεματική είναι «η αλληλεπίδραση των όντων ανεξαρτήτως νόμων και κανόνων, τελειοποίησης και συνέπειας, δημιουργού ή προέλευσης».

B. Λογική

Η φιλοσοφία παρουσιάζεται στο έργο του Κούμα ως η επιστήμη των αρχικών νόμων της ενέργειας του ανθρώπινου πνεύματος.⁵²¹ Η *θεωρητική* φιλοσοφία ορίζεται ως η επιστήμη η οποία στρέφεται στις έννοιες και τις γνώσεις των πραγμάτων. Η *απόλυτος αρμονία όλων των εν γένει εννοιών και γνώσεων* μπορεί να ονομαστεί το *αρχέτυπο της αλήθειας* ή το *πρωτότυπον άπασης θεωρητικής τελειότητας*. Η Λογική προσδιορίζεται ως η επιστήμη των

⁵²¹ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα Σχολάρχου τοῦ τῆς Σμύρνης φιλολογικοῦ Γυμνασίου, καὶ Διδασκάλου τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς Φιλοσοφίας εἰς χρῆσιν τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν. Τόμος Δεύτερος. Περιέχων Λογικὴν καὶ ἐπίμετρον αὐτῆς τὴν καθολικὴν Γραμματικὴν... Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰωάν. Βαρθ. Τεσεβεκίου ΑΩΙΗ. [1818], σ. 1-2, 5-6.*

αρχικών νόμων της διάνοιας. Το όνομά της προέρχεται από το λήμμα *Λόγος*, το οποίο με μία ευρύτερη σημασία φανερώνει την τριπλή δύναμη του ανθρώπου. Η βασική αρχή της Λογικής είναι η νόηση ως άμεσο έργο συνείδησης. Η συνένωση της διάνοιας και της έκφρασης οδήγησαν στη διαλεκτική της Λογικής. Μέσα από τη *διάνοια* γίνονται έμμεσα αντιληπτά τα πράγματα και οι έμμεσες αντιλήψεις των πραγμάτων για τις ιδέες. Η Λογική περιλαμβάνει το *κατ' είδος και αναλυτικώς διανοείσθαι*. Η Μεταφυσική περιλαμβάνει το *καθ' ύλην και συνθετικώς*. Ο Kant συνέβαλε με την προσφορά του στην *κατ' είδος* από την *καθ' ύλην διανοείσθαι* διάκριση, μέσα από την οποία έθεσε τα όρια μεταξύ Λογικής και Μεταφυσικής. Ο Κούμας αναφέρει χαρακτηριστικά: «(...) και απέκτησεν εντεύθεν κλέος, το οποίον δεν θέλει του αφαρπάσει κανείς από τους ευγνωμονεστέρους φιλοσόφους της επερχόμενης γενεάς⁵²²».

Η λογική παρουσιάζεται ως ένα ειδικό όργανο διάπλασης και διαμόρφωσης των ήδη υπάρχουσών γνώσεων και κάθαρσης της ψυχής από της ανακολουθίας σφάλματα και από την σύγχυση της διανόησης. Διαιρείται, μάλιστα, σε *καθαρόν και εφηρμοσμένην* καθώς ασχολείται με εμπειρικά αντικείμενα στα οποία εφαρμόζονται οι νόμοι της. Το δεύτερο μέρος της Λογικής δεν ανάγεται στη θεωρητική Φιλοσοφία, αλλά είναι επίμετρο του πρώτου, το οποίο εφαρμόζεται σε κάθε επιστήμη και γνώση. Η ικανότητα του Λόγου είναι τριπλής σημασίας: α) Νους που αντιλαμβάνεται τις ιδέες, β) Κρίσις, που τις συνθέτει ή τις διαιρεί γ) Λόγος που συλλογίζεται. Έτσι η *καθαρά Λογική* πρέπει να διαιρεθεί σε τρία μέρη: *Περί Ιδεών, περί Κρίσεως, περί Συλλογισμού*. Εφόσον οι ενέργειες και οι πράξεις του ανθρώπου γίνονται αντιληπτές όταν τεθούν σε προφορικό και γραπτό λόγο, είναι αναγκαίο μέσα από τη σύλληψη των ιδεών, των κρίσεων και των συλλογισμών, να συνταχθούν συγκεκριμένοι όροι ως προς τις ιδέες και ερμηνευτικές προτάσεις ως προς την κρίση και τέλος επιχειρήματα ως προς τους συλλογισμούς.⁵²³ Στην *εφηρμοσμένη Λογική* πρέπει να αποδειχθεί ο τρόπος της αναθεώρησης των σοφιστειών και της αποφυγής της πλάνης καθώς της πιθανότητας και της μεθόδου διαφύλαξης πολλών φιλολογικών ειδών, γνώσεων και ζητημάτων.⁵²⁴

Ωστόσο, οι απαρχές της φιλοσοφίας ανάγονται στην Ελλάδα και σε αυτή ανήκει δικαιωματικά ο τίτλος της πατρίδας της Λογικής, η οποία αποτελεί βασικό συστατικό της. Στην Ιωνική Σχολή του Θαλή προέκυψαν Φυσικές θεωρίες, στην Ιταλική του Πυθαγόρα Μαθηματικές. Η Ελεατική Σχολή άρχισε να φιλοσοφεί θεωρητικότερα και σύμφωνα με μαρτυρίες του Διογένη του Λαέρτιου, στην αρχή της ζωής του Ζήνωνος και του Σέξτου του

⁵²² Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τ. 2, ό.π. σ. 2.

⁵²³ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 8.

⁵²⁴ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π, σ. 9.

εμπειρικού, αλλά και του Αριστοτέλη, ο Ζήνων ο Ελεάτης, θεωρείται ο εφευρέτης της Λογικής. Η Λογική του έφερε τον τίτλο *διαλεκτική*, καθώς ήταν εριστική τέχνη και δημιουργός σοφιστειών στα χέρια των αλαζόνων παρά φιλοσοφία. Οι περίφημοι Σοφιστές, όπως ο Γοργίας, προσπάθησαν να αποδείξουν απέναντι στη Διαλεκτική του Ζήνωνος, ότι ήταν σε θέση να αποδείξουν και να αναιρέσουν κάθε πρόταση. Ο Ευκλείδης ο Μεγαρίτης διατύπωσε τη δική του Διαλεκτική και Εριστική Λογική και ο Ευβουλίδης ο μαθητής του ανακάλυψε πολλές σοφές θεωρίες. Παράλληλα, ο Φίλων και ο Διόδωρος αγωνίστηκαν με κόπο για να διατυπώσουν υποθετικές κρίσεις και προτάσεις, ώστε να μπορούν να γίνουν αντιληπτές στους νεότερους. Στους *Πλατωνικούς Διαλόγους* απαντώνται πολλές εκφράσεις της λογικής Επιστήμης. Μολονότι παρατίθενται μέσα σε αυτούς παρατηρήσεις περί *Κρίσεως, Ορισμού και Διαιρέσεως*, ωστόσο δεν δημιουργήθηκε μία ενιαία πραγματεία Λογικής, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη η κρίση των προόδων της θεωρίας της. Ο Αριστοτέλης ονομάστηκε από την άλλη *πατέρα της Λογικής*, επειδή πολλά από τα συγγράμματά του ήταν λογικές πραγματείες, όπως τα εξέλαβαν στην πορεία οι μεταγενέστεροι θεωρητικοί της Φιλοσοφίας. Αν και δεν διακρίνεται η ειδοποιός διαφορά της *ειδικής* από την *καθ' ύλην φιλοσοφία* κρίνεται το έργο του στο σύνολό του αριστουργηματικό. Ο Γερμανός κριτικός της φιλοσοφίας Kant, διατύπωσε τον στοχασμό του σχετικά με την κληρονομιά του έργου του Αριστοτέλη⁵²⁵ μέσα από τη «Λογική» του (1800:18, Königsberg): «Η Λογική δεν εξελίχθηκε κατά τα χρόνια του Αριστοτέλη ως προς το περιεχόμενο της και ούτε πρόκειται να αναπτυχθεί επιπλέον. Αυτό που αυξάνεται είναι η ακρίβεια και η ευκρίνεια τω φιλοσοφικών του θεωριών». Η τάση του Αριστοτελισμού δεν κρινόταν ωστόσο στη πορεία κύριο φιλοσοφικό όργανο και αναζητούνται νέες πιο επιτυχημένες μέθοδοι.⁵²⁶

Ο G.W. Leibniz εκτός από τις υπόλοιπες φιλοσοφικές αναζητήσεις καταπιάστηκε και με τον τομέα της Λογικής. Ο μαθητής του Chr. Wolff πραγματεύθηκε μέσα από τη μέθοδο της Μαθηματικής του όλα τα μέρη της Φιλοσοφίας και της Λογικής με μεγάλο βαθμό ευκρίνειας και ακρίβειας. Πραγματείες Λογικής έγραψαν με τη σειρά τους στη Γερμανία οι φιλόσοφοι Gottfried Ploucquet (*Πλουκέτος*), Erik Lambert (*Ερρίκος Λαμβέρτος*), Samuel Geimer (*Σαμουήλ Γειμάρος*). Η πλειοψηφία των νεότερων λογιγογράφων ήταν οπαδοί της σχολαστικής φιλοσοφίας και σε ένα βαθμό της εμπειρικής και με μέσο τις ψυχολογικές τους

⁵²⁵ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 10.

⁵²⁶ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* ό.π., σ. 10-12· «Ανάμεσα στα ονόματα σημαντικών λογιγογράφων της ελληνικής αρχαιότητας ξεχωρίζει ο Επίκουρος, ο οποίος απέρριψε τις φλύαρες θεωρίες της Διαλεκτικής, ο Ζήνων ο Κιτιεύς μέσα από την ενασχόλησή του στη Λογική και στο *Κριτήριο της Αλήθειας*. Γύρω στο 300 π.Χ. αποκαταστάθηκε η φήμη της κυρίαρχης Λογικής φιλοσοφίας του Αριστοτελισμού από τον Αλέξανδρο Αφροδισιεύ, εντός και εκτός Ελλάδος».

εμπειρίες καταφεύγουν στη διερεύνηση και επεξήγηση των κανόνων της Λογικής.⁵²⁷ Ο Kant εξύψωσε με την Κριτική του το μέγεθος και την αξία της λογικής επιστήμης και τη σχέση της με τα υπόλοιπα μέρη της φιλοσοφίας. Ανέδειξε την ορθότητα της κρίσης και των συλλογισμών χωρίς μάταιες κενόδοξες θεωρήσεις και οι διορθώσεις του αλλά και οι ξεκάθαρες σκέψεις του αναφέρονται σποραδικά μέσα στα συγγράμματά του με το πιο αντιπροσωπευτικό έργο του στην ιστορία του γερμανικού πνεύματος τη *Κριτική του Καθαρού Λόγου* (*Kritik der reinen Vernunft*, 1791). Η Λογική του βασίστηκε κυρίως στα δικά του συμπεράσματα και λιγότερο σε άλλες φιλοσοφικές θεωρίες. Μετά την συγγραφική καινοτομία της Λογικής του Kant παίρνουν τη σκυτάλη κι άλλοι λογικογράφοι, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Κούμας, με βασικούς εκπροσώπους, μεταξύ άλλων τους Salomon Maimon, (Σολομών Μαίμων, 1753-1800), Johann Gottfried Christian Kiesewetter (*Κισεβέτερος*, 1766-1819), Wilhelm Traugott Krug (*Κρύγιος*) και Friedrich Fries (*Φρειδερίκος Φρείσος*).

Γ. Επιρροές από τα γερμανικά

Βασικές επιδράσεις στο *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* του Κούμα διαπιστώνονται από τη γερμανική διάνοηση και μέσα από απόψεις ή θεωρήματα από τον χώρο του πνεύματος του Διαφωτισμού.

Προλήψεως και Συναρπαγής και της αυτών θεραπείας

Στο Κεφάλαιο Ζ, ' «Περί Προλήψεως και Συναρπαγής και της αυτών θεραπείας» η έννοια της *προλήψεως* παρουσιάζεται ως:

«το χειρότερον αφ' όλα τα πάθη της ψυχής επειδή και δυσκόλως αποβάλλεται. Είναι δε πρόληψις απόφανσις της ψυχής αθλίως προκυριευμένης περί τι δοξαστέον, και χωρίς λόγους προδεσμευμένης, ώστε παν άλλο εναντίον αυτής της αποφάνσεως της φαίνεται ψευδές και ανύπαρκτον.»⁵²⁸

Δεινή πρόληψη θεωρείται από τον Κούμα το φαινόμενο να μην αντιμετωπίζονται οι νεώτεροι φιλόσοφοι (*Δειβνίτιοι*) επάξια σε σχέση με τους παλαιότερους (*Πυθαγόραιοι, Πλάτωνες, Αριστοτέλεις*). Σε κάθε περίπτωση όλοι επιζητούν τη κοινή για το ανθρώπινο γένος αλήθεια.⁵²⁹ Μέσα από την παρατήρηση της λογικής φιλοσοφίας του Kant⁵³⁰ ο Κούμας διαπιστώνει ότι η αμάθεια οδηγεί τον άνθρωπο στη προκατάληψη. Αντίθετα, ο μορφωμένος

⁵²⁷ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 12-13.

⁵²⁸ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 155.

⁵²⁹ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 160-162.

⁵³⁰ Ο πλήρης τίτλος: I. Kant, *Logik. Ein Handbuch zu Vorlesungen*, Gottlob Benjamin Jäsche, Nicolovius, Königsberg, 1800, σ. 122.

άνθρωπος αναζητά με τη κοινή λογική και με το επίπεδο της μόρφωσής του τη διερεύνηση των ζητημάτων της ζωής του και μόνο όταν καταστεί σαφές εκδηλώνει με γνώμονα τη παιδεία του τη σχετική δυσπιστία. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει:

«Ο αμαθής άνθρωπος έχει πρόληψιν εις την παιδείαν ως πάντα εξακριβόνουσαν, ο δε παιδευμένος έχει τοιαύτην πρόληψιν διά τον κοινόν νουν, διότι αφ' ού ούτος, διατρέξας των επιστημών το στάδιον, δεν αναπαυθή, όσον εποθεί από τους κόπους του, συλλαμβάνει τελευταίον δυσπιστίαν κατά της παιδείας και μάλιστα εις μεταφυσικάς τινάς εννοίας»⁵³¹.

Στη παράγραφο περί φυσικής επικρίσεως εξετάζεται η κριτική, μελετώνται τα αίτια και ο τρόπος με τον οποίο συμβαίνουν διάφορα φαινόμενα που οδηγούν σε σωματικές μεταβολές. Βασιζόμαστε, δηλαδή, σε ορθές παρατηρήσεις και πειράματα. Η θεωρία αυτή ενισχύεται και μέσα από τα ευρήματα των ερευνών του Leibniz, ο οποίος εξέτασε ενδελεχώς τις ιδιότητες, τις ενέργειες, και τις μεταβολές των πραγμάτων.

Σύμφωνα με τον Κούμα, η χρήση της ακροαματικής μεθόδου από διδασκάλους οφείλεται σημαντικά στην άποψη του Kant⁵³². Για την λήψη στοιχειωδών γνώσεων από το σχολείο και αποφάσεων καταλληλότητας επιστήμης ο Κούμας προτρέπει να αρμόζουν ανά προσωπικότητα εφόσον εκ των πραγμάτων μετά από το εικοστό έτος της ηλικίας του θα είναι σε θέση να το πράξει. Στην εισαγωγή της Λογικής του Kant (1800:57), όπως προλογίζεται από τον Gottlob Benjamin Jäsche (1762-1842), αναφέρεται ότι: «Ο νους δεν χρειάζεται πλήρωσιν, ως αγγείον, αλλ' ως ύλη υπέκκαυμα, και έναυσμα»⁵³³.

Κατά την χρήση της εκθετικής μεθόδου επισημαίνεται, πως δεν χρειάζεται να αναλώνεται ο μαθητευόμενος σε άσκοπες σημειώσεις και μαρτυρίες, εκτός κι αν είναι απαραίτητο να αποδειχθεί μέσα από την πηγή, από την οποία αντλείται η κάθε έννοια. Μεταξύ άλλων σοφών υπογραμμίζεται η άποψη του Leibniz, ο οποίος θεωρεί «παιδαριώδη φιλοτιμία» και βάρος για τη νεολαία, να χρονοτριβεί για να αποδώσει ερμηνευτικά το μάθημα της διδασκαλίας.

Συμπερασματικά, η πρόληψη είναι μία απόφαση της ψυχής, που κάθετι αντίθετο αυτής φαίνεται ψευδές και ανύπαρκτο. Οι πιο συνηθισμένες μορφές πρόληψης είναι: Προλήψεις κατά μίμησιν, Πρόληψις από συνήθειαν, Πρόληψις από την υπόληψιν των προσώπων,, ηγούν πρεσβυτέρων ή αξιολογωτέρων ανδρών, Πρόληψις εκ της εποχής των χρόνων, Προλήψεις από συμφατριασμόν, Προλήψεις από φιλαυτίαν, είδη τινάν επιπόλαζουσών προλήψεων.⁵³⁴

⁵³¹ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 160.

⁵³² Kant, *Logik*, ό.π., σ. 190.

⁵³³ Kant, *Logik*, ό.π., σ. 57.

⁵³⁴ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τ. 2, ό.π., σ. 156-158.

Όπως παρατηρεί ο Κούμας στη *Λογική* του Kant (*Logik*, 1800:122):

«[...] ο αμαθής άνθρωπος έχει πρόληψιν εις την παιδείαν εξακριβόνουσαν· ο δε πεπαιδευμένος έχει τοιαύτην πρόληψιν διά τον κοινόν νουν· διότι αφ' ού ούτος, διατρέξας των επιστημών το στάδιον, δεν αναπαυθή, όσον εποθεί, από τους κόπους του, συλλαμβάνει τελευταίον δυσπιστίαν κατά της παιδείας, και μάλιστα εις μεταφυσικάς τινάς εννοίας· και επειδή, πιστεύει ότι κάκου κρύπτεται η αλήθεια, προσπαθεί να την εύρη εις τον κοινόν νου, αφ' ού ματαίος την εξήτησεν εις τας επιστήμας· αλλ' η ελπίς αυτή είναι απατηλωτάτη διότι εάν καλλιεργημένη ψυχή δεν ηδυνήθη να καταλάβη τινά πράγματα, πολύ ολιγώτερον θέλει δυνηθην βέβαια η ακαλλιέργητος! [...]»⁵³⁵

Εφόσον, δηλαδή, αποκτήσει επιστημονική κατάρτιση και δεν ανταμειφτεί επαρκώς για τους κόπους του γίνεται δύσπιστος μέσα από την παιδεία του και των μεταφυσικών εννοιών της. Έχει την πεποίθηση, πως η αλήθεια είναι κρυμμένη και πρέπει να αναζητηθεί με γνώμονα την κοινή λογική ύστερα από μάταιη αναζήτησή της μέσα από τις επιστήμες. Η ελπίδα αυτή, ωστόσο, είναι απατηλή, καθώς η καλλιεργημένη ψυχή οφείλει να είναι ικανή να αντιλαμβάνεται τα πράγματα σε σχέση με την ακαλλιέργητη. Η διαδικασία να εκλαμβάνουμε πολλές αμυδρές και συγκεχυμένες ιδέες ως γενικές και καθολικές και κάθε αμφιβολία ως βέβαια και αναντίρρητη φέρεται ως *Συναρπαγή*. Προς αποφυγήν αυτού του αποτελέσματος οφείλουμε να αντιλαμβανόμαστε τις *καθαρές έννοιες των πραγμάτων* και μετά τη σύλληψή τους να τις κρίνουμε με την απαραίτητη προσοχή ώστε να κάνουμε παρόμοιους συλλογισμούς. Η *συναρπαγή* αποτελεί το αντικίνητρο της καθαρής κρίσης που επιβάλλεται στο χώρο της φιλοσοφίας.⁵³⁶

Ο Kant συνέβαλε ρητά στο διαχωρισμό της *κατ' είδος από το καθ' ύλην διανόηση* μέσα από την οποία τίθενται τα όρια *αμετασαλεύτως* μεταξύ Λογικής και Μεταφυσικής:

«Σημείωσις. Εις πρώτον τον περικλεέστατον Κάντιον χρεωστεί η φιλοσοφία την του κατ' είδος από το καθ' ύλην διανοείσθαι διάκρισην, διά της οποίας έστησεν αμετασαλεύτως τα μεταξύ Λογικής και Μεταφυσικής όρια· και απέκτησεν εντεύθεν κλέος, το οποίον δεν θέλει του αφαρπάσει κανείς από τους ευγνωμονεστέρους φιλοσόφους της επερχόμενης γενεάς»⁵³⁷.

Για το λόγο αυτό απέκτησε μεγάλη δόξα, την οποία δύσκολα μπορούν να συναγωνιστούν ή να ξεπεράσουν οι επόμενες γενιές. Ωστόσο, ο Κούμας αποδέχεται την τεράστια συμβολή του Αριστοτέλη στη ιστορία της φιλοσοφίας και της Λογικής, λόγω της πληθώρας των συγγραμμάτων και των πραγματειών του διαπιστώνει πως δεν γίνεται ευδιάκριτη η διάκριση ανάμεσα σε *ειδική και καθ' ύλην φιλοσοφία*. Στη προβληματική αυτή δέχεται ισχυρές επιδράσεις από τη Λογική⁵³⁸ του Kant και ξεχωρίζει παραθέματα, σύμφωνα με τα οποία ο

⁵³⁵ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 162-163.

⁵³⁶ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 163.

⁵³⁷ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, «*Προδιόκησις*», ό.π., σ. 6.

⁵³⁸ Kant, *Logik – Ein Handbuch zu Vorlesungen*, ό.π., σ. 18.

Γερμανός σοφός διακρίνει τη στασιμότητα της αξιοποίησης της Λογικής του Αριστοτέλη με μόνη μεταβολή την ακρίβεια και την ευκρίνεια της. Παραθέτουμε το ακόλουθο συναφές χωρίο του από τα γερμανικά:

«(α) Übrigens hat die Logik von Aristoteles Zeiten her an Inhalt nicht gewonnen und das kann sie ihrer Natur nach auch nicht; ηγούν η Λογική από τους χρόνους του Αριστοτέλους κατά το περιεχόμενόν της δεν ηυξήθη, ούτε δύναται να αυξηθή: αυξάνει όμως (προσθέτει) κατ' ακρίβειαν και ευκρίνειαν. Καντ. Λογ. σελ. 18. εκδ. του Καινισβέργ 1800»⁵³⁹.

Ο μελετητής του γερμανικού Διαφωτισμού⁵⁴⁰ Κωνσταντίνος Κούμας επιλέγει τη θεώρηση του Leibniz για να προσδιορίσει την έννοια της Λογικής καθώς βασίστηκε στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλοσοφίας του, που είχαν ισχυρές αποδείξεις λαμβάνοντας υπόψη του τη διάκριση ασαφών και ευκρινών εννοιών. Αντίστοιχα, υποστηρίζει ότι ο Wolff πραγματεύεται με τη μαθηματική οδό όλα τα μέρη της φιλοσοφίας και δη τη Λογική με πολλή ευκρίνεια και τη μεγαλύτερη δυνατή συνέπεια. Όλοι οι παραπάνω λογικογράφοι, όπως και πολλοί άλλοι διακεκριμένοι της εποχής (G. Ploucquet, E. Lambert, S. Geimer), ήταν κατά βάση σχολαστικοί ή υπέρμετρα εμπειρικοί, οι οποίοι προσπαθούσαν μέσα από τις ψυχολογικές εμπειρίες να διερευνήσουν και να εξηγήσουν τους κανόνες της Λογικής. Ο Kant με τη σειρά του επέδειξε τι σημαίνει η επιστήμη της Λογικής και ανέδειξε τη σχέση της με πολλά μέρη της φιλοσοφίας. Επιπλέον, επεσήμανε να γίνονται με πιο ορθό τρόπο τα περί κρίσεως και οι συλλογισμοί να είναι απελευθερωμένοι από κάθε μάταια κενολογία. Οι διορθώσεις και τα ξεκαθαρίσματα αυτά βρίσκονται σποραδικά διασκορπισμένα στη *Κριτική του Καθαρού λόγου*. Σημαντικά στοιχεία εμπεριέχονται στην υπό έκδοση Λογική του, τα οποία θα αξιοποιηθούν από τους λογικογράφους της ύστερης εποχής του γερμανικού Διαφωτισμού.⁵⁴¹ Η επίδραση του Kant μέσα από το έργο της Λογικής του⁵⁴² διαφαίνεται στο *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* του Κούμα μέσα από την τετραπλή θεωρία των ιδεών κατά «ποσότητα, ποιότητα, σχέσιν, τρόπον». Ο Έλληνας διανοητής αναφέρει χαρακτηριστικά πως στοχεύει στην επανεξέταση των θεωριών των ιδεών του γιατί διακρίνει τη χρησιμότητά τους σε πολλά μέρη της φιλοσοφίας. Καταλήγει στα ίδια συμπεράσματα με τον γερμανό φιλόσοφο και τη συλλογιστική του:⁵⁴³ «ΡΑ'. Και αυτή μεν είναι ή των ιδεών θεωρία κατά ποσότητα και ποιότητα και σχέσιν και τρόπον, αφ' ου ούτω τας εθεώρησεν ο Κάντιος (ΠΗ'). Επειδή δε ή των ιδεών ευκρίνεια κατά μεν επίτασιν εκτελείται δι Ορισμού».

⁵³⁹ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, «Προδιόκησις», ό.π., σ. 10.

⁵⁴⁰ Για τη παιδευτική σημασία της φιλοσοφίας του γερμανικού Διαφωτισμού βλ. αναλυτικά, M. Wundt, *Die deutsche Schulphilosophie im Zeitalter der Aufklärung*, Georg Olms Verlag Hildesheim: Zürich, New York 1992, σ. 312-341.

⁵⁴¹ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, «Προδιόκησις», ό.π., σ. 13-15.

⁵⁴² Kant, *Logik*, ό.π., σ. VI. VII. VIII. IX.

⁵⁴³ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 107.

Στα ζητήματα περί «διαίρεσης των οργανικών σωμάτων και Ανθρώπου» ο Κούμας επικαλείται τον διδάσκαλο της Φυσικής Ιστορίας, Johann Baptist Andreas Ritter von Scherer (1755–1844/Σχέρερο) στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, για την άποψη του περί υπεροχής των ανθρώπων έναντι των ζώων και λόγω της προφορικής διδασκαλίας του στην ερμηνευτική προσέγγιση των τεσσάρων γενεών (των ανθρώπων, των ζώων, των φυτών, των ορυκτών) όπου ανήκουν όλα τα σώματα πάνω στη γη.⁵⁴⁴ Επίσης ταυτίζεται με το συλλογισμό του Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) και τις πανεπιστημιακές σημειώσεις του σχετικά με την φύση των μαθητευομένων: «Μόνον ο άνθρωπος ζη, η δε άλλη φύσις είναι νεκρά. [...] ο άνθρωπος είναι το μόνο ον που διαθέτει λογική συνείδηση και ικανότητα λεκτικής έκφρασης της, μέσα από την οποία θα ανακαλύψει την αλήθεια ως μέσο αρμονίας των εννοιών και των γνώσεων» (Λογ. Α΄).

Δ. Καθολική γραμματική

Στο επίμετρο της «Καθολικής Γραμματικής» του Κούμα υποστηρίζεται η θέση ότι «ο άνθρωπος είναι λογικός», όπως συμβαίνει να επικρατεί ως άποψη και στο γερμανικό έθνος: «der Mensch ist vernünftig».⁵⁴⁵ Η «Καθολική Γραμματική» γίνεται για τον Έλληνα λόγιο κατανοητή όπως ο ίδιος δηλώνει σχετικά:

«επιστήμη εκθέτουσα τους καθαρούς και αναγκαίους τύπους των της γλώσσης μερών και τους απαραίτητους κανόνες της αυτών συνεπιλοκής προς φανέρωσιν των του ανθρώπου διανοημάτων. Μερική δε είναι η μιας τινός γλώσσης γραμματική (Ε). Εις εκείνην καθυπάγονται όλαί αι μερικαί γραμματικάί, καθώς τα είδη εις το Γένος (Λογικ. ΞΗ΄) και πάσα μία μερική περιέχει εις εαυτήν κατά βάθος την καθολικήν, καθώς η ειδική περιέχει την γενικήν ιδέαν (Λογικ. ΟΣτ.). Και η μεν καθολική είναι αναγκαία και αμετάτρεπτος έχουσα το κύρος πάντοτε και πανταχού, καθώς είναι και οι κανόνες τοιούτοι· η δε μερική μεταβάλλεται και γίνεται άλλη και κατά τόπον και χρόνον, ως προς το ενδεχόμενον αυτής μέρος»⁵⁴⁶.

Για τον Μιχαήλ Παπαγεωργίου λ.χ. η *Γραμματική διά την Γερμανικήν Γλώσσαν* (Βιέννη, 1772), «πρώτον είναι αναγκαία και χρήσιμος, απλώς εις όλους τους Ρωμελίτας, όπου διατρίβουσιν εις την Γερμανίαν, διά την πραγματείαν των. Δεύτερον, προξενεί έπαινον, και μακαρισμόν παρ' [ανθρώπ]οις, και μισθόν παρά θεού, εις τους συνδρομήτας και εκδότας της, η τοιαύτη Γραμματική».⁵⁴⁷

⁵⁴⁴ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 107-109.

⁵⁴⁵ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 225.

⁵⁴⁶ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 228.

⁵⁴⁷ Ο πλήρης τίτλος: *Πρόχειρος και εύπόριστος διδάσκαλος, τών πρωτοπείρων ρωμελιτών, τής γερμανικής γλώσσης: τουτέστι, βιβλίον επωφελέστατον, και αναγκαιότατον, εις εκείνους τους Ρωμελίτας οπού ποθούνσι, δια να μάθωσι των γερμανικών γραμμάτων την ανάγνωσιν, διαφόρων πραγμάτων ονομασίας και συνομιλίας αναγκαιοτάτας ωσάν οπού περιέχει πρώτον, γερμανικόν Αλφαβητάριον, δεύτερον, ρωμαικογερμανικόν Λεξικόν*

Η Γραμματική παρουσιάζεται από τον Κούμα ως μία ωφέλιμη τέχνη, «καθώς τούτο το κυρήττουσιν όλα τα Γένη, διατί χωρίς αυτής, ούτε ο Γερμανός ημπορεί διά να ομιλήση καθώς πρέπει την γλώσσαν του, ούτε ο Έλλην την εδικήν του [...]».⁵⁴⁸ Η διδασκαλία της Γραμματικής αναγνωρίζεται από πολλούς σοφούς της Ευρώπης για την εκπαίδευση των νέων και γι' αυτόν τον λόγο έχουν γραφτεί καλές πραγματείες. Ο Κούμας αναφέρεται για παράδειγμα στα (24) συγγράμματα του Karl Heinrich Ludwig Pölitz (1772-1838), τα οποία χρονολογούνται ανάμεσα στα 1799 και 1807. Ο Γερμανός λόγιος αφιερώνει στην «Εγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών»⁵⁴⁹ του ένα κεφάλαιο για τη θεωρία της *καθολικής Γραμματικής*⁵⁵⁰ (*Allgemeine Sprachlehre*), όπου παρουσιάζεται ως επιστήμη των *απαρχών του Λόγου* (Wissenschaft der ursprünglichen Formen des Sprechens). Ο Γερμανός θεολόγος και παιδαγωγός Johann Severin Vater (1771-1826) έγραψε ένα δοκίμιο *καθολικής Γραμματικής* με τίτλο: «Versuch einer allgemeinen Sprachlehre. Mit einer Einleitung über den Begriff u. Ursprung der Sprache, und einem Anhang über die Anwendung der allgemeinen Sprachlehre auf die Grammatik einzelne Sprachen und auf Pasigraphie» (Halle, 1801) «Lehrbuch der allgemeinen Grammatik» (Halle 1805)⁵⁵¹ ως προσθήκη της θεωρίας των ονομάτων / ουσιαστικών και της αντίστοιχης διάκρισης σε τρία γένη στη γερμανική γλώσσα. Αντίστοιχα, για την θεωρία των πτώσεων των ουσιαστικών ο Κούμας αναφέρεται στη *Καθολική Γραμματική* («Allgemeine Sprachlehre», Λειψία, 1807, σ. 39) του Γερμανού παιδαγωγού Johann Daniel Hensel (1757-1839).⁵⁵² Για τη θεωρία των χρονικών συνδέσμων, τα θέματα *περί Αναλύσεως* (PKA') του σύνθετου λόγου (PKH') και «μερικής γραμματικής»⁵⁵³ πραγματεύεται τη θεωρία του Γερμανού λόγιου Philipp Karl Buttmann

και τρίτον, γερμανορωμαικοδιαλόγους δια περισσοτέραν ωφέλειαν των αρχαίων τής γερμανικής γλώσσης, συγγραφέντα μεν τα γερμανικά, και με γερμανικά, και ελληνικά γράμματα. *Εν τη Βιέννη της Αουστρίας, εν έτει αμοβ' (1772), σ. 10-16.*

⁵⁴⁸ Βλ. αναλυτικά, στο τόμο *Διά του Γένους τον Φωτισμόν. Αγγελίες προεπαναστατικών εντύπων (1734-1821). Από τα κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλιού*, επιμ. Φίλιππος Ηλιού, Πόπη Πολέμη, Άννα Ματθαίου, Ειρήνη Ριζάκη, Μουσείο Μπενάκη, Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», Αθήνα 2008, σ. 4-10, ιδίως σ. 5.

⁵⁴⁹ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 229. Η γερμανική πηγή τιτλοφορείται ως εξής K. H. L. Pölitz, *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften*, im Schwickertschen Verlage, Leipzig 1807, σ. 102-132, ιδίως σ. 129.

⁵⁵⁰ Ο Κούμας επιλέγει να αποδώσει τον όρο «Allgemeine Sprachlehre» πιο ελεύθερα ως «Καθολική Γραμματική (Universalsprachlehre)» αντί της πιστής μετάφρασης «Γενική Γραμματική», καθώς την προσλαμβάνει στον προσωπικό του στοχασμό ως μια μορφή Γραμματικής που αναφέρεται ή περιλαμβάνει όλα τα μέρη στο σύνολό της. Θα μπορούσε από γλωσσολογική άποψη να χαρακτηριστεί ως «αντιδάνειο». Πρόκειται, δηλαδή, για λεξιλογικό στοιχείο, που επιστρέφει στη Νεοελληνική ως γλωσσικό δάνειο της γερμανικής γλώσσας, με αλλαγμένη σημασία και όχι απαραίτητα μορφή.

⁵⁵¹ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 229· πβ. Pölitz, *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften*, ό.π., σ. 106.

⁵⁵² Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 241. Επίσης, για τον πλήρη τίτλο της γραμματικής του J. D. Hensel, βλ. σχετικά, *Allgemeine Sprachlehre als Grundlage jeder besonderen Sprachlehre, nebst einem Anlage vom Versbaue*. Leipzig 1807.

⁵⁵³ Βουτμάνου, *Ελληνική Γραμματική υπό Στεφάνου Οικονόμου μεταφρασθείσα και εκδοθείσα εν Βιέννη*, 1812, σ. 417.

(1764-1829)⁵⁵⁴ Η ελληνική γραμματική του Buttman και πιο συγκεκριμένα η 6^η βελτιωμένη έκδοσή του⁵⁵⁵ προοριζόταν για σχολική χρήση.

Στα θέματα της *Γενικής Φιλολογικής Εφημερίδας* (Allgemeine Literaturzeitung) της Βιέννης⁵⁵⁶ αναλύεται ο ρόλος του βαθμού διαφορετικότητας της επεξεργασίας της ελληνικής γλώσσας και της σχέσης της ανά μορφωτικό επίπεδο και ανά χρονική περίοδο. Τόσο οι γραμματικοί τύποι, όσο και οι διαφορές στο συντακτικό συντίθενται και εξηγούνται από βασικούς συγγραφείς σε καίριες χρονικές περιόδους. Η εν λόγω γραμματική πραγματεία προσαρμόστηκε στα δεδομένα της σχολικής μάθησης και απλοποιήθηκε. Οι βασικοί κανόνες παρουσιάζονται κατά τον Κούμα ευσύννοπα και με συντομία «nach den κοινήν διάλεκτος». Το παράδειγμα του γερμανού φιλόλογου ακολούθησαν κι άλλοι σημαντικοί εκπρόσωποι της γερμανικής λογιόσύνης (August Matthias). Σε αυτά προστίθεται το όνομα του διακεκριμένου παιδαγωγού Friedrich Thiersch, για τον οποίο γίνεται, ταυτόχρονα, εκτενή αναφορά στα έργα της γραμματικής του για την ελληνική γλώσσα: 1) *Griechische Grammatik des gemeinen und Homerischen Dialekts zum Gebrauch für Schulen von Dr. Friedrich Thiersch, Professor der alten Literatur am königl. Lycäum und Vorsteher des philosophischen Seminars zu München, Leipzig, bey Gerhard Fleischer d.j. 1812*; 2) *Griechische Grammatik des gemeinen Dialekts zum Gebrauch für Anfänger von Dr. Friedrich Thiersch Professor der alten Literatur am königl. Lycäum u.s.w. zu München. Leipzig bey Gerhard Fleischer d.j. 1812*.

Κλείνοντας, στη προσπάθειά του ο Κούμας να αναδείξει τη καθολικότητα της Γραμματικής στρέφεται σε πηγές που ανήκουν σε επιφανείς Γερμανούς διαφωτιστές και οι οποίες φιλοτεχνούν τη γραμματική θεωρία του ως άμεσες επιρροές.

⁵⁵⁴ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 246 «(β) Βλέπε Βουτμάνου Ελλην. Γραμματικήν υπό Στεφάνου Οικονόμου μεταφρασθείσαν, και εκδοθείσαν εν Βιέννη, το 1812, σελ. 494 και Ρητορικήν Βάμβια, Σελ. 223».

⁵⁵⁵ *Griechische Schulgrammatik von Dr. Philipp Buttman*, 6. Verm. und verb. Ausgabe, in der Myliussischen Buchhandlung Berlin, 1811.

⁵⁵⁶ *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* 74 (16.09.1814), στήλες 1177-1181.

2. Ο πρωτοπόρος Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806)

A. Η γερμανική παιδεία του

Ασχοληθήκαμε ως τώρα με την παρουσίαση των κυριότερων σημείων της γερμανικής επιρροής στο *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* του Κούμα. Ωστόσο, θα ήταν σφάλμα να πιστέψουμε πως είναι δυνατόν να συμπτυκνωθεί ο γερμανικός Διαφωτισμός σε έναν μόνο Έλληνα διαφωτιστή. Δεν πρέπει να λησμονεί κανείς ότι μέσα από την εκπαιδευτική δράση του Ευγένιου Βούλγαρη (1716-1806), του «καθολικού ανθρώπου (*homo universalis*)»⁵⁵⁷ του Νέου Ελληνισμού και κορυφαίου διδασκάλου του Γένους, αποκτά η φιλοσοφική παιδεία της νεοελληνικής γραμματείας ιδιαίτερη αξία. Η μετάδοση της παιδείας του Βούλγαρη παρομοιάζεται από τον Κούμα ως «λάμψη ηλιακής ακτίνας, η οποία φωτίζει τα πράγματα του κόσμου χωρίς να ελαττώνει την φυσική τους λαμπρότητα» και γι' αυτό τον αποκαλεί «δεύτερο Πλάτωνα».⁵⁵⁸ Η καθολικότητα του πνεύματος της ελληνικής αρχαιότητας και η ιδέα της ενότητας της γνώσης, από την οποία εμπνέεται ο Ευγένιος Βούλγαρης, παραπέμπει στην ενασχόλησή του με τη φιλοσοφία σε συνάρτηση με όλες τις επιμέρους επιστήμες της φύσης του ανθρώπου.⁵⁵⁹ Ως επιστήμων και μεταφραστής λ.χ. της Φυσικής⁵⁶⁰ του Gustav

⁵⁵⁷ Για το σημαντικό αυτό λόγιο του νεοελληνικού Διαφωτισμού, βλ. το συλλογικό τόμο Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, κ.ά., *Ευγένιος Βούλγαρης, Ο homo universalis του Νέου Ελληνισμού. 300 χρόνια από τη γέννησή του Ευγένιου Βούλγαρη (1716-2016)*, επιμ. Χαρίτων Καρανάσιος, Ακαδημία Αθηνών Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού (KEMNE), Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου Αθήνα 2018, σ. 27.

⁵⁵⁸ Για την πρώτη και μοναδική έκδοση της Ιστορίας σε 12 τόμους στο πλαίσιο των έργων της Παιδαγωγικής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στηριγμένο σε αντίστοιχο έργο της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού, βλ. τον 12ο τόμο που αποτελεί έργο πρωτότυπο στην ιστορία των νεοελληνικής γραμματείας, βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας, ἐκ παλαιῶν ἀπανθισθεῖσαι, καὶ τὰ νεότερα ἐξ ἀρίστων Γερμανῶν ἱστοριογράφων ἐλευθέρως μεταφρασθεῖσαι ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα. Τόμος Πρῶτος. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας. Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἀντωνίου Αὐκούλου. (Anton. v. Haykul.) 1830, τ. Α'-Ε', 1830, τ. ΣΤ'-ΙΑ', 1831, τ. ΙΒ', 1832. / *Ιστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας, ἐκ παλαιῶν ἀπανθισθεῖσαι, καὶ τὰ νεότερα ἐξ ἀρίστων Γερμανῶν ἱστοριογράφων ἐλευθέρως μεταφρασθεῖσαι ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα. Τόμος Δωδέκατος. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας. Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἀντωνίου Αὐκούλου. (Anton v. Haykul.) 1832.* Για το σημαντικό αυτό θέμα, βλ. την έκδοση, Κ. Κούμας, (1832), *Οἱ Ἕλληνες*, στο *Ιστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, τ. 12, Βιέννη. [Αναστατική έκδοση των σελ. 518-677, ιδίως 559, 562 και 736-744, από τις εκδόσεις Βιβλιοπωλείου Νότη Καραβία, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετημάτων αρ. 13, Αθήνα 1998: Ο Κούμας έγραψε εκείνο το καιρό οτι «χάρη στον Βούλγαρη, για πρώτη φορά, η διδασκαλία της εισόδου φυσικής ακροάσεως και περί γενέσεως και φθοράς παραχωρεί τη θέση της στα νέα φιλοσοφήματα του Λωκκίου, Λειβνιτίου και Ουολφίου, τα οποία σιμά του νεωτερισμού τα ανέδειχνεν αξιοτιμητότερα η ευγλωττία και η πολυμάθεια του ανδρός, ος τις ανεμιγνύει θαυμασίως παλαιά και καινά».*

⁵⁵⁹ Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, κ.ά., *Ευγένιος Βούλγαρης*, ό.π., σ. 34-39.

⁵⁶⁰ J.F. Wucherer, *Εισηγήσεις της εκλεκτικής φυσικής φιλοσοφίας*. Χ.ε. Ο πλήρης τίτλος του πρωτοτύπου είναι: *Über das Verhältnis des Studiums der Naturlehre zur übrigen Wissenschaftlichen Ausbildung. Eine akademische Antritts-Rede*. In der Herderschen Universitäts –Buchhandlung. Freyburg, 1813. Για τα έργα των λογίων της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού ως τεκμήρια της συμβολής στον διάλογο σχετικά με τη νέα φιλοσοφική θεώρηση της φύσης γεγονός που διαπερνά ολόκληρο τον 18^ο αιώνα, βλ. Μανώλης Πατηνιώτης, *Στοιχεία φυσικής φιλοσοφίας. Ο ελληνικός επιστημονικός στοχασμός τον 17^ο και 18^ο αιώνα*, πρόλ. Κώστας Γαβρόγλου, επιμ. Γιάννης Μαμάης Gutenberg Αθήνα 2013. Στη συνέχεια, αναφέρω ενδεικτικά ένα σύντομο κατάλογο σωζόμενων μεταφράσεων του Βούλγαρη από τα γερμανικά: Lange, Joachim [1670-1744]: *Συλλογαίαι Σχολαστικάί*, Μόσχα, 1776. Segner, Johann Andreas [1704-1777]. *Των μαθηματικών στοιχείων αι πραγματεΐαι*

Friedrich Wucherer (1780-1844), ως εκλεκτικός φιλόσοφος του νεοελληνικού Διαφωτισμού, ως φιλόλογος και άριστος γνώστης της αρχαιοελληνικής γραμματείας. Η μετοχέτευση της επιστημονικής γνώσης και της νεωτερικής σκέψης του καθαρού ορθολογισμού (Rationalismus) του γερμανικού Διαφωτισμού και η μεταφορά του στα ελληνικά εμβληματικών έργων Γερμανών επιστημόνων και διανοητών από τον Βούλγαρη έλαβε χώρα υπό ορισμένες προϋποθέσεις: απόρριψη της αυθεντίας του ανθρώπινου ορθού λόγου και εναρμόνιση των νεωτερικών δομών της καθαρής επιστήμης με την ελληνορθόδοξη παράδοση. Υπό αυτές τις συνθήκες ανάγεται ο Βούλγαρης σε φωτιστής του Γένους και εισηγητής του νεοελληνικού Διαφωτισμού, γεγονός που δικαιολογεί την απόδοση του επιθετικού προσδιορισμού *νεοελληνικός*, καθώς εντάσσεται στους κόλπους της ελληνικής χριστιανικής παράδοσης. Ο διδάσκαλος του Γένους και διαμορφωτής της εθνικής παιδείας του νέου Ελληνισμού άλλοτε παρουσιάζεται συντηρητικός ως προς τον σχολαστικισμό του κι άλλοτε συνεπής στην ορθόδοξη παράδοση και στον ορθό λόγο.⁵⁶¹ Έχει ειπωθεί, οπωσδήποτε, διαχρονικά η εκλεκτική κριτική φιλοσοφική και παιδαγωγική πρόσληψη των ιδεών μεμονωμένων ρευμάτων του γερμανικού Διαφωτισμού (Wolffianismus) και από τον Έλληνα λόγιο διδάσκαλο.

Ο Δημαράς διαβλέπει τη συμπάθεια του Βούλγαρη απέναντι στους *Λείβνίτιους* (κατά Leibniz) και *Βολφίους* (κατά Wolff) χωρίς, ωστόσο, να υποστηρίζει ότι είναι ο κύριος εισηγητής τους στην Ελλάδα. Τα μεταφραστικά πονήματά του και η διαπλάτυνση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας μέσα από τα έργα των γερμανών διαφωτιστών είναι ωστόσο μία διαφοροποιημένη προσέγγιση στα μέχρι τώρα δεδομένα της έρευνας των ελληνογερμανικών πνευματικών αλληλεπιδράσεων με έμφαση στα θέματα της παιδείας του νέου Ελληνισμού. Στα *Αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις* (1805), το πρώτο από τα βιβλία που τυπώθηκαν στη Βιέννη (1805-1806), λόγου χάρη, ο Βούλγαρης στρέφεται στη νεωτερική

αι αρχοειδέσταται. Εκ των του Μαθηματικωτάτου Ιωαν. Ανδρ. Σεγνέρου (Johann Andreas Segner) και συγγραμμάτων και συνουσιών Φιλοπονω με Σπουδή Ευγ. Διακ. Του Βουλγάρεως Φιλοτίμω δε δαπάνη του εξοχωτάτου εν Ιατροφιλοσόφοις Κυρίου Θωμά του Μανδακάσου. Γεωμετρίαν και Αριθμητικήν αστραβή της αληθείας κανόνα τις ειπόν, ουκ, αν αμάρτοι του πρέποντος. Συνές. Προς Παιόνιον. Εν Λειψία της Σαξωνίας εν τη Τυπογραφία του Βρειτκοφ. Έτει αψζζ' (1767), Wolff, Christian [1679-1754]. *Των Στοιχείων της αριθμητικής*, μετ. Ευγένιος Βούλγαρης, χ.ε., Για το σημαντικό θέμα της μεταφραστικής δραστηριότητας σχετικά με τις γερμανικές επιρροές της ελληνικής λογιόσύνης στα πρότυπα του Διαφωτισμού, πβ. Βασιλική Πάτσιοι, «Μεταφραστικές δοκιμές και προϋποθέσεις στα όρια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ο Εραμιστής* 19 (1993), 210-234· της ίδιας, *Η ιστορία των μεταφράσεων στην Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών 1994, Άννα Ταμπάκη, «Το ζήτημα των μεταφράσεων στον 18^ο αιώνα», *Ζητήματα Ιστορίας των Νεοελληνικών Γραμμάτων*. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά, Θεσσαλονίκη, 1990, 1994, σ. 89-106.

⁵⁶¹ Αθανάσιος Γ. Καρμής, «Οι ιδεολογικές, πολιτισμικές και παιδαγωγικές θέσεις του Ευγένιου Βουλγάρεως και η απήχηση τους στη νεώτερη εποχή», στο *Ευγένιος Βούλγαρης, Ο homo universalis του Νέου Ελληνισμού. 300 χρόνια από τη γέννησή του Ευγένιου Βούλγαρη (1716-2016)*, επιμ. Χαρίτων Καρανάσιος, Ακαδημία Αθηνών Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου Αθήνα 2018, σ. 397-442.

φυσική επιστήμη και εισάγει πολλά από τα στοιχεία της μεταφυσικής⁵⁶² φιλοσοφίας του γερμανικού Διαφωτισμού. Ο δημιουργός Ευγένιος Βούλγαρης εισάγει ιδέες του Γερμανού ιερέα ιστορικού της φιλοσοφίας Johann Jacob Brucker⁵⁶³ (1696-1770), τον οποίο ρητά αναφέρει στη Λογική του και μιμείται ως προς την επινόηση της εκλεκτικής μεθόδου του ακολουθώντας το παράδειγμα του Christian Thomasius. Ως φιλόλογος υπό την πλατωνική και αριστοτελική έννοια του ανθρώπου επιχειρούσε να αναζητά την «επηκριβωμένη γνώση», να συνθέτει τη δομή των *Στοιχείων της Μεταφυσικής* υπό μορφή διδακτικών σημειώσεων συνενώνοντας και συγχωνεύοντας απόψεις Γερμανών στοχαστών και αρχαίων Ελλήνων. Ειδικότερα, εισάγει τις μεταφυσικές θεωρίες του Leibniz και πλήθος αριστοτελικών απόψεων. Συχνές αναφορές γίνονται πάνω στο έργο του Wolff, *Philosophia sive Ontologia* (1730, 168). Ωστόσο, απορρίπτει την θεώρηση του Leibniz, με την οποία δεχόταν ότι η θεϊκή βούληση υπόκειται σε *αποχρώντα λόγο*. Ο Βούλγαρης επεξεργάζεται τη Μεταφυσική θεμελιωμένη στη λογική εξαλείφοντας εκ των προτέρων τη συγκρουσιακή σχέση της διδασκαλίας του χριστιανισμού περί θεού και κόσμου. Στο συστηματικό έργο της φυσικής φιλοσοφίας⁵⁶⁴ του Βούλγαρη διαπερνούν ολόκληρη την έκταση του έργου ονόματα και θεωρίες αρχαίων και νεότερων φιλοσόφων (Σχολαστικοί, Ελεάτες, Αριστοτέλης, Επίκουρος, Δημόκριτος, Πλούταρχος, Πλάτωνας, Πυθαγόρας, Ζήνωνας, Leibniz, Wolff κ.ά.).

Το πρόγραμμα διδασκαλίας του Βούλγαρη στην Αθωνιάδα Σχολή περιλάμβανε τα στοιχεία αριθμητικής του Christian Wolff και της φυσικής του Johann Fr. Wucherer. Η γνωστοποίηση στον ελληνικό εκπαιδευτικό χώρο του γερμανικού ορθολογισμού από τη σχολή των *Λειβνίτιων* και των *Ουόλφρων*⁵⁶⁵ εγκαινιάζει μια νέα εποχή στην παιδεία του

⁵⁶² Ιωάννης Δελλής, «Η σύλληψη της “Μεταφυσικής” στον Ευγένιο Βούλγαρη και τα αρχαιοελληνικά και ευρωπαϊκά πρότυπά της», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006, επιμ. Ελένη Αγγελομάτη-Γσουγκαράκη, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 2009, σ. 477-492.

⁵⁶³ Ο πλήρης τίτλος, Johann Jakob Brucker, *Historica critica philosophiae a mundi incunabulis ad nostram aetatem deducta*, Vol. 4:2, Lipsiae: apud Bernh. Christoph. Breitkopf 1744.

⁵⁶⁴ Για το θέμα αυτό βλ. Γιάννης Καράς, «Η Φυσική στον ελληνικό χώρο κατά τον 18^ο αιώνα», *Ο Φυσικός Κόσμος* 63 (1977), 19-22 και του ίδιου ενδεικτικά, *Η Φυσική στη περίοδο της Τουρκοκρατίας*, έκδοση Α΄ του Εργαστηρίου Φυσικής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου Αθήνα 1979.

⁵⁶⁵ Ο Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) μέσα από τα δημιουργήματα της φιλοσοφίας του ιδιαίτερα χάρη στον Christian Wolff τροφοδότησε τα θεωρητικά συστήματα του γερμανικού Διαφωτισμού. Στην εξέλιξη των παιδαγωγικών ιδεών ο Leibniz έδρασε ισχυρότερα μέσα από τις αρχές της φιλοσοφίας του στα μαθηματικά ως πρότυπο παγκόσμιας συμβολικής γλώσσας, τις θεωρήσεις της «θεοδικίας» και της «μοναδολογίας», τα αξιώματα των αισθήσεων, των «κατ’ αίσθηση αντιλήψεων» ή «ασυνείδητων παραστάσεων» (“petites perceptions”) και των «συγκεκριμένων σκέψεων» (“apperception”) παρά μέσα από ένα καθαρά παιδαγωγικό πρόγραμμά του. Ο Wolff μεταβάλλει τις ιδέες του Leibniz σε μία φιλοσοφία της «υγιούς» ανθρώπινης νόησης. Η διδασκαλία των συγγραμμάτων του ενισχύεται από ένα κύκλο εκλαϊκευτών φιλοσόφων στα γερμανικά πανεπιστήμια της εποχής του με το πρακτικό πνεύμα του διαφωτισμού που βασίζεται στη δύναμη του λόγου. Ο Reble τον παρουσιάζει ως πρωτεργάτη του πνεύματος με εμβριθεία που στοχεύει στη θεμελίωση πάνω στη λογική αξιοπρέπεια και την ενηλικίωσή του ανθρώπου. Μεταξύ των βασικών εκφραστών του ορθολογικού ρεύματος συγκαταλέγεται, εκτός από τον G. W. Leibniz και τον βασικό εκλαϊκευτή της επιστήμης του Chr. Wolff και ο επιφανής φιλόσοφος του γερμανικού Διαφωτισμού Chr. Thomasius (1655-1728) που υπήρξε πολέμιος των δεισιδαιμονιών της ηγεμονικής αυθαιρεσίας και της δογματικής Ορθοδοξίας και ενίσχυσε

Ελληνισμού.⁵⁶⁶ Όπως είναι ήδη γνωστό, η εδραίωση της μεταφυσικής σκέψης του Christian Wolff στον ελληνικό χώρο οφείλεται σημαντικά στη διδασκαλία του Βούλγαρη (Στοιχεία της Μεταφυσικής). Οι πρώτες απηχήσεις των έργων από το ρεύμα της καθαρά βολφιανής νοησιαρχικής σκέψης απαντώνται νωρίτερα από τον ιατροφιλόσοφο Δαμιανό Παρασκευά (Υπεράσπιση της βολφιανής φιλοσοφίας – 1729) και αξιολογούνται έμμεσα σε πραγματείες του στα λατινικά.⁵⁶⁷ Επίσης, είναι ήδη γνωστό ότι στην *Απολογία* του Ιώσηπου Μοισιόδακα (1725-1800) και στις χειρόγραφες σημειώσεις του Αντώνιου Μοσχόπουλου (1713-1788) ιχνηλατούνται επιρροές από αντιλήψεις του Wolff.⁵⁶⁸ Οι ευμέθοδες κωδικοποιήσεις (*Metaphysicae opus*) εκλαϊκευτών του ρεύματος της φιλοσοφίας του Wolff,⁵⁶⁹ με έμφαση στα κείμενα των Friedrich Christian Baumeister (*Institutiones Metaphysicae*, 1738) και Alexander Gottlieb Baumgarten (*Metaphysica*, 1739) μεταφράστηκαν στα ελληνικά από τους Νικόλαο Βάρκοση, Δημήτριο Δάρβαρη (1757-1823), Ιωάννη Φουρνάιο και Νικόλαο Ζερζούλη (περ. 1710-1773). Αξίζει να αναφέρουμε ότι το έργο του Al. G. Baumgarten, *Metaphysica*, αποδόθηκε στα ελληνικά μόλις στα 1803.⁵⁷⁰ Στο έργο της Λογικής του Βούλγαρη οι συχνές παραπομπές στα εν λόγω έργα και οι συγγενείς αναλύσεις τους εντάσσονται στη διαδικασία γνωριμίας των νεώτερων ως μετοχέτευση της γερμανικής σκέψης με βασική επιδίωξη την καθαρότητα του ορθού λόγου. «Οι βεβαιότητες του Leibniz και του Wolff» εγγράφονται στη νοησιαρχική απόκρουση των γνωσιοθεωρητικών αντιλήψεων των Περιπατητικών με την πίστη στο άυλο, αμιγές και αθάνατο της λογικής ψυχής». Η διερεύνηση του πεδίου της επίδρασης του ορθολογισμού του Wolff στον ελληνικό χώρο (Επτάνησα) από τον Βούλγαρη αποκτά βαρύνουσα σημασία, δηλαδή,

σημαντικά την εξέλιξη στη περιοχή της πανεπιστημιακής μόρφωσης και στην εκλαϊκευση της επιστήμης. Στα 1688 ιδρύει μάλιστα την πρώτη μηνιαία εφημερίδα με γενικά φιλολογικά περιεχόμενα σε γερμανική γλώσσα. Βλ. αναλυτικά, Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 213-215, 221-222.

⁵⁶⁶ Κ. Θ. Πέτσιος, «Η έννοια και το περιεχόμενο της «Μεταφυσικής» στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Πηγές και φιλοσοφικά ρεύματα», *Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Πρακτικά Δ Συνεδρίου, Ειδική Συνοδική Επιτροπή Πολιτιστικής Ταυτότητας της Εκκλησίας της Ελλάδος, εκδ. Αρχονταρίκι, Αθήνα 2016, σ. 161-178, ιδίως 172-175.

⁵⁶⁷ Ο πλήρης τίτλος στα λατινικά: *Damianus Synopaeus, Defensio philosophiae Wolffianae per convenientiam trium distinctarum demonstrationum de existintia Dei, quarum una auctoris altera graeco-latina, Johannis Damasceni, tertia controversae candide ac solide examinatae deciduntur, Defensio Philosophiae Wolffianae Per Convenientiam Trium Distinctarum Demonstrationum De Existentia Dei: Quarum Una Auctoris, Alter Graeco-Latina, Johanni Damasceni, Tertia Wolffii est, Adductis Insuper Aliis Argumentis, Quibus Quaestiones Inprimis Controversiae Candide Ac Solide Examinatae ...* Boetius, Eisenach 1729. Για την εν λόγω γερμανική πηγή βλ. Β. Μακρίδης, «Δαμιανός Παρασκευάς Σινωπεύς: προκαταρκτικά στοιχεία και ένα αυτόγραφο», *Ο Ερανιστής* 24 ΟΜΕΔ, Αθήνα (2003), 192.

⁵⁶⁸ Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογία*, Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1780, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα 1976. Πβ. Π. Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*, Αθήνα 2005, σ. 345-351.

⁵⁶⁹ Max Wundt, *Die deutsche Schulphilosophie im Zeitalter der Aufklärung*, Georg Olms Verlag Hildesheim: Zürich, New York 1992, σ. 220-223.

⁵⁷⁰ A.G. Baumgarten, *Εκ Λατινικής παρά Διονυσίου Ιερομονάχου του εκ Βεϊτζής της κατά τα Ιωάννινα της Ηπείρου*, 1803. Βλ. σχετικά, Ρωξάνη Αργυροπούλου-Λουγγή, «Νεοελληνικές μεταφράσεις φιλοσοφικών έργων (1760-1821)», *Δευκαλίων*, τόμ. 7, Αρ. 21 (1978), 135. Για το θέμα αυτό, βλ. σχετικά Απόστολος Αντζουλάτος, *Η εισαγωγή της «Μεταφυσικής» στον ελλαδικό χώρο και η επίδραση της στην ορθόδοξη περί Θεολογίας αντίληψη*. (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2010, σ. 314-340.

οριοθέτηση της άσκησης της ελεύθερης φιλοσοφίας στα εκπαιδευτήρια υπό την εποπτεία της Εκκλησίας.⁵⁷¹ Η συστηματική διαπραγμάτευση των θεμάτων, με τα οποία ο Βούλγαρης προσπάθησε να διοχετεύσει στον ελληνικό χώρο τις φιλοσοφικές και επιστημονικές ιδέες του γερμανικού Διαφωτισμού θα αναδείξει το βάθος στη πρόσληψη της μεθοδολογίας των νεώτερων γερμανών φιλοσόφων και την υποτυπώδη πρωτοτυπία του να εισάγει νέες ιδέες, άγνωστες ή αποσιωπημένες στον τότε ελληνικό χώρο της παιδαγωγικής του νεοελληνικού Διαφωτισμού και στο πλαίσιο της υπό διαμόρφωση υγιούς φιλοσοφίας για διδακτικούς σκοπούς. Κατά την περίοδο παραμονής του στη Λειψία (1764-1771) ο Βούλγαρης εξέδωσε ελληνικά βιβλία για τα διδασκαλεία του νεοελληνικού Διαφωτισμού υπό το φως της φιλοσοφικής σκέψης του Chr. Wolff και G. W. Leibniz.⁵⁷² Η στενή σχέση του Έλληνα δασκάλου της Αθωνιάδος Σχολής με την πόλη της Λειψίας ξεκινά για τον καθηγητή Günter Henrich⁵⁷³ μόλις το 1757, όταν ο Βούλγαρης τύπωσε τη β' έκδοση του «Βιβλιαρίου κατά Λατίνων [...]» στη γερμανική πόλη. Το 1764 και για επτά ολόκληρα έτη θα μεταβεί μόνιμα στη Λειψία για να αφιερωθεί στη μελέτη της νεώτερης δυτικής φιλοσοφίας και των φυσικών επιστημών. Από το 1766, θα εκδώσει, όπως είναι ήδη γνωστό, το πρώτο φιλοσοφικό πόνημα της «Λογικής εκ παλαιώντε και συνερανοσθείσα [...]». Την ίδια περίοδο ο Βούλγαρης εξέδωσε το πρώτο ξένο ποίημα (Βοσπορομαχία) του διερμηνέα στην αμβουργική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, Caspar Ludwig Momarz⁵⁷⁴. Το 1767, ο ίδιος εξέδωσε τη μετάφραση του έργου *Elementa arithmeticae et geometriae* (Γοττίγγη 1739) του φίλου του μαθηματικού και φυσικού Johann Andreas von Segner υπό τον τίτλο *Των μαθηματικών στοιχείων αι πραγματεΐαι αι αρχοειδέσταται*. Το 1768, θα τυπώσει τους δύο πρώτους τόμους του βυζαντινού θεολόγου «Ιωσήφ Βρυεννίου τα Ευρεθέντα» με τη συνδρομή του ιατροφιλοσόφου της διασποράς Θωμά Μανδακάση (1709-1796). Ο Günther Henrich εικάζοντας αναφέρει σε σχετική μελέτη του, ότι ο Βούλγαρης περ. 1770 πρέπει να προέβη στη μετάφραση του μαθηματικού έργου από τα λατινικά «Aerometriae elementa, in quibus

⁵⁷¹ Π. Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*. Ελληνικά Γράμματα Αθήνα 2005, σ. 331-335.

⁵⁷² Αθανάσιος Καλαμάτας, *Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806). Σκιαγράφηση των πολιτισμικών αλλαγών στον 18^ο αιώνα*. (διδακτορική διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2011, σ. 234-235. Πβ. P. Noutsos, «Christian Wolff und die Neugriechische Aufklärung», *Evgenios Bulgaris und die Griechische Aufklärung in Leipzig*, Konferenz an der Universität Leipzig (16-18 Oktober), Leipziger Universitätsverlag GmbH: Leipzig 2003, σ. 76-84.

⁵⁷³ Henrich S. Günther, «Ο Ευγένιος Βούλγαρης και η Λειψία», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Ευγένιος Βούλγαρης"*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 1-3 Δεκεμβρίου 2006, Ιόνιο Πανεπιστήμιο – εκδ. Κανάκη, Κέρκυρα 2009, σ. 77-88.

⁵⁷⁴ Martin Knapp, «Evgenios Vulgaris im Einfluss der Aufklärung: Der Begriff der Toleranz bei Vulgaris und Voltaire», *Bochumer Studien zur Neugriechischen und Byzantinischen Philologie* 6, Adolf M. Hakkert: Amsterdam (1984), Albrecht Berger, «Die Bosporomachia des Senior Momars», In: Hoffmann, Lars M. (ed.): *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie: Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, Vol. 7. Wiesbaden: Harrasowitz 2005, σ. 749-769, ειδικά σ. 750-752-757.

aliquot aeris vires ac proprietates juxta methodum geometrarum demonstrantur» (1709) του Chr. Wolff.⁵⁷⁵

Για εδραίωση της γνωριμίας του Βούλγαρη με τον γερμανικό ορθολογισμό κάνει λόγο και ο Πασχάλης Κιτρομιλήδης. «Η φιλοσοφική μέθοδος του βασίστηκε επάνω στη σταθερά, ότι η φιλοσοφική σκέψη των νεότερων δεν θα μπορούσε να είναι καινοτόμα αν δεν τεκμηριώνεται από τη φιλοσοφική κληρονομιά της κλασικής και χριστιανικής παράδοσης».⁵⁷⁶ Οι συνεχείς αναφορές του Βούλγαρη στις φιλοσοφικές ιδέες της γερμανικής νοησιαρχίας προσέφεραν νέες οπτικές επάνω στον προβληματισμό του γνωσιολογικού διαχωρισμού μεταξύ φιλοσοφίας και θεολογίας. Μέσα από το φιλοσοφικό έργο της Λογικής επισφράγισε την αποφασιστική αντιμετώπιση να πραγματευτεί ζητήματα γνωσιολογίας, εμπειρισμού και ορθολογισμού του γερμανικού Διαφωτισμού μέσα στην ελληνική φιλοσοφική σκέψη του πρώιμου νεοελληνικού Διαφωτισμού.⁵⁷⁷ Ο Βούλγαρης ακολούθησε την ερμηνευτική, αναλυτική και συνθετική μέθοδο ως φιλοσοφική, επιστημονική ή παιδαγωγική παρουσιάζοντας με τρόπο εκλεκτικό και λογικοκριτικό τις νεωτερικές γνώσεις. Μέσα από τη συγκριτική μελέτη μεταφράσεων γερμανικών εγχειριδίων Λογικής που κυκλοφορούν στον ελλαδικό χώρο κατά την διάρκεια του νεοελληνικού Διαφωτισμού και του σχετικού εγχειριδίου του Έλληνα διαφωτιστή θα αποκαλυφθεί με ποιο τρόπο διδασκόταν το θέμα της μεθόδου του στο πλαίσιο της ελληνικής εκπαιδευτικής πράξης ως ζήτημα που απασχολεί τους νεοέλληνες φιλοσόφους.⁵⁷⁸ Είναι αδιαμφισβήτητο ότι επηρεάστηκε από τις αρχές και τις ιδέες του γερμανικού Διαφωτισμού, μολονότι η βασική σταθερά του ήταν η υπεροχή της Ορθόδοξης Θεολογίας και της θύραθεν Φιλοσοφίας. Αυτό είχε ως συνέπεια την αδυναμία του να κατορθώσει για κάποιους μελετητές του να συγκεραστεί η παιδεία του με τον κοινωνικό ωφελιμισμό. Ο εκλεκτικός συγκερασμός των παιδαγωγικών θέσεων της γερμανικής νοησιαρχίας έχει επιδράσει στον Νεοέλληνα λόγο και πραγματεύεται την προαγωγή του ανθρώπου με κύρια λειτουργική παράμετρο την «αμετάκλητη σύνδεσή του με τη χριστιανική παράδοση». Η θεοκεντρική στάση (Θεία Αποκάλυψη) του Βούλγαρη δεν αναιρεί την επιλεκτική πρόσληψη των εκ του γερμανικού

⁵⁷⁵ Noutsos, «Christian Wolff und die Neugriechische Aufklärung», ό.π., σ. 79-81. Πβ. Günther, «Ο Ευγένιος Βούλγαρης και η Λειψία», ό.π., σ. 81-83· του ίδιου, *Evgenios Bulgaris und die Griechische Aufklärung in Leipzig*, σ. 85-98.

⁵⁷⁶ Πασχάλης Κιτρομιλήδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Σ. Νικολούδη, εκδ. MIET, Αθήνα 2^η 1999/ 2009, σ. 57.

⁵⁷⁷ Καλαμάτας, *Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806)*, ό.π., σ. 236-237, πβ. Π. Νούτσος, «Η καταγωγή των ιδεών του Christian Wolff στην Ελλάδα. Η συμβολή των επανήσιων λογίων», Πρακτικά Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, τ. 4^{ος}, Αργοστόλι 1991, 593-599, [και *Δωδώνη* 16 (1987), 25-33].

⁵⁷⁸ Αθανασία Γλυκοφρύδη – Λεοντσίνη, «Το πρόβλημα της μεθόδου στο φιλοσοφικό και μεταφραστικό έργο του Ευγένιου Βούλγαρη», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Ευγένιος Βούλγαρης Ιόνιο Πανεπιστήμιο Τμήμα Ιστορίας Κέρκυρα 1-3 Δεκεμβρίου 2006, Ιόνιο Πανεπιστήμιο – εκδ. Κανάκη Κέρκυρα 2009, σ. 509-524, ιδίως σ. 523-524, πβ. της ίδιας, «Το πρόβλημα της μεθόδου στην επανησιακή φιλοσοφία», *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Πρόσωπα και θέματα*, εκδ. Α/φοί Τολίδη, Αθήνα 1993, σ. 59-176.

Διαφωτισμού αξιωμάτων.⁵⁷⁹ Ο σχολάρχης της Αθωνιάδας Σχολής κατατάσσεται από τον Κούμα ανάμεσα στους πρώτους διανοητές της Ευρώπης και συγκρίνεται για τα όσα ενήργησε με τον Leibniz.⁵⁸⁰ Γνωστή είναι η σχέση του Βούλγαρη με σημαντικούς επιστήμονες (Segner, Christian Wolff κ.ά.) της εποχής του γερμανικού Διαφωτισμού στα δύο μεγάλα πνευματικά κέντρα της Λειψίας και της Halle.⁵⁸¹

Η πορεία της Γερμανίας αποτελεί φιλοσοφικό άλμα για τον ίδιο τον Βούλγαρη και την ελληνική παιδεία στα χρόνια του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση της επιχειρηματολογίας του Βούλγαρη, όπως έχει ήδη αποδειχθεί από προγενέστερες σχετικές μελέτες, διαδραματίζει η νοησιαρχία του Chr. Wolff και των επιγόνων του. Η διαλεκτική σχέση του Νεοέλληνα στοχαστή με τη γερμανική διάνοηση, όσο και με την κληρονομιά της ελληνικής Αρχαιότητας αποτελεί το έναυσμα για τη διερεύνηση και εμβάθυνση στην ιστορία της πρόσληψης των φιλοσοφικών και παιδαγωγικών θεωρημάτων στη Παιδαγωγική του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η επιρροή του Wolff είναι φανερή μέσα από πολλές πτυχές διερεύνησής της. Στα συγγράμματά του ο Βούλγαρης θεωρεί την αρχαίζουσα περισσότερο κατάλληλη για να αποδοθεί κάθε φιλοσοφικός νεολογισμός.⁵⁸² Σε αυτή τη συνοχή ο Γερμανός φιλόσοφος χρησιμοποιούσε τη λατινική γλώσσα.⁵⁸³

Στη συνέχεια, θα απαντήσουμε στο ερώτημα ποιους γερμανικούς νεολογισμούς οφείλουμε στο Βούλγαρη ως δημιουργό αλλά και στην πιο χαρακτηριστική περίπτωση του νεολόγου Κούμα. Έναν πρώτο κατάλογο με τις νέες λέξεις που έπλασε ο τελευταίος προσέφερε με άμεσο τρόπο δειγματοληπτικά η Ρωζάνη Αργυροπούλου.⁵⁸⁴ Για το έτερο σκέλος των γερμανικών φιλοσοφικών νεολογισμών, τις λέξεις στις οποίες έδωσε νέο περιεχόμενο, πολύ λίγες έρευνες έχουν γίνει, που να αναδεικνύουν τις επιδόσεις του πρώτου και κυρίως του δεύτερου λόγιου εκπροσωπόντας έτσι την πρόιμη καθώς και την ύστερη περίοδο της Παιδαγωγικής του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Αναφέρουμε λόγου χάρη την

⁵⁷⁹ Καρμής, «Οι ιδεολογικές, πολιτισμικές και παιδαγωγικές θέσεις του Ευγένιου Βουλγάρεως ..», ό.π., σ. 404-409, 411-416, 421.

⁵⁸⁰ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τ. Α', ό.π., σ. η', πβ. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, κ.ά., *Ευγένιος Βούλγαρης*, ό.π., σ. 28.

⁵⁸¹ V.N. Makrides, «Evgenios Voulgaris und Halle», in: Anna Briskina Müller– Armenuhi Drost-Abgarjian – A. Meißner, *Logos im Dialogos. Auf der Suche nach der Orthodoxie*, LIT: Münster, Berlin 2011, σ. 137-144, Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, κ.ά., *Ευγένιος Βούλγαρης*, ό.π., σ. 31.

⁵⁸² Για μια ερμηνευτική προσέγγιση στο θέμα «νεολογισμοί», βλ. Δημήτρης Αποστολόπουλος, «Για τους νεολογισμούς του Ευγένιου Βούλγαρη», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Ευγένιος Βούλγαρης*, σ. 431.

⁵⁸³ Καλαμάτας, *Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806)*, ό.π., σ. 243, πβ. Αποστολόπουλος, «Για τους νεολογισμούς του Ευγένιου Βούλγαρη», ό.π., σ. 445-460.

⁵⁸⁴ Ρωζάνη Αργυροπούλου-Λουγγή, «Ο Κωνσταντίνος Μιχαήλ Κούμας ως φιλόσοφος», ανάτυπο από την έκδοση του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών (Σειρά Β': Επανεκδόσεις) στο W. G. Tennemann, *Σύνοψις της Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, μτφρ. Κ. Μ. Κούμα, Αθήνα 1973, σ. 225-243, ιδίως σ. 243 (Παράρτημα).

συμπληρωματική μετάφραση της έκδοσης των Μαθηματικών Στοιχείων του J. Segner που επιχείρησε, όπως είναι γνωστό ο Βούλγαρης στα 1767 στη Λειψία με δαπάνη του Θωμά Μανδακάση.

Σε αυτό το κεφάλαιο θα γίνει, ακόμη, αντιπαραβολή του περιεχομένου της Λογικής (1766) του Βούλγαρη με το περιεχόμενο των θεωρημάτων της Λογικής βασικών εκπροσώπων του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού καθώς και συστηματική παρουσίαση των συναφών θέσεών του. Έτσι, θα τεθούν τα γνωσιοθεωρητικά προβλήματα που απασχολούν τους Γερμανούς φιλοσόφους και συνακόλουθα τον Βούλγαρη. Η προβληματική των Γερμανών διαφωτιστών αναδιατυπώνεται μέσα από τη λογική σκέψη του Έλληνα λογίου, με συνέπεια του εκλεκτισμού του κατά την επεξηγηματική διατύπωση ή τον σχολιασμό των θέσεών τους. Στη Λογική του Βούλγαρη *εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνεργανισθείσα* απεικονίζεται ο πολυδιάστατος προσανατολισμός του. Ο ίδιος λαμβάνει υπόψη του παλαιές γνωστές πηγές, διευρύνει ορίζοντες, επιτρέπει την είσοδο σε νέα ρεύματα της Φιλοσοφίας και της Επιστήμης και παρέχει πλούσιες παραπομπές από σύγχρονα γερμανικά συγγράμματα.⁵⁸⁵ Ο Βούλγαρης θεωρεί τους Ευρωπαίους σοφούς πρότυπα μίμησης για την ανανέωση της φιλοσοφικής σκέψης:

«Εξ εκείνου γαρ ημίν [...] και Λειβνίτιοι και Ουόλφιοι και οι άλλοι δι ούς η Φιλοσοφία καθ' ημάς, είπερ άλλοτε ποτέ εις ακμήν προαχθείσα και εκ δυνάμεως πορευομένη εις δύναμιν, πολλαίς τε και καλαίς ειδήσεσι και επινοίαις και τέχναις τον άνθρωπον κατεπλούτισε βίον, ας ο πας αίων μέχρι τούδε ηγνόησεν».⁵⁸⁶

Τούτο το διδακτικό εγχειρίδιο δεν περιορίζεται μόνο στην τυπική Λογική, αλλά εκτείνεται και πέρα από αυτή φιλοδοξώντας να συμπεριλάβει στοιχεία μίας θεωρίας της Γνώσης και μίας μεθοδολογίας της επιστημονικής έρευνας. Εκτός από το εισαγωγικό κεφάλαιο της Λογικής του Βούλγαρη όπου συνοψίζεται η Ιστορία της Φιλοσοφίας από τους αρχαίους χρόνους, προτάσσονται τέσσερις *εισαγωγικαί προδιατριβαί* (κεφάλαια): α) «Όπως τε παρεσκευασμένον ήκειν χρη εις Φιλοσοφίαν, και πως αυτήν μετιτέτον», β) «Γων νοσοποιών τη του Γνωστικού δυνάμει αιτιών τα μάλλον κεφαλαιώδη και τούτων η εκάστω επιβαλλούσα

⁵⁸⁵ Ο πλήρης τίτλος: *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνεργανισθείσα υπό Ευγένιου διακόνου του Βουλγάρεως, ης προτέτακται Αφήγησις Προεισοδιώδης, περί αρχής και προόδου της κατά της Φιλοσοφίας Ενστάσεως, και Προδιατριβαί Τέταρες Εισαγωγικαί εις άπασαν εν γένει την Φιλοσοφίαν Προτελεστικάί, εκδοθείσα σπουδήτε και φιλοτίμω δαπάνη κυρίου Θωμά Μανδακάσου, Λειψία, Βρέιτκοφ 1766, σ. 44. Πβ. Ε.Π. Παπανούτσος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία Α'*, Βασική Βιβλιοθήκη, επιμ. Ε.Π. Παπανούτσος, τόμ. 35, εκδ. Αετός Ι. Ζαχαρόπουλος (χ.χ.έ.) Αθήνα, σ. 31. Βλ. ακόμη, «Η Φιλοσοφία του πρώιμου Γερμανικού Διαφωτισμού» στο: *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνεργανισθείσα υπό Ευγενίου Διακόνου του Βουλγάρεως, εν Λειψία της Σαξονίας. Έτει αψζστ'*, [ανατύπωση: προλεγόμενα-επιμέλεια-ευρετήρια- Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Τομέας Φιλοσοφίας, Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, 2010], σσ. 100-109, του ίδιου, «Η διδασκαλία της Λογικής κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου: Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής), εκδ. Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, Κοζάνη 1999, σ. 351-378.*

⁵⁸⁶ *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνεργανισθείσα υπό Ευγένιου διακόνου του Βουλγάρεως, ό.π., σ. 45.*

προφυλακή τε και θεραπεία», γ) «Περί των εν ημίν γνωστικών δυνάμεων και των κατ' αυτάς ενεργειών και περί έξεων», δ) «Ἦτις ποτέ ἐστίν η Φιλοσοφία. Και ὅσα αὐτῆς τα μέρη». Το κύριο σώμα του έργου διαιρείται σε πέντε μεγάλα μέρη: *Περί εννοιῶν, περί σκέψεως (αλήθειας και του ψεύδους), περί κρίσεως, περί διανοίας* (η συλλογιστική) και *περί Μεθόδου*. Κάθε ζήτημα αναπτύσσεται πλατιά και οι περιπτώσεις διασαφηνίζονται με παραδειγματικά επιχειρήματα κατά βάση μέσα από μαθηματικές και φυσικές επιστήμες. Οι πηγές και οι πνευματικές συμπάθειες του Βούλγαρη προσδιορίζονται εύκολα και απηχούν τις ιδέες της Σχολής των Leibniz-Wolff. Λόγω του εκλεκτικισμού του φέρεται ως ορθολογιστής αλλά συνάμα και ως υπέρμαχος της εμπειρικής μεθόδου στην έρευνα του φυσικού κόσμου. Επιδεικνύει εμπιστοσύνη στην αποδεικτική δύναμη του μαθηματικού λογισμού αλλά δεν αμφισβητεί και τις *a priori* ιδέες που δεν τις γεννά μόνο η ψυχή αλλά τις προσφέρει έτοιμες στο πνεύμα η *θεία Αποκάλυψη*. Για τη στάση του αυτή θα επικριθεί από τους απόγονούς του την εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού λόγω διάθεσης συμβιβασμού, ασυνεπειών, έλλειψης κριτικής δύναμης ή ηθικής γενναιότητας.⁵⁸⁷ Ο Έλληνας λόγιος και διδάσκαλος Αθανάσιος Ψαλίδας (1767-1829) ασκεί δριμεία και ωμή κριτική εναντίον του μέσα από το έργο του «Καλοκινήματα, ήτοι Εγχειρίδιον κατά φθόνου και κατά της Λογικής του Ευγενίου».⁵⁸⁸ Μέσα σε αυτό διατυπώνονται μομφές για ανακολουθίες και αβεβαιότητες του είδους που επισκιάζουν την φιλοσοφική διάσταση του συγγραφέα της Λογικής:

«Της του κλεινού Ευγενίου Λογικής, αγκαλά και το σύστημα και η μέθοδος είναι κατά τους νεωτέρους, η αταξία όμως και η σύγχυσης των ιδεών, ουχ ήττον δε και το γρίφον και κομψόν αυτής, το τοις ρήτορσι μάλλον αρμόζον ή τοις φιλοσοφοίς, την κατασταίνει όχι μόνον εις τους μαθητάς αλλά και εις πολλούς διδασκάλους ανωφελή. Η τριπλή δε αυτού πηγή των ιδεών τον αποδείχνει όχι φιλοσοφούντα, αλλά φιλοσοφοθεολογούντα, το οποίον είναι άτοπον και πόρρω της φιλοσοφίας αφίνω δε τα λοιπά άτοπα τα εν αυτή περιεχόμενα, τα οποία εις κάθε ειδήμονα είναι καταφανή».⁵⁸⁹

Η στάση του απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα⁵⁹⁰ η προοδευτική σκέψη και η συνάφειά του με το πνεύμα της νεωτερικής φιλοσοφίας του γερμανικού Διαφωτισμού δεν συνάδει με τη χρήση στη *Λογική* της δυσπρόσιτης αρχαϊζούσης, με αποτέλεσμα να δημιουργεί δυσκολίες στη μελέτη του κοινού αναγνώστη. Ο Ψαλίδας καταφέρεται της «χυδαΐζουσας γλώσσας», την οποία περιγράφει ως ασυμβίβαστη με την αληθινή Φιλοσοφία. Ο μαθητής του Ιώσηπος Μοισιόδαξ αναφέρει σχετικά: «Ο κλεινός Ευγένιος εν τη α' παραγράφω της α' Προδιατριβής αυτού λέγει, πως εκσυρικτέον τα χυδαιστί φιλοσοφείν επαγγελλλόμενα

⁵⁸⁷ Παπανούτσος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία* ό.π., σ. 17-29.

⁵⁸⁸ Αθ. Ψαλίδας, *Καλοκινήματα*, ανατύπωση του Άλκη Αγγέλου στο παιδικό χωριό Πεσταλότσι Τρόγκεν Ελβετίας, 1951.

⁵⁸⁹ Ψαλίδας, *Καλοκινήματα*, ό.π., σ. 10-11.

⁵⁹⁰ Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά, Κ. Δ. Μαλαφάντης, «Το γλωσσικό ζήτημα κατά το νεοελληνικό Διαφωτισμό», στο Ν. Ζούκης & Θ. Μητάκος (επιμ.), *Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος*, Αθήνα 7-9 Νοεμβρίου 2002.

βιβλιδάρια. (...), διότι η αλήθεια είναι κοινή πάσι τοις ανθρώποις απλώς και επομένως δε και πάσαι ταις διαλέκτοις απλώς μία και μόνη διάλεκτω τη Ελληνική». ⁵⁹¹ Για το περιεχόμενο της Λογικής παρατηρεί ο Μοισιόδαξ: ⁵⁹² «Ο κλεινός Ευγένιος τετραπλασιάζων, επιδιπλασιάζων και πάλι επίτετραπλασιάζων τα είδη των εκ δευτέρου προσκείμενου προτάσεων, (...)» και διερωτάται: «Πως να κριθή αναγκαίον το λοιπόν τω Μαθηματικώ, πως τω Φυσικώ Φιλοσόφω να γινώσκη πόσα είναι τα είδη των προτάσεων ή πόσαι συζυγίαι συλλογισμών είναι αι πάσαι δυναταί εν ω το τέλος του Φιλοσόφου είναι ουχί να διαλεктоμαχή αλλά να φιλοσοφή;». ⁵⁹³

Η φιλοσοφία της ελληνικής διάνοησης μεταβάλλεται από θρησκευόμενη σε υγιάινουσα καθώς στη νεώτερη γραμματεία μεταφράζεται ως η απαλλαγή από τη δεισιδαιμονία. Τα νέα ρεύματα ιδεών, τα οποία κοινοποιούνται στον ελληνικό χώρο, ανανεώνουν τη σκέψη των Νεοελλήνων, όπως η κριτική φιλοσοφία του Kant, η οποία έρχεται να ανατρέψει το δογματισμό της Σχολής Leibniz-Wolff. ⁵⁹⁴

Στη συνέχεια, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε με χαρακτηριστικά παραδείγματα τις έκδηλες απηχήσεις της φιλοσοφίας του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού στη Λογική του Βούλγαρη. ⁵⁹⁵ Το έργο του Γερμανού φιλοσόφου G.W. Leibniz *Nouveaux Essais sur l'Entendement Humain* (1703-1705), αξιοποιήθηκε από τον νεοέλληνα διανοητή μέσα από αναφορές των επιμέρους ενοτήτων του και σχετικές σημειώσεις του. ⁵⁹⁶ Η στροφή του Βούλγαρη στον στοχασμό του Leibniz και στην οπτική του Ορθολογισμού συνδέεται άμεσα με την αποδοχή της προβληματικής του Πλατωνισμού. ⁵⁹⁷ Στο τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στα *Στοιχεία της Συλλογιστικής Τέχνης*, στη *Γεωμετρική Μεθόδω κατασκευαζόμενα*: (πργρ.

⁵⁹¹ Για το σχετικό σύγγραμμα που μαρτυρά το ενδιαφέρον του λογίου για τις φυσικές επιστήμες, την εκπαιδευτική αξία των οποίων ανέδειξε ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, βλ. Ι. Μοισιόδαξ, *Θεωρία της Γεωγραφίας*, Ι. Θ. Τράντερ, Βιέννη 1781, σ. 18-19.

⁵⁹² Ο Ιώσηπος Μοισιόδακας (1725-1800) διδάχθηκε ως μαθητής του Ευγ. Βούλγαρη τη νέα φιλοσοφία των Leibniz και Wolff και τη Νέα Μαθηματική στα πρότυπα του Segner. Αφού είχε ολοκληρώσει τις σπουδές του (1765), ήρθε στο Ιάσιο, όπου έγινε Καθηγητής και Διευθυντής της Ηγεμονικής Ακαδημίας (1765-1776). Στο έργο του *Απολογία* (1780) ο Μοισιόδακας απαντά σε διδασκαλίες και θέτει το δικό του φιλοσοφικό σύστημα. Η Μαθηματική του Segner, μεταφρασμένη από το δάσκαλό του στα ελληνικά, θεωρείται παρωχημένη. Μολονότι, εκφράζει την προβληματική ότι «κανένας Λεϊβιτιανός ανάμεσα στους Γερμανούς φιλοσόφους δεν δείχνει κάποια προτίμηση στη διδασκαλία μονάδων», στρέφεται προς Γερμανούς φυσικούς επιστήμονες, λ.χ. J. Kepler, Chr. Scheiner κ.ά.

⁵⁹³ Ι. Μοισιόδακας, *Απολογία*, μέρος Α' Βιέννη 1780, σ. 20-21. Πβ. *Νεοελληνική Φιλοσοφία Α'*, ό.π., σ. 30-31.

⁵⁹⁴ Μοισιόδακας, *Απολογία*, ό.π., σ. 32· πβ., Ι. Δελλής, «Η σύλληψη της «Μεταφυσικής» στον Ευγένιο Βούλγαρη και τα αρχαιοελληνικά και ευρωπαϊκά πρότυπα της», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κέρκυρα 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, επιμ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, εκδ. Κανάκη 2009, σ. 477-492.

⁵⁹⁵ Πέτσιος, «Η Φιλοσοφία του πρώιμου Γερμανικού Διαφωτισμού», *Η Λογική*, ό.π., σ. 100-109.

⁵⁹⁶ Η εν λόγω πηγή έχει πλήρη τίτλο Gottfried Wilhelm Leibniz [1646-1716], *Nouveaux, Essais sur l'Entendement Humain*, Ernest Flammarion editeur, Paris 1765. Πβ. *Η Λογική εκ παλαιώντε και νεωτέρων*, ό.π., σσ. 1, 586, [18], βλ. ακόμη, Πέτσιος, «Η Φιλοσοφία του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., 2010, σ. 100-101.

⁵⁹⁷ Ι.Ε. Βρεττός, *Θεωρίες της Αγωγής*, τ. Α'. *Πλάτων, Comenius, Rousseau*, τόμ. Α', εκδ. Ιδιωτική, Αθήνα 2005, σ. 373.

χιδ, σ.425) «[...] Αλλά και αγαθαί δίκαιον τον επινενοηκότα αυτάς Φιλόσοφον, και των ανθρωπίνων επινοημάτων, σύροντα και διδάξαντα το κάλλιστον και αξιολογώτατον, ως ανταφερόμενος τω Άγγλω Λωκίω, ο Γερμανός φησί *Λειβνίτιος*.[...], (Livr. IV, Chap. XVII. Παράγρ. 4)».

Η *Σχηματογραφία* (De Sphaera morali) του γερμανού φιλοσόφου Erhard Weigel (1625 - 1699, ή Βειγέλιου) ανασύρεται για χάρη της συμβολής της στη σημειογραφική, εικονογραφική απόδοση και παρουσίαση φιλοσοφικών εννοιών προς επίρρωση της μνήμης και της υγιούς διάνοιας. Παράλληλα, ο Γερμανός καθηγητής Μαθηματικών στο Πανεπιστήμιο της Jena και δάσκαλος του Leibniz απομυμείται την εικονολογική γλώσσα του *αρετολογικού Πίνακος του Κέβητος*. Στο τρίτο κεφάλαιο «Περί της εν ταις Μελέταις Μεθόδω, ίθα περί Μεθόδου – Αναλύσεως και Ευρέσεως» επιλέγει να αναφερθεί στο πέμπτο κανόνα:⁵⁹⁸

«Όθεν και Βειγελίω (Weigel) τινί Σχηματογραφία τις και επί των Ηθικών, οίον απομίμημα του κατά Κέβητα επινενοηται πίνακος. Τα γαρ τοιαύτα των οχημάτων, καν μη ως κρίσιν συμβάλλοιτο (ως ο Λειβν. Ενθ. Ανώτερ. Προς τα του Λωκίου παρεσημείωσον.) αλλά γίνεται δήπου δια τούτων ταις εννοίαις η προσήκουσα διαστολή και το κατάλληλον της τάξεως οικονομείται, είτε μνήμη υποστηρίζεται, εξ ων και το ευεπιβόλως και το αμέμπτως διανοείσθαι τοις φιλοσοφούσι προσγίνεται».⁵⁹⁹

Στον βασικό διερμηνευτή Michael Gottlieb Hansch (1683-1752), συγκεφαλαιώνονται στο έργο του «Godefridi Guilielmi Leibnitii Principia Philosophiae More Geometrico Demonstrata, 1728» οι κύριες όψεις της *Μοναδολογίας* του Leibniz.⁶⁰⁰ Ο Βούλγαρης βασίζεται στο έργο του Hansch λόγω των πλατωνικών επιδράσεών του, όπως προβάλλονται με αλληλουχία μέσα από το έργο του *Diantriba de Enthusiasmo Platónico, 1716*.⁶⁰¹ Ο Γερμανός φιλόσοφος συνέβαλε στη διάδοση της φιλοσοφίας του Leibniz στην ηπειρωτική Ευρώπη.

Στο πρώτο κεφάλαιο της *Λογικής Βιβλίου πρώτον* η ανάλυση *περί της πρώτης έννοιας* από τον νεοέλληνα στοχαστή παραπέμπει σε σχετική σημείωσή του (2010:148, (1)): «Της κατά τους περί Καρτέσιον Λογικής συνειδήσεως ονόματι μόνω διαφέρουσαν την επαντίληψην ο Γερμανός εισήνεγκε Λειβνίτιος (Leibniz) Apperceptionem ονομάσας. Περί

⁵⁹⁸ Πέτσιος, «Η Φιλοσοφία του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού», 2010, ό.π., σ. 102.

⁵⁹⁹ Βούλγαρης, *Η Λογική εκ παλαιώντε και νεωτέρων*, ό.π., σ. 558.

⁶⁰⁰ Η εν λόγω πηγή έχει πλήρη τίτλο Michael Gottlieb Hansch, *Godefridi Guilielmi Leibnitii, Principia Philosophiae more geometrica demonstrata: cum excerptis ex epistolis philosophi et scholiis quibusdam ex historia philosophica accedunt Theoremata metaphysica de proprietatibus [...] ex philosophia Leignitiana partier selecta...*, Francofurti – Lipsiae 1728. Πβ. Leibniz Gottfried Wilhelm [1646-1716], *Η Μοναδολογία=La monadologie*, μτφρ. Στέφανος Λαζαρίδης, επιμ. Διονύσιος Αναπολιτάνος, εκδ. Υπερίων, Θεσσαλονίκη, 1997· Leibniz, Gottfried Wilhelm, *Μοναδολογία: νέο σύστημα της φύσης, πραγματεία μεταφυσική (αποσπάσματα)*, μτφρ. Γρ. Λιόνη, επιμ. Κ. Μετρινού, Αναγνωστίδης, Αθήνα χ.ε.

⁶⁰¹ Michael Gottlieb Hansch, *Diantriba de Enthusiasmo Platónico, in qua sublimia platoniorum de ultima animae humanae in divinam essentiam reditu philosophemata...*, Francofurti 1716.

ης Αναχίος εν Στοιχ. Της κατά *Λειβνίτ.* Φιλοσοφ. Σελ. 3. Και 4. Και Σελ. 35. (*Βαυμάιστ.* (Baumeister) Εν τη Φίλος. Τη. Οριστ. Ορισμ. Χξβ). Ο δέτοι Λωκ. (Εν τω περί του Νου βιβλ. Β΄ Κεφ. Α΄)».

Ο Johannes Franciscus Buddeus (1667-1729),⁶⁰² ο θεωρητικός αντίπαλος της νοησιάρχιας του Christian Wolff, επιδρά στη φιλοσοφική σκέψη του Βούλγαρη, μέσα από το έργο του «*Elementa Philosophiae Instrumentalis seu Institutionum Philosophiae Eclecticae* (1703)». ⁶⁰³ Οι θεωρητικές αναπτύξεις του Buddeus σε ζητήματα ανθρωπολογίας, γνωσιοθεωρίας και παραδοσιακής Μεταφυσικής αφορούν φιλοσοφικές διεργασίες της πρώιμης περιόδου του γερμανικού Διαφωτισμού. Πιο συγκεκριμένα, η θεματολογία σχετίζεται με την προέλευση των ιδεών, τα αίτια ασθένειας του λογικού και τους τρόπους θεραπείας, καθώς επίσης με τη σημασία της κριτικής, τα οποία παρουσιάζονται με «έναν εύτακτο και εκλεκτικό τρόπο». ⁶⁰⁴

Ο Βούλγαρης έχοντας γνώση της νόησης, των δυνατοτήτων και των ορίων της προσφεύγει ακόμη στη φιλοσοφία του Ehrenfried Walther von Tschirnhausen (1651-1708). Το έργο του *Medicina Mentis: sive, Artis inveniendi praecepta generalia* (1695) επανεξετάζει τους όρους της λειτουργίας της νόησης μέσα από το πλέγμα των εμπειριστικών και ορθολογικών θέσεων. ⁶⁰⁵

Στη *Λογική* του Βούλγαρη απαντάται το φιλοσοφικό έργο *Philosophia Rationalis sive Logica, 1735* του Christian Wolff. Η φιλοσοφική πραγματεία του αξιολογείται ως οδηγός για τη διδασκαλία της Λογικής από τον Νεοέλληνα φιλόσοφο, καθώς αναγνωρίζεται μέσα από αυτή η σημασία της επιστημονικής μεθόδου του. ⁶⁰⁶ Ο ίδιος αναφέρει χαρακτηριστικά: «πργρ. φξγ΄. Τοις δε δη καθ΄ έκαστα Συλλογισμοίς, ους Εκθετικούς καλούσιν (ου γαρ δη περί τα εν μέρει και καθ΄ έκαστα, ασυλλόγιστον είναι τον άνθρωπον υποληπτεον (1), αρχαί άλλαι δικίω θεμελίων υποκαταβάλλονται. Καταφατικοί μεν γαρ όντες προσερείδονται τω αξιώματι, τω ταυτούσθαι και αλλήλοις τα τρίτω τινί ταυτά αποφαινομένω)»:

⁶⁰² Max Wundt, *Die deutsche Schulphilosophie im Zeitalter der Aufklärung*, Georg Olms Verlag Hildesheim: Zürich, New York 1992, σ. 220-223.

⁶⁰³ Johannes Franciscus Buddeus, *Elementa Philosophiae Instrumentalis seu Institutionum Philosophiae Eclecticae* (1703), Tomus I. *Logik*, Halae, 1703, II, *Metaphysik* III, *Ethik*, Halae, 1703, [ανατύπωση: J.Fr. Buddeus, *Gesammelte Werke*, τ. I-II. εκδ. Walter Sporn. Χίλντεσχάμ 2003].

⁶⁰⁴ Max Wundt, *Die deutsche Schulphilosophie ...ό.π.*, σ. 68, 104.

⁶⁰⁵ Walter Tschirnhausen, *Medicina Mentis sive artis inveniendi praecepta generalia. Editio nova*, Lipsiae, 1733 (Amstelalaedami, 1687) σ. 169 πβ. Günter Mühlprfordt, *Ehrenfried Walther von Tschirnhaus* (1651-1708), *Λειψία* 2008 σ. 105 Προσημειώνεται χαρακτηριστικά, πως ο «Τσιρναϊσίνιος ο Γερμανός ούτε την κατ΄ αυτόν Λογικήν επέγραψε, και τινές άλλοι των Νεωτέρων», Βούλγαρης, *Λογική*, ό.π., σ. 46.

⁶⁰⁶ Παν. Νούτσος, «Η λειτουργία του νεωτερικού πνεύματος στη Λογική του Βούλγαρη», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα (σημ. 86), 2005, σ. 337-343, ιδίως σ. 341-342-πβ του ίδιου «Η πρόσληψη των ιδεών του Christian Wolff. Η συμβολή των Επτανήσιων λογίων», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου* (Αργοστόλι – Λιξούρι, 17-21 Μαΐου 1986), τ. 4, Φιλολογία, Γλωσσολογία, Λαογραφία, Φιλοσοφία / επιμ. Γεώργ. Ν. Μοσχόπουλος.

Σημείωση (1) «Και μυρία ταύτα, και μάλιστα παρά τοις θεολογούσιν ή τω Ουόλφ (Wolff, σεσημείωται πργρ.352) ον οίς εκ των προφητουθέντων περί του Μεσίου, αυτόν γενέσθαι τον Κυρίον ημών τον αληθώς προσδοκώμενον, αποδεικνυούσι.» στις Λογικής Βιβλίον τέταρτον, περί Διανοίας, Κεφ. Δεύτερον, Περί Συλλογισμού, πργρ. Φνθ' (...).

Σημείωση (2) «Ο μεν ουν Ουόλφιος (Wolff) και τους Εκθετικούς Συλλογισμούς (ους και ιδιάζοντας αποκαλεί), προσίεται (πργρ. 352.), και τω κατά παντός ουχ ήκιστα, και τω κατά μηδενός, τοις λόγοις Συλλογισμόν άπαντα διατείνεται θεμελιούσθαι (πργρ. 353.) (προ δε του Ουολφίου και ο πολός το κλέος Λειβνίτιος (Leibniz), εν ταις προς τα Λωκίω Αντίρρησ. στις Λογικής Βιβλίον τέταρτον, περί Διανοίας, Κεφ. Δεύτερον, Περί Συλλογισμού, πργρ. Φνθ'». ⁶⁰⁷

Σημείωση (3) «Πργρ. ψκή. Ι. Και εάν ο του εν τη μείζονι υποκειμένου διορισμός αφευδός μετενέχθη επί το κατηγορούμενον, εν δε τη ελασσόνι ωσαυτός, τω κατά τιώ μείζονα υποκείμενω ορώ προσαφθή, Συλλογισμός συστήσεται των αμεθόδως συμπαιρενόντων εις (1). Οίον εάν υποκείται σώμα ύδατος ηττοβαρές. Ο δε τις συλλογίζεται. Άπαν σώμα ανέχεται υπό του ύδατος υπερβαρους τυγγάνοντος. Παν δε ξύλον ηττοβαρές του ύδατος εστί. Παν άρα ξύλον κτ. ⁶⁰⁸ (1) Ουόλφ. (Wolff) Λογ. Πργρ. 440. (Λογική Πραγματεία)».

Σημείωση (4) «και εάν ο Μέσος μετά προσδιορισμού τινός ληφθή αντί άκρου, το δε τοιούτο κουφοτέρα τινά επί του Συλλογισμού κρύψιν ωνόμασαν (1). Οίον πάσα έξις επίκτητος εστί. Αλλαμίω η έξις ή του μνημονικού έξις εστί, η άρα έξις του μνημονικού επίκτητος εστί. ⁶⁰⁹ (1) Ουόλφ (Wolff) Λογ. Πργρ. 434».

Το έργο του Georg Bernhard Bilfinger (1693-1750), ⁶¹⁰ *Institutiones Philosophiae Wolfianae utriusque contemplativae et activae, Lipsiae, 1735, 1742, 1762* ⁶¹¹ κοινοποιείται μέσα στο τρίτο κεφάλαιο της Λογικής, με τίτλο, «Περί Διαφόρων Βαθμών Πιθανολογίας, και της τούτων αυτών Ανακρίσεως».

Σημείωση (1). «Τοιαύτην τινά πραγματείαν, ην Λογικήν των Πιθανών προσειπόν ουδέν αλλά η τέχνην ωσάν της του πιθανού ανευρέσεως και των κατ' αυτό μέτρον στοχαστικήν,

⁶⁰⁷ Βούλγαρης, *Η Λογική*, 4, «περί Διανοίας, Στοιχεία της Συλλογιστικής Τέχνης», ό.π., σ. 408-409.

⁶⁰⁸ Βούλγαρης, *Η Λογική*, 4, «περί Διανοίας, Στοιχεία της Συλλογιστικής Τέχνης», ό.π., σ. 463.

⁶⁰⁹ Το σύγγραμμα του Christian Wolff έχει πλήρη τίτλο, *Philosophia rationalis, sive Logica, methodo scientifica pertractata et ad usum scientiarum atque vitae aptata. Praemittitur discursus praeliminaris de philosophia in genere*. Officina libraria Rengeriana, Francofurti (Frankfurt) et Lipsiae (Leipzig) 1732/40. Για την εκλαϊκευμένη λογική του Βούλγαρη, βλ. Τη γερμανική πηγή, Baumeister Friedrich Christian, *Philosophia definitiva hoc est definitiones philosophicae ex systemate Lib. Bar. a Wolf in unum collectae succinctis observationibus exemplisque perspicuis illustratae et a nonnullis exceptionibus vindicatar accesserunt praecipua philosophiae recentioris theoremata et indices locupletissimi*, Vitembergae 1750, σ. 331-336. Το έργο του ίδιου, M. Frid. Christ. Baumeisteri, *Institutiones philosophiae rationalis methodo Wolfii conscriptae: Cum privilegio pot. reg. pol. et elect. Sax Ahlfeldt Johann Joachim & Weinmann, Georg Friedrich sumtibus Io. Ioachimi Ahlfeldii et Ge. Frid. Weinmanni*, 1761, μεταφράστηκε στα ελληνικά περί τα μέσα του 18^{ου} αιώνα από τον Νικόλαο Βάρκοση και εκδόθηκε το 1795 με ακριβή τίτλο *Φρειδερίκου Χριστιανού Βαΰμαστέρου λογική ξυνοφανθείσα μεν υπ' αυτού λατινιστί μεθόδω μαθηματική κατά Βόλφιον μεταφρασθείσα δε από της λατινίδος εις την Ελλάδα φωνήν παρά του σοφολογιωτάτου διδασκάλου κυρίου Νικολάου Βάρκοσι του εξ Ιωαννίνων. Τύποις εκδοθείσα αναλώμασιν Αθανασίου Γεωργίου Μανούση εκ Σιατίστης, δι' επιμελείας και ακριβούς διορθώσεως σπουδαίου τινός (*) περί τα ενταύθα φιλοσοφικά μαθήματα ενασχολούμενος εν Βιέννη της Αουστρίας 1795 εν τη ελληνική Τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη*. Για το θέμα αυτό, βλ. σχετικά Ρωξάνη Αργυροπούλου, «Νεοελληνικές μεταφράσεις φιλοσοφικών έργων (1760-1821)», *Δευκαλίων*, τόμ. 7, Αρ. 21 (1978), 131-142, ιδ., 133-134, πβ. Πέτσιος, «Η διδασκαλία της Λογικής κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 351-378, ιδίως σ. 367.

⁶¹⁰ Βούλγαρης, *Η Λογική*, ό.π., σσ. 151-156· πβ. Wundt, *Die deutsche Schulphilosophie*, ό.π., σ. 184-185, 214-216 και passim· Georg Bernhard Bilfinger, *De Harmonia animi et corporis humani maxime praestabilita, ex mente illustris Leibnitii, commentario hypothetica*, Tübingae 1723, ³1741.

⁶¹¹ Βούλγαρης, *Η Λογική*, 4 ό.π., σ. 283.

προβαλέσθαι μεν λέγεται Λειβνίτιος (Leibniz), υποσχέσθαι δε ημίν εκδώσαν έφθη Ουόλφιος (Wolff) εν τη Λογική, πργρ. 593. Ταύτης απόπειραν ειληφάτες φέρονται εν διαφόροις συγγραμμάτιοις (Ουγένιος) τε, και οι Βερνύλλιοι (Wernweiler),⁶¹² και άλλοι ους Ουόλφιος τε αυτός καταλέγει (Ενθ. Ανωτ.) και Ουίγκλερος (Wingler) ο μετά κλέους καθ ημας εν Λειψίαϊς Φιλοσόφων Λογ. Πργρ. 1005 της δ' αυτής Μεθόδω, οίον τινά ίχνη και Σγραβεζάνδιος (Sgravenge) εν επιτομ της Λογικής Κεφ. ΙΖ', ΙΗ', ΙΘ', εμπαρασήγαγεν, εξ ου βραχέα άτσα εν τοις ανωτέρω και ημίν, έδοξε διέλθειν, ως δείγματα εσόμενα, της περί τα πιθανώς έχοντα απαιτουμένης περιεργίας και ανακρίσεως.»⁶¹³

Σημείωση (2). «Στο κεφάλαιο δεύτερον, Περί εννοιών ειδών τε διαφοράς, και τρόπον παντοίων στη σημ. (1) γίνεται αναφορά στο θέμα της μελέτης περί ειδών εννοιών: Διακεκριμένην και την μη πλήρη, είναι βούλεται ο Ουόλφ (Λογ. Πργρ. 92). Κακίζει γουν τον Λειβνίτιον ως την διακεκριμένην και πλήρη άμα υποτιθέμενον. Εκείνου δε οι θιασώται συνηχούσι ταυτά Βαυμείστερου⁶¹⁴ (Baumeister, Πργρ. 89) [...]».

Ο Βούλγαρης στρέφεται, επίσης, στις πτυχώσεις της σκέψης των φιλοσοφικών θεωρήσεων, στον αντίποδα του Wolff και των γεωμετρικών μεθόδων του. Ειδικότερα, αναφέρεται στο έργο *Andreae Ridigeri, Philosophi & Medici, De Sensu Veri Et Falsi, Libri IV*». Ο Andreas Rüdiger (1673-1731)⁶¹⁵ υπήρξε, άλλωστε, μαθητής του Christian Thomasius αποδεχόμενος την αισθησιοκρατία του δασκάλου του:⁶¹⁶

Σημείωση (1). «Των δε ηθικών τε και πολιτικών, εάντι των κατά τα ανθρώπινα. Ει γαρ και τους περί ταύτα δεινούς ατευκείν τα πολλά συμβαίνει περί τας προρρήσεις και σφάλλας (1), τι αντίς εκ των παιδευτών ελπίσειεν;». Μη προπετώς διά τούτο, το προγνωστικόν μετιέναι τοις Ιατροίς παρακινεί Ριδιγέρος (Rüdiger, βιβλ. Γ'. Κεφ. ή πργρ. Δ' περί Αντίληψ. Του Αληθή και του ψεύδ.) ος και περί Ιατρού τινός διεξίρσιν, ότι Μητρί, επί δυσί νοσούσαις θυγατράσιν υπερασχαλλούση, υπισχνεί το, και υπερεδιετείνεται, ή μιώ αχρείον του λειπού αυτόν, και ουδενός έσεσθαι άξιον, ειμή εντός ολίγου αποκαταστασήσριεν αυτή να θυγάτρια.»⁶¹⁷

⁶¹² Η μεταφυσική του Georg Bernhard Bilfinger (1693-1750) φέρει τον τίτλο *Dilucidationes philosophicae de Deo, anima humana, mundo et generalibus rerum affectionibus* Tübingen 1725. Ο ίδιος αξιοποιεί το αξίωμα της *προδιατεταγμένης αρμονίας* (prästabilierten Harmonie) από τον στοχασμό του Leibniz, αλλά απορρίπτει τη βολφιανή θεώρηση ότι η μέθοδος μπορεί να ιδωθεί ως αυτόνομος κλάδος της λογικής. Βλ. αναλυτικά, Anastassios Psilojannopoulos, *Von Thomasius zu Tetens. Eine Untersuchung der philosophiegeschichtlichen Voraussetzungen der theoretischen Philosophie Kants in repräsentativen Texten der Deutschen Aufklärung*, Humboldt Universität: Berlin 2013 (Diss.), σ. 187.

⁶¹³ Βούλγαρης, *η Λογική*, ό.π., σ. 180, 263·πβ. Johann Eduard Erdmann, *Versuch einer wissenschaftlichen Darstellung der Geschichte der neuern Philosophie*, vol. 1, Teile 1-2, E. Frantzen Riga und Dorpat 1834, σ. 359 κ.ε., 451.

⁶¹⁴ Ο Friedrich Christian Baumeister (1709-1785), ο πιο επιτυχημένος προπαγανδιστής της βολφιανής φιλοσοφίας και ο πιο συνεπής συγγραφέας στη χρήση της λατινικής γλώσσας για τον 18^ο αιώνα εξέδωσε τα εμβληματικά έργα του *Philosophia definitiva, h.e. definitiones philosophiae ex systemate Wolfii* Wien – Wittenberg 1735, *Institutiones philosophiae rationalis methodo Wolfii conscriptae* Wittenberg 1735 και *Institutiones metaphysicae* Wittenberg – Zerbst 1738. Βλ. σχετικά, Psilojannopoulos, *Von Thomasius zu Tetens*, ό.π., σ. 193.

⁶¹⁵ Βούλγαρης, *Η Λογική*, σ. 326, 346, 359, 360, 361, 463. Για το κατ' εξοχήν γνωστοθεωρητικό έργο του Andreas Rüdiger, βλ. τη πηγή *De sensu veri et falsi libri IV*, Halle, 1709, Lipsiae ²1722. Για τα έργα της Λογικής του του ίδιου, βλ. *Disputatio philosophica de usu et abusu terminorum technicorum in philosophia*, Lipsiae, 1700, *Disputatio philosophica de eo, quod omnes ideae oriuntur a sensione*, Lipsiae 1704.

⁶¹⁶ Wundt, *Die deutsche Schulphilosophie*, ό.π., σσ. 82-98 κ.ε.·πβ. Ευθύμης Παπαδημητρίου, «Η διδασκαλία της νόησης» του Christian Thomasius (1655-1728) *Μελέτη των Πηγών της Φιλοσοφίας του Γερμανικού Διαφωτισμού* Αθήνα, 1983, σ. 289-290, Πέτσιος, «Η Φιλοσοφία του πρώιμου Γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 107-109.

⁶¹⁷ Βούλγαρης, *Η Λογική*, 3, «Περί Κρίσεως», σ. 326.

Σημείωση (2). «Πργρ. τηστ'. Ουδέν ουν, ο μέρος οπωσούν καθίσταται της προτάσεως άλλο ρήμα, κυρίως σύνδεσμος εσται, ει μηδέ το ΕΣΤΙ τοιούτον, οπότε ύπαρξιν κατηγορούν του υποκειμένου, ως μέρος εν αυτή κείται (πργρ. ανώτ.). Ταύτη τοι και της συνδεσμικής του προσκατηγορούμενου δυνάμεως ακριβή τινύ έννοιαν ουκ εοίκασιν (1) εχηκέναι, οι το έχειν και το δειν ή οφείλιν ή ποιείν ή σκοπείν κτ. Του προσκατηγορήματος, ΕΣΤΙ, τινύ χρείαν εντίσι προτάσεσιν υπειληφότες πληρούν και διδάξαντες.» (1) Ότι τω ΕΣΤΙ μόνω το του Συνδέσμου έργον άχρι τούτου κεκλήρωται ουκ επαινεί ο νεώτερος Ριδίγερς (Rüdiger)».⁶¹⁸

Σημείωση (3). «Πργρ. υζ', ως εκ του υποκειμένου, πρόχειρον επί τας Υποθετικές μεταφράζειν. ού μόνον δε αλλά και τας απλάς αυτάς, προσληφθέντος του όν τω υποκειμένου, αείποτε ανυπομονούμενε λόγου (δι ον και η κατηγορία αληθούει) δικίω υποθέσεως, οίον ει ο άνθρωπος λογικός και νου, και επιστήμησ εστί δεικτικός. (3).» (3) Τω υποθετικίω ο Ριδίγερς (Rüdiger) εκ αξιού πρότασιν αποκαλείν εν τω περί Αίσθησ. Αληθή. Και ψουδ. Βιβλ. Β'».⁶¹⁹

Σημείωση (4). «Πργρ. υίθ': Η δε Αιτιολογική, η και ετέραν συνεπαγόμενη πρότασιν, υφ ησ το των όρων συμβατόν, ή ασύμβατον αιτιολογείται (1), «Τοιαύτη ή του Στίλπωνος, ουδέν απόλεσα «πόλεμος γαρ ου λαφυραγωγεί αρετίω. Οι εν τοις απνοοίς τόποις βραδέως γηράσκουσιν, ότι το γήρας σηδεπώντισ εστί, Εξενεχθείη δ' αν η αιτιολογούσα, και καθ' υπόθεσιν, και δια του επαναληπτικού ή. Ει αγαθός και οικτιρμών ότι αγαθός ή αγαθός». (1) Ουδ' αυτή δε η τιά Αιτιολογίαν φέρουσα, τοις Διαλεκτικοίς κομιδή αχρηστί, ως τω Ριδίγερω (άνθα ανώτ. Πργρ. ή.) δοκεί. Συντελεί γαρ εις βραχυλογίαν τοις συλλογίζόμενοις, ως εν τοις περί του Αιτιολογικού συλλογισμού ειρήσεται.»⁶²⁰

Σημείωση (5). «Πργρ. υκδ'. Η δε Διαζουκτική, οίον δει κτάσθαι νουν, η βρόχον. Και η πέντε πίνειν, ή τρία, ή μη τέσσαρα, Ενίοτε δε και υπό τοις συμπλεκτικοίς των μορίων, τινύ Διάξουσιν υπονοητέον, οίον άπαντα και μένει και κινείται, βία, και κατά φύσιν (1). Εναπαιτούνταιδε τη Διαζευκτική προτάσει προς ακρίβειαν, ο τε δεύτερος 9 πργρ. ρνη') και ο τέταρτος (Πργρ. ρξ') των όρων της ακριβούς διαιρέσεως με υποσημείωση: (1) Αριστ. Βιβλ. Α'. Κεφ. ή, περί Ουρανού. Δίο και καλώς σεσημείωται (Ριδιγ. / Rüdiger, Βιβλ. Β'. Κεφ. β'. πργρ. ιβ') εκ της διάνοιας μάλλον, ή εκ των μορίων χρεωσται τας τοιάς δε προτάσεις πολυπραγματείν.»⁶²¹

Σημείωση (6). «Πργρ. ψλα'. ΙΓ'. Τούτοις συγκαταλέγέσθωσαν, και οι εκ τεσσάρων όρων συνάγοντες (2). Οίον τω πολυγώνω διπλασίαισ ορθαίς (πλίω τεσσάρων) ισάριθμοι αι γωνίαι. Άρα τω πενταγώνω εξ ορθαίσ ισάριθμοι αι γωνίαι. Δήλον δε ότι των του συναγομένου όρων, υπό τους τεθέντος τελούντων ή περί εκείνου κρίσις και περί τούτους έχει το βέβαιον διά τιά υπαλληλίαν Αναλύσειε δ' αντίσ αμαρώς τους τοιούτους, εις συλλογισμούς δύο. (1) Περί τούτων Ριδιγέρ./ Rüdiger Βιβλ. Β'. Κεφ.ή, ως άρα επί Συλλογισμού ειδός τε και μορφίω ανακληθείναι μη έχοντα. Καίτοι συλλογισμοί κακτουτών ανακύψουσιν ως άριστα τω κλεινώ Ουίγκλ. (Wingler, πργρ. 908 σεσημείωται) της σχέσεως των εν τη θεωρητική προτάσει ορών θεωρούμενης.»⁶²²

Επομένως, ο Έλληνας εισηγητής της νεωτέρας γερμανικής φιλοσοφίας στην Ελλάδα, Ευγένιος Βούλγαρης,⁶²³ μας αποδεικνύει μέσα από το έργο της Λογικής του⁶²⁴ ότι στη

⁶¹⁸ Βούλγαρης, *Η Λογική*, 3, ό.π., σ. 346-347.

⁶¹⁹ Βούλγαρης, *Η Λογική*, 3, ό.π., σ. 359.

⁶²⁰ Βούλγαρης, *Η Λογική*, 3, ό.π., σ. 360.

⁶²¹ Βούλγαρης, *Της Λογικής* 3, ό.π., σ. 361.

⁶²² Βούλγαρης, *Της Λογικής Βιβλίον τέταρτον*, «Περί Διανοίας», σ. 463.

⁶²³ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας, Βιβλίον πρώτον*, ό.π., σ. 3, 99.

⁶²⁴ Ευγ. Βούλγαρης, *Τα αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις: ήτοι τα περί των φύσει όντων φιλοσοφούμενα επιτετημένως μεν, σαφώς δε ως οίόν τε εκ διαφόρων Φιλοσόφων αωτευθέντα / υπό Ευγενίου του Βουλγάρεωσ σχολαρχούντος ποτέ έν τε Ιωαννίνοις, φθωνι, και Βυζαντίω νυν δε φιλοτίμω δαπάνη εκδοθέντα των τιμωτάτων, και φιλογενών αυταδέλων όπως αν δωρεάν διανεμόιντο τοις φιλομαθέσι Νέοις. Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εν τη Ελληνική Τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη, 1805, πβ. Παν. Νούτσος, «Η λειτουργία του νεωτερικού πνεύματος στη Λογική του Βούλγαρη», *Δωδώνη* 13 (1984), 139-144.*

σκέψη του είχαν συγχωνευθεί με εκλεκτικό τρόπο η αρχαία ελληνική φιλοσοφία και τα επιτεύγματα της νεώτερης επιστήμης.

2.1. Η μεταφυσική και η φυσική: Γερμανικές επιδράσεις

A. Τα γερμανικά Στοιχεία Μεταφυσικής

Σε ό,τι αφορά στη δυτική παιδεία του, ο Ε. Βούλγαρης «εισήγαγε εις το γένος του την υπό Βάκωνος και Λωκίου και Λειβνίου [sic] και Βολφίου μεταρρυθμίσαν φιλοσοφίαν».⁶²⁵ Τα *Στοιχεία της Μεταφυσικής* του (797 σελίδες) εκδόθηκαν στη Βενετία το 1805, από το Τυπογραφείο του Νικολάου Γλυκέος του εξ Ιωαννίνων, με επιστασία-επιμέλεια του Σπυρίδωνος Βλαντή (1765-1830), σχολάρχη του *Φλαγγινειανού Φροντιστηρίου* και με δαπάνη των αδελφών Ζωσιμάδων. Το έργο αυτό πραγματεύεται ζητήματα *Οντολογίας, Κοσμολογίας, Ψυχολογίας και Θεολογίας*. Πρόκειται για διδακτικές σημειώσεις των παραδόσεων του Βούλγαρη από την εποχή της διακονίας του και της σχολαρχίας του στα Ιωάννινα, στη Κοζάνη και στη Κωνσταντινούπολη. Ο Κούμας αναφέρει σχετικά με το έργο αυτό πως διδάχθηκε «επί πέντε ενιαυτούς» στην Αθωνιάδα σχολή.⁶²⁶

Η ερμηνευτική προσέγγιση της μεταφυσικής ανακύπτει εκτός από την αριστοτελική εκδοχή της, από τις θεωρίες του Gottfried W. Leibniz και από αναφορές του Christian Wolff στο έργο «*Philosophia sive Ontologia* (1730, 168)».⁶²⁷ Στο κεφάλαιο περί Οντολογίας, ο Βούλγαρης πραγματεύεται θέματα *Αρχών* και *Αιτιών*. Στο «κεφάλαιο δεύτερον», γίνονται θεωρηματικές (εννοηματικές) και αξιωματικές (εποπτικές) προσεγγίσεις περί εννοιών της Αρχής. Στη θεώρηση περί *λόγου του εις πειθώ αποχρώντος* (πργρ. Λζ') περιλαμβάνεται⁶²⁸ η σχετική σημείωση (1) «τω μεν ουν αποχρώντι τούτω λόγω, ουχ όσον τω αποχρών, απειροκάλως δε πάντη, οι εκ της Γερμανών καθ' ημας φιλοσοφήσαντες. (1)». Στο «κεφάλαιο τρίτον» «περί όντος ή μη όντος, δυνατού κ' αδυνάτου υπάρχοντος κ' μέλλοντος, αναγκαίου ενδεχομένου» υπάρχουν παραπομπές σχετικά με την Οντολογία του Baumeister, ενώ στο Α'

⁶²⁵ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τ. 1, ό.π., σ. 25. Για το θέμα αυτό βλ. σχετικά, W.G. Tennemann, *Σύνοψις της Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, μτφρ. Κ. Μ. Κούμα, Προλεγόμενα Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου, Επιλεγόμενα, "Ο Κούμας ως φιλόσοφος", Ρ.Δ. Αργυροπούλου. Φωτοτυπική ανατύπωση της πρώτης εκδόσεως, 1973, επανέκδοση 2009, σ. 209, [Οι Έλληνες: Διαφωτισμός – Επανάσταση (Επιλογή από το έργο «Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων», τ. ΙΒ', Βιέννη 1832, σ. 518-677, 736-744), Αθήνα 1998, σ. 566. Βλ. ακόμη, Ι. Δελλής. «Η σύλληψη της «Μεταφυσικής» στον Ευγένιο Βούλγαρη και τα αρχαιοελληνικά και ευρωπαϊκά πρότυπά της», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006, επιμ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, εκδ. Κανάκη 2009, σ. 477-492.

⁶²⁶ Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τόμ. 1, ό.π., σ. 25.

⁶²⁷ Βούλγαρης, *Στοιχεία της μεταφυσικής, Τμήμα Α', υπό Ευγενίου του Βουλγάρεως ... η Οντολογία Επιστασία Σπυρίδωνος Βλαντή, Βενετία, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων 1805.*

⁶²⁸ Βούλγαρης, *Στοιχεία της μεταφυσικής*, σ. 29-30.

μέρος του δεύτερου κεφαλαίου περί εννοίας του όντος (πργρ 23) παρατίθεται στα λατινικά σχετικό χωρίο.

Σημείωση (2). Είπα quod actu existit, id quoque debet esse possibile. Τουτέστι το ενεργεία υπάρχον, τούτο κι δυνατόν είναι, εισίν οι της καθ' ημάς (1) θαρρούντως αποχρέμπτονται, κι τους αρχαίους, τούτο αξούντας, εν τοις φάσιν, ως ab esse ad posse valet consequential, από του είναι οσπί το δύνασθαι ορθώς εισβάλλειν, όστι μάρτυρας προσεπεγόμενοι.⁶²⁹

Στο πέμπτο Κεφάλαιο για τα «περί ουσίας, ιδίου και συμβεβηκότος, δυνάμεως τε, ή ενεργείας ή περί φύσεως», γίνεται αναφορά σε νεωτέρους δυτικούς φιλοσόφους, οι οποίοι προβάλλουν την έννοια του *εσχάτου υποκειμένου* (substantiam) αλλά και *αυτού με υπόσταση* (essentiam).⁶³⁰ Στο θεώρημα ΡΗ' παρουσιάζεται το πόρισμα (πργ. Σμβ') *το άρα Ον, εστίν Εν.* (πργ. Ρνς') με την σημείωση (3): «των απλών ουσιών, όπως παρουσιάζονται συγκροτημένες και μέσα από τους καθ' ημάς Λειβνίτιους κ' Ουολφίω».⁶³¹ Η θεωρία της *μοναδολογίας* του Leibniz κοινοποιείται στο έργο αυτό με τη σημείωση (4): «ταις δε μονάσιν, ων οι Γερμανοί Φιλόσοφοι καθ' ημάς όλαις προΐστανται ταις δυνάμεσι και τοι εκτάσεως τε και σχήματος απηλλαγμαστύες, δραστηρίων, αλλ ουν εκ οιδ ων τινών και αυταίς δυνάμεων μετεστιν».⁶³² Για την ενέργεια ως αρχή που μεταβάλλεται από μόνη της (εξ ορισμού), για να οδηγηθεί στην ουσία, τίθεται η σημείωση (5):⁶³³ «(πργ. Σοα') Καλώς κι οι γερμανοί Φιλόσοφοι την ενεργείαν, κι το πάθος μεταβολώ ορίζονται, είχε αρχή της μεταβολής ταύτης η δύναμις, ως κι Αριστοτέλης (1) δοκεί. (πργ. Σξη', σο')». Στη σημείωση (6) «ταύτη, τον κατά τους Γερμανούς ορισμόν εγκριτέον είναι δοκεί, κι ενέργειαν αποδοτέον, αρχής εαυτίω μεταβαλλούσης, ήτοι της κίνησεως αυθ' οποιασούν μεταβολής αρχής, αφ' εαυτής μη μεταβαλλούσης, τουτέστιν εκ του εναντίου, ετεροκινήσιαν». Για το θεώρημα του ΡΚστ' «κατ' ιδέαν, και νοερόν ειπείν, το υστερογενές, και κατ' ασπίνοιαν, ουκ ουδιευατώς» βασίζεται ο Βούλγαρης στην Οντολογία του Wolff (Ουολφίου, Metaf. Tom. I).⁶³⁴ Στο θεώρημα (ΡΛΕ') «περί Ταυτότητας και Ετερότητας, Ομοιότητος ή Ανομοιότητος, Ισότητος ή Ανισότητος» (πργ. Τια') ακολουθείται η συλλογιστική του Friedrich Christian Baumeister (1709-1785) (κεφ. Ε', πργ. Λξ').

«Σημείωση (7) Οι δε Γερμανοί απλώς μου είναι ταύτα βούλονται, ων ουδέν εστιν θαρείν εν θάτερω ο μη κι θάτερω πάρη, Ει γάρτι, προς τι, φάσιν, έξει τα της ταυτότητος».⁶³⁵

⁶²⁹ Για την οντολογική θεώρηση του Baumeister, βλ. Βούλγαρης, *Στοιχεία της μεταφυσικής*, ό.π., σ. 110.

⁶³⁰ Για την Οντολογία του Christian Wolff, βλ. Βούλγαρης, *Στοιχεία της μεταφυσικής*, ό.π., σ. 125.

⁶³¹ Βούλγαρης, *Στοιχεία της μεταφυσικής*, ό.π., σ. 132.

⁶³² Βούλγαρης, *Στοιχεία της μεταφυσικής*, ό.π., σ. 134.

⁶³³ Βούλγαρης, *Στοιχεία της μεταφυσικής*, ό.π., σ. 152.

⁶³⁴ Βούλγαρης, *Στοιχεία της μεταφυσικής*, ό.π., σ. 161.

⁶³⁵ Βούλγαρης, *Στοιχεία της μεταφυσικής*, ό.π., σ. 177.

Το θεώρημα ΡΛΘ' (πργ. Τκβ') αφιερώνεται στον Leibniz, ο οποίος θα προβεί στον διαχωρισμό τόπου και χρόνου και στην καθ' υπόσταση ετερότητα, επισημαίνοντας πως δύο όντα είναι αδύνατο να είναι όμοια μεταξύ τους πάντα και παντού.

Σημείωση (8). «Ο μετ' ευκλείας εν δρα τοις Γερμανοίς κ προ πολλού φιλοσοφήσας Λειβνίτιος, κι περαιτέρω χωρήσας του προτεθέντος, απισχυρίσατο, ως κι του τόπου, και του χρόνου και της καθ' υπόστασιν ετερότητος υπεξαίρεμέσττων, όντα δύο πάντη πάντως όμοια αλλήλοις υπόστωνα αδύνατον. [...] Για το πόρισμα πργ. Υιδ' «Αρα το όλον μείζον εκάστου των μερών των αυτού και δη στη πργ. Υιε' και για το θεώρημα περι του Απλού ή του Συνθέτου και κυρίως στη πργρ. Υιστ'»⁶³⁶.

Στη συνέχεια, ο Βούλγαρης σημειώνει ότι (Σημείωση 9) «το σύνθετο δεν μπορεί να υφίσταται παρά μονάχα στη περίπτωση που όλα τα μέρη ξεχωριστά ληφθούν συνολικά υπόψη τους» βασιζόμενος στα πρότυπα της Οντολογίας του Christian Baumeister (μέρος Α', Κεφ. Ι, πργ. 76).

Περνώντας στα ζητήματα Κοσμολογίας διαπιστώνεται η σαφής επίδραση από το έργο του Chr. Wolff *Εν Κοσμολογία του κατά γένος*.⁶³⁷ Από τα Προλεγόμενα ο νεοέλληνας στοχαστής προσεγγίζει την Κοσμολογία ως επιστήμη και εξηγεί:

Σημείωση (1). «Πρώτος εν τω ούτος έχουσαν Επιστήμιω πεπραγματούμβυος, ο παρά τοις Γερμανοίς μου κλέους καθ' ημάς φιλοσοφήσας Ουόλφιους φέρεται».

Ο Έλληνας λόγιος στρέφεται στο στοχασμό του W. G. Leibniz και για ζητήματα Θεολογίας: Στη Σημείωση (2) αναφέρεται στα περι *υπάρξεως Θεού και προσόντων όστις προς Λειβνίτιο* (βλ. σ. 98) και ταυτόχρονα σε θεωρηματικά αξιώματά του (ΚΒ', πργ. Φμ').

Στη Σημείωση (3) προσλαμβάνεται «ο κατά τους Γερμανούς ορισμένος λεγόμενος 'λόγος', του πλείω τινά συνυπάρχειν τόπος ουκ έστι».⁶³⁸

Αξίζει να επισημάνουμε ότι η οντολογία του Wolff (πργ. 572) θα τεθεί από τον Βούλγαρη ως μεθερμηνεία των θεωρήσεων *ουδ' οι περι τον Γερμανόν Ουολφίον*.⁶³⁹ Αυτή την άποψη επιρρώνει ο Βούλγαρης μέσα από τη Σημείωση (4). «Επί τούτοις ουδ' η πείρα τοις Γερμανοίς έσχατον ακμάσασα αίρεσις, των ατόμων πάντη απεσχέτο».

Σχετικά με τη Σημείωση (5). «προπήγορου Λειβνίτιου και του Ουολφίου τε ο μετ' εκείνον θερμού συνήγορου» κοινοποιείται η θεώρηση του *είδους μονάδων, ας και φύσεως ατόμων* του Ουολφίου (πργ. 186). Σε αυτή ο Βούλγαρης καταλήγει: «στα περι τούτων φιλοσοφούντες, ως ούτως αν έμεινον της δυναμεολογίας των Γερμανών, της τοσοούτων καθ'

⁶³⁶ Βούλγαρης, *Στοιχεία της μεταφυσικής*, ό.π., σ. 180.

⁶³⁷ *Στοιχεία της μεταφυσικής, Τμήμα Β', υπό Ευγενίου του Βουλγάρεως ... η Κοσμολογία Επιστασία Σπυρίδωνος Βλαντή, Βενετία, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων 1805.*

⁶³⁸ Βούλγαρης, *Στοιχεία της μεταφυσικής*, ό.π., σ. 105.

⁶³⁹ Βούλγαρης, *Στοιχεία της μεταφυσικής*, ό.π., σ. 130.

ημάς τον θρουν διεγειράσης εν απιγνώσει γενοίμεθα» σύμφωνα με την γερμανική πηγή *En Πρακτικά της εν Λειψία Ακαδημ. Έτει 1695*, σ. 145, έτη 1694, σ. 113, 1698, σσ. 434, 439». ⁶⁴⁰

Γίνεται λοιπόν σαφές ότι η μεταφυσική θεωρία του Leibniz και του Wolff αποτελεί για τον Έλληνα στοχαστή μία παραδοχή των *πεπραγμένων εν φιλοσόφοις*.

Στο Βιβλίο Γ' περί *Ψυχολογίας*, παρουσιάζονται ξανά η φιλοσοφική θεώρηση της *μοναδολογίας* για την παρωθητική δύναμή της και η *ψυχή αριθμός όστις εαυτόν κινών*, κατά το Πυθαγόρειο θεώρημα. Ο Βούλγαρης βασίζεται στους «νεωτέρους επισημοτάτους της ψυχής προστάται ώφθησαν διαπρύσιοι», ⁶⁴¹ οι οποίοι ακολουθούν τα «εν τοις περί των Αρχ. Της Φιλοσοφίας εν τοις Πρακτ. Των κατά τινά Λειψίαν Φιλοσόφων, Τόμ. Ζ' της Αναπληρωμάτων Τμήμ. Ια'» (ΙΗ', 85). Η φιλοσοφία του Leibniz για τη σύσταση της νόησης ως μηχανισμού σκέψης και λόγου διαφαίνεται ως εξής μέσα από τη Σημείωση (1): «παρά τοις Γερμανοίς προ πάντων ουκλεεστάτους πάροις η καν ακαρεί του νοητικού παύλα της ψυχής αυτής αντίκρυς όστιν απονέκρωσις» (Metaf. Tom. III.).

Επιπλέον, στα πορίσματα περί *μεταφυσικής ψυχολογίας* προβάλλεται η θεωρία του «ουκ αποδεκτέου δε ο Γερμανού Βαυμαϊστέριου (Baumeister, 1)». Η ικανότητα της φαντασίας του ατόμου, σε αντίθεση με τα άψυχα όντα, η αίσθηση της τέρψης (ηδύ) ως φάση ολοκλήρωσης, η ερμηνευτική προσέγγιση της ελευθερίας των Γερμανών φιλοσοφούντων ⁶⁴² είναι μόλις μερικές ιδέες, οι οποίες βασίζονται στο ομώνυμο έργο του Γερμανού στοχαστή «*Εν Επιτομ. Μετάφρ. Πνευματολ. Πργ. 191, 261, τουτέστι τοις γραωδέσι λήροις οι του εφ ημίν αναξοπέις Γερμανοί Φιλόσοφοι*». ⁶⁴³

B. Τα Αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις

Τα πειράματα στα εγχειρίδια φυσικής φιλοσοφίας του 18ου αιώνα επιβεβαίωσαν την ύπαρξη της *λειβνίτειας vis viva* και αυτής του Christian Wolff. Στο έργο *Αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις* (1805) του Βούλγαρη προβάλλεται η επιτομή της γερμανικής φιλοσοφίας, κατά το παράδειγμα του Πλουτάρχου *περί της συγκομιδής του φιλοσοφικών Αιρέσεων*. Η νέα φιλοσοφική γνώση των εκπροσώπων «τοις περί Λειβνίτιον, κι Ουόλφιον, έκτασις, κι δύναμις ενεργητική, κι δύναμις παθητική, άμα τα τρία την Σωμάτων ουσίαν συνιστώντι πληρούσι». Η μεθοδολογία του Leibniz συστήνεται καθώς «Λειβνίτιος, κι Ουόλφιος ο προς εκείνον τω

⁶⁴⁰ Βούλγαρης, *Στοιχεία της μεταφυσικής*, ό.π., σ. 151, 171.

⁶⁴¹ *Στοιχεία της μεταφυσικής, Τμήμα Γ', υπό Ευγενίου του Βουλγάρεως ... η Ψυχολογία Επιστασία Σπυρίδωνος Βλαντή, Βενετία, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων 1805*, σ. 64.

⁶⁴² Βούλγαρης, *Στοιχεία της μεταφυσικής*, ό.π., σ. 261.

⁶⁴³ Για τη θεωρία της Πνευματολογίας του Baumeister βλ. Βούλγαρης, *Στοιχεία της μεταφυσικής*, ό.π., σ. 282.

όντι Πόλεως, εκ μονάδων συγκείσθαι τα πάντα βάλλονται». Οι αναλύσεις της τετράπτυχης θεματικής των μονάδων του Leibniz (Θεός, κεκοσμημένη Ψυχή, άλογη ψυχή, σώμα) αντλούνται από τα θεωρήματα και τα πορίσματα της φιλοσοφίας του Buddeus στην ομώνυμη γερμανική πηγή του *Βουδδαίος επιτομ. Φίλος. Ισορ. Πργ. 31. Κεφ. Στ΄. Όσα δε και τα πρακτ. Των σοφ. Της εν Λειψία ακαδημ.*⁶⁴⁴ Για τη μαθηματική προβληματική του και τους *αποχρώντες λόγους* πρόσληψης σύνθετων συλλογισμών του προτείνονται «ενθέντοι κ΄ κατά το Λειβνιτίου σύστημα, προτεθείη αν ως πρόβλημα μεταφυσικό-γεωμετρικόν τοιούτον: δοθείσης της καταστάσεως ενός στοιχείου, διορίσαι την τε παρωχηκυίαν, κ την ενεστώσαν, κ΄ την εσομένην, τας του παντός καταστάσεις ο μόνος οίος εστίν επιλύειν Γεωμετρής ο αιώνιος και απειρόσοφος».⁶⁴⁵

Ο Βούλγαρης επισημαίνει: «Βουλοίμην αν τοις περί Λειβνίτιον κι Ουόλφιον συνθέσθαι έχειν, οξέως ούτω κι υψηλώς φιλοσοφούσιν, αλλά των εκείνοις δοκούντων τα πολλά, δει γαρ τ΄ αληθές φάναι, δύσπεπτα κ΄ αυτοίς ήπου, εμοιγέ δε ουδαμώς ξυνετά».

Τα κοσμολογικά στοιχεία τίθενται σε συνάρτηση με τη νεωτερική φιλοσοφία του Christian Wolff: «Τοιγαρούν επί των αναγκαίων κινήματων, το λειβιτιανόν πρόβλημα χώραν έχειν ομολογούμεν, επί δε των ελευθερων κι αδιαφόρων, δοθείσης της καταστάσεως ενός στοιχείου, η παρωχηκυια, κ η ενεστώσα, κ΄ η εσομένη, αι του παντός καταστάσεις, καθ΄ εαυτας εισιν αδιόριστοι».⁶⁴⁶ Τα θεωρήματα του *Ουολφίου (Παρά τη Φίλος. Καστελλιτ, 1. Κεφ. Θ΄, της Φυς. Πργ. 173)*, η ανάλυση του *Λειβνίτιου περί δυνάμεων Παθητικής και Αντενέργησις (Φίλος. Του Καστελλετ., Κεφ. Η΄, πργ. 141-2, σσ.71-72.)* και περί ύπαρξης του θείου και τα λεγόμενα του Samuel Clarke (Κλάρκιου, 1675-1729), ως συστατικά της θεματολογίας περί φυσικής φιλοσοφίας, αποτελούν στοιχεία που αντλούνται από τη νεωτερική γνώση και άλλων *περικλεών σοφών ανδρών* του ευρωπαϊκού πνεύματος: «Βερνιβίλλιος (Wernweiler), Έρμαν (Hermann), Πολίτος (Pölitz), Ριχθέριος (Richter) και Σγραβεζάνδιος (Sgravenge)».

Τέλος, γίνεται αναφορά στη θεωρία του *Πίνακος των Κλιμάτων παρά Ουολφίω, Στοιχεία Φυσικής (πργ. 1097, Α΄ μέρος, πργ. 75, σ. 324.)*, ο οποίος «εξηπατήται λαμπρώς άρα Ουόλφιος (1) εισηγούμενος επί των θραύσεων ως το ημίτονον της γωνίας της επιπτώσεως, προς το της θραύσεως εστίν ωρισμένως ως η ταχύτης ή του φωτός προ της θραύσεως, προς την ταχύτητα την μετά την θραύσιν» (Christian Wolff, *Στοιχ. Μαθ.* τομ. Γ΄, σ. 177, εκδ. εν Γενέβη, σελ. 378).⁶⁴⁷

⁶⁴⁴ Βούλγαρης, *Στοιχεία της μεταφυσικής*, ό.π., σ. 34.

⁶⁴⁵ Βλ. ενδεικτικά, Μ. Πατηνιώτης, *Απόπειρες διαμόρφωσης επιστημονικού λόγου στον ελληνικό χώρο του 18^{ου} αιώνα. Αρχές της φυσικής φιλοσοφίας στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη και του Νικηφόρου Θεοτόκη* (διδασκαρική διατριβή), Διαπανεπιστημιακό Πρόγραμμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας των Επιστημών και της Τεχνολογίας, Αθήνα 2001, σ. 35-36.

⁶⁴⁶ Για την θεωρία της Κοσμολογίας του Wolff, βλ., ό.π., Βούλγαρης, *Στοιχεία της μεταφυσικής*, σ. 37, 55, 74-96, 126, 267, 324.

⁶⁴⁷ Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τ. Α΄ ό.π., σ. ι΄ και τ. Β΄, ό.π., σ. 14.

3. Ο μετακενωτής Δημήτριος Ν. Δάρβαρης (1757-1823)

A. Η γερμανική παιδεία του

Η περίπτωση του Έλληνα λόγιου της διασποράς Δημητρίου Ν. Δάρβαρη (1757-1823), στην οποία θα σταθούμε στη συνέχεια, είναι αυτή που μας κληροδότησε σημαντικές μεταφράσεις έργων Μεταφυσικής και Λογικής του Γερμανού διαφωτιστή Friedrich Christian Baumeister⁶⁴⁸ (1709-1785). Η μεταφραστική δραστηριότητά του χωρίς ωστόσο στη παρούσα διατριβή να εξαντλείται ως μεμονωμένο ζήτημα μελέτης, εξετάζεται εδώ, κατ' ουσίαν ως ένδειξη επιρροής ενός ανανεωτικού ρεύματος στη παιδεία της Τουρκοκρατίας και πρόσληψης των θεωρητικών συστημάτων της γερμανικής φιλοσοφίας του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού. Ο Δάρβαρης αποτελεί ασφαλώς μια ακόμη χαρακτηριστική περίπτωση προσωπικότητας των κοινών γραμμάτων που συνέβαλε στη διάδοση της φιλοσοφικής διδασκαλίας των ελληνικών σχολείων της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Στα φιλοσοφικά του κείμενα τα οποία υπήρξαν σε χειρόγραφο μορφή κατά τον 18^ο αι. θεμελιώνεται το έργο του γερμανού συγγραφέα Fr. Chr. Baumeister και συγχρόνως αποτελούν μεταφράσεις στην ελληνική που εντοπίζονται σύμφωνα με την Β. Χατζοπούλου σε Κώδικα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης (αρ. 91)⁶⁴⁹.

Σε αυτή τη κατεύθυνση είχαν στραφεί φυσικά κι άλλοι Έλληνες λόγιοι της εποχής με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη μεταφραστική δραστηριότητα του Νικόλαου Βάρκοση⁶⁵⁰ πάνω σε έργα της εποχής του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού, τα οποία έγιναν γνωστά στα Ελληνικά σχολεία κατά τον δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Ένα χειρόγραφο της μεταφυσικής του Baumeister εντοπίζεται στη βιβλιοθήκη του μοναστηρίου του Αγίου Ιωάννη ενώ η Λογική και η Μεταφυσική του μεταφράστηκαν από τα λατινικά στα ελληνικά

⁶⁴⁸ Για το ζήτημα αυτό βλ. ενδεικτικά Ρωξάνη Αργυροπούλου – Άννα Ταμπάκη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 20, [Διαθέσιμο στον ιστότοπο <http://users.uoa.gr/~atabaki/Diaphotismos.pdf>].

⁶⁴⁹ Πβ. Βενετία Χατζοπούλου, «Η Παιδεία στην Κοζάνη κατά τον 18ο αιώνα μέσα από τα χειρόγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης», Κοζάνη, 600 χρόνια ιστορίας. Γένεση και Ανάπτυξη μιας Μακεδονικής Μητρόπολης. Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας (Κοζάνη 27-30 Σεπτεμβρίου 2012), (επιμ.) Χαρ. Καρανάσιος, Κ. Ντίνας, Δ. Μυλωνάς, Δ. Σκρέκας, Κοζάνη 2014, σ. 247.

⁶⁵⁰ [Friedrich Chr. Baumeister] *Φρειδερίκου Χριστιανού Βαῦμαστέρου λογική ξυνοφανθείσα μεν υπ' αυτού λατινιστί μεθόδω μαθηματική κατά Βόλφιον μεταφρασθείσα δε από της λατινίδος εις την Ελλάδα φωνήν παρά του σοφολογιώτατου διδασκάλου κυρίου Νικολάου Βάρκοσι του εξ Ιωαννίνων. Τύποις εκδοθείσα αναλώμασιν Αθανασίου Γεωργίου Μανούση εκ Σιατίστης, δι' επιμελείας και ακριβούς διορθώσεως σπουδαίου τινός (*) περί τα ενταῦθα φιλοσοφικά μαθήματα ενασχολούμενος εν Βιέννη της Αουστρίας 1795 εν τη ελληνική Τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη. Για το θέμα αυτό βλ. σχετικά, Emanuel Turczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen ...*, ό.π., σ. 169-175· Ρωξάνη Αργυροπούλου - Λούγγη, «Νεοελληνικές μεταφράσεις φιλοσοφικών έργων (1760-1821)», ό.π., 131-142.*

από τον Βάρκοση (γύρω 1795), που δίδασκε στη Κοζάνη. Στη βιβλιοθήκη του Γεώργιου Ζαβίρα (1744-1804)⁶⁵¹ στη Βουδαπέστη και σε σχολεία του Ιασίου υπάρχουν μαρτυρίες για την ύπαρξη μεταφράσεών του. Αυτά, ως σύνοψη των λατινικών έργων του Wolff, συνέβαλαν στη διάσπαση της νεοαριστοτελικής παράδοσης στον ελληνικό χώρο. Μία περιληπτική διασκευή από το ομώνυμο έργο *Institutiones Metaphysicae* (1738) κυκλοφόρησε από τον Δάρβαρη στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.⁶⁵² Ο Γερμανός συγγραφέας αναπαράγει τις φιλοσοφικές θέσεις του δασκάλου του σε συνάρτηση με τη σχολική χρησιμότητά τους. Προσκολλημένος στη σκέψη του Wolff, δεν καταφέρνει να ξεχωρίσει για την παραγωγή πρωτότυπων φιλοσοφικών θέσεων. Η μετάφραση του Baumeister εκπονήθηκε από τον Δάρβαρη στο πολυεθνικό και πολύγλωσσο περιβάλλον της Βιέννης, όπου η ελληνική παροικία κατά τις αρχές του 19^{ου} αι. βρίσκεται στο απόγειο της ακμής της. Αντιπαραβάλλοντας το πρωτότυπο μεταφραστικό έργο, προκύπτει ότι ο Δάρβαρης παραλείπει τμήμα του. Πρόκειται για μία γενική εισαγωγή *περί Φιλοσοφίας* και απηχεί αριστοτελικές απόψεις, όπως η διάκριση των γνωστικών τομέων σε θεωρητικούς και πρακτικούς. Η βασική επιδίωξη του Έλληνα λόγιου ήταν η μεταφραστική εκδοχή του να αποτελέσει μεθοδικό εγχειρίδιο Μεταφυσικής. Ο ίδιος αναφέρει μέσα από Σημειώσή (1) του πως η «Η Οντολογία ως γενική επιστήμη δεν μπορεί να επέχει θέση Φιλοσοφικού Λεξικού και η χρήση φιλοσοφικών λεκτικών νεωτερισμών δεν μειώνει την αξία και τη χρησιμότητά της».⁶⁵³

Η φιλοσοφία στη σκέψη του Δάρβαρη είναι μία προεπιστήμη. Είναι απαραίτητη στους νέους, γιατί είναι το μέσο που τους ανοίγει τον δρόμο για τη γνώση, την κριτική σκέψη και την ευδαιμονία. Κατά τη φοιτητική του περίοδο σε γερμανικές πόλεις (Halle, Leipzig) ο Δάρβαρης έρχεται αντιμέτωπος με το πρωσικό μεταρρυθμιστικό πανεπιστημιακό σύστημα. Εξάλλου, η ίδρυση ορισμένων γερμανικών Πανεπιστημίων (Halle, 1694, Göttingen, 1737) σηματοδότησε τον εκσυγχρονισμό της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στο γερμανόφωνο

⁶⁵¹ Ο Γεώργιος Ζαβίρας (1744-1804), ένας από τους διαπρεπέστερους «γερμανίζοντες λογίους» της Παιδαγωγικής του νεοελληνικού Διαφωτισμού από τη Σιάτιστα της Μακεδονίας, ανιψιός του Μιχαήλ Παπαγεωργίου και μαθητής του Νικολάου Βάρκοση, βρέθηκε το 1770 στη Κολωνία της Γερμανίας, «*διατρίβων ηκρόασθη την νεωτέραν φιλοσοφίαν*» και λόγω της φιλομάθειας του δημιούργησε τη δική του βιβλιοθήκη. Ο ίδιος ξεχώρισε για τη συγγραφική δραστηριότητά του και αναδείχθηκε μέσα από αυτή, ως ένας από τους «φιλοπονέστερους και χρησιμότερους λογίους του έθνους». Αναφέρω, ενδεικτικά, ανέκδοτα έργα του με σαφείς γερμανικές επιδράσεις: 1. *Ιωάννου Καλβίνου βίος ερασιθείς εκ διαφόρων Λατίνων, Γάλλων, και Γερμανών συγγραφέων*, 2. *Ιστορία χρονολογική των Παπών από του αποστόλου Πέτρου μέχρι Πίου του ε. (εκ της γερμανικής)*, 3. *Ελευθερίου τινός και απροσωπολήπτου Ούγγρου διάγνωσις του ζητήματος περί του: Εις τινά υπόληψιν πρέπει να ήναι οι Έλληνες εις την Ουγγαρίαν, μεταξύ των εκεί κατοικουσών λοιπών γενεών, και τινά συναφειαν έχουσι μετά των Σέρβων (ομοίως εκ του γερμανικού μετά πλείστων υποσημειώσεων)*, 4. *Δημητρίου Καντεμίρου, αξιοσημείοντα εν Βλαχία συμβεβηκότα, μεταφρασθέντα εκ του γερμανικού*. Εν Βιέννη 1795, 5. *Ιερά ιστορία, εκ του γερμανικού μεταφρασθείσα*. Εν Πέστη 1787.

⁶⁵² Α. Αντζουλάτος, «Τρεις νεοελληνικές μεταφράσεις έργων του Ch. Wolff και της σχολής του», *Μνημοσύνη* 18, (2010-2012), 3-47.

⁶⁵³ Ι. Δελλής, *Οψεις προβληματισμού περί παιδείας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2014, σ. 25-28.

χώρο.⁶⁵⁴ Η μεταρρύθμιση της ανώτατης εκπαίδευσης έγκειται στην αμφισβήτηση της πρωτοκαθεδρίας της θεολογίας και συνακόλουθα στη σταδιακή αυτονόμηση της φιλοσοφίας από τον έλεγχό της.⁶⁵⁵ Το εν λόγω Πανεπιστήμιο συνδέθηκε με το κίνημα του Ευσεβισμού (Pietismus) μέσω του βασικού εκπροσώπου του, θεολόγου και παιδαγωγού August Hermann Francke (ο ιδρυτής της *Φραγκιακής σχολής* κατά τον Κούμα). Κατά το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα, αυτό έλαβε τη μορφή παιδαγωγικού εκπαιδευτικού κινήματος με ιδιαίτερους θεσμούς και ιδρύματα (Anstalten). Το ρεύμα του Ευσεβισμού, ως μετάβαση στον αιώνα του γερμανικού Διαφωτισμού άσκησε επιρροή σε σημαντικούς εκπροσώπους της πανεπιστημιακής κοινότητας, σε φιλόσοφους ή νομικούς (Christian Thomasius, Christian Wolff) και στον Δάρβαρη, μέσα από τα μαθηματικά εγχειρίδια της Ακαδημίας του Βουκουρεστίου. Ο Δάρβαρης επέλεξε το Πανεπιστήμιο της Halle με τη συνδρομή του Καστοριανού γιατρού Θωμά Μανδακάση, που είχε σπουδάσει στη Λειψία. Εκεί παρακολούθησε τις διαλέξεις του καθηγητή μαθηματικών και φυσιογνωσίας Wenceslaus Johann Gustav Karsten (1732-1787) και του καθηγητή φιλοσοφίας Johann August Eberhard (1739-1809). Ο Karsten συνέχισε την παράδοση διδασκαλίας των μαθηματικών στο ίδιο Πανεπιστήμιο μετά του Wolff, του πρώτου καθηγητή μαθηματικών και φυσιογνωσίας του 1706, αλλά και του Johann Andreas Segner (1704-1777). Δίπλα στον έτερο καθηγητή Eberhard ο Δάρβαρης είχε την ευκαιρία να εξοικειωθεί με τη γερμανική φιλοσοφία του Διαφωτισμού αλλά και με τις αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό της. Η γερμανική επιρροή προέρχεται κυρίως από τη ρασιοναλιστική σχολή σκέψης του Leibniz, του Wolff και των επιγόνων τους, Alexander Gottlieb Baumgarten και Moses Mendelssohn (1729-1786). Ο Eberhard έμεινε γνωστός για την πολεμική του απέναντι στον Kant, η οποία ξεκίνησε αμέσως μετά την έκδοση της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* (Kritik der reinen Vernunft) το 1781. Ως ακροατής των διαλέξεών του στο διάστημα 1780-1782, ο Δάρβαρης πρέπει να ήταν από τους πρώτους κοινωνούς της πολεμικής του Eberhard, πριν, δηλαδή, αυτή γίνει γνωστή στο ευρύ κοινό μέσα από το περιοδικό *Philosophisches Magazin* το 1788. Στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας, όπου διέμεινε κατά το χρονικό διάστημα 1783-1784,⁶⁵⁶ ο Δάρβαρης παρακολουθούσε τις διαλέξεις του μαθηματικού Carl Friedrich Hindenburg (1741-1808) και του ιατροφιλοσόφου Ernst Platner (1744-1818).

⁶⁵⁴ S. H. Günther, «Ο Ευγένιος Βούλγαρης και η Λειψία», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Ευγένιος Βούλγαρης», Ιόνιο Πανεπιστήμιο Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 1-3 Δεκεμβρίου 2006, Ιόνιο Πανεπιστήμιο – εκδ. Κανάκη, Κέρκυρα 2009, σ. 30-33.

⁶⁵⁵ Immanuel Kant, *Η διένεξη των σχολών*, μτφρ. Θανάσης Γκιούρας, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2004.

⁶⁵⁶ George Polioudakis, *Die Übersetzung deutscher Literatur ins Neugriechische vor der Griechischen Revolution von 1821*, (Maß und Wert, Düsseldorfer Schriften zur deutschen Literatur, Bd. 4), Peter Lang: Frankfurt/M. 2008, σ. 26.

B. Οι γερμανικές εκδόσεις του

Ο Δημήτριος Δάρβαρης θα δημιουργήσει ένα συστηματικό εκδοτικό πρόγραμμα ελληνόγλωσσων εγχειριδίων για διδακτική χρήση.⁶⁵⁷ Αιχμή του εκδοτικού προγράμματος του Δάρβαρη ήταν η καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας και η προώθηση τη ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης στις παροικίες.⁶⁵⁸ Ο λόγιος από τα Κλείσουρα της Μακεδονίας άσκησε ιδιαίτερη επιρροή στη πνευματική εξέλιξη της ελληνικής νεολαίας με τα συγγράμματά του για την ελληνόφωνη νεολαία. Η φιλολογική δραστηριότητά του επεκτάθηκε στη Βιέννη, όπου με έξοδα των αδερφών του (Johann, Markus) κατάφερε να εκδώσει πολλά βιβλία, με σκοπό να στηρίξει την εθνική αναγέννηση της πατρίδας του. Τα 30 μαθηματάρια (Lehrbücher) του περιείχαν επιστημονική γνώση (π.χ. Γραμματική, Φιλοσοφία, Θεολογία, Ιστορία, Μαθηματική, Φυσική).⁶⁵⁹

Σε επιστολή του (Beilage I) από την 12η Ιουλίου 1826 στην εκκλησιαστική κοινότητα των Ελλήνων και Βλάχων της Πέστης, ο Πέτρος Δάρβαρης κοινοποίησε διαθήκη με τη δωρεά των υπολοίπων δειγμάτων βιβλίων του αδερφού του (Ι. Δάρβαρη), για χάρη των σχολείων της Ουγγαρίας (Pest, Miskolc, Neusatz, Kescemet, Eger, Temesvar, Zemun). Μέσα από την *χαροποιάν είδησιν* που μεταφέρεται, προκύπτει η απόφαση να διανεμηθούν «εις όλα τα εν Ουγγαρία ευρισκόμενα ελληνικά σχολεία το ανάλογο μέρος των παρά του μακαρίτου σοφολογιωτάτου αδελφού του Πέτρου Δάρβαρη, Κυρίου Δημητρίου Νικολάου του Δαρβάρεως αφιερωθέντων βιβλίων εις τα οποία εμπεριέχεται και ελληνική σχολή της Πέστης». Προτείνεται, επίσης, μεταξύ τοιούτων ελληνικών σχολείων να ληφθούν υπόψη «οι Σχολές του Μισκολτζίου, ή του Νεοφύτου, ή του Κετζκεμετίου ή του Eger, ίσως και αυτή του Τεμεσφαρίου και κατ' εξοχήν του Ζέμωνος». Ο Πέτρος Δάρβαρης προτρέπει σε αγορά των βιβλίων του αδερφού του και σε έκδοση των χειρογράφων, τα οποία να αποβλέπουν στην προκοπή και τον φωτισμό της νεολαίας. Ο «προθυμώτατος δούλος Πέτρος ο Δάρβαρης

⁶⁵⁷ Δημήτριος Ν. Δάρβαρης, *Διάλογοι γραικογερμανικοί χάριν των μικρών παιδίων των εν τη επικρατεία του Καίσαρος παροικούντων ομογενών εκδοθέντες, προς ευκολωτέραν μάθησιν και κατάληψιν της κοινής των Γραικών διαλέκτου*, Βιέννη 1809. Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά, Κ. Δ. Μαλαφάντης, «Ο Δημήτριος Ν. Δάρβαρης, η Παιδαγωγική και ο «ηδυσμένος λόγος», *Παρνασσός* ΜΔ' (2002), 95-114, πβ. Μάρθα Καρποζήλου, «Τα παιδικά βιβλία γνώσεων. Ένα παράθυρο στα ορατά και αόρατα πράγματα του κόσμου», *Κείμενα* 11 (2010), 1-14.

⁶⁵⁸ Βλ. σχετικά, Απ. Βακαλόπουλος, «Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη». *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, τόμ. Δ. Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Αρ. 41. 8^ο, σ. 203+XVπιν. Θεσσαλονίκη (1973), σ. 117, 204-XV, 224, 234, Ödön Füves, «Büchernachlass von Dimitrios N. Darvaris für die Griechischen Schulen in Ungarn», *Μακεδονικά* 14 (1), Θεσσαλονίκη (1974), 397-400. Πβ. Βάσω Σειρηνίδου, *Το εργαστήριο του Λόγιου. Αναγνώσεις, λόγια παραγωγή και επικοινωνία στην εποχή του Διαφωτισμού μέσα από την Ιστορία της Βιβλιοθήκης του Δημητρίου Δάρβαρη (1757-1823)*. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2013, σ. 104.

⁶⁵⁹ Füves, «Büchernachlass von Dimitrios N. Darvaris ...», ό.π., σ. 398.

ο έφορος, μας πληροφορεί ότι η ελληνική Κοινότης της Πέστης τύπωσε για χάρη της ελληνικής σχολής της το βιβλίο μίας μεγάλης Κατήχησης του αιδεσιμότατου Κυρίου Κωνσταντίνου Οικονόμου, μια ελληνική Καλλιγραφία και ένα μικρό Αλφαβητάριο, τα οποία να πωλούνται σε μία εύλογη τιμή και να έχουν χρηστικό χαρακτήρα διά λογαριασμόν του σχολείου της περιοχής». Σε ειδική σημείωση, η οποία ακολουθεί, παρουσιάζεται μία λίστα ενδεδειγμένων βιβλίων, που άφησε ο Δάρβαρης προς πώληση σύμφωνα με τα οριζόμενα της διαθήκης ώστε να τυπωθούν ορισμένα χειρόγραφα. Αναφέρουμε ενδεικτικά όσα φέρουν άμεση γερμανική επίδραση: *α) Πέτρα Σκανδάλου εις το Γερμανικόν (πρ. 50 κρ.), β) Γέσνερου ο πρώτος ναύτης- η εικόν εκ του κατακλυσμού- η νυξ-Δάφνις εις βιβλία Γ' (πρ. 30, 36 κρ.), η βοσκοπούλα των Άλπεων (πρ. 24 κρ), ο νέος ελληνικός Ανακρέων μετά της γερμαν. Μεταφράσεως (πρ. 30 κρ.)*.⁶⁶⁰ Σε αυτή την επιστολή ανταποκρίθηκαν με σχετική απάντησή τους (Beilage 2., Βιέννα τη 3. Aug. 1826) οι δύο επίτροποι ως «Προθυμώτατοι δούλοι», Σπύρ. Κωνστ. Σπυρίδωνος «ο της εκκλησίας επίτροπος Σεβαστός» και ο Γ. Οικονόμου «ο των σχολείων επίτροπος». Σε αυτή πληροφορούμαστε, ακόμη, ότι το σχολείο της Πέστης είχε μόλις 48 μαθητές και ανατέθηκε στον Stephan Mutioglou να αναλάβει τη δωρεά των βιβλίων:

«Προς τον εντιμώτατο λογιώτατο κ. Πέτρο του Δαρβάρεως χαίρειν. Μέσον εντίμου σας από 12^{ης} του παρελθόντος μηνός ειδοποιήθη η ημετέρα κοινότης, ότι ο εν μακαρία τη λήξει σοφολογιώτατος κύριος αδελφός σας βιβλία τινά στα ελληνικά σχολεία στα οποία αναφέρεται ότι αφιέρωσεν. Αιωνία αυτού η μνήμη! Και ενώ τω επιφέροντι ταύτην εντιμώτατο κ. Στέφανο Μουτιόγλου εν Βιέννη το πληρεξούσιο προς παραλαβή των βιβλίων αποστέλλει, διά της δικής σας εύνοιας και παρακαλεί την εντιμότητά σας να αναλάβετε ανάλογες πρωτοβουλίες και στις υπόλοιπες κοινότητες για να παραλάβουν οι ίδιοι άμεσα τα βιβλία σας. Ο αριθμός δε των σχολείων μας μαθητών συνίστανται από οκτώ και σαράκοντα. Εν τούτοις μένομεν με το πρεπούμενον σέβας»⁶⁶¹.

3.1. Η γερμανική επιρροή στα εγχειρίδια Γραμματικής του

Στο πρόσωπο του Δημητρίου Ν. Δάρβαρη βρίσκει έκφραση ο σύγχρονος όρος της «διαπολιτισμικής παιδείας» που αποτελεί στις μέρες μας κύριο παιδαγωγικό αίτημα, στο οποίο βασίζεται η ιδέα της συμβίωσης σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα. Όπως προκύπτει από την έρευνα τούτης της διδακτορικής διατριβής, η εκπαίδευση των αλλόγλωσσων μαθητών -που στην περίπτωσή μας εξετάζεται στην Αψβουργική Μοναρχία- αποτελούσε ήδη από το τέλος του 18^{ου} με αρχές του 19^{ου} αι. ένα παιδαγωγικό πρόβλημα⁶⁶². Κατά την

⁶⁶⁰ Füves, «Büchernachlass von Dimitrios N. Darvaris ...», ό.π., σ. 399.

⁶⁶¹ Füves, «Büchernachlass von Dimitrios N. Darvaris ...», ό.π., σ. 400.

⁶⁶² Για την πλούσια μεταφραστική δραστηριότητα του Δ. Δάρβαρη στην αρχαία, τη νέα Ελληνική, αλλά και τη γερμανική βλ. αναλυτικά, Σοφία Χ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Γραμματικής στην ελληνική,

εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού παρατηρείται στροφή ενδιαφέροντος της ελληνικής λογοισύνης στις λιγότερο ομιλούμενες γλώσσες που ενισχύεται από την αναγκαιότητα εφαρμογής νεωτερικών γλωσσικών μεθόδων που θα οδηγήσει στην ομαλή συνύπαρξη των αλλοεθνών παροίκων (π.χ. Ελλήνων/ Γραικών και Γερμανών)⁶⁶³.

Στο παρόν υποκεφάλαιο θα παρουσιάσω τα γλωσσικά εγχειρίδια Γραμματικής που συνέταξε ο Δημήτριος Ν. Δάρβαρης για ελληνόφωνους και βλαχόφωνους μαθητές της αψβουργικής επικράτειας. Ο Έλληνας λόγιος που ανήκει στην ομάδα των Βλάχων της Κεντρικής Ευρώπης έδωσε έμφαση στην προώθηση της καλλιέργειας της ελληνικής γλώσσας και τη διάδοσή της στους βλάχικους πληθυσμούς του ελληνικού κόσμου, εμπλουτισμένης από απόψεις που ανήκουν στη Παιδαγωγική του γερμανικού Διαφωτισμού⁶⁶⁴. Στο πρόγραμμα διδασκαλίας του ο Δάρβαρης θα συμπεριλάβει το εγχειρίδιο της *Γερμανικής γραμματικής* του (Βιέννη 1785)⁶⁶⁵. Στη συνέχεια θα συντάξει και θα δημοσιεύσει στη Βιέννη κατά τα επόμενα έτη το έργο *Διάλογοι γραικογερμανικοί* (1809)⁶⁶⁶. Στο προοίμιο του εν λόγω έργου γίνεται έκδηλη η πεποίθηση του Δάρβαρη πως η κοινή διάλεκτος των Γραικών παραμένει άγνωστη στα παιδιά των παροικιών της Καισαρικής Επικράτειας. Για το λόγο αυτό, ο Δάρβαρης προτείνει τη καινοτόμη στρατηγική της «Συλλογής διαλόγων γραικογερμανικών δια τὰ παιδιά τῶν ὁμοφύλων», προκειμένου οι αρχάριοι της ξένης γλώσσας να ωφελούνται από τους διαλόγους και συγχρόνως να μαθαίνουν πιο εύκολα τη γλώσσα της πατρίδας τους. Ο έλληνας δάσκαλος καταλήγει στην άποψη ότι η μέθοδος του διαλόγου θα πρέπει να περιέχεται στα διάφορα γραμματικά εγχειρίδια και επισημαίνει τη διδακτική αξία της όταν αυτή απευθύνεται στα ενδιαφέροντα των μικρών παιδιών. Έτσι, συγκέντρωσε στοιχεία από διάφορα βιβλία και συνέθεσε

γερμανική, βλάχικη του Δ.Ν. Δάρβαρη και του Γ.Μ. Μποϊατζή», *Αλιάκμονος ρόυς*, τόμ. 2, ΕΔΥΜΕ, Κοζάνη-Καστοριά-Φλώρινα-Γρεβενά (2018), 75-110.

⁶⁶³ Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Γραμματικής ...», *Αλιάκμονος ρόυς*, ό.π., 75. Πβ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς 'θεραπεία' της πολυγλωσσίας;», στο: *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά , Αθήνα 1995, σ. 172-174.

⁶⁶⁴ Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Γραμματικής ...», *Αλιάκμονος ρόυς*, ό.π., 77. Για την εποχή του γερμανικού Διαφωτισμού και το παιδαγωγικό πνεύμα της εποχής βλ. ενδεικτικά Ulrich Hermann (εκδ.), *Das Pädagogische Jahrhundert. Volksaufklärung und Erziehung zur Armut im 18. Jahrhundert in Deutschland* , εκδ. Beltz, Weinheim-Basel 1981· Heinz-Joachim Heydorn – Gernot Koneffke, *Zur Pädagogik der Aufklärung*. εκδ. List, Μόναχο 1973.

⁶⁶⁵ Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Γραμματικής ...», *Αλιάκμονος ρόυς*, ό.π., 78. Ο πλήρης τίτλος: *Γραμματική γερμανική ακριβεστάτη εκ διαφόρων παλαιών τε και νεωτέρων Συγγραφέων έπιμελῶς συλλεχθεῖσα, και εἰς τὴν κοινότεραν τῶν νῦν Ἑλλήνων Διάλεκτον διὰ κοινὴν Ὠφέλειαν εὐμεθόδως έκτεθεῖσα ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως* , Βιέννη 1785· Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία* (1466 ci. – 1800), τ. Α': Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις , [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 48], αρ. 1910 Αθήνα 1984, σ. 141.

⁶⁶⁶ Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Γραμματικής ...», *Αλιάκμονος ρόυς*, ό.π., 78. Ο πλήρης τίτλος: *Διάλογοι γραικογερμανικοί χάριν τῶν μικρῶν παιδιῶν τῶν ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ τοῦ Καίσαρος παροικούντων ὁμογενῶν έκδοθέντες πρὸς εὐκολωτέραν μάθησιν καὶ κατάληψιν τῆς κοινῆς τῶν Γραικῶν διαλέκτου ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως* , Βιέννη 1809· Φίλ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*. Βιβλία-Φυλλάδια, τ. Α': 1801-1818, [Βιβλιολογικό εργαστήρι – ΕΛΙΑ], αρ. 1809.16 Αθήνα 1997, σ. 252-253.

επιλεκτικές πληροφορίες, για να επιτρέπουν την δυνατότητα της απλουστευμένης εκμάθησης της κοινής γλώσσας και της παράδοσης διδασκαλίας της ύλης με κατάλληλο περιεχόμενο. Κλείνοντας τον πρόλόγο του, ο Δάρβαρης οραματίζεται την ωφέλεια και τη προκοπή του Γένους των Ελλήνων από τη συλλογή των διαλόγων του, εφόσον βέβαια αυτή γίνει αποδεκτή από τους γονείς των μικρών παιδιών⁶⁶⁷.

Αξίζει να σημειωθεί πως στο εγχειρίδιο της *Απλοελληνικής γραμματικής (1806)*⁶⁶⁸ του ο Δάρβαρης αναφέρεται στο κεφάλαιο *περί Συντάξεως των Ουσιαστικών Ονομάτων* και εκμάθησης των ελληνικών πτώσεων με ειδικές σημειώσεις του σε τοπωνύμια ή γεωγραφικές πληροφορίες που παραπέμπουν σε γερμανόφωνο περιβάλλον:

«Σημ. Ελληνιστί γίνεται η απόκρισις επί ταύτης της ερωτήσεως εις την δοτικήν μετά της εν προθέσεως, οίον: Κατοικώ εν Βιέννημ διατρίβω εν Λειψία. [...]. Σημ. Ελληνικά τίθεται η απόκρισις επί ταύτης της ερωτήσεως εις την γενικήν μετά της εξ η από προθέσεως, οίον: Έρχομαι εκ Λειψίας, ή από Λειψίας.⁶⁶⁹»

«ε' Επί της ερωτήσεως πόσον μακράν; τίθεται το μέτρον εις την Αιτιατικήν κατ' έλλειψιν της επί προθέσεως, οίον: Η Δρέσδα απέχει από την Λειψίαν δεκατρία μίλια Γερμανικά [...]⁶⁷⁰.»

«Σημ. Αυτή η σύνταξις είναι όλη Ελληνική· τα δε μέτρα των διαστημάτων είναι ταύτα: δάκτυλοι, πιθαμαί, πόδες, βήματα, πήχαι, όργαναι, στρέμματα, στάδια, μίλια. Το Γερμανικόν μίλιον έχει 4000 πόδας.⁶⁷¹»

Κλείνοντας, ο Δάρβαρης προσφέρει στο εν λόγω γραμματικό εγχειρίδιο ειδήσεις «Παρά τοις Κυρίοις Αυταδέλφοις Δαρβάρεσιν εν Βιέννη» πως πωλούνται στην αγορά μεταξύ άλλων τα βιβλία του:

«Γραμματική Γερμανορωμαϊκή. Βιβλίον αναγκαιότατον εις όλους, όσοι επιθυμούν να μάθωσι την Γερμανικήν διάλεκτον, εξαιρέτως δε εις τους νέους, οίτινες θέλουν να σπουδάξωσιν ή να πραγματευθώσιν εις την Γερμανίαν⁶⁷²»

«Καισαροβασιλική Διαταγή ήτοι Πατέντα περί των Καμβίων. Βιβλίον χρησιμώτατον και αναγκαιότατον εις όλους τους πραγματευτάς, όσοι κάμνουσι συναλλαγάς⁶⁷³.»

Στο προοίμιο της *Γραμματικής γερμανικής ακριβεστάτης*⁶⁷⁴ του Δ. Ν. Δάρβαρη αναδεικνύεται η χρησιμότητα και η ωφέλεια της γερμανικής γλώσσας με τη συνδρομή ευμεθόδων

⁶⁶⁷ Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Γραμματικής ...», *Αλιάκμονος ρόυς*, ό.π., 79.

⁶⁶⁸ Δημήτριος Ν. Δάρβαρης, *Γραμματική Απλοελληνική, Σχεδιασθείσα υπό Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρεως του εκ Κλεισούρας της Μακεδονίας εις χρήσιν των ομογενων και εκδοθείσα Φιλοτίμω Δαπάνη των Κυρίων Αυταδέλφων Δαρβάρεων, Εν Βιέννη της Αουστρίας Εν τη Ελληνική τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη, 1806*, σ. 267-269, 275.

⁶⁶⁹ Δημήτριος Ν. Δάρβαρης, *Γραμματική Απλοελληνική*, ό.π., σ. 267.

⁶⁷⁰ Δημήτριος Ν. Δάρβαρης, *Γραμματική Απλοελληνική*, ό.π., σ. 268.

⁶⁷¹ Δημήτριος Ν. Δάρβαρης, *Γραμματική Απλοελληνική*, ό.π., σ. 275.

⁶⁷² Δημήτριος Ν. Δάρβαρης, *Γραμματική Απλοελληνική*, ό.π., σ. 421.

⁶⁷³ Δημήτριος Ν. Δάρβαρης, *Γραμματική Απλοελληνική*, ό.π., σ. 422.

⁶⁷⁴ *Γραμματική γερμανική ακριβεστάτη, εκ διαφόρων παλαιών τε και νεωτέρων Συγγραφέων επιμελώς συλλεχθείσα, κ[αι] εις την κοινοτέραν των νυν Ελλήνων Διάλεκτον διά κοινήν Ωφέλειαν ευμεθόδως εκτεθείσα υπό Δημητρίου Νικολάου του Δαρβάρεως. Εν Βιέννη της Αουστρίας: εν τη Τυπογραφία Ιωσήπου του*

στρατηγικών για χάρη των *Γραικών εν τη λοιπή Ευρώπη*: «Αλλ' ουδεμία Γραμματική της γερμανικής Διαλέκτου μέχρι της σήμερον εφάνη προς χρήσιν των Γραικών, και πάσαι υπό πολλών εξητείτο». Ο ίδιος δεν θεωρεί *ασυντελές ούτε άχρηστον* να δημιουργήσει αυτό το έργο «τω Κοινώ εκδούς ταύτην την Γραμματικήν της γερμανικής Γλώσσης εις την κοινοτέραν των νυν Ελλήνων Διάλεκτον διά κοινήν Ωφέλειαν εξηγημένην». Αυτή επιθυμεί να προσφέρει στους οικείους του μέσα από ερασιμους παλαιότερων συγγραμμάτων και εξεχόντων συγγραφέων *μάλιστα δε εκ των του Gottsched Συγγραμμάτων*.

Όσον αφορά τη μεθοδολογία της Γερμανικής Γραμματικής αυτή αποτελείται από τέσσερα μέρη: την Ορθογραφία, την Προσωδία, την Ετυμολογία και τη Σύνταξη⁶⁷⁵.

A. Η παράδοση της ορθογραφίας περιλαμβάνει τη διδασκαλία των γραμμάτων και της προφοράς τους, «περί τους γενικούς και μερικούς Κανόνες της Ορθογραφίας, περί των Διαστολών της ίδιας και των Στιγμών του κατά Σύνταξιν Λόγου».

B. Η Προσωδία αναφέρεται στους «Κανόνες περί της Ποσότητος των μακρών και βραχειών Συλλαβών των Λέξεων και των τόνων τους». Ωστόσο, παραλείπεται η διδασκαλία «περί των διαφόρων ποδών, ρυθμών, ειδών των γερμανικών Ποιημάτων», ώστε να μην υπερισχύει η ποιητική της διάσταση, αλλά η γραμματική της. Ο βασικός λόγος που συντάχθηκαν τα δύο πρώτα μέρη ήταν η συμβολή σε θέματα ορθής ανάγνωσης και καλής προφοράς των λέξεων και της μεταξύ τους σύνδεσης.

Γ. Το τρίτο μέρος περί Ετυμολογίας αναφέρεται στα μέρη του λόγου σε απόλυτη ακρίβεια κατά πλάτος.

Δ. Η διδασκαλία του Συντακτικού επεκτείνεται στους «Κανόνες της ορθής και κατάλληλης Συμπλοκής των Λέξεων», όπου περιλαμβάνονται τα μέρη του Λόγου και του Συντακτικού.

Για χάρη της πληρότητας και της ορθότητας του περιεχομένου της γραμματικής πραγματείας του ο Δάρβαρης προσλαμβάνει και περιλαμβάνει τα εξής στοιχεία της Γερμανικής Διαλέκτου⁶⁷⁶:

1. Ένα «Γερμανικό ρωμαϊκό Λεξικό», με αναγκαίες και χρήσιμες λέξεις, οι οποίες απαντούν καθεμία ξεχωριστά σε καθημερινές συναλλαγές.
2. Διάλογοι που εμπεριέχουν διάφορες επαναλαμβανόμενες υποθέσεις.
3. «Χρήσιμες και επωφελείς Παροιμίες».
4. «Επιτομή των Επίκτητου Δογμάτων».

Βαουμειστέρου, έτει αμπε [1785], σ. 1. Πβ. Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Γραμματικής ...», *Αλιάκμονος ρόυς*, ό.π., 80.

⁶⁷⁵ Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Γραμματικής ...», *Αλιάκμονος ρόυς*, ό.π., 81.

⁶⁷⁶ Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Γραμματικής ...», *Αλιάκμονος ρόυς*, ό.π., 81-82.

5. «Παραινετικές Επιστολές ανάμεσα σε φίλους και αρχάριους Πραγματευτές», με γνώμονα τον πίνακα των ρημάτων σε χρόνο Παρακειμένο».

Γενικά, οι πεπαιδευμένοι Έλληνες δεν χρησιμοποιούσαν στη κοινή καθομιλουμένη της εποχής τους χρόνους του Παρακειμένου και του Υπερσυντελικού, αλλά αντί αυτών τον χρόνο του Αορίστου, καθώς αυτός διαφέρει από τους υπόλοιπους χρόνους. Κύριο μέλημα του Δάρβαρη ήταν συνεπώς, για την ορθή απόδοση της Γραμματικής, να χρησιμοποιήσει τον Αόριστο σε αντιδιαστολή με τα χρονικά Επιρρήματα «προολίγου, προ πολλού», τα οποία θεώρησε οικεία και κατάλληλα. Σε πολλές περιπτώσεις διδάσκονται οι Έλληνες με τον ίδιο τρόπο τα μόρια που παραπέμπουν σε αυτούς τους χρόνους. Οι μελλοντικοί χρόνοι των ρημάτων στην κοινή γλώσσα είναι ασταθείς και απροσδιόριστοι ως προς τον σχηματισμό και τη γραφή τους. Για παράδειγμα, η χρήση της γραφής των ρημάτων διαφέρει ανάμεσα στον ηπειρώτη και στον νησιώτη. Ο πρώτος σχηματίζει τους χρόνους ρημάτων ως εξής: «θέλω επαινέσει, θέλω επαινεθή, θέλω εύρη, θέλω ευρέθη». Ο δεύτερος αντίστροφα: «θέλω επαινέσω, θέλει ευρεθώ». Οι περιφραστικοί τύποι θα πρέπει να σχηματίζονται, κατά τον Δάρβαρη, όπως είναι (π.χ. «θέλω επαινέσειν, θέλω επαινεθήναι, θέλω ευρείν, θέλω ευρεθήναι» κ.τ.λ.), καθώς οι χρόνοι αυτοί δεν φαίνεται να προέκυψαν, για να επεξηγήσουν ελληνικές περιφραστικές εκφράσεις («μέλλω γράψειν»). Επίσης, θα πρέπει να διδάσκεται σε αυτούς η κοινή γλώσσα σε άλλη εκτός της ξένης γλώσσας, καθώς διδάχθηκαν τους σύνθετους παρωχημένους χρόνους σε ενεργητική διάθεση, εκτός από τη Γερμανική ή Ιταλική, Γαλλική και Ισπανική, καθώς η μητέρα αυτών είναι η Λατινική και δεν έχει σύνθετους χρόνους, πλην αυτών της παθητικής διάθεσης. Σε κάθε περίπτωση, θεωρείται φρόνιμο να σχηματίζονται με τον ίδιο τρόπο⁶⁷⁷.

Ο σύνθετος φθόγγος «τζ», όπως προκύπτει σε πολλές ξένες λέξεις, δεν προφέρεται απλώς, αλλά διαφέρει ανά λέξη, είτε με ήχο σφοδρό και μέσω συριγμού είτε με λεπτότητα και χωρίς συριγμό. Αντί αυτού, ο ίδιος ο συγγραφέας συνέθεσε το γράμμα καθ' ομοιότητα του «κς», και «πς», αντί «ξ» και «ψ», για να το μεταχειρίζεται σε όλες τις λέξεις, οι οποίες προφέρονται λεπτά χωρίς συριγμό. Ταυτόχρονα, διατήρησε το «τζ» σε εκείνες μόνον τις λέξεις, οι οποίες προφέρονται πυκνά και μετά συριγμού. Έτσι, για παράδειγμα, έγραφε τις λέξεις, τσακίζω, τσίμβλα, βούρτσα κ.τ.λ. και αντίστοιχα εκφέρει τις λέξεις τζέπη, τζόχα, ματζούνι κ.τ.λ. Όλα αυτά τα ασυνήθη, τα οποία ο Δάρβαρης γνωρίζει καλά, τα θεωρεί μιν ασήμαντα, αλλά όχι εντελώς άχρηστα. Όσοι δηλαδή δεν αποδέχονται αυτήν την άποψη, ως προς τον σχηματισμό και τη γραφή των παραπάνω φθόγγων, δεν θα πρέπει να καταφεύγουν σε χλευασμούς και διασυρμούς, καθώς μέσα από αυτά προκύπτουν έριδες κατά του συγγραφέα. Επιπλέον, ο συγγραφέας μεταχειρίζεται διαφορετικά το ύφος σε πιο μέτριο

⁶⁷⁷ Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Βλάχικης, Γερμανικής...», *Αλιάκμονος ρόδς*, ό.π., 82.

βαθμό, απέχοντας από το ελληνικό και το «χυδαϊκό», ώστε να αποφεύγονται οι ασάφειες και οι αρνητικές εκφράσεις⁶⁷⁸.

Ο Δάρβαρης προτρέπει σε κάθε περίπτωση να δεχτούν οι «ερασταί της Γερμανίδος» τη Γραμματική αυτή με «φιλοφρονία», ενώ σε περίπτωση «τινῶν σφαλμάτων», είτε από άποψη λεξιλογίου είτε από άποψη έκφρασης, δεν θα πρέπει να αμφιβάλλουν, αλλά να συγχωρούν με ευγνωμοσύνη, καθώς τα αμαρτήματα είναι για τους ανθρώπους. Ο ίδιος σημειώνει χαρακτηριστικά: «Δέξασθαι λοιπόν, Ερασταί της Γερμανίδος, ταύτην την Γραμματικὴν φιλοφρόνως, και εἴαν εὔρητε τινὰ Σφάλματα εἴτε σε λέξει εἴτε σε λόγο μέσα σε αυτή, καθώς δεν φαίνεται κι εντελώς ἀπίθανο. Ἐρρωσθε. Εν Βιέννη της Αουστρίας ,αψπε'. Ιουλίου ζ'».

Ο Δάρβαρης αντιλαμβάνεται ως σημείο του καιρού του πως στις επαρχίες της αψβουργικής Μοναρχίας, καθώς επίσης στις Γερμανικές Χώρες, προκύπτουν για εμπορικούς λόγους ανάγκες εκμάθησης της Γερμανικής για τους έλληνες ομογενείς. Γι' αυτό το λόγο, ακολουθεί τη γλωσσική παράδοση του αυστριακού κράτους και της γερμανικής Επικράτειας για χάρη των εμπορικών σχέσεων που αναπτύσσονται στρέφοντας τους «διατρίβοντες Γραικούς διά τα αναγκαία αυτών προς τους Γερμανούς Συμβόλαια». Επιπλέον, αναγνωρίζει τη παιδαγωγική ωφέλεια της διδασκαλίας των μαθημάτων «διά της Γερμανικής Φωνής» στους φιλομαθείς Νέους, οι οποίοι θέλουν να σπουδάσουν στις Ακαδημίες της Γερμανίας και να ολοκληρώσουν σπουδές στις Τέχνες και τις Επιστήμες⁶⁷⁹:

«Οπότε ουχί μόνον πάντα τα Μαθήματα διά της γερμανικής Φωνής παραδίδονται, κι επί της Καθέδρας ερμηνεύονται, αλλά και πολλά χρήσιμα κι άξια, μάλλον δε αξιολογώτατα Βιβλία παντός είδους Γνώσεως και Ειδήσεως εν αυτή ευρίσκονται, εξ ων δύναται, ίνα ωφεληθώσι τα μέγιστα ουχ ήττον κατά τον νουν και την διάνοιαν, η κατά τα ήθη και τους τρόπους, εν οϊς κείται πάσα ή του Ανθρώπου τελειότης, κι η αληθής Ευδαιμονία»⁶⁸⁰.

Όσον αφορά την τυπολογία γραμματικών κανόνων η Γερμανική Γραμματική του Δάρβαρη είναι μία ακριβής μέθοδος διδασκαλίας για την ορθή ομιλία και γραφή της γερμανικής γλώσσας, «κατά τήν καλλίστην αὐτῆς Διάλεκτον καὶ κατὰ τήν συμφωνίαν τῶν ἀρίστων Συγγραφέων⁶⁸¹». Η διάλεκτος είναι ιδιοματισμός της γλώσσας και διαφέρει ανά επαρχία. Οι άριστοι συγγραφείς είναι εκείνοι οι οποίοι ξεχωρίζουν για τον ιδιαίτερο λόγο τους και την ευγλωττία τους. Τα μέρη της Γερμανικής Γραμματικής, όπως προαναφέρθηκε, είναι τέσσερα: η Ορθογραφία (Rechtschreibung), η Προσωδία (Tonnierrung), η Ετυμολογία (Wortforschung) και η Σύνταξις (Wortfügung). Η γερμανική γλώσσα, η οποία διαθέτει 26

⁶⁷⁸ Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Γραμματικής ...», *Αλιάκμονος ρόδς*, ό.π., 83.

⁶⁷⁹ Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Γραμματικής ...», *Αλιάκμονος ρόδς*, ό.π., 80.

⁶⁸⁰ Δάρβαρης, *Γραμματική γερμανική ακριβεστάτη*, ό.π., σ. 1.

⁶⁸¹ Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Βλάχικης, Γερμανικής...», *Αλιάκμονος ρόδς*, ό.π., 83-84.

χαρακτήρες γραμμμάτων, ακολουθεί στην ορθογραφία της βασικούς κανόνες προφοράς και εκφοράς λέξεων⁶⁸²:

1. Το γράμμα *c*, πριν από τα φωνήεντα *a*, *o*, *u* και τα σύμφωνα *l*, *r* ακούγεται *κ* (Calender/Καλεντάρι, Cur/θεραπεία), ενώ πριν από τα φωνήεντα *e*, *i*, *h* και τους διφθόγγους *ä*, *ö* εκφέρεται ως *τσ* (Centner/Κεντηνάριον, Cither/κιθάρα).

2. Η σύνθεση των γραμμμάτων *ch* εκφράζεται με τρεις τρόπους: α) ως *χ* μετά από φωνήεντα, διφθόγγους και υγρά σύμφωνα (Ach: *αχ*, Ich: *ιχ*)· β) όταν ακολουθεί μετά από αυτό το γράμμα *s* ακούγεται *ξ* (Achsel/μασχάλη, Fuchs/αλεπού)· γ) όταν χρησιμοποιείται στην αρχή των λέξεων και μετά από αυτό υπάρχουν σύμφωνα ή φωνήεντα προφέρεται ως *κ* (Christ/χριστιανός, das Chor/χορωδία).

3. Τα φωνήεντα προφέρονται μακρά στο τέλος των συλλαβών (*ja*/ναι, *so*/έτσι), όταν ακολουθεί το γράμμα *h* (*weh*/μακριά, *froh*/χαρούμενος), όταν ακολουθεί ένα και μόνο σύμφωνο (*Graf*/διοικητής, *derer*/των οποίων), όταν ακολουθεί μετά από αυτά το *th*, (*Rath*/συμβουλή, *Geboth*/απαγόρευση), όταν απαντούν σε κάθε λέξη δύο φωνήεντα ή δίφθογγοι (*Meer*/θάλασσα, *Haus*/σπίτι, *Preis*/τιμή).

4. Τα φωνήεντα προφέρονται βραχεία, όταν είναι: α) σε μονοσύλλαβες λέξεις (*man*, *bis*, *nun*, *mir*), β) στο τέλος των δυσύλλαβων και περιττών συλλαβών, πριν από σύμφωνα (*aber*/αλλά *bethen*/προσεύχεσθαι, *wiederum*/πάλιν, γ) πριν από δύο σύμφωνα (*fast*, *Hass*, *komm*), με κάποιες εξαιρέσεις (*Fuss*/πόδι κ.ά.).

5. Σύμφωνα με τον Β' Κανόνα της Ορθογραφίας, θα πρέπει να διατηρούνται τα ριζικά γράμματα των πρωτότυπων λέξεων σε όλες τις παράγωγες: από του *gib* ως πρωτότυπου, παράγεται το *ich gebe*/δίδω και το *Gabe*/δόση. Κάποια λίγα εξαιρούνται, όπως από το *kommen*/έρχεσθαι, προκύπτει το *Zukunft*/ερχομός.

6. Ανάμεσα στους Μερικούς Κανόνες της Ορθογραφίας αναφέρεται η περίπτωση Α', κατά την οποία δεν πρέπει να διπλασιάζονται τα σύμφωνα μετά από τα μακρά φωνήεντα και τις διφθόγγους. Π.χ. στις λέξεις *Schlaf*/ύπνος, *Schaaf*/πρόβατον, *Strafe*/ποινή, δεν πρέπει να διπλασιάζονται τα σύμφωνα, παρόλο που υπάρχουν πολλά που γράφονται με αυτόν τον τρόπο, όπως *Schaff*, *Schaaff*, *Graff*, *loß*, *Looß*.

7. Επίσης, η περίπτωση Γ' αναφέρει τον μερικό κανόνα, πως τα μονοσύλλαβα τα οποία δεν αυξάνονται ποτέ στο τέλος της λέξης και, συνεπώς, μένουν πάντοτε ίδια, γράφονται με ένα απλό γράμμα: *ich bin*/εγώ είμαι, *hin*/προς τα εδώ, *man*/κάποιος, *mit*/μαζί με. Εξαιρούνται οι λέξεις που σύμφωνα με τον Ε' γενικό κανόνα γράφονται αλλιώς, για να διαφέρουν από τις άλλες, όπως το *denn*/διότι, σε αντιδιαστολή με το *den*/εκείνον.

⁶⁸² Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια "Ελληνικής, Γερμανικής..."», *Αλιάκμονος ρόδς*, ό.π., 84-85.

Στο Β΄ μέρος γίνεται λόγος για την Προσωδία, δηλαδή την ποσότητα των συλλαβών (Von dem Zeitmaabe der Sylben). Η γνώση της θέσεως των τόνων για κάθε συλλαβή στις λέξεις συντελεί στην ορθή ανάγνωση και στην καλή προφορά, καθώς πολλές λέξεις έχουν διαφορετική κάθε φορά σημασία ή προφορά. Π.χ. η λέξη *erblich* έχει άλλη σημασία, όταν τονίζεται στη πρώτη συλλαβή, και άλλη όταν τονίζεται στη δεύτερη. Στη πρώτη περίπτωση είναι παράγωγο του ρήματος *erben/κληρονομείν* και λαμβάνει τη σημασία εκ κληρονομιάς. Στη δεύτερη περίπτωση προέρχεται από το ρήμα *erbleichen/κιτρινίζειν* και δηλώνει πως πέθανε (σε παρατατικό χρόνο της οριστικής έγκλισης)⁶⁸³.

Επίσης, οι Γερμανοί δεν τονίζουν τις λέξεις όπως οι Έλληνες, αλλά ορίζουν «τὸν τόπον αὐτῶν διὰ τῆς ποσότητος τοῦ χρόνου», είτε διὰ της μακράς είτε δια της βραχείας συλλαβής. Η συλλαβή είναι μακρά, όταν η φωνή στη προφορά διαρκεί περισσότερο χρόνο από αυτήν παρά από την επόμενη συλλαβή. Η συλλαβή θεωρείται βραχεία, όταν η φωνή στη προφορά δεν εμποδίζεται εντελώς ή διαρκεί λιγότερο διάστημα από αυτή, από ότι στην επόμενη συλλαβή. Τέτοιες λέξεις είναι οι *König/βασιλιάς*, *Herzog/ηγεμών*, *Bauer/χωρικός κ.ά.*, στις οποίες η φωνή μειώνεται για μεγαλύτερο διάστημα στις πρώτες συλλαβές από ό,τι στις δεύτερες. Οι πρώτες λέγονται μακρές και οι άλλες βραχείες. Αντιθέτως στις λέξεις, *Gedicht/ποίημα*, *Verstand/διάνοια*, *Vernunft/ νους*, *gesund/υγιής*, η φωνή ξεκουράζεται περισσότερο διάστημα στις τελευταίες συλλαβές σε σχέση με τις πρώτες. Οι πρώτες είναι βραχείες και οι δεύτερες μακρές.⁶⁸⁴

Στη παράγραφο ΙΕ΄ γίνεται αναφορά στον κανόνα πως, εάν τα *der, die, das* (ο, η, το) είναι άρθρα, θα έχουν βραχύ τόνο, ενώ όταν έχουν τον τόνο μακρύ είναι αντωνυμίες. Εδώ παραπέμπει ο Δάρβαρης στον γερμανό λόγιο Christian Fürchtegott Gellert⁶⁸⁵ (1715-1769), ο οποίος κάνει λόγο για το ίδιο θέμα: «*Wer ist der Große, der dich ehrt?*» (τίς ἐστὶν ὁ μέγας, ὅστις σὲ τιμᾷ;). Γι' αυτό στη πρώτη περίπτωση, το *der* λειτουργεί ως άρθρο και είναι βραχύ, ενώ στη δεύτερη περίπτωση είναι μακρό και λειτουργεί ως αναφορική αντωνυμία⁶⁸⁶.

Το Μέρος Γ΄ αφιερώνεται στην Ετυμολογία και πιο συγκεκριμένα στα μέρη του λόγου. Μέσα από τις λέξεις μπορούμε να καταλάβουν οι συνομιλητές μας τι εννοούμε. Οι

⁶⁸³ Δάρβαρης, *Γραμματική γερμανική ἀκριβεστάτη*, σ. 34. Πβ. Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής...», *Αλιάκμονος ῥοῦς*, ὅ.π., 85-86.

⁶⁸⁴ Δάρβαρης, *Γραμματική γερμανική ἀκριβεστάτη*, σ. 35.

⁶⁸⁵ Ο Christian Fürchtegott Gellert σπούδασε Θεολογία στη Λειψία (1734) μετά από παρακίνηση του Gottsched. Υπήρξε στενός συνεργάτης του Schwabe, και έγινε αρχικά γνωστός από τους Μύθους του περί το 1745, ενώ λίγο αργότερα αποφοίτησε από το πανεπιστήμιο της Λειψίας. Η διδακτική αξία των Μύθων του για τα μικρά και μεγαλύτερα παιδιά αναγνωρίστηκε από τον Φρειδερίκο τον Μέγα της Πρωσίας. Ιδιαίτερη επιρροή άσκησε με το έργο του ο Gellert στον Lessing, ενώ ο Klopstock κήρυττε την ηθικότητα του· βλ. πιο αναλυτικά το λήμμα «Gellert: Christian Fürchtegott G.», *Allgemeine deutsche Biographie*, τ. 8, Friedrich I. von Sachsen – Altenburg – Gering, Verlag von Dunder & Humboldt, Λειψία 1878 σ. 544-549. Βλ. σχετικά, Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Γραμματικής ...», *Αλιάκμονος ῥοῦς*, ὅ.π., 86.

⁶⁸⁶ Δάρβαρης, *Γραμματική γερμανική ἀκριβεστάτη*, σ. 42. Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής...», *Αλιάκμονος ῥοῦς*, 86.

λέξεις από διαφορετικά είδη συν- θέτουν τον λόγο μας. Οι λέξεις που συνδέονται μεταξύ τους λέγονται μέρη του λόγου. Ο λόγος προκύπτει από τις λέξεις, καθώς επίσης οι λέξεις από τις συλλαβές και οι συλλαβές από τα γράμματα. Τα μέρη του λόγου στη Γερμανική είναι: Άρθρο, Όνομα, Αντωνυμία, Ρήμα, Επίρρημα, Πρόθεση, Σύνδεσμος και Παρένθεση. Τα πρώτα τέσσερα κλίνονται, ενώ τα υπόλοιπα είναι άκλιτα⁶⁸⁷.

Ο Έλληνας λόγιος είναι πεπεισμένος πως η εύκολη και ακριβής εκμάθηση της Γερμανικής Διαλέκτου μπορεί να προέλθει μέσα από τη σύντομο μέθοδο της γραμματικής διδασκαλίας,⁶⁸⁸ καθώς θα επιτρέπει στον παιδαγωγούμενο την εύχρηστη και ορθή διδασκαλία της γερμανικής γλώσσας. Επομένως, δικαιοματικά καταλήγει ο Δάρβαρης στην άποψη πως η ακριβής μέθοδος της γερμανικής Γραμματικής διδάσκεται «κατά την συμφωνίαν των αρίστων Συγγραφέων»⁶⁸⁹

Ο Δάρβαρης σημειώνει πως τόσο στη Γερμανική όσο και στην Ελληνική υπάρχουν για τα άρθρα πέντε πτώσεις (Ονομαστική, Γενική, Δοτική, Αιτιατική, Κλητική). Υπάρχει ωστόσο και μία έκτη, η τρίτη «μετά τῆς Προθέσεως» (von dem / παρά του), η λεγόμενη Προθετική και όχι Αφαιρετική⁶⁹⁰. Π.χ. το θηλυκού γένους ουσιαστικό στον ενικό αριθμό Fabel (μολονότι στα ελληνικά είναι αρσενικό: ο μύθος) κλίνεται ως εξής: Ονομαστική die Fabel/ο μύθος, Γενική der Fabel/ του μύθου, Δοτική der Fabel/ τω μύθω, Αιτιατική die Fabel/ τον μύθο, Κλητική O du Fabel/ ώ μύθε, Προθετική von der Fabel/ παρά τω μύθω.

Ο Δάρβαρης επισημαίνει πως οι παλαιοί Γερμανοί, καθώς και οι Έλληνες, χρησιμοποιούν τις προσωπικές αντωνυμίες με τη φυσική τους σημασία, χωρίς διάκριση των επισήμων προσώπων. Έτσι και ο κυνικός Διογένης, μιλώντας με τον Μ. Αλέξανδρο, έκανε χρήση της προσωπικής αντωνυμίας στο β' ενικό πρόσωπο συ/Du. Επίσης, γράφει πως οι ποιη-τές των Γερμανών ακολουθούν κατά την εποχή του Διαφωτισμού την ίδια τακτική και δεν απευθύνονται σε άλλο πρόσωπο προς τον βασιλιά και τους ηγεμόνες για τα ποιήματα που τους αφιερώνουν, παρά σε αυτό του Du/συ . Στη συνέχεια, εμφανίζεται μία νέα τακτική σε όλη την Ευρώπη για τη διάκριση των επισήμων προσώπων. Σύμφωνα με αυτή, γίνεται χρήση της προσωπικής αντωνυμίας Ihr/υμείς στο β' πληθ. αριθμό, αντί του β' ενικού Du/συ.

⁶⁸⁷ Σ. Κουκουβίνου, , «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής...», *Αλιάκμονος ροῦς*, ό.π., 86.

⁶⁸⁸ Για το θέμα αυτό βλ. σχετικά, Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Εκπαίδευση στη διασπορά. Προς μία παιδεία ελληνική ή προς «Θεραπεία» της πολυγλωσσίας» *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία*, σ. 153-177· της ίδιας «Das Habsurgerreich: Anlaufpunkt für Griechen und andere Balkanvölker im 17. – 19. Jahrhundert», *Österreichische Oesterhefte*, τ. 38 (1996), 171-188. Βλ. ακόμη, Βάσω Σειρηνίδου, «Βαλκάνιοι έμποροι στην αψβουργική μοναρχία (18ος-μέσα του 19ου αι.) Εθνοτικές ταυτότητες και ερευνητικές αμηχανίες», *Διασπορά – Δίκτυα-Διαφωτισμός, τετράδια εργασίας* 28, επιμ. Μαρία Α. Στασινοπούλου-Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Ε.Ι.Ε., Αθήνα (2005), 53-81 και G. Hering, «Der Konflikt zwischen Griechen und Walachen in der Pester orthodoxen Gemeinde», *Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte. Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag*, Frankfurt (1993), 23-39.

⁶⁸⁹ Δάρβαρης, *Γραμματική γερμανική ακριβεστάτη*, ό.π., σ. 1-2.

⁶⁹⁰ Δάρβαρης, *Γραμματική γερμανική ακριβεστάτη*, σ. 46. Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής...», *Αλιάκμονος ροῦς*, ό.π., 87.

Σχετικά με τα ρήματα, γίνεται από τον έλληνα λόγιο ιδιαίτερη αναφορά στον ακριβή αριθμό των ανωμάτων ρημάτων, σε σχέση με το πλήθος των κανονικών που θεωρείται σημαντικά μικρότερος. Τα ανώμαλα ρήματα φθάνουν τον αριθμό 180, ενώ τα κανονικά υπολογίζονται έως και 1.500, ώστε η αναλογία να είναι 3/25. Αυτή η διαπίστωση αποδεικνύει, κατά τον Δάρβαρη, πως η γερμανική γλώσσα δεν εμφανίζει τόσες ανωμαλίες, όπως πιστεύουν πολλοί, ούτε είναι δύσκολη, όπως οι περισσότεροι φαντάζονται. Σύμφωνα με την παράθεση των σημειώσεών του, ο αναγνώστης πληροφορείται πως ο Δάρβαρης παρατηρεί ενδελεχώς κάθε γραμματικό φαινόμενο και δεν περιορίζεται σε μία επιφανειακή παρουσίαση του. Για παράδειγμα, στο κεφάλαιο «Περὶ τῶν Συνθέτων Ρημάτων» (Von den zusammengesetzten Zeitwörtern), στην παράγραφο 24, ο μαθητής οφείλει να προσέχει να μην καταφεύγει σε ψευδείς συνθέσεις κατά την ομιλία, καθώς σε κάποιες επαρχίες της Γερμανίας συνηθίζεται να εκφράζονται με συγκεκριμένο τρόπο: ich bin sange, ich bin angst (δέον ειπεῖν), mir ist bange, mir ist angst (αδημονώ, τρέμει η καρδιά μου).

Το μέρος Δ', το οποίο αφιερώνεται στη Σύνταξη, ξεκινά με τον κανόνα «Περὶ Συντάξεως τῶν Ἄρθρων». Το άρθρο συμφωνεί δηλαδή με τα ουσιαστικά, τα επίθετα και τις μετοχές σε γένος, αριθμό και πτώση. Για παράδειγμα, ο Έλληνας διδάσκαλος επιλέγει ένα σχετικό απόσπασμα από τα γερμανικά⁶⁹¹:

«Der Hausvater, die Hausmutter, die Kinder und das Gesind Machen in dem Hause eine Gesellschaft aus, die durch eine gute Einrichtung den ersten Grund zur Wohlfahrt eines Staates leget».

[Ο οικοδεσπότης, ή οικοδέσποινα, οί παῖδες και οί οικιακοὶ ποιοῦσι μίαν μικρὰν συντροφίαν ἐν τῷ οἴκῳ, ἢ ὁποία διὰ μιᾶς καλῆς οἰκονομίας καταβάλλει τὸ πρῶτον θεμέλιον εἰς σωτηρίαν τοῦ πολιτεύματος]

Σε περίπτωση που πολλά ουσιαστικά ακολουθούν το ένα μετά το άλλο και διαφέρουν στο γένος, ή κάποιο από αυτά παίρνει άρθρο, το ίδιο θα χρησιμοποιηθεί και στα υπόλοιπα. Για την εφαρμογή αυτού του γραμματικού κανόνα ο Δάρβαρης επιλέγει ένα απόσπασμα από τα χωρία του Christian Fürchtegott Gellert⁶⁹²:

«Die Wolluft, die Trunkenheit, der Neid, die Rache, die Verläumdung, der Stolz, der Geiz, alle diese Leidenschaften sind uns verbothen. Gellert».

[Ἡ ἠδυπάθεια, ἡ μέθη, ὁ φθόνος, ἡ ἄμυνα, ἡ διαβολή, ἡ ὑπερηφάνια, ἡ φιλαργυρία εἰσι πάθη ἀπηγορευμένα εἰς ἡμᾶς. Γέλλερτος]

⁶⁹¹ Δάρβαρης, *Γραμματικὴ γερμανικὴ ἀκριβεστάτη*, σ. 257. Πβ. Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ἑλληνικῆς, Γερμανικῆς ...», *Ἀλιάκμονος ῥοῦς*, ὁ.π., 88.

⁶⁹² Δάρβαρης, *Γραμματικὴ γερμανικὴ ἀκριβεστάτη*, σ. 260-261. Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ἑλληνικῆς, Γερμανικῆς ...», *Ἀλιάκμονος ῥοῦς*, ὁ.π., 88.

Ωστόσο, αυτό θα διέφερε εάν παραλείπονταν πάντα τα άρθρα: «Was ist Gott? Liebe, Erbarmen, Grossmuth, Ordnung, Heiliges Gerechtigkeit, Weisheit, Nacht. Gellert» (Τί ἐστὶ θεός; ἀγάπη, ἔλεος, μακροθυμία, τάξις, ἀγιότης, δικαιοσύνη, σοφία, δύναμις. Γελλέρτος).

Στη συνέχεια, παρατίθεται ἓνα *Λεξικὸν Γερμανικορωμαϊκόν*: «περὶ θείων πραγμάτων» (Gott/θεός, Herr/κύριος, Geist/πνεῦμα), «περὶ τοῦ Κόσμου καὶ τῶν στοιχείων» (Welt/κόσμος, Sonne/ἥλιος, Mond/φεγγάρι, Licht/φως), «περὶ συγγενείας» (Ehe/γάμος, Ehemann/σύζυγος, Ehefrau/ σύζυγος), «περὶ τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τῶν Μερῶν αὐτοῦ» (Mensch/ ἄνθρωπος, Seele/ψυχή, Haar/μαλλί, Fuss/πατούσα), «περὶ τῶν Ἀρρωστημάτων καὶ Ελαττωμάτων τοῦ ἀνθρωπίνου Σώματος» (Krankheit/ασθένεια, Fieber/πυρετός, Riese/γίγαντας), «περὶ τῶν Αἰσθήσεων καὶ τῶν τῆς Ψυχῆς Δυνάμεων καὶ Παθῶν» (Gesicht/πρόσωπο, Sehen/ὄραση, Gehör/ακοή), «περὶ Ἀρετῶν καὶ Κακιῶν» (Tugend/αρετή, Sorgfalt/φροντίδα, Erfahrung/ εμπειρία, Gerechtigkeit/δικαιοσύνη), «περὶ τῶν Ἰματίων τοῦ Ἀνθρώπου» (Kleid/φόρεμα, Wolle/μαλλίον, Hemd/υποκάμισον), «περὶ τῆς Οἰκίας καὶ τῶν ἐν αὐτῇ Σκευῶν» (Haus/σπίτι, Stein/πέτρα, Leiter/σκάλα, Thurm/πύργος), «περὶ τινῶν ἐν τῇ Πόλει καὶ ἐκτὸς αὐτῆς εὐρισκομένων» (Stadt/πόλη, Kirche/ἐκκλησία, Rathaus/Δημαρχεῖο, Wagen/ὄχημα), «περὶ τινῶν ἐν τῇ Σχολῇ καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ εὐρισκομένων» (Schule/σχολεῖο, Schulmeister/ἐπιστάτης, Buch/βιβλίον), «περὶ Χρόνου, τῶν Καιρῶν αὐτοῦ καὶ τῶν Ἐπισήμων Ἑορτῶν» (Jahr/ἔτος, Abend/βράδυ, Ostern/ Πάσχα), «περὶ Μηχανικῶν καὶ Τεχνιτῶν» (Kunst/τέχνη, Seemann/ναυτικός, Wirth/ξενοδόχος), «περὶ Πτερωτῶν καὶ Νηκτῶν» (Flügel/φτερό, Adler/αετός, Rabe/κόραξ), «περὶ τετραπόδων Ζῶων, Ἑρπετῶν καὶ Ἐντόμων» (Their/ζῶο, Löwe/λιοντάρι, Stier/ταύρος), «περὶ Φυτῶν καὶ Δένδρων» (Garten/κήπος, Mauer/τείχος, Pflanze/φυτό)⁶⁹³.

Ἡ ἐπόμενη ἐνότητα περιλαμβάνει Διαλόγους Γερμανικο-ρωμαϊκοῦς . Ὁ Β΄ Διάλογος ἐκτυλίσσεται ἀνάμεσα σὲ ἓναν Γερμανὸ καὶ ἓναν Ρωμαῖο (Zwischen einem Deutschen und einem Griechen): Verstehen Sie die deutsche Sprache? / Καταλαμβάνετε τὴν γερμανικὴν Διάλεκτον; –Nicht sonderlich. / Ὅχι τόσον καλῶς. – Sprechen Sie Deutsch, mein Herr?/ Ομιλεῖτε γερμανιστὶ Αὐθέντα μου;⁶⁹⁴

Τα θέματα τῶν διαλόγων ποικίλουν καὶ ἀφοροῦν ἀμεσα ζητήματα τῆς καθημερινότητος: «Στ΄ Περί τοῦ ἐνοικιάζειν ἓναν Ὀντάν, Ζ΄, περὶ Ἀγορᾶς καὶ Πωλήσεως, μεταξύ ἐνός Ξένου καὶ ἐνός Ἀμαζᾶ, ὅταν ἔρχεται τις εἰς ἓνα Ξενοδοχεῖον, ἐπὶ τῆς Τραπεζῆς ἐν τῷ Ἀρίστῳ, μεταξύ ἐνός Δεσπότη καὶ τοῦ ἰδίου Δούλου, μεταξύ ἐνός Ἀρρώστου καὶ ἐνός Ἰατροῦ».

⁶⁹³ Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ἑλληνικῆς, Γερμανικῆς...», *Ἀλιάκμονος ῥοῦς*, ὁ.π., 89.

⁶⁹⁴ Δάρβαρης, *Γραμματικὴ γερμανικὴ ἀκριβεστάτη*, σ. 402. Πβ. Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ἑλληνικῆς, Γερμανικῆς...», *Ἀλιάκμονος ῥοῦς*, ὁ.π., 89.

Η Γερμανική Γραμματική ολοκληρώνεται μέσα από τρεις ακόμη ενότητες:

1. Τη «Συλλογή τινών Εκλεκτών Παροιμιών». Π.χ. Den Gelehrten ist gut predigen (τῷ φρονίμῳ ὀλίγα), Auf Freud folgt Leib (τῇ ἡδονῇ ἀδελφὴ ἐστὶν ἡ λύπη), Ende gut, alles gut (τὸ τέλος στεφανοῖ τὸ ἔργον).⁶⁹⁵

2. Την «Επιτομή των Επικτήτου Δογμάτων»: Es giebt einige Dinge, welche in unserer Macht sind; und andere, die nicht in derselben stehen (Ἄλλα μὲν Πράγματα εἰσὶν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐξουσίᾳ, ἄλλα δὲ οὐκ εἰσὶν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐξουσίᾳ).⁶⁹⁶

3. Μία «Επιστολή παραινετική Φίλου τινός προς τινά αρχάριον Πραγματευτήν»: Theuerster Freund (Φίλτατε μοι). Ich vernehme mit Vergnügen, dass Sie für sich selbst zu handeln angefangen, und ein so schweres und wichtiges Gewerbe, als der Stand eines Kaufmanns ist, auf sich genommen haben. Ich habe mich demnach ... (Χαίρω οὐ με-τρίως ἀκούων, ὅτι ἄρχισες, σὺν Θεῷ, ἵνα κάμνης χωριστὴν πραγματεῖ-αν διὰ λογαριασμόν σου, καὶ ἀνεδέχθης τοιοῦτον μέγα καὶ βαρετὸν ἔργον, ὅποιον ἐστὶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ πραγματευτοῦ. Ἔχω λοιπὸν χρέος ἀπαραίτητον, ὡς ...).⁶⁹⁷

Ὁ Ἕλληνας λόγιος⁶⁹⁸ αναφέρει τις γερμανικές πηγές του και τα βοηθήματά του: Τον Johann Christoph Gottsched (1700 –1766) για τη *Γερμανική Γραμματικὴ Ἀκριβεστάτη* και τους φιλολόγους Johann Friedrich Fischer (1726-1799) και Johann Gottlob Theaenus Schneider (1750–1822) στους *Χαρακτήρες του Θεόφραστου*.⁶⁹⁹ Στο τελευταίό πόνημά του⁷⁰⁰ απευθύνει χαιρετισμό *τοῖς εντευξομένοις*. Αποφάσισε να προσφέρει μία καλλίστη ανανεωμένη εκδοχή των εκδόσεων του *Θεόφραστου* στα ελληνικά. Στο πρόλογό του αναφέρει πως παρακολούθησε τις εκδόσεις «τω Φίσχερω (J. Fr. Fischer) και Σνειδέρω (Johann Gottlob Schneider) πολλήν καταθεμένοις σπουδὴν ου μόνον ἐξ ὧν εἶχε προτέρων τυπικῶν σφαλμάτων διακαθάραι το Βιβλίον». Εντόπισε τις διαφορές ανάμεσα στα χειρόγραφα συγγράμματα τούτων των σοφῶν ἀνδρῶν χωρίς να μεταφέρει το περιεχόμενό τους «απλῶς και τυφλῶ, ο δη λέγεται ποδὶ ἐπεσθαι, ἀλλὰ βασανίζοντας τους λόγους αὐτῶν ἀποδέχεσθαι». Απαρριθμώντας τις εκδόσεις του *Θεόφραστου* ενημερώνεται πως η «εκ της

⁶⁹⁵ Δάρβαρης, *Γραμματικὴ γερμανικὴ ἀκριβεστάτη*, σ. 435-436. Πβ. Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ἑλληνικῆς, Γερμανικῆς ...», *Ἀλιάκμονος ῥοῦς*, ὁ.π., 90.

⁶⁹⁶ Δάρβαρης, *Γραμματικὴ γερμανικὴ ἀκριβεστάτη*, σ. 446. Πβ. Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ἑλληνικῆς, Γερμανικῆς ...», *Ἀλιάκμονος ῥοῦς*, ὁ.π., 90.

⁶⁹⁷ Δάρβαρης, *Γραμματικὴ γερμανικὴ ἀκριβεστάτη*, σ. 470. Πβ. Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ἑλληνικῆς, Γερμανικῆς ...», *Ἀλιάκμονος ῥοῦς*, ὁ.π., 90.

⁶⁹⁸ Σειρηνίδου, *Το ἐργαστήριον τοῦ Λόγιου*. Ὁ.π. 2013.

⁶⁹⁹ Ὁ πλήρης τίτλος εἶναι *Θεοφράστου Χαρακτήρες / Ἑλληνιστὶ ἐκδοθέντες μετὰ Συντόμων κριτικῶν ἐπιστάσεων ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρεως δαπάνη Ἀυταδέλφων Δαρβάρεων Ἰωάννου και Μάρκου, ἐν Βιέννῃ της Αυστρίας, παρά τῷ Ἰωάννῃ Β. Σβηκίῳ*, 1815. Πβ. Turczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos*, ὁ.π., σσ. 116-125, 39-147, κ.ε.·G. Laios «Die griechischen Zeitungen und Zeitschriften (1784-1821), Quellenmaterial hauptsächlich aus den österreichischen Staatsarchiven gesammelt und zusammengestellt», *Irmscher Marika – Mineemi, Probleme der neugriechischen Literatur*, τ. 2, Βερολίνο (1960), 110-195.

⁷⁰⁰ Δάρβαρης, *Θεοφράστου Χαρακτήρες*, ὁ.π., σ. X-XI, XIV.

του Κασυβώνου τρίτης εκδόσεως προήλθον πάσαι αι λοιπαί εκδόσεις, και από τους Γερμανούς λόγιους, όπως του Ιωάννου Σχεφφέρου (Johann Ulrich Gottlieb von Schäffer, 1753 - 1829) και Ιωάννου Φριδερίκου Φισχέρου αλλά και του Ιωάννου Γοττλόβιου Σνειδέρου. [...]. Ούτω δη συνεπληρώθη η των χαρακτήρων συλλογή».⁷⁰¹ Στην ενότητα *Σύντομαι Κριτικά Επιστάσεις*, αναφέρει πως τηρεί τον τίτλο *Θεοφράστου χαρακτήρες* όπως τίθεται σε όλα τα ομώνυμα χειρόγραφα.

Στο Κεφ. ΚΘ' *Περί Οψιμαθίας*, επεξηγεί ότι στην προσθήκη της αναφοράς «πεσών την κεφαλήν καταγύναι» προέβη σε διόρθωση του κειμένου: «Και ένδεκα λιπαίς συνάγειν τους μετ' αυτού συναυζόντας, όπως το διόρθωσε ο Γερμανός Σνειδέρος (Schneider)». Στο Κεφ. Λ'. *Περί Κακολογίας* δηλώνει ότι ο κακολόγος είναι «ο κακών λέγων τους άλλους, και παντοίως διασύρων. Και κακώς δε προς τινά, ειπείν». Επιχειρηματολογεί λέγοντας χαρακτηριστικά «Εγώ δήπου τα τοιαύτα οίδα, υπέρ ων συ πλάνας προς εμέ. Α δη ημαρτημένα διορθούμαι μετά του Κυρίου Σνειδέρου ωδί».⁷⁰²

Αξίζει να αναφερθούμε στη συμβολή του Schneider στα ζητήματα φιλολογίας σύμφωνα με σχετική αναφορά στον *Ερμή τον Λόγιο* ήταν καθοριστικής σημασίας «περί του τέλους της επικρίσεως του δεύτερου τόμου του Σνειδεριανού Λεξικού»⁷⁰³ (Ιδε Α. Λ.Ε. τον προήγουμενον αρ. Ι.). Ενδεικτικά παραθέτουμε λήμματα με γερμανική απόδοση, όπως τίθενται από τους εκδότες του περιοδικού:

«*Σύμβλησις*.⁷⁰⁴ Σημαίνει ακόμη και 'Σύγκρισιν', 'παραβολήν', 'Vergleichung', κατά τον Εμπειρικών Σέξτον (Προς τους Λογικογράφους σ. 464)».

«*Συνέργιον*.⁷⁰⁵ Επειδή έχει την 'Συνεργίαν', τον 'Συνεργόν' και τον 'Συνεργολάβον', συμφέρει να προστεθή από τα Γλωσσάρια και το 'Συνέργιον' ή 'Συνεργείον'. (Γερμ. Fabrik). Το ωνόμαζαν ακόμη και 'Εργοστάσιον'. Αλλά το Εργοστάσιον ίσως αρμόζει κάλλιον εις εξήγησιν του Γερμανικού 'Werkstatt', τον οποίον και κατά λέξιν παραστένει».

«*Ειλυσπάω*,⁷⁰⁶ από το ειλείσθαι και σπάσθαι αν και ο Σνειδέρος (λεξ. Ειλυσπάομαι) καταδικάζη ταύτην την ετυμολογίαν. Αλλά περί τούτου χρειάζεται ωριμωτέρα εξέτασις».

«*Φαναίος*.⁷⁰⁷ Το σημειώνει ως επίθετον του Διός, από τον Ευριπίδην (Ρής. 355), και το εξηγεί ως συνώνυμον του Φώσφορος (Lichtbringende)».

⁷⁰¹ Δάρβαρης, *Θεοφράστου Χαρακτήρες*, ό.π., σ. XIV.

⁷⁰² Δάρβαρης, *Θεοφράστου Χαρακτήρες*, ό.π., σ. 79-81.

⁷⁰³ *Ερμής ο Λόγιος*, (02.01.1821), 45-59.

⁷⁰⁴ *Ερμής ο Λόγιος*, (02.01.1821), 46.

⁷⁰⁵ *Ερμής ο Λόγιος*, (02.01.1821), 47.

⁷⁰⁶ *Ερμής ο Λόγιος*, (02.01.1821), 48.

⁷⁰⁷ *Ερμής ο Λόγιος*, (02.01.1821), 52.

«Φυτάλμιος»:⁷⁰⁸

«Ότι σημαίνει τον ‘Φύσαντα’, ‘Γεννήτορα’ ή ‘Πατέρα’, το ομολογεί ο σοφός Λεξικογράφος με μαρτυρίαν του Αισχύλου (Αγάμ. 338). Αλλά την αυτήν λέξιν εις τον Σοφοκλέα (Οιδ. Κολ. 151) εξηγεί, ως την εξήγησαν ο Σχολιαστής, και την ενόησαν όλοι οι μετ’ αυτόν απατηθέντες αν εγώ δεν απατώμαι από την κακήν αξίαν. [...] Ο χορός βλέπων πρώτην τον τυφλόν Οιδίποδα, χειραγωγούμενον από την Αντιγόνην τον ταλανίζει λέγων».

«Ε. ε.

Αλαών ομμάτων άρα και

Ήσθα φυτάλμις κ.τ.λ.

Το οποίον ο Σχολιαστής παραφράζει, «Από φύτλης, από γενέσεως και εξ αρχής τυφλός πέφυκας» ο δε Σνειδέρος, *Hast du die Blindheit mit auf die Welt gebracht! Πάλιν λέγω η εξήγησις αυτή εγεννήθη από την κακήν σίτιζιν, την οποίαν εάν μεταβάλης εις την έξης,*

Ε ε

Αλαών ομμάτων! Άρα και

Ήσθα φυτάλμις κ.τ.λ.

Θέλεις πληροφορήθην, ότι το σχετλιαστικόν επιφώνημα δεν πρέπει να διαστιχθή.»

Χαίρω. «Σημαίνει έτι αμεταβάτως το ‘sich vergnügen’, ως το Godere των Ιταλών, (...) Ιδ. τας εις την Α Ραψωδ. Της Ιλιάδ. Σημειώς. Της Βολίσσιας έκδος. Σελ. 131⁷⁰⁹».

Χείριος. «Σημαίνει και το χρήσιμος (ηγούν το εύκολος εις χρήσιν, ευχερής) ως λέγει ο Ησύχιος, Χείριος, χρήσιμος κατά το Γερμανικόν Handlich⁷¹⁰».

Παιδίον.

«Η λέξις δεν σημειούται δι άλλο, πλην διότι ο Σνειδέρος φέρων μάρτυρα τον Στράβωνα (βιβλ. 10., τ. 4, σ. 188 της έκδ. του Γερμαν.) διά το παροιμιώδες Της μητρός το παιδίον συγκαταριθμεί αδικώς και τον Κοραήν μ’ εκείνους όσοι δεν ενόησαν το μέρος τούτου του Στράβωνος. Ότι όμως ο Κοραής το ενόησε και το εξήγησεν απαράλλακτα ως το εξηγεί ο Σνειδέρος το μαρτυρούν αι Ελληνικαι εις τον Στράβωνα σημειώσεις του (Τόμ. Δ’ σελ. 222). Το λάθος του σοφού λεξικογράφου εγεννήθη εκ τούτου, ότι αντί να εξετάση τας σημειώσεις ταύτας, εξέτασε την Γαλλικήν του Στράβωνος μετάφρασιν και τας Γαλλικάς σημειώσεις (tom. IV, pag. 100, not. 2)»⁷¹¹.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Δημήτριος Ν. Δάρβαρης μετακενώνει στον ελληνικό χώρο στον δευτέρο τόμο της *παρούσης Γενικής Ιστορίας*,⁷¹² σημαντικούς εκπροσώπους της γερμανικής

⁷⁰⁸ *Ερμής ο Λόγιος*, (02.01.1821), 54.

⁷⁰⁹ *Ερμής ο Λόγιος*, (02.01.1821), 55.

⁷¹⁰ *Ερμής ο Λόγιος*, (02.01.1821), 56.

⁷¹¹ *Ερμής ο Λόγιος*, (02.01.1821), 58-59.

⁷¹² *Σύντομος Γενική Ιστορία εις Δύω Τόμους Διηρημένη συλλεχθείσα εκ παλαιών τε και νεωτέρων Συγγραφέων προς χρήσιν των σπουδαζόντων Νέων υπό Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρεως και εκδοθείσα δαπάνη*

σχολής όπως τους Johann Gottfried Gatterer, Julius August Reimer, Johann Matthias Schröck και Johann Gottfried Gruber, ως συγγραφείς επιτομών και εγχειριδίων Γενικής ιστορίας των χρονολογικών πινάκων.⁷¹³ Ο Δάρβαρης γράφει στο προοίμιό του πως «κανέν ακόμη έθνος της γης δεν εξευγένισεν ούτε η Χυμική, ούτε η Άλγεβρα, ούτε η Αστρονομία, αλλά τα καλά και χρυσά συγγράμματα των Ποιητών, των Ρητόρων, των Ιστορικών και των Φιλοσόφων, διά των οποίων εξεπαιδεύθησαν και εφωτίστησαν οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι, οι Ιταλοί, οι Γάλλοι, οι Άγγλοι και οι Γερμανοί».⁷¹⁴ Ο ίδιος θα δηλώσει στα προλεγομένα του πως: «εις την σύναμιν της νεωτέρας Ιστορίας εμεταχειρίσθην περισσότερον τον Γάττερον (J. G. Gatterer), τον Ρέμερον (J. A. Reimer), τον Σραϊκίον (J. M. Schröck) και τον Γρούβερν (Johann Gottfried Gruber), άνδρας ιστορικοτάτους και φιλοσοφικώς την Γενικήν Ιστορίαν, κ' την έφεραν σχεδόν εις τον βαθμόν της επιστήμης». Η *Σύντομος Γενική Ιστορία* ξεκινά με την «Ιστορία των νυν κρατούντων εθνών» και πιο συγκεκριμένα με την «Ιστορία της Γερμανίας και ιδιαιτέρως της Αουστρίας». Ο Έλληνας λόγιος συλλογίζεται φωναχτά:

«αν και οι Γερμανοί δεν είναι υπό μίαν κεφαλήν και είχαν πολλούς πολέμους προς αλλήλους και προς άλλους, και υπέφεραν πολλά δεινά διά τας εσωτερικάς των διχονοίας, όμως ευδοκίμησαν θαυμαστά εις όλας τας τέχνας ο επιστήμας διά της επιμελείας των και επιμονής διότι έλαβον (μεταξύ άλλων) μεγάλους άνδρας εις όλα τα είδη της μαθήσεως και των τεχνών, εξ ών επισημότατοι είναι οι εξής:⁷¹⁵

Γραμματικοί: Γοτχέδιος, Αδελέγγιος, Αϊχίγγερος, Εβεράρδος, Βόσσιος [...].
 Ποιητές: Μαρτίνοσ Οπίτιος, Άλερος, Γελέρτος, Λεσσίγγιος, Γλέϊμιος, Γέσνερος, Γαίθης, Κλοπστόκιος, Βεϊλανδος, Έρδερος⁷¹⁶, Σίλερος, Βόσσιος, [...].
 Ρήτορες: Σπαλδίγγερος, Εγγελος, Μενδελσών, Γάρβιος, [...].
 Φιλολογοί της Ελληνικής, της Λατινικής γλώσσης και της αρχαιότητας: Βόλφιος, Σνειδερος [...].
 Γεωγράφοι: Κλουβέριος, Κελάριος, κ.ά. Ιστορικοί: Γάττερος, Μύλερος και άλλοι.
 Φιλόσοφοι⁷¹⁷: Θωμάσιος, Λειβνίτιος, Βόλφιος, Ευνέκιος, Γαρσίος, Βαουμείστερος, Φέδερος, Κάντιος [...].

Αυταδέλφων Δαρβάρων Ίωάννου και Μάρκου, Εν Βιέννη της Αουστρίας, Παρά τω Τυπογράφω Κυρίω Α. Αϊκούλω, 1818.

⁷¹³ Δάρβαρις, *Σύντομος Γενική Ιστορία*. Ό.π., σ. ε'.

⁷¹⁴ Δάρβαρις, *Σύντομος Γενική Ιστορία*. Ό.π., σ. ζ'.

⁷¹⁵ Δάρβαρις, *Σύντομος Γενική Ιστορία*. Ό.π., σ. 66-67.

⁷¹⁶ Στο φιλολογικό περιοδικό της εποχής, *Ερμής ο Λόγιος* (1820), κυκλοφόρησε η είδηση για την ελληνική μετάφραση από το πρωτότυπο έργο του Γερμανού διανοητή της κλασικής εποχής της Βαϊμαρης (Weimar) J.G. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, J.F. Hartknoch, Riga 1774/1784-1791, υπό Αναστάσιου Πολυζωΐδη [20.11.1819, εν Γοτίγγη, *Εξασκήσεις των Ελλήνων περί τας επιστήμας*]. Για τα βιογραφικά του δημόσιου άνδρα Α. Πολυζωΐδη, βλ. Κατερίνα Γαρδίκια, «Ο Αναστάσιος Πολυζωΐδης και η ελληνική Επανάσταση», *Μνήμων*, 1, (1971), 23-52, ιδίως σ. 25. Αξίζει να αναφερθούμε στον διαμεσολαβητικό ρόλο του από το Göttingen της Γερμανίας, με συνεργάτες του Λ.Ε. και επιφανείς λογίους της εποχής (Φ. Μαύρος, Θ. Φαρμακίδης, Κ. Ασώπιος, Γ. Ψύλλας).

⁷¹⁷ Σε επιστολή του ο Κούμας προς τον Στέφανο Οικονόμου εκ Βιέννης από την Δ'. Ιανουαρίου 1820, κάνει εκτενή αναφορά «στους έχοντες οδηγόν φιλοσοφίαν ερευνητικώτατην της αλήθειας και λάμπουσιν εκείθεν ως άλλοι Απόλλωνες με τας ακτίνας των θαυμαστών συγγραμμάτων τους και τους οποίους κατάφερε με πολύ χαρά να τους γνωρίσει από κοντά. Στη Λειψία συνάντησε τον βαθυστόχαστο φιλόσοφο και αγαθό άνδρα Κρύγιο (Krug) από όπου και συνομίλησε με τους περίφημους φιλόλογους Ερμάνιον (Hermann), Σπόνιον (Sponde), Σάιφερον (Schäfer). Στο Βερολίνο συναναστράφηκε με τον περικλεέστατο Ουόλφιο (Wolff) εις όλον το διάστημα της εκεί διατριβής του και πολλές εσπέρας φιλοφρονηθείς από τον αγαθόν άνδρα. Ταυτόχρονα, γνώρισε τον καλό και ήλαρο Βουτμάνο (Buttmann), ο οποίος του χάρισε για το φιλολογικό Γυμνάσιο της

Φυσιολόγοι: Γέσνερος (Gessner), κ.ά. Μαθηματικοί Λεϊβνίτιος (Leibniz), Βόλφιος (Wolff), Λαμβέρτος (Lambert), Σέγνερος (Segner), κ.ά. Αστρονόμοι: Κέπλερος, Εχέλιος, Βώδας, κ.ά. Ιατροί: Άλλερος (Haller), κ.ά.
Μουσικοί: Βάχιος, Μοξάρτος (Mozart) κ.ά. Ζωγράφοι: Σένδερους, Διγγελβάχιος, ο πάντων κορυφαίος Μέγγιος, Χαλκογράφοι Νατάλις, Κραύσιος, Βίλης, Σμέκερος κ.ά.
Αγαλατοποιοί: Ζάυνερος, Κλαύερος κ.ά.: οὔτοι και ἄλλοι πάμπολοι σοφοί και τεχνίται ετίμησαν πολύ και εδόξασαν το γένος των Γερμανών».

3.2. Η Γραμμική Γραμματική του Μιχ. Γ. Μποϊατζή σε γερμανική διάλεκτο

Όπως διαπιστώθηκε, ο Δ. Ν. Δάρβαρης συνέβαλε με τη *Γερμανική Γραμματική* του στη διάδοση της «γραικοβλαχικής» γλώσσας, εμποτισμένης με στοιχεία από τη σύγχρονη γραμματεία του γερμανικού Διαφωτισμού. Στην ίδια κατεύθυνση στράφηκε κι ένας ακόμη σημαντικός ελληνοδιδάσκαλος, ο Μιχαήλ Μποϊατζής. Εκπόνησε τη δική του μέθοδο της *Γραμματικής των Γραικών* σε γερμανική διάλεκτο, με την οποία επέτρεπε την εκμάθηση της Ελληνικής είτε σε επίπεδο μητρικής, είτε ξένης γλώσσας για τους φιλομαθείς Γερμανούς. Στη «διαφωτισμένη εποχή» της αναγνώρισης της νεοελληνικής γραμματείας εκ μέρους της γερμανικής λογιόσύνης (Erdmann Schmidt), η γραμματική θεωρείται προϊόν ανώτερης εκπαίδευσης. Στα πρότυπα της γραμματικής παιδείας των άξιων εκπροσώπων του φιλολογικού κύκλου της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού ο Μ. Μποϊατζής δημιούργησε με τη σειρά του ευμέθοδα βοηθήματα της Γερμανικής Γραμματικής και καινοτόμες για την εποχή μέθοδοι διγλωσσίας⁷¹⁸.

Ο Μιχαήλ Γ. Μποϊατζής περί το 1813, δάσκαλος ενός σχολείου για τους ελληνοπαιδες της Βιέννης, εξέδωσε στα ελληνικά και τα γερμανικά σε 228 σελίδες τη *Γραμματική Ρωμανική, ήτοι Μακεδονοβλαχική* (ο τίτλος και στα γερμανικά: *Romanische oder Macedonowlachische Sprachlehre*), χρησιμοποιώντας το λατινικό αλφάβητο⁷¹⁹. Στις αρχές

Σμύρνης την αξιόλογον Γραμματικήν του σοφού Βοικκίου (Böckh), από τον οποίο θαυμάζεται η έκδοση του Πινδάρου και το περί της Αθηνών πολιτείας περιφημον σύγγραμμα κι άλλων περήφανων φιλολόγων και φιλοσόφων ανδρών. Στην Εϊδελμβέργη (Heidelberg) συνάντησε προσωπικά «τον σεβάσμιο Φόσσιον (Voss), τον μεταφραστή του Ομήρου, γνώρισε τον σοφό Κρεύζερον (Creuzer), άνδρα περιβόητο εις την φιλολογίαν». Στη «βαυαρική Μυνιχία (München)» δέχτηκε τη φιλοξενία από τον «εις όλην την Ελλάδα ήδη γνωστό φιλέλληνα Θήρσιο (Thiersch), ο οποίος, εκτός από τα πολλά φιλογολικά πονήματά του εξέδωσε διά των τύπων του Πινδάρου, μία θαυμαστή μετάφραση για να δείξει στους ομογενείς του τας χάριτας του Θηβαίου Ποιητού με το γερμανικόν είδος». Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά, *Ερμής Λόγιος*, Βιέννη 1820, τ. Ι', ανάτυπο Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1990, 88-92, ιδίως 88-89.

⁷¹⁸ Σοφία Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής ...», *Αλιάκμονος ρόδς, ό.π.*, 104.

⁷¹⁹ *Γραμματική Ρωμανική, ήτοι Μακεδονοβλαχική, σχεδιασθεΐσα και πρώτον εις φῶς ἀχθεΐσα υπό Μιχαήλ Γ. Μποϊατζή, διδασκάλου τῆς ἐνταῦθα ἀπλοελληνικῆς Σχολῆς*, Βιέννη 1813· βλ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, τ. Α', σ. 358-359, αρ. 1813.13. Για τη γραμματική του Μποϊατζή βλ. Arno Dunker, «Der Grammatiker Bojadzi», στο: *Jahresberichte des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig*, [Λειψία] 1895, σ. 1-146. Για την απήχηση του έργου στον γερμανόφωνο κόσμο βλ. Μαρία Α. Στασινόπουλου, «Ειδήσεις για το ελληνικό βιβλίο στο γερμανόφωνο τύπο», *Μνήμων* 12 (1989) 136. Για τη Βλαχική βλ. Ν. Κατσάνης – Κ. Ντίνας, *Γραμματική της Κοινής Κουτσοβλαχικής*, Θεσσαλονίκη 1990, όπου και βιβλιογραφία. Για τη γλώσσα των απόδημων Βλάχων βλ. Ν. Δ. Σιώκης, «Η Βλάχικη γλώσσα και οι προσπάθειες διατήρησής της από τους

του 19ου αι. (1814) κάνει την εμφάνισή του στα περιεχόμενα της γερμανόφωνης εφημερίδας της Βιέννης *Wiener Allgemeine Literatur Zeitung*⁷²⁰ το θέμα της βλαχικής γλώσσας (wlachische Sprache) με σημείο αναφοράς την εν λόγω έκδοση. Το παραπάνω έργο αφιερώνεται στον ευγενικής καταγωγής Δημήτριο Νικολάου Νίττα. Ο τίτλος και τα κείμενα του έργου στη γερμανική εφημερίδα αναγράφονται στα ελληνικά και στα γερμανικά⁷²¹.

Ο ανώνυμος επιστολογράφος, ο οποίος πιθανότατα να είναι ο φιλέλληνας Jernej Bartol Kopitar (1780-1844)⁷²², επιβεβαιώνει πως το έργο αυτό συντάχθηκε και εκδόθηκε για πρώτη φορά από τον κ. Μιχαήλ Γ. Μποϊατζή. Το διδακτικό αυτό έργο ξεχώρισε για την ιδιαίτερη παρουσίαση της δομής του λατινικού αλφαβήτου⁷²³. Επίσης, αναφέρονται τα διακριτά χαρακτηριστικά ανάμεσα στην ελληνική και τη γερμανική Γραμματική.

Ο αρθρογράφος κάνει λόγο για το αξιόπαινο εγχείρημα και τον ζήλο του έλληνα συντάκτη να φωτίσει μια σκοτεινή πλευρά στα ζητήματα της γλώσσας. Για τις προσπάθειές του ο φιλολογικός κύκλος τού οφείλει ευγνωμοσύνη και του εύχεται να συνεχίσει την προσπάθεια αυτή, που την περιβάλλει με τόση αγάπη. Προ πάντων όμως ο επιστολογράφος του ζητεί να χαρίσει σύντομα στον χώρο του πνεύματος μια βελτιωμένη και πιο πλούσια έκδοση της Γραμματικής του⁷²⁴.

Η έκδοση της μακεδονοβλαχικής Γραμματικής του Μποϊατζή⁷²⁵ σηματοδοτούσε την ανάδειξη της γλώσσας σε μέσο εκδήλωσης εθνοτικών διαφορών, στο πλαίσιο των

βλάχους αποδήμους (τέλη 18ου – τέλη 19ου αιώνα)», *Ελιμειακά* 48 (Ιούν. 2002) 39-57· 49 (Δεκ. 2002) 138-159. Πβ. Σοφία Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής ...», *Αλιάκμονος ρόυς*, ό.π., 90-104.

⁷²⁰ *Allgemeine Literatur Zeitung*, αρ. 12/11.2.1814, στήλες 185-197.

⁷²¹ Σοφία Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής ...», *Αλιάκμονος ρόυς*, ό.π., σ. 90-104.

⁷²² Για τον βασικό συνεργάτη ειδήσεων των νέων ελληνικών εκδόσεων με φιλο-λογικό και εκπαιδευτικό περιεχόμενο στα γερμανόφωνα περιοδικά βλ. Ελένη Αγγελομάτη-Γσουγκαράκη, «Οι αντιλήψεις των ξένων για τον νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Ο Ερασιστής* 21 (1997) 231.

⁷²³ Η πραγματεία του συνιστά μια εκδοχή της βλαχικής ταυτότητας· βλ. γι' αυτήν αναλυτικά *Allgemeine Literatur Zeitung*, αρ. 12/11.2.1814, στ. 185-197. Το χρησιμοποιούμενο για τη μεταγραφή της βλαχικής διαλέκτου λατινικό αλφάβητο είχε σαφή ιδεολογικό προσανατολισμό. Η καλλιέργεια της ρομανικής ταυτότητας προωθήθηκε στο έργο του Μποϊατζή με την επιλογή των τύπων Ρωμαίος/ρωμανικός, για να προσδιοριστούν οι Βλάχοι. Οι Βλάχοι αυτο-προσδιορίζονται στο ιδίωμά τους ως Armânu/Armâni. Οι υπόλοιπες ονομασίες με τις οποίες απαντούν αποτελούν συχνά νεολογισμούς, όχι ασύνδετους με ελληνικές και ρουμανικές εθνικές διεκδικήσεις (Μακεδονοβλάχοι, Ελληνοβλάχοι, Μακεδονορωμάνοι). Τον όρο Αρωμούνιοι (Aromunen), ως γερμανική απόδοση του Armani, εισήγαγε ο ρομανιστής-βαλκανολόγος Weigand, ο οποίος θεωρούσε τον όρο Βλάχοι ανεπαρκή για τον προσδιορισμό των Armani, αφού αυτός χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει και άλλες λατινόφωνες ομάδες στα Βαλκάνια· βλ. Gustav Weigand, *Die Aromunen. Ethnographisch-Philologisch-Historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*, τ. Α', Λειψία 1895, τ. Β', Λειψία, 1894 [μτφ. του Α' τόμου στα ελληνικά από τον Th. Kahl: *Οι Αρωμούνιοι (Βλάχοι). Ο χώρος και οι άνθρωποι*, Θεσσαλονίκη 2001]. Πβ. Σοφία Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής ...», *Αλιάκμονος ρόυς*, ό.π., 91.

⁷²⁴ «Der Fleiss und Eifer des Hr. Verfs. in einer so dunklen Sphäre etwas zu leisten, ist lobenswürdig; für seine Bemühungen bleiben ihm die Philologen Dank schuldig, und es ist zu wünschen, dass er seine Arbeiten, die er mit Liebe zu behandeln scheint, fortsetzen möge. Vorzüglich aber bittet ihn Rec. Die literarische Welt, bald mit einer neuen verbesserten und vermehrten Auflage seiner Grammatik, oder mit andern romanischen Werken zu beschenken»· *Allgemeine Literatur Zeitung*, αρ. 12/1.2.1814, στήλες 196-197.

⁷²⁵ Την παρουσία του Μποϊατζή ως δασκάλου της Εθνικής Σχολής πιστοποιεί η επιστολή ανωνύμου στον *Λόγιο Ερμή* το 1816, σχετικά με την κατάσταση του ελληνικού σχολείου της Βιέννης· *Ερμής ο Λόγιος* 6 (1816) 358. Πβ. Σοφία Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής ...», *Αλιάκμονος ρόυς*, ό.π., 92.

ορθόδοξων εμπορικών κοινοτήτων της Αψβουργικής Μοναρχίας. Η γλώσσα της πλειοψηφίας χρησιμοποιούνταν βαθμηδόν περισσότερο από τους αποδήμους, ώστε η γνώση της αποτελούσε απαραίτητο μέσο ενσωμάτωσης και κοινωνικής ανέλιξης. Την ανάγκη αυτή συνειδητοποίησαν οι απόδημοι, ώστε και φρόντισαν να εφοδιαστούν οι ίδιοι αλλά κυρίως να εφοδιάσουν τα τέκνα τους με την απαραίτητη γλωσσομάθεια. Για τον συγκεκριμένο σκοπό επιστρατεύτηκαν ιδιωτικοί δάσκαλοι, ενώ σε ορισμένα ελληνικά σχολεία εισήχθη η διδασκαλία γλωσσών του τόπου εγκατάστασης⁷²⁶. Η επιλογή της ενσωμάτωσης στην κοινωνία υποδοχής είχε ως αποτέλεσμα την επαναξιολόγηση των χρησιμοποιούμενων γλωσσών από πλευράς των αποδήμων. Η κύρια ομιλούμενη γλώσσα στην Αψβουργική Μοναρχία ήταν τα γερμανικά, σε συνδυασμό με τη γλώσσα της πλειοψηφίας στους τόπους εγκατάστασης. Την υποχώρηση της χρήσης των ελληνικών μεταξύ των γονέων και τη σχεδόν άγνοια της Ελληνικής από τα τέκνα επισήμαιναν με ανησυχία έλληνες λόγιοι από την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα⁷²⁷.

Περί το 1816 ο ανώνυμος επιστολογράφος του *Λογίου Ερμής*⁷²⁸ κάνει λόγο για τον Μιχαήλ Βοϊατζή, τον δεύτερο δάσκαλο των δύο κλάσεων της δευτέρας τάξεως ενός ελληνικού σχολείου στη Βιέννη⁷²⁹:

«Τὰ ὅποια παραδίδονται μαθήματα οἱ νέοι ὑπὸ τὸν διδάσκαλον αὐτὸν εἶναι ἐν γένει τὰ ἐξῆς: Γνωσις τῶν Γραμμάτων, Ανάγνωσις, Ἀρχὴ τῆς Γραμματικῆς καὶ ἡ Καλλιγραφία, εἰς αὐτὰ καὶ ἐξητάσθησαν καὶ εὐδοκίμησαν τρεῖς καὶ ἐβραβεύθησαν ὡς καὶ οἱ τῆς πρώτης τάξεως εὐδοκίμησαντες μαθηταί».

Επίσης, γνωστοποιείται η είδηση πως⁷³⁰:

⁷²⁶ Στο ελληνικό σχολείο της Τεργέστης διδάσκονταν ιταλικά (αρχικά προαιρετικά και από το 1823 επίσημα) και γερμανικά (από το 1814): Όλγα Κατσιαρδή- Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Αθήνα 1986, σ. 290, 292. Στο ελληνικό σχολείο του Βραζον διδάσκονταν γερμανικά (από το 1823): Α. E. Karathanassis, *L'Hellénisme en Transylvanie: l'activité culturelle et religieuse des compagnies commerciales helléniques de Sibiu et de Braşon aux XVIIIXIX siècles*, [IMXA], Θεσσαλονίκη, σ. 144. Στο ελληνικό σχολείο του Σεμλίνου είχε προβλεφθεί εξ αρχής το μάθημα της αποστήθισης λέξεων από τα ελληνικά στα παλαιοσλαβικά. Κατά το 1872 η εκπαιδευτική αιδελοφότητα, προκειμένου να εμποδίσει το κλείσιμο του σχολείου εξαιτίας της έλλειψης μαθητών, απο-φάσισε την εισαγωγή της γερμανικής, σερβικής και γαλλικής γλώσσας στο σχολικό πρόγραμμα: I. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18^{ος} -19^{ος} αι.): διαμόρφωση της παροικίας, δημογραφικά στοιχεία, διοικητικό σύστημα, πνευματική και πολιτιστική δραστηριότητα*, [IMXA], Θεσσαλονίκη 1988, σ. 138, 175. Πβ. Σοφία Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής ...», *Αλιάκμονος ρόυς, ό.π.*, 93.

⁷²⁷ Γενικά για το θέμα βλ. Κατσιαρδή-Hering, «Εκπαίδευση στη Διασπορά», 156-159.

⁷²⁸ *Ερμής ο Λόγιος* 6 (1816) 358-359.

⁷²⁹ *Ερμής ο Λόγιος* 6 (1816) 358.

⁷³⁰ *Ερμής ο Λόγιος* 6 (1816) 359. Πβ. Βάσω Σειρηνίδου, «Βαλκάνιοι έμποροι στην Αψβουργική Μοναρχία (18ος – μέσα 19ου αιώνα). Εθνοτικές ταυτότητες και ερευνητικές αμηχανίες», στο: Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός, επιμ. Μαρία Στασινοπούλου – Μαρία-Χριστίνα Χατζηιωάννου, [KNE/EIE, Τετράδια Εργασίας 28], Αθήνα 2005, σ. 53-55.

«Οἱ περισσότεροι τῶν μαθητῶν τούτων εἶναι τέκνα Γραικῶν κατοίκων τῆς Βιέννης, καὶ Βλάχων, τῶν κατὰ μυρίους λόγους συγγενῶν καὶ ἀδελφῶν τῶν Γραικῶν, ... (Βλάχους δὲ ἐννοῶ ἐδῶ, φίλε μου, ὄχι τοὺς κατοίκους τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαυίας, ἀλλὰ τοὺς εἰς τὴν Ἑλλάδα κατοικοῦντας, τοὺς ὁποίους καὶ δικαίως ἐμπορεῖς νὰ ὀνομάσης Ἑλληνας)».

Σε σχέση με την ελληνόγλωσση βιβλιοπαραγωγή αναφέρεται⁷³¹:

«τῶν κατοίκων τῆς Βιέννης Γραικῶν τὰ παιδιά μανθάνουν ὄχι μόνον τὴν παλαιὰν Ἑλληνικὴν, ἀλλὰ καὶ τὴν μητρικὴν τῶν τὴν νῦν ὀμιλούμενην Ἑλληνικὴν διὰ τὴν ἀξιοκατάκριτον ἀμέλειαν καὶ ἀδιαφορίαν τῶν γονέων, εἰς τὸ σχολεῖον, ἢ εἰς τὴν πατρικὴν τῶν οἰκίαν καὶ πάλιν ἀπὸ διδάσκαλον, καὶ ὄχι ἀπὸ τοὺς γονεῖς, ἐκτὸς πολλὰ ὀλίγον».

Σε αὐτὴν τὴ συνοχὴ ἐπισημαίνεται πῶς⁷³² «πολλοὶ νέοι διδάσκονται τῶν μαθημάτων τούτων τινὰ εἰς τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν ἐξεύρουν σχεδὸν ὡς οἱ τῶν Γερμανῶν αὐτῶν παῖδες». Ἀλλὰ ὁ ἴδιος ἀναρωτιέται «μήπως διὰ τοῦτο γίνεται περιττὴ ἢ εἰς τὴν Γραικικὴν γλῶσσαν μάθησις τούτων; καὶ δὲν ἦτο καλλιώτερον νὰ τὰ διδάσκονται εἰς γλῶτταν, διὰ τῆς ὁποίας θέλουσι νὰ διδαχθῶσι τὴν παλαιὰν Ἑλληνικὴν;». Ὅπως διαπιστώνει μάλιστα ὁ ἴδιος, «τοιαῦτα διδακτικὰ βιβλίαρια κατὰ δυστυχίαν» δὲν ὑπάρχουν καὶ «ἔως τώρα μήτε φροντὶς ἔγεινε περὶ τούτου οὔτε ἐκ τοῦ Κοινοῦ τοῦ Γένους οὔτε ἐκ τοῦ Μερικοῦ». Ὁ ἐπιστολογράφος διακρίνει ἀκόμη τις ἀδίκες συνθήκες τῶν ἐκμάθησις τῆς Ἑλληνικῆς ἀπὸ τοὺς ἐλληνοπαῖδες τῶν ἀποδήμων⁷³³:

«Ὅσα σπουδάζουν τοιοῦτοτρόπως, ὅτι μόλις σχεδὸν γνωρίζουν τὰ γράμματα, μόλις ψελλίζουν ... τὴν ἀπλὴν γλῶσσαν, μόλις ἀρχίζουν νὰ ἀναγινώσκουσιν ὀπωσοῦν, χωρὶς σχεδὸν ἀκόμη νὰ καταλαμβάνωσι τὰ ὅσα ἀναγινώσκουν, καὶ ἀμέσως μεταβαίνουν εἰς τὴν Γραμματικὴν τῆς παλαιᾶς Ἑλληνικῆς, καὶ αὐτὴν γραμμμένην εἰς γλῶσσαν εἰς αὐτὰ ἀκατάληπτον καὶ τὴν οὐσίαν νὰ μάθωσιν ἄρχισαν».

Ὁ ἴδιος ἐκφράζει μάλιστα τὴν εὐλογη ἀπορία πῶς «τὸ νὰ γυμνάζωνται... οἱ νέοι πρῶτον εἰς τὴν καθομιλουμένην Ἑλληνικὴν γλῶσσαν καλῶς (καὶ μὲ Γραμματικὴν ἂν εἶχαμεν), καὶ ἔπειτα ν' ἀρχίζωσι τὴν μάθησιν τῆς παλαιᾶς, ἔχοντες καὶ ἄλλας πολλὰς ἀναγκαίας γνώσεις» δὲν θὰ ἦταν κακό, ἀλλὰ μάλλον ἀναγκαῖο καὶ θὰ ἐπέφερε τὴ μέγιστη δυνατὴ ωφέλεια καὶ στους νέους στὴν «ἐν τῇ Ἑλλάδι. Για νὰ ἐπέλθει σημαντικὴ πρόοδος στὴ μάθησις τῆς

⁷³¹ *Ερμῆς ὁ Λόγιος* 6 (1816) 359. Πβ. Σοφία Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ἑλληνικῆς, Γερμανικῆς ...», *Αλιάκμονος ῥοῦς*, ὁ.π., 94.

⁷³² *Ερμῆς ὁ Λόγιος* 6 (1816) 361.

⁷³³ *Ερμῆς ὁ Λόγιος* 6 (1816) 360.

παλαιάς Ελληνικής γλώσσας «εις τὸ ἐδῶ σχολεῖον» κρινόταν απαραίτητο να εισαχθεί «μέθοδος καλλιωτέρα»⁷³⁴.

Ένα άλλο έργο του Μποϊατζή, μια σύντομη νεοελληνική Γραμματική⁷³⁵, αναφέρεται περί το 1824 σε γερμανικό φύλλο της *Allgemeine Literatur Zeitung* (αρ. 1/12.1.1824, στήλες 93-94) με τίτλο «Bojadschi, M. G., kurzgef. neugriechische Sprachlehre» (Βιέννη 1823). Πρόκειται για την έκδοση Μιχ. Γ. Μποϊατζής, *Σύντομος Γραμματικὴ τῆς Γραικικῆς γλώσσης χάριν τῆς νεολαίας τῶν ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ τοῦ Καίσαρος εὐρισκομένων Γραικῶν* (Βιέννη 1823). Σε αυτή περιλαμβάνονται, εκτός από συλλογές απαραίτητου λεξιλογίου, φιλικοί διάλογοι, τα μέρη του λόγου, ρητά και ασκήσεις για καλλιέργεια της αναγνωστικής ικανότητας. Αυτή η Γραμματική απευθύνεται στους Έλληνες και προπάντων στους Γερμανούς που θέλουν να την αξιοποιήσουν ανάλογα με τις ανάγκες τους. Η μέθοδος του Μποϊατζή προτείνεται για τη διευκόλυνση της εκμάθησης της Νεοελληνικής, σε μία εποχή κατά την οποία ευνοείται σημαντικά η πρόσληψή της για χρήση.

Συνοψίζοντας, η βλαχική Γραμματική του Μποϊατζή (στα ελληνικά και τα γερμανικά) απευθυνόταν όχι μόνο στους Βλάχους εκτός του ελληνικού χώρου αλλά και σε αυτούς στις βαλκανικές τους εστίες. Το βιβλίο αυτό ήταν η πρώτη βλαχική γραμματική με επιστημονικές αξιώσεις, καθώς σε αυτό συζητούνται θέματα φωνολογίας, ετυμολογίας και γραμματικής. Η σύνταξη της *Συντόμου Γραμματικῆς τῆς Γραικικῆς γλώσσης* (1823)⁷³⁶ έγινε με συναφείς προδιαγραφές.

A. Ιδεολογία και μεθοδολογία

Η γραικική διάλεκτος κατατάσσεται, λόγω του βαθμού εντέλειας από όλες τις τάξεις των Ελλήνων απογόνων, στις πλέον καλλιεργημένες γλώσσες της Ευρώπης. Η αναμόρφωση των γλωσσικών πραγμάτων επιδρά στα ήθη των νέων Ελλήνων και αφορά το κατώτατο πλήθος του Γένους. Ο φωτισμός των Γραικών και η παιδεία της νεολαίας εξαρτώνται άμεσα από συγγράμματα, όπως το «Στοιχειώδες γραικικό βιβλίο»⁷³⁷ (Elementarbuch) του Μιχαήλ Μποϊατζή. Ο συγγραφέας απευθύνεται με ευγνωμοσύνη στον έντιμο και φιλόμουσο

⁷³⁴ Ερμής ο Λόγιος 6 (1816) 360.

⁷³⁵ Σοφία Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής ...», *Αλιάκμονος ρόδς, ό.π.*, 95.

⁷³⁶ Φιλ. Ηλιού Κατάλοιπα, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια*, τ. Β': 1819-1832, επιμ. Πόπη Πολέμη, [Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού, Μουσείο Μπενάκη, ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ»], Αθήνα 2011, σ. 166, αρ.1823.20. Ο τίτλος και στα γερμανικά: *Kurzgefasste Neugriechische Sprachlehre nebst einer Sammlung der notwendigsten Wörter, einer Auswahl von freundschaftlichen Gesprächen, Redensarten, Sprichwörtern und Leseübungen. Zunächst für die griechische Jugend in den K. K. österreichischen Staaten, und dann für Deutsche, welche sich diese Sprache eigen machen wollen, bestimmt von M. G. Bojadschi*. Πβ. Σοφία Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής ...», *Αλιάκμονος ρόδς, ό.π.*, 95-96.

⁷³⁷ Εννοείται η *Σύντομος Γραμματικὴ τῆς Γραικικῆς γλώσσης* του Μποϊατζή.

ευεργέτη του Γένους, κ. Ιωάννη Γ. Καρζία από την Κλεισούρα της Μακεδονίας. Η παρούσα έκδοση της Γραμματικής αποσκοπεί στην διευκόλυνση «τῶν ἐν τῇ Καισαροβασιλικῇ Αὐστριακῇ Ἐπικρατείᾳ εὕρισκομένων Γραικῶν νεολαίων» για την εκμάθηση της μητρικής γλώσσας τους. Από την άλλη, βασικό μέλημα του Μποϊατζή ήταν να αποκτήσουν οι φιλομαθείς Γερμανοί τη δυνατότητα γνωριμίας και εξοικείωσης με τη γραικική διάλεκτο⁷³⁸.

Ο Μποϊατζής αφιερώνει την έκδοση της *Γραικικῆς Γραμματικῆς* του στην καλοκαγαθία, στην εντιμότητα, στη θεοσέβεια, στην «ἀκριβεστάτη εἰλικρίνεια», στη ζωνρά αίσθηση του καλού και του ωραίου και, τέλος, στην αξιαγάπητη φιλανθρωπία του κ. Καρζία.

Ο Γερμανός λόγιος Erdmann Schmidt θεωρεί κατά την περίοδο αυτή τη νεοελληνική γλώσσα προϊόν ανώτερης εκπαίδευσης. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στον Αδαμάντιο Κοραή⁷³⁹, ο οποίος παρουσιάζεται να φέρει το μέγεθος της πνευματικής εμβέλειας του γερμανού φιλόλογου Johann Christoph Gottsched (1700-1766)⁷⁴⁰. Η κύρια ενασχόληση του έλληνα λόγιου ήταν δηλαδή να διατηρήσει στη νεοελληνική γραμματεία τη γλωσσική δομή της, με μικρές αποκλίσεις ως προς την αρχαία ελληνική. Οι Νεοέλληνες διέθεταν πολλές πολύτιμες αυθεντικές αξίες από την κληρονομιά των προγόνων τους, οι οποίες ευδοκίμούσαν μέσα από την διδασκαλία στα σχολεία της Χίου, τη γενέτειρα πόλη του Ομήρου και στα Ιόνια νησιά.

Ο Κοραής προέβαλλε τις γλωσσικές απόψεις του με άκαμπτη σταθερότητα και μαχητικότητα, γεγονός που τον οδήγησε συχνά σε προσωπικές έριδες με γλωσσικά αντιφρονούντες λόγιους. Κυριότεροι αντίπαλοί του από την πλευρά των αρχαϊστών υπήρξαν ο Ηπειρώτης σχολάρχης Νεόφυτος Δούκας (περ. 1760-1845) με τον πνευματικό κύκλο του, στον οποίο ανήκε και ο Δημήτριος Δάρβαρις.

⁷³⁸ Σοφία Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής ...», *Αλιάκμονος ρόδς, ό.π.*, 96-97.

⁷³⁹ Βλ. Κ. Δ. Μαλαφάντης, «Ο Αδαμάντιος Κοραής ως Παιδαγωγός», *Μνημοσύνη 19* (2013) 230-260· ο ίδιος, «Η “Συλλογή αναγνώσεων” του Κοραή (1805): μια τερπνή και ωφέλιμη ανθολογία για νέους και ενηλίκους», στο: *Νεοελληνική Λογοτεχνία και Κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα*, Πρακτικά ΙΓ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, Μνήμη Παν. Μουλλά, [Τμ. Φιλολογίας/Τομ. Μεσαιων. και Νεοελλ. Σπ. ΑΠΘ], εκδ. Σοκόλη-Κουλεδάκη, Αθήνα 2014, σ. 123-135. Πβ. Σοφία Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής ...», *Αλιάκμονος ρόδς, ό.π.*, σ. 97.

⁷⁴⁰ Ο Γερμανός λόγιος J. Chr. Gottsched έλαβε σπουδές θεολογίας και φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Königsberg της Πρωσίας. Εμβάθυνε στη μελέτη της αριστοτελικής φιλοσοφίας καθώς επίσης στη διδασκαλία της φιλοσοφίας της Παιδείας του πρώιμου γερμανικού διαφωτισμού. Βασίστηκε στα πρότυπα «περί ήθους και φυσικού δικαίου» του Thomasius και στη θεωρία «περί Θεοδικίας» (Theodicee) του Leibniz. Εμφορούμενος στο πνεύμα της φιλοσοφικής σχολής των Leibniz και Wolff, διαμόρφωσε τη δική του θεωρία πάνω στο ζήτημα «Ordnung und Wahrheit in der Welt» (Κοσμική τάξη και αλήθεια στον κόσμο). Ο ίδιος αντιλαμβάνεται το παράδειγμα των Ρωμαίων, οι οποίοι είχαν επιρροές από την ελληνική διάνοηση. Τα μεγάλα είδη της ποίησης των αρχαίων-ων ελλήνων σοφών, οι συζητήσεις, οι λογοκριτικές και οι θεωρήσεις τους αποτέλεσαν πρότυπα για την γερμανική λογοσύνη της εποχής, όπως στην περίπτωση του Opitz: «die alten Griechen und Römer sind uns deswegen nicht verboten, denn ohne sie hätte uns Opitz nimmermehr eine so gute Bahn zu brechen vermocht» (οι Αρχαίοι Έλληνες και οι Ρωμαίοι δεν μας είναι καθόλου απαγορευτικοί, διότι χωρίς αυτούς δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να δρομολογήσει και να θέσει σε ορθή τροχιά το έργο του). Ο ίδιος συμπεραίνει πως από τη μελέτη των Αρχαίων ο γερμανός σοφός κατάφερε να γίνει ποιητής και όποιος δεν τον ακολουθεί πιστά, δεν θα έχει ποτέ την ίδια τύχη. Για το έργο του γερμανού λόγιου βλ. και παραπάνω, σημ. 8. Πβ. Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής ...», *Αλιάκμονος ρόδς, ό.π.*, σ. 97.

Η Σύντομος Γραμματική απευθύνεται σε νέους που ασχολούνται με το εμπόριο και μπορούν να μαθαίνουν την νεοελληνική γλώσσα με ηρεμία χωρίς να χρονοτριβούν, όπως συμβαίνει και σε κάθε άλλη γλώσσα της σύγχρονης εποχής⁷⁴¹.

B. Τυπολογία και Κανόνες Γραμματικής

Στη Γραικική Γραμματική του Μποϊατζή η διδασκαλία θα πρέπει να διεξάγεται με τη μέθοδο της διγλωσσίας. Οι μαθητές έχουν ως μητρική γλώσσα τη Γερμανική και ως γλώσσα-στόχο τη Γραικική. Οι πρώτες παρατηρήσεις αφορούν την επεξήγηση των γραμμάτων της ελληνικής αλφαβήτου (Von den jetzigen Griechen bedienen sich der Buchstaben ihrer Vorfahren. Es sind deren 24) Στο πλαίσιο της «κοινής ελληνικής» διαλέκτου προστίθενται και πέντε ακόμη συνθέσεις γραμμάτων (γκ/g, μπ/b, ντ/d, τζ/dsch, τσ/z, β), οι οποίοι χρησιμοποιούνται μόνο σε ξένες λέξεις, καθώς επίσης σε ελληνικές με ξένη προφορά. Η Γραικική Γραμματική αποτελείται από επτά κεφάλαια, στα οποία γίνεται σύντομη αναφορά των βασικών γλωσσικών φαινομένων: 1. Τα μέρη του λόγου / Von den Redetheilen. 2. Αντωνυμίες / Von dem Fürworte. 3. Ομαλά ρήματα / Von dem Zeitworte. 4. Υπαρκτικές έννοιες και ανώμαλα ρήματα / Von den unregelmässigen Zeitwörtern. 5. Προθέματα-Προθέσεις / Von dem Vorworte. 6. Επιρρήματα / Von den Redensworte. 7. Σύνδεσμοι / Von dem Bindeworte⁷⁴².

Ακολουθεί η «Σύλλογή τῶν ἀναγκαιοτάτων Ὄνομάτων» (Sammlung der nothwendigsten Nennwörter) στα νέα ελληνικά και στα γερμανικά, με θέματα που αφορούν τη θρησκεία και άλλα θέματα, όπως⁷⁴³:

«περί Παντός και περί των Στοιχείων, περί του Καιρού, και των ωρών του Χρόνου, περί του Ανθρώπου, και περί των μερών του Σώματος αυτού, περί των κυριότερων Δυνάμεων της ψυχής, περί του Ανθρώπου και της ηλικίας αυτού, περί τινων Συμβεβηκότων και Ιδιοτήτων του σώματος, περί των συγγενικών Σχέσεων και Χαρακτήρος, περί των όσα αναφέρονται εις το Συμπόσιον, περί των Φαγητών, περί των Ενδυμάτων των ανδρών, περί Πραγμάτων τα οποία αναφέρονται εις την γυναίκα, περί του Κυρίου και δούλου αυτού, περί των του Οίκου μερών, περί των Μαγειρικών Σκευών, τα όσα αναφέρονται εις Μελέτην και Γράψιμον, τα περί Ιπποστασίου αναφερόμενα, περί των Επιστημών και Επαγγελμάτων, περί των Τεχνιτών και Βάναυσων, περί των στρατιωτικών Αξιωμάτων, περί των Αρετών και Ελαττωμάτων, περί των Ασθενειών και Ατελειοτήτων, περί της Πόλεως και της Εξοχής, του Κήπου, των Καρπών, των Χόρτων και Ριζών, των Ανθέων, των Πτηνών, των Ιχθύων, των τετραπόδων Ζώων, των Ερπετών και Εντόμων, των Ορυκτών και Μετάλλων, των Τέρψεων, Γυμνάσεων και Παιγνίων, της Οδοιπορίας, της Εμπορείας»⁷⁴⁴.

⁷⁴¹ Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής ...», *Αλιάκμονος ρόδς, ό.π.*, 98.

⁷⁴² Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής ...», *Αλιάκμονος ρόδς, ό.π.*, 98.

⁷⁴³ Μποϊατζής, *Σύντομος Γραμματική τής Γραικικής γλώσσης*, σ. 230.

⁷⁴⁴ Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής ...», *Αλιάκμονος ρόδς, ό.π.*, 99.

Η «Συλλογή των αναγκαιοτάτων Επιθέτων και Ρημάτων» (Sammlung der nothwendigsten Bey- und Zeitwörter) περιλαμβάνει λίστες από κάποια αναγκαιότατα Επίθετα στα νέα ελληνικά, τα ελληνικά και τα γερμανικά: π.χ. neugriechisch (άσπρος-η-ον / μαύρος-η-ον), hellenisch (λευκός-ή-όν, μέλας-αινααν), deutsch (weis/schwarz). Η επιλογή κάποιων σημαντικών ρημάτων αφορά συγκεκριμένες κατηγορίες, όπως: περί του Τρώγειν και Πίνειν (τρώγω/esse – πίνω/trinke), περί της Κατακλίσεως ή Κοιμήσεως (Vom schlafengehen), περί των φυσικών Πράξεων (von einigen natürlichen Handlungen), περί της Σπουδής (Vom Studieren), περί της Ομιλίας (vom Reden), Ενέργειαι της Ψυχής (Gemüths-Wirkungen), της Αγάπης και του Μίσους (Der Liebe und des Hasses), Κινήσεις και Σχήματα του σώματος (Bewegungen und Geberden des Körpers), Αποτελέσματα των Στοιχείων (Wirkungen der Elemente), Της Ζωής (Des Lebens), των Τεχνών και Βανουσιών (Der Künste und Handwerke), περί της Εμπορείας (von der Handelschaft).

Στις «Ασκήσεις προγύμνασης εις την μετά των φίλων Συνομιλίαν» (Vorübungen zu freundschaftlichen Gesprächen) συγκαταλέγονται⁷⁴⁵:

1. Πολιτικάί Φράσεις (höfliche Ausdrücke), π.χ. σ. 254: – Καλή ημέρα = Guten Morgen, guten Tag. – Και πώς τόσον πρωί; = Schon so früh auf den Beinen? – Σας προσκυνώ = Ich empfehle mich. – Χαίρω δια την καλήν σας επιστροφήν = Ich freue mich, dass Sie glücklich zurückgekommen sind.

2. Πολιτικάί φράσεις και ερωτήσεις (Höfliche Redensarten und Fragen), σ. 265: – Τι προστάζετε; = Was befehlen Sie? – Τι ζητείτε; = Was suchen Sie? – Τι άνθρωποι είναι αυτοί; = Was sind dieß für Leute? – Πόσας έχομεν του μηνός; = Den wievielten haben wir?

3. Ερωτήσεις περί νέων ειδήσεων (Von Neuigkeiten). – Τί νέα λέγουσι; = Was gibt es hier Neues? – Δεν ήκουσα τίποτε. = Ich habe nichts gehört. – Είναι άγνωστον = Man weiß nicht. – Η (γαζέτα) εφημερίς τι λέγει; = Und was sagt die Zeitung?

4. Τρόποι του ζητείν ή του παρακαλείν (Um etwas zu begehren, zu bitten): – Ηθέλετε, έχετε την καλωσύνην να μοι ειπήτε; = Möchten Sie die Güte – die Gewogenheit haben, mir zu sagen? – Έχω να σας παρακαλέσω διά μίαν χάριν = Ich hätte Sie um eine Gefälligkeit zu bitten? –Θέλετε με άκρως υποχρεώσει = Sie warden mich unendlich verbinden.

5. Διά να στέρξη τις (Um einzuwilligen): – Είμαι όλος εδικός σας, είναι χρέος μου = Ich bin ganz der Ihrige, Es ist meine Pflicht. – Τιμήσατε με με τας διαταγάς σας = Beehren Sie mich mit Ihren Befehlen. –Δεν εξεύρω τι να ειπώ, με εσυγχύσατε = Ich weiß nicht, was ich sagen soll, Sie beschämen mich.

⁷⁴⁵ Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής ...», *Αλιάκμονος ρόδς, ό.π.*, 100-101.

6. Διά να ευχαριστήσει τις (Um zu danken), σ. 275: – Χίλια εις πολλά έτη = Tausend Dank. – Τούτο είναι πολύ τω όντι = Das ist zu viel, in der That. – Ομολογώ απείρους χάριτας = Ich sage Ihnen unendlichen Dank dafür.

7. Διά να συμβουλεύση, σκεφθή, βεβαιώση, θαυμάση, και αρνηθή (Um zu rathen, zu berheuern, zu verwundern, zu verneinen): – Τι ποιητέον; = Was ist zu thun? – Τι πράγμα με συμβουλεύετε; = Was rathen Sie mir? – Ας κάμωμεν ούτω; = Machen wir es so?

8. Διά να προστάξη τις (Um zu befehlen): – Ελάτε ολίγον εδώ = Kommet ein wenig her. – Δεν είναι κανείς = Es ist niemand da. – Αναβήτε, καταβήτε = Kommt herauf, herunter.

9. Περί του Καιρού (Vom Wetter): – Κάμνει μεγάλην ζέστην, κάυμα = Ach, es fängt an sehr warm zu werden. – Ο καιρός ήλλαξε, μετεβλήθη = Das Wetter hat sich geändert. – Ο αήρ είναι γεμάτος από νέφη, είναι συννεφία = Die Luft ist ganz mit Wolken angefüllt.

10. Περί εγέρσεως εκ της Κλίνης, και περί της Ενδυμασίας (Wenn Ausstehen und Ankleiden): – Δεν εξύπνησα σχεδόν καθόλου = Ich habe die ganze Nacht in einem fortgeschlafen. – Ιδέτε, τι ώρα είναι; = Sehet wie viel Uhr es ist? – Κάμετε τουλάχιστον ούτω = Macht es nur so.

11. Περί του καιρού του Ύπνου (Beim Schlafengehen): – Πόσον λέγει ή ώρα σας; = Wie viel haben Sie auf Ihrer Uhr? – Ύπνον ελαφρόν = Schlafen Sie wohl. – Θέλω να εκδυθώ = ich will mich ausziehen.

12. Περί Βρώσεως και Πόσεως (Vom Essen und Trinken): – Δουλευθήτε σάκχαρην = Verdienen Sie sich mit Zucker. – Πού γευματίζετε σήμερα; = Wo speisen Sie heute zu Mittag? – Εκπλύνετε τα ποτήρια = Spühlet die Gläser aus.

13. Λόγοι μεταξύ πωλούντος και αγοράζοντος . (Beim Kaufen und Verkaufen): – Το πλήρωσα, αγόρασα 16 φιορίνια = ich habe für den Hut 16 fr. bezahlt. – Πόσον αξίζει το καπέλον, ο πίλος; = Wie viel kostet der Hut? – Ω! η τιμή του είναι πολλά μεγάλη = O! Der Preis ist übertrieben!

14. Περί του Θεάτρου (Vom Theater): Δεν υπάγετε απόψε εις το θέατρον; = Gehen Sie heute nicht ins Theater? – Έχετε εδώ καλούς υποκριτάς; = Haben Sie hier gute Schauspieler und Schauspielerinnen? – Ποιον θέατρον προτιμάτε καλλίτερο, το γαλλικόν, το ιταλικόν, το γερμανικόν ή το αγγλικόν; = welchen Theater würden Sie den Vorzug geben dem Französischen, Italienischen, Deutschen oder Englischen?

Η Συλλογή τινών Φράσεων και Ιδιωματισμών (Sammlung einiger Redensarten und Idiotismen), σ. 514:⁷⁴⁶

⁷⁴⁶ Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής ...», *Αλιάκμονος ρόδς, ό.π.*, 102.

Α. Αγαπώ κάλλιον, προκρίνω = ich will lieber, ziehe vor. – Αγαπώ να κάμω, έχω όρεξιν = ich thue gern. – Αγαπώ να τον ιδώ, επιθυμώ = ich wünsche ihn zu sehen. – Αγαπώ το τάδε φαγί, ορέγομαι = ich esse diese Speise gern. – Αγαπώ τον τάδε τόπον, ευρίσκω ηδονήν εις αυτόν = ich bin gerne an diesem Orte.

Ω. Ώραν την ώραν, από ώραν = von Stunde zu Stunde. – Κατά την ώραν, κατά το παρόν = für jetzt für den Augenblick. – Ώρα καλή, εις το καλόν! = Gott empfohlen! – Με ώραις καλαίς, με ευτυχίαν = Glück zu!

Στην ενότητα που ακολουθεί αναβιώνουν «τινές δημώδεις Παροιμίαι» (Einige gemeine Sprüchwörter), όπως (σ. 544): Άλλος σκάπτει και κλα-δεύει, άλλος πίνει και μεθά = Der eine gräbt und beschneidet, der andere trinkt und besauft sich. – Από ζουρλόν και μεθύτην, μανθάνεις την αλήθειαν = Von den Dummen und Betroffenen erfährst du die Wahrheit.– Εις ξένον φαγί μη βάνεις άλας = In einer fremde Speise gebe kein Salz.

Στο τέλος παρατίθενται «Γυμνάσματα εις την ανάγνωσιν» αστείων (Scherze): – Ένας αναίσθητος θέλωντας να κολυμβήση, ολίγον έλειψε να πιγή. Έκαμε λοιπόν όρκον να μην εμβή ποτέ εις το νερόν, αν δεν μάθη πρώτα να κολυμβήση = Ein einfältiger Mensch wollte schwimmen, wäre aber beinahe ertrunken. Er schwur daher, das Wasser nicht wieder zu berühren, als bis er das Schwimmen gelernt hätte⁷⁴⁷.

Η επόμενη ενότητα αφιερώνεται στους «Αισώπειους Μύθους» (Aesopische Fabeln): Η Γυνή και Όρνις (Das Weib und die Henne), Αλώπηξ και Λέων (Der Fuchs und der Löwe) κ.ά.

Η *Γραικική Γραμματική* του Μποϊατζή θα ολοκληρωθεί με την παράθεση τεσσάρων «Ειδυλλίων εκ του Γεσσνέρου» (Vier Idyllen von Salomon Gessner⁷⁴⁸: *Παλαίμων* (Palemon), *Μύλων* (Mylon), *Οι Ζέφυροι* (Die Zephyre), *Θύρσις και Μινάλκας* (Thyrsis und Menalkas).

⁷⁴⁷ Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής ...», *Αλιάκμονος ροῦς*, ό.π., 102-103.

⁷⁴⁸ Ο Ελβετός λυρικός ποιητής (1730-1788) γνώρισε τους έλληνες ποιητές από τον Θεόκριτο και από τις μεταφράσεις τους. Ο ίδιος διατηρούσε στενή επαφή με σημαντικούς εκπροσώπους του γερμανικού πνεύματος, όπως τον Klopstock και τον Wieland, με τον οποίο αντάλλασε επιστολές για τις εκδόσεις των Ειδυλλίων του (*Daphnis* 1754, *Idyllen* 1756, *Abels Tod* 1758, *Der erste Schiffer* 1762). Η απήχηση του έργου του ήταν μεγάλη την εποχή του γερμανικού Διαφωτισμού. Τα ποιήματά του τίθενται σε σύγκριση με τα εμβληματικά έργα της εποχής σημαντικών Γερμανών λογίων, όπως ήταν οι συγκριτικές συλλογές των χωρίων ανάμεσα στον Gessner και τον Θεόκριτο του Herder, η περίληψη του Schlegel για το σύγγραμμα του Gottinger (Werke, τ. X, σ. 282 κ.ε..) και η πραγματεία του Schiller για την αφελή συναισθηματική ποίηση. Η πιο σημαντική πηγή για τη ζωή και το έργο του Gessner δημιουργήθηκε από τον Gottinger (Ζυρίχη 1796): βλ. πιο αναλυτικά «Gessner, Salomon», *Allgemeine Deutsche Biographie* [ADB], τ. 9, Geringswald – Gruber, Verlag von Dunder & Humboldt, Λειψία 1879, σ. 122-126.

Η έκδοση της συγκεκριμένης Γραμματικής ανακοινώθηκε σε πολλά ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού, γεγονός που δηλώνει τη σημασία του έργου αυτού⁷⁴⁹.

Κλείνοντας, ο αναγνώστης μπορεί να αναζητήσει τυπογραφικά λάθη και να ενημερωθεί για την ορθή χρήση τους. Για παράδειγμα, στη σελ. 40 αντί για τη λέξη «συννεφιάσει» θα πρέπει να τη διαβάζει κάποιος «συννεφιάσει»⁷⁵⁰.

Συμπερασματικά, η μακεδονοβλάχικη γραμματική μέθοδος και η Σύντομος διδασκαλία της Γραμματικής του Μιχαήλ Μποϊατζή εκπονήθηκαν για παράδειγμα με απώτερο σκοπό τη διευκόλυνση της εκμάθησης της Νεοελληνικής. Η ανάπτυξη της ελληνικής γλώσσας και η φιλολογική της αξία συνδέεται άμεσα με την ανάμειξη του κορυφαίου Έλληνα λογίου Αδαμαντίου Κοραή. Ο υψηλού διαμετρήματος Έλληνας λόγιος παρουσιάζεται μάλιστα από τον Μποϊατζή συγκρινόμενος με τον διακεκριμένο γερμανό φιλόλογο J. Chr. Gottsched.

Η ανάπτυξη της νεοελληνικής γραμματείας ως προς τη γλωσσική της δομή παρουσιάζεται σαφέστατα ως συνέχεια της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς. Παρά την επίμαχη περίοδο του γλωσσικού ζητήματος των Νεοελλήνων, οι μέθοδοι διδασκαλίας μέσα από βιβλιάρια «Σύντομων Γραμματικών» θα οδηγήσουν ταυτόχρονα στην εξέλιξη της νεοελληνικής γλώσσας για πιο ειδικούς σκοπούς (εμπόριο, κοινωνικές συναλλαγές). Η διδασκαλία της «Γραικικής Γραμματικής» ως γλώσσας-στόχου σε γερμανόφωνους μαθητές θα γινόταν στο πλαίσιο της «κοινής ελληνικής» γλώσσας. Η στοιχειώδης μόρφωση της Γραικικής περιελάμβανε την εκμάθηση του ελληνικού αλφαβήτου, συλλογές αναγκαίων κατά περίπτωση ονομάτων, επιθέτων και ρημάτων, ασκήσεις προγύμνασης συνομιλιών (πολιτικά φράσεις και ερωτήσεις), φράσεις και ιδιωτισμούς, δημώδεις παροιμίες και γυμνάσματα περί ανάγνωσης. Σε αυτά προστέθηκαν στοιχεία από τη μυθολογία (Αισώπειοι μύθοι) και τέσσερα χαρακτηριστικά ειδύλλια από την λογοτεχνία (Idyllen) του γερμανού διαφωτιστή Salomon Gessner.

⁷⁴⁹ Βλ. *Καλλιόπη* 3 (1821) 56, στη λίστα «βιβλία νεοφανή», στον *Λόγιο Ερμή* 11 (1821) 182 και στον *Φιλολογικό Τηλέγραφο* της Βιέννης· πβ. Ρωξάνη Αργυροπούλου – Άννα Ταμπάκη (επιμ.), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά*. *Ευρετήρια*, Γ. Αθήνα 1983, σ. 315.

⁷⁵⁰ Σ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Ελληνικής, Γερμανικής ...», *Αλιάκμονος ρόδς*, ό.π., 103-105.

4. Ο διδάσκαλος Αθανάσιος Ψαλίδας (1767-1829)

A. Οι γερμανικές πηγές στη φιλοσοφία του

Το γεγονός ότι οι Γερμανοί στοχαστές του Διαφωτισμού που φαίνεται να διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της φιλοσοφίας της παιδείας του Γένους των Ελλήνων διατήρησαν συνεχή διάλογο με την αρχαιότητα μαρτυρεί σαφώς πόσο εξακολουθεί να εμπνέεται από την παράδοσή της η νεώτερη φιλοσοφία. Ό,τι μας κληροδοτήθηκε στον φιλοσοφικό χώρο από την αρχαιότητα αντιπροσωπεύει μίαν ανεξάντλητη και διαρκώς ανανεούμενη πηγή, από την οποία και η φιλοσοφική σκέψη σημαντικών εκπροσώπων της ελληνικής λογισύνης αντλεί, όπως είδαμε έως τώρα, διαρκώς νέα και και επωφελή διδάγματα. Στη συνέχεια επιλέγουμε να καταπιαστούμε με μια ακόμη εξέχουσα μορφή του νεοελληνικού Διαφωτισμού, τον λόγιο, στοχαστή, συγγραφέα και διδάσκαλο Αθανάσιο Ψαλίδα, πρόσωπο ταυτισμένο με τη διαφώτιση. Εδώ μας δίνεται η ευκαιρία να απαντήσουμε σε ένα καίριο ερώτημα: Πώς επηρέασαν οι ιδέες της φιλοσοφίας του γερμανικού Διαφωτισμού τον σπουδαίο Έλληνα λόγιο, ώστε να συμβάλει ο ίδιος με το έργο του και τις διαδρομές της ζωής του στην ανόρθωση του «Πεπτωκότος Γένους». Γι' αυτό το λόγο έκρινα σκόπιμο να αναδείξω τα σημεία για τα οποία θα πρέπει, κατά την άποψη μου, να χαιρεί δικαιωματικά αναγνώρισης ο ρόλος του Αθανάσιου Ψαλίδα στη διάχυση των ιδεών του γερμανικού Διαφωτισμού κι έτσι να καταλάβει ο αναγνώστης τη σημασία και το μεγαλείο του για τον νεοελληνικό Διαφωτισμό.

Ο Ψαλίδας υπήρξε ένας προοδευτικός διδάσκαλος της εποχής του. Μετά από μία περίοδο σπουδών στη Βιέννη⁷⁵¹ (1787-1795), επέστρεψε στα Ιωάννινα, τόπο καταγωγής του, για να αναδιοργανώσει τη φημισμένη *Καπλαναία Σχολή*, με θητεία 25 ετών. Η διδασκαλία του περιλαμβάνει θέματα Μαθηματικών, Φυσικής, Χημείας με όργανα και συσκευές, Γεωγραφίας και Λατινικών. Ανάμεσα στα μαθήματα της Σχολής του αναφέρονται

⁷⁵¹ Ο Παναγιώτης Νούτσος αναφέρει σε φύλλο της *Εφημερίδας των Συντακτών* (18.04.2020, 14:07) με τίτλο «Το 'Εικοσιένα' κατέφτασε ...» ότι μπορεί να προκύπτουν ενδείξεις γερμανικής επιρροής στις σχέσεις του 'Νεοελληνισμού': « πρόκειται για την εποχή του Joseph II, [...]. Είναι τότε (1793) που ήδη είχε δημοσιευτεί ο πρώτος (και μοναδικός) τόμος της *Αληθούς ευδαιμονίας* (1791), για να ακολουθήσουν τα ολιγοσέλιδα *Καλοκινήματα* (1795). [...] Από το πρώτο στο δεύτερο δημοσιευμένο βιβλίο, με σύντομες σπουδές, τυπικές ή όχι, στη Βιέννη, όπου στο Πανεπιστήμιό της δίδασκε Θεωρητική Φιλοσοφία ο Franz S. Karpe (1806), ο εκλεκτικός οπαδός του Wolff και αντίπαλος του Kant, που σημειώνεται ως συνδρομητής της *Αληθούς ευδαιμονίας*, όπως και ο Fr. Zeiler (Φυσικού Δικαίου) και ο A. K. Reyberger (Ηθικής Θεολογίας) κ.λ.π. Επιπλέον ο περίφημος Φέδερ (J.G.H. Feder), βολφιανός εκλεκτικός, επικριτής της καντιανής φιλοσοφίας που το κύριο έργο του *Logica et Metaphysica* (1777) γνώρισε αλλεπάλληλες εκδόσεις στα λατινικά και γερμανικά, μνημονεύεται θετικά στα *Καλοκινήματα* (15)». Ο Νούτσος αναφέρει τέλος ότι «όπως μαρτυρούν εύγλωττα τα χειρόγραφα του Ψαλίδα και όπως πιστοποιείται από αρκετά σημεία του πρωτολείου του, έντονη είναι η επίδραση των βολφιανών θέσεων, βλ. αναλυτικά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 2005:403 και *Αυτοβιογραφίας αφορμές*, 2018:75/76».

τα *Στοιχεία Φιλοσοφίας* του Kant⁷⁵² και τα *στοιχεία Μαθηματικών* του Διδασκάλου Μαθηματικής στη Βιέννη Georg Ignaz von Metzburg⁷⁵³ (1735-1798):

«[...] αυτή λέγω η Ελλάς έφερε την Ευρώπην εις αυτήν και δις και πολλάκις, ως τοις πάσι σχεδόν γνωστόν και πασίδηλον είναι, και καταστήσαι αυτήν να θαυμάζηται υπό πάντων, αλλά φευ! Αυτή η θαυμαζόμενη Ευρώπη διά τας της Ελλάδος ευεργεσίας δεν ημπόρεσε να την αντευεργετήση και το εκατοστημόριον⁷⁵⁴ [...]. Εγώ δε βλέπωντας την χρήσιν και την ωφέλειαν των μαθηματικών εις το κοινόν, μάλιστα δε εις τα φυσικά [...] ηθέλησα να μεταφράσω τα Μαθηματικά του Διδασκάλου της Μαθηματικής, όπου είναι εδώ εις την Ακαδημίαν 24 χρόνους διδάσκων, διά το εύληπτον αυτών, ευμέθοδον και σύντομον εις την απλήν ημών διάλεκτον, φυλάττωντας ένα ύφος μέσον, δηλαδή ούτε τόσον απλούν, όπου να προξενήσῃ ἀηδίαν, ούτε τόσον ελληνικόν όπου να προξενεί σκοτασμόν εις τους μαθητάς, ώστε να ημπορούν να ερμηνεύωνται εις τα Σχολεία της Ελλάδας. Εις ταύτα λοιπόν τα Μαθηματικά του Γερμανικού Διδασκάλου, τινά μεν επρόσθεσα, τινά δε αφήρησα, τινών δε και την τάξιν εδώ κι εκεί μετέβαλον, διά να γένουν ακόμα εύληπτότερα, ως τοις εκατέραν την διάλεκτον, δηλαδή λατινικήν τε και ελληνικήν γινώκουσι δήλον γίνεται [...] από αυτήν λοιπόν την μετάφρασιν ηθέλησα να εκδώσω τον πρώτον Τόμον δηλαδή την Αριθμητικήν διά τύπων εις το φως ιδίοις μου αναλώμασι, προς ωφέλειαν των Μαθητών της Ελλάδος [...].»⁷⁵⁵

υπογράφοντας ως «Αθανάσιος Πέτρου Ψαλίδας, ο εξ Ιωαννίνων, 1791 έτει Αυγούστου β' εν Βιέννη». Επομένως, πρόκειται για έναν πρωτοπόρο δάσκαλο της εποχής που επισημαίνει τη σημασία της ουσιαστικής μόρφωσης με τη συνδρομή των φυσικών επιστημών της εποχής, μέσα από διδακτικά εγχειρίδια γραμμένα σε απλή μορφή.

Ο Ψαλίδας, όπως είναι ήδη γνωστό, κοινοποιεί για πρώτη φορά αναλύσεις της γνωσιοθεωρίας του Kant στον ελληνικό χώρο.⁷⁵⁶ Ο Γιώργος Βελουδής θεωρεί τον ιατροφιλόσοφο Ψαλίδα πρώτο εισηγητή της κριτικής γερμανικής φιλοσοφίας στον χώρο του νεοελληνικού Διαφωτισμού υπό προϋποθέσεις: «[...] στηρίζεται, σχεδόν αποκλειστικά, στο προκριτικό έργο του Kant, αλλά [...] στη γνωσεολογία του απορρίπτει τις a priori κατηγορίες του Kant και [...] ως ύψιστη πηγή της γνώσης κηρύσσει την θεία Αποκάλυψη». Στο φιλοσοφικό έργο *Αληθής Ευδαιμονία* (1791) συνδέει τη «φυσική και υπέρ φύσιν» ευδαιμονία

⁷⁵² Για τον Ψαλίδα και τη σχέση του με τη φιλοσοφία του γερμανικού Διαφωτισμού, βλ. Βασίλειος Κύρκος: «Immanuel Kant και Αθανάσιος Ψαλίδας. Προσεγγίσεις και επιδράσεις», *Αφιέρωμα στον Ενώγειο Παπανούτσο*. Τόμος Α', Αθ. 1980, 249-279· Π. Νούτσος, Ένα μαθηματάριο «Μεταφυσικής» του Αθανάσιου Ψαλίδα, *Ο Ερασιστής* 18 (1986), σ. 93-104· Κ.Θ. Πέτσιος, «Immanuel Kant και Νεοελληνικός Διαφωτισμός: καταγραφή μιας γνωριμίας», Πρακτικά Η' Πανελληνίου Συνεδρίου της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας και του Πανεπιστημίου Αθηνών. «Μεταβυζαντινή, Νεοελληνική και σύγχρονη Ελληνική φιλοσοφία», *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, επιμ. Κωνσταντίνος Βουδούρης, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 12-13 Μαρτίου 1998, 2000, σ. 235-257.

⁷⁵³ [Georg Ignatz Metzburg], *Αριθμητική εις χρήσιν τῶν ἑλληνικῶν σχολείων μεταφρασθεῖσα [ὑπὸ Αθανασίου Ψαλίδα] ἐκ τῆς Λατινίδος, εἰς τὴν ἀπλήν ἡμῶν Διάλεκτον*, Βιέννη, 1794. Πρώτη καὶ μοναδική ἐκδόση τῆς Αριθμητικῆς, καὶ μοναδικὸ πλῆρες ἀντίτυπο ποῦ τυπώθηκε γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Α. Ψαλίδα, καὶ ἀφιερώθηκε στὸν συντάκτη τῆς τὸν Metzburg. Ἀπὸ τὸ πρωτότυπο Vero Reverendissimo, *Illustrissimo et Clarissimo Georgio Ignatio Libero Baroni A Metzburg I Antiquissima, ac celeberrima Universitate Vindobonensi Studii Mathematici Professori Publico Ordinario Cesareo Regio* [obsequiosissimus Athanasius Petrides Psalidas].

⁷⁵⁴ Metzburg, *Αριθμητική εις χρήσιν τῶν ἑλληνικῶν σχολείων*, ὁ.π., σ. ι' -ια'.

⁷⁵⁵ Metzburg, *Αριθμητική εις χρήσιν τῶν ἑλληνικῶν σχολείων*, ὁ.π., σ. ιδ' -ιε'.

⁷⁵⁶ Γ. Βελουδής, «Ἡ πρόσληψη τοῦ ἔργου τοῦ στὴν Ελλάδα», *Τὸ Βήμα*, 24. Νοεμβρίου 2008.

με τη βεβαιότητα των τεσσάρων αρχών, δηλαδή της «υπάρξεως του Θεού, της ελευθερίας του ανθρώπου, της αθανασίας της Ψυχής και της μετά θάνατον αντίδοσης». Η έλλογη διερεύνηση των βασικών ιδεών της παραδοσιακής Μεταφυσικής και η συγκρότηση της αποδεικτικής επιχειρηματολογίας, η οποία συγκεφαλαιώθηκε στη συστηματοποίηση του Christian Wolff, συναντά την απαξία του Ψαλίδα, όπως και στην περίπτωση του Kant. Μολονότι η ύπαρξή τους συνιστά ουσιώδη προϋπόθεση του πράττειν και της ανθρώπινης ευδαιμονίας «*αναγκαία εις την Ευτυχίαν του ανθρώπου*», ο Ψαλίδας αποφαίνεται πως δεν είναι δυνατόν να αποδειχθεί η ύπαρξή τους διά του λόγου. Η προσφυγή στην *Αποκάλυψη* δεν υπονομεύει βεβαίως τη σημασία του λόγου, αλλά θέτει τα όριά του και τη σύστοιχη προς αυτά δυνατότητά του, αφού η *εμπειρία* αναγορεύεται ως μοναδική πηγή της γνώσης ενώ ο *νοος* ορίζεται ως συναίτιο των παραστάσεων.

Από τη χρησιμοποιούμενη ορολογία του συμπεραίνεται ότι το γεγονός της γνώσης συντελείται σε τρία στάδια: Οι *αισθήσεις* προσπορίζουν τα δεδομένα, ο *νοος* σχηματίζει τις ιδέες με την παρουσία των αντικειμένων, ο *λόγος* εξετάζει την αλληλουχία των ιδεών, με τη προϋπόθεση της συνέργειας του νοου με τις αισθήσεις και την απόληξη της δημιουργίας εννοιών.⁷⁵⁷ Στη συνοχή αυτή, ο Ψαλίδας υιοθετεί τη μεθοδολογική υπόδειξη του Kant σχετικά με την ανάγκη να διερευνά ο στοχαστής του καθαυτού θεωρητικού λόγου, δηλαδή των ιδεών του Θεού, της ελευθερίας του ανθρώπου και της αθανασίας, την προέλευση των γνώσεών του και να εξετάζει τα «θεμέλια του οικοδομήματος». Ο εμπειρικός προσανατολισμός της σκέψης του συνοψίζεται στο πόρισμα πως όλες οι ιδέες πρέπει να προσλαμβάνονται μέσω των αισθήσεων και καμιά ιδέα δεν μπορεί να νοηθεί εφόσον το αντικείμενό της δεν προσλαμβάνεται μέσω των αισθήσεων.

Το φιλοσοφικό οικοδόμημα του Ψαλίδα αντλεί κυρίως τη σύνθεσή του από την εμπειριστική κατεύθυνση της ιστορίας της φιλοσοφίας, με τα επιχειρήματά του να επιρρώνουν τις θέσεις του και αξιοποιεί τις καντιανές διασαφηνίσεις για τα όρια των γνωστικών δυνάμεων, την εσωτερική αίσθηση και την ατελέσφορη επίκληση των αποδείξεων σχετικά με τις τέσσερις ιδέες. Αναφορικά με τις τελευταίες, ο Ψαλίδας αρνείται να δεχθεί τη δυνατότητα λογικής τεκμηρίωσης της ύπαρξής τους, επικρίνοντας τα επιχειρήματα της σχολαστικής φιλοσοφίας, το οντολογικό, το κοσμολογικό και το φυσικοθεολογικό, όπως και ο Kant. Ο Ψαλίδας χρησιμοποιεί ελεύθερα τόσο τις θέσεις στις οποίες αυτά εδράζονται, όσο και τις αναιρέσεις, τις οποίες αξιοποιεί μέσα από την αξιωματική παραδοχή πως κάθε διαφορετικό φιλοσοφικό επιχείρημα μπορεί να αναδείξει τις αδυναμίες της ανθρώπινης νόησης να αντιληφθεί τον αισθητό κόσμο.⁷⁵⁸

⁷⁵⁷ Πέτσιος, «Immanuel Kant και Νεοελληνικός Διαφωτισμός...», ό.π., σ. 237.

⁷⁵⁸ Πέτσιος, «Immanuel Kant και Νεοελληνικός Διαφωτισμός...», ό.π., σ. 238.

4.1. Οντολογία και Φαινομενολογία

Η μεταφυσική του Διαφωτισμού για τον Kant ορίζεται ως «επιστήμη των νόμων του καθαρά ανθρώπινου Λόγου», άρα υποκειμενική, ως φιλοσοφία του *καθαρού Λόγου* (*Kritik der reinen Vernunft*). Ο Kant χρησιμοποίησε την έκφραση *μεταφυσική της μεταφυσικής* στη φιλοσοφική του προσπάθεια, για να δηλώσει ότι η γένεση και η δομή της παλιάς μεταφυσικής οφείλει να εξηγηθεί διαμέσου της μελέτης των γνωστικών μηχανισμών, από μέρους της νέας. Η χρήση της καινούργιας έννοιας για τη μεταφυσική σε κείμενα του νεοελληνικού Διαφωτισμού γίνεται φιλοσοφικά αποδεκτή τόσο σύμφωνα με τον ρητό υποβιβασμό της παλαιάς ή βαίνει και παράλληλα με αυτόν.⁷⁵⁹ Στον στοχασμό του Ψαλίδα⁷⁶⁰ ήταν κυρίαρχη η πεποίθηση πως η ενασχόληση με τα θέματα της παραδοσιακής μεταφυσικής, δηλαδή, τον Θεό και την ψυχή, δεν μπορεί να προσφέρει κανένα βέβαιο αποτέλεσμα. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, την πεποίθησή του αυτή επιχείρησε να την στηρίξει γνωσιοθεωρητικά, μέσα από το φιλοσοφικό του πόνημα *Αληθής ευδαιμονία* (1791). Ωστόσο, δεν ενστερνίζεται τη νέα σημασία του όρου μεταφυσική και θα δηλώσει επιφυλάξεις σχετικά με την παραδοσιακή μεταφυσική και την συνάρτησή της με την γνωσιοθεωρία. Η Μεταφυσική, όπως την ορίζει ο Ψαλίδας είναι οντολογική, χωρίς να ασπάζεται απόλυτα κι αυτή τη θεώρηση. Επισημαίνεται πως στο πλαίσιο μελέτης των ανθρωπίνων ιδεών η *οντολογία* θα ταίριαζε περισσότερο στο όνομα *φαινομενολογία*. Η μετονομασία της μεταφυσικής σε *οντολογία* και τούτης σε *φαινομενολογία*, δηλαδή σε *γνωσιοθεωρία*, αποτελεί ένδειξη της στροφής από την παλιά έννοια της μεταφυσικής προς την καινούργια,⁷⁶¹ επισημαίνοντας την αντίθεση του περιεχομένου της δικής της του κοσμοθεωρίας απέναντι στη θεολογική. Η αξία του έργου του Kant, όπως είναι γνωστό, έγκειται στον αναπροσανατολισμό της σκέψης για το ανθρώπινο υποκείμενο και την κατανόηση και παράσταση του αντικείμενου κόσμου, προτείνοντας τη μεταλλαγή των όρων σχηματισμού του γνωστικού γεγονότος. Τα ερωτήματα της παραδοσιακής Μεταφυσικής αναδιατυπώνονται, με αποτέλεσμα τη βαθμιαία αποδέσμευση από τη σκέψη του Wolff και του Leibniz, στους οποίους ο Kant επιρρίπτει τη κατηγορία ότι αντιμετώπισαν όλες τις έρευνες τις σχετικές με τη φύση και την πηγή των γνώσεών μας εσφαλμένα.

Η «κριτική περίοδος» της σκέψης του Kant, η οποία ουσιαστικά αρχίζει με τη διατριβή του 1770, επιβεβαιώνεται με την έκδοση της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* (*Kritik*

⁷⁵⁹ Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2008, σ. 47-57.

⁷⁶⁰ Veloudis, *Germanograecia*, ό.π., σ. 46-76.

⁷⁶¹ Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 60-61.

der reinen Vernunft, 1781). Η δεύτερη έκδοση του ίδιου έργου, το 1787, παρείχε στον Kant τη δυνατότητα να εκθέσει με συστηματικότερο τρόπο ορισμένες απόψεις του, όπως εκείνες που διατυπώνονται στο τμήμα «περί της παραγωγής των καθαρών εννοιών του νου» και στο κεφάλαιο περί των παραλογισμών, επιβεβαιώνοντας έτσι την καθολικότητα της Κριτικής Φιλοσοφίας.⁷⁶²

Την απήχηση της διδασκαλίας του Kant την διαπιστώνουμε εναργέστερα δύο χρόνια αργότερα το 1793, στη χειρόγραφη Λογική⁷⁶³ του Ψαλίδα, στην οποία παρουσιάζει τον πυρήνα της γνωσιοθεωρίας του Kant. Όπως αναφέρεται και στον τίτλο του έργου, η λογική θεωρία του συντάχθηκε στα πρότυπα της νεωτερικής φιλοσοφίας, ακολουθώντας τα βήματα της μαθηματικής μεθόδου για χάρη των φιλόμουσων Ελλήνων. Στα προλεγόμενα της χειρόγραφης Λογικής του και πιο συγκεκριμένα στη παράγραφο 67, σημειώνει ο Έλληνας λόγιος πως: «Ο Γερμανός Ουόλφιος, ούτινος η λογική υπερέχει πάσας, ως μαθηματική μεθόδω εξυφανθείσα, και άλλοι πολλοί, οίτινες δια την συντομίαν αφέθησαν» (σχόλιον α': 68). Στη προσπάθειά του να εξηγήσει την έννοια της *αποφάσεως* και να την διαφοροποιήσει από αυτή της *απλής παραστάσεως*, δικαιολογεί τη σχετική θέση που έλαβε κι ο *Baumeister* (Baumeister), καθώς φέρεται να «αναιρεί Κροουσάζιον αποφηνάμενον και εν τη απλή προσλήψει χωρείν την απόφανσιν».(1). Η προβληματική γύρω από την «απόφανσιν» του Ψαλίδα απορρέει από τη θεωρία της στο ομώνυμο έργο του Baumeister (παραγρ. 62, σ. 38), με τίτλο *Frid[erici] Christiani Baumeisteri Institutiones philosophiae rationalis method Wolfii conscriptae, Baumeister Friederico Christiano, Vitembergae (Wittenberg), M DCC XLVII [1747]*. Σε ένα σχόλιό του β' (πργρ. 181) θα προβεί στην ερμηνευτική προσέγγιση της *απλής προσλήψεως*, μέσα από διάφορες αποδόσεις νεωτερικών φιλοσόφων «όπερ και ο Ουόλφιος επιβεβαιοί λέγων, την μεν ιδέαν *notionem* την δε πρόληψιν *apprehensionem* (6)», όπως αποτυπώνεται στο πρωτόλειο έργο της Λογικής του, μέρος α', τμ. Α', κεφ. α'.

Επισημαίνεται η συμβολή του Kant στο θεωρητικό μέρος της φιλοσοφίας, τον «άριστο θεωρητικό και τον πιο περίφημο της φιλοσοφικής δεσποτείας», τον εισηγητή της νέας μεθοδολογίας και διανοημάτων στη μεταφυσική φιλοσοφία, αλλά και των *νέων Κατηγοριών*⁷⁶⁴ στο τμήμα της Λογικής, όπου πραγματεύεται κυρίως γνωσιολογικά ζητήματα περί Ιδεών. Ο «φημιζόμενος Κάντιος» εγκαινιάζει μία νέα εποχή στο χώρο της θεωρητικής μεταφυσικής φιλοσοφίας, «δηλαδή εισήνεγκε νέαν μέθοδον, νέα επινοήματα και νέας

⁷⁶² Πέτσιος, «Immanuel Kant και Νεοελληνικός Διαφωτισμός: ...», ό.π., σ. 235-257.

⁷⁶³ Α. Ψαλίδα, *Λογική κατά νεωτέρους μεν συντεθείσα, μεθόδω δε μαθηματική εξυφανθείσα χάριν των φιλομουσών Ελλήνων*, Βιέννη 1793.

⁷⁶⁴ Σύμφωνα με τον Π. Νούτσο «η χειρόγραφη Λογική (1793) του Ψαλίδα αναγορεύεται σε 'ένα άγνωστο τεκμήριο για τη πρόιμη, σύγχρονη απήχηση της Καντιανής Φιλοσοφίας στη Νεοελληνική σκέψη, με την πρόταξη μιας 'μάλλον' αυτοπροστασίας, τόσο που εξακολουθεί να καθιστά τον Ψαλίδα τον 'πρώτο Νεοέλληνα Στοχαστή' που την αξιοποιεί». Βλ. σχετικά, *Εφημερίδα των Συντακτών* (18.04.2020, 14:07).

κατηγορίας» που διασαφηνίζουν τις απαρχαιωμένες αριστοτελικές θέσεις. Σε αυτόν οφείλεται η επινόηση δύο κατηγοριών της *αισθήσεως* και τέσσερις του *νοός*.⁷⁶⁵ Αποκαλύπτεται η πρόθεση του Ψαλίδα να αξιοποιήσει τη γνωσιοθεωρητική συμβολή του Γερμανού φιλοσόφου, ο οποίος, σύμφωνα με τη θεώρηση του Νεοέλληνα στοχαστή, αναδιατάσσει σαφέστερα το γνωστικό πεδίο της Μεταφυσικής υπερβαίνοντας την αριστοτελική διδασκαλία για τις *Κατηγορίες*.⁷⁶⁶ Οι γνωσιοθεωρητικές αρχές της φιλοσοφίας του Kant ανιχνεύονται στους θεωρητικούς πυλώνες στο έργο του Έλληνα φιλοσόφου *Αληθής Ευδαιμονία* ενώ υπογραμμίζεται στη *Λογική* του ότι οι χρησιμοποιούμενες κατηγορίες από το γερμανό σοφό είναι αισθητά διαφοροποιημένες από αυτές του Αριστοτέλη. Η αναλυτική έκθεση της κριτικής διδασκαλίας στο πρώτο και στο δεύτερο μέρος της *Υπερβατικής Σταχειολογίας*, δηλαδή, η *Υπερβατική Αισθητική* και η *Υπερβατική Λογική*, ολοκληρώνεται με την αναφορά των *a priori όρων του νου*, οι οποίοι καθιστούν δυνατή τη γνώση.⁷⁶⁷ Ο Ψαλίδας πραγματεύεται στα *Καλοκινήματά* του (1795) βασικά θεωρήματα του Kant, αναφερόμενος ταυτόχρονα στη Λογική του φιλοσοφικού συστήματος του Johann Georg Heinrich Feder⁷⁶⁸ (1740-1821).

Την επενέργεια της σκέψης του Kant θα την διαπιστώσουμε και στον ορισμό της *Οντολογίας*, στον οποίο συνυπάρχουν τόσο η παραδοσιακή κατανόησή της ως γενική γνώση του όντος, όσο και η νεώτερη που αφορά την έρευνα των φαινομένων, αφού ο άνθρωπος αδυνατεί να προσπελάσει την ουσία των όντων. Στη βολφιανή καταγωγή επισήμανσή του, ότι «η του όντος γενικώς γνώσις Οντολογία και Οντοσοφία, και κυρίως και κατ' εξοχήν Μεταφυσική και φιλοσοφία πρώτη, ακούει» (σημ. 44), προστίθεται η θεώρηση του Kant ότι: «όπως προκύπτει από τη πείρα και επιβεβαιώνεται από τη συνείδηση ότι ο άνθρωπος αδυνατεί να αποδείξει αυτή καθαυτή την ουσία του όντος» (σημ.46). Το νόημα του όρου *Οντολογία* γίνεται αντιληπτό μέσα από τη γνωσιοθεωρητική μεθερμηνεία του ως «του όντος

⁷⁶⁵ Ψαλίδας, *Λογική*, ό.π., σ. 130-133· πβ. Κ. Πέτσιος, *Η Λογική στη νεότερη Ελλάδα*, τ. Β', Πανεπιστήμιο, Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1999, σ. 170-180.

⁷⁶⁶ Σύμφωνα με τον Παν. Νούτσο «οι δύο αναφορές στον Kant περιορίζονται απλώς στο θέμα των 'κατηγοριών', χωρίς ο Ψαλίδας να 'δογματίζει' μαζί του. Ο Έλληνας λόγιος έγραφε στην *Αληθή ευδαιμονία*: «ημείς εδώ δεν δογματίζομεν κατά Καντ, ενείναι τη ψυχή δυνάμεις τινάς, ας αυτός κατηγορίας καλεί» [...] «τους φιλόμουςους των Ελλήνων για την υπό έκδοση Λογική του κατά Νεωτέρους μεν συντεθείσα, μεθόδω μαθηματική εξυφανθείσα, δηλαδή κατά *Βόλφιον*: ης και η εμπειρική ψυχολογία (*Psychologia empirica*, 1732) προτέτακται και αι κατηγορίαί του περιφήμου Γερμανού Καντίου προσετέθησαν, μέσω του *Tafel der Kategorien*, δις ονομαστικά μνημονευόμενος για τις τρόπον τινά νέας κατηγορίας των Αριστοτελικών διαφερούσας στο μεταφυσικό μέρος της φιλοσοφίας (Κριτική περί νοός) αίτινες τον τρόπον του νοείν μάλλον διασαφίζουσιν». Ο Νούτσο φαίνεται να καταλήγει ότι, σε κάθε περίπτωση, πρωτίστως υπερέχει η θεωρία της λογικής του Wolff ενώ ο νεαρός Ψαλίδας θα πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν εισηγητής της κριτικής φιλοσοφίας στον τόπο μας, χωρίς ωστόσο να αξιοποιεί γραπτώς κείμενα του Kant για τα έτη (1781-1803)». Βλ. σχετικά, ό.π., *Εφημερίδα των Συντακτών*.

⁷⁶⁷ Πέτσιος, «Immanuel Kant και Νεοελληνικός Διαφωτισμός: καταγραφή μιας γνωριμίας», ό.π., σ. 239.

⁷⁶⁸ Guido Naschert, *Aufklärung*, Thema: Radikale Spätaufklärung in Deutschland Einzelschicksale – Konstellationen – Netzwerke, hrsg. Martin Mulsow und Guido Naschert, τ. 24, εκδ. Felix Meiner Verlag Hamburg 2012, σ. 345-348.

γνώσις ουκ έστιν» και όπως διευκρινίζει ο Ψαλίδας «αλλά των φαινομένων, και φαινομενολογία μάλλον, η οντολογία ειή αν». Η φιλοσοφία του Kant δεν προβάλλεται κριτικά και γόνιμα μόνο στην *Αληθή Ευδαιμονία*, αλλά κοινοποιείται με το χειρόγραφο έργο και τη διδασκαλία του Ψαλίδα για πρώτη φορά στον ελληνικό χώρο. Ο Ψαλίδας «δεν είναι καντιανός με τη σημασία που αποδίδουμε συνήθως στον όρο (σημ. 48)». Εφόσον διαπιστώνει ότι η γνωσιοθεωρητική συμβολή του Kant διευκρινίζει πληρέστερα τον τρόπο σχηματισμού του γνωστικού γεγονότος, ενσωματώνει στη φιλοσοφική θεώρησή του ορισμένα κομβικής σημασίας στοιχεία, συναιρώντας τα με εκλεκτικό τρόπο σε μια ιδιότυπη φιλοσοφική σύνθεση.⁷⁶⁹

Το έργο του *Αληθής Ευδαιμονία*, ήτοι βάσις πάσης θρησκείας καταλαμβάνει σημαντική θέση στα δρώμενα της νέας φιλοσοφικής γραμματείας με μετάφραση στα λατινικά. Η συμβολή του έργου του αφορά την εκδήλωση των νέων τάσεων περί Ηθικής, Ευδαιμονίας και Αρετής. Η ηθική διάσταση της *Ευδαιμονίας* αντικαθιστά αυτή της *Μακαριότητας*. Η μετά θάνατον εξασφάλιση αγαθών στο πλαίσιο της θρησκείας δεν αποτελεί πλέον ζητούμενο της εποχής. Πολύ περισσότερο επιζητείται η *Ευδαιμονία*, που επιφέρει ευτυχία στην επίγεια ζωή. Το αγαθό της *Αληθούς Ευδαιμονίας*, όπως προβάλλεται μέσα από το έργο του Ψαλίδα (1791), επιδιώκεται μέσα από την αρμονία και την γαλήνη του πνεύματος, την ήρεμη νόηση αλλά και την υγιή σωματική κατάσταση, την ύπαρξη του Θεού, την αθανασία της ψυχής, τη μεταθανάτια αντίδοση και την ελευθερία του ανθρώπου. Μέσα από το έργο του υπογραμμίζεται η αξία των *βασικών αληθειών* που δόθηκαν στον άνθρωπο με τη *θεία Αποκάλυψη*, ώστε να επισημανθεί η διασφάλιση της θεωρητικής συνείδησης του ανθρώπου και των δυνάμεών της (αίσθηση, φαντασία, ορθός λόγος).

Επιπλέον, η κριτική φιλοσοφική σκέψη του Ψαλίδα πλησιάζει την Κριτική της Κοσμολογίας, της Ψυχολογίας, της Ηθικής και του δογματικού ρασιοναλισμού, όπως διαμορφώνονται μέσα από το φιλοσοφικό σύστημα του Kant. Ο Ψαλίδας φέρεται να έχει επηρεαστεί από τον φιλοσοφικό στοχασμό του Kant στα συγγράμματά του όπως στα ζητήματα ανάλυσης και ανασκευής των *λογικών αποδείξεων* των τεσσάρων βασικών αληθειών. Από τη μια πλευρά, το εγχείρημα του Γερμανού σοφού είναι να θεμελιώσει το κύρος των αληθειών του στο αίτημα του πρακτικού Λόγου, ως βασικό κριτήριο της αρετής και της ηθικής ελευθερίας. Από την άλλη, για τον Έλληνα λόγιο, η ύπαρξη του Θεού και η αθανασία της ψυχής κρίνονται αναγκαία για να ισχύει, στο πλαίσιο της ηθικής συνείδησης, η σχέση συνάφειας μεταξύ αγαθού και ευδαιμονίας από τη μια πλευρά και πράξεων κακού και τιμωρίας από την άλλη. Το κύριο ζητούμενο είναι η ασφαλής επεξήγηση των αληθειών, οι οποίες πηγάζουν όχι από τον Λόγο, αλλά από τη *θεία Αποκάλυψη*, καθώς ο άνθρωπος

⁷⁶⁹ Πέτσιος, «Immanuel Kant και Νεοελληνικός Διαφωτισμός: ...», ό.π., σ. 242.

αδυνατεί από μόνος του να ανυψωθεί σε αυτές. Η *θεία Αποκάλυψη* καταπραΰνει το νου και καθοδηγεί την ανθρώπινη βούληση.

Ο Ψαλίδας κινείται στη βάση του σκεπτικισμού, όπως και ο Kant. Η *Αληθής Ευδαιμονία* είναι η βάση κάθε Θρησκείας, χωρίς απαραίτητα να θεωρείται τόσο σκεπτικιστής, όσο ο Γερμανός σοφός από το Königsberg της Γερμανίας. Όπως ο Kant τοποθετεί τον *ορθό Λόγο* πάνω από τη θεωρητική βάση του *πρακτικού Λόγου*, έτσι και ο Ψαλίδας τοποθετεί πάνω από τον *ορθό Λόγο* τη *θεία Αποκάλυψη*, στην οποία οφείλονται οι βασικές του αλήθειες. Κοινό γνώρισμα των δύο λογίων είναι η ισχύς του *πρακτικού Λόγου* σε σχέση με την απόδοση θεωριών.⁷⁷⁰ Στο χειρόγραφο μαθηματάριο της Λογικής και της Μεταφυσικής του Ψαλίδα αναπτύσσονται διεξοδικά ορισμένες βασικές έννοιες της καντιανής φιλοσοφίας. Η αναφορά στη *προβληματική των κατηγοριών* είναι αναλυτικότερη, επεξηγείται με παραδείγματα και υιοθετεί την διάκριση των όντων σε φαινόμενα και νοούμενα. (σημ. 41).⁷⁷¹ Ο Ψαλίδας, ο οποίος φαίνεται να γνωρίζει την κριτική που ασκήθηκε στον Kant, κυρίως από τους οπαδούς της Φιλοσοφίας κατά την πρώιμη περίοδο του γερμανικού Διαφωτισμού, όπως τον εκλεκτό φιλόσοφο J.G.H. Feder στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, παρουσιάζει για πρώτη φορά στον ελληνικό χώρο τα βασικά σημεία της Φιλοσοφίας του Kant. Ένα κείμενο του Ψαλίδα, η *Πρακτικής φιλοσοφίας εισαγωγή*, μας πληροφορεί τι επρόκειτο να περιλαμβάνει το τμήμα *πρακτική φιλοσοφία* και μας επιτρέπει να ανιχνεύσουμε τις πηγές που είχε υπόψη του, όταν το έγραφε. Σε αυτό το κείμενο ο Ψαλίδας, στο πλαίσιο της πρακτικής φιλοσοφίας, εντάσσει την Ηθική, την πολιτική Φιλοσοφία και τη θεωρία του φυσικού δικαιώματος. Πηγές που χρησιμοποίησε, όπως διαφαίνεται στο κείμενό του, είναι έργα του Johann Gottlieb Heinecke (Αϊνέκκιου), Hugo Grotius (Γροτίου), Christian Wolff (Βολφίου), Samuel von Pufendorf (Πουφτενδρφίου) και άλλων.⁷⁷²

⁷⁷⁰ Παπανούτσος, «Νεοελληνική Φιλοσοφία Α'», ό.π., σ. 36-37.

⁷⁷¹ Πέτσιος, «Immanuel Kant και Νεοελληνικός Διαφωτισμός...», ό.π., σ. 239-242.

⁷⁷² Δελλής, *Όψεις προβληματισμού περί παιδείας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, ό.π., σ. 462.

5. Ο Κωνσταντίνος Μ. Κούμας και η μετακομιδή της γερμανικής γραμματείας

A. Οι γερμανικές πηγές του

Το *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* ως σημαντικό τεκμήριο της μεταστροφής του Κωνσταντίνου Κούμα προς τη γερμανική διανόηση,⁷⁷³ περιλαμβάνει δάνεια από τα συγγράμματα των πανεπιστημιακών δασκάλων Wilhelm Traugott Krug (1770-1842), Jakob Friedrich Fries (1773-1843), Karl Heinz Pölitz (1772-1838), Friedrich Bouterwerk (1766-1828) και August Hermann Niemeyer (1754-1828), στο πνεύμα της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού. Οι τόμοι Γ' και Δ' αποτελούν απανθίσματα κειμένων, δοκιμίων και φράσεων των παρακάτω συγγραμμάτων του Krug: *Μεταφυσική/Metaphysik* (1808), *Αισθητική/Aesthetik* (1810), *Δίκαιο/Νομικά/Dikalogie oder Rechtslehre* (1817) και *Aretologie* (1818). Ως γερμανικές πηγές του αναφέρονται ακόμη τα έργα: *System der Philosophie als evidente Wissenschaft* (Leipzig, 1804), *System der Logik* (Jena, 1811) του Fries, *Erziehungswissenschaft aus dem Zweck der Menschheit und des Staats* (1806), *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften* (Leipzig, 1807) του Pölitz, *Grundsätze der Erziehung* (1796) του Niemeyer και *Aesthetik* (1806) του Bouterwerk.

Την περίοδο παραμονής του Κούμα στη Βιέννη δημοσιεύεται στον *Λόγιο Ερμή* άρθρο του, με τίτλο *Παιδαγωγία, περί παιδείας και σχολείων*,⁷⁷⁴ όπου ανιχνεύεται η σαφής στροφή του στη γερμανική φιλοσοφία της Παιδείας. Μετά την ανακήρυξη του Κούμα σε διδάκτορα της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας και από το 1820 σε μέλος των Βασιλικών Ακαδημιών του Μονάχου και του Βερολίνου, έρχεται σε επαφή με σημαντικούς εκπροσώπους της γερμανικής λογισύνης. Θεωρεί, πως όλα θα διορθωθούν με τον φωτισμό του έθνους. Σε μία επόμενη παραμονή του στη Βιέννη επιδίδεται στο συγγραφικό έργο του *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*. Η μεταφραστική εργασία του Κούμα δημιουργήθηκε με βάση την *Ιστορία της Φιλοσοφίας (Grundriss der Geschichte der Philosophie, 1818)* του Kant. Αυτό συνέβη, όταν ο Κούμας είχε αναλάβει την διεύθυνση του Φιλολογικού Γυμνασίου Σμύρνης. Πρόκειται για ένα μονότομο εγχειρίδιο επιστημών για τους πρωτοετείς μαθητές, το οποίο σε ελληνική μετάφραση ονομάζεται *Σύνοψις επιστημών διά τους πρωτοπείρους* (1819):⁷⁷⁵

⁷⁷³ *Ερμής ο Λόγιος* 18 (15.09.1819), 731·πβ. Κων. Χατζημπύρος, *Ηθική και αισθητική καλλιέργεια του προσώπου στον νεοελληνικό Διαφωτισμό...*, ό.π., σ. 61-62, 66-67·Κ. Κούμας, *Σειράς Στοιχειώδους των Μαθηματικών και Φυσικών Πραγματειών*, Γ. Βενδότου, Βιέννη 1807· πβ. G.P. Henderson, *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού (1620-1830)*, μτφρ. Φ. Κ. Βώρος, Αθήνα 2009 [1977], σ. 271-279.

⁷⁷⁴ *Ερμής Λόγιος*, (01.02.1812), 33-34.

⁷⁷⁵ *Σύνοψις Επιστημών διά τους πρωτοπείρους περιέχουσα Αριθμητικήν, Γεωμετρίαν, νέαν Γεωγραφίαν, Αστρονομίαν, Λογικήν και Ηθικήν. Συλλεχθείσα μεν εις χρήσιν του Φιλολογικού της Σμύρνης Γυμνασίου υπό Κ. Μ. Κούμα. Εκδοθείσα δε διά φιλοτίμου δαπάνη Αλέξανδρου Μαύρου. Εν Βιέννη τη Αυστριακή, εκ της Τυπογραφίας Ιωάννου Σνειρέρου ΑΩΙΘ [1819].*

«Σκεπτόμενος [...] και παρατηρών τας διατάξεις των παιδευτηρίων της σοφής Ευρώπης, επληροφορήθην τόσον αδιστακτως την γνώμην ταύτην, ώστε κρίνω αδύνατον την από τα σχολεία μας προσδοκώμενην κοινήν ωφέλειαν, χωρίς την εισαγωγήν των τοιούτων μαθημάτων εις την πρωτόπειρον νεολαίαν του Γένους μας. [...] και είναι νόστιμον πολλά το αντιφατικόν τούτο, το οποίον πολλοί τοιούτοι νέοι ακούουσιν από τους προεστώτας των εμπόρους. Είσαι Λογιώτατος, πλην δεν εξεύρης να λογαριάσης, και να γράψης. [...] Πρώτην έταξα την Αριθμητικήν, επειδή όχι μόνον είναι μάθημα απαραίτητον εις καθένα [...] εις τον κοινωνικόν βίον, αλλ' είναι και διεγερτικόν των ψυχικών δυνάμεων και αυτού του δυσκίνητου και δυσκόλου εις τας μαθήσεις, ως έκρινε προ πολλού ο Πλάτων, και μας το εβεβαίωσε η καθημερινή πείρα. Την επιτομήν της επιστήμης ταύτης εμετέφρασα ελευθέρως από το αριθμητικόν εγχειρίδιον, το οποίον μεταχειρίζονται όλα τα μικρά σχολεία της Αυστριακής μοναρχίας. [...].

Τας ακριβέστερας αποδείξεις των θεωρημάτων αφήκα, καθώς και το Γερμανικόν βιβλιάριον, διά να τας διδαχθώσιν οι πρωτόπειροι, όταν ακούσωσι τελειότερα την επιστήμην ταύτην. [...] Δεύτερον κατέταξα την Γεωμετρίαν, μεταφράσας και αυτήν ελευθερώτερα παρά την Αριθμητικήν από το Γερμανιστί γραμμένον βιβλιάριον με επιγραφήν Εισαγωγή εις την Γεωμετρίαν⁷⁷⁶ εις χρήσιν των σχολείων της Αυστριακής αυτοκρατορίας. [...] Την μικράν ταύτην Γεωγραφίαν, μάλιστα την εισαγωγήν της συνηρανίσθην προ πολλού και εδίδασκα χειρόγραφον εις το Γυμνάσιον της Σμύρνης αλλ' αι μετά την Σύνοδον της Βιέννης μεταβολαί των πολιτικών της Ευρώπης διαιρέσεων απήτουν αναγκαίως μεταβολήν και του εγχειρίδιου τούτου. Η εις τα σχολεία της Αυστρίας διδασκόμενη νέα Γεωγραφία, η του Γερμανού Στέινου⁷⁷⁷ εν Βερολίνω εκδοθείσα το 1817 [...]. Κανέν άλλο μάθημα δεν είναι μεγαλοπρεπέστερον και τερπνότερον και εις την φύσιν του ανθρώπου καταλληλότερον παρά την Αστρονομίαν. Το θεοσεβέστατον τούτο ζών, καθώς ονομάζει τον άνθρωπον ο Πλάτων, μέσον άλλο αρμοδιώτερον του να υψώση τον νουν του εις τον Ποιητήν του [...] και μάλιστα από την βίβλον του περίφημου της Προυσίας Αστρονόμου Βόδου επιγραφόμενην «Εισαγωγή εις γνώσιν του κατηστερισμένου Ουρανού⁷⁷⁸ [...].

Μετά τας μαθηματικώτερας ταύτας επιστήμας, κατέταξα εκ της θεωρητικής Φιλοσοφίας βραχύτατην έκθεσιν της Λογικής και της Ηθικής. [...] Η Ηθική τελευταίον είναι ο σκοπός, προς τον οποίον απευθύνονται πάσαι αι ανθρώπινα γνώσεις. [...] Εάν μάθεις τας αιτίας της βροχής, έλεγεν ο αοίδημος Σωκράτης, εμπορείς να βρέξης, όταν θέλης, διά τον εαυτόν σου, ή προς χάριν φίλου σου; όχι βέβαια! [...] Είναι αναγκαιότατη λοιπόν εις τους πρωτοπείρους μαθητάς η Ηθική παραδιδόμενη μίαν φοράν την εβδομάδα ομού με την Κατήχησιν της αμωμήτου ημών πίστεως. Διά τούτο προ ετών ήδη οκτώ την απήνθισα από την Ηθικήν Φιλοσοφίαν του Γερμανού Σνελλίου, εκλέξας απ' αυτήν όσα έκρινα αρμόδια διά την τρυφεράν των πρωτοπείρων ηλικίαν. [...] Εάν δυνηθώ, θέλω εκδώσειν ως αναγκαίον εις τους πρωτοπείρους και επιτομήν των χρειωδέστερων γνώσεων της Φυσικής Ιστορίας, κατά το παράδειγμα των Γερμανικών Γυμνασίων [...].», σύμφωνα με τα όσα έγραψε ο Κούμας στο πρόλογο του εν λόγω έργου κατά τον μήνα Απρίλιο εν Βιέννη ΑΩΙΘ». ⁷⁷⁹

Μέσα από τη μέθοδο μιας ερανισματικής εργασίας, αντί μιας ολοκληρωμένης μετάφρασης των γερμανικών εκδόσεων οδηγήθηκε στη σύνταξη ενός τετράτομου Εγχειριδίου Φιλοσοφίας. Η ενσωμάτωση της φιλοσοφίας στη σχολική μάθηση και η αυτονομία της ως κλάδος διδασκαλίας στην Ελλάδα θεσμοθετείται μετά την σύσταση του νεοελληνικού κράτους (1830). Ο Κούμας άσκησε τα διδασκαλικά του καθήκοντα στο Φιλολογικό Γυμνάσιο της Σμύρνης, από το 1809 έως την έναρξη του Αγώνα για την Ανεξαρτησία και

⁷⁷⁶ Friedrich Reißmann, *Anleitung zur Meßkunst*, Leipzig, Benj. Weißner 1801.

⁷⁷⁷ C.G.D Stein, *Handbuch der Geographie und Statistik nach den neuesten Ansichten, für gebild. Stände, Gymnasien und Schulen*. 3. Aufl. in 3 Theilen, Leipzig Hinrichs 1817. Για την παρουσίαση της δομής του βιβλίου, βλ. *Allgemeine LiteraturZeitung* 73, (03.1817), 581.

⁷⁷⁸ Johann Elert Bode, *Anleitung zur Kenntnis des gestirnten Himmels*. (7.) Aufl. 1801.

⁷⁷⁹ Κούμας, *Σύνοψις Επιστημών διά τους πρωτοπείρους...*, ό.π., σ. ε' - στ', η, θ', ια', ιγ, ιε', ιστ'.

μάλιστα επιδόθηκε με επιτυχία στην πειραματική διδασκαλία, κάνοντας χρήση εργαστηριακού εξοπλισμού αγορασμένου από τη Βιέννη.

Πρωταρχικός σκοπός του Έλληνα λογίου ήταν η εισαγωγή των επιστημονικών μαθημάτων στην εκπαίδευση και γι' αυτόν τον λόγο δημοσίευσε αρκετά έργα με περιεχόμενο φυσικών επιστημών. Η παιδεία για τον φωτισμένο διδάσκαλο ήταν κοινωνικό δικαίωμα για κάθε πολίτη σε συνάρτηση με τους όρους της φυσικής φιλοσοφίας, όπως αυτή προκύπτει σε όλα τα έθνη της Ευρώπης. Χρησιμοποιεί τον όρο *Φιλοσοφία* με τη στενή της σημασία. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζονται επιμέρους έννοιες της *Λογικής* ως προπαιδευτικού φιλοσοφικού μέσου, της *Μεταφυσικής* ως διδασκαλίας αληθειών και της *Ηθικής* ως αφετηρίας καθορισμού κανόνων ζωής. Με λίγα λόγια, η παιδεία οφείλει να συνδέεται άμεσα με την πραγματικότητα.

B. Οντολογία και Καθαρή Μεταφυσική

Η Οντολογία προσεγγίζεται ερμηνευτικά ως *Καθαρά Μεταφυσική*, την οποία ο Κούμας κατατάσσει σε φιλοσοφική θεωρία των γνωστικών δυνάμεων του ανθρώπου. Το λήμμα *γινώσκω* παίζει σημαντικό ρόλο, καθώς δηλώνει «την απόλυτη προσοχή και την πλήρη αντιληπτική ικανότητά μας ως προς το αντικείμενο γνώσης μας». Ανάμεσα στις έννοιες για ζητήματα *περί Γνώσεως εν γένει* θα γίνει χρήση της ήδη αναφερόμενης έννοιας *προδιατεταγμένη αρμονία* του Leibniz, για να δηλώσει τη σχέση ανάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο, στη βάση της οποίας στηρίζεται όλη η δυναμική της γνώσης ως ειδοποιός διαφορά ανάμεσα σε όλες τις εμπειρικές σχέσεις των πραγμάτων.⁷⁸⁰

Στο Κεφάλαιο B, παρουσιάζεται το θεώρημα της *Αίσθησης του τόπου και του χρόνου* ως νόμος κατώτερης γνωστικής δύναμης στα πρότυπα της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* του Kant. Ο κάθε Μαθηματικός, για να αποδείξει επακριβώς τις προτάσεις του, θα πρέπει να έχει ξεκαθαρίσει τις έννοιες του *τόπου* και του *χρόνου* ως έννοιες *διαβατικές* και *εκ του υποκειμένου*. Εάν, ωστόσο, αναφέρονται στα αντικείμενα γίνονται *εμπειρικές* και πρέπει να θεωρούνται *πραγματικές*. Για την ερμηνεία των *δευτερευουσών ή αισθητικών κατηγοριών* (που, τότε, κείσθε, άμα, πρότερον κ.ά.) ακολουθεί το συλλογισμό της ψυχολογίας του Wolff (Ψυχ. Ουολ. Πργρ. 54), πως, δηλαδή, δεν θα πρέπει να επιδέχονται καμία σύγχυση οι έννοιες αυτές αλλά, να ορίζονται ως ενεργές και καθαρές, ως απλές και αξιόπιστες μέσα από τη

⁷⁸⁰ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, Σχολάρχου τοῦ τῆς Σμύρνης φιλολογικοῦ Γυμνασίου, καὶ Διδασκάλου τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς Φιλοσοφίας εἰς χρῆσιν τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν. Τόμος Τρίτος. Περιέχων Μεταφυσικὴν καὶ Αἰσθηματικὴν... Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰωάν. Βαρθ. Τεσεβεκίου ΑΩΙΘ [1819], σ. 12.*

Λογική του⁷⁸¹ (ΛΘ΄, Σημ.). Σε κεφάλαιο για τη μεταφυσική της αισθητής φύσεως αποδιδόμενη ως μεταφυσική σωματολογία, επηρεάζεται από τις αρχές και τις θεωρίες της φυσικής φιλοσοφίας (*Naturphilosophie*).⁷⁸² Στη μεταφυσική περί ύλης θεωρία ως γενική ιδέα της ύλης δανείζεται στοιχεία από συγγράμματα των Γερμανών μεταφυσικών: α) Blumenbach's *Naturgeschichte*,⁷⁸³ πργ. 224-226, εκδ. Ζ και β) Johann Tobias Mayer's (1752-1830) *Naturlehre*,⁷⁸⁴ πργ. 95, Εκδ. Β΄. Στην ενότητα περί του ποιητικού της κινήσεως ή περί Δυνάμεων απωστικής και εφελκυστικής και του αδιαχώρητου της ύλης και περί βαρύτητος (ΡΜΔ΄) κατά την φιλοσοφική επεξήγηση της διαφορετικής πυκνότητας των σωμάτων, αναφέρεται αρχικά σε αυτή της ατομολογίας και κατά δεύτερον της δυναμολογίας, την οποία ασπάζονται και οι γερμανοί φιλόσοφοι. Στα ζητήματα Διάρθρωσης των οργανικών σωμάτων και περί Ανθρώπου (ΡΠστ΄) γίνεται αναφορά στον πανεπιστημιακό διδάσκαλο της φυσικής Ιστορίας Johann Baptist Andreas Ritter von Scherer⁷⁸⁵ (*Σχέρερος*, 1755-1844) στη Βιέννη, σχετικά με την άποψη της υπεροχής των ανθρώπων έναντι των ζώων αλλά και στην προφορική διδασκαλία του για την ερμηνευτική προσέγγιση των τεσσάρων γενεών (των ανθρώπων, των ζώων, των φυτών, των ορυκτών), στις οποίες ανήκουν όλα τα σώματα πάνω στη γη.⁷⁸⁶

Γ. Η Αισθητική του Αρέσκοντος

Ο Κούμας διατυπώνει τη δική του θεωρία Αισθητικής, στην οποία πραγματεύεται «τους αρχικούς νόμους της ενέργειας του ανθρωπίνου πνεύματος μέσα από την οποία διακρίνεται το αρεστόν ή δυσάρεστον εις τα καλά και υψηλά, η τα εκ τούτων σύνθετα, ή τέλος τα τούτων αντίθετα». Η εισαγωγή της έννοιας της *Αισθηματικής* παραπέμπει στη κρίση των πραγμάτων, τα οποία γίνονται αισθητά και άρα αντιληπτά είτε μέσα από τον κόσμο των εξωτερικών, είτε μέσα από των αισθητών. Μέσα από αυτή επεξηγούνται τα όσα συμβαίνουν σε κάθε άνθρωπο, τα οποία εκφράζει το άτομο με το ανάλογο ανά περίσταση αίσθημα. Ο έλληνας λόγιος επιλέγει να κάνει χρήση του νεολογισμού της *Αισθηματικής*, αντί της

⁷⁸¹ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* υπό Κ. Μ. Κούμα, τ. 3, ό.π., σ. 20-23.

⁷⁸² *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 70, 90.

⁷⁸³ D.J. Fr. Blumenbach, *Prof. zu Göttingen und Königl. Großbrit. Hofrahts Handbuch der Naturgeschichte*, 7. Auflage, nebst zwey Kupfertafeln Göttingen 1803, σ. 524-525.

⁷⁸⁴ Johann Tobias Mayer, *Anfangsgründe der Naturlehre zum Behuf der Vorlesungen über die Experimental-Physik*, Heinrich Dieterich, Göttingen 1801, σ. 52-54 /²1805.

⁷⁸⁵ Johann B. A. Scherer [1755-1844] *Geschichte der Luftgüteprüfungslehre für Ärzte und Naturfreunde*, 2 Bd. Wien: Wappler 1785.

⁷⁸⁶ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 107, 124.

Αισθητικής.⁷⁸⁷ Η Αισθηματική «μελετά τα αισθήματα, από τα οποία απορρέονται οι διαθέσεις μας». Ως κύριος εισηγητής της γερμανικής επιστήμης των αισθητών παρουσιάζεται ο Alexander Gottlieb Baumgarten (Αλέξανδρος Γοττλειβος Βαυμεγαρτένος), ο οποίος έκανε χρήση της έννοιας Αισθητική (Ästhetik) περίπου το έτος 1750. Σύμφωνα με την θεωρία της Αισθητικής του, «από την ψυχή του ανθρώπου εκπηγάζουν οι γενικές αρχές της κριτικής του ικανότητας για τα φαινόμενα της φύσης και της τέχνης της αρεσκείας του». Η θεωρία αυτή τελειοποιήθηκε και αξιοποιήθηκε από τους μεταγενέστερους Γερμανούς φιλοσόφους Jean Paul Richter (Ιωάννης Παύλος Ρίχτερος), Friedrich Ludwig Bouterwerk (Βουτερβέκιος), Karl Heinrich Ludwig Pölitz (Πολίτιος) και Wilhelm Traugott Krug (Κρύγιος).

Η *αίσθησις του αρέσκοντος* (Geschmack) ως γερμανικός νεολογισμός αποδίδεται στα ελληνικά από τον Κούμα ως *γέυσιν ή γέυμα κατά λέξιν*. Ωστόσο, οι Γερμανοί χρησιμοποιούν τούτη την έννοια για να δηλώσουν τα εσωτερικά αισθήματα και τη διαφοροποίησή τους ανάμεσα στο αρεστό και το δυσάρεστο. Διευκρινίζεται πως, εάν γίνει δεκτή η απόδοση της λέξης *γέυμα*, θα πρέπει και η Επιστήμη να αποδοθεί ως *Γευματολογία*, όπως παρεμβάλλει ο Krug στα πλαίσια της αισθητής φιλοσοφίας του.⁷⁸⁸ Ωστόσο, επιμένει στην ονομασία *αίσθησις*, χωρίς να έχει ενδοιασμούς για το αν συμπίπτει με τις κοινές εξωτερικές αισθήσεις, με τις οποίες γίνεται αντιληπτό κατά πόσο αυτές είναι αρεστές ή δυσάρεστες. Στη νεοελληνική γλώσσα ο άνθρωπος με αίσθησις δεν δηλώνει ότι έχει την ίδια αίσθησις με όλους τους ανθρώπους. Αυτή προϋποθέτει για τον καθένα χωριστά να κρίνει ορθά τα όσα υποπίπτουν στην αντίληψή του ως αρεστά ή δυσάρεστα. Από την άλλη ορίζει *αναίσθητον* όχι αυτόν που δεν διαθέτει τις πέντε αισθήσεις του, αλλά εκείνον ο οποίος δεν αισθάνεται εσωτερικά το καλό και το υψηλό και επιπλέον το ηθικό, το τίμιο και το άτιμο. Σχετικά με τη θεωρία περί της *του κάλλους αρμονίας*, θεωρεί πως το *κάλλος* συμβάλλει στην παρατήρηση της αρμονίας των ψυχικών δυνάμεων. Ενισχύει τη προβληματική του με τη θεωρία της αισθητικής φιλοσοφίας του Bouterwerk και τη διάκρισή του ανάμεσα σε καλά είδη καθαρώς πνευματικά κι εκείνα τα αισθητά και συνάμα νοερά, τα οποία μέσα από την αρμονία τους επιφέρουν εσωτερική αρμονία στις ψυχικές ικανότητες του ανθρώπου:

Ένας «εκ των περιφημοτέρων διδασκάλων του πανεπιστημίου της Γοττίγγης εις είναι και ο γνωστός διά τα φιλοσοφικά του συγγράμματα *Βουτερβέκιος* (Bouterwerk), διδάσκαλος της Φιλοσοφίας και της Αισθητικής, διά την οποίαν μάλιστα υπερειπνείται. Ο αγχίνους αυτός ανήρ εξυμνείται για τη δόξα του μεταξύ των λοιπών φιλοσόφων της Γερμανίας εις την Σύντομον Ιστορίαν της Φιλοσοφίας του Τεννεμάνου (Grundriss der

⁷⁸⁷ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 153.

⁷⁸⁸ *Σύνταγμα φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 154-175.

Geschichte der Philosophie, σ. 385, παρ. 388). [...] Ο οξύνουν αυτός φιλόσοφος υπήρξε ειδήμων και της παλαιάς ελληνικής γλώσσης ηθέλησεν από περιέργεια εις την ευκαιρίαν αυτή, στην οποία βρίσκονται αρκετοί ομογενείς σπουδαστές, να μάθει και την ομιλούμενη και γραφόμενη γλώσσα της εποχής του, διά να κάμη και εις αυτήν τας σκέψεις του ως αισθητικός φιλόσοφος και διά να ιδεί ως φίλος του γένους μας και τας εις το κρείττον προόδους αυτού. Είναι άξιο θαυμασμού ότι σε σύντομο χρονικό διάστημα αντιλαμβανόταν τα εις την γλώσσα γραμμένα βιβλία και μιλούσε κι έγραφε σε αυτή».

Χαρακτηριστικό παράδειγμα υπήρξε μία κρίση στο βιβλίο ενός ομογενή, την οποία ο Κωνσταντίνος Ασώπιος εξέδωσε διά της εκδιδόμενης εφημερίδας *Göttingische Gelehrte Anzeigen unter der Aufsicht der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften 172, Stück. Den 26. October, 1820*: «Παρά Νικολάω Γλυκεί, Μαθήματα της Γραικικής γλώσσης διά το σχολείον των εν Τεργέστη κατοικημένων Γραικών. Μέρος α΄. περιέχον σύμμικτα ηθικά 1818. Ιβ΄ και 133. Σ.εις όγδοον. Το βιβλίον τούτο είναι το μόνο διά τα σχολεία όπου διδάσκονται οι νέοι Γραικοί, πλην είναι βιβλίον πολύτιμον και αξιομνημόνευτον. Ο μετριόφρων συγγραφεύς, ο οποίος μόνον διά των αρκτικών στοιχείων του ονόματος του Κ. Α. υποσημειούται εις την εκ Τεργέστης προσφωνητικήν επιστολήν. [...] Το ρηθέν βιβλίον αυτό είναι του Κωνσταντίνου Ασωπίου εξ Ιωαννίνων ως προς τον σκοπόν διά τον οποίον έγινε και είναι πολλά καλόν και χρήσιμον».⁷⁸⁹

Ο Έλληνας λόγιος Κωνσταντίνος Ασώπιος (1785 – 1872), κατά την κρίση του Bouterwerk, δεν ενδιαφέρεται να αποδυναμώσει την αξία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και γραμματείας ως προς το έθνος του, αλλά ως ένθερμος ελληνιστής και δημοδιδάσκαλος της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας να τη διαμορφώσει στη πατρίδα του. Επιδιώκει να συμβάλλει στην πνευματική αναγέννηση των Ελλήνων και να ξεπεράσει τα στενά πλαίσια της μαθητείας ή της σχολικής παιδείας (Schulgelehrsamkeit). Ένας από τους πιο βασικούς σκοπούς των νεοφερμένων σπουδών της αρχαίας ελληνικής γραμματείας στην πατρίδα του είναι οι έννοιες και τα συναισθήματα να συνδέονται μεταξύ τους καθώς χρήζουν εθνικής σημασίας, ώστε να πλησιάσουν την πνευματική και ηθική μόρφωση των προκατόχων τους.⁷⁹⁰

⁷⁸⁹ *Göttingische Gelehrte Anzeigen unter der Aufsicht der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften (GGA)*, 172. Stück. (26.10.1820), S. 1718-1719: «Venedig: Der Nicolaus Glykys: Μαθήματα της Γραικικής γλώσσης διά το σχολείον των εν Τεργέστη κατοικημένων Γραικών. Μέρος α΄. περιέχον σύμμικτα ηθικά 1818. XIII und 133 S. In Octav. Zwar nur ein Schulbuch für die Neugriechische Jugend; aber einer ehrenvollen Erwähnung werth. Der bescheidene Wert, der sich unter der von Triest (Τεργέστη) aus batirten Vorrede nur mit den Anfangsbuchstaben seines Namens K.A. (Konstantinos Asopios) unterzeichnet hat, wünscht mit vollem Rechte dass die Englischen Vorsteher der neuen Republik der sieben Inseln, ehe sie bey der Einrichtung der dortigen Schulen einen Preis auf die beste Arbeit in Altgriechischer Sprache gesetzt, die lebendige Muttersprache der Nation nicht übersetzen, und auch gelungene Beyträge Vervollstommung des Neugriechischen eines Preises gewürdigt haben möchten, wie es schon die vorher bestandene Regierung dieses Inselstaates gethan. Για την είδηση των μαθημάτων της Γραικικής», βλ. *Ερμής Λόγιος* (01.1821), ΕΛΙΑ, ανατ., Αθήνα 1990, 39-42.

⁷⁹⁰ *Ερμής Λόγιος* (15.01.1821), 41-42.

Στη θεωρία περί ύψους, σύμφωνα με τον ακόλουθο ορισμό του Γερμανού λόγιου «διαφέρει από την εκ του καλού ευαρέστησιν ή εκ του υψηλού ό,τι αυτή μεν εκπηγάζει από την ύλην ή την ποσότητα». Στη παράγραφο NH' επισημαίνεται η διαφορά του *σωματικού προς το νοερόν υψηλόν* (Nστ'). Το πρώτο, όπως και το σωματικό κάλλος, απαντάται μόνο στα ορατά και ακουστικά πράγματα (ΚΔ'), εφόσον και τα τελευταία έχουν μεγάλη ψυχική επίδραση πάνω μας, π.χ. στη βροντή του κεραυνού. Από την άλλη, οι αισθήσεις της όσφρησης, της γεύσης και της αφής δεν ασκούν τόσο μεγάλη επίδραση ούτε σε έκταση, ούτε σε ένταση. Το *νοερώς υψηλόν* επιδρά στα υπεραισθητά, όταν μέσα από την απεικόνισή τους προσπαθούμε να τα κάνουμε *αισθητά* και να τα αναπαριστήσουμε στη ψυχή μας ως μοναδικά: «Όπως συμβαίνει με την αιωνιότητα», ανέφερε χαρακτηριστικά ο Δαβίδ, πως «τα χίλια έτη είναι μία παραβολή του σήμερα με το χθες».

Ο Wilhelm Traugott Krug αναφέρει στην Αισθητική του (πργρ. 26, παρατήρηση) τον γερμανό ποιητή Albrecht Viktor von Haller (Άλλερος), μέσα από τον οποίο εκφράζει ότι «ο νους είναι σε θέση να υπολογίσει με τον πιο ταχύ τρόπο την αιωνιότητα». Αναφέρεται χαρακτηριστικά σε στροφή του ποιήματός του, μέσα από το οποίο αναπαριστά τα «υψηλώς αισθητά», τα οποία οδηγούν στην υπεραισθητή αιωνιότητα. Στο κεφάλαιο «περί ιδιοτήτων μετεχουσών από το ύψος» αναφέρεται σε σημαντικούς τραγικούς ποιητές, όπως ήταν ο θαυμαστός και ασύγκριτος μεταξύ άλλων εκπρόσωπος της γερμανικής λογιόσυνης Friedrich Schiller (*Σχίλλερος*, 1759-1805).⁷⁹¹ Στο κεφάλαιο με θεωρία περί ιδιοτήτων των πραγμάτων, *όσαί τρόπον τινά υπεναντιούνται εις το καλόν και το υψηλόν* και πιο συγκεκριμένα στην παράγραφο PB, επισημαίνεται η έννοια της *ευτραπείας*. Πρόκειται για ιδιότητα με την οποία ανακαλύπτεις *τα γελοία ονόματα*, σε αντίθεση με τη δυσκολία όπου απαιτείται υψηλός βαθμός διανόησης. Για να είναι αποδεκτή η *ευτραπεία* δεν θα πρέπει να γίνει ποτέ κακία. Γίνεται αρεστή μέσω της φιλανθρωπίας και της ευσπλαχνίας διεγείροντας συμπάθεια και εγκαρδιότητα, σε αντίθεση με τη γελοιότητα.

Καταλήγοντας, ο Κούμας παραπέμπει στη χρήση της *ευτραπείας* από τον Christoph Martin Wieland (1733-1813). Η αισθηματική θεωρία θα πρέπει, κατά τον Έλληνα λόγιο, να ταυτίζεται με τις βασικές ικανότητες του ανθρώπου και άρα να αποτελεί βασικό μορφωτικό αγαθό, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση του γερμανικού έθνους, που δίνει έμφαση στην εμπειρική αισθητική κρίση.⁷⁹² Αναφορικά με την ερμηνεία της ιδέας του *κλασικού*, η οποία συμπίπτει με ό,τι είναι πιο αντιπροσωπευτικό στο είδος του και μέσα από την έννοια της Αισθηματικής φαίνεται να ξεπερνά καθετί άλλο ως πρότυπο *τελειότητας*. Σημειώνεται

⁷⁹¹ Για το θέμα αυτό βλ. ενδεικτικά, Friedrich Schiller, *Καλλίας ή περί του κάλλους*, «Εξεικονίζοντας αισθητικά την ελευθερία. Από τον Καντ στον Σίλλερ», επιμ. Γιώργος Ξηροπαίδης, εκδ. Πόλις Αθήνα, 2005.

⁷⁹² *Σύνταγμα φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 183, 213, 222.

(PKΔ') πως κλασσικοί ονομάστηκαν οι πλούσιοι. Για την ελληνική προέλευση της λέξης κλήσις ο Κούμας μας παραπέμπει στο Λεξικόν Λατινογερμανικόν του Schönberg, στο λήμμα «classici»: «Οι νεότεροι Ευρωπαίοι τους ονομάζουν άριστους τεχνίτες κλασσικούς αλλά και τα έργα τους κλασσικά». Επομένως, ταυτίζονται με την ερμηνεία τους ως έξοχοι και παραδειγματικοί.⁷⁹³

Στη θεωρία περί παραστατικής δύναμης και έξεως του λεγόμενου Δαιμονίου της τέχνης (PMB') τίθεται το ζήτημα πως κάθε καλή τέχνη απαιτεί μία παραστατική δύναμη, η οποία να απορρέει από τη φαντασία. Στη παραγρ. (PMΔ') η καλή τέχνη μπορεί να ονομαστεί και έργο Δαιμονίου. Σημειώνεται πως οι αρχικές ψυχικές ικανότητες αποδεικνύονται μέσα από την πείρα σε ορισμένα πρόσωπα με διάφορες παραλλαγές. Ανάμεσα στις ψυχικές διαθέσεις ή καταστάσεις ή δεξιότητες υπάρχει η έμφυτη δεξιότητα, η οποία κατά τους Ευρωπαίους ονομάζεται *Genie* και ο Έλληνας λόγιος την αποδίδει με τη λέξη *δαιμόνιον* ως ανώτερο πνεύμα κατά αντιστοιχία με το *δαιμόνιον του Σωκράτους*, σύμφωνα με το οποίο καθοδηγούνται και ελέγχονται οι πράξεις του. Στην παράγραφο (PMστ') εκφράζεται ο συλλογισμός του Κούμα για τη λέξη *Genie* να ταυτίζεται με τη λέξη *Talent* (από τα ελληνικά *Τάλαντον*), ως λέξη με μεταφορική σημασία, που δηλώνει εξαιρετικό χάρισμα για τη φύση του ανθρώπου. Το δαιμόνιον (PMΖ') δεν αφορά μόνο μια ψυχική ικανότητα, αλλά μπορεί να αναπτυχθεί σε οποιαδήποτε ανθρώπινη δραστηριότητα. Επισημαίνεται από τον Έλληνα λόγιο ότι ο Leibniz το ονόμασε *καθολικό δαιμόνιον* και αφορά αποκλειστικά τις επιστήμες, καθώς ο Σωκράτης δεν απέδειξε κάτι το ιδιαίτερο για τις καλές τέχνες. Κατά τον Κούμα, ο Σωκράτης εάν το επιθυμούσε, θα οριζόταν και ως δαιμόνιος σε τομείς καλών τεχνών, (Ποιητική, Ζωγραφική, Μουσική) χωρίς αμφισβήτηση. Ο ίδιος, θα προβεί, μάλιστα, σε διάκριση του *Δαιμονίου* σε *επιστημονικόν* και *τεχνικόν*. Έτσι, κατονομάζει άλλοτε *δαιμόνιους* πολιτικούς άνδρες και στρατηγικούς (Σόλων, Θεμιστοκλής), άλλοτε *θεωρητικούς και της αλήθειας, εξεταστικούς* (Leibniz, Kant) ή *τεχνίτες δαιμόνιους* (Όμηρος, Σοφοκλής). Έτσι, καταλήγει στο συλλογισμό πως «το δαιμόνιον είναι μόνο τεχνικόν».⁷⁹⁴

Συμπερασματικά, οι απόψεις περί Αισθητικής του Κούμα στα πρότυπα της γερμανικής φιλοσοφίας⁷⁹⁵ συνοψίζονται στην ερμηνεία της θεώρησης της *αίσθησης του καλού* ή της *καλαισθησίας*.

⁷⁹³ *Σύνταγμα φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 226.

⁷⁹⁴ *Σύνταγμα φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 242-243, 293.

⁷⁹⁵ *Σύνταγμα φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 151.

Δ. Η κατ' είδος και η καθ' ύλην Φιλοσοφία

Η μεταφυσική είναι η επιστήμη των αρχικών νόμων σύμφωνα με την οποία γνωρίζει ο άνθρωπος τα αντικείμενα. Αυτή δεν ασχολείται με τα όσα γίνονται εκ των υστέρων, αλλά με όσα προσδιορίζονται εκ των προτέρων. Η έννοια της μεταφυσικής αποτελεί δημιούργημα των Σχολαστικών Ελλήνων και επινοήθηκε από τα συγγράμματα του Αριστοτέλη, τα οποία τιτλοφορούνται ως «μεταφυσικά».

Η μεταφυσική διαφοροποιείται από την λογική ως προς το περιεχόμενο και τους σκοπούς της. Η Λογική διερευνά αποκλειστικά και μόνο τους κανόνες της *διάνοιας*, χωρίς να παρατηρεί τα αντικείμενα, τα οποία είναι της διανοίας η ύλη. Η μεταφυσική ασχολείται, από την άλλη, με τους κανόνες της γνώσης των ίδιων των αντικειμένων, για τα οποία προορίζεται το περιεχόμενο των διανοημάτων. Γι' αυτόν τον λόγο, η πρώτη θα ονομαστεί *θεωρητική κατ' είδος Φιλοσοφία* και η δεύτερη *Μεταφυσική θεωρητική καθ' ύλην Φιλοσοφία*. Η Λογική παρομοιάζεται με *Συμβολικό λογισμό* κατά τον οποίο δεν αναπαρίστανται τα πράγματα προσδιορισμένα. Η Μεταφυσική παρομοιάζεται με *Πραγματικό λογισμό*, ο οποίος υπολογίζει τα αντικείμενα μέσα από τον προσδιορισμό τους.⁷⁹⁶ Έπειτα, επισημαίνεται η διάκριση της Μεταφυσικής σε «επιστήμη της φύσης και των ηθών» από τον Kant και το έργο της *Κριτικής του Καθαρού Λογού*⁷⁹⁷ (Kritik der reinen Vernunft, εκδ. 3, σ. 869). Περιορίζεται από το να επιδοθεί στη μελέτη των ηθών, τα οποία εντάσσονται στη μελέτη της πρακτικής Φιλοσοφίας, καθώς το κρίνει ακατάλληλο για χρήση στο *Σύνταγμα της Φιλοσοφίας*:

Σημείωση (1). «Εδιαίρεσεν ο Κάντιος (Kritik der reinen Vernunft, σ. 869, Εκδ. 3.) την επιστήμην τούτην εις Μεταφυσικήν της φύσεως και Μεταφυσικήν των ηθών, αλλά επειδή τα ήθη ερευνά η πρακτική Φιλοσοφία (Κρηπ. PKZ'), φανερόν είναι ότι η διαίρεσις αυτή δεν δύναται να γείνη υγιώς εις το ανά χείρας σύνταγμα της φιλοσοφίας».

Σε ειδική παράγραφο του προοιμίου του παρουσιάζει τους βασικούς μεταφυσικούς φιλοσόφους «περί των εις τους νεωτέρους χρόνους Μεταφυσικών δοξών, όσαι εφάνησαν μεταξύ των επισημοτέρων Φιλοσόφων της Γερμανίας».⁷⁹⁸ Αρχικά αναφέρεται στον Wolff (Ουόλφιος), ο οποίος έδωσε επιστημονικό περιεχόμενο στη θεωρία της μεταφυσικής και προέβη όπως ήδη διαπιστώθηκε σε διαίρεση τεσσάρων μερών, της Οντολογίας, της Κοσμολογίας, της Ψυχολογίας και της Θεολογίας. Η Μεταφυσική του Wolff ήταν οι γενικότερες υλικές αρχές και μέσα από αυτές προσπάθησε να αποδείξει την ουσία του

⁷⁹⁶ *Σύνταγμα φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 2.*

⁷⁹⁷ *Σύνταγμα φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 3.*

⁷⁹⁸ *Σύνταγμα φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 1-3.*

κόσμου και της ψυχής και την ύπαρξη του Θεού και των υπερφυσικών του ιδιοτήτων. Πάνω σε αυτή τη θεωρία κινήθηκαν και όλες οι μεταγενέστερες γενεές των *Μεταφυσικογράφων της Ευρώπης*. Από την *Κριτική του Καθαρού λόγου*⁷⁹⁹ στην οποία ο Γερμανός φιλόσοφος κάνει μία μείξη των υποκειμενικών αλλά και των αντικειμενικών θεωριών, διακρίνει πως η γνώση των πραγμάτων θα προέλθει «μόνο κατά τας προσβολάς, τας οποίας μας ενδιεγείρουν». Μέσα στο έργο αυτό παρουσιάζονται τα αναγκαία και τα απαραίτητα για τη ζωή του ανθρώπου. Αποδεικνύεται, επίσης, πως ο τόπος και ο χρόνος είναι είδος και μορφή αισθημάτων. Μέσα από την εμπειρία και τις λεπτομέρειες εμφανίζονται με ευκρίνεια τα όσα έχουν προηγηθεί και το τίποτα. Έτσι, ανοίγεται ο δρόμος για τους μελετητές της βαθύτερης φύσης του ανθρώπου στη βάση της οποίας μπορούν να στηριχθούν ακλόνητα θεμέλια μεταφυσικών θεωριών. Ο Kant αναπαριστά το υποκείμενο (το *θεωρόν άνθρωπον*) ξεχωριστά από το αντικείμενο (τα *θεωρούμενα πράγματα*) και αφήνει τα περιθώρια μελέτης της σχέσης του ανθρώπου με τα πράγματα μεταξύ τους στους λοιπούς ερευνητές. Επίσης δεν παρουσιάζεται ως εκπρόσωπος της *εννοηματικής δόξας*, αλλά αποδίδει στα αντικείμενα την πραγματική τους διάσταση, όπως γίνεται αντιληπτό, μέσα από το φιλοσοφικό σύγγραμμά του «Προλεγόμενα εις πάσαν μέλλουσαν Μεταφυσικήν»,⁸⁰⁰ όπου αποδέχεται επανειλημμένα την πραγματική διάσταση των πραγμάτων ως βάση στα φαινόμενα.⁸⁰¹

E. Εννοηματική και πραγματική δόξα

Τη Κριτική Φιλοσοφία επιχείρησε να καταστήσει ενεργή επιστήμη ο Johann Gottlieb Fichte (Φίχτερος), στον οποίο οφείλεται η δημιουργία της *εννοηματικής δόξας της ιδέας* (Idealismus). Σύμφωνα με τη θεωρία του ιδεαλισμού, το αντικείμενο εμπεριέχεται στο υποκείμενο και μέσα από αυτή θα γεννηθεί η ενέργεια, η οποία θα δημιουργήσει το *Εγώ* και το *Ουκ εγώ*. Από την άλλη, ο Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (Σχελίγγιος) επιχειρεί να δημιουργήσει εννοηματικά *τη γνώση και καθ' ύλη και κατ' είδος*. Τόσο το υποκείμενο όσο και το αντικείμενο ταυτίζονται απόλυτα με τη *νοητική εποπτεία*. Με την ίδια δόξα της απόλυτης ταυτότητας του υποκειμένου και του αντικειμένου προσπαθεί ο Schelling να εντοπίσει την ουσία του απολύτου. Ο φιλόσοφος από το Göttingen της Γερμανίας, *Bouterwerk* (Βουτερβέκιος), υποστήριξε με τη σειρά του πως «το υποκείμενο χωρίς το αντικείμενο είναι μηδέν».

⁷⁹⁹ I. Kant, *Kritik der reinen Vernunft (KrV)*, J. Fr. Hartknoch, Riga 1781/1787.

⁸⁰⁰ I. Kant, *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik*, Hartknoch Riga 1783, σ. 104, 139, 165, 169.

⁸⁰¹ *Σύνταγμα φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 4.

Ο Κούμας αναφέρεται σε επιστολή του προς τον Στέφανο Οικονόμου⁸⁰² μετά από ταξίδι του στη «μικρά πόλη της Γοττίγγης ως καλύτερη από αυτό που φανταζόταν». Πιο συγκεκριμένα, τη χαρακτήρισε ως «ευρυάγγυο, μεγαλόοικο, καλώς εστρωμένη, λαμπρώς φωτιζόμενη την νύκτα και έχουσα και άλλα προτερήματα» [...], ότι είναι «όλην Πανεπιστήμιον, γεμάτη διδασκάλους και μαθητές και τους των μαθητών επιμελούμενους». Επιπλέον, ο Έλληνας λόγιος άκουσε «επί καθέδρας διδάσκοντες, τον οξύνουν φιλόσοφον Βουτερβέκιον, και τον ως Αινηδίσιμον να παρουσιάζει την ιδανική κι εννοηματική φιλοσοφία Σούλσχην (Schulze)». Την ίδια περίοδο είχε συνομιλία με τον «σεβάσμιο και περίφημο γηραιό διδάσκαλο της φυσικής Ιστορίας Βλουμεμβάχο (Blumenbach), ο οποίος εκφραζόταν με επαίνους «της επιμελείας και προκοπής του ημετέρου Σ. Σπάθη του ιατρού»:⁸⁰³ Η απόλυτη ταυτότητα δεν είναι ούτε αντικείμενο, ούτε υποκείμενο, ούτε ταυτότητα και των δύο, αλλά η επανάληψη της *διάνοιας*, η οποία εφαρμόζεται στην ύλη (πως το ένα προς ένα είναι το ίδιο και το αυτό και μπορεί να επαναληφθεί στο άπειρο. Α κάθε Α ένα Α ταυτότητα). Η *δόξα* αυτή ονομάστηκε *Ρεαλισμός* ή *Ορθολογισμός* (Realismus-Rationalis). Η σχέση του υποκειμένου και του αντικειμένου μπορεί να αναδειχθεί μέσα από το ίδιο το υποκείμενο, όπως το υποστήριξαν ο Πλάτνερ (Ernst Platner, 1744-1818)⁸⁰⁴ και ο Σχούλτσος (Gottlob Ernst Schulze, 1761-1833). Ο Friedrich Heinrich Jacobi (Ιακώβις), λόγιος άνδρας θεοσεβούμενος, υποστήριξε την άποψη, πως «ο κόσμος των αισθήσεων μας προαναγγέλλει τον Θεό, τη Πρόνοια, την Ελευθερία, την Αθανασία, τη Χρηστοθήεια και όλα τα υπεραισθητά». Ο Βιλέλμος Τραυγόττιος Κρύγιος (Krug) προσανατολίζεται στο «Εγώ, ως πραγματική αρχή της Φιλοσοφίας». Αφετηρία των ειδικότερων γνώσεών μας είναι «το Εγώ ειμί ενεργός» και αποδεικνύεται από την ατομική συνείδηση. Επομένως, γίνεται

⁸⁰² *Ερμής Λόγιος* (01.02.1820), 88-91, ιδίως 89-90.

⁸⁰³ *Ερμής Λόγιος* (01.02.1820), 91-92. Συμπληρωματικά αναφέρω σχετικές μαρτυρίες: «Μεταξύ των χιλίων μαθητών εκ διαφόρων τόπων κι εθνών εις εκείνην την πόλιν περιποιούνται τας Μούσας και δώδεκα Έλληνες ομογενείς με σκοπό την εκμάθηση της ιατρικής επιστήμης ως ένδοξον επάγγελμα ή για διδασκαλία αυτής. Τρεις εξ αυτών προέρχονται από το Φιλολογικό Γυμνάσιο Σμύρνης, οι Γ. Ιωαννίδης, Φ. Μαύρος, και ο εκ Κρήτης Δ. Αποστολίδης. Ο συμπατριώτης του Θεόκλητος Φαρμακίδης μετέβη στη Γοττίγγη, για να λάβει διδασκαλικά μαθήματα και να τελειοποιήσει τις γνώσεις του από επιστημονική άποψη, ώστε να εισάγει στο έθνος εις το γένος τη μέθοδο της των θεολογικών μαθημάτων διδασκαλίας. Ο Κωνσταντίνος Ασώπιος εξ Ιωαννίνων διέμενε τη περίοδο τούτη εκεί για να δεχτεί φιλολογικών γνώσεων μάθηση. Ο Κ. Λιβέριος, άνδρας χρηστοθήης και τίμιος και γλυκύτερος υπέρ μέλι συνομιλητής, πέρασε πριν από λιγά χρόνια από την περιοχή ασχολούμενος εις τας μαθηματικές και φυσικές επιστήμας. Ο Ψύλλας ο Αθηναίος, ένας νέος στολισμένος με αγχίνουαν και επιμέλειαν εις την φιλοσοφίαν προετοιμαζόταν να μεταβεί από την Γοττίγγη στην Αθήνα για να κοσμήσει διδασκαλική καθέδρα και να μεταφέρει τη γνώση του στους συμπατριώτες του για την Ακαδημίαν και την Στοάν και το Λύκειον, ως αξιοσέβαστα πράγματα για τα οποία μπορεί να καυχηθεί όλο το ανθρώπινο γένος. Ο Γλαράκης ο Χίος, ο άξιος αδελφός του ιατρού Γλαράκη, ως αγαθός ομογενής σπουδαστής στη Γοττίγγη προσμένεται με δικαίαν χαρά από τους αξιέπαινους συμπατριώτες του σε όλους αυτούς τους αγαθούς ομογενείς βασιλεύει το αγαθόν πνεύμα της ομονοίας, από την οποία προσδοκάται η ευδαιμονία του έθνους. Οι νέοι επιμελείς διατριβόντες μεταξύ σοφωτάτων διδασκάλων στη πόλη, η οποία διαθέτει την πλουσιωτάτη βιβλιοθήκη της Γερμανίας [...] οι νέοι αυτοί είναι θησαυρός της Ελλάδας».

⁸⁰⁴ Ernst Platner, *Lehrbuch der Logik und metaphysik von Ernst Platner*, Schwickert, Engelhart Benjamin, im Schwickertschen Verlage, Leipzig 1795.

λόγος για την «αρχική και διαβατική σύνθεση του είναι και του ειδέναι». Ούτε το «εννόημα προηγείται του πράγματος, ούτε το πράγμα του εννοήματος», αλλά είναι σύνθεση και των δύο και γίνεται αντιληπτή ως δύσκολα ερμηνεύσιμη και ανεξήγητη, καθώς δεν χρειάζεται εξηγήσεις ως αδίστακτη της συνείδησης.

Κλείνοντας, ως αρχή και βάση κρίνεται στο χώρο της Φιλοσοφίας η ανάθεση της μεταφυσικής σε χωριστή πραγματεία, την οποία οι Γερμανοί αποκαλούν «θεμελιώδη Φιλοσοφία» (Fundamentalphilosophie) ενώ ο Κούμας την εισάγει με τον όρο *Κρηπίδα Φιλοσοφίας*. Κατά τον Krug αυτή θεωρήθηκε ως *πρωτότυπον Φιλοσοφίαν*, με παρακλάδια της όλες τις υπόλοιπες φιλοσοφικές Επιστήμες που λαμβάνουν τις αρχές της.⁸⁰⁵

6. *Τα στοιχεία λογικής και ηθικής του J. G. Heinecke (1681-1741): α. στην πραγματεία «Τετρακτύς» του Νεόφυτου Δούκα (1760-1845) και β. στο μεταφραστικό πόνημα του Γρηγ. Βραγκοβάνου Βασσαράβα (1785-1854)*

Ο Νεόφυτος Δούκας διετέλεσε διδάσκαλος σε ελληνικό σχολείο της διασποράς στη Βιέννη (1803-1815) και στο Βουκουρέστι (1815-1818). Στο έργο του *Τετρακτύς* (1817-1818)⁸⁰⁶ πραγματεύεται ζητήματα που αφορούν τους τομείς, *Ρητορική, Λογική, Μεταφυσική, Ηθική*. Η δημοσίευσή του έγινε στην Αίγινα (1834) και μια από τις βασικές πηγές του για τη σύνταξη και σύνθεση του διδακτικού του βιβλίου υπήρξε το έργο του Johann Gottlieb Heinecke (1681-1741) *Io. Gottl. Heinecci ... Elementa philosophiae rationalis et moralis, ex principiis admodum evidentibus in isto ordine adornata. Amstelodami, impensis Io. G. Conradi* (Frankfurt, 1730).

Στην θεωρία περί Ηθικής του ο Δούκας αξιοποιεί τη φιλοσοφική θεώρηση του Heinecke σχετικά με ζητήματα Περί Φαντασίας. Ο ίδιος σημειώνει χαρακτηριστικά: «[...] Ο δε Αϊνέκιος (Ηθ. κβ.) αποδίδωσιν αυτή και δυνάμεις τέσσαρας μνήμην μεν, δι' ης τας ιδέας κατέχει· ανάμνησιν δι, δι' ης ανατεμπάζεται κρίσιν δε, δι ης κρίνει· και ευφύϊαν, δι ης συνάπτει.⁸⁰⁷»

Στη παράγραφο ξγγ' όπου πραγματεύεται τα είδη των παθών (αγάπη, μίσος) διακρίνει την Τιμή, την Ηδονή και την Κτήσι ως τρία από τα κυριότερα και επικρατέστερα αγαθά για τον άνθρωπο που τον καθιστούν Φιλόδοξο, Φιλήδοно και Φιλάργυρο. Σε αυτή τη

⁸⁰⁵ *Σύνταγμα φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 7-9.*

⁸⁰⁶ *Τετρακτύς: ήτοι Ρητορική, Λογική, Μεταφυσική [sic], και Ηθική, Υπό Νεοφύτου Δούκα. Εν Αίγινη: Ανδρέα Κορομηλά, 1834.*

⁸⁰⁷ *Τετρακτύς... Υπό Νεοφύτου Δούκα, ό.π., σ. 252.*

θεώρηση βασίστηκε στον αντίστοιχο φιλοσοφικό στοχασμό του Heinecke. Επισημαίνει, δηλαδή, τα εξής:

«(*) *Ιδε Αϊνέκιον Ηθ. οδ. Ο δε σκέψεως άξιον ενταύθα, ότι ο διάβολος, τον Ιησούν Χριστόν πειράσει βουλόμενος, τοις τρισί τούτοις πειρατηρίοις εχρήσατο τω μεν γαρ ει υιός ει του θεού, είπε, ίνα οι λίθοι ούτοι άρτοι γένωνται, πάσας τας εξ ηδονής μηδιά της περι την βρώσιν επιθυμίας προσήγαγε, μια προσβολή την των ορέξεων ανακινήσας συγγένειαν· τω δε ρίψον σεαυτόν κάτω την φιλοτιμίαν ερέθισε τω δε ταύτα πάντα σοι δώσω την ρυπαράν φιλαργυρίαν εισήνεγκεν· ιδε τον μέγαν Αθανάσιον λόγω εις την Κυριακήν του Θωμά.⁸⁰⁸»*

Στην παράγραφο ξνζ' αναλύονται τα είδη της κακίας σύμφωνα με τις αξιωματικές θεωρήσεις του J.G. Heinecke, ο οποίος επισημαίνει μεταξύ άλλων τα εξής: «(*) *Μύρια μεν της κακίας τα είδη, εν δε το αποτέλεσμα το εαυτή απαρέσκειν·[...] και η εφ αις απέγνωσαν επιθυμίας εγινομένη τη ψυχή αυτών νάρκη και αμηχανία, αυτούς υφαρπάζει. Αϊν. Ηθ. οξ⁸⁰⁹»*. Αντίστοιχα στην παράγραφο ξξά που ο Δούκας εξετάζει την ψυχή με βάση την ιδέα του φυσικού και του γραπτού νόμου και πραγματεύεται τη σχέση της συνείδησης και του συλλογισμού προσλαμβάνεται ξανά η φιλοσοφική σκέψη του Heinecke για το θέμα αυτό:

«ξ. ξά. *Πρώτον τοίνυν έσω ημίν αυτή η συνείδησις· ήτις ουδέν εστίν, αλλ' η εξέτασις αυτής της ψυχής, ει α έφθη πράξασα, τω φυσικώ νόμω, ή τω γραπτώ τυγχάνοι συνάδοντα·[...] ; Εντεύθεν άρ ουδέν αν είη συνείδησις, η τουτ' αυτό ο συλλογισμός· ου εν μεν τη μείζονι ο νόμος εστίν· εν δε τη ελάσσονι, το έργον αυτό, περι ου ημίν η εξέτασις· εν δε τω συμπεράσματι, η γνώμη αυτή απαντά. (Αϊν. ιή) οίον βουλόμενος κακώς ποιησαί τινα, οφείλω πρώτον συλλογίσασθαι ούτω,*

*Το κακώς ποιείν τινά κωλύει ο νόμος,
Αλλ' εγώ βούλομαι τούτο πράξαι,
Εγώ άρα εναντία βαίνω τω νόμω.⁸¹⁰»*

Ο Δούκας καταλήγει στην ίδια παράγραφο στον θεωρητικό συλλογισμό του αντιπαραβάλλοντας τις αγαθές ή φαύλες πράξεις της ψυχής προς τον νόμο και αναδιατυπώνει τη σκέψη του Heinecke για να επιρρώσει τούτη τη θεώρηση. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά «(*) *Διτή δε τις φέρεται παρά φιλοσόφοις η Συνείδησις αυτή· ει μεν γαρ τις διαλευκαίνει τι και αποδεικνύει, ούτω συλλογιζόμενος, βεβαία εστίν η συνείδησις ει δε τι*

⁸⁰⁸ *Τετρακτύς... Υπό Νεοφύτου Δούκα, ό.π. σ. 267.*

⁸⁰⁹ *Τετρακτύς... Υπό Νεοφύτου Δούκα, ό.π. σ. 270.*

⁸¹⁰ *Τετρακτύς... Υπό Νεοφύτου Δούκα, ό.π. σ. 273.*

οποτέρα των ποκειμένων ενυπολανθάνει αμφίβολον. αμφίβολος ήκουσε καθ' ης ορθώς παρακελεύονται οι σοφοί μη δειν εγχειρείν. Αϊν. αυτοθι⁸¹¹».

Στο γ' μέρος και πιο συγκεκριμένα στη παράγραφο § ρλγ'. αποτυπώνεται από τον Δούκα με ακρίβεια ειδική υποσημείωση που αφιερώνεται στον στοχασμό του Heinecke πάνω σε ζητήματα εκφοράς της ψυχής και των τάσεών της μέσα από ανθρώπινες πράξεις. Δίνει έμφαση στην μνήμη που απορρεεί από την ηδονή και στους κινδύνους που ελλοχεύουν κατά περίπτωση όταν δεν προκύπτει η αυτοψία ως διαδικασία. Παραπέμπει για το λόγο αυτό στον θεωρητικό συλλογισμό του Heinecke κάνοντας ειδική αναφορά προς το πρόσωπό του:

«(*) Ενταύθα εύκαιρον υποσημειώσαι, α Αϊνέκίω είρηται περί Αλυπίου· ούτος γαρ επι στρέμας εις Χριστόν, εβουλεύσατο μηκέτι εις θέατρον εις έλθειν·πολλάκις δε υπό των ηλικίων παρακαλούμενος, έγνω τελευτών εισιέναι, αλλά τοις οφθαλμοίς κεκλεισμένοις παρακαθέζεσθαι· Μέχρι μεν ουν τινός τω ιδίω επέμενε δόγματι·βοήσαντος δε του όγλου ηνέωξεν αίφνης τους οφθαλμούς ανοίξας δε, κλείσαι αυθις τούτους ή τοι ουκ ηβουλήθη, η όλως ουκ ηδυνήθη·ώστε του λοιπού πρώτος μονονουχί πάντων το θέατρον εισήει.⁸¹²»

Από την άλλη, ο Γραικορουμάνος Γρηγόριος Βραγκοβάνος Βασσαράβας (1785-1854), επίσης, διδάσκαλος του ελληνικού σχολείου στο Βουκουρέστι, καταπιάστηκε με τη μετάφραση του ίδιου έργου⁸¹³ (1808). Ο αναγνώστης πληροφορείται (ίσως για πρώτη φορά) για τον περικλεή γερμανό λόγιο Johann Gottlieb Heinecke, την καταγωγή του από την «Αρχαίοπολη» (Altembourg) και την ιδιαίτερη δράση του ως καθηγητής φιλοσοφίας που προσέφερε διαλέξεις σε γερμανόφωνο Πανεπιστήμιο (Halle) με βασικό αντικείμενο σπουδών Θεολογίας και Δικαίου. Το σύγγραμμά του μετακενώθηκε ως μεταφραστικό πόνημα από τον Βραγκοβάνο στο πλαίσιο της νεοελληνικής φιλοσοφίας και περιλαμβάνει στοιχειώδεις αρχές της λογικής και ηθικής φιλοσοφίας του. Ο Δούκας που προλογίζει το έργο αυτό και επισημαίνει τη σημασία της ανάπτυξης και της προόδου της λογικής και της ηθικής φιλοσοφίας για τη ζωή του ανθρώπου, γράφει σε σημείωσή του:

«Η'ς πατήρ μέν εγένετο εκείνος ο περικλεής Γερμανός Ιωάννης Θεόφιλος Αϊνέκιος ·(*) ο δε Ευγενέστατος Άρχων Μέγας Βόρνικος κύριος Γρηγόριος Βραγκοβάνος Βασσαράβας, Ευπατρίδης Βουκουρεστίου, λόγιος κ' μούσας θεραπεύσας επιπολύ, υπό Λάμπρου τω Φωτιάδη, ανδρί ελλογίμω, κ' ουδενός ήτονε εν λόγοις των καθ' ημάς εν τοις

⁸¹¹ *Τετρακτύς... Υπό Νεοφύτου Δούκα*, ό.π. σ. 274.

⁸¹² *Τετρακτύς... Υπό Νεοφύτου Δούκα*, ό.π. σ. 317.

⁸¹³ [Johann Gottlieb Heineccius], *Στοιχεία της Λογικής και Ηθικής Φιλοσοφίας ων προηγείται Ιστορία Φιλοσοφίας συγγραφέντα μεν ευμεθόδως Ιω. Γοττλ. Ανέκκιου του περικλεεστάτου και εν Άλλη σχολαρχησάντος. Μεταφρασθέντα δε φιλοπόνως εκ της Λατινίδος εις την Ελλάδα φωνήν υπό του Ευγενεστάτου Αρχοντος μεγάλου Βορνίκου Κυρίου Γρηγορίου Βραγκοβάνου Βασσαράβα*. Εν Βιέννη της Αουστρίας, εν τη Τυπογραφία Γεωργίου Βενδότου 1808, σ. δ', θ'.

Ελλησι, τὰτ Εγκύκλια παιδευθείς, κ' της κατά παν είδος φιλοσοφίας έξεως ικανώς γενόμενος εγκρατής, ου μην αλλά κ' όσαγε εις το δόγμα φέρει της πίστεως τρανός τε κ' αμωμήτως διακού σας αυτό, αναδεξάμενος αυτήν, εκ Λατινίδος περιβολής τω Ελληνικώ κ' γενναίω τουττωι μετημφίασεν ιματιώ, εαυτώ μεν τυχόν μελέτης φιλοσόφε αγώνισμα ποιησάμενος, τοις δ' Ελλησι κ'Ελληνισταίς κτήμα ες τον άπαντα βίον εις ευεργεσίαν ανάγραφτον αξιώσας καταλιπείν εφ' ω κ' τύποις εκδούς φιλοτίμω δαπάνη, δωρεάν τοις φιλιαναγνούσι νέμειν πεφιλοτίμηται.⁸¹⁴».

Ο Γρ. Βραγκοβάνος Βασσαράβας παρουσιάζεται λοιπόν από τον λόγιο και εκδότη του έργου Δούκα ως ένας ευγενής ευπατρίδης από το Βουκουρέστι με αρχές και εγκύκλεια παιδεία, με ευρύτητα φιλοσοφικών γνώσεων και με φιλελληνική υποστηρικτική δράση στην ανάπτυξη της φιλοσοφικής επιστήμης.

Η προοδευτική πορεία της φιλοσοφίας ανάγεται στην ανάδειξη των αρχών της Λογικής και της Ηθικής, οι οποίες αλληλεπιδρούν σε κάθε συστηματική θεωρητική διατύπωση και θεώρησή της. Η Λογική συμβάλλει στη διδασκαλία της γνώσης της αλήθειας, της προόδου των αγαθών και στην τελειοποίηση της ανθρώπινης ζωής μέσω του ορθού λόγου. Ο σκοπός της αλήθειας είναι η γνώση της γνώσης, η πράξη και η καθαρότητα της πράξης. Βασική επιδίωξη θεωρείται η ευδαιμονία. Αξίζει να επισημάνουμε, ότι το τρίτο μέρος του βιβλίου αφιερώνεται στα πρότυπα της φιλοσοφίας του Σωκράτη. Για την απόλαυση των αγαθών κρίνεται απαραίτητη η Λογική και η Ευδαιμονία. Ο διαχωρισμός ανάμεσα σε κακές και ενάρετες πράξεις συνάδει με τη φιλοσοφική μόρφωση, τη θεϊκή βούληση, την ευσέβεια και την ελπίδα για διαφώτιση στη ζωή του μέσα από τη θεωρητική και πρακτική εξάσκησή της⁸¹⁵.

Στο προοίμιο⁸¹⁶ του γερμανού συγγραφέα Heinecke γίνονται αναφορές στην εκλεκτική μέθοδο της μεταφυσικής και μαθηματικής φιλοσοφίας Γερμανών διαφωτιστών, όπως προκύπτει μέσα από απτά παραδείγματα ευφυών ανδρών και βασικών εκπροσώπων της (Λεϊβνίτιος). Το πνευματικό κέντρο της Halle δέχεται σημαντικές επιδράσεις πάνω σε γνώσεις Δικαίου και φιλοσοφικά αξιώματα. Το αξίωμα της Λογικής πραγματεύεται την εύρεση και τη διάκριση της αλήθειας. Η τέχνη του συλλογισμού και της αποσαφήνισης των νοητικών διεργασιών από ψευδείς διαπιστώσεις θα πρέπει να συστηματοποιηθεί και να παρουσιαστεί

⁸¹⁴ [Johann Gottlieb Heineccius], *Στοιχεία της Λογικής και Ηθικής Φιλοσοφίας ... συγγραφέντα μεν ευμεθόδως Ιω. Γοττλ. Αινέκκιου Μεταφρασθέντα δε φιλοπόνως ... υπό του ... Κυρίου Γρηγορίου Βραγκοβάνου Βασσαράβα* ό.π., σ. ζ', η', θ'.

⁸¹⁵ [Johann Gottlieb Heineccius], *Στοιχεία της Λογικής και Ηθικής Φιλοσοφίας ... συγγραφέντα μεν ευμεθόδως Ιω. Γοττλ. Αινέκκιου Μεταφρασθέντα δε φιλοπόνως ... υπό του ... Κυρίου Γρηγορίου Βραγκοβάνου Βασσαράβα* ό.π., σ. ι', ια'.

⁸¹⁶ [Johann Gottlieb Heineccius], *Στοιχεία της Λογικής και Ηθικής Φιλοσοφίας ... συγγραφέντα μεν ευμεθόδως Ιω. Γοττλ. Αινέκκιου Μεταφρασθέντα δε φιλοπόνως ... υπό του ... Κυρίου Γρηγορίου Βραγκοβάνου Βασσαράβα* ό.π., σ. ιστ' -ιζ' -κη'.

μέσα από «Προτάσεις, Αξιώματα, Αιτήματα, Θεωρήματα, Προβλήματα και Συνέπειες⁸¹⁷». Το αξίωμα της Ηθικής αναφέρεται στη φύση της ανθρώπινης νόησης, στους ενάρετους και κακούς χαρακτήρες, με βασικά κριτήρια την επιδίωξη της αληθούς ευδαιμόνιας και εύθυμης ζωής στην ορθολογική της διάσταση, με απώτερο σκοπό τη μακαριότητά της.

Από ιστορικής πλευράς παρουσιάζεται η φιλοσοφία και τα κυριότερα μέρη της κατά τα πρότυπα των Αρχαίων Ελλήνων διαφωτιστών. Η διαίρεσή της σε οργανική θεωρητική και πρακτική έχει τις απαρχές της στη Λογική, τη Φυσική, την Ηθική ή Πολιτική των Αρχαίων⁸¹⁸.

Σε αρκετά χωρία ο Γερμανός διαφωτιστής Heinecke παρεμβάλλει, παραπέμπει και συμπληρώνει το φιλοσοφικό στοχασμό του μέσα από επιδράσεις κλασικής παιδείας του ελληνισμού. Παρακάτω αναφέρω ενδεικτικά κάποια χωρία για να επιρρώσω τούτη τη θέση. Για παράδειγμα, στην ενότητα περί ελληνικής φιλοσοφίας «De Philosophica Graecanica» (Cap. III, πργρ. XXXVIII., σ. 12) αναφέρεται στην έννοια της *Θεογονίας*. Γράφει χαρακτηριστικά στα λατινικά: Σημείωση (2). «Enim verro, quermadmodum plerique traditions de rerum ortu Θεογονίας fuis;» αναφερόμενος σε πηγή του Πλουτάρχου (Vid. Plutarch de and. Poet. Tom II. Opp. P. 14. Sequ.).⁸¹⁹

Επίσης, (p. I. Cap. III. Πργρ. XLIV, σ. 16) σε αυτό το σημείο προβάλλεται η σκέψη του Πυθαγόρα. Οι ιδέες του παρατίθενται ως εξής σε ειδική * Σημείωση (3):

«Porphyr. Vit. Pythag, p. 201, quo ad illiam ομοίωσις του θεού, in qua Vera consistat felicitas, adspiret. [...]. Quum autem haec omnia fine corporis oppressione fieri non-posses crederet: varios commendavit βασάνους, varios modos in corpus animaduertendi, de quibus peraccurate Io. Fr. Budd. In Diff. De ασκήσει filosof. (Πργρ. VII. X.XVIII. * [...]. Vnde illa μετεμψύχωσις Pythagorica, de qua Laert. Lib. VIII. Segm. 14⁸²⁰».

Στο πλαίσιο της παραδοσιακής φιλοσοφίας γίνεται αναφορά στις επιδράσεις του φιλοσοφικού συστήματος του Christian Wolff.⁸²¹ Ανάμεσα στους πρακτικούς φιλοσόφους και «διορθωτές του φυσικού Νόμου⁸²²» με θεία ευσέβεια και θέληση στο γερμανόφωνο χώρο αναφέρονται τα

⁸¹⁷ [Johann Gottlieb Heineccius], *Στοιχεία της Λογικής και Ηθικής Φιλοσοφίας ... συγγραφήντα μεν ευμεθόδως Ιω. Γοττλ. Αινέκκιου Μεταφρασθέντα δε φιλοπόνως ... υπό του ... Κυρίου Γρηγορίου Βραγκοβάνου Βασσαράβα* ό.π., σ. κ', κα'.

⁸¹⁸ [Johann Gottlieb Heineccius], *Στοιχεία της Λογικής και Ηθικής Φιλοσοφίας ... συγγραφήντα μεν ευμεθόδως Ιω. Γοττλ. Αινέκκιου Μεταφρασθέντα δε φιλοπόνως ... υπό του ... Κυρίου Γρηγορίου Βραγκοβάνου Βασσαράβα* ό.π., σ. 3.

⁸¹⁹ Heinecci, *Elementa philosophiae rationalis et moralis, ex principiis admodum evidentibus ivsto ordine adornata. Amstelodami, impensis Io. G. Conradi, Frankfurt 1730*, σ. 12.

⁸²⁰ Heinecci, *Elementa philosophiae rationalis et moralis*, ό.π., σ. 16.

⁸²¹ [Johann Gottlieb Heineccius], *Στοιχεία της Λογικής και Ηθικής Φιλοσοφίας ... συγγραφήντα μεν ευμεθόδως Ιω. Γοττλ. Αινέκκιου Μεταφρασθέντα δε φιλοπόνως ... υπό του ... Κυρίου Γρηγορίου Βραγκοβάνου Βασσαράβα* ό.π., σ. 1-4, 9.

⁸²² [Johann Gottlieb Heineccius], *Στοιχεία της Λογικής και Ηθικής Φιλοσοφίας ... συγγραφήντα μεν ευμεθόδως Ιω. Γοττλ. Αινέκκιου Μεταφρασθέντα δε φιλοπόνως ... υπό του ... Κυρίου Γρηγορίου Βραγκοβάνου Βασσαράβα* ό.π., σ. 55.

ονόματα των Grotius, Thomasius Ovesius, Samuel Pufendorf, J. Schelling και του Chr. Thomasius:

«ριθ'. Και των νεωτέρων δε φιλοσόφων εγένοντο, [...] ἔνθεντοι κ' περί μεν τον φυσικόν Νόμον πλείστην όσην σπουδήν καταβαλείν τρεις άνδρας, Ουγονά φημί τον Γρότιον, Θωμ. Ωββέσιον, κ' Σαμ. Πουφενδόρφιον(2) ουδείς αγνοεί· τούτους δε κ' άλλοι, αλλ' ου κ' μετ' ίσης της ευστοχίας εμιμήσαντο· οίον Γ' ω, Σελδηνός, Λαμβ. Ουελθεύσιος, Χριστ. Θωμάσιος, και άλλοι πάμπολλοι.

(2) Γρότιος, Ωββέσιος, κ Πουφενδόρφιος εκ μιας μεν αρχής φημί δή της κοινωνίας τον φυσικόν Νόμον παράγουσι, διενηνόχασι δε, ή έκαστος αυτών ορώ μέσω ιδίω κέχρηται· ο μεν γαρ πρώτος κοινωνικώς ζην αίρει, ως προσήκον ον τη θεία αγιότητι τούτο γε· ο δε Ωββέσιος, ως αν μη ο των απάντων προς άπαντας ανεγερθεί πόλεμος, ο δε Πουφεδόρφιος, ως απαιτούσης τούτο της θείας θελήσεως.»⁸²³

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στο Κεφάλαιο της θεωρίας της Λογικής και πιο συγκεκριμένα στο Τμήμα Β' «Περί Εννοίας ειτ' ουν περί Ιδεών» στους βασικούς «πρακτικούς των σοφών της Λειψίας⁸²⁴». Η διδασκαλία του Johann Gottlieb Leibniz, περιλαμβάνει ως βασικά τα στοιχεία το φως και τη θερμότητα:

«(1) Ούτω φέρε γνωρίσματα, δι ών το πύρ άλλης οιασούν ύλης διαστέλλω, εισί το φως, η θερμότης, το καυστικόν, κτ. Τούτων απάντων είτις ιδέαν διακεκριμένην έχοι, έννοιαν ούτος πλήρη έξει του πυρός, ειδ' ουν, ατελή. Ταύτης της διδασκαλίας τας χάριτας Λειβνιτίω οφείλομεν, ος αυτήν εν τοις Πρακτικοίς των Σοφών της Λειψίας πρότεινεν έτει αχπδ'. σελ. 537. κτ. η παρηκολούθησεν επειθ' ο κλεινότατος Ουόλφιος Λογικ. Κεφ. ά. §. θ'. κτ.⁸²⁵»

Τα αποτελέσματα της διδασκαλίας του παρακολουθούσε ο σοφός ακόλουθός του Wolff. Ο τελευταίος είναι πεπεισμένος ότι η βάση για την εύρεση, την απόδειξη και την τελειοποίηση της αλήθειας είναι η ύπαρξη της θεϊκής της υπόστασης.

Τα Στοιχεία της ηθικής Φιλοσοφίας του Heinecke αποτελούν μέρος της πρακτικής φιλοσοφίας του. Ο Γερμανός σοφός καταπιάνεται με το ζητούμενο του αγαθού και της επίγνωσής του για μία τελειότερη ζωή. Πρόκειται για μία πραγματική επιστήμη και η

⁸²³ [Johann Gottlieb Heineccius], *Στοιχεία της Λογικής και Ηθικής Φιλοσοφίας ... συγγραφέντα μεν ευμεθόδως Ιω. Γοττλ. Αινέκκιου Μεταφρασθέντα δε φιλοπόνως ... υπό του ... Κυρίου Γρηγορίου Βραγκοβάνου Βασσαράβα*, ό.π., σ. 55.

⁸²⁴ [Johann Gottlieb Heineccius], *Στοιχεία της Λογικής και Ηθικής Φιλοσοφίας ... συγγραφέντα μεν ευμεθόδως Ιω. Γοττλ. Αινέκκιου Μεταφρασθέντα δε φιλοπόνως ... υπό του ... Κυρίου Γρηγορίου Βραγκοβάνου Βασσαράβα*, ό.π., σ. 85.

⁸²⁵ [Johann Gottlieb Heineccius], *Στοιχεία της Λογικής και Ηθικής Φιλοσοφίας ... συγγραφέντα μεν ευμεθόδως Ιω. Γοττλ. Αινέκκιου Μεταφρασθέντα δε φιλοπόνως ... υπό του ... Κυρίου Γρηγορίου Βραγκοβάνου Βασσαράβα*, ό.π., σ. 85.

αναγκαιότητα των αρχών της συναντάται σε κάθε μορφή της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η ευδαιμονία παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο για την ηθική ζωή του ανθρώπου. Τα αξιώματα για την αγαθότητα των πράξεων συνοψίζονται στα ακόλουθα στοιχεία: διατήρηση και τελειοποίηση του ατόμου, ατελής πραγμάτωση που διαβρώνει τη λογική του, έκδηλη εναρμόνιση της ψυχής και του σώματος, αποφυγή σωματικών ατελειών, άριστη αλληλεπίδραση ψυχής και σώματος και τη συντήρηση του στερητικού θετικά προτιμότερου αγαθού. Το παθητικό αγαθό προκύπτει από το ενεργητικό και το έκτακτο αγαθό λόγω της φύσης του γίνεται ανήθικο ενώ το τακτικό πιο ηθικό.

Οι Γερμανοί όταν αναφέρονται στην ιδέα της νόησης και του τέλειου όντος, παραπέμπουν στη θεϊκή βούληση, η οποία το καθιστά λογικό, σοφό και παντοδύναμο. Επομένως, ο Θεός (Gott) προοιωνίζει το άκρον Αγαθόν (Guth).

Ανάμεσα στα αξιώματα της Λογικής γίνεται ειδική αναφορά στους κανόνες της «Αντιστροφής» και της «Αντίθεσης» μέσα από τα οποία προκύπτουν πορίσματα που ερμηνεύονται με όρους από τα γερμανικά: «[...] διά δε Αντιθέσεως· ψευδές άρα το εξείναι δαπανάν ό,τις ημίν κέχρηκε· διό ψευδές επίσης κ' το δάνειον του εις χρήσιν διδομένου μη διενηνοχέναι, ει κ' παρά Γερμανοίς Γελίχεν (Geliehen) λέγεται κ' το δάνειον κ' το κιχρώμενον κ' διά Συλλογισμού τελευταίον.⁸²⁶».

Όπως διαπιστώνεται από τα παραπάνω οι κλασικοί της Αρχαιότητας (Σωκράτης, Πυθαγόρας) άφησαν πίσω τους πολλούς θαυμαστές της σοφίας τους, οι οποίοι ανταγωνίζονταν ο ένας τον άλλον στην εξέταση των ζητημάτων λογικής ή ηθικής, κυρίως εκεί που γίνεται λόγος για την αληθή ευδαιμονία, τον ορθό λόγο και την ευσέβεια, αγαθά τα οποία επιτρέπουν στους ανθρώπους να ευτυχήσουν. Επιπλέον το πρότυπο του Σωκράτη επικαλούνται και αναδημιουργούν τόσο ο Heinecke, όσο και ο Δούκας στην εποχή του δικού τους Διαφωτισμού.

⁸²⁶ [Johann Gottlieb Heineccius], *Στοιχεία της Λογικής και Ηθικής Φιλοσοφίας ... συγγραφέντα μεν ευμεθόδως Ιω. Γοττλ. Αινέκκιου Μεταφρασθέντα δε φιλοπόνως ... υπό του ... Κυρίου Γρηγορίου Βραγκοβάνου Βασσαράβα ό.π., σ. 141.*

Σαφείς υπήρξαν οι επιδράσεις του γερμανικού Διαφωτισμού στη φιλοσοφία της παιδείας σημαντικών εκπροσώπων της ελληνικής λογιοσύνης. Η γερμανική επιρροή απηχεί σε εμβληματικά φιλοσοφικά έργα της εποχής και μεταβάλλει τη παιδαγωγική σκέψη των Ελλήνων διαφωτιστών.

Ο Ευγένιος Βούλγαρης, κορυφαίος διδάσκαλος της Αθωνιάδος Σχολής, θα προβεί στη διδασκαλία της *υγιαίνουσας* φιλοσοφίας απαλλαγμένης από δεισιδαιμονίες. Οι γερμανικές πηγές που συγκέντρωσε για το έργο της *Λογικής* (1766) του διαμόρφωσαν τον παιδαγωγικό στοχασμό του πάνω στα πρότυπα των ιδεών του ορθολογισμού, του εμπειρισμού, της θεοσέβειας, του εκλεκτισμού και της έκδηλης πλατωνικής επιρροής του Gottfried Wilhelm Leibniz, του Christian Wolff και των εκλαϊκευτών της φιλοσοφίας του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού (E. Weigel, M. G. Hansch, J. Fr. Buddeus, E. Walter v. Tschirnhausen, G. B. Bilfinger, A. Rüdiger, G. W. Baumeister). Ο Βούλγαρης αντλεί στοιχεία και καταφεύγει σε πρόσληψη θεμελιωδών φιλοσοφικών εννοιών (λογική συνείδηση / Apperceptionem, προσκατηγόρημα, λογικές υποθέσεις, αιτιολογικός συλλογισμός (συμβατόν, ασύμβατον), διαζευκτική των όρων ακριβούς διαιρέσεως και των συλλογισμών της σχέσης των όρων της θεωρούμενης). Στα *Στοιχεία της μεταφυσικής* (1805), ο Έλληνας λόγιος παιδαγωγός εισάγει θεμελιώδεις θεωρήσεις της γερμανικής φιλοσοφίας και πραγματεύεται ζητήματα οντολογικής, κοσμολογικής, ψυχολογικής και θεολογικής φύσεως (περί αποχρώντος λόγου, περί όντος ή μη όντος, εσχάτου υποκειμένου και αυτού με υπόσταση, των μονάδων, υστερογενούς, περί Ταυτότητας και Ετερότητας, την καθ' υπόσταση ετερότητα, το Απλό και το Σύνθετο, μη αποδεκτού) βασιζόμενος στις απαρχές των μεταφυσικών του Αριστοτέλη. Τα είδη των μονάδων και της φύσης των ατόμων αποτελούν για τον Βούλγαρη κοινές καθολικές παραδοχές στο χώρο της νεωτερικής φιλοσοφίας. Η ίδια θεώρηση της μοναδολογίας εντάσσεται ως *παρωθητική δυναμική* στα ζητήματα ψυχολογίας με ανάμειξη των θεωρημάτων του Πυθαγόρα. Η μεταφυσική διάσταση της ψυχολογίας μπορεί να ιδωθεί μέσα από τον συλλογισμό πως η νόηση και η ψυχή τίθενται ως μηχανισμοί σκέψης και λόγου. Στα *Αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις* (1805), ο Βούλγαρης στρέφεται ξανά στη φιλοσοφική γνώση των Γερμανών διαφωτιστών σε συνάρτηση με τα πεπραγμένα του Πλουτάρχου περί φιλοσοφικών Αιρέσεων. Οι θεματικές ενότητες που πραγματεύεται (*ενεργητικές και παθητικές δυνάμεις, μονάδες, αποχρώντος λόγου, δυνάμεις της Παθητικής και Αντενέργησης*) απορρέουν από τους προβληματισμούς μεταφυσικής και γεωμετρίας με ανάμειξη στοιχείων φυσικής φιλοσοφίας και άλλων

εκπροσώπων της γερμανικής σχολής (Buddeus, Wernweiler, Hermann, Pölitz, Richter, Sgraver). Έτσι, επιβεβαιώνεται η τάση του εκλεκτισμού του Βούλγαρη σε ζητήματα της λογικής των φιλοσόφων του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού και ταυτόχρονα η προσπάθειά του για ανάκληση της διδασκαλίας των ιδεών του αρχαίου ελληνικού πνεύματος στον ελληνόφωνο χώρο.

Στη συνέχεια, ο Δημήτριος Δάρβαρης, ο κοσμοπολίτης της ελληνικής διασποράς, φέρεται ως εισηγητής της οντολογίας του Baumeister διασκευάζοντας πρωτότυπο έργο του και συμβάλλοντας στη διατύπωση μίας γενικής εισαγωγής της φιλοσοφίας με αριστοτελικές απηχήσεις. Η εξοικείωσή του με τη νεωτερική φιλοσοφία οφείλεται στα χρόνια σπουδών του σε γερμανικά Πανεπιστήμια (Leipzig, Halle) και την άμεση επαφή του με φιλοσόφους της εποχής του πρώιμου γερμανικού Διαφωτισμού (W.J. G. Karsten, J. A. Eberhard, J.A. Segner, C. Fr. Hindenburg, E. Platner). Ο Δάρβαρης εξέδωσε και τύπωσε βιβλία από τα γερμανικά για τα ελληνικά σχολεία της διασποράς στην Ουγγαρία (*Πέτρα Σκανδάλου εις το Γερμανικόν, Γεσνέρου, ο πρώτος ναύτης, η εικόν εκ του κατακλυσμού, η νυξ-Δάφνις εις βιβλία Γ, η βοσκοπούλα των Άλπεων, ο νέος ελληνικός Ανακρέων μετά της γερμανικής Μεταφράσεως*), η πεμπτουσία, ωστόσο, του εκδοτικού προγράμματος του Έλληνα λόγιου ήταν η καλλιέργεια της ελληνόφωνης γραμματικής παιδείας με έμφαση στα γερμανικά πρότυπα. Η *Γραμματική Γερμανορωμαϊκή* και η *Γερμανική Ακριβεστάτη* δημιουργήθηκαν ως χρήσιμοι οδηγοί γλωσσικής επαφής, εμπορικών συναλλαγών και προς διευκόλυνση της παρακολούθησης γερμανόφωνων πανεπιστημιακών διαλέξεων από Γραικούς φιλομαθείς νέους και Γερμανούς υπηκόους. Η ωφελιμότητα των εκπαιδευτικών βιβλίων στη παιδαγωγική σκέψη του Δάρβαρη κάλυπτε ζητήματα καθολικής μόρφωσης με έμφαση στη καλλιέργεια της διάνοιας, της ηθικής ολοκλήρωσης και της αληθούς ευδαιμονίας εμφορούμενος από το πνεύμα του γερμανικού ευσεβισμού και ρασιοναλισμού. Βασικές γερμανικές πηγές του ήταν τα συγγράμματα των Johann Christoph Gottsched, Johann Friedrich Fischer, Johann Gottlob Theaenus Schneider και Johann Schäfer. Ακόμη, η απήχηση των λεξικολογικών παρατηρήσεων με αρχαιοελληνικά πρότυπα του Schneider στα φιλολογικά ζητήματα της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού επιρρώνεται μέσα από εκτενείς αναφορές του Γερμανού φιλόλογου στον *Ερμή Λόγιο* (1821), προς διευκόλυνση της επεξήγησης σημαντικών λημμάτων από τα γερμανικά *Σύμβλησις* (Vergleichung) κατά τον Σέξτο τον Εμπειρικό, *Φαναίος* (Lichtbringende) ως επίθετο του Δία από τον Ευριπίδη, *Φυτάλιμος* κατά τον Αισχύλο και τον Σοφοκλή, *χαίρω* (vergnügen) κατά την έκδοση του Voss για την Ιλιάδα, κ.ά. Στο έργο της *Σύντομης Γενικής Ιστορίας* του ο Δάρβαρης κοινοποιεί τα ονόματα βασικών θεμελιωτών διαφωτιστών της γερμανικής σχολής (J. G. Gatterer, J. A.

Reimer, J. M. Schröck και J. G. Gruber) με εκτενείς αναφορές διδασκάλων από όλους τους χώρους της ιστορίας του γερμανικού πνεύματος.

Στη συνέχεια, μελετήσαμε το έργο του διδασκάλου φιλοσοφίας της Καπλαναίας Σχολής, Αθανάσιου Ψαλίδα, ο οποίος συμπεριέλαβε στα μαθήματά του τα Στοιχεία της κριτικής φιλοσοφίας του Immanuel Kant και τα Στοιχεία της Μαθηματικής του Georg Ignanz von Metzburg. Όπως διαπιστώθηκε, οι γνωσιοθεωρητικές ευμέθοδες κωδικοποιήσεις του Kant εισάγονται με σκεπτικισμό στη παιδαγωγική σκέψη του έλληνα διαφωτιστή. Η οντολογία εξετάζεται ως φαινόμενο στη παιδαγωγική θεώρηση του Ψαλίδα. Στο έργο της Λογικής του (1793) αναφέρεται στη λογική μαθηματική μέθοδο του διακεκριμένου φιλοσόφου Christian Wolff και στην αναλυτική σκέψη του Christian Baumeister. Επιλέγει τη χρήση των νεωτερισμών της *απόφανσης* ως *απλής παράστασης* και της *απλής πρόσληψης* (notionem) στη βάση της συναφούς προβληματικής της λογικής του Baumeister. Η μέθοδος των *νέων Κατηγοριών* περί ιδεών της θεωρητικής λογικής του Kant απηχούν αριστοτελικές επιδράσεις και ανασύρονται στο σύνολο του συστήματος διδασκαλίας του Ψαλίδα, ο οποίος αναδιατυπώνει τη γνωσιοθεωρία της υπερβατικής σταχειολογίας (αισθητική, λογική) του Γερμανού θεωρητικού της κριτικής φιλοσοφίας. Στα *Καλοκινήματα* (1795) ο Ψαλίδας πραγματεύεται ξανά στοιχεία της Λογικής του Kant και ξεχωρίζει τον επίγονο της φιλοσοφίας του J. G. H. Feder για την αποτελεσματική αναπαραγωγή των θεωρημάτων του πρώτου. Για την διατύπωση της οντολογικής θεώρησης του όντος ως γενική γνώση και ως φαινόμενο διερεύνησης καταλήγει ο Έλληνας διαφωτιστής μετά από μελέτη στις παραδοχές της παραδοσιακής φιλοσοφίας του Christian Wolff. Επισημαίνει τη πρωταρχική σημασία της οντολογίας και την αποδίδει ως *οντοσοφία* στα πεπραγμένα της κατεξοχήν μεταφυσικής ως πρώτη φιλοσοφία. Στην *Αληθή Ευδαιμονία* του ο Ψαλίδας αποδέχεται το βασικό αξίωμα της *Κριτικής του Πρακτικού Λόγου* ως μέσου εύρεσης βασικών αληθειών (Θεία Αποκάλυψη). Στα ζητήματα πρακτικής φιλοσοφίας πραγματεύεται ζητήματα ηθικής, πολιτικής φιλοσοφίας και φυσικού δικαίου, με κύριες γερμανικές επιρροές από τα έργα των Heinecke, Grotius, Wolff, Pufendorf και άλλων.

Ο Κωνσταντίνος Κούμας, ο διδάσκαλος του Φιλολογικού Γυμνασίου της Σμύρνης, διαμόρφωσε, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε, το πιο ολοκληρωμένο σύστημα φιλοσοφίας της εποχής του μελετώντας έργα των διάσημων πανεπιστημιακών δασκάλων του γερμανικού Διαφωτισμού. Ο ίδιος αναφέρεται στα ονόματα των W. Tr. Krug, J. Fr. Fries, K. H. Pölitz, Fr. Bouterwerk και A. H. Niemeyer. Οι θεωρίες Μεταφυσικής, Αισθητικής, Δικαίου και Αρετολογίας διαμορφώνονται κατά βάση στον συλλογισμό του Krug. Ταυτόχρονα, αντλεί στοιχεία από το σύστημα λογικής του Fries, τις θεωρίες πολιτικής

αγωγής του Pölitz, βασικές αρχές της παιδαγωγικής του Niemeyer και της κατεξοχήν αισθητικής του Bouterwerk. Μέσα από δημοσιευμένο άρθρο του στον *Ερμή Λόγιο* με τίτλο *Παιδαγωγία, περί παιδείας και σχολείων* (1812) με την ανακήρυξή του σε διδάκτορα φιλοσοφίας του πανεπιστημίου της Λειψίας και σε μέλος των Βασιλικών Ακαδημιών του Μονάχου και του Βερολίνου επιρρώνεται η πιο ουσιαστική στροφή λόγιου του νεοελληνικού Διαφωτισμού από τον ελληνικό χώρο στον γερμανικό στοχασμό. Στο μεταφραστικό έργο του «*Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*» κινήθηκε στα πρότυπα των ιδεών Γερμανών ιστοριογράφων της εποχής του, ενώ για το έργο του «*Σύνοψις επιστημών διά τους πρωτόπειρους*» αφουγκράζεται τις ανάγκες για μεταρρύθμιση των γερμανικών εκπαιδευτηρίων. Για την *Σύντομη Ιστορία της φιλοσοφίας* του στηρίχτηκε στην ομώνυμη πηγή του Tennemann. Στη συγγραφική δραστηριότητα του Κούμα περιλαμβάνονται ένα βιβλίο Αριθμητικής στα πρότυπα των σχολείων της αυστριακής μοναρχίας και των ιδεών του Πλάτωνα, μια Εισαγωγή στη Γεωμετρία από το πρωτότυπο έργο του Fr. Reißmann, η *Νέα Γεωγραφία* από το πρότυπο έργο του C. G. D. Stein, μια εισαγωγή Αστρονομίας από το ομώνυμο έργο του πλατωνικού Clert Bode. Ακολούθησε μια έκθεση λογικής και ηθικής κατά την φιλοσοφία του Schnell και ένα απάνθισμα της φυσικής ιστορίας στα πρότυπα των γερμανικών γυμνασίων. Οι εντατικές ενέργειες του Έλληνα λόγιου να ενσωματώσει την φιλοσοφία στη σχολική μάθηση, απολήγουν στη συγγραφή της τετράτομης ερανοσηματικής εργασίας του *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, στο οποίο ξεδιπλώνεται η κατεξοχήν παιδαγωγική σκέψη του στη λογική ως φιλοσοφική προπαίδεια, στη μεταφυσική ως διδασκαλία αληθειών και στην ηθική ως διδαχή κανόνων ζωής. Η Οντολογία του Κούμα ερμηνεύεται ως *Καθαρά Μεταφυσική*. Σε αυτή γίνεται χρήση της έννοιας *προδιατεταγμένη αρμονία* από τον καθαρό στοχασμό για τη γνώση του Leibniz, της θεώρησης του νόμου της αίσθησης του τόπου και του χρόνου από την *Κριτική του Καθαρού Λόγου* του Kant, των μεθερμηνειών της ψυχολογίας του Wolff για τις *δευτερεύουσες ή αισθητικές κατηγορίες*, των περί ύλης μεταφυσικών θεωριών στη φυσική φιλοσοφία ή σωματολογία των Γερμανών J. Fr. Blumenbach, J. T. Mayer και στη φυσική ιστορία για τη διαίρεση των οργανικών σωμάτων του J. B. Ritter v. Scherer. Ο Κούμας εισάγει ως νεολογισμό της εποχής, την *Αισθητική του Αρέσκοντος* (Geschmack) ή την *Αισθηματική*, για τη διδασκαλία της μελέτης αισθημάτων. Για την επιστήμη των αισθητών, όπως ήταν για παράδειγμα η θεωρία περί ύψους, εισηγείται τις συμβολές των A. G. Baumgarten, J. P. Richter, την θεωρία περί *κάλλους αρμονίας* των Bouterwerk και Pölitz, των *υψηλών αισθητών* του Krug, των ιδιοτήτων του ύψους του Fr. Schiller, την ιδέα της *ευτραπείας* του Chr. M. Wieland, την ιδέα του *κλασικού* ως πρότυπο τελειότητας του λατινογερμανικού λεξικού του Schönberg, την ιδέα του *δαιμονίου* της τέχνης (Genie) κατά τον Σωκράτη σε αντιστοιχία με τα πορίσματα των ιδεών του *καθολικού*

δαιμονίου των Leibniz, Kant και Euler. Ο Κούμας αντιλαμβάνοταν την αξία της αισθητικής επιστήμης που έχει τις απαρχές της στην αρχαία ελληνική γραμματεία, γεγονός το οποίο αναγνωριζόταν από τον Bouterwerk και Έλληνες ομογενείς του (Ασώπιος), ώστε η διδασκαλία της να χρήζει εθνικής σημασίας. Για την *κατ' είδος* και *καθ' ύλη* φιλοσοφία ο Κούμας υιοθετεί πρωταρχικά τις διδασκαλίες των Σχολαστικών Ελλήνων και των μεταφυσικών του Αριστοτέλη. Στη λογική σκέψη του διαβλέπει τους κανόνες της διάνοιας (Συμβολικός λογισμός) ενώ στη μεταφυσική τους κανόνες της γνώσης των ίδιων των αντικειμένων (Πραγματικός λογισμός). Για τη διάκριση της μεταφυσικής επιστήμης για τη φύση και τα ήθη παραδειγματίζεται από την *Κριτική του Καθαρού Λόγου* του Kant. Η μεταφυσική της φύσεως και των ηθών στη Κριτική του Kant αποτελεί μέρος της πρακτικής φιλοσοφίας της *Κρηπίδας* του Συντάγματος του Κούμα. Επίσης, κοινοποιεί θεωρίες διακεκριμένων φιλοσόφων της Γερμανίας: την τετραμερή θεώρηση (ουσία κόσμος, ψυχή, ύπαρξη θεού, υπερφυσικές ικανότητες) της μεταφυσικής του Wolff, την *Κριτική του Καθαρού λόγου* και τα *Προλεγόμενα της μεταφυσικής* του Kant και τη θεωρία της *εννοηματικής δόξας* (Idealismus) του Fichte. Ακόμη συμπεριλαμβάνει τη θεώρηση της *καθ' ύλης* και *κατ' είδος γνώσης* του Schelling, τη θεωρία της *Ταυτότητας υποκειμένου-αντικειμένου* του Bouterwerk, τη παραδοχή της θεώρησης της *επανάληψης της διάνοιας* (Realismus), τη θεώρηση της *υπεροχής του υποκειμένου* των E. Platner και G. E. Schulze, τις αισθητικές και θεολογικές θεωρίες του Jacobi και τέλος τη θεώρηση της *αρχικής διαβατικής σύνθεσης του είναι και του ειδέναι* στα πρότυπα της θεμελιώδους φιλοσοφίας (Fundamentalphilosophie) του Krug. Η άμεση επαφή του Κούμα με πανεπιστημιακούς δασκάλους σε πνευματικά κέντρα του γερμανικού Διαφωτισμού (Halle, Leipzig, Göttingen) διαπιστώνεται μέσα από επιστολές του προς Έλληνες λόγιους της εποχής (Στέφανος Οικονόμου). Όπως αναφέρεται σε σχετικό δημοσίευμα του *Ερμή Λογίου*, παρακολούθησε διαλέξεις των Γερμανών φιλοσόφων Bouterwerk και Schulze για την εννοηματική φιλοσοφία τους και διατηρούσε επαφή με τον αναγνωρισμένο καθηγητή φυσικής ιστορίας, Blumenbach.

Ο Νεόφυτος Δούκας σε συνεργασία με τον διδάσκαλο της διασποράς Γρηγόριο Βραγκοβάνο Βασσαράβα εισήγαγε στο έργο *Τετρακτύς* τα στοιχεία λογικής και αισθητικής του καθηγητή Θεολογίας και Δικαίου του Πανεπιστημίου της Halle, J.G. Heinecke. Στο σύστημα της φιλοσοφίας του γερμανού διαφωτιστή διαπιστώσαμε ότι επιδρούν οι παραδοχές της σωκρατικής φιλοσοφίας. Η λογική εμφανίζεται ως μέσο ανίχνευσης αληθειών και ως προπαιδευτικό μέσο αγαθών πράξεων. Οι βασικοί πυλώνες του συστήματος του Heinecke ήταν ο ορθός λόγος, η ευδαιμονία και η απόληξή της σε μακαριότητα. Στη μεταφυσική του επενεργούν η παιδαγωγική σκέψη του Leibniz (θερμότητα) και των

κλασικών της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, του Πλουτάρχου για τον ορισμό της θεογονίας, του Πυθαγόρα για την ομοίωση του Θεού, του J. Fr. Buddeus (περί Βασάνων), των Πυθαγορικών και του Διογένη Λαέρτιου για τις ασκήσεις φιλοσοφίας και του ορισμού της μετεμψύχωσης. Κινείται, επίσης, στα πρότυπα των πρακτικών φιλοσόφων (Wolff) και των διορθωτών του φυσικού Νόμου με γνώμονα τη θεία ευσέβεια του γερμανόφωνου χώρου (Grotius, Pufendorf, Schelling, Thomasius). Στα στοιχεία ηθικής του Heinecke αναδύεται η θεωρία των αγαθών (παθητικό, ενεργητικό/έκτακτο, ανήθικο, ηθικό) για την επίγνωση της τελειότερης ζωής, της ιδέας της νόησης και του τέλειου όντος με γνώμονα τη θεϊκή βούληση (ακραίο αγαθό). Ο Δούκας διατηρεί στο πρόγραμμα διδασκαλίας του την παραδοσιακή μορφή της φιλοσοφίας και κάνει λόγο για διάκριση σε *δογματική, σκεπτική, γραφική και καθ' αίρεση* και σε *σκεπτική, δογματική και εκλεκτική* με απώτερο στόχο την αληθινή ευδαιμονία του ανθρώπου. Επιμέρους κλάδοι ήταν η *οργανική θεωρητική* (θεός, πνεύμα) ή *οργανική πρακτική* (Δίκαιο, ωφελιμότητα, ηθική, πολιτική οικονομία). Συμπερασματικά, η φιλοσοφία φέρεται ως αναπόσπαστο τμήμα της γενικής παιδείας για την διόρθωση των ηθών και την καλλιέργεια του ορθού λόγου, με απώτερο σκοπό να οδηγήσει το λαό στη πνευματική πρόοδό του. Η φιλοσοφία συνυπάρχει με την παιδεία μέσω της ευδαιμονίας (υγεία, ελευθερία, ευπορία, ησυχία) ως επιμέρους κλάδος της πρακτικής φιλοσοφίας (ηθική, πολιτική, θρησκευτική).

Συνοψίζοντας, στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάστηκαν πνευματικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ γερμανών φιλοσόφων-παιδαγωγών και νεοελλήνων λογίων. Μέσα από τη μελέτη του επιμερισμού της θεωρητικής και της πρακτικής φιλοσοφίας στο *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* του Κ. Κούμα και τα πρότυπά του από τη γερμανική γραμματεία διαπιστώνονται με σαφήνεια τα εξής: α. σημαντική γερμανική επιρροή μέσα από την εκλεκτική μέθοδο που ασκείται στο φιλοσοφικό έργο της *Λογικής* του Ε. Βούλγαρη, β. εξοικείωση του Δ. Δάρβαρη με τη διδασκαλία της γερμανικής φιλοσοφίας και της γερμανικής γραμματικής στο πνεύμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, γ. στροφή του Α. Ψαλίδα στη φιλοσοφία του γερμανικού ιδεαλισμού, δ. πρόσληψη των ιδεών της παραδοσιακής γερμανικής φιλοσοφίας του J. Heinecke στο νεοελληνικό χώρο από τους Γρ. Βασσαράβα και Ν. Δούκα και στ. πλούσιο σε περιεχόμενο υλικό φιλοσοφικής ορολογίας από γερμανικές πηγές στο *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* του Κ. Κούμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ: ΩΣΜΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ

«Θέλεις να παιδαγωγήσης; μάθε την ακμάζουσαν σήμερον εις τα σχολεία της Ευρώπης παιδαγωγικήν τέχνην».
(*Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ.Μ. Κούμα*, τόμος πρώτος, εν Βιέννη, 1818, σ. νδ')

1. Η Παιδαγωγική στο γερμανικό και το νεοελληνικό Διαφωτισμό: μια ιστορική καταγραφή των διεπαφών

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξεταστούν αναλυτικά οι θέσεις του Κων. Μ. Κούμα σχετικά με το πώς αντιλαμβάνεται τα σημεία των καιρών της δέκατης όγδοης εκατονταετηρίδας (ΙΗ' ΡΜΒ'), «οπότε ελαλήθησαν και εγράφησαν περί αγωγής και παιδείας τόσα πολλά» στη Γερμανία,⁸²⁷ όπως αυτές διατυπώνονται στον τέταρτο τόμο του *Συντάγματος Φιλοσοφίας*:

«Τα μέσα της του σώματος αυξήσεως (ανατροφή), τα δε της αναπτύξεως των ψυχικών δυνάμεων (παιδεία) γενικότερον δε και τα δύο ομού ονομάζονται αγωγή, η δε επιστήμη, ήτις διδάσκει πως πρέπει να ανατρέφεται και να παιδεύεται ο άνθρωπος, ονομάζεται Παιδαγωγία».⁸²⁸

Την επιτομή της σύντομης ιστορίας της Παιδαγωγίας (ΡΚΘ') «ερανίσθη» ο Κούμας, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά σε υποσημείωση του,⁸²⁹ από το τρίτο μέρος των «Βασικών αρχών της Παιδαγωγικής» (*Grundsätze der Erziehung*, Halle, 1819: 313-414)⁸³⁰ του August Hermann Niemeyer (1754–1828) και από το δεύτερο μέρος της Ιστορίας της Παιδαγωγικής του Friedrich Heinrich Christian Schwarz (1766–1837) «Geschichte der Erziehung», (2 Bde. Leipzig, 1813).⁸³¹ Ο Έλληνας λόγιος ακολουθεί το παράδειγμα του Niemeyer, ο οποίος παραπέμπει τον αναγνώστη στον Γερμανό λόγιο Schwarz με σκοπό την άντληση

⁸²⁷ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, Σχολάρχου του τῆς Σμύρνης φιλολογικοῦ Γυμνασίου, καὶ Διδασκάλου τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς Φιλοσοφίας εἰς χρῆσιν τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν. Τόμος Τέταρτος. Περιέχων τὴν πρακτικὴν Φιλοσοφίαν, ἤγουν Περί Δικαίου, Ἠθικῆν, Ἠθικῆν Θεολογίαν, καὶ ἐπίμετρον αὐτῶν τὴν Παιδαγωγικὴν. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰωάννου Σνείρέρου. ΑΩΚ', [1820], σ. 375.

⁸²⁸ *Ερμής ο Λόγιος* 18 (15.09.1819), 730-748.

⁸²⁹ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 369.

⁸³⁰ Για τον πλήρη τίτλο βλ.: D.A.H. Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern, Hauslehrer und Schulmänner*. 3. Theil, 7. Auflage, Buchhandlung des Weisenhauses, Halle 1819, σ. 313-414.

⁸³¹ Για την Παιδαγωγία του F.H.C Schwarz, βλ.: *Geschichte der Erziehung nach ihrem Zusammenhang unter den Völkern von alten Zeiten her bis auf die neueste*, 2. Bd. den Georg Joachim Göschen, Leipzig 1813.

περισσότερων στοιχείων από την ιστορία της παιδαγωγίας του. Για το λόγο αυτό αποφάσισε να τη συμπεριλάβει στο *Επίμετρο της Παιδαγωγικής* του: «(*) την επιτομήν της ιστορίας ταύτης ηρανίσθη από το τρίτον μέρος του έργου Grundsätze der Erziehung etc. του D. August. Hermann Niemeyer, Halle. 1819, σελ. 313 – 414 και από το αξιόλογον σύγγραμμα F. H. C. Schwarz, με τίτλο Geschichte der Erziehung, etc. 2 Bde. Leipzig 1813⁸³²».

Οι Έλληνες, μετά τους Αιγύπτιους και τους Πέρσες, παρουσιάζονται στη Παιδαγωγία του Κούμα να είναι στην κορυφή του βάρους της πολιτισμικής παράδοσης των λαών της αρχαιότητας. Όπως ισχυρίζεται ο ίδιος, αυτοί έθεσαν πρώτοι ένα ολοκληρωμένο σύστημα με θεμελιώδεις αρχές για επιστημονικά και πρακτικά αντικείμενα. Αυτά τροποποιήθηκαν σε κάθε ελληνικό κρατίδιο μέσα από διάφορους πολιτικούς νόμους που εφαρμόζαν. Μάλιστα, ο γνωστός νομοθέτης της αρχαίας Σπάρτης (ή απλά ένα μυθικό πρόσωπο), Λυκούργος (περ.800 π.Χ.),⁸³³ διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα παιδαγωγικά ζητήματα της εποχής. Η αγωγή των Λακεδαιμονίων ήταν σκληρή, μονοδιάστατη και έδινε έμφαση στις πολεμικές τέχνες. Η σωματική σκληραγωγή άγγιζε τα όρια της υπερβολής ενώ η κάθε τάξη βρισκόταν υπό την καθοδήγηση και τον έλεγχο των αρχόντων και των παιδονόμων.

Επιπλέον ο Έλληνας λόγιος μας πληροφορεί ότι ο Niemeyer αντλεί πληροφορίες από τα συγγράμματα των Αρχαίων Ελλήνων διαφωτιστών: «Geiststellung am Altar der Diana. Pausan. (Παυσανίας) III., 16. C. c. Tusc. II, 24 – (Πλούταρχος) Plutarch de Instit. Lacon. (Ξενοφώντας) Xenophon. De Rep. Lac. – Sparta. Von Manso S. 145 ff».⁸³⁴

Ο Κούμας προσθέτει στις σημειώσεις του για την ιστορία της Παιδαγωγίας των Ελλήνων πως: «Ιχνη παιδαγωγικών γνώσεων σώζονται ενδiesπαρμένα και εις τον Όμηρον».

⁸³² *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, 4, ό.π., σ. 359.

⁸³³ Για την ιδιαίτερη συμβολή του Έλληνα κλασικού, Λυκούργου, στην ιστορία του πνεύματος και την παιδαγωγική δράσή του βλ. σχετικά, «Leipzig, b. Gleditsch: Λυκούργου Λόγος κατά Λεωκράτους. Lykourgos Rede wider Leokrates.-Einleitung, Urschrift, Uebersetzung und Anmerkungen, größtenteils kritischen Inhalts, von Dr. Gustav Pinzger. 1824, 300 S. gr. 8. (1 Rthlr. 16 gr.)» στο *Allgemeine Literatur-Zeitung (ALZ)*, November 1826, Nr. 277, σ. 553-559, και ιδίως σ. 555, Nr. 278, November 1826, σ. 561-568, Nr. 279, σ. 569-703. Το λήμμα «πενταετηρίς» των κ. Pinzger (Hr. P.) και κ. Böckh κατά τον Λυκούργο (Lykurg, Cap. 26, 1), θα έπρεπε να διαβαστεί: «νόμον έθεντο καθ' εκάστην πενταετηρίδα των Παναθήναιων ραψωδείσθαι τα (Ομήρου) έπη» και αποδίδεται σε ελεύθερη απόδοση από τον συγγραφέα «κάθε πέντα χρόνια» (alle fünf Jahre). Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, αυτό μπορεί δύσκολα να διαψευσθεί: «allein schwerlich wird er doch wirklich leugnen wollen, dass die größten Panathenäen alle vier, nicht alle fünf Jahre gefeyert wurde, d.h. dass sie in jedem fünften, nicht in jedem sechsten Jahre wiederkehrten, ebenso wie die Delien, die Eleusinien u.a. m. welche πενταετηρίδες heissen. Thucyd. III., 104. Polux VIII, 107». Στο πλαίσιο της λογοκρισίας, η οποία ασκείται ενάντια στον «λόγο του Λυκούργου κατά Λεωκράτους» προκύπτουν αντιρρήσεις για την μομφή (nicht besser ist begründet der Tadel) σε σχέση με τις προτάσεις των κ. Pinzger και κ. Böckh. Δηλαδή, σύμφωνα με τον λόγο του Διοδώρου (Diodor sprache, XVI, 88.), κατά την περίοδο της μάχης στην Χαιρώνεια, πρόκειται για μία παρελθοντική υπόθεση. Ο Διόδωρος υποστήριζε: «ούτος γαρ δώδεκα μεν έτη τας προόδους της πόλης διοικήσας επαινούμενος, βίον δ' εξήκως επ' αρετή περιβόητον, πικρότατος ην εν τοις λόγοις κατηγορος» έχουν μεσολαβήσει μόλις 12 έτη και μάλλον απίθανο να ισχύει στα χρόνια του Λυκούργου: «wie man aber aus –εξηκώς- sollte folgern können, Lyk. Habe zu jener Zeit nicht mehr gelebt, gestehen wir nicht zu begreifen».

⁸³⁴ D.A.H. Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts*, ό.π., σ. 405.

Το σύστημα των παιδαγωγικών αρχών των Λακεδαιμονίων έθετε στο επίκεντρο της προσοχής «τα μέγιστα προς ευδαιμονίαν πόλεως και αρετήν ακίνητα και βέβαια, έχοντα την προαίρεσιν δεσμόν ισχυροτέραν της ανάγκης καθώς η παίδευσις εμποιεί τοις νέοις» κατά τον μεγάλο βιογράφο της αρχαιότητας Πλούταρχο (46-120 μ.Χ.) στο έργο *Βίω Λυκούργου*.⁸³⁵

Επίσης, επικυρώνεται στη σύλληψη του Niemeyer ότι οι παιδαγωγοί της σπαρτιατικής αγωγής «απέβλεπαν στο να καταστήσουν τους νέους σκληρούς, πολεμικούς και όχι τόσο θεωρητικούς».⁸³⁶ Από την άλλη πλευρά, υποστηρίζεται ότι ο νομοθέτης των Αθηναίων Σόλων έθετε, σύμφωνα με τον Λουκιανό, ως σημαντικό σκοπό αγωγής των πολιτών την καλή πνευματική και σωματική υγεία τους. Από παιδαγωγικής πλευράς, πληροφορούμαστε ότι οι δάσκαλοι διαχωρίζονταν ανάλογα με την αποστολή τους σε διάφορες κατηγορίες: Από τον Κούμα ο *επιβλέπων* (Aufseher) στα νεαρά αγόρια ονομαζόταν *Παιδαγωγός* (Pädagogos). Αυτός ήταν υπεύθυνος για να διδάξει γραμματική και ιστορία. Οι ενήλικες μορφώνονταν είτε από τον *Παιδοτρίβη* (Pädotribes), είτε υποβάλλονταν σε δοκιμασίες υψηλού βαθμού δυσκολίας, ενώ φοιτούσαν σε γυμνάσια (Gymnasien) και λύκεια (Lycceen), τα οποία διηύθυναν οι *Γυμνασιάρχες* (Gymnasiarchen) και από τα οποία αποφοιτούσαν οι *Γυμνασιοπαίδες* (Gymnasten), είτε διδάσκονταν από *Φιλοσόφους*. Η αγωγή στηριζόταν, κατά κύριο λόγο, στα παιδαγωγικά ιδεώδη της σωματικής ρώμης (Kraft) και της τόλμης (Muth) και δευτερευόντως στο γνωστικό υπόβαθρο (Wissenschaft) και στην καλαισθησία (Geschmack):⁸³⁷ «Athenienser. Gesetzgeber Solon – Sein Zweck nach Lucian, dass die Bürger gut an Geist und stark an Körper würden».

Αυτό που χαρακτήριζε την αθηναϊκή αγωγή, κατά τον Niemeyer, ήταν η ανθρωπιστική της διάσταση (humanistische Bildung). Επιπλέον, ανάμεσα στα βασικά μαθήματα περιλαμβάνονταν, κατά τον Κούμα, η γραφική (Lesekunst), η γυμναστική (Gymnastik), η καλλιγραφία (Schreibkunst) και η μουσική (Musik). Βασική πηγή πληροφοριών του υπήρξε το έργο του *S.G.I. Vofs. De quatuor artibus popularibus*. Ο Έλληνας λόγιος αναφέρεται στο έργο του Λουκιανού *Ανάχαρσις ή περί Γυμνασίων*, στο οποίο

⁸³⁵ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 369.* Αξίζει να σημειώσουμε ότι οι *Παράλληλοι βίοι*, 50 στο σύνολό τους, είναι βιογραφίες ένδοξων πολιτών και στρατιωτικών ανδρών της αρχαίας Ελλάδας (και Ρώμης). Το συγγραφικό έργο του Πλούταρχου χωρίζεται σε ιστορικό (Βίοι Παράλληλοι) και φιλοσοφικό (Ηθικά). Μέσα από αυτό έχουν γνωρίσει οι μεταγενέστεροι την ελληνική αρχαιότητα. Ειδικά, κατά τον 18^ο αιώνα, οι μορφωμένοι στους ευρείς κύκλους της Γερμανίας (Wolfgang v. Goethe), κατέτασσαν τον Πλούταρχο στους αγαπημένους συγγραφείς. Τούτο το ανάγνωσμα αποδεικνυόταν μεν ως αξιόπιστο της ιστορικής καταγραφής του ελληνικού παρελθόντος. Εντούτοις, οι διαφωτιστές ενδιαφέρονταν, ταυτόχρονα, για τον χαρακτήρα και την ψυχολογία ηρώων, καθώς και την ηθική διάσταση των πράξεών τους. Για το αρχαίο κείμενο, βλ. ενδεικτικά, Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι: Λυκούργος-Νουμάς*, μτφρ. επιμ. Γεώργιος Α. Ράπτης, εκδ. Ζήτηρος 2012.

⁸³⁶ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 370.*

⁸³⁷ Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts*, ό.π., σ. 406.

βασίστηκε ο Σόλων για τη θέσπιση του προγράμματος της Παιδαγωγίας των Αθηναίων. *Παιδαγωγός* ονομαζόταν ακόμη αυτός που μετέφερε «τους μικρούς παίδας εις τον Γραμματιστήν και Κιθαριστήν και ήτο φρόνιμος τις δούλος». *Παιδοτρίβαι* αποκαλούνταν οι δάσκαλοι, οι οποίοι αναλάμβαναν τους τελειότερους μαθητές και τους έθεταν ασκήσεις «εις τα γυμνάσια ή εις τας μετά των Φιλοσόφων ομιλίας». Ο Κούμας θα αναφερθεί επίσης στον Πυθαγόρα τον Σαμίο (580 π.Χ. - 496 π.Χ.) για τη συμβολή του στη σύνταξη παιδαγωγικών αρχών *Ηθικής, Μαθηματικής, Φιλοσοφίας, Μουσικής και Θεολογίας*. Αυτό που τον έκανε να ξεχωρίσει όμως για το παιδαγωγικό έργο του ήταν ότι: «Ο σοφός ούτος ετίμησε κατ' αξίαν τον μεταξύ γονέων και τέκνων φυσικών δεσμών. Το μέγιστον αδίκημα είναι έλεγε να χωρίζη τις τα τέκνα και τους γονείς απ' αλλήλων».⁸³⁸ Ο Niemeyer προτείνει στον αναγνώστη να αναζητήσει περισσότερες πληροφορίες για την εποχή των Αρχαίων Ελλήνων και την Παιδαγωγική τους σε εμβληματικά έργα της εποχής⁸³⁹ λ.χ. του Πλάτονα, *Plato de Leg. I. II. VI. (Laws by Plato I. –XII.)* – και του Αριστοτέλη, *Aristoteles Polit.* Σε αντιστοιχία με το σύγγραμμα του Γερμανού ιστορικού της φιλοσοφίας, Wilhelm Gottlieb Tennemann (1761-1819), *der Platon Phil. Lehrer Bd. S. 249-62*, τίθεται και το έργο του Πλουτάρχου, *Plutarch de Educat. Puer*: «Όσον είναι πλέον άμοιρος παιδείας ο άνθρωπος, τόσο πλέον μετέχει παιδείας ορθής, τόσο γίνεται χρησιμότερος εις αυτόν και αποκαθιστάνεται καθώς λέγει περί αυτού ο Πλάτων, θειότατον και ιερότατον των όσα φύει η γη».⁸⁴⁰

1.1. Τα ρεύματα αγωγής

Σύμφωνα με τον Κούμα, οι κύριες παιδαγωγικές σχολές που δρουν με ιδιαίτερη δυναμική ως προς τα εκπαιδευτικά προγράμματα στο πνεύμα του γερμανικού Διαφωτισμού ήταν από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα τέσσερις: Οι σχολές του *Φραγκίου (Frankische Schule)*, των

⁸³⁸ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 370.*

⁸³⁹ D. A. H Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts, ό.π., σ. 406-407.*

⁸⁴⁰ *Ερμής ο Λόγιος* 18 (15.09.1819) 732-748. Αξίζει να επισημάνουμε τις καίριες θέσεις των Ελλήνων κλασικών όπως μεταφέρονται από τον Γερμανό καθηγητή ανώτερης εκπαίδευσης, Friedrich Gedike (1754-1803), στο έργο του *Aristoteles und Basedow oder Fragmente über Erziehung und Schulwesen bei den Alten und Neuern*, Verlag: Decker, Berlin [u.a.], 1779, σ. 4-5: «Pädagogische Schriften waren seit jener eine meiner Lieblingslekturen. Sehr natürlich fiel mir dabei einst die Frage ein: wie? Sollt' es denn unter den Alten, in deren Gesellschaft du so manche frohe Stunde hinlebst, gar keinen Basedow oder Kampe? – Am ersten musste mir freilich Plutarchs Schrift von der Erziehung bei= beifallen. [...] Ich übersetzte diese Fragmente in der Erwartung, dass es andern eben so interessant wie mir sein würde, die Gedanken jener unsterblichen Weisen des Althertums über einen ist so vorzüglich bearbeiteten Gegenstand zu lesen; und dabei zu sehen, wie die Denker vor zweitausend Jahren zum Theil auf demselben Wege schon gingen, den die besten unsrer heutigen Erziehungstheoretiker gehen.» Σε αυτή την κατεύθυνση οδηγήθηκε και ένας από τους σύγχρονούς του, ο S. F. H. Hochheimer, με το δίτομο έργο του, *Versuch eines Systems der Erziehung der Griechen aus der Geschichte derselben entwickelt*, τόμοι 2, Dessau 1788.

Ανθρωπιστών (Humanisten), των Φιλανθρώπων (Philanthropen) και των Εκλεκτικών (Eklektiker).⁸⁴¹

A. Φραγκιακή Σχολή (Die Frankische Schule)

Το χρονικό της Σχολής του August Hermann Francke (1663-1727) ορίζεται από τον Niemeyer τις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αι.,⁸⁴² όταν επικρατεί ζωνρό ενδιαφέρον για βελτίωση της αγωγής και των τρόπων διδασκαλίας στα σχολεία της Γερμανίας. Ανάμεσα στα συγγράμματα που προτείνονται ήταν τα κεφάλαια της ελληνικής και λατινικής γλώσσας και γραμματικής του Johann Otto Leopold Schulz (1782-1849),⁸⁴³ οι συλλογές του Γερμανού παιδαγωγού Hieronymus Freyer (1675-1747) για τον ελληνικό *Fasciculus*,⁸⁴⁴ τα αναγνωστικά για την ελληνική γλώσσα των Joseph Christian Friedrich Heinzelmann⁸⁴⁵ και Hoefler Wolfram. Ο αριθμός των αντιτύπων από Έλληνες συγγραφείς, τα οποία συστήνονταν ως μαθήματα επιλογής, συνέβαλαν στην επέκταση της γνώσης των Αρχαίων, καθώς στα περισσότερα σχολεία αυτό συνέβαινε σε πιο περιορισμένο βαθμό.

Ο Α.Η. Francke, ο ιδρυτής της παιδαγωγικής σχολής στην πόλη Halle διακήρυττε ότι η αγωγή και η παιδεία πρέπει να φέρουν χαρακτηριστικά θεογνωσίας και ευσέβειας. Ο αληθινά ευσεβής άνθρωπος είναι και αγαθός πολίτης. Χωρίς ευσέβεια οι γνώσεις δεν είναι ωφέλιμες για τον άνθρωπο. Παρά την διαφορετικότητα των παιδιών και την καλή ή κακή συμπεριφορά τους οφείλουν να διαθέτουν αρετή και ήθος, ώστε να μην διαφθείρουν το χαρακτήρα τους και να προφυλαχθούν από τις απολαύσεις. Εφόσον έχουν την τάση να αναζητούν την ευχαρίστηση (Vergnügen), είναι καθήκον των παιδαγωγών να τα ικανοποιούν με σωματικές ασκήσεις και να τους παρέχουν επεξηγήσεις για πολλά και ωφέλιμα πράγματα σε σχέση με τη φύση και τις τέχνες.

Βασικές επιδιώξεις του ευσεβιστικού ρεύματος⁸⁴⁶ υπήρξαν η αφύπνιση του θρησκευτικού συναισθήματος και η έμπρακτη απόδειξη της πίστης. Την ίδια εποχή υφίσταται το φαινόμενο της άρνησης απέναντι στη φιλοσοφική θεώρηση των πραγμάτων

⁸⁴¹ Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts...*, ό.π., σ. 421· Πβ. *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 375.

⁸⁴² Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts...*, ό.π., σ. 422, 437

⁸⁴³ J.O.L. Schulz, *Ausführliche lateinische grammatik für die oberen klassen gelehrter schulen*, Waisenhaus, 1825, σ. 63-64.

⁸⁴⁴ H. Freyer, *Fasciculus poematum graecorum ex antiquis ac recentioribus poetis collectus et ad innoxium scholasticae iuventutis usum accommodatus*, Halle 1715.

⁸⁴⁵ Αξίζει να αναφέρουμε ότι ο J. Chr. Fr Heinzelmann υπήρξε ένθερμος θαυμαστής της παιδείας του Σωκράτη. Ένα από τα εμβληματικά έργα του υπήρξε το ανάγνωσμα: *Sokratische Gespräche zur Einleitung des Bahrtischen Katechismus der natürlichen Religion: Ein Beitrag Vernünftigen u. Gebildeten*, Görlitz 1793.

⁸⁴⁶ Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 191-201.

ενώ ασκείται σημαντική επιρροή των ευσεβιστών στο γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα. Στην προσωπικότητα του γερμανού ευσεβιστή Francke η βούληση για πνευματική και παιδαγωγική μεταρρύθμιση και βαθιά ευσέβεια συνυπάρχουν με τον κοσμοπολιτισμό και την οργάνωση.

Ο Francke εισήγαγε το πνεύμα του ευσεβισμού στο πανεπιστήμιο επηρεάζοντας καταλυτικά τον θεολογικό κόσμο και μέσα από τη δράση του στο ορφανοτροφείο της Halle που ίδρυσε ο ίδιος. Δημιούργησε επιπλέον προϋποθέσεις για το επάγγελμα του δασκάλου και συνετέλεσε στη διαμόρφωση των επερχόμενων σχολικών συστημάτων. Το σύγγραμμά του «Σύντομη και απλή διδασκαλία του τρόπου, με τον οποίο πρέπει να οδηγηθούν τα παιδιά στην αληθινή ευλάβεια για τη χριστιανική σωφροσύνη» (*Kurzer und einfältiger Unterricht, wie die Kinder zur wahren Gottseligkeit und christlichen Klugheit anzuführen sind*) στα 1702 αποτελεί το κύριο παιδαγωγικό έργο στο πνεύμα του ευσεβισμού, στο οποίο διαφαίνεται ο σκοπός της αγωγής και η ταξινόμηση των αξιών. Η αγωγή προς ένα αληθινά χριστιανικό τρόπο ζωής και η καλλιέργεια της ψυχής ως πρωταρχικό μέλημα της αγωγής εντάσσονται στο πλαίσιο της ευσεβιστικής διαπαιδαγώγησης του ανθρώπου. Δια μέσου των εκδηλώσεων αγάπης και χριστιανικής ταπεινοφροσύνης απέναντι στο Θεό και τον πλησίον και επιμέλειας χρόνου σε χρήσιμες δραστηριότητες αποκτώνται οι βασικές αρετές που θα πρέπει να εμφυτεύονται στους νέους. Η θρησκευτική αγωγή σύμφωνα με τις πεποιθήσεις του ευσεβισμού περιλαμβάνει την ελεύθερη προσευχή και την σκληρή πειθαρχία ως μορφωτικά μέσα. Το βασικό πρόγραμμα διδασκαλίας έχει ως πρωταρχικό σκοπό τη μόρφωση της χρησιμότητας, δηλαδή ότι χρειάζεται για τη ζωή. Με αυτό σχετίζεται και η παιδαγωγική άποψη ότι η αρχή της εμπειρίας και της εποπτικής γνώσης σε συνάρτηση με την προσπάθεια της υλοποίησής της μέσα από συλλογές διδακτικών μέσων αποτελούν βασικές παιδαγωγικές αρχές. Αυτές εφαρμόστηκαν κατά την ίδρυση του ορφανοτροφείου της Halle στα 1698. Στο σχολικό σύστημά του συμπεριέλαβε πλάνα διδασκαλίας με πραγματογνωστικά και άλλα πρακτικά μαθήματα, αλλά και χειροτεχνικές δεξιότητες. Επίσης δημιούργησε καινοτόμες συλλογές διδακτικών μέσων, όπως τη χρήση γερμανικών εφημερίδων στο μάθημα. Υπήρχε συγχρόνως η δυνατότητα ελεύθερης επιλογής μαθημάτων από τους μαθητές ενώ η προώθηση της διδασκαλίας των πραγματογνωστικών μαθημάτων είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη του συστήματος των δασκάλων ειδικότητας. Στον Francke το παιχνίδι θεωρείται ωστόσο καταστροφική εμπλοκή με τον γήινο κόσμο και για αυτό απορρίπτεται ως μέσο αγωγής⁸⁴⁷.

Όπως διαφαίνεται όλα αυτά ήταν φυσικό να επηρεάσουν το σχολικό σύστημα της εποχής. Πιο συγκεκριμένα από την ρεαλιστική παιδαγωγική του Francke προέκυψε το

⁸⁴⁷ Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 191-201.

«πρακτικό» σχολείο (Realschule) επί Φρειδερίκου Γουλιέλμου του πρώτου, ο οποίος ενίσχυσε το έργο του Francke στη Halle. Η κίνηση του ευσεβισμού επηρέασε βαθιά την οργάνωση ιδιαίτερα των δημοτικών σχολείων. Ο γενικός σχολικός κανονισμός της Πρωσίας το 1713, τα Διατάγματα το 1716/17 για τη γενική υποχρεωτική εκπαίδευση για το σκοπό του σχολείου και τις υποχρεώσεις του και η *Principia Regulativa* το 1736 αφιερωμένη κυρίως στο σχολείο της υπαίθρου (Landschule) αποπνέουν το πνεύμα του ευσεβισμού. Με αυτά ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος ο πρώτος γίνεται ο κύριος συντελεστής της πρωσικής δημοτικής εκπαίδευσης. Κάτω από την επίδραση αυτού του πνεύματος δημιουργήθηκαν κρατικά διδασκαλεία και σεμινάρια. Τέλος, ο ευσεβισμός συνέβαλε στην ενοποίηση της γερμανικής εκπαίδευσης. Το δημοτικό σχολείο έγινε βασικό μέρος του συνόλου του εκπαιδευτικού συστήματος. Αναγνωρίστηκαν ως βασικά δικαιώματα του λαού η χριστιανική αγωγή, η συστηματική γενική διδασκαλία και η υποχρέωση του κράτους για οργάνωση και κατεύθυνση αυτής της διδασκαλίας.⁸⁴⁸

Ο Κ. Κούμας ασπάζεται, όπως προκύπτει μέσα από το συγγραφικό έργο του και ειδικότερα στο «Επίμετρο της Παιδαγωγικής» στο τέταρτο τόμο του *Συντάγματος Φιλοσοφίας*, τη παιδαγωγική άποψη των ευσεβιστών: «Οι νέοι ρέπουν εις την τέρψιν (Vergnügen) και διά τούτο πρέπει να τους εφραίνωσιν οι παιδαγωγοί με σωματικές κινήσεις, με μηχανικάσ ασχολίας, και με τερπνάς εξηγήσεις πολλών επωφελών πραγμάτων της φύσεως και των τεχνών»⁸⁴⁹. Σε κάθε διδασκαλία πρέπει να απασχολεί τον παιδαγωγό η μελλοντική πορεία του ανθρώπου. Η θεογνωσία είναι ένα ακόμη σημαντικό χαρακτηριστικό για όλους τους ανθρώπους ανεξαρτήτως της καταγωγής. Η ενασχόληση με τα κοινά προϋποθέτει την απόκτηση στοιχειωδών γνώσεων, όπως ανάγνωση, αριθμητικές πράξεις, φυσική, γεωγραφία και ιστορία. Για τους μορφωμένους ανθρώπους κρίνονται αναγκαία τα μαθήματα, λατινική και ελληνική γλώσσα, η Αγία Γραφή και οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς. Παράλληλα με τις γλώσσες, απαιτείται η διδασκαλία της Γεωγραφίας, της Ιστορίας, των Μαθηματικών, της Αστρονομίας, της Φυσικής Ιστορίας και της Φυσικής. Όπως επεσήμανε ο Francke, οι μορφωμένοι δεν ήξεραν τίποτε άλλο εκτός από τις αρχαίες γλώσσες πέρα από τις επιστήμες. Η *Λογική* ήταν το βασικό κριτήριο για ορθή σκέψη ενώ η *Ρητορική* για τον ορθό λόγο, οι οποίες έπρεπε να διδάσκονταν γι' αυτόν τον λόγο σε μαθητές μεγαλύτερων τάξεων. Βασικός εκπρόσωπος της Σχολής ήταν ο Friedrich August Wolf (1759-1824), ο κριτικός φιλόλογος και εκδότης του ομηρικού έπους (*Prolegomena ad Homerum*).⁸⁵⁰

⁸⁴⁸ Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 196-201.

⁸⁴⁹ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 375-376.

⁸⁵⁰ Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος κάνει λόγο, ανάμεσα στους θιασώτες της αρχαίας ελληνικής παιδείας, για τον πατριάρχη της δοξασίας αυτών Ουόλφιο (Wolf) [...] όσοι ήσαν ενταυτώ γνώσται της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας, οίοι ο Κλόπστοκ (Klopstock), ο Βίλανδ (Wieland) και ο Φοφς (Voss). Όλοι δε οι ποιηταί ούτοι εφήφισαν υπέρ της ενότητος του Ομηρικού έπους. Και ού μόνον ούτοι, αλλά και οι δύο ύπατοι των

B. Οι Ανθρωπιστές (Humanisten)

Η σχολή των Ανθρωπιστών⁸⁵¹ έλαβε δράση σε πολλά μέρη της Γερμανίας καθόλη τη διάρκεια του 18^{ου} αι. Η μορφωτική σκέψη του ανθρωπισμού εκπροσωπείται επάξια μέσα στο ρεύμα των ιδεών του γερμανικού κλασικισμού.

Ο ανθρωπιστής Johann Gottfried Herder⁸⁵² (1744-1803) με καταγωγή από την ανατολική Πρωσία εργάστηκε ως δάσκαλος στην πόλη Riga και υπηρέτησε ως διευθυντής της εκπαίδευσης στη Βαϊμάρη. Παιδαγωγικές του σκέψεις απαντώνται στο έργο του «Journal meiner Reise im Jahr 1769» («Εφημερίδα του ταξιδιού μου στα 1769»). Οι φιλοσοφικές του σκέψεις περιστρέφονται γύρω από την ανθρώπινη ύπαρξη, τη γλώσσα και την ιστορία του ανθρώπου και έχουν μεγάλη βαρύτητα για τη θεωρία της αγωγής και της μόρφωσης. Ως μαθητής του Immanuel Kant έζησε με ιδιαίτερη ένταση τη μετάβαση από την εποχή του διαφωτισμού στην εποχή του Johann Wolfgang v. Goethe, την οποία εξέφραζε τόσο από ανθρωπιστική, όσο και από φιλολογική και φιλοσοφική σκόπια ως κήρυκας της ιδέας του ανθρωπισμού. Η πλούσια φιλοσοφική και ιστορική θεώρηση διαφαίνεται σε σημαντικά έργα της εποχής όπως το έργο «Ακόμη μία φιλοσοφία της ιστορίας για την εκπαίδευση της ανθρωπότητας» (Auch eine Philosophie der Geschichte der Menschheit) στα 1774 και αργότερα στο σύγγραμμά του «Σκέψεις για τη φιλοσοφία της ιστορίας της ανθρωπότητας» (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, 1784 έως 1791). Για τον Herder η ιστορία της ανθρωπότητας αποσκοπεί στη διαμόρφωση της ιστορίας της μόρφωσης ως θεμελιώδους αρχής του ανθρωπισμού. Σε αυτό τον συλλογισμό βασίστηκε αργότερα στη συγγραφή του έργου του «Επιστολές για την προαγωγή του ανθρωπισμού» (*Briefe zur Beförderung der Humanität*) στα 1793. Με τον Herder εγκαινιάζεται μέσα από την «Πραγματεία για την προέλευση της γλώσσας» (*Abhandlung über den Ursprung der Sprache*) στα 1770 η άποψη πως με τον διαφωτισμό η γλώσσα ανάγεται σε μορφωτικό αγαθό και σε ορθολογιστικό μέσο συνεννόησης. Ο Herder ως άνθρωπος της παιδαγωγικής πράξης αναγνωρίζει στη γλώσσα τον βιωματικό χαρακτήρα συνολικά των ψυχικών δυνάμεων. Με τον ανθρωπισμό του Herder γίνεται κατανοητό ένα ιστορικό μορφωτικό ιδεώδες που περιλαμβάνει αξίες (το μετρό στην αγαθότητα, την αλήθεια, τη δικαιοσύνη, την ευσέβεια ή

ποιητών της Γερμανίας, ο Schiller και ο Goethe». Βλ. σχετικά, το σύγγραμμα του Παπαρρηγόπουλου, *Τα διδακτικότερα πορίσματα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. Πελεκάνος, Αθήνα 2015, σ. 4.

⁸⁵¹ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 376.

⁸⁵² Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 283-289.

την άρση κάθε προκατάληψης) προκειμένου να ενισχύεται η προσπάθεια για εύρος και πληρότητα. Στην αρχαιότητα αναγνωρίζει την ύπαρξη μιας ιδιαίτερης μορφωτικής αξίας, αλλά η ιστορική τοποθέτηση προφυλάσσει από το ενδεχόμενο να τη θεωρεί κανείς ως κάτι το απόλυτο. Ο ίδιος τάσσεται υπέρ της διαμόρφωσης με ζωντανό τρόπο αγωγής και διδασκαλίας λαμβάνοντας υπόψη την αυτενέργεια του παιδιού.⁸⁵³ Η μορφωτική ιδέα του Herder αποκτά λοιπόν χαρακτήρα οικουμενικής ευρύτητας και ιδιαίτερα ιστορικής κατανόησης.

Ο Wilhelm von Humboldt (1767-1835) υπήρξε άνθρωπος της παιδαγωγικής πράξης, άξιος ερευνητής της γλώσσας, μεταφραστής θεωρητικός της μόρφωσης και μεταρρυθμιστής της σχολικής εκπαίδευσης. Ενίσχυσε με το έργο του τη δύναμή της μόρφωσης της ατομικότητας ως παιδαγωγικού αξιώματος. Στο βασικό κριτήριο της αυτοδιαμόρφωσης ο Humboldt διαβλέπει ταυτόχρονα την καλλιέργεια της ατομικότητας με σκοπό να ενισχύεται η προσπάθεια για έναν καλύτερο πολιτισμό αφού το άτομο θα αντιλαμβάνεται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τον ίδιο του τον εαυτό. Η αυτενέργεια και η αυτονομία αποτελούν τα πλέον αποφασιστικά γνωρίσματα που ως εκ τούτου αποτελούν τον βασικό άξονα του ενδιαφέροντός του κατά την οργάνωση του πρωσικού εκπαιδευτικού συστήματος. Η ιδέα της ανθρωπιστικής μόρφωσής του ασκεί μεγάλη επιρροή στη διαμόρφωση και των τριών βαθμίδων της εκπαίδευσης. Οι παιδαγωγικές απόψεις του Humboldt για τη στοιχειώδη εκπαίδευση έχουν ως βάση την εργασία πάνω στη μορφή, τον αριθμό και τη μητρική γλώσσα. Στη γυμνασιακή μόρφωση ξεχωρίζει τη γλωσσολογική ή ξενόγλωσση, την ιστορική και την μαθηματική ειδικότητα. Το πανεπιστήμιο τροφοδοτεί αυτή τη διαδικασία με το να προωθεί τη προσωπική αυτενεργό έρευνα στα μεγάλα θέματα της επιστήμης.⁸⁵⁴ Στη μορφωτική ιδέα του Humboldt δίνεται έμφαση στην πορεία προς την ανθρώπινη μόρφωση και τον φιλοσοφικό στοχασμό.

Ο Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832)⁸⁵⁵ ενστερνίζεται ως δάσκαλος την αξία της αυτοδιαφύλαξης του εγώ. Το πρόβλημα της μόρφωσης απασχόλησε σημαντικά τη σκέψη του σε σχέση με τον άνθρωπο και τη βασική αντίληψη της διαμόρφωσης της ύπαρξής του. Μέσα από τα έργα του προβάλλεται η άποψη ότι ο άνθρωπος θα πρέπει να διαπλάσει στην πράξη τον εαυτό του όντας ολοκληρωτικά μέσα στον κόσμο καθώς η πράξη κατ' ουσίαν και όχι η απόλυτη θεωρητική προσέγγιση μπορεί να παρέχει αληθινή μόρφωση. Βασικός στόχος μάθησης για τον Goethe είναι ως εκ τούτου η αρμονική σχέση θεωρίας και

⁸⁵³ Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 285-289.

⁸⁵⁴ Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 292-298.

⁸⁵⁵ Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 298-302.

πράξης. Η ιδέα του ανθρωπισμού και της μόρφωσης προκύπτει στη παιδαγωγική σκέψη του Goethe ως σύνθεση της ατομικής και της κοινωνικής συνιστώσας.

Στον παιδαγωγικό στοχασμό Friedrich Schiller (1759-1805) εγείρεται το αίτημα της βούλησης του λαού και το θεμελιώδες ζήτημα της προσφοράς της τέχνης στη μόρφωση της ανθρωπότητας.⁸⁵⁶ Η σκέψη του στρέφεται στην ιδέα της ηθικής ελευθερίας που αποτελεί την κύρια ιδέα των δραμάτων του. Θεωρεί την τέχνη μεγάλη παιδαγωγική δύναμη που θα οδηγήσει τον άνθρωπο στη διαμόρφωση μιας πραγματικά αρμονικής φυσιολογίας και θα εξυμενίσει την ανθρωπότητα. Στην πνευματική προσέγγιση της αρμονικής ομορφιάς του χαρακτήρα συνιστά τον ύψιστο στόχο κάθε ανθρώπινης μόρφωσης ως το απόλυτο μέτρο του ανθρωπισμού. Στο έργο του «Για την αισθητική αγωγή του ανθρώπου» (*Über die ästhetische Erziehung des Menschen*) στα 1795 αναδεικνύει την αξία της αρμονίας δια μέσου της τέχνης. Για τον Schiller η ροπή του ανθρώπου προς την φύση και η ροπή του προς την λογική θα συμβάλλουν στη στροφή προς το παιχνίδι και στην δημιουργία της τέχνης. Ο Schiller ενισχύει το αίτημα μιας καθολικής λαϊκής αγωγής δια μέσου της τέχνης. Στο ανθρωπιστικό και παιδαγωγικό ιδεώδες του αισθητικού ανθρωπισμού του η ηθική ελευθερία απορρέει από την αναζήτηση της αισθητικής ελευθερίας και της εσωτερικής αρμονίας του ατόμου.

Στον στοχασμό του Κούμα η σχολή των Ανθρωπιστών διαμορφώνει ένα αυτόνομο καθολικό πρόγραμμα μόρφωσης για το οποίο αναφέρει χαρακτηριστικά:

«ήρθε η σπουδή της γραμματικής ότι είναι οχληρόν βάρος της μνήμης, μηδ' είναι δυνατό να μάθουν οι νέοι τας δυνάμεις των λέξεων χωρίς να εξεύρωσι πράγματα, και διά τούτο πρέπει με την γραμματικήν να αναμιγνύονται και επιπόλαιοι γνώσεις των επιστημών ως δυναμωτικά του νοός, και ευκολυντικά της των γλωσσών μαθήσεως, η σχολή των λεγομένων Ανθρωπιστών (Humanisten)».⁸⁵⁷

Οι παλιές γλώσσες (ελληνική, λατινική) ήταν το θεμέλιο της αληθινής παιδείας, γι' αυτό η γνώση τους κρίθηκε άκρως αναγκαία. Τούτη η σκέψη του Niemeyer μεταφέρεται από τον Κούμα αυτολεξεί από τα γερμανικά: «Die alten Sprachen, in (Be)sonderheit die griechische und lateinische sind das Fundament aller wahren Gelehrsamkeit».⁸⁵⁸ Όπως αναφέρεται στην Παιδαγωγία του Niemeyer, η γλωσσική μέθοδος των «φοβερών ελληνικών» δεν ήταν ιδιαίτερα απαιτητική, καθώς δεν προβλέπονταν για εκείνη την εποχή ελληνόφωνοι δάσκαλοι: «Die Sprechmethode kostete keine Anstrengung und ,mit dem gefürchteten

⁸⁵⁶ Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 302-305.

⁸⁵⁷ *Ερμής ο Λόγιος* 18, (15.09.1819), 735-748.

⁸⁵⁸ Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts...*, ό.π., σ. 442· *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 376.

Griechischen‘ was es nun von selbst aus, weil griechisch-sprechende Lehrer nicht zu finden waren». ⁸⁵⁹

Από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αι., προτιμάται η σπουδή της ελληνικής γλώσσας. Σχεδόν όλα τα σχολεία διαθέτουν την Καινή διαθήκη (Neue Testament). Για τη μελέτη των βασικών συγγραφέων της εποχής αναφέρονται μεμονωμένα οι: Θεόφραστος, Όμηρος και Πλουτάρχος. Για τον τελευταίο παραπέμπει, ειδικότερα, σε ζητήματα αγωγής (λ.χ. παιδικής πειθαρχίας / Kinderzucht). Τα ελληνικά διδάσκονταν συστηματικά από οικοδιδασκάλους: (Griechisch wurde mehr in Privatstunden gelehrt). Οι γερμανοί παιδαγωγοί Michael Meander και Laurentius Rhodomann, σύμφωνα με γερμανική πηγή⁸⁶⁰ της εποχής του Διαφωτισμού έγραψαν έργα στα οποία συμπεριέλαβαν ποιήματα του Ομήρου και του Πινδάρου και στράφηκαν στις σπουδές της ελληνικής κλασικής γραμματείας. Είχαν, ωστόσο, λίγες ώρες στα δημόσια σχολεία. Ανεξάρτητα από τις σπουδές θεολογίας, που ήταν σε στενή συνάφεια με το μάθημα των ελληνικών, γινόταν έντονα συζήτηση για την τάση της εκμάθησης των ελληνικών.⁸⁶¹ Ο Κούμας ενίσχυε την άποψη του Niemeyer πως η εκμάθηση μιας γλώσσας συμβάλλει στην εκγύμναση του νου και στην ενεργοποίηση και ανάπτυξη όλων των ψυχικών δυνάμεων. Υπογράμμιζε τη σημασία που απέδιδε ο Niemeyer στα ελληνικά και τα λατινικά συγγράμματα τα οποία αποτελούσαν τη βάση της μόρφωσης. Η μελέτη της Γραμματικής έπρεπε να καθορίζεται από τις γνώσεις Φιλοσοφίας, Ιστορίας και Αισθηματικής. Οι πραγματικές γνώσεις θα πρέπει να έχουν δευτερεύοντα ρόλο, καθώς εμποδίζουν τη πρόοδο των γλωσσών. Η εξάσκηση της ελληνικής και λατινικής γλώσσας συμβάλλουν στην καλή ορθογραφία και παραγωγή γραπτού λόγου. Ωστόσο, προωθούνταν στην πορεία πιο ήπιες αρχές παραμερίζοντας τις απόλυτες τοποθετήσεις. Τα διδασκαλεία των παλαιών γλωσσών έπρεπε να απευθύνονται μόνο στους μορφωμένους. Οι υπόλοιπες τάξεις θα έπρεπε να εστιάζουν στη μάθηση βασικών γνώσεων για την πολιτική κοινωνία: λ.χ. Κατά τον Κούμα «ένας ιατρός, ένας δικηγόρος και ένας παιδαγωγός μπορεί να μην διαθέτουν φιλολογική πολυμάθεια. Όμως θα πρέπει να γνωρίζουν την παλαιά γραμματεία». Εντούτοις, η στείρα απομνημόνευση της Γραμματικής αποτελεί βάρος στη μνήμη μας. Επίσης, είναι αδύνατο να μάθουν οι νέοι με ακρίβεια και ευκρίνεια τα νοήματα των λέξεων, χωρίς να γνωρίζουν τα πράγματα. Οι γνώσεις Γραμματικής θα έπρεπε να αναμειγνύονται με τις απλές επιστημονικές γνώσεις για καλύτερη νόηση και διευκόλυνση της γλωσσικής μάθησης. Οι ωφέλιμες γνώσεις θα προέκυπταν μέσα από την ενασχόληση με τις παλαιές γλώσσες. Η καλλιέργεια των

⁸⁵⁹ Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts...*, ό.π., σ. 440.

⁸⁶⁰ Βλ. σχετικά, Michael Meander, Laurentius Rhodomann, *Von der öffentlichen Erziehung oder dem Unterrichte und der Zucht der Jugend in der allgemeinen Schulen*, Stage 1764, σ. 68.

⁸⁶¹ Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts...*, ό.π., σ. 441, όπου αναφέρεται το σχετικό χωρίο: «Wer jedoch nicht Theologie studierte, sprach sich nach und nach von dem Erlernen des Griechischen gänzlich los».

αισθήσεων και ο φωτισμός των ψυχικών δυνάμεων ήταν βασικοί σκοποί των πρώτων παιδικών μαθημάτων από τα δώδεκα κιόλας έτη.

Ο Niemeayer υπογράμμισε τη σημασία της μεθόδου, η οποία καθορίζει την ποιότητα της παρεχόμενης διδασκαλίας. Ο Κούμας συμφωνούσε με την θέση του Γερμανού παιδαγωγού λέγοντας «και ο μέγιστος Φιλόλογος εμπορεί να είναι ανωφελής και άχρηστος διδάσκαλος, εις το διδάσκειν είναι αναγκαίοι καθολικάί γνώσεις, και προ πάντων Μέθοδος» [Der größte Philologe kann ein sehr schlechter Schulmann sein. Für diesen gehören universelle Kenntnisse und vor allem Methode].⁸⁶² Επομένως, γινόταν αντιληπτό πως ο καλός φιλόλογος όφειλε να διδάσκει με μέθοδο τις καθολικές γνώσεις. Οι παλιοί κλασικοί συγγραφείς δεν ασχολήθηκαν με τους αρχάριους νέους μαθητές. Γι' αυτό χρειάζεται μία συλλογή ωφελιμότερων κι ευκολότερων γνώσεων για την εκπαίδευση των νέων. Οι παλαιές γνώσεις έπρεπε να είναι αντικείμενο διδασκαλίας στα Γυμνάσια αλλά και προϋπόθεση εισαγωγής των νέων στα πανεπιστήμια. Οι ελληνικές και λατινικές ποιητικές συλλογές αποτελούσαν απαρχαιωμένη διδασκαλία. Επικρατούσε η άποψη ότι με τις μεταφράσεις των παλαιών γλωσσών στη γερμανική γλώσσα αναπτυσσόταν η νέα φιλολογία και βελτιωνόταν η ομιλούμενη γλώσσα.

Ο Κούμας επιλέγει να αναφερθεί μεταξύ άλλων σε βασικούς παιδαγωγούς της Σχολής των Ανθρωπιστών,⁸⁶³ όπως ήταν οι: Christoph Cellarius (Κελλάριος, 1638-1707), Salomon Gessner⁸⁶⁴ (Γέσνερος, 1730-1788), Johann Christoph Gottlieb Ernesti (Ερνέστος, 1756-1802), τον συγγραφέα των μύθων του Αισώπου (1781), Christoph Gottlob Heyne (Εϊνος, 1729-1812), κ.ά. Πολλοί κλασικοί συγγραφείς των Γερμανών, όπως οι Hegel⁸⁶⁵ (Εγγελος, 1770-

⁸⁶² Niemeayer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts...*, ό.π., σ. 445· *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 378.

⁸⁶³ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 378-379.

⁸⁶⁴ Για τον Salomon Gessner, που ξεχώρισε με το βουκολικό ποίημα *Der Erste Schiffer in Verse gebracht von Charl Wilhelm Kamler*, Βερολίνο 1789, σ. 27, 53-54, 63, 69, 89 βλ. 1) *Allgemeine Deutsche Biographie* (ADB), τ. 9, Geringswald Gruber, εκδ. Dunder & Humboldt Λειψία 1879, σ. 122-126· 2) Α. Πολίτης, «Τέσσερις αθησαύριστες μεταφράσεις πεζών ποιημάτων του Salomon Gessner (1820)», *Ερηνιστής* 24 (2003), 206-214· 3) *Λόγιος Ερμής* (01.03.1821) 182, 4) Ρωξάνη Αργυροπούλου / Άννα Ταμπάκη, *Τα ελληνικά προεπαναστικά περιοδικά*. Ευρετήρια, Γ. Αθήνα 1983, σ. 315· 5) Γ. Βελουδής, *Germanograecia*. 1750-1944, 1983, ό.π., σ. 46-76· 6) T. Walter, *Ιστορία της Γερμανικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Νίκας, Ελληνική Παιδεία, Αθήνα 2009, σ. 82-87, 92. Για την ιδιαίτερη συμβολή του Gessner στην ιστορία της γερμανικής λογοτεχνίας στο πνεύμα του Διαφωτισμού γίνεται λόγος στο έργο *Σύντομος Γραμματική της Γραικικής Γλώσσης, χάριν της νεολαίας των εν τη Επικρατεία του Καίσαρος ευρισκομένων Γραικών υπό Μιχαήλ Γ. Μποιιατζή. Εν Βιέννη της Αυστρίας. Εκ της Τυπογραφίας Δ. Δαβιδοβίκη*, 1823. Η καινοτόμος Γραμματική της εποχής παρουσιάζεται στο WALZ, 12. (11.02.1814), 185-198: *Γραμματική Ρωμάνικη ήτοι Μακεδονοβλάχικη - Romanische oder Macedonowlachische Sprachlehre. Verfasst und zum ersten Male herausgegeben von Michael G. Bojadschi, öffentlichem griechischen Lehrer der hiesigen Nationalschule*, εκδ. Johann Schnürer, Βιέννη 1813, σ. 228 και τα περιεχόμενα (Vorstücke) του, 16 S. in 8, σ. 185-198, και ιδίως σ. 185 και 189. Σχετικά με το θέμα αυτό, βλ. ειδικότερα, Σοφία Χ. Κουκουβίνου, «Τα εγχειρίδια Γραμματικής στην ελληνική, γερμανική, βλάχικη του Δ.Ν. Δάρβαρη και του Γ.Μ. Μποιιατζή», *Αλιάκμονος Ρους*, τόμ. 2, ΕΔΥΜΕ, Κοζάνη-Καστοριά-Φλώρινα-Γρεβενά (2018), 75-110.

⁸⁶⁵ Ο Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) διαμόρφωσε το δικό του φιλοσοφικό σύστημα που περιέχει σημαντικές παιδαγωγικές σκέψεις και απόψεις για την αγωγή και τη μόρφωση στην περιοχή του κρατικού εκπαιδευτικού συστήματος. Πέρα από το νοητικό προσανατολισμό του διαφωτισμού αντιλαμβάνεται

1831), Herder (Έρδερος), Wieland (Βεϊλάνδος), ακόμη πολλοί Φιλολόγοι, όπως οι Schneider (Σνεδέρος), Riemer (Ρεϊμέρος), Friedrich Gottlob Haase (Άσιος), με συγγραφικό έργο του τις εκδόσεις του Ξενοφώντα (1833) και του Θουκυδίδη (1840), Christian Friedrich Wilhelm Jacobi⁸⁶⁶ (Ίάκωβος, 1764-1847), με ιδιαίτερη συμβολή στην ελληνική ανθολογία (Ευριπίδη, Δημοσθένη), Friedrich Nietzsche (Νιτίσιχος, 1844-1900), τον θαυμαστή της ελληνικής μυθολογίας (Απόλλων, Διόνυσος), Füge (Φύγειος), Friedrich Gedike (Γεδίκιος, 1754-1803), τον συγγραφέα του έργου *Aristoteles und Basedow* (1779), Bröder (Βρόϊδερος), Karl Friedrich Hermann (Ερμάνος), τον συγγραφέα πλατωνικών διαλόγων, κ.α.⁸⁶⁷

Γ. Οι Φιλανθρωπιστές (*Die Philanthropisten*)

Στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, εμφανίζεται το ρεύμα των Φιλανθρωπιστών. Οι παιδαγωγικές θεωρίες του ιδρυτή της σχολής Johann Heinrich Basedow (1723-1790) είχαν έκδηλη απήχηση στη παιδαγωγική σκέψη του Κούμα. Ο Niemeyer αναγνώριζε καλά τα λάθη που γίνονται τόσο στη δημόσια, όσο και στην ιδιωτική εκπαίδευση. Στη πραγματεία του περί πρακτικής φιλοσοφίας (*Praktische Philosophie*, 1758) παρουσίαζε την παιδαγωγική σκέψη του μέσα από υποδείξεις για καλύτερη εκπαίδευση.⁸⁶⁸ Οι αρχές της Παιδαγωγικής των Φιλανθρώπων⁸⁶⁹ στρέφονταν γύρω από την αναγκαιότητα των σχολικών μεταρρυθμίσεων και βελτιώσεων⁸⁷⁰. Η γλωσσική μέθοδος διδασκαλίας θεωρείται πλέον βλαβερή για τη

ως βασικό καθήκον του κάθε ανθρώπου να καθιστά τον εαυτό του όργανο του όλου. Για τον Hegel η αγωγή προσφέρεται στον άνθρωπο υπό την προϋπόθεση της διαμόρφωσής της μέσα στα πλαίσια της ιστορικής και πολιτισμικής κοινότητας και με στόχο την προσαρμογή σε αυτήν. Ο παιδαγωγός καλείται να μάθει στο παιδί να καλλιεργεί την ικανότητα της αντικειμενικότητας καθώς λόγω της επαφής του με τη φύση συνδέεται άμεσα με την τάση της διαφύλαξης της υποκειμενικότητάς του. Με τον διαφωτισμό συνίσταται το παιδαγωγικό φαινόμενο της αρχικής μάθησης. Η καλλιέργεια της καθαντό φιλοσοφικής σκέψης μπορεί να προωθηθεί δια μέσου του πανεπιστημίου ενώ η αποστολή του σχολείου στον παιδαγωγικό στοχασμό του Hegel ορίζεται πάνω στην καθιέρωση της αφηρημένης μηχανιστικής μάθησης. Ο αντικειμενικός παράγοντας στη φιλοσοφική σκέψη του Hegel ανάγει τη σημασία του ρόλου που παίζει το σχολείο ως διαδικασία σύνδεσης της ατομικής ζωής στα πλαίσια της οικογένειας και της ευρύτερης συνάφειας της ζωής. Βλ. σχετικά, Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 314-318.

⁸⁶⁶ Αναφέρω σε αυτό το σημείο το έργο του Fr. Jacobi, *Elementarbuch der griechischen Sprache für Anfänger und Geübtere Erster Theil*, Jena 1817 για την εκμάθηση της ελληνικής ως ξένης γλώσσας σε αρχαρίους. Βλ. σχετικά, *Allgemeine Literatur-Zeitung* (ALZ), Nr. 73, (1817), 579-580.

⁸⁶⁷ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 379.

⁸⁶⁸ Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts...*, ό.π., σ. 459-Πβ. *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 378.

⁸⁶⁹ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, τ. 4, ό.π., σ. 379-381.

⁸⁷⁰ Για την διδασκαλία των μεταρρυθμιστών φιλανθρωπιστών εκπαιδευτικών κατά την περίοδο του γερμανικού Διαφωτισμού και την παιδαγωγική δράση τους στο περίφημο πρότυπο σχολείο Phianthropinum στην πόλη Dessau παραπέμπω στην ακόλουθη μελέτη: Εύη Πετροπούλου, «Γερμανικές επιρροές στον περιοδικό Τύπο για παιδιά κατά το β' ήμισυ του 19ου αιώνα. Η περίπτωση της *Διάπλασης των Παίδων*», Ελληνικότητα και Ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'Εθνικός χαρακτήρας' στον 19ο αιώνα, Τόμ. Β', Πρακτικά Συμποσίου Επιμέλεια: Άννα Ταμπάκη – Ουρανία Πολυκανδριώτη, ΕΙΕ, ΙΙΕ, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Αθήνα 2016, σ. 343-354, ιδίως σ. 343-344, 348-349, 351. Σύμφωνα με την Εύη Πετροπούλου, «το τρίπτυχο 'αυτόνομη σκέψη', 'αγάπη για τον άνθρωπο', 'ανοχή για τα θρησκευτικά, πολιτικά (και λοιπά)

νεολαία, καθώς η αποστήθιση των δυσνόητων λέξεων «αρρωσταίνει τον εγκέφαλο». Η σωματική αγωγή έπρεπε να παρέχεται με τον παραδοσιακό τρόπο και να θεωρείται άκρως απαραίτητη, γιατί ενισχύει και διαμορφώνει ορθά τη σωματική διάπλαση. Η πνευματική αγωγή συνέβαλε στον εξανθρωπισμό των παιδαγωγουμένων, οι οποίοι εκτός από μορφωμένοι, ευγενείς και τεχνικά καταρτισμένοι πρέπει να μυηθούν στο πνεύμα του κοσμοπολιτισμού.

Ο Κούμας θα αναφερθεί στην ορθή χρήση «των ποινών και των βραβείων» προς τους μαθητές, ώστε να μην νιώσουν ταπείνωση, ούτε αλαζονεία. Παράλληλα, θα πρέπει να γίνεται με ευχάριστο τρόπο η διδασκαλία της πίστης και της ηθικής, ώστε να ενισχύεται η τάση για φυσική ελευθερία και να λαμβάνεται η αγωγή της αγαθοσύνης. Τα παιδιά είναι από τη φύση τους αγαθά και φιλόφρατα, ενώ ο κίνδυνος της βίας παραμονεύει. Η φιλανθρωπία πρέπει να είναι ο απώτερος σκοπός αγωγής. Στην αγωγή των παιδιών θα πρέπει να δίνεται έμφαση στη φύση παρά στη τέχνη. Τα ευγενικά ήθη και έθιμα μπορούν να αποκτηθούν από τα παιδιά σε μία πιο ώριμη ηλικία, εφόσον δεν αντιστοιχούν στη παιδική τους φύση. Το θέμα είναι τα παιδιά «να μην φθείρονται από την διδασκαλία που δεν αντιστοιχεί στις ανάγκες τους». Σύμφωνα με τον Comenius θα πρέπει τα παιδιά να διδάσκονται κατά βάση για τις αισθήσεις τους και έπειτα για αφηρημένες έννοιες. Επιπλέον, η γλωσσική διδασκαλία θα πρέπει να διδάσκεται ως μέσο και όχι ως αυτοσκοπός. Τα παιδιά πρέπει να μαθαίνουν ωφέλιμα πράγματα (Nützlichkeit), χωρίς να επιβαρύνονται οι μαθητές με βιβλία κλασικών συγγραφέων (Χρηστομάθειες) και αποσπάσματα της Αγίας Γραφής.

πιστεύω του'», αποτέλεσε τη βάση της εκπαιδευτικής διαδικασίας των Γερμανών φιλανθρωπιστών. Η εκπαίδευση στο *Philanthropinum* εστίαζε στην αγωγή του παιδιού, προκειμένου να λάβει γνώσεις για τον κόσμο των ενηλίκων και να ενισχυθεί με δεξιότητες για την μετέπειτα εξέλιξη της ζωής του. Στο διαφωτιστή παιδαγωγό Joachim Heinrich Campe (1746-1818) απηχούν οι ιδέες του Rousseau που υποστήριζε την αντίληψη της προσαρμογής της 'παιδικής λογοτεχνίας' στις 'νοητικές δυνατότητες' και στις 'ηθικές ανάγκες των παιδιών'». Επιπλέον, στη μελέτη αυτή παρουσιάζεται ως τεκμηριωμένη θέση ότι «η ιδεαλιστική φιλοσοφία της εποχής του Διαφωτισμού στον γερμανόφωνο χώρο (των Kant, Fichte, Hegel και Schelling) καθόρισε τις μετέπειτα παιδαγωγικές αντιλήψεις στις θεωρίες των φιλανθρωπιστών και των νεοανθρωπιστών, όπως την ανακάλυψη των ιδιαίτερων τάσεων και δυνατοτήτων του μαθητή και την ενίσχυσή τους μέσω της μεταφοράς γνώσης και στοιχείων του πολιτισμού, προκειμένου ο μαθητής να μπορέσει να αναπτύξει με αυτενέργεια την προσωπικότητά του, να αποκτήσει συνειδησιακή ενότητα και αυτοσυνειδησία. Οι φιλανθρωπιστικές επιρροές, όπως η 'διδασχία μέσω της απόλαυσης' γίνονται, μάλιστα, ευδιάκριτες στην ύλη του περιοδικού *Διάπλασης των Παίδων* που, σύμφωνα με την Βίκυ Πάτσιου, επιβεβαιώνεται η πρόθεση του εν λόγω περιοδικού να καταλήγουν συχνά τα σύντομα αφηγηματικά κείμενα σε ηθικά διδάγματα. Για μια ενδελεχή ανάλυση του θέματος, βλ. αναλυτικά, Βίκυ Πάτσιου, *Η Διάπλασις των Παίδων (1879-1922). Το πρότυπο και η συγκρότησή του*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Αθήνα 1987, σ. 36. Αξίζει να αναφέρουμε τέλος τη στενή σχέση του εκπαιδευτικού και Διευθυντή του περιοδικού *Διάπλασης των Παίδων* με την παιδαγωγική του γερμανικού Διαφωτισμού. Προς επίρρωσιν του θέματος, η Ουρανία Πολυκανδριώτη, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η συγγραφέας Ε. Πετροπούλου, κάνει λόγο σε σχετική μελέτη της για τις γερμανικές επιδράσεις στη σκέψη και το έργο του Κουρτίδη όπου συνοψίζονται στην αξία που αποδίδει στην αυτογνωσία και στην αυτενέργεια, τόσο σε ατομικό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Σε σχέση με την ιδιαίτερη συμβολή που συντελείται στις παιδαγωγικές αρχές της *Διαπλάσεως*, βλ. ακόμη Βίκυ Πάτσιου, «Τα πρόσωπα του παιδιού στην πεζογραφία (1880-1920)», *Δωδώνη*, Αθήνα – Γιάννενα 1991 και Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης, *Θέματα Παιδικής Λογοτεχνίας*, Πορεία, Αθήνα 2001, σ. 61-137.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφέρουμε, ότι ο βασικότερος εκπρόσωπος των Φιλανθρωπιστών Joachim Heinrich Campe (Κάμπιος, 1746-1818), ήταν ταυτόχρονα και συγγραφέας παιδικών συγγραμμάτων, όπως ομολογεί ο Κούμας: «Τα συγγράμματά του αποβλέπουν την αγωγή των παιδών και κορασίων, όλα ηθικώτατα και γλαφυρώτατα. Ωστόσο, δεν ήταν όλα τα γερμανικά βιβλία για παιδιά ικανά να δώσουν την όποιαν υπόσχονται ωφέλειαν». Έτσι, δημιουργείται πρόσφορο έδαφος και αύξηση της εκδοτικής δραστηριότητας για παιδικά βιβλία με σκοπό τη χρησιμότητά τους για τη μελλοντική ζωή.⁸⁷¹

Δ. Οι εκλεκτικοί Παιδαγωγοί (Die Eklektiker)

Οι δάσκαλοι του ρεύματος των εκλεκτι(κι)στών στη Γερμανία δεν πείθονταν από τις αρχές και τα αξίες των συγγραμμάτων των προκατόχων τους και επεδίωκαν να θέσουν πιο στέρεες βάσεις στα εκπαιδευτικά πράγματα της εποχής. Ήταν βαθιά πεπεισμένοι πως η *Φραγκιακή σχολή* απέτυχε να αναδείξει ενάρετους άνδρες και θεοσεβούμενους. Τα μαθήματα, στο πνεύμα της διδασκαλίας του ανθρωπισμού, δεν διατήρησαν την αυστηρά διαφορετική τους σημασία. Ο *Βασεδοβιακός φιλανθρωπισμός* (Basedow) κατακρίνεται από τους ανθρωπιστές έναντι των άλλων μεθόδων για την ωφελιμότητα και χρησιμότητά του. Έτσι, εμφανίζονταν οι εκλεκτικοί παιδαγωγοί,⁸⁷² οι οποίοι υποστήριζαν πως «πάντα πρέπει να δοκιμάζουμε να κατέχουμε το καλό». Πιστός σε αυτό το αξίωμα εμφανίστηκε ο J. G. Sulzer (1719-1779), ο οποίος συνέβαλε σημαντικά στη συλλογή παιδικών εγκυκλοπαιδειών με το έργο του *Kurzer Begriff aller Wissenschaften* (1746).⁸⁷³ Άλλοι αξιόλογοι εκλεκτικοί παιδαγωγοί υπήρξαν ο J. P. Miller από τη Γοτίγγη, ο συγγραφέας του παιδαγωγικού έργου *Grundsätze einer weisen und christlichen Erziehungskunst* (1769) και ο Johann Heinrich Voss⁸⁷⁴ (1751-1826) από τη Λειψία, εμφορούμενοι από το πνεύμα του στοχασμού της Φιλοσοφίας του Kant στα παιδαγωγικά ζητήματα.⁸⁷⁵

Κοινή πεποίθησή τους ήταν ότι «πολλοί εφήρμοσαν την Καντιακήν Φιλοσοφίαν εις τας παιδαγωγικάς μεθόδους των, αυτού δε του Καντίου η μικρά παιδαγωγική εφάνη μετά τον θάνατον του».

⁸⁷¹ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 380-381.

⁸⁷² *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 381.

⁸⁷³ Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts...*, ό.π., σ. 466-467.

⁸⁷⁴ Ο Johann Heinrich Voss (1751-1826) επιδόθηκε σε μεταφράσεις γερμανικής ποίησης και προσωδίας. Ξεχώρισε για τις ποιητικές αποδόσεις των έργων της Οδύσσειας (1781) και της Ιλιάδας (1793), ποιημάτων του Ησίοδου, του Θεόκριτου και του Αριστοφάνη. Κατά βάση, η εκπόνηση της μετάφρασης του Ομήρου σε αλεξανδρινούς τονικούς στίχους και γλώσσα ομαλή και πλούσια με μέτρο αρμονικό θα τον καταστήσει παγκοσμίου φήμης.

⁸⁷⁵ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 382.

Στο φιλοσοφικό σύστημα του Immanuel Kant (1724-1804), με το οποίο ανέδειξε τον διαφωτισμό της εποχής του αποκτά ιδιαίτερη σημασία η θεωρία του στην ιστορία της παιδείας.⁸⁷⁶ Στα πλαίσια του γερμανικού ιδεαλισμού η ιδέα του «Καθήκοντος» (Pflicht) που δεν συνάδει με την ιδέα του ωφελιμισμού και του ευδαιμονισμού στην αστική ηθική του διαφωτισμού ενισχύεται από την ιδέα του ανθρωπισμού που γίνεται σημαντική σε ότι αφορά τη μορφωτική και την παιδαγωγική διαδικασία. Οι παραδόσεις του στο έργο του «Για την παιδαγωγική» (*Über die Pädagogik*) που εκδόθηκαν το 1803 στο σύνολό τους εντάσσονται στο πνεύμα του γερμανικού Διαφωτισμού και στα περιεχόμενα του έργου διαπιστώνονται θεμελιώδεις παιδαγωγικές απόψεις. Ο Kant μεταβαίνει από την παλιά ορθολογιστική μεταφυσική και την γνώση του νου στην περιοχή των αισθήσεων. Στο έργο του «Κριτική του καθαρού λόγου» (*Kritik der reinen Vernunft*) στα 1781 πραγματεύεται τους νόμους σε συνάρτηση με τα όρια της γνώσης. Στην «Κριτική του πρακτικού λόγου» (*Kritik der praktischen Vernunft*) στα 1788 προβάλλει το νόμο του ηθικού χρέους. Απαιτεί από τον άνθρωπο να αναζητά την τάξη όχι μόνο στον κόσμο των αισθήσεων, αλλά και μέσα στον ίδιο του τον εαυτό ως πολίτης. Ως φυσικό και ηθικό έλλογο ον οφείλει να ακολουθήσει τον ηθικό νόμο. Η έννοια του «Καθήκοντος» που αποτελεί την ύψιστη αρχή ζωής κάθε ηθικότητας στον άνθρωπο παρουσιάζεται στον Kant ως «κατηγορική προστακτική» και δεν συμφωνεί με τις παρορμήσεις του ανθρώπου. Δια μέσου της ηθικής αγωγής αποκτά ο άνθρωπος προσωπική ελευθερία αξιοπρεπή προσωπικότητα. Για τον Kant το κράτος δικαίου και κοινωνία αποτελούν μέσα αγωγής και εκπαίδευσης για τον άνθρωπο και εκτιμάται για τις ατομικές ελευθερίες του. Από την έννοια του «καθήκοντος» απορρέουν σημαντικές συνέπειες για την παιδαγωγική. Η αγωγή της ηθικότητας που προκύπτει από την προσπάθεια υπακοής στον ηθικό νόμο θα δώσει τη δυνατότητα στον άνθρωπο να διασφαλίσει στην πράξη την ηθικά αυτόνομη προσωπικότητα του δια μέσου του πρώιμου εθισμού στο καθήκον και στη πειθαρχία.

1.2. Η Παιδαγωγία του Κ.Μ. Κούμα

Α. Η Καθαρά Παιδαγωγική

Η αναγκαιότητα της καλλιέργειας της επιστήμης της παιδαγωγίας επισημαίνεται σε όλα τα ευρωπαϊκά έθνη την εποχή του Διαφωτισμού. Τα παιδαγωγικά συγγράμματα ξεκίνησαν να

⁸⁷⁶ Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 306-308.

γράφονται περίπου ένα αιώνα νωρίτερα από την εποχή του Κούμα. Σε όλα τα πανεπιστήμια της Γερμανίας την ίδια περίοδο υπάρχει έδρα για το μάθημα της Παιδαγωγικής επιστήμης. Ο Έλληνας λόγιος αντιλήφθηκε την απουσία ενδιαφέροντος από ομογενείς να μεταφράσουν τουλάχιστον κάποια έργα αγωγής των Ευρωπαίων σοφών. Γι' αυτόν τον λόγο προσέθεσε στο τέλος της φιλοσοφικής πραγματείας του ένα είδος επιμέτρου, το οποίο στηρίχθηκε σε ερανισματικές μεταφράσεις παιδαγωγικών από τα γερμανικά, δηλαδή, αυτές του Niemeyer και του Pölitz.

Η έννοια της Παιδαγωγίας συνδέεται με την απόκτηση εμπειριών, το βαθμό εξέλιξης και ωριμότητας του ατόμου, την καλλιέργεια των ψυχικών και σωματικών δυνάμεών του, την αναγωγή του ανθρώπου σε αγαθό και ενάρετο και την αναγκαιότητα λήψης αγωγής.⁸⁷⁷ Υπέρτατος σκοπός αγωγής του ανθρώπου φέρεται να είναι η διαμόρφωση μιας ζωής εναρμονισμένης με τη φύση του, για να οδηγηθεί στην τελειότητά του. Επιπρόσθετος σκοπός αγωγής φέρεται η διδασκαλία της φιλανθρωπίας για την ισόρροπη και αυτόνομη ανάπτυξη όλων των σωματικών και πνευματικών διαθέσεων και ικανοτήτων. Η ζωή στη πόλη καθιστά, πλέον, αναγκαία τη διαπαιδαγώγηση του πολίτη, με την προϋπόθεση να διαθέτει μία αγαθή προσωπικότητα. Η σκόπιμη διδασκαλία και καλλιέργεια των σωματικών και πνευματικών δυνάμεων για την κατάλληλη προετοιμασία στη πολιτική ζωή, συμπληρώνουν τις βασικές δομές της νέας επιστήμης. Έτσι, θεμελιώνεται η Παιδαγωγική ως «επιστήμη, η οποία θέτει τις αρχές και τους κανόνες κατά τους οποίους ο άνθρωπος εκπαιδεύεται σωματικά και ψυχικά από την παιδική του ηλικία, με απώτερο σκοπό να γίνει αγαθός άνθρωπος και πολίτης».

Ο Κούμας παραθέτει στο επίμετρο της Παιδαγωγίας του σκέψεις για μία πιο οργανωμένη εκπαίδευση των Νεοελλήνων με την ουσιαστική συνδρομή των θεωριών της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού. Πιο συγκεκριμένα, το πρώτο μέρος στη θεωρία του περί καθαρής Παιδαγωγικής «μας διδάσκει εν γένει ποίαν παιδευσιν επιδέχεται ο άνθρωπος από παιδί μαζί με όλες τις αρχικές ικανότητές του, ώστε να γίνει αρμόδιος εις αυτόν τον σκοπόν».⁸⁷⁸ Η ανάπτυξη των σωματικών και πνευματικών δυνάμεων θα πρέπει να οδηγεί στην ηθική τελειότητα και στο χρήσιμο κοινωνικό βίο. Η ολοκληρωμένη προσωπικότητα του παιδιού θα πρέπει να συνδυάζει την άσκηση του σώματος και του πνεύματος, θεωρητικά και πρακτικά.

Η εξέταση των έμφυτων προδιαθέσεων του παιδιού μέσω της διαπαιδαγώγησής του και ο τρόπος ανάπτυξης της διδασκαλίας του επιμερίζουν την Παιδαγωγική σε *καθαρά ή κυρίως παιδαγωγική* και σε *εφηρμοσμένη ή διδακτική και μεθοδική*. Η *καθαρά Παιδαγωγική*

⁸⁷⁷ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, τ. 4, ό.π., σ. 295-297.

⁸⁷⁸ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 301-302.

εμπλέκεται με τη διαδικασία διαπαιδαγώγησης των σωματικών και ψυχικών δυνάμεων, ώστε οι μαθητές να καταστούν *ενεργοί και χρήσιμοι* στην κοινωνική ζωή. Η *εφηρμοσμένη Παιδαγωγική* περιλαμβάνει τη διδακτέα ύλη και την κατάλληλη μεθοδολογία, γι' αυτό ονομάζεται *διδασκτική και μεθοδική* ενώ η πρώτη *κυρίως παιδαγωγική*. Ειδικότερα, το πρώτο μέρος (κυρίως παιδαγωγική) ασχολείται με τον ίδιο τον παιδαγωγούμενο και την καλλιέργεια των ψυχικών και σωματικών δυνάμεων, για να είναι ενεργός, τέλειος και χρήσιμος πολίτης στο κοινωνικό βίο του. Το δεύτερο μέρος (διδασκτική και μεθοδική) δίνει έμφαση στην ύλη των γνώσεων και τη μέθοδο διδασκαλίας:

«Τα ειρημένα όρθια μαθήματα, απαραίτητα για τον κάθε άνθρωπο, ο οποίος θέλει να περιπατήσει ανθρωπίνως το στάδιον της ζωής ταύτης, πρέπει να διδάσκονται οι παίδες εις τα λεγόμενα κανονικά σχολεία ή, ως τα λέγομεν ημείς, κοινά σχολεία.⁸⁷⁹ Του πρώτου βαθμού τα διδασκαλεία δίδουσιν εις τα αρχάρια παιδιά τας γνώσεις, αι οποίαι είναι απαραίτητως αναγκαίαι εις πάντα άνθρωπον, όστις συζεί πολιτικώς με τους ομοίους του [...]. Τα διδασκαλεία των ειρημένων μαθημάτων ονομάζουσιν οι Ευρωπαίοι κανονικά (Γερμανιστί, Normalschulen) και ημείς εμπορούμεν να τα ονομάσομεν κοινά σχολεία».⁸⁸⁰

Όλα όσα για τον Κούμα σχηματίζουν τον πυρήνα της ονομαζόμενης παιδαγωγικής επιστήμης, ορίζονται από τον Έλληνα λόγιο ως έκθεση των αρχών και των κανόνων, σύμφωνα με τους οποίους το παιδί εκπαιδεύεται σωματικά και ψυχικά, ώστε να γίνει αγαθός άνθρωπος και πολίτης. Η αυτόνομη βάση του αντικειμένου και των σκοπών της παιδαγωγικής την καθιστά χωριστή φιλοσοφική επιστήμη. Σε αυτήν εφαρμόζονται οι αρχές της *καθαρής πρακτικής φιλοσοφίας*, που αναφέρονται στο εμπειρικό αντικείμενο της παιδαγωγίας του παιδιού και γι' αυτό ονομάζεται *εφηρμοσμένη*.⁸⁸¹ «Αγαθόν ή ενάρετον» ονομάζεται ο άνθρωπος όταν οι «ιδιότητες ή έξεις του ενεργούσι συμφώνως με τον σκοπόν του. Και επειδή αι εξωτερικώς ενεργούσαι εις τον άνθρωπον αιτία ονομάζονται αγωγή. Και ό,τι μεν σωματικώς είναι αναγκαία η αγωγή εις τον άνθρωπον γίνεται από την βρεφικήν του κατάστασιν, «ήτις έχει χρείαν ξένης βοήθειας υπέρ πάντα τα άλλα ζώα. Πνευματικώς δε, το βλέπομεν με την καθημερινήν πείραν, ότι τόσον μεγάλην αγωγής χρείαν έχει ο άνθρωπος, ώστε χωρίς αυτής χάνονται και αφανίζονται παντελώς αι ψυχικάί του δυνάμεις. Και κατά τα δύο λοιπόν είναι απαραίτητος εις τον άνθρωπον αγωγή εκτελούμενη συμφώνως με τον σκοπόν του. Επειδή δε σκοπός υπέρτατος και ύστατος του ανθρώπου είναι να ζη ως αρμόζει εις την φύσιν του, αρμόζει δε εις αυτόν η πράξις του αγαθού ηγούν η αρετή. Εάν εξώμεν εκτός της πολιτικής κοινωνίας, η αγωγή έπρεπε μόνον να μας διδάξη την φιλανθρωπίαν, την οποίαν έπρεπε να μας αναπτύξη καθ' όλας τας σωματικάς και πνευματικάς ημών διαθέσεις και δυνάμεις βαλλομένας εις αρμονικήν τινά ισορροπίαν. Αλλά επειδή ζώμεν εις τας πόλεις,

⁸⁷⁹ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 334-335.

⁸⁸⁰ *Ερμής ο Λόγιος* 18 (15.09.1819), 730-748.

⁸⁸¹ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 297-298.

διά τούτο είναι αναγκαίον να παιδαγωγῆται ὁ ἄνθρωπος ὄχι μόνον «καθὸ ἄνθρωπος, ἀλλὰ και καθὸ πολίτης. Στα μαθήματα αγωγῆς περιλαμβάνεται τὸ τῆς σκοπίμου διδασκαλίας και σε αὐτὰ τῶν ἀρμοδίων γυμνασίων ζητήματα περὶ τῶν πνευματικῶν τοῦ νέου δυνάμεων».

Στὸ πρῶτο μέρος τῆς *Καθαρᾶς Παιδαγωγικῆς* (Κεφ. Α΄)⁸⁸² ἀναφέρονται οἱ σκοποὶ αγωγῆς και τὰ καθήκοντα γονέων. Πιο συγκεκριμένα, ἡ σωματικὴ, θεωρητικὴ και πρακτικὴ αγωγή, ἀνατροφή τῶν παιδιῶν, ἡ ὁμόφωνη ἀσκήση διαπαιδαγώγησης ἀπὸ γονεῖς πρὸς παιδιά, ἡ ἀσκήση παιδαγωγίας ἀπὸ ἱκανοὺς παιδαγωγούς και οἰκοδιδασκάλους μετὰ ἀπὸ ὀρθὴ ἐπιλογή τῶν γονέων, ἡ διαρκῆς ἐπίβλεψη τῆς φυσικῆς και ἠθικῆς κατάστασης τῶν παιδιῶν. Ἐπειδὴ ἡ ἀρχὴ και ἡ ρίζα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι οἱ γονεῖς, καθὼς αὐτοὶ συμβάλλουν στὸν ὑψιστὸ βαθμὸ στὴν ἀγαθὴ ἢ κακὴ αγωγή τῶν τέκνων, θα πρέπει να τεθοῦν τὰ καθήκοντά τους γιὰ τὴν ἐκπλήρωση αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ: Ὁ Κούμας ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ: «Χρέος τῶν γονέων εἶναι να ἀνατρέφουν τὰ τέκνα τους ὄχι μόνον σωματικά, ἀλλὰ και πνευματικά και οἱ καλὰ ἐνημερωμένοι γονεῖς να ἐκτελοῦν ὅλα ὅσα προβλέπονται γιὰ τὴν ἀγαθὴ αγωγή τῶν τέκνων». Οἱ γονεῖς πρέπει να συμφωνοῦν γιὰ τὴν αγωγή τῶν παιδιῶν τους, καθὼς ἡ διαφωνία τὰ βλάπτει. Ἡ ἀρμονικὴ συνύπαρξη τῶν γονέων ἀνάγει τὰ περὶ ἀνατροφῆς φρονήματα μέσα ἀπὸ τὴν ἐπιλογή διαφορετικῶν ἰδεῶν και ἀντιλήψεων. Ἡ συνεργατικὴ διάθεση και ἡ ἰσομερῆς χρονικὴ ἐνασχόληση με τὰ παιδιά θα ἐπιτρέψει τὴ σωστὴ μεταχείριση ὅλων τῶν δυνατῶν μέσων ἐκπαίδευσης. Ἐπομένως, οἱ θεωρητικὲς και ἠθικὲς τελειότητες γίνονται ἡ μέγιστη κληρονομία, τὴν ὁποία ἐπιθυμοῦν να παραδώσουν με αὐστηρότατη ουδετερότητα στα παιδιά τους, γιὰ να μὴ διαφέρουν ἐξωτερικὰ ἢ ἐσωτερικὰ.

Στις μεγαλύτερες τάξεις ἀναλαμβάνουν οἱ παιδαγωγοὶ και οἱ οἰκοδιδάσκαλοι τὴν αγωγή τῶν τέκνων. Οἱ γονεῖς οφείλουν να συμφωνήσουν στὴν ἐπιλογή τοῦ κατάλληλου διδασκάλου και να τὰ παραδώσουν σε ἀξία παιδαγωγικὰ χέρια. Βασικὴ προϋπόθεση εἶναι ὁ σεβασμὸς τῶν παιδιῶν πρὸς τὸν πατέρα να μεταφερθεῖ στὸ πρόσωπο τοῦ δασκάλου. Ὁ μισθὸς τοῦ δασκάλου θα πρέπει να εἶναι ἀνάλογος τῶν κόπων τοῦ ἐνὼ οἱ γονεῖς οφείλουν να φροντίζουν γιὰ μίαν ὁμαλὴν συνεργασία μαζί του, ὥστε να μὴ διαταράσσουν τὴν εὐαισθησία του. Οἱ τελευταῖοι θα πρέπει να λειτουργοῦν ὡς συμπαραστάτες στὸ ἔργο τοῦ δασκάλου και να παρατηροῦν ἀδιάκοπα τὴ φυσικὴ και ἠθικὴ κατάσταση τῶν παιδιῶν. Με ἐπιείκεια και συγκατάβαση να κρίνουν τὸ διδασκαλικὸ ἔργο και να ἐπιβλέπουν τὴν ἐργασία του. Ὁ Κούμας θα προτείνει τὴ λύση να φοιτοῦν τὰ ἀγόρια στα δημόσια γυμνάσια ὅταν μεγαλώνουν, παρά να καταφεύγουν σε οἰκοδιδάσκαλους. Ἡ σωματικὴ αγωγή περιλαμβάνει τὸ σύνολο τῶν κανόνων γιὰ σωματικὴ ἀσκήση και πνευματικὴ υγεία, με σκοπὸ τὴν χρησιμότητά του στὴ κοινωνικὴ ζωὴ. Ἡ σχέση που ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ σῶμα ὡς ὄργανο και στὴν ἀόρατη ὑπαρξὴ του κρίνεται ἰδιαίτερα ἀπαραίτητη. Ἐπίσης συνιστάται μίαν σειρὰ

⁸⁸² *Σύνταγμα Φιλοσοφίας ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα, ὁ.π., σ. 297-300.*

από σωματικές ασκήσεις, οι οποίες να αναδεικνύουν συνολικά, επιτηδευμένα και εύχρηστα κάθε σκοπό αγωγής, τόσο για την οικογενειακή ζωή, όσο και για τον πολιτικό βίο.

Όπως αντιλαμβάνεται ο Κούμας, η πρώτη τροφή του βρέφους, το γάλα, προσφέρει σε αυτό μεγάλη ευτυχία εάν το βρίσκει «εις το στήθος φιλόστοργου και υγιαινούσης μητρός». Απαραίτητη είναι μετά από τον απογαλακτισμό του βρέφους η σκληραγωγή του για να ανταπεξέρχεται στις μεταβολές των καιρών και να μην το βλάπτει κάποια εξωγενής συνθήκη στη ζωή του. Η ελεύθερη αναπνοή σε καθαρό αέρα θα ενισχύσει κι άλλες σωματικές δυνάμεις όπως τον πνεύμονα και το στήθος. Το παιδί οφείλει να αγαπά την καθαριότητα και την επιμελή φροντίδα του σώματος. Ο ύπνος του μικρού παιδιού πρέπει να ρυθμίζεται τακτικά και να καλύπτεται σε λογικό πλαίσιο. Η ενδυμασία του πρέπει να περιλαμβάνει λεπτά ενδύματα. Οι εργασίες που θα αναλαμβάνει πρέπει να προβάλλονται με παιγνιώδη μορφή και να καλλιεργείται η φίλεργη κλίση του, ώστε να εργάζεται με τη θέλησή του. Τα παιδιά (5 έως 6 ετών) είναι ικανά να απασχολούνται δημιουργικά με διαλείμματα ανά 3 ώρες την ημέρα και στα 7 έως 10 έτη μπορούν να τα κατανέμουν σε λιγότερο χρόνο (4 με 5 ώρες). Ο νέος πρέπει να εξοπλίζεται με αρετή και σεμνότητα και να φυλάγεται από κάθε αφορμή. Στη φάση της εφηβείας θα πρέπει να διδάσκεται με εμβριθεία ο σκοπός της φύσης του παιδιού και η διατήρηση του γένους του. Σε περίπτωση παρεκτροπής του νέου σε ατοπήματα οφείλει ο ίδιος να επανέρχεται με σωφροσύνη για να αποδεικνύει τη φιλαλήθεια και τη φιλανθρωπία του και την μεταξύ αυτών προϋποτιθέμενη ειλικρίνεια, τα φυσικά και κακά αποτελέσματα, την ηθική αισχρότητα και τα σαρκικά παραπτώματα.

Η θεωρητική αγωγή αφορά τις πνευματικές ενέργειες, που διακρίνονται σε *θεωρητικές* (καλλιέργεια της γλώσσας), *νοητικές* (αισθήσεις / αισθηματική αγωγή, φαντασία, μνήμη, νους, κριτική λογική σκέψη), *γνωστικές*, *αισθηματικές ενέργειες* και αντίστοιχα σε *πρακτικές ηθικές* και *θρησκευτικές*. Η ιδέα της πνευματικής αγωγής δηλώνει όλη τη προεργασία και τα μέσα για την ανάπτυξη των θεωρητικών και πρακτικών ικανοτήτων του ανθρώπου, ώστε ο παιδαγωγούμενος να οδηγηθεί στην ηθική ωριμότητα.⁸⁸³

Η πρακτική αγωγή προετοιμάζει τον άνθρωπο να διαπλάσει έναν ηθικό και ενάρετο χαρακτήρα. Η *φυσική, νοητική και αισθηματική αγωγή* θα πρέπει να συμπίπτουν με τη *πρακτική αγωγή*. Η εμφύτευση ηθικών φρονημάτων στο παιδαγωγούμενο και η υποταγή των φυσικών ορμών του στον *πρακτικό λόγο*, όπως το διακήρυττε άλλωστε και ο Kant, είναι μόλις τα κυριότερα χαρακτηριστικά του. Η πρακτική αγωγή⁸⁸⁴ περιλαμβάνει όλες τις προπαρασκευαστικές ασκήσεις με τις οποίες ο άνθρωπος φθάνει στο να υποταχθεί στο σκοπό της ηθικής, για να αποκτήσει έναν ενάρετο χαρακτήρα. Η αγαθή πράξη είναι ο

⁸⁸³ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 307-317.

⁸⁸⁴ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 317-318.

έσχατος σκοπός του ανθρώπου, στον οποίο εντάσσονται όλα τα παιδαγωγικά αξιώματα. Γι' αυτόν τον λόγο η φυσική και η αισθηματική αγωγή πρέπει να τείνουν στη σύμπραξη με την πρακτική αγωγή. Η εμφύτευση των ηθικών φρονημάτων στη καρδιά του μαθητή και η απόδειξη της υποταγής όλων των φυσικών ορμών του ανθρώπου στον *πρακτικό Λόγο* θα πρέπει να υποστηρίζεται από τη «φωνή του συνειδότος» με όλη τη δύναμη, ώστε να διατηρεί τον μαθητή ανέπαφο από την φθορά. Η θέση των στέρεων αρχών και των βάσεων της ηθικής τίθεται πριν από την διάσωση των αρχικών διαθέσεων της προς το αγαθό υπερνικώντας τη δύναμη του κακού παραδείγματος, τον εκμαυλισμό και την ισχύ της κακής συνήθειας και του εγωισμού. Ο παιδαγωγός οφείλει να παρατηρεί την κράση του μαθητή του και τα ελαττώματά του, ώστε να τον καθοδηγήσει να αναζητά την ηθική ανάπτυξή του και τη μόρφωση της ατομικής ιδιοσυγκρασίας του. Η σταθερότητα του χαρακτήρα του συμβαδίζει με την ηθική ωριμότητα, η οποία εξυψώνεται ως υψηλή χρησιμότητα για το ανθρώπινο γένος.

Η θρησκευτική αγωγή συγκεντρώνει όλους τους κανόνες, με τους οποίους ο μαθητής σχηματίζει ορθές ιδέες περί θεού. Η βάση της πρέπει να είναι η πράξη του αγαθού, όπως και ο Θεός είναι το υπέρτατο και έξοχο αγαθό. Τα αντικείμενα μάθησης πρέπει να απευθύνονται στο νου και στη καρδιά. Αυτή πρέπει να ξεκινά από την πρόνοια του Θεού, η οποία διοικεί και κυβερνά όλο το σύμπαν. Η θεία αγαθότητα με την οποία διαχωρίζεται η μερίδα των δικαίων από των αδίκων, καθώς επίσης των αγαθών από τους πονηρούς, σε ένα μικρό βαθμό ερμηνεύονται στη παιδική κυρίως ηλικία ως τα υπέρ λόγον και έννοια μυστήρια.

Η *αγωγή αυτή καθ' εαυτή* έχει σκοπό τη φυσική ανάπτυξη και εκγύμναση των δυνάμεων του παιδιού, για να φτάσει στην ηθική εξύψωσή του, τον μέγιστο σκοπό της παιδαγωγίας του. Οι παιδικές δυνάμεις θα πρέπει να διαφυλάσσονται από τους κανόνες της *αποφατικής ή καταφατικής πειθαρχίας*.⁸⁸⁵ Στη πρώτη περίπτωση ο παιδαγωγός οφείλει να παρατηρεί με επιμέλεια τον τρόπο, με τον οποίο αναδεικνύονται οι δυνάμεις του μαθητή μέσα από τη φυσική ανάπτυξη και μόρφωσή του. Η δεύτερη επαναφέρει σε ορθή φορά τις δυνάμεις εκείνες, οι οποίες απομακρύνθηκαν από την φυσική ανάπτυξη. Οι κανόνες πειθαρχίας θα πρέπει να μεταχειρίζονται με διαφορετικό τρόπο ανά μαθητή, ανάλογα με τις ατομικές ιδιαιτερότητες του ώστε να οδηγηθεί το παιδί στον σκοπό της ηθικής και της χρησιμότητας του κοινωνικού βίου, στα πρότυπα των Φιλανθρωπιστών, εύστοχα και εναρμονισμένα με τις έμφυτες ιδιότητές του. Τα μέσα της πειθαρχίας είναι απαραίτητα για τη διαφύλαξη της απομάκρυνσης των παιδικών ορμών από τη φυσική τους εξέλιξη και την επαναφορά τους σε περίπτωση απόστασης από τον ορθό δρόμο. Ο σκοπός των ποινών είναι η βελτίωση των παραβατικών μαθητών. Το έργο των ποινών βασίζεται σύμφωνα με τον

⁸⁸⁵ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 317.*

Κούμα στο γεγονός να επαναφέρουν τις αποπλανημένες ενέργειες του νέου στον φυσικό τους δρόμο και να τον απαλλάξουν για πάντα από την πλάνη του. Η παιδαγωγική σοφία και η εμπειρία του διδασκάλου θα πρέπει να προσδιορίσει ορθά την επιβολή των ποινών για παραβατικές πράξεις, οι οποίες να αποφασίζονται σύμφωνα με τις ατομικές ιδιότητες του παραβάτη και να εκτιμηθεί η έκταση και το μέγεθος της ποινής, ώστε να μην επαναληφθεί το σφάλμα του.

Πάντα πρέπει να τίθεται σε αναζήτηση η σχέση της αφορμής του σφάλματος με τον ηθικό νόμο κατά την θεώρηση του Kant. Η παιδαγωγική ποινή είναι το μέσο με το οποίο παρεμποδίζεται η κακή πράξη του μαθητή. Από όλες τις ποινές πρέπει η αγαθή παιδαγωγία να αποδοκιμάζει και να αποβάλλει τις λεγόμενες σωματικές ποινές και να τις μεταχειρίζεται μόνο με αναγκαιότητα ανά περίπτωση, όταν δεν απομένει άλλο μέσο κατά της μαθητικής εξαγρίωσης και ψυχρότητας του αγαθότερου αισθήματος. Η σωματική ποινή μόνο κολάζει, δεν βελτιώνει τον άνθρωπο και λειτουργεί ως υπεροπτικό και εξουθενωτικό έργο της ανθρωπότητας. Η ποινή θα πρέπει να ασκείται όταν ο παιδαγωγός καταλάβει ότι αυτή είναι το μόνο μέσο που αποσκοπεί στη διόρθωση του παραβατικού μαθητή. Η πράξη που δεν προέρχεται από διαφθορά ηθών, αλλά από κακή συνήθεια λέγεται *συναρπαγή* ή *αμέλεια* και δεν θα πρέπει να τιμωρείται με ποινή αλλά με πληροφόρηση του παιδιού για τα κακά αποτελέσματά της στο ίδιο, όταν θα βγει στη κοινωνία ως πολίτης. Επιπλέον, η ποινή θα πρέπει να επιβάλλεται όταν ο μαθητής παρεκτρέπεται από τον φυσικό δρόμο της ηθικής ενέργειάς του. Αυτή πρέπει να γίνεται όχι με επιβλαβή τρόπο αλλά «με συνείδηση του σκοπού της βελτίωσής του χωρίς επιχαιρεκακία, φιλέκδικο ήθος, αταράχως και ιλαρώς».⁸⁸⁶ Η εκτέλεση των ποινών πρέπει να γίνεται με σεμνότητα και με αξιώματα. Η τιμωρία του σφάλματος δεν θα πρέπει να συνοδεύεται από περαιτέρω επιπλήξεις ή εκφοβισμούς, αλλά να «διάγεται παρηγορητικά και καθησυχαστικά». Ο παιδαγωγός στη συνέχεια θα πρέπει να παρατηρεί το αποτέλεσμα της ποινής στον μαθητή. Οι ποινές πρέπει να εξετάζονται και να επιλέγονται με βάση την ψυχολογική διάσταση του ατόμου. Όταν η παιδαγωγική ποινή δεν φέρει τον μαθητή σε κατάσταση πειθαρχίας, ανάλογα με τις ατομικές ιδιότητές του, οφείλει ευθύς αμέσως να τη μεταβάλλει και να τη μεταχειριστεί με άλλον τρόπο.

Οι παιδαγωγικές ποινές συμβάλλουν στη βελτίωση του μαθητή που υποπίπτει σε λάθη, με σκοπό να αντιλαμβάνεται τις παραβατικές ενέργειές του και να επανέρχεται στην ορθή πορεία. Απαιτείται μεγάλη παιδαγωγική σοφία και εμπειρία για το αν θα πρέπει να τεθούν ποινές ανάλογα με τις ατομικές ανάγκες του ατόμου, για να το προφυλάξουν από μελλοντικές παραπλανήσεις και ελαττωματικές συνθήκες ύπαρξης. Επισημαίνεται το βασικό μέτρο προφύλαξης που είναι η σύνδεση του σφάλματος με τον ηθικό νόμο.

⁸⁸⁶ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 318-319.

Επομένως γίνεται από τον Κούμα αντιληπτό ότι η παιδαγωγική ποινή είναι το μέσο, με το οποίο παρεμποδίζονται οι κακές μαθητικές πράξεις και πρέπει να βασίζεται σε κάποιες αρχές: «Η αγαθή παιδαγωγία πρέπει να καταφεύγει στην επιβολή ποινών σε αρκετά αναγκαίες περιστάσεις και να αποδοκιμάζει να αποβάλλει τις λεγόμενες σωματικές ποινές ως αποτέλεσμα εξαγρίωσης και ψυχρότητας με το μαθητή».

Οι βασικοί παιδαγωγικοί κανόνες κατανέμονται ως εξής: «Ποινή ως σκοπός διόρθωσης των λαθών» σε συμφωνία με τον τρόπο ζωής του μαθητή και των παραβατικών του συμπεριφορών. Ποινή για πράξεις προερχόμενες από κακές συνήθειες ή *αμέλεια* και όχι από *διαφθορά ηθών* συστήνεται, όταν ο μαθητής αποκλίνει από τον «φυσικό δρόμο της ενέργειάς του». Πρωταρχικός σκοπός είναι η βελτίωση και η τελειοποίηση του, χωρίς εχθρική διάθεση και στάση αδικίας από τον παιδαγωγό προς τον μαθητή. Τα αποτελέσματα των ποινών πρέπει να είναι απτά στους μαθητές. Η επιλογή και η εξέταση των ποινών οφείλει να γίνεται με ψυχολογικά κριτήρια και όχι με μεγάλο βαθμό σκληρότητας. Σκοποί αγωγής των ποινών είναι η μεγαλύτερη προσοχή από το μαθητή και όχι η τιμωρία και ο αυστηρός έλεγχός του. Εφόσον η *παιδαγωγική ποινή* σκοπεύει στη βελτίωση του μαθητή, θα πρέπει να επιφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα στο πλαίσιο της *πειθαρχίας* του με βάση τις ατομικές ιδιότητές του. Σε αντίθετη περίπτωση θα πρέπει να μεταχειριστεί εναλλακτικές μεθόδους πειθαρχίας.⁸⁸⁷

Εάν οι παιδαγωγοί δεν μπορούν να αποφύγουν τις ποινές, τότε μπορούν να κάνουν χρήση των *παιδαγωγικών βραβείων*. Εφόσον ο άνθρωπος προορίζεται για να εκτελεί αγαθές πράξεις, όταν φτάσει στο ύψος της ελεύθερης ενέργειάς του, δεν χρειάζεται να παρακινηθεί από εξωτερικές περιστάσεις για να εκπληρώσει τα καθήκοντά του. Τα παιδιά μορφώνονται μέσω της αγωγής για να φτάσουν στον υψηλότερο βαθμό ηθικής, στην ασφάλεια και σταθερότητα των πράξεών τους. Για το λόγο αυτό, κρίνεται η χρήση των «βραβείων επιμελείας και της σκόπιμου των ενεργειών εις ταύτην την προπαρασκευαστικήν περίοδον» απαραίτητη, με σκοπό να ενθαρρυνθούν τα παιδιά για τους κόπους τους και να διευκολυνθούν με τις παιδαγωγικές ασχολίες τους. Η εκτίμηση και η αξιολόγηση των βραβείων είναι άμεσα συνυφασμένες με την ατομική ιδιοσυγκρασία και δίκαια λειτουργούν ανάλογα με την αξία των πράξεων. Των *αγαθών έργα βραβεία* δεν αποδίδονται λόγω της απόλυτης αξίας της αρετής. Τα *βραβεία επιμελείας* πρέπει να απονέμονται στους μαθητές για να τους υπενθυμίζουν να μην το εκλαμβάνουν ως «αμοιβή της τελειότητάς» τους, αλλά ως παρακίνηση της αποδεικνυόμενης προθυμίας τους να καταστούν τέλεια. Ο παιδαγωγός οφείλει να συνεχίσει να παρατηρεί τις συνέπειες των βραβείων στον επιβραβευμένο μαθητή, για να προσέχει σε πολλές περιστάσεις τις πράξεις του. Τα βραβεία δεν πρέπει να είναι

⁸⁸⁷ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 318-320.

μικροπρεπή και μηδαμινά πράγματα, τα οποία απλά θα ικανοποιούν τις αισθήσεις των νηπίων, αλλά να συνδέονται με την τιμή και την υπόληψη των βραβευμένων για τις αγαθές πράξεις και να αποτελούν μέρος των οργάνων, με τα οποία τελειοποιείται ο μαθητής στη παιδεία και αρετή του. Η δημόσια τιμή αποδίδεται με τον *έπαινο επιμελείας*, με διάφορα εγκώμια ή κατάλληλα βιβλιάρια για τον σκοπό της παιδείας, τα οποία θα χρησιμεύσουν ως βραβεία της επιμελείας. Ο ακριβής προσδιορισμός τους θα πρέπει να γίνεται με σύνεση και εμπειρία του παιδαγωγού ανάλογα με τις περιστάσεις. Τα *παιδαγωγικά βραβεία* θα πρέπει να επιλέγονται ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία του ατόμου και να αναλογούν σε δίκαιη απόδοση των αγαθών πράξεων. Η αξία της αρετής είναι ανεκτίμητη και όχι απόλυτη, γι' αυτό δεν πρέπει να λαμβάνεται ως «βραβείο αμοιβής της τελειότητάς του», αλλά ως «παρωθητικό μέσο με λογική χρήση». Τα βραβεία θα πρέπει να συνδέονται άμεσα με την αξία και την τιμή, για την οποία έχουν βραβευτεί οι μαθητές και να αποτελούν μέρος τελειοποίησης του μαθητή για την παιδεία του και την αρετή του. Ως *βραβεία επιμέλειας* εκτιμώνται η δημόσια επιβράβευση και τιμή τους, ο έπαινος επιμέλειας τους, ο εγκωμιασμός τους και τα παιδαγωγικά βιβλιάρια. Σε κάθε περίπτωση ο παιδαγωγός οφείλει να προσδιορίζει την καταλληλότητα των βραβείων ανάλογα με την σύνεση και την εμπειρία του ανά περίπτωση.⁸⁸⁸

Η διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου πρέπει να περιλαμβάνει την αγωγή σε *χρηστό πολίτη*, την ενεργή ανάμειξή του στα κοινά, εφόσον αναπτύξει αρμονικά τις σωματικές και ψυχικές δυνάμεις του. Η *αγωγή του πολίτη* αναφέρεται στα καθήκοντα της πολιτικής ζωής του και σε περίπτωση άσκησης υπουργικού αξιώματος. Ακόμη περιλαμβάνει όλες τις προπαρασκευές, την εκγύμναση των φυσικών διαθέσεων και δυνάμεων του παιδιού, με σκοπό την άριστη πορεία του στις μελλοντικές ενέργειες της πολιτικής ζωής του. Αυτή πρέπει να χαρακτηρίζεται από ελευθερία και συνείδηση των πολιτικών του επιλογών, κατανόηση της πραγματικής σχέσης των *πολιτών τάγματα*, αξιωμάτων και υπαλληλικών θέσεων και υιοθέτηση ενός καθαρού πατριωτισμού με αντίληψη την ορθή γνώση της πατριδογνωσίας και του πολιτεύματός της.

Η *αγωγή των κορασίων* αναδεικνύει την διαφοροποίηση από αυτή των παιδών, όχι σε επίπεδο ηθικής αλλά σε πολιτικό επίπεδο. Όπως για τα αγόρια, έτσι και για τα κορίτσια χρειάζεται η φυσική και αρμονική ανάπτυξη, η δράση και μόρφωση όλων των διαθέσεων και δεξιοτήτων των ικανοτήτων του. Το γυναικείο φύλο διαθέτει τις ίδιες πνευματικές δυνάμεις και δεξιότητες με το ανδρικό, ως προς την ηθική τελειότητα και προπαρασκευή τους για μία μελλοντική ενάρετη ζωή.⁸⁸⁹ Τα δύο φύλα διαφοροποιούνται μόνο ως προς τις

⁸⁸⁸ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 319-321.

⁸⁸⁹ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 322-323, 324.

πολιτικές ενέργειες στο κοινωνικό τους βίο. Η θέση της γυναίκας περιορίζεται σε πολιτικό μέλος με υπακοή στους αρμόδιους νόμους. Οι νέοι καλούνται να γνωρίζουν ευρέως το πλέγμα των πολιτικών σχέσεων και ταξινομιών και να αναλάβουν ανώτερες θέσεις σε πιο ώριμη ηλικία. Οι γυναίκες, από την άλλη, πρέπει να λαμβάνουν *οικιακή αγωγή*, να αντιλαμβάνονται το ρόλο και τη θέση τους ως *οικοδέσποινες* και *μητέρες*, χωρίς καμία συμμετοχή και ανάμειξή τους στα δημόσια πράγματα.

Η *σωματική αγωγή* των κοριτσιών απευθύνεται στη διατήρηση της καλής υγείας, του κάλλους και της θηλυκότητας. Παράλληλα, πρέπει να αποκτήσουν εκείνες τις δεξιότητες που θα τις καταστήσουν *εύκαμπτες*, *ακμαίες* και με *θέλητρα*. Η *θεωρητική αγωγή* συμβάλλει στη καλλιέργεια του νου και της κρίσης για να αντιλαμβάνονται την όποια συνθήκη με ευκρίνεια προς την αλήθεια. Μέσω της *αισθηματικής αγωγής* μπορεί να αναπτυχθεί και να διευρυνθεί ο χώρος των αισθήσεων, ώστε να ξεχωρίσουν τα αληθινά κάλλη και ύψη της καλλιτεχνικής φύσης τους, διατηρώντας υψηλά επίπεδα *καλαισθησίας*. Έργο της *ηθικής αγωγής* αποτελεί η τροφοδότησή τους με αισθήματα ενάρετης αγάπης και *θεοσέβειας*. Η *οικιακή αγωγή* των κοριτσιών προσβλέπει στην αγάπη τους για οικογενειακή ευτυχία και στην υιοθέτηση τρόπων διαχείρισης οικιακής οικονομίας. Μόνο κατ' αυτό τον τρόπο θα αποκομίσουν τη σωστή διάσταση για να αναλάβουν ρόλο συζύγου, φίλης, βοηθού, παρήγορου και συμπαραστάτη του ανδρός. Βασικό *παιδαγωγικό αξίωμα* είναι η γαλούχηση της γυναίκας ως *μήτηρ* και η καθοδήγηση στην εκπλήρωση των υπέρτατων καθηκόντων της. Η διδασκαλία των κοριτσιών παρέχεται από την ίδια τη μητέρα τους ή κάποια στενή οικογενειακή παντρεμένη φίλη. Ειδική στάση συμπεριφοράς θα πρέπει να τηρείται από τα κορίτσια, όταν αυτά συναναστρέφονται με νέους.

B. Η εφαρμοσμένη Παιδαγωγική

Το δεύτερο μέρος της παιδαγωγίας του Κούμα πραγματεύεται θέματα περί διδακτικής τέχνης, διαφόρων μεθόδων εν γένει: της *ακροαματικής*, της *ερωτηματικής* ή *διαλογικής*. Η *εφαρμοσμένη Παιδαγωγική* παραπέμπει στην εφαρμογή των κανόνων της Παιδαγωγικής για τη διδασκαλία των παιδιών σύμφωνα με τις πραγματικές ανάγκες της ζωής τους στο παρόν και στο μέλλον. Η διδασκαλία παρουσιάζεται ως κίνηση και προτροπή του πνεύματος για αυτενεργό δράση της θεωρητικής μόρφωσης και ολόπλευρης ανάπτυξης των ελεύθερων ενεργειών των πνευματικών δυνάμεων του ανθρώπου, για την απόκτηση της απαραίτητης παιδείας.

Η διδακτική είναι το σύνολο γενικών και ειδικών κανόνων, με τη χρήση των οποίων κινητοποιούνται οι πνευματικές δυνάμεις του μαθητή και καλλιεργείται η αυτενεργός δράση

του, με απώτερο σκοπό την καλύτερη δυνατή μόρφωση και τελειότητά του. Η χρήση των κανόνων ονομάζεται *μεθοδική τέχνη* ως ιδέα του τρόπου εφαρμογής των κανόνων. «Ο τρόπος κατά τον οποίον διδάσκονται επωφελώς δυσκολύνει την μάθησιν, είναι αμεθοδία ή κακομεθοδία».⁸⁹⁰ Η επιστημονική θεώρηση συνδέεται άμεσα με την ιδέα και τον τρόπο χρήσης των μερικών και των γενικών κανόνων. Πρακτικά, η άριστη μέθοδος αποκτάται μέσω της εμπειρίας και της εξάσκησης με την επιλογή των κατάλληλων διδακτικών εγχειριδίων. Εξάλλου, η διδασκαλία καθιστά τον άνθρωπο χρήσιμο να ασχοληθεί με τα πολιτικά δρώμενα. Το μέγεθος και η μέθοδος των μαθημάτων διδασκαλίας διαφοροποιείται ανάλογα με τις ανάγκες του κάθε μαθητή και την επιλογή των κατάλληλων σχολικών βαθμίδων.

Σύμφωνα με την *ειδική Μεθοδική*, ο κλάδος που διερευνά τις ανθρώπινες γνώσεις διδάσκεται στα λεγόμενα *στοιχειώδη και κοινά σχολεία* ή αλλιώς τα *Πραγματικά, Λύκεια ή Γυμνάσια και Πανεπιστήμια*.⁸⁹¹ Ο Κούμας γράφει ότι

«Γυμνάσια ή Λύκεια ονομάζουσιν οι Ευρωπαίοι τα σχολεία εις τα οποία διδάσκονται η Ελληνική ή και η Λατινική Γλώσσα: σχολεία των γραμματικών μαθημάτων [...]. Εις τα Πανεπιστήμια διδάσκουσιν οι Ευρωπαίοι Φιλοσοφίαν, Θεολογίαν, Ιατρικήν και Νομικά. Ημείς ακόμη δεν έχομεν χωριστά Πανεπιστήμια και εις τα Γυμνάσια δεν δυνάμεθα να διδάξουμε κατά το παρόν παρεκτός των γραμματικών ειμή την φιλοσοφία [...]. Ανωτέρων βαθμίδων σχολεία είναι τα μερικότερα ή γουν εις τα οποία διδάσκεται ο άνθρωπος αναγκαίας εις και διαίτερον τι έργον, το οποίον έχει σκοπόν να μεταχειρισθεί. Επειδή δε οι άνθρωποι κατά τις περιστάσεις της γεννήσεως των και τας δυνάμεις (ασχολούνται) [...] αφιερώνονται όλοι εις την παιδείαν, εκ τούτου γίνεται φανερόν, ότι χρειάζονται [...] Γυμνάσια και Πανεπιστήμια. Όλα ταύτα συνεστάθησαν από τα σοφά έθνη [...]».⁸⁹²

Η «ειδική μέθοδος» εφαρμόζεται μέσα από επιμέρους εναλλακτικές μορφές διδασκαλίας: «το συλλαβίζειν, της απαγγελίας, της γραφής και ιχνογραφίας, της Ελληνικής γλώσσης, της Αριθμητικής (Άγραφος ή Έγγραφος), του Συμβολικού Λογισμού ή Άλγεβρας, της Γεωμετρίας, της Φυσικής Ιστορίας, της Φυσικής, της Γεωγραφίας, της Ιστορίας, της ιεράς Κατηχήσεως, της Ηθικής, των Ξένων γλωσσών».⁸⁹³ Ο Έλληνας λόγιος, επισημαίνει στο τέλος του κεφαλαίου:

«Η ακριβεστέρα και τελειότερα έκθεσις των διαφόρων ειδικών μεθόδων, καταλαμβάνει καθείς, ότι δεν εμπορεί να συμπεριληφθή εις την επιτομήν της Παιδαγωγίας ταύτην. Όσοι αγαπούν να με ετήσωσιν ακριβώς την ειδικήν μεθοδολογίαν, είναι ανάγκη να διαβάσωσι βιβλία γραφέντα με έκτασιν από πολλούς σοφούς, μάλιστα δε Γερμανούς. Τοιαύτα κρίνομεν το δεύτερον μέρος της του Νειμέρου (Niemeyer) παιδαγωγούς, το δεύτερον

⁸⁹⁰ *Ερμής ο Λόγιος*, (15.09.1819), 730-748.

⁸⁹¹ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 325-327.

⁸⁹² *Ερμής ο Λόγιος*, (15.09.1819), 740-748.

⁸⁹³ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 346-359.

μέρος της του Ποιλιτίου⁸⁹⁴ (Pölitz), το μεθοδικόν βιβλίον του Ύου (Hye), και άλλα ίσως (Ιδέ οπισθ. σελ. 299)». ⁸⁹⁵

Αυτά θα αναφερθούν παρακάτω εκτενώς στο πλαίσιο της παρουσίας των γερμανικών παιδαγωγικών της εποχής του Διαφωτισμού.

Σε αυτόν τον τόμο ο Κούμας ακολουθώντας τη στάση της εποχής του Niemeyer διαπιστώνει ότι η μετάδοση των γνώσεων θα πρέπει να γίνεται σύμφωνα με τις μεθόδους, πρώτον της *μηχανικής* για διεύρυνση των γνώσεων και δεύτερον της *πνευματικής* με σκοπό την αυτενέργεια και την αφύπνιση του πνεύματος. Κατά τρίτον, η *ακροαματική μέθοδος* παρουσιάζεται από τον Κούμα ως *κατά μέτωπο διδασκαλία*, όπου οι νέες ιδέες μετάδοσης προβάλλονται με επιστημονική συνέπεια και με την απαραίτητη σειρά:

«Εις την ακροαματικήν μέθοδον λαλεί μόνον ο διδάσκαλος και αι μεταδιδόμεναι ιδέαι προβάλλονται με ακριβώς επιστημονικήν συνέπειαν. [...] Ανήκει λοιπόν αυτή κυρίως εις τα Πανεπιστήμια. Εις τα δεύτερα σχολεία δεν δύναται να χρησιμεύση χωρίς να παραληφθή μετά ταύτης και η διαλογική μέθοδος, με την οποίαν να πληροφορεί ο διδάσκαλος από τους μαθητάς του, αν εκατάλαβαν τα διά της ακροαματικής μεταδοθέντα εις αυτούς μαθήματα. Η σύναψις αυτή των δύο μεθόδων ευκολύνει την του μαθητού μετάβασιν εις τα ακριβώς συστηματικά μαθήματα των εις τας ακαδημίας διδασκομένων υψηλότερων επιστημών»⁸⁹⁶.

Ενισχύει επίσης την άποψή του με το επιχείρημα ότι: «Αι μέθοδοι αυτάι, επειδή είναι ως επί το πλείστον διαλογικαί ωφελούσι μέγας τους πρωτοπείρους οξύνουσι την κρίσιν και κάμνουν αυτοκινήτους και αυτενεργούς όλας τα ψυχικάς δυνάμεις». ⁸⁹⁷ Γι' αυτό απευθύνεται σε καλά προετοιμασμένους και μορφωμένους μαθητές, καθώς απαραίτητη προϋπόθεση είναι η δεξιότητα να παρακολουθούν αδιάκοπα και συστηματικά τη διδασκαλία και η αποκτηθείσα γνώση να ενισχύει οργανικά το πνεύμα. Η καταλληλόλητα αυτής της μεθόδου βρίσκει πρόσφορο έδαφος στα Πανεπιστήμια, ενώ στα λεγόμενα *δευτέρα σχολεία* δεν μπορεί να εφαρμοστεί χωρίς την συνδρομή της *διαλογικής μεθόδου*, η οποία πληροφορεί τον δάσκαλο για τον βαθμό κατανόησης και αφομοίωσης της ύλης από τους μαθητές. ⁸⁹⁸

Ο Κούμας κάνει λόγο επίσης για την *ερωτηματική μέθοδο* την οποία παρουσιάζει ως συνομιλία του διδασκάλου με τους μαθητές του για την διδασκαλία πραγμάτων, η οποία θα πρέπει να συνάδει με τις ανάγκες της παιδικής ηλικίας. Με τη *σωκρατική μέθοδο* ο δάσκαλος

⁸⁹⁴ Στην *Allgemeine Literatur-Zeitung* (A.L.Z.) πληροφορούμαστε σχετικά με τη κυκλοφορία του έργου: 'Leipzig, b. Hinrichs: *Die Erziehungswissenschaft aus dem Zwecke der Menschheit und des Staates, praktisch dargestellt von Karl Heinrich Ludwig Pölitz*. 1806. Erster Theil. 336 S. Zweyter Theil. 434 S. 8. (3 Rthlr), Αριθμ. 233, (10.08.1808), 841-847, το οποίο ξεχώρισε λόγω του εκλεκτικισμού του, της διεξοδικής ανάλυσης του περιεχομένου του και της συστηματικής καταγραφής προσθηκών της παιδαγωγικής επιστήμης [Verständiger Eklekticismus, ausführliche Behandlung des Einzelnen, fleissige Beyfügung pädagogischer Literatur machen den Charakter dieses Buchs].

⁸⁹⁵ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 359.

⁸⁹⁶ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 328.

⁸⁹⁷ *Ερμής ο Λόγιος* 18 (15.09.1819), 730-748.

⁸⁹⁸ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 327-328.

προβάλλει τις ιδέες του, έτσι ώστε ο μαθητής να οδηγείται σε συμπεράσματα και να αντιλαμβάνεται τις συνέπειες των ερωτήσεων από μόνος του. Με τη *διαλογική μέθοδο* προσφέρει ο δάσκαλος στο μαθητή ιδέες και θέτει ερωτήσεις, ώστε ο δεύτερος να αντιληφθεί τον βαθμό αφομοίωσης της γνώσης και τυχόν παρερμηνείες. Η πρώτη μέθοδος είναι χρήσιμη για την ανάκληση παρεχομένης γνώσης διαφόρων αντικειμένων διδασκαλίας (Φιλοσοφίας, Μαθηματικής, κ.α.) ενώ η δεύτερη συμβάλλει στα ανθρώπινα πράγματα.⁸⁹⁹

Αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στα γνωστικά αντικείμενα ο Κούμας παραθέτει αναλυτικά όσα μαθήματα θα πρέπει να περιλαμβάνονται στα ωρολόγια προγράμματα διδασκαλίας. Κάνει μάλιστα λόγο για:

«είδηση της μητρικής γλώσσας, βασικές πράξεις Αριθμητικής, Γεωγραφία, Γεωμετρία, Τεκτονική, Φυσική Ιστορία, πειραματική Φυσική, Ιστορία του Έθνους, γενική Ιστορία των επισημότερων εθνών και Κατήχηση της ιερής πίστης σε συνάρτηση με τους κανόνες Ηθικής να είναι τα μαθήματα τούτα, τα οποία θα πρέπει να διδάσκονταν στα λεγόμενα κανονικά σχολεία (Normalschulen), όπως τα ονομάζουν στη Γερμανία ή αλλιώς κοινά:⁹⁰⁰ Του πρώτου βαθμού τα διδασκαλεία δίδουν εις τα αρχάρια παιδιά τας γνώσεις, αι οποίαι είναι απαραίτητως αναγκαίαι εις πάντα άνθρωπον, όστις συζεί πολιτικώς με τους ομοίους του [...]. Τα διδασκαλεία των ειρημένων μαθημάτων ονομάζουσιν οι Ευρωπαίοι κανονικά γερμανιστί Normalschulen και ημείς εμπορούμεν να τα ονομάσομεν κοινά σχολεία».⁹⁰¹

Εκτός από τα κοινά, είναι απαραίτητα κι άλλα είδη σχολείων, όπως τα *Πραγματικά, τα Χωρικά, τα Πολυτεχνικά και τα Εμπορικά*. Τα παιδιά ηλικίας έξι και επτά ετών φοιτούν στα κοινά σχολεία για να αποκτήσουν τις στοιχειώδεις γνώσεις. Για κάθε σχολικό έτος θα πρέπει να γίνεται ημερήσιος προγραμματισμός της παρεχόμενης ύλης ανά διδακτική ώρα.

Τα προγράμματα διδασκαλίας για κάθε «τάξι ή κλάσι (Klasse)» (πέντε στο σύνολο) προσδιορίζονται από τους διοικητές των σχολείων ανά περίπτωση. Η πρώτη τάξη των κοινών σχολείων θα πρέπει να παρέχει στοιχειώδη μόρφωση, όπως συλλαβισμό και ανάγνωση μέσα από βιβλία περιεκτικά διαφόρων πραγμάτων όπως αυτά του Δημητρίου Δάρβαρη. Για παράδειγμα, η μέθοδος «Λογαριάζειν με την κεφαλήν» επίτασσε βασικές αριθμητικές πράξεις, οι οποίες περιλαμβάνονταν στο πρόγραμμα διδασκαλίας. Για την επίλυση προβλημάτων μαθηματικής ο Κούμας μοιράζεται με το αναγνωστικό κοινό τη σκέψη του, πως «οι Γερμανοί ονομάζουσι τούτο *Kopfrechnen*». Η ειδική μέθοδος του συλλαβίζειν εξασκεί τον μαθητή στην ορθή σειρά των γραμμάτων, στην προφορά των φθόγγων και των πρώτων συλλαβών και στην αποφυγή της επανάληψης των γραμμάτων. Ακολουθούν οι μέθοδοι Απαγγελίας, Γραφής, Ιχνογραφίας, Γλώσσας γενικότερα και ειδικότερα της Ελληνικής, (αγράφου ή εγγράφου) Αριθμητικής, Συμβολικού Λογισμού και

⁸⁹⁹ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 330.*

⁹⁰⁰ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 335-341.*

⁹⁰¹ *Ερμής ο Λόγιος 18 (15.09.1819), 730-748.*

Άλγεβρας, Γεωμετρίας, φυσικής Ιστορίας, Φυσικής, Γεωγραφίας νέας και παλαιάς, Ιστορίας, ιεράς Κατηχήσεως, Ηθικής και Ξένων Γλωσσών κατά την φοίτηση στα κοινά σχολεία.⁹⁰²

Στη συνέχεια το πρόγραμμα διδακτικής στο αναλυτικό πρόγραμμα του Κούμα, όριζε εξαετή ή επταετή φοίτηση στα κοινά σχολεία,⁹⁰³ για να αποκτηθούν οι απαραίτητες γνώσεις. Το ελάχιστο όριο φοίτησης θα έπρεπε να είναι τα πέντε χρόνια.

Στη πρώτη τάξη, των κοινών σχολείων η διδασκαλία θα έπρεπε να περιλαμβάνει μαθήματα συλλαβισμού, μία φορά εβδομαδιαίως, ανάγνωσης με πρότυπα τα βιβλία του Δημητρίου Νικ. Δάρβαρη⁹⁰⁴. Σε καθημερινή βάση θα παραδίδονταν άγραφη Αριθμητική και επίλυση «λογαριασμών με την κεφαλήν» (Korpfrechnen), ανάγνωση της κατηχήσεως δύο φορές και τα μέρη του λόγου της κοινής γλώσσας τρεις φορές εβδομαδιαίως.

Στη δεύτερη τάξη, τα μαθήματα που ορίζονταν ήταν: η ανάγνωση από βιβλία περιεκτικών, χρήσιμων κι ευχάριστων πραγμάτων, όπως το «Εκλογάριον γραμμικών εις την χρήσιν των πρωτοπειρών της απλής διαλέκτου» (Βιέννη, 1804) του Δάρβαρη, κατήχηση της ιεράς πίστεως, γραφή στη κοινή γλώσσα με υπαγόρευση του διδασκάλου και ορθογραφία, Γραμματική της ομιλουμένης, Αριθμητική με χαρακτήρες σε πίνακες και Καλλιγραφία.

Στη τρίτη τάξη, περιλαμβάνονταν τα μαθήματα της Κατήχησης της πίστεως από το ιερό ευαγγέλιο, ανάγνωση βιβλίων ηθικής στην καθομιλουμένη, σύνθεση μικρών γραμμάτων, έγγραφη Αριθμητική, ανάγνωση ελληνικών συγγραμμάτων, γραφή ελληνικών ονομάτων και ρημάτων και Καλλιγραφία.

Στη τέταρτη τάξη, προβλέπονταν τα μαθήματα: Κατήχηση με ερμηνεία από την Αγία Γραφή, Καλλιγραφία, Γραμματική για καθημερινή χρήση, Συντάγματα ή θέματα της καθομιλουμένης, Αριθμητική των κλασμάτων και διαφόρων μεθόδων, Αρχές της Γεωμετρίας, Τεκτονική, Γεωγραφία της επικρατείας και Ιχνογραφία καθημερινά.

Στη πέμπτη τάξη, θα έπρεπε να παρέχονται τα μαθήματα: Κατήχηση με ερμηνεία από Αγία Γραφή, Καλλιγραφία, Γραμματική της κοινής χρήσης και συντακτικό, Στερεομετρία και Μηχανική, Αριθμητική, Τεκτονική, Φυσική Ιστορία, Πειραματική Φυσική, Απαγγελία και καλή ανάγνωση και Ιχνογραφία καθημερινά.

⁹⁰² *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 342-346.*

⁹⁰³ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 343-346.*

⁹⁰⁴ Βλ. σχετικά, *Αληθής οδός εις την ευδαιμονίαν ήτοι λόγοι παραινετικοί τρεις: Πλουτάρχου Χαίρωνος Περί Ανατροφής των Τέκνων Ισοκράτους του ρήτορος Περί Χρηστοήθειας των Νέων Ξενοφώντος του Σωκρατικού Περί Οικονομίας. Μετά δύο Κεφαλαίων εκ των του Αριστοτέλους Ηθικών περί των καθηκόντων του Ανδρογύνου. / Μεταφρασθέντες εις την καθ' ημάς απλουστέραν Διάλεκτον διά κοινήν ωφέλειαν υπό Δημητρίου Νικολάου του Δαρβάρεως. Και εκδοθέντες δαπάνη του τιμιωτάτου Αυταδέλφου αυτού Ιωάννου Νικολάου του Δαρβάρεως. Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εν τη Ελληνική Τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη 1796.*

Όσοι νέοι επιθυμούσαν να φοιτήσουν ως «θεράποντες των Μουσών» μετά από τη τρίτη τάξη των *κοινών σχολείων*, μπορούσαν να μεταβούν κατευθείαν στα *Γυμνάσια*. Τα Γυμνάσια⁹⁰⁵ θα περιλάμβαναν τρεις τάξεις. Ο Κούμας διαπίστωνε ότι η αντίστοιχη βαθμίδα στην Αυστριακή επικράτεια εκτείνετο στα έξι διδακτικά έτη. Ακολουθώντας το παράδειγμα των δευτέρων, για να αποκτήσουν τα μαθήματα τυπολογία, θα έπρεπε η διοίκηση να τηρεί τη μέση οδό ανάμεσα σε υπερβολές και ελλείψεις.

Στη πρώτη τάξη του Γυμνασίου διδάσκονταν τα μαθήματα: Θεολογική διδασκαλία, επεξήγηση της ελληνικής γραμματικής και των ελληνικών συγγραφέων καθημερινά, Γεωγραφία νέα και νέα Ιστορία, Συμβολικός Λογισμός ή Άλγεβρα και Φυσική Ιστορία. Στη δεύτερη τάξη, θα παρακολουθούνταν τα ίδια μαθήματα, αλλά αντί της νέας Γεωγραφίας θα έπρεπε να εισάγεται η παλαιά και αντί της νέας ιστορίας η ιστορία των παλαιών εθνών. Στη τρίτη τάξη, έρχονταν να προστεθούν το μάθημα της φυσικής Ιστορίας και της πειραματικής Φυσικής. Στη τέταρτη τάξη, θα παραδίδονταν τα ίδια μαθήματα, αλλά αντί της Φυσικής προβλεπόταν να εισάγεται η Λατινική Γλώσσα. Στη πέμπτη τάξη, περιλαμβανόταν η εξήγηση των κλασσικών λογογράφων και η εξάσκηση των επιστολικών χαρακτήρων. Τέλος, στην έκτη τάξη, επεξηγούνταν οι ποιητές και διδασκόταν η θεωρία των επιγραμμάτων, ώστε να γίνονται τα λεγόμενα ρητορικά προγυμνάσματα.

Η παράδοση του μαθήματος της Φιλοσοφίας θα έπρεπε να ολοκληρώνεται μέσα σε διάστημα τριών ετών. Το πρώτο χρόνο έπρεπε να περιλαμβάνονται τα μαθήματα: *Καθαρά Μαθηματική* και Θεωρητική Φιλοσοφία και Φυσική Ιστορία. Το δεύτερο χρόνο διδάσκονταν τα μαθήματα: *Εφηρμοσμένη Μαθηματική*, πειραματική Φυσική, Πρακτική Φιλοσοφία. Τον τρίτο χρόνο προβλεπόταν σε καθημερινή βάση η διδασκαλία των μαθημάτων: Ιστορία της Φιλοσοφίας, θεωρία της Ποιητικής και της Ρητορικής.

Για το αναλυτικό πρόγραμμα διδασκαλίας προβλεπονταν κατά τον Κούμα τα εξής:

«των Γυμνασίων τον χρόνον οι μεν συστέλλουσιν εις τρεις ενιαυτούς, άλλοι δε (καθώς εις την Αυστριακήν επικρατείαν) εκτείνουσι εις εξ. Ημείς δε ακολουθούντες ενταύθα τους δευτέρους, όσον διά να δώσωμεν τύπον τινά των μαθημάτων, αφίνομεν τον προσδιορισμόν εις την φρονίμην διαταγήν της των σχολείων διοικήσεως, ήτις εμπορεί να περιπατήση και εδώ την μέσην οδόν μεταξύ της υπερβολής και της ελλείψεως».⁹⁰⁶

Τα μαθήματα του προγράμματος συνυπολογίζονταν ως ακολούθως: «Καλλιγραφία, Ανάγνωση και Εξήγηση της Κατηχήσεως, τα μέρη του λόγου της κοινής γλώσσας της εποχής, Ιχνογραφία, Φυσική Ιστορία, Πειραματική Φυσική, Γεωγραφία, Απαγγελία, Θεολογική διδασκαλία, Λατινική γλώσσα, Καθαρή και Εφαρμοσμένη Μαθηματική,

⁹⁰⁵ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 344-346.*

⁹⁰⁶ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 344.*

Πρακτική Φιλοσοφία, Ιστορία της Φιλοσοφίας, Θεωρία της Ποιητικής και της Ρητορικής». ⁹⁰⁷

Επίσης, ο Κούμας έθετε συγκεκριμένα καθήκοντα μαθητών και διδασκάλων. Οι μαθητές όφειλαν να τηρούν «Υπακοή, Επιμέλεια, Συνέπεια, καλή Διαγωγή, Φιλαλήθεια, με αγαθές ψυχικές Δυνάμεις και άμεμπτα ήθη» και να τους παρέχεται το δικαίωμα δαπάνης βιβλίων και τροφής. Ο κάθε μαθητής θα πρέπει να έχει ολοκληρώσει με επιτυχία την τριετή φοίτησή του στα «κοινά σχολεία», για να συνεχίσει στα Γυμνάσια. ⁹⁰⁸ Παράλληλα, οι δοκιμασίες ή οι εξετάσεις των μαθητών θα πρέπει να αποτελούν αφορμές εξάσκησης και μέσα πληροφόρησης των διδασκάλων για την πρόοδο των μαθητών. Οι διακοπές ή οι ανακωχές των μαθημάτων προσφέρουν σε κάθε περίπτωση στους μαθητές τη δυνατότητα ξεκούρασης και ενδυνάμωσης για τη συνέχεια προσπαθειών τους. ⁹⁰⁹

Παρακάτω ο Κούμας δίνει το δικό του ορισμό για τις ιδιότητες που πρέπει να φέρει ένας δάσκαλος (ποιοι πρέπει να είναι οι διδάσκαλοι;) κατά την εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού. ⁹¹⁰ Αναφέρει χαρακτηριστικά, πως «όσα απαιτούνται να έχει ο διδάσκαλος, θεωρητικώς και πρακτικώς», ανάγονται στα παρακάτω στοιχεία: ⁹¹¹ «Να γνωρίζει απόλυτα την επιστήμη που υπηρετεί, να είναι επιμελής και ακούραστος στο έργο του, να επιδιώκει να εκπληρώνει με ζήλο το διδασκαλικό έργο του και να διαφυλάσσει ακέραια τις διατάξεις του σχολείου, να συμβαδίζει με την πορεία της προόδου της επιστήμης του, να φέρεται με σοφία στους μαθητές του, να συνδυάζει αγαθότητα, σοβαρότητα, παράβλεψη και αυστηρότητα προς ωφέλεια των μαθητών του. Θα πρέπει, επίσης, να έχει καλή συνεργασία με τους συνδιδασκάλους του και να συνεργάζεται για το καλό του συνόλου. Ο νεώτερος σε θητεία διδάσκαλος οφείλει να υπακούει στο παλαιότερο σχολείο που ανήκει. Όλοι οι διδάσκαλοι πρέπει να δίνουν προβάδισμα στον Ανώτερο διδάσκαλο, ο οποίος στην Ευρώπη ονομάζεται «Rector ή Director». Ο πρώτος διδάσκαλος πρέπει να συμπεριφέρεται ισότιμα προς τους συνδιδασκάλους του. Να είναι διαμεσολαβητής σχέσεων της πόλης με το σχολείο στην οποία ανήκει και αντίστροφα. Η κάθε διαταγή του σχολείου να κοινοποιείται από τον ίδιο. Ο Έλληνας διδάσκαλος οφείλει ακόμη να γνωρίζει καλά την παιδαγωγία του και να διακρίνεται για την επιμέλεια και το ζήλο του στο διδακτικό έργο του. Η αγαθότητα, η πραότητα, η

⁹⁰⁷ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 342-346.*

⁹⁰⁸ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 360-363.*

⁹⁰⁹ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 343-345, 363.*

⁹¹⁰ Για το θέμα αυτό, βλ. Κ. Δ. Μαλαφάντης, «Ο δάσκαλος κατά το Νεοελληνικό Διαφωτισμό: Σκέψεις, προτάσεις και οραματισμοί για το έργο και την αποστολή του», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης* 4, Αθήνα (2005), 68-94.

⁹¹¹ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 363-365.*

ιλαρότης του προσώπου, η συνεργατικότητα είναι μόλις μερικές βασικές αρετές του λειτουργήματός του».⁹¹²

Και συνεχίζει ο Κούμας, αναφερόμενος στον ρόλο της Ελληνίδας «διδασκάλας». Αυτή θα πρέπει να στέκεται δίπλα στις αρχάριες και τις αδύναμες μαθήτριες και ταυτόχρονα να παραδίδει σε πιο έμπειρες και προχωρημένες. Ωστόσο, συστήνεται από τον Έλληνα παιδαγωγό να μην επιβαρύνονται οι μαθήτριες από εργασίες, για να μην αποθαρρύνονται. Αυτή οφείλει να εξασκεί τα κοράσια, σε κάθε μορφή εργασίας για να αποκτήσουν τις αναγκαίες ικανότητες και να τα προβιβάσουν στην επόμενη τάξη, όπου θα διδάσκονται κατά προτίμηση τα αναγκαία, τα ωφέλιμα και τα κόσμια και καλά μετ' οικονομίας από τα επιτηδευμένα και τα πολυδάπανα. Τα έργα των μαθητριών που έχουν γίνει με καλή επεξεργασία και επιτυχώς, πρέπει να φυλάσσονται για να επιδεικνύουν την αξία της επιμέλειάς τους στις κοινές εξετάσεις. Η δασκάλα θα πρέπει να είναι το παράδειγμα επιτηδειότητας, επιμέλειας, τάξεως, καθαριότητας και κάθε αγαθού προτερήματος, η οποία θα διδάξει τη μαθήτρια ως σοφή και αγαθή μητέρα. Τα κορίτσια θα πρέπει να διακρίνονται για την κοσμιότητά τους και την ευταξία τους, να διδάσκονται με συμβουλές και χωρίς περιττά ερωτήματα, να εξασκούνται στην άγραφη Αριθμητική και στη διόρθωση της γλώσσας με τραγωδίες, ηθικά διηγήματα, εκκλησιαστικές διαταγές κ.α. Κάθε μορφή διδασκαλίας είτε αρρένων, είτε κορασίων θα πρέπει να έχει σκοπό να καταστήσει «ενάρετους ανθρώπους, ευσεβείς χριστιανούς και αγαθούς πολίτες». Για τα ζητήματα εκπαίδευσης των «Κορασίων» αναφέρεται ότι τούτη⁹¹³ θα πρέπει να τις προετοιμάζει, ώστε να γίνουν καλές σύζυγοι, οικοδέσποινες και μητέρες. Την διδασκαλία τους οφείλουν να παρέχουν ειδικοί διδάσκαλοι σε ξεχωριστά σχολεία. Τα μαθήματά τους θα πρέπει να περιλαμβάνουν: «Κατήχηση, άγραφη και έγγραφη αριθμητική, καλή γνώση της γλώσσας, γεωγραφία και ιστορία, οικιακή οικονομία, εκμάθηση εργόχειρων». Κλείνοντας, η δασκάλα οφείλει να δημιουργεί καλό κλίμα μάθησης και να λειτουργεί με συγκαταβατική και υπομονετική διάθεση.⁹¹⁴

⁹¹² *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 364.*

⁹¹³ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 366-368.*

⁹¹⁴ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 365-368.*

«Πολλών νεοφανών εις ημάς ιδεών ηναγκάστην να πλάσω νέα ονόματα. Εξεύρων όμως πόσον είναι δύσκολον να ονομάση τις ορθώς νέα πράγματα, ποτέ δεν μπορώ να στοχασθώ προσφύη κατά πάντα την ονοματοθεσίαν μου, η δε αμφιβολία μου γίνεται φανερά και εκ τούτου, ότι εις τους εκδιδόμενους τούτους τόμους μετωνόμασα τινά άλλως απ' εμέ αυτόν ονομασθέντα εις τους πρότερους και όμως πάλιν δεν είμαι βέβαιος εάν είναι ορθότεραι αι μετονομασίαι μου, αλλ' επιθυμώ από την επιμέλειαν και έρευναν των σοφών μου ομογενών προσφυέστερα και αρμοδιώτερα ονόματα. Είμαι αδιστάκτως βεβαιωμένος, ότι χρειαζόμεθα πολλά νέα ονόματα και εις τας άλλας επιστήμας [...].»
(*Σύνταγμα Φιλοσοφίας, τόμος τρίτος, εν Βιέννη, 1818, σ. η'*)

Συνεχίζοντας την ανάλυση των ειδικών μεθόδων διδασκαλίας, ο Κούμας προτείνει κατά τον Niemeyer, «εις την τάξιν των νεοελληνικών γραμμάτων διά των μαθημάτων εις τα κοινά σχολεία και εις τα Γυμνάσια να εφαρμόζονται το συλλαβίζειν, η Απαγγελία, η Γραφή και Ιχνογραφία και η Γλώσση». Ο Γερμανός παιδαγωγός κάνει λόγο για τη συνηθισμένη και βελτιωμένη μέθοδο εκμάθησης των γερμανικών γραμμάτων με συλλαβισμό στο πλαίσιο της διδασκαλίας της ανάγνωσης, με μία σειρά εισαγωγικών ασκήσεων: «Die gewöhnliche Methode, durch Buchstabenlernen, Syllabi(e)ren und Buchstabi(e)ren zum Lesen vorzubereiten, ist so bekannt, dass sie feiner ausführlicheren Beschreibung bedarf.»⁹¹⁵ Ο Κούμας αναφέρει με σαφήνεια ότι τη διδακτική αξία της τήρησης «ολίγων κανόνων εις την άσκησιν της μητρικής γλώσσης, την οποία εάν δεν μάθη ο παις ορθώς, ας μη ελπίζη μεγάλας προόδους, ούτε εις τας άλλας γλώσσας, ούτε εις τας επιστήμας». Εδώ βλέπουμε πως ο Έλληνας λόγιος επιλέγει να αναφερθεί σε παραδείγματα σύνταξης απλών προτάσεων στα πρότυπα της Παιδαγωγικής του Niemeyer: «Για τον ορθό σχηματισμό απλών προτάσεων με λογική σύνδεση των γραμματικών στοιχείων μεταξύ τους, ο δάσκαλος οφείλει αρχικά να χρησιμοποιήσει όλους τους τύπους σύνταξης, ώστε ο μαθητής να μιμηθεί το τρόπο χρήση τους (Bildung einfacher Sätze worin verschiedene logische Verbindungen der Begriffe vorkommen. [...]. Der Lehrer giebt zuerst den Typus der verschiedenen Sätze an, und lässt sie hierauf nachahmen)».⁹¹⁶

Ο Κούμας στη συνέχεια περιγράφει όλους τους τύπους σύνταξης προτάσεων που πρέπει ο δάσκαλος να παρέχει μέσα από το έργο που ασκεί. Μεταφράζοντας ο ίδιος ακολούθησε πιστά τη μεθοδολογία του Niemeyer και την καταγράφει βήμα-βήμα: «εις την σύνταξιν να οδηγεί τους μαθητές του βαθμηδόν. Πρώτον πρέπει να τους διδάσκει να γράφουν απλές προτάσεις, π.χ. ο Πύργος είναι υψηλός (Der Thurm ist hoch), η μέλισσα είναι έντομον (Die Biene ist ein Insect)⁹¹⁷. Τας τοιαύτας προτάσεις να αντιστρέφουν, επειδή η έννοια των μένει ή αυτή. Π.χ. Υψηλός είναι ο πύργος (Anwendungen zur Nachbildung, Typ.

⁹¹⁵ Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts...*, ό.π., σ. 98-99, 126.

⁹¹⁶ Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts...*, ό.π., σ. 135-136.

⁹¹⁷ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, ό.π., σ. 349-350.*

Hoch ist der Thurm). Έντομον είναι η μέλισσα (Insecten sind die Bienen). Προτάσεις όχι με το είναι, αλλά με άλλα ρήματα και επιρρήματα, όπως: Ο ήλιος λάμπει (Sätze worin das Prädicat im Verbum enthalten ist. Typ. Die Sonne scheint). Έπειτα Προτάσεις, όπου εμβαίνουν ρήματα βοηθητικά, οίον: Ο άνθρωπος μπορεί να προκόψει. (Verbindungen der Hauptwörter mit den Zeitwörtern: haben, können, dürfen, sollen, müssen, werden. Typ. Der Mensch kann aufgehen⁹¹⁸). Διά συνδέσμων εκφερομένας, οίον: Είναι υγρασία, επειδή έβρεξε (Behandlungsart der Vorwörtern, Fürwörter und der so wichtigen Bindewörter, wodurch der Satz immer mehr zur Periode erweitert wird. Typ. Es ist naß, denn es hat geregnet). Να μεταβάλλη δύο απλάς προτάσεις εις περίοδον, π.χ.: Το βιβλίον είναι πολλά τερπνόν (Erweiterung und Ausbildung der Sätze zu einfachen Perioden. Typ. Das Buch ist sehr unterhaltend. Ich werde es noch einmal lesen (Θέλω το διαβάσειν ακόμη μίαν φοράν⁹¹⁹).

Ο Κούμας επισημαίνει στο κεφάλαιο της ειδικής μεθοδικής του πως: «η καθαρότης των νοημάτων είναι η αιτία της γλαφυρότητος των συντάξεων, ας τους δίδη να συνθέτωσι συνεχώς μικράς ιστορίας πραγμάτων, τα οποία συμβαίνουν εμπροσθέντων. Περιγραφάς αντικειμένων, τα οποία ίδαν. Επιστολάς αναγκαίας εις τον κοινωνικόν βίον. κ.τ.λ.». Έτσι το προσλαμβάνει μέσα από τα αντίστοιχα σε πιστή γερμανική απόδοση νοήματα της θεωρίας της σύνταξης του γερμανού παιδαγωγού: «Beschreibung, dessen was geschehen oder gethan, oder in irgendeiner Lektion gelernt ist; kleine Journale über die Tagsbeschäftigungen u.s.w.⁹²⁰».

Σκοπός του Κούμα είναι συνεπώς να κάνει γνωστό στους συμπατριώτες του πώς να συντάσουν σωστές προτάσεις σύμφωνα με τη γραμματική και συντακτική θεωρίας του Niemeyer. Μέσα από την πιστή απόδοση και παράθεση των ίδιων παραδειγμάτων, διαπιστώνεται ότι ο Κούμας διέθετε πολύ καλή γνώση και αντίληψη της γερμανικής γλώσσας. Ειδικότερα, γίνεται ευδιάκριτη η υιοθέτηση των ιδιωμάτων της γερμανικής μέσα από την καλλιέργεια μίας σφαιρικής αντίληψης των εκπαιδευτικών πραγμάτων, την εποχή που εξελίσσεται η παιδαγωγική σκέψη των Γερμανών διαφωτιστών. Η ουσιαστική στροφή του Κούμα στη Παιδαγωγική του γερμανικού Διαφωτισμού μπορούμε να πούμε πως επιβεβαιώνει το γεγονός ότι «κατά την περίοδο της πνευματικής αφύπνισης του ελληνισμού (στα χρόνια 1770-1820) ικανοποιούνται εγκαίρως με τον πιο άμεσο και αποτελεσματικό τρόπο οι μεταφράσεις».⁹²¹

⁹¹⁸ Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts...*, ό.π., σ. 136.

⁹¹⁹ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 351·Πβ. Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts...*, ό.π., 1819, σ. 137.

⁹²⁰ Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts...*, ό.π., σ. 137-138.

⁹²¹ Βασιλική Πάτσιου, «Μεταφραστικές δοκιμές και προϋποθέσεις στα όρια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ο Ερασιστής* 19 (1993), 210-234.

Επισημαίνει δε πως, ο Niemeyer υπήρξε θιασώτης της ελληνικής γλώσσας των Κλασικών της Αρχαιότητας: «Daß unter den classischen Sprachen der griechischen der erste Platz gebührt, man mag sie nun als Sprache an sich, wo ihr an vollendete Ausbildung keine andere gleichsteht oder sofern die unsterblichen Werte aller Art in ihr verfaßt und durch sie uns gekommen sind».⁹²² Σε αυτό το σημείο διαφαίνεται η σημασία της καθολικότητας της γνώσης της αρχαίας ελληνικής γραμματείας (Literatur) και για τους ίδιους τους νεοέλληνες, η οποία δυστυχώς έχασε από νωρίς την πολιτική της οντότητα, με αποτέλεσμα να εξαλειφθεί και η γλώσσα των λογίων της. Ο Niemeyer γράφει: «Von dieser Seite könnte man behaupten, dass es für die Literatur...ein bedauerungswürdiger Zufall war, daß Griechenland so früh seine politische Existenz verlor und den Gelehrten zugleich ihre Sprache aufdrang». Η λόγια μόρφωση των προγενέστερων λαών της αρχαιότητας (Ελλήνων) μπορεί να κατακτηθεί μέσα από τις μοναδικές πηγές των δημιουργών τους. Ο Γερμανός παιδαγωγός επιλέγει να αναφερθεί στα ονόματα του Ηροδότου, του Θουκυδίδη και του Ξενοφώντα: «Die Schüler zu der Zeit wo dieser Cursus eintritt, ebenso fertig den Herodot, Thucydides, Xenofon [...] lesen könnten».⁹²³

Ο Κούμας συστήνει ανάμεσα στα «αξιολογότερα βιβλία της γλώσσας διά να μιμώνται τους καλούς συγγραφείς, και εν ταύτω να διδάσκονται ωφέλιμα πράγματα, [...] ακριβώς την ειδικήν μεθοδολογίαν, να διαβάσωσι βιβλία γραφέντα με έκτασιν από πολλούς σοφούς, μάλιστα δε Γερμανούς». Εκτός από το δεύτερο μέρος της του Νειμέρου (Niemeyer) παιδαγωγίας, το δεύτερο μέρος του Ποιλίτιου (Pölitz) και το μεθοδικό βιβλίο του Ύου (Hye)⁹²⁴ προτείνει μία ενδεικτική λίστα (ιδέ όπισθεν σελ. 299) στη *Προδιοίκησι* όπου παραθέτει αναλυτικά τα πιο φημισμένα έργα της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού.⁹²⁵

⁹²² Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts...*, ό.π., σ. 318-319.

⁹²³ Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts...*, ό.π., σ. 232.

⁹²⁴ Για το βιβλίο μεθοδολογίας του Anton Hye, βλ. *Methodenbuch oder ausführliche Anweisung alle in der politischen Verfassung der deutschen Schulen in den Kaiserl. Königl. Deutschen Erbstaaten enthaltenen, den Unterricht und Lehstand betreffendn Anordnungen zu erfüllen*, Schönböcher-Verschleiss, Wien 1812.

⁹²⁵ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 298-300, 358-359. Στην παιδαγωγική σκέψη του Κούμα επιδρούν θεωρίες αγωγής Ευρωπαίων και Γερμανών διαφωτιστών. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρονται οι παρακάτω πηγές: «J. Locke *Thoughts on Education*. A. and Churchill, London 1692- *Abhandlung über die Erziehung der Jugend in den gesitteten Ständen. Aus dem englischen von Rudolphi, mit Anmerk. Von Campe. Braunschweig 1787*-J.J. Rousseau, *Emile on de l' Education*. Tome 1 – IV. Amsterdam 1762. – Haag 1768 – Deux – ponts, transl. Barbara Foxley MA, J.M. Dent & Sons LTD & In New York by E.P. Dutton & Co, London & Toronto 1782-J. H. Basedow, *Das Methodenbuch für Väter und Mütter der Familien und Volker*, Dessau 1773-F.G.H. Schwarz *Erziehungslehre. Bd. 1. Die Bestimmung des Menschen. In Briefen anerziehende Frauen-Leipzig 1802, Bd. 2. Das Kind, oder Entwicklung und Bildung des Kindes von seiner Entstehung bis zum vierten Jahre. Leipzig 1804*-Bde 3.1. -3.2. *Die Erziehung als Unterrichtsgeschäft*, Leipzig 1808, 1. Abth. *die Jugend*. 2. Abth. *Unterrichtslehre*. 1809 - F.G.H. Schwarz, *Lehrbuch der Pädagogik und Didaktik*. Heidelberg 1803- I. Kant, *Über Pädagogik herausgegeben von F. Th. Rink, Königsberg*, 1803 - R. H. L. Pölitz, *Erziehungswissenschaft aus dem Zweck der Menschheit u. des Staats.1. u. 2. Th. 1806* - J. F. Herbart, *Allgemeine Pädagogik, aus dem Zweck der Erziehung abgeleitet*. Göttingen: J. F. Röwer 1806-J.P. Richter, *Levana, oder Erziehungslehre. 2 Bde. Tübingen*. 1814- F. H. Resewick, *Gedanken, Vorschläge und Wünsche*

Κατόπιν αναφέρεται στην άποψη ότι δεν ήταν όλα τα γερμανικά βιβλία για παιδιά «ικανά να δώσουν την όποια υπόσχονται ωφέλειαν». Εντούτοις, δημιουργείται γενικότερα πρόσφορο έδαφος και αύξηση της εκδοτικής δραστηριότητας για παιδικά βιβλία με σκοπό την χρησιμότητά τους για τη μελλοντική τους ζωή.⁹²⁶ Στις παιδαγωγικές θεωρίες εκτιμάται η καλαισθησία και η υψηλή αξία του μόχθου για περιουσία, τα οποία, όπως έχει ήδη αναλυθεί, ανήκαν στο οικοδόμημα των αξιών του γερμανικού Διαφωτισμού.⁹²⁷

Αξίζει εδώ να αναφέρουμε μία από τις γερμανικές πηγές του Κούμα μέσα από τις οποίες αντλεί σημαντικά στοιχεία περί Παιδαγωγικής. Στο «Βασικό έργο» (Elementarbuch, 1770)⁹²⁸ του Johann Bernhard Basedow (1724-1790) μεταφέρεται το καθαρό πνεύμα της Παιδαγωγικής του Φιλανθρωπισμού. Η «στοιχειώδης μέθοδος» διδασκαλίας⁹²⁹ εφαρμόζεται διαβαθμισμένη από την απλή και κατανοητή γνώση, στη πιο δύσκολη και περίπλοκη ανάλογα με τις ατομικές ανάγκες των παιδιών και την ηλικία τους. Η θεματολογία τούτου του έργου περιλάμβανε ζητήματα ανθρωπολογίας, ψυχολογίας, λογικής, θεολογίας, ηθικής, κ.α. Στο βιβλίο «Μεθοδολογία για γονείς και οικογένειες αστών»⁹³⁰ του Basedow προτείνεται ακόμη η διδασκαλία κλασικών συγγραφέων για μαθητές του Γυμνασίου. Όταν παρέχονται γενικές γνώσεις, ενισχύεται στους νέους το αίσθημα της φιλανθρωπίας (Menschenfreunde). Τέλος, ακολουθούν οι συλλογισμοί του Κούμα που εμφανίζουν τον Basedow υπέρμαχο της ελληνικής γλώσσας. Ο Γερμανός λόγιος κάνει λόγο για τον πλούτο και την υπεροχή της και γράφει σχετικά: «Die griechische (Sprache) ist, wegen ihrer Beschaffenheit und ihres Reichthums an vortrefflichen Schriften, zwar ohne Zweifel die vorzüglichste unter allen».⁹³¹ Ο ίδιος καταλήγει ακόμα στο συμπέρασμα ότι μέσα από την ερμηνεία του ελληνικού τρόπου σκέψης ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται καλύτερα και μπορεί να διακρίνει τα υψηλότερα νοήματα της ωφέλιμης γνώσης:⁹³²

zur Verbesserung der öffentlichen Erziehung: als Materialien zur Pädagogik, 1-5 Theil, Friedrich Nicolai, Berlin 1781-86 - *Magazin für die Schulen und die Erziehung überhaupt*. 1-6. Band. Nördlingen 1766 – 72-*Archiv für die ausübende Erziehungskunst*. 12. Theile. Gießen 1777-85-*Pädagogische Unterhandlungen*. Ein Journal für Eltern und Erzieher. Leipzig 1777-81, *Braunschweigisches Journal, philosophischen, philologischen und pädagogischen Inhalts*, E. Chr. Trapp, J. Stuve, K. Heusinger, J. H. Campe, Bd. 1-3, Schulbuchhandlung, Braunschweig -1788- *Gutsmuths Bibliothek, oder Zeitschrift für Pädagogik, Erziehung und Schulwesen*. Gotha und Leipzig 1800-1807- D. Aug. Herrm. Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern, Hauslehrer und Schulmänner Siebente Ausgabe 3 Theile*. Halle. 2 Theile 1818. *Letzter Theil* Buchhandlung des Waisenhauses Halle 1819».

⁹²⁶ *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα*, ό.π., σ. 380-381.

⁹²⁷ Niemeyer, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts...*, 1819, ό.π., σ. 459.

⁹²⁸ *Des Elementarbuchs für die Jugend ihre Lehrer und Freunde in gesitteten Ständen ... Stück 1...* von Joh. Bernh. Basedow, Altona und Bremen 1770, σ. 82.

⁹²⁹ Σ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 391-392.

⁹³⁰ J. B. Basedow, *Das Methodenbuch für Väter und Mütter der Familien und Volker*. Dessau ³1773, σ. 172.

⁹³¹ Basedow, *Das Methodenbuch*, ό.π., σ. 176.

⁹³² Basedow, *Das Methodenbuch*, ό.π., σ. 176-177.

«Ich würde von der griechischen Sprache anders denken, wenn man hoffen dürfte, eine Fertigkeit in denselben so leicht zu erlangen, als in der lateinischen, wenn die brauchbarsten Sacherkenntnisse ihrer Schriftsteller nicht in die neuern übergegangen wären, und wenn wir von ihren Werken des Bibels nicht wenigstens erträgliche Uebersetzungen hätten».⁹³³

Συνοψίζοντας, στο τρίτο κεφάλαιο που αφιερώνεται στη σχέση μεταξύ της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού έγινε α. Αναλυτική περιγραφή των κύριων ρευμάτων αγωγής της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού (Pietisten, Humanisten, Philanthropisten, Eklektiker), β. Παρουσίαση της διαμόρφωσης της θεωρίας της Παιδαγωγίας στο *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* του Κ. Κούμα βάσει της πρόσληψης των παιδαγωγικών αξιών των Γερμανών Ευσεβιστών, Ανθρωπιστών, Φιλανθρωπιστών και Εκλεκτικών, γ. Ανάδειξη της διάκρισης της Παιδαγωγικής του Κ. Κούμα σε καθαρή / κυρίως και εφαρμοσμένη / μεθοδική και δ. Διαπιστώνεται η άμεση επιρροή του Κ. Κούμα από τους κανόνες μεθοδολογίας του Γερμανού διαφωτιστή-παιδαγωγού August Hermann Niemeyer για την εφαρμογή παιδαγωγικών και γραμματικοσυντακτικών κανόνων στο *Επίμετρο* της Παιδαγωγικής του. Συνεπώς μπορεί να ειπωθεί ότι σε αυτό το κεφάλαιο διαπιστώνονται πολύ ενδιαφέρουσες μονο-αιτιακές σχέσεις ανάμεσα στους δύο παιδαγωγούς που εκπροσωπούν την επιστήμη της Παιδαγωγικής στα πλαίσια της δικής τους εθνικής γραμματείας στο πνεύμα του Διαφωτισμού.

⁹³³ Basedow, *Das Methodenbuch*, ό.π., σ. 177.

Ο Κούμας παρουσιάζεται σε αυτό το κεφάλαιο ως ιστορικός της Παιδαγωγικής. Στη διαμόρφωση του στοχασμού του για τα ζητήματα διαπαιδαγώγησης διαπιστώνονται σαφείς επιρροές από έργα διακεκριμένων παιδαγωγών της εποχής του γερμανικού Διαφωτισμού. Στο επίμετρο της Παιδαγωγικής του, που αποτελεί μέρος του *Συντάγματος Φιλοσοφίας*, συγκεντρώνονται βασικές αρχές της Παιδαγωγικής του D. A. H. Niemeier (1819). Κατά την παράλληλη αναζήτηση θεωρημάτων αγωγής για τη σύνθεση της Παιδαγωγίας του ο Κούμας αναφέρει ως βασική πηγή του την ιστορία της Παιδαγωγικής του F. H. Schwarz (1813). Οι βασικές παραδοχές τόσο του έλληνα λόγιου, όσο και του Niemeier για ένα ολοκληρωμένο παιδαγωγικό σύστημα εκπαίδευσης θεμελιώνονται στους Έλληνες παιδαγωγούς της αρχαιότητας. Ο Κούμας στρέφεται στον παιδαγωγικό στοχασμό του Niemeier και αναζητά μέσα από τις θεωρήσεις του τις απαρχές της ιστορίας της Παιδαγωγικής. Αντλεί παιδαγωγική γνώση από τη διδασκαλία στα έργα του Πausανία, του Πλουτάρχου (Βίος Λυκούργου), του Ξενοφώντα, του Ομήρου, της ευδαιμόνης και ενάρετης αγωγής των Λακεδαιμονίων και της αγωγής των Αθηναίων στα πρότυπα της διδασκαλίας του Σόλωνα (Λουκιανός) για την σωματική και πνευματική αγωγή.

Η Σπαρτιατική αγωγή⁹³⁴ αντλείται αυτούσια από τη γερμανική γραμματεία και προσλαμβάνεται στον νεοελληνικό χώρο από την παιδαγωγία του Κούμα. Τα παιδευτικά ιδεώδη της λακωνικής αγωγής που προσλαμβάνουν χαρακτήρα ομαδικό και στρατιωτικό και η εκπαίδευση της πόλεως-πολιτείας και της αφοσίωσης στη πατρίδα, όπως επικράτησε μέχρι τις αρχές του 5^{ου} αιώνα σε όλη την Ελλάδα, εξακολουθεί να αποτελεί πρότυπο αγωγής στους Γερμανούς διαφωτιστές και κατ' επέκταση στους Έλληνες λόγιους παρά την αυστηρότητα των αρχών της. Η καθιέρωση της αγωγής αυτής από τον Λυκούργο στα πλαίσια ενός τέλειου πολιτικού ευγονισμού της εποχής αναγνωρίζεται από τους Γερμανούς φιλανθρωπιστές που αντιλαμβάνονται την σημασία του Σπαρτιάτη να παραμένει υγιής και ρωμαλέος. Η θεμελίωση της σωματικής και ψυχικής διάπλασης του παιδιού στην ηλικία του έβδομου έτους, τη στιγμή της κυρίως αγωγής του, τελείται υπό την επίβλεψη της οικογένειας κι έπειτα από αυτή του *παιδονόμου*, γεγονός που ανακαλείται στη παιδαγωγική σκέψη του Κούμα και αποτελεί κοινή παραδοχή της καθολικής μόρφωσης στους κόλπους της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού. Η Αθηναϊκή αγωγή⁹³⁵, η οποία εκφράζει την

⁹³⁴ Βλ. σχετικά, Θ. Φωτεινόπουλος, «Ελλάς, η Παιδεία εις την Ελλάδα», *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 2, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σ. 453-454.

⁹³⁵ Φωτεινόπουλος, *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 454-456.

αντίθετη κατεύθυνση αγωγής των Σπαρτιατών υιοθετώντας ένα πιο πολιτισμένο τρόπο αγωγής αστικού χαρακτήρα και με περισσότερη αντίληψη φιλελευθεριών, εισχώρησε στα παιδαγωγικά συστήματα της εποχής του γερμανικού Διαφωτισμού. Αυτά προσέλαβαν την αναγκαιότητα της γυμναστικής και του αθλητισμού, του ομηρικού ιδεώδους της προσωπικής ανδρείας, της αφοσίωσης στην τυπική εκπαίδευση σώματος – πνεύματος του πολίτη, της ομαδικής διδασκαλίας με αποτέλεσμα τη δημιουργία του θεσμού του σχολείου και της επαγγελματικής ιδιότητας του (οικο)διδασκάλου. Το παιδαγωγικό ιδεώδες της αθηναϊκής αγωγής – η καλοκαγαθία – καλός ως προς το σωματικό κάλλος και αγαθός ως προς την ηθική τελειότητα και την καλλιέργεια του πνεύματος, αποτέλεσε αναπόσπαστο μέρος της αγωγής των γερμανών φιλανθρωπιστών. Όπως προκύπτει από την σπουδή της περιόδου της αρχαίας ελληνικής γραμματείας ο Κούμας κάνει λόγο για τους πρώτους δασκάλους της ελληνικής αρχαιότητας. Ο *επιβλέπων* (Aufseher) και ο *παιδαγωγός* (Pädagogos) προορίζονταν για τη διδασκαλία της γραμματικής και της ιστορίας στις πρώτες τάξεις. Ο *παιδοτρίβης* (Pädotribes) αναλάμβανε την παράδοση δοκιμασιών γυμνασιακής και λυκειακής φοίτησης σε συνεργασία με τους *γυμνασιάρχες* (Gymnasiasten) ή τους φιλοσόφους και τους αποφοίτους *γυμνασιοπαίδες* (Gymnasten). Η ολοκληρωμένη αγωγή περιλάμβανε μαθήματα σωματικής δύναμης (Kraft), τόλμης (Muth), γνώσης (Wissenschaft), καλαισθησίας (Geschmack). Η αγωγή των Αθηναίων διακρινόταν, κατά τον Niemeyer, για τον υψηλό βαθμό διδασκαλίας του ανθρωπισμού (humanistische Bildung). Ο Κούμας προτείνει το έργο του Λουκιανού *Ανάχαρσις ή περί Γυμνασίων* ως παιδαγωγικό οδηγό του Σόλωνα για τους Αθηναίους. Ο Παιδαγωγός μετέφερε τα παιδιά στον *Γραμματιστή* ή *Κιθαριστή*. Ο *Παιδοτρίβης* ήταν ο δάσκαλος των τελειότερων μαθητών για τα Γυμνάσια, όπου διεξάγονταν φιλοσοφικές ομιλίες. Ο Κούμας αναγνωρίζει ταυτόχρονα τη συμβολή του Πυθαγόρα στη σύνταξη παιδαγωγικών αρχών ηθικής, μαθηματικής, φιλοσοφίας, θεολογίας και κυρίως στη θεώρηση για τον ισχυρό φυσικό δεσμό μεταξύ γονέων και τέκνων. Ο Niemeyer προτείνει έργα του Πλάτωνα, του Πλουτάρχου, τα πολιτικά του Αριστοτέλη και το αφιέρωμα στη πλατωνική διδασκαλία του Tennemann.

Για πρώτη φορά κοινοποιούνται στον ελληνικό χώρο από τον Κούμα κατεξοχήν παιδαγωγικές σχολές του κινήματος του γερμανικού Διαφωτισμού. Η Σχολή του Α. Η. Francke επικεντρωνόταν σε ζητήματα θεογνωσίας, ευσέβειας, ευχαρίστησης (Vergnüen), σωματικών ασκήσεων, μηχανικών ασχολιών, τεχνών, στη στοιχειώδη γνώση για συμμετοχή στα κοινά, τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής ως ξένης γλώσσας, της λογικής και ρητορικής (ορθός λόγος) και τη διδασκαλία του ομηρικού έπους κατά τον Γερμανό φιλόλογο Christian Wolf. Η παιδαγωγική σκέψη του Niemeyer δεχόταν επιδράσεις από το πρόγραμμα της σχολής του Francke. Η σχολή των Ανθρωπιστών (Humanisten), την οποία υπηρετούσε

ο Niemeyer, βασιζόταν στη σπουδή της γραμματικής και στη γνώση των επιστημών και θεμελιωνόταν στη διδασκαλία των παλαιών γλωσσών, της καινής διαθήκης, της ιστορίας, της αισθηματικής στα πρότυπα της κλασικής παιδείας (Θεόφραστος, Όμηρος, Πλούταρχος). Η ελληνική παρέχεται κυρίως από οικοδιδασκάλους. Την έμφαση του Niemeyer στη γλωσσική μέθοδο σκιαγραφεί ο Κούμας ως θετική για την ανάπτυξη της νόησης και των ψυχικών δυνάμεων. Η αξία της παλαιάς γραμματείας δεν περιορίζεται στη διάσταση της φιλολογικής πολυμάθειας, αλλά επεκτείνεται στη σύνδεση λέξεων και πραγμάτων. Η θεώρηση του Niemeyer για *ευμέθοδη* καθολική μόρφωση βρίσκει σύμφωνο τον Κούμα στη διαμόρφωση της παιδαγωγικής σκέψης του. Συστήνονται η απλή ωφέλιμη γνώση και οι κλασικοί συγγραφείς ως βασικά αντικείμενα μάθησης στα Γυμνάσια και ως προπαίδια για την εισαγωγή στα πανεπιστήμια. Ταυτόχρονα, ο Κούμας εκθέτει για πρώτη φορά ένα αναλυτικό ονομαστικό κατάλογο των βασικών εκπροσώπων των Ανθρωπιστών από τον χώρο της γερμανικής γραμματείας. Βασικός εισηγητής της διδασκαλίας του Θεόκριτου για την υψηλή διάνοηση της ποίησής του υπήρξε ο Salomon Gessner. Η ιστορική σκέψη του Herder κινήθηκε πάνω στον ίδιο στοχασμό για τον Θεόκριτο. Κύριοι εισηγητές της ειδυλλιακής ποίησης του Gessner στον χώρο της νεοελληνικής γραμματείας ήταν ο Αντώνιος Κορωνιός και ο Πέτρος Ν. Δάρβαρης. Βασική σκοποθεσία τους ήταν η τόνωση της επαναστατικής διάθεσης του λαϊκού Διαφωτισμού των Νεοελλήνων. Τα ειδύλλια του Gessner εμφορούνται στο πνεύμα της ελληνικής μυθολογίας (Απόλλωνας, Αίολος, Προμηθέας, Ασφαλίων, Θεόκριτος) και αφιερώνονται στην ελληνική κλασική γραμματεία, όπως κοινοποιούνται στο έργο της *Σύντομης Γραμματικής της Γραικικής Γλώσσας* του Μιχαήλ Γ. Μπογιατζή, διδασκάλου της ελληνικής από τη Μοσχόπολη. Στην ίδια γραμματική περιέχονται μεταξύ άλλων οι Αισώπειοι μύθοι, τα Αστεία του Ιεροκλή (Scherze), τα ειδύλλια του Gessner (Παλαίμων, Μύλων, Θύρσις), για την καλύτερη μάθηση της γραικικής με την καινοτόμο μέθοδο της διγλωσσίας. Οι αρχές διδασκαλίας της σχολής των Φιλανθρωπιστών, με κύριους εκπροσώπους τους J. H. Basedow και J. H. Campe, απηχούν στη παιδαγωγική σκέψη του Κούμα. Ο Έλληνας λόγιος, κατά τον Niemeyer, έδινε έμφαση στο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα των Φιλανθρώπων για την βελτίωση της δημόσιας και ιδιωτικής εκπαίδευσης. Βασικά αξιώματα της διδασκαλίας του εν λόγω παιδαγωγικού ρεύματος ήταν η σωματική και πνευματική αγωγή, ο κοσμοπολιτισμός, η χρήση ποινών και βραβείων, η ηθική και η πίστη, η αγαθοσύνη και η φιλανθρωπία, η φύση και η χρησιμότητα της μάθησης (Nutzlichkeit). Οι εκλεκτικοί παιδαγωγοί διακήρυτταν τη στροφή στη ποιοτική μάθηση στα πρότυπα της σύντομης περίληψης όλων των επιστημών του J.G. Sulzer (1746), του J.P. Miller για τις βασικές αρχές της σοφής και χριστιανικής διαπαιδαγώγησης (1769),

των παραδοχών του J. H. Voss για τις σημειώσεις παιδαγωγικής και των βασικών αξιωμάτων της Κριτικής του Kant.

Η *Παιδαγωγία*⁹³⁶ χρησιμοποιείται ως όρος υπό την έννοια της διαπαιδαγώγησης και ως δεξιότητα της ενασχόλησης με το έργο της ανθρώπινης αγωγής. Αυτή διαμορφώνεται και ολοκληρώνεται μέσω της θεωρητικής και πρακτικής εκπαίδευσης και της αδιάλειπτης απόκτησης εμπειριών από ψυχοπαιδαγωγικής πλευράς εκ μέρους του παιδαγωγού. Ο ρόλος και η καταλληλότητα του ατόμου που ασχολείται με το έργο της αγωγής κρίνεται καθοριστικής σημασίας. Η εμπειρία και η τέχνη του παιδαγωγού αποκτούν ουσιαστικότερο περιεχόμενο όταν φωτίζονται από ορθολογιστικές ιδεολογικές πρακτικές και στηρίζονται σε μια ευρεία φιλοσοφική και ψυχοπαιδαγωγική κατάρτιση. Η αξία της φιλανθρωπίας και της αγάπης προς το παιδί που ανάγεται σε μέγιστο παιδαγωγικό ιδεώδες της εποχής του γερμανικού Διαφωτισμού θα βρει πρόσφορο έδαφος και θα παρεισφρήσει στις παιδαγωγικές αντιλήψεις βασικών εκπροσώπων της διαφωτισμένης νεοελληνικής γραμματείας. Η διαπαιδαγώγηση ως σύνολο συνειδητών συστηματικών ενεργειών οι οποίες καταβάλλονται από τους παιδαγωγούς προς τους παιδαγωγούμενους προκειμένου να έχουν μια ολοκληρωμένη μόρφωση, προσωπικότητα και εθνική συνείδηση, αποτέλεσε βασικό αντικείμενο μελέτης σε αυτό το κεφάλαιο και διαπιστώνεται η ταύτιση του όρου παιδαγωγία να συμπίπτει με το καθολικό φαινόμενο της αγωγής μέσα στα πλαίσια μιας κοινωνίας ηθικά τέλειων ανθρώπων. Ειδικότερα, η παιδαγωγία του Κούμα διακρίνεται σε *καθαρή* (ή *κυρίως*) *παιδαγωγική* και σε *εφαρμοσμένη* (ή *διδασκτική μεθοδική*). Στη Παιδαγωγική εφαρμόζονται αρχές της καθαρής πρακτικής φιλοσοφίας του γερμανικού Διαφωτισμού: Η φιλανθρωπία, η αγωγή του αστού πολίτη (Burger), η σωματική και ψυχική εκπαίδευση από την παιδική ηλικία, η ηθική τελειότητα, η χρησιμότητα, η ευμεθοδία, η αγαθοσύνη. Τα διδασκαλεία της εποχής του ο Κούμας τα εισήγαγε ως *Κανονικά σχολεία* (Normalschulen), τα λεγόμενα *Κοινά* της εποχής του Διαφωτισμού ως πρωτοβάθμια διδασκαλεία κατά τα γερμανικά πρότυπα. Το πρόγραμμα διδασκαλίας του έδινε βαρύτητα στη πνευματική υγεία για χρησιμότητα στη κοινωνική ζωή, στη θεωρητική (πνευματικές ενέργειες), πνευματική (ηθική ωριμότητα) και πρακτική αγωγή (ηθικά φρονήματα), στα πρότυπα της υποταγής των φυσικών ορμών, στον *Πρακτικό Λόγο* (Kant), στην ηθική, φυσική και αισθηματική αγωγή με την υποστήριξη της *φωνής του συνειδότος*, στη θεία πρόνοια και την αγαθότητα. Η *αγωγή καθ' εαυτή* (ηθική εξύψωση / φυσική ανάπτυξη) περιλάμβανε κανόνες *αποφατικής* (επιμέλεια) ή *καταφατικής* πειθαρχίας με παιδαγωγική σοφία και ορθή επιβολή ποινών. Επίσης περιλαμβάνονται παιδαγωγικά θεωρήματα όπως η σχέση σφάλματος με τον *ηθικό*

⁹³⁶ Βλ. σχετικά, Μ. Ν. Γάκης, λήμμα «Παιδαγωγία», *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 4, Ελληνικά Γράμματα, σ. 287-288.

νόμο (Kant), η αγαθή παιδαγωγία, η αποφυγή σωματικών ποινών, η υιοθέτηση της θεώρησης της συναρπαγής / αμέλειας (σφάλματος) ως κακής συνήθειας και όχι λόγω διαφθοράς ηθών, η χρήση παιδαγωγικών ποινών ως μέσου πειθαρχίας και η χρήση παιδαγωγικών βραβείων επιμέλειας ως παρώθηση της τελειότητας και επαίνων επιμελείας (εγκώμια). Τέλος, ο Κούμας αναπτύσσει στον παιδαγωγικό στοχασμό του έννοιες όπως η αγωγή σε χρηστό πολίτη, η φιλοπατρία, η αγωγή των κοριτσιών (ηθική τελειότητα), η σωματική και θεωρητική αγωγή (νους, λογική αλήθεια), η αισθηματική αγωγή (καλαισθησία), η ηθική αγωγή (ευσέβεια).

Από την άλλη, η εφαρμοσμένη παιδαγωγική πραγματεύεται τα είδη μεθόδων (ακροαματική, ερωτηματική, διαλογική) και γενικούς και ειδικούς παιδαγωγικούς κανόνες ως μεθοδική τέχνη και μέτρο αντιμετώπισης της αμεθοδίας ή κακομεθοδίας. Η άριστη μέθοδος θα πρέπει να εφαρμόζεται μέσω της εμπειρίας και της εξάσκησης. Η εφαρμογή της ειδικής μεθοδικής γίνεται, κατά τον Κούμα, στα *Στοιχειώδη κοινά σχολεία* ή *Πραγματικά Λύκεια* ή *Γυμνάσια* και τα Πανεπιστήμια. Για την παράθεση κατάλληλων ειδικών μεθόδων (συλλαβισμός, γραφή, ιχνογραφία, Αριθμητική, Συμβολικός λογισμός κ.ά.) προτείνονται κατά βάση στην επιτομή της Παιδαγωγικής του Κούμα τα παιδαγωγικά συγγράμματα μεθοδολογίας του Niemeyer, του Pölitz και του Hye. Επίσης συστήνονται οι μέθοδοι της μηχανικής (γνώση), πνευματικής (αυτενέργεια), ακροαματικής (κατά μέτωπο διδασκαλία) για τα Πανεπιστήμια, η διαλογική μέθοδος στα δεύτερα σχολεία και η ερωτηματική μέθοδος, κατά τον Σωκράτη, για τα φιλοσοφικά ζητήματα. Τα μαθήματα που προτείνονται για το πρόγραμμα των κανονικών σχολείων (πραγματικά, χωρικά, πολυτεχνικά, εμπορικά), η πρότυπος διδασκαλία της παιδαγωγικής του Δάρβερν (Εκλογάριον) και η μέθοδος *Λογαριάζειν με την κεφαλήν* (Kopfrechnen) για βασικές πράξεις αριθμητικής. Η μετάβαση στα γυμνάσια θα γινόταν κατά τα πρότυπα της Αυστριακής επικράτειας με τη τήρηση της «μέσης μεθόδου» προς αποφυγή υπερβολών.

Στα μαθήματα περιλαμβάνονται παραδόσεις θεωρητικής και πρακτικής φιλοσοφίας. Εισάγονται οι θεσμοί των δοκιμασιών και των διακοπών (ανακωχών), του ανώτερου διδασκάλου (Rektor / Director) κατά τα γερμανικά κράτη της Ευρώπης. Βασικοί σκοποί διδασκαλίας για τον Κούμα είναι η αρετή, η ευσέβεια και η αγαθοσύνη. Στην *εφαρμοσμένη Παιδαγωγική* του αντλεί στοιχεία κυρίως της ειδικής μεθοδολογίας του Niemeyer. Κοινές συνιστάμενες, ως μορφές ώσμωσης, υπήρξαν οι ειδικές μέθοδοι συλλαβισμού (Syllabieren / Buchstabieren), Απαγγελίας, Γραφής, Ιχνογραφίας, η σύνταξη απλών προτάσεων με λογική σύνδεση, με βοηθητικά ρήματα και επιρρήματα, με συνδέσμους, σε περιόδους με καθαρότητα των νοημάτων και γλαφυρότητα σύνταξης για σύνθεση επιστολών. Στο

επίμετρο της παιδαγωγικής του Κούμα εντοπίζονται ως άμεση πρόσληψη οι κανόνες μεθοδολογίας του Niemeyer. Ο τελευταίος υπήρξε θιασώτης της ελληνικής γλώσσας των κλασικών της αρχαιότητας και της ιστορίας λόγω της καθολικότητάς της. Αυτό προκύπτει από τις ονομαστικές αναφορές του στο έργο του Ηροδότου, του Θουκυδίδη και του Ξενοφώντα. Ο Κούμας στρέφεται στα βιβλία της γερμανικής γλώσσας και μιμείται τους καλούς συγγραφείς για τη διδασκαλία ωφέλιμων πραγμάτων, όπως την ειδική μεθοδολογία τους. Ξεχώρισε, επίσης, τα πιο ωφέλιμα και αντιπροσωπευτικά βιβλία σημαντικών παιδαγωγών της εποχής του γερμανικού Διαφωτισμού, όπως ήταν οι J. H. Campe, J. H. Basedow, F. G. H. Schwarz, I. Kant, R. H. L. Politz, J. F. Herbart, F. H. Resewick και σημαντικά παιδαγωγικά περιοδικά της εποχής (Archiv für die Gutschmutschbibliothek).

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ
ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ ΤΗΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΗΣ
ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ο ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ
ΩΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΡΕΥΜΑ

Εισαγωγή

Όπως έχει ήδη αναφερθεί στο πρώτο μέρος εξετάστηκαν οι ελληνογερμανικές αλληλεπιδράσεις στα φιλοσοφικά ρεύματα του Διαφωτισμού. Διαπιστώθηκε έτσι η επίδραση της ελληνικής αρχαιότητας / γραμματείας στον γερμανικό Διαφωτισμό. Επιπλέον πνευματικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ Γερμανών φιλοσόφων-παιδαγωγών και νεοελλήνων λογίων καταλαμβάνουν σημαντική θέση και κατά συνέπεια μπορεί να προκύπτει σχέση μεταξύ της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού και της Παιδαγωγικής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Το δεύτερο μέρος αφιερώνεται στην ολοκλήρωση της πνευματικής αλληλεπίδρασης και στον εκπαιδευτικό μετασχηματισμό κατά την πρώιμη οθωνική περίοδο. Σημαντικές μορφές εκδήλωσης του γερμανικού φιλελληνισμού στον τομέα της νεοελληνικής παιδείας μελετώνται και εξετάζονται ως πτυχές κορύφωσης της πνευματικής αλληλεπίδρασης και εκπαιδευτικού μετασχηματισμού κατά την πρώιμη οθωνική περίοδο.

Ο φιλελληνισμός είναι ένα πνευματικό και ιδεολογικό κίνημα κυρίως των πολιτών της δυτικής Ευρώπης. Οι φιλέλληνες μάχονταν για την αναγνώριση των επιτευγμάτων της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας, όπως συνέβη στην περίπτωση του Johann Joachim Winckelmann (1717-1768) και της αφομοίωσής της στην εποχή του Διαφωτισμού. Για τον εκφραστή του φιλελληνισμού κατά την περίοδο του απελευθερωτικού αγώνα ο *ρωμιός* ή ο *νεοέλληνας* γινόταν κατανοητός ως φυσικός και γνήσιος πρόδρομος της πραγματοποίησης του ονείρου μίας ελεύθερης Ελλάδας.⁹³⁷ Από ιστορική και πολιτισμική πλευρά, ο φιλελληνισμός ως κίνημα χρονολογείται ανάμεσα στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και του πρώτου

⁹³⁷ Evangelos Chrysos, «Die Entstehung des griechischen Staates und der Geist des Philhellenismus», *Dossier Deutsch-griechische Beziehungen*, Bundeszentrale für politische Bildung (bpb) (22.03.2017), 44-48· Hans Eideneier, «Hellenen-Philhellenen: Ein historisches Missverständnis?» *Archiv für Kulturgeschichte* 67 (1985), 137-159· Melina Philippou, *Der Philhellenismus in Deutschland. Philhellenische Bekundungen der Deutschen am Anfang des 19. Jahrhunderts bis zur Gründung des griechischen Staates*. Magisterarbeit. Grin: Freie Universität Berlin 2008· E. Chryssos / W. Schultheiss, *Meilensteine deutsch-griechischer Beziehungen*. Stiftung für Parlamentarismus und Demokratie des hellenischen Parlaments Athen 2010.

μισού του 19^{ου} αιώνα. Μαζί με τους Ευρωπαίους φιλέλληνες είχαν συνδράμει και οι Έλληνες διαφωτιστές της διασποράς να ανασύρουν τα ιδεώδη του ανθρωπισμού που είχαν τις οφειλές τους στην ελληνική αρχαιότητα. Η εξιδανίκευση του ελληνικού στοιχείου από τους Γερμανούς φιλέλληνες (Winckelmann) διαπιστώνεται από τη στροφή τους στην ευγενή αγαθή φύση (edler Einfalt) και τη σιωπηλή μεγαλοπρέπεια (stiller Grösse) του ελληνισμού, καθώς επίσης από την πρόσληψη των ιδεών του ανθρωπισμού των «Μακεδόνων» στη γερμανική μέση εκπαίδευση της Πρωσίας (Gymnasium), με βασικό εισηγητή τον Wilhelm von Humboldt (1769-1859).⁹³⁸ Η μορφωτική τάση της εποχής που χαρακτηρίζεται «νεοανθρωπισμός» αναφέρεται λιγότερο στη μίμηση και περισσότερο στην ουσιαστική επαφή με την αρχαιότητα και έχει περισσότερο γενική παιδαγωγική και λιγότερο φιλολογική κατεύθυνση. Στη διαμόρφωση αυτής της νεοανθρωπιστικής μορφωτικής σκέψης της εποχής του Goethe με σημαντικούς εκφραστές τους Lessing και Winckelmann εξυμνείται η κατεξοχήν αρμονική ανάπτυξη του ανθρωπισμού στην ελληνική αρχαιότητα όπως τη διέκριναν στην τέχνη ως έκφραση ή έργο του ιδανικού ανθρωπισμού. Η ανθρωπιστική αντίληψη για τους αρχαίους Έλληνες εμβαθύνθηκε ακόμα περισσότερο από τους ιστορικούς και φιλοσόφους της εποχής του Goethe (Humboldt, Schiller, Schlegel) και έλαβε χαρακτήρα θρησκευτικής λατρείας και πίστης.⁹³⁹

Η χώρα των Ελλήνων, η οποία κατά τον 18^ο αιώνα εξακολουθούσε να υφίσταται μετά από τρεις ολόκληρους αιώνες τον οθωμανικό ζυγό, κατάφερε να διατηρήσει και να αναπτύξει τη γλώσσα της μέσα από την προφορική παράδοση των λαϊκών τραγουδιών. Σε αυτή τη προσπάθεια συνέβαλαν τόσο οι Έλληνες λόγιοι του εξωτερικού, όσο και γερμανοί διανοητές. Ο Freiherr von Haxthausen (1780-1842) συγκέντρωσε ήδη από το 1816 την πρώτη συλλογή πενήντα τραγουδιών, η οποία, ωστόσο, παρέμεινε ανέκδοτη. Ο Wilhelm Müller (1794-1827), ο καθηγητής μέσης εκπαίδευσης και βιβλιοθηκάριος στο Dessau, μετέφρασε συλλογές του από διάσημα ελληνικά τραγούδια, τα οποία μελοποίησε με δικούς του στίχους για τους Έλληνες της εποχής. Ο ανθρωπιστής και φιλόλογος Carl Jacob Iken (1789-1841), ο οποίος είχε αφιερωθεί στη σπουδή της αρχαιότητας, εξέδωσε το έργο *Leukothea* (1825), μια συλλογή επιστολών ενός Έλληνα για το κράτος, τη λογοτεχνία και τη ποίηση και ταυτόχρονα προώθησε στο φιλολογικό περιοδικό του *Eunomia* (1827) τη

⁹³⁸ Hans Eideneier, «Die Griechen waren niemals, was die Deutschen von ihnen dachten, zur Kritik des Philhellenismus», *Dossier Deutsch-griechische Beziehungen, Bundeszentrale für politische Bildung* (bpb), erstellt am 22.03.2017, 49-53, του ίδιου, «Wo im kulturellen Europa liegt das Moderne Griechenland!?» στο: Chr. Kamba – Marilisa Mitsou (Hg), *Hellas verstehen. Deutsch-griechischer Kulturtransfer im 20. Jahrhundert*, Köln – Weimar – Wien 2010, σ. 35- 50.

⁹³⁹ Βλ. σχετικά, Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 263-279.

νεοελληνική ποίηση και πρόζα.⁹⁴⁰ Τα κίνητρα για την ευρωπαϊκή ιδέα στα κείμενα του ελληνικού απελευθερωτικού Αγώνα (1821-1829), συσχετίζονται με αυτά της διαφωτισμένης εποχής, λόγου χάρη στα κείμενα του Έλληνα ευρωπαϊστή Αδαμάντιου Κοραή (1748-1833) και του φιλολογικού κύκλου του. Η Ευρώπη θεωρείται στα προεπαναστατικά χρόνια τόπος διαπαιδαγώγησης και μόρφωσης. Στα κείμενα της Ελληνικής Παλιγγενεσίας (1821-1832), στο πλαίσιο των Εθνοσυνελεύσεων και του φιλελληνισμού, τα φώτα της Ευρώπης οδήγησαν τους φιλομαθείς στα πανεπιστήμια ως πηγή του Διαφωτισμού των νέων Ελλήνων, οι οποίοι με ελάχιστα μέσα αλλά με ευφυΐα και καλές προοπτικές θα καταφέρουν να τα μεταδώσουν στην πατρίδα τους επιστρέφοντας προς όφελος του Γένους. Με τη συνδρομή των φωτισμένων και πολιτισμένων εθνών θα επιτευχθεί ο ιερός σκοπός της εθνικής απελευθέρωσης των Ελλήνων. «Η Ελλάς, η μητέρα μας, ήταν η πρώτη εστία των Φώτων ή του Διαφωτισμού (Aufklärung), η οποία τα διέδωσε σε Εσάς (τους Ευρωπαίους)». Η προκήρυξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη στις 24. Φεβρουαρίου 1821 και η διακήρυξη της 2^{ης} Εθνοσυνέλευσης στο Άστρος στην Πελοπόννησο το 1823, επανέλαβαν το ιδεολόγημα (Ideologem) της «Μετακένωσης» (Kulturtransfer=Metakenosis). Η επανάσταση και ο σεβασμός στις αρχές της καλά οργανωμένης Ευρώπης οδήγησε στην αναβίωση της θεωρίας από την εποχή του Ηροδότου, κατά την οποία η Ευρώπη αναπαρίσταται ως οίκος της ελευθερίας και της δίκαιης διοίκησης και οι Έλληνες εμφανίζονται ως οι πιο ελεύθεροι άνθρωποι και οι πιο υπάκουοι στους νόμους. Στη συγχώνευση της Αρχαιότητας με τη μοντέρνα εποχή συνέβαλαν οι γνώσεις του Διαφωτισμού.⁹⁴¹

1. Περιοδολόγηση και πνευματικά ρεύματα της εποχής

Οι Γερμανοί διανοούμενοι και παιδαγωγοί την εποχή του Διαφωτισμού ταυτίστηκαν πολλές φορές με την συνθήκη ότι είναι διάδοχος λαός των αρχαίων Ελλήνων.⁹⁴² Η γερμανική γραμματεία, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, είχε συχνά σημείο αναφοράς

⁹⁴⁰ Για το θέμα αυτό βλ. Niki Eideneier, «Lernt Griechenland durch seine Literatur kennen! Literarische Beziehungen», (29.01.2014). *Dossier Deutsch-griechische Beziehungen, Bundeszentrale für politische Bildung* (bpb), erstellt am 22.03.2017, σ. 54-58.

⁹⁴¹ Olga Katsiardi-Hering, «Die Europaidee in den Texten des griechischen Unabhängigkeitskrieges (1821-1829)», *Südosteuropa. Von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch, hrsg. Konrad Clewing und Oliver Jens Schmitt, Südosteuropäische Arbeiten 127*, R. Oldenbourg Verlag München (2005), 237-251, ιδίως 243- 244, 246-247.

⁹⁴² Claudia Schmölders, *Faust & Helena: Eine deutsch-griechische Faszinationsgeschichte*, Berenberg Verlag GmbH: Berlin 2018· Emanuel Turczynski, *Sozial- und Kulturgeschichte Griechenlands im 19. Jahrhundert: Von der Hinwendung zu Europa bis zu den ersten Olympischen Spielen der Neuzeit* (PELEUS, Bd 16), Bibliopolis, Harrassowitz Verlag: Mannheim um Mönchensee 2009.

την ελληνική μυθολογία. Στη βάση αυτή αναπτύχθηκε ο γερμανικός φιλελληνισμός ως πράξη αλληλεγγύης για τη σύγχρονη τότε υποδουλωμένη Ελλάδα και ως μέσο στήριξης υπέρ του απελευθερωτικού αγώνα κατά των Οθωμανών.

Ο βαυαρικός φιλελληνισμός του Βασιλιά Otto Friedrich Ludwig von Wittelsbach (1815-1867) και του Wilhelm von Humboldt (1767-1835), του θεμελιωτή του γερμανικού γυμνασίου και πανεπιστημίου, είχε ως πρότυπο την αρχαία ελληνική πόλι λόγω του ανθρωπιστικού και πολιτικού ιδανικού της. Η αναζήτηση της ελληνικής ταυτότητας πραγματώνεται ως τακτική της καθοδηγητικής κουλτούρας των γερμανών Διαφωτιστών αν και η Γερμανία απέκτησε οντότητα κράτους-έθνους μόλις το 1871. Οι θεμελιωτές της πνευματικής ταυτότητας των Γερμανών, στα τέλη του 18^{ου} – αρχές του 19^{ου} αιώνα, ήταν πεπεισμένοι ότι όφειλαν να υπερβούν την εθνική διάστασή τους και να προσδιοριστούν ως κοσμοπολίτες που διαπνέονταν από οικουμενικές, πανανθρώπινες αξίες.⁹⁴³ Η αρχαιοελληνική παράδοση υιοθετήθηκε από τα μέλη της Αντιβασιλείας επί των εκπαιδευτικών θεμάτων, τα οποία προχώρησαν στη σύνταξη των πρώτων διαταγμάτων για τη διαμόρφωση της νεοελληνικής Παιδείας και της Εκπαίδευσης.

Ο γερμανικός φιλελληνισμός⁹⁴⁴ ήταν «ο πρώτος και ακραιφνέστατος» και κύριος συντελεστής στην επιτυχία του μεγάλου Ελληνικού Αγώνα. *Φιλελληνισμός* ορίζεται από τον Παύλο Καρολίδη, τον Καθηγητή της Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, «το πράγμα και το όνομα ενός πνευματικού προϊόντος της νεώτερης ευρωπαϊκής ιστορίας». Στην αρχαία Ελλάδα αποκαλείται *φιλέλλην*, ο φίλος των Ελλήνων ξένος καθώς επίσης ο Έλλην φιλογενής, που αποβλέπει στην προστασία και στη καλλιέργεια της ελληνικής εκπαίδευσης. Η σημασία και η ηθική υπεροχή του γερμανικού φιλελληνισμού στην ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος είναι βαθιά ριζωμένη στο μακρινό παρελθόν ως ηθική και πνευματική δύναμη και φέρει χαρακτηριστικά ιδεώδους *φιλανθρωπίας*. Η ενσυναίσθηση των Γερμανών φιλελλήνων απέναντι στα θύματα του Αγώνα και ο θαυμασμός τους προς τα έργα των γενναίων μαχητών της ελευθερίας εκδηλώνεται και μέσα από τη λατρεία των ονομάτων *Έλληνες* και *Ελλάς* προς την αρχαία και την χριστιανική Ελλάδα και την εθνική αποκατάσταση του Έθνους χάρη στο κλέος των προγόνων.

⁹⁴³ Για το ζήτημα αυτό βλ. ενδεικτικά, Dieter Borchmeyer, *Was Ist Deutsch? Die Suche einer Nation nach sich selbst*, Rohwelt: Berlin 2017.

⁹⁴⁴ Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά, Παύλος Καρολίδης, *Ο Γερμανικός Φιλελληνισμός υπό Παύλου Καρολίδου Καθηγητού της Ιστορίας εν τω Πανεπιστημίω εν Αθήναις* 1917. Βλ. ακόμη, Άννα Μανδουλαρά, *Φιλελληνισμός, Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*. Επιμ. Άννα Β. Μανδουλαρά, Νίκος Αναστασόπουλος, Α. Φλιτούρης, Α. Λάμπρος, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2015·πβ. Hans-Bernhard Schlumm, Andreas Kertscher, *Deutsche Spuren in Griechenland: der Beitrag der deutschen Einwanderung im 19. Jahrhundert zur Entwicklung Griechenlands*, Hans-Bernhard Schlumm und Andreas Kertscher (Hg.) 1. Auflage, Verlag der Griechenland Zeitung, Athen 2018 Mimika Cranaki, *Nationalität: Philhellene: eine Odyssee in vierundzwanzig Briefen*. Übersetzung aus dem Griechischen von Birgit Hildebrand [Originaltitel: *Φιλέλληνες. 24 γράμματα μιας οδύσσειας* (1992)]. Romiosini: Berlin 2016.

Ο γερμανικός φιλελληνισμός μπορούσε να ιδωθεί μέσα από δύο όψεις: «Ποιητικός και συνάμα πρακτικός» ως προς τα ιδεώδη του και την ενεργή σύμπραξή του. Το παράδειγμα του φιλελληνισμού, ως εργαστήριο ιδεών στη Γερμανία, θα ξεχωρίσει κιόλας από την επισκοπούμενη περίοδο του 1821. Τα Πανεπιστήμια, οι Ακαδημίες, οι επιστημονικοί Σύλλογοι που συστήνονται δρουν ως κέντρα της μεγάλης φιλελληνικής κίνησης με εκπροσώπους νέους καθηγητές της ακαδημαϊκής κοινότητας. Η κοινή φιλελληνική πολιτική του αυστριακού και του πρωσικού κράτους (1821-1822) συνηγορούσε υπέρ του ελληνικού αγώνος. Το σχετικό υπόμνημα της πρωσικής κυβέρνησης τον Ιούλιο του 1821, από τον πρωθυπουργό κόμη Άρδεμβεργ προς τον Βασιλέα εκθέσεως της 10/22 Ιουνίου ανέφερε την ελληνική Επανάσταση ως αποτέλεσμα των καταπιέσεων της Πύλης: «λαβούσα απλώς αφορμήν προς έκρηξιν εκ της επιδράσεως του εν Ευρώπη επαναστατικού κόμματος».

Τα γερμανικά Πανεπιστήμια επιδόθηκαν στη καλλιέργεια των ελληνικών γραμμάτων ενώ οι γερμανοί φιλόλογοι έστρεφαν το ενδιαφέρον τους στη κλασική φιλολογία και έπειτα στη νεοελληνική γραμματεία. Κατά τον 18^ο αιώνα, ο καθηγητής, ιστορικός και φιλόλογος Ernst Moritz Arndt (1769 - 1860) αντιμετωπίζει τη διηγηματική ποίηση ως ελληνική υπόθεση. Ο Wieland και ο Heinse εισάγουν στο χώρο της γερμανικής διανόησης την ελληνική σκηνογραφία. Ο δεύτερος μέσα από την πραγματεία του *Ardinghello* (1787, *Μακάρων νήσοις*) παραθέτει τις θεωρίες περί αγγειοπλαστικής και ζωγραφικής με θέματα από τη νεώτερη Ελλάδα. Το 1797 εμφανίζεται το μυθιστόρημα «Hyperion» (*Υπερίων ή εν Ελλάδι ερημίτης*) του λυρικού ποιητή Friedrich Hölderlin (1770-1843)), ο οποίος αντλεί έμπνευση από τον πλούτο των υψηλών διανοημάτων του ελληνικού πνεύματος. Το έργο αυτό αποτελεί ορόσημο στην ιστορία των ελληνογερμανικών σχέσεων. Ο πρωταγωνιστής του έργου αποτελεί τον πρώτο νεώτερο Έλληνα στη γερμανική ποιητική γραμματεία, που εκπροσωπεί τον νεώτερο ελληνισμό ως αναγέννηση του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. Προσδίδει, μάλιστα, στο ελληνικό ζήτημα πολιτική χροιά και αίσθηση πολιτικής αποκατάστασης του ελληνικού Γένους.

Ο φιλελληνισμός λειτουργεί ως παρωθητική δύναμη για τον Georg Wilhel Friedrich Hegel (1770-1831), ο οποίος έχει στο νου του το γερμανικό κράτος ως κληρονόμο της ιστορίας που συνθέτει και συμφιλιώνει τις υποσχέσεις της αρχαιοελληνικής πόλεως με την κληρονομιά του Χριστιανισμού. Ο Hegel προτάσσει την ιδέα μίας οργανικής ελληνικής κοινότητας στη βάση της οποίας ανάγεται η ελληνική πόλις⁹⁴⁵ ως χαμένη πατρίδα (Heimat), η οποία πρέπει να ανακαταληφθεί. Πάνω στην εγελιανή ανάγνωση της ιστορίας βασίστηκε ο στενός φίλος του Johann Christian Friedrich Hölderlin (1770-1843), ο οποίος διαφοροποιείται ως προς την αντίληψη της Ελλάδας ως *πραγματικής πατρίδας* (Vaterland) προχωρώντας ένα βήμα

⁹⁴⁵ G. Auernheimer. «Goethe και Hegel». *Επιστήμη και Κοινωνία* 12, Αθήνα (2004), 283-296.

παραπέρα. Στο έργο του *Hyperion* (1797) εναποθέτει τις ελπίδες όχι στο γερμανικό κράτος αλλά και στη *Νέα Ελλάδα*. Πρόκειται για ένα μυθιστόρημα, στο οποίο ένας Έλληνας (*Υπερήρωας*) έχει όραμά του την απελευθέρωση της πατρίδας του από τον οθωμανικό ζυγό. Ο Hölderlin οραματίζεται την ελληνική Επανάσταση ως κληρονόμο του Διαφωτισμού, που δύναται να πραγματώσει όλες τις υποσχέσεις τους με τη στροφή της Ελλάδας στη μελλοντική της ανακτημένη εκδοχή ως νέο ελεύθερο έθνος. Αυτή αντιμετωπίζεται ως πηγή αλλά και ως μήτρα του ευρωπαϊκού πολιτισμού και ταυτόχρονα ως εστία μίας ενδεχόμενης αναγέννησης. Η γέννηση του ελληνικού πνεύματος κατά τον 5^ο αιώνα, με το οποίο εμφορείται το νέο ελληνικό κράτος ως φυσική συνέχεια του αρχαίου συνεχίζει να εξελίσσεται και αποκτά μία ιδιαίτερη ιστορική διάσταση. Η ανάκληση της ελληνικής αρχαιότητας και της πόλεως (Polis) προβάλλεται με σκοπό την ανάδειξη μίας εξιδανικευμένης συνθήκης πραγμάτων, που θα βγάλει από το αδιέξοδο τον δυτικό κόσμο. Πάνω στο παράδειγμα της Ελλάδας προβλεπόταν η δυνατότητα αναγέννησης της Δύσης, η οποία ως σταθερά θα καθορίσει τις κριτικές σκέψεις για τον διαχωρισμό κοινότητας και κοινωνίας αλλά και του δυτικού λογοκεντρισμού και ορθολογισμού.⁹⁴⁶

Συμπερασματικά, η αναγέννηση της κλασικής αρχαιότητας ως κοιτίδας του ευρωπαϊκού πολιτισμού και η αυθεντικότητα του Χριστιανισμού που διαφυλάχθηκε χάρη στην ορθοδοξία στην Ελλάδα φαίνεται να ενσαρκώνουν μία σανίδα σωτηρίας. Αυτή, η λεγόμενη *ετερότητα* τέθηκε ως αυθεντικότητα και καθαρότητα απέναντι σε έναν δυτικό κόσμο που βρίσκεται σε κρίση. Από ανθρωπολογικής απόψεως η Ελλάδα χρησιμοποιείται προκειμένου ο ευρωπαϊκός πολιτισμός επιστρέφοντας στις διανοητικές και πνευματικές ρίζες του, να βρει το απαραίτητο ιστορικό υπόβαθρο, ώστε να οικοδομήσει την ενότητά του.⁹⁴⁷

Επιπροσθέτως, η διείσδυση του γερμανικού ιδεαλισμού στους κύκλους των Ελλήνων φιλοσόφων και λογίων, όπως σκιαγραφήθηκε μέσα από το *Σύνταγμα φιλοσοφίας* του Κούμα στο πρώτο κεφάλαιο και η εισαγωγή και υποδοχή του στον περιβάλλοντα εκπαιδευτικό χώρο του νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως παρουσιάστηκαν στο δεύτερο και τρίτο κεφάλαιο, στοιχειοθετεί ένα σημαντικό ορόσημο στην ιστορία των ιδεών. Για παράδειγμα, η εισδοχή του στοχασμού του Hegel σε περιοχές της διασποράς και ειδικότερα στην περιοχή του Ιονίου ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα του ιδιαίτερου πολιτικού status της περιοχής αλλά και ως απόρροια της εξέλιξης του ίδιου ρεύματος, το οποίο παρά τη μεγάλη άνθησή του δεν έδωσε ποτέ τη δική του αυτόνομη σχολή.

⁹⁴⁶ S. Jollivet, *Ελληνικότητα και πηγές της αρχαιότητας: Σκέψεις για τη γερμανική Φιλοσοφία της Ιστορίας*. Στο: *Ελληνικότητα και Ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και εθνικός χαρακτήρας στον 19^ο αιώνα*. Πρακτικά Συμποσίου, τ. Α'. Επιμ. Άννα Ταμπάκη – Ουρανία Πολυκανδριώτη, 2016 Αθήνα, σ. 340-341.

⁹⁴⁷ Για το θέμα αυτό βλ. ενδεικτικά, Μιχαήλ Λειβαδιώτης, «Οι μεταφράσεις του Ν. Λούντζη για τον Δ. Σολωμό: Ποιητική και πολιτισμικές μεταφορές», *Hermeneumata. Studien zur Neogräzistik*, επιμ. Μίλτος Πεχλιβάνος, Edition Romiosini: Freie Universität Βερολίνο 2018.

Η πρόσληψη του στοχασμού του Hegel στον επτανησιακό χώρο από τον Διονύσιο Σολωμό,⁹⁴⁸ με τη συνδρομή των σχετικών μεταφράσεων του ποιητή Νικολάου Λούντζη (1834-1854) από έργα σημαντικών φιλοσόφων του γερμανικού Διαφωτισμού (Hegel, Fichte, Schelling, Hamann, Goethe, Schiller, Novalis), έγινε από το γερμανικό πρωτότυπο στα ιταλικά, τη γλώσσα της παιδείας αμφοτέρων (πρόκειται για 25 χειρόγραφα στο Μουσείο Σολωμού και Εθνική Βιβλιοθήκη). Ο Λούντζης μετέφρασε από την πρώτη έκδοση των *Απάντων* (1832-1845) όλο το έργο του Hegel, με βασική πηγή την έκδοση της Εγκυκλοπαίδειας (1830) του. Στις σωζόμενες μεταφράσεις του εντοπίζονται ενδεικτικά: *Η Φαινομενολογία του Πνεύματος, η Ιστορία της Φιλοσοφίας, οι φιλοσοφικές πραγματείες (Philosophische Abhandlungen), τα Σύμμεικτα συγγράμματα (Vermischte Schriften)* κ.α. Η εκδοτική δραστηριότητα του Νικολάου Λούντζη εξελίσσεται από το 1830 μέχρι το 1844, όταν χάρη σε αυτήν τίθεται στη διάθεση του Σολωμού η βασική δομή του φιλοσοφικού συστήματος του Hegel. Η προέλαση της φιλοσοφίας του πραγματοποιείται στα Επτάνησα τη τρίτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, από εκπροσώπους της νεοελληνικής λογισύνης με γερμανική παιδεία. Ο Ιωάννης Μεναγιάς, σπουδαστής στο Βερολίνο και στη Λειψία, οι αδελφοί Λούντζη Ερμάννος και ο Νικόλαος, φοιτητές γερμανικών πανεπιστημίων όλοι, θήτευσαν σε σχολές προπύργια του *γερμανικού εγελιανισμού*. Η άμεση σύνδεση του «ιόνιου εγελιανισμού» με τον γερμανικό χώρο, ως τοπική εκδοχή του γερμανικού ιδεαλισμού, κερδίζει ολοένα και μεγαλύτερο έδαφος, ως μορφή αδιαμεσολάβητης μεταφοράς⁹⁴⁹. Η περίπτωση μετάφρασης του Λούντζη μέσα από την παρακίνηση του Σολωμού αποτελεί όχι μόνο ένα σημαντικό εγχείρημα συστηματικής απόδοσης των εγελιανών *Απάντων* στα ιταλικά αλλά και την πρώτη μεταφραστική δραστηριότητά του. Έτσι, πίσω από αυτή βρίσκεται μία συγκροτημένη και ώριμη περίπτωση πρόσληψης, αφομοίωσης και αξιοποίησης της γερμανικής φιλοσοφίας. Η ανάθεση του μεταφραστικού έργου του Λούντζη από τον Σολωμό είναι συνυφασμένη με τη σκέψη αποφυγής διάβρωσης της εγελιανής φιλοσοφίας ως θρησκευτική ανάγνωση του 19^{ου} αιώνα. Αυτό συνεπάγεται την επαναστατική ορμή του ρεύματος στην Ευρώπη και την διελκυστίνδα του συστήματος του Hegel ανάμεσα στον πανθεϊσμό και την αθεΐα.

Η ερμηνευτική προσέγγιση της εγελιανής φιλοσοφίας θα καταλήξει σε πολλές περιπτώσεις σε συμφιλίωση με τον χριστιανισμό. Κυριότερος εκφραστής αυτής της τάσης

⁹⁴⁸ Σχετικά με το θέμα, βλ. αναλυτικά, Βίκυ Πάτσιου, «Η Λογοτεχνία του 19ου αιώνα [Ο Σολωμός και η Επτανησιακή Σχολή. Η Λογοτεχνία του Αγώνα. Οι Φαναριώτες και η Παλαιά Αθηναϊκή Σχολή. Οι απαρχές της Νέας Αθηναϊκής Σχολής και η γενιά του 1880]», στον τόμο: *Η Ελληνική Λογοτεχνία Από τον Όμηρο έως τις μέρες μας*. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2005, σ. 123-152.

⁹⁴⁹ Η άποψη αυτή ενισχύεται από την καθηγήτρια Κατερίνα Μητραλέξη, η οποία διαπιστώνει ότι κατά την περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού «στα Επτάνησα λαμβάνουν χώρα επιρροές από τον γερμανικό πολιτισμό ενώ στην ίδια χρονική συγκυρία, στην Αθήνα, παρά την παρουσία του Βαυαρού Βασιλιά Otto I. και της αυλής του επικρατεί η γαλλική επιρροή». Βλ. αναλυτικά, Katerina Mitralexi, «die Dichtung der Ionischen Inseln», in: Evi Petropoulou, *Geschichte der neugriechischen Literatur*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2001, σ. 48-60, ιδίως σ. 51.

ήταν ο Σπυρίδωνας Ζαμπέλιος σε αντίθεση με την απορριπτική στάση του Διονύσιου Σολωμού και την κριτική του στις θρησκευτικές αναγνώσεις του εγελιανισμού και στις μεταφυσικές μεθερμηνείες του Λούντζη. Από την άλλη, ο Λούντζης ασκεί μία κοινωνικά και πολιτισμικά κατευθυνόμενη, νοητικά επεξεργασμένη μεταφραστική δραστηριότητα και επικεντρώνεται σε μία κοινή παραδοχή του εγελιανού στοχασμού, την εγγενή αμεταφρασιμότητα ενός δυσνόητου και άκαμπτου στοχασμού. Για την επινόηση του φιλοσοφικού συστήματος του Hegel δημιουργήθηκε ένα πανομοιότυπο γλωσσικό σύστημα. Το μεταφραστικό πρόγραμμα του Λούντζη αντικατοπτρίζει όλη την προβληματική της απόδοσης του εγελιανού στοχασμού σε άλλες γλώσσες και τον βαθμό δυσκολιών στην ερμηνευτική του προσέγγιση. Χαρακτηρίζεται από διανοητική επιμονή του μεταφραστή, ο οποίος αναζητά λύσεις σύμμετρες με το γράμμα του πρωτοτύπου και τη χρήση κανονικότητων. Κυρίως, υποτάσσει το λόγο του όχι μόνο υφολογικά αλλά και μορφολογικά στο εγελιανό πρωτότυπο. Πρόκειται, επομένως, για μία μεταφραστική εργασία, η οποία εν τέλει τέθηκε στον Σολωμό κατά γράμμα, ώστε να ανασύρει από τα χειρόγραφα το στοχασμό του Hegel και να προβεί στην ερμηνεία του.

Συνοψίζοντας, η στροφή στον εγελιανισμό μπορεί να ερμηνευθεί ως συνέπεια της κατάρρευσης των προσδοκιών της τοπικής λογιόσυνης. Η τάση της εσωστρέφειας του Σολωμού ήταν απόρροια αυτής της συνθήκης, ότι δηλαδή ο ιδεαλισμός οπουδήποτε έφθανε υποδαύλιζε, τόσο την ελευθερία και την εθνική ολοκλήρωση, όσο και τον πόθο για την αναγέννηση της εθνικής φιλοσοφίας σε ένα νέο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Ο Σολωμός επιδιώκει την αναβίωση του ελληνικού πνεύματος, την επανένταξή του στον ευρωπαϊκό χάρτη και τη θεμελίωση του φιλοσοφικού και λογοτεχνικού του συγχρονισμού με την Ευρώπη. Σύμφωνα με την εγελιανή ιδεολογία εξάλλου η ύπαρξη ενός λαού εντάσσεται στο πλαίσιο της παγκόσμιας ιστορίας, εφόσον φέρει τη δική του Ιδέα.

Αναφορικά με την πνευματική και εκπαιδευτική δραστηριότητα των λογίων του επτανησιακού διαφωτισμού, που έδρασαν κατά την διάρκεια του 18^{ου} αιώνα και έως τις πρώτες δεκαετίες του επόμενου,⁹⁵⁰ παρατηρούμε πως ο επτανησιακός πολιτισμός διαμορφώθηκε κάτω από ορισμένες συνθήκες στο πλαίσιο της ορθόδοξης κοινότητας με θρησκευτική ή εκκλησιαστική σημασία, μίας πολιτιστικής κοινότητας με συνεχή επικοινωνία με ρεύματα των πνευματικών, επιστημονικών και καλλιτεχνικών ιδεών της Δύσης. Μεγάλη επίδραση άσκησε ο γερμανικός πολιτισμός στον επτανησιακό, κυρίως με τη μετάβαση και παρουσία των Ελλήνων λογίων της Διασποράς σε γερμανόφωνες περιοχές και τη συνεισφορά τους στην ίδρυση σχολείων για την εκπαίδευση των Ελλήνων.

⁹⁵⁰ Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Παιδεία και Φιλοσοφία στα Νησιά του Ιονίου (16^{ος} -19^{ος} αιώνας)», *Ιόνιοι νήσοι, Ιστορία και Πολιτισμός*, Ελληνικές Εκδόσεις, Αθήνα 2007, σ. 123-133.

Συστηματοποιείται σιγά σιγά η οργάνωση της νεοελληνικής παιδείας και εκπαίδευσης. Οι επτανήσιοι λόγιοι, οι οποίοι διακρίθηκαν στη Γερμανία κατά την περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού, προσπάθησαν να διαδώσουν τα ελληνικά γράμματα στη δυτική Ευρώπη, είτε με συγγραφή εγχειριδίων γραμματικής, είτε με την μετάφραση, τον σχολιασμό και την έκδοση βιβλίων φιλοσοφικού, φιλολογικού και θεολογικού ενδιαφέροντος. Κυρίως όμως αυτό συνέβη με τη διδακτική πράξη στη Γερμανία, στον επτανησιακό και στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο. Όπως θα δούμε και παρακάτω, οι σημαντικότεροι Επτανήσιοι, οι οποίοι δραστηριοποιήθηκαν κατεξοχήν στον χώρο της εκπαίδευσης, των γραμμάτων και ιδιαίτερα της φιλοσοφίας, σχετίζονταν σε μεγάλο βαθμό με την αρχαία και τη σύγχρονη ευρωπαϊκή διανόηση.

Κατά την περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού, κύριος στόχος των λογίων και διανοούμενων ήταν να ακολουθήσει ο ελληνικός λαός την πρόοδο της δυτικής Ευρώπης διατηρώντας την πολιτιστική του κληρονομιά και την εθνική του αυτοσυνειδησία. Η ακμή του φιλοσοφικού στοχασμού παρατηρήθηκε στα Επτάνησα τον 18^ο αιώνα, κατά την διάρκεια του οποίου ορισμένοι Επτανήσιοι ασχολήθηκαν με την συστηματική φιλοσοφία (λογική, ηθική, μεταφυσική, φιλοσοφία της φύσης, θεολογία, θετικές επιστήμες). Υπενθυμίζεται ότι ο λόγιος και φιλόσοφος της εποχής, ο οποίος επιχείρησε να συνδέσει τις νέες φιλοσοφικές και επιστημονικές ιδέες με την παράδοση και εισηγήθηκε την τάση του πρώιμου γερμανικού διαφωτισμού, ήταν ο Κερκυραίος Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806). Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η σημαντική αυτή μορφή της ελληνικής πνευματικής ζωής του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα κυριάρχησε με την εκπαιδευτική του δραστηριότητα στον ελληνικό χώρο και με ιδιαίτερη διδασκαλική δραστηριότητα στην Αθωνιάδα Σχολή. Αν και εισηγητής των νέων ιδεών της φιλοσοφίας και της επιστήμης, έγραψε σε αρχαϊζουσα γλώσσα, η οποία καθιστά δυσχερή την προσπέλαση του έργου του. Ο πρωτοπόρος κληρικός έκανε γνωστούς στην Ελλάδα πολλούς γερμανούς επιστήμονες, τα έργα των οποίων μετέφρασε ή αξιοποίησε στα δικά του εγχειρίδια. Το πρόβλημα της ελευθερίας απασχόλησε τους Επτανήσιους φιλοσόφους όχι μόνο στο πλαίσιο των μεταφυσικών, ηθικών και πολιτικών της διαστάσεων, αλλά και στο επίπεδο της τέχνης και της ελευθερίας της έκφρασης του καλλιτέχνη. Η πολυμορφία της ελευθερίας ενυπάρχει στα έργα τους, στα οποία ενώνονται εθνικές, πολιτικές και κοινωνικές ιδέες, όπως διαμορφώθηκαν στο πνεύμα του ρεαλισμού, του ιδεαλισμού και του εκλεκτικισμού. Η επίδραση του Hegel διαπιστώνεται, σε πολλούς Επτανήσιους διανοούμενους και λογοτέχνες και είναι φανερή όχι μόνο στη φιλοσοφία αλλά και στη λογοτεχνική κριτική, την αισθητική και τη νομική επιστήμη, τη φιλολογία και την ιστορία.

Συνοψίζοντας, στον κύκλο των Επτανήσιων Εγγελιανών μπορούμε να εντάξουμε τον Κεφαλονίτη Ιωάννη Μενάγια (1811-1870). Αυτός γνώρισε την εγγελιανή φιλοσοφία από

τους μαθητές του Hegel στο Μόναχο και στο Βερολίνο. Ακόμη στράφηκε στον εθνικό ποιητή Διονύσιο Σολωμό που γνώρισε τη γερμανική ποίηση και φιλοσοφία από τις μεταφράσεις του Νικόλαου Λούντζη (1798-1885) και του αδερφού του Ερμάννου (1806-1868). Ορισμένοι από αυτούς τους Επτανήσιους (Ερμάννος Λούντζης, Ιωάννης Μενάγιας) είχαν την τύχη να ακούσουν τα μαθήματα του Schelling στην Jena και εισήγαγαν τις φιλοσοφικές ιδέες του στην Ελλάδα ενώ άλλοι αξιοποίησαν τις ιδέες του Kant και του Schiller. Η πάλη ανάμεσα στα ιδεολογικά ρεύματα και τις μεγάλες φιλοσοφικές σχολές, που συνυπάρχει, κατά τον 19^ο αιώνα, με τη θεωρία και την πράξη, διαμορφώνει την εκπαιδευτική, πνευματική και πολιτική ζωή της Επτανήσου. Οι λόγιοι, διανοούμενοι και φιλόσοφοι του 19^{ου} αιώνα βλέπουν τη φιλοσοφία ως στοιχείο που καθορίζει την πολιτιστική ταυτότητα του νέου Ελληνισμού και ως παράγοντα ανάπτυξης της εθνικής συνείδησης.⁹⁵¹

Χαρακτηριστικό παράδειγμα έκφρασης ποιητικού γερμανικού φιλελληνισμού, κατά τον Παύλο Καρολίδη υπήρξε η δράση του καθηγητή των ελληνικών γραμμάτων του Πανεπιστημίου στη Jena *Ασίου*. Αυτός το 1801 ήθελε να προάγει το ελληνικό ζήτημα από ηθική πλευρά και να συναγωνιστεί με τους υπόλοιπους Έλληνες. Γερμανοί φιλόλογοι και φιλόσοφοι διακήρυτταν την ελευθερία της Ελλάδας από το βήμα του Πανεπιστημίου. Ταυτόχρονα, ελληνοκίστες ιεροκήρυκες, όπως οι θεολόγοι Johann Wülfer και Heinrich Gottlieb Tschirner⁹⁵² (1813) και ο λόγιος Carl Jacob Iken⁹⁵³ μέσα από το *Hellenion* τόνιζαν ότι είναι μεγάλη πλάνη η πεποίθηση πως η ελληνική εκκλησία υφίσταται πολύ της ευαγγελικής⁹⁵⁴.

Ο γερμανικός φιλελληνισμός του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα ήταν κατεξοχήν αφύπνιση του πνευματικού φιλελληνισμού (Humanismus) του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα ως κίνηση φιλολογική και αισθητική. Η λατρεία του ελληνικού πολιτισμού και της ελληνικής τέχνης, κατά τον Caminade, εκφράζεται μέσα από ενθουσιώδεις εκδηλώσεις φιλελληνισμού από τους γερμανούς φιλόλογους και φιλοσόφους: Heinrich Heine,⁹⁵⁵ Θείρσιω (Thiersch) εν

⁹⁵¹ Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Ιόνιοι νήσοι, Ιστορία και Πολιτισμός*, ό.π., σ. 133.

⁹⁵² Για την ιδιαίτερη συμβολή του καθηγητή Θεολογίας του Πανεπιστημίου της Λειψίας, Heinrich Gottlieb Tschirner και τις πρώτες συλλογές του, βλ. ενδεικτικά, στο *Allgemeine Literatur Zeitung* 299 (1813), 90-91.

⁹⁵³ Ο πλήρης τίτλος: Carl Iken, *Hellenion, über Kultur, Geschichte und Literatur der Neugriechen*, Brockhaus Leipzig 1822·Πβ. Λίλια Διαμαντοπούλου, Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, «Λευκοθέα αναδυόμενη, Για μια φιλολογική έκδοση της Λευκοθέας του Carl Iken (1825)», *Φιλελληνισμός. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 έως σήμερα*. Επιμ. Άννα Β. Μανδυλαρά – Γιώργος Β. Νικολάου – Λάμπρος Φλιτούρης – Νικόλαος Αναστασόπουλος, [Δήμος Νικολάου Σκουφά], εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2015, Carl Iken, «Dr. John Tweddell's Reisen in Griechenland», *Wünschelruthe – Ein Zeitblatt* 7, (22. Januar 1818β), 26-28·Conrad Bursian, για το λήμμα «Iken, Karl», *Allgemeine Deutsche Biographie*, τ. 14, 1881, σ. 14.

⁹⁵⁴ Καρολίδης, *Ο Γερμανικός Φιλελληνισμός*, ό.π., σ. 17-19.

⁹⁵⁵ Κατερίνα Μητραλέξη, *Η πρόσληψη του Heinrich Heine στην Ελλάδα. Κριτική θεώρηση*, εκδ. Clasicas, S.A., Αθήνα 2012 της ίδιας, Η πρόσληψη του έργου του Heinrich Heine στην Ελλάδα, *Ελληνογερμανικές σχέσεις: αλληλοεπιδράσεις στον πολιτισμό και στην τέχνη*: πρακτικά διεπιστημονικής ημερίδας, Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 8 Απριλίου 2011 Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης,

Μονάχω, Ζόνιε (Zeune) εν Βερολίνω, Ιάκοψ (Jacobi) εν Γότθη, Φόσσιο (Voss) εν Ειδελβέργη (Heidelberg), Κρύγιο (ή Κρούγιο) (Krug) εν Λειψία. Το έτος 1811, ο ιστορικός Ούκερτ μετέφερε την είδηση πως στους Wolfgang von Goethe (Γκαίτε Βόλφιον) και Johann Heinrich Voss (Φόσσιον) ανατέθηκε η παράθεση «Εικόνων εξ Ελλάδος», όπου διακηρύσσεται η επικείμενη απελευθέρωση της Ελλάδας. Ο Ελληνοεραστής Φρειδερίκος Θείρσιος (Friedrich Thiersch) σε ακαδημαϊκή διατριβή του θα προαναγγείλει την προσεχή ανάρσταση του προσφιλούς λαού ενώ ο βαρόνος Ιωσήφ Άουφενβουργ επεδίωκε τη σύμπραξη στον απελευθερωτικό Αγώνα των Ελλήνων.⁹⁵⁶

Κατά τα έτη 1813-1814, η ενισχυμένη φιλοπατρία των Γερμανών «αγώνι υπέρ της εθνικής ελευθερίας τους και των ελπίδων τους περί ενότητάς και πολιτειακής ελευθερίας» ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την αγάπη τους προς την νέα Ελλάδα, η οποία πάσχιζε για τις ίδιες ιδέες. Όλοι οι μεγάλοι γερμανοί φιλοπάτριδες ήταν και φιλέλληνες. Ο φιλελεύθερος Γερμανός ποιητής και δραματουργός August von Kotzebue (1761-1819) δημιούργησε το ποίημα *Τα ερείπια των Αθηνών (die Ruinen von Athen, 1811)*, το οποίο εψάλη ως εξόδιος ακολουθία στο βασιλικό θέατρο της Πέστης προβάλλοντας τις συμφορές της αναξιοπαθούς Ελλάδος. Στη σύσφιξη των πνευματικών σχέσεων Ελλάδος και Γερμανίας συνέβαλαν οι επιστολές ανάμεσα σε επιστημονικούς γερμανικούς συλλόγους προς Έλληνες λογίους, με σκοπό την ενθάρρυνση των Ελλήνων υπέρ της αναγέννησής τους μέσα από τον Αγώνα. Παράλληλα, έλληνες λόγιοι διορίζονται μέλη Ακαδημιών όπως ο Άνθιμος Γαζής (μέλος των Ακαδημιών Βερολίνου και Μονάχου).

Η εξελικτική πορεία του γερμανικού φιλελληνισμού μπορεί να σκιαγραφηθεί μέσα σε τέσσερις χρονικές περιόδους υπό ορισμένες προϋποθέσεις:

Η πρώτη περίοδος υπήρξε η προεργασία του ρεύματος στο πνεύμα του γερμανικού νεοανθρωπισμού με λογοτεχνική και αισθητική κατανόηση. Ο γερμανικός ανθρωπισμός σχολαστικού αστικού χαρακτήρα συμβαδίζει με το κλίμα της εποχής για αστική μεταρρύθμιση. Στο πλαίσιο της σχολικής πρακτικής με ερεθίσματα προτεσταντισμού και επιρροές των Ιησουιτών, οι ενέργειες μεταρρύθμισης θα τεθούν στην υπηρεσία της εκμάθησης των αρχαίων γλωσσών ως τυπικής μόρφωσης αλλά και ως προπαίδεια της θεολογίας. Τα παιδευτικά ιδεώδη προσανατολίζονται στην ανάγκη της επανανακάλυψης του Ελληνισμού μέσω του αρχαίου πολιτισμού του. Στο μεταξύ οι σύγχρονοι νεοέλληνες εξισώνονται με τα ρεύματα του διαφωτισμού και του ρομαντισμού μέσα από τους Έλληνες της κλασικής εποχής. Η αναβίωση της ελληνικής τέχνης από τον γερμανό αρχαιολόγο

Εργαστήριο Συγκριτικής Γραμματολογίας, *Διακειμενικά* 14, τυπ. Ε. & Δ. Σφακιανάκης, εκδ. Adamas - Goethe Institut Θεσσαλονίκης (2011), 69-83.

⁹⁵⁶ Καρολίδης, *Ο Γερμανικός Φιλελληνισμός*, ό.π., σ. 18-19.

Winckelmann,⁹⁵⁷ η εκ νέου επαφή με την αριστοτελική αισθητική από τον Lessing, η ήρεμη συναισθηματικότητα των θεών της Ελλάδας, σε συνδυασμό με την ήπια πολεμική του Χριστιανισμού και του σύγχρονου τρόπου ζωής από τον Schiller και η τραγωδία του Goethe *Ιφιγένεια* αποτέλεσαν πνευματικές προϋποθέσεις του φιλελληνισμού.

Στο ίδιο μοτίβο της φιλελληνικής λογοτεχνίας κινείται το εορταστικό έργο του August von Kotzebue *Τα ερείπια των Αθηνών*. Το έργο αυτό αναφέρεται μαζί με τον *Υπερίωνα* χάρη στη μελοποίηση του Beethoven, το οποίο γράφτηκε με αφορμή τα εγκαίνια του θεάτρου της πόλης της Βουδαπέστης (9^η Φεβρουαρίου 1812) και με σκοπό να τονωθεί ο συναισθηματισμός του γερμανικού μικροαστικού πληθυσμού. Σε αυτό περιγράφεται μέσα από το καθαρό στυλ του Kotzebue ο ερειπωμένος *Παρθενώνας*. Η επιτυχία του συγκεκριμένου έργου οφείλεται στην έκρηξη της ελληνικής Επανάστασης. Παρά την άσκηση λογοκρισίας του Metternich παραμένει γεγονός η σθεναρή αντίσταση του Kotzebue στο καθεστώς και η αποφασιστική συμβολή του στη διάδοση της υπόθεσης της ελληνικής παιδείας.

Η δεύτερη φάση θα αναδείξει τη φιλελληνική λαϊκή κίνηση κατά τα έτη 1821 και 1822 μέσα από εκπροσώπους στις αστικές και μικροαστικές τάξεις. Ο δημοσιογράφος του Metternich, Friedrich von Gentz (1764-1833), ο αποκαλούμενος και «κονδυλοφόρος της Ευρώπης», μέσα από τα «Γράμματά του από την Ζάκυνθον» και τις ανταποκρίσεις του στην εφημερίδα «Österreichischer Beobachter» (1811-1866) καταφέρεται στο ζήτημα της ελληνικής εξέγερσης επωφελούμενος από τη διχόνοια των κομμάτων, τις ηθικές αδυναμίες των αρχηγών και τα δημόσια σφάλματα της πολιτικής. Παρόλα αυτά οι φιλελληνικές εκφράσεις⁹⁵⁸ πληθαίνουν. Οι επιθετικές στάσεις απέναντι στον αντιφιλελληνισμό του Gentz τίθενται μέσα από την εφημερίδα «Mainzer Zeitung» στον απόηχο της χειραφετημένης αστικοποίησης των Ρηνανικών κρατιδίων. Ο συντάκτης της εφημερίδας Fr. Lehne υπήρξε μάλιστα καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Mainz. Πιο σημαντική υπήρξε η συμβολή της εφημερίδας «Augsburger Allgemeine Zeitung» (1798-1866), μιας από τις σπουδαιότερες εφημερίδες της Γερμανίας στην εποχή του Διαφωτισμού. Ο ιδιοκτήτης της Johann Friedrich Cotta εμπορούμενος από το πνεύμα του φιλελληνισμού έδινε βήμα στις στήλες της εφημερίδας στον γερμανό λόγιο Friedrich Thiersch. Στο άρθρο του «Von der Isar» υποστήριζε ο βουαρόν εκπρόσωπος την ελληνική υπόθεση υπό το πρίσμα του βουαροτικού φιλελληνισμού. Ο ρομαντικός διάδοχος Λουδοβίκος δημοσίευσε ελληνικά ποιήματα μικρής

⁹⁵⁷ J.J. Winckelmann, *Geschichte der Kunst des Altertums* [1764]. Ανατύπωση της πρώτης έκδοσης Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft WBG 1982 πβ. Reinhard Stupperich, *Winckelmann und die alten Griechen. Von der Literatur zur Plastik*, F.-W. von Hase (Hrsg.): Die Kunst der Griechen mit der Seele suchend. Winckelmann in seiner Zeit: Darmstadt 2017, σ. 52-67.

⁹⁵⁸ Μαρία Στασινοπούλου, «Ειδήσεις για το ελληνικό βιβλίο στο γερμανόφωνο περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων* 12 (1989), 117-148.

ποιητικής αξίας ως κορυφαία εκπροσώπηση της ανθρωπιστικής κίνησης. Ο Thiersch στρεφόταν κατά των διαβεβαιώσεων της εφημερίδας «Österreichischer Beobachter» πως η *Φιλική Εταιρεία* κινούνταν στα πρότυπα των Carbonari. Ο Thiersch θα εναντιωθεί στην οπισθοδρομική πολιτική δράση του Gentz στο όραμα της ενεργούς υποστήριξης της Ελλάδας. Το τίμημα ήταν η απαγόρευσή του σε δημόσιες εκδηλώσεις, ευνοϊκές προς τους Έλληνες από τα μέλη της αυστριακής και πρωσικής κυβέρνησης. Οριστικό τέλος στο επαναστατικό παιχνίδι του καθηγητού Thiersch και των συνεργατών του δόθηκε με την κατηγορία συμμετοχής σε αναιδέστατες αποστολές της ελευθερίας.⁹⁵⁹

Ο φιλελληνισμός των ετών 1821/1822 πήρε διαστάσεις δυναμικού λαϊκού κινήματος. Στο πεδίο της δημοσιογραφίας είχε συμπεριληφθεί και η έκδοση λογοτεχνικών έργων σχετικών με τους Έλληνες. Η αξία τους θεωρείται αντιστρόφως ανάλογη του πλήθους τους. Ωστόσο, ο ποιητής Johann Ludwig Wilhelm Müller (1794-1827)⁹⁶⁰ από το Dessau, δημιουργός του ποιήματος «Περιπλάνησις» (incl. *Das Wandern ist des Müllers Lust*), ανήκει στη κατηγορία των θησαυρών των γερμανικών δημοτικών τραγουδιών. Αξίζει να αναφερθεί και η παρουσία του σπουδαστή του Πανεπιστημίου του Βερολίνου August Böckh (1785-1867), μαθητή του Friedrich August Wolf, ο οποίος πολέμησε κατά του μετώπου της φρουράς το 1813. Ο Müller εκδίδει εκείνη την εποχή τα *Ελληνικά ποιήματά* (*Lieder der Griechen*, 1821) του. Η λογοτεχνική αξία τους μπορεί να είναι μικρή, αλλά η εστία του ενδιαφέροντος εντοπίζεται σε θέματα ελευθερίας όπως στο «Τραγούδι της Μάχης», το οποίο αναφέρεται κατ' επανάληψη στο περιοδικό «Österreichischer Beobachter». Ένα σημαντικό ποίημα-τεκμήριο προϊόντος γερμανικού φιλελληνισμού, το οποίο δημιούργησε ο ίδιος στο πλαίσιο της συλλογής των ύστερων ελληνικών ποιημάτων του, είχε τον τίτλο «Ύμνος διά τον θάνατον του Ραφαήλ Ρήγου» (ο οποίος απαγχονίσθηκε την 7^η Νοεμβρίου 1823).

Στη τρίτη περίοδο εντάσσεται ο φιλελληνισμός της εποχής από την εξέγερση του Μεσολογγίου μέχρι την ναυμαχία του Ναυαρίνου (1826-1827). Το κύμα φιλελληνισμού στη Γερμανία αποκτά πλέον νέο χαρακτήρα. Η κρατική πολιτική στις βασιλικές αυλές της Πρωσίας (Φρ. Γουλιέλμου Γ') και της Βαυαρίας (Λουδοβίκου Α') ήταν φιλικά προσκείμενη στις πράξεις φιλελληνισμού. Ο βαυαρικός φιλελληνισμός είχε λάβει διαστάσεις δημόσιας υπόθεσης με άμεσες πολιτικές και πρακτικές συνέπειες. Η ιδιαίτερη συμβολή της δράσης του βασιλιά του Μονάχου θα γίνει έκδηλη από το 1826 κι έπειτα με την ενεργό συμμετοχή του στον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων. Το 1827 ιδρύεται στο ίδιο σημείο, «Πανελλήνιο προς ανατροφήν ελληνοπαίδων» ίδρυμα (ιδίως ορφανών). Αυτές οι ενέργειες

⁹⁵⁹ Jo Irmscher, «Περί τον Γερμανικόν Φιλελληνισμόν», *Παρνασσός*, Β' περίοδος, τόμ. Γ', Τυπογραφείον Αδελφών Μυρτίδη, Εν Αθήναις (1964), 559-560, 564.

⁹⁶⁰ Βλ. ενδεικτικά, Marco Hillemann/ Tobias Roth, *Wilhelm Müller und der Philhellenismus*. Frank & Timme: Berlin 2015.

δημιούργησαν πρόσφορο έδαφος για βαυαρικές αξιώσεις στον ελληνικό θρόνο. Μετά από σειρά διαπραγματεύσεων εξελέγη ο δευτερότοκος υιός του Λουδοβίκου, Όθων (γεν. 1815), από την Ε΄ Εθνοσυνέλευση του 1832. Η άφιξη του Βασιλιά στο Ναύπλιο καθυστέρησε έως την 6^η Φεβρουαρίου του 1833. Δεν έλειψαν οι εκδηλώσεις αντιφιλελληνισμού όπως αυτή του Ludwig Börne, ο οποίος έκανε αναφορά περί βαυαρικής καταγωγής των αρχαίων Ελλήνων. Η περίοδος της Βαυαροκρατίας θα λάβει χώρα έως το ξέσπασμα της Επανάστασης του Σεπτεμβρίου του 1843 με αίσθηση αποξένωσης του λαού από την επιβαλλόμενη βασιλεία του. Με τη λήξη της περιόδου της Αντιβασιλείας θα γραφτεί και ο επίλογος του γερμανικού φιλελληνισμού⁹⁶¹. Η κατεξοχήν περίοδος επισφράγισης του γερμανικού φιλελληνισμού θεωρείται αυτή της Βαυαροκρατίας στην Ελλάδα (1833-1843).

Συνοψίζοντας, ο γερμανικός φιλελληνισμός παρουσιάζεται ως λαϊκό κίνημα εμπορούμενο από αισθήματα φιλίας και αλληλεγγύης προς την αθάνατη Ελλάδα με στόχο την ενότητα της πατρίδας σε κλίμα αστικής ελευθερίας. Παρά την ελλιπή θεωρητική θεμελίωση του φιλελληνικού κινήματος από τους Γερμανούς ως προς τη σαφήνεια σκοπών, θερμής ηγεσίας και αυστηρής οργάνωσης, θα αποτελέσει μία προοδευτική κίνηση στην ιστορία των ελληνογερμανικών σχέσεων.⁹⁶²

1.1. Ο βαυαρικός φιλελληνισμός (1826-27)

Η ιδέα του βαυαρικού φιλελληνισμού εντάσσεται στην ιδέα του ευρωπαϊκού φιλελληνισμού. Με τον όρο «φιλέλληνες» νοούνται οι Έλληνες της διασποράς αλλά και οι Ευρωπαίοι πολίτες, οι οποίοι έθεσαν το όργανο της παιδείας στην υπηρεσία του Αγώνα για ελευθερία και ανεξαρτησία.

Ο διάδοχος του βαυαρικού θρόνου και πατέρας του μετέπειτα βασιλιά της Ελλάδας Όθωνα, ο Λουδοβίκος, προώθησε την ιδέα του φιλελληνισμού με αποκορύφωμα την ανεύρεση των γλυπτών της Αφαιίας στην Αίγινα από Γερμανούς το 1811. Το ενδιαφέρον του Βαυαρού βασιλιά στρέφεται, επομένως, στην Ελλάδα της κλασικής αρχαιότητας αλλά και στην αναγκαία απελευθέρωσή της από τα δεσμά του τουρκικού ζυγού.

Η ιδέα της ελευθερίας προωθείται στη διαφωτισμένη εποχή της Γερμανίας μέσα από την πνευματική τάση του νεοουμανισμού (Neuhumanismus) και τους σημαντικούς

⁹⁶¹ Irmscher, «Περί τον Γερμανικόν Φιλελληνισμόν», ό.π., 560, 564.

⁹⁶² Irmscher, «Περί τον Γερμανικόν Φιλελληνισμόν», ό.π., 564.

εκπροσώπους της από τον χώρο της γερμανικής διανόησης και ποίησης: J.J. Winckelmann, G.E. Lessing, J.G. Herder, F. Schiller, J.W. Goethe,⁹⁶³ F. Hölderlin.

Η ποιητική έξαρση της ιδέας της ελευθερίας και η Επανάσταση του 1770 συμπίπτουν χρονικά. Η συμβολή του Βαυαρού πρίγκιπα Λουδοβίκου υπήρξε οπωσδήποτε σημαντική, γεγονός το οποίο προκύπτει μέσα από το αναγνωστικό του ενδιαφέρον για το έργο του Winckelmann, «Ιστορία της Τέχνης και της Αρχαιότητας» (1764), στο οποίο υπερτονίζεται η ιστορία των μορφών και της καλλιτεχνικής δημιουργίας και η σημασία τους για την ενίσχυση της Ιδέας της πολιτικής και κοινωνικής ελευθερίας.

Η Ελλάδα επιθυμούσε να αποκτήσει πλήρη έλεγχο του εδάφους της και σκόπευε να το πετύχει υιοθετώντας έναν ευρωπαϊκό τύπο κρατικής οργάνωσης. Αυτές οι τάσεις εκφράστηκαν στο πεδίο της αρχαιολογικής δραστηριότητας με την ίδρυση του εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στο τέλος της δεκαετίας του 1820. Ιδίως συντελέστηκαν με το *Νόμο περί αρχαιοτήτων* του 1834 για τις επιστημονικές και μουσειακές συλλογές και την αρχαιολογία.⁹⁶⁴ Η νομοθεσία αυτή επαναβεβαίωσε την απαγόρευση εξαγωγής αρχαιοτήτων από τη χώρα, την οποία είχαν εισαγάγει τα πρώτα συντάγματα της Επανάστασης δημιουργώντας ένα μη αποκλειστικό κλίμα ελεύθερης άσκησης της αρχαιολογικής έρευνας στον τόπο. Οι ίδιες τάσεις υπηρετήθηκαν τη δεκαετία του 1830 από τη σύσταση της εφορείας των αρχαιοτήτων και της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, η οποία αν και ιδιωτικό σωματείο ενίσχυσε τις λειτουργίες αρχαιολογικής διοίκησης της εφορείας. Εκτός από την Εταιρεία, στην προαγωγή της αρχαιολογίας στην Ελλάδα συνετέλεσε και η θέσπιση εδρών των αρχαιολογικών επιστημών στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Φυσικά οι Ευρωπαίοι δεν αναγνώρισαν τους Έλληνες ως τους μόνους νόμιμους κληρονόμους της κλασικής ελληνικής κουλτούρας και έτσι συνέχισαν να επιδιώκουν την απόκτηση υλικών καταλοίπων της Ελλάδας, για να τα συντηρήσουν και να τα επιδείξουν στο εθνικό κοινό, ως όψεις του επίκαιρου πολιτισμικού παραδείγματος που πρόβαλαν. Η κυριαρχία του ελληνικού κράτους κατά τον 19ο αι. ήταν στην πράξη περιορισμένη εξαιτίας της εξάρτησής του από τις ευρωπαϊκές μεγάλες δυνάμεις, είτε επρόκειτο για εκείνες που είχαν εγγυηθεί την ανεξαρτησία του, είτε όχι. Ακόμη και η πρόοδος της Ελλάδας προς την εθνική της ενοποίηση εξαρτιόταν από τη στάση της Ευρώπης απέναντι στο ανατολικό ζήτημα. Αυτή η εξάρτηση έθετε ένα γενικό όριο στον βαθμό τήρησης της αυστηρής αρχαιολογικής νομοθεσίας.

⁹⁶³ Κατερίνα Καρακάση, «Η Ελλάδα του Γκαίτε», *Ελληνογερμανικές σχέσεις: αλληλοεπιδράσεις στον πολιτισμό και στην τέχνη*: Πρακτικά διεπιστημονικής ημερίδας, Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 8 Απριλίου 2011 Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Goethe Institut Θεσσαλονίκης, *Διακειμενικά* 14, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 55-68.

⁹⁶⁴ Για μια πρόσφατη συμβολή στη μελέτη του ζητήματος βλ. ενδεικτικά, Θανάσης Μποχώτης, *Ελέγχοντας τον τόπο του παρελθόντος. Η γερμανοελληνική σχέση εξουσίας στις ανασκαφές της Ολυμπίας, 1869-1882*. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, Αθήνα 2015 [Εισαγωγή] σ. 17-39, ιδίως σ. 34-35.

Η επανασύνδεση του Νεοέλληνα με την αρχαιότητα και η στρατιωτική και ανθρωπιστική βοήθεια ενισχύθηκαν σημαντικά από το εκστρατευτικό βαυαρικό σώμα για την Ελλάδα, μέσω του Κεντρικού Συλλόγου Ελληνικής Βοήθειας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθεί η σχολή *Αθήναιον (Athenäum)*, στο οποίο φοίτησαν οι υποψήφιοι νεοέλληνες για να συνεχίσουν τις σπουδές τους σε Πανεπιστήμια της Βαυαρίας (1815-17). Στην οικονομικά εξαθλιωμένη νεοελληνική κοινωνία συνέβαλε σημαντικά ο φιλέλληνας καθηγητής Κλασικής Φιλολογίας⁹⁶⁵ του Πανεπιστημίου του Μονάχου, Friedrich Thiersch (1784-1860), ο οποίος άσκησε μεγάλη επιρροή στα ελληνικά εκπαιδευτικά δρώμενα ως σύμβουλος του Λουδοβίκου. Ο Thiersch δημοσιεύει μεταξύ άλλων μία περιεκτική πραγματεία για τη νεοελληνική ποίηση και τη σχέση της με την αρχαία ελληνική ποίηση. Το έργο του παρουσιάστηκε για πρώτη φορά σε ανοικτή συνεδρία της *Ακαδημίας των Επιστημών* του Μονάχου (*Bayerische Akademie der Wissenschaften*, 1759), στις 28 Μαρτίου 1828. Αναφέρεται στους νεοέλληνες ποιητές Αθανάσιο Χριστόπουλο, Ρήγα Βελεστινλή και Ανδρέα Κάλβο, αλλά εστιάζει στις λαϊκές δημιουργίες με βάση το υλικό από την συλλογή των δημοτικών τραγουδιών (1824-1825) του Claude Charles Fauriel (1772-1844). Ο συγγραφέας εντοπίζει παραλληλίες στη μετρική και στα μοτίβα και τεκμηριώνει τη συνέχεια ανάμεσα στην αρχαιοελληνική (*Ιλιάδα* του Ομήρου, *Αρχίλοχος*, *Ανακρέοντας*, *Αριστοφάνης*) και τη νεοελληνική ποιητική παράδοση. Στην εισαγωγή του ο Βαυαρός φιλέλληνας, ο οποίος είχε ήδη δημοσιεύσει μια γραμματική της νεοελληνικής γλώσσας (1818) και είχε μεταφράσει τα έργα του Πινδάρου στα γερμανικά (1820), εξυμνεί τον αρχαίο πολιτισμό της Αθήνας και της Σπάρτης, την επίδραση του ελληνικού πολιτισμού και δη των Βυζαντινών λογίων στη χριστιανική Δύση και εγκωμιάζει τα νεοελληνικά γράμματα και τον ελληνικό Αγώνα για την ελευθερία (1821).

Ο Thiersch υπήρξε ενεργό μέλος της *Φιλόμουσου Εταιρείας* (1813/14) και συντάκτης ανταποκρίσεων στο βαυαρικό Τύπο για την Ελλάδα. Αυτός κατάφερε να καταστήσει το Μόναχο κέντρο ελληνοβαυαρικών σχέσεων στους τομείς της τέχνης και του πολιτισμού. Η δράση του επισημαίνεται από πολλούς μελετητές του γερμανικού (βαυαρικού) φιλελληνισμού την περίοδο του νεοελληνικού διαφωτισμού. Ο διανοούμενος φιλέλληνας θα θέσει ως βασικό μέλημά του την ανάδειξη της οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης των Νεοελλήνων. Μετά την επίσκεψή του στην Ελλάδα τον Αύγουστο 1831 και μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια έπαιξε σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια αποφυγής ενός νέου εμφυλίου ενώ στη συνέχεια επέστρεψε τον Οκτώβριο του 1832 στο

⁹⁶⁵ Ο πλήρης τίτλος: Friedrich Wilhelm Thiersch, *Ueber die neugriechische Poesie besonders über ihr rhythmisches und dichterisches Verhältnis zur altgriechischen*, J.G. Cotta 1828, ανατύπωση Dion. Karavias, Athen MCMCI 1991.

Μόναχο. Το 1833, μάλιστα, με την άφιξη του Όθωνα και την Αντιβασιλεία του στο Ναύπλιο, ο Thiersch φαίνεται να διαδραμάτισε εξίσου σημαντικό ρόλο στην εκλογή του. Παρόλα αυτά, αιφνιδίασε η απόφαση να μην αποτελέσει μέλος της Αντιβασιλείας. Οι ιδέες του για την ανασυγκρότηση του ελληνικού κράτους μέσα από τη προσωπική παρατήρησή του για τα δρώμενα της εποχής ήταν, οπωσδήποτε, ένδειξη φιλελληνισμού και μάλιστα έμπρακτου ενδιαφέροντος. Η προσωπική εκτίμησή του δεν ενέκρινε την εισαγωγή νέων θεσμών, εφόσον αυτοί δεν συμβάδιζαν με τα τοπικά ήθη. Παράλληλα πρότεινε οικονομική λιτότητα, περιορισμό του διογκωμένου δημοσιοϋπαλληλικού μηχανισμού και του μεγάλου σώματος αξιωματικών, ένταξη των αγωνιστών στην ελληνική άμυνα με την εθνική ενδυμασία και τα εγχώρια όπλα, μοίρασμα της γης στους άκληρους αγρότες και προστασία από τους μεγαλοϊδιοκτήτες.

Στο πνεύμα του βαυαρικού φιλελληνισμού κινήθηκε και ο Γερμανός αρχιτέκτονας Leo von Klenze (1784-1864), ο οποίος ξεχώρισε με το έργο και την προσφορά του στην Ελλάδα ως ζωγράφος, δημιουργός της Γλυπτοθήκης του Μονάχου (1816) και διανοητής του κλασικισμού. Η προσπάθειά του για επιβολή ξενόφερτων προτύπων και ιδεολογιών στη νεοσύστατη ελληνική κοινωνία αλλά και η συμβολή του Klenze στη συντήρηση των αρχαίων μνημείων στην Ελλάδα τον αναγάγουν σε μία προσωπικότητα με εμπνευσμένο όραμα, δυναμική παρέμβαση, ήθος και ανιδιοτελή φιλελληνισμό, που συνδέθηκε με την πατρίδα μας όχι μόνο ιδεατά, όπως τόσοι άλλοι χαρισματικοί Γερμανοί, αλλά και έμπρακτα.

Άξιο αναφοράς είναι το όνομα του Peter von Hass, του συνοδού του Όθωνα στην Ελλάδα, ο οποίος ζωγράφισε το 1840-4 σαράντα σκηνές του Αγώνα στις στοές των Ανακτόρων στο Μόναχο. Η πόλη του Μονάχου αποδεικνύεται, κατά κοινή ομολογία, κέντρο του γερμανικού φιλελληνισμού. Από το 1825 η επίσημη εξωτερική πολιτική της Βαυαρίας περιλάμβανε και την οικονομική και στρατιωτική ενίσχυση του ελληνικού απελευθερωτικού αγώνα ενάντια στην οθωμανική κυριαρχία.

Ο βαυαρικός φιλελληνισμός αποτελεί χρονικά ένα κομβικό σημείο για την κατάσταση της Ελλάδας, η οποία οδηγήθηκε από τον ανατολικό δεσποτισμό στον ευρωπαϊκό 19ο αιώνα, ο οποίος χαρακτηρίζεται και ως αιώνας των εθνών. Κατά τον Κιτρομιλήδη, όπως διαπιστώνει η Μαριλένα Κασιμάτη, η βαυαρική πολιτική κρατικής συγκρότησης προώθησε θεσμούς μιας ελεύθερης ευρωπαϊκής πολιτείας στο Βασίλειο της Ελλάδας για μακροπρόθεσμη ανάπτυξη της χώρας. Μέσα από τους τομείς της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας βελτίωσε το πρόσωπο της Ελλάδας, αγωνίστηκε κατά του αναλφαβητισμού και έδωσε νέα ώθηση στα γράμματα και τις τέχνες με την ίδρυση του Πανεπιστημίου και του Σχολείου των Τεχνών. Μέσα από τον «νεοκλασικισμό» του Βαυαρού ηγεμόνα διατηρήθηκε η ελληνική πολιτιστική κληρονομιά. Επίσης,

εξασφαλίστηκε η εσωτερική συνοχή του κράτους, με ιδιαίτερη συμβολή στις αλτρωτικές επιδιώξεις και τη «Μεγάλη Ιδέα».

2. Ο φιλελληνισμός ως πράξη φιλανθρωπισμού

Ο Karl Friedrich Ludwig Goedeke (1814-1887) παρουσιάζει μέσα από τον δεύτερο τόμο της Επιτομής του για την ιστορία της γερμανικής λογοτεχνίας⁹⁶⁶ το σοβαρό κοινωνικό δράμα (Schauspiel) και την εγχώρια τραγωδία (Trauerspiel). Αυτά καθιερώνονται ως λογοτεχνικά είδη στο πλαίσιο της διαμόρφωσης μίας εθνικής ποίησης του γερμανικού Διαφωτισμού. Αρχικά κινήθηκε στα πρότυπα της ποιητικής του Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781) και της δημιουργικής κριτικής του στη δραματουργία του Αμβούργου. Η γερμανική συμβολή στην ανάπτυξη του θεάτρου του ελληνικού Διαφωτισμού διαφαίνεται μέσα από την άμεση επαφή των Ελλήνων της διασποράς με γερμανικές θεατρικές ομάδες στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και μέσα από πολυάριθμες ελληνικές μεταφράσεις της γερμανικής λογοτεχνίας, με σημείο αναφοράς το εκδοτικό κέντρο της Βιέννης. Η σειρά των νεοελληνικών μεταφράσεων γερμανικής θεατρικής λογοτεχνίας ξεκινά το έτος 1790, με τη μετάφραση του μονόπρακτου «Philotas»⁹⁶⁷ (1759) του Lessing. Το βιβλιαράκι αυτό κυκλοφόρησε χωρίς στοιχεία του συγγραφέα και του μεταφραστή στη Βιέννη στο Τυπογραφείο των αδερφών Πούλιου. Μία δεύτερη έκδοση θα προκύψει το 1820 σε μία ανώνυμη συλλογή τεσσάρων διαφορετικών έργων, στο οποίο ο ανώνυμος μεταφραστής θα παραμείνει πιστός στην πρωτότυπη έκδοση, χωρίς να προβεί σε μεταφραστική ελευθερία.

Ο φιλανθρωπιστής παιδαγωγός Christian Felix Weisse (1726-1804) υπήρξε ταυτόχρονα σημαντικός θεατρολόγος της εποχής μαζί με άλλους γερμανούς λόγιους, όπως τους Johann Georg Sulzer (1720-1779), Johann Friedrich Freyherr von Cronck (1731-1759) κ.ά. Το θέατρο των Γερμανών⁹⁶⁸ αναπτύχθηκε με τη δημιουργία συλλογών έργων που προορίζονταν αρχικά για οικιακή χρήση. Τα αποσπάσματα αυτών ανατυπώνονται και ανάμεσα στα 1764 και 1768 προκύπτουν διασκευές σημαντικών λογοτεχνικών έργων από την αρχαία ελληνική γραμματεία: «Befreiung von Theben» (η απελευθέρωση των Θηβών του Weisse), «Codrus» (ο Κόδρος του Cronck), «Erast» (ο Έραστος του Gebner), «Philotas» (ο Φιλώτας του Lessing). Η τρίτομη τραγωδία του Weisse παίχτηκε στη Λειψία ανάμεσα στα έτη 1776 και

⁹⁶⁶ Karl Goedeke, *Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung. Aus den Quellen*, τ. 2, Hannover: L. Ehlermann 1859, σ. 576, 591-592, 615.

⁹⁶⁷ George Veloudis, *Germanograecia*, ο.π., σ. 46-76.

⁹⁶⁸ Karl Goedeke, *Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung*, ο.π., σ. 590-592·Walter Puchner, «Δραματουργικές και θεατρολογικές θεωρίες στην προεπαναστατική Ελλάδα (1815-1818)», *Ελληνικά* 50/2 (2000), 231-304, ο ίδιος, *Die Literaturen Südosteuropas: 15. bis frühes 20. Jahrhundert. Ein Vergleich*, Böhlau: Wien/Köln/Weimar 2015, σ. 91-208.

1780. Η κωμωδία «Κόδρος» του Johann Friedrich Freyherr von Cronegk (1771-73) τέθηκε ως παράρτημα στην Βιβλιοθήκη Καλών Τεχνών και ανέβηκε σε παράσταση στη Λειψία στα 1758. Ο Lessing επιδόθηκε σε γερμανικές διασκευές ελληνικών τραγωδιών: «Φιλώτα» (Philotas, Βερολίνο, 1759, 1788), η «Ζωή του Σοφοκλή» (Leben des Sophocles, Βερολίνο, 1760, 1790) και «Λαοκόντας»⁹⁶⁹ (Laokoon) με τη συμβολή του Christian Friedrich Voß (1766), στο πνεύμα του καλλιτεχνικού ιδεαλισμού.

Κατά τον E. Turczynski η θεατρική δραστηριότητα των Ελλήνων λογίων διαπιστώνεται σε πολλά πνευματικά κέντρα του ελληνικού Διαφωτισμού.⁹⁷⁰ Η Οδυσσός ήταν μία ισχυρή ελληνική κοινότητα και συνδέεται με την πρώτη εκδήλωση θεάτρου. Η «Φιλική Εταιρεία» θα λάβει δράση εκεί το 1814, με σκοπό την ανάδειξη ενός διαφωτισμένου πατριωτισμού ως προεργασία της ελληνικής Επανάστασης του 1821. Παρόμοιες τάσεις ακολούθησε το ελληνικό θέατρο στο Ιάσιο, όπου από το 1814 γίνονται αναφορές για σχολικές παραστάσεις. Οι συγγραφείς, οι οποίοι παίχτηκαν στην ελληνική σχολική σκηνή της περιοχής, αξιοποιούσαν χαρακτηριστικά πατριωτικού κλασικισμού. Το Βουκουρέστι, η πρωτεύουσα των Βλάχων, φέρει με τη σειρά του τη δική του σημασία ως πνευματικό κέντρο. Από το 1790 αποκτούν οι Έλληνες της τοπικής κοινότητας την δυνατότητα επαφής με θεατρικές ομάδες και ανταλλαγής εμπειριών. Το 1817 πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες θεατρικές παραστάσεις από μαθητές του ελληνικού Γυμνασίου. Ιδιαίτερο ζήλο για το θέατρο επέδειξε μία μαθήτρια, η Ραλλού, κόρη του Έλληνα ηγεμόνα της Βλαχίας Ιωάννη Καρατζά (1812-1818), ο οποίος ήταν λάτρης των Γερμανών λογοτεχνών Schiller και Goethe. Οι θεατρικές παραστάσεις έλαβαν χώρα σε ειδικά διαμορφωμένη αίθουσα του παλατιού. Ανάμεσα στα θεατρικά έργα, τα οποία αξιοποιήθηκαν επί σκηνής ήταν το ειδύλλιο «Δάφνης και Χλόη» (Daphnis und Chloe) του Λόγγου. Την επόμενη χρονιά, το 1818, βρέθηκε η θεατρική ομάδα της Βιέννης στο Βουκουρέστι, όπου συμμετείχε σε παραστάσεις έργων της εποχής όπως ο «Φάουστ»⁹⁷¹ (Faust) του Goethe και οι «Ληστές» (Räuber) του Schiller. Μία

⁹⁶⁹ Susanne Muth (Hrsg.): *Laokoon*. Auf der Suche nach einem Meisterwerk. Begleitbuch zu einer Ausstellung von Studierenden und Dozenten des Winkelmann-Instituts der Humboldt –Universität zu Berlin und des Sonderforschungsbereichs 644 'Transformationen der Antike'. Sammlungsräume des Winkelmann-Instituts der Humboldt-Universität zu Berlin 19. Oktober 2016 – 31. Juli 2018. Rahden/Westf.: Marie Leidorf 2017, πβ. Christoph Schmälzle, *Laokoon in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt/Main und Basel: Stroemfeld Verlag 2018.

⁹⁷⁰ Για το θέμα αυτό βλ. Σχετικά, Emanuel Turczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos*, Verlag R. Oldenburg, Südosteuropäische Arbeiten 48, München 1959· E. Schulze-Röbbecke, *Die Übersetzung in Griechenland. Deutsch-Griechische Übersetzungen seit der Aufklärung*, (Diss.), Julius Groos Verlag: Heidelberg 1993.

⁹⁷¹ Για τη σχέση των Γερμανών με την Ελλάδα από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, βλ. Ενδεικτικά, *Faust & Helena: Eine deutsch-griechische Fascinationsgeschichte*, Berenberg Verlag GmbH: Berlin 2018. Σε τούτη τη μελέτη προβάλλεται η υιοθέτηση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, ως προσπάθεια των γερμανών διαφωτιστών να αποδεσμευτούν σιγά σιγά από τη μεγάλη επίδραση του γαλλικού πολιτισμού. Η Claudia Schmölders προσεγγίζει το θέμα της ταύτισης των Γερμανών με την ελληνική αρχαιότητα ως ένδειξη μίας μορφής πιθανής βασιλικής καταγωγής τους. Η ίδια καταλήγει, ωστόσο, στο συμπέρασμα, πως αυτό αποτέλεσε απλά και μόνο δημιουργήμα φαντασίας, με μόνη πραγματικότητα την ανάγκη να ζουν και να νιώθουν ως

γερμανίδα ηθοποιός με το όνομα Dill από την θεατρική ομάδα της Βιέννης ανέλαβε να παίζει στην παράσταση ελληνικού θεατρικού έργου «Αχιλλέας» του Αθανάσιου Χριστόπουλου (1819), καθώς δεν υπήρχε κάποια Ελληνίδα ηθοποιός. Η περίοδος δράσης του ελληνικού θεάτρου συνεχίστηκε από τον ηγεμόνα Αλέξανδρο Σούτσο (1818-1821) με επιτυχία.

Το θέατρο της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού⁹⁷² παρουσιάζεται να έχει κλασικιστική μορφή και περιεχόμενο ενός πατριωτικού διαφωτισμού. Τα πρότυπα ήταν αρχαιοελληνικά από Έλληνες κλασικούς με πρωτεργάτη τον Σοφοκλή. Οι παραστάσεις γερμανικών θεατρικών έργων στην ελληνική σκηνή αποδεικνύονται μέσα από λιγоста παραδείγματα.⁹⁷³ Ο Κωνσταντίνος Κοκκινάκης (1781-1831) μεταφράζει το 1801 έργα του August Friedrich Ferdinand von Kotzebue (1761-1819) στα Αμπελάκια της Θεσσαλίας και τα δημοσιεύει στη Βιέννη:⁹⁷⁴ «Der Opfertod»(1798), «Menschenhass und Reue» (1789), «Die Corsen»(1799) και «Armut und Edelsinn» (1795). Για το έργο «Menschenhass und Reue» (1801) εξηγεί πως προέβη σε μεταφορά του συγκεκριμένου δράματος, επειδή μέσα από αυτό απεικονίζεται η ιερή και πραγματική σημασία της φιλίας με μία ηθική οπτική στο θεατρικό έργο. Το 1803 αναφέρεται το ίδιο έργο ως ελληνική παράσταση στα Αμπελάκια της Θεσσαλίας από έναν Γερμανό ταξιδιώτη⁹⁷⁵.

Ο Κοκκινάκης μετέφερε στα ελληνικά το 1818 στη Βιέννη και το θεατρικό έργο «Strelitzen» (1790) του Joseph Marius Babo (1756-1822). Ένα θεατρικό έργο με στοιχεία ηρωισμού που καθόρισε το ελληνικό θέατρο στην Οδυσσό⁹⁷⁶ (1825). Η ελληνική μετάφραση του εν λόγω θεατρικού έργου αφιερώθηκε στην ελληνική κοινότητα της Οδυσσού και εξέφραζε την ελπίδα του έλληνα συγγραφέα να καταφέρει να παιχτεί στην ελληνική ερασιτεχνική σκηνή. Ο Κοκκινάκης επισημαίνει ακόμη την εκπαιδευτική λειτουργία του

απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων και όχι πλέον ως συνέχεια των Γάλλων αποίκων. Τα πάτρια αισθήματα των Γερμανών προς τους Έλληνες ήταν όπως κήρυττε και ο μεγάλος Γερμανός φιλόσοφος Hegel μία κοινή πεποίθηση κάθε Ευρωπαίου πολίτη.

⁹⁷² Άννα Ταμπάκη, *Νεοελληνικό Θέατρο (17ος-20ός αι.). Επιστημονικές Επιμορφωτικές Διαλέξεις*, Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1996, ΕΙΕ, Αθήνα 1997, πβ., «Μετάφραση και διαπολιτισμικές σχέσεις», *Β' Διεθνές Συνέδριο, Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος-20ός αι.* [Πρακτικά], τ. Γ', Δόμος, Αθήνα 2001.

⁹⁷³ Άννα Ταμπάκη, *Ιστορία και θεωρία της μετάφρασης; 18ος αιώνας – Ο Διαφωτισμός. «πράγμα περισπούδαστο και τώρα σ' όλα τα βασίλεια», Καλλιγράφος, Αθήνα 2018.*

⁹⁷⁴ Walter Puchner, *Οι πρώτες θεατρικές μεταφράσεις του Κωνσταντίνου Κοκκινάκη: τέσσερα δράματα του August von Kotzebue*, εκδ. Πορείες και σταθμοί, Αθήνα 2005, σ. 40-178.

⁹⁷⁵ Για την περιοχή της Θεσσαλίας και την ιστορία της Ελλάδας έκανε λόγο ο Γερμανός λόγιος Otto Kern στη 47η συγκέντρωση των Γερμανών φιλολόγων και σχολαρχών στην περιοχή της Halle, στις 10.10.1903. Πρόκειται για μια ειδική έκδοση στη σειρά *Neue Jahrbücher*, με θέμα: *Για την ιστορία της κλασικής Αρχαιότητας και για τη γερμανική Λογοτεχνία και την Παιδαγωγική της*, 7η χρονιά, εκδ. B.G. Teubner, Λειψία 1904, αφιερωμένη στον φίλο του Δημήτριο Τσοποτό, Βασιλικό Πρόξενο της Γερμανίας στον Βόλο. Για μια πρόσφατη συμβολή της ελληνικής μετάφρασης του εν λόγω κειμένου βλ. αναλυτικά «Otto Kern, Η περιοχή της Θεσσαλίας και η ιστορία της Ελλάδας» (μτφρ. Σοφία Κουκουβίνου). *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 73 (2018), 37-48.

⁹⁷⁶ Άννα Ταμπάκη, «Το ελληνικό θέατρο στην Οδησό (1814-1818). Αθησαύριστα στοιχεία», *Ο Ερασιτέχης* 16 (1980), 229-238.

κειμένου μετάφρασης (από όπερα ή ασμάτων) καθώς επίσης την καλλιτεχνική τους συμβολή πάνω στη θεατρική σκηνή. Η ενδεδειγμένη τεχνική της μετάφρασης είναι μία ελεύθερη εφαρμογή του πρωτοτύπου από την πλευρά του μεταφραστή. Η στάση που επικρατεί είναι η ταυτόχρονη εξέταση της θεωρητικής επιστημονικής πρόσληψης και της πρόσληψης της κατεξοχήν καλαίσθητης λογοτεχνίας. Η μεταφορά ονομάτων στα ελληνικά και η εφεύρεση μερικών κλασικών βουκολικών ονομάτων για πρόσωπα θα συντελέσουν στη διευκόλυνση της πρόσληψης του έργου. Σύμφωνα με τον καθηγητή Walter Puchner ο Κοκκινάκης μέσα από το μεταφραστικό του εγχείρημα στο έργο «Strelitzen» του Babo (1818) επιθυμούσε να προσφέρει στους συμπατριώτες του ένα καλό και ωφέλιμο δράμα για να εισαχθεί στη σχολική σκηνή της Οδησού. Η δραστηριότητά του συνεχίστηκε ως συνεκδότης και συντάκτης του περιοδικού «Λόγιος Ερμής» (1816-1821). Σε αντίθεση με άλλους Έλληνες συγγραφείς και μεταφραστές κλασικών δραμάτων ή τραγωδιών δεν καταφεύγει ο Κοκκινάκης σε χρήση λαϊκής γλώσσας και δεν περιορίζεται από τοπικά γλωσσικά ιδιώματα. Ιδιαίτερη ήταν η συμβολή του στην εισαγωγή μίας νέας μεταφραστικής τεχνικής, της «γραικοποίησης» των ονομάτων σε κωμωδίες, ώστε να αυξάνουν την αίσθηση της πραγματικότητας. Οφείλουμε να επισημάνουμε πως το 1827 εισήγαγε ο πρόδρομος του νεοελληνικού θεάτρου, Κωνσταντίνος Κυριακός Αριστίας (1800-1880), συγγραφέας και μεταφραστής σε σχολική θεατρική σκηνή του Βουκουρεστίου, ένα μονόπρακτο του Kotzebue με τίτλο «Die Abendsstunde».⁹⁷⁷

Ανάμεσα στα αδημοσίευτα χειρόγραφα του Γεώργιου Σακελλάριου⁹⁷⁸ υπάρχει μια τραγωδία με πέντε πράξεις σε μετάφραση από τα γερμανικά, με τον τίτλο «Κόδρος». Το χειρόγραφο χρονολογείται κάπου στο 1786 και το αυθεντικό του κείμενο πιθανότατα προέρχεται από την τραγωδία «Codrus» (1757) του Johann Friedrich Cronegk (1731-1758). Επίσης το δράμα «Romeo und Julia» (1789) θα κυκλοφορήσει σε μετάφραση του Σακελλάριου από την γερμανική εκδοχή του Christian Felix Weisse (1768). Το 1796 εμφανίζεται στη Βιέννη η ελληνική μετάφραση ενός κειμένου όπερας με τίτλο «Telemachos und Kalypso», με ενδείξεις πίσω από τον ανώνυμο μεταφραστή να κρύβεται ο ποιητής Γεώργιος Σακελλάριος (περ. 1767-1838)⁹⁷⁹. Η τραγωδία του Christian Felix Weisse (1726-1804) η «Απελευθέρωση των Θηβών» (*Die Befreiung von Theben* 1764) κυκλοφόρησε το 1819 στη Βιέννη σε ελληνική μετάφραση από τον Γεώργιο Ρουσιάδη (1783-1854). Ο

⁹⁷⁷ Walter Puchner, «Ζητήματα τεκμηρίωσης στην ιστορία του ελληνικού προεπαναστατικού θεάτρου», *Parabasis* 10 (2010), 279-294, ο ίδιος, *Die Literaturen Südosteuropas: 15. bis frühes 20. Jahrhundert. Ein Vergleich*, Böhlau: Wien/Köln/Weimar 2015, σ. 145.

⁹⁷⁸ Walter Puchner, *Οι σωζόμενες θεατρικές μεταφράσεις του Έλληνα ιατροφιλόσοφου Γεωργίου Σακελλάριου*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2009, σ. 113-116, 228.

⁹⁷⁹ Χαρίτων Καρανάσιος, «Μαρτυρίες αναφορικά με τη χρονολόγηση γεγονότων του βίου του ιατροφιλόσοφου Γεωργίου Σακελλάριου», *Ο Εραμιστής* 22 (1999), 117-135.

Έλληνας δάσκαλος, στιχουργός, εκδότης και μεταφραστής κατά τη διαμονή του στη Βιέννη επηρεάστηκε σημαντικά από το πνεύμα της γερμανικής λογοσύνης. Επιδόθηκε σε μεταφράσεις του Ομήρου με έμφαση στις κλασικιστικές του τάσεις, όπως προκύπτει και μέσα από την θεματολογία του. Ο Ρουσιάδης μετέφρασε την «Απελευθέρωση των Θηβών» σε λαϊκό δεκαπεντασύλλαβο στίχο και σε απλή λαϊκή ελληνική γλώσσα στα πρότυπα του Αδαμάντιου Κοραή και μετέφερε με το έργο του έναν διάσημο χαρακτήρα ενός κλασικιστικού θεάτρου, άγνωστο έως τότε στους Έλληνες σύγχρονους του.

Η Βιέννη υπήρξε την επισκοπούμενη περίοδο κέντρο μικρής ελληνικής και φιλελληνικής κίνησης. Το 1815 μετατράπηκε μάλιστα σε εντευκτήριο μεγάλων Ελλήνων και Φιλελλήνων, όπου ρυθμιζόταν η τύχη των λαών και κρατών της Ευρώπης. Στη δεδομένη χρονική συγκυρία συναντήθηκαν ο Jacob Ludwig Karl Grimm⁹⁸⁰ (1785-1863), ο Άνθιμος Γαζής και ο Ιωάννης Καποδίστριας. Ο τελευταίος, μάλιστα, δεν αναγνωρίστηκε επαρκώς για τις προσπάθειές του υπέρ της Ελλάδος, από την αυστριακή πολιτική και ειδικότερα τον αρχιγραμματέα Metternich.⁹⁸¹

Μία από τις φιλελληνικές δράσεις του Thiersch⁹⁸² ήταν να συμπεριλάβει αναφορές και γνώμες «υπέρ της Ελλάδας στη πρωτίστην των Γερμανικών εφημερίδων *Αυγουσταίαν Γενικήν Εφημερίδα*» (*Allgemeine Zeitung von Augsburg*), η οποία υποστήριζε τον ελληνικό αγώνα φιλοξενώντας στήλες από άρθρα φιλελλήνων. Ο καθηγητής φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου στο Leipzig και βασικός εκπρόσωπος του γερμανικού φιλελληνισμού στη Σαξωνία και τη Πρωσία, Wilhelm Traugott Krug, συνέταξε ένα πρόγραμμα που περιλάμβανε έναν εναρκτήριο πανεπιστημιακό λόγο «Περί αναγεννήσεως της Ελλάδας (1821)» (*Griechenlands Wiedergeburt*), με τον οποίο διακήρυττε την Ελληνική Επανάσταση ως Αγώνα για απόδοση δικαιοσύνης και ελευθερίας. Γύρω στα μέσα του 1821, εξέδωσε, επίσης, την πρώτη προκήρυξη υπέρ της συστάσεως επικουρικών συλλόγων και συλλογής εράνων. Αρωγοί του κηρύγματος υπήρξε ο βαρόνος «Δάλβεργ» (Deilberg) και ο περίφημος «Γάγερν» (Gagern). Ο τελευταίος συνέβαλε στο σχέδιο συγκρότησης λεγεώνας φιλελλήνων, το οποίο ο Friedrich Wilhelm Thiersch απηύθυνε με τη σειρά του (6/18 Αυγούστου) με

⁹⁸⁰ Κ. Δ. Μαλαφάντης, «Ο παιδαγωγός Μιλτιάδης Ι. Βρατσάνος (1837-1913) και η ένταξη των παραμυθιών των αδελφών Grimm στη νεοελληνική εκπαίδευση (1886)», *Το παραμύθι από τους αδελφούς Grimm στην εποχή μας. Διάδοση και μελέτη*, επιμ. Μ. Γ. Μερακλής κ.ά., εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2018, σ. 275-292.

⁹⁸¹ Καρολίδης, *Ο Γερμανικός Φιλελληνισμός*, ό.π., σ. 18-19.

⁹⁸² Για τη φιλελληνική δράση του Thiersch, βλ. ενδεικτικά, Hanna Kaiser – Andrea Gott dang, *Ludwig Thiersch in Athen um 1850: Neobyzantinismus im Kontext des Philhellenismus*, επιμ. Andrea Gott dang, Universitätsbibliothek der Ludwig-Maximilians-Universität, München 2014·Hans Loewe: *Friedrich Thiersch: ein Humanistenleben im Rahmen der Geistesgeschichte seiner Zeit / Friedrich Thiersch: Reisebriefe aus Griechenland* (Philhellenische Studien) [Gesamtw.] Band 15, Peter Lang, Frankfurt 2010· Evangelos Konstantinou, *Die Rezeption der Antike und der europäische Philhellenismus*, Philhellenische Studien, Frankfurt: Peter Lang 1998·Regine Quack-Eustadiades, *Der deutsche Philhellenismus während des griechischen Freiheitskampfes: 1821 – 1827*, München: Oldenbourg 1984.

επίκληση προς τους Γερμανούς. Αυτό είχε ιδιαίτερη απήχηση στη διανόησή τους, με αποτέλεσμα να ιδρυθούν το 1821 φιλελληνικοί σύλλογοι σε σημαντικά πνευματικά κέντρα της Γερμανίας (Stuttgart, Tübingen, Freiburg, Heidelberg, Frankfurt) αλλά και σε πόλεις της Ελβετίας. Απομονώνοντας από τη μια πλευρά τα δηλητηριώδη εναντίον των Ελλήνων άρθρα, με πρωτεργάτη τον πολιτικό συγγραφέα με σπουδές νομικής στο Πανεπιστήμιο του Königsberg, του προπύργιου της κριτικής φιλοσοφίας του Im. Kant, τον Friedrich von Gentz (1764-1832) στην εφημερίδα «Oesterreichischer Beobachter» (1810-1848) και από την άλλη πλευρά την αρνητική στάση της Αυστριακής αριστοκρατίας και διπλωματίας προς τον ελληνικό Αγώνα ως μεμονωμένες αντιδράσεις κατά του ρεύματος του φιλελληνισμού, στα μεγάλα εμπορικά και οικονομικά κέντρα της Γερμανίας (Αμβούργο) η φιλελληνική κίνηση άκμασε με την ίδρυση πολλών επιτροπών⁹⁸³.

Βασικοί εκπρόσωποι της κίνησης των φιλελλήνων στο Βερολίνο υπήρξαν σύμφωνα με τον Π. Καρολίδη οι λόγιοι συγγραφείς και ιστορικοί «Νεάνδρος» (Neander) και «Νείβουρ» (Neihbuhr), ο καθηγητής ιατρικής «Χύφελανδ» (Hufeland), καθώς επίσης ο διάδοχος του θρόνου με αρχές πολιτικού απολυταρχισμού, κατά τα δόγματα της πολιτικής φιλοσοφίας «Άλλερ» (Haller). Στο Breslau της Πρωσίας οι φιλόλογοι διέπρεψαν για τη φιλελληνική τους θέρμη. Ο «Φόσσιος» (Voss), ο μεταφραστής των ομηρικών επών, παρέδιδε συγκινητικούς λόγους με μία συνδρομή ως οικονομική ενίσχυση για τη μείωση του μεγάλου χρέους της Ελλάδος. Στη Λειψία, ο καθηγητής «Τσίρνερ» (Tschirner) διακήρυττε μέσα από τον ναό του Αγίου Θωμά συμπαρατάση υπέρ των εν Ανατολή καταδυναστευομένων χριστιανών.

Πολλοί συγγραφείς φιλελληνικών πονημάτων αφιερώνουν ένα μέρος των εισπράξεων από τις πωλήσεις τους για την ενίσχυση των ελληνικών συλλόγων:

«Ου μόνον δε φιέλληνες αλλά και έτεροι συγγραφείς έπραττον το αυτό εκ φιλανθρωπίας, λέγει ο Αρνόλδος. Εμελοποιούντο άσματα, εδημοσιεύοντο χαλκογραφίαι, ετελούντο συναυλίαι, ετυπούντο βιβλία, τα πάντα επιχειρούντο προς υλικήν των Ελλήνων συνδρομήν. Πλείστοι όσοι ήσαν οι προσελθέντες εθελονταί. Εις την κλήσιν του Δάλβεργ υπείκοντες, έδραμον νέοι και πρεσβύτεροι εις τα εν Στουτγάρδη και Ασσαφενβούργω (της Βαυαρίας), κεντρικά στρατολογικά γραφεία. Ανώτεροι και κατώτεροι αξιωματικοί, ενώ ήλπιζαν ταχείαν προαγωγήν μένοντες εν τη πατρίδι αυτών, έμποροι και χειρωνάκτες, διδάκτορες της φιλοσοφίας, φοιτηταί και καλλιτέχνηι, συγγραφείς και ποιηταί, έτι δε και γυναίκες καταλέγονται εις την χορείαν των εθελοντών».⁹⁸⁴

Η συμβολή του γερμανικού φιλελληνισμού στο τομέα της Παιδαγωγικής, μέσα από αναφορές του Γερμανού «Αρνόλδου» (Arndt), ήταν εξίσου σημαντική. Ο εξέχων καθηγητής «Μυγχ» τάχθηκε μεγαλοφώνως υπέρ της εισαγωγής των ελληνικών γραμμάτων στα

⁹⁸³ Καρολίδης, *Ο Γερμανικός Φιλελληνισμός*, ό.π., σ. 20-21.

⁹⁸⁴ Καρολίδης, *Ο Γερμανικός Φιλελληνισμός*, ό.π. σ. 21-23.

γερμανικά γυμνάσια. Ο ενθουσιασμός των μαθητών στα Γυμνάσια έγινε έκδηλος μέσα από εικόνες με νίκες των Ελλήνων στα τετράδιά τους. Ο διάσημος ιστορικός «Ερνέστος Κούρτιος» (Ernst Kurt) ως φιλέλληνας μαθητής είχε λάβει από τον Γυμνασιάρχη του «ράπισμα ένεκα της φιλελληνικής παραφοράς αυτού». Ο μετέπειτα μεγάλος ιστορικός «Γερβίνος» (Gervin), ο οποίος έγραψε με εξαιρετικό τρόπο την ιστορία του ελληνικού αγώνος, μεστός φιλελληνισμού από τα παιδικά του χρόνια, παρεμποδίστηκε από την οικογένειά του να μεταβεί στην Ελλάδα. Στο Μόναχο ο Thiersch και στη Λειψία ο Krug «εγένεντο αυτοί ιδιαίτεροι φίλοι», εργάζονται στην υπηρεσία του γερμανικού φιλελληνισμού και ασκούν ευεργετική επίδραση. Ο Thiersch απασχολείται στη «Γενική εφημερίδα της Αυγούστης» και μεταδίδει «αληθείς ειδήσεις και ορθάς γνώμας περί του ελληνικού κινήματος». Επίσης, αντιδρά κατά των αυστριακών διαβολών περί συνάφειας του ελληνικού αγώνος προς τον Ιταλικόν Καρβοναρισμόν. Ο Krug είχε ήδη εκδώσει τον «εναρκτήριο λόγο του κατά το Πάσχα περί της αναστάσεως της Ελλάδος». Παράλληλα είχε εκδώσει επίκληση, υπέρ της σύστασης φιλελληνικών συλλόγων προς βοήθεια του ελληνικού αγώνος και συγκέντρωσης χρημάτων για τον εξοπλισμό φιλοπόλεμων φιλελλήνων⁹⁸⁵.

Στα τεκμήρια της φιλελληνικής ορμής έρχονται να προστεθούν οι «Βερολίνοιες εφημερίδες», με καταχωρήσεις άρθρων υπέρ του ελληνικού αγώνος. Στη Δρέσδη ανέβηκαν θεατρικές παραστάσεις όπως το έργο της «Μίννας» του Warnheim, με εξαγγελίες εξέγερσης κατά των Τούρκων. Σε χορούς των προσωπιδοφόρων εμφανίζονται με Σουλιώτικες στολές μέσα από τις εικονογραφίες του «Στάκελβεργ» (Stocklberg). Στη Λειψία το Τυπογραφείο του «Ερνέστου Κλάιν» (Ernst Klein) προοριζόταν για φιλελληνικές δημοσιεύσεις, αλλά και ευρύτερα στη Γερμανία τυπώνονταν φυλλάδια για το καλό και την ευημερία των Ελλήνων. Ο διδάκτωρ «Χέυνιγ» (Heinig) δημοσίευσε πραγματεία με τίτλο «Καθήκον της Ευρώπης να ενώση την Ελλάδα μετά του Χριστιανικού κόσμου». Από το 1821, τα «Γερμανικά φύλλα» εμφανίζονται πάντα γεμάτα από εθνογραφικές και τοπογραφικές ειδήσεις περί Ελλάδος. Το «Εωθινόν φύλλον» (*Morgenblatt*) του Βερολίνου είχε από το 1823 ειδική στήλη με τίτλο «Νέος Ελληνισμός» (*Neugriechentum*), όπου ενίσχυε με τις περιγραφές του τον ενθουσιασμό του γερμανικού έθνους. Οι λόγιοι μετατρέπονται σε διπλωμάτες και αντίστροφα. Κάποιοι οραματίζονται την πλήρη ανάσταση της αρχαίας Ελλάδας. Ο μεγάλος αρχαιολόγος «Οδοφρείδος Μύλλερ» (Gottfried Müller), ο οποίος πέθανε στην Ελλάδα, εξέφραζε την άποψη πως μέσα από την ελληνική Επανάσταση ο πνευματικός βίος της Ευρώπης θα αλλοιωθεί εντελώς και θα συνδεθεί προς τον αρχαίο και ανατολικό πολιτισμό.

Όλοι οι Γερμανοί υπήρξαν φίλοι της Ελλάδας και διέδωσαν με το λόγο τους τα φρονήματα του Ελληνικού λαού. Με πυρετώδεις προετοιμασίες πολλοί φιλελληνικοί

⁹⁸⁵ Καρολίδης, *Ο Γερμανικός Φιλελληνισμός*, ό.π., σ. 23-25.

σύλλογοι με επίκεντρο το Μόναχο και τις δράσεις του καθηγητή Thiersch με τη συνδρομή του βασιλιά Λουδοβίκου και βοηθό τον βαρόνο Σεγκ, θα επιδοθούν σε προφορικές και γραπτές αναφορές υπέρ των Ελλήνων. Προς αυτή τη κατεύθυνση θα εργαστούν φιλόσοφοι και φιλόλογοι, πληθώρα λογίων και συγγραφέων, ποιητές, πεζογράφοι, διηγηματογράφοι εμπορούμενοι στο επαναστατικό πνεύμα του ελληνικού Αγώνα και των ιδανικών του. Οι εφημερίδες και τα περιοδικά και μεγάλος αριθμός εκδιδόμενων πραγματειών σε βιβλία συντηρούν τη φλόγα του γερμανικού φιλελληνισμού. Συνέπεια αυτού ήταν η υπόθεση του ελληνικού Αγώνα να αξιοποιηθεί από τη γερμανική γραμματεία ως μοναδική στην ιστορία των γραμμάτων. Ο ενθουσιασμός υπέρ της Ελλάδος συμβαδίζει χρονικά με την εξέγερση της εθνικής επανάστασης όπως παρατηρεί ο Π. Καρολίδης σε σχετική αναφορά του Γάλλου μελετητή Gaston Caminade: «υπήρξε αίσθημα λίαν περίπλοκον, ως προϊόν τριών μεγάλων δυνάμεων: παθών πολιτικών, πίστεως θρησκευτικής, λατρείας καλαισθητικού ιδεώδους».

Ο φιλελληνισμός δεν εμφανίζεται, ούτε ως επεισόδιο της ιστορίας του ελεύθερου φιλελληνικού ρεύματος, ούτε ως *ρεύμα ακραιφνώς (καθαρό) φιλολογικόν*, το οποίο επομένως δεν νοθεύτηκε με ξένα στοιχεία. Η ψυχή των Γερμανών φιλελλήνων αδυνατεί να νιώσει τις πολιτικές δονήσεις της εποχής και τις δοκιμασίες του 1813. Ο ισχυρισμός αυτός μπορεί να τροφοδοτηθεί και μέσα από τα όσα γράφει ο Γάλλος συγγραφέας στο «Νεκρικό διάλογο» (Totengespräch) του Μονάχου, κατά το πρώτο έτος της ελληνικής Επανάστασης, ότι όλα τα κόμματα συσπειρώνονται υπέρ του ελληνικού Αγώνα παρά τις διαφορές τους. Οι ευσεβείς ψυχές παρωθούνται από τα αισθήματα της χριστιανικής θρησκείας, τα πεφωτισμένα πνεύματα από τις αναμνήσεις των κλασικών, οι φιλελεύθεροι διακατέχονται από την ελπίδα των μελλοντικών δημοκρατιών και αυτή της Ευρώπης. Ο ενθουσιασμός των Γερμανών προέρχεται όχι μόνο από φιλελεύθερους κύκλους αλλά και από άκρως συντηρητικούς και απολυταρχικούς⁹⁸⁶.

Η αυτοτέλεια των αισθημάτων συμπάθειας υπέρ του ελληνικού ζητήματος αναπτύσσεται από τον Γερμανό φιλέλληνα και λόγιο Carl Jacob Iken στο ποίημα του «Ελληνίω» (*Hellenion*): «Ημείς οι Γερμανοί εν τοις Έλλησιν ορώμεν την ιδίαν ημών εικόνα και το ημέτερον πνεύμα, ως εξ ορμεφύτου και αφανώς πως επαναφέρεται τον χρόνον της από του Γαλλικού ζυγού ελευθερώσεως ημών»⁹⁸⁷.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα ιδεώδους υψηλού ηθικού αισθήματος υπήρξε ο βασιλιάς Λουδοβίκος, ως εκπρόσωπος του φιλελληνισμού από πλευράς του γερμανικού Βασιλείου από τα αρχαία χρόνια έως και τη λαμπρή περίοδο της βασιλείας του. Πριν από το ξέσπασμα της ελληνικής Επανάστασης του 1821 ο διάδοχος του Βαυαρικού θρόνου,

⁹⁸⁶ Καρολίδης, *Ο Γερμανικός Φιλελληνισμός*, ό.π., σ. 27-31.

⁹⁸⁷ Καρολίδης, *Ο Γερμανικός Φιλελληνισμός*, ό.π., σ. 32-33.

εμπορούμενος από το πνεύμα του αρχαίου ελληνισμού, εκδήλωνε τα φιλελληνικά αισθήματά του με τη κάθε ευκαιρία. Οι αρετές του, όπως η ποίηση με θρησκευτική συνείδηση, η κλασική παιδεία και ο αγνός ενθουσιασμός του για το μεγαλείο του αρχαίου ελληνικού κόσμου φανέρωναν την προτίμησή του για τη θέση του πολίτη της αρχαίας ελληνικής πόλης παρά του διαδόχου του βασιλικού στέμματος. Παρά την σθεναρή αντίσταση της αυστριακής πολιτικής των ηγεμόνων της Βιέννης, ο Λουδοβίκος δεν διστάζει να εργαστεί για τις υπηρεσίες του ελληνικού Αγώνα. Ενθάρρυνε τον Thiersch και τον βαρόνο Σεγκ κατά την ίδρυση του φιλελληνικού Συλλόγου του Μονάχου χαιρετίζοντας ο μουσώληπτος βασιλεύς ποιητής τον ελληνικό αγώνα με ύμνους. Σημαντικές επίσης ήταν οι χρηματικές δωρεές από τα μέλη της Βασιλικής Οικογένειας. Επίσης είχε αναπτύξει στενές σχέσεις με τον Ελβετό φιλέλληνα «Εϋνάρδο» λόγω της συμμετοχής του στο φιλελληνικό σύλλογο των Παρισίων (1825). Ο Λουδοβίκος είχε αναλάβει τη μέριμνα Βαυαρών πολιτών, οι οποίοι είχαν μεταβεί στην Ελλάδα την επισκοπούμενη περίοδο, όπως του γραμματέα του «Ειδεκ» (Heideck). Στις επιστολές που αντάλλασε μαζί τους διαφαίνεται ο «ακραιφνής φλογερός φιλελληνισμός» αυτών. Συνέβαλαν, για παράδειγμα, στη μετάβαση του γιου του Κολοκοτρώνη στη Γενεύη με υποτροφία στη Σχολή Ευέλπιδων, ως ένδειξη των δράσεων του φιλελληνικού Συλλόγου να προωθηθεί η εκπαίδευση των Ελληνοπαιδων. Ο Λουδοβίκος (Ludwig I) ενημέρωνε τον γενικό επιθεωρητή και μέλος της βαυαρικής Αντιβασιλείας του ελληνικού Κράτους Karl Wilhelm Freiherr von Heideck (Heidegger)⁹⁸⁸, ο οποίος υπήρξε μάλιστα πιστός ακόλουθος του Έλληνα κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια, για την ύπαρξη θέσεων σε Σχολές του φιλελληνικού Συλλόγου του Μονάχου. Είχε τη πεποίθηση πως οι Έλληνες χρρίζουν πειθαρχίας και συστηματικής εκπαίδευσης.

Με επιφυλακτική στάση απέναντι στον Ιωάννη Καποδίστρια, ο Λουδοβίκος, ως δευτερότοκος υιός του Όθωνος, προτείνεται το 1829 από τον Thiersch για τη θέση του ελληνικού θρόνου. Ο Γερμανός λόγιος με εντολή του Λουδοβίκου κατέφτασε στην Ελλάδα

⁹⁸⁸ Για μια συμβολή στην προσωπογραφία σημαντικών Γερμανών φιλελλήνων (21 παραδείγματα) με αφορμή τα 200 χρόνια της επετείου της ενάρξεως του ελληνικού Απελευθερωτικού Αγώνα κατά της οθωμανικής κυριαρχίας, όπως παρουσιάζεται από βασικούς συντελεστές της Γερμανικής Πρεσβείας στην Αθήνα βλ. τη στήλη της Dr. Angela Kaya, (Leiterin des Goethe-Instituts Athen und Regionalleiterin der Goethe-Institute Südosteuropa), «Deutsche Philhellenen», [26.02.2021-Bildergalerie]. Διαθέσιμο στο <https://griechenland.diplo.de/gr-de/aktuelles/-/2444894>. Ανάμεσα στα πιο αντιπροσωπευτικά πρόσωπα του ρεύματος του γερμανικού φιλελληνισμού αναφέρονται τα εξής: Wilhelm Traugott Krug, Friedrich Wilhelm Thiersch, Karl Friedrich Leberecht Graf von Normann-Ehrenfels, Karl Wilhelm Freiherr von Heideck, Karl Krazeisen, Johann Daniel Elster, Johann Wilhelm August Streit, Johann Georg Gustav Feldham, Adolph von Lübtow, Carl Gerber, Alexander Wilhelm Kolbe, Johann Wolfgang von Goethe. Ιδίως για τον Goethe αξίζει να αναφερθεί η ιδιαίτερη συμβολή του στην αναβίωση του δράματος του Ευριπίδη «Ιφιγένεια εν Ταύροις», το οποίο ανασύνταξε στα πρότυπα του ρεύματος του γερμανικού ανθρωπισμού (Humanismus) της εποχής του Διαφωτισμού. Αυτό είχε ως επακόλουθο να δημιουργηθεί μια νέα εκδοχή της αρχαίας Ιφιγένειας που να τις καταβολές της αυτή τη φορά από κεντρικό χώρο της Ευρώπης. Η επιστροφή της Ιφιγένειας στον ελληνικό χώρο ύστερα από τη μετάβασή της στα χρόνια της εποχής του Goethe σηματοδοτείται ως γνωστόν από την πρώτη μετάφραση στην ελληνική με δημιουργό της τον φοιτητή Ιωάννη Παπαδόπουλο στα χρόνια εξέλιξης του ρεύματος της Παιδαγωγικής του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

και παρείχε τις υπηρεσίες του ηθικά και πολιτικά, καθώς ο φιλέλληνας Βασιλεύς καλείται από τρεις Δυνάμεις να επεκτείνει τα όρια του βασιλείου. Ο Johann Ludwig Wilhelm Müller⁹⁸⁹ (1794–1827), ένας από τους πρωτεργάτες του γερμανικού φιλελληνισμού, μαζί με τους Γερμανούς φιλέλληνες, Thiersch, Stein και Gagern, είχε ήδη προεπαναστατικά φιλελληνικές διαθέσεις. Η συναίσθηση της σημασίας τους δεν μπορούσε να ιδωθεί απλά ως ονειροπόλημα που απορρέει απλά και μόνο από τη βαθιά πολιτική επιθυμία των Γερμανών για ελευθερία, την οποία παραλλήλιζαν με τον εθνικό αγώνα των Ελλήνων.

A. Ποιήματα και δράματα Γερμανών φιλελλήνων: Η συμβολή του Π. Καρολίδη (1849-1930)

Ο Βασιλιάς της Βυρτεμβέργης Γουλιέλμος Α΄ συνέταξε έναν κατάλογο ποιημάτων υπέρ του αγώνος των Ελλήνων ως κορυφαίος φιλέλληνας: «Οι Έλληνες προς τους φίλους του αρχαίου βίου αυτών, Ελλάδος Ελπίς, Η Μανιάτισσα, Ο Μπότσαρης, Οι τελευταίοι Έλληνες κ.ά.». Ο Καρολίδης αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Ως έξοχος αρετή του Γ. Μυλλέρου θεωρείται ιδίως ότι εν τοις ισχυροίς παλμοίς της ίδιας αυτού καρδίας ευρίσκει την γλώσσαν, εν η λαλούσιν οι τε ήρωες αυτού και οι στιγματιζόμενοι πολέμοι, χωρίς εν τούτοις ο ποιητής να εξέλθη των ορίων της πραγματικής αλήθειας και αντικειμενικότητας, ως λέγουν οι φιλοσοφούντες. Οπωσδήποτε ο Γ. Μύλλερως θεωρείται ο κυριώτατος μετά του βασιλέως Λουδοβίκου υμνητής του ελληνικού αγώνος.»⁹⁹⁰

Στον κύκλο των γερμανών ποιητών του φιλελληνισμού αναφέρεται, εκτός από τον Λουδοβίκο και τον Γ. Μύλλερο, το όνομα του Φρειδερίκου Τύκερτ (Tuckert), ο οποίος υποστήριζε την άποψη: «η μικρά της Ελλάδος χώρα είναι αρκούντος μεγάλη, ώστε να φέρη μέγαν λαόν». Ο Αρνόλδος (Arndt) συγγράφει φιλελληνικά ποιήματα ονομαστών Γερμανών ποιητών: «Προς τους νέους Έλληνες» (Geibel), «Ποιήματα υπέρ του ελληνικού αγώνος» (Schumann, Σούμαν), «ο φόβος του Θεού» (Feldmann, Φέλδμαν) πάντα αναγόμενα στο 1821, «Θρήνος Ελλάδος» (Blum, Βλουμ), «Προς τους νέους Έλληνας» (Krug, Κρούγιος), «Ελλάδος ηώς» (Rellstav, Ρελσταβ). Το έτος 1822, εντοπίζονται τα ποιήματα: «Έργω και δυνάμει ελεύθεροι Έλληνες» (*Βόρα*), «Έλληνες» (*Πέτρι*), «Δύο ποιήματα» (*Χόφμαν Φαλερσλεβεν*), «Υπέρ της Ελλάδος» (*Κάμμερερ*), «Αι Θερμοπύλαι» (*Δαίβες*) του έτους 1823. Τα έτη 1824-1825: «Προς τους μαχητάς τους κατεβαίνοντας εις την Ελλάδα» (*Αδελαΐδος Στόλτεφορδ*), «Ποιήματα» (*από Βούβε*). Το 1826: «Η πτώσις του Μεσολλογίου (Walther),

⁹⁸⁹ Για το θέμα αυτό βλ. ενδεικτικά, Wilhelm Müller, *Τραγούδια για την Ελλάδα και τους Έλληνες* [Griechenlieder Wilhelm Müller 1794-1827], μτφρ. Χρήστος Οικονόμου, Ι.Ε.Ε.Ε. Αθήνα 2015, σ. 104·Marco Hillemann und Tobias Roth, *Wilhelm Müller und der Philhellenismus*. Frank & Timme: Berlin 2015 και Wilhelm Christian Müller, *Wilhelm Müllers Lern- und Wanderjahre Müller*, Kloster Veßra: Hennebergisch-Fränkischer Geschichtsverein 2015.

⁹⁹⁰ Καρολίδης, *Ο Γερμανικός Φιλελληνισμός*, ό.π., σ. 47.

«Το Μεσολόγγιον» (από Μπούλωβ), «Μετά την πτώσιν του Μεσολογγίου» (Δέππου), «Λόγοι προς την Ελλάδα (από Δευερν). Το 1827: «Ελλάδος θάνατος και ανάστασις» (Ρίχτερ), «Ελλήνων ευτυχία» (Σάλλερ). Το 1828-1829 λυρικά ποιήματα όπως τα «Ελληνικά άσματα» (Weiden), «Προς τον υιόν του Μάρκου Μπότσαρη» (Harring).⁹⁹¹

Από τα δράματα των φιλελλήνων, σύμφωνα με μαρτυρίες του Καρολίδη, επιλέγουμε να αναφέρουμε ενδεικτικά τα έργα: «Η κόρη της Άνδρου» και «Αμαζόνες εν Λήμνω» (Klarwasser, 1823), «Αι γυναίκες των Μανιατών» (υπό Χάρριγκ, το 1824), «Ο Πειρατής» (Χαρριγκ, το 1825, «Η έφοδος του Μεσολογγίου», «Οι Χίοι» (Ράουπαχ, το 1826). Ορισμένα από τα φιλελληνικά μυθιστορήματα που εκδόθηκαν από Γερμανούς λόγιους ήταν: «Ο νέος Αχιλλεύς» για τους άπορους Έλληνες (Εσχολτς, 1821), «Εκ του βίου του Αλή Πασά (Αμαλίας Σόπι, 1821), «Επιστολαί εξ Ελλάδος» (Χάρριγκ, 1823), «Η κόρη της Ιθάκης» (Ch. Müller), «Hellas und Helianor» (από της βαρωνίδος Richthofen, 1823), «ο Φιλέλληνη» (Βεχσταιν). Στη Γερμανία εκδόθηκαν επίσης πολιτικά φυλλάδια από τους έξοχους συγγραφείς υπέρ του ελληνικού Αγώνα, «Φοσσίου» (Voss), «Αρνόλδου» (Arndt)⁹⁹² κ.ά.

Συνοψίζοντας, ο γερμανικός φιλελληνισμός είχε χαρακτήρα πνευματικής συμπάθειας προς το ελληνικό Έθνος μέσα από τη σπουδή των ελληνικών γραμμάτων. Τα ανδραγαθήματα των Ελλήνων μαχητών και τα παθήματα του λαού, σε συνάρτηση με την ιδέα της ελληνικής εξέγερσης, η οποία ενυπάρχει στη συνείδηση των Γερμανών πολιτών, χρονολογούνται πριν από το ξέσπασμα της ελληνικής Επανάστασης. Γι' αυτό ο γερμανικός φιλελληνισμός χαρακτηρίζεται ως πνευματική και ηθική δύναμη που λαμβάνει χώρα στον τομέα της λογικής και της φιλοσοφίας. Μετέχει ενεργά στα ιδεώδη των Ελλήνων με αισθήματα θετικά, ευσταθή, διαρκή, αδάμαστα. Οι εκπρόσωποι του γερμανικού κοινοβουλίου, ανεξάρτητα από τη θέση που επέχει ο κάθε βασιλιάς, της Βαυαρίας (Λουδοβίκος), της Βυρτεμβέργης (Γουλιέλμος Α΄) ή της Πρωσίας (Φρειδερίκος Γουλιέλμος Γ΄ και του υιού του) καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι «η Ελλάς είναι ιδέα και ως ιδέα δεν αποθνήσκει». Στα προηγούμενα κεφάλαια περιγράφεται η συνάντηση του γερμανικού έθνους με την Ελλάδα μέσα από την τέχνη και τον πολιτισμό της.

Συνεπώς, η επίδραση του ρεύματος του γερμανικού φιλελληνισμού⁹⁹³ στη προετοιμασία της ελληνικής Επανάστασης του 1821, στη σύμπραξη του απελευθερωτικού αγώνα καθώς επίσης στη θεμελίωση του ελληνικού κράτους και της παιδείας του υπήρξε αδιαμφισβήτητη.

⁹⁹¹ Καρολίδης, *Ο Γερμανικός Φιλελληνισμός*, ό.π., σ. 44-45.

⁹⁹² Καρολίδης, *Ο Γερμανικός Φιλελληνισμός*, ό.π., σ. 48-49.

⁹⁹³ Irmscher, *Der Philhellenismus in Preussen*, ό.π., 1964, σ. 551-564.

2.1.W.v. Goethe (1749-1832), *Ιφιγένεια εν Ταύροις* (1818)

Σε αυτή την ενότητα γίνεται αναφορά στη πρώτη νεοελληνική μετάφραση της «Ιφιγένειας» του Johann Wolfgang von Goethe που επιλέγεται κι εξετάζεται ως λογοτεχνική όψη της γερμανικής φιλελληνίας.

Για τους Έλληνες σπουδαστές στα τοπικά πανεπιστήμια της Σαξωνίας και της Θουριγγίας έκανε λόγο ο Johann Wolfgang von Goethe στο ημερολόγιό του «*Tag und Jahres – Heften als Ergänzung meiner sonstigen Bekenntnisse von 1749 bis 1806 (Bd. 1); und von 1807-1822. (Werke. Vollständige Ausgabe letzter Hand, Bände 31 und 32)*» (1817). Σε αυτό αναφέρεται χαρακτηριστικά στην αισθητή επίδραση ενός σημαντικού αριθμού Ελλήνων φοιτητών στη Jena, Leipzig και τη δίψα τους για γερμανική μόρφωση ως προσπάθεια διαφωτισμού και σωτηρίας της πατρίδας⁹⁹⁴.

Το 1818 κυκλοφόρησε στη Jena η πρώτη ελληνική μετάφραση του Johann Wolfgang von Goethe «*Iphigenie auf Tauris*⁹⁹⁵» (1779, 1786/87), από τον Ιωάννη Παπαδόπουλο (περ. 1795-1819), τον Έλληνα μαθητή της Ακαδημίας του Βουκουρεστίου που προσέφερε το

⁹⁹⁴ Για το θέμα αυτό βλ. μια προσωπική εκτίμηση στη [Στήλη για την Ελλάδα] (Kolumne zu Griechenland) με τίτλο «Griechen heute, Goethe gestern» [Οι Έλληνες σήμερα, ο Γκαίτε χθες], του Ιστορικού Aly Götz, *Frankfurter Rundschau* (15.05.2012-17:46), διαθέσιμο στο <https://www.fr.de/meinung/griechen-heute-goethe-gestern-11314025.html>. Στο πρόσωπο του φοιτητή Ιωάννη Παπαδόπουλου φωτίζεται ο διακαής πόθος των Ελλήνων σπουδαστών να αποκτήσουν γερμανική μόρφωση και κυρίως η έντονη επιθυμία τους να αποκομίσουν τα σημαντικά οφέλη του Διαφωτισμού που θα μπορούν έπειτα να τα αξιοποιήσουν για «θεραπεία από τις κακουλίες» και διαφύλαξης των στοιχείων της πατρώας κληρονομιάς τους.

⁹⁹⁵ Ο πλήρης τίτλος είναι: J.W. Goethe, *Ιφιγένεια η εν Ταύροις, Τραγωδία εις πέντε πράξεις, μεταφρασθείσα εκ του Γερμανικού υπό Ιωάννου Παπαδόπουλου, εν Ίενη, εκ της Τυπογραφίας του Σχρειαβερ*, 1818. Για το δραματικό έργο της *Ιφιγένειας στην χώρα των Ταύρων* ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα πρόσληψης της ελληνικής αρχαιότητας μέσα μετάφρασης και αναφορών στο έργο του Goethe, βλ. σχετικά Αικατερίνη Μητραλέξη, «Η Βαϊμάρη στην Αθήνα. Όψεις της πρόσληψης του γερμανικού Κλασικισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο *Ελληνικότητα και Ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'Εθνικός χαρακτήρας' στον 19ο αιώνα*, Τόμ. Α', Πρακτικά Συμποσίου Επιμέλεια: Άννα Ταμπάκη – Ουρανία Πολυκανδριώτη, ΕΙΕ, ΠΕ, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Αθήνα 2016, σ. 323-335, ιδ. σ. 330-333. Η Αικ. Μητραλέξη εντάσσει το υπό συζήτηση κείμενο στο ιστορικό πεδίο της λογοτεχνίας του γερμανικού Κλασικισμού λόγω της άμεσης επίδρασής του από την τραγωδία του Ευριπίδη *Ιφιγένεια εν Ταύροις*. Βέβαια, όπως η ίδια αναφέρει χαρακτηριστικά, ο Γερμανός συγγραφέας εναλλάσσεται σταδιακά ανάμεσα στις αντιλήψεις της προρομαντικής εποχής *Θύελλας και Ορμής* και αυτής του Κλασικισμού με επικρατέστερη την ιδέα του ανθρωπισμού και του ρεαλισμού που είχε ως αποτέλεσμα να αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό ως προς την καθαρά κλασική διάστασή της. Η πρώτη μετάφραση του εν λόγω έργου στα Ελληνικά προερχόμενη από τον φοιτητή της γερμανικής φιλοσοφίας στη Jena, Ιωάννη Παπαδόπουλο, αποτιμάται θετικά στο σύγχρονο ακαδημαϊκό ελληνικό χώρο ως προς την πιστότητα και την ποιότητά της. Σε αυτό παρατίθενται παραδείγματα που οδηγούν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για μια πολύ αξιόλογη προσπάθεια χρήσης της ελληνικής γλώσσας για την απόδοση σε πεζό λόγο ενός σημαντικού έμμετρου 'ελληνικού' έργου της γερμανικής γραμματείας. Άκρως αποκαλυπτικό φέρεται το γεγονός ότι ο Έλληνας μεταφραστής αναδεικνύει μέσα από τον γερμανικά γραμμένο πρόλογο του και ιδίως τον ελληνικό τα πραγματικά ιδεολογικά και πατριωτικά κίνητρα που προέτρεψαν τον Goethe να προβεί στη συγγραφή της *Ιφιγένειας* που δεν ήταν άλλα από την ανάδειξη του πνεύματος του γερμανικού Διαφωτισμού και της σύνδεσής του με τον απελευθερωτικό αγώνα για τη νέα Ελλάδα.

1815/16 στους υποτρόφους της «Ακαδημίας των Μουσόφιλων» τη δυνατότητα να σπουδάσουν σε γερμανικά Πανεπιστήμια. Η απόδοση του Παπαδόπουλου στο έργο της Ιφιγένειας χαρακτηρίζεται από δέος στο σύνολο της παρουσιάσής του, ώστε να οδηγηθεί σε μία κατά λέξη απόδοση. Ο πρόλογος του έργου αφιερώνεται στον μεγάλο ποιητή της Γερμανίας Johann Wolfgang von Goethe ως ένδειξη της βαθιάς εκτίμησης στο πρόσωπό του. Εκεί ο Παπαδόπουλος μεταφέρει τα λόγια και τον διακαή πόθο του Γερμανού λόγιου να επιστρέψει η Ιφιγένεια στους Αρχαίους Έλληνες:

«Meine Klage aber wurde gestillt, als eine schöne stille Hoffnung, die jede Griechen – Seele jetzt erhebt, mich diesem Heiligthume nahen liess. In ihm erblickte ich die hochgefeierte Iphigenie des Alterthums, nur zur Verherrlichung des deutschen Genius so lange Zeit hindurch bewahrt.»⁹⁹⁶

Η παλαιότερη εκδοχή της Ιφιγένειας σε πρόζα καθώς και η νεώτερη επεξεργασία των στίχων της μετατράπηκε από θεατρικό έργο σε ανάγνωσμα και κυριάρχησε στον κύκλο των Ελλήνων καλλιτεχνών. Ο νεαρός σπουδαστής θα αναφερθεί στον πρόλογο του έργου «Ιφιγένεια εν Ταύροις»⁹⁹⁷ (1818) στη μανία του Goethe να επαναφέρει την Ιφιγένεια στη γενέτειρα του φιλόμουσου πολιτισμού της πατρίδα της:

«Als bald vernahm ich in der Tiefe eines Herzens eine geheime Stimme, die mir zurief: bringe Iphigenie wieder nach Griechenland. Neugeschaffen kehrt sie zurück, und hat mit neuer Schönheit im fremden Lande sich geziert. Ich nahm das Wort sorgsam auf, pfl egte das herrliche Bild treu, und bereit steht sie zur Heimkehr».⁹⁹⁸

Ο Έλληνας μεταφραστής αποδίδει κατά λέξη το γερμανικό κείμενο στον πρόλόγο του και ως μια προσπάθεια πρόσληψης σε πρώιμο στάδιο: «Sie kommt nach Griechenland von Germaniens milden Boden, wo man den Griechen willkommen heist, und wo er die Gastfreunde seiner Vä ter findet. Der Uebersetzer»⁹⁹⁹ Ο ίδιος αφιερώνει το έργο του στην αρετή της Ελευθερίας και της Πατρίδας:

«Η προς την πατρίδα αγάπη και τα υψηλά και γενναία Φρονήματα ενώνουν τους ενδόξους προγόνους μας διά να προσφέρουν κάθε θυσίαν διά το κοινόν καλόν, και η Ελλάς

⁹⁹⁶ Αποδίδω το γερμανικό χωρίο στα ελληνικά: «Σταμάτησα να διαμαρτύρομαι, όταν αντιλήφθηκα την κρυφή ελπίδα στην ιερότητα της ψυχής των Ελλήνων. Μέσα σε αυτή απαντάται η ένδοξη Ιφιγένεια της Αρχαιότητας, η οποία μπορεί να οδηγηθεί στη μακρά εξύψωσή της μέσα από τον χώρο του γερμανικού πνεύματος».

⁹⁹⁷ Για μια εστιασμένη ερμηνευτική προσέγγιση βλ. αναλυτικά Walter Puchner, «Η μετάφραση της Ιφιγένειας του Γκαίτε από τον Ιωάννη Παπαδόπουλο και το πρότυπο της (Ιένα 1818)», *Σύγκριση* 13 (2002), 9-31.

⁹⁹⁸ Αποδίδω το γερμανικό χωρίο στα ελληνικά: [«Ακούστηκε μία φωνή μέσα από τα βάθη της ψυχής μου, η οποία μου έλεγε: φέρε την Ιφιγένεια πίσω στην Ελλάδα. Αυτή θα επιστρέψει εκ νέου πίσω αφού προηγουμένως μαγνήτισε τα ξένα κράτη με την ιδιαίτερη ομορφιά της. Παρουσίασα το όνομά της με πολλή προσοχή, φρόντισα να διατηρήσω την εικόνα της, ώστε να είναι έτοιμη για το ταξίδι της επιστροφής της»].

⁹⁹⁹ [«Αυτή (η Ιφιγένεια) έρχεται στην Ελλάδα από το ήπιο έδαφος των Γερμανών, όπου οι Έλληνες είναι ευπρόσδεκτοι και μπορούν να αναζητήσουν τη φιλοξενία των προγόνων τους»]

σκεπάζεται από δόξαν, εις το θέατρον και εις παρθενώνα κατοπτρίζεται των τεχνών η εντέλεια και η ωραιότης, και η Ακαδημία αντηχεί θεία πράγματα.»¹⁰⁰⁰

Ο Έλληνας σπουδαστής εξηγεί στους αναγνώστες τους λόγους που τον οδήγησαν στην απόφαση να στραφεί σε ένα από τα αριστουργήματα του περίφημου Goethe. Το μεταφραστικό εγχείρημά του είχε ως βασικά κίνητρα τον σεβασμό και την αγάπη προς όλους τους πατριώτες του. Η ωφέλεια την οποία αποφέρει αυτό το είδος μετάφρασης είναι γνωστή σε όλους, καθώς «το θέατρο εξύπνησε και ενασχολεί την Φιλοκαλίαν των εν Οδέσση κατοικούντων Ελλήνων¹⁰⁰¹».

Επιπλέον ο Παπαδόπουλος αναφέρεται στη χρησιμότητα του μεταφραστικού έργου του:

«Και τούτο μ' παρακίνησε να υπακούσω εις τους λόγους της εξοχότατης Κοντέσσης Έδλιγγ, και του φίλου μου Λιβεριού προς έκδοσιν της εν Ταύροις Ιφιγένειας. Αυτή είναι εν από τα αριστουργήματα του περιφήμου Γγέτε (Goethe) εις τον οποίον η Γερμανία καυχάται, και τον οποίον ο πεπαιδευμένος κόσμος δικαίως ονομάζει Σοφοκλέα του Γερμανικού θεάτρου¹⁰⁰². [...] Αν λοιπόν και από την μετάφρασίν μου γίνη ωφέλεια, ας αποδοθή εις την φιλόκαλον Ελληνίδα, την κυρίαν Κ. Έδλιγγ, η οποία διά την παιδείαν, αρετήν της, και προτερήματα και την μητέρα Ελλάδα κάμνει μακαριστήν και ευφραίνει, και εις τας Αθήνας της Γερμανίας, το Βαϊμάρ, είναι στολισμός, και εις τους εν Ιένη σπουδάζοντας Έλληνας τω όντι Σπαρτιάτισσα μήτηρ, και αληθής ενθουσασμός»¹⁰⁰³

Η μετάφραση αυτού του έργου της παγκόσμιας δραματουργίας¹⁰⁰⁴ από τον νέο σπουδαστή Παπαδόπουλο αποτελεί προϊόν πνευματικής αλληλεπίδρασης ανάμεσα στη γερμανική, αρχαία ελληνική και νεώτερη ελληνική γραμματεία,¹⁰⁰⁵ με κοινή συνισταμένη τις παιδαγωγικές αξίες του Διαφωτισμού. Ο σοφός της Βαϊμάρης (Goethe) είχε στραφεί στο θέατρο της Ελλάδας με αποτέλεσμα να προβεί σε γερμανική διασκευή της ευριπίδειας τραγωδίας. Για πρώτη φορά παίχτηκε το έργο αυτό στα 1779 στη Βαϊμάρη ενώ διασκευάστηκε από τον άξιο Γερμανό δραματουργό Fr. Schiller.¹⁰⁰⁶ Η τραγωδία της Ιφιγένειας του Ευριπίδη, η οποία εκτυλίσσεται στην Ταυρίδα του Ευξείνου Πόντου ανασύρει αισθήματα φιλοπατρίας και ορθολογισμού ως έκφραση της εικόνας της ελληνικής αρχαιότητας.¹⁰⁰⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο απόφοιτος της ελληνικής Ακαδημίας στο

¹⁰⁰⁰ Goethe, *Ιφιγένεια η εν Ταύροις*, ό.π., σ. VIII-IX.

¹⁰⁰¹ Goethe, *Ιφιγένεια η εν Ταύροις*, ό.π., σ. XI.

¹⁰⁰² Goethe, *Ιφιγένεια η εν Ταύροις*, ό.π., σ. X.-XI.

¹⁰⁰³ Goethe, *Ιφιγένεια η εν Ταύροις*, ό.π., σ. XI-XII.

¹⁰⁰⁴ Για το ζήτημα αυτό, βλ. Άννα Ταμπάκη, *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις (18ος-19ος αι.)*. Μία συγκριτική προσέγγιση, β' έκδοση, Ergo Αθήνα 2002.

¹⁰⁰⁵ W. Goethe, *Ιφιγένεια εν Ταύροις*, ό.π., 1818, σ. 656.

¹⁰⁰⁶ Βλ. σχετικά, F. Schiller, «Über die Iphigenie auf Tauris» [1789], *Schillers Werke*, Nationalausgabe, Bd. 20, Weimar 1958, σ. 211-238.

¹⁰⁰⁷ Walter Puchner, «Η μετάφραση της Ιφιγένειας του Γκαίτε από τον Ιωάννη Παπαδόπουλο και το πρότυπο της (Ιένα 1818)», *Σύγκριση* 13 (2002), 9-11.

Βουκουρέστι και υπότροφος σε γερμανικό Πανεπιστήμιο (Ιένα, 1817) από την «Εταιρεία των Φιλομούσων» γνώριζε τον Goethe προσωπικά.¹⁰⁰⁸

Όπως είναι γνωστό, ο χαρακτήρας της ελληνικής πρόσληψης της γερμανικής θεατρικής λογοτεχνίας στην εποχή του νεοελληνικού διαφωτισμού μπορεί να μας οδηγήσει μέσα από κοινές παραδοχές σε ορισμένες παρατηρήσεις: Η «Ιφιγένεια εν Ταύροις» είναι το μοναδικό έργο του Goethe, το οποίο μεταφράστηκε στα ελληνικά και αυτό χάρη στο κλασικό ελληνικό χαρακτήρα του, όπως και ο «Φιλώτας» του Lessing λόγω του πατριωτισμού του. Η προτίμηση των Ελλήνων Διαφωτιστών για τους δημιουργούς θεατρικών έργων των Kotzebue, Weisse, Babo και Trautzschen οφείλεται στη στροφή τους στο ρεύμα του γερμανικού Διαφωτισμού. Τα έργα τους παίζονταν επανειλημμένα σε θεατρικές σκηνές σημαντικών πνευματικών κέντρων (Βιέννη, Μόναχο), σε πόλεις όπου είχαν συγκεντρωθεί πολλοί Έλληνες λόγιοι της διασποράς.

2.2.C. J. Iken (1789-1841), Λευκοθέα (1825)

Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του φιλέλληνα Carl Jacob Iken (1789-1841)¹⁰⁰⁹ από την Βρέμη της Γερμανίας, ο οποίος δήλωνε στον Κορυφαίο της γερμανικής Λογοτεχνίας Johann Wolfgang von Goethe (28.08.1828) πως: «[...] εγώ δεν έφτασα στο ελληνικό ζήτημα μέσω της πολιτικής και της επανάστασης, αλλά μέσω της αρχαίας λογοτεχνίας, γλώσσας, τέχνης και ποίησης». Αυτή η άποψη επικυρώνεται μέσα από το θέμα της διδακτορικής του διατριβής (1817) με θέμα τη νεοελληνική λογοτεχνία. Για το λόγο αυτό επεδίωκε συλλογή δημοτικών τραγουδιών, τα οποία δημοσιεύονταν στα περιοδικά *Wünschelruthe* (1818) και *Zeitschwingen* (1818). Ο Iken μεταφράζει ελληνικά τραγούδια στο ίδιο περιοδικό (1818, Göttingen) όπου ο Γερμανός φιλόλογος Werner Moritz Maria Graf von Haxthausen (1780-1842)¹⁰¹⁰ παρουσίαζε τη δική του συλλογή δημοτικών τραγουδιών.

Ο ρόλος του στο πεδίο των Νεοελληνικών σπουδών και η δραστηριότητά του στη νεοελληνική λογοτεχνία θα αναδειχθούν στο πλαίσιο της συγκριτολογικής γραμματολογικής έρευνας, για να συμπληρωθούν με σημαντικά τεκμήρια ελληνογερμανικών διασταυρώσεων

¹⁰⁰⁸ Για το θέμα αυτό, βλ. ενδεικτικά, Σ.Π. Κουγέας, «Η πρώτη ελληνική μετάφραση της Ιφιγένειας του Goethe, ο μεταφραστής και οι παρακινήταί αυτής», *Ελληνικά* 5 (1932), 363-388, πβ. G. Veloudis, *Germanograecia*, ό.π., σ. 554.

¹⁰⁰⁹ Λίλια Διαμαντοπούλου, «Ο Φιλέλληνας Carl Jacob Iken (1789-1841) και ο ρόλος του στις Νεοελληνικές Σπουδές», *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*. Τόμος Ε'. Επιμ. Κωνσταντίνος Α. Δημάδης. Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου, 2014. Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών (EENS), Αθήνα 2015, σ. 359-376.

¹⁰¹⁰ Werner von Haxthausen, «Neugriechische Volkslieder» [1. Abendeinsamkeit], *Wünschelruthe – Ein Zeitblatt*, Nr. 11 (5.02.1818), 44·ο ίδιος, «Neugriechische Volkslieder» [2. und 3.], *Wünschelruthe – Ein Zeitblatt* Nr. 12 (9.02.1818), 48.

στο πνεύμα του Διαφωτισμού. Την επιστημονική παιδεία του έλαβε από έγκριτους καθηγητές της εποχής του γερμανικού Διαφωτισμού, όπως οι: Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), Friedrich August Wolf (1759-1824), August Boeckh (1785-1867), Friedrich Schleiermacher (1768-1834) κ.ά. Παράλληλα με την δράση του ως εκπαιδευτικός σε σχολεία της Βρέμης (1813-1815) και τη μεταφραστική δραστηριότητά του θα καταλήξει σε διδακτορικές σπουδές υπό την επιτήρηση του ιστορικού Heinrich Luden (1778-1847) στη Jena. Το 1817 αποκτά το διδακτορικό του δίπλωμα, με τον τίτλο: «Περί της κατάστασης της σύγχρονης Ελλάδας και της Ιστορίας των Νεοελλήνων ή Ρωμιών από άποψη πολιτική και λογοτεχνική / De statu Graeciae hodierno deque Neohellenum seu Romaicorum historia tam politica quam literaria. (Iken, 1817)».

Για την διδακτορική εργασία του επικεντρώθηκε σε πλήθος πηγών από κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Η αναζήτηση διεξοδικής βιβλιογραφίας από έντυπα νεοελληνικά έργα θα αξιοποιούνταν σε μία ανθολογία με μεταφράσεις στα γερμανικά για τους αναγνώστες του. Έτσι προέκυψε, για παράδειγμα, ένας «Πίνακας των Ταξιδιωτών στην Ελλάδα», ο οποίος εκδόθηκε το 1818 (Iken, 1818α). Σε αυτόν παρουσιάζονται περιηγητές στην Ελλάδα από την Άλωση έως την εποχή του (Iken 1818α) και τρεις πίνακες με θέμα την ιστορία της τέχνης (Iken 1824, 1820). Ο ίδιος ο συγγραφέας δεν κατάφερε ποτέ να επισκεφτεί την Ελλάδα, έτσι δεν έχει καλή εκτίμηση της εδαφικής έκτασής της. Στη προσπάθειά του να προμηθευτεί πρωτότυπα βιβλία προσπαθεί να επικοινωνήσει άμεσα με Έλληνες (Iken 1825, Τόμ. 1, VIII). Ο Αδαμάντιος Κοραΐς θα του στείλει δύο βιβλία δικά του, ο Θεόκλητος Φαρμακίδης θα του στείλει τον *Ερμή Λόγιο*, τις εκδόσεις του Χριστόπουλου¹⁰¹¹ και του Σακελλάριου. Η παραγωγή των νεοελληνικών έντυπων βιβλίων στη Βιέννη θα προωθηθεί στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα να υπάρχουν ελλείψεις στην αγορά.

Σε σχετική επιστολή του προς τον Iken, ο Θεόκλητος Φαρμακίδης θα συμβάλλει στην διάδοση της μελέτης του Γερμανού φιλέλληνα λόγιου για τους νεοέλληνες. Για το θέμα αυτό θα γίνει αναφορά το 1818 στο περιοδικό *Zeitschwingen*.¹⁰¹² Σημαντική ήταν, μάλιστα, η παρατήρηση του Iken πως δεν είχε στη διάθεσή του σημαντικά και απαραίτητα βιβλία, π.χ. την *TurcoGraecia* [*Turcograecia libri octo*, 1584] του Martinus Crusius και την *GermanoGraecia* [*GermanoGraecia libri sex*, 1585], με την πλούσια αναφορά τους σε νεοελληνικά ποιήματα κ.ά. Υπήρξε μάλιστα μέλος του Θεσσαλικού Λυκείου / της *Εταιρίας των νεοελληνικών Φιλόμουσων* ή *Φιλελλήνων* μέσω του Αρχιμανδρίτη Ανθίμου Γαζή στη

¹⁰¹¹ Χ.Α. Καράογλου, «Οι εκδόσεις των Λυρικών του Αθανάσιου Χριστόπουλου έως του τέλους του γραπτού», *Μνήμη Ελένης Τσαντσάνογλου. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 115-135.

¹⁰¹² Ludwig Iken, «Die Neugriechen», *Zeitschwingen oder des deutschen Volkes fliegende Blätter* 82, (21.10.1818), 325-326 [με επιστολή του Θεόκλητου Φαρμακίδη].

Βιέννη.¹⁰¹³ Το διδακτορικό του παρέμεινε ανέκδοτο και αναφέρεται σε καταλόγους ως χειρόγραφο λόγω πιθανών ελλείψεων. Παρόλες τις ελλείψεις αποτελεί η μελέτη αυτή ορόσημο για τις Νεοελληνικές σπουδές, καθώς πρόκειται για το πρώτο γερμανικό επιστημονικό κείμενο με θέμα τη λογοτεχνία και την ιστορία της Νεότερης Ελλάδας. Η πιο σημαντική συμβολή του ήταν παρόλα αυτά η ανάδειξη της λογοτεχνίας και του πολιτισμού της νέας Ελλάδας μέσα από σημαντικές εκδόσεις, οι οποίες ακολούθησαν όπως: το «Hellenion» (Iken 1822α), η μετάφραση των «Προλεγομένων» του Κοραή στον Αριστοτέλη (Iken, 1823), η δίτομη «Leukothea»¹⁰¹⁴ (Iken 1825) και η τρίτομη «Eunomia» (Iken 1827) ως προεκτάσεις της γερμανικής φιλελληνίας του.¹⁰¹⁵ Στη περιοδική έκδοσή του «Hellenion (1822α) über Kultur, Geschichte und Literatur der Neugriechen» / [Για την Παιδεία, την Ιστορία και την Λογοτεχνία των Νεοελλήνων] επιχειρεί να μεταφέρει στο γερμανόφωνο κοινό πληροφορίες που είχε συλλέξει για τη νεότερη ελληνική λογοτεχνία και ιστορία. Στο πρώτο τεύχος θα εκδώσει σε γερμανική μετάφραση το έργο «Memoire sur l'etat actuel de la civilisation dans la Grece» του Κοραή προτάσσοντας μία εκτενή εισαγωγή, στην οποία επιζητά τη στροφή στη λογοτεχνία των νεότερων Ελλήνων. Το «Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι» του Κοραή, λόγου χάρη, μεταφράστηκε για πρώτη φορά στα γερμανικά από τον C. J. Iken, ο οποίος τύπωσε την εν λόγω μετάφραση στο βιβλίο του «Hellenion».¹⁰¹⁶ Το Υπόμνημα του φέρεται ως μια φιλοσοφική έρευνα στα προβλήματα του ελληνικού Γένους και τη δυνατότητά του ως έθνος να αναπτυχθεί ή και να ελευθερωθεί από τα δεσμά του παρελθόντος.

Βασικά κίνητρα για την ενασχόληση του Iken με τη νεότερη ελληνική λογοτεχνία και ιστορία ήταν οι σπουδές του στην κλασική φιλολογία και ο θαυμασμός του για τους απογόνους του πιο φημισμένου έθνους της γης, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και στην εισαγωγή της «Λευκοθέας»¹⁰¹⁷ του. Στο παράρτημα του έργου αυτού ως συνέχεια του

¹⁰¹³ Λίλια Διαμαντοπούλου, «Ο Φιλέλληνας Carl Jacob Iken (1789-1841) και ο ρόλος του στις Νεοελληνικές Σπουδές», *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, τ. Ε, ' επιμ. Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014. (ΕΕΝΣ). Αθήνα 2015, σ. 359-363.

¹⁰¹⁴ Για το θέμα αυτό βλ. *Allgemeine Literatur Zeitung*, αρ. 301, December 1826, 749-751 και αριθμ. 302, 753-758, «Leipzig, b. Hartmann: Leukothea, Eine Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenlands. Herausgegeben von Dr. Karl Iken (in Bremen). Aus der griechischen Handschrift verdeutscht, nebst Beylagen des Herausgebers, Auszügen aus dem Logios Hermes, Gedichten, Sprachbemerkungen und beygefügtten Verzeichnissen neugriechischer Werke als Anhang. 1826. Erster Band. XVIII u. 304 S. Zweyter Band. 254 S. 8. (3 Rthlr.) ».

¹⁰¹⁵ Λ. Διαμαντοπούλου, «Ο Φιλέλληνας Carl Jacob Iken (1789-1841) ...», ό.π., σ. 366.

¹⁰¹⁶ C. Iken, PD erstes Heft I. *Allgemeine Einleitung II Korai's Denkschrift. Nebst drei Abbildungen in Steindruck und einer Tabelle*. Leipzig. F.G. Brockhaus 1822, σ. 121-208. Αθ. Χατζηδήμος, «Το “Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι” του Αδαμάντιου Κοραή και οι δύο πρώτες εκδόσεις του», *Ο Ερασιστής* 3 (2016), 89-96.

¹⁰¹⁷ Βλ. σχετικά, Λίλια Διαμαντοπούλου - Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, «Λευκοθέα αναδυόμενη. Για μια φιλολογική έκδοση της Λευκοθέας του Carl Iken (1825)», *Φιλελληνισμός. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και*

Hellenion παραθέτει καταλόγους συγγραφέων του 18^{ου} αιώνα (βασισμένος στον Leake)¹⁰¹⁸, κατάλογο των εκδόσεων του Γλυκύ (του 1821, Iken 1825, τόμ 2, 138-166) και ένα κατάλογο τυπωμένων βιβλίων στη Λειψία (Iken 1825, τόμ. 2, 166-206). Επιπλέον παραθέτει σημειώσεις και αποσπάσματα από τον *Λόγιο Ερμή* και άλλα περιηγητικά κείμενα κ.ά. Παράλληλα ο Iken θα επιζητήσει άμεση προσέγγιση με λόγιους Έλληνες. Έτσι, η *Leukothea* βασίζεται στις επιστολές του Στέφανου Κανέλλου, του Αθανάσιου Βογορίδη και του Νικόλαου Πίκκολου.

Στο τελευταίο σύγγραμμα του Iken για την νεοελληνική λογοτεχνία, «*Eunomia*», ανθολογούνται αποσπάσματα νεοελληνικής ποίησης και πρόζας με βάση τις μαρτυρίες ταξιδιωτών από τη Βρέμη, όπως τον Κοσμά Αγγελή, καπετάνιο από τα Ψαρά, τον έμπορο Αναστάσιο Χοιδά και τον Αλέξανδρο Νέγρη. (Iken, 1827). Ο τελευταίος μάλιστα συνέβαλε ως γέφυρα επικοινωνίας με νεοέλληνες (Iken, 1827, τόμ. 2, 105). Το έργο του Iken σηματοδοτεί την αφετηρία μίας ιστορίας της νεοελληνικής παιδείας και μία ανθολογία της νεότερης ελληνικής γραμματείας. Ως εκδότης της εφημερίδας «*Bremer Zeitung*» (1823), προώθησε τις «*Ειδήσεις από τα ανατολικά μέρη*» (1811) σε γερμανική μετάφραση. Η ειδησιογραφία της αυστριακής εφημερίδας γραμμένης στην ελληνική γλώσσα που εκδόθηκε στη Βιέννη αφορούσε μεταξύ άλλων θεματικών περιοχών και λογοτεχνικά νέα. Η ενασχόλησή του με το ελληνικό ζήτημα προεπαναστατικά και μάλιστα στο τομέα της λογοτεχνίας με εκτενή επισκόπηση σε όλα τα λογοτεχνικά είδη (δημοτικά, λαϊκά και λόγια άσματα, επιστημονικά και θεολογικά συγγράμματα) είχε σημεία αναφοράς όχι μόνο τη δημόδη λογοτεχνία αλλά και την κρητική, με έμφαση στον «*Ερωτόκριτο*», τον οποίο μετέφρασε πρώτος στα γερμανικά. Επίσης, από θρησκευτική πλευρά θα δείξει σημάδια ευσπλαχνίας για τους υπόδουλους ορθόδοξους και θα παρακινήσει με τη σειρά του κι άλλους φυλλαδιογράφους, τους Van Gagern, W. Tr. Krug, Fr. Thiersch να λειτουργήσουν ως πόλοι έλξης επανεξέτασης του ελληνικού ζητήματος. Ο Iken ίδρυσε μάλιστα μια φιλελληνική εταιρεία με σκοπό την οικονομική ενίσχυση των Ελλήνων.¹⁰¹⁹

Στα προλεγόμενά της η *Λευκοθέα*¹⁰²⁰ παρουσιάζεται από τον Carl Jacob Iken (1789-1841) ως έργο που περιγράφει ανθρώπους σύμφωνα με τις ενέργειές τους και την ψυχοσύνθεση του χαρακτήρα τους. Όπως κάθε φιλέλληνας λόγιος, ο Iken αντιλαμβάνεται

τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα, επιμ. Α. Ν. Μανδουλαρά, Ν. Αναστασόπουλος, Λ. Α. Φλιτούρης εκδ. Ηρόδοτος 2015.

¹⁰¹⁸ Carl Iken, 1825, τ. 2, σ. 103-135.

¹⁰¹⁹ Λ. Διαμαντοπούλου, «Ο Φιλέλληνας Carl Jacob Iken (1789-1841) ...», ό.π., σ. 359-375.

¹⁰²⁰ Carl Jacob Iken, *Leukothea. Eine Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenlands*, 2 τ., εκδ. Hartmann, Λειψία 1825, τ. I, σ. VIII (Εισαγωγή). Λίλια Διαμαντοπούλου – Αλέξ. Κατσιγιάννης. «Λευκοθέα αναδυομενη, Για μια φιλολογική έκδοση της Λευκοθέας του Carl Iken (1825)», 2015, ό.π., σ. 651.

το πολιτισμικό υπόβαθρο του Νεοέλληνα μέσα από το πρίσμα της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς, τη σύγχρονη Δύση και τον Τουρκικό ζυγό.

Σύμφωνα με τα πορίσματα της έρευνας της καθηγήτριας Λίλιας Διαμαντοπούλου, τα γράμματα-πραγματείες είναι αποτέλεσμα συλλογικής εργασίας του ίδιου του Αθανάσιου Βογορίδη και του Νικόλαου Πίκκολου. Οι κοινές φιλελληνικές πεποιθήσεις θα τους φέρουν κοντά στη σύνταξη μιας πρώτης πραγματείας μεγάλης αφήγησης του πνεύματος της νεοελληνικής ιστορίας. Οι φοιτητές στο πνεύμα του κοσμοπολιτισμού και επομένως του Διαφωτισμού ήταν ακόλουθοι των φιλοσοφικών διδαχών του Αδαμάντιου Κοραή. Ο Κοραής εισάγει κείμενα της δημόδους και της κρητικής λογοτεχνίας στην πολιτεία της ελληνικής λογοσύνης, όπως συνέβη και με την ανέκδοτη «Γραϊκική Γραμματική» του. Η προσέγγιση του Έλληνα διαφωτιστή στην ανάλυση του «Ερωτόκριτου» από τον Κανέλλο γίνεται αισθητή. Σε ένα άλλο γράμμα του, ο ίδιος προς τον Thiersch θα κάνει λόγο για την αξία της ομιλούμενης γλώσσας.¹⁰²¹

Η «Λευκοθέα» αποτελεί χαρακτηριστικό τεκμήριο πρόσληψης και χρήσης της κριτικής και φιλολογικής σκέψης του Κοραή για την παλαιότερη νεοελληνική λογοτεχνία, από τη γερμανική φιλελληνική λογοσύνη. Μολονότι η Λευκοθέα προαποφασίζεται «μια ρομαντική αντίληψη για την Ιστορία μιας (νεοελληνικής) Ιστορίας» με αφηγηματική αξία και χρονικό εύρος, ο Iken, ένας ρομαντικός κλασικιστής πολύ καλά ενημερωμένος στην ελληνική κλασική γραμματολογία, ενισχύει, ταυτόχρονα, τη συστηματοποίηση του πεδίου της γραμματολογίας του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Εκτός από τα προστάγματα του ρομαντισμού στο ιδεολογικό περίβλημα της *Λευκοθέας*, η κλασικιστική παιδεία του Iken, χάρη της οποίας ο τίτλος παραπέμπει στην ομηρική Λευκοθέα της Οδύσσειας,¹⁰²² οφείλεται στη λογοτεχνική κριτική της εποχής του Κοραή και επομένως του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

A. Ο Ερωτόκριτος και η Λευκοθέα

Η σημασία της φιλολογικής έκδοσης της *Λευκοθέας*¹⁰²³ του Carl Jacob Ludwig Iken (1789-1841) είναι ήδη γνωστή για το πεδίο του γερμανικού φιλελληνισμού στα χρόνια της

¹⁰²¹ Λίλια Διαμαντοπούλου – Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, 2015, ό.π., σ. 651-656.

¹⁰²² Hans Eideneier, «Αναζητώντας την Ελληνική Δημοτική Ποίηση», *Ένας Νέος Κόσμος Γεννιέται. Η εικόνα του Ελληνικού Πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19^ο αιώνα*, επιμ. Ευγ. Χρυσός, Αθήνα 1996, σ. 223-228 και Ν. Κ. Βλάχος, ό.π, σ. 269.

¹⁰²³ Ο πλήρης τίτλος: Carl Jakob Ludwig Iken, *Leukothea eine Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenlands nebst Beilagen des*

ελληνικής Επανάστασης. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα πληροφορούμαστε μέσα από τα περιεχόμενα της «Λευκοθέας» τις πνευματικές αλληλεπιδράσεις στη διαμόρφωση των ελληνογερμανικών σχέσεων σχετικά με βασικά ζητήματα παιδείας. Στη συνέχεια θα διαπιστώσουμε πως στο έργο αυτό εμπεριέχονται αφηγήσεις για την ιστορία της Νεοελληνικής Γραμματείας και Παιδείας και της λογοισύνης, που καθόρισαν την πορεία της εξέλιξής της με επιδράσεις από την Παιδαγωγική του γερμανικού Διαφωτισμού. Ένας σημαντικός ελληνογερμανικός διάλογος αναπτύσσεται, για παράδειγμα, ανάμεσα στον Έλληνα λόγιο Αδαμάντιο Κοραή και τον Γερμανό φιλέλληνα και φιλόλογο Iken.

Η δεύτερη επιστολή του Iken αφιερώνεται στους Έλληνες συγγραφείς, ποιητές και την πνευματική δράση τους, καθώς επίσης και στην ιδιαίτερη συμβολή τους στην ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου. Σε αυτή τη συνοχή αναδεικνύεται η σημασία των ξένων γλωσσών και της γεωγραφίας. Σε μια αναδρομή της παρουσίασης της ελληνικής λογοισύνης επιλέγει ο Iken να αναφέρει τα ονόματα του γεωγράφου Μιχαήλ Μελέτιου, διδασκάλου στα Ιωάννινα, τον μαθητή του και ηγεμόνα Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, τον πρώτο στους συγγραφείς και προστάτες της εκπαίδευσης στις Σχολές Καπλάνη και τους Ζωσιμάδες, Καρνοφύλλη, Βουγδούρη, Θεοδόσιο, Μπαλάνο και Κοσμά, καθώς επίσης και την εξαιρετη φυσιογνωμία του Αθανάσιου Ψαλίδα. Η επιστολή αυτή θα ολοκληρωθεί με την προσθήκη του ποιήματος των ιπποτών της νεοελληνικής γραμματείας «Ερωτόκριτος». Το ποίημα αυτό το ξεχωρίζει ο Iken λόγω της εθνικής σημασίας του. Ο Βιτσέντζος Κορνάρος (1553-1613/4), όπως είναι ήδη γνωστό, συνέθεσε ένα έργο με χαρακτηριστικά υψηλής έμμετρης ποίησης. Τα περιεχόμενα του ποιήματος παρουσιάζονται μέσα από τη συμβολή του Leake, στο έργο του «Ανασκαφές στην Ελλάδα» (Researches in Greece). Όπως διευκρινίζει στο πρόλόγο του ο Iken, ο βασικός αγωγός άντλησης πληροφοριών για την πνευματική ζωή των Νεοελλήνων ήταν το φιλολογικό περιοδικό *Λόγιος Ερμής*: «Πολλά χωρία μεταφέρονται από τον Λόγιο Ερμή, για να γίνει πιο σαφές και γνωστό ποια ήταν η πραγματική φύση των Ελλήνων διανοούμενων μέσα από τις δράσεις τους. Το εν λόγω περιοδικό τίθεται στη διάθεση του κοινού, για να διαπιστώσει ο αναγνώστης εάν οι προσαρμογές των δεδομένων περιέχουν αληθινές και έγκυρες ειδήσεις».¹⁰²⁴

Ο Γερμανός συγγραφέας παρουσιάζει για πρώτη φορά τον «Ερωτόκριτο» στη χώρα του και καλεί τους συμπατριώτες του να αναγνωρίσουν την αξία του κρητικού ποιήματος:

Herausgebers, Auszügen aus dem Logios Hermes, Gedichten, Sprachbemerkungen, und beigefügten Verzeichnissen neugriechischer Werke, τ. Α'-Β', Λειψία 1825.

¹⁰²⁴ Carl Jakob Ludwig Iken, *Leukothea eine Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenlands nebst Beilagen des Herausgebers, Auszügen aus dem Logios Hermes, Gedichten, Sprachbemerkungen, und beigefügten Verzeichnissen neugriechischer Werke*, τ. Α'. Λειψία 1825, σ. IX.

«Erotokritos, zum ersten Mal in Deutschland lernen».¹⁰²⁵ Το ερωτικό έπος των Ελλήνων είναι ένα λαϊκό ποίημα, το οποίο μεταφέρεται μέσα από βιβλία της εποχής (1790-1805) από την Πρωσία στη Βιέννη ως μια κοινή ραψωδία, όπως προκύπτει από περιγραφές γνωστών ταξιδιωτών της περιόδου (Clarke, Rouqueville, Korai). Ο Κοραΐς θα συμπεριλάβει στους «Αυτοσχέδιους Στοχασμούς» του στον τόμο «Πρόδρομος της ελληνικής βιβλιοθήκης» δύο στίχους από τον Ερωτόκριτο:

«Die beiden Verse, welche Korai in feinen Stochasmen vor dem Aelich in dem bekannten Prodromos = Bande seiner hellenischen Bibliothek (S. Πγ oder 83) aus dem Erotokritos anführt, sind folgende: Εις τα καλά μου μ' εύρηκε, να ζήσης θυγατέρα, Αμμή κακή για λόγου του ήτον ετούτη η μέρα»¹⁰²⁶.

Ο Iken αναλαμβάνει να αποδώσει το ποίημα στα γερμανικά και να το επιμεληθεί με γραμματολογικές παρατηρήσεις. «Er fand zur guten Stunde mich, bei meiner Tochter Leberr! Wo nicht, so wurde dieser Tag für ihn sich schlimm ergeben*)». Οι στίχοι αυτοί μπορούν κατά την άποψή του να βελτιωθούν γραμματικά. Αναφέρει χαρακτηριστικά πως μετά το ρηματικό τύπο «ζήσης» χρειάζεται ένα κόμμα, ενώ η «Θυγατέρα» θα πρέπει να σταθεί ως επιφώνημα. Η έννοια της ρηματικής φράσης «Να ζήσω» θα πρέπει να αναφέρεται «στη δική μου ζωή!» ή «έτσι ζω αληθινά». Ο ρηματικός τύπος «εύρηκε» παραπέμπει πιθανότατα στον «Πεζόστρατο» (Pesostratos), διότι ο βασιλιάς Ηρακλής φέρεται να απευθύνεται με αυτές τις λέξεις στην κόρη του. Τέλος, επισημαίνει πως το [ή] είναι (οριστικό) άρθρο, όπως στο παράδειγμα η [ημέρα], ενώ η λέξη [μέρα] στους Γερμανούς [Tag] μπορεί να εκφέρεται χωρίς άρθρο: *) Ich denke mir nach ζήσης ein Komma, und Θυγατέρα (Volativ) als Anrede. Να ζήσω heißt: bei meinem Leben! So wahr ich lebe! Εύρηκε soll vielleicht auf Pesostratos gehn, den der König Herakles scheint diese Worte zu seiner Tochter zu fragen, ή ist der Artikel, und μέρα heißt Tag, anstatt ή – ημέρα.).

Επίσης, θα αναφερθεί στη συμβολή του φιλόλογου Αδαμάντιου Κοραΐ, ¹⁰²⁷ ο οποίος παρέχει διεξοδική ανάλυση στο έργο του ¹⁰²⁸. Εκεί εξηγεί την έκφραση [αμή] ή [αμμή] από τα αρχαία ελληνικά με τη φράση [ει δε μη], αλλά το [ή] με το [αν μη], για να εισάγει τους κατάλληλους (υποθετικούς) συνδέσμους και στις δύο γλώσσες στη σωστή συντακτική θέση.

¹⁰²⁵ Iken, *Leukothea*, ό.π., σ. 173-176. Αναφέρω το σχετικό απόσπασμα στα γερμανικά: «Daher sind viele Bruchstücke aus dem Logios Hermes vollständig mitgeheilt, als die einzige Art und Weise, wie man nächst ihren Handlungen die gebildeten Griechen nach ihrer wahren Natur kennen lernen kann, denn hier werden sie eingeführt. Der Logios Hermes liegt jedem Kenner vor Augen, oder ist ihm doch zugänglich, so dass man prüfen kann, ob die Verdeutschungen treu sind».

¹⁰²⁶ Iken, *Leukothea*, ό.π., σ. 176.

¹⁰²⁷ Για την ιδιαίτερη συμβολή του Α. Κοραΐ στη πνευματική ζωή του Γένους, βλ. σχετικά, Μίλτος Πεγλιβάνος, *Εκδοχές νεωτερικότητας στην κοινωνία του γένους: Νικόλαος Μαυροκορδάτος – Ιώσηπος Μοισιόδαζ – Αδαμάντιος Κοραΐς*, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1999 [http://thesis.ekt.gr/10333].

¹⁰²⁸ Iken, *Leukothea*, ό.π., σ. 197.

Επομένως, ο Iken επιδίδεται σε κάποιες φιλολογικές σημειώσεις για τα νέα ελληνικά με αφορμή το αξιομνημόνευτο έργο του *Ερωτόκριτου*, στο οποίο θεωρεί ότι πρέπει να αποδοθεί μεγαλύτερη σημασία λόγω της αποσιωπημένης λογοτεχνικής αξίας του. Ο Iken παρατηρεί, πως αν και η γλώσσα των Κρητικών είναι κατεξοχήν η νεοελληνική, οι Έλληνες του Αρχιπέλαγους δεν φαίνεται να έχουν καθαρή ελληνική προφορά, αλλά αλλοτριωμένη από ξένους ιδιωτισμούς. Ο συγγραφέας του έπους (Βιντσέτζος Κορνάρος) ήταν γόνος μίας εξαιρετης αριστοκρατικής βενετσιάνικης οικογένειας με πατριαρχικές καταβολές. Στο έργο αυτό διακρίνεται το αισθητικό κάλλος του. Οι απεικονίσεις της αυγής, του κελαηδίσματος, οι άγρυπνες νύχτες της Αρετούσας, η παραβολή της κατανόησης είναι στοιχεία της φύσης, τα οποία καταδικάζουν την έλλειψη καλών συναισθημάτων.¹⁰²⁹ Τα περιεχόμενα του κρητικού ερωτικού ποιήματος παραλληλίζονται με ένα έργο κάποιου συγγραφέα στα αρχαία γερμανικά με το όνομα Herrand II. von Wildonie (περ. 1230-1278). Παρόμοιες εικόνες μεταφέρονται από τον Γερμανό συγγραφέα και παρουσιάζονται από τον Iken σύμφωνα με ένα σχετικό απόσπασμά του: «Hört nur in den Auen singen die viel kleinen Vögelein! Die freuen sich der spielenden Sonne, wie sie vor dem Berge aufgeht: [...]. Αυτό ανήκει σε μία συλλογή αισθηματικών τραγουδιών από τα αρχαία χρόνια της Γερμανίας (aus dem schwäb. Zeitalter) με εκδότη τον Ludwig (Lied. Berlin, 1803. Σελ. 272)».

Ο Iken υποστηρίζει ότι ο *Ερωτόκριτος* μπορεί να είναι ένα καλαίσθητο κομψοτέχνημα (Geschmack) και όχι απλά ένα κλασικό τραγούδι. Ο Γερμανός φιλόλογος αντιλαμβάνεται τη κλασική μορφή του ποιήματος και επιδεικνύει εμπιστοσύνη στην κρίση του Κοραή να το αναδείξει μέσα από τις προσωπικές συλλογές του. Ο Έλληνας φιλόλογος των Γραικών απέδειξε περίτρανα με τη συμβολή του πως γνωρίζει καλά τους αρχαίους κλασικούς ποιητές του έθνους του. Ο έκδηλος θαυμασμός του για τον Κοραή είναι μεγάλος, καθώς αναγνωρίζει στο πρόσωπό του την υψηλή συγγραφική τέχνη του, η οποία απορρέει από την υψηλή διάνοηση, τη μόρφωσή του και τα ταλέντα του. Θεωρείται επομένως δικαιωματικά από τους ομογενείς του ο πρώτος (λόγιος) του Έθνους του: «Allein ich darf auch meine Überzeugung treffliche Verfasser an: Bildung, Talenten und Stande zu den Ersten seiner Nation gehört; ja daß er einem Korai an die Seite gestellt werden kann. Eines solchen Mannes Urtheil darf man wol vertrauen¹⁰³⁰».

Η υποδειγματική ποιητική ικανότητα του Κοραή στη πρόζα και η καλαίσθητη στιχουργία του προβάλλονται ευρύτερα στα γερμανικά σε περιεχόμενα επιστολών αυτής της φιλολογικής συλλογής.¹⁰³¹ Με σεμνότητα και σεβασμό προς την υψηλή λογοτεχνική αξία

¹⁰²⁹ Iken, *Leukothea*, ό.π., σ. 178-179.

¹⁰³⁰ Iken, *Leukothea*, ό.π., σ. 179.

¹⁰³¹ Iken, *Leukothea*, ό.π., σ. 179.

του εθνικού ποιήματος ο Γερμανός λόγιος θα προσφέρει στα ελληνικά τις πρώτες στροφές του αυθεντικού κειμένου:

«Für die Kenner der griechischen Sprache stehe hier noch der Anfang des Originaltextes: Του κύκλου τα γυρίσματα, 'π' ανεβοκατεβαίνουν, Και του τροχού, 'π' ωραίς' ψηλά, κηωραίς 'ς τα βάθη πηαίνουν, και του καιρού τα πράγματα, 'π αναπαυμό δεν έχουν, Και των αρμάτω ή ταραχαίς. Έχθηρταις, και τα βάρη, Του έρωτα ή μπορέσεις, και της φιλιάς ή χάρι. κ.τ.λ.».¹⁰³²

Ο Γερμανός συγγραφέας θα αναδείξει τις γραμματολογικές αδυναμίες με την παρουσίαση των πρώτων στίχων του ποιήματος, διότι δεν αρκεί μόνο η καλή γνώση της νεοελληνικής καθομιλουμένης. Η άποψη αυτή ενισχύεται στο λεξικό νεοελληνικής γλώσσας του Karl Weigel (1769-1845).¹⁰³³ Ο Schmidt, ο οποίος ήταν αρμόδιος για θέματα διερμηνείας από την νεοελληνική γλώσσα στη Λειψία δεν παρείχε την αμέριστη υποστήριξή του στον εκδότη του γερμανικού νεοελληνικού λεξικού. Η μεγαλύτερη δυσκολία που συνάντησε ο Γερμανός λεξικογράφος σχετιζόταν με την αντιστοίχιση αρκετών γερμανικών λέξεων για τη λογοτεχνία με την ελληνική τους απόδοση. Βασική αιτία ήταν η απουσία αυτού του εξειδικευμένου λεξιλογίου στα ελληνικά. Ο επιστημονικός πολιτισμός των Νεοελλήνων και των Γερμανών δεν κυμαίνεται άλλωστε στο ίδιο επίπεδο. Ως επακόλουθο οδηγήθηκε στη λύση να προκύπτει περιγραφική απόδοση στη σημασία των καλλιτεχνικών λέξεων από τα γερμανικά στα ελληνικά. Μεγάλα κενά και αντιφάσεις προκύπτουν σε ονομασίες αντικειμένων της φυσικής ιστορίας. Όσο για τους ξένους, ο Γερμανός εκδότης διάβασε σε μία στήλη του περιοδικού «Encyclopedique» ένα αφιέρωμα για τον Κοδρικά στο Παρίσι, μέσα από το οποίο μεταφέρεται η άποψη πως η ταυτότητα των νεοελλήνων μπορεί να αναδυθεί μέσα από την γλώσσα των προγόνων, την αρχαία ελληνική. Πολλοί από τους κύκλους της ελληνικής λογιοσύνης στην Κωνσταντινούπολη, στη Μακεδονία έως και την Βιέννη εξέφραζαν τις επιφυλάξεις τους. Ο Weigel φαίνεται στα προλεγόμενα του έργου του να δικαιολογεί τις απόψεις του Κοδρικά για την γλωσσική αξία του ελληνικού έθνους, στην οποία βασίζεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια των πολιτών του: «Herr Kodrika für die Sprachwürde seiner Nation zu schreiben scheint, wollte er für ihre Menschenwürde sprechen, und darinne hat er nicht Unrecht¹⁰³⁴».

Ο Γερμανός φιλόλογος αντιλαμβάνεται, πως οι πρώτοι στίχοι του *Ερωτόκριτου* δίνονται για να κατανοήσει κανείς την κρητική διάλεκτο και την ποιητική της. Στις εκφράσεις [κύκλος, γυρίσματα, τροχός κ.ά.] που χρησιμοποιεί ανακαλεί κανείς άθελα στη

¹⁰³² Iken, *Leukothea*, ό.π., σ. 180.

¹⁰³³ Ο πλήρης τίτλος του λεξικού είναι: Karl Weigel, *Λεξικόν Γερμανικόν-Απλωρωμαϊκόν = Deutsch[sic] - Neugriechisches Wörterbuch / herausgegeben von Karl Weigel*, εκδ. Schwickertschen, Λειψία 1804.

¹⁰³⁴ Iken, *Leukothea*, ό.π., σ. 180.

μνήμη του τους εννέα κύκλους της κόλασης στον Άδη. Σε αυτό το σημείο ο Iken θέλει να παρέμβει και να προτείνει τις καταλληλότερες λεκτικές αποχρώσεις, με σκοπό να αντιληφθεί κανείς τις αναδρομές του παρελθόντος: «Man kann also diese Wörter also übersetzen durch: die ewig im Kreise wiederkehrende Zeit, der unendliche Kreislauf der Zeiten, κ.ά. [...]» [«Οι παραπάνω έννοιες μπορούν να αποδοθούν με φράσεις, όπως η αέναη ανακύκλωση του χρόνου, η ατέρμονη ανακύκλωση των εποχών»].

Ο Γερμανός λόγιος συστήνει εντωμεταξύ τον σχηματισμό της αόριστης αντωνυμίας «κάποιων» (welcher) στους πρώτους στίχους ανάμεσα σε δύο φωνήεντα, τα οποία συνήθως αποβάλλουν τα σύμφωνα στην αρχή ή στο τέλος, έτσι ώστε να παραμένει το γράμμα [π] για λόγους ευφωνίας βάζοντας πίσω ή μπροστά μία απόστροφο. Προτείνεται ακόμη αντί για το [εσ] ή το [εις] να μπαίνει μετά τα φωνήεντα απλά το [ʼs]. Τα δύο φωνήεντα στη σειρά παίρνουν από κάτω μία γραμμή ή ένα τόξο για να εκφέρονται με μία συλλαβή (*πηαίνουν*), αλλά και ως δύο ξεχωριστές λέξεις.

Με λίγα λόγια, οι παραπάνω γραμματικές παρατηρήσεις του Iken αποτελούν αφορμή για να προβάλλει τη κρητική διάλεκτο καθώς επίσης άλλων ελληνικών νησιών κατ' επέκταση. Έπειτα, ο Iken θα βασιστεί στον *Λόγιο Ερμή*¹⁰³⁵, όπου φιλοξενείται απόσπασμα της μελέτης των ανασκαφών του Βρετανού αρχαιολόγου Leake's (*Researches in Greece*) με σχετικές παρατηρήσεις του για το ποίημα του *Ερωτόκριτου*. Στα 1818 θα επανεκδοθεί το ηρωικό ποίημα του *Ερωτόκριτου* από τον νεοέλληνα ποιητή Διονύσιο Φωτεινό. Τέλος, ο Iken μας πληροφορεί για τον τίτλο του έργου αυτού, χωρίς να ασκεί κριτική για την λογοτεχνική αξία του: «ΝΕΟΣ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ παρά Διονυσίου Φωτεινού. Τόμος πρώτος εν Βιέννη 1818. Εκ του Χιρσφελδείου Τυπογραφείου. Σελ. ή. Και 309 μετά τεσσάρων χαλκογραφιών». Η είδηση αυτή για νεοφανή βιβλία προέρχεται επίσης από τεύχος του *Λόγιου Ερμή*¹⁰³⁶.

¹⁰³⁵ *Ερμής ο Λόγιος*, (21/22.11.1816), 363-420, ιδίως 367: «[...] Εν τοσούτω θέλομεν αποσπάσει ακόμη τινά των αξιολογωτάτων χωρίων, ευχόμενοι να ιδωμεν την εν Βιέννη εκδιδόμενην φιλολογικὴν εφημερίδα (Ερμὴν τον Λόγιον), την οποία ο κύριος Λέακος (Leake) δικαίως λέγει ὅτι κάμνει εποχὴν (*) [...]. (*) Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι ἀπὸ ξένους κηρύττεται ο Λόγιος Ερμῆς ὡς εποχὴν ποιῶν (epochenmachend) εἰς την ημετέραν φιλολογίαν. [...]» και 400: «Εἰς το τρίτον τμήμα φέρει ο συγγραφεὺς ἰκανὰ στιχογραφικὰ καὶ λογογραφικὰ παραδείγματα Ῥωμαϊκῆς συντάξεως ἐξ ὅλων των περιόδων της νέας Ἑλληνικῆς φιλολογίας, καλῶς ἐπεξηγημένα με σχόλιά του, ἐπαρμένα ἀπὸ συγγράμματα, τα οποία ἐκατόρθωσε να ἀποκτήσῃ οἶον ἀπὸ το του Ερωτόκριτου, της Ἐρωμίλης, [...] μέχρι του ἀρίστου Κοραή.»

¹⁰³⁶ *Ερμῆς ο Λόγιος* 9 (1.5.1818), 215-216. Ἀνάμεσα στα «νεοφανή» βιβλία ἀναφέρεται κι ἓνα ἔργο της γερμανικῆς γραμματείας που προσλαμβάνεται πιθανότατα για πρώτη φορά στον ἐλληνικὸ χώρο ἀπὸ τον Ἕλληνα μεταφραστή Κωνσταντῖνο Κοκκινάκη. Πιο συγκεκριμένα: «ΟΙ ΣΤΡΕΛΙΤΖΟΙ. Δράμα εἰς τέσσαρας Πράξεις-κατὰ ἀληθῆ συμβεβηκὸς της Ῥωσικῆς Ἱστορίας. Συντεθέν (εἰς την Γερμανικὴν γλῶσσαν) ὑπὸ Ἰ.Μ. Βαβο κ' μεταφρασθέν ὑπὸ Κωνσταντίνου Κοκκινάκου του Χίου. Εν Βιέννη της Αουστρίας, ἐκ της Τυπογραφίας του Ἰωάν. Βαρθ. Τζβεκίου. 1818. Σελ. ΙΣ'. Και 107. Ἀφιερῶθη δε «Τῆ φιλογενεῖ Κοινότητι των εν Οδησσῷ κατοικοῦντων Ἑλλήνων» (ἢ τιμὴ εν Βιέννη φιορ. Β. 3., εν δε Τουρκία κ.λ. γρος. 4)»

Οφείλουμε να υπογραμμίσουμε σε αυτό το σημείο ότι οι γερμανικές απηχήσεις στη πρόσληψη του *Ερωτόκριτου*¹⁰³⁷ τον 19^ο αιώνα ενισχύουν την άποψη¹⁰³⁸ για την ιδιαίτερη σημασία του ως λύδια λίθο για την νεοελληνική πνευματική ζωή. Η παρατήρηση της κριτικής μελέτης του έργου αυτού προσφέρει τη δυνατότητα ανάδειξης της υποδοχής και κανονικοποίησης της δημοτικής ή δημώδους γραμματείας από τη νεοελληνική πνευματική ζωή καθώς και την ανάπτυξη και εξέλιξη της νεοελληνικής κριτικής καθαυτής ως κάποιας μορφής *Bildungsroman*.¹⁰³⁹ Η προσέγγιση του *Ερωτόκριτου* αποτελεί απεικόνιση της ιστορίας των νεοελληνικών αντιλήψεων περί γλώσσας και αισθητικής της. Τα αξιώματα του λογοτεχνικού κειμένου ανιχνεύονται ήδη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, στον Καισάριο Δαπόντε με τα στιχουργήματά του να μαρτυρούν τη μεγάλη διάδοση του «Ρωτόκριτου» και μάλιστα με αποδέκτες κατά βάση τις γυναίκες αναγνώστριες. Υπογραμμίζεται η σημασία της ανάγνωσης του κρητικού ποιήματος προς τέρψη (*Vergnügen*), όπως γινόταν αντιληπτό και στην Παιδαγωγική του γερμανικού Διαφωτισμού. Ο Πολυζώης Λαμπανιζιώτης, ο Έλληνας εκδότης του «Ερωτόκριτου» κατέφυγε σε αυτή τη μεταφραστική επιλογή στα 1790 με σκοπό την παρουσίαση του διάσημου λογοτεχνικού ήρωα.

Από την άλλη, ο *Ερωτόκριτος*, ως έργο γραμμένο σε δημοτική ή δημώδη γλώσσα, ανήκε στο πλαίσιο του κλασικιστικού Διαφωτισμού στο πεδίο της «παραλογοτεχνίας». Ο Αδαμάντιος Κοραής προνοεί και μεταφέρει τον *Ερωτόκριτο* από το χώρο της λαϊκής λογοτεχνίας, στη σφαίρα της λογιосύνης ως αντικείμενο φιλολογικής και ιστορικής διερεύνησης. Ο *Ερωτόκριτος* αναγνωρίζεται ως σημαντική πηγή γλωσσικού υλικού για τα νέα ελληνικά, όπως ο Όμηρος για τα αρχαία.¹⁰⁴⁰ Στην ανέκδοτη «Γραμμική Γραμματική» του (τέλη 1790), στις σημειώσεις των «Ατάκτων» του, καθώς επίσης των «Προλεγομένων» του ο Κοραής θα δώσει παραδείγματα από τον *Ερωτόκριτο* ως ιστορικά τεκμήρια της Κοινής Γλώσσας, επισημαίνοντας την καθαρότερη διόρθωσή του ή αλλιώς τον «γλωσσικό καθαρό» (*Sprachpurismus*) του.¹⁰⁴¹

Ο Iken θα αναφερθεί στη *Λευκοθέα* του και στη περίπτωση του διδασκάλου Αθανάσιου Ψαλίδα, ο οποίος μαζί με τον ομοϊδεάτη του Ιωάννη Βηλαρά εκπροσωπούν τον «καθαρό, εκλαϊκευτικό Διαφωτισμό», ως απόδειξη της πολυφωνίας του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ήδη από το 1815, ο Ψαλίδας σε μία επιστολή γλωσσικού μανιφέστου προς

¹⁰³⁷ Για το θέμα αυτό βλ. σχετικά, Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, «'Ξένος ή δικός μας;' Η κριτική πρόσληψη του *Ερωτόκριτου* τον 19^ο αιώνα», *Ζητήματα ποιητική και πρόσληψης του *Ερωτόκριτου**, επιμ. Στέφανος Κακλαμάνης, Σητεία 2015, σ. 363-395.

¹⁰³⁸ Κατσιγιάννης, «'Ξένος ή δικός μας...', ό.π., σ. 363-395.

¹⁰³⁹ Wolfgang Beutin, Klaus Ehlert, et.al. *Ιστορία της Γερμανικής Λογοτεχνίας. Από τις αρχές της ως σήμερα*, μτφρ. επιμ., Κυριακή Χρυσομάλλη-Henrich – εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 276-279.

¹⁰⁴⁰ Αδαμαντίου Κοραή, *Αλληλογραφία*, 1799-1809, τ. 2, αρ. 315, ΟΜΕΔ., Αθήνα 1966, σ. 200.

¹⁰⁴¹ *Ερμής ό Λόγιος* (1.5.1811), 145-146· *Ερμής ό Λόγιος* (15.1.1811), 25-27.

τον Νεόφυτο Δούκα γράφει ότι τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας, όπως ο *Ερωτόκριτος*, είναι η σημαντικότερη απόδειξη της ανωτερότητας της φυσικής γλώσσας έναντι της τεχνητής καθαρεύουσας. Ο ίδιος προτείνει ένα εκδοτικό πρόγραμμα, σύμφωνα με το οποίο ο *Ερωτόκριτος* θα μεταγραφόταν στο απλό ορθογραφικό σύστημα, που ευαγγελίζονταν οι Ηπειρώτες λόγιοι.

Ο *Ερωτόκριτος* προωθείται ως εργαλείο κατασκευής ενός εθνικού πολιτισμικού οικοδομήματος. Η εθnicoποίηση του κρητικού ποιήματος και η κανονιστική διαμόρφωσή του στο χώρο της νεοελληνικής λογοτεχνίας ισχυροποιούνται από τις απαρχές των χρόνων μέσα από την έκφανση του γερμανικού φιλελληνισμού. Ο Γερμανός ελληνοιστής Carl Jakob Ludwig Iken¹⁰⁴² συνεργάστηκε το 1822 δι' αλληλογραφίας με Έλληνες φοιτητές του εξωτερικού (Στέφανο Κανέλλο, Αθανάσιο Βογορίδη, Νικόλαο Πίκκολο). Κοινός τόπος των πνευματικών διεργασιών ήταν η μελέτη του *Ερωτόκριτου*, την οποία συμπεριέλαβε στα περιεχόμενα του πρώτου τόμου της *Λευκοθέας* (1825) με πληθώρα υπομνημάτων.¹⁰⁴³ Το κρητικό ποίημα χαρακτηρίζεται ως *εθνικό* (nationalgedicht) από τον γερμανό φιλέλληνα.¹⁰⁴⁴ Η «Λευκοθέα» δίνει το έναυσμα για την ύπαρξη της γερμανικής φιλελληνικής λογοισύνης στον απόηχο της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού (γύρω στα 1840) και της στροφής του ενδιαφέροντός της για σχετικές μελέτες. Η σχέση του κρητικού ποιήματος με τη γερμανική γραμματεία τίθεται σε ένα πλαίσιο εθνικιστικής ερμηνευτικής, με σκοπό τη φιλολογική και γραμματολογική αποκατάστασή του, το οποίο εκτυλίσσεται στην αρχαία Αθήνα σε μία ιδεατή αποτύπωσή της. Καταλήγοντας, ο *Ερωτόκριτος* απαντάται σε μία εποχή των όψιμων χρόνων του νεοελληνικού Διαφωτισμού, όταν η πόλη της Αθήνας ανασυγκροτείται και αποζητά την εθνική της λογοτεχνία, προκειμένου να εισέλθει σε πολιτισμική ευταξία μέσα από ένα λαοφιλές ποίημα με ιδανικά ιδεότυπα χαρακτηριστικά.

Παρά την καχυποψία του Κοραή για την ανάμιξη των Γερμανών στα ελληνικά ζητήματα, η στενή σχέση του με τον Friedrich Thiersch¹⁰⁴⁵ ήταν ένα γεγονός που επιβεβαιωνόταν από τον Iken. Ο τελευταίος διατηρούσε μάλιστα προσωπική σχέση εφόσον

¹⁰⁴² Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά, Λίλια Διαμαντοπούλου, «Ο Φιλέλληνας Carl Jakob Iken (1789-1841) και ο ρόλος του στις Νεοελληνικές Σπουδές». Πρακτικά πέμπτου συνεδρίου της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών. *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, 2015, σ. 359-375. Λίλια Διαμαντοπούλου – Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, *Λευκοθέα Αναδυόμενη. Για μία φιλολογική έκδοση της Λευκοθέας του Carl Iken (1825)*. Δήμος Νικολάου Σκούφα – Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Διεθνές Συνέδριο στα πλαίσια των εκδηλώσεων ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΑ 2013. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 έως σήμερα. Άρτα, υπό έκδοση τα Πρακτικά.

¹⁰⁴³ Carl Jakob Iken, *Leukothea. Eine Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenlands*, τ. Α', Λειψία 1825, σ. 164-182.

¹⁰⁴⁴ Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, «Έένος ή δικός μας;» *Η κριτική πρόσληψη του Ερωτόκριτου τον 19ο αιώνα». Ζητήματα ποιητικής και πρόσληψης του Ερωτόκριτου*, επιμ. Στέφανος Κακλαμιάνης, Σητεία 2015, σ. 382.

¹⁰⁴⁵ Μαρία Α. Στασινοπούλου, «Επιστολές Κοραή προς Thiersch», *Ο Ερανοστής* 19 Αθήνα (1993), 193-205.

λάμβανε βιβλία από τον Κοραή για συμπλήρωση των μελετών του. Μία σειρά επιστολών του Κοραή προς τον Iken, χρονολογημένη στις 30.8.1819, αποδεικνύει την επιδίωξη της επαφής του Γερμανού λόγιου με Έλληνες λόγιους της εποχής του Διαφωτισμού, όπως στην περίπτωση του Θεόκλητου Φαρμακίδη στη Βιέννη. Η επαφή του Iken με τον Στέφανο Κανέλλο ήταν επίσης μέσω συστάσεων του Friedrich Thiersch¹⁰⁴⁶ και μάλιστα επιστολές του Έλληνα λόγιου βρήκαν τη θέση τους στη *Λευκοθέα*. Από τον Thiersch επιζητούσε μάλιστα ο Iken, το 1818, πληροφορίες για τα ελληνικά θέματα με έμφαση στην ενασχόλησή του με τη νεοελληνική λογοτεχνία. Ο Κανέλλος στο μεταξύ ήταν ο διαμεσολαβητής για την επιχείρηση της οικονομικής στήριξης των Ελλήνων με πρωτοβουλία της φιλελληνικής εταιρείας του Iken στη Βρέμη, διατηρώντας πλέον στις αρχές του 1821 στενότερη επαφή με τον Thiersch μέσω γραμμάτων.

Η έκδοση των πρωτότυπων επιστολών του Κανέλλου υπήρξε βασικό μέλημα του Iken, το οποίο όμως για λόγους υγείας αναγκάστηκε να το αναθέσει στον Thiersch. Φέρεται πως τελικά δεν απέδωσε το σχέδιο του Iken.

Συμπερασματικά, η έκδοση της *Λευκοθέας* υπήρξε σημαντική για το ελληνικό πνευματικό γίνεσθαι της εποχής και την πρόσληψή της από την ελληνική λογιοσύνη της διασποράς και την ευρωπαϊκή διανόηση. Το γερμανικό κείμενο περιλάμβανε, ως τεκμήρια γράμματα των οπαδών του Κοραή για την ανάδειξη της ιστορικότητάς τους, με αρωγούς το δίκτυο σχέσεων μεταξύ των κοραϊκών φοιτητών σε Βιέννη και Γερμανία και των Γερμανών φιλελλήνων λογίων.

Κλείνοντας, δεν πρέπει να παραλείψουμε να αναφερθούμε στην κριτική του Johann Wolfgang von Goethe δημοσιευμένη στο περιοδικό «*Kunst und Alterthum* 6», 2, 1828, σελ. 342 και σελ. 413: *Λευκοθέα του Dr. Karl Iken*, Λειψία 1827 [1825]. 2 τόμοι. Η βασική του πεποίθηση για το έργο αυτό ήταν η χρησιμότητά του για όποιον θέλει να ασχοληθεί με τα ελληνικά ζητήματα. Η διδακτική αξία του κρίνεται τεράστια, καθώς μεταφράζονται επιστολές από τα νέα ελληνικά στα γερμανικά. Σε όλα αυτά έρχεται να προστεθεί ένας κατάλογος νεοελλήνων συγγραφέων του κινήματος του Διαφωτισμού με προσωπικά δεδομένα. Η φιλελληνία του Iken δεν μπορεί παρά να αποτελέσει ένδειξη υπαρκτών στενών ελληνογερμανικών δεσμών.

¹⁰⁴⁶ Λ. Διαμαντοπούλου-Αλ. Κατσιγιάννης, «Λευκοθέα αναδυόμενη», ό.π., σ. 651, 664-667, 681.

3. Η ελληνική παιδεία κατά τον Friedrich Thiersch (1784-1860)

Ο Friedrich Wilhelm Thiersch γεννήθηκε στις 17 Ιουνίου 1784 στο Kirchscheidungen, κοντά στο Freiburg της Γερμανίας και ολοκλήρωσε τις σπουδές του στο τομέα της Θεολογίας στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας (1807). Εργάστηκε για πρώτη φορά ως δάσκαλος στο Γυμνάσιο του Göttingen. Μόλις ένα χρόνο μετά, κυκλοφόρησε το σύγγραμμα υφηγεσίας του με θέμα το *Συμπόσιο του Πλάτωνα (Specimen editionis Symposii Platonis¹⁰⁴⁷)* και την ίδια περίοδο παρέδιδε διαλέξεις με θέμα τον Πλάτωνα στο Πανεπιστήμιο του Göttingen.¹⁰⁴⁸ Ακόμη, διετέλεσε καθηγητής σε Γυμνάσιο και Λύκειο του Μονάχου (1809) και ίδρυσε το θεσμό «Σεμινάρια για Φιλολόγους» (Philologische Seminar) προς επιμόρφωση των διδασκάλων. Ήδη από το 1812, εξέδωσε την *Ελληνική Γραμματική¹⁰⁴⁹* του (Griechische Grammatik) για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Η βασική στοχοθεσία των σκοπών του Γυμνασίου ήταν για τον γερμανό λόγιο η ανθρωπιστική μόρφωση (humanistischen Bildung). Το 1814, έγινε μέλος της «Ακαδημίας των Επιστημών» (Akademie der Wssenschaften) και ανέλαβε χρέη διπλωματίας. Από το 1826 παρέδιδε μαθήματα Ρητορικής (Beredsamkeit) και Αρχαίας Γραμματείας (Alte Literatur), ως Καθηγητής του Πανεπιστημίου (Professor) του Μονάχου.

Θα πρέπει βέβαια να συνεκτιμηθεί και η ιδιαίτερη ενασχόλησή του με την εσωτερική πολιτική και εκπαιδευτική κατάσταση της Ελλάδας στα χρόνια της οθωνικής περιόδου. Με ιδιαίτερες προσπάθειές του προτάθηκε ο δευτερότοκος γιος του Βασιλιά Λουδοβίκου της Βαυαρίας, ο πρίγκιπας Όθων, για την ανάληψη της διακυβέρνησης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Ο επικεφαλής της Αντιβασιλείας κόμης Armansperg ζήτησε από τον Γερμανό ελληνιστή Fr. Thiersch την υποβολή προτάσεων για την αναδιοργάνωση της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Ο τελευταίος συνέταξε και θα υπέβαλε στην Αντιβασιλεία ένα αναλυτικό υπόμνημα (με χρονολογία, 20 Οκτ. 1832), το οποίο ανέλυσε διεξοδικότερα στο έργο του «De l'état actuel de la Grece¹⁰⁵⁰» (*Το γίνεσθαι στην επικαιρότητα των ελληνικών πραγμάτων*, 1833).

¹⁰⁴⁷ Ο πλήρης τίτλος: Friedrich Wilhelm Thiersch, *Specimen editionis Symposii Platonis inest et quaestio qua Alcaeo carmen vindicatur, quod vulgo Theocriti putaverunt* dissertatio quam ... pro facultate legendi ... defendet avctor Fridericus Thiersch ... Göttingae: Dieterich, 1808.

¹⁰⁴⁸ Για τη ζωή και το έργο του γερμανού λόγιου, βλ. ενδεικτικά, Friedrich Wilhelm Thiersch, «Nachlass von Friedrich Thiersch (1784-1860)», *Thierschiana I*. Μόναχο 1970·πβ. ADB, τ. 38, σ.7-17 (Άρθρο του A. Baumeister)· Hans-Martin Kirchner, *Friedrich Thiersch. Seine geistige Welt und seine kulturpolitischen Bestrebungen* Μόναχο 1955, 2 τόμοι (διατριβή)· Hans Loewe, *Friedrich Thiersch. Ein Humanistenleben*, Μόναχο Βερολίνο 1925· Heinrich Wilhelm Josias, *Friedrich Thierschs Leben*. 2 τόμοι, Λειψία Χαϊδελβέργη 1866· Hubert Vogel, *Friedrich und Amalie von Thiersch. Eine Bildungsbürgerfamilie in München*, Μόναχο 1984.

¹⁰⁴⁹ Friedrich Wilhelm Thiersch, *Griechische Grammatik des gemeinen und Homerischen Dialects zum Gebrauch für Schulen*. Leipzig: Fleischer 1812.

¹⁰⁵⁰ Fri. Thiersch, *De l'état actuel de la Grèce et des moyens d'arriver à sa restauration*, Leipzig: Brockhaus, 1833.

Η ανάμειξη του κλασικού φιλολόγου, παιδαγωγού και εμπνευστή του φιλελληνισμού Thiersch με τα θέματα της νεοελληνικής παιδείας και της εκπαίδευσης συνέβαλε σημαντικά στη διαμόρφωσή τους.¹⁰⁵¹ Σε ανοιχτή συγκέντρωση των μελών της «Ακαδημίας Επιστημών» του Μονάχου, στις 28 Μαρτίου του 1828, για την 69^η επέτειο δημιουργίας της θα εκφωνήσει ο ίδιος λόγο με θέμα τη νεοελληνική ποίηση με έμφαση στη ποιητική σχέση της με την αρχαία ελληνική. Η ομιλία του ξεκινά ως εξής:

«Εάν θέλουμε να αναφερθούμε σε ένα γεγονός [...] από τον χώρο της επιστήμης και της διανοήσης [...], ο οποίος εδώ και μία επταετία έχει καθοριστεί από τις επιγραφές φημισμένων ηρώων σε μάχες για την ύπαρξή του, και έλκει την προσοχή περισσότερο από κάθε άλλο (λαό) του χριστιανικού κόσμου, στον οποίο βρέθηκε να συμμετέχει ενεργά, [...] εκφράζουμε την επιθυμία να συνδέσουμε σε κάθε κοσμοϊστορικό δεδομένο τις παρατηρήσεις μας, οι οποίες αφορούν άμεσα τον επιστημονικό μας σύλλογο συμβάλλοντας μέσα από την απάντηση στο ερώτημα, σε ποιο βαθμό μπορούμε να προσδοκούμε την καθολική ελπίδα και την σε βάθος πραγματικότητα των περασμένων και προηγηθέντων καταστροφών, την ανέλπιστη επιτυχία, όπως μέσα από το παράδειγμα της επανεμφάνισης των Ελλήνων στη σκηνή των λαών της Ευρώπης για το μεγάλο ζήτημα της παιδείας και των επιστημών. Επιπρόσθετα, θα πρέπει να παρατηρηθεί η είσοδος ενός νέου διαφορετικού έθνους στο σύλλογο, ενός Έθνους με τη δική του γλώσσα, τα έθιμά του και την δική του μορφή χριστιανικού πολιτισμού, που αναγνωρίστηκε μαζικά από τους εχθρούς του λόγω της πνευματικής υπεροχής και των επινοημάτων του, σε μία χώρα γεμάτη από ελλιπή μέσα και δρόμους με αστικά και πολιτικά γεγονότα, όχι μόνο για την ευημερία, τη κινητικότητα και την διαβίωσή του σε σχέση με άλλους λαούς, αλλά και για το σύνολο της πολιτιστικής κληρονομιάς του ως δεδομένο, λόγω των προσπαθειών με τις οποίες διασφαλίζεται η υπόθεση της παιδείας και προωθείται σε μεγάλο βαθμό. Ωστόσο, αυτή η άκρως απαραίτητη για την φύση των πραγμάτων δημιουργική προσδοκία μίας μεγάλης νίκης ενισχύεται εδώ ακόμη περισσότερο, όπου ο εισβάλλων λαός με τη νεανική ισχύ του σε συμφωνία με την Ευρώπη διαμένει στην γενέτειρα πατρίδα των επιστημών και της τέχνης και καθώς φαίνεται από τη διάσημη κληρονομιά του, η οποία αποκτήθηκε από τους ήρωές του και προφυλάχθηκε δυναμικά στο πέρασμα των αιώνων και ξεχωρίζει μέσα από τις επιγραφές της αναλλοίωτης δόξας, αφού ξεπέρασε με τη λάμψη της τις άλλες πόλεις και συναλλάχθηκε με τα στρατεύματα της Αθήνας και της Σπάρτης και τους απογόνους της σε συνθήκες φρικτής υποταγής από τους βαρβάρους».¹⁰⁵²

¹⁰⁵¹ [Wilhelm Friedrich Thiersch] *Ueber die neugriechische Poesie besonders über ihr rhythmisches und dichterisches Verhältnis zur altgriechischen von Friedrich Thiersch. München in der literarisch-artistischen Anstalt der J. G. Cotta'schen Buchhandlung. 1828. Reprint Verlag Dion. Karavias Athen MCMCI. Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 246. Vorgelesen in einer öffentlichen Sitzung der Akademie der Wissenschaften zu München am 28. März 1828 zur Feier ihres 69sten Stiftungstages*, σ. 3-4·πβ. Ελένη Τσιτσώνη-Κοντιάδη, «Η συμβολή του Friedrich Thiersch στη διαμόρφωση της ελληνικής παιδείας» στο: *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία*, (1995), 145-152. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, ΟΜΕΔ, Αθήνα·Χρ. Αθανασίου, «Η Ιστορία της Αντιβασιλείας του Friedrich von Thiersch», Πρακτικά του Ι' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 99-108· του ίδιου «Die politische und bildungspolitische Situation in Griechenland im Spiegel der Korrespondenz K.D. Schinas mit Fr. v. Thiersch (1831-1857)», *Balkan Studies*, τ. 312, (1990), 307-320·Karl Dickopf, «Georg Ludwig von Maurer und seine juristische Tätigkeit in Griechenland», *Das Ottonische Griechenland. Aspekte der Staatswerdung*, Αθήνα 2002, σ. 143-152·Heinrich Scholler, «Bildung und Gesetz als Konkurrierende Grundlagen der Modernisierung Griechenlands – Zum Ideenkonflikt bei der Neugründung des griechischen Staates», Alexander Papageorgiou-Venetas, *Das Ottonische Griechenland. Aspekte der Staatswerdung*, Αθήνα 2002, σ. 163-178·πβ. Themistokles Paroussis, «Griechisch-Deutsche Beziehungen in König Ottos Regentschaft» Πρακτικά του διεθνούς Συνεδρίου *Meilensteine Deutsch-Griechischer Beziehungen*, σ. 363-371, ιδ., σ. 368-371.

¹⁰⁵² Thiersch, *Ueber die neugriechische Poesie* ό.π., σ. 3-4·[Η μετάφραση δική μου].

Ο Thiersch στράφηκε κατά βάση στη μέση και ανώτερη παιδεία και εμφανίζεται ως υπέρμαχος της αρχαιοελληνικής παράδοσης, γνώστης της ελληνικής γλώσσας και της ορθοδοξίας. Στη «Μικρά Γραμματική εις χρήσιν των αρχαρίων»¹⁰⁵³, εξυμνείται στον πρόλογο από τον Εμμανουήλ Φωτιάδη ο Thiersch και κοινοποιείται από τον μεταφραστή η ιδιαίτερη απήχηση της μεθόδου του σε κοινή ελληνική διάλεκτο στο εξωτερικό:

«Αλλά περί [...] του Σοφού Συγγραφέως μου, του κλεινού, λέγω, και πάντ' αρίστου Θηρσίου, του πρώτου Φιλέλληνοσ και ευεργετικού Πατρός απάσης της εν Μονάχω σπουδαζούσης Ελληνικής Νεολαίας, θέλω ομιλήση εις τον Πρόλογον, τον οποίον, ως είπον, δεν ηδυνήθην να τελειώσω διά την του χρόνου στενότητα. [...] επειδή η Γραμματική αυτή εκτός ότι εξεδόθη πεντάκις εις το πρότυπον μέχρι της σήμερον, μεταφράσθη προσέτι και εις των λοιπών εθνών της Ευρώπης τας Γλώσσας [...].»¹⁰⁵⁴

Οι πρώτες παιδαγωγικές σκέψεις που παρατίθενται στο εσώφυλλο από τον Έλληνα μεταφραστή απορρέουν από τον λόγο του Ισοκράτη Ευαγόρα «για τις επιδόσεις ορώμεν γιγνομένας και [...] τολμώντας αεί τι κινείν των μη καλώς εχόντων». Στη συνέχεια παρουσιάζει του August Hermann Niemeyer για την θεωρία του περί παιδαγωγικών αρχών (Πργρ. 188), όπου αναφέρεται ότι:

«Καθόλου δε η γνώσις του ετύμου και της ρίζης των λέξεων είναι καθ' υπερβολήν χρήσιμος και επωφελής εις την γενικωτέραν σπουδήν των γλωσσών. Δι' αυτής ημπορεί τις συχνάκις να κατοπτεύση και αυτά τα ενδόμυχα μιας γλώσσης και να κατανοήση μάλλον και μάλλον σαφέστερον την οδόν, την οποίαν περιπάτησε το ανθρώπινον πνεύμα αναπτυσσομένον και προσδιορίζοντας ιδέας του.»¹⁰⁵⁵
Αύγουστος Ερμάννος Νειμαυέρος. Παιδαγωγικά αρχαί. Σ. 188. Σημ β.»

Ο Thiersch ανέλαβε την διαπαιδαγώγηση των νεαρών Ελλήνων σπουδαστών στο μεγαλύτερο μέρος της ηλικίας του. Ανέπτυξε νέες μεθόδους διδασκαλίας, επιμελήθηκε πρότυπα προγράμματα σπουδών και συνέβαλε σε εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις τόσο στη σχολική, όσο και στην ανώτατη παιδεία. Εμπορούμενος από το πνεύμα της ανθρωπιστικής παιδείας πρότεινε και τα ανάλογα εκπαιδευτικά συστήματα. Έλαβε ενεργό δράση από την προεπαναστατική περίοδο του Ελληνισμού. Το 1812 έδωσε διάλεξη στη «Βαυαρική Ακαδημία των Επιστημών»¹⁰⁵⁶ με θέμα «Οι Νέοι Έλληνες», με κύρια επιδίωξη να στραφεί

¹⁰⁵³ [Wilhelm Friedrich Thiersch] *Ειρηναίου Θηρσίου Μικρά Γραμματική της κοινής ελληνικής διαλέκτου εις χρήσιν των αρχαρίων μεταφρασθείσα εκ της τρίτης και νεωτάτης του Γερμανικού εκδόσεως εις την καθ' ημάς συνήθη Διάλεκτον και μετά τινών μικρών προσθαφαιρέσεων εκδοθείσα παρά Εμμανουήλ Φωτιάδου του εκ Σερρών ω και ανατέθειται*, Μόναχο, 1836.

¹⁰⁵⁴ *Ειρηναίου Θηρσίου Μικρά Γραμματική της κοινής ελληνικής διαλέκτου...*, ό.π., σ. ζ.-η.

¹⁰⁵⁵ [Wilhelm Friedrich Thiersch] *Ειρηναίου Θηρσίου Μικρά Γραμματική της κοινής ελληνικής διαλέκτου...*, ό.π., χ.σ.

¹⁰⁵⁶ «[...] η εν Μυνχία της Βαυαρίας βασιλική Ακαδημία Επιστημών περιλαμβάνει τέσσερις τάξεις (εις Φιλοσόφους, εις φιλολόγους, εις Νομικούς και Ιατρούς). Οι καθηγητές ή προφέσορας των τάξεων είναι περίφημοι άνδρες της Γερμανίας, οι οποίοι έχουν ολοκληρωμένη μόρφωση όλων εις την των επίσκεψιν των τότε Γυμνάσιον, το Λύκειον, το Παντεπιστημόνιον (Universität) και το Σεμινάριον. Τα μαθήματα της σχολικής χρονιάς ξεκινούν από της πρώτης Νοεμβρίου, και παύουσι περί τα τέλη του Αυγούστου. Το πρόγραμμα διδασκαλίας περιλαμβάνει στο Γυμνάσιο βασικές αρχές μάθησης, εγκύκλια της φιλοσοφίας μαθήματα

το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων στη τύχη της Ελλάδας. Ο Thiersch αναφέρει συγκεκριμένα ότι:

«Schon vor fünfzehn Jahren [...] hat unsre Akademie zuerst von allen ihre Teilnahme jener überraschenden Erscheinung zugewendet, die jungen Schulen durch Zusprache und Sendungen literarischer Arbeiten aufgemuntert, ihre vorzüglichsten Lehrer in unsern Verband gezogen, ihre Tugend in diese wirthbare Stadt eingeladen. Sie wurde damals als die erste Wohlthäterin von Griechenland mit dankbarer Rührung begrüsst. Es sey erlaubt aus dem schon im Jahre 1813 gedruckten akademischen Voträge, welcher diesen Verkehr herbeyführte, den Schluss zu erwähnen, dessen Rechtfertigung durch die Zukunft eben dadurch zugleich mit den Hoffnungen verbürgt ist, die in ihm ausgesprochen sind

4. Die Neugriechen (eine akademische Vorlesung von dem Verfasser dieses Vortrages) gedruckt in Schelling's Allgemeiner Zeitschrift von Deutschen für Deutsche. Erster Bd. 1. Bis 4. Heft. München 1813. S. 550 ff.¹⁰⁵⁷».

[«Πριν από δεκαπέντε έτη η Ακαδημία μας έστρεψε πρώτη από όλους το ενδιαφέρον της για συμμετοχή σε κάθε μορφής ευφάνταστου φαινομένου, για να ενθαρρύνει την προσπάθεια δημιουργίας καινούργιων σχολείων και την αποστολή σε αυτά λογοτεχνικών εργασιών, με την συνδρομή των πιο εξαιρετών δασκάλων του συλλόγου μας, προσκεκλημένων σε αυτή την αξιόλογη πόλη για χάρη της αρετής τους. Τότε χαιρετίστηκε ως η πρώτη ευεργέτιδα της Ελλάδας με συγκινητική ευγνωμοσύνη. Αυτό το γεγονός το επέτρεψαν οι έντυποι ακαδημαϊκοί λόγοι από τα 1813, οι οποίοι τέθηκαν σε κυκλοφορία για να αναφέρουν στο τέλος και να δικαιολογήσουν μέσα στο χρόνο του μέλλοντος τις ελπίδες που το τρέφουν ως εγγύηση.⁴

«4. Οι Νεοέλληνες (μία ακαδημαϊκή διάλεξη από τον συγγραφέα αυτής της ομιλίας) τυπωμένη στο περιοδικό του Schelling *Allgemeiner Zeitschrift von Deutschen für Deutsche*, Τόμος Α', τεύχ. 1-4. Μόναχο 1813 σ. 550 κ.ε.»¹⁰⁵⁸.

Ο Thiersch απευθύνεται στην ακαδημαϊκή διάλεξή του με τα πιο εγκωμιαστικά λόγια στον ελληνικό λαό:

«[...] Die Griechen, ohne Regierung, ohne Schule, zerstreut, bedrückt, und nur an sich gewiesen durch eigne Kraft sich erhoben und durch Befreyung des Geistes ihr Wiedererscheinen auf der Bühne der Welt vorbereitet haben. Sie haben wieder eine gebildete Sprache und die Grundlagen einer neuen Literatur. Schulen sind gestiftet, erneut und mit fähigen Lehrern aus allen griechischen Provinzen besetzt. Unter ihren Gelehrten sind Männer von vorzüglichen Range, und ihre Werke geniessen des Beyfalls der Kenner. Überblickt man, was bisher gesagt wurde, so lässt sich die vollständige Wiedergeburt der Nation mit einer Gewissheit voraussagen, mit welcher man bey dem Anblick eines blühenden Staatfeldes annimmt, dass es von den gehofften Früchten tragen werde»¹⁰⁵⁹.

(Λογική, Ψυχολογία, Ηθική, Μεταφυσική, Πολιτική, Εθνογραφία, Γεωγραφία, Γενική Ιστορία, Μυθολογία, Ιστορία των παρ' Ελλήσι και Ρωμαίει τεχνών κι επιστημών) στο Λύκειο και στο Παντεπιστημόνιον», *Ερμής ο Λόγιος* 3, «ΕΙΔΗΣΙΣ», (1814), 54-55.

¹⁰⁵⁷ Iken, Ludwig: «Die Neugriechen» [με απόσπασμα από Θούριο του Ρήγα], *Zeitschwingen oder des deutschen Volkes fliegende Blätter* 83 (24.10.1818β), 329-331· Iken, Ludwig: «Die Neugriechen» [με απόσπασμα από τον Ρωσοαγγλόγλωστο], *Zeitschwingen oder des deutschen Volkes fliegende Blätter* 7, (23.1.1819), 25-26· Iken, Ludwig: «Die Neugriechen» [με επιστολή του Θεόκλητου Φαρμακίδη], *Zeitschwingen oder des deutschen Volkes fliegende Blätter* 82 (21.10.1818β), 325-326· Iken, Ludwig: «Die Neugriechen» [συνέχεια με αλβανικό επιθαλάμιο], *Zeitschwingen oder des deutschen Volkes fliegende Blätter* 16, (24.02.1819), 61-62.

¹⁰⁵⁸ Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά, [Wilhelm Friedrich Thiersch] *Thiersch, Fr. Ueber die neugriechische Poesie besonders über ihr rhythmisches und dichterisches Verhältnis zur altgriechischen von Friedrich Thiersch. München in der literarisch-artistischen Anstalt der J. G. Cotta'schen Buchhandlung. 1828. Reprint Verlag Dion. Karavias Athen MCMCI. Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 246. Vorgelesen in einer öffentlichen Sitzung der Akademie der Wissenschaften zu München am 28. März 1828 zur Feier ihres 69sten Stiftungstages*, σ. 8-9.

¹⁰⁵⁹ Fr. Thiersch, *Ueber die neugriechische Poesie 1828, ό.π., σ. 9.*

[«οι Έλληνες, οι οποίοι χωρίς κυβέρνηση, χωρίς εκπαίδευση, καταπιεσμένοι, ρημαγμένοι, βρήκαν τη δύναμη και σήκωσαν το δικό τους ανάστημα και κατάφεραν με την ελευθερία του πνεύματός τους να κάνουν την επανεμφάνισή τους στη παγκόσμια σκηνή. Απέκτησαν και πάλι μία λόγια γλώσσα και τις βάσεις για μία νέα γραμματεία. Τα σχολεία χτίζονται με δωρεές, ανακατασκευάζονται και στελεχώνονται με νέους και ικανούς διδασκάλους από όλες τις ελληνικές περιοχές. Ανάμεσα στους λογίους της εποχής υπάρχουν άνδρες με αξιόλογες προσωπικότητες και τα έργα τους απολαμβάνουν της αποδοχής των όσων τα γνωρίζουν. Όλα αυτά προαναγγέλλουν την πλήρη αναγέννηση του έθνους με κάθε βεβαιότητα, με την οποία κανείς μπορεί να αντιληφθεί την εικόνα ενός κρατιδίου σε ακμή, το οποίο καρποφορεί μέσα από την ελπίδα του»].

Σύμφωνα με μία ανώνυμη επιστολή προς τον Δανιήλ Φιλιππίδη, η οποία δημοσιεύεται στον *Ερμή Λόγιο* (Τ. Δ'-Ε', 1814-1815, Ι. σσ. 7-17) αναφέρεται το όνομα του περίφημου Ελληνιστή κυρίου «Ειρηναίου Θήρσιου» ως ενός από τους «πλέον πεπαιδευμένους, ελευθερίους και σοφούς άνδρας εις πάσαν επιστήμην και μάθησιν», που προσκλήθηκε «από τον φιλοσοφόντα αγαθό Βασιλέα της εν Μυνηχία (München) της Βαυαρίας βασιλικής Ακαδημίας των Επιστημών μίας από τας πρώτας της Ευρώπης σήμερα. Και ου το σεβαστόν όνομα πρέπει να καταγραφεί στη καρδιά εκάστου φιλογενούς Γραικού, για την φιλανθρωπία και την αγάπη που δείχνει προς τους Έλληνες»:

«Ο Ειρηναίος Θήρσιος, μέλος της Ακαδημίας των Επιστημών, Έφορος του φιλολογικού Σεμιναρίου, και προφέσσωρ της παλαιάς Γραμματείας εις το βασιλικόν Λύκειον, θεωρεί πως οι Γραικοί πρέπει να φανούν ευγνώμονες προς την Ακαδημία, η οποία εμνήσθη ιδιαίτερα των δύστυχων Γραικών, εφάνη ευγνώμων προς την μητέρα της εκείνην την του Πλάτωνος, η οποία έρριπεν όμμα συμπαθητικόν και ελευθέριον επί τους απογόνους του Ορφέως, του Ομήρου, του Θάλητος, του Πυθαγόρου, του Πλάτωνος, του Ιπποκράτους και των λοιπών εκείνων Φιλανθρώπων».¹⁰⁶⁰

Επίσης γίνεται λόγος για την έκδοση αντιτύπων των «Πρακτικών των εν Μυνηχία φιλολόγων, βασιλική αξιώσει εκδοθέντα υπό Ειρηναίου Θηρσίου (1812), διωρισμένων διά την εν Χίω βιβλιοθήκην ως Δώρο του Ειρηναίου Θήρσιου εις την δημόσιον της Χίου βιβλιοθήκην προς τον σοφό εκδότη κ. Άνθιμο Γαζή του Λόγιου Ερμού. (München, den ersten Juny, im ersten Jahre nach der Befreyung von Deutschland)»¹⁰⁶¹.

Ο πρώτος τόμος διαιρείται σε τέσσερα τμήματα και περιλαμβάνει τις ακόλουθες εκδόσεις: α. *Ειρηναίου Θήρσιου Διάλεξις περί του τύπου των παρά Ομήρω ρημάτων και του σχηματισμού των χρόνων και των εγκλίσεων αυτών* (μέρος πρώτον, σελ. 1-24), β. *Λουδοβίκου Δοιδηρχεινίου παρατηρήσεις κριτικά εις τον του Σοφοκλέους εν Κολωνώ Οιδίποδα*, σελ. 27-70, γ. *Φραγκίσκου Ξαυ. Βερφερίου παρατηρήσεις κριτικά εις τον του Σοφοκλέους εν Κολωνώ Οιδίποδα*, σελ. 73-118.

Το δεύτερο τμήμα περιέχει: α. *Ειρηναίου Ιακωβσίου παρατηρήσεις κριτικά εις την Ελληνικήν Ανθολογίαν μέρος α. σελ. 121-172*. β. *Ειρηναίου Θήρσιου διάλεξις περί του τύπου*

¹⁰⁶⁰ *Ερμής Λόγιος*, Δ'-Ε', (1814-1815), Ι. ΕΕΛΙΑ (1989), 11.

¹⁰⁶¹ *Ερμής Λόγιος*, (1814-1815), 12.

των παρ' Ομήρω ρημάτων κ.τ.λ. μέρος β' μετά Επίμετρου σελ. 175-224. γ. Φραγκίσκου Ξαν. Βερφέριου παρατηρήσεις κριτικά και γραμματικά εις Ηρόδοτον μέρος β' σελ. 227-275.

Το τρίτο τμήμα αποτελείται από τα έργα: α. *Ειρηναίου Ιακωβσίου. Παρατηρήσεις κριτικά εις την Ελληνικήν Ανθολογίαν, μέρος β'*, β. *Περί των Βικτωριανών διαφορών αναγνώσεων και εξηγήσεων, κειμένων εντέ τω κειμένω και τοις περιθωρίοις του πρωτοτύπου εις Όμηρον, Ησίοδον, Πίνδαρον, Τραγικούς, και Αριστοφάνην και άλλα τινά σελ. 307-418*, γ. *Ανθολογία επιγραμμάτων Ελληνικών υπό του Ειρηναίου Ιακωβσίου, και Ειρηναίου Θήρσιου ποιηθέντα.*

Το τέταρτο τμήμα περιέχει τα συγγράμματα: α. *Ειρηναίου Θήρσιου το τρίτον και τελευταίον μέρος του περί των παρ' Ομήρω ρημάτων τύπου, κ.τ.λ.* β. *Του αυτού διάλεξις κατά της του Ερμάννου διαλέξεως περί των παρ' Ομήρω λέξεων, κ.τ.λ.* γ. *Φραγκίσκου Ξαν. Βερφέριου αναγνώσεις εις τας του Ουιδίου Ηρωίδας.* δ. *Τους Πίνακας. Ελληνικόν, Λατινικόν, και τον των διορθωθέντων ή κριθέντων Συγγραφέων καταλόγου*¹⁰⁶².

Τα πρακτικά αυτά διακρίνονται για την πολυμάθειά τους, είναι άξια ανάγνωσης και κατάλληλα κι επωφελή για όσους καταπιάνονται με την σπουδή της ελληνικής φιλολογίας. Ο Γερμανός ελληνιστής οδηγήθηκε στην έκδοση του έργου «Ελληνική Γραμματική της Κοινής και Ομηρικής διαλέκτου, προς χρήσιν των Σχολείων υπό Ειρηναίου Θήρσιου, προφέσσορος της παλαιάς Γραμματείας εις το βασιλικόν Λύκειον, και εφόρου του εν Μυνηχία φιλολογικού Σεμιναρίου, σελ. 333. Και η επιτομή αυτής της κοινήν μόνον διαλέκτου προς χρήσιν των αρχαρίων 1812, σελ. 144¹⁰⁶³».

Κατά την παραμονή του στην Ελλάδα ο Thiersch γνωρίζεται με τον Αδαμάντιο Κοραή ενώ επιστολές τους που φυλλάσσονται στο τμήμα χειρογράφων της Κρατικής Βαυαρικής Βιβλιοθήκης του Μονάχου τεκμηριώνουν την αλληλογραφία την οποία ανέπτυξαν μεταξύ τους.¹⁰⁶⁴ Η αλληλογραφία του Thiersch περιλάμβανε κι άλλους εκπροσώπους της νεοελληνικής λογιόσυνης, όπως τον Άνθιμο Γαζή,¹⁰⁶⁵ τον Κωνσταντίνο Κούμα, τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή και τον Στέφανο Κουμανούδη, μαθητή του Thiersch στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου (1836-1840), για τους οποίους έτρεφε ευγνωμοσύνη, σεβασμό και θαυμασμό. Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς σε επιστολή του με ημερομηνία 8 Μαΐου

¹⁰⁶² *Ερμής Λόγιος*, (1814-1815), 12-13.

¹⁰⁶³ Friedrich Wilhelm Thiersch, *Griechische Grammatik des gemeinen und homerischen Dialekts zum Gebrauch für Schulen, von Dr. Friedrich Thiersch, Professor der alten Litteratur am Königl. Lycaum und Vorsteher des philologischen Seminars zu München, 1812, Leipzig bey Gerhard Fleischer der Jüng.* *Ερμής ο Λόγιος*, τ. Δ'-Ε' (1814-1815), 1814, «I, Φιλολογία. Επιστολή προς Δανιήλ τον Φιλιππίδην», σ. 7-17 ιδ., σ. 12-13.

¹⁰⁶⁴ Βλ. σχετικά, Μαρία Στασινοπούλου, «Επιστολές Κοραή προς Thiersch», *Ο Εραμιστής* 19, Αθήνα (1993), 193-205.

¹⁰⁶⁵ Π. Ενεπεκίδης, «Ανέκδοτοι επιστολαί Άνθιμου Γαζή και Κωνσταντίνου Κούμα προς τον Friedrich Thiersch, *Θεσσαλικά Χρονικά* 7-8 (1959), 337-354.

1833 (αρχείο Thiersch) τον αποκαλεί «συμπολίτη». Συγκινείται από το ενδιαφέρον του Thiersch για τα ελληνικά εκπαιδευτικά πράγματα και την συνεισφορά του στην εύρυθμη λειτουργία των παιδευτικών καταστημάτων. Η εκλειπόμενη αναγέννηση της Ελλάδας με ειρηνικό τρόπο και η εξάπλωση της παιδείας στους νεοέλληνες καθρεφτίζεται μέσα από την πλούσια αλληλογραφία του με διαπρεπείς Έλληνες αλλά και με ανώνυμους νεαρούς μαθητές και φοιτητές, αν και υπήρξε εν τέλει ανέκδοτη.¹⁰⁶⁶

Η ανάπτυξη της ελληνικής παιδείας ήταν βαθιά επιθυμία του γερμανού ελληνιστή. Η ενασχόλησή του με την εκπαίδευση των νέων Ελλήνων αναδεικνύεται μέσα από τρία μεγάλα σημαντικά γεγονότα στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης.

Ο Friedrich Thiersch¹⁰⁶⁷ υπήρξε εμπνευστής του γερμανικού φιλελληνισμού υπέρ του απελευθερωτικού Αγώνα των Ελλήνων και άσκησε ενεργό ρόλο στα πολιτικά δρώμενα της εποχής. Ως κλασικός φιλόλογος όμως και σημαντικός παιδαγωγός, με θητεία σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης στη Γερμανία, δεν μπορούσε παρά να ασχοληθεί με τα προβλήματα της παιδείας και της εκπαίδευσης και στην Ελλάδα. Η αρχαία και νέα ελληνική παιδεία του και η πίστη του στην ορθοδοξία τού επέτρεψαν να διδάξει και έλληνες σπουδαστές. Όπως είναι γνωστό, στην πατρίδα του ανέπτυξε νέες μεθόδους διδασκαλίας, επεξεργάστηκε πρότυπα προγράμματα σπουδών και συνέβαλε σε εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις έως και την ανώτατη βαθμίδα. Οι προτάσεις του για τα εκπαιδευτικά συστήματα είχαν βάση στην ανθρωπιστική του παιδεία.

Το 1815 ο Thiersch ίδρυσε σχολείο στο Μόναχο, για να εκπαιδεύονται οι Έλληνες μαθητές. Το «Αθήναιον» (Athenäum) δημιουργήθηκε με δικές του δαπάνες και στεγάστηκε αρχικά στο σπίτι του. Τον Απρίλιο του ίδιου έτους δημοσίευσε σε νέα ελληνική μετάφραση την «Ανακήρυξιν εις τους Έλληνας», στην οποία αναγγέλλει την ίδρυση του *Αθήναιου* και τους σκοπούς του. Το εκπαιδευτικό ίδρυμα θέτει ως μοναδική προϋπόθεση φοίτησης την ικανότητα των μαθητών να γράφουν και να διαβάζουν στη μητρική τους γλώσσα. Διδάσκονται τα αρχαία ελληνικά, τα λατινικά, ξένες γλώσσες και άλλα μαθήματα. Ο βασικός σκοπός εκπαίδευσης είναι να επιστρέψει η ελληνική νεολαία στη πατρίδα της με όσο το δυνατόν περισσότερα εφόδια εκπαίδευσης.

Κατά την περίοδο διαμονής του Thiersch στην Ελλάδα (1831-1837), με αφορμή την επίσκεψη αρχαιοτήτων της χώρας, ανέπτυξε ιδιαίτερη φιλελληνική δράση. Έφτασε προσκομίζοντας επιστολή του Βασιλιά Λουδοβίκου προς τον Κυβερνήτη Καποδίστρια με προφανή σκοπό να επισκεφθεί τα αρχαία μνημεία, αν και το ταξίδι του στην Ελλάδα είχε

¹⁰⁶⁶ Μαρία Στασινοπούλου, «Επιστολές Κοραή προς Thiersch», ό.π., (1993) 193-205.

¹⁰⁶⁷ Ελένη Κοντιάδη – Τσιτσώνη, «Η συμβολή του Friedrich Thiersch στη διαμόρφωση της ελληνικής παιδείας», σ. 145 – 147, 152. Στα πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία*, Αθήνα 1995.

πάρει και πολιτικό χαρακτήρα. Καθοδηγούμενος από τα φιλελληνικά αισθήματά του ο Thiersch αντάλλαξε συχνή αλληλογραφία με τον Καποδίστρια, από την οποία προκύπτει η καλή σχέση του πρώτου με τον Κυβερνήτη της Ελλάδος. Μέσα από την επιστολή της 11/23ης Σεπτεμβρίου του Thiersch προς τον Καποδίστρια πληροφορούμαστε και για έναν κατάλογο βιβλίων (τον οποίο παραθέτουμε παρακάτω), τα οποία, μετά από αίτημα του Κυβερνήτη, ιδιοκτήτες βιβλιοπωλείων από τη Γερμανία απέστειλαν με τη βοήθεια του Thiersch στη Βιβλιοθήκη της Αίγινας, για το «Κεντρικόν Σχολείον», που είχε ιδρύσει εκεί ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας.

Ο Thiersch ζήτησε και την άδεια να κάνει επισκέψεις σε αρχαιολογικούς χώρους και να προβεί σε ανασκαφές. Ο Καποδίστριας έδωσε την άδεια με επιστολή του από 22 Σεπτεμβρίου 1831, με φιλοφρονήσεις προς τον Γερμανό καθηγητή, όσο και προς τον φιλέλληνα Βασιλέα της Βαυαρίας Λουδοβίκο για ανασκαφές, με την προϋπόθεση να συνεργαστεί ο Γερμανός λόγιος με τον Α. Μουστοξύδη, Γενικό Γραμματέα της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως.

Ο ίδιος σε μια ανέκδοτη επιστολή του προς τον Κων. Ασώπιο¹⁰⁶⁸ γραμμένη στα ελληνικά αναφέρεται στην εκπαιδευτική δραστηριότητά του. Λόγω των πολιτικών πεποιθήσεών του περί ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού και του συνταγματικού πολιτεύματος δεν συμβαδίζει απόλυτα με την εκπαιδευτική πολιτική δράση της Αντιβασιλείας και επομένως δεν γίνεται μέλος αυτής. Η Επιτροπή των Βαυαρών θα απευθυνθεί στον Thiersch, για να δεχτεί τις προτάσεις του για τη διαμόρφωση των σχολικών πραγμάτων στην Ελλάδα. Την κατάσταση της παιδείας στην Ελλάδα σκιαγραφούν ο Βαυαρός συγγραφέας Ludwid Steub (1812-1888), ο γραμματέας του Argmansberg και υπεύθυνος για την παιδεία. Αναφέρεται στο ζήτημα των σχολικών βιβλίων (ούτε ένα αλφαβητάρι) και στο θέμα αναζήτησης δασκάλων λόγω της πενιχρής αμοιβής τους. Ο Thiersch θα συνδράμει με τη βοήθεια του Έλληνα λόγιου Γεωργίου Γενναδίου στο θέμα των σχολικών βιβλίων. Ο Γεννάδιος θα αναφερθεί στην έλλειψη διδακτικών βιβλίων, όπως των αρχαίων ελληνικών, καθώς επίσης στην ακαταλληλότητα των διδασκόντων και την απαραίτητη αξιολόγησή τους πριν από την άσκηση των διδακτικών καθηκόντων τους.

Συγκεφαλαιώνοντας, διερευνήθηκαν σε αυτή την ενότητα σημαντικές μορφές εκδήλωσης του γερμανικού φιλελληνισμού στον τομέα της νεοελληνικής παιδείας ο οποίος εξετάζεται σε τούτη τη διατριβή ως φιλολογικό και παιδαγωγικό ρεύμα. Η σχέση των Γερμανών φιλελλήνων με τις παιδαγωγικές αξίες του Διαφωτισμού παραμένει άρρηκτη. Αυτό γίνεται εμφανές μέσα από την ανάδειξη της συμβολής του Π. Καρολίδη στη

¹⁰⁶⁸ Ελένη Κοντιάδη, «Γερμανικές επιδράσεις στην ελληνική παιδεία», *Ο Ερασιστής* 15 (1978-79), 156, 164.

διαμόρφωση της ιδέας του γερμανικού φιλελληνισμού από όπου και θίγεται το ζήτημα της λογοτεχνικής διάστασής του και μάλιστα μέσα από αναφορές του σε ποιήματα και δράματα Γερμανών φιλελλήνων. Προκύπτει ακόμη στενή σχέση και συνάφεια των έργων της γερμανικής λογοτεχνικής γραμματείας με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και τη νεότερη ελληνική σκέψη. Ο φιλελληνισμός του Γερμανού εκπαιδευτικού Friedrich Thiersch αξιοποιείται ως ένα βασικό τεκμήριο αυτής.

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζεται ο γερμανικός φιλελληνισμός ως πνευματικό κίνημα με φιλολογική και παιδαγωγική διάσταση. Τόσο οι Έλληνες διαφωτιστές, όσο και οι Γερμανοί φιλέλληνες στρέφονταν στα ιδεώδη και στον στοχασμό του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Το ιδεολόγημα της *μετακένωσης* των φώτων του μεταφέρεται στο χώρο του γερμανικού πνεύματος και καταλήγει να διαμορφώνει τη παιδεία του γένους με απολήξεις στα χρόνια της πρώιμης οθωνικής περιόδου. Επιχειρώντας να χαρτογραφήσουμε από τα προηγούμενα κεφάλαια, μέσω της αναδίφησης των πηγών, τις σχέσεις παιδείας του γερμανικού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού προχωρήσαμε ένα βήμα παρακάτω, στην ανάδειξη του γερμανικού φιλελληνισμού ως προέκταση και μετεξέλιξη των ιδεών της διαφωτισμένης εποχής που προηγήθηκε. Τα όρια ανάμεσα στην διάσταση της φιλελληνίας και αυτά του «φιλογερμανισμού» αποδεικνύονται αρκετά στενά και απαιτούν, κατά την άποψή μας, μια νέα προσέγγιση της διαπολιτισμικής σύμπραξής τους στον χώρο των ιστορικών σπουδών.

Στο πλαίσιο του βαυαρικού φιλελληνισμού παρατηρείται η αναβίωση ενός προτύπου της αρχαίας ελληνικής πόλεως, το οποίο συνυπάρχει με την ιδέα του ανθρωπισμού και του κοσμοπολιτισμού. Ο καθηγητής Ιστορίας, Παύλος Καρολίδης, αναγνώρισε τη δυναμική του γερμανικού φιλελληνισμού για χάρη της επιτυχούς έκβασης του ελληνικού Αγώνα. Έκανε λόγο για ένα πνευματικό προϊόν στη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία. Ο φιλέλληνας ήταν ταυτόχρονα *φιλογενής* και κύριος συντελεστής στην καλλιέργεια της ελληνικής εκπαίδευσης. Η φιλανθρωπία ανάγεται σε μέγιστο παιδαγωγικό ιδεώδες. Η ποιητική όψη στη πρακτική εφαρμογή της εκπαιδευτικής πράξης μέσω του γερμανικού φιλελληνισμού μπορεί να ιδωθεί από το 1821. Γερμανοί φιλόλογοι και καθηγητές Πανεπιστημίου (Arndt, Wieland, Heinse, Hölderlin) έθρεψαν τα πρότυπα της κλασικής ελληνικής φιλολογίας ως προς την ιδέα της πραγματικής πατρίδας (Vaterland), της ελληνικής πόλεως (Heimat), του χριστιανισμού και του ορθολογισμού. Η ετερότητα ανάμεσα στον τρόπο αντίληψης των αρχαίων ελληνικών ιδανικών διαπνέεται από αυθεντική και καθαρή κρίση.

Ο γερμανικός φιλελληνισμός λαμβάνει ποιητική διάσταση μέσα από την εκπαιδευτική δράση καθηγητών ελληνικών γραμμάτων (Ασίου), ελληνοιστών ιεροκηρύκων, (J. Wülfer, H. G. Tschirner) και λόγιων (C. J. Iken). Ως φιλολογική και αισθητική κίνηση ο γερμανικός φιλελληνισμός εκδηλώθηκε και εκπροσωπήθηκε από διακεκριμένους γερμανούς φιλόλογους του Διαφωτισμού (Krug, Thiersch, Neander, Zeune, Jacobs, Tschirner, Iken). Η έννοια της φιλοπατρίας συνδέεται άρρηκτα με τη *φιλελληνία* των Γερμανών λογίων (August

von Kotzebue) και Έλλήνων διαφωτιστών στις Ακαδημίες του Βερολίνου και του Μονάχου (Ανθιμος Γαζής) που ενθάρρυναν την ιδέα της εθνικής αναγέννησης.

Η εξελικτική πορεία του γερμανικού φιλελληνισμού ως παιδαγωγικό κίνημα εκτείνεται από την προεπαναστατική περίοδο. Από λογοτεχνική και αισθητική άποψη μπορεί να ιδωθεί ως πνευματικό ρεύμα με στοιχεία ανθρωπισμού, αρχαιογνωσίας και θεολογίας. Η ελληνική τέχνη αναβιώνει στην αρχαιολογία του Winckelmann, στην αριστοτελική αισθητική του Lessing, στη συναισθηματική υπόσταση της θεολογίας και του ρεαλισμού του Schiller, στην ευριπίδεια Ιφιγένεια του Goethe, ως πνευματικές προϋποθέσεις του γερμανικού φιλελληνισμού. Τη λαϊκή όψη της φιλελληνικής κίνησης στο πνεύμα του γερμανικού Διαφωτισμού συγκεντρώνουν γερμανικά φύλλα της εποχής (*Mainzer Zeitung*, *Augsburger Allgemeine Zeitung*), στα οποία αρθρογραφούσαν συστηματικά Γερμανοί Ελληνιστές (Friedrich Thiersch) για τις ελληνικές υποθέσεις. Οι Γερμανοί φιλέλληνες, παράλληλα, δημοσίευαν ελληνικά ποιήματα (Wilhelm Müller) ως ένδειξη ανθρωπιστικής κίνησης και έτσι ανθίστανται στα αντιφιλελληνικά δημοσιεύματα γερμανικών εφημερίδων (*Österreichischer Beobachter*). Η περίοδος της αντιβασιλείας (1833-1843) ταυτίζεται με την κύρια δράση του βαυαρικού φιλελληνισμού. Οι φιλέλληνες ήταν Έλληνες της διασποράς και ευρωπαίοι πολίτες που ενίσχυαν το όργανο της Παιδείας για την υπηρεσία του Αγώνα.

Ο φιλέλληνας κλασικός φιλόλογος και πανεπιστημιακός του Μονάχου Fr. Thiersch συνέθεσε πραγματεία με θέμα τη νεοελληνική ποίηση μέσα από το αρχαιοελληνικό πνεύμα. Αναφέρεται στους διαφωτιστές ποιητές Αθανάσιο Χριστόπουλο, Ρήγα Βελεστινλή, Ανδρέα Κάλβο ως συνεχιστές της αρχαιοελληνικής παράδοσης (Όμηρος, Αρχίλοχος, Ανακρέοντας, Αριστοφάνης). Ο Thiersch είχε δημοσιεύσει, ακόμη, μια γραμματική της νεοελληνικής γλώσσας (1818), μετέφρασε έργα του Πίνδαρου στα γερμανικά (1820) και εξυμνούσε τον αρχαίο πολιτισμό της Σπάρτης. Παράλληλα έδρασε ως μέλος της *Εταιρείας Φιλόμουσων* και συντάκτης ανταποκρίσεων στο γερμανικό τύπο με έδρα το Μόναχο. Ο φιλελληνισμός ως πράξη φιλανθρωπισμού και φιλοπατρίας ενισχύθηκε σημαντικά από διαφωτιστές παιδαγωγούς του γερμανικού θεάτρου (C. F. Weisse, J. G. Sulzer, J. F. Cronck), με διασκευές σημαντικών λόγων από έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας (Erast, Philotas, Laokoon).

Η επίδραση του γερμανικού ιδεαλισμού, ως απόκτημα της εποχής του Διαφωτισμού, μέσα από την ιδέα του φιλελληνισμού, προωθεί την ιδέα της ελευθερίας και του νεοουμανισμού από γερμανούς διανοητές και ποιητές (Winckelmann, Lessing, Herder, Schiller, Goethe, Hölderlin). Ο Γερμανός διαφωτιστής Krug εκφώνησε πανεπιστημιακό λόγο *περί γενέσεως της Ελλάδας*. Σημαντική ήταν ακόμη η συμβολή του C. F. Voss ως προς

το πνεύμα του ιδεαλισμού στη λογοτεχνία. Τα κύρια γνωρίσματα του εν λόγω φιλελληνισμού ήταν ο «διαφωτισμένος πατριωτισμός» και ο «πατριωτικός κλασικισμός». Στις πόλεις της ελληνικής διασποράς (Οδησός, Βουκουρέστι, Βιέννη, Πέστη) κοινοποιούνται μέσω του θεάτρου έργα της νεοελληνικής γραμματείας (Αχιλλέας του Αθανάσιου Χριστόπουλου). Αυτή η τάση ενισχύεται από ελληνικές μεταφράσεις ή διασκευές έργων από τα γερμανικά (*Der Opfertod, Die Corsen, Strelitzen*) με κύριο χαρακτηριστικό τη γόνιμη πρόσληψη της κατεξοχήν καλαισθητής λογοτεχνίας. Με σκοπό την εισαγωγή καλών και ωφέλιμων δραμάτων στις σκηνές της ελληνικής διασποράς οι Έλληνες λόγιοι διδάσκαλοι (Κοκκινάκης) καινοτομούν με τη μέθοδο της «γραικοποίησης» των ονομάτων σε κωμωδίες στο πνεύμα του ρεαλισμού, μεταφέρουν μονόπρακτα έργα (*Die Abendsstunde*), επιδίδονται σε μεταφράσεις λογοτεχνικών έργων (*Romeo und Julia, Telemachos und Kalypso*) στα πρότυπα της κλασικιστικής φιλολογικής γνώσης της ελληνικής λογοισύνης (Αδ. Κοραΐς).

Η καθαρά παιδαγωγική όψη του γερμανικού φιλελληνισμού επισημαίνεται από τον Π. Καρολίδη με αναφορές Γερμανών καθηγητών στις *βερολίνειες εφημερίδες* που περιλάμβαναν άρθρα για τον ελληνικό Αγώνα, στα *Γερμανικά Φύλλα* (1821) με εθνογραφικές και τοπογραφικές ειδήσεις για την Ελλάδα (*Morgenblatt*) του Βερολίνου (1823) με ειδική στήλη (*Neugriechentum*). Ο Καρολίδης αντιμετώπιζε τον γερμανικό φιλελληνισμό ως πνευματικό προϊόν που είχε τριπλή δύναμη: πολιτική, θρησκευτική και καλαισθητική. Η ευσέβεια παρωθείται από τον χριστιανισμό, ο διαφωτισμός από τα κλασικά πρότυπα και ο φιλελευθερισμός από τη δημοκρατία. Οι ποιητές διατήρησαν τα όρια της πραγματικής αλήθειας και της αντικειμενικότητας κατά τους διδάσκοντες της φιλοσοφίας. Επομένως, μπορεί να επιβεβαιωθεί ως γεγονός ότι ο γερμανικός φιλελληνισμός ως πνευματική ηθική δύναμη διέθετε λογική και φιλοσοφική όψη.

Ο Johann Wolfgang von Goethe (1749 – 1832) κάνει λόγο στο ημερολόγιο του *Tag und Jahres Heften* (1817) για τη συνδρομή ελλήνων φοιτητών στις γερμανικές πόλεις (Jena, Leipzig) και στη κίνηση του φίλοπατρισμένου γερμανικού φιλελληνικού διαφωτισμού. Ο φοιτητής Ιωάννης Παπαδόπουλος από την Ακαδημία του Βουκουρεστίου (1815/16) εξέδωσε για χάρη της *Ακαδημίας των Μουσόφιλων* την ελληνική μετάφραση του έργου του Goethe *Iphigenie auf Tauris* (1779), ως κατά λέξη απόδοση του πρωτότυπου. Η επιστροφή της Ιφιγένειας στους αρχαίους Έλληνες μέσα από τον χώρο του γερμανικού πνεύματος πραγματώνεται από τον Goethe ως θεατρικό έργο και ανάγνωσμα ελλήνων καλλιτεχνών. Στη Γερμανία οι Έλληνες καλούνται να αναζητήσουν τη φιλόξενη στάση των προγόνων τους. Ο Παπαδόπουλος εξυψώνει τα ιδεώδη της ελευθερίας για την πατρίδα ως υψηλά

γενναία φρονήματα, όπως το ένδοξο θέατρο των Ελλήνων, η περίτεχνη κομψότητα του Παρθενώνα και η θεία πρόνοια της Ακαδημίας. Ο Goethe ταυτίζεται με το μέγεθος της προσωπικότητας του Σοφοκλή για τη θεατρικότητά του, την οποία θεωρεί ωφέλιμη για τη φιλοκαλία των Ελλήνων της διασποράς (Οδησός). Η στροφή του Goethe στην τραγωδία του Ευριπίδη, η γερμανική διασκευή της οποίας ανέβηκε στη θεατρική σκηνή της Βαϊμάρης (1779) από τον δραματουργό Friedrich Schiller (1759 – 1805), αντικατοπτρίζει την αξία της φιλοπατρίας στο πνεύμα του ορθολογισμού των αρχαίων Ελλήνων.

Ο Carl Jacob Iken (1789 – 1841) ως πρότυπο υψηλόβαθμου ηθικού αισθήματος διακρινόταν για την ποιητική και συνάμα θρησκευτική συνείδησή του, τη κλασική παιδεία και την ιδέα του πολίτη της αρχαίας ελληνικής πόλεως. Ο Iken οδηγήθηκε στο ελληνικό ζήτημα μέσω της αρχαίας λογοτεχνίας και γλώσσας, μέσα από την εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής του (1817). Προέβη, ακόμη, σε δημοσιεύματα δημοτικών τραγουδιών στα περιοδικά *Wünschelruthe* και *Zeitschwingen* και σε μεταφράσεις ελληνικών τραγουδιών (Werner von Haxthausen) στα ίδια περιοδικά. Η παιδεία του εμφορείται στο πνεύμα της φιλοσοφικής του γερμανικού ιδεαλισμού (Fichte, Schleiermacher). Ως εκπαιδευτικός στη Βρέμη θα εκπονήσει τη διατριβή (1817) του με θέμα «την κατάσταση της σύγχρονης Ελλάδας και της Ιστορίας των Νεοελλήνων ή Ρωμιών από άποψη πολιτική και λογοτεχνική». Μέσα από τα βιβλία του αναπτύσσεται διάλογος με την ελληνική λογοισύνη του Διαφωτισμού (Κοραΐς, Φαρμακίδης, Χριστόπουλος, Σακελλάριος). Η συμβολή του στην ιστορία της Λογοτεχνίας της νεώτερης Ελλάδας και του πολιτισμού της έγκειται στις εκδόσεις σημαντικών έργων της εποχής: *Hellenion* (1822), μια μετάφραση των *Προλεγομένων* του Κοραΐ (1823), η *Leukothea* (1825), η *Eunomia* (1827). Στην *Eunomia* προβάλλονται κείμενα της νεοελληνικής ποίησης και πρόζας με μαρτυρίες περιηγητών από τη Βρέμη (Κοσμά Αγγελή, Αναστάσιο Χοΐδα, Αλέξανδρο Νέγρη). Μάλιστα, στο πρώτο τεύχος του *Hellenion* (1822a) κοινοποιεί τη γερμανική έκδοση του Κοραΐ από τα γαλλικά (Memoiré) για τη λογοτεχνία των νεότερων Ελλήνων και τη μετάφραση του *Υπομνήματος για τη παρούσα πολιτική κατάσταση της Ελλάδας* ως φιλοσοφική έρευνα για τα προβλήματα του ελληνικού Γένους και της απελευθέρωσής του. Ο Iken ως εκδότης της εφημερίδας *Bremer Zeitung* (1823) προωθεί τις *Ειδήσεις από τα ανατολικά μέρη* σε γερμανική μετάφραση. Ο ίδιος αναφέρεται τόσο στη δημόδη, όσο και στη κρητική λογοτεχνία (Ερωτόκριτος), ως μεταφραστής της και ένθερμος υποστηρικτής φυλλαδιογράφων (Gagern, Krug, Thiersch).

Στη *Λευκοθέα* κοινοποιούνται εκδόσεις του Γλυκύ, αποσπάσματα του *Λόγιου Ερμή*, επιστολές προς τους Στέφανο Κανέλο, Αθανάσιο Βογορίδη και Νίκο Πίκκολο. Στη

Λευκοθέα ανασύρεται το υπόβαθρο της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς. Βασικοί Έλληνες συντελεστές του φιλελληνισμού αναφέρονται ο Αθανάσιος Βογορίδης και ο Νικόλαος Πίγκολος. Αυτοί εμφορούνταν στο πνεύμα του γερμανικού κοσμοπολιτισμού και στα πρότυπα της Σχολής του Κοραή, με τη δημόδη και κρητική λογοτεχνία στα κείμενα της ανέκδοτης *Γραικικής Γραμματικής* του. Ο Κανέλλος θα οδηγηθεί στη κοραϊκή προσέγγιση του *Ερωτόκριτου*. Η κλασική παιδεία του Iken εκφράζεται πηγαία ως ομηρική Λευκοθέα της Οδύσσειας και ,ταυτόχρονα, ως λογοτεχνική κριτική του Κοραή και κατ' επέκταση της ελληνικής λογιόσύνης του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Το ιδεώδες της καλαισθησίας (Geschmack) στα περιεχόμενα της φιλοσοφικής έκθεσης της *Λευκοθέας* (στη δεύτερη επιστολή) τίθεται ως προσθήκη στο ποίημα *Ερωτόκριτος* του Βιτσέντζου Κορνάρου, λόγω του μεγέθους της έμμετρης ποίησής του. Εκεί αναδεικνύεται ο *Λόγιος Ερμής* σε όργανο παιδείας και προσαρμογής εκπαιδευτικών καινοτομιών, με τη συμβολή των έγκυρων ειδήσεων Ελλήνων διαφωτιστών. Το λαϊκό ποίημα *Ερωτόκριτος* μεταφέρεται σε βιβλία της εποχής από την Πρωσία στη Βιέννη ως κοινή ραψωδία με περιγραφές ταξιδιωτών. Ο Κοραής αξιοποίησε το παράδειγμα του Ερωτόκριτου σε στίχους στους *Αυτοσχέδιους Στοχασμούς* του, στον τόμο *Πρόδρομος της Ελληνικής Βιβλιοθήκης*. Η γερμανική απόδοση και η φιλολογική επιμέλεια του Ερωτόκριτου από τον Iken περιλαμβάνει γραμματικές παρατηρήσεις της ελληνικής (*εύρηκε*). Μολονότι, η κρητική γλώσσα στερείται καθαρότητας της ελληνικής προφοράς λόγω ξένων ιδιοματισμών, το αισθητικό κάλλος, απηχεί ως παιδαγωγική αξία στο κρητικό ποίημα. Η κλασική μορφή της ποίησης του Ερωτόκριτου ενισχύεται από την φιλολογική παιδεία του Κοραή, λόγω της ιδιαίτερης συμβολής του στους αρχαίους κλασικούς ποιητές του έθνους του. Συγχρόνως, μπορεί να ιδωθεί ως μια μορφή πρότυπου *Bildungsroman*, με σκοπό την τέρψη της ανάγνωσης μέσα από το παράδειγμα της ελληνικής έκδοσης (1790) από τον Πολυζώη Λαμπανιζιώτη. Στη *Λευκοθέα* αναφέρεται, επίσης, η δράση του Αθανάσιου Ψαλίδα και του Ιωάννη Βηλαρά ως βασικοί εκπρόσωποι του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ο Ψαλίδας απευθυνόμενος με γλωσσικό μανιφέστο στο Νεόφυτο Δούκα υπογράμμισε τη σημασία του *Ερωτόκριτου*, ως απτή απόδειξη ανώτερης φυσικής γλώσσας μέσα από ένα απλό ορθογραφικό σύστημα και ως αντικείμενο φιλολογικής έρευνας στη μελέτη της εθνικής λογοτεχνικής νεοελληνικής γλώσσας. Το κρητικό ποίημα ερμηνεύεται από τον Iken ως ιδεατή αποτύπωση του προτύπου της αρχαίας Αθήνας και μπορεί να εντάσσεται στη Παιδαγωγική του νεοελληνικού Διαφωτισμού σε μια προσπάθεια ανασυγκρότησης της εθνικής λογοτεχνίας για το λαό. Ο Iken λάμβανε υπόψη του τη στενή σχέση του Κοραή με τον Thiersch και αντάλλαξε επιστολές με Έλληνες διαφωτιστές της εποχής (Φαρμακίδης, Κανέλλος). Κατά την παραμονή του στην Ελλάδα ο Κοραής διατηρούσε αλληλογραφία με τους Έλληνες λόγιους διαφωτιστές Άνθιμο Γαζή,

Κων. Κούμα, Αλεξ. Ραγκαβή, Στέφ. Κουμανούδη, Κων. Ασώπιο, Γ. Γεννάδιο και είχε συνδράμει στο ζήτημα των σχολικών βιβλίων. Επομένως, μπορεί να υποστηριχτεί ότι πραγματώνεται μια ολοκληρωμένη πρόσληψη της ελληνικής λογιόσύνης της διασποράς και της γερμανικής διανόησης στη *Leukothea*.

Η ευρύτητα της ελληνικής παιδείας του Friedrich Thiersch, του καθηγητή θεολογίας στη Λειψία (1807) και διδάσκαλου στο Γυμνάσιο του Göttingen, προκύπτει μέσα από την ποικιλομορφία των ελληνικών εκδόσεών του: ένα σύγγραμμα υφηγεσίας για το *Συμπόσιο* του Πλάτωνα και μια ελληνική Γραμματική στο πνεύμα του ανθρωπισμού. Ο λόγος του για τη νεοελληνική ποίηση και τις αρχαιοελληνικές καταβολές της σε ανοιχτή συγκέντρωση των μελών της *Ακαδημίας Επιστημών* του Μονάχου (28.03.1828) είχε ως κύρια σημεία αναφοράς του τη χριστιανοσύνη και τη διαχρονικότητα στο ζήτημα της παιδείας, λόγω της πνευματικής υπεροχής και των επινοημάτων της Αθήνας και της Σπάρτης. Ο ίδιος εξέδωσε τη *μικρά Γραμματική* του ως έκδοση του Εμμανουήλ Φωτιάδη (1836) στα πρότυπα των λόγων του Ισοκράτη (Ευαγόρας), με σημειώσεις για τις αρχές της παιδαγωγικής του Niemeyer. Σε αυτά προστίθεται μια διάλεξή του (1812) στη *Βαυαρική Ακαδημία των Επιστημών* για τους νεοέλληνες και η ιδιαίτερη συμβολή του για την επιτακτική ανάγκη δημιουργίας καινούργιων σχολείων και ενίσχυσης της λογοτεχνίας ως μάθημα από Γερμανούς δασκάλους. Ο Έλληνας λόγιος κληρικός Δημήτριος Δανιήλ Φιλιππίδης (περ. 1750 – 1832), όπως προκύπτει στα περιεχόμενα του *Ερμή Λόγιου* (1814), εξυμνούσε τον Thiersch λόγω της εξαιρετικής φιλανθρωπίας του και αλληλεγγύης στους φιλογενείς Γραικούς ως μέλος της Ακαδημίας των Επιστημών που θαύμαζε την Ελλάδα του Πλάτωνα, του Ορφέα, του Ομήρου, του Θαλή, του Πυθαγόρα, του Ιπποκράτη, ως πρότυπα του φιλανθρωπισμού. Τα Πρακτικά του για τους φιλόλογους του Μονάχου, τα οποία τέθηκαν ως δωρεά στη βιβλιοθήκη της Χίου από τον Thiersch, περιλάμβαναν τέσσερις τόμους με διαλέξεις του στα πρότυπα της γλώσσας του Ομήρου, του Σοφοκλή (Οιδίπους επί Κολωνώ), του Ηροδότου, του Ησιόδου, του Πινδάρου και του Αριστοφάνη.

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι οι «φιλογενείς» του νεοελληνικού Διαφωτισμού που έφεραν χαρακτήρα φιλανθρωπίας, φιλοπατρίας και φιλοκαλίας, προετοίμασαν το έδαφος για την γερμανική φιλελληνία που θα ακολουθούσε κατά τα επόμενα έτη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ο ΑΝΑΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Εισαγωγή

Η αλληλεπίδραση των πνευματικών κινημάτων του γερμανικού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού ολοκληρώνεται και μετασχηματίζεται κατά την οθωνική περίοδο και ειδικότερα στα χρόνια της Αντιβασιλείας ως εξής: Η αξιοποίηση της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς και η μεταλαμπάδευσή της κατά τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους (1833 κ.ε.) στους νεοέλληνες αποτέλεσε πρόταγμα του γερμανικού ιδεαλισμού και του ελληνικού κλασικισμού. Τούτο θα σημάνει τη διάσπαση της ιδεολογίας του Διαφωτισμού. Την έμφαση στην επένδυση της αναβίωσης του αρχαίου ελληνικού πνεύματος θα αναγνωρίσουν τα βασικά μέλη της Αντιβασιλείας. Ο Ludwig von Maurer (1790-1872)¹⁰⁶⁹ συνέτεινε ως υπεύθυνος για τα εκπαιδευτικά ζητήματα στη μεταφορά της κλασικής παιδείας ως σταυροδρόμι γερμανών και ελλήνων διαφωτιστών. Ο Δημαράς αποδέχεται τη σταδιακή πορεία εξέλιξης και απόληξης του φαινομένου του νεοελληνικού διαφωτισμού μέσα στο χρονικό διάστημα από τα χρόνια της ελληνικής Επανάστασης ως και αυτά της πρώιμης οθωνικής περιόδου (1821-1850). Ο ίδιος αναφέρει χαρακτηριστικά:

«[...] ο ελληνικός Διαφωτισμός αποδυναμώθηκε βαθμιαία παραχωρώντας το προβάδισμα σε άλλα πολιτισμικά κινήματα, ίσως το πιο χαρακτηριστικό φαινόμενο που θα είχαμε να σημειώσουμε, θα ήταν η ίδια η Επανάσταση και κατά συνέπεία της, η σύσταση του νέου ελληνικού Κράτους. Έτσι, σαν μια δεύτερη βαθμίδα, για πολλούς λόγους, θα μπορούσαμε να αναγράψουμε το 1833 και ως τρίτη τα χρόνια που θα είναι γύρω στον άξονα του 1850. Ένα άλμα, πενήντα χρόνια μετά, θα δείξει τη μεγάλη απόκλιση, ανάμεσα στην ορμητική στιγμή του Διαφωτισμού και στο τέλος του».¹⁰⁷⁰

Κατά την σύσταση της επιτροπής περί αξιολόγησης διδασκάλων, σύμφωνα με το Διάταγμα της Εφ.τ.Κ. του Βασιλείου της Ελλάδας,¹⁰⁷¹ δημοσιεύονται μεταξύ άλλων ονόματα διδασκάλων της Παιδαγωγικής του νεοελληνικού Διαφωτισμού, που κληροδότησαν και ενίσχυσαν με οικονομικούς πόρους τη προσπάθεια σύστασης των σχολείων στην Ελλάδα τα

¹⁰⁶⁹ Γκ. Λ. Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός*, επιμ. Τάσος Βουρνάς, εκδ. Τολίδη, Αθήνα 1976, σ. 544.

¹⁰⁷⁰ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1998, σ. 91 (1977)· πβ. Αντώνης Βάος-Παντελής Κυπριανός, *Εικαστική δημιουργία και εκπαίδευση (1833-1936) τιμητικός τόμος στον καθηγητή Γεώργιο Ν. Λεοντσίνη*, Αθήνα 2011, σ. 3-4.

¹⁰⁷¹ *Εφ. τ. Κ. 5/ εν Ναυπλίω*, 29 Ιανουαρίου, 1834, 91 / Ν. 5, Nauplia, 10. Februar 1834.

πρώτα χρόνια της Αντιβασιλείας. Πιο συγκεκριμένα, ο Στέφανος Κομμητάς¹⁰⁷², θεσσαλός λόγιος και κληρικός (1762-1830), κατέστησε την ελληνική κυβέρνηση κληρονόμο του ως προς την χρηματική κατάστασή του, όσο και ως προς την προσωπική βιβλιοθήκη του (26 κιβώτια). Το έργο του Κομμητά δεν διακρίνεται μόνο για την ποσοτική του διάσταση με τους 40 τόμους με 13.000 σελίδες που εξέδωσε, τις επιστολές και τους λόγους που συνέγραψε, αλλά και για την ποιοτική, αφού είναι πολυσχιδές, άρτιο επιστημονικά, προσανατολισμένο στην παιδαγωγική κατεύθυνση και τις ανάγκες της ελληνικής παιδείας της εποχής του. Ο Κομμητάς ως ιερωμένος μεταβαίνει στη Βιέννη το 1799, όπου θα φοιτήσει σε σχολή της εκεί ακμαίας ελληνικής παροικίας. Παράλληλα με τις σπουδές του, εργάζεται και ως οικοδιδάσκαλος. Είχε αναλάβει τη φροντίδα εκπαίδευσης ευγενών νέων, που του είχαν εμπιστευθεί ο Γρηγόριος Γκίκας και ο Νεόφυτος Δούκας. Το 1800 εκδίδεται στη Βιέννη το πρώτο συγγραφικό έργο του, με τίτλο «Παιδαγωγός ή Πρακτική Γραμματική παρά Στεφάνου Κομμητά εκ Φθίης παρά τω Φραντζ Αντώνιω Σχράιμβλ». Στην Αυστρία υπήρξε αντεπιστέλλον μέλος της «Εταιρείας του Ελληνικού Λυκείου», η οποία ιδρύθηκε το 1811 από τον μητροπολίτη Ουγγαροβλαχίας Ιγνάτιο. Το χρονικό διάστημα 1811-1814 επισημαίνοντας την έλλειψη διδακτικών βιβλίων χρήσιμων για τη σπουδάζουσα νεολαία, επιδίδεται στην έκδοση της δωδεκάτομης «Εγκυκλοπαιδείας Ελληνικών Μαθημάτων, Ρητορικής, Γραμματικής και Ποιητικής» (1812/14) καθώς και της δεκάτομης «Εγκυκλοπαιδείας Ελληνικών Μαθημάτων, συλλεγείσης εκ των αρίστων Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών μετά των αναγκαίων υποσημειώσεων», που εκδόθηκε από τον Κωνσταντίνο Γκαρπολά. Η έντονη εμπλοκή του Κομμητά στη γλωσσική διαμάχη μεταξύ των Ελλήνων λογίων της εποχής και ο αγώνας του για την επικράτηση της αττικής διαλέκτου, τον καθιστούν σφοδρό πολέμιο του Κοραή, επικριτή της «μέσης οδού» και υπέρμαχο της καθιέρωσης της αρχαίας ελληνικής γλώσσας στην εκπαίδευση.

Ο Αδαμάντιος Κοραής (1748-1833),¹⁰⁷³ με βαθιά γνώση του ελληνικού πολιτισμού και ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους νεοέλληνες διαφωτιστές, μνημονεύεται ανάμεσα σε άλλα ως πρωτοπόρος στην έκδοση έργων αρχαίας ελληνικής γραμματείας, αλλά

¹⁰⁷² Βίκτωρ Κοντονάτσιος, «Ο Στέφανος Κομμητάς, ως φιλικός», *Δελτίο της Φιλαρχαίου Εταιρείας Αλμυρού "Οθρυς"*, Περίοδος Β', 16 (2012) Αλμυρός, 187-190· Γεώργιος Ι. Σούρλας, *Στέφανος Κομμητάς, Δάσκαλος του Γένους 1762-1830, Η Ζωή και το έργο του*, Αθήνα 2013.

¹⁰⁷³ Για τη συμβολή του Αδ. Κοραή στη νεοελληνική γραμματεία και την διαφωτιστική υπόστασή της, βλ. σχετικά, Μίλτος Πεχλιβάνος, *Εκδοχές νεωτερικότητας στην κοινωνία του Γένους: Νικόλαος Μαυροκορδάτος - Ιώσηπος Μοισιόδαξ - Αδαμάντιος Κοραής* Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Φιλολογίας, 1999 (διδακτορική διατριβή)· Νικόλαος Καλοσπύρος, *Ο Αδαμάντιος Κοραής ως κριτικός φιλόλογος και εκδότης: ένα κεφάλαιο στην ιστορία των κλασικών σπουδών στην Ευρώπη του 19ου αιώνα (το χφ. Χίου 490)* 2004 (διδ. διατριβή). Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης· του ίδιου, *Ο Αδαμάντιος Κοραής ως κριτικός φιλόλογος και εκδότης*, τ.1. Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα 2006 Άννα Ταμπάκη, «Adamance Coray comme critique littéraire et philologue», στον τόμο: *Adamantios Korais and the European Enlightenment*, Edited by Paschalis M. Kitromilides, SVEC, 2010, σ. 151-183.

και για τις γλωσσικές του απόψεις, με σκοπό την εκκαθάριση των πλείστον ξένων λέξεων που υπήρχαν στη γλώσσα του λαού. Στη Λειψία γνωρίζει τον ιατροφιλόσοφο Θωμά Μανδακάση (1709-1796) που τον εισήγαγε στη διδασκαλία του Ε. Βούλγαρη. Για βιοποριστικούς λόγους έκανε αρχικά μεταφράσεις (από γερμανικά βιβλία) όπως η «Κλινική Ιατρική (1800)» από το πρότυπο έργο του γερμανού ιατροφιλοσόφου Christian Gottlieb Selle (1748-1800)¹⁰⁷⁴. Επίσης ο ίδιος ανέλαβε να εκδώσει μετάφραση του έργου «Ορθόδοξος διδασκαλία: ήγουν έκδοση του κ. Πλάτωνος, μητροπολίτου Μόσχας από τη ρωσική στη γερμανική και από τη γερμανική στην ελληνορωμαϊκή». Ακόμα, δέχεται επιδράσεις από τις φιλελεύθερες ιδέες του Διαφωτισμού, ενώ με τα γραπτά του μαχόταν υπέρ της πνευματικής αναγέννησης της Ελλάδας. Κύριο μέλημά του ήταν η πνευματική ανάπτυξη του γένους, την οποία θεωρούσε προϋπόθεση για την ελευθερία και την ανεξαρτησία. Στην ανανέωση της παιδείας προσπάθησε να συμβάλλει και σε πρακτικό επίπεδο με τις φιλολογικές εκδόσεις στη σειρά «Ελληνική Βιβλιοθήκη», αλλά και θεωρητικά, κυρίως στα προλεγόμενα που πρότασε στις εκδόσεις των «Αυτοσχέδιων Στοχασμών περί της ελληνικής παιδείας και γλώσσης». Οι απόψεις του Κοραή για τη γλώσσα δεν είναι συστηματοποιημένες, αλλά διατυπώνονται διάσπαρτα στα κείμενά του: σε επιστολές, στους «Αυτοσχέδιους Στοχασμούς» του και στα «Προλεγόμενα» των αρχαίων συγγραφέων που εκδίδει. Αναπτύσσονται μέσα στα πλαίσια της Φιλοσοφίας, της Παιδαγωγικής και της διδακτικής μεθόδου της αρχαίας. Ως κύριο στόχο είχε βέβαια τη διαμόρφωση ενός γλωσσικού οργάνου κατάλληλου για την πνευματική ανάπτυξη των υπόδουλων Ελλήνων. Ανάμεσα στις δύο αντίρροπες τάσεις της εποχής, την αποκλειστική χρήση της ομιλούμενης γλώσσας και την επαναφορά της αρχαίας, ο Κοραής κράτησε μία ενδιάμεση στάση: βάση του ήταν η ομιλούμενη γλώσσα, για την οποία πρότεινε τον καθαρισμό της από ξένες και ιδιοματικές λέξεις και τη διόρθωσή της από τους λόγιους.

Ο Νεόφυτος Δούκας¹⁰⁷⁵ (1760-1845), κληρικός και λόγιος με έντονη συγγραφική δραστηριότητα, υπήρξε μια από τις πιο σημαντικές μορφές του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Γεννήθηκε στα Άνω Σουδενά, περιοχής Ζαγορίου Ηπείρου. Φοίτησε στα σχολεία των Ιωαννίνων και του Μετσόβου και αργότερα στην Αυθεντική Σχολή του Βουκουρεστίου, την οποία διήυθνε ο λόγιος και διαφωτιστής Λάμπρος Φωτιάδης (1752-1805) από τα Ιωάννινα. Το 1803 έγινε εφημέριος της ελληνικής κοινότητας Βιέννης ενώ δίδασκε και έγραφε και δημοσίευε επί δώδεκα χρόνια. Με τη δημιουργία του πρώτου ελληνικού κράτους ύστερα

¹⁰⁷⁴ *Medicina Clinica oder Handbuch der medizinischen Praxis*, 1781. Η έκδοση της εν λόγω μετάφρασης, από τη γερμανική στη γαλλική γλώσσα, επιβεβαιώνεται ως γεγονός στα προλεγόμενα του έργου *Απάνθισμα επιστολών Αδαμαντίου Κοραή εκδιδόντος Ιακώβου Ρώστου*, τομ. 1, κ. Ράλλη Αθήνα 1839.

¹⁰⁷⁵ Για το θέμα αυτό βλ. Λίλια Διαμαντοπούλου, *Κορόνα και Γράμματα. Ένα οπτικό ποίημα του Νεοφύτου Δούκα προς τον Βασιλέα Οθωνα*, ΜΙΕΤ Αθήνα 2012.

από πρόσκληση του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια ήρθε στην Ελλάδα και ανέλαβε τη διεύθυνση του Ορφανοτροφείου της Αίγινας, στο οποίο είχε ήδη αποστείλει περίπου 11.000 βιβλία από το Βουκουρέστι. Τέλος, στην Αθήνα μαζί με τον Γεώργιο Γεννάδιο (1786-1854) συνέβαλε στην ίδρυση της Ριζαρείου Σχολής, στην οποία διορίστηκε διευθυντής αλλά δεν πρόλαβε να ασκήσει τα καθήκοντά του. Πέθανε το 1845 σε ηλικία 85 χρονών. Ο ίδιος προσέφερε στα 1830 τον ασύλληπτο αριθμό για την εποχή των 11.017 τόμων των εκδόσεών του (εν Ναυπλίου, την 13 (25) Μαρτίου, 1834).

Η διδασκαλία στα «Σχολεία του Λαού» (Volksschulen) προϋποθέτει μεταξύ άλλων γνώσεις παιδαγωγικής και διδακτικής.¹⁰⁷⁶ Βασικό καθήκον και επιδίωξη των δημοδιδασκάλων ήταν η χρησιμοποίηση των μαθητών (άρθρ. 19), όπως αποδεικνύεται από περί της εις το διδασκαλείον παραδοχής τους.¹⁰⁷⁷ Ο θεσμός της επιθεώρησης των σχολείων από το διευθυντή του διδασκαλείου (Schullehrerlandheim) ή από διοριστέους καθηγητές (professeur) γυμνασίου ή πανεπιστημίου εισάγεται κατά τα γερμανικά πρότυπα.¹⁰⁷⁸ Οι «επανορθωτικές ποινές» επιβάλλονται ποικιλοτρόπως (επίπληξη, πρόστιμο, παύση των χρεών).

Με βασιλική απόφαση της 6^{ης} (18) Φεβρουαρίου διορίστηκε ο Μισαήλ Αποστολίδης (1789-1862) πρώτος καθηγητής του διδασκαλείου.¹⁰⁷⁹ Ο Έλληνας κληρικός και θεολόγος από την Κρήτη, σπούδασε στο Φιλολογικό Γυμνάσιο της Σμύρνης με δάσκαλο τον Έλληνα λόγιο και βασικό εκπρόσωπο του νεοελληνικού Διαφωτισμού Κωνσταντίνο Οικονόμο τον εξ Οικονόμων¹⁰⁸⁰ (1780-1857) από την Τσαριτσάνη της Θεσσαλίας. Το 1809, ερχόμενος στη Σμύρνη ο Οικονόμου ίδρυσε μαζί με τον Κωνσταντίνο Κούμα το γυμνάσιο, στο οποίο δίδαξε την ελληνική φιλολογία και τη ρητορική. Η επιτυχία της σχολής ήταν τόσο ραγδαία που αναγνωρίστηκε ως δημόσιο ίδρυμα. Από το 1815 έως το 1833 περίπου, διακόνησε ως ιερέας και δάσκαλος στις ελληνικές κοινότητες της Ευρώπης ξεκινώντας από τη Βιέννη και τελικά στο Μόναχο το 1830. Εκεί παρακολούθησε μαθήματα Θεολογίας και Φιλοσοφίας ως ακροατής. Προηγουμένως, το 1827, βοήθησε να συγκεντρωθούν χρήματα από τους Έλληνες

¹⁰⁷⁶ Εφ. τ. Κ. 11, (3.03.1834), 73-88.

¹⁰⁷⁷ Εφ. τ. Κ. 11, (3.03.1834), 86.

¹⁰⁷⁸ Εφ. τ. Κ. 11, (3.03.1834), 76-79.

¹⁰⁷⁹ Εφ. τ. Κ. 11, (3.03.1834), 80, 88.

¹⁰⁸⁰ Σ. Αγαπητός, *Οι ένδοξοι Έλληνες ή οι πρωταγωνισταί της Ελλάδος. Εταιρισταί, καθηγηταί, κληρικοί, πολιτικοί στρατιωτικοί ξηράς και θαλάσσης, δωρηταί, λόγιοι, ευεργέται. / Υπό Αγαπητού Σ. Αγαπητού. Εν Πάτραις: Τυπογραφείον Α. Σ. Αγαπητού, 1877, σ. 429-435* Κων. Δημαράς, «Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων», Κ. Θ. Δημαράς, *Σύμμεικτα Α'*, Από την παιδεία στην λογοτεχνία, επιμ. Αλέξης Πολίτης, Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2000, σ. 159-165· Β. Δ. Αναγνωστόπουλος, «Σχολιάζοντας τὸν πρόλογο του βιβλίου “Περὶ τῆς γνησίας προφορᾶς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης” τοῦ Κων/νου Οἰκονόμου ἐξ Οἰκονόμων», Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, *Θεσσαλοὶ Φιλόσοφοι*, Λάρισα – Τσαρίτσανη 1998, σ. 339-348· Χ. Ιωαννίδης, *Λόγιοι κληρικοί και Νεοελληνικός Διαφωτισμός: μια κρίσιμη σχέση*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, ΕΚΠΑ Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας Αθήνα 2017· Αλέξανδρος Παπαδερός, *Μετακένωσις. Ελλάδα, Ορθοδοξία, διαφωτισμός κατά τον Κοραή και τον Οικονόμο*, μτφρ. Εμμανουήλ Γεωργουδάκης, εκδ. Ακρίτας 2010.

της διασποράς προκειμένου να ιδρυθούν ορφανοτροφεία στην ελεύθερη πλέον Ελλάδα, μετά από παράκληση του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια. Το 1833 επέστρεψε στην Ελλάδα μετά από σχετική πρόσκληση του πατέρα του Όθωνα, βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου Α΄ προκειμένου να διδάξει ελληνική γλώσσα και ιστορία στον γιο του, που μόλις είχε εγκατασταθεί ως βασιλιάς στην Ελλάδα. Στην Αθήνα δίδαξε, επίσης, στο Θεολογικό Σχολείο και στο Διδασκαλείο ενώ το 1837 διορίστηκε ως ο πρώτος τακτικός καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών στη Δογματική θεολογία, τη Χριστιανική ηθική και την Ερμηνεία της Παλαιάς Διαθήκης. Χρημάτισε πρώτος κοσμήτορας της Σχολής το ακαδημαϊκό έτος 1837-1838 και Πρύτανης του Πανεπιστημίου κατά τα έτη 1842-1843 και 1850-1851, ενώ το 1852 ανακηρύχθηκε επίτιμος καθηγητής. Με βασιλική απόφαση της Γραμματείας της επικράτειας, από την 13η (25η) Αυγούστου 1835¹⁰⁸¹ διορίστηκε στη θέση του γυμνασιάρχη και καθηγητή των φυσικών επιστημών στο Γυμνάσιο της Σύρου.

Αντίστοιχα, στο Ελληνικό σχολείο διορίστηκε ο Αρχιμανδρίτης Νεόφυτος Βάμβας¹⁰⁸² (1776-1855), ο οποίος υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους έλληνες λογίους και είναι ένας από τους λεγόμενους «Δασκάλους του Γένους», βασικός εκπρόσωπος του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Το 1833, αφού αποδέχτηκε την πρόσκληση των Συριανών να αναλάβει τη διεύθυνση του πρώτου τοπικού Γυμνασίου, οργάνωσε το δημόσιο Γυμνάσιο με πρότυπο τη σχολή της Χίου με σύστημα εξαετούς φοιτήσεως. Διορίστηκε με βασιλικό διάταγμα της 24ης Απριλίου 1837 ως τακτικός καθηγητής της φιλοσοφίας και ανέλαβε σχολάρχης της Φιλοσοφικής Σχολής, αφού θεωρήθηκε υπερβολικά ριζοσπάστης για να διορισθεί στην Θεολογική. Ο Δημαράς αποδίδει τον διορισμό του στην ιδεολογική συγγενεία του με τον Κοραή, τον οποίο ο αντιβασιλέας Maurer και ο υπουργός Δικαιοσύνης Κωνσταντίνος Σχινάς εθαύμαζαν. Αργότερα, έγινε Πρύτανης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και χειροτονήθηκε Ορθόδοξος αρχιμανδρίτης.

Για το είδος και την ποσότητα των χορηγούμενων βιβλίων για τα σχολεία του ελληνικού κράτους από τις εργασίες της Κυβέρνησης, ανακοινώθηκε στις 8 (20) Νοεμβρίου, στο πλαίσιο της σύστασης ειδικών βιβλιοθηκών, Βασιλικό Διάταγμα για τα Γυμνάσια και τα κρατικά σχολεία. Από τις αποθήκες της Γενικής Βιβλιοθήκης εναποτεθειμένων βιβλίων¹⁰⁸³ προκύπτει μία σειρά από εκδόσεις που ανήκουν μεταξύ άλλων στην Παιδαγωγική του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Σε αυτά περιλαμβάνονται τα έργα: «*Λεξικόν Ελληνικόν (Ανθιμου) Γαζή υπό Ματακίδου (I), Γραμματική (Κων. Μιχαήλ) Κούμα (I),*

¹⁰⁸¹ Εφ.τ.Κ. 6 (18.09.1835), 22-23.

¹⁰⁸² Σ. Αγαπητός, 1877, ό.π., σσ. 487-493· Κ. Θ. Δημαράς, «Δύο φίλοι. Κοραΐς και Βάμβας», Ιστορικά φροντισματα, τ. Β΄, Αδαμάντιος Κοραΐς, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1996, σ. 135-195· Παναγιώτης Μιχαηλάρης, «Νεόφυτος Βάμβας», επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, *Κληρικοί στον Αγώνα*, Αθήνα 2010, σ. 81-113.

¹⁰⁸³ Εφ.τ.Κ. 21 (20.12.1835), 91-92.

Γραμματική (Στέφανου) Κομμητά (I), Σχόλια εις το Δ'. βιβλίον της του Γαζή Γραμματικής (I), Κομμητά παλαιά Γεωγραφία (III), Νέα Γεωγραφία του αυτού (III), Μυθολογία του αυτού (II), Γενική του αυτού (I), Εκκλησιαστική Ιστορία του αυτού (II), Στοιχεία Μαθηματικής του Ν. Θεοτόκη (III), Στοιχεία Μαθηματικής υπό Κούμα (VIII), Στοιχεία Γεωμετρίας Τακουέτιου υπό Ε. (υγένιου) του Βουλγάρεως (III), Τα αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις, του αυτού (I), Μεταφυσικής Στοιχεία Γενουινσίου υπό του αυτού, Λογική του Αϊνεκίου (Heinecke), Εισαγωγή εις την φιλοσοφίαν Γραβενζανδίου και περί Συγγενείου της Σλαβωνορος. Με την Ελλην. Υπό Οικονόμου (III)».

Η θεωρητική διδασκαλία των τάξεων στα 24 Ελληνικά σχολεία και στα πέντε Γυμνάσια περιλάμβανε μαθήματα αρχών ανθρωπολογίας και ηθικής, φιλοσοφίας, φυσικής ιστορίας, χημείας, όπως ορίζεται από το Β.Δ. Περί κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων.¹⁰⁸⁴ Την επίδραση από τα κλασικά πρότυπα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας διαδέχεται η επιρροή της νέας ευρωπαϊκής φιλολογίας, συνδυάζοντας τη θεωρητική με την πρακτική διδασκαλία. Τα νέα προγράμματα προσαρμόζονται στη «νεανική των μαθητών ηλικία» και οι παραδόσεις στα έργα ιστορικών, ρητόρων, φιλοσόφων, επικών, λυρικών και δραματικών ποιητών. Στις ώρες του ελληνικού μαθήματος και των γραπτών γυμνασμάτων διδασκόταν το αντικείμενο της «λογικής και σύντομος γενική εισαγωγή εις την φιλοσοφίαν».¹⁰⁸⁵ Η γερμανική ως νέα γλώσσα διδάσκεται από ιδιαίτερους διδασκάλους παράλληλα με τα θεωρητικά μαθήματα και τις γυμναστικές ασκήσεις. Τα «βραβεία» απονέμονται στους αριστεύσαντες. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι σε όλη την περιοχή του ελληνικού Βασιλείου δεν προβλέπεται η σύσταση Λυκείου μεταξύ του Γυμνασίου και του Πανεπιστημίου, καθώς το Πανεπιστήμιο παρέχει υψηλό επίπεδο δημόσιας εκπαίδευσης, ενώ το κράτος ενισχύει αυτή την δυνατότητα.¹⁰⁸⁶ Με το Β.Δ. τη 15ης (27ης) Ιανουαρίου διορίστηκαν, μεταξύ άλλων, στη Σχολή των γενικών επιστημών ο Κ. Γ. Γεννάδιος ως τακτικός καθηγητής της φιλολογίας και φιλοσοφίας και παράλληλα ως γυμνασιάρχης. Στη Σχολή της Θεολογίας διορίστηκε ο Αρχιμανδρίτης Μισαήλ Αποστολίδης και στη θέση του Γραμματέως της Ιεράς Συνόδου ο Θεόκλητος Φαρμακίδης. Στη Σχολή της Ιατρικής αδιορίστηκε ο Αν. Λευκίας, ο οποίος υπήρξε τακτικός καθηγητής της ιστορίας της ιατρικής και συγχρόνως παρέδιδε μαθήματα στην κατεύθυνση της φιλολογίας, στη Σχολή των γενικών επιστημών.¹⁰⁸⁷

Με το νόμο της 6^{ης} (18) Φεβρουαρίου 1834 ορίστηκε η θεσμοθέτηση της στοιχειώδους εκπαίδευσης στα δημοτικά σχολεία και διευθετήθηκαν οι εργασίες για την

¹⁰⁸⁴ Εφ.τ.Κ. 87, (31.12.1836), 459.

¹⁰⁸⁵ Εφ.τ.Κ. 87, (31.12.1836), 468.

¹⁰⁸⁶ Εφ.τ.Κ. 90, (31.12.1836), 486-487.

¹⁰⁸⁷ Εφ.τ.Κ. 3, (24.01.1837).

ανώτερη εκπαίδευση, η οποία θα παρεχόταν μέσα από τα αρμόδια εις την παρούσαν του τόπου κατάστασιν Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια, ώστε να ανοίξει ο δρόμος για την απόκτηση των προπαρασκευαστικών γνώσεων στην μετάβαση για υψηλότερη επιστημονική μάθηση. Κατά τη σύσταση του Πανεπιστημίου ως υπέρτατου εκπαιδευτικού καταστήματος είχαν την δυνατότητα να παρακολουθούν ικανοί ακροατές εφοδιασμένοι με την προκαταρκτική παιδεία. Διασφαλιζόταν ένας ορισμένος αριθμός απολύτως αναγκαίων διδασκάλων για τη σύσταση των σχολών της Ιατρικής και της Θεολογίας με το Β.Δ. Περί Συστάσεως Πανεπιστημίου¹⁰⁸⁸ στην Αθήνα. Αυτό θα ξεκινούσε τις εργασίες του την τρίτη ημέρα του Πάσχα του 1837, στη μνήμη του συστήσαντος Βασιλέως της Ελλάδος και θα έφερε την επωνυμία «Πανεπιστήμιον του Όθωνος».

Η ελληνική ακαδημία των επιστημών, ως σύλλογος λογίων, θα συμπεριλάβει την καλλιέργεια των γενικών επιστημών μέσα από την ανάπτυξη διαλογικών συζητήσεων και με τη συνδρομή των καθηγητών του πανεπιστημίου. Οι καθηγητές της Σχολής των γενικών επιστημών, που επιθυμούν να διδάξουν ως αναπληρωματικοί προσωρινά στην εν λόγω ακαδημία, θα συμβάλλουν στην προετοιμασία της μελλοντικής σύστασης του πανεπιστημίου. Η διεύθυνσή του και η ασφάλεια του Πανεπιστημίου ανατίθεται στον Πρύτανη (Recteur) και η καθεμία Σχολή στο Σημάντορα (Doyen). Η αρχική σφραγίδα φέρει την επιγραφή «Βασιλικόν Ελληνικόν Πανεπιστήμιον Όθωνος». Η καθεμία Σχολή φέρει το βασιλικό παράσημο «Σχολή της Θεολογίας κ.τ.λ. του Βασιλικού Ελληνικού Πανεπιστημίου του Όθωνος» και ο Πρύτανης «το αντίστοιχο του Βασιλικού Ελληνικού Πανεπιστημίου του Όθωνος».

Κατά τη διδασκαλία λαμβάνονται υπόψη η ορθή αντίληψη της κάθε επιστήμης, η οποία εξαρτάται από τη φιλοσοφική θεώρηση και ιστορική ανάπτυξη της. Ο κάθε μαθητής θα πρέπει να καταθέτει μετά την περάτωση των σπουδών του σφραγισμένα «αποδεικτικά ήθους και επιμελείας», καθώς για τη διασφάλιση των σχέσεων των μαθητών με τις αρχές του πανεπιστημίου και τους καθηγητές απαιτείται η επιτήρηση της επιμέλειας, της ηθικότητας και της θρησκευτικής διαγωγής των μαθητών. Για την εφαρμογή των ακαδημαϊκών «ποινών εν γένει» και την τήρηση της «εν τω Πανεπιστημίω πειθαρχίας» εφαρμόζονται κατάλληλα μέτρα (πατρική προτροπή, φυλάκισις, απειλή αποπέμψεως, αποβολή) ενώ για τα ειδικότερα «καθήκοντα της επιμελείας και διαγωγής» των μαθητών χρειάζεται να οριστεί ακριβέστερη μελέτη με κανονικές διατάξεις.

Με το παρόν διάταγμα προβλέπονται ακόμη η ανέγερση του ανώτατου διδακτικού καταστήματος και οι εκπαιδευτικοί όροι με τους οποίους αποδεικνύεται η αγαπητή για τον ελληνικό λαό «υπέρ της ευημερίας αυτού ημετέρας φροντίδας». Η αληθής επιστήμη μπορεί

¹⁰⁸⁸ Εφ.τ.Κ. 86 (31.12.1836), 446-457.

να παραχθεί σε ανθρώπους θρησκευτικά και ηθικά μορφωμένους. Μέσα από την γενικότερη πνευματική πρόοδο του κοινωνικού βίου συνίσταται η αρμονία των φυσικών και πνευματικών δυνάμεων, με την ελπίδα ότι το Πανεπιστήμιο της Ελλάδος μετά από την πολυετή διακοπή λειτουργίας του θα επανέλθει στην πρότερη ευκλεία του.¹⁰⁸⁹ Με το Β.Δ. της *Εφημερίδος της Κυβερνήσεως* Περί Συστάσεως Πανεπιστημίου¹⁰⁹⁰ και του προσωρινού Κανονισμού του, δεν διαπιστώνονται ουσιαστικές μεταβολές σε σχέση με το εκδοθέν Οργανικό Διάταγμα της 21ης Δεκεμβρίου 1836 (12 Ιανουαρίου 1837) «Περί συστάσεως και θεμελιώσεως του ανώτατου τούτου Παιδευτηρίου».

1. Η συμβολή του Georg L. v. Maurer (1790-1872)

Τα *Σχολεία του Λαού* (Volksschulen) στο ρεύμα της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού παρουσιάζουν ομοιότητες σε σχέση με αυτά της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας, σε κλίμα σχολικής μεταρρύθμισης για όλα τα γερμανικά κράτη στα χρόνια του Διαφωτισμού (Πρωσία, Βαυαρία).¹⁰⁹¹ Η εκπαιδευτική πολιτική της οθωνικής περιόδου στρέφεται στη δημιουργία μιας στοιχειώδους σχολικής νομοθεσίας. Αυτή εστιάζει στην καθιέρωση μίας πειθαρχημένης σχολικής μάθησης, στην αγωγή της εργατικότητας και στην καλλιέργεια της αναγνωστικής ικανότητας. Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα δίνεται έμφαση στην εντατικοποίηση και βελτίωση της μαθησιακής διαδικασίας στα πρότυπα των ρευμάτων της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού (Φιλανθρωπιστές).¹⁰⁹² Οι αρμόδιοι της «Γραμματείας επί των θεμάτων της Εκπαίδευσης» θα συμβάλλουν στη θεσμοθέτηση του ελληνικού σχολείου και θα προβάλλουν ζητήματα και θεωρίες που συμπεριλήφθηκαν στη Παιδαγωγική του γερμανικού Διαφωτισμού, όπως η αγωγή του αστού πολίτη (Bürger).¹⁰⁹³

Οι νόμοι για την ελληνική εκπαίδευση περιλάμβαναν διατάξεις που αναφέρονται σε γερμανικές νομοθεσίες.¹⁰⁹⁴ Πιο συγκεκριμένα, δεκαεννέα κανόνες του αρχικού «Γενικού

¹⁰⁸⁹ *Εφ.τ.Κ.* 86 (31.12.1836), 446-457.

¹⁰⁹⁰ *Εφ.τ.Κ.* 16 (24.04.1837), 62-69.

¹⁰⁹¹ Για το σχετικό Διάταγμα της πρωσικής εκπαίδευσης βλ. σχετικά, «Anhang A. Principia regulative oder General-Schulen-Plan, nach welchem das Land – Schulwesen im Königreiche Preussen eingerichtet werden soll: Bestätigt am 1. Aug. 1736» στο: *Jahrbücher des preußischen Volks-Schul-Wesens [Elektronische Ressource] Jahrbücher des preußischen Volks- Schul-Wesens* 2. 1825 -1 τ. 2, τχ. 1, σ. 47-51· General landschul – Reglement, Königlich-Preußisches General-Land-Schul-Reglement, wie solches in allen Landen Seiner Königlichen Majestät von Preussen durchgehends zu beobachten, Hechtel Βερολίνο 1763.

¹⁰⁹² Κ. Δ. Μαλαφάντης, «Η πολλαπλή συμβολή του Διαφωτισμού στη διαμόρφωση της νεοελληνικής παιδείας», *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις*, τ. Α΄. επιμ. Σ. Μπουζάκης, εκδ. Gutenberg Αθήνα, 2011, σ. 399-412 ιδίως σ. 402· πβ. Κουκουβίνου, «Η Παιδαγωγική στη Λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», ο.π., σ. 386-406.

¹⁰⁹³ Για τις γερμανικές επιδράσεις του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, βλ. ενδεικτικά, G. Tzartzas, *Die Entwicklung griechischen Bildungswesens* (1833-1862), Βερολίνο 1996 (διδασκαρική διατριβή), σ. 12-14.

¹⁰⁹⁴ «Anhang A. Principia regulative oder General-Schulen-Plan, nach welchem das Land – Schulwesen

Σχεδίου» (General-Schulen-Plan) συντάχθηκαν για τα σχολεία του πρωσικού κράτους από το γερμανικό Βασίλειο την 1^η Αυγούστου 1736. Αρχικά οριζόταν ότι «κάθε παιδί από τα 5 έως τα 12 έτη θα πρέπει να έχει φοιτήσει σε κρατικό σχολείο, αλλιώς θα πρέπει να καταβάλλει πρόστιμο».¹⁰⁹⁵ Ο Βασιλιάς της Πρωσίας (1713-1740), Friedrich Wilhelm (1688-1740), θα επικύρωνε το σχετικό «Σχέδιο για τα σχολεία του κράτους», σύμφωνα με το οποίο προβλέπονταν δίδακτρα για παιδιά αγροτών (Bauern), αστών (Bürgern) και δημοσίων υπαλλήλων (Beamten). Η σύσταση των σχολικών κτηρίων είχε ανατεθεί στις αρμόδιες επαρχίες (Gemeinden). Επίσης, καθιερώθηκε η θέση του Σχολάρχη (Schulmeister) υπό την εποπτεία των μελών της βασιλικής οικογένειας (Königl. Majestät). Το Βασιλικό Διάταγμα για όλα τα σχολεία της Πρωσίας (Königlich-Preußisches General-Land-Schul-Reglement), το οποίο υπογράφηκε την 12^η Αυγούστου 1763 στο Βερολίνο, αποτελείται από 26 άρθρα.¹⁰⁹⁶ Σε αυτά ορίζονταν τα ζητήματα αγωγής για βρέφη, παιδιά και νέους και των δύο φύλων και η βασική υποχρεωτική εκπαίδευση.

Σύμφωνα με το άρθρο 1, οι μαθητές θα πρέπει να γνωρίζουν ανάγνωση (Lesen), γραφή (Schreiben) και να είναι καλοί Χριστιανοί (im Christentum einen guten Grund geleet), ώστε να λάβουν από τον ιεροκήρυκα (Prediger) και το σχολάρχη (Schulmeister) το αναγκαίο «πιστοποιητικό παρακολούθησης» (Visitoribus als Zeugnis). Τα σχολεία (χειμερινά και θερινά) διαμόρφωναν ένα συγκεκριμένο ωρολόγιο πρόγραμμα διδασκαλίας (8.00 π.μ.-11.00 π.μ. και 13.00μ.μ.-16.00 μ.μ.) ανά περίπτωση (Άρθρο 5). Τις Κυριακές προβλεπόταν η διδασκαλία κατήχησης και η ενισχυτική διδασκαλία από τον ιεροκήρυκα (Άρθρο 6). Τα δίδακτρα καθορίζονταν ανάλογα με το μάθημα και την περίοδο διδασκαλίας.

im Königreiche Preussen eingerichtet werden soll: Bestätigt am 1. Aug. 1736» ό.π., σ. 47-51. Βλ. ενδεικτικά, J. D.F. Neigebaur, Sammlung der auf den Oeffentlichen Unterricht in den Kōniglich Preussischen Staaten sich beziehenden Gesetze und Verordnungen in: *Sammlungen der Gesetze Verordnungen erlasse, Bekanntmachungen zum Elementar byw. Volksschulwesen im 19./20. Jahrhundert* 6, Wolfgang Neugebauer (Hrsg.) Köln, Wien: Böhlau Verlag (Nachdr. d. Ausg. G.A. Wundermann, Hamm, 1826) 1988. Πβ. Λαμπρινή Σκούρα, *Η γενική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα (1862-1910)*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2014, σ. 37· Χρ. Τζήκας, «Η εκπαίδευση κατά την οθωνική περίοδο (1833-1862)», *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις*, τ. Β', *Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010*, επιμ. Σ. Μπουζάκης, Αθήνα Gutenberg 2011, σ. 121. «Διατάγματα της 10ης/22ας Απριλίου, Περί συστάσεως του Πανεπιστημίου και 14ης/24ης Απριλίου 1837», «Περί προσωρινού κανονισμού του εν Αθήναις συστηθησομένου Πανεπιστημίου». Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*. Ε' έκδοση. Gutenberg Αθήνα 2006, σσ. 37-52, 128-143· Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε* (Τεκμήρια Ιστορίας), τ. 1, 1821-1894, επιμ. Αλέξη Δημαρά, Αθήνα 1973, σ. 67, 72-85.

¹⁰⁹⁵ «Anhang A. Principia regulative oder General-Schulen-Plan, nach welchem das Land – Schulwesen im Königreiche Preußen eingerichtet werden soll: Bestätigt am 1. Aug. 1736» ό.π., σ. 48-51. [«9) Jedes Schulkind a. 5. Bis 12. Jahren incl. giebt ihm jährlich, es gehe zur Schule oder nicht, 15 gr. prß. Oder 4gg].

¹⁰⁹⁶ *General landschul – Reglement Königlich-Preußisches General-Land-Schul-Reglement*: ο.π. σ. 50. Αναφέρω το σχετικό απόσπασμα από τη πρωτότυπη πηγή: «Zufördert wollen wir, dass alle unsere Unternahmen, es mögen denn Eltern, Vormünder oder Herrschaften, denen die Erziehung der Jugend obliegt, ihre eigene sowohl als ihrer Pflege anvertraute Kinder, Knaben oder Mädchen, wo nicht eher hoch höchstens vom Fünften Jahre ihres Alters in die Schule schicken, auch damit ordentlich bis ins dreizehnte und vierzehnte Jahr continuieren und sie so lange zur Schule halten sollen, bis sie nicht nur das Nöthigste vom Christentum gefasset haben und fertig lesen geben können, was ihnen nach den von unsern Consistoriis verordneten und approbierten Lehrbüchern vergebracht werden soll».

Τα άπορα παιδιά αποκτούσαν δυνατότητα δωρεάν εκπαίδευσης (Άρθρο 8). Άλλη μία καινοτομία της πρωσικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης ήταν η δημιουργία ενός καταλόγου αρχειοθέτησης των μαθητών (Schul. Catalogum). Ο σχολάρχης καλλιεργούσε στους μαθητές τις απαραίτητες δεξιότητες και προωθούσε την ηθική συμπεριφορά. Οι δάσκαλοι κρίνονταν μέσα από εξετάσεις (Examiniis), επιμορφώνονταν μέσα από σεμινάρια (Seminarium) και όφειλαν να διαθέτουν «πιστοποιητικό Αρετής» (Zeugnis der Tüchtigkeit). Οι εργασίες για το σπίτι (Schularbeit) περιλάμβαναν τη μελέτη της προσευχής (Gebet) και τη διδασκαλία αρετών (σοφία, υπομονή κ.ά.). Τα μαθήματα των πρώτων ωρών περιλάμβαναν διδασκαλία με τραγούδι, προσευχή κι ανάγνωση κατηχητικών βιβλίων. Επίσης, προβλεπόταν η διδασκαλία της ανάγνωσης (Lesen) και του συλλαβισμού (Buchstabieren). Αρχικά διάβαζαν φωναχτά οι ικανοί μαθητές (die fertigen Lesekinder) και έπειτα συλλάβιζαν. Για τη μελέτη του γερμανικού αλφάβητου παρέχονταν σε κάθε μαθητή ατομικοί πίνακες (ABC Tafelchen). Στο απογευματινό πρόγραμμα διδασκαλίας οι μαθητές τραγουδούσαν υπό την καθοδήγηση του Σχολάρχη στίχους και ψαλμωδίες από τη Βίβλο. Σε αυτό ερχόταν να προστεθεί η εκμάθηση των εκκλησιαστικών αποσπασμάτων περί Χριστιανισμού, κάποιων ρητών και ο συλλαβισμός μικρών και κεφαλαίων γραμμάτων. Ο μαθητής διέθετε το δικό του βιβλίο (Jedes Kind sein eigenes Buch habe). Επίσης, καθορίζονταν ζητήματα πειθαρχίας (Disziplin), επιμελείας (Fleiß) κι αυτόβουλης διάθεσης για μάθηση (Eigenliebe). Τις αργίες (Festtagen) και τις Κυριακές τα παιδιά παρέμεναν στο σπίτι με τους γονείς τους.

Οι κανονισμοί και τα πρότυπα της πρωσικής εκπαίδευσης επέφεραν αισθητή βελτίωση, κατ' αντιστοιχία, και στη διαμόρφωση της νεοελληνικής παιδείας.¹⁰⁹⁷ Η ελληνική λογιοσύνη στα χρόνια του νεοελληνικού Διαφωτισμού (περ. 1730-1830), όπως έχει ήδη αναφερθεί, επιδόθηκε στη συγγραφή νεωτερικών βιβλίων και μεταφράσεων με εκλεκτικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις.¹⁰⁹⁸ Το «γλωσσικό ζήτημα»,¹⁰⁹⁹ όπως είναι ευρέως γνωστό, επιβράδυνε σημαντικά την πρόοδο της παιδείας του Γένους μέσα σε κλίμα αντικρουόμενων πνευματικών τάσεων. Παρόλα αυτά, προτείνεται ένα νέο σχολικό πρόγραμμα κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας από τα μέλη της (Armansperg, Maurer και Eideck), στον απόηχο της επίδρασης της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού. Για να στηρίξουμε αυτή την άποψη εξετάζουμε στη συνέχεια κατά πόσο η κλασική ελληνική παιδεία (αρχαιομάθεια,

¹⁰⁹⁷ Λαμπρινή Σκούρα, *Η γενική και πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα (1862-1910)*, Gutenberg, Αθήνα 2014, σ. 38.

¹⁰⁹⁸ Βλ. ενδεικτικά, Ρωξάνη Αργυροπούλου – Λούγγη, *Νεοελληνικές μεταφράσεις φιλοσοφικών έργων (1760-1821)*, *Νεοελληνική φιλοσοφία 1600-1821*, τ. 7, αρ. 21, 1978.

¹⁰⁹⁹ Για τις διαστάσεις που έλαβε το γλωσσικό ζήτημα στη Παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, βλ. σχετικά, Κ. Δ Μαλαφάντης, «Το γλωσσικό ζήτημα κατά το Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα*, Πρακτικά του 3^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος, Αθήνα, 7-9 Νοεμβρίου 2002.

αρχαιολατρία, αρχαιΐζουσα γλώσσα) ασκεί επίδραση στη παιδεία των Γερμανών διαφωτιστών ενώ ο κλασικισμός¹¹⁰⁰ των αρχαίων Ελλήνων θα οδηγήσει σε μία νέα εκπαιδευτική πραγματικότητα.

Η νέα εκπαιδευτική πολιτική χαράσσεται με τη σύνταξη τριών διαταγμάτων για τη στοιχειώδη, τη μέση και την ανώτερη εκπαίδευση, που οδήγησαν στην οργάνωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, σε τετρατάξιο δημοτικό σχολείο (Grundschule), τριτάξιο Ελληνικό σχολείο και τετρατάξιο Γυμνάσιο (Gymnasium). Με το Διάταγμα της 31ης Δεκεμβρίου του 1836, δίνεται η άδεια λειτουργίας για την ίδρυση ιδιωτικών σχολείων με έμφαση στη διαμόρφωση της μέσης εκπαίδευσης και στην Παιδαγωγική του ωφελιμισμού, η οποία αντικαθίσταται από την ηθική διαπαιδαγώγηση, ενώ ταυτόχρονα εμφανίζεται η τάξη των δημοσίων υπαλλήλων. Παράλληλα, προωθείται η επαγγελματική εκπαίδευση και η τάση άσκησης χειρωνακτικών επαγγελμάτων, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας γενικής εκπαίδευσης εναρμονισμένης με την υπάρχουσα κοινωνική πραγματικότητα. Η σύνταξη του διατάγματος για την ίδρυση του *Οθώνειου* Πανεπιστημίου με τέσσερις βασικές κατευθύνσεις (Φιλοσοφία, Θεολογία, Ιατρική) τίθεται και πάλι σε αντιστοιχία με τα γερμανικά πανεπιστημιακά πρότυπα.

Κατά την πρώιμη οθωνική περίοδο,¹¹⁰¹ κυριαρχούσε ταυτόχρονα στην πνευματική ζωή του νέου κράτους η κληρονομιά του νεοελληνικού Διαφωτισμού.¹¹⁰² Στην Αθήνα, η οποία δεχόταν αμεσότερα τη βουαρικκή επιρροή, δημιουργούνται ομάδες πνευματικών ανθρώπων, άμεσων αποδεκτών των γερμανικών επιδράσεων με αφοσίωση στον κλασικισμό και στην ορθοδοξία, αλλά και στις σύγχρονες και προοδευτικές ιδέες της Ευρώπης.¹¹⁰³

¹¹⁰⁰ Στη πνευματική κίνηση του γερμανικού κλασικισμού τα μεγάλα φιλοσοφικά συστήματα της εποχής (Fichte, Schelling, Hegel, Schleiermacher) συναλλάσσονται με το συναίσθημα και τη νοησιαρχική σκέψη. Οι κλασικοί ποιητές εμφανίζονται και ως φιλόσοφοι (Goethe, Schiller). Δια μέσου της κατάκτησης της εσωτερικής ελευθερίας που κερδίζεται είτε μέσα από ηρωικό αγώνα (Schiller), είτε ως οργανική ανάπτυξη (Goethe), γίνεται ο άνθρωπος ικανός για την στάση του ανθρωπισμού. Αυτή η διαδικασία στον αστικό τρόπο ζωής που δεν συγκλίνει με τη χρησιμότητα του Διαφωτισμού αποτελεί προϋπόθεση αυτομόρφωσης. Σημαντική πηγή εξευγενισμού αποτελεί η γυναίκα λόγω της προικισμένης από τη φύση αρμονίας και εσωτερικής συμμετρίας (*Iphigenie auf Tauris*, Goethe) της. Με αυτή τη πνευματική προσέγγιση συγκλίνει για τον κλασικισμό ο ρόλος της ελληνικής αρχαιότητας που συμβάλλει στη διάπλαση μορφών και την εσωτερική τους συμμετρία. Ο Διαφωτισμός που αποτελεί την προβαθμίδα μέσα το κίνημα της κλασικής ιδεαλιστικής εποχής εξακολουθούσε να ασκεί επιρροή ανάμεσα στα 1770 και 1830. Τα έργα των Γερμανών διαφωτιστών Kotzebue, Gellert, Wieland και τα λαϊκά βιβλία στο πνεύμα της εποχής δεν χάνουν την εμβέλειά τους στον χώρο της γνώσης. Η συμβολή του κινήματος του κλασικισμού για τη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία και για την μόρφωση (Bildung) διαφαίνεται μέσα από την παραγωγή πληθώρας παιδαγωγικών ιδεών και συστημάτων που θα επιφέρει σημαντικές μεταβολές στο εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής. Βλ. αναλυτικά, Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 263-279.

¹¹⁰¹ Για το θέμα αυτό, βλ. το λήμμα «Περίοδος της βασιλείας του Όθωνος». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Από το 1833 ως το 1862. Εκδοτική Αθηνών. Α.Ε. 1972, σ. 8-21.

¹¹⁰² Κώστας Λάμπας, «Η εκπαιδευτική οργάνωση και λειτουργία σχολείων [στην Ελλάδα] 1770-1821», *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, τ. Β', εφ. *Τα Νέα – Ελληνικά Γράμματα* Αθήνα 2003 σ. 75-100.

¹¹⁰³ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Ό.π., σ. 21.

Ο Georg Ludwig von Maurer δήλωνε στο έργο του για τον *Ελληνικό Λαό* (1835) πως η πολιτική αναγέννηση τέθηκε σε συνάρτηση με την πνευματική πρόοδο, όπως συνέβη στα χρόνια της Αρχαιότητας (Πλάτων, Αριστοτέλης). Αυτή συνέχισε κατά την εποχή του νεοελληνικού διαφωτισμού να ανάγεται σε φαινόμενο με διεθνή απήχηση. Η μόρφωση των Ελλήνων ξεχώρισε για την καθολικότητα της κλασικής μορφής της:

«Ένα από τα πιο μεγαλοπρεπή φαινόμενα της εποχής είναι αναμφισβήτητα η πολιτική αναγέννηση του ελληνικού λαού, η οποία συντελέστηκε μέσα από την ανώτερη πνευματική δύναμή του ανάμεσα σε όλους τους λαούς της αρχαιότητας. Θα μιλήσω για την πολιτική αναγέννηση (των Ελλήνων), διότι η πνευματική τους υπόσταση παραμένει αναλλοίωτη στο χρόνο και κυρίαρχη από τα χρόνια του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη έως τη σύγχρονη εποχή. Η Παιδεία τούτου του λαού αποτελεί τη βάση της καθολικής μόρφωσης, η οποία αναφέρεται χαρακτηριστικά κλασική».¹¹⁰⁴

Ο Maurer αναφέρεται στην ιδιαίτερη συμβολή του Νικόλαου Μαυροκορδάτου (1670-1730), του λόγιου ηγεμόνα και εξάιρετου συγγραφέα, ο οποίος από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα συνέβαλε στη συνάντηση των δύο εθνικοτήτων, Γερμανών και Ελλήνων στον χώρο του πνεύματος και μαζί με τον Δημήτριο Προκόπιο Παμπέρη έγραψε την πρώτη ιστορία της νεοελληνικής Γραμματείας.¹¹⁰⁵ Για την κατάσταση των σχολείων στη «Χώρα του Φωτός» (*Heimath des Lichtes zu tagen*) γίνεται αναφορά στις πνευματικές δράσεις του Νικόσιου Παναγιωτάκη και Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου από την Αθήνα. Η άνθηση του εμπορίου από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα θα συντείνει στις πνευματικές αλληλεπιδράσεις ξένων λαών, μέσα από τις οποίες θα αυξηθούν οι ανάγκες για υψηλότερη μόρφωση.¹¹⁰⁶ Ο Maurer κάνει λόγο για νέα ώθηση¹¹⁰⁷ από τον Πατριάρχη Σαμουήλ Α΄, τον Σκαρλάτο Χατζέρη (1700-1775), για σπουδές των Νεοελλήνων στα μέσα του 18^{ου} αιώνα ενώ ο ίδιος αφιερώνεται σε

¹¹⁰⁴ «Eine der großartigsten Erscheinungen in dieser Zeit ist nun aber unstreitig die politische Wiedergeburt des Griechischen Volkes, durch seine geistige Kraft des größten Volkes in der alten Welt. Ich sage, die politische Wiedergeburt, denn geistig hat es stets fortgelebt, und mehr, als ein anderer Machthaber, hat uns Plato, Aristoteles u. s. w., durch das ganze Mittelalter hindurch, bis auf den heutigen Tag beherrscht. Dieses großen Volkes Bildung ist ja die Grundlage der allgemeinen Bildung geworden, die man vorzugsweise die klassische zu nennen pflegt». Για το θέμα αυτό, βλ. αναλυτικά στο: *Das Griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31. Juli 1834 von Georg Ludw. Von Mauer, Erster Band Heidelberg in der akademischen Buchhandlung von J. C. B. Mohr 1835*, σ. 1·Karl Dickopf, «Georg Ludwig von Maurer und seine juristische Tätigkeit in Griechenland», στο: Alexander Papageorgiou-Venetas (Hrsg.), *Das Ottonische Griechenland. Aspekte der Staatswerdung*, Athen 2002, 143-152· Heinrich Scholler, «Bildung und Gesetz als Konkurrierende Grundlagen der Modernisierung Griechenlands – Zum Ideenkonflikt bei der Neugründung des griechischen Staates», *Das Ottonische Griechenland. Aspekte der Staatswerdung*, επιμ. Alexander Papageorgiou-Venetas Hrsg., Athen 2002, σ. 163-178· πβ. Themistokles Paroussis, «Griechisch-Deutsche Beziehungen in König Ottos Regentschaft» στα Πρακτικά του διεθνούς Συνεδρίου, *Meilensteine Deutsch-Griechischer Beziehungen*, σ. 363-371, και ιδ., σ. 363-368.

¹¹⁰⁵ *Νικόλαος Μαυροκορδάτος, Φιλοθέου πάρεργα*, Εν Βιέννη της Αουστρίας: Παρά τω Φράντζ Αντωνίω Σχραϊμβλ, 1800. Ο.π., σ. 24· Hammer, *Gesch. des Osman. Reichs VII.*, σ. 395. Αναφέρουμε το χαρακτηριστικό απόσπασμα, «Schon Nikolaus Mavrokordatos, selbst ein gelehrter Fürst und ausgezeichnete Schriftsteller, hatte Deutsche und Griechische Gelehrte um sich versammelt, und unter seiner Regierung hat Demeter Procopius die erste Geschichte der Neugriechischen Literatur geschrieben».

¹¹⁰⁶ Georg Ludwig von Mauer, *Das Griechische Volk*, ό.π., σ. 423-429.

¹¹⁰⁷ Georg Ludwig von Mauer, *Das Griechische Volk*, σ. 429-434.

συγγραφή νεοκλασικών έργων. Τα ευανάγνωστα χειρόγραφα ήταν γραμμένα στη νεοελληνική γλώσσα και απευθύνονταν προς όλες τις κοινωνικές τάξεις των Ελλήνων. Ο ίδιος ενέπνευσε τον ελληνικό λαό να προβεί σε ίδρυση νέων εκπαιδευτικών καταστημάτων και βιβλιοθηκών. Η έκδοση περιοδικών, λεξικών κι άλλων συγγραμμάτων ενίσχυαν την προσπάθεια για τον ιερό αγώνα της αναγέννησης της πατρίδας. Ιδιαίτερη ήταν η συμβολή οπαδών του Αδαμάντιου Κοραή, όπως του Δωρόθεου Πρόιου (περ. 1765-1821), ενός δασκάλου Μαθηματικής και Φυσικής στα σχολεία της Κωνσταντινούπολης και στο Κουρουτσεσμέ με μαθητές του τους Στέφανο Δούγκα¹¹⁰⁸, τον διδάσκαλο της Πατριάδας σχολής, Παΐσιο Καραπατά, τον πατριάρχη Πλάτων, τον Ιωάννη Κομνηνό Τσελέπη, τον διδάσκαλο Μαθηματικής στη Χίο, τον Βενιαμίν Λέσβιο τον διδάσκαλο της φυσικής στο σχολείο των Κυδωνίων, την εύπορη οικογένεια Σαλτέλη και τον Κωνσταντίνο Μιχαήλ Κούμα, τον συγγραφέα και μεταφραστή λεξικών, φιλοσοφικών, ιστορικών και μαθηματικών έργων και διδάσκαλο στα Αμπελάκια, στη Σμύρνη και στη Κωνσταντινούπολη, για τον οποίο έγινε εκτενή αναφορά στα προηγούμενα κεφάλαια.

Επιπρόσθετα ξεχώρισαν από τον χώρο της ελληνικής λογοσύνης ο Άνθιμος Γαζής, ο πρώτος εκδότης του καθαρά φιλολογικού ελληνικού περιοδικού *Λόγιου Ερμού* και οι συντάκτες του Κωνσταντίνος Κοκκινάκης και Θεόκλητος Φαρμακίδης, ο Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος, διδάσκαλος της Φυσικής και της Φιλολογίας στο Βουκουρέστι και στην Χίο, συντάκτης πολλών πραγματειών φυσικής και ρητορικής και διευθυντής της σχολής της Χίου και εν μέρει μεταφραστής της Χημείας του Louis – Jacques Thenard¹¹⁰⁹ και ο συγγραφέας πολλών έργων Μεταφυσικής, Ρητορικής και Γραμματικής Νεόφυτος Βάμβας. Οι αδελφοί Οικονόμου¹¹¹⁰ εργάστηκαν ως διδάσκαλοι στη Σμύρνη και υπήρξαν συγγραφείς πολλών φιλολογικών έργων, ο Θεόφιλος Καΐρης από την Άνδρο στις Κυδωνίες και τέλος ο Κων. Ασώπιος, ο Νεόφ. Δούκας, ο Δημ. Καταρτζής, ο Δανιήλ Φιλιππίδης, ο Στέφανος Κομμητάς κ.ά. προσέφεραν με τη σειρά τους στις νέες επιστημονικές μελέτες, στη διεκπεραίωση και μετάφραση χρησίμων βιβλίων και ομιλιών. Σε όλα τα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,

¹¹⁰⁸ Ο Στέφανος Δούγκας παρακολούθησε (περ. 1765-1770) μαθήματα της διδασκαλίας του ιδεαλισμού του Γερμανού φιλοσόφου διαφωτιστή Schelling (Jena). Βλ. σχετικά, Γιάννης Καράς, *Γερμανικές επιδράσεις στη σκέψη των χρόνων της νεοελληνικής αναγέννησης* 1993.

¹¹⁰⁹ Βίκυ Πάτσιου, «Μεταφραστικές δοκιμές και προϋποθέσεις στα όρια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ο Ερανιστής* 19 (1993), 216, σημ.18· Κ. Θ. Δημαράς *Ιστορικά Φροντίσματα Β' Αδαμάντιος Κοραή*, εκδ. Πορεία, Διατριβή επί διδακτορία υποβληθείσα εις την Φιλοσοφικήν Σχολήν του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, [Αθήνα] 1953 ανατυπωμένη Αθήνα 1996, σ. 133-195.

¹¹¹⁰ Σε επιστολή του ο Κ. Μ. Κούμας «Προς Στέφανον Οικονόμου ιατρόν εις Σμύρνην (*)» δηλώνει ρητά την άμεση επαφή του με πλήθος των Ακαδημιών από τας βορειότερας χώρας της Γερμανίας με τις οποίες «ο μουσώληπτος γερμανικός λαός στολίζεται» και ξεχωρίζει για το υψηλό επίπεδο «των εις αυτάς διδασκάλων πολλήν και παντοίαν προκοπήν και σοφίαν». Από την περιγραφή του Έλληνα λόγιου προκύπτει ενδεικτικά η έντονη εκδήλωση θαυμασμού του προς την Ακαδημία της Σαξωνίας, η οποία είναι άξια παρατήρησης λόγω της «μεγάλης ζέσης, με την οποία ασχολείται το σεβάσμιον τούτο έθνος εις την παλαιάν φιλολογίαν, και μάλιστα την Ελληνικήν». Βλ. *Ερμής Λόγιος*, (1820), [τ. Ι' Ανατύπωση, ΕΕΛΙΑ, Αθήνα 1990], 88-92.

όπου βρέθηκαν πολλοί Έλληνες, συστάθηκαν πολλά ελληνικά σχολεία. Οι προσπάθειες επεκτάθηκαν σε σχολεία της Δημητσάνας στο Μορέα, στο Ζαγόρι Πηλίου, στη Θεσσαλονίκη, στο Βατοπέδι, στα Όρη της Άθω, στο Ιάσιο, στο Κουρουτσεσμέ, στην Αθήνα, στο Μεσολόγγι και αλλού. Επίσης δημιουργήθηκαν σχολεία στην Πάτμο και στα Ιωάννινα. Στη πόλη των Ιωαννίνων, όπου παρατηρείται εκείνη την εποχή ιδιαίτερη πνευματική δραστηριότητα της ελληνικής λογιοσύνης, αναφέρεται η λειτουργία μίας μεγάλης Βιβλιοθήκης, ενός εργαστηρίου φυσικής και χημείας και άλλων συλλογών. Εδώ συγκεντρώνονται σημαντικοί Έλληνες λόγιοι, που ξεχώρισαν για τη συγγραφική δραστηριότητά τους: Μελέτιος, Μπαλάνος ο μεγαλύτερος, Σοκδόρης, Κοσμάς Βαλάνος, Τρύφων, Λάμπρος Φωτιάδης, Αθανάσιος Ψαλίδας κ.ά.¹¹¹¹ Ο τελευταίος Έλληνας διδάσκαλος και υπεύθυνος της Σχολής των Ιωαννίνων παρουσιάζεται από τον Maurer ως μαθητής του Immanuel Kant: «Die Schule in Janina unter ihrem würdigen Vorstande Psalidas, einem Schüler von Kant».

Η πνευματική κατάσταση των Νεοελλήνων παρουσιάζεται από τον Maurer ως φαινόμενο ανομοιογένειας. Δηλαδή, «Το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο συνυπάρχει με το εξεζητημένο επίπεδο καλλιέργειας». Η υιοθέτηση νέων ιδεών όπως αυτή της ελευθερίας και της ισότητας ξεπροβάλλουν μέσα στο πνεύμα του συντηρητισμού. Η άνθρωποι χωρίζονται σε διάφορες κατηγορίες και εμφανίζονται με πολυμορφία χαρακτήρων. Τα ονόματα του Ι. Ρ. Νερουλού, του Λ. Κουντουριώτη, του Α. Μιαούλη και του Ι. Κωλέττη αναφέρονται για τον αδάμαστο και σταθερά αγέρωχο χαρακτήρα τους. Ο Maurer επισημαίνει: «[...] και είναι προς τιμή των Ελλήνων, αυτό πρέπει να το ομολογήσουμε, ότι τα σκάρτα στοιχεία δεν είναι ντόπια».¹¹¹²

Ο Maurer θα προβεί σε σημαντικές παρατηρήσεις για την κατάσταση της ελληνικής εκπαίδευσης κατά την οθωνική περίοδο και τη διαμόρφωσή της κατά την ανάληψη της Αντιβασιλείας. Τον Μάρτιο του 1833, συγκροτήθηκε Επιτροπή, η οποία θα αναλάμβανε τη δημιουργία τεσσάρων εκπαιδευτικών βαθμίδων, τα δημοτικά, τα Ελληνικά σχολεία, τα Γυμνάσια και το Πανεπιστήμιο. Η εφαρμογή των νέων εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων χαρακτηρίζεται ως ελάχιστα εφαρμόσιμη.¹¹¹³ Ο ίδιος ανέφερε ότι πολλοί Έλληνες λόγιοι παρακολούθησαν μαθήματα σε διδασκαλεία της Γερμανίας, εκτός από τον Κοραή που στράφηκε κυρίως στη γαλλική παιδεία. Στη Βιέννη και στην Οδησό συστάθηκαν σχολεία από Έλληνες για Έλληνες. Τα ελληνικά Τυπογραφεία διέδιδαν τα όσα δίδασκαν οι φημισμένοι δάσκαλοι της εποχής. Οι πιο γνωστοί αναγνωρισμένοι καθηγητές της εποχής

¹¹¹¹ Georg Ludwig von Mauer, *Das Griechische Volk*, σ. 429-434.

¹¹¹² Γ. Α. Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός*, ό.π., σ. 411-412.

¹¹¹³ Γ. Α. Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός*, ό.π., σ. 524.

του νεοελληνικού Διαφωτισμού ήταν στην Τριέστη ο Κων. Ασώπιος κι έπειτα ο Κων. Κούμας. Στη Βιέννη¹¹¹⁴ έδρασαν τα αδέρφια Καπετανάκη και Αλεξανδρίδη, ο Άνθιμος Γαζής, ο Κων. Κοκκινάκης, ο Αθανάσιος Σταγειρίτης κ.ά.

Για το πλαίσιο της διερεύνησης των δεσμών των Ελλήνων της διασποράς από τη Μακεδονία, την Ήπειρο, τη Θεσσαλία ως φορέων γερμανικής παιδείας και ιδεολογίας, η διασπορική ταυτότητά τους εκφράστηκε μέσα από την υποστήριξη των εκπαιδευτικών θεσμών και τη φιλανθρωπική δραστηριότητά τους, όπως στην περιοχή της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Η πνευματική παραγωγή κι εκπαιδευτική δράση των παροικιών στη Βιέννη αποδείκνυε το βαθμό συνάφειας της ελληνόγλωσσης λόγιας παραγωγής με την ελληνική εμπορική δραστηριότητα.¹¹¹⁵ Η άνθηση των Γραμμάτων στο χώρο του ελληνικού πνεύματος με πρωτεργάτη τον Κοραή και τους ομοϊδεάτες του συνεχίστηκε από τους εμπόρους της εποχής. Ο Βαρβάκης και οι αδελφοί Ζωσιμάδες, καθώς και πολλοί άλλοι νεοέλληνες με ευρωπαϊκή παιδεία επέστρεψαν για να προετοιμάσουν πνευματικά τη χώρα τους με αποτέλεσμα την εκδήλωση της ελληνικής Επανάστασης του 1821.¹¹¹⁶ Ο Γερμανός απεσταλμένος για θέματα Παιδείας θα αναφερθεί στην κατάσταση του *Ελληνικού Λαού* στη δημόσια κοινή ζωή από την περίοδο της απελευθέρωσης έως και την άφιξη του Βασιλιά Όθωνα (1821-1833). Το έτος 1830 αναφέρεται ως ορόσημο στα χρόνια της σύστασης του νεοελληνικού κράτους (4 Φεβρουαρίου), με αφορμή τη παρουσία του Ιωάννη Καποδίστρια στα πολιτικά δρώμενα και στην αδύναμη κοινωνική τάξη. Ο Maurer παραπέμπει τον αναγνώστη σε σχετικές αναφορές για την περίοδο της διακυβέρνησης του Καποδίστρια στο έργο του Friedrich Thiersch 73) «de Telat actuel de la Gröce etc. Leipzig 1833, I. p. 1 ff».¹¹¹⁷ Η κατάσταση του σχολικού συστήματος και της διδασκαλίας στο πλαίσιο της ελληνικής γραμματείας από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και τα επιστημονικά επιτεύγματα των Ελλήνων παρουσιάζονταν προβληματικά με πολλές ελλείψεις. Στη Βλαχία, την αφετηρία του Αγώνα, συγκεντρώθηκαν πολλοί Έλληνες φοιτητές από τα πιο ονομαστά σχολεία στις Κυδωνίες,

¹¹¹⁴ Βάσω Σειρηνίδου, «Έλληνες στη Βιέννη (18^{ος} – μέσα 19^{ου} αιώνα)», *Μνήμων* 33, Ίκαρος Μαντούβαλος (βιβλιοκρισία) 2014, Ηρόδοτος Αθήνα (2011), 275-283.

¹¹¹⁵ Georg Ludw. von Maurer, *Das Griechische Volk*, ό.π., σ. 437-438. Παραθέτω το σχετικό απόσπασμα από τη πρωτότυπη πηγή: «Doch nicht bloß im Inlande (Deutschland) suchte man Bildung, immer häufiger und häufiger besuchte man von nun an auch Italienische und Deutsche [...], am häufigsten aber, durch Korais dahingezogen, Französische Lehranstalten. In Wien und Odessa wurden sogar Griechische, von Griechen selbst geleitete Schulen errichtet. Und Griechische Buchdruckereien verbreiteten, was berühmte Lehrer gelehrt. Die berühmtesten Professoren in Triest waren Asopios, nach ihm aber Koumas. [...] In Wien die Gebrüder Capetanakis, Alexandrides, Anthmimos Gazis, Cokinakis, Athanasios von Stagira u.a.m».

¹¹¹⁶ Georg Ludw. von Maurer, *Das Griechische Volk*, σ. 440: «Viele in Europa gebildete Griechen verließen jetzt ihre Europäische Muse, um in ihrem Vaterlande zu lehren und ihre Landsleute nur desto rascher ihrem Ziele entgegen zu führen. Und das Resultat der dadurch hervorgerufenen Begeisterung war der Aufstand vom Jahre 1821. Ο Maurer βασίστηκε για τη μελέτη της εθνικής εξέγερσης των Ελλήνων στα συγγράμματα του Ι. Ρ. Νερούλου, α) 67) Rizo Néroulos, cours de litt. p. 45 — 50, 57 und 58 και β) 68) Eine ganz vortreffliche Schilderung der damals der geistigen Erhebung des Griechischen Volkes so günstigen Zeit findet sich bei Rizo, cours de litt. p. 97-134».

¹¹¹⁷ Georg Ludw. von Maurer, *Das Griechische Volk*, ό.π., σ. 447-448.

στη Χίο, στην Πελοπόννησο κ.α. Πολλές Βιβλιοθήκες στήθηκαν στη Σμύρνη, στο Όρος Άθω κ.α. Διάσημοι διδάσκαλοι της εποχής και συγγραφείς όπως οι Άνθιμος Γαζής, Νεόφυτος Βάμβας, Βενιαμίν Λέσβιος, Γεώργιος Γεννάδιος κ.ά. παρουσίασαν έντονη διδακτική και συγγραφική δραστηριότητα.

Με την Εθνοσυνέλευση του Άργους (Αύγουστος, 1829) αναγνωρίστηκε η παιδεία ως βάση για τη μελλοντική αναγέννηση της Ελλάδος. Αυτή έπρεπε να αξιοποιηθεί για τη διαμόρφωση των «Σχολείων του Λαού» (Volksschulen) και των «Κανονικών ή κοινών Σχολείων» (Normalschulen), για τη μόρφωση των διδασκάλων, τη δημιουργία ανώτερων διδασκαλείων ή σχολείων για δημόσιους υπαλλήλους και διανοούμενους. Στα ανώτερα σχολεία εξυμνούνταν τα επιτεύγματα των Αρχαίων Ελλήνων στις επιστήμες της φιλοσοφίας, της φυσικής ιστορίας και των καλών τεχνών στα προγράμματα διδασκαλίας τους: «Το ελληνικό πνεύμα τείνει προς την αγάπη του φωτός, η φαντασία του είναι απaráμιλλη, αγαπά τις σοφιστείες και ονειρεύεται την αχαλίνωτη φαντασία του».¹¹¹⁸ Τα ελληνικά σχολεία δημιουργήθηκαν σε ορισμένες κοινότητες από ιδιώτες. Στην Πελοπόννησο ήταν μόλις 19, στα νησιά και στη Στερεά Ελλάδα μόλις 18. Ανάμεσα στους διδασκάλους ελάχιστοι γνώριζαν την αρχαία ελληνική ενώ σχεδόν κανείς από αυτούς δεν κατείχε κάποια καλή διδακτική μέθοδο. Το Νοέμβριο του 1829 δημιουργήθηκε στην Αίγινα ένα είδος Γυμνασίου με τον τίτλο «Κεντρικό Σχολείο» (Centralschule). Τη διοίκηση ανέλαβε ο Ανδρέας Μουστοξύδης και οι καθηγητές που ανέλαβαν τη διδασκαλία ήταν ο Γεώργιος Γεννάδιος, ο Νικόλαος Χορτάκης και ο Ιωάννης Βενθύλος. Τα διδακτικά αντικείμενα ήταν η αρχαία ελληνική και η γαλλική γλώσσα, η γεωγραφία, η ελληνική ιστορία και οι βασικές αρχές της Μαθηματικής. Αυτό το Γυμνάσιο ήταν το πρώτο από τη στιγμή της απελευθέρωσης της χώρας και έχρηζε ιδιαίτερης φροντίδας, διότι δεν ήταν ισάξιο αυτών που είχαν συσταθεί πριν από τον απελευθερωτικό Αγώνα στη Χίο, στις Κυδωνίες και στη Σμύρνη. Αντί για μέριμνα φυλάγονταν οι διδάσκαλοι με καχυποψία και η ελευθερία διδασκαλίας ήταν με κάθε τρόπο περιορισμένη. Η δυσθυμία για αυτή τη μεταχείριση οδήγησε το Βενθύλο στην απόλυση του.¹¹¹⁹ Γι' αυτόν τον λόγο τα παραπάνω διδασκαλεία είχαν μικρή διάρκεια. Μία στρατιωτική σχολή Ευελπίδων οργανώθηκε στο Ναύπλιο με επιτυχία στα 1828, από τον Επιθεωρητή Carl Wilhelm von Heideck (1788-1861),¹¹²⁰ αξιότιμο φίλο του Maurer. Τα

¹¹¹⁸ Κωνσταντίνος Παπουλίδης, «Τρία ανέκδοτα γράμματα του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων στη Ρωξάνδρα και στον Αλέξανδρο Στούρτζα», *Κληρονομία* 11 (1979), 455· Για το θέμα αυτό βλ. ιδίως G.L. Maurer, 1835, ό.π., σ. 485-488: «Der Geist des Volkes neigt sich zur Scheinliebe, seine Einbildungskraft ist ungestüm, es liebt Sophismen und träumt von ungezügelter Freiheit. Wir haben zur Belehrung das Beispiel Russlands, welches die Folgen eines politischen Widerspruchs erfährt, da sein geistvoller Hersteller die Früchte des Baumes der Bildung zu früh zur Reife brachte und Akademien errichtete».

¹¹¹⁹ Georg Ludw. von Maurer, *Das Griechische Volk*, ό.π., σ. 489.

¹¹²⁰ Για τη δράση του Γερμανού επιθεωρητή στα ελληνικά πράγματα βλ. ενδεικτικά, Berthold Seewald, *Karl Wilhelm von Heideck: Ein bayerischer General im befreiten Griechenland (1826-1835)*, τ. 45, München:

αντικείμενα διδασκαλίας ήταν εκτός από την αρχαία ελληνική και τη γαλλική γλώσσα, η περιγραφική γεωμετρία, η τακτική οικοδομική και τα στρατιωτικά σχέδια. Ιδιαίτερη ήταν η συμβολή του Oberst Reineck στο εν λόγω διδασκαλείο μέχρι και την άφιξη του βασιλιά Όθωνα.

Στο ορφανοτροφείο Αιγίνης διδάσκονταν τα παιδιά της πατρίδας χρήσιμα εργόχειρα, γλώσσες κι επιστήμες με σκοπό να γίνουν χρήσιμοι πολίτες. Για τη διατήρηση των εθνικών μνημείων δημιουργήθηκε στα πρώτα χρόνια του απελευθερωτικού αγώνα στην Αθήνα η *Φιλόμουσος Εταιρεία* (1813) και ένα *Εθνικό Μουσείο* στην Αίγινα υπό τη διεύθυνση του Ανδρέα Μουστοξύδη. Επίσης εκεί οργανώθηκε μία κρατική Βιβλιοθήκη που οργανώθηκε στην Αίγινα με δωρεές του Νεόφυτου Δούκα, του Αδαμάντιου Κοραή, του Νικόλαου Ζωσιμά, του Στέφανου Κομμητά και άλλων πατριωτών, χωρίς πρόσβαση και ακατάλληλη για χρήση. Παρά τις δυσχερείς συνθήκες για επιστημονικές προσπάθειες πολλοί φιλομαθείς νέοι εγκατέλειψαν τη πατρίδα τους για να γίνουν χρήσιμοι. Μερικοί αναζήτησαν τη μόρφωση στη Βιέννη (Γεώργιος Αθανάσιος). Οι περισσότεροι παρακολούθησαν μαθήματα σε διάσημα Πανεπιστήμια της Γερμανίας. Για παράδειγμα, ο Βενθύλος, ο Ψύλλας, ο Γλαράκης, ο Μαύρος και ο Πολυζώιδης σπούδασαν στη Λειψία ενώ άλλοι φοίτησαν στο Göttingen. Ο Κωνσταντίνος Σχινάς φοίτησε στο Βερολίνο και στη Βόννη και αναγνωριζόταν ως «ο πιο λόγιος από όλους».¹¹²¹ Κάτω από αυτές τις περιστάσεις η ελληνική γραμματεία έπρεπε να αναζητήσει νέες προσλαμβάνουσες. Ο Νεόφυτος Δούκας προώθησε από την πλευρά του την επεξεργασία των Αρχαίων Κλασικών και ίδρυσε με δικά του έξοδα ένα Τυπογραφείο στην Αίγινα. Επίσης, κυκλοφόρησαν διαδοχικά τα συγγράμματα του Αδ. Κοραή και το Λεξικό του Κ.Μ. Κούμα στα πρότυπα του Schneider. Στα 1826 κυκλοφόρησε ο «Νικήρατος», το αριστουργηματικό έργο για τη φοβερή καταστροφή του Μεσολογγίου, από την Ευανθία Καΐρη (1799-1866).¹¹²²

Oldenburg 1994.

¹¹²¹ G. L. Maurer, *Das Griechische Volk*, ό.π., σ. 493-494: «Einige Wenige suchten sich in Wien zu Lüden, unter anderen Georg Athanasios. Doch die Meisten besuchten berühmte deutsche Universitäten. Benthylus, Psillas und andere studierten in Leipzig, Klarakis, Mavros, Polyzoides u.a. theils in Göttingen, theils in Leipzig; Constantin Schinas endlich, der gelehrteste von Allen, in Berlin und Bonn».

¹¹²² Για την ιδιαίτερη συμβολή της Ευανθίας Καΐρη στη Παιδαγωγική του νεοελληνικού Διαφωτισμού, βλ. αναλυτικά, Βίκυ Πάτσιου, «Ενδείξεις γυναικείας λογιόσύνης τον αρχόμενο ελληνικό 19ο αιώνα: Το μεταφραστικό έργο της Ευανθίας Καΐρη και η παράδοση του νεοελληνικού Διαφωτισμού», Πρακτικά Συμποσίου Ευανθία Καΐρη. Διακόσια χρόνια από τη γέννησή της 1799-1999, *Ανδριακά Χρονικά* 31, Καΐρειος Βιβλιοθήκη, Άνδρος 2000, σ. 45-62. Αξίζει να αναφέρουμε ότι η Ευανθία Καΐρη (1799-1866) ως λογία της εποχής του Διαφωτισμού στρέφει το ενδιαφέρον της σε συγγράμματα της γερμανικής γραμματείας, όπως λ.χ. η «Σεληνογραφία» με βάση τις παρατηρήσεις του William Herschel, σύμφωνα με επιστολή της από την 10.7.1836, σ. 136, Αλλ. Θ. Κ., Μέρος Α'. *Επιστολαί Θεόφιλου Καΐρη*, τ. Α', 1814-1839, σ. 121, ό.π., σ. 53 πβ. Κούλα Ξηραδάκη, *Ευανθία Καΐρη (1799-1866), η πρώτη ελληνίδα που κατέκτησε τη μόρφωση*, εκδ. Ιδιωτική, Αθήνα 1956.

Η μεγαλύτερη λογοτεχνική δραστηριότητα παρουσιαζόταν μέσα από τα ημερήσια φύλλα που κυκλοφορούσαν από τις αρχές του απελευθερωτικού Αγώνα.¹¹²³ Στη Βιέννη, το σημαντικό πνευματικό κέντρο εξάπλωσης του γερμανικού Διαφωτισμού, εκδόθηκε το πρώτο ελληνικό ειδησεογραφικό φύλλο, η «Εφημερίς» (1790-1797) από τους Γεώργιο Πούμπλιο και Πούλιο Μαρκίδη. Η «Εφημερίς» βοήθησε στην πολιτική αφύπνιση του ελληνικού στοιχείου της διασποράς. Το φύλλο του Οκτωβρίου του 1790 αποκαλύπτει τους σκοπούς του περιοδικού, το οποίο διαπνέεται από αρχές του Διαφωτισμού, όπως την πολυμάθεια μέσω της φιλομάθειας, την ευτυχία μέσω της ευδαιμονίας και τον θαυμασμό προς την ελληνική αρχαιότητα. Παρουσιάζεται, μάλιστα, ως μία προσφερόμενη «γαζέτα» ή «τζάιτουγκ» (Zeitung) για τον ελληνισμό, αλλά και τους φιλέλληνες σε απλή ρωμαϊκή γλώσσα, ως μία προσφορά καθημερινής ιστορικής διήγησης πραγμάτων του παρόντος, του παρελθόντος και του μέλλοντος. Αξίζει να σημειωθεί, πως για λόγους κατοχύρωσης της νομιμότητάς του εν λόγω φύλλο, οι εκδότες αντλούσαν την ύλη τους από τις γερμανόφωνες εφημερίδες «Österreichischer Beobachter (1810-1848)» και «Wiener Zeitung» / «Wienerisches Diarium» (1703). Οι «Ειδήσεις δια τα ανατολικά μέρη» ήταν ένα περιοδικό της εποχής με σύντομη παρουσία, από τον Ιούλιο έως τον Δεκέμβριο του 1811. Ο «Ερμής ο Λόγιος» (1811-1821) με εκδότες τον Άνθιμο Γαζή (1758-1828), τον Θεόκλητο Φαρμακίδη (1784-1860) και τον Κωνσταντίνο Κοκκινάκη (1781-1831) εγκαινιάζει, όπως έχει ήδη αναφερθεί, μία νέα εποχή στη διάδοση των νεοελληνικών γραμμάτων στο πνεύμα του Διαφωτισμού. Τα περιεχόμενα του φιλολογικού περιοδικού σχετίζονταν με θέματα γλωσσικού, φιλολογικού, παιδαγωγικού και επιστημονικού περιεχομένου. Ο υπότιτλος του περιοδικού «Φιλολογικαί Αγγελίαι» μαρτυρούσε τα περιεχόμενα της θεματολογίας του (ελληνική αρχαιότητα, κλασική φιλολογία, γλώσσα). Το περιοδικό γνωστοποιούσε στους ξένους τις προόδους της ελληνικής παιδείας, δημοσίευε ειδήσεις για τη λειτουργία των σχολείων, άρθρα για τις φυσικές επιστήμες, τη φιλοσοφία, την ιστορία και την ιατρική. Περιείχε, επίσης, πληροφορίες για την έκδοση νέων βιβλίων, μεταφράσεις, βιβλιοπαρουσιάσεις, κείμενα για την εφαρμογή νέων μεθόδων διδασκαλίας (αλληλοδιδασκτική), νέα για τη συγγραφή διδακτικών βιβλίων και την οργάνωση βιβλιοθηκών και Τυπογραφείων. Επίσης, βοήθησε στην έκδοση νέων βιβλίων με την προεγγραφή αγοραστών. Η κύρια αποστολή του περιοδικού ήταν η προαγωγή της παιδείας. Τη σημασία της ύπαρξης του περιοδικού εκφράζει σε επιστολή του το 1818, αναγνώστης του περιοδικού επισημαίνοντας ότι «[...] η ωφέλεια του Λόγιου Ερμού εάν δεν είναι

¹¹²³ Βλ. σχετικά, Γλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Η πρώτη ελληνική εφημερίδα, ο Ταχυδρόμος της Βιέννης (1784) των Βεντότη και Baumeister και η δημιουργία μιας αστικής δημοσιότητας στους Νέους Χρόνους», *Κονδυλοφόρος* 1-10 (2002-2011), 131-148, ιδίως 132-133.

μεγαλύτερα, ισούται τουλάχιστον με την ωφέλειαν που παρέχει ένα σχολείον.» Το κάθε περιοδικό κυκλοφορούσε χωρίς διακοπή κάθε δεκαπενθήμερο».

Οι βασικοί του άξονες συνοψίζονταν σε δύο κατευθύνσεις: ελληνισμός και κοσμοπολιτισμός. Ο ελληνικός χαρακτήρας του περιοδικού αναδεικνύεται από ελληνικά θέματα που δημοσιεύονται στις σελίδες του, γύρω από την αρχαία ελληνική γραμματεία και τη γλώσσα, τη φιλοσοφία, την ποιητική τέχνη και τη ρητορική, τη γραμματική, τη λεξικογραφία. Επίσης, γινόταν αναφορά σε ειδήσεις για την ίδρυση καινούργιων σχολικών μονάδων, θεωρητικά κείμενα για τη σημασία του θεάτρου ως παιδαγωγικού μέσου, διάφορες μορφές προκηρύξεων για αναγγελίες συνδρομητών, βιβλιοπαρουσιάσεων και βιβλιοκρισιών. Τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα του περιοδικού ενίσχυε ο τόπος έκδοσής του, η Βιέννη. Εκεί διευκολυνόταν η επαφή και η επικοινωνία με τη γερμανική παιδεία, ώστε το περιοδικό να γίνεται το μέσο από το οποίο διοχετεύονται τα πνευματικά ρεύματα και η κίνηση των ιδεών τους στο πνεύμα του Διαφωτισμού. Μεταφράσεις από έντυπα, όπως περιοδικά, πρακτικά ακαδημιών, φιλολογικών και επιστημονικών εταιρειών ήταν από τους προσφορότερους τρόπους για τη «μετακένωση» της δυτικής παιδείας, την οποία ο Κοραΐς είχε προσδιορίσει ως τον πλέον σημαντικό στόχο του «Ερμή Λόγιου». Δεύτερο στοιχείο κοσμοπολιτισμού ήταν για το περιοδικό τα δίκτυα συνεργατών του από διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις, όπως από γερμανόφωνες εστίες της ελληνικής διασποράς. Εκλεκτοί λόγιοι ήταν οι Κωνσταντίνος Ασώπιος, Χριστόφορος Φιλητάς, Νικόλαος Πίκκολος, Στέφανος Κανέλλος, Κωνσταντίνος Νικολόπουλος, Δανιήλ Φιλιππίδης, κ.ά. Πολλοί από αυτούς διετέλεσαν συνεργάτες του εν λόγω φιλολογικού περιοδικού και είχαν σπουδάσει σε γερμανικά πανεπιστήμια προσδίδοντας στο περιοδικό με τις συνεργασίες τους την ελληνική του διάσταση και ταυτόχρονα τον ευρωπαϊκό του χαρακτήρα.

Τον Ιανουάριο του 1812, ανακοινώθηκε η είδηση της ίδρυσης ενός νέου δημοσιογραφικού φύλλου με τίτλο «Ελληνικός Τηλέγραφος» και τόπο έκδοσης τη Βιέννη. Σε αυτή την περιοδική εφημερίδα δημοσιεύθηκαν πολλά φιλολογικά άρθρα, με αποτέλεσμα να κυκλοφορήσει ένα αυτόνομο φιλολογικό έντυπο με τίτλο «Φιλολογικός Τηλέγραφος ήτοι Ελληνικού Τηλέγραφου φιλολογικά», από τον Δημήτριο Αλεξανδρίδη. Το νέο αυτό δημοσίευμα, το οποίο άρχισε να κυκλοφορεί την 1^η Ιανουαρίου 1817 έως την 15^η Ιανουαρίου 1821, περιλάμβανε άρθρα και μελετήματα για την ελληνική και ξένη φιλολογία, την αρχαιολογία, και την ιστορία, τις επιστήμες και τη γλώσσα. Η πλούσια και έγκυρη δομή της ύλης του, παρέθετε την πορεία του ελληνισμού και των ζυμώσεων του στην ευρωπαϊκή ήπειρο, στο βαλκανικό χώρο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κατά την προεπαναστατική αλλά και κατά τη μετεπαναστατική περίοδο (1812-1836).

Στα σχολεία και τις Ακαδημίες της Βιέννης μεταφράζονταν φιλολογικά έργα από έλληνες φοιτητές, τα οποία προμηθεύονταν πνευματικοί άνθρωποι και επιστήμονες. Στη γερμανική εφημερίδα «Wiener Allgemeine Literaturzeitung (1813-1816)», στη στήλη που αφορά ζητήματα ελληνικής γραμματείας (Griechische Literatur) γίνεται αναφορά στο έργο «Ομήρου Ιλιάς μετά παλαιάς παραφράσεως εξ ιδιοχείρου του Θεόδωρου Γαζή νυν πρώτον Τύποις εκδοθείσης» και συγχρόνως στη «Βατραχομουμαχία, συν τη ίδια παραφράσει» εκδιδομένη το δεύτερον παρά Νικολ. Θησεώς του εκ της Κύπρου, τόμοι δύο, εν Φλωρεντία 1311, bey Carli. Στο προοίμιο τούτου του έργου επαινείται ο Όμηρος ως γνήσιος απόγονος των Ελλήνων ώστε μαζί με αυτόν να επιχειρείται η προώθηση του ελληνικού πνεύματος. Η παράφραση μπορεί μεν να συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση του ομηρικού έπους, δεν αποτελεί ωστόσο πάντα την καλύτερη ανάδειξη των ομηρικών παραστάσεων οι οποίες φέρουν χαρακτηριστικά αστάθειας και ατονίας. Στον πρώτο τόμο προστίθεται το άρθρο του Ομήρου από το λεξικό της Σούδας και μία θέση του Πausανία, καθώς επίσης το Πλουτάρχου περί βίου και ποιήσεως του Ομήρου. Ο δεύτερος τόμος παραθέτει τη βιογραφία του Θεόδωρου Γαζή με εκδότη τον Νικόλαο Θησεά, ο οποίος επιχειρεί να δημιουργήσει τη δική του παράθεση και ένα φθινό εργαλείο γνώσης που να μπορεί να αξιοποιηθεί από φιλόλογους και νέους σπουδαστές.¹¹²⁴

2. Τα πρώτα σχολικά διατάγματα (1833-1834)

Ο στοχασμός γύρω από τα πρακτικά ζητήματα¹¹²⁵ της οργάνωσης της εκπαίδευσης και του εκσυγχρονισμού της οδήγησε στην ανάπτυξη σημαντικών και χρήσιμων επιστημονικών κλάδων (ιστορία, πολιτική οικονομία, ξένες γλώσσες, λογοτεχνία,

¹¹²⁴ G. L. Maurer, *Das Griechische Volk*, ό.π., σ. 494-497. Τα πιο γνωστά φύλλα πολιτικού περιεχομένου, τα οποία είχαν προταθεί από φιλέλληνες και κυκλοφόρησαν κατά την εποχή του Αγώνα ήταν: ο *Φίλος του Νόμου*, η *Γενική Εφημερίδα των Ελλήνων* και τα *Ελληνικά Χρονικά*. Στην εποχή του Ι. Καποδίστρια κυκλοφορούσε, κατά βάση ο *Μεταφορέας της Ελλάδας* και το *Φύλλο της Κυβερνήσεως* με πρωτεργάτη τον Ανδρέα Μουστοξύδη. Ο Αντωνιάδης ανέλαβε τη σύνταξη του περιοδικού *Aurora* και ο Πολυζωίδης αντίστοιχα το *Απόλλων* (Apollo). Τα δύο φύλλα είχαν δημοκρατική απήχηση. Υπό την εποπτεία της διοικητικής επιτροπής κυκλοφόρησε ακόμη το περιοδικό *Minerva* του Αντωνιάδη με παρόμοια τάση. Το περιοδικό *Καθρέφτης* (Spiegel) του Ραζή ως *Φύλλο την Κυβέρνησης επί Καποδίστρια*, η *Εθνική Εφημερίδα* (Nationalzeitung) του Χρηστίδη κι ο *Ελληνικός Συναρμολογητής* (*Griechische Moniteur*) από τον φιλικά διακείμενο του G.L. Maurer, Κωνσταντίνο Σχινά ήταν τα κατεξοχήν *Φύλλα της Κυβερνήσεως*.

¹¹²⁵ Για την γερμανική επίδραση στην όψιμη νεοελληνική φιλοσοφία, βλ. σχετικά, Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Αθανασία, *Νεοελληνική Φιλοσοφία, Πρόσωπα και θέματα*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1993, σ. 13-33. Για την σημασία και τις προοπτικές της γερμανικής γλώσσας στο σύγχρονο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα – ως χαρακτηριστικό παράδειγμα μετεξέλιξης του φαινομένου στην σύγχρονη εποχή βλ. σχετικά, Ioanna Karvela, *Deutsch von der Grundschule bis zum Abitur. Zur Bedeutung und den Perspektiven der deutschen Sprache im griechischen Bildungswesen*. In: Graf, P. / Fernández-Castillo, A. (Hrsg.): *Schüler auf dem Weg nach Europa. Interkulturelle Bildung und Mehrsprachigkeit in der Schule*. Bad Heilbrunn 2011. Verlag: Julius Klinkhardt, ISBN: 978-3-7815-1781-3, σ. 287-309.

φιλοσοφία). Με τον Διαφωτισμό επιδιώχθηκε η αφύπνιση της εθνικής συνείδησης και υπενθυμιζόταν η πνευματική κληρονομιά των Ελλήνων. Ακόμη συνεχιζόταν η εκκλησιαστική παράδοση της αρχαίας Ελλάδας και του Βυζαντίου ως βασικό αιτήμα της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η ανανέωση προέκυψε μέσα από την υπενθύμιση του παλιού και της αναβίωσης του αρχαίου ελληνικού πνεύματος. Η σωστή εκμάθηση της νέας και αρχαίας ελληνικής, η δημοσίευση γραμματικών, λεξικών ή δημοτικών τραγουδιών αποτελούσαν δείγματα ενός αυτόνομου καλλιεργημένου έθνους, το οποίο κατάφερε μέσα από την εξάπλωση των νέων ιδεών να οδηγηθεί στο δρόμο της εθνικής ανεξαρτησίας. Το ενδιαφέρον για τη γλώσσα του Γένους ως μέσου εθνικής ταυτότητας από τους Έλληνες, τόσο στον εθνικό χώρο όσο και στην Διασπορά, συνδεόταν με το αυξημένο ενδιαφέρον της εποχής για τη χαρτογραφία και τη γεωγραφία, μέσω των οποίων μπορούσαν οι νεοέλληνες να αποκτήσουν καλύτερη αίσθηση της γεωγραφικής και ιστορικής σημασίας του έθνους τους. Στην Ελλάδα ο «εκπαιδευτικός δανεισμός» από τα γερμανικά έθνη υπήρξε μια καθιερωμένη πολιτική πρακτική για τη θεσμοθέτηση του εκπαιδευτικού συστήματος, όπως δείχνει και η απευθείας υιοθέτηση του «Νόμου Guisot» με τη μορφή Διατάγματος για την οργάνωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης το 1834. Η γερμανική επίδραση¹¹²⁶ στην ελληνική παιδεία εντείνεται κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα μέσα από την αναζήτηση προτύπων από την γερμανική εμπειρία και τη μεταφορά τους στην ημεδαπή για την οικοδόμηση των νεοελληνικών εκπαιδευτικών συστημάτων.

Την 22^η Μαρτίου (3 Απριλίου) του 1833 ορίστηκε επιτροπή «Προς διοργανισμόν των σχολείων» (Die Bildung einer Commission zur Organisation des Schulwesens), από τα μέλη της Αντιβασιλείας Graf v. Armansperg (Κόμης), Praesident v. Maurer (Πρόεδρος) v. Heideck, με παρουσία του «επί των Εκκλ. της Δημόσιας Εκπαίδευσης και των εσωτερικών Γραμματέως της Επικρατείας κ. Δ. Χρησιδίη, εν απουσία του κ. Κωνσταντίνου Σχινά». Η απόφαση του Διατάγματος περιλαμβάνει μάλιστα τη σύσταση μίας επιτροπής:

«διά (...) την αληθινόν στάσιν της δημόσιας εκπαίδευσως, και διά (...) παρ' αυτής προτάσεις περί των καταλληλοτέρων μέσων προς βελτίωσιν αυτής και ονομαστί προς σχηματισμόν Σχολείων του Λαού, Ελληνικών Σχολείων, Γυμνασίων και ενός Πανεπιστημίου, και έκθεσιν περιεκτικήν περί του σημαντικού τούτου δια το μέλλον της Ελλάδος αντικειμένου».¹¹²⁷

¹¹²⁶ Βλ. σχετικά, Χρήστος Χαρίτος, *Ο ιδρυτικός νόμος για τα δημοτικά σχολεία [στην Ελλάδα] – Γαλλικές και γερμανικές επιδράσεις – Συμβολή στην ιστορία των εκπαιδευτικών θεσμών*, εκδ. Π. Ζησιμάτος, Βόλος 2010, σ. 367-368· Σ. Λεωνίδας, *Der bayerische Einfluss auf das griechische Schulwesen im 19. Jahrhundert: Ein Beitrag zur Schulgeschichte Griechenlands*, Βιέννη 1976· Χρ. Τζήκας, *Ι.Π. Κοκκώνης, Ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της δημοτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Gutenberg, Αθήνα 1999· του ίδιου *Η Βαυαρική επίδραση στην ελληνική εκπαίδευση του 19^{ου} αιώνα* (αδημοσίευτη), σ. 119.

¹¹²⁷ Εφ.τ.Κ., «Διάταγμα περί συστάσεως επιτροπής προς διοργανισμόν των σχολείων», αρ. 11, 31. Μαρτίου 1833 / *Regierungsblatt des Koenigreichs Griechenland*, Nr. 11, Nauplia, 12. April, 70-72: «Wir haben beschlossen, eine Commission niederzusetzen, um den wahren Zustand des Unterrichts wesens zu constatiren, uns die zweckmäßigsten Mittel zur Verbesserung desselben, namentlich zur Bildung von Volksschulen,

Τα μέλη της επιτροπής απαρτίζονταν από τους Κωνσταντίνο Δ. Σχινά, Αναστάσιο Πολυζωΐδη, Ι. Κοκκώνη, Αλεξ. Σούτσο, Ι. Βενθύλο και Δοκτ. Φραντζ (Dr. Franz).

Με διάταγμα (Verordnung) της βαυαρικής Αντιβασιλείας «περί διοργανισμού του εν Αιγίνη ορφανοτροφείου» (Das Weisenhaus in Aegina betreffend) την 23^η Οκτωβρίου (4 Νοεμβρίου) του 1833 προς τη Γραμματεία της Επικρατείας, αποφασίστηκε η ανασυγκρότηση του εκπαιδευτικού καταστήματος (Anstalt) με 100 ορφανά, όλα αγόρια, από επτά έως δώδεκα ετών. Η επιτροπή απαρτιζόταν από τους Armansperg, Maurer και Heideck. Μετά το 16^ο έτος είχαν το δικαίωμα να αποχωρήσουν με την έγκριση του Βασιλικού Διατάγματος.¹¹²⁸ Βασικός σκοπός λειτουργίας του ορφανοτροφείου ήταν η παρεχόμενη τεχνική εκπαίδευση μέσα από μαθήματα στοιχειώδους διδασκαλίας, όπως η ανάγνωση, η γραφή, η αριθμητική και η ιχνογραφία: «Σκοπόν έχει το κατάστημα την διδαχήν επωφελούς τινός τέχνης. Θέλουν δε διδάσκεσθαι προς τούτοις οι ορφανοί να αναγιγνώσκουν, να γράφουν, να αριθμούν και να ιχνογραφούν. (πργρ. 2) / Der Zweck der Anstalt ist die Erlernung eines nützlichen Handwerkes, ausserdem sollen die Weisen fertiglesen, schreiben, rechnen und Plaene zeichnen lernen». Το εκπαιδευτικό κατάστημα θα λειτουργούσε υπό την εποπτεία του Επάρχου ή του Νομάρχου για την πορεία των εργασιών του. Ο Διευθυντής θα αναλάμβανε εξ ολοκλήρου τη στελέχωσή του και οι διδάσκαλοι υπάλληλοι θα λάμβαναν «προσδιωρισμένον μισθόν» (πργρ. 6).

Στο πλαίσιο του ίδιου Διατάγματος, ανακοινώνεται την 21^η Νοεμβρίου του ίδιου έτους (1833), με υπογραφή του επί των εκκλησιαστικών Γραμματέα της Επικρατείας κ. Δ. Σχινά, η σύσταση ενός Γυμνασίου στο Ναύπλιο (Die Errichtung einer hellenischen Schule und eines Gymnasiums zu Nauplia betr.).¹¹²⁹ Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για «έν Ελληνικόν Σχολείον και εν Γυμνάσιον». Το Ελληνικό Σχολείο θα αποτελείται ανάλογα με τον αριθμό των μαθητών από «τρεις ή τέσσαρας κλάσεις» (Klassen) και το Γυμνάσιο από δύο τάξεις, με 24 έως 26 ώρες εβδομαδιαίας διδασκαλίας. Τα μαθήματα διδασκαλίας για το πρώτο σχολείο περιλάμβαναν τη νέα και παλαιά Ελληνική «εις δε τας δύο τελευταίας τάξεις και η Λατινική, προσέτι δε και η Κατήχησις, Αριθμητική, Γεωγραφία και Καλλιγραφία» (πργρ. 2.). Στο Γυμνάσιο προστέθηκαν εκτός της νέας και παλαιάς ελληνικής, η διδασκαλία

hellenischen Schulen, Gymnasien und einer Universitaet in Vorschlag zu bringen, und über diesen für die Zukunft Griechenlands allerwichtigsten Gegenstand Uns einen umfassenden Bericht vorzulegen».

¹¹²⁸ Εφ.τ.Κ., *Περί διοργανισμού του εν Αιγίνη ορφανοτροφείου*, αρ. 41, 16. Δεκεμβρίου 1833 / *Regierungsblatt des Koenigreichs Griechenland*, Nr. 41, Nauplia, 28. Dezember, σσ. 305-306: «In der hellenischen Schule soll hauptsaechlich die neu und altgriechische, so wie in den beiden letzten Klassen auch die lateinische Sprache gelehrt, ausserdem aber noch Unterricht in Religion, Arithmetik, Geographie und Kalligraphie ertheilt werden».

¹¹²⁹ Εφ.τ.Κ. 41 (16.12.1833), 306-307 / *Regierungsblatt des Koenigreichs Griechenland*, Nr. 41, Nauplia, 28. Dezember.

των ξένων γλωσσών (Λατινικής ή Γαλλικής ή Γερμανικής) και εμπλουτίστηκε με βασικά μαθήματα: Κατήχησις, Ιστορία μετά Γεωγραφίας, Μαθηματική, αρχαία Φυσικής Χημείας και φυσικής Ιστορίας / Im Gymnasium ist zu lehren, außer der alt und neugriechischen, die lateinische, deutsche und franzoesische Sprache, ferner Religion, Geschichte nebst Geographie, Mathematik, dann die Anfangsgründe der Physik, Chemie und Naturgeschichte.

Τη διεύθυνση και των δύο σχολείων θα αναλάμβανε ο διδάσκαλος Ιστορίας, ελληνικής και λατινικής φιλολογίας, Κωνσταντίνος Ασώπιος, την παράδοση των ελληνικών και γαλλικών ο Ιωάννης Βενθύλος, οι Λεόντιος Αναστασιάδης και Ι. Π. Γκινάκας την διδασκαλία της ελληνικής και ο δεύτερος επιπλέον της παλαιάς ελληνικής. Ο λοχαγός Δ. Σταυρίδης, διδάσκαλος της πολεμικής Σχολής, θα αναλάμβανε τη διδασκαλία των μαθηματικών ενώ ο Ι. Νικολαΐδης-Λεβαδεύς αυτή των φυσικών επιστημών. Υπεύθυνοι γραμματείς διερμηνείας «διά την Γερμανικήν και Λατινικήν γλώσσαν» διορίστηκαν οι Herold (Κ. Ερόλδος) και Heumann (Κ. Ευμάνος).

Την 8^η Ιανουαρίου του 1834, κοινοποιήθηκε η απόφαση της Αντιβασιλείας περί σύστασης δύο Επιτροπών προς εξέτασιν διδασκάλων από τον υπεύθυνο της Δημόσιας Εκπαίδευσης Γραμματέα της Επικρατείας Δ. Σχινά. Για τη βελτίωση και ανάληψη διδασκαλικών θέσεων εις τα δημόσια του Βασιλείου Γυμνάσια και Σχολεία συγκροτήθηκαν δύο Επιτροπές, η μία στην Αίγινα από τους διδασκάλους του Κεντρικού και του Προκαταρκτικού σχολείου και η άλλη στο Ναύπλιο από τους διδασκάλους του Γυμνασίου και του Ελληνικού σχολείου:

«[...] zur Prüfung derjenigen, welche auf den oeffentlichen Gymnasien und Schulen des Koenigsreichs als Lehrer angestellt zu werden, sind zwei Commissionen eingesetzt worden, von denen die eine aus den Lehrern der Central- und Vorbereitungs-Schule zu Aegina, die andere aber aus den Lehrern des bereits errichteten Gymnasiums und der hellenischen Schule zu Nauplia besteht»¹¹³⁰.

Την 12^η Ιανουαρίου του 1834 διατάχθηκε η σύσταση δώδεκα ανέξοδων θέσεων για κορίτσια στο σχολείο του Ναυπλίου:¹¹³¹ «Errichtung von 14 Freihpleitzen von Seite des Staates im Maedchen institut der Madame Volmerangen betr». Σε κάθε περίπτωση επρόκειτο για τα παιδιά ανδρών πεσόντων υπερασπιζόμενων την ανεξαρτησία της πατρίδας: «deren Vaeter im Befreiungskriege entweder gefallen sind, oder sich auf sonstige Weise um das Vaterland

¹¹³⁰ *Εφ.τ.Κ.* 5 (29.01.1834), 48/ *Regierungs-blatt des Koenigreichs Griechenland*, Nr. 41, Nauplia, 10. Februar, *Δηλοποίησις* (Bekanntmachung) (Die Anordnung von 2 Commissionen zur Prüfung des Lehramts-candidaten betreffend).

¹¹³¹ *Εφ.τ.Κ.* 6, (04.02.1834), 51/ *Regierungsblatt des Koenigreichs Griechenland*, Nr.6, Nauplia, 16. Februar, *Περί συστάσεως δώδεκα ανέξοδων θέσεων εις το εν Ναυπλίω σχολείον των κορασίων*. 12 (24) Ιανουαρίου, 1834.

verdient gemacht haben». Επισημαίνεται πως προστέθηκαν δύο επιπλέον «ανέξοδοι» θέσεις για τις ορφανές θυγατέρες του Καραϊσκάκη: Ausser den oben erwänten 12 Freiplätzen nach zwei andere in demselben Institut zu Gunsten beyden Tochter Karaiskakis errichtet werden.

Με το Διάταγμα της 1^{ης} Φεβρουαρίου του 1834 πάρθηκε απόφαση για τη σύσταση σχολής «διά τους παίδας εν Ελλάδι Γερμανικών οικογενειών» στη πόλη του Ναυπλίου.¹¹³² Τη διεύθυνση του σχολείου θα αναλάμβανε διδάσκαλος από το Μόναχο της Γερμανίας, Johann Caspar Beeg (1809-1867), «επί μισθώ 160 Δραχμών» μηνιαίως «πληρωτέων τακτικώς εις το τέλος εκάστου μηνός»: «Zum Vorstand dieser Schule ernennen wir den Herrn Beeg, Lehrer in München, mit einem monatlichen Gehalte von 160 Drachmen, welcher regelmaessig am Ende eines jeden Monats auszubezahlen ist».

Τέλος, την 12^η (24^η) Μαρτίου του 1834 γνωστοποιήθηκε στο 10ο «Φύλλο της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος» η έναρξη λειτουργίας του «εν Ναυπλίω αρτίως συστηθέντος Γυμνασίου και Ελληνικού σχολείου»:¹¹³³ «Eroeffnung des in Nauplia bereits errichteten Gymnasiums und der hellenischen Schule».

A. Τα Δημοτικά Σχολεία (1834)

Στα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσως θα παραδίδονταν με παρακολούθηση του διδασκάλου δύο φορές την εβδομάδα: *σωματικά γυμνασία* (*σωμασκίαι*) (gymnastische Uebungen), μαθήματα πρακτικής φύσεως, όπως αγρονομία (im Feld), κηπουρική (Gartenbau), δενδροκομία (Baume), βομβυκοτροφία (Seidenwurms), μελισσοτροφία (Bienenzucht). Στα σχολεία θηλέων (Maedchenschulen) προβλέπονταν παραδόσεις για εξάσκηση γυναικείων εργόχειρων (weibliche Handarbeiten) (Άρθρο 2). Η συμμετοχή στο μάθημα της Κατηγήσεως (die Theilnahme der Kinder an dem Religionsunterrichte) θα γινόταν εφόσον το επέτρεπε ο γονιός (der Wunsch des Vaters oder der Mutter) ή ο επίτροπος (der Vormund) εν απουσία τους¹¹³⁴ (Άρθρο 3).

¹¹³² Εφ.τ.Κ. 8 (16.02.1834) / *Regierungsblatt des Koenigreichs Griechenland* 6, Nauplia, 28. Februar, 62, Εν Ναυπλίω, την 1 (13.02.1834).

¹¹³³ Εφ.τ.Κ. 10 (27.02.1834), 72 / *Regierungsblatt des Koenigreichs Griechenland* 10, Nauplia, 11. Maerz, «Δηλοποιήσεις. (Bekanntmachungen)-Περί της έναρξεως του εν Ναυπλίω γυμνασίου και Ελληνικού σχολείου [Die Eroeffnung des in Nauplia bereits errichteten Gymnasiums und der hellenischen Schule zu Nauplia betr.] Εν Ναυπλίω τη 18 Φεβρουαρίου 1834 ο επί των Εκκλησιαστικών κτλ. Γραμ. της Επικρατ. Κ. Δ. Σχινιάς» / [Eroeffnung des in Nauplia bereits errichteten Gymnasiums und der hellenischen Schule].

¹¹³⁴ Εφ.τ.Κ. 11 (03.03.1834), 73-87 / *Regierungsblatt des Koenigreichs Griechenland*, Nr. 10, Nauplia, 15. Maerz.

Στο Κεφάλαιο Α΄, σύμφωνα με τους «Γενικούς όρους» (Im Allgemeinen) του Άρθρ. 4. προβλεπόταν σε κάθε δήμο η σύσταση ενός δημοτικού σχολείου (In jeder Gemeinde eine Volksschule). Η φοίτηση στο δημοτικό σχολείο θα ήταν επταετής. Σε περίπτωση απουσίας θα επιβαλλόταν «πρόστιμον όχι λιγότερον των δέκα λεπτών, μη υπερβαίνων δε τας πενήκοντα Δραχμάς [In eine Geldbuesse von 10 Lepta, jedoch nicht über 50 Drachmen verurtheilt werden] ενώ υπήρχαν επιπτώσεις στον χρόνο αποφοίτησης από το σχολείο. (Άρθρ. 6). [Ihre Entlassung aus der Schule verhaeltnismaessig spaeter zugestanden wird.]

Σύμφωνα με το Άρθρ. 7., οριζόταν η απαλλαγή από τους παραπάνω όρους για όσους: α. «διδάσκονταν εις άλλο τι σχολείον ή αγωγής κατάστημα (παιδοτροφείον)» [In eine andere Lehr- Oder Erziehungsanstalt aufgenommen worden ist], β. παρακολουθούσαν μαθήματα από «ιδιαιτερον διδάσκαλον» με χορήγηση βεβαίωσης από τους γονείς [Den noetigen Unterricht durch einen Privatlehrer erhaelt], γ. «κηρύττονταν παρά της εξεταστικής επιτροπής, πριν διατρέξωσιν έτι το 12 έτος της ηλικίας των ικανώς διδαγμένοι» / [Schon vor zurueckgelegtem 12ten Jahren von der Prüfungscommission für hinreichend unterrichtet erklart worden ist].

Με τα Άρθρα 60-64, παρεχόταν το δικαίωμα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας για τη σύσταση σχολείου ή παιδοτροφείου ή άλλου τύπου διδακτηρίου. Στα «ιδιαιτερα σχολεία» (Privatschulen oder Erziehungsanstalten) θα μπορούσαν να διδάσκουν οι υποψήφιοι από τους καταλόγους διδάσκαλοι (Schullehrercandidaten, άρθρ. 13-14) που δεν κωλύονταν από τους σχετικούς όρους (άρθρ. 12) ή οι «περί των κατ' οίκους ιδιαιτέρων διδασκάλων και διδασκαλισσών». (άρθρ. 53-61.). Οι μαθητές τοιούτων ιδιαιτερων καταστημάτων υποβάλλονταν σε εξετάσεις (άρθρ. 55, 57). Η διαρκής παράβαση διαταγών και οδηγιών περί λειτουργίας των σχολείων και απείθειας «προς τας επιθεωρητικές των σχολείων επιτροπάς» (άρθρ. 51-55) επέσυρε ακύρωση άδειας και παύση του καταστήματος από την επί των Εκκλησιαστικών Γραμματεία (κατ' άρθρ. 60).¹¹³⁵

Στα «Περί δημοδιδασκαλίας εν γένει» (Von dem Unterrichte überhaupt)¹¹³⁶ του Άρθρου 1. οριζόταν ότι σε κάθε δημοτικό ή «του λαού σχολείον» κατά το γερμανικό τύπο σχολείου Volksschule προβλέπονταν μαθήματα όπως Κατήγησις (Religion), στοιχεία της ελληνικής (Elementen der griechischen Sprache), ανάγνωσις (Lesen), γραφή (Schreiben), αριθμητική (Rechnen), η γνώσις των κατά τους νόμους παραδεδεγμένων σταθμών και μέτρων (im gesetzlichen Systeme der Masse und Gewichte), η γραμμική ιχνογραφία (in Plan-Zeichnen), η φωνητική μουσική (Singen), ει δυνατόν δε, και στοιχεία της γεωγραφίας (die Anfangsgründe der Geographie), της ελληνικής ιστορίας (der Geschichte von

¹¹³⁵ Εφ.τ.Κ. ΙΙ (03.03.1834), 84.

¹¹³⁶ Εφ.τ.Κ. ΙΙ (03.03.1834), 56-57, 73-87.

Griechenland) και εκ των φυσικών επιστημών (aus den Naturwissenschaften) τα αναγκαϊότερα.

Στα καθήκοντα των μαθητών περί δοκιμασιών και διακοπών (Κεφ. Ε', Von der Prüfung des Schuljugends, άρθρ. 56-57) η σπουδάζουσα νεολαία όφειλε κάθε εξάμηνο να εξετάζεται δημόσια από την Επιτροπή της Γραμματείας της Επικρατείας. Τα αποτελέσματα των εξεταζόμενων θα κοινοποιούνταν στην αρμόδια γραμματεία και θα συστήνονταν λίστες με τα ονόματα «των αριστευσάντων μαθητών δι' επιμελείας και ευφυίας» (Die durch Talent und Fleiss ausgezeichneten Schüler). Σε περίπτωση «περίσσειας ανέξοδου θέσεως ή θέσεως υποτρόφου» (Bei Verleihung von erledigten Stipendien Oder Freiplaetzen in Erziehungsanstalten) θα αναπληρώνόταν ο μαθητής από κάποιον άλλο.

Για να καταστεί ικανή ολική ή μερική ανέγερση δημοτικών σχολείων σε κάθε δήμο (κεφάλ. Α'), θα έπρεπε ταυτόχρονα να συσταθεί στη πρωτεύουσα της Κυβερνήσεως «ένδιδασκαλείον ή διδασκαλοδιδακτήριον» (Schullehrerseminarium). Ένας διευθυντής (Director) και δύο καθηγητές (Professeurs) «εξ ων ο εις εξ άπαντος πρέπει να ηνερωμένος» θα στελεχωνόταν το διδασκαλείο με διδασκάλους που θα διορίζονταν από την Γραμματεία παρά του Βασιλέως (άρθρ. 65-69). Ο θεσμός του διδασκαλείου επέβαλε την στελέχωσή του με προσωπικό ικανών διδασκάλων και διδασκαλισσών (tüchtige Volksschullehrer und Schullehrerinnen), οι οποίοι ήταν εγγεγραμμένοι σε καταλόγους (κατ' άρθρ. 13, 14, 58). Όπου διαπιστωνόταν έλλειψη θέσης διευθυντού αυτή καλύπτόταν από τον πρώτον των καθηγητών (Professor) ή από τον διδάσκαλο του πρότυπου σχολείου (der Lehrer der Musterschule).

Τα αποτελέσματα των εξετάσεων (άρθρ. 13, 14, 58, 79) θα ορίζονταν από την πλειοψηφία χωρίς δικαίωμα αμφισβήτησης. Δίπλα από το διδασκαλείο προτεινόταν η σύσταση σχολείου προτύπου με σκοπό να γίνεται πρακτική εξάσκηση του σχολαρχείν. Ως πρότυπο σχολείο μπορούσε να ορίζεται «το δημοτικόν της πρωτεύουσης» και ως Διευθυντής του «εν εκ των διδασκάλων της α' τάξεως», διοριζόμενος από τον Βασιλέα.

Ταυτόχρονα, δινόταν η ευκαιρία για σύσταση Διδασκαλείου για σχολεία κορασίων με πρότυπα που να στοχεύουν στη πρακτική τους εκγύμναση. Περί των καθηκόντων του διευθυντού και των καθηγητών, περί της σχέσεως του προτύπου σχολείου προς το διδασκαλείον, περί των απαιτούμενων διδαχθησομένων, περί της εσωτερικής τάξεως και του λοιπού σχηματισμού του διδασκαλείου, περί των παραδεκτέων διδακτικών βιβλίων οριζόταν μία σειρά απαραίτητων οδηγιών από την επί των Εκκλησιαστικών Γραμματείας, οι οποίες υποβάλλονταν για επικύρωση από τον Βασιλέα.¹¹³⁷

¹¹³⁷ Εφ.τ.Κ. ΙΙ (03.03.1834), 84-85.

Για ζητήματα «περί βαθμού του διευθυντού, των καθηγητών του διδασκαλείου και του διδασκάλου του προτύπου σχολείου» (Rang und Gehalt und des Directors, der Professoren, und des Lehrers der Musterschule) προβλεπόταν με τα Αρθρ. 73-78 τα παρακάτω: Ο διευθυντής και ο γενικός επιθεωρητής των σχολείων φέρει το βαθμό *Υπουργικού Συμβούλου*. Οι καθηγητές του διδασκαλείου φέρουν τον βαθμό καθηγητών γυμνασίων. Ο διδάσκαλος του προτύπου σχολείου έφερε τον ανώτερο βαθμό των διδασκάλων των κατά νομούς δημοτικών σχολείων. Σε όλους τους τύπους διδασκάλων επιβάλλονται από την επί των Εκκλησίας κ.τ.λ. Γραμματεϊάν «επανορθωτικές ποινές» (κατ' άρθρο 41, αρ. 2 και άρθρο 54). Πριν από την ανάληψη των καθηκόντων όλοι οι διδάσκαλοι πρέπει να ορκιστούν σύμφωνα με το Διάταγμα διορισμού (άρθρο 17) ενώπιον του Γραμματέως της Επικρατείας. Την ίδια ημέρα της ορκωμοσίας αρχίζει και η καταβολή μισθοδοσίας στο τέλος ενός εκάστου μηνός.

Τα καθήκοντα των δημοδιδασκάλων (άρθρο 18. Β') ορίζονταν σε συνάρτηση με τα δικαιώματά τους (Rechte und Verbindlichkeiten der Schullehrer). Για τον κατάλληλο τύπο διδασκαλίας και την ορθή επιλογή διδακτικών βιβλίων οριζόταν μία σειρά οδηγιών, που θα επικυρωνόταν από τις αρμόδιες «Επιτροπές της Γραμματείας και της Αντιβασιλείας. den einzuhaltenden Lehrplan und die einzuführenden Schulbücher, ist von dem Staatsministerium des Kirch- und Schulwesens eine Instruction zu entwerfen und zur koeniglichen Genehmigung vorzulegen.»

Ο διδάσκαλος διακρίνεται για την κοσμιότητα (Zucht) και ευταξία (Ordnung) του τμήματός του και φροντίζει περί επιμέλειας (Fleiss) και χρηστοθήειας (Sittlichkeit) των μαθητών του, ενώ ταυτόχρονα επιβλέπει και θέτει αμοιβές (Belohnungen) ή ποινές (Strafen) (άρθρα 19-20). Από γονείς κι επιτρόπους απαιτείται η συνδρομή τους για να προφυλάσσουν τους μαθητές από ανώφελες ασχολίες (Von ungeeigneten Vergnügungen und Zerstreungen ferne gehalten werden). Ο διδάσκαλος φροντίζει να παρέχει δυνατότητα στέγασης και σίτισης σε μαθητές που στερούνται εντοπιότητας (nicht einheimische Schüler) (άρθρα 21-22). Ο «κατά νομόν δημοδιδάσκαλος» (Kreisschullehrer) εποπτεύει ως έφορος του δημοτικού σχολείου και εδρεύει ή επιτηρεί όλα τα πρωτοβάθμια σχολεία του νομού του. Ο «κατ' επαρχίαν δημοδιδάσκαλος» (Bezirksschullehrer) εποπτεύει τα δημοτικά σχολεία της περιφέρειας. Ο δημοδιδάσκαλος (Oberaufsichtsrechtes) επιθεωρεί κάθε εξάμηνο τα σχολεία του νομού ή της επαρχίας και ενημερώνει τον διευθυντή του διδασκαλείου (Schullehrerseminarium). Κατά την επιθεώρηση ελέγχεται η ικανότητα (Fähigkeit), η δραστηριότητα (Thaetigkeit) και η ακρίβεια (Amtsführung) του διδασκάλου αλλά και η πρόοδος των μαθητών (Fortschritte der Schüler). Στην επιθεώρηση περιοδειών θα

συμβάλλει ο αρμόδιος υποδιδάσκαλος (Unterlehrer) από τους υποψήφιους της β΄ τάξης αλλά και οι δημοδιδάσκαλοι κατά νομούς ή επαρχίες (άρθρα 19-20).

Τα δημοτικά σχολεία αποτελούνταν από διδασκάλους νομών και επαρχιών (Kreis – und Bezirkschullehrer), διδασκάλους δήμων α΄ τάξεως (Schullehrer der Gemeinden erster Classe), διδασκάλους δήμων β΄ και γ΄ τάξεως (Schullehrer der Gemeinden zweiter und dritter Classe).

Ο διδάσκαλος της α΄ τάξεως διέθετε ακριβή γνώση της χριστιανικής κατηχήσεως (gründliche Kenntnisse des christlichen Katechismus), ορθή, ευκρινή και εμφατική ανάγνωση (Fertigkeit im richtigen, verstaendigen und nachdrücklichen Lesen), καλλιγραφία με κρητίδα (κιμωλία), πετροκόνδυλον και κονδύλι (Fertigkeit im Schoenschreiben mit Kreide, Griffel und Feder), γνώση θεωρίας και πράξης της ελληνικής γραμματικής, ορθογραφίας και εγγράφου εκθέσεως των ιδεών (Kenntniss und Fertigkeit in der griechischen Sprachlehre, Rechtschreibung und im schriftlichen Gedankenausdrucke), γνώσις και έξις του από στήθους και του δι' αριθμητικών χαρακτήρων υπολογισμού (Kopfrechnen), ιδέα ζωγραφικής (Zeichnen), γνώσις της ιεράς και της ελληνικής ιστορίας (Geschichte des alten und neuen Testaments und dann Geschichte des Griechenlands), γνώσις των στοιχείων της γεωγραφίας (Erdbeschreibung), γεωμετρίας και μηχανικής (Geometrie und Mechanik) των δια τον λαόν αναγκαιότερον εκ των φυσικών επιστημών (zur Volksbildung Notwendigste aus den Naturwissenschaften), Παιδαγωγικής και διδακτικής (Pädagogik und Didaktik), γυμναστικής (Gymnastik), φωνητικής μουσικής και έξις εις αυτήν (Gesanglehre-Singen), πρακτικά γνώσεις της αγρονομίας (practische Kenntniss des Feldbaus), κηπουρικής (Gartenbau), δενδροκομίας (Baumzucht), βομβυκοτροφίας (Seidenzucht) και μελισσοτροφίας (Bienenzucht).

Ο διδάσκαλος της β΄ τάξεως και ο υποδιδάσκαλος της α΄ τάξης (άρθρο 10) κατείχαν γνώσεις «ελληνικής, στοιχείων της γεωγραφίας, της ιεράς και της ελληνικής ιστορίας, της κατηχήσεως, της ζωγραφικής, της φωνητικής μουσικής και γνώσεις πρακτικά αγρονομίας, κηπουρικής, δενδροκομίας, βομβυκοτροφίας και μελισσοτροφίας».

Ο διδάσκαλος της γ΄ τάξεως (άρθρο 11) όφειλε να γνωρίζει ανάγνωση, γραφή, αριθμητική, κατήχηση, φωνητική μουσική και πρακτικές γνώσεις της δενδροκομίας, αγρονομίας, κηπουρικής, βομβυκοτροφίας και μελισσοτροφίας.

Στέρηση διδασκαλικής θέσης προβλεπόταν, όταν οι διδάσκαλοι έχουν καταδικαστεί «διά κακουργήματα» (Verbrechen) και αδικήματα όπως αυτά αναφέρονται αναλυτικά στο άρθρο 22 του Ποινικού Νόμου (άρθρο 12). Επίσης οριζόταν επιτροπή από τα μέλη του διδασκαλείου (Schullehrerseminarium) που εξέταζε όλους τους υποψήφιους δημοτικούς διδασκάλους και μελετούσε τις απαραίτητες προϋποθέσεις (άρθρα 9-11) αναφορικά με το

γνωστικό τους υπόβαθρο. Στις υποψήφιες διδασκαλικές θέσεις περιλαμβάνονταν άτομα ξενικής προέλευσης (Selbst Fremde, άρθρο 13).

Στα «περί σχολείων κορασίων» (Von den Madchenschulen / κεφ. ΣΤ΄, άρθρο 58) γινόταν διαχωρισμός από τα νεαρά αγόρια ή τους παίδες (Knabenschulen) και την αγωγή τους αναλαμβάνουν οι «διδασκάλισσαι» (Schullehrerinnen). Οι εξετάσεις (die Prüfungen) των «διδασκαλισσών» δεν διεξάγονταν δημόσια (σύμφωνα με το άρθρο 14), ενώ (άρθρο 56) στις εξετάσεις των κορασίων επιτρέπεται η είσοδος σε γονείς και συγγενείς.¹¹³⁸ Η δημοσίευση του παρόντος Διατάγματος (άρθρο 83) ανατέθηκε στο Υπουργικό Συμβούλιο με ημερομηνία εκτέλεσης την 6^η (18^η) Φεβρουαρίου 1834, εν ονόματι του Βασιλέως και των μελών της επιτροπής της Αντιβασιλείας, τον Κόμη Αρμανσπεργ (Graf v. Armansperg), τον πρόεδρο G. Maurer και τον Heideck. Ως Γραμματείς της Επικρατείας ορίζονται οι Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Ν.Γ. Θεοχάρης, Κ.Δ. Σχινάς, Ι. Κωλέττης και Schmalz.¹¹³⁹

B. Τα Ελληνικά Σχολεία (1836)

Ο καγκελλάριος Joseph Ludwig Graf von Armansperg (1787-1853) έστειλε στον υπουργείο Παιδείας «δύο πολύφυλλα διατάγματα γερμανιστί γεγραμμένα», που περιείχαν Κανονισμούς του Πανεπιστημίου και των σχολείων της μέσης εκπαίδευσης με τη διαταγή να μεταφραστούν στα ελληνικά.¹¹⁴⁰ Οι κανονισμοί μεταφράστηκαν στο φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως την 31^η Δεκεμβρίου 1836.¹¹⁴¹ Για τους αριστεύσαντες προβλέπονταν «βραβεία γενικής προόδου» (από 2 έως 4) ανά κλάδο. Πρόκειται για τα «καλώς γραμμένα, την ανωτέραν εκπαιδύσεως, την μέλλουσαν κλίσιν του μαθητού αφορώντα αγοραζόμενα δε από τα έξοδα του σχολείου. Σε κάθε μαθητή απονέμονταν αποδεικτικά προόδου και διαγωγής του σχολικού έτους με έγγραφες επιπλήξεις, όταν ζητείται από τον κηδεμόνα ή κρίνεται απαραίτητο, ως προς την επιμέλεια και τη διαγωγή τους. Οι περί αγωγής και επιμέλειας σημειώσεις των αποδεικτικών προόδου αναφέρονταν στο κάθε μαθητή ξεχωριστά». Με συνεργασία του σχολάρχη και των διδασκάλων

¹¹³⁸ *Εφ.τ.Κ.* 11 (03.03.1834), 73-87 / *Regierungsblatt des Koenigreichs Griechenland*, Nr. 10, Nauplia, 15. Maerz, 83.

¹¹³⁹ Δαυίδ Αντωνίου, *Οι απαρχές [...]*·Χρ. Τζήκας, *Ι.Π. Κοκκώνης, ο Ρόλος του στη θεμελίωση και τα Πρώτα Βήματα της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα*. Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1999, σ. 116-185· Χρήστος Χαρίτος, *ο ιδρυτικός νόμος [...]*· ό.π., *Εφ.τ.Κ.* 11 (3.3.1834), 88 / *Regierungsblatt des Koenigreichs Griechenland* 10, Nauplia, 15. Maerz.

¹¹⁴⁰ Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, (φωτοτυπική ανατύπωση τής α΄ έκδοσης [1894-1930], πρόλογος Τάκης Καγιαλής, ευρετ. Αγγελική Λούδη, τ. Β΄, Αθήνα 1999, σ. 31·Σ. Ματθαίου, Στ. Α. Κουμανούδης – Αλ. Ρ. Ραγκαβής. Μία συγκριτική προσέγγιση. *Μνήμων* 28 (2011), 169-208.

¹¹⁴¹ *Εφ.τ.Κ.* 87, (31.12.1836) εν Αθήναις, Διάταγμα «Περί συστάσεως πανεπιστημίου» (Κανονισμός Πανεπιστημίου) *Εφ.τ.Κ.* 86 (31.12.1836), 446-457. Παρίσης Συλλογή, τ. Α΄, σ. 19-39.

συντάσσεται το πρόγραμμα του επόμενου εξαμήνου, το οποίο κοινοποιείται στους μαθητές ταυτόχρονα με την ανακοίνωση του προβιβασμού τους και αποστέλλεται στη Γραμματεία, για να συμπεριληφθεί στους σχολικούς καταλόγους. Αυτό ανακοινώνεται στη «μαύρη σανίδα του σχολείου». Το διάταγμα περί «κανονισμού των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων» συντάσσεται σύμφωνα με τις προτεινόμενες αποφάσεις της επιτροπής της επί των Εκκλησιαστικών Γραμματείας της Επικρατείας «διά την τακτοποίησιν της ανωτέρας εκπαίδευσως». Με αυτό αποφασίστηκε η έκδοση των ακόλουθων κανονισμών, ώστε να τεθούν σε λειτουργία τα Ελληνικά σχολεία και τα Γυμνάσια του κράτους από τις αρχές του θερινού εξαμήνου του 1837¹¹⁴² (άρθρο 87).

Στο Τμήμα Ι. γίνεται λόγος για τα είδη των διδακτικών καταστημάτων (άρθρο Ι. Η). Η σύσταση των Ελληνικών σχολείων και των Γυμνασίων γίνεται με σκοπό τη μετάβαση «στην ανώτερη επιστημονικήν εις το Πανεπιστήμιον». Στο Τμήμα ΙΙ. παρατίθενται γενικοί ορισμοί (άρθρα 2-6) σύμφωνα με τους οποίους τα Ελληνικά σχολεία θα προετοιμάζαν μαθητές για τα Γυμνάσια και στο περιεχόμενο της διδασκαλίας τους θα προσαρμόζονταν τα αντικείμενα, η έκταση και το ύφος. Ως «πρώτην μεν θεωρούμενον βαθμίδα της επιστημονικής μεταμορφώσεως της νεολαίας διά τους παίδας κατάλληλον, όσοι δεν θέλουν μεταβεί εις τα γυμνάσια, αλλ' από των ελληνικών σχολείων αμέσως εις τον κοινωνικόν βίον, ή εις θέσιν, μη απαιτούσαν εκπαίδευσιν γυμνασίου και πανεπιστημίου». Το Ελληνικό σχολείο είναι τριτάξιο ή διτάξιο και συστεγάζεται με ένα Γυμνάσιο. Ο κάθε διδάσκαλος αναλαμβάνει μια τάξη και διδάσκει τα μαθήματα της κατώτατης των Ελληνικών σχολείων (άρθρο 8). Ο διδάσκαλος της ανώτατης τάξης κατέχει τον τίτλο του σχολάρχη και κατευθύνεται από την επί των Εκκλησιαστικών Γραμματειών. Στα Γυμνάσια των πόλεων αναλαμβάνουν τη διεύθυνση των ελληνικών σχολείων οι γυμνασιάρχες με καθήκοντα σχολαρχών.

Μελετώντας τα «Περί διδασκαλίας εις τα Ελληνικά σχολεία» μαθήματα κατά την πρώιμη οθωνική περίοδο θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι επρόκειτο για μία μετεξέλιξη του αντίστοιχου προγράμματος διδασκαλίας του Κούμα στα χρόνια της διαμόρφωσης της Παιδαγωγικής του νεοελληνικού Διαφωτισμού. «Εγκυκλοπαιδικώς» δηλαδή διδάσκονταν «ελληνική μετά παραλληλισμού της παλαιάς προς την νέαν, κατήχησις και ιερά ιστορία, γεωγραφία, γενική ιστορία, καλλιγραφία, αριθμητική, αρχή της φυσικής και της φυσικής ιστορίας, μουσική και ζωγραφική, γαλλική και αρχαία της λατινικής δι' όσους θέλουν μεταβή εις γυμνάσια».

Στην πρώτη τάξη των Ελληνικών σχολείων παραδιδόταν «ετυμολογικόν της ελληνικής κατά την παραδεχθησόμενην γραμματικήν και με κείμενο τον πρώτο τόμο της

¹¹⁴² Εφ.τ.Κ. 87 (31.12.1836), 461.

εισαχθησόμενης Εγκυκλοπαιδείας, ιερά ιστορία της παλαιάς και νέας γραφής, σύντομος γεωγραφία της Ελλάδος κατά το παραδεχθησόμενον βιβλίον, Αριθμητική, τα τέσσαρα πάθη, κλάσματα και δυαδικά μέχρι των μεθόδων και ιδίως ή πρακτική και εκ μνήμης αριθμητική, Καλλιγραφία κατά πρωτότυπα, Αρχαί της Γαλλικής, Ασκήσεις αναγνώσεως και απαγγελίας».

Στη δεύτερη τάξη προβλέπονταν τα μαθήματα: «Ελληνική, τεχνολογία, σύνταξις διαλέκτου ως κείμενο ο δεύτερος τόμος της εγκυκλοπαιδείας, κατήχησις, παλαιά ιστορία και η της Ελλάδος, Γεωγραφία της Ευρώπης, Αριθμητική από τας μεθόδους μέχρι της Άλγεβρας, Καλλιγραφία, Γαλλικά, Φυσική ιστορία εξακολουθήσις μέχρι τέλους».

Στη τρίτη τάξη αντίστοιχα «Ελληνική, σύνταξις και ρίζαι, και κείμενον το τρίτο μέρος της εγκυκλοπαιδείας, σύνταξις και συνθέσεις εις την νέαν Ελληνικήν, Αρχαί ανθρωπολογίας και ηθικής, Ιστορία της Ρώμης και τα πρώτιστα της μεσαιάς και νεωτέρας ιστορίας, γεωγραφία (τα λοιπά μέρη του κόσμου), Αρχαί της άλγεβρας και γεωμετρίας, Αρχαί της λατινικής διά τους μεταβησομένους εις γυμνάσια, Γαλλικά και Αρχαί πειραματικής φυσικής».

Τα διετούς φοίτησης Ελληνικά σχολεία περιλαμβάνουν για την α΄ τάξη τα μαθήματα «Ελληνικής (ετυμολογία, σύνθεσις, και διάλεκτοι κατά τα δύο πρώτα μέρη της Εγκυκλοπαιδείας, Ιεράς ιστορίας και μετ' αυτόν κατήχησις, συντόμου γεωγραφίας (και ιδίως ή της Ελλάδος), Αριθμητικής τα τέσσαρα πάθη, κλάσματα και δεκαδικά μέχρι των μεθόδων και της Καλλιγραφίας. Η καλλιγραφία οδηγεί στην «καθαρά, ακριβή, και ελευθέρα καθ' υπαγόρευσιν γραφή».

Η β΄ τάξη αντίστοιχα τα μαθήματα: «Ελληνική (διάλεκτοι, σύνταξις και ρίζαι κατά το τρίτον και τέταρτον μέρος της Εγκυκλοπαιδείας, σύνταξις και σύνθεσις εις την νέαν Ελληνικήν, Αρχαί ανθρωπολογίας και ηθικής, Παλαιά ιστορία Ελλάδος και Ρώμης και τα γενικώτερα εκ των της μεσαιάς και νέας ιστορίας μέχρι τέλους, Γεωγραφία Ευρώπης και των λοιπών του κόσμου μερών μέχρι τέλους, Αριθμητική από των μεθόδων μέχρι της αλγέβρης και αρχαί αυτής και της γεωμετρίας, Καλλιγραφία». Κοινά μαθήματα στο πρόγραμμα διδασκαλίας είναι: «γαλλική, αρχές της φυσικής ιστορίας, της πειραματικής φυσικής και της λατινικής γλώσσας» με σκοπό την «ορθήν έκφρασιν, ανάγνωσιν, επιδεξιότητα του διηγείσθαι, του χαριέντος προφέρειν τεμάχια εκστηθιζόμενα και πολυσυνθέτους συνέχεις προτάσεις». Για τα Ελληνικά σχολεία ορίζονταν 29 με 32 ώρες διδασκαλίας εβδομαδιαίως. Ιδιαίτερη έμφαση είχε δοθεί στα μαθήματα της φυσικής αγωγής και της Ελληνικής. Ο Κούμας πρότεινε πρώτος ήδη, στα χρόνια που μας ενδιαφέρουν, για τα Ελληνικά σχολεία τριετή φοίτηση.

Κατά τον ίδιο τρόπο διαμορφώθηκαν τα Ελληνικά τριτάξια Σχολεία την περίοδο της Αντιβασιλείας. Σε αυτά θα διδάσκονταν τα παρακάτω μαθήματα: «Ελληνική, Ιερά Ιστορία, Γεωγραφία, Αριθμητική, Καλλιγραφία, Φυσική Ιστορία, Γαλλικά, Κατήχησις, Ιστορία, Σύνθεσι, Αρχαίς της Ανθρωπολογίας ή Ηθικής, Γεωμετρία και φυσική, Λατινικά». Στα Ελληνικά διτάξια Σχολεία προσβλέπονταν παραδόσεις στην Ελληνική, Ιερά Ιστορία και κατήχησι, Γεωγραφία, Καλλιγραφία, Φυσική ή απλή Ιστορία, Γαλλικά ή Λατινικά, Σύνθεσι, Αρχαί της Ανθρωπολογίας ή ηθικής, Γεωμετρία και φυσική ή Αριθμητική άλγεβρα. Για τη διαίρεση του σχολικού έτους, παραδοχής προβιβασμού, ελέγχου της προόδου και εξετάσεων των μαθητών (Άρθρ. 17-32) προβλεπόταν η έναρξη την 3^η (15) Σεπτεμβρίου και η λήξη για το πρώτο εξάμηνο την 15^η (27) Φεβρουαρίου. Το δεύτερο εξάμηνο οριζόταν να αρχίζει την 1^η (13) Μαρτίου και να λήγει την 3^η (15) Ιουλίου. Στα Ελληνικά σχολεία φοιτούσαν αγόρια με τις απαραίτητες προπαρασκευαστικές γνώσεις από το δημοτικό και «διαγωγή άμεμπτον». Ο σχολάρχης επικύρωνε την εγγραφή του μαθητή με την «επίσημον υπόσχεσι» για καλή διαγωγή. Αυτός θα υπακούε τους ανωτέρους του και θα σπούδαζε μετ' επιμελείας. Μέσα από έγγραφα γυμνάσματα θα προέκυπτε η πρόοδος και η επίδοση, η ικανότητα επίλυσης προβλημάτων και η ηθική διαγωγή.

Οι δημόσιες εξετάσεις ή δοκιμασίες εφ' όλης της ύλης διενεργούνταν με την παρουσία του σχολάρχου και των γονέων των μαθητών. Τα «Βραβεία γενικής προόδου» (από 2 έως 4) οριζόνταν «για τα καλώς γραμμένα και είτε την ανωτέραν εκπαιδευσεως, είτε την μέλλουσαν κλίσιν του μαθητού αφορώντα, αγοραζόμενα δε από τα έξοδα του σχολείου». Οι μαθητές (άρθρ. 33-41) όφειλαν «να έχωσι τελειωμένα τα μαθήματα του γυμνασίου» και οι ελληνοδιδάσκαλοι μπορούσαν να διδάσκουν «εις ελληνικόν τι σχολείον ή εις άλλο ιδιωτικόν».

Οι βασικές προϋποθέσεις που έπρεπε να πληροί το διδακτικό προσωπικό ήταν μεταξύ άλλων η καλή γνώση της νέας ελληνικής και της γραμματικής, της αρχαίας ελληνικής, της λατινικής γραμματικής εν γένει και της ετυμολογίας, της μετρικής (Καίσαρας, Κορνήλιος Νέπως, *Μεταμορφώσεις* του Οβίδιου), αριθμητικής, γεωμετρίας, ελληνικής και ευρωπαϊκής γεωγραφίας, ιεράς ιστορίας ή κατήχησης, παλαιάς και νέας ιστορίας της Ελλάδας, της Ρώμης, της ευρωπαϊκής, φυσικής ιστορίας, φυσικής, ανθρωπολογίας, ηθικής, γαλλικής, μουσικής και ζωγραφικής. Ο υποψήφιος διδάσκαλος κατά τον διορισμό του αξιοποιούσε την «εις διδασκαλικήν άσκησιν» ως επικουρικός σε Ελληνικό σχολείο και ταυτόχρονα ως ιδιωτικός διδάσκαλος με «αποδεικτικό της ενασχολήσεώς του», υπό την εποπτεία της Γραμματείας. Ο διορισμός των διδασκάλων στα Ελληνικά σχολεία εγκρίθηκε από την Γραμματεία των Εκκλησιαστικών με βασικά κριτήρια

την ηθική, την θρησκευτικότητα,¹¹⁴³ τη διαχείριση ζητημάτων πειθαρχίας, ευταξίας και φροντίδας για τη καλή διαγωγή των μαθητών, «διανομής κατάλληλων αμοιβών, παράδοσης πατρικών συμβουλών και επιβολής ποινών».

Γ. Τα Γυμνάσια (1836)

Το Γυμνάσιο ήταν, όπως είναι ήδη γνωστό, η μετάβαση στην ανώτατη βαθμίδα μετά την ολοκλήρωση της 4^{ης} τάξης «πλήρους όντος». Σε κάθε γυμνάσιο διορίζονταν πέντε καθηγητές μαθηματικών σε όλες τις τάξεις και τέσσερις για τα υπόλοιπα μαθήματα, δύο διδάσκαλοι κλασικών γλωσσών και φιλολογίας, γαλλικών, ιστορίας, γεωγραφίας, φυσικής ιστορίας, φυσικής, χημείας, ανθρωπολογίας και φιλοσοφίας.¹¹⁴⁴ Ο καθηγητής της ανώτερης τάξης ήταν και διευθυντής του γυμνασίου (γυμνασιάρχης). Ο γυμνασιάρχης συνέτασε κανονισμούς «εις τακτικού τρόπου ζωής» των μαθητών και του εκπαιδευτικού καταστήματος μετά από έγκριση της επί των Εκκλησιαστικών Γραμματείας.

Για την διδασκαλία στα Γυμνάσια προβλεπόταν επανάληψη κι αφομοίωση των αρχαίων κλασικών γλωσσών ως διδαχθείσα ύλη των Ελληνικών σχολείων και συνέχεια της εκμάθησης της γραμματικής, του συντακτικού, της ανάγνωσης συγγραφέων και ποιητών με σύνταξη γραπτών γυμνασμάτων (διαγωνισμάτων). Η παράδοση της Ελληνικής γινόταν κατά τους κανόνες της κριτικής και σε αντιπαράθεση της παλαιάς με τη νέα ελληνική αλλά και των Ελλήνων συγγραφέων προς τους Ρωμαίους, με γραπτά διαγωνίσματα στην αρχαία ελληνική και τη λατινική. Ιδιαίτερη έμφαση δινόταν στη σημασία της *γραφής ύφους* για μία πιο ολοκληρωμένη μόρφωση σε όλα τα μέρη του λόγου.

Σύμφωνα με τα άρθρα 81-83, τα ωρολόγια προγράμματα για την α' τάξη περιλάμβαναν την «Ελληνικήν με γραπτά γυμνάσματα, την Λατινική, το Γράφειν ελληνιστί, Κατήχησις, Ιστορία και γεωγραφία, Μαθηματική και μαθηματικοφυσική γεωγραφία, Λογική και σύντομον γενική εισαγωγή εις την φιλοσοφίαν, Φυσική και φυσική ιστορία με αρχές της χημείας, γαλλική και θεωρία περί των λόγον επιστημών και Εβραϊκή γραμματική». Οι μαθητές της α' τάξης διδάσκονταν εισαγωγικά «εις το γράφειν» σύντομα πεζά γυμνάσματα. Στη β' τάξη εισήχθη η θεωρία των τεχνικών του λόγου μέσα από τα

¹¹⁴³ *Εφ.τ.Κ.* 87 (31.12.1836), 459, 462-463.

¹¹⁴⁴ *Εφ.τ.Κ.* 87 (31.12.1836), 463.

πρότυπα των αρχαίων Συγγραφέων μέχρι και τα δείγματά τους στη Ποιητική. Στην γ' τάξη διδασκόταν η δραματουργία (Ρητορική) με προφορικές ασκήσεις. Εκτός από τα αρχαία κλασικά πρωτότυπα γινόταν χρήση της νέας Ευρωπαϊκής Φιλολογίας μέσα από τη θεωρητική και την πρακτική διδασκαλία. Πιο συγκεκριμένα, επιλέγονταν αρχαίοι κλασικοί συγγραφείς από τον χώρο της ιστορίας, της ρητορικής, της φιλοσοφίας και Επικοί, Λυρικοί και Δραματικοί ποιητές. Ο βασικός σκοπός διδασκαλίας στα γυμνάσια ήταν η μετάδοση γνώσεων περί κλασικών Συγγραφέων για τα αληθή αγαθά τους και την καλαισθησία τους. Οι μαθητές επιδίδονταν σε μεταφράσεις στην καθαρώς ελληνική Εγκυκλοπαίδεια.

Οι Ανθολογίες χρησιμοποιούνταν ως διδακτικά συγγράμματα και υπερίσχυαν οι παραδόσεις των Ελλήνων και Ρωμαίων συγγραφέων. Πιο συγκεκριμένα, στην α' τάξη περιλαμβάνονταν τα μαθήματα για την ελληνική (*Ξενοφώντος Κύρου ανάβασις, Ελληνικά Πλουτάρχου, Αιλιανός, Ομήρου Οδύσσεια*) και για την λατινική (Ιούλιος Καίσαρας, Ιουστίνος, εκλογή εύληπτων κικερωνιακών επιστολών, *οι Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου και η *Αινειάδα* του Βιργιλίου). Στην β' τάξη επιλέγονταν τα κείμενα «*Ομήρου Ιλιάς και Οδύσσεια*, η ιστορία του *Ηρόδοτου*, *Ξενοφώντος Κύρου παιδεία*, *Ισοκράτη και γνωμικαί ποιηταί*». Στη Λατινική εμπεριέχονταν οι συγγραφείς *Λίβιος, Σαλλούστιος, Κικέρωνος επιστολαί*, *Οβίδιος, Αινειάδα*, τα *Βουκολικά* του Βιργιλίου και «*εύληπτοι ωδαί*» του Ορατίου. Στη γ' τάξη διδασκόταν η Ελληνική με κείμενα των «*Ολυμπιακών και Φιλιππικών*» του Δημοσθένους, φιλοσοφικών λόγων του *Ξενοφώντος*, *Ησιόδου*, *Ομηρικοί ύμνοι* και τα *ευληπτότερα* του Ευριπίδου. Η Λατινική διδασκόταν μέσα από τους βραχύτερους λόγους του Κικέρωνος, τα βιβλία του *de oratore* και *de claris oratoribus*, το πρώτο βιβλίο του Κοϊντιλιανού, του Τάκιτου *Agricola* και *Germania*, Ορατίου *ωδαί*, την προς Πίσωνα επιστολή και Βιργιλίου τα *Γεωργικά*. Στη δ' τάξη διδάσκονταν τα κείμενα για την ελληνική γλώσσα, όπως η *Πλάτωνος Απολογία του Σωκράτους* και οι πλατωνικοί διάλογοι *Κρίτων, Μενέξενος, Λάχης, Καρείδης, Φαίδων* και *Γοργίας* καθώς επίσης έργα των Ευριπίδη, Σοφοκλή, Αισχύλου και ποιήματα του Πινδάρου. Η Λατινική διδασκόταν μέσα από κείμενα του Κικέρωνος (*φιλοσοφικοί λόγοι*), τις «*Questiones Tusculanae*», τα βιβλία «*de finibus bonorum*» και «*de officiis*», Τακίτου ιστορίες, «*Plautus aulularia*» και «*Capitui*» με επιλεγμένα τεμάχια του Λουκρετίου, Κάτουλλου και άλλων ελεγειακών ποιητών και τέλος «*Ορατίου επιστολαί*».¹¹⁴⁵

Σύμφωνα με τα Άρθρ. 74-80, οριζόταν η «εκπαίδευση περί ύφους στα ελληνικά» με προφορικές και γραπτές μεταφράσεις των καλύτερων αποσπασμάτων των αρχαίων, με αναλυτικές εκθέσεις ή περιλήψεις των περιεχομένων αυτών, μεταφράσεις ή μιμήσεις

¹¹⁴⁵ Εφ.τ.Κ. 87 (31.12.1836), 468.

αρχαίων κλασικών πρωτοτύπων και ανά περιστάσεις ποιητικές ή ρητορικές συνθέσεις. Ο διδάσκαλος όφειλε να επιδιορθώνει τα γυμνάσματα του σχολείου και να τα επιθεωρεί με επιμέλεια κατ' οίκον. Στην α' τάξη του Γυμνασίου διδάσκονταν μέσα από τη γενική ιστορία οι αρχές των ιστορικών χρόνων μέχρι του 5^{ου} αιώνας μ. Χ., στη β' τάξη οι αρχές του 6^{ου} αι. μέχρι του 16^{ου}, στη γ' τάξη οι αρχές του 16^{ου} αι. μέχρι την περίοδο της εποχής. Στη δ' τάξη διδασκόταν η ελληνική ιστορία σε έκταση, σε συνάρτηση με τις βασικές γνώσεις της πολιτικής γεωγραφίας. Η διδασκαλία των μαθηματικών ως επιστημονικό πεδίο θεωρείται απλό μέσο εξάσκησης για τους μαθητές και προπαρασκευαστικό μέσο για την περαιτέρω μόρφωσή τους. Στην α' τάξη του γυμνασίου επαναλαμβάνονταν το μάθημα της αριθμητικής και γινόταν η μετάβαση των μαθητών στο μάθημα της άλγεβρας μέχρι τα κεφάλαια των εξισώσεων του α' βαθμού. Στη β' τάξη διδάσκονταν οι ρίζες και οι δυνάμεις κατά τις δευτεροβάθμιες εξισώσεις, στη γ' τάξη παραδίδονταν οι θεωρίες των αναλογιών, λογαρίθμων και σειρών μετά των αρχών της μηκομετρίας ενώ στη δ' τάξη οι αρχές της επιπεδομετρίας, της στερεομετρίας και τριγωνομετρίας και σε ανώτερες τάξεις της μαθηματικοφυσικής γεωγραφίας. Τα μαθήματα των αρχών της φυσικής, της χημείας, της φυσικής ιστορίας και της γαλλικής γλώσσας θα συνεχίζονταν να διδάσκονται μεθοδικά σε όλες τις τάξεις όπως και το μάθημα της εβραϊκής για όσους ήθελαν να σπουδάσουν θεολογία.

Στα ζητήματα «περί διαιρέσεως του σχολιακού έτους, παραδοχής εξετάσεων, ελέγχου της προόδου και βραβείων» (Τμήμα Χ. Άρθρ. 84-97), οριζόταν μεταξύ άλλων ότι σε κάθε γυμνάσιο θα γίνονταν δεκτοί οι μαθητές που είχαν φοιτήσει με επιτυχία στα Ελληνικά και στα ιδιωτικά σχολεία. Αμέσως μετά θα εμφανίζονταν στο Γυμνασιάρχη για να δηλώσουν την ηλικία, τον τόπο και τον τρόπο των πρότερων σπουδών τους. Η εξέταση ήταν γραπτή και προφορική και περιλάμβανε όλα τα διδασκόμενα στα Ελληνικά σχολεία μαθήματα με κριτές όλους τους καθηγητές του Γυμνασίου. Η ανεπάρκεια των απαιτούμενων γνώσεων στα Ελληνικά σχολεία θα οδηγούσε στην απόρριψη των μαθητών από τη συνέχεια της φοίτησης στα Γυμνάσια, όπως οριζόταν από τα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, τα οποία ήταν υπόλογοι στην επί των εκκλησιαστικών Γραμματεία. Τα ενδεικτικά των Γυμνασίων δίνονταν μετά από επιτυχία σε γενικές εξετάσεις, για τις οποίες ήταν κριτές της επιτροπής καθηγητές του γυμνασίου, του Γυμνασιάρχου και της Εφορίας. Η γραπτή εξέταση περιλάμβανε μετάφραση από την αρχαία ελληνική στη νέα ελληνική σύμφωνα με τους κανόνες της γραμματικής και μετάφραση ενός μικρού κειμένου από τα ελληνικά στα λατινικά, μία έκθεση στα ελληνικά με περίτεχνη χρήση του λόγου, καθαρή ορθογραφία και επίλυση μαθηματικών προβλημάτων. Η προφορική εξέταση απαιτούσε τη μετάφραση και επεξήγηση κεφαλαίων από κείμενα λατινικών κλασικών στις ανώτερες τάξεις, ώστε να αποδειχτούν οι γνώσεις των μαθητών επαρκείς για φοίτηση στα γυμνάσια. Το αποτέλεσμα

της εξέτασης θα επέτρεπε τη χορήγηση αποδεικτικού ολοκλήρωσης των γυμνασιακών μαθημάτων. Οι υποψήφιοι μαθητές του γυμνασίου όφειλαν να έχουν φοιτήσει έως την 4^η τάξη, προτού να πάρουν μέρος στη γενική εξέταση. Η πρόοδος των μαθητών του γυμνασίου μπορούσε να ελέγχεται μέσα από «έγγραφα γυμνάσματα».

Και στις τρεις πρώτες τάξεις του Γυμνασίου (όπως και στα Ελληνικά σχολεία) θα έπρεπε να διεξάγονται οι εξετάσεις στο τέλος του κάθε εξαμήνου ανά έτος. Οι ετήσιοι κατάλογοι συντάσσονταν στα γυμνάσια κατά τα ελληνικά σχολεία (άρθρο 28) και διανέμονταν βραβεία «εις τους αριστεύσαντες» (άρθρο 29). Ταυτόχρονα, συνέχιζε να ισχύει ο θεσμός των ποινών για τα «περί ευταξίας ή πειθαρχίας» και στα γυμνάσια. Η σφραγίδα των Ελληνικών σχολείων και των γυμνασίων έφερε παράσημα με την περιγραφή «Βασιλικόν Ελληνικόν σχολείον» και «Βασιλικόν Γυμνάσιον» αντίστοιχα.

Στο Τμήμα XI., «Περί των καθηγητών» (άρθρα 98-107), αναφέρεται πως όσοι επιθυμούσαν έπρεπε να διοριστούν καθηγητές σε Γυμνάσια, θα έπρεπε να έχουν σπουδές πανεπιστημιακής μόρφωσης σε σχολή γενικών επιστημών με επιτυχία σε θεωρητικές και πρακτικές εξετάσεις. Η θεωρητική εξέταση θα γινόταν στην πρωτεύουσα του κράτους ως καθέδρα του Πανεπιστημίου, υπό την επίβλεψη της επιτροπής παρά της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών. Αυτή θα γίνεται εν μέρει προφορικά ή γραπτά και θα αφορά όλα τα «γενικών επιστημών διδασκόμενα αντικείμενα», τα οποία όφειλαν να διαθέτουν όλοι οι καθηγητές Γυμνασίου. Το αποτέλεσμα της εξέτασης θα καθορίσει την κατάταξη ανάμεσα σε «έξοχους, αρίστους ή καλών γνώσεων» για τη θέση του υποψήφιου καθηγητού του Γυμνασίου. Η επάρκεια του γνωστικού υπόβαθρου συνεπαγόταν την καλή γνώση σε αρχαίες γλώσσες ή στη μητρική. Όποιος δεν λάμβανε βεβαίωση «καλών τουλάχιστον γνώσεων» κρινόταν «μη ανηκόντως προπαρασκευασμένος» για να λάβει διδακτική θέση σε Γυμνάσιο. Μετά την διεξαγωγή του θεωρητικού μέρους της εξέτασης ο υποψήφιος προετοιμαζόταν με διετή πρακτική στην άσκηση της διδασκαλίας για το πρακτικό μέρος της εξέτασης. Η εξέταση περιλάμβανε παραδόσεις διδασκαλίας από καθηγητές σε γυμνάσια είτε ως βοηθοί, είτε ως διδάσκαλοι σε ιδιωτικό εκπαιδευτικό κατάστημα ή ως ιδιωτικοί διδάσκαλοι. Η πρακτική εξέταση έπρεπε να γίνεται κάθε χρόνο στη πρωτεύουσα του κράτους προφορικά ή γραπτά, από επιτροπή διορισμένη από την Γραμματεία των Εκκλησιαστικών. Η εξεταζόμενη ύλη περιλάμβανε κείμενα κλασικών συγγραφέων, γνώσεις μαθηματικής, ανάπτυξης έκθεσης ιδεών, απαγγελίας και εκφοράς λόγου «μετ' εμβρίθειας και ζωνρότητας» με καθαρή έκφραση αλλά και καθαρή, σαφή, εύκολη και καλή προφορά της μητρικής γλώσσας (άρθρο 31). Οι καθηγητές του Γυμνασίου διορίζονταν με βασιλικές αποφάσεις. Ωστόσο, «ουδείς δε θα προτεινόταν, αν υπάρχουν περί της ηθικότητας ή θρησκευτικότητας αυτού αμφιβολία».

Με τα άρθρα 82-83 δινόταν η δυνατότητα στους καθηγητές να έχουν στη διάθεσή τους έναν βοηθό από τους θεωρητικούς «εξετασθέντες υποψηφίους διδασκάλους», ώστε να αναλαμβάνει τις επαναλήψεις των μαθημάτων. Επίσης, έπρεπε να ενθαρρύνονται οι ικανοί διδάσκαλοι ως προς τις επιδόσεις των μαθητών και να πράττουν αμισθί την ενισχυτική διδασκαλία σε φτωχούς μαθητές τους. Στους «ιδιαιτέρους διδασκάλους» προστέθηκαν νέα αντικείμενα διδασκαλίας: η εκμάθηση νέων γλωσσών (Γερμανικής), ζωγραφικής, βαφής, μουσικής, χωρίς, ωστόσο, να επιβαρύνονται ως προς τα λοιπά ως «άφευκτα θεωρούμενα» (επιλογής) μαθήματα. Οι ασκήσεις γυμναστικής μπορούν να γίνονται το καλοκαίρι κατά τις τελευταίες ώρες μετά μεσημβρίας (άρθρο 14, Περί των Ελληνικών σχολείων).¹¹⁴⁶ Τα διδακτικά βιβλία προσέβλεπαν στην «παντελή ομοιομορφία στα προς διδασκαλίαν και ανάγνωση βιβλία στα Ελληνικά σχολεία και γυμνάσια». Τα μέλη του υπουργικού συμβουλίου για τα ζητήματα της μέσης εκπαίδευσης ήταν «εν ονόματι και κατ' ιδιαίτεραν διαταγήν της αυτού μεγαλειότητος του Βασιλέως» οι Άρμανσπεργ, Ι. Ρίζος, Σμαλτς, Δ. Γ. Κριεζής, Γ. Λασσάνης και Δρ. Μανσόλας. Ο λόγιος διδάσκαλος του νεοελληνικού Διαφωτισμού είχε μάλιστα ξεχωρίσει στην εποχή του και για τη στροφή του στη γερμανική μυθιστορογραφία. Οι αναγνώστες του φιλολογικού περιοδικού *Ερμής Λόγιος* ενημερώνονται για τη «φιλοκαλία» του έλληνα δασκάλου μέσα από την εκπόνηση της μετάφρασης του μυθιστορήματος «Αριστομένης και Γοργώ» από τη Γερμανική. Στην εν λόγω είδηση αναφέρονται συγκεκριμένα τα παρακάτω:

«Η του Γερμανικού Λαφονταίνου μυθιστορία, επιγραφομένη «Αριστομένης και Γοργώ», μετεφράσθη εκ του Γερμανικού παρά του Κυρίου Γεωργίου Λασσάνη, του οποίου την φιλοκαλίαν επαπατήρησαν οι αναγνώσται εις τας κατά καιρούς διά του Λογίου Ερμού εκδοθείσας διατριβάς του, και ήδη εκδίδεται παρά του Κυρίου Νικολάου Γούζη.¹¹⁴⁷»

Με διάταγμα «περί υποτρόφων υποψηφίων διά τας διδασκαλικάς θέσεις»¹¹⁴⁸ προωθήθηκε η μόρφωση των καθηγητών για ανώτερη εκπαίδευση από την επί των Εκκλησιαστικών και της δημοσίου Εκπαιδύσεως Γραμματείας. Οι σχετικές διατάξεις προέβλεπαν: πρώτον, οι διδάσκαλοι των Ελληνικών σχολείων να διορίζονται στα Γυμνάσια με τριάντα «συντάξεις» υποτρόφων και οι καθηγητές των Γυμνασίων και του Πανεπιστημίου με δώδεκα «συντάξεις» υποτρόφων στο Πανεπιστήμιο (για τις γενικές επιστήμες) αντίστοιχα. Δεύτερον, ο γυμνασιάρχης μπορούσε να συντάσσει κανονισμούς «εις τακτικού τρόπου ζωής» των μαθητών και του εκπαιδευτικού καταστήματος, μετά από έγκριση της επί των Εκκλησιαστικών Γραμματείας. Ο διδάσκαλος υποχρεούται να διασφαλίζει την πειθαρχία, την

¹¹⁴⁶ *Εφ.τ.Κ.* 87 (31.12.1836), 468.

¹¹⁴⁷ *Ερμής Λόγιος* (01.12.1819) 906

¹¹⁴⁸ *Εφ.τ.Κ.* (31.12.1836) / (12.01.1837) 486-487.

ευταξία και την καλή διαγωγή των μαθητών. Ο ίδιος είχε τη δυνατότητα να «διανέμη κατάλληλους αμοιβάς,¹¹⁴⁹ να δίδη πατρικάς συμβουλάς» και να επιβάλλει ποινές (λ.χ. παραμονή στο εσωτερικό του σχολείου για ένα ορισμένο διάστημα), να ενημερώνει τους γονείς περί των πταισμάτων των μαθητών και να ενημερώνεται από αυτούς για τη διαγωγή τους. Ο κάθε διδάσκαλος όφειλε να κρατά ένα βιβλίο αναφοράς. Ο Σχολάρχης ήταν υπεύθυνος για θέματα αποβολής από τα Ελληνικά σχολεία λόγω μη συμμόρφωσης, κακής διαγωγής και αμέλειας των μαθητών. Ο ίδιος αναλάμβανε την επιτήρηση του διδακτικού καταστήματος, την επίβλεψη για ομαλή λειτουργία της διδασκαλίας, ώστε «να ενεργώνται καταλλήλως και ομοιομόρφως». Επίσης, όφειλε να φροντίζει: για τη σωστή αξιοποίηση και κατανομή των παραδόσεων από παιδαγωγική άποψη, τη διατήρηση της ησυχίας, την παρουσία των διδασκάλων και την εκτέλεση των καθηκόντων τους «άνευ κατεπειγούσης ανάγκης», χωρίς διακοπές των μαθημάτων εκτός των προγραμματισμένων εορτών ή διακοπών, με περιθώρια ελάχιστων ελλείψεων και την ακριβή διόρθωση των εγγράφων γυμνασμάτων με σημειώσεις που φέρουν ευσυνειδησία. Τέλος, ήταν αρμόδιος να αναλαμβάνει την επίβλεψη της διαγωγής των μαθητών, εντός και εκτός σχολείου. «Ο αυτός χρεωστεί να επαγρυπνεί αμέσως μετ' αυστηρότητος των μη εντοπίων μαθητών» σε περίπτωση αμέλειας από πλευράς γονέων ή επιτρόπων.

Δ. Οθώνειον Πανεπιστήμιον (1837): Οι νόμοι της ανώτατης σχολικής εκπαίδευσης

Το διάταγμα «Περί συστάσεως Πανεπιστημίου»¹¹⁵⁰ εκδόθηκε αρχικά την 2α Δεκεμβρίου του 1836 (12 Ιανουαρίου 1837) και τέθηκε ως κύρια υπόθεση στα μέλη της Γραμματείας επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Η σύνταξη του πανεπιστημιακού Κανονισμού ανατέθηκε αρχικά στον Βαυαρό αξιωματούχο Ludwig Armansberg. Για την εισαγωγή των φοιτητών στο Πανεπιστήμιο προβλέπονταν διατάξεις κατά τα πρότυπα του «Καταστατικού για τους φοιτητές των ανωτέρων σχολών του βασιλείου της Βαυαρίας».¹¹⁵¹ Ανάμεσα στις διατάξεις για τις προϋποθέσεις εισαγωγής των φοιτητών στο Πανεπιστήμιο ήταν η εγγραφή σε μητρώα¹¹⁵² (Immatrikulation), η χορήγηση

¹¹⁴⁹ *Εφ.τ.Κ.* (31.12.1836): Τα βραβεία ή οι παιδαγωγικές ποινές ως «περί ευταξίας ή πειθαρχίας» ζητήματα (Άρθρ. 108-110) και θέματα «περί εφορειών και περί πειθαρχίας» στα γυμνάσια συμπίπτουν με αυτά των Ελληνικών σχολείων (άρθρα 42-49).

¹¹⁵⁰ *Εφ.τ.Κ.* 16 (24.04.1837), 62-64.

¹¹⁵¹ Ludwig von Armansberg, *Satzungen für die Studierenden an den Hochschulen Königsreichs Bayern*, εκδ. Carl Wilhelm Beder, Universitäts=Buchdrucker, Würzburg 1827, σ. 5-10.

¹¹⁵² Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Συμβολή στη νεοελληνική προσωπογραφία. Έλληνες και ελληνόφωνοι φοιτητές στα μητρώα των Πανεπιστημίων της Βιέννης, της Ιένας, του Γκέτινγκεν και της Λειψίας (1700-1833)», *Ο Ερασιστής*, 29 (2016), 294-309. Σε αυτή τη μελέτη αποδελτιώνονται, σε μορφή ονομαστικού καταλόγου, πρόσωπα της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού που έφεραν μητρώα γερμανόφωνων Πανεπιστημίων. Εξετάζονται χειρόγραφα μητρώα (πρώτης) εγγραφής

φοιτητικής κάρτας (Matrikelschein), η ολοκλήρωση των γυμνασιακών σπουδών (Gymnasial-studium/ - Absolutorium) ή του Λυκείου (Lyceum), ως προϋπόθεση φοίτησης σε ανώτερα εκπαιδευτήρια, η δυνατότητα χορήγησης κρατικών υποτροφιών (Staatsstipendien) και το πτυχίο φοίτησης (Schlusszeugnis).

Η ίδρυση του πρώτου ελληνικού Πανεπιστημίου επιβεβαιώθηκε από τον πρώτο Βασιλέα του μικρού ελληνικού βασιλείου Otto Friedrich Ludwig von Wittelsbach (1815-1867) με δεύτερο διάταγμα, που υπέγραψε ο μονάρχης την 14η (26) Απριλίου 1837: «Διάταγμα περί προσωρινού κανονισμού του εν Αθήναις συστηθησομένου Πανεπιστημίου». Η διάρθρωσή του περιελάμβανε τέσσερις Σχολές, των γενικών επιστημών (φιλοσοφίας, φιλολογίας, μαθηματικών και φυσικών επιστημών), της Θεολογίας, της Ιατρικής και των Νομικών και πολιτικών επιστημών. Για τη Θεολογική Σχολή ορίζονταν ως τακτικοί καθηγητές οι Μισαήλ Αποστολίδης, Θεόκλητος Φαρμακίδης και ως έκτακτος ο Κωνσταντίνος Κοντογόνης. Για τη Νομική Σχολή ορίζονταν ως επίτιμοι καθηγητές οι Χριστόδουλος Κλωνάρης, Γεώργιος Ράλλης και Gottfried Feder. Ως έκτακτοι καθηγητές ορίζονταν οι Ιωάννης Σούτζος, Ιωάννης Μαυροκορδάτος και ο Γεώργιος Αργυρόπουλος. Για την Ιατρική Σχολή προτείνονταν ως έκτακτοι καθηγητές οι Δ. Μαυροκορδάτος, Ι. Βούρος, Αναστ. Λευκίας, Ν. Κωστής και Ι. Ολύμπιος και στους επιτίμους καθηγητές για την κλινική και διδασκαλία της χειρουργικής εργασίας ο δόκτορας Ιατρικής Treiber. Ο Αλέξιος Πάλλης επιλέχθηκε για τον τομέα της δικαστικής ιατρικής, καθώς και οι Ι. Νικολαΐδης-Λεβαδεύς και Π. Ηπίτης για τη διαιτητική. Για τη Φιλοσοφική Σχολή επιλέχθηκαν ως τακτικοί καθηγητές οι Ν. Βάμβας, Γ. Γεννάδιος, Ε. Ν. Ulrich. Επίσης, ανοικoinώθηκαν τα ονόματα Ludwig Ross της αρχαιολογίας, Κωνσταντίνος Σχινάς της ιστορίας, Θ. Νέγρης της Μαθηματικής, Ιωάννης Βούρης της μαθηματικής και της μαθηματικής φυσικής και του Landerer ως τακτικού καθηγητή της χημείας και της πειραματικής φυσικής. Ως έκτακτοι καθηγητές γνωστοποιήθηκαν τα ονόματα του Fraas για την βοτανική και του Αλέξανδρου Σούτσου για την φιλολογία και την αισθητική. Ως επίτιμοι καθηγητές επιλέχθηκαν της φυσικής ιστορίας ο Δομνάνδος, ο Μανούσος, ο Στέφανος Δούγκας¹¹⁵³ της φιλολογίας, ο

ελλήνων φοιτητών σε 4 γερμανικά Πανεπιστήμια στα χρόνια του γερμανικού Διαφωτισμού και έως την απόληξη του ρεύματος στον ελληνόφωνο χώρο. Ο πρώτος κατάλογος ελλήνων φοιτητών για τα έτη 1775-1821 διατίθεται ήδη από το 1959 με τη δημοσίευση της διατριβής του Emanuel Turczynski. Πβ. Κωνσταντίνα Ζορμπαλά, «Έλληνες φοιτητές στα γερμανικά πανεπιστήμια κατά τον 19^ο αιώνα, στο: Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου *Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα 17-19 Απριλίου 1997, Αθήνα: ΙΑΕΝ, 1998, σ. 55-62 και της ίδιας «Έλληνες φοιτητές στα γερμανικά Πανεπιστήμια», στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς (αδημοσίευτη).

¹¹⁵³ Ι. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister «Συμβολή στη νεοελληνική προσωπογραφία...», ό.π., σ. 299-305. Έλληνες λόγιοι που φοίτησαν σε γερμανικά Πανεπιστήμια υπήρξαν λ.χ α) Ο Στέφανος Δούγκας (περ. 1770-1830) με καταγωγή από τη Θεσσαλία έχει καταχωριστεί στα μητρώα (19.10.1798) του Πανεπιστημίου της Ιένας όπου έλαβε σπουδές μαθηματικών και φιλοσοφίας γ) ο Αναστάσιος Γεωργιάδης Λευκίας (1773-1853) με καταγωγή από τη Θεσσαλία (Φιλιπούπολη) φοίτησε στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης στα 1803/4 όπου κι

Καΐρης και ο Κοντογόνης της φιλοσοφίας. Πρώτος Πρύτανης του Πανεπιστημίου διορίστηκε ο Κωνσταντίνος Σχινάς, Σχολάρχες διορίστηκαν οι Μισαήλ Αποστολίδης στη Θεολογική Σχολή, Γ. Ράλλης στη Νομική, Αναστ. Λευκίας στην Ιατρική και Ν. Βάμβας στη Φιλοσοφική.

Στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε στους νόμους της ανώτατης εκπαίδευσης. Ειδικότερα, το «Διάταγμα περί συστάσεως Πανεπιστημίου»¹¹⁵⁴ (άρθρα 1-2) προέβλεπε να φέρει τη μνήμη του ιδρυτή του, δηλαδή την επωνυμία «Πανεπιστήμιον του Όθωνος». Στα «Περί διδασκαλίας» (άρθρα 3-5) οριζόταν η δομή του Πανεπιστημίου με τέσσερις Σχολές Θεολογίας, Νομικών επιστημών, Ιατρικής, Φιλοσοφίας και άλλης εγκυκλίου παιδείας. Η κάθε σχολή είχε έναν συγκεκριμένο αριθμό εδρών και διέθετε το δικό της ανεξάρτητο σύλλογο λογίων για τα επιστημονικά ζητήματα. Δεν διαχωριζόταν όμως από το σώμα του Πανεπιστημίου και αποτελούσε ένα οργανικό παρακλάδι σε συνάρτηση με αυτό. Επίσης, προτεινόταν η σύσταση καθεδρών για τις ανώτερες στρατιωτικές επιστήμες. Η φοίτηση των μαθημάτων σε κάθε σχολή ήταν τριετής (άρθρο 17). Η διδασκαλία γινόταν με ακροαματική διαδικασία και με διαλογικά γυμνάσματα, συνήθως στην ελληνική και ο κάθε καθηγητής ήταν υπεύθυνος για τη διαμόρφωση της ύλης και του περιεχομένου του μαθήματός του.

Αφού προσδιορίστηκε η έναρξη του Πανεπιστημίου στις 3 (15) Μαΐου και κοινοποιήθηκε στο ευρύ κοινό, ανακοινώθηκαν «αι διδασκαλικά καθέδραι» του νέου

έλαβε σπουδές Ιατρικής και συγχρόνως έχει εγγραφεί ως φοιτητής Ιατρικής στα μητρώα (11.10.1805 / 10.09.1806) του Πανεπιστημίου της Ιένας, δ) ο Θεόκλητος Φαρμακίδης (1784-1860) με καταγωγή από τη Θεσσαλία έχει καταχωριστεί (08.10.1819) στα μητρώα του Πανεπιστημίου του Göttingen όπου έλαβε σπουδές Θεολογίας και Φιλοσοφίας. Για τη γερμανική παιδεία του Στ. Δούγκα, βλ. Γεωργία Αποστολοπούλου, «Οι Έλληνες μαθητές του Schelling. Μία σύντομη επισκόπηση» στο: Επιστημονική Επετηρίδα *Δωδώνη* 20 (1991) /3, 9-25, περίληψη στα γερμανικά σ. 24-25 και Γεώργιος Στεφ. Καραγιάννης, «Στέφανος Δούγκας ό εκ Τυρνάβου Μαθηματικός και Φιλόσοφος, πρώτος διδάσκαλος της φιλοσοφίας του Schelling στην Ελλάδα και ή φιλοσοφική του διδασκαλία περί Θεού και φύσεως», στό: Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Θεσσαλοί Φιλόσοφοι, Λάρισα - Τσαρίτσανη, 1998, σ. 175-178. Ο Αν. Γεωργιάδης Λευκίας που διετέλεσε υποδιδάσκαλος το 1797 μετέβη στο Βουκουρέστι, όπου μαθήτευσε κοντά στον λόγιο Λάμπρο Φωτιάδη και έλαβε γνώσεις ελληνικής φιλολογίας και των φιλοσοφικών μαθημάτων όπου συγχρόνως κατά την παραμονή του στο πλευρό του σχολάρχη έμαθε σε τέλειο επίπεδο τη γερμανική γλώσσα. Το 1810 εκπόνησε κι εξέδωσε στη Βιέννη την ελληνική μετάφραση ενός ιατρικού συγγράμματος του Γερμανού συγγραφέα Johann Daniel Metzger που τιτλοφορείται *Ιωάννου Δανιήλου Μεσγέρου Ιατροφιλοσοφική ανθρωπολογία μεταφρασθείσα εκ του γερμανικού μετά προσθήκης τινών υποσημειώσεων, τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη, Γεωργιάδης Λευκίας Α. Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1810* με θεματολογία από την ιστορία της Ιατρικής, το οποίο αξιοποιήθηκε για διδασκαλία στο νεοσύστατο *Οθώνειον* Πανεπιστήμιο. Στην εργογραφία του Α. Γ. Λευκία ανήκουν κι άλλα συγγράμματα που υποδηλώνουν τη γερμανική επίδρασή του στα εκπαιδευτικά πράγματα της πρώιμης οθωνικής εποχής, λχ.: α. *Λόγος εκφωνηθείς εν τη κατά Μόναχον της Βαυαρίας των παροίκων Ελλήνων Εκκλησία τη 6/18 Νοεμβρίου 1832 κατά την φερόνυμον πανήγυριν του Γαλινοτάτου Βασιλέως της Ελλάδος Όθωνος του πρώτου, Γεωργιάδης Λευκίας Α, τύποις Q. Heikul. Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1833 β. Οθωνιάς ποιημάτων ηρωικών κατά την γηθόσυνον ετήσιον ημέρα της εντυχούς εις Ναύπλιον αφίξεως του γαλινοτάτου Βασιλέως της Ελλάδος Όθωνος του πρώτου, υπό Αναστασίου Γεωργιάδου Λευκίου Φιλιππουπολίτου... Υφ' ου και εις την γερμανίδα φωνή μεθερμηνεύεται, εκ της τυπογραφίας Κωνσταντίνου Ράλλη. Εν Ναυπλία, 1834 κ.α. Για το θέμα αυτό βλ. σχετικά, Α. Τασούλης, «Αναστάσιος Λευκίας Γεωργιάδης (1773-1853). Πρώτος Καθηγητής και Κοσμήτορας της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Νεότερα ανέκδοτα στοιχεία». *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής / Archives of Hellenic Medicine* (2009), 26(6): 818-825, ιδίως, 818-819, 824 στο www.mednet.gr/archives.*

¹¹⁵⁴ *Εφ.τ.Κ.* 16 (24.04.1837), «ΔΤ 1) περί συστάσεως του πανεπιστημίου – 2) περί προσωρινού κανονισμού του εν Αθήναις συστηθησομένου πανεπιστημίου», 64-69.

παιδευτηρίου και έτσι οι διορισθέντες καθηγητές είχαν πλέον απολαβή μισθού. Οι καθηγητές φιλολογίας Γεννάδιος, Ρως και Ουλερίχος (Ulrich) θα έπρεπε να παραδώσουν στο Πανεπιστήμιο με πρακτική εξάσκηση το ελληνικό και λατινικό ύφος και την ερμηνεία των Ελλήνων κι άλλων συγγραφέων, ώστε να θεμελιωθεί ένα φιλοσοφικό διδασκαλείο, για την οργάνωση του οποίου θα έπρεπε να επιληφθούν από το πρώτο κίολας εξάμηνο. Οι διορισμένοι καθηγητές θεολογίας καλούνταν να συντάξουν «σχέδιο εις προόδου των σπουδασμάτων της σχολής» με την έγκριση του Γραμματέα των Εκκλησιαστικών για την τελική υποβολή τους. Κατά την έναρξη λειτουργίας του Πανεπιστημίου οι διορισμένοι καθηγητές θα έπρεπε να προσέλθουν στο ανώτατο εκπαιδευτήριο και στη σχολή τους με πρόεδρο τον σχολάρχη και να συντάξουν καταλόγους μαθημάτων για το προσεχές εξάμηνο. Το παρόν διάταγμα τέθηκε σε λειτουργία και δημοσιεύτηκε στην Αθήνα την 22 Απριλίου 1837, από τον επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως οικείο Γραμματέα της Επικρατείας Αναστάσιο Πολυζωΐδη.

Την διεύθυνση και την αυτονομία του πανεπιστημίου ανέλαβε ο πρύτανης (Recteur) και για κάθε σχολή ο αρμόδιος σχολάρχης (doyen).¹¹⁵⁵ Στους φοιτητές που παρέκκλιναν από το σύστημα του Πανεπιστημίου επιβαλλόταν από τον πρύτανη η άσκηση ποινών βάσει διατάξεων του σχετικού νόμου (προσωπικές επιπλήξεις, κρατήσεις εντός του καταστήματος μέχρι και 14 ώρες). Για τα πταίσματα επιβάλλονταν βαρύτερες ποινές. Ο πρύτανης θα συγκαλούσε μία φορά το μήνα συμβούλιο για να συνεδριάσει το Πανεπιστήμιο και να αποφασίσει μαζί με τα στελέχη του για τα συμφέροντα του καταστήματος, την ηθική διαγωγή των μαθητών και των σφαλμάτων μετά από αξιολόγηση. Ο διορισμός των καθηγητών γινόταν με πρόταση της επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως Γραμματείας της Επικρατείας.¹¹⁵⁶ Οι καθηγητές όφειλαν να επιτηρούν κατά την παράδοση τη διαγωγή των μαθητών με διάλογο και παραδείγματα και να απευθύνονται σε αυτούς ως σε ανθρώπους με ανεπτυγμένες λογικές ικανότητες. Επίσης ήταν υπεύθυνοι περί ευταξίας.

Για τους «ατακτούντες μαθητευόμενους προβλεπόταν άμεση απομάκρυνση από τον θάλαμο της παράδοσης». Σε πιο σημαντικές παραβατικές συμπεριφορές επιβάλλονταν βαρύτερες ποινές και γινόταν αναφορά στον πρύτανη. Οι καθηγητές όφειλαν να παρακολουθούν τις παραδόσεις τις προκαθορισμένες ώρες διδασκαλίας και να παραμένουν για προκαθορισμένο χρόνο, αποφεύγοντας συγκρουσιακές σχέσεις για το αντικείμενο διδασκαλίας τους. Το διδακτικό προσωπικό ήταν τακτικοί, επίτιμοι, έκτακτοι καθηγητές ή

¹¹⁵⁵ *Εφ.τ.Κ.* 16, (24.04.1837), 68-69.

¹¹⁵⁶ *Εφ.τ.Κ.* 16, (24.04.1837), 65. Ο προσανατολισμός του «προσωρινού Κανονισμού» στα γερμανικά πρότυπα θα τεθεί σε συνάρτηση με την προσαρμογή του στις ελληνικές συνθήκες. Οι αυστηρές διατάξεις σχετικά με τη συμπεριφορά και τις πειθαρχικές ποινές των φοιτητών παραλείπονται στον Κανονισμό του 1836.

διδάκτορες των ιδιαίτερων παραδόσεων για τις επαναλήψεις των γλωσσικών και άλλων μαθημάτων (άρθρ. 9). Επίσης, εδώ περιλαμβάνονταν οι «ιδιαιτέροι διδάσκαλοι» (άρθρ. 10) που αντιστοιχούσαν στους υφηγητές των γερμανικών Πανεπιστημίων και οι διδάσκαλοι των ξένων γλωσσών.

Όλοι οι διδάσκαλοι του πανεπιστημίου λάμβαναν από τους μαθητευόμενους τα κληρονομημένα δίδακτρα χάρη στις παραδόσεις τους. Οι τακτικοί και έκτακτοι καθηγητές, οι διδάκτορες της επαναλήψεως των γλωσσικών κι άλλων μαθημάτων λάμβαναν το μισθό που τους αναλογούσε ή αντιμισθία. Οι επίτιμοι καθηγητές προσέβλεπαν στον διορισμό ανδρών που διέπρεπαν «κατά τον νούν και παιδείαν» και είχαν την ικανότητα αλλά και τη πρόθυμη διάθεση να συμβάλλουν και να συνεργαστούν με το Πανεπιστήμιο. Οι ιδιαίτεροι διδάσκαλοι είχαν το δικαίωμα να κάνουν παραδόσεις μαθημάτων εντός του πανεπιστημίου μετά από έγκριση της Γραμματείας της Δημοσίου Εκπαίδευσης στους εκπαιδευόμενους, εφόσον είχαν ήδη αποκτήσει το ακαδημαϊκό βαθμό του «προλύτου» και είχαν εγκριθεί με συνέπεια για την αξιοσύνη τους περί του ακαδημαϊκού διδασκαλικού επαγγέλματός τους. Οι ιδιαίτεροι διδάσκαλοι αποκτούσαν το δικαίωμα προβιβασμού και μισθοδοτήσεως. Εάν είχαν συντελέσει για καιρό με ωφέλιμο τρόπο στην εύρυθμη λειτουργία του πανεπιστημίου, τότε θα έπρεπε να ληφθεί υπόψη και ο διορισμός τους ως καθηγητές.

Σχετικά με τους φοιτητές, βασική προϋπόθεση για την εγγραφή τους στο Πανεπιστήμιο ήταν το απολυτήριο Γυμνασίου ή το αποδεικτικό εξέτασης από ιδιωτικό σχολείο (άρθρ. 12). Ο θεσμός της καταβολής διδασκτρών και εκπαιδευτικών τελών ίσχυε υπέρ του διδακτικού προσωπικού με δείκτη μετριότητας (άρθρ. 24). Η διάρκεια φοίτησης καθοριζόταν σε τρία χρόνια για τους φοιτητές της Φιλοσοφικής και σε τέσσερα για τους φοιτητές των άλλων σχολών (άρθρ. 17). Ως προς τα θέματα οργάνωσης των σπουδών ο Κανονισμός παρείχε απόλυτη ελευθερία στους φοιτητές να διαλέξουν τον επιστημονικό κλάδο που επιθυμούσαν καθώς και την τάξη με την οποία θα παρακολουθούσαν τα διάφορα μαθήματα με τη βοήθεια οδηγών σπουδών, για όσους εγγράφονταν για πρώτη φορά (άρθρ. 18, 37). Ο έλεγχος των φοιτητών αφορούσε τις απολυτήριες εξετάσεις για την απόκτηση του πανεπιστημιακού διπλώματος.

Ένας από τους καθηγητές που διορίστηκε το 1837, αλλά δεν άσκησε ποτέ τα διδακτικά τους καθήκοντα, ήταν ο Θεόκλητος Φαρμακίδης. Επίσης, ο Κωνσταντίνος Κούμας προσκλήθηκε το 1834 από την Τεργέστη όπου διέμενε, για να διδάξει στο ελληνικό Πανεπιστήμιο αλλά λόγω αοριστίας δεν είχε κάποιο αποτέλεσμα.¹¹⁵⁷ Ωστόσο, μπορούσε ο μελετητής της περιόδου που εξετάζουμε να αντιληφθεί το μέγεθος της γερμανικής επιρροής

¹¹⁵⁷ Δ. Αντωνίου, «Αναζητώντας καθηγητές για το Πανεπιστήμιο: η περίπτωση του Κωνσταντίνου Κούμα, *Μνήμων* 13, (1991), 281 κ.ε.

του Κούμα και στα χρόνια της Βασιλείας του Όθωνα. Πιο συγκεκριμένα, αντλούμε σχετικές πληροφορίες από τα προλεγόμενά του στη «Γραμματική διά Σχολεία» τις οποίες παραθέτουμε στη συνέχεια:

«Βασιλεύ! Ευκλέως αγωνισάμενη η Ελλάς υπέρ πίστεως και αυτονομίας, απήλαυσε επάθλον της αθανάτου νίκης της το να αναμορφωθή εκ των ερειπίων της, να κυβερνησθή πατρικώς από την Μεγαλειότητα. [...] ο Θεός εκίνησε τον φιλόσοφόν σου Πατέρα ευθύς καθισταμένου του αγώνος να παραμυθή τας θλίψεις, να ενθαρρύνη τας πράξεις, και να εξυμνή τα τρόπαια έθνους, του οποίου υπήρξαν προπάτορες οι Μιλτιάδαι, οι Θεμιστοκλείς και όλος ο θίασος των περιαδομένων εκείνων Ηρώων. Έργον της βασιλικωτάτης γενναιότητος είναι και το να δώση εις την Ελλάδα πρώτον Βασιλέα, λαοπόθητον, τον φίλτατον εαυτού υιόν ΌΘΩΝΑ τον πρώτον, το πάσης Ελληνικής καρδίας μέλημα και αγαλλίαμα. Το έθνος Βασιλεύ, το οποίον ενεπίστευσε εις τας χείρας σου η θεία πρόνοια, βλέπει με ανέκφραστον χαράν του, ότι εκ του χάους της συγχύσεως και δυστυχίας ανάγεται εις το φως της ευταξίας, και οδηγείται εις την αρχαίαν του ευκλείαν διά της Πατρικής Σου πρόνοιας. Εξεύρει μ' όλην την εκ της Τυραννίας αμάθειάν του, ότι εξ αυτού έλαμψαν οι πάσης τέχνης και επιστήμης διδάσκαλοι. Πλάτων ο βασιλεύς των φιλοσόφων, Θουκυδίδης ο βασιλεύς των Ιστορικών, Σοφοκλής και οι άλλοι πολυμήνητοι άνδρες, εγεννήθησαν εις τας υπό Σου ανεγειρόμενας ήδη Αθήνας. Βλέπει δε και ότι η θεία πρόνοιά του εξαπέστειλεν Άνακτα από έθνος φιλελληνέστατον, του οποίου οι σοφοί ανευρευνώντες βαθύτατα τας των Ελλήνων συγγραφάς βασιλεύουσι μεταξύ των νεωτέρων σοφών όλου του πολιτισμένου κόσμου, και του οποίου η χώρα είναι πλήρης αρετής και ημερότητος. Διά ταύτα πας Έλλην σκιρτά υπό της χαράς ασθανόμενος ποίαν ευδαιμονίαν θέλει απολαύσειν η πατρίς του, διά Γερμανικής παιδείας και μεθόδου, αναφανούν εις τας Αθήνας οι των αρχαίων της χρόνων λαμπτήρες. Με τοιαύτην καρδίαν, και Έλλην υπέρ τα Τριάκοντα έτη κοπιήσας διά τον φωτισμόν των ομογενών του προσφέρει εις τους πόδας του λαμπρού Σου θρόνου κατά την επιεική και φιλόσοφον Σου συγκατάνευσιν, το τελευταίου του ίσως τούτο πόνημα, απήνθισμένου από τους λειμώνας της Γερμανικής πολυμαθείας. [...] Της υμετέρας Μεγαλειότητος Εν Τεργέστη, 24. Αυγούστου 1833, Ταπεινότητος υπήχος, Κ.Μ. Κούμας»¹¹⁵⁸.

Στο προοίμιο της «Γραμματικής διά Σχολεία υπό Κ. Μ. Κούμα» ο Έλληνας λόγιος απευθυνόταν σε όσους επιθυμούσαν να μάθουν ποιού Γραμματικογράφοι έγιναν οι καθοδηγητές τους και ποιά η μέθοδος διδασκαλίας που εφαρμόζαν. Μέσα από την ιστορική επισκόπησή του καταγράφονταν σημαντικοί συντάκτες της Γραμματικής από τη Γερμανία. Τρία Συντάγματα που ανακαλύφθηκαν σε χειρόγραφο μορφή στις βιβλιοθήκες της εποχής του ήταν τα «Περί Αντωνυμίας, περί Συνδέσμων και περί Επιρρημάτων»¹¹⁵⁹ (1). Πιο συγκεκριμένα αναφέρει τα παρακάτω:

«Τα περί Συνδέσμων και Επιρρημάτων εξέδωκεν ο Βέκκερος εις τα Ελληνικά ανέκδοτα. Το δε περί Αντωνυμίας ο Ουόλφιος και Βουτμάνος εις το Μουσείον της Αρχαιολογίας (Τόμ. Α', σελ. 2). Οι Ελληνικές Γραμματικές της Γερμανίας ξεχωρίζουν καθώς το Γερμανικόν έθνος λάμπει σήμερα κατά τας ελληνικάς γνώσεις και γέννησε φωστήρες λόγω πολυμαθείας, βαθύνειας και φιλοπονίας. Άριστοι Γραμματικοσυντάκται υπήρξαν ο Βουτμάνος (Buttmann), ο Ματθίας (Matthias), ο σοφός εκείνος Θείρσιος (Thiersch) και τέταρτος ο Ρόστος (Rost). Ο πρώτος εξέδωκε το σοφόν του πόνημα ενδεκάκις έως του 1828 έτους με πολλές διαδοχικές μετατυπώσεις ως ωφελιμότατον εις τα Γυμνάσια όλα της Γερμανίας. Η γερμανική έκδοσις της ελληνικής Γραμματικής του δεύτερου επαναλήφθηκε τρις ή τετράκις. Ο Θείρσιος εξέδωκε τη μεγάλη Γραμματική στα 1816 με τη δική του μέθοδο εξαιρετικά αφιερωμένη σε όλους τους ποιητές και ειδικότερα διά τον

¹¹⁵⁸ Κων. Κούμας, *Γραμματική διά Σχολεία*, Εν Βιέννη της Αυστρίας, ΑΩΛΓ [1833], σ. δ'.

¹¹⁵⁹ Κούμας, *Γραμματική διά Σχολεία*, ό.π., σ. δ'-στ'.

Όμηρον. Στη συνέχεια κυκλοφόρησε η ελληνική Γραμματική του ευφυούς ανδρός Ρόστου, ο οποίος βασίστηκε στα Συντάγματα των προκατόχων του και συνέταξε εν τέλει τη δική του τέταρτη και πιο πρόσφατη έκδοση για την εποχή του Έλληνα λόγιου αυτή κατά το παρελθόν έτος (1832)». ¹¹⁶⁰

Κατά το 1810, όταν εκδόθηκαν οι γραμματικές των δύο πρώτων σοφών, ο Κωνσταντίνος Κούμας είχε δεχτεί παρότρυνση από τον Αδαμάντιο Κοραή δι' επιστολών του εις την Ελλάδα να μεταφράσει μία εξ αυτών και ιδιαίτερα «την του Βουτμάνου εις χρήσιν των μαθητών του Γυμνασίου». Η πρωτοβουλία αυτής της μετάφρασης από τα γερμανικά οφειλόταν τελικά στον Στέφανο Οικονόμου. Αυτή η μετάφραση κυκλοφόρησε σε έντυπη μορφή στα 1812 στη Βιέννη. Η εν λόγω γραμματική πραγματεία ωφέλησε μ' όλην τη δυσκολία της την Ελλάδα και μετετυπώθη όπως φημιολογείτο την ίδια περίοδο εν Κέρκυρα προς χρήσιν των σχολείων της Ιονίου πολιτείας. Έπειτα δημιουργήθηκε η προσωπική ανάγκη του Κούμα να συντάξει εκ νέου τη δική του Γραμματική στη νέα ελληνική. Ακολούθησε το παράδειγμα των διδασκάλων της Γερμανίας, οι οποίοι συνέταξαν τις ελληνικές Γραμματικές για τους ομογενείς νέους τους [...] προβάλλοντας σε αυτούς ευθύς ολόκληρον την ελληνικήν γλώσσαν με όλας της τας διαλέκτους απ' αρχής δι' όλης της πραγματείας. Οι Έλληνες παίδες, οι οποίοι φοιτούσαν και διδάσκονταν τα «κοινά λεγόμενα γράμματα» εις το Ελληνικόν σχολείον και λάμβαναν εις χείρας την Βουτμάνειον Γραμματικήν θα αδυνατούσαν να μάθουν σημαντικά κεφάλαια (τα περί προσωδίας), καθώς στερούνταν βασικών γνώσεων από τα ελληνικά (τύπους ονομάτων).

Η ανάγκη για την καθιέρωση μίας αρίστης γραμματικής μεθόδου για τα κοινά σχολεία κατά την πρακτική των σοφών της αρχαιότητας να βαδίζει κανείς εκ των γνωστών εις τα άγνωστα, πρόβαλε επιτακτική. Για να επιρρώσει την παιδαγωγική άποψη του δηλώνει:

«Αναγκαιότατον εις τους νέους είναι να εξοικειωθούν να κλίνουν εκ στήθους τα κλιτά μέρη του λόγου. Για το σκοπό αυτό πρέπει να επιλέγονται ελληνικάί περικοπαί, οι οποίες περιέχουν ονόματα πρωτόκλιτα και δευτερόκλιτα και κάποια από τις υπόλοιπες κλίσεις. Τέτοιες εκλογές (επιλογές) έκαμιν ο σοφός Γερμανός Ιακωβίσιος (Jacobs) εις τα Στοιχεία του της Ελληνικής γλώσσης, συλλογή αξιόλογος, την οποία απέκτησε από καιρό το γένος διά Θεόκλητου Φαρμακίδου». ¹¹⁶¹

Συγχρόνως, ο Κούμας διέβλεπε εκείνη τη χρονική περίοδο την ανάγκη να αναδειχθούν εις την Ελλάδα:

«όλοι οι ωραίοι καρποί της Ελληνικής φιλολογίας, όσους εβλάστησεν η τρισευδαίμων χώρα της Ελληνικής φιλολογίας. Κατά θείαν ευδοκίαν η Ελλάς απήλαυσεν Άνακτα υιόν φιλοσόφου Βασιλέως εκ του έθνους εκείνου, το οποίο ακμάζει την σήμερα και εις την αρχαιομάθειαν και εις την φιλοσοφίαν. Κατά το παράδειγμα του Θείρσιου (Thiersch) και Γερμανού άλλου ειδημονέστατου του Έλληνος λόγου, τον καλόν καγαθόν Ιωάννην Φράντζιον Θαρσυκλέα (J. Franz), διαβαίνοντα αυτόθεν εις την Ελλάδα με έργο

¹¹⁶⁰ Κούμας, *Γραμματική διά Σχολεία*, ό.π., σ. ιζ'-ιθ'.

¹¹⁶¹ Κούμας, *Γραμματική διά Σχολεία*, ό.π., σ. κγ'-κε'.

Διερμηνευτή της βασιλικής επιτροπίας, μαθητή του περιβόητου της Σαξωνίας διδασκάλου Ερμάννου (Hermann). Τοιούτους κι άλλους και αυτόν τον πολυμαθέστατον Θείσιον επιθυμεί να μεταφέρει ο κλεινός ημών βασιλεύς εις την Ελλάδα. Εξαιτίας του κλέους αυτών των ανδρών κρίνει ο Έλληνας λόγιος ως βασιμώτατη της Γερμανίας διδασκαλία και μέθοδο. Όλα τα φιλολογικά της αρχαιομάθειας κειμήλια μπορούν να στολίζουν και την Ελλάδα και επομένως οι εκτεταμένες γραμματικές εάν θέλουν να αναγινώσκουν με ελευθερία οι νέοι Έλληνες και να αντιλαμβάνονται τον θεϊόν Πλάτωνα, τον ανθρωπιστή και φωτιστή όλου του νυν εις παιδείαν καυχωμένου νεότερου κόσμου, τον μουσόπνευστον Όμηρον, τον πατέρα πάσης ανθρώπινης γνώσης και τα απαράμιλλα αριστουργήματα της σκηνικής των Αθηνών ποιήσεως». ¹¹⁶²

Αυτά έγραψε ο Κ. Μ. Κούμας στη Βιέννη το 1833. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι γερμανοτραφείς καθηγητές που διορίστηκαν το 1837¹¹⁶³ κυριαρχούσαν απόλυτα στο φιλολογικό τμήμα της Φιλοσοφικής και μετέφεραν τη γερμανική σκέψη και μεθοδολογία στη μελέτη των κλασικών γραμμάτων, της ιστορίας και της αρχαιολογίας.

Ε. Οι φοιτητές και το ιστορικό πλαίσιο της διαμόρφωσης της ανώτερης εκπαίδευσης

Ο κάθε ιθαγενής ή ξένος είχε δικαίωμα φοίτησης στο ελληνικό Πανεπιστήμιο. Αυτός όφειλε: να παρουσιαστεί στον πρύτανη από κάποιο κτηματία ή σταθερό κάτοικο των Αθηνών, προς τον οποίο οι αρχές του πανεπιστημίου μπορούσαν να απευθύνονται, όταν χρειαζόταν κοινοποίηση προσκλήσεων κ.ά., ο κάθε μαθητής ιθαγενής πριν από την είσοδο του στο Πανεπιστήμιο να εμφανίζει το απολυτήριό του από κρατικό γυμνάσιο ή από ιδιαίτερο διδασκαλείο ή κατ' οίκον και να υποβάλλεται σε εσωτερικές εξετάσεις γυμνασίου, από διορισμένους από τη Γραμματεία της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως εμφανίζοντας το αποδεικτικό της εξέτασης. Όποιος εκπλήρωνε τις απαιτούμενες υποχρεώσεις λάμβανε μετά την εγγραφή του «γραμμάτιον» για την αποδοχή του από το Πανεπιστήμιο και την απόκτηση της ακαδημαϊκής ταυτότητας. Έτσι, αποκτούσε το δικαίωμα για διαμονή στο Πανεπιστήμιο, για παρακολούθηση των παραδόσεων και χρήση όλων των μέσων εκπαίδευσης που προσέφερε το Πανεπιστήμιο, το «γραμμάτιον» έπαυε να ισχύει για τον φοιτητή, εφόσον κατά την παραμονή του προέκυπτε αδυναμία εξόφλησης των χρεών και απόδειξης της γονικής άδειας ή αυτής των επιτρόπων του να συχνάζει στο Πανεπιστήμιο, σε περίπτωση εγκατάλειψης (Entlassung) του πανεπιστημίου που ξεπερνούσε το διάστημα των τριών

¹¹⁶² Κούμας, *Γραμματική διά Σχολεία*, ό.π., σ. λδ'-λε'. Ο Πλάτων παρουσιάζεται από τον Κούμα ως «Έλλην τις νεανίας, Βενθύλος ονομαζόμενος, δεν εξεύρω ποδαπός την πατρίδα, ήκουσεν εν Λειψία τα μαθήματα του κλεινού διδασκάλου Ερμάννου. Και επιστρέψας εις την Ελλάδα ήρχισε να διδάσκη (βέβαια μαθητάς προβεβηκότας) τον Γοργίαν, τον εκλεκτότατον των Πλατωνικών διαλόγων, το πάσης αρετής ταμείον. Ιδού ποια καλά εμπορεί ν' απολαύση η Ελλάς από της εις αυτήν μεταφυτεύσεως της Γερμανικής διδασκαλίας».

¹¹⁶³ Ζαχ. Ν. Τσιρπανλή, «Οι Έλληνες φοιτητές στα ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια και η παρουσία τους στην πανεπιστημιακή ζωή της νεότερης Ελλάδας (1800-1850)», *Παρνασσός* 21 (1979), 321-346.

μηνών και επιστροφής του στις παραδόσεις των μαθημάτων θα έπρεπε να ανανεώσει την εγγραφή του από τον πρύτανη. Ο κάθε φοιτητής όφειλε να λάβει από τους καθηγητές άδεια παρακολούθησης (Belegschein) με ονομαστική αναφορά του στον κατάλογο των ακροατών, με καταβολή διδάκτρων.

Όποιος επιθυμούσε να κάνει σπουδές φιλοσοφίας όφειλε να φοιτήσει έως και τρία έτη, για να λάβει το δίπλωμα του «προλύτου» (αποφοίτου). Ο σπουδαστής των υπολοίπων σχολών όφειλε να ολοκληρώσει τριετείς σπουδές, για να λάβει το σχετικό δίπλωμα και επιπλέον να παρακολουθήσει ενός έτους μαθήματα φιλοσοφίας, ιστορίας και φιλολογίας. Ο φοιτητής της ιατρικής Σχολής όφειλε να παρακολουθήσει μαθήματα φυσικομαθηματικής. Οι φοιτητές θα επέλεγαν τον κλάδο τους, τα μαθήματα παρακολούθησης, την τάξη για την απόκτηση διαφόρων γνώσεων μέσα από έλεγχο προόδου με εξετάσεις, για να λάβουν ακαδημαϊκή βαθμολογία και έπειτα θέση δημοσίου. Ο κάθε φοιτητής όφειλε να τηρεί τους εσωτερικούς κανονισμούς του Πανεπιστημίου. Σε περίπτωση απειθείας ή παράβασης κανονισμών ο φοιτητής τιμωρούταν (Disziplinar-Strafen-Zimmerarrest) βάσει των υπό έκδοση ακαδημαϊκών νόμων (Straf-Gesetzbuch–akademische Strafen) των φοιτητών. Όποιος δεν έκανε την εγγραφή του μέσα σε δέκα ημέρες από την έναρξη του εξαμήνου έχανε τη δυνατότητα φοίτησης για το εν λόγω εξάμηνο, ως «χρηματίσας απών». Οι φοιτητές έδιναν μία τελική εξέταση πριν από την αποφοίτησή τους από το Πανεπιστήμιο. Η εξεταστέα ύλη περιλάμβανε όλα τα αντικείμενα και μία έκθεση στα αρχαία ελληνικά ενός αντικείμενου του ίδιου κλάδου, η οποία καταχωρούταν στο τέλος στα αρχεία του πανεπιστημίου. Οι φοιτητές που δεν επιθυμούσαν να εξεταστούν λάμβαναν αίτηση μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους με επικυρωμένο αντίγραφο και με βασικά στοιχεία αναφοράς το όνομα, την ηλικία, τον τόπο γέννησης, το όνομα του γυμνασίου, τον χρόνο φοίτησης (Fortgang), την διαγωγή (sittliche Aufführung), το αποτέλεσμα των εισαγωγικών εξετάσεων, το χρονικό διάστημα αποφοίτησης από το Πανεπιστήμιο, το «αποδεικτικό ηθών και επιμελείας» (Sittenzeugnis und Zeugnis über den akademischen Fleiß). Το περιεχόμενο των αποδεικτικών καταχωρούταν σε ιδιαίτερο βιβλίο από τον γραμματέα, με επιτήρηση από τον Πρύτανη, ο οποίος το αριθμούσε, το μονογραφούσε και το διαφύλασσε σε μέρος ασφαλές ως τεκμήριο ήθους και επιμελείας. Σε περίπτωση απώλειας (durch Zufall verloren gehen) του πρωτότυπου αποδεικτικού (Originalzeugnis) υπήρχε καταχωρημένο αντίγραφο.¹¹⁶⁴ Ο επιτυχών στις απολυτήριες εξετάσεις μετά από τριετή φοίτηση θα λάμβανε δίπλωμα «προλύτου» (Schlußzeugnis). Τα διπλώματα θα υπογράφονταν από τον πρύτανη (Rektor), θα προσυπογράφονταν από τον γραμματέα και θα έφεραν σφραγίδα με τα σχετικά βασιλικά παράσημα με την χάραξη της

¹¹⁶⁴ Ludwig von Armansperg, *Satzungen für die Studierenden an den Hochschulen Königreichs Bayern*. Gedruckt bei Carl Wilhelm Beder, Universitäts-Buchdrucker, Würzburg 1827, σ. 10.

επωνυμίας «βασιλικόν Πανεπιστήμιον Όθωνος». Για την περιγραφή μικρότερων ακαδημαϊκών βαθμών απαιτείτο ο βαθμός του «προλύτου», για να λάβει θέση δημοσίου υπαλλήλου με επιλογή της Γραμματείας. Τα αποδεικτικά των μαθητών δίνονταν από καθηγητές με αναγραφόμενα τα στοιχεία περί επιμελείας και ακριβούς και προσεχτικής φοίτησης.

Το «Πανεπιστήμιον του Όθωνος» ιδρύθηκε σε μια εποχή (1837), κατά την οποία επιφέρονταν ταυτόχρονα σημαντικές αλλαγές στα Πανεπιστήμια της Γερμανίας.¹¹⁶⁵ Τον 19ο αιώνα αυτά γνώρισαν βαθιές αλλαγές τόσο στη δομή, όσο και στις αντιλήψεις που τα διαπερνούσαν για την εκπαίδευση. Αυτές εκφράζονταν από τη μία με την ίδρυση νέων Πανεπιστημίων (Βερολίνο, 1809) και τη διάλυση υπαρχόντων ή την ένωση άλλων (Λάντσχουτ, Μονάχου). Από την άλλη, επικρατούσε η καινούργια αντίληψη για την εκπαίδευση που εκφραζόταν κυρίως μέσα από τα φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής (Νεοουμανισμού / Ιδεαλισμού)¹¹⁶⁶ με κύριους εκπροσώπους τους F.A. Wolf (1679-1754), F.E. Schleiermacher¹¹⁶⁷ (1768-1834), Wilhelm von Humboldt (1767-1835),¹¹⁶⁸ J. G. Fichte (1762-1814), F. W. Schelling (1775-1854) και H. Steffens (1773-1845). Τα γερμανικά πανεπιστήμια ήταν αναμενόμενο να επηρεάσουν τον σχεδιασμό του Οθωνικού Πανεπιστημίου.

Οι θεσμοί που εγκαθιδρύθηκαν στην ελεύθερη Ελλάδα ήταν «εν μέρει οι νόμοι της σοφής Γερμανίας» κατά τον Γεώργιο Ράλλη, τον πρώτο κοσμήτορα της Νομικής Σχολής, όπως διατυπώνονταν στο λογύδιό του για τα εγκαίνια του Πανεπιστημίου, στις 3 Μαΐου 1837. Η γερμανική επίδραση ήταν απόρροια του διορισμού Καθηγητών (1837) που υπήρξαν απόφοιτοι των γερμανικών πανεπιστημίων. Από το Βασιλικό Διάταγμα της 22^{ης} Απριλίου 1837, κατέστη σαφές ότι ο «περί μορφώσεως αξιών διδασκάλων διά τα γυμνάσια και τα ελληνικά σχολεία» σκοπός του Πανεπιστημίου ήταν η εκπαίδευση των ανθρώπων να στελεχώσει τη διοίκηση, τα δικαστήρια, τα νοσοκομεία, τα σχολεία και τα ελεύθερα

¹¹⁶⁵ Ο Wilhelm von Humboldt ίδρυσε στα 1810 με εντολή του ηγεμόνα της Πρωσίας το Πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Βλ. για την ιδιαίτερη συμβολή του Freiherr von Stein Danckelmann στο Βασιλικό Διάταγμα για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της Πρωσίας, αποτελούμενο από 26 άρθρα, *Königlich – Preußisches General-Land=Schul=Reglement, wie solches in allen Landen seiner Königlichen Majestät von Preussen durchgehends zu beobachten. De Dato Berlin, den 12. August, 1763 Magdeburg, gedruckt mit hechtelischen Schriften*, BVB Πβ. Werner Sesink, *Das Pädagogische Jahrhundert*, Skript zur Vorlesung im SS 2007 TU Darmstadt, σ. 133-136· Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, 39, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε. Αθήνα 2004.

¹¹⁶⁶ Κ. Δ. Μαλαφάντης, «Η πολλαπλή συμβολή του Διαφωτισμού στη διαμόρφωση της νεοελληνικής παιδείας», *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις*. τ. Α'. επιμ. Σ. Μπουζάκης. Gutenberg 2011, σ. 402, Werner Sesink, *Das Pädagogische Jahrhundert*, [...], ό.π., σ. 137.

¹¹⁶⁷ Βλ. ενδεικτικά, Jacqueline Marina (επιμ.), *The Cambridge Companion to Schleiermacher*, Κέμπριτζ, C.U.P., 2005.

¹¹⁶⁸ Βλ. σχετικά, Ντήτερ Χένριχ, *Μεταξύ Καντ και Χέγκελ. Διαλέξεις για τον γερμανικό ιδεαλισμό*. Επιμ. – Πρόλ. Ντέιβιντ Σ. Πατσίνι, μτφρ. Θεοδωρής Δρίτσας. Επιμ. Γ. Ξηροπαίδης. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης 2018.

επαγγέλματα της χώρας. Τον επαγγελματικό σκοπό εξήραν ο κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής Νεόφυτος Βάμβας και ο Κοσμήτορας της Θεολογικής σχολής Μισαήλ Αποστολίδης. Με τη μόρφωση των αποστόλων θα μεταλαμπαδευόταν ο ελληνικός πολιτισμός στην Ανατολή. Κύρια επιδίωξη της πνευματικής αναγνώρισης της Ελλάδας από την Ευρώπη με την ένταξη των επιστημόνων της στον επιστημονικό κόσμο ήταν ο ιδεολογικός στόχος της δημιουργίας του πανεπιστημίου με «διαμετακομιστικό ρόλο», όπως εκφράστηκε μέσα από ομιλητές των εγκαινίων (Κ. Σχινάς, Μισαήλ Αποστολίδης, Αναστάσιος Λευκιάς κ.ά.).

Η δομή του Πανεπιστημίου, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ως δεύτερο χαρακτηριστικό περιλάμβανε τις σχολές της θεολογίας, των νομικών επιστημών, της ιατρικής, της φιλοσοφίας και «της άλλης εγκυκλίου παιδείας».¹¹⁶⁹ Η γνώση αξιολογούταν με βάση την ωφελμιστική της λειτουργία, που δεν ήταν άλλη από την επαγγελματική κατάρτιση των φοιτητών. Υπενθυμίζουμε ότι η τάση του ωφελμισμού ήταν παιδαγωγική αξία στα χρόνια του γερμανικού Διαφωτισμού.

Αμέσως μετά την ίδρυση του Πανεπιστημίου ανατέθηκε σε ανώτερους δημόσιους υπαλλήλους να διδάσκουν ως «επιτίμιοι» καθηγητές. Το περιεχόμενο των σπουδών αποτελούταν κυρίως, από γενικές παρά από εξειδικευμένες γνώσεις. Η ευρύτητα των γνώσεων ήταν το κύριο ζητούμενο της διδασκαλίας και των εξετάσεων, όπως επισημαινόταν και στην τέταρτη σχολή, η οποία είχε ως κύριο έργο «τον περί μορφώσεως άξιων διδασκάλων διά τα γυμνάσια και τα ελληνικά σχολεία». Το γενικό περιεχόμενο των σπουδών ταυτιζόταν με τον στόχο απόκτησης γενικών γλωσσικών και λογικών δεξιοτήτων, παρά με την εξειδίκευση και με τα γνωστικά αντικείμενα των διδασκόντων με ασαφή προσανατολισμό. Πολλοί από τους καθηγητές δίδασκαν δύο διαφορετικές επιστήμες. Ο Θεόδωρος Μανούσης ήταν καθηγητής της Πολιτειογραφίας και της Ιστορίας. Η γνώση που διδασκόταν στην ανώτερη εκπαίδευση ήταν συνέχεια εκείνης που διδασκόταν στη μέση. Προέκυπταν πολλά κοινά στοιχεία στα προγράμματα σπουδών και στα περιεχόμενα διδασκαλίας πολλών μαθημάτων (αρχαία ελληνικά, νέα ελληνικά, μαθηματικά, ιστορία κ.ά.). Οι βαθμίδες των ακαδημαϊκών και οι σχέσεις μεταξύ τους ορίζονταν από το άρθρο 9 του Διατάγματος της 14 Απριλίου 1837, το οποίο προέβλεπε τέσσερις στο σύνολο για το ακαδημαϊκό προσωπικό: Καθηγητές τακτικούς (με έδρες), επιτιμίους (δημόσιοι υπάλληλοι), εκτάκτους και «Διδάκτορες (υφηγητές) των ιδιαίτερων παραδόσεων της επαναλήψεως των μαθημάτων και των γλωσσών».

Το άρθρο 6 του Διατάγματος της 14^{ης} Απριλίου 1837, με βάση το οποίο ιδρύθηκε το Πανεπιστήμιο, όριζε πως οι πρώτοι καθηγητές του Πανεπιστημίου θα διορίζονταν από τον

¹¹⁶⁹ Σύμφωνα με το άρθρο 1. του Β. Δ. για την ίδρυση του Πανεπιστημίου την 14η Απριλίου 1837 προβλέπονταν «όλοι οι κλάδοι της ανώτατης επιστημονικής εκπαίδευσως».

Βασιλέα, ύστερα από πρόταση του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης. Μετά από παρέλευση πέντε ετών το σύστημα διορισμού θα άλλαζε με την εμπλοκή του Πανεπιστημίου και των Σχολών. Στην εξάρτηση αυτή συνέβαλε το γεγονός ότι ο «Προσωρινός Κανονισμός» του 1837, με βάση τον οποίο λειτούργησε το Πανεπιστήμιο (έως το 1911), δεν προσδιόριζε τα ακριβή προσόντα που απαιτούνταν για την εκλογή κάποιου στη θέση του καθηγητή, ούτε κατοχύρωνε τη μονιμότητα του ακαδημαϊκού προσωπικού.¹¹⁷⁰ Ο ίδιος ο Πρύτανης (Κ. Σχινάς) και οι Κοσμήτορες επιλέχθηκαν για διορισμό με τη προοπτική της καθυπόταξης στην κρατική εξουσία. Ο τρόπος αμοιβής των καθηγητών σύμφωνα με το άρθρο 9 του Διατάγματος της 14 Απριλίου 1837 δήλωνε μία σχέση άμεσης εξάρτησης από τη κρατική δύναμη. Οι πανεπιστημιακοί διδάσκοντες θα έπαιρναν δίδακτρα από τους φοιτητές για τις παραδόσεις τους, οι τακτικοί και έκτακτοι καθηγητές θα έπαιρναν ανάλογο μισθό από το κράτος, οι τακτικοί το μισθό του υπουργικού συμβουλίου και οι έκτακτοι του υπουργικού παρέδρου. Το σύστημα διδασκαλίας ήταν οι θεωρητικές διαλέξεις και οι σημειώσεις των φοιτητών. Το πτυχίο του Πανεπιστημίου είχε αξία για την πρόσληψη σε δημοσιούπαλληλική θέση. Το άρθρο 17 του Διατάγματος προέβλεπε ότι οι φοιτητές της Θεολογικής, της Νομικής και της Ιατρικής Σχολής έπρεπε να φοιτούν τέσσερα χρόνια αντί τρία για να παρακολουθήσουν επιπλέον μαθήματα της φιλοσοφίας, ιστορίας και φιλολογίας. Η φιλολογική γνώση αποτελούσε τον θεμέλιο λίθο για όλες τις μορφές γνώσης. Η γνώση ήταν για όλες τις σχολές περιγραφική και εγκυκλοπαιδική και όχι αναλυτική και μαθηματική. Η γλωσσική δεξιότητα και η λογοτεχνική και ρητορική ικανότητα (Εκθέσεις Ιδεών στις εισαγωγικές εξετάσεις) του υποψηφίου ήταν η πεμπτούσια της μάθησης.

Η ομοιότητα ανάμεσα στα ανώτατα ιδρύματα της Γερμανίας και στο Οθωνικό Πανεπιστήμιο οφειλόταν, οπωσδήποτε, σε άμεσο ή έμμεσο δανεισμό. Στον τομέα της εκπαίδευσης δεν γινόταν λόγος για απλό δανεισμό. Η χώρα υποδοχής (Ελλάδα) θα μετασχηματιζόταν με τον δικό της τρόπο μέσα από τους θεσμούς που δανείστηκε. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του Αλεξ. Ρ. Ραγκαβή, ο οποίος ανέλαβε να μεταφράσει στις 31 Δεκ. 1836 τα Διατάγματα του Armansperg. Το ένα αφορούσε την οργάνωση των σχολείων δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης και το άλλο τη σύσταση του Πανεπιστημίου. Μέσα σε αυτά διαπίστωνε κανείς πως οι «πρόνοιές» τους «εν πλήστοις ήσαν ανεφάρμοστοι διά την Ελλάδα, επειδή αποτελούσαν απλήν και κατεσπευσμένην αντιγραφὴν των Βαυαρικῶν κανονισμῶν, μετ' ελαχίστων μεταρρυθμίσεων, ἵνα φανώσιν ὡς νέον

¹¹⁷⁰ Για το θέμα αυτό βλ. Κ. Λάππας, *Αλληλογραφία, Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων: 1802-1817*, επιμ. Κώστας Λάππας, Ρόδη Σταμούλη, Ακαδημία Αθηνών 1989, σ. 139.

νομοθέτημα δήτην». Ο Ραγκαβής υπέδειξε στον Υπουργό πως το προτεινόμενο διάταγμα ήταν «απερίσκεπτον και ολίγον αντιστοιχούν εις τας ανάγκας της πατρίδας».¹¹⁷¹

Ο Georg Ludwig von Maurer αναφερόταν στο βιβλίο του «Das griechische Volk» (Heidelberg 1835), όπως έχει ήδη αναφερθεί, σε πολλούς Έλληνες διανοούμενους με γερμανική παιδεία στους οποίους οφείλονταν τα σχέδια και οι προσπάθειες για την ίδρυση Πανεπιστημίου στον ελληνικό χώρο. Τα όνειρα αυτά θα πραγματοποιούνταν τελικά από τον πρώτο βασιλιά των Ελλήνων, τον Βαυαρό Όθωνα με σχετικά Β.Δ. της 14 και 22 Απριλίου 1837. Η προεργασία είχε αρχίσει από τα χρόνια της βαυαρικής Αντιβασιλείας, αφού ήδη στα 1834 ο Maurer είχε έτοιμα τα σχέδια των διαταγμάτων για την Ανώτατη Εκπαίδευση. Σε αυτά γινόταν λόγος για «τη σημασία της φιλοσοφίας μεταφυτευθείσα εις το αρχαίον της έδαφος, εις την Ελληνικήν φαντασίαν και την Ελληνικήν ευφυΐαν». Το Πανεπιστήμιο γεννήθηκε σε κλίμα διδακτικής διαθέσεως της ελληνικής λογιοσύνης και αντίστοιχης κλασικιστικής διαθέσεως των Βαυαρών. Ο Maurer ανέφερε στο εν λόγω έργο του ότι πολλοί από τους Έλληνες λόγιους παρακολούθησαν μαθήματα σε Διδασκαλεία της Γερμανίας. Στη Βιέννη και στην Οδησό συστάθηκαν σχολεία από Έλληνες για Έλληνες. Γνωστοί διαπρεπείς καθηγητές της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού ήταν στη Τριέστη ο Κ. Ασώπιος¹¹⁷² και ο Κ. Κούμας, ενώ στη Βιέννη¹¹⁷³ έδρασαν τα αδέρφια Καπετανάκη και Αλεξανδρίδη, ο Άνθιμος Γαζής, ο Κοκκινάκης, ο Αθανάσιος Σταγειρίτης κ.ά. Για μια ουσιαστική στροφή βασικών εκπροσώπων της ελληνικής λογιοσύνης στην Παιδαγωγική του γερμανικού Διαφωτισμού κάνει εκτενή αναφορά ο Maurer.¹¹⁷⁴

Η επικράτηση του γερμανικού μορφωτικού συστήματος¹¹⁷⁵ έγινε πιο αισθητή μέσα από την τοποθέτηση γερμανών επιστημόνων στις πρώτες έδρες του ελληνικού Πανεπιστημίου. Ανάμεσα στους 34 πρωτοδιορισθέντες καθηγητές, όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι επτά ήταν γερμανικής καταγωγής: στην Νομική Σχολή διορίστηκαν ο Γοδ.

¹¹⁷¹ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, (φωτοτυπική ανατύπωση της α΄ έκδοσης [1894-1930], πρόλογος Τάκης Καγιαλής, ευρετ. Αγγελική Λούδη, τ. Β΄, Αθήνα 1999, [1894], τ. Β΄, σ. 32-33.

¹¹⁷² Για το χειρόγραφο μητρώο του Κωνσταντίνου Ασωπίου σε γερμανικό Πανεπιστήμιο βλ. αναλυτικά, Τ. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Συμβολή στη νεοελληνική προσωπογραφία (2016), σ. 298 Ο Ασώπιος με καταγωγή από τα Ιωάννινα έχει εγγραφεί στους καταλόγους (10.09.1818) του Πανεπιστημίου του Γκέτινγκεν όπου έλαβε σπουδές στον τομέα της Φιλολογίας.

¹¹⁷³ Βάσω Σειρηνίδου, «Έλληνες στη Βιέννη (18^{ος} – μέσα 19^{ου} αιώνα)», *Μνήμων* 33, Ίκαρος Μαντούβαλος (βιβλιοκρισία) 2014, Ηρόδοτος Αθήνα 2011, 275-283.

¹¹⁷⁴ Georg Ludw. von Maurer, *Das griechische Volk*, τ. 1, 1835, σ. 437-438. Βλ. ειδικότερα: «Doch nicht blos im Inlande (Deutschland) suchte man Bildung, immer häufiger und häufiger besuchte man von nun an auch Italienische und Deutsche [...], am häufigsten aber, durch Korais dahingezogen, Französische Lehranstalten. In Wien und Odessa wurden sogar Griechische, von Griechen selbst geleitete Schulen errichtet. Und Griechische Buchdruckereien verbreiteten, was berühmte Lehrer gelehrt. Die berühmtesten Professoren in Triest waren Asopios, nach ihm aber Koumas. [...] In Wien die Gebrüder Capetanakis, Alexandrides, Anthimos Gazis, Cokinakis, Athanasios von Stagira u.a.m.»

¹¹⁷⁵ G. L. Maurer, *Das griechische Volk (Χαϊδελέβερη 1835)*, μτφρ. Όλγα Ρομπάκη, τ. Β΄, Αθήνα 1976, σ. 34, 419-420.

Feder (Βαυαρία) και ο Αιμίλιος Herzog (Πρωσία), στην Ιατρική ο Ερρίκος Treiber (Meiningen), στην Φιλοσοφική ο Λουδοβίκος Ross (Holstein), ο Ερρίκος Νικόλαος Ulrichs (Βρέμη), ο Κάρολος Νικόλαος Fraas και ο Ξαβέριος Landerer (Μόναχο).

Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής¹¹⁷⁶ φοίτησε σε γερμανική στρατιωτική σχολή (Μόναχο) και αφιέρωσε στα «Απομνημονεύματά» του ένα κεφάλαιο για τη στελέχωση του Πανεπιστημίου και τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν για την επιλογή του κατάλληλου ακαδημαϊκού προσωπικού:

«Εν τω διατάγματι ου συνέπεια ο Μανούσης είχε διορισθή καθηγητής, ότε τα πάντα εγίνοντο διά διαταγμάτων εχόντων νόμου ισχύν, η έδρα ήτις τω ανετέθη εκ πρωτοβουλία της Αντιβασιλείας άνευ προτάσεως υπουργικής, ελέγετο εν τω γερμανικό κείμενω der Litteratur, εν δε τη απέναντι εκείνου γεγραμμένη Ελληνική μεταφράσει, ήτις εθεωρείτο ως επίσης έγκυρος και επίσημος, της Πολιτείας. Ο κ. Μανούσης ότε μεν εδίδασκεν ιστορίαν, ότε δε στατιστικήν ή πολιτειογραφίαν, ως την ονόμασαν».¹¹⁷⁷

Ο Ραγκαβής σκιαγραφούσε την περίοδο αυτή όπως ο ίδιος δηλώνει ακολούθως:

«προ της λήξεως του έτους 1834, όταν αφίχθη εις Αθήνας ο Βασιλεύς Λουδοβίκος, ευδαίμων ότι έβλεπε τον υιόν του κληθέντα ίνα διοικήσει και προαγάγη τον λαόν υπέρ ου αυτός μεγαλόφρονα και ευγενή ησθάνετο ενθουσιασμόν. Αφελή μελανά επενδυτήν εξ ανακρόκου περιβεβλημένον, και τούτον ενίοτε κατά τας θερμάς ώρας αποδυόμενον και επί των ώμων επί την άκραν της ράβδου του φέροντα ως τον κοινοτέρον περιηγητήν, ή μάλλον τον απλούστατον πεζοπόρον Γερμανόν φοιτητήν, τον αφήντησε πολλάκις μόνον προς την Ακρόπολιν ή εις των Αθηνών τα περίχωρα βαίνοντα».¹¹⁷⁸

Η οργάνωση της ανώτερης Παιδείας στα διατάγματα «Περί συστάσεως του Πανεπιστημίου της 31^{ης} Δεκεμβρίου του 1836 και της 22ας Απριλίου του 1837» οφειλόταν σημαντικά στη συμβολή του Christian August Brandis (1790-1867). Το πρώτο ελληνικό Πανεπιστήμιο ιδρύθηκε το 1837, υιοθετώντας νεοουμανιστικές αντιλήψεις για την δομή, λειτουργία και φιλοσοφία του πανεπιστημιακού θεσμού κάτω από την καθοδήγηση Γερμανών διανοουμένων και επιστημόνων. Ο Friedrich Thiersch (1784-1860), υπήρξε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου και βασικός εκπρόσωπος του Νεοουμανισμού και ο Brandis καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Βόννης.

Σε ό,τι αφορά τον Κανονισμό του 1837, ο υπουργός παιδείας Ι. Ρίζος υπέβαλε στον Όθωνα ένα αναλυτικό σχέδιο Κανονισμού του Πανεπιστημίου, το οποίο ανατέθηκε για επεξεργασία στον γερμανό καθηγητή της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας στη Βόννη Chr. Aug. Brandis, αρμόδιο για εκπαιδευτικά θέματα. Έτσι, το κείμενο προσαρμόστηκε στα γερμανικά πανεπιστημιακά πρότυπα. Η σύνταξη του Κανονισμού πραγματοποιήθηκε, όπως

¹¹⁷⁶ Αλέξανδρου Ρ. Ραγκαβή *Απομνημονεύματα, τόμος δεύτερος, Εν Αθήναις, εκδότης Γεώργιος Κασδόνης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας* 1895, σ. 135-144.

¹¹⁷⁷ Αλέξανδρου Ρ. Ραγκαβή *Απομνημονεύματα, ό.π., σ. 135-136.*

¹¹⁷⁸ Αλέξανδρου Ρ. Ραγκαβή *Απομνημονεύματα, ό.π., σ. 137.*

φαίνεται κι από άλλους Βαυαρούς συμβούλους του Όθωνα (Rudhart, Frey κ.ά.), στη γερμανική γλώσσα, όπως προκύπτει από τη μετάφρασή του. Με τη δημοσίευσή του, το 1837, θα ολοκληρωθεί ένας κύκλος προσπαθειών για τη δημιουργία ενός πλαισίου λειτουργίας του Πανεπιστημίου βασισμένου στα γερμανικά πρότυπα.

Συμπεράσματα

Από τα παραπάνω εξάγεται το συμπέρασμα ότι η νεοελληνική εκπαίδευση κατά την οθωνική περίοδο αποτελεί ένα ενδιαφέρον αποτέλεσμα πνευματικών αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στα κινήματα του γερμανικού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Το ρεύμα του γερμανικού ιδεαλισμού λειτουργεί ως αντανάκλαση των ιδεών του αρχαίου ελληνικού κλασικισμού. Το πρόγραμμα της μετακένωσης και της εφαρμογής παιδαγωγικών ιδεών του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο αφομοιώνει και αυτές τις τάσεις των γερμανών διαφωτιστών. Σημαντικοί παιδαγωγοί που καθόρισαν με τη δράση τους τη διαμόρφωση της νεοελληνικής παιδείας υπήρξαν ο Στέφανος Κομμητάς (Βιέννη), ο Αδαμάντιος Κοραΐς (Λειψία και Παρίσι), ο Νεόφυτος Δούκας (Βουκουρέστι) και ο Νεόφυτος Βάμβας. Ακόμη, ο Μισαήλ Αποστολίδης, ο πρώτος καθηγητής του Διδασκαλείου, υπήρξε απόφοιτος του Φιλολογικού Γυμνασίου Σμύρνης και διετέλεσε δάσκαλος στη Βιέννη και στο Μόναχο. Επίσης, δίδαξε ελληνικά στον Όθωνα και έγινε ο πρώτος τακτικός καθηγητής Θεολογίας στο Πανεπιστήμιο (1837). Ο διδάσκαλος του Γένους Νεόφυτος Βάμβας ορίστηκε ως τακτικός καθηγητής φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιον του Όθωνος. Κατά τη σύσταση βιβλιοθηκών θα αξιοποιούνταν συγγράμματα του Γαζή, του Κούμα, του Κομμητά, του Θεοτόκη, του Βούλγαρη και του Γερμανού διαφωτιστή παιδαγωγού J. G. Heinecke.

Τα *Σχολεία του Λαού* (Volksschulen) από τα χρόνια του νεοελληνικού Διαφωτισμού στήθηκαν πάνω στη συλλογιστική της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης των σχολείων της αψβουργικής αυτοκρατορίας. Η πειθαρχημένη μάθηση, η αγωγή της εργατικότητας και του αστού πολίτη (Bürger), ως βασικά αξιώματα της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού, τέθηκαν στη συνέχεια ως βασικοί σκοποί αγωγής από τους υπεύθυνους της Γραμματείας επί των θεμάτων εκπαίδευσης. Οι Νόμοι των Β.Δ. για την εκπαίδευση έχουν τις απαρχές τους σε νομοθεσίες του γερμανικού πρωσικού βασιλείου. Ειδικότερα, κατά τα πρότυπα της σύνταξης των *Κανόνων του Γενικού Σχεδίου* (General-Schulen-Plan, 1736) προβλέπονταν η καθιέρωση της υποχρεωτικής φοίτησης σε κρατικά σχολεία, και ο θεσμός του Σχολάρχη (Schulmeister). Κατά τα Β.Δ. για τη πρωσική εγχώρια εκπαίδευση (Königlich-Preussisches-General-Landschul-Reglement, 1763) ορίζονταν τα βασικά μαθήματα (Lesen, Schreiben), η διδασκαλία του χριστιανισμού, η χορήγηση πιστοποιητικού παρακολούθησης (Zeugnis) για τους μαθητές και η χορήγηση του πιστοποιητικού αρετής (Zeugnis der Tüchtigkeit) για τους καθηγητές. Επίσης, καθιερώθηκε η μαθητική εργασία για το σπίτι (Schularbeit), ενώ βασικοί πυλώνες μάθησης ήταν η πειθαρχία (Disziplin), η

επιμέλεια (Fleiss) και η αυτενέργεια (Eigenliebe). Οι βαθμίδες σύμφωνα με τη νέα εκπαιδευτική πολιτική περιλάμβαναν το δημοτικό σχολείο (Grundschule), το σχολείο μέσης εκπαίδευσης (Gymnasium) και το Πανεπιστήμιο (Universität) με τέσσερις κατευθύνσεις.

Η πρόσληψη της παιδαγωγικής του ωφελιμισμού (Φιλανθρωπιστές), συμπορευόμενη με την παράδοση των κλασικών και χριστιανικών ιδεών του νεοελληνικού Διαφωτισμού, εξετάζεται ως φαινόμενο ανομοιογένειας στα εκπαιδευτικά πράγματα από τον Georg Ludwig von Maurer στην Πραγματεία του για τον *Ελληνικό Λαό* (Griechischer Volk). Αντιμετωπίζεται, δηλαδή, η παιδεία του Γένους ως ανώτερη πνευματική δύναμη με αρχαιοελληνική υπόσταση. Η διαχρονική καθολική μόρφωση της κλασικής παιδείας των Ελλήνων μεταφέρεται από σημαντικούς λόγιους της Παιδαγωγικής του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ο Maurer επιλέγει να αναφερθεί στους Νικόλαο Μαυροκορδάτο, Νικόσιο Παναγιωτάκη, Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, Πατριάρχη Σαμουήλ Α΄ (Σκαρλάτο) και σε θιασώτες της σχολής του Κοραή, Στέφανο Δούγκα, Κων. Μιχ. Κούμα, Θεόκλητο Φαρμακίδη, Κων. Βαρδαλάχο, Νεόφ. Βάμβα, Κων. Ασώπιο, Νεόφυτο Δούκα, Δ. Φιλιππίδη, Στεφ. Κομμητά κ.ά. Σύμφωνα με μαρτυρίες του Maurer, συγκεντρώθηκαν στη πόλη των Ιωαννίνων σημαντικές προσωπικότητες του ελληνικού Διαφωτισμού. Ο Αθανάσιος Ψαλίδας παρουσιάζεται στο μεταξύ ως μαθητής της σχολής του Kant.

Ο Maurer διαπίστωνε πως η χαμηλή μόρφωση παρεχόταν ταυτόχρονα με ένα εξεζητημένο επίπεδο καλλιέργειας. Το στοίχημα για μια ελάχιστα εφαρμόσιμη δυνατή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση μπορούσε τώρα να κερδηθεί. Οι έλληνες λόγιοι (Κούμας, Ασώπιος) στράφηκαν στα γερμανικά διδασκαλεία για την ενίσχυση της μόρφωσης των Ελλήνων της διασποράς (Βιέννη, Οδησσό). Η εκπαίδευσή τους βασιζόταν στους θεσμούς της αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Ο Georg Maurer, ο μετέπειτα Γερμανός υπεύθυνος της Αντιβασιλείας για τα θέματα της παιδείας των νεοελλήνων, αναφέρει στο έργο του φημισμένους διδασκάλους των χρόνων του νεοελληνικού Διαφωτισμού που αφοσιώθηκαν στον απελευθερωτικό αγώνα. Το 1829 με την Εθνοσυνέλευση του Άργους και το 1830 με την συνδρομή του νέου Κυβερνήτη της Ελλάδας Ιωάννη Καποδίστρια, το αίτημα για παιδεία προβάλλεται ως επιτακτική ανάγκη. Ιδρύονται τα *Σχολεία του Λαού* (Volksschulen) και τα *Κανονικά Σχολεία* (Normalschulen), τα ανώτερα σχολεία ως φυτώρια των επιστημών της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας που συγκεντρώθηκαν στη πνευματική εστία της Αίγινας, το *Κεντρικό Σχολείο* (1829), το *Εθνικό Μουσείο* (1829) και μια κρατική Βιβλιοθήκη με τη στήριξη των Ελλήνων διαφωτιστών (Ν. Δούκα, Αδ. Κοραή). Προηγούμενως, πολλοί ήταν οι Έλληνες σπουδαστές (Αναστ. Πολυζωίδης, Φραγκίσκος Μαύρος, Κων. Σχινάς) που βρέθηκαν στα μητροπολιτικά κέντρα της εποχής του γερμανικού Διαφωτισμού (Leipzig,

Göttingen, Berlin). Ο Maurer ξεχώρισε ανάμεσα στα καλά συγγράμματα της ελληνικής γραμματείας το Λεξικό του Κούμα στα πρότυπα του Schneider. Δημοσιογραφικά ελληνικά φύλλα με τόπο έκδοσης τη Βιέννη (Zeitungen), όπως οι στήλες των φιλολογικών αγγελιών του *Λογίου Ερμής*, εισήγαγαν ειδήσεις απευθείας από τον γερμανόφωνο τύπο της εποχής του Διαφωτισμού (*Wiener Allgemeine Zeitung, Österreichischer Beobachter*), ώστε να προάγουν ζητήματα παιδείας στο πνεύμα του κοσμοπολιτισμού και της ευδαιμονίας.

Στα πρώτα σχολικά διατάγματα (1833-1834) για τη διαμόρφωση της πρακτικής οργάνωσης της εκπαίδευσης η γερμανική επιρροή στην ελληνική παιδεία συνεχίζει τη παράδοση του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Βασικοί επίτροποι της σχολικής διοργάνωσης (Armansperg, Maurer, Heideck) και Έλληνες λόγιοι (Δ. Χρηστίδης, Κ. Σχινάς, Αν. Πολυζωίδης, Ι. Βενθύλος) έλαβαν έδρες στα πνευματικά κέντρα της Αίγινας (Ορφανοτροφείο, 1833) και του Ναυπλίου (Γυμνάσια, 1833). Η διδασκαλία στα δημοτικά Σχολεία (1834), ως *Σχολεία για τον Λαό*, βασιζόταν κατά τα Β.Δ. της Αντιβασιλείας στα πρότυπα της στοιχειώδους μόρφωσης των σχολείων της Πρωσίας. Σε αυτά περιλαμβάνονταν ανάγνωση, γραφή, δοκιμασίες και διακοπές με έμφαση στην επιμέλεια και την ευφυΐα των μαθητών, νέοι θεσμοί των διδασκαλείων, διευθυντών (Directors), καθηγητών Γυμνασίων (Professors), οι *επανορθωτικές ποινές*, οι *κατά νομόν και κατ' επαρχίαν* διδάσκαλοι με βασικά κριτήρια επιλογής τη κοσμιότητα (Zucht), την ευταξία (Ordnung), την επιμέλεια (Fleiss), τη χρηστοθήθεια (Sittlichkeit), την ακρίβεια και την ικανότητα για την παροχή αμοιβών (Belohnungen) και ποινών (Strafen).

Οι κανονισμοί για τα *Ελληνικά Σχολεία* (1836) διατυπώθηκαν ως μετάφραση των γερμανικών διαταγμάτων, που έθεταν ως θεσμούς τα *βραβεία και αποδεικτικά γενικής προόδου και διαγωγής*. Αυτά μπορούσαν να συγκριθούν με το προτεινόμενο πρόγραμμα διδασκαλίας του Κούμα, το οποίο προορίζονταν για τα σχολεία του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η εγκυκλοπαιδική παιδεία στα Ελληνικά σχολεία περιλάμβανε κοινά μαθήματα με αυτά της περιόδου της Αντιβασιλείας: *άμεμπτο διαγωγή, μετ' επιμελείας σπουδή*, δημόσιες εξετάσεις και δοκιμασίες εφ' όλης της ύλης, *βραβεία γενικής προόδου*, πειθαρχία με την επιβολή ποινών. Επιπλέον, στα γυμνάσια προβλέπονταν κανονισμοί για τον τακτικό τρόπο ζωής, διδασκαλία των αρχαίων κλασικών γλωσσών και συγγραφέων και *γραφή ύφους* στα πρότυπα της νέας ευρωπαϊκής φιλολογίας (Geschmack). Τα μαθήματα ελληνικών περιλάμβαναν κείμενα του Ξενοφώντος (Κύρου Ανάβασις, Κύρου Παιδεία), του Πλουτάρχου (Ελληνικά), του Λιλιανού, του Ομήρου (Ύμνοι, Οδύσσεια, Ιλιάδα), του Ηροδότου (Ιστορία), του Ισοκράτη (Γνωμικών Ποιητών), του Δημοσθένη (Ολυμπιακοί και

Φιλίππικοί), του Ησιόδου, του Ευριπίδη, του Πλάτωνα (Απολογία Σωκράτους, πλατωνικοί διάλογοι, λ.χ. *Κρίτων*), του Σοφοκλή, του Αισχύλου και ποιήματα Πινδάρου.

Για την εισαγωγή στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο (1836/1837), προσλαμβάνονται διατάξεις και θεσμοί στα πρότυπα του βαυαρικού καταστατικού για τις προϋποθέσεις φοίτησης στα ανώτερα σχολεία. Πιο συγκεκριμένα, εισάγονται η εγγραφή σε μητρώα (Immatrikulation), η φοιτητική κάρτα (Matrikelschein), το απολυτήριο γυμνασίου (Gymnasial-studium-Absolutorium), οι κρατικές υποτροφίες (Staatsstipendien) και το πτυχίο φοίτησης (Schlusszeugnis). Με τον προσωρινό κανονισμό της σύστασης του Πανεπιστημίου διαμορφώνονταν κατά τα γερμανικά πρότυπα οι βασικές κατευθύνσεις των Σχολών Θεολογίας, Νομικής, Ιστορίας, Ιατρικής, Αισθητικής, φιλοσοφίας και άλλης εγκυκλίου παιδείας, με τη συνδρομή βασικών εκπροσώπων της ελληνικής λογιόσύνης (Θ. Φαρμακίδης, Ν. Βάμβας, Κ. Σχινάς, Στ. Δούγκας, Γ. Γεννάδιος, Κ. Κούμας). Αυτοί προσκλήθηκαν να διδάξουν ως τακτικοί ή έκτακτοι καθηγητές, αλλά ποτέ δεν άσκησαν τα διδακτικά καθήκοντά τους.

Στον πρόλογο της *Γραμματικής διά τα σχολεία του Γένους* του Κούμα εντοπίζουμε την αντίληψη του Έλληνα λόγιου για την στάση του Βαυαρού Βασιλιά απέναντι στα ελληνικά εκπαιδευτικά ζητήματα της αγωνιζόμενης Ελλάδας. Σε αυτόν παρουσιάζεται ως φιλόσοφος Βασιλιάς και ως υμνητής των τρόπων του ελληνικού έθνους (Μιλτιάδη, Θεμιστοκλή). Κατά τον Κούμα, ο Λουδοβίκος εξέφραζε τη πεποίθηση πως με τη συνδρομή της θείας πρόνοιας ο ελληνικός λαός θα οδηγηθεί στην ευταξία και στην αναγνώριση της αρχαίας πατρικής κληρονομιάς του. Παράλληλα, στο πρόσωπο του *θεοφρούρητου* και *λαοτιμήτου* βασιλιά ο Κούμας ενσαρκώνει την ιδέα της αναβίωσης του αρχαίου ελληνικού έθνους στο πνεύμα του ανθρωπισμού και της ευδαιμόνης στάσης ζωής. Στο ίδιο έργο ο Κούμας κοινοποιεί γερμανούς σοφούς που ενίσχυσαν με τις μεθόδους τους τη γραμματεία του νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως ήταν οι Becker, Wolf, Buttman, Matthias, Thiersch, Rost για τα Γυμνάσια όλης της Γερμανίας. Ο Κούμας μετέφρασε (1810), ακόμη, τη Γραμματική του Buttman για χρήση των μαθητών του Γυμνασίου, με τη συνδρομή του Στέφανου Οικονόμου για την ενίσχυση και προώθηση των κοινών γραμμάτων στα ελληνικά σχολεία, βασιζόμενος και στα πρότυπα των Στοιχείων της ελληνικής γλώσσας του Jacobi(s), τα οποία συνέλεξε και προσέφερε στο Γένος ο Θεόκλητος Φαρμακίδης. Ο πρώτος βασιλιάς των Ελλήνων βασίστηκε, ταυτόχρονα, στην αρχαιομάθεια και στις μεθόδους διδασκαλίας των Thiersch, Franz, Hermann. Έτσι, θα γνώριζαν οι Έλληνες την ιδέα της ελευθερίας και του ανθρωπισμού του διαφωτιστή Πλάτωνα και την επική ποίηση του Ομήρου ως πατέρες της ανθρώπινης γνώσης.

Κλείνοντας, αναφορικά με το σύστημα των φοιτητών, αυτοί υπόκειντο σε ποινές (Disziplinar-Strafen-Zimmerarrest) σύμφωνα με τους πρωσικούς ακαδημαϊκούς νόμους, λάμβαναν τα αποδεικτικά ηθών και επιμελείας (Sittenzeugnis und Zeugnis über den akademischen Fleiss) και το δίπλωμα *προλότου* (Schlusszeugnis) με υπογραφή του Πρύτανη (Rektor). Ο ιδρυτικός νόμος του Πανεπιστημίου του Όθωνος (1837) θεσμοθετήθηκε στα πρότυπα της γερμανικής νομοθεσίας (ωφέλιμη γνώση). Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής μετέφρασε τα Βασιλικά διατάγματα του Armansperg (31. Δεκ. 1836) από τα γερμανικά ως πιστή αντιγραφή Βαυαρικών Κανονισμών για την οργάνωση των σχολείων δημοτικής, μέσης και ανώτερης εκπαίδευσης. Ο Maurer είχε κάνει τη σχετική προεργασία για τα Β.Δ. της Ανώτατης Εκπαίδευσης (1834). Τέλος, η φιλοσοφία, η οποία αναπτύχθηκε στον αρχαιοελληνικό χώρο ως υψηλό προϊόν φαντασίας και ευφυΐας μεταφέρθηκε αυτούσια στο πλαίσιο του κλασικισμού των Βαυαρών και του διδακτικισμού από τους νεοέλληνες και Γερμανούς διαφωτιστές στον ελληνικό χώρο.

Στο τελευταίο κεφάλαιο τούτης της διατριβής αναζητήθηκαν πτυχές κορύφωσης της πνευματικής αλληλεπίδρασης και του μετασχηματισμού κατά την πρώιμη οθωνική περίοδο όπου αναδείχθηκε αρχικά η παιδαγωγική σκέψη του Georg Ludwig Maurer για τη διαμόρφωση των ζητημάτων της νεοελληνικής παιδείας. Ακολούθως γίνεται α. παρουσίαση των πρώτων σχολικών Διαταγμάτων κατά την πρώιμη οθωνική περίοδο (1834-1837) και σύνδεσή τους με τα διαφωτιστικά πρότυπα της σχολικής εκπαίδευσης στα βασίλεια της Πρωσίας και της Βαυαρίας, β. Διερεύνηση νομοθετικών διατάξεων που εφαρμόστηκαν σε γερμανόφωνα εκπαιδευτικά περιβάλλοντα και διασταυρώσεις με ζητήματα φοίτησης στο νεοιδρυθέν πρώτο ελληνικό Πανεπιστήμιο. Σκιαγραφείται, τέλος, η ενσάρκωση της παιδαγωγικής σκέψης του Κ. Κούμα όσον αφορά τη διάρθρωση του προγράμματος διδασκαλίας των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, στο πρώτο κεφάλαιο προκύπτουν πνευματικές αλληλεπιδράσεις καθοριστικής σημασίας μεταξύ των πρωτεργατών γερμανών φιλοσόφων-παιδαγωγών και των επιφανών λογίων της ελληνικής διανόησης. Έτσι συνάγονται τα εξής: α. Η ηθική, το Δίκαιο και η Παιδαγωγική υπήρξαν βασικοί πυλώνες πνευματικής αλληλεπίδρασης και διασταύρωσης με τα αρχαιοελληνικά ιδεώδη, β. Η αρχαιοελληνική επίδραση υφίσταται στα αφηγηματικά κείμενα του Christoph Martin Wieland καθώς και η πρόσληψη των ιδεών του στα μεταφραστικά έργα του Κ. Κούμα ως προς την ηθική και παιδαγωγική διάστασή τους, γ. Σημαντική επίδραση της αρχαιοελληνικής φιλοσοφικής-παιδαγωγικής σκέψης προκύπτει στο εγκυκλοπαιδικό έργο *Allgemeiner Revisionswerk (1785-1792)* του Joachim Heinrich Campe με ιδιαίτερη συμβολή στην αναδίφηση της παιδαγωγικής θεωρίας που εφαρμόστηκε στα δύο μεγάλα πνευματικά κέντρα της ελληνικής αρχαιότητας – της Αθήνας και της Σπάρτης, δ. Αρχαιοελληνική επίδραση δέχεται στο φιλοσοφικό σύστημα περί Αρετολογίας, Ευσεβισμού και Δικαιολογίας του ο Wilhelm Traugott Krug και συγχρόνως γίνεται εμφανής η διασταύρωση με τα ιδεώδη στον παιδαγωγικό στοχασμό του Κ. Κούμα, κυρίως ως προς τη φιλοσοφική θεωρία του *καθαρού και εφηρμοσμένου Δικαίου* και της *αρετολογικής / καθηκοντολογικής ηθικής*.

Ειδικότερα διαπιστώθηκε πως πολλές από τις αρχές του φιλοσοφικού συστήματος της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού, υιοθετούνται από το στοχασμό σημαντικών εκπροσώπων της ελληνικής λογιοσύνης του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ενδεικτικά αναφέρω σε αυτό το σημείο τους: Ευγένιο Βούλγαρη (1716-1806), Δημήτριο Ν. Δάρβαρη (1757-1823), Αθανάσιο Ψαλίδα (1767-1829) και Νεόφυτο Δούκα (1760-1845). Όπως όμως έχει προαναφερθεί, η πιο καίρια και η πιο ουσιαστική στροφή στον γερμανικό στοχασμό παρατηρείται από τον Κωνσταντίνο Μιχαήλ Κούμα (1777-1836). Εύλογα αντιλαμβανόμαστε γιατί το έργο του «Σύνταγμα φιλοσοφίας» αξιοποιήθηκε, εκτός των άλλων, ως μεθοδολογικό εργαλείο συγκριτικής μελέτης. Αναμφισβήτητα μέσω της σχολαστικής μελέτης του «Συντάγματος Φιλοσοφίας» αναδεικνύεται η νεολογία της «καθαράς» και της «εφηρμοσμένης» Παιδαγωγικής σημαντικών εκπροσώπων της περιόδου του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα γερμανικών νεολογισμών εισάγεται στην ελληνική γραμματεία σε συνάρτηση με τα παιδαγωγικά θεωρήματα και τις αξιωματικές φράσεις των αρχαίων Ελλήνων διαφωτιστών. Ετυμολογικά αποδίδονται ως «άμεσα» ή «έμμεσα» μεταφραστικά δάνεια από τα γερμανικά, όπως διαπιστώνεται στο Παράρτημα τούτης της διατριβής.

Μέσα από την ανάδειξη των πνευματικών αλληλεπιδράσεων που προέκυψαν ανάμεσα στους λόγιους του νεοελληνικού Διαφωτισμού και τους γερμανούς φιλοσόφους παιδαγωγούς διαπιστώνεται πως οι βασικοί πυλώνες του οικοδομήματος της Παιδείας των νεοελλήνων υπήρξαν το δίκαιο, η ηθική, η φιλανθρωπία και η καλαισθησία. Οι γερμανοί λόγιοι παιδαγωγοί αναζητούν θεμελιώδεις αξίες του αρχαιοελληνικού πνεύματος (ηθική, δίκαιο, καλαισθησία). Τα «μορφωτικά μυθιστορήματα» (Bildungsroman) του Christian Martin Wieland (1733-1813) αντανakλούν τη σκέψη του Πλάτωνα, του Πυθαγόρα, του Δημόκριτου και των Σοφιστών. Ο Κούμας στρέφεται μέσα από το μεταφραστικό έργο του στη «μετακομιδή» των αρχαιοελληνικών απηγήσεων του Wieland και συγχρόνως προβάλλει τα κατεξοχήν παιδαγωγικά ιδεώδη της εποχής του γερμανικού Διαφωτισμού, όπως: την έννοια του κλασικού γούστου (Geschmack) και τα αξιώματα της ευχαρίστησης (Vergnügen) και της ωφέλειας (Nützlichkeit), με σκοπό την ηθική διόρθωση που οδηγεί στην πνευματική ανύψωση του πεπαιδευμένου ατόμου. Ο γερμανικός ορθολογικός ρεαλισμός (Realismus) αφομοιώνεται στις θεωρίες της φιλοσοφίας του Πλάτωνα και του Πυθαγόρα, καθώς επίσης και των Σοφιστών μέσα από τις οποίες ανάγεται το ιδεώδες της καλοκαγαθίας ως ένα από τα βασικά αποτελέσματα λήψης παιδείας του πλατωνικού και του γερμανικού ιδεαλισμού σε συνδυασμό με τη χριστιανική διδασκαλία.

Η έννοια της λύτρωσης από την «αβδηρίτικη αρρώστια» σε ομογενείς διανοητές προβάλλεται ως μέτρο αντιμετώπισης της «ανεπαίσθητου απειροκαλίας». Η παιδαγωγική αξία του διαλόγου στα πρότυπα της διδασκαλίας του Δημόκριτου λειτουργεί ως πανάκεια σε φαινόμενα μικροαστισμού, όπως η εκδήλωση του αγνωστικισμού. Η αποκατάσταση της δικαιοσύνης και η «παράξενος λύσις» στο τραγικά κωμικό δράμα της «εις Άβδηρα Ακαδημίας των Επιστημών», συμπεριλαμβανομένου ειδήσεις του έργου «Βάτραχοι της Λητούς», προκύπτουν ως μέγιστα αγαθά. Ο εορτασμός της δημοκρατίας και η έκκληση κατά της αδικίας δεν επιτρέπουν εκδηλώσεις δεισιδαιμονίας. Ακόμη, η διδαχή του ορθολογισμού βασίζεται στην ανάγνωση των ομηρικών ποιημάτων ενώ η «Φιλαυτία» παρουσιάζεται ως γέννημα ορθού λόγου.

Επομένως, οι ίδιες αξίες που ταξίδεψαν μέσα από τη γερμανική γραμματεία στο πνεύμα του Διαφωτισμού ενέπνευσαν τους Έλληνες λόγιους παιδαγωγούς να ανανεώσουν την Παιδεία του Γένους. Οι ελληνικές μεταφράσεις και ο εκλεκτικός χαρακτήρας τους εμπλούτισαν την παιδαγωγική σκέψη τους, ώστε να κατορθώσουν να θέσουν βάσεις στη νεοελληνική παιδεία.

Από τους θεμελιωτές των ρευμάτων του γερμανικού Διαφωτισμού, που στράφηκαν στις ιδέες των ελλήνων κλασικών, ο Joachim Heinrich Campe (1746-1818) ξεχωρίζει με το πολύτομο παιδαγωγικό έργο του «Allgemeine Revision des gesammten schul- und

Erziehungswesens» (1785-1791). Μέσα από αυτό αναδεικνύονται οι πόλεις-κράτη και τα πρότυπα εκπαιδευτικά συστήματα της αρχαίας Σπάρτης και της αρχαίας Αθήνας. Το «δαιμόνιο» του Σωκράτη, η «Πολιτεία» του Πλάτωνα και μύθοι του Αισώπου αποτελούν αντικείμενα ενός παιδαγωγικού διαλόγου ανάμεσα σε εκφραστές της παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού (Resewitz, Villaume, Hochheimer, Trapp). Τα αξιώματα της «Φιλανθρωπίας» και της «Φιλοπατρίας» ως βασικές αρχές της ηθικής αγωγής, η συλλογιστική για την «πάντα άριστη» αγωγή των Σπαρτιατών μέσα από την ιδέα της «σκληραγώγησης», το εμβληματικό έργο της αρχαίας ελληνικής γραμματείας ο «Λαοκόων» ως ένδειξη ποιητικής ελευθερίας και ρεαλιστικών εμπειριών, ώστε να οδηγηθεί ο μαθητευόμενος στην απόκτηση της «καλαισθησίας» είναι καθοριστικής σημασίας για τα εκπαιδευτικά πράγματα.

Επίσης, διαπιστώνεται ότι ο Γερμανός φιλόσοφος και φιλέλληνας Wilhelm Traugott Krug (1770-1842) στράφηκε στην παιδεία των Στωικών για να διαμορφώσει το θεωρητικό σύστημα της φιλοσοφίας του, που πραγματεύεται το «καθαρό Δίκαιο», τη «καθαρή Αρετολογία» και τη «Φιλανθρωπία» ως μορφές «καθήκοντος» (Pflicht) και θεοσέβειας. Τα παραγγέλματα της «καθαρής» κι «εφηρμοσμένης ηθικής» του Wilhelm Tr. Krug και της κριτικής θεώρησης του «πρακτικού λόγου» (Praktischer Vernunft) του Immanuel Kant (1724-1804) απασχόλησαν τον παιδαγωγικό στοχασμό του Κωνσταντίνου Κούμα. Το φιλοσοφικό σύστημα που προτείνεται από τον έλληνα λόγιο παιδαγωγό διακρίνεται σε θεωρητικό και πρακτικό μέρος. Η «καθαρή» φιλοσοφία απαντά σε ερωτήματα λογικής, μεταφυσικής, αισθητικής, ενώ η «εφαρμοσμένη» σε ζητήματα δικαίου, ηθικής και θεολογίας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται αντιληπτό ότι μπορεί να υπάρξει στενή κι άρρηκτη σχέση της φιλοσοφίας του γερμανικού Διαφωτισμού με τη νεοελληνική γραμματεία ενώ η φιλοσοφία της παιδείας διατείνεται να αποτελεί έναν γόνιμο συγκρητισμό που αναδεικνύει τη σημασία της εκλαΐκευσης της επιστημονικής γνώσης στα εκπαιδευτικά περιβάλλοντα. Το αίτημα αυτό μπορεί να εκπληρωθεί κάτω από ορισμένες βασικές προϋποθέσεις: α. Οι γερμανικές επιδράσεις στη *Λογική* του Ε. Βούλγαρη διαμορφώνουν τη θεωρία της *υγιούς φιλοσοφίας* στο πνεύμα του ορθολογισμού και της διδακτικής στη μεθοδολογία του εκλεκτισμού, β. Μέσα από τη γερμανική παιδεία του Δ. Δάρβαρη εντείνεται το ενδιαφέρον για την αύξηση της εκδοτικής δραστηριότητας εκπαιδευτικού βιβλίου για την ελληνική διασπορά και στα σχολεία των κοινών γραμμάτων δίνεται έμφαση στη γραμματική μέθοδο διδασκαλίας και στην προώθηση της διγλωσσίας σε ελληνικά και γερμανικά περιβάλλοντα, γ. Μέσα από την πρόσληψη των Στοιχείων της Κριτικής Φιλοσοφίας του Ι. Kant διαμορφώνεται η παιδαγωγική θεωρία του Α. Ψαλίδα στη βάση του σκεπτικισμού και

ενισχύεται το αίσθημα της καλλιέργειας της κριτικής σκέψης στη σχολική πραγματικότητα, δ. Η στροφή του Κ. Κούμα στον γερμανικό στοχασμό έθεσε τα θεμέλια στην ενσωμάτωση της φιλοσοφίας στη σχολική μάθηση και διαμόρφωσε την παιδαγωγική σκέψη με βασικά κριτήρια τη λογική ως προπαιδεία, τη μεταφυσική ως διδασκαλία του ρεαλισμού, την ανάπτυξη της ηθικής και της αισθητικής αγωγής, στ. Η γερμανική επιρροή που δέχτηκαν τόσο ο Ν. Δούκας όσο και ο Βρ. Βασσαράβας από τη θεωρία των Στοιχείων λογικής και ηθικής του Διαφωτιστή Johann Gottlieb Heinecke είχε ως αποτέλεσμα να εισάγουν και να αναπτύξουν ένα σύστημα στρατηγικών μάθησης της παραδοσιακής θεωρητικής και πρακτικής φιλοσοφίας.

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, βασικός σκοπός του διαφωτιστικού κινήματος στον ελλαδικό χώρο ήταν η διαμόρφωση μιας «υγιούς φιλοσοφίας» μέσα από την καταπολέμηση των προλήψεων. Σε αυτή την αναθεωρητική προσπάθεια, οι έλληνες δάσκαλοι στράφηκαν στην ανάπτυξη της επιστημονικής γνώσης και τη μεταρρύθμιση της παιδείας του Γένους. Αναδεικνύοντας τις οντολογικές θεωρήσεις των γερμανών φιλοσόφων (G. W. Leibniz, Chr. Wolff, I. Kant) και σημαντικών επιγόνων τους (Fr. Baumeister, Al. Baumgarten, Wil. Krug) μέσα από τις πραγματείες νεοελλήνων λογίων (Ε. Βούλγαρης, Α. Ψαλίδας, Δ. Δάρβαρης, Ν. Δούκας, Κ. Κούμας), γίνονται κατανοητά τα όρια της λογικής και της μεταφυσικής σε σχέση με τις κοινές παραδοχές των σοφών της ελληνικής αρχαιότητας (Στωϊκών, Σοφιστών, Σχολαστικών, Ελεατών, Πλάτωνα, Σωκράτη). Η παιδαγωγική σκέψη των γερμανών επιστημόνων έχει ως πηγές έμπνευσης την ελληνική αρχαιότητα, η οποία μεταβάλλεται σε νεολογία στα φιλοσοφικά κείμενα των ελλήνων λογίων. Η μετοχέτευση της γερμανικής νοησιαρχίας προβάλλει την τάση του γερμανικού εκλεκτισμού που είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση φιλοσοφικών νεολογισμών, ακριβώς για να διαφανεί ότι οι έλληνες παιδαγωγοί επέλεξαν εκείνες τις απόψεις που ανακαλούσαν τη προγονική κληρονομιά τους και τη θρησκευτική πίστη τους. Η οντολογία του Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) και η μεταφυσική του Christian Wolff (1679-1754) αξιοποιούνται ως προκαταβολική παιδεία των νέων που θα τους ανοίξει τον δρόμο για τη γνώση, τη κριτική σκέψη, την αισθητική του «εκλεπτυσμένου γούστου» (feines Geschmack) και τη φιλανθρωπία (Menschenliebe).

Η πιο ουσιαστική μορφή γερμανικής επιρροής στα φιλοσοφικά και παιδαγωγικά κείμενα των λογίων του νεοελληνικού Διαφωτισμού εκπροσωπείται επάξια από τον Κωνσταντίνο Μ. Κούμα μέσα από το τετράτομο έργο του «Σύνταγμα Φιλοσοφίας». Σε αυτό καταγράφονται, ερμηνεύονται και αναλύονται γερμανικές πηγές, προσλαμβάνονται φιλοσοφικές θεωρίες και διατυπώνονται νεολογισμοί. Αναπόσπαστη υπήρξε η αρχαιοελληνική επίδρασή τους ως προϋπόθεση λήψης μορφωτικών αγαθών. Η επαφή του

ατόμου με τον ορθό λόγο, την ευδαιμονία, τη δικαιοσύνη και τη χρηστοθήθεια κρίνεται αναγκαία. Παιδεία και Φιλοσοφία εξισώνονται και προάγουν το ζήτημα της καθολικής μόρφωσης.

Στο τρίτο κεφάλαιο αποσαφηνίζεται η σχέση της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού με τη νεοελληνική γραμματεία και παιδεία που προσλαμβάνει ισχυρό, λειτουργικό και γόνιμο χαρακτήρα ως προς τη διαμόρφωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώνονται τα παρακάτω: α. Μέσα από την πρόσληψη των ιδεών του θεωρητικού πλαισίου των βασικών ρευμάτων της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού διαμορφώνεται το σύστημα αξιών της *καθαρής και εφηρμοσμένης παιδαγωγίας* του Κ. Κούμα στο πνεύμα των ιδεών του ενάρετου ευσεβισμού, του ωφέλιμου φιλανθρωπισμού, του κλασικού ανθρωπισμού και του εκλεκτισμού της ποιοτικής κριτικής μάθησης, β. Το θεωρητικό πλαίσιο των αρχών της Παιδαγωγικής του August Hermann Niemeyer αφομοιώνεται και προσαρμόζεται στο σύστημα κανόνων της ειδικής μεθοδολογίας του Κ. Κούμα που βρίσκει πλήρη εφαρμογή στο πρόγραμμα διδασκαλίας των *κοινών σχολείων* και κυρίως συνάδει με τις εκπαιδευτικές ανάγκες των ελληνικών και των γυμνασίων, γ. Στο παιδαγωγικό έργο του Κ. Κούμα συντελείται μια ουσιαστική, ολοκληρωμένη, οργανωμένη και συγκροτημένη συνθήκη πρόσληψης ιδεών και αξιών της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού, όπως προκύπτει μέσα από την κύρια εισήγηση των πιο ωφέλιμων και αντιπροσωπευτικών βιβλίων της εποχής στη *προδιοίκηση* του Επιμέτρου.

Όπως διαφαίνεται σε τούτη τη διατριβή, οι επιστημονικές γνώσεις του γερμανού Διαφωτιστή και Ιστορικού της Παιδαγωγικής, August Hermann Niemeyer (1754-1828), στα πρότυπα της παιδαγωγικής σκέψης των ελλήνων κλασικών και των γερμανών φιλανθρωπιστών διαμορφώνουν το περιεχόμενο της «καθαρής» και «εφηρμοσμένης» Παιδαγωγίας του Κούμα. Ο Α. Η. Niemeyer στρέφεται στην αγωγή της αρχαίας Σπάρτης και της Αθήνας. Ο Κούμας αναδιατυπώνει τους σκοπούς αγωγής που ανάγονται στις παραδοσιακές αξίες του ανθρωπισμού, της φιλανθρωπίας, της ευδαιμονίας και της αρετής, όπως τις υπερασπίστηκαν πρώτοι οι αρχαίοι Έλληνες. Όλες οι παρατηρήσεις που διατυπώθηκαν σε τούτη τη μελέτη αποδεικνύουν ότι ο καθαρά παιδαγωγούμενος οφείλει να είναι ηθικά τέλειος για να είναι χρήσιμος στον κοινωνικό βίο του. Αντίστοιχα, οι βασικοί άξονες της «ευμεθοδίας» στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Κ. Κούμα, ταυτίζονται με τους κανόνες μεθοδολογίας του Niemeyer και συγχρόνως με τις θεμελιώδεις αρχές των παιδαγωγικών ρευμάτων του γερμανικού Διαφωτισμού: τη θεοσέβεια των «Ευσεβιστών» (Pietismus), τον ωφελιμισμό «Φιλανθρωπιστών» (Philanthopinisten), τον κλασικισμό των «Ανθρωπιστών» (Humanisten), τον σκεπτικισμό των «Εκλεκτικών» (Eklektiker). Η

«καθαρή» παιδαγωγία πραγματώνεται με τη χρήση των «παιδαγωγικών ποινών» και των «βραβείων επιμελείας» ως αποτέλεσμα λήψης παιδείας του «πρακτικού Λόγου» και του «ηθικού νόμου» (I. Kant). Η «εφηρμοσμένη» παιδαγωγία φέρεται ως μεθοδική τέχνη και ως ιδέα του ορθού τρόπου χρήσης γραμματικών και συντακτικών κανόνων. Για το σκοπό αυτό, ο Κούμας επιδιώκει να βρει η θεωρία της μεθοδολογίας του, κατά τον Niemeyer, πλήρη εφαρμογή στα «κανονικά/πραγματικά» σχολεία (Normal-/Realschule) της εποχής του. Μάλιστα η συλλογιστική του Niemeyer για εναλλακτικές μεθόδους διδασκαλίας αποτυπώνεται κατά γράμμα στο επίμετρο της παιδαγωγικής του Κούμα.

Στο τέταρτο κεφάλαιο ο γερμανικός φιλελληνισμός αποδεικνύεται ως ρεύμα φιλολογικό και παιδαγωγικό που προσλαμβάνει χαρακτήρα κλασικού Διαφωτισμού. Τα κύρια σημεία αναφοράς, στα οποία κατέληξα, ήταν τα εξής: α. Η φιλολογική και αισθητική πλευρά του γερμανικού φιλελληνισμού βρίσκει πρόσφορο έδαφος στην ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης και της φιλολογικής διάστασης κύριων εκφραστών και εισηγητών του γερμανικού Διαφωτισμού (Thiersch, Krug, Voss), β. Ο γερμανικός φιλελληνισμός προκύπτει ως παιδαγωγική αξία του γερμανικού φιλανθρωπισμού (Chr. F. Weisse) και της καλαισθησίας (Geschmack), όπως εκδηλώνεται στους τομείς της λογοτεχνίας, της θεατρολογίας και του φιλολογικού περιοδικού προεπαναστατικού Τύπου (*Ερμής ο Λόγιος*) και ταυτόχρονα παρουσιάζεται ως πνευματική προϋπόθεση για την εκπαιδευτική λειτουργία της εποχής, γ. Γερμανοί φιλέλληνες και Έλληνες φιλογενείς ή σπουδαστές (Carl J. Iken, Γ. Σακελλάριος, Ι. Παπαδόπουλος) φτάνουν στο ελληνικό ζήτημα μέσω της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, της τέχνης και της ποίησης και συγχρόνως μέσω της καλαισθητικής λογοτεχνίας (Ερωτόκριτος) και των κλασικών γραμμάτων της ελληνικής λογισύνης (Α. Κοραής).

Η ανάπτυξη της νεοελληνικής γραμματείας ως προς τη γλωσσική και την αισθητική της δομή παρουσιάζεται σαφέστατα ως συνέχεια της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς, εμποτισμένης με στοιχεία από τη σύγχρονη γραμματεία του γερμανικού Διαφωτισμού. Με κοινή συνισταμένη τη διευκόλυνση της εκμάθησης της Νεοελληνικής και τον εμπλουτισμό της φιλοσοφικής παιδείας των ομογενών οι γερμανοί φιλέλληνες προχώρησαν ένα βήμα παρακάτω. Η ανάπτυξη της ελληνικής γλώσσας και η φιλολογική της αξία συνδέεται άμεσα με την ανάμιξη κορυφαίων γερμανών λογίων – φιλολόγων και υψηλού διαμετρήματος ελλήνων λογίων. Ο γερμανικός φιλελληνισμός τίθεται ως πνευματική κίνηση και ταυτόχρονα ως μοχλός αναβίωσης της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας μέσα από την σύνδεση της φιλολογικής παράδοσης του γερμανικού Διαφωτισμού με τη νεοελληνική παιδεία. Οι γερμανοί φιλέλληνες παρουσιάζονται ως «φιλογενείς», με αφετηρία σκέψης την υιοθέτηση της αξίας της «φιλανθρωπίας». Η ιδέα του γερμανικού ανθρωπισμού από

λογοτεχνική και αισθητική άποψη θα σημάνει την αστική μεταρρύθμιση, η οποία μεταλαμπαδεύεται από την ανάδειξη της αρχαίας «ελληνικής πόλεως» (Polis) ως ιδανικής συνθήκης πραγμάτων στην δυτική σκέψη. Ως εκ τούτου, δεν μπορούν να μην επιζητούν τα ιδεώδη του ανθρωπισμού μέσα από τη σπουδή της ελληνικής αρχαιότητας σε συνάρτηση με τη γνώση του Διαφωτισμού που συνέβαλε στην επαναφορά της σε μια πιο σύγχρονη εκδοχή. Μια από τις κύριες όψεις του γερμανικού φιλελληνισμού ως πνευματικού προϊόντος ήταν η φιλολογική και αισθητική πλευρά του ως προς τα παιδαγωγικά ιδεώδη και τις αξίες που προσέφερε στη παιδεία των Ελλήνων. Η «φιλοπατρία» ταυτίζεται με τη «φιλελληνία». Ο φιλελληνισμός του Friedrich Wilhelm Thiersch (1784-1860) εκδηλώθηκε με κορυφαία εκπροσώπηση αυτής της ανθρωπιστικής κίνησης. Κατά συνέπεια, είχε επίγνωση ότι η νεοελληνική γραμματεία συνδέεται άρρηκτα με την αρχαία ελληνική φιλολογική παράδοσή της. Στη Γραμματική του για τη νεοελληνική γλώσσα φαίνεται να ασπάζεται τις ιδέες των σοφών που γεννήθηκαν στον αρχαίο πολιτισμό της Αθήνας και της Σπάρτης. Ακόμη ένας Γερμανός φιλέλληνας λόγιος, που στάθηκε υπέρ του ελληνικού ζητήματος ήταν ο Carl Jacob Ludwig Iken (1789-1841). Στο έργο του «Leukothea» περιγράφει μια εικόνα της φιλολογικής σκέψης του Αδαμάντιου Κοραή (1748-1833) και της στενής σχέσης του με την κλασικιστική παιδεία της αρχαίας Ελλάδας. Αρκετά κοινά σημεία προκύπτουν στις αντιλήψεις γερμανών φιλελλήνων και Ελλήνων λόγιων για το ζήτημα της καλαισθησίας, παρόλο που ο κάθε διανοούμενος φωτίζει με διαφορετικό τρόπο τις πολλαπλές όψεις της φιλολογικής και γραμματολογικής αποκατάστασης της αρχαίας ελληνικής ποιητικής. Γιατί όμως αυτή η προσπάθεια καθιέρωσης καθολικών παιδαγωγικών αξιών για όλους τους λαούς της ανθρωπότητας που θα εξασφαλίζουν την καλαισθησία, τη φιλοπατρία και την ελευθερία; Σίγουρα, γιατί στον αιώνα του Διαφωτισμού πρόκυπτε η ανάγκη ο ίδιος ο άνθρωπος να μπορέσει να ασκήσει τον ορθολογισμό και να διεκδικήσει τον φιλανθρωπισμό. Η επιθυμία για επανασύνδεση της Ελλάδας με το παρελθόν της εκκινούσε πρώτα από όλα από την ιδέα της ανασυγκρότησης του νεοελληνικού κράτους. Έτσι λοιπόν και ο στόχος της νεοελληνικής παιδείας δε μπορούσε παρά να είναι εκσυγχρονιστικός και συνάμα ανθρωπιστικός.

Στο πέμπτο κεφάλαιο προβάλλεται ο αναπροσανατολισμός της νεοελληνικής εκπαίδευσης κατά την πρώιμη οθωνική περίοδο που καταλαμβάνει σημαντική θέση σε τούτη τη διατριβή ως παράμετρος εξέτασης της συνέχειας του νεοελληνικού Διαφωτισμού και της πνευματικής σχέσης του με τα παιδαγωγικά και φιλοσοφικά ρεύματα του γερμανικού Διαφωτισμού. Αυτό γίνεται κατανοητό μέσα από ορισμένες ιδιαίτερες συνθήκες που διαμορφώνονται τη συγκεκριμένη περίοδο στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας κι εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, διαπιστώνεται ακολούθως: α. Σύμπραξη και συμπόρευση των διδασκάλων του Γένους και των επιγόνων της παιδείας των κοινών γραμμάτων στη

διασφάλιση της ποιοτικής μάθησης και της διδασκαλίας στα νέα εκπαιδευτικά προγράμματα της εποχής (Στ. Κομμητάς, Μ. Αποστολίδης), β. Οι νόμοι για την ελληνική εκπαίδευση διαμορφώνονται κατά τα διαφωτιστικά πρότυπα των κανόνων του *Γενικού Σχεδιασμού* (1736) που αφορά τα σχολεία του Βασιλείου της Πρωσίας και την καθιέρωση της υποχρεωτικής λαϊκής στοιχειώδους εκπαίδευσης, γ. Η νέα εκπαιδευτική πολιτική των μελών της βαυαρικής Αντιβασιλείας βασίζεται στις επιταγές των αξιών της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού (ωφελιμισμός, αγωγή του πολίτη), δ. Τα *Σχολεία του Λαού* (Volksschulen) και τα ελληνικά, *κανονικά* σχολεία ή γυμνάσια (Realschulen, Gymnasien), όπως διατυπώθηκαν προγενέστερα στον παιδαγωγικό στοχασμό του Κ. Κούμα, εδραιώνονται μεταγενέστερα ως θεσμοί της νεοελληνικής εκπαίδευσης με σημαντικές παραμέτρους διδασκαλίας: την ορθή αντίληψη της φιλοσοφίας, τα αποδεικτικά ήθους και επιμελείας, τη χρήση *παιδαγωγικών βραβείων* και τους κανόνες πειθαρχίας, ε. Στο νομοθετικό πλαίσιο του Διατάγματος για την εύρυθμη λειτουργία του *Οθωνείου Πανεπιστημίου* και των προϋποθέσεων φοίτησης καταγράφονται διατάξεις στα πρότυπα της παιδαγωγικής ιδεολογίας του Διαφωτισμού που προσλαμβάνονται από σχετικό καταστατικό για φοιτητές των ανωτέρων σχολών του Βασιλείου της Βαυαρίας.

Μέσα λοιπόν από την διερεύνηση της διαμόρφωσης της νεοελληνικής εκπαίδευσης κατά την πρώιμη οθωνική περίοδο διαπιστώνονται σημαντικές απηχήσεις της ιδεολογίας του γερμανικού Διαφωτισμού. Τα «Σχολεία του Λαού» (Volksschulen) στήνονται με βάση τον εκπαιδευτικό σχεδιασμό της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Αυτό διαφαίνεται μέσα από τη μελέτη και τη παράθεση κανόνων του γενικού σχεδιασμού της σχολικής εκπαίδευσης στη Πρωσία (1736), που συντάχθηκαν από το γερμανικό βασίλειο και από την ανάγνωση των άρθρων του σχετικού Βασιλικού Διατάγματος που υπογράφηκε στο Βερολίνο (1763). Έτσι γίνεται σαφές πως αναπτύσσεται στα χρόνια που μελετάμε μια μορφή αλληλεξάρτησης ανάμεσα στη νεοελληνική και τη γερμανική παιδεία. Ειδικότερα, συνεχίζεται η αξιοποίηση βασικών αρχών και εκπαιδευτικών συστημάτων των ρευμάτων της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού που συμβάλλουν στη θεσμοθέτηση και στη διαμόρφωση της ιδεολογίας όλων των σχολικών βαθμίδων της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Η αγωγή του αστού πολίτη, η πειθαρχημένη μάθηση, η αξία του ωφελιμισμού θα παρεισφρήσουν στη νέα εκπαιδευτική πραγματικότητα που συντελείται από τα μέλη της Αντιβασιλείας με πρωτεργάτη τον φιλέλληνα Βασιλιά της Ελλάδος Otto von Wittelsbach (1815-1867). Βασικός συντελεστής αυτής της προσπάθειας υπήρξε οπωσδήποτε ο Ludwig von Maurer (1790-1872), ο οποίος δεν παρέλειπε να συναρτά τη πνευματική πρόοδο των νεοελλήνων με την απaráμιλλη αξία του πνεύματος της ελληνικής αρχαιότητας. Ο Maurer αναγνώριζε την συμβολή της ελληνικής λογιοσύνης που κλήθηκε να ανακαλέσει την προγονική κληρονομιά

της, προκειμένου να ενισχύσει τη πνευματική αναγέννηση της πατρίδας. Ο επιφανής βουαρός λόγιος διακήρυττε τη σπουδαιότητα του έργου των ελληνοδιδασκάλων (Α. Κοραής, Θ. Φαρμακίδης, Α. Γαζής, Ν. Δούκας, Α. Ψαλίδας, Κ. Κούμας, Ν. Βάμβας) να κατορθώσουν να υποστηρίξουν τους εκπαιδευτικούς θεσμούς μέσα από τη φιλανθρωπία, τη πίστη τους στα ιδανικά της πατρίδας τους και την επαφή τους με τη γερμανική διάνοηση. Ο βουαρός αξιωματούχος Joseph Ludwig Graf von Armansberg (1787-1853) μεταφέρει το «Καταστατικό για τους φοιτητές των ανώτερων σχολών του βασιλείου της Βαυαρίας», μέσα από το οποίο τίθενται οι διατάξεις που ορίζουν τις προϋποθέσεις της πανεπιστημιακής φοίτησης.

Ανάμεσα στους «γενικούς όρους» της δημόσιας εκπαίδευσης ορίζονται ζητήματα διδασκαλίας και μαθησιακής διαδικασίας, όπως αυτά που προτείνονται στο πρόγραμμα από τον Κωνσταντίνου Μ. Κούμα για τα «κοινά» και τα «ελληνικά» σχολεία της προεπαναστατικής εποχής. Τα «κανονικά σχολεία» προορίζονται για τον λαό και οφείλουν να παρέχουν εγκύκλια παιδεία. Τα ελληνικά σχολεία και τα Γυμνάσια είναι τα «πραγματικά» σχολεία, μέσα από τα οποία οδηγούνται οι μαθητές στην ουσιαστική μόρφωση και την πνευματική καλλιέργεια. Εισάγονται θεσμοί όπως τα «βραβεία γενικής προόδου» και οι «επανορθωτικές ποινές». Βαθιά επηρεασμένος από τους θεωρητικούς της φιλοσοφίας και της παιδείας του γερμανικού Διαφωτισμού ο Κούμας έκανε λόγο για θεμελιώδεις παιδαγωγικές αξίες (καλαισθησία, φιλανθρωπισμός, ιδεαλισμός), στις οποίες εν τέλει στηρίχθηκαν και τα μέλη της Αντιβασιλείας κατά τη σύνθεση των διδακτικών προγραμμάτων της νεοελληνικής εκπαίδευσης.

Συγκεφαλαιώνοντας, διαπιστώνεται πως μέσα από την χαρακτηριστική περίπτωση της στροφής του Κ. Μ. Κούμα στη γερμανική παιδεία φωτίζεται το ζήτημα της πνευματικής αλληλεπίδρασης που υπάρχει ανάμεσα στα δύο παιδαγωγικά κινήματα της εποχής του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, τα οποία φτάνουν μέχρι την πρώιμη οθωνική περίοδο. Σε κάθε περίπτωση γίνεται κοινή παραδοχή πως η διδασκαλία των πρωτότυπων κειμένων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας διασφαλίζει τη πνευματικό πρόοδο και την ατομική καλλιέργεια. Η ελληνική εκπαίδευση συντίθεται στη βάση τριών βασικών αξόνων: της αρχαιομάθειας, του φιλανθρωπισμού και του κλασικού Διαφωτισμού.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Α. Τα γερμανικά παλαιότυπα της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (1832)

Τα μέλη της Αντιβασιλείας, δίνοντας έμφαση στο επιστημονικό βιβλίο, ως μέσο μόρφωσης προχώρησαν στη σύσταση μιας Εθνικής Βιβλιοθήκης, η οποία λειτουργούσε κι ως αναγνωστήριο για το ευρύ κοινό. Την αξιοποίηση κι επιμέλεια των νέων βιβλίων ανέλαβαν εκτός από τους εκπροσώπους του Ναυπλίου και αρμόδιοι καθηγητές από την Αίγινα. Η παράλληλη λειτουργία της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Αντιβασιλείας στο Ναύπλιο και της Κρατικής Βιβλιοθήκης στην Αίγινα με διευθυντή τον Γεώργιο Γεννάδιο συνέβαλε στην ενίσχυση του μορφωτικού επιπέδου των Νεοελλήνων.¹¹⁷⁹

Η Εθνική Βιβλιοθήκη της Αίγινας,¹¹⁸⁰ η οποία στεγαζόταν αρχικά στο κατάστημα του Ορφανοτροφείου μέχρι το 1834, από τον Ιούλιο του 1832 διέθετε καταλόγους με χειρόγραφα κι έντυπα βιβλία υπό την εποπτεία του επιστάτη Γεωργίου Γενναδίου.¹¹⁸¹ Αυτός συνέταξε καταλόγους εντύπων βιβλίων και χειρογράφων, τα οποία παρέλαβε από τον προκάτοχό του, αρχιμανδρίτη Λεόντιο Καμπάνη του Ανδρίου με παρουσία της επί του Ορφανοτροφείου Επιτροπής, η οποία αποτελείτο από τα μέλη Γρηγόριο Κωνσταντά, Νεόφυτο Δούκα και Γεώργιο Καραμάνο.

Μεταξύ των καταλόγων που συντάχθηκαν και δημοσιεύθηκαν από τον Γεννάδιο, το περιεχόμενο του *Ε΄ καταλόγου* περιλαμβάνει 110 λήμματα σε 228 τόμους γερμανικών βιβλίων. Ο κατάλογος φέρει χρονολογία σύνταξης την 5η Ιουλίου 1832 και χρονολογία παραλαβής των εντύπων βιβλίων και χειρογράφων υπό την επιστασία του Γεωργίου Γενναδίου την 15η Ιουλίου 1832 στην Αίγινα. Ο Γεννάδιος συνέβαλε τα μέγιστα. Ο ίδιος περιέκοψε τους τίτλους των βιβλίων κατά βούληση, συνέκοψε τα ονόματα και τις λέξεις, εξελληνίσε τα ονόματα των ξένων συγγραφέων, οι οποίοι καθέστησαν σε πολλές περιπτώσεις αγνώριστοι, με σημαντικές παραλήψεις σχετικά με τον εκδότη, τον τόπο και το έτος έκδοσης. Από την εκ νέου δημοσίευση του *Ε΄ Καταλόγου* των «εις την Εθνικήν

¹¹⁷⁹ Γ. Α. Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός*, μτφρ. Ο. Ρομπάκη, επιμ. Τ. Βουρνά, Αφοί Τολίδη Αθήνα, 1976, σ. 536-544.

¹¹⁸⁰ *Ιστορικά έγγραφα περί αρχαιοτήτων κατά τους χρόνους της επανάστασεως και του Καποδίστρια*, εκδιδόμενα υπό Ε.Γ. Πρωτοψάλτη εν Αθήναις 1967.

¹¹⁸¹ Με το υπ' αριθ. 11 από 15 Μαΐου 1832 διάταγμα της Διοικητικής επιτροπής και με την υπ' αριθ. 42 από 16 Μαΐου 1832 διαταγή του επί των *Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας εκπαιδεύσεως Γραμματέως* Ιακώβου Ρίζου Νερουλού προβλέπεται ο διορισμός του Γεωργίου Γενναδίου ως επιστάτη της νεοσύστατης Εθνικής Βιβλιοθήκης.

βιβλιοθήκην γερμανικών βιβλίων»¹¹⁸² διαπιστώνεται ότι σε αυτόν περιλαμβάνονται γερμανικά έντυπα και ευάριθμα ελληνικά βιβλία της περιόδου του Διαφωτισμού.

Ωστόσο, διαπιστώνονται παραλήψεις στη καταλογογράφηση των *εις την Εθνικήν βιβλιοθήκην της νεότερης Ελλάδος* (1832) γερμανικών βιβλίων. Αξίζει να αναφερθούμε ενδεικτικά στην προσφορά του γερμανού νομικού και φιλέλληνα Καρόλου Θεόδωρου Kind (1799-1868). Ο ίδιος κατέθεσε το έργο του «Theodor Kind, Συμβολές για την καλύτερη γνώση της νέας Ελλάδας σχετικά με την ιστορική, την γεωγραφική και την λογοτεχνική της παράδοση»,¹¹⁸³ το οποίο, όπως διαπιστώθηκε, δεν περιλαμβάνεται στον εν λόγω κατάλογο.¹¹⁸⁴ Η διείσδυση του γερμανικού πνεύματος στην ελληνική λογοσύνη μετά την Επανάσταση σηματοδοτείται μέσα από το ορόσημο γεγονός¹¹⁸⁵ της δημιουργίας της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας.

Μεταξύ των βιβλίων που συγκροτούσαν το πρώτο σώμα τα 110 (σε 228) είναι γερμανικά¹¹⁸⁶ με τις περισσότερες εκδόσεις των τελευταίων χρόνων (περ. 1737-1762). Μέσα από αυτά αναδεικνύονται βασικοί εκπρόσωποι της γερμανικής λογοσύνης. Στο πεδίο της φιλοσοφίας επιλέγονται για τα έτη 1762 - 1829 τα έργα των γερμανών διανοούμενων J. G. von Herder, J. A. Schlegel, Im. Kant, M. Mendelssohn, L. Th. Kosegarten, P. Fr. Nitsche, J. H. M. Ernesti, Fr. Köppen, Fr. Thiersch, Karl W. Ramler, Sch. Giessen και Dr. Chr. W. Hufeland.

Στον τομέα των φυσικών επιστημών πρωταγωνιστούν τα ονόματα των J. Fr. Lorenz, J. V. Weigl, J. M. Körblein, J. Ph. Neumann, M. Fr. G. Leonhardi, J. Ph. Schellenberg, D. H. M. Poppe, S. Ludwig, S. Giessen και Kriess.

¹¹⁸² *Ιστορικά έγγραφα περί αρχαιοτήτων*, ό.π. Βλ. Επίμετρον, 176, (ΓΑΚ, Γραμμ. Εκκλ.) Ε΄ Κατάλογος των *εις την Εθνικήν Βιβλιοθήκην γερμανικών βιβλίων*, 1832 Ιουλίου 5, εν Αιγίνη, σ. μβ΄-μδ΄, 245-251.

¹¹⁸³ Karl Theodor Kind, *Beiträge zur besseren Kenntnis des neuen Griechenlands in historischer, geographischer und literarischer Beziehung*, Neustadt 1831.

¹¹⁸⁴ Για το θέμα αυτό βλ. Carl Jakob Iken, *Eunomia: Enthaltend: Neugriechische Volkslieder im Originale und mit deutscher Uebersetzung, nebst Sach und Worterklaerungen, herausgegeben von Karl Theodor Kind, 1827-του ίδιου, Geschichte der griechischen Revolution vom Jahre 1821 bis zur Thronbesteigung des Königs Otto I., Leipzig 1833· Taschenbibliothek aller Revolutionen der neueren Zeit, herausgegeben von Dr. Eduard Burckhardt und A. Kaiser; 6, 7, Literarisches Museum, Leipzig 1833· Η Τραγωδία της νέας Ελλάδας, εθνικά και άλλα, τα μεν τυπωμένα πρότερον, τα δ΄ ατύπωτα. Με προλεγόμενα και σημειώσεις εκδοθέντα υπό Θεοδώρου Κινδ, Leipzig 1833· Neugriechische Chrestomathie mit grammatischen Erläuterungen und einem Wörterbuch: herausgegeben von Dr. Theodor Kind, Leipzig: Baumgartner's Buchhandlung, 1835· *Ιστορικά έγγραφα περί αρχαιοτήτων*, σ. λε΄-μα΄· επίμετρον, 176, (ΓΑΚ, Γραμμ. Εκκλ.) Ε΄ Κατάλογος των *εις την Εθνικήν Βιβλιοθήκην γερμανικών βιβλίων*, 1832 Ιουλίου 5, εν Αιγίνη, σ. 245-251.*

¹¹⁸⁵ Γιάννης Καράς, *Γερμανικές επιδράσεις στη σκέψη των χρόνων της νεοελληνικής αναγέννησης. Στέφανος Δούγκας ή περί φυσικής φιλοσοφίας. Επιστημονική εταιρεία μελέτης «Φερών -Βελεστίνου- Ρήγα»*, Αθήνα 1993, σ. 11-45.

¹¹⁸⁶ Βλ. αναλυτικά στον Ε΄ κατάλογο των *εις την Εθνικήν Βιβλιοθήκην γερμανικών βιβλίων*, ο οποίος συγκροτήθηκε στις 5 Ιουλίου 1832, εν Αιγίνη, *Ιστορικά έγγραφα περί αρχαιοτήτων κατά τους χρόνους της επαναστάσεως και του Καποδίστρια*, εκδιδόμενα υπό Ε. Γ. Πρωτοψάλτη, Αθήνα 1967. Η παραλαβή τους έγινε από τον βιβλιοθηκάριο κ. Γ. Γεννάδιο με τη παρουσία της επί του Ορφανοτροφείου Επιτροπής που απαρτιζόταν από τους Γρηγόριο Κωνσταντά, Νεόφυτο Δούκα και Γ.Μ. Καραμάνο.

Για τα ιστορικά ζητήματα επιλέγονται οι J. G. von Herder, J. Fr. Schiller, J. Ad. Schlegel, Fr. Achat Nitsche, J. H. M. Ernesti, W. D. Fuhrmann, De la Croix, G. Forster και Dr. W. Robertson.

Στα μαθήματα Γραμματικής και Λεξικογραφίας συγκεντρώνεται βιβλιογραφία ανάμεσα στα έτη 1782 και 1829 από τα έργα των Ph. Buttman, A. Mathias, Rost, Fr. Thiersch, Funke, L. H. S. Jehne, J. H. Waldeck, J. W. Meidinger, Sanguin Koburg, J. A. Solome, A. W. Tarpe, Ph. A. Nemnich. Για τα ζητήματα πολιτικής προτείνεται το 15τομο έργο του βασιλιά της Πρωσίας Friedrich des II Königs von Preussen του 1789.

Για τις εγχώριες ειδήσεις των κυβερνήσεων επί βασιλείας των Ludwig XIV και XV επιλέγεται το δίτομο έργο (1792) του κυρίου Düclos.

Στον τομέα της αρχαιολογίας συμπεριλαμβάνονται έργα σε ελληνικές μεταφράσεις των J. J. Rambach (1775), J. G. Scheibel (1806-1809), Konr. Mannert (1818), J. Ph. Siebenkees (1799-1800), K. Ph. Moritz (1791) και H. W. Berhard.

Στον τομέα της Παιδαγωγικής και Λογοτεχνίας επιλέγονται ο τόμος του A. F. Bernhardi (1818), τα φιλοσοφικά και παιδαγωγικά θεωρήματα του J. J. Wagner (1808), οι μέθοδοι διδασκαλίας της *Οδηγητικής* (Hodegetik, 1811) και της Λογικής (Logik, 1824) του J. G. Kiesewetter (1824), το μυθιστόρημα περιπέτειας (Abenteuerroman) του J. H. Campe (*Robinson der Jüngere*, 1827), το δίτομο παιδαγωγικό μυθιστόρημα (Bildungsroman) της *Ιστορίας των Αβδηριτών* (*Geschichte der Abderiten*, 1781) του C.M. Wieland, τα ειδύλλια (Idyllen) του Joh. H. Voss (1816), ο *Θεόφρων* (*Theophron*, 1790) του J. H. Campe, συγγράμματα του C.F. Gellert, το έργο θεατρικής αγωγής του Theodor Hell (1818), *Theodor und Zoe, oder Constantinopels Fall*, τα δραματικά ποιήματα του Darro Haring (1825), η διδασκαλία λατινικής στα σχολεία κατά τον I. J. G. Scheller (1813) και η παράδοση διδασκαλίας των γραμμάτων στα πρότυπα του Moller (1828). Στα βιβλία της γεωγραφίας ανήκουν τα έργα των A.C. Gaspari (1818), J.H. Müller (1820), D. C. G. D. Stein (σε 4 τόμους, 1822, 1823, 1826, 1827), G.G. Bredow (1821) και οι Άτλαντες των C.G. Reichard (1825) και F. Friedrich (1825).

Για τα ζητήματα επιστολογραφίας και αρχιτεκτονικής εισάγονται τα έργα των G.C. Claudius (1822), τα γράμματα της αυτοβιογραφίας του Γενικού Dumourier σε μετάφραση του Franz (1796), σημαντικά στοιχεία από το αρχείο του Bastille (1790), Επιστολή προς μία φίλη του Stendal (1790), η ιστορία της αρχιτεκτονικής από τον Alten von A. Hirt. (1821-22), (1809).

Στα εκκλησιαστικά και θεολογικά βιβλία συγκαταλέγονται τα έργα των D.M. Luther (1820), D. Landsmann (1813), Danz (1818), H. J. Schmith (1824), J. Glatz (1814), C.

Kleymann (1814), A. Rodostamus (1737), J.W. Schwarz (1792), P. L. Mark (1792), J. Frint (1820), J. C. Mensching (1791), J.J. Spulding (1806).

Αναλυτική παρουσίαση

Οι 228 τόμοι (σε αυτή τη μελέτη διαπιστώνονται 259) από τα γερμανικά ανά θεματικό πεδίο τίθενται ως εξής με χρονολογική σειρά:

Φιλοσοφία: [Τόμοι 46]

- Karl Wilhelm Ramler, *Einleitung in die schönen Wissenschaften nach dem Französischen des Herrn Batteux, mit Zusätzen vermehret von Karl Wilhelm Ramler. Leipzig 1762, 12ον* – Τόμοι 4.
- Johann Adolf Schlegel, *Ant. Banier's Erläuterung der Götterlehre und Fabel aus der Geschichte übers. aus d. Franz. von Joh. Adolf Schlegel. Wien 1790, 12ον, ημυγαλλ.* – Τόμ 11.
- Ludwig Theobald Kosegarten, *Adam Schmith's Theorie der sittlichen Gefühle, übers. von Ludw. Theob. Kosegarten. Leipzig 1791, 8ον, χαρτοδ.* – Τόμος 1.
- Immanuel Kant, *Zum ewigen Frieden. Ein Entwurf von Immanuel Kant, neue Aufl. Königsberg 1796, 12^{ον} χαρτοδ.* – Τόμος 1.
- Johann Heins. Martin Ernesti, *P. Fried. Achat Nitsch's Beschreibung des häusl., wissenschaftl., Sittl., gottesdienst., polit. und Kriegerischen Zustandes d. Römer, herausg. v. D. Joh. Heins. Martin Ernesti. Erfurt 1807, 12^{ον}, ημυγαλλ.* – Τόμοι 2.
- Johann Gottsched von Herder, *sämtliche Werke, Wien 1813, 8ον, χαρτοδ. zur schönen Litterature und Kunst (6) zur Philosophie und Geschichte (14)* – Τόμοι 20.
- Maximilian Karl Friedrich Wilhelm Grävell, *Der Mensch von Grävell, 3te Aufl. Wien 1818, 8^{ον}, χαρτοδ.* – Τόμος 1.
- Moses Mendelssohn, *Leben und Charakter des Sokrates von M. Mendelssohn, 1818, 12ον* – Τόμος 1.
- Friedrich Köppen, *Rechtslehre nach platonischen Grundsätze, von Friedr. Köppen. Leipzig 1819, 8^{ον} ημυγαλλ.* - Τόμος 1.

- Christoph Wilhelm Hufeland, *Makrobiotik, oder die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, von Dr. Christoph. Wilhelm Hufeland. Berlin 1820, 12^{ov} χαρτοδ. – Τόμος 1.
- Ignaz Paul Vital Troxler, *Philosophische Rechtslehre der Natur und des Gesetzes mit Rücksicht auf die Irrlehren der Liberalität und Legitimität*, von Dr. Troxler. Zürich 1820, 8^{ov} χαρτοδ. – Τόμος 1.
- Friedrich Wilhelm Daniel Snell, *Lehrbuch [für den ersten Unterricht in] der Philosophie von Snell*, Giessen: Georg Friedrich Heyer 1821, 12^{ov} – Τόμος 1.
- Friedrich Thiersch, *Über d. Epochen d. bildenden Kunst unter d. Griechen*, von Friedr. Thiersch. München 1829, 8ov, χαρτωμ. – Τόμος 1.

Φυσικές επιστήμες [18 τόμοι]

- M. Friedrich Gottlieb Leonhardi, *Naturgeschichte für alle Stände*. Leipzig 1791, 8^{ov} χαρτοδ. – Τόμοι 2.
- Samuel Ludwig, *Der Naturfreund von Samuel Ludwig*. Berlin und Strahlsund 1810, 12^{ov} χαρτοδ. – Τόμος 1.
- *Naturlehre f. d. Jugend*. Wien 1815. 8^{ov} χαρτοδ. Τόμος 1. (Ανόνομα)
- *Anleitung zur richtigen Erkenntnis der natürlichen Dinge, Zum Gebr. der deutschen Schulen in den K. K. Staaten* (το β' μέρος). Wien 1815, 12^{ov} χαρτοδ. – Τόμος 1. (Ανόνομα)
- D. J. H. M. Poppe, *Der physikalische Jugendfreund*. Wien 1815, 12^{ov} ημιγαλλ. – Τόμοι 3.
- Johann Ph. Neumann, *Lehrbuch der Physik*. Wien 1818-20, 8^{ov} χαρτοδ. – Τόμοι 2.
- Johann Phillip Schellenberg, *Kurzes und leichtes Rechenbuch für angehende Kaufleute*. Leipzig 1818, 12^{ov}, ημιγαλλ. – Τόμος 1.
- Friedrich Wilhelm Daniel Snell Giessen, *Lehrbuch von Arithm. u. Geom. Von Snell*. Giessen 1823, 12^{ov} χαρτοδ. – Τόμοι 2.
- Johann Baptist Weigl, *Lehrbuch der Arithmetik und Algebra, 10te Ausg.* Sulzbach 1823, 8^{ov} ημιγαλλ. – Τόμος 1.
- J. Michael Körblein, *Lehrbuch der Elementargeometrie*, Sulzbach 1824, 8^{ov} χαρτοδ. – Τόμος 1.
- Friedrich Kries, *Lehrbuch der reinen Mathematik*. Jena 1826, 8^{ov} χαρτοδ. – Τόμος 1.

- Johann Friedrich Lorenz, *Grundriss der reinen und angewandten Mathematik, oder Ister Cursus der gesamten Mathematik, 6te Ausg. Helmstedt 1827, 8^{ov}, ημιγαλλ.* – Τόμοι 2.

Ιστορία [61 τόμοι]

- Wilhelm Robertson, *Geschichte von Amerika aus d. Engl. Übersetzt von J. Fried. Schiller, Leipzig 1777, 8ον, χαρτοδεμ.* – Τόμοι 2.
- *Trenk contra Mirabeau, oder politisch. Critische Beleuchtung der geheimen Geschichte des Berliner Hofes, aus d. Franz. übers. Leipzig 1789, 12^{ov}, χαρτοδ.* – Τόμος 1. (Ανόνημα).
- Johann Adolf Schlegel, *Ant. Banier's Erläuterung der Götterlehre und Fabel aus der Geschichte übers. aus d. Franz. Wien 1790, 12ον, ημιγαλλ.* – Τόμοι 11.
- *Geschichte der Reisen die seit Kook an der Nordwest- und Nordost-küste von Amerika, und in die nördlichsten Amerika selbst von Mearcs, Dixon, Portlock, Coxe, Longen und a.m. unternommen worden sind. Aus d. Engl. von Georg Forster. Berlin 1791, 4^{ov}, χαρτοδ.* – Τόμοι 4. (Ανόνημα).
- *Verfass. d. vornehmsten Europ. und d. vereinigt. Amer. Staaten von de la Croix, aus d. Franz. Lpz. 1792, 8^{ov} χαρτοδ.* – Τόμοι 3.
- *Dr Wilhelm Robertson's histor. Untersuchung über die Kenntnisse der Alten von Indien. Aus d. Engl. Von Georg Forster. Berlin 1792, 8^{ov}, χαρτοδ.* – Τόμος 1.
- D. Joh. Heins. Martin Ernesti, *P. Fried. Achat Nitsch's Beschreibung des häusl., wissenschaftl., Sittl., gottesdienst., polit. und Kriegerischen Zustandes d. Römer, herausg. Erfurt 1807, 12^{ov}, ημιγαλλ.* – Τόμοι 2.
- J. G. von Herder, *sämtliche Werke, zur schönen Litterature und Kunst (6) zur Philosophie und Geschichte (14) Wien 1813, 8ον, χαρτοδ.* – Τόμοι 20.
- Wilh. Dav. Fuhrmann, *Anleit. z. Geschichte d. Klass. Litter. d. Griech und Römer, von Wilh. Dav. Fuhrmann. Rudolstadt 1816, 8^{ov}, ημιγαλλ.* – Τόμοι 2.
- *Histor. Werke von Heeren. Göttingen 1821-26, 8^{ov}, χαρτωμ.* – Τόμοι 15.

Γραμματική - Λεξικογραφία [33 Τόμοι]

- Lebrecht Heinrich Samuel Jehne, *Griechische Sprachlehre zum Gebrauch des königlichen Christianeums zu Altona. Hamburg 1782, 12^{ov} χαρτοδ.* – Τόμος 1.

- Phillip Andreas Nemnich, *Contoir-Lexicon in neun Sprachen. Hamburg 1803, 8^{ov} ολοδερμ.* – Τόμος 1.
- Johann Walentin Meidinger, *Practische französische Gram. Neuste Originalausgabe. Leipzig 1813, 8^{ov} ημιγαλλ.* – Τόμος 1.
- J. F. Sanguin, *Cours der Conversation, oder Handb. zur Erlernung der franz. Sprache, die gesprochen werden soll. Koburg u. Leipzig 1815, 12^{ov} χαρτοδ.* – Τόμος 1.
- C. Ph. Funke, *Kleines Real-Schullexicon. Hamb. 1818, 8ov χαρτωμ.* – Τόμοι 2.
- Philipp Buttmann, *Ausf. griech. Sprachlehre von Phil. Buttmann, 1819-27, 8^{ov} χαρτωμ.* – Τόμοι 3.
- Aug. Wilh. Tappe, *Neue theoretisch-practische russische Sprachlehre, von Aug. Wilh. Tappe, 5te Aufl. St. Petersburg 1819, 8ov χαρτοδ.* – Τόμος 1.
- Friedrich Thiersch, *Hülfsb. z. Erlernung d. Griech. Leipzig 1822, 8ov χαρτοδ.* – Τόμος 1.
- Philipp Buttmann, *Griech. Schulgramm, 7te Aufl. 1824, 8^{ov} χαρτωμ.* – Τόμος 1.
- August Mathias, *Ausf. griech. Gramm, 2te Aufl. 1825-27, 8^{ov}, χαρτωμ.* – Τόμοι 3.
- Valentin Christian Friedrich Rost, *Griech. Gramm, 3te Ausg. Göttingen 1826, 12^{ov} χαρτωμ.* – Τόμος 1.
- Friedrich Thiersch, *Griech. Gramm. vorzügl. des homer Dielectes von Friedr. Thiersch, 3te Aufl. Leipzig 1826, 8^{ov} χαρτοδ.* – Τόμος 1.
- *Conversations-Lexicon, 7te Originalauflage. Leipzig 1827, 8ov, ημιγαλλ.- Τόμοι 12.* (Ανώνυμα).
- Johann Heinrich Waldeck, *Kleine deutsche Sprachlehre, 4te Aufl. Münster 1828, 12^{ov}, χαρτοδ.* – Τόμος 1.
- Friedrich Thiersch, *Griech. Gramm. Z. Gebr. f. Anfänger von Thiersch, 3te Ausg. Leipzig 1829, 8ov χαρτοδ., 1 σώμα και άλλο όμοιον χαρτωμ.* – Τόμοι 2.
- J. A. Solomé, *Der Selbstlehrer, ein Lehr-und Übungsbuch in der franz. Sprache, Frankfurt am Mein 1829, 12^{ov} χαρτοδ. (μόνον το α' μέρος)- Τόμος 1.*

Πολιτικά [17 Τόμοι]

- *Friedrichs des II Königs von Preussen hinterlassene Werke, aus d. Fr. übersetzt. Berlin 1789, 8ov, χαρτοδ.* – Τόμοι 15. (Ανώνυμα).
- *Geheime Nachrichten von der Regierung Ludwigs XIV und Ludwigs XV aus dem Französischen des Herrn von Düclos. Leipzig 1792, 12^{ov} χαρτοδ.* – Τόμοι 2.

Αρχαιολογία [15 Τόμοι]

- J. Stuart und N. Revett, *Die Alterthümer zu Athen, herausgegeben von H. W. Bernhard Architect Darmstadt* εις φολλ. Τόμοι 7 (1762-1787).
- Joh. Potter, *Griech. Archäol. aus d. Engl. Übers. von Joh. Jac. Rambach. Halle 1775, 8^{ov}, ημιγαλλ.* Τόμοι 3.
- Karl Phil. Moritz, *Götterlehre oder mythologische Dichtungen der Alten. Berlin 1791, 12^{ov} χαρτωμ.* Τόμος 1.
- Joh. Phil. Siebenkee, *Handb. d. Archäologie. Nürnberg 1799-1800, 8^{ov} χαρτωμ.* Τόμοι 2.
- Joh. Gottfr. Scheibel, *Beiträge zu genauer Kentnisskunst d. alten Welt, Breslau 1806-9, 12^{ov}, χαρτωμ.* Τόμοι 2.
- Konr. Mannert, *Handb. d. alten Geschichte von Konr. Mannert. Berlin und Leipzig 1818, 8^{ov}, χαρτωμ.* Τόμος 1.

Παιδαγωγικά – λογοτεχνικά [21 Τόμοι]

- Christian Martin Wieland, *Geschichte der Abderiten, Lpz. 1781, 12^{ov} χαρτοδ.* – Τόμοι 2.
- Christian Furchtegott Gellert, *sämtliche Schriften. Wien 1789, 12^{ov} χαρτωμ.* – Τόμοι 6.
- Joachim Heinrich Campe, *Theophron, oder der erfahrene Ratgeber für die unerfahrene Jugend, Braunschweig 1790, 12^{ov} χαρτωμ.* – Τόμος 1.
- Johann Jacob Wagner, *Philosophie d. Erziehungskunst. Leipzig 1808.* Τόμος 1.
- Johann Gottfried Carl Christian Kiesewetter, *Lehrbuch der Hodeg., oder kurze Anw. z. Studieren, Berlin 1811, 8^{ov}, χαρτοδ.* Τόμος 1.
- Immanuel Johann Gerhard Scheller, *Kurzgefasste lateinische Sprachlehre für Schulen, 4te Aufl. Leipzig 1813, 8^{ov}, ημιγαλλ.* Τόμος 1.
- *Lateinische Sprachlehre für Anfänger. Wien 1815.* Τόμος 1.
- Johann Heinrich Voss, *Idyllen. Wien 1816, 16^{ov} ημιγαλλ.* Τόμος 1.
- August Ferdinand Bernhardi, *Ansichten über die Organisation d. gelehrten Schulen. Jena 1818, 8ov, χαρτωμ.* Τόμος 1.

- Theodor Hell, *Theodor und Zoe, oder Constantinopels Fall, Schauspiel in 5 Aufzüge*. Lpz. 1818. Τόμος 1.
- Johann Gottfried Carl Christian Kiesewetter, *Logik z. Gebrauch f. Schulen*, 3te Aufl. 1824, 8ον Τόμος 1.
- Darro Darring, *Die Mainotten, der Corsar, dramatische Gedichte*. Luzern 1825, 12^{ov} χαρτωμ. Τόμος 1.
- Joachim Heinrich Campe, *Robinson der jüngere, ein Lesebuch für Kinder von Joachim Heinr. Campe*. Braunschweig 1827, 16^{ov}, ημιγαλλ. – Τόμος 1.
- *Aschenbrödel, die Jahreszeiten. Troilus und Kressida. Was ist der Pabst. Eiz ένα όλα χαρτοδ.* – Τόμος 1.
- Gustav Molter, *Fassliche Darstellung der Lehren von der Buchstabenrechnung*. Helmstädt. 1828, 8^{ov} Τόμος 1.

Γεωγραφία [17 Τόμοι]

- *Abhandlung über die Vortheile und Nachtheile die für Europa aus der Entdeckung von Amerika entstehen. Aus d. Franz. übers.* Halle 1788, 8^{ov} χαρτωμ. – Τόμος 1. (Ανώνυμα).
- *Lehrbuch der neusten Geographie*. Wien 1815, 8^{ov}, χαρτοδ. – Τόμοι 3. (Ανώνυμα).
- *Kurzer Entwurf der alten Geographie*. Wien 1815, 8^{ov} χαρτοδ. – Τόμος 1. (Ανώνυμα).
- *Carte v. Europa nach d. besten u. zuverlässigen Hilfsmitteln Wien u. Perth 1816 πανωμ. Και εις θήκην* – Τόμος 1. (Ανώνυμα).
- Adam Christian Gaspari, *Lehrbuch der Erdbeschreibung zur Erläuterung des neuen methodischen Schulatlas, 1te Cursus, 13te Ausg.* Weimar 1818, 8^{ov} χαρτοδ. (και άλλη όμοια εκδ. 14^η το 1821) - Τόμοι 2.
- Johann Heinrich Müller, *Neueste Geographie*. Elberfeld 1820, 8^{ov} χαρτοδ. – Τόμος 1.
- Gottfried Gabriel Bredow, *Weltgeschichte in Tabellen nebst einer Tabellarischen Übersicht der Literärgeschichte*, 5te Ausg. Altona 1821, εις φύλλ. Χαρτωμ. – Τόμος 1.
- Christian Gottfried Daniel Stein, *Kleine Geographie, oder Abriss der mathematischen, physischen und besonders politischen Erdkunde für Gymnasien und Schulen*. Leipzig (4 εκδόσεις, η μια του 1822, η άλλη του 1823, η τρίτη του 1826 και η τέταρτη του 1827), χαρτοδ. – Τόμοι 4.

- C. G. Reichard, *Neuer Hand-atlas über alle Theile der Erde, Nürnberg 1825* εις φυλλ. – Τόμος 1.
- F. Friedrich, *Atlas d. neust. Geogr. f. jedermann u. jede Schulanstalt, Wien 1825* – εις φυλλ. 24 πινακ. – Τόμος 1.
- *Schulatlas der alten Welt in 12 illuminierten Karten 5te Aufl. Gotha 1829* εις 4^{ov} χαρτωμ. – Τόμος 1. (Ανόνομα).

Γενικές γνώσεις [11 Τόμοι]

- *Katerina die 2te Kaiserin u. Gesetzbuch v. Russlan. Instruction f. d. z. Verfertigung d. Entw. z. einem neuen Gesetzbuch verordnete Commission Riga u. Mittau 1769* 8^{ov} ημυγαλλ. Τόμος 1. (Ανόνομα).
- *Betrachtungen über die Kriegskunst, 1777, 12^{ov} χαρτοδ.* – Τόμος 1. (Ανόνομα).
- *Merkwürdige in dem Archiv(e) der Bastille wirklich gefundene Institutionsacten, Protocolle und andere wichtige Papiere, Lpz. 1790, 12^{ov} χαρτοδ.* – Τόμος 1. (Ανόνομα).
- *Zuschrift an eine Freundin Stendal 1790, 12^{ov} χαρτοδ.* – Τόμος 1. (Ανόνομα).
- *Benjamin Franklin Jugendjahre von ihm selbst für seinen Sohn beschrieben, übers. von Gottfried Aug. Bürger, Berlin 1792, 12^{ov} χαρτοδ.* – Τόμος 1. (Ανόνομα).
- *Briefe über die Lebensbeschreibung des Generals Dumourier, aus d. Franz. übers. 1796, 12^{ov} χαρτ.* – Τόμος 1.
- C.P. Funke, *Allgemeine Inbegriff der nöthigsten Wissenschaften. Leipzig 1806, 8^{ov} χαρτοδ.* – Τόμος 1.
- A. Hirt, *Die Baukunst nach den Grundsätzen der Alten. Berlin 1809, εις φύλλ. Ημυγαλλ.* – Τόμος 1.
- *Anleitung zur richtigen Erkenntnis der natürlichen Dinge, Zum Gebr. der deutschen Schulen in den K.K. Staaten (το β' μέρος). Wien 1815, 12^{ov} χαρτοδ.* – Τόμος 1. (Ανόνομα).
- A. Hirt, *Die Geschichte d. Baukunst bei d. Alten. Berlin 1821-22, 4^{ov} χαρτωμ. Με άτλαντα 15 πινάκων. (χωρίς αριθμ. Τόμων).*
- G. C. Claudius *allgemeiner Briefsteller. Leipzig 1822, 12^{ov}, χαρτοδ.* – Τόμος 1. (Ανόνομα).

Θεολογικά [20 τόμοι]

- Athan. Rodostamus, *Neueste Beschreibung d. Griech. Christen in d. Turkey aus glaubwürdigen Erzählung ect. Berlin 1737, 12^{ov} χαρτοδ.* – Τόμος 1.
- Chr. Meiner, *Geschichte der Lehre v. wahrengott aus d. Lat. Übers. v. J.C. Mensching. Duisburg 1791, 12^{ov} χαρτοδ.* Τόμος 1
- Joh. Wilh. Schwarz, *Versuch einer Geschichte v.d. Ertst. Und Feier d. Sonn-Fest-und Feiertagen d. Christen. Chemnitz 1792, 12^{ov} χαρτοδεμ.* – Τόμος 1.
- Ph. Ludw. Mark, *Über Vernunftwidrikeit einiger Lehren d. gewöhl. Kirchensystem, v. Ph. Ludw. Mark. Halle 1792, 12^{ov} χαρτοδ.* – Τόμος 1.
- J. J. Spuldung, *Religion eine Angelegenheit d. Menschen, 4te Aufl. Berlin 1806, 12^{ov} ημυγαλλ.* – Τόμος 1.
- Jac. Glatz, *Der weiße Christ in bösen Tagen, Wien 1810, 8^{ov} ολοδεμ.* – Τόμος 1.
- _____, *Worte d. Religion. Wien 1812, 8^{ov} ολόδεμ.* – Τόμος 1.
- David Landsmann, *Handb. d. Religionsgeschichte d. alt. u. n. Testament, herausg. von David Landsmann. Wien 1813, 8^{ov} χαρτοδ.* – Τόμος 1.
- _____, *Trostbuch f. leidenden von Jac. Glatz. Wien 1814, 8^{ov} ολοδ.* Τόμος 1.
- C. Kleynmann, *Predigten in d. Jahren 1813-14, von C. Kleynmann. Wien 1814, 8^{ov} ημυγαλλ.* – Τόμος 1.
- *Lehrb. d. christl. Kirchengeschichte z. Gebr. akad. Vorlesungen von Danz. Jena 1818, 8^{ov} χαρτωμ.* – Τόμοι 2.
- *Deutsches Brevier f. Stiftsdamen, Klosterfrauen und jedenguten Christen. Rothenburg 1819, 8^{ov} χαρτοδ.* – Τόμοι 4.
- *Freundschaft mit Gott, ein Versuch z. Erweck d. relig. Gefühls, nach d. Engl. des Richards Jones, 2te Aufl. 1819, 8^{ov}.* – Τόμος 1.
- *Die Bibel nach d. deutschen Übers. D. M. Luthers, die CXXXte Aufl. Halle 1820, 8^{ov} χαρτοδ.* – Τόμος 1.
- Jac. Frint, *Der Geist(e) des Christentums. Wien 1820, 16^{ov}* – Τόμος 1.
- Herrmann Jos. Schmith, *Harmonie d. morgenländ. u. abendl. Kirche. Wien 1824, 8^{ov} χαρτωμ. (χωρίς αριθμ. Τόμων).*

Παρατηρήσεις στο Παράρτημα:

Τα έργα φιλοσοφίας των Friedrich Köppen, Friedrich Thiersch και Moses Mendelssohn πραγματεύονται στοιχεία από την αρχαία ελληνική γραμματεία. Πιο συγκεκριμένα, ο πρώτος ορίζει τη διδασκαλία περί Δικαίου στις βασικές δομές της πλατωνικής φιλοσοφίας, ο δεύτερος πραγματεύεται την τέχνη της εικονογράφησης των Ελλήνων και ο τελευταίος αφιερώνει την πραγματεία του στη ζωή και τον χαρακτήρα του Σωκράτη. Το έργο του Wilhelm David Fuhrmann αποτελεί εισαγωγή στην ιστορία της κλασικής γραμματείας των Ελλήνων και των Ρωμαίων. Ο Philipp Buttmann εισάγει με το σύγγραμμά του τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και της γραμματικής για σχολική χρήση. Ο August Matthias προτείνει τη δική του εκδοχή για τα εισαγωγικά της ελληνικής γραμματικής. Την ίδια τακτική ακολουθεί ο Rost προσφέροντας τη δική του γραμματική για την ελληνική γλώσσα. Ο Γερμανός φιλόλογος Friedrich Thiersch ανέλαβε τη συγγραφή μιας ελληνικής γραμματικής για αρχάριους καθώς και βοηθήματα για την διδακτική της Ελληνικής. Ο Lebrecht Heinrich Sammuell Jehne καταγράφει τη δική του πρόταση για διδασκαλία της Ελληνικής με σκοπό την χρήση του βασιλικού χριστιανισμού στην Αλτόνα. Ο Joh. Jac. Rambach θα μεταφράσει στα αγγλικά το έργο του John Potter περί ελληνικής Αρχαιολογίας. Το σύγγραμμα *Οδηγητική* (Hodegetik) για σπουδαστές του J. G. Kiesewetter, το παιδαγωγικό μυθιστόρημα για παιδιά *Robinson* του J. H. Campe, η αλληγορική διδακτική *Ιστορία των Αβδηριτών* του C. M. Wieland, τα *ειδύλλια* του J. H. Voss, ο οδηγός συμβουλευτικής για τους άπειρους νέους *Θεόφρων* του J. H. Campe και τα ποιητικά αφηγήματα του C. F. Gellert ανήκουν στα κατεξοχήν αντιπροσωπευτικά έργα της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού.

Εν κατακλείδι στο πρώτο μέρος του Ειδικού Παραρτήματος έγινε παρουσίαση των συγγραμμάτων της νεοσύστατης Εθνικής Βιβλιοθήκης των Ελλήνων που ανήκουν μεταξύ άλλων και στον χώρο της Φιλοσοφίας και της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού με περιεχόμενα από την αρχαία ελληνική γραμματεία.

B. Νεολογισμοί: Σημασιολογικές αποδόσεις στην αρχαία ελληνική, γραικική και γερμανική υπό Κων. Μιχ. Κούμα

Στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής κρίθηκε απαραίτητο να εντοπιστούν και να αναλυθούν οι νεολογισμοί που απαντούν σε κείμενα Ελλήνων διαφωτιστών ως αποτέλεσμα της γερμανικής και της αρχαιοελληνικής επίδρασης. Το πνεύμα του γερμανικού Διαφωτισμού μολονότι έφτασε καθυστερημένα στον ελλαδικό χώρο, επηρέασε σημαντικά την πορεία του ελληνισμού, καθώς δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στην καλλιέργεια της φιλοσοφικής αγωγής και την διαμόρφωση της παιδείας από τους λόγιους παιδαγωγούς της εποχής, οι οποίοι ενέτειναν τη συγγραφική τους παραγωγή με έργα πρωτότυπα και μεταφρασμένα. Προκειμένου να εκφράσουν τις προοδευμένες ιδέες και τις καινούριες έννοιες που συναντούν σε κείμενα Γερμανών διαφωτιστών, καταφεύγουν στη δημιουργία νέων λέξεων. Παρατηρείται ταυτόχρονα έντονη νεολογική δραστηριότητα, ως αποτέλεσμα της αδυναμίας της ελληνικής να εκφράσει με τις λέξεις που διαθέτει τις νέες αυτές έννοιες και ιδέες. Βασική επιδίωξη της παρούσας διατριβής ήταν να εντοπίσει ενδεικτικά και όχι εξαντλητικά ορισμένες από αυτές τις νεόπλαστες λέξεις αντλώντας πληροφορίες από τα κείμενα της *παιδαγωγίας* ενός από τους πιο αντιπροσωπευτικούς λεξικογράφους της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού, του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα και να εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο δημιουργήθηκαν. Εφόσον παρουσιάστηκαν οι απόψεις και οι αρχές που εκθέτει ο Έλληνας λόγιος, όσον αφορά το λεξιλόγιο και ειδικότερα η δημιουργία νέων όρων της φιλοσοφίας της παιδείας, διαπιστώθηκε ότι πολλές από τις νεόπλαστες λέξεις που αντλούνται από φιλοσοφικά κείμενα της γερμανικής γραμματείας (Krug) έχουν τις απαρχές τους στα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας.

Με αφορμή την ανάδειξη του φαινομένου της γλωσσικής αλλαγής στη νεοελληνική γραμματεία καταδεικνύεται η νεολογία¹¹⁸⁷ ως βασικό μεθοδολογικό εργαλείο τούτης της

¹¹⁸⁷ Το φαινόμενο της νεολογίας έχει τις απαρχές του στα πρωτότυπα κείμενα των αρχαίων Ελλήνων. Στους *Νόμους* του Πλάτωνα γίνεται λόγος για «καινοτομία ονομάτων». Για το θέμα αυτό, βλ. αναλυτικά Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, *Η νεολογία στην Κοινή Νεοελληνική*. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ., Παράρτημα αρ. 65. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1986, σ. 23-25. Πβ. της ίδιας, «Το λεξιλόγιο της νεοελληνικής και ο ευρωπαϊκός γλωσσικός πλουραλισμός». Στο *Η ελληνική γλώσσα στη διευρυμένη Ευρωπαϊκή Ένωση: Γλωσσικός πλουραλισμός και εθνοκεντρισμός* (πρακτικά συνεδρίου), 95-102 (γαλλικό κείμενο 343-350). Αθήνα: Κέντρο Λογοτεχνικής Μετάφρασης 1996. Η νεολογία ορίζεται από γλωσσολογική άποψη ως διαδικασία εισαγωγής νέων εννοιών / λέξεων στο λεξιλόγιο μιας γλώσσας μέσα από μια σειρά διαδικασιών όπως λχ. την αυτούσια μεταφορά ξένης λέξεως ή προσαρμογή της στη γλώσσα υποδοχής, είτε με τη χρήση μιας λέξης που έχει ήδη συγκεκριμένο περιεχόμενο, αλλά αποκτά και νέα σημασία για να αποδοθεί η νέα έννοια και ο νεολογισμός ως νέα λέξη που εισάγεται στο λεξιλόγιο μιας γλώσσας ως αποτέλεσμα της νεολογίας. Για μια αναλυτική νεολογική προσέγγιση βλ. Γ. Μπαμπινιώτης, *Ετυμολογικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής. Ιστορία των λέξεων* Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε. 2009.

διδασκαλικής διατριβής. Παρουσιάζονται φιλοσοφικοί νεολογισμοί και μεταφραστικά δάνεια (λέξεις, νοήματα) που απαντώνται στην πραγματεία του Κούμα και τα είδη στα οποία διακρίνονται. Αναλύεται η εξωτερική διαδικασία που αφορά το νεολογικό δανεισμό και τα είδη του. Η διατριβή κλείνει με την παρουσίαση ενός παραρτήματος νεολογισμών που εντοπίζονται στο φιλοσοφικό έργο του Κούμα *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, ο οποίος αντιπροσωπεύει κυρίως τη γλωσσική θεωρία της εποχής «μέση οδός¹¹⁸⁸» με βάση την οποία διαμορφώνεται η στάση του απέναντι στη δημιουργία και τη χρήση των νεολογισμών. Όσον αφορά το έργο που μελετήθηκε επιλέχθηκε αντιπροσωπευτικά, καθώς περιείχε κρίσεις και προτάσεις για τη γερμανική γλώσσα και ειδικότερα για την επίδρασή της στο λεξιλόγιο της εποχής.

Για τον εντοπισμό και τον σχολιασμό των νεολογισμών και των φραστικών δανείων χρησιμοποιήθηκε ως επικουρικό εργαλείο το έργο *Λεξικόν διά τους μελετώντας τα των παλαιών ελλήνων συγγράμματα, κατά το ελληνογερμανικόν του Ρεϊμέρου* (1826) του Κωνσταντίνου Μιχαήλ Κούμα. Επίσης οι νεολογισμοί ανάλογα με τον τρόπο που

¹¹⁸⁸ Για την θεωρία του «γλωσσικού ζητήματος» στα χρόνια του νεοελληνικού Διαφωτισμού βλ. αναλυτικά, Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης, «Το γλωσσικό ζήτημα κατά το νεοελληνικό Διαφωτισμό», στο Ν. Ζούκης & Θ. Μητάκος (επιμ.), Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος, Αθήνα 7-9 Νοεμβρίου 2002, σ. 1-20, ιδ. σ. 17-20. Ο Κ. Δ. Μαλαφάντης διαπιστώνει ότι «μεταξύ των τριών γλωσσικών τάσεων της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού, η «μέση οδός» συνιστούσε την αποφυγή των γλωσσικών ακροτήτων και τον συγκερασμό της αρχαίας και της κοινής (δημοτικής) γλώσσας, με την τήρηση μιας προσεκτικής και συμβιβαστικής γλωσσικής πολιτικής [...]». Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://www.pee.gr/wpcontent/uploads/praktika_synedrion_files/e_athena/sin_ath.htm. Για το θέμα της ανάπτυξης της γλωσσικής συνείδησης στην Ελλάδα παραπέμπω στην ακόλουθη μελέτη: Ioanna Karvela, 'Zur Entwicklung des Sprachbewußtseins in Griechenland im 19. und 20. Jahrhundert'. In: Scharnhorst, J. (Hrsg.): *Sprachkultur und Sprachgeschichte. Herausbildung und Förderung von Sprachbewußtsein und wissenschaftlicher Sprachpflege in Europa*. Frankfurt 1999. Verlag: Peter Lang, σ. 215-223, ιδ. 215-216. Πβ. της ίδιας, 'Griechische Sprachkultur im Überblick'. In: Greule, A. / Lebsanft, F. (Hrsg.): *Europäische Sprachkultur und Sprachpflege. Akten des Regensburger Kolloquiums*, Oktober 1996. Tübingen 1998. Verlag: Gunter Narr, σ. 133-144, ιδ. 133-134. Η κ. Καρβέλα σημειώνει χαρακτηριστικά ότι «ο φιλόλογος, συγγραφέας και πολιτικός, Αδαμάντιος Κοραΐς (1748–1833), υπήρξε πρωτεργάτης και υπέρμαχος της ιδεολογίας του 'γλωσσικού καθαρ(ισ)μού' (Sprachpurismus)», καθώς «είχε παρεισφύσει στο λεξιλόγιο των Ελλήνων μεγάλος αριθμός ξένων λέξεων», όπως συμπεραίνει αντίστοιχα και ο Καθηγητής Κ. Δ. Μαλαφάντης στη σχετική προαναφερόμενη μελέτη του (σ. 19-20). Και οι δύο συγγραφείς συγκλίνουν στην άποψη ότι «το γλωσσικό σύστημα του Α. Κοραΐ, που πρέσβευε τον καθαρισμό των ξένων στοιχείων από την ομιλούμενη γλώσσα και τον εμπλουτισμό της, είτε μέσω της άντλησης λεξιλογίου από την αρχαία ελληνική και την κοινή (δημοτική), είτε μέσω της συνδρομής και αφομοίωσης νέων λέξεων ευρείας χρήσεως στο καθημερινό και το επιστημονικό λεξιλόγιο» αποδείχτηκε η πιο ρεαλιστική απόπειρα εκλαϊκευσης του επιστημονικού λόγου της εποχής που συμπίπτει με το κίνημα του νεοελληνικού Διαφωτισμού». Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό, ότι «ο Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, που ανήκε στον πνευματικό κύκλο του Κοραΐ, εφάρμοσε πιστά τη γλωσσική θεωρία του, αλλά και πραγματοποίησε την επιθυμία του για τη 'μετακένωση' των επιστημών, με τη συγγραφή και μετάφραση πολλών και αξιόλογων διδακτικών εγχειριδίων». Η Ι. Καρβέλα επισημαίνει ακόμη, ότι στο πλαίσιο του κινήματος της καθαρεύουσας (puristische Bewegung) προέκυψαν καθαρά ελληνικές λέξεις (oikogeneia) που έως σήμερα αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της νέας ελληνικής. Αναφέρεται, μάλιστα, στην ύπαρξη του περίφημου λεξικού του αρχαιολόγου, ιστορικού, ποιητή και λεξικογράφου Στέφανου Κουμανούδη (1818 – 1898) που δημοσιεύτηκε στα 1900 και αποτελεί ένα πρότυπο λεξικό στο ιστορικό πεδίο της εμφάνισης νεολογισμών (Neologismen). Για τη σχετική πηγή, βλ. Σ. Α. Κουμανούδη, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Α -Β, Εν Αθήναις : Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου 1900. Αξίζει, ακόμη, να αναφερθούμε στην ιδιαίτερη συμβολή του Κουμανούδη μέσα από το *Λεξικόν λατινοελληνικόν / το μεν πρώτον συνταχθέν και εκδοθέν υπό του εκ Βρέμης της Γερμανίας Ερρίκου Ουλερίχου, είτα δε το δεύτερον τρίτον και τέταρτον επεξεργασθέν και πλουτισθέν λέξεσι και σημειομένοις υπό Στεφ. Α. Κουμανούδη*. Τόμ. Α-Β', Εν Αθήναις: Παρά τοις εκδόταις Κ. Αντωνιάδη Σ. Κ. Βλαστώ 1884.

σηματίσθηκαν ανήκουν στη κατηγορία εκείνων που προέκυψαν μέσω της εξωτερικής διαδικασίας του δανεισμού. Σε αυτήν την περίπτωση, γίνεται προσπάθεια η νέα λέξη να ενταχθεί σε μια από τις παρακάτω κατηγορίες: «ολικά άμεσα ή μερικά άμεσα εξωτερικά μεταφραστικά δάνεια¹¹⁸⁹». Όσον αφορά τον αξιολογικό χαρακτηρισμό των δανείων,¹¹⁹⁰ οι αρχαιότερες φράσεις της Ελληνικής επαναχρησιμοποιούνται με την ίδια σημασία που δημιουργήθηκαν από Γερμανούς λογίους με ελληνικές ρίζες από τον Κούμα για να ανταποκριθεί η γλώσσα της εποχής στην πρόοδο της φιλοσοφικής επιστήμης. Ο Κούμας κατάφερε να συγκεράσει τη χρήση της αρχαίας γλώσσας των προγόνων και της δημόδους νέας ελληνικής με το πνεύμα του γερμανικού Διαφωτισμού. Υπερασπίζεται τον κανόνα της πολιτικής παιδείας και γλώσσας, τη «Μέση οδό», που αντανακλά το προοδευτικό πνεύμα του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Μέσα από τον κατάλληλο εμπλουτισμό από την αρχαία ελληνική και τη γερμανική μπορεί να εξαλειφθεί η έλλειψη καλλιέργειας και μόρφωσης του ελληνικού Γένους και να δημιουργηθεί ένα γλωσσικό όργανο που θα ανταποκρίνεται στις πνευματικές ανάγκες του σύγχρονου πολιτισμού. Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του Κ. Κούμα πάνω στην εισαγωγή νέου λεξιλογίου στηρίζεται στην παρακάτω βασική ιδέα: ο

¹¹⁸⁹ «Δάνειο» είναι το προϊόν της διαδικασίας του δανεισμού. Στην περίπτωση της εν λόγω μελέτης το ενδιαφέρον της έρευνας στρέφεται στον «λόγιο δανεισμό» ως βασικό κριτήριο ανάδειξης λέξεων που εισέρχονται στη Νέα Ελληνική από μια μερίδα λογίων, οι οποίοι γνωρίζουν καλά τη γλώσσα από την οποία προκύπτουν τα δάνεια. Ειδικότερα, παρατηρείται το φαινόμενο του «ορθογραφικού δανεισμού», επειδή οι λόγιοι διδάσκαλοι έρχονται σε επαφή με τις ξένες λέξεις μέσω γραπτών κειμένων και γι' αυτό επιλέγουν να διατηρήσουν τη γραπτή μορφή της λέξης. Στο πλαίσιο του «διαχρονικού δανεισμού» καταγράφονται λέξεις της νεοελληνικής που πέρασαν στο λεξιλόγιο, εξαιτίας της επίδρασης της αρχαίας ελληνικής στους Γερμανούς Διαφωτιστές. Επομένως, γίνεται λόγος για «εξωτερικά δάνεια» που κάνουν την εμφάνισή τους σε φιλοσοφικά κείμενα του Έλληνα Διαφωτιστή Κ. Μ. Κούμα. Όσον αφορά τη διάκριση των «εξωτερικών δανείων», αυτά κατανέμονται σε «ολικά/άμεσα δάνεια» και σε «μερικά/έμμεσα δάνεια». Στην πρώτη περίπτωση οι νέες λέξεις μεταφέρονται σε μία γλώσσα από μία άλλη με την ίδια μορφή και την ίδια σημασία (*σημαίνον, σημαινόμενον*). Ο δάνειος όρος είτε προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, είτε παρουσιάζει διαφορές σε σχέση με τη δότρια γλώσσα (προφορά, ορθογραφία, κλίση). Στη δεύτερη κατηγορία οι δάνειοι όροι μεταφέρονται είτε ως «σημαίνοντες», είτε ως σημαινόμενοι των ξένων όρων. Τα «μεταφραστικά δάνεια» ως υποκατηγορία αποτελούν πιστές ή ελεύθερες μεταφράσεις λέξεων ή φράσεων. Αυτά που πλάθονται στη Νέα Ελληνική μέσω του λόγιου Κ. Μ. Κούμα απηχούν την εξοικείωσή του με τη γερμανική γλώσσα που αποτελεί βασική πηγή δανεισμού με σκοπό να αποδοθούν στην ελληνική όροι της φιλοσοφικής επιστήμης και της παιδείας γενικότερα. Ειδικότερα πρόκειται για λέξεις ή φράσεις που αποτελούν προϊόντα δανεισμού στη δεδομένη χρονική στιγμή της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού από τη γερμανική γλώσσα, η οποία τις είχε δανειστεί από την αρχαία ελληνική. Για το θέμα της εισδοχής και ενσωμάτωσης ξένων γλωσσικών στοιχείων σε μια γλώσσα (δανεισμός), την τυπολογία των δανείων, την προέλευση του δανείου (εωτερικά/εξωτερικά μεταφραστικά δάνεια/αντιδάνεια), βλ. ενδεικτικά, Ε. Καραντζόλα & Α. Φλιάτουρας, *Γλωσσική Αλλαγή, Νήσος, Αθήνα 2004*. Γ. Παπαναστασίου, *Γλωσσικός δανεισμός*. Στο Α.-Φ. Χριστίδης (Επιμ.) *Εγκυκλοπαιδικός Οδηγός για τη γλώσσα*. Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη σ. 45-49. Γ.Χ. Σακελλαριάδης, *Λεξικό Γλωσσολογίας, Σαββάλας Αθήνα 2011*, πβ. Αν. Συμεωνίδη, *Νεολογικός δανεισμός της νεοελληνικής. Άμεσα δάνεια από τη γαλλική και αγγλοαμερικανική. Μορφολογική ανάλυση*. Θεσσαλονίκη: Επιτροπή Δημοσιευμάτων Α.Π.Θ. 1994. Για την χρήση του ξένου λεξιλογίου στη γερμανική και την ελληνική παραπέμπω στην ακόλουθη ενδελεχή μελέτη, Ioanna Karvela, 'Fremdwortschatz und Fremdwortgebrauch im Deutschen und Griechischen. Zur kulturellen Bedeutung von Fremdwörtern'. In: Pittner, K. / Pittner, R. (Hrsg.): *Beiträge zu Sprache und Sprachen* Band 2. Vorträge der 5. Münchner Linguistik-Tage 1995. München 1998. Verlag: Lincom Europa, σ. 67-76.

¹¹⁹⁰ Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά, Ioanna Karvela, 'Το ξένο και το δικό μας. Αξιολόγηση της θέσης των λεξιλογικών δανείων στη Γερμανική και στην Ελληνική Γλώσσα –Das Fremde und das Eigene. Zum Stellenwert des Fremdwortes im Deutschen und Griechischen'' in *Europäische Hochschulschriften, Reihe XXI Linguistik, Bd./Vol. 132*, Peterlang, Frankfurt am Main 1993 [Διδακτορική Διατριβή].

εξελληνισμός του λεξιλογίου μπορεί να στηριχτεί με την χρήση ελληνικών ισοδύναμων λέξεων στη θέση των ξένων. Αν και υπέρμαχος της δημιουργίας των νεολογισμών δεν παραλείπει να αναγνωρίζει πως τα «σημαίνοντα» των λέξεων από τα αρχαία ελληνικά μπορούν να ιδωθούν κι ως «σημαινόμενα» που αντιστοιχούν σε εκείνα της αρχαίας ελληνικής. Συνεπώς, η νεολογική δραστηριότητα του Κούμα είναι άξια παρατήρησης στο *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* υπό την προϋπόθεση ότι χρησιμοποιούνται δάνειες λέξεις ή φράσεις από τα γερμανικά και τα αρχαία ελληνικά.

Παρουσίαση νεολογισμών

Ανθρωπολογική ηθική / ηθική Ανθρωπολογία / moralische Anthropologie / anthropologische Moral: «ολικό άμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική με την ίδια μορφή και την ίδια σημασία (σημαίνον, σημαινόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή μετάφραση λέξεων.

Αρετολογία / Tugendlehre / Aretologia: «ολικό άμεσο / μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική είτε ως σημαίνον είτε ως σημαινόμενον, προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή ή ελεύθερη μετάφραση λέξης.

Asketik / Άσκησις: «μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική με την ίδια σημασία (σημαινόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή μεταφορά λέξης.

Geschmack / feinen Geschmack / γεύσιν ή γεύμα κατά λέξιν / Αίσθησις του αρέσκοντος / του εκλεπτυσμένου γούστου: «ολικό άμεσο / μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική είτε με την ίδια μορφή και είτε την ίδια σημασία (σημαίνον, σημαινόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή ή ελεύθερη μετάφραση λέξεων.

Καταγραφή σε Λεξικό του Κ. Κούμα:

Α. «Γεύμα, το (γεύω), δοκίμιον γεύσεως, φαγητόν, το τρώγειν και πίνειν και το Γαλλ. Gout, Γερμ. Geschmack. Κ. το άριστον, το φαγητόν του μεσημερίου – Γευματίζω, δοκιμάζω τι εις το στόμα μου, διά να αισθανθώ τον χυμόν του. Κ. εσθίω το μεσημερινόν βρώμα¹¹⁹¹».

¹¹⁹¹ Κωνσταντίνος Κούμας, *Λεξικόν διά τους μελετόντας τα των παλαιών ελλήνων συγγράμματα, κατά το ελληνογερμανικόν του Ρεϊμέρου, συνταχθέν μετά προσθήκης συντόμου πραγματείας περί προσωδίας, εκ της τυπ. Αντωνίου Ακτόλου, τόμ. 1, εν Βιέννη 1826, σ. 216.*

Β. «Γεύσις, η, το δίδειν εις τινά να γευθή, το να γευθώ εγώ αυτός, η αίσθησις, η αντιλαμβανομένη τους γευστικούς χυμούς: γεύσιν γαργαλίζειν, γαργαλίζω τον ουρανίσκον, όλον το στόμα μου, Πλούταρ.¹¹⁹²»

Δαιμόνιον, δάμων, δαίμων ή δεήμων / Genie, Eintheiler, Ordner, Lerner oder Wissener: «ολικό άμεσο / μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική είτε με την ίδια μορφή είτε με την ίδια σημασία (σημαίνον, σημαϊνόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή ή ελεύθερη μετάφραση λέξης.

Καταγραφή σε Λεξικό του Κ. Κούμα:

Α. «Δαιμόνιον, το, νομιζ. υποκ. του δαίμων, το θείον, η θεότης ορθότερον, επίθ. του εφεξ – νιος¹¹⁹³.»

Β. «Δαιμόνιος, ο, η, θηλ. κ. –νία, -νίη,, Επιρ. – νίως: 1) από δαίμονα, ήγουν θεόν προερχόμενος, ίδιος θεού, θεμελιωμένος εις τους νόμους της θεότητας, η της προνοίας, η της φύσεως – όθεν, θείος, θεοπρεπής, μέγας και καλός ως θεός – παράδοξος, έκτακτος, υπέρ φύσιν 2) από δαίμονα, ήγουν αγαθόν ή κακόν έφορον θεόν προερχόμενος, και επομένως, ευτυχής ή δυστυχής 3) δαιμόνιε, και δαιμονίη. Ομ. Ιλ. Β, 190, 210, κ.α. , 561, μετ' εφημίας, αγαθέ, εξάϊρετε, η μετ' επιπλήξεως και ειρωνείας, αντί ανόητε, παράξενε, κοκορροΐζικε. Πρβ. σχέτλιος. 4) δαιμόνιον, το, ως ουσιαστ είναι κατά Αριστοτ. ρητ. 2, 23, θεός, ή θεού έργον, και μάλιστα, α) το θείον, ο θεός, όθεν, και τα δαιμόνια εισφέρειν, δηλ. θεούς β) έφορος, προστάτης, θεός ταυτός. Δαίμων, ως ο Ξενοφ. Το συμβουλευτικόν πνεύμα του Σωκράτους ονομάζει δαιμόνιον»¹¹⁹⁴.

Δικαιολογία / Δίκαιο / Rechtslehre / Dikäologie: «μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική με την ίδια σημασία (σημαινόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή ή ελεύθερη μετάφραση λέξης.

Ειδέναι / Συνείδησις / Gewissen / Bewusstsein: *«μερικό έμμεσο εξωτερικό μεταφραστικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική με την ίδια σημασία (σημαινόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή μετάφραση λέξεων.

Καταγραφή σε Λεξικό του Κ. Κούμα:

Α. «Είδω, άχρ. Βλέπω – παρακ. οίδα, δηλ. ίδα με τους οφθαλμούς, [...] Το ειδώς, ειδέναι: άγρια, άφθιτα, κεχαρισμένα, πεπνυμένα, Ομ. Φανερόνει την γνώσιν και τα φρονήματα, τα οποία απέδιδαν οι πολλοί εις τους οπωσούν ειδήμονας εκ μαγικής

¹¹⁹² Κ. Κούμας, *Λεξικόν διά τους μελετώντας ... κατά το ελληνογερμανικόν του Ρεϊμέρου, ό.π., σ. 216.*

¹¹⁹³ Κ. Κούμας, *Λεξικόν διά τους μελετώντας ... κατά το ελληνογερμανικόν του Ρεϊμέρου, ό.π., σ. 230.*

¹¹⁹⁴ Κ. Κούμας, *Λεξικόν διά τους μελετώντας ... κατά το ελληνογερμανικόν του Ρεϊμέρου, ό.π., σ. 230.*

τινός δυνάμεως – αλλά το ευ ειδώς είναι επί καλού, ήγουν πληροφορημένος καλώς και ευ ίσθι, η διά μέσου, η με επόμενον το ότι, έσο, πληροφορημένος – το ίσθι σημαίνει και Προσπαθεί να μάθης. Σοφ. Ηλ. 40, ως το μαθέ»¹¹⁹⁵.

B. «Συνείδησις, η (ως εκ του συνειδέω), το συνεξεύρειν, μαρτυρία, το συνειδός της ψυχής – βροτοίς άπασιν η συνείδησις θεός, Γνωμ.»

Η δύναμις του να προσδιορίζει αυτός εις τας πράξεις κατά τους κανόνες του Λόγου / das Vermögen der Selbstbestimmung zum Handeln nach den Gesetzen der Vernunft: «μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική με την ίδια σημασία (σημαινόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή ή ελεύθερη μετάφραση λέξεων.

Εφηρμοσμένον φυσικό Δίκαιον / Des angewandten Naturrechts: «μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική με την ίδια σημασία (σημαινόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή μετάφραση λέξεων.

Das Tugendgesetz o. sittlichen Gesetzgebung / tugendhafte Gesinnung / Νόμος της αρετής / ηθική τελειότης / ηθικός νόμος / ηθικός νόμος / νόμος ο κοινός: *«μερικά έμμεσα εξωτερικά δάνεια» που μεταφέρονται στη Νέα Ελληνική με την ίδια σημασία (σημαινόμενον), προσαρμόζονται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή ή ελεύθερη μετάφραση λέξεων.

Καθαρά ή Εφηρμοσμένη Ηθική / Reine o. Angewandte Tugendlehre: *«ολικό άμεσο / μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική είτε με την ίδια μορφή είτε με την ίδια σημασία (σημαίνον, σημαινόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή ή ελεύθερη μετάφραση λέξεων.

Κενοδοξία / Selbsucht: *«ολικό άμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική με την ίδια μορφή και την ίδια σημασία (σημαίνον, σημαινόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή μετάφραση λέξης.

Καταγραφή σε Λεξικό του Κ. Κούμα:

«Κενοδοξία, η κενή ματαία, ουδαμινή δόξα, ματαία φιλοδοξία»¹¹⁹⁶.

Κολακεία / Schmeichelei: *«μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική με την ίδια σημασία (σημαίνον, σημαινόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή μετάφραση της λέξης.

¹¹⁹⁵ Κ. Κούμας, *Λεξικόν διά τους μελετόντας ... κατά το ελληνογερμανικόν του Ρειμέρου, ό.π., σ. 311.*

¹¹⁹⁶ Κωνσταντίνος Κούμας, *Λεξικόν διά τους μελετόντας τα των παλαιών ελλήνων συγγράμματα, κατά το ελληνογερμανικόν του Ρειμέρου, συνταχθέν μετά προσθήκης συντόμου πραγματείας περί προσωδίας, εκ της τυπ. Αντωνίου Ακτόλου, τόμ. 2, εν Βιέννη 1826, σ. 579.*

«Κολακεία, ή, το κολακεύειν, χαρακτήρ κόλακος»¹¹⁹⁷.

Παιδοποιίαν / Γέννησιν / Τέκνωσις / Τέκνα ως ποιήματα ανθρώπου αντί δώρα του θεού / Kindermachung: «ολικό άμεσο / μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική είτε με την ίδια μορφή είτε με την ίδια σημασία (σημαίνον, σημαϊνόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή ή ελεύθερη μετάφραση λέξης / λέξεων.

Καταγραφή σε Λεξικό του Κ. Κούμα:

«Τέκνωσις, η, το γεννάν τέκνα, 2) υιοθέτησις, Διόδ. Σικελ.¹¹⁹⁸»

Παρασιτική μικροπρέπεια / Im Charakter des Parasiten: *«μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική με την ίδια σημασία (σημαινόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως ελεύθερη μετάφραση λέξεων.

Περί γενέσεως των Δικαίων / Von der Entstehung der Rechte: «ολικό άμεσο / μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική με την ίδια μορφή και την ίδια σημασία (σημαίνον, σημαϊνόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή μετάφραση λέξεων.

Περί γενικών Καθηκόντων / γενικών Αρετών / Gemeinschaftspflichten / Tugenden / Gerechtigkeit gegen sich selbst: «μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική με την ίδια σημασία (σημαινόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή μετάφραση λέξεων.

Καταγραφή σε Λεξικό του Κ. Κούμα:

«Καθήκον, οντος, το, το πρέπον, ό,τι αρμόζει εις τινά – ηθικόν χρέος – κόντως, Επίρ. κατά το πρέπον, κατά το ηθικόν χρέος»¹¹⁹⁹.

Περί καθαρού και φυσικού δικαίου / Reines Naturrecht: «ολικό άμεσο / μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική είτε με την ίδια μορφή είτε με την ίδια σημασία (σημαίνον, σημαϊνόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή μετάφραση λέξεων.

Περί των δικαίων και καθηκόντων του γάμου / Familienrecht: «μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική με την ίδια σημασία

¹¹⁹⁷ Κ. Κούμας, *Λεξικόν διά τους μελετώντας κατά το ελληνογερμανικόν του Ρεϊμέρου*, τ. 2, ό.π., σ. 601.

¹¹⁹⁸ Κ. Κούμας, *Λεξικόν διά τους μελετώντας κατά το ελληνογερμανικόν του Ρεϊμέρου*, τ. 2, ό.π., σ. 437.

¹¹⁹⁹ Κ. Κούμας, *Λεξικόν διά τους μελετώντας κατά το ελληνογερμανικόν του Ρεϊμέρου*, τ. 2, ό.π., σ. 528.

(σημαινόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως ελεύθερη μετάφραση λέξεων.

Περί των του ανθρώπου προς εαυτόν καθηκόντων / Von den Selbstpflichten des Menschen: «ολικό άμεσο / μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική είτε με την ίδια μορφή, είτε με την ίδια σημασία (σημαίνον, σημαινόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή μετάφραση λέξεων.

Περί των εις άλλους καθηκόντων του ανθρώπου του διατηρείν την ζωήν και υγείαν / Von den Gemeinschaftspflichten des Menschen: «μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική με την ίδια σημασία (σημαινόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως ελεύθερη μετάφραση λέξεων.

Σύμφωνα με το ομολογουμένως τη φύσει ζην / Lebe der Natur gemäß / Συμφωνία και ομολογία / Το τέλος – το ομολογουμένως ζην / το ομολογουμένως τη φύσει ζην: «ολικό άμεσο / μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική είτε με την ίδια μορφή, είτε με την ίδια σημασία (σημαίνον, σημαινόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή ή ελεύθερη μετάφραση λέξεων.

Καταγραφή σε Λεξικό του Κ. Κούμα:

«Συμφωνία, η, ταυτ. συμφώνησις, συνηχία, ομοφωνία και Μετάφ. ομογνωμία, αντίθ. Διαφωνία, 2) εις την παλαιάν μουσικήν η Τετάρτη, Πέμπτη, κ. ογδόη διά τεσσάρων, διά πέντε, διά πασών (δηλ. χορδών) τα λοιπά διαστήματα δεν ωνομάζεντο συμφωνία, αλλ'εμμέλεια. 3) μελωδία σύνθετος εκ σολλών οργάνων κ. φωνών, η μίξις εξ αμφοτέρων¹²⁰⁰».

«Ομολογία, η, η συμφωνία, ομοψηφία – συγκατάθεσις, υπόσχεσις, ομογνωμία, σύγκρισις,. Εις τον πόλεμον, το να δεχθή τις ό,τι θέλει ο εχθρός – άρθρον ειρήνης, Ισοκρ. Πανηγυρ. 2) Εις τους Στωϊκ. Συμφωνία με την φύσιν.¹²⁰¹»

Υπεροψία / Solipsismus / moralischer oder praktischer Egoismus

Καταγραφή σε Λεξικό του Κούμα:

«Υπεροψία, η, υψηλοφροσύνη, αλαζονεία, καταφρόνησις¹²⁰²»

Φιλανθρωπία / Menschenliebe: «ολικό άμεσο / μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική είτε με την ίδια μορφή, είτε με την ίδια σημασία (σημαινόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή μετάφραση λέξης.

¹²⁰⁰ Κ. Κούμας, *Λεξικόν διά τους μελετώντας κατά το ελληνογερμανικόν του Ρεϊμέρου*, τ. 2, ό.π, σ. 396.

¹²⁰¹ Κ. Κούμας, *Λεξικόν διά τους μελετώντας κατά το ελληνογερμανικόν του Ρεϊμέρου*, τ. 2, ό.π, σ. 106.

¹²⁰² Κ. Κούμας, *Λεξικόν διά τους μελετώντας κατά το ελληνογερμανικόν του Ρεϊμέρου*, τ. 2, ό.π, σ. 493.

Καταγραφή σε Λεξικό του Κ. Κούμα:

«Φιλανθρωπία, η, αγάπη της ανθρωπότητας, ημερότης, παράβλεψις.¹²⁰³»
«Φιλάνθρωπος, ο, η, Επίρ. –θρωπός, έχων φιλανθρωπία, ημερότητα αγαθότητα παράβλεψιν και φερόμενος με το πολιτικόν, ως λέγομεν, τα οποία αγαπάσι τον άνθρωπον: οίνος, Πλουτ. Υγιείν. κ. ίππος φιλάνθρωπος το φ – πον, ταυτ. Φιλανθρωπία¹²⁰⁴»

Φιλαντία / *Eigenliebe* / *Philautie*: «ολικό άμεσο / μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική είτε με την ίδια μορφή είτε με την ίδια σημασία (σημαίνον, σημαινόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη δότρια γλώσσα, ως πιστή ή ελεύθερη μετάφραση λέξης.

Καταγραφή σε Λεξικό του Κ. Κούμα:

«Φιλαντία, η, ουσιασ. του¹²⁰⁵»
«Φίλαντος, ο, η, Επίρ. – αυτός, (φίλος, αυτός), αγαπών των εαυτόντων, και το όφελός του το – αυτόν, ταυτ. Φιλαντία.¹²⁰⁶».

Χαμέρπεια / *Speichelleckerei*: «ολικό άμεσο / μερικό έμμεσο εξωτερικό δάνειο» που μεταφέρεται στη Νέα Ελληνική είτε με την ίδια μορφή, είτε με την ίδια σημασία (σημαίνον, σημαινόμενον), προσαρμόζεται πλήρως στη λήπτρια γλώσσα, ως πιστή ή ελεύθερη μετάφραση λέξης.

Καταγραφή σε Λεξικό του Κ. Κούμα:

«Χαμερπής, έος, ο, η, Επίρ. – ερπός, έρπων επί της γης. Μετάφ. ουδαμινός¹²⁰⁷».

Κλείνοντας, στο δεύτερο μέρος του Ειδικού Παραρτήματος έγινε παράθεση των φιλοσοφικών και παιδαγωγικών νεολογισμών που εμφανίζονται στο *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* (1818-1820) και κατά περίπτωση απαντώνται καταγεγραμμένα στο *Λεξικό για τη μελέτη παλαιών ελληνικών συγγραμμάτων* του Κ. Κούμα, κατά το ελληνογερμανικό Λεξικό¹²⁰⁸ (1802-1804) του Γερμανού λόγιου Friedrich Wilhelm Riemer (1774-1845), ως μεταφραστικά δάνεια ή απλές γλωσσικές μεταφορές από τα γερμανικά.

¹²⁰³ Κ. Κούμας, *Λεξικόν διά τους μελετώντας κατά το ελληνογερμανικόν του Ρειμέρου*, τ. 2, ό.π, σ. 528.

¹²⁰⁴ Κ. Κούμας, *Λεξικόν διά τους μελετώντας κατά το ελληνογερμανικόν του Ρειμέρου*, τ. 2, ό.π, σ. 528.

¹²⁰⁵ Κ. Κούμας, *Λεξικόν διά τους μελετώντας κατά το ελληνογερμανικόν του Ρειμέρου*, τ. 2, ό.π, σ. 528.

¹²⁰⁶ Κ. Κούμας, *Λεξικόν διά τους μελετώντας κατά το ελληνογερμανικόν του Ρειμέρου*, τ. 2, ό.π, σ. 528.

¹²⁰⁷ Κ. Κούμας, *Λεξικόν διά τους μελετώντας κατά το ελληνογερμανικόν του Ρειμέρου*, τ. 2, ό.π, σ. 557.

¹²⁰⁸ Για την πρώτη συμβολή του Γερμανού φιλόλογου Friedrich Wilhelm Riemer (1774-1845) στη λεξικογραφία βλ. την εργασία του [Johann Gottlob Schneider (1750-1822)], *Kritisches griechisch-deutsches Wörterbuch*, 2 Bände, Züllichau 1797-98, 3. Auflage 1819-1821 / *Kleines griechisch-deutsches Handwörterbuch*, 2 Bände ... ein Auszug von Fr. W. Riemer, 2 Abteilungen, Jena 1802-1804, 2. Auflage 1815.

Περίληψη

Η παρούσα διατριβή που φέρει τον τίτλο «Γερμανικός και Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Διερεύνηση πνευματικών αλληλεπιδράσεων στη διαμόρφωση της Νεοελληνικής Παιδείας» έχει ως σκοπό να αναδείξει τις πνευματικές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στον γερμανικό και τον νεοελληνικό Διαφωτισμό και ειδικότερα τη συμβολή τους στη διαμόρφωση της νεοελληνικής Παιδείας μέχρι την άφιξη του βασιλιά Όθωνα (1833) και την πρώιμη περίοδο της Αντιβασιλείας (1833-1837) και συγχρόνως να απαντήσει στα ακόλουθα ειδικότερα ερωτήματα: Υπήρξε επίδραση της ελληνικής αρχαιότητας και γραμματείας στον γερμανικό Διαφωτισμό; Κατά την περίοδο του Διαφωτισμού προκύπτουν πνευματικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ Γερμανών φιλοσόφων-παιδαγωγών και νεοελλήνων λογίων; Υπάρχει σχέση μεταξύ της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού και της Παιδαγωγικής των χρόνων του νεοελληνικού Διαφωτισμού και κατά τα επόμενα χρόνια; Πώς εκδηλώνεται ο γερμανικός φιλελληνισμός και σε ποιους τομείς; Πώς κορυφώνεται η πνευματική αλληλεπίδραση και πώς μετασχηματίζεται κατά την πρώιμη οθωνική περίοδο;

Στο πρώτο μέρος της διατριβής εξετάζονται οι αμφίδρομες ελληνογερμανικές πνευματικές σχέσεις, που συνδέονται με τα φιλοσοφικά ρεύματα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

Στην Εισαγωγή γίνεται συστηματική αξιοποίηση πρωτογενών ιστορικών πηγών και ανασκοπείται η εκτενής βιβλιογραφία για τη σχέση των δύο ρευμάτων, του γερμανικού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού, με βάση τη συγκριτική μεθοδολογική προσέγγιση της πνευματικής αυτής αλληλεπίδρασης. Περιγράφονται επίσης, συνοπτικά, οι πτυχές της έρευνας, όπως έχουν φωτιστεί και συνδυαστικά καθοριστεί μέσα από το έργο ειδικών μελετητών του γερμανικού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Παράλληλα παρουσιάζεται μια σύγχρονη προβληματική για το επιστημονικό πεδίο των ελληνογερμανικών σχέσεων, αναδεικνύεται η κρισιμότητα της επίδρασης της γερμανικής φιλοσοφίας στη διαμόρφωση της Παιδαγωγικής του νεοελληνικού Διαφωτισμού και εξετάζεται ο ρόλος των πνευματικών αλληλεπιδράσεων στην εξέλιξη της Παιδαγωγικής επιστήμης. Ειδικότερα, η στροφή της ελληνικής λογισύνης προς την Παιδαγωγική του γερμανικού Διαφωτισμού, η οποία δέχεται σαφείς επιρροές από την παιδεία των Ελλήνων κλασικών, τεκμηριώνεται στα επιμέρους κεφάλαια τούτης της διατριβής.

Η επανασύνδεση με το αρχαίο κλασικό ιδεώδες και συγχρόνως η αναβίωσή του υπήρξε όραμα του γερμανικού κλασικισμού και ο νεοελληνικός Διαφωτισμός ασπάστηκε σε μεγάλο βαθμό αυτά τα πρότυπα. Στη πρώιμη φάση του που κυριαρχεί η προσωπικότητα του Ευγένιου Βούλγαρη (1716-1806) γίνεται αισθητή η επίδραση των επιγόνων του γερμανικού ορθολογισμού, ενώ σημειώνεται ένας γόνιμος συγκρητισμός ανάμεσα στον αρχαίο και τον νεότερο ελληνισμό. Η αρχαιότητα με τις διάφορες διαστάσεις της αναβιώνει σε πολλά αφηγηματικά κείμενα του γερμανικού Διαφωτισμού. Οι Γερμανοί συγγραφείς και λόγιοι συνθέτουν έναν μυθικό κόσμο πλασμένο με στοιχεία που επιλέγονται από διάφορες ιστορικές περιόδους των δύο φημισμένων πόλεων, της Αθήνας και της Σπάρτης, που αποτέλεσαν πνευματικά κέντρα της ελληνικής αρχαιότητας.

Στη μακρά περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού, που υπήρξε, βεβαίως, απότοκο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, χωρίς ωστόσο να τον ακολουθήσει δουλικά, καθώς και από την ειδικότερη αλληλεπίδραση με την ιδεολογία του αντίστοιχου γερμανικού κινήματος, η ώσμωση από τα επιτεύγματα της αρχαίας ελληνικής σκέψης γίνεται φανερή. Αυτή η διαδικασία προϋποθέτει την υιοθέτηση των φιλοσοφικών και παιδαγωγικών αξιών της ελληνικής αρχαιότητας, μέσω του Διαφωτισμού στη Γερμανία, αλλά και την επανάκτησή τους από τον υπόδουλο ελληνισμό, σε μια χρονική περίοδο που χαρακτηρίζεται από τη «μετακένωση» ή τη «μετακομιδή» της γερμανικής γνώσης, αλλά και την ταυτόχρονη ανάκτηση της πατρώας κληρονομιάς, δηλαδή της κλασικής παιδείας, από τον νεότερο ελληνισμό.

Ειδικότερα, κατά τον 18ο αιώνα συντελέστηκε η εισδοχή της γερμανικής (και μέσω αυτής της αρχαίας ελληνικής) φιλοσοφίας, στα ευρύτερα πλαίσια της διαπαιδαγώγησης του Γένους, με σκοπό την οργανική σύνδεσή τους με την πρακτική ζωή. Ο πρακτικός αυτός προσανατολισμός φανερώνεται εν πρώτοις με την προβολή της Ηθικής, του Δικαίου και της κοινωνικής συμπεριφοράς. Σημειωτέον ότι γύρω στα 1750-1770 διαμορφώνονται οι κυρίαρχες τάσεις του νεοελληνικού Διαφωτισμού, ενώ πραγματοποιείται η εισαγωγή της νεωτερικής φιλοσοφίας από τον Ευγένιο Βούλγαρη.

Η μελέτη του έργου των Γερμανών λογίων φαίνεται να αποτελεί ασφαλή οδό προόδου και η μετάφραση ανάγεται σε μέσο μεταφοράς και εκλαΐκευσης των γνώσεων. Οι σχετικές πραγματείες της εποχής, όπως προκύπτουν μέσα από τον γερμανικό εκλεκτικισμό, προβάλλουν ένα σύνολο αξιών απαραίτητο για τη διαμόρφωση της νέας ηθικής φυσιογνωμίας του ατόμου. Η ευδαιμονία του ατόμου, που εκφράζεται ως βασική ιδέα του φιλοσοφικού και ηθικού στοχασμού κατά τον 18ο αιώνα, παρουσιάζεται σε συνάρτηση με την παράμετρο της κοινωνικής ισορροπίας. Η ηθική διαπαιδαγώγηση της περιόδου του Διαφωτισμού αποβλέπει στη διάπλαση του ηθικού, μέσου ανθρώπινου τύπου, ενθαρρύνει την τάση της ευχαρίστησης, που απορρέει από την άσκηση της αρετής, για να οδηγηθεί εν τέλει στην ευνομία.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η στροφή σε δημοφιλή έργα της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού, που διοχετεύθηκαν στην ελληνική παιδεία μέσω των μεταφράσεων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Θεσσαλού λόγιου και διδασκάλου Κωνσταντίνου Μ. Κούμα (1777-1836), ο οποίος είχε επηρεαστεί καταλυτικά από τα ρεύματα του γερμανικού «φιλανθρωπισμού» και του «ιδεαλισμού». Οι κανόνες ειδικής μεθοδικής (μεθοδολογίας) του August Hermann Niemeyer (1754-1828), όπως προσλαμβάνονται από τον Κ. Κούμα, επιδρούν ουσιωδώς στη δημιουργία της *Παιδαγωγίας* του. Ο Joachim Heinrich Campe (1746-1818) αντλεί στο έργο του θεωρίες αγωγής υπό το πρίσμα του αρχαίου ελληνικού στοχασμού για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού και της πνευματικής ολοκλήρωσής του. Τα μορφωτικά μυθιστορήματα του Christian Martin Wieland (1733-1813) μεταφράζονται στα ελληνικά πάλι από τον λόγιο Κ. Κούμα. Μέσα από την ξεχωριστή και πρωτοποριακή συμβολή του δημιουργείται ένας νέος τύπος διδακτικού εγχειριδίου με ανανεωμένη ιεράρχηση παιδαγωγικών αξιών, που φέρει τα χαρακτηριστικά ενός τυπικού γερμανικού «μυθιστορήματος μαθητείας» (*Bildungsroman*). Τον ίδιο καιρό οι λόγιοι παιδαγωγοί Δημήτριος Ν. Δάρβαρης (1757-1823), Α. Ψαλίδας (1767-1829) και Ν. Δούκας (1760-1845) μεταφράζουν, ερανίζουν και συγγράφουν από γερμανικές πηγές χρηστοθήκες, γραμματικά εγχειρίδια και πραγματείες, που προορίζονται για σχολική χρήση. Η ευδαιμονία, ανάγεται σε κοινό αγαθό. Η ηθική αποκτάται μέσω της σπουδής και της άσκησης.

Στο δεύτερο μέρος της διατριβής που διερευνάται η κορύφωση της πνευματικής αλληλεπίδρασης, καθώς και ο εκπαιδευτικός μετασχηματισμός της κατά την οθωνική περίοδο, ο γερμανικός φιλελληνισμός εξετάζεται ως ρεύμα αισθητικό και φιλολογικό. Η λατρεία του ελληνικού πολιτισμού και της τέχνης εκφράστηκε με ενθουσιώδεις εκδηλώσεις φιλελληνισμού, από σημαντικούς φιλοσόφους και φιλόλογους της εποχής του γερμανικού Διαφωτισμού. Οι Γερμανοί φιλέλληνες έφταναν στο ελληνικό ζήτημα μέσω της αρχαίας λογοτεχνίας, της ποίησης, της γλώσσας και της τέχνης. Ταυτόχρονα, η υιοθέτηση της γερμανικής ιδεαλιστικής φιλοσοφίας οδήγησε στην αντίληψη μιας ενότητας επιστημών και αποτέλεσε την υψηλότερη έκφραση της καθολικής γνώσης.

Παράλληλα ερευνάται σε ποιον βαθμό, κατά τα χρόνια του νεοελληνικού Διαφωτισμού, ο σχεδιασμός των κατώτερων σχολείων ακολούθησε τη συλλογιστική της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης των σχολείων της αυβουργικής αυτοκρατορίας. Για τον λόγο αυτό μελετώνται οι σχετικοί νόμοι και τα Βασιλικά Διατάγματα για την εκπαίδευση και διαπιστώνεται ότι έχουν τις απαρχές τους σε νόμους του γερμανικού πρωσικού βασιλείου. Αλλά και η πρόσληψη της Παιδαγωγικής των Φιλανθρωπιστών, με έμφαση στην ωφέλιμη γνώση, εξετάζεται ως φαινόμενο ομοιότητας στα εκπαιδευτικά πράγματα της εποχής.

Σύμφωνα με τα πρώτα σχολικά διατάγματα (1833-1837) εξετάζεται η γερμανική επιρροή στην ελληνική παιδεία και η υιοθέτηση των θέσεών της από τους εκπροσώπους του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Θεμελιώδεις νομικές διατάξεις και κανονισμοί για τα Ελληνικά Σχολεία και τα Γυμνάσια βασίζονται είτε σε παιδαγωγικές προτάσεις Ελλήνων διαφωτιστών, οι οποίοι είχαν δεχθεί γερμανικές επιρροές, είτε σε μεταφράσεις αντίστοιχων γερμανικών διαταγμάτων για την καθιέρωση νέων παιδαγωγικών θεσμών. Για τις προϋποθέσεις φοίτησης στο Οθώναιο Πανεπιστήμιο (1837) μελετάται η πρόσληψη διατάξεων και θεσμών, που υλοποιείται πάλι με βάση τα πρότυπα ενός βουαρικίου καταστατικού και πρωσικών ακαδημαϊκών νόμων, μέσα στο πνεύμα των ιδεών της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι κατά την περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού προκύπτουν πολύ ενδιαφέρουσες και καθοριστικές πνευματικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ κορυφαίων λογίων της γερμανικής διανόησης και πρωτοπόρων νεοελλήνων φιλοσόφων και διδασκάλων. Γίνεται επίσης κατανοητό ότι, εφόσον υφίσταται αυτή η πνευματική αλληλεπίδραση, η σχέση της Παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού με τη νεοελληνική γραμματεία και παιδεία παραμένει ισχυρή, λειτουργική και γόνιμη για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, κρίσιμο για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας του νέου ελληνισμού.

Λέξεις-κλειδιά: Γερμανικός Διαφωτισμός, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Παιδαγωγική, πνευματικές αλληλεπιδράσεις Νεοελληνική Εκπαίδευση και Παιδεία, Φιλοσοφία της Παιδείας, ρεύματα αγωγής, γερμανικός φιλελληνισμός, γενετική / παραγωγική σύγκριση, πρόσληψη, νεολογία.

Summary

The present dissertation, entitled “German and Modern Greek Enlightenment: Looking into Spiritual Interactions in the Formation of Modern Greek Education” aims to highlight the spiritual interactions between the German and Modern Greek Enlightenment and in particular their contribution to the formation of modern Greek Education until the arrival of King Otto (1833) and the early period of the Regency council (1833-1837) and at the same time to answer the following more specific questions: Was there an influence of Greek antiquity and literature on the German Enlightenment? During the Enlightenment, did spiritual interactions arise between German philosophers-educators and modern Greek scholars? Is there a connection between the Pedagogy of the German Enlightenment and the Pedagogy of the years of the modern Greek Enlightenment and in the following years? How does German philhellenism manifest itself and in what areas? How does spiritual interaction peak and how is it transformed during the early period of the reign of Otto?

The first part of the dissertation examines the two-way Greek-German intellectual relations, which are connected with the philosophical trends of the European Enlightenment.

The Introduction makes a systematic use of primary historical sources and reviews the extensive literature on the relationship between the two trends, the German and the modern Greek Enlightenment, based on the comparative methodological approach of this spiritual interaction. The aspects of the research are also briefly described, as they have been illuminated and combinatorically specified in the work of special scholars of the German and modern Greek Enlightenment.

At the same time, a contemporary issue for the scientific field of Greek-German relations is presented, the significance of the influence of German philosophy in the formation of the Pedagogy of the modern Greek Enlightenment is highlighted and the role of spiritual interactions in the development of Pedagogy is examined. In particular, the shift of Greek scholarship to the Pedagogy of the German Enlightenment, which accepts clear influences from the education of Greek classics, is documented in the individual chapters of this dissertation.

The reconnection with the ancient classical ideal and at the same time its revival was a vision of German classicism and the modern Greek Enlightenment largely embraced these standards. In the early phase, dominated by the personality of Eugenios Voulgaris (1716-1806), the influence of the descendants of German rationalism is significant, while a fruitful comparison is made between ancient and modern Hellenism. Antiquity with its various dimensions is revived in many narrative texts of the German Enlightenment. German writers and scholars compose a mythical world created with elements selected from various historical periods of the two famous cities, Athens and Sparta, which were the spiritual centers of Greek antiquity.

In the long period of the modern Greek Enlightenment, which was, of course, a descendant of the European Enlightenment, without following it slavishly, as well as by the more specific interaction with the ideology of the respective German movement, the osmosis of the achievements of ancient Greek thought becomes apparent. This process presupposes the adoption of the philosophical and pedagogical values of Greek antiquity, through the Enlightenment in Germany, but also their recovery from enslaved Hellenism, in a period of time characterized by the “transfer” or “transportation” of German knowledge, but also the

simultaneous recovery of the patriotic heritage, that is, of classical education, from modern Hellenism.

In particular, during the 18th century, German (and through this ancient Greek) philosophy was introduced into the wider context of the education of the Nation, with the aim of their organic connection with practical life. This practical orientation is first manifested by the promotion of Ethics, Law and social behavior. It should be noted that around 1750-1770 the dominant tendencies of the modern Greek Enlightenment were formed, while the introduction of modern philosophy was carried out by Eugenios Voulgaris.

The study of the work of German scholars seems to be a safe path of progress and translation is turned into a means of transferring and popularizing knowledge. The relevant treatises of the time, as they emerge from German eclecticism, highlight a set of values necessary for the formation of the new moral physiognomy of the individual. The bliss of the individual, which is expressed as a basic idea of philosophical and moral thinking in the 18th century, is presented in relation to the parameter of social balance. The moral education of the Enlightenment period aims at the formation of the moral, average human type, encourages the tendency of pleasure, which derives from the exercise of virtue, to ultimately lead to rule of law.

Particularly interesting is the shift to popular works of the Pedagogy of the German Enlightenment, which were channeled into Greek education through translations. Characteristic is the case of the Thessalian scholar and teacher Konstantinos M. Koumas (1777-1836), who was catalytically influenced by the currents of German “charity” and “idealism”. The rules of special systemics (methodology) of August Hermann Niemeyer (1754-1828), as precepted by K. Koumas, have a substantial influence on the creation of his *Pedagogia*. Joachim Heinrich Campe (1746-1818) draws in his work theories of education in the light of ancient Greek thought for the formation of the child's personality and its spiritual completion. The educational novels of Christian Martin Wieland (1733-1813) are translated into Greek again by the scholar K. Koumas. Through his unique and pioneering contribution, a new type of textbook is created with a renewed hierarchy of pedagogical values, which bears the characteristics of a typical German “didactic novel” (in German *Bildungsroman*). At the same time the learned pedagogues Dimitrios N. Darvaris (1757-1823), A. Psalidas (1767-1829) and N. Doukas (1760-1845) translate, collect and write from German sources moral education books (on uprightness), grammar manuals and treatises, intended for school use. Bliss is turned into a common good. Ethics is acquired through study and practice.

In the second part of the dissertation, which looks into the culmination of intellectual interaction, as well as its educational transformation throughout the reign of Otto, German philhellenism is examined as an aesthetic and philological trend. The worship of Greek culture and art was expressed through enthusiastic manifestations of philhellenism, by important philosophers and philologists of the German Enlightenment. The German philhellenes reached the Greek question through ancient literature, poetry, language and art. At the same time, the adoption of the German idealist philosophy led to the conception of a unit of science and was the highest expression of universal knowledge.

At the same time, it is investigated to what extent, during the years of the modern Greek Enlightenment, the design of the lower schools followed the reasoning of the educational reform of the schools of the Hapsburg empire. For this reason, the relevant laws and the Royal Decrees on education are studied and it is found that they have their origins in

laws of the German-Prussian kingdom. But also, the perception of the Pedagogy of the Philanthropists, with emphasis on the useful knowledge, is examined as a phenomenon of similarity in the educational things of the time.

According to the first school decrees (1833-1837), the German influence on Greek education and the adoption of its positions by the representatives of the modern Greek Enlightenment are examined. Fundamental legal provisions and regulations for the Greek Schools and Gymnasiums are based either on pedagogical proposals of Greek enlighteners, who had received German influences, or on translations of corresponding German decrees for the establishment of new pedagogical institutions. For the conditions of study at the Otto University (1837) the perception of provisions and institutions is studied, which is again implemented based on the standards of a Bavarian statute and Prussian academic laws, in the spirit of the ideas of the Pedagogy of the German Enlightenment.

It follows from the above that during the period of the modern Greek Enlightenment, very interesting and decisive spiritual interactions arose between leading scholars of the German intellect and pioneering modern Greek philosophers and teachers. It is also understood that, since this spiritual interaction exists, the relationship of the Pedagogy of the German Enlightenment with modern Greek literature and education remains strong, functional and fruitful for a long time, crucial for the formation of the national identity of modern Hellenism.

Keywords: German Enlightenment, Modern Greek Enlightenment, Pedagogy, spiritual interactions, Modern Greek Education, Philosophy of Education, trends of education, German philhellenism, genetic / productive comparison, perception, neology.

Zusammenfassung

Die vorliegende Dissertation mit dem Titel „Deutsche und neugriechische Aufklärung: Untersuchung der geistigen Wechselwirkungen in der Formation der neugriechischen Bildung“ zielt darauf ab, die geistigen Wechselwirkungen zwischen der deutschen und neugriechischen Aufklärung und insbesondere ihren Beitrag zur Formation der neugriechischen Bildung bis zur Ankunft von König Otto (1833) und der frühen Periode der Regentschaft (1833-1837) zu beleuchten und gleichzeitig die folgenden spezifischeren Fragen zu beantworten: Gab es einen Einfluss der griechischen Antike und Literatur auf die deutsche Aufklärung? Kam es während der Aufklärung zu geistigen Wechselwirkungen zwischen deutschen Philosophen-Pädagogen und neugriechischen Gelehrten? Gibt es einen Zusammenhang zwischen der Pädagogik der deutschen Aufklärung und der Pädagogik der Jahre der neugriechischen Aufklärung und in den Folgejahren? Wie manifestiert sich der deutsche Philhellenismus und in welchen Bereichen? Wie gipfelt die geistige Interaktion und wie wird sie in der Frühzeit der Herrschaft Ottos transformiert?

Der erste Teil der Dissertation untersucht die wechselseitigen griechisch-deutschen Geistesbeziehungen, die mit den philosophischen Richtungen der europäischen Aufklärung verbunden sind.

In der Einleitung werden systematisch historische Primärquellen herangezogen und die umfangreiche Literatur zum Verhältnis der beiden Richtungen, der deutschen und der neugriechischen Aufklärung, auf der Grundlage des vergleichenden methodischen Ansatzes dieser geistigen Interaktion gesichtet. Dabei werden auch die Aspekte der Forschung kurz beschrieben, wie sie in den Arbeiten spezieller Gelehrter der deutschen und neugriechischen Aufklärung beleuchtet und kombinatorisch spezifiziert wurden.

Gleichzeitig wird ein aktuelles Thema für das wissenschaftliche Feld der deutsch-griechischen Beziehungen dargestellt, die Bedeutung des Einflusses der deutschen Philosophie bei der Formation der Pädagogik der neugriechischen Aufklärung hervorgehoben und die Rolle der geistigen Wechselwirkungen bei der Entwicklung der Pädagogik untersucht. Insbesondere die Hinwendung der griechischen Gelehrsamkeit zur Pädagogik der deutschen Aufklärung, die deutliche Einflüsse aus der Bildung der griechischen Klassiker annimmt, wird in den einzelnen Kapiteln dieser Dissertation dokumentiert.

Die Rückbindung an das antike Klassik-Ideal und zugleich dessen Wiederbelebung war eine Vision der deutschen Klassik, und die neugriechische Aufklärung machte sich diese Vorgaben weitgehend zu eigen. In der frühen Phase, die von der Persönlichkeit des Eugenios Voulgaris (1716-1806) dominiert wird, ist der Einfluss der Nachfahren des deutschen Rationalismus bedeutsam, während ein fruchtbarer Vergleich zwischen antikem und modernem Hellenismus gezogen wird. Die Antike mit ihren verschiedenen Dimensionen wird in vielen erzählenden Texten der deutschen Aufklärung wiederbelebt. Deutsche Schriftsteller und Gelehrte komponieren eine mythische Welt, die mit ausgewählten Elementen aus verschiedenen historischen Perioden der beiden berühmten Städte Athen und Sparta, den geistigen Zentren der griechischen Antike, erschaffen wird.

In der langen Periode der neugriechischen Aufklärung, die freilich ein Abkömmling der europäischen Aufklärung war, ohne ihr sklavisch zu folgen, sowie durch die spezifischere Wechselwirkung mit der Ideologie der jeweiligen deutschen Bewegung, wird

die Osmose der Errungenschaften des antiken griechischen Denkens deutlich. Dieser Prozess setzt die Übernahme der philosophischen und pädagogischen Werte der griechischen Antike durch die Aufklärung in Deutschland voraus, aber auch deren Rückgewinnung aus dem versklavten Hellenismus in einer Zeit, die durch den „Übertragung“ oder die „Überführung“ des deutschen Wissens, aber auch durch die gleichzeitige Rückgewinnung des patriotischen Erbes, also der klassischen Bildung, aus dem modernen Hellenismus gekennzeichnet ist.

Vor allem im 18. Jahrhundert wurde die deutsche (und damit auch die altgriechische) Philosophie in den weiteren Kontext der Bildung der Nation eingeführt, mit dem Ziel ihrer organischen Verbindung mit dem praktischen Leben. Diese praktische Orientierung manifestiert sich zunächst in der Förderung von Ethik, Recht und sozialem Verhalten. Es ist anzumerken, dass sich um 1750-1770 die dominierenden Tendenzen der neugriechischen Aufklärung bildeten, während die Einführung der modernen Philosophie von Eugenios Voulgaris durchgeführt wurde.

Das Studium der Arbeiten deutscher Gelehrter scheint ein sicherer Weg des Fortschritts zu sein, und die Übersetzung wird auf ein Mittel zur Übertragung und Popularisierung von Wissen zurückgeführt. Die relevanten Abhandlungen der Zeit, wie sie aus dem deutschen Eklektizismus hervorgehen, heben eine Reihe von Werten hervor, die für die Formation der neuen moralischen Physiognomie des Individuums notwendig sind. Die Glückseligkeit des Individuums, die als Grundidee des philosophischen und moralischen Denkens im 18. Jahrhundert zum Ausdruck kommt, wird in Bezug auf den Parameter des sozialen Gleichgewichts dargestellt. Die moralische Erziehung der Aufklärungszeit zielt auf die Formung des sittlichen, durchschnittlichen Menschentyps ab, fördert die Tendenz des Vergnügens, das aus der Ausübung der Tugend hervorgeht, und führt schließlich zur guten Gesetzgebung.

Besonders interessant ist die Hinwendung zu populären Werken der Pädagogik der deutschen Aufklärung, die durch Übersetzungen in die griechische Bildung kanalisiert wurden. Charakteristisch ist der Fall des thessalischen Gelehrten und Lehrers Konstantinos M. Koumas (1777-1836), der von den Richtungen der deutschen „Philanthropismus“ und des „Idealismus“ katalytisch beeinflusst wurde. Die Regeln der speziellen Systematik (Methodik) von August Hermann Niemeyer (1754-1828), wie sie von K. Koumas aufgefasst wurden, haben einen wesentlichen Einfluss auf die Entstehung seiner *Pädagogia*. Joachim Heinrich Campe (1746-1818) entwirft in seinem Werk Erziehungstheorien im Lichte des altgriechischen Denkens zur Formation der kindlichen Persönlichkeit und seiner geistigen Vollendung. Die Erziehungsromane von Christian Martin Wieland (1733-1813) werden von dem Gelehrten K. Koumas wieder ins Griechische übersetzt. Durch seinen einzigartigen und bahnbrechenden Beitrag entsteht eine neue Art von Lehrbuch mit einer erneuerten Hierarchie der pädagogischen Werte, die die Merkmale eines typisch deutschen „Bildungsromans“ trägt. Zur gleichen Zeit übersetzen, sammeln und schreiben die gelehrten Pädagogen Dimitrios N. Darvaris (1757-1823), A. Psalidas (1767-1829) und N. Doukas (1760-1845) aus deutschen Quellen Bücher zur moralischen Erziehung (über Rechtschaffenheit), Grammatikhandbücher und Abhandlungen, die für den Schulgebrauch bestimmt sind. Die Glückseligkeit wird auf ein allgemeines Gut zurückgeführt. Ethik wird durch Studium und Praxis erworben.

Im zweiten Teil der Dissertation, der sich mit dem Höhepunkt der geistigen Interaktion sowie ihrer pädagogischen Transformation während der Herrschaft Ottos beschäftigt, wird der deutsche Philhellenismus als ästhetische und philologische Richtung

untersucht. Die Verehrung der griechischen Kultur und Kunst fand ihren Ausdruck in enthusiastischen Manifestationen des Philhellenismus durch bedeutende Philosophen und Philologen der deutschen Aufklärung. Die deutschen Philhellenen erreichten die griechische Frage über die antike Literatur, Dichtung, Sprache und Kunst. Gleichzeitig führte die Übernahme der deutschen idealistischen Philosophie zur Konzeption einer Einheit der Wissenschaft und war der höchste Ausdruck der universellen Erkenntnis.

Zugleich wird untersucht, inwieweit in den Jahren der neugriechischen Aufklärung die Gestaltung der unteren Schulen den Überlegungen der Bildungsreform der Schulen des Habsburgerreiches folgte. Zu diesem Zweck werden die einschlägigen Gesetze und die königlichen Dekrete über das Schulwesen untersucht und es wird festgestellt, dass sie ihren Ursprung in Gesetzen des deutsch-preußischen Königreichs haben. Aber auch die Auffassung der Pädagogik der Philanthropen, mit Betonung des nützlichen Wissens, wird als ein Phänomen der Ähnlichkeit in den Bildungsdingen der Zeit untersucht.

Anhand der ersten Schuldekrete (1833-1837) wird der deutsche Einfluss auf die griechische Bildung und die Übernahme ihrer Positionen durch die Vertreter der neugriechischen Aufklärung untersucht. Grundlegende gesetzliche Bestimmungen und Regelungen für die griechischen Schulen und Gymnasien beruhen entweder auf pädagogischen Vorschlägen griechischer Aufklärer, die deutsche Einflüsse aufgenommen hatten, oder auf Übersetzungen entsprechender deutscher Erlasse zur Einführung neuer pädagogischer Institutionen. Für die Studienbedingungen an der Otto-Universität (1837) wird die Auffassung von Bestimmungen und Institutionen untersucht, die wiederum auf der Grundlage der Normen eines bayerischen Statuts und preußischer Hochschulgesetze im Sinne der Ideen der Pädagogik der deutschen Aufklärung umgesetzt werden.

Daraus folgt, dass in der Zeit der neugriechischen Aufklärung sehr interessante und entscheidende geistige Wechselwirkungen zwischen führenden Gelehrten des deutschen Intellekts und bahnbrechenden neugriechischen Philosophen und Lehrern entstanden sind. Es wird auch verstanden, dass, da diese geistige Interaktion existiert, die Beziehung der Pädagogik der deutschen Aufklärung mit der neugriechischen Literatur und Bildung bleibt stark, funktional und fruchtbar für eine lange Zeit, entscheidend für die Formung der nationalen Identität des modernen Hellenismus.

Stichworte: Deutsche Aufklärung, Neugriechische Aufklärung, Pädagogik, geistige Wechselwirkungen, Neugriechische Bildung, Philosophie der Bildung, Richtungen der Pädagogik, Deutscher Philhellenismus, genetischer / produktiver Vergleich, Rezeption / Auffassung, Neologie.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές Ελληνικές - Πρωτότυπα έργα- Σωζόμενες Μεταφράσεις

Αγαπητός Σ., *Οι ένδοξοι Έλληνες ή οι πρωταγωνιστάι της Ελλάδος. Εταιρισταί, κατηχηταί, κληρικοί, πολιτικοί στρατιωτικοί ξηράς και θαλάσσης, δωρηταί, λόγιοι, ευεργέται. / Υπό Αγαπητού Σ. Αγαπητού.* Εν Πάτραις: Τυπογραφείον Α. Σ. Αγαπητού, 1877.

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832. Τόμ. 3, φωτ. Επανέκδ. (τ. 1-15), (τ. 16-17, 1999 και τ. 18, 2000), Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2001.

Βούλγαρης Ε., *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανοσθείσα υπό Ευγένιου διακόνου του Βουλγάρεως, ης προτέτακται Αφήγησις Προεισοδιώδης, περί αρχής και προόδου της κατά της Φιλοσοφίας Ενστάσεως, και Προδιατριβαί Τέτταρες Εισαγωγικαί εις άπασαν εν γένει την Φιλοσοφίαν Προτελεστικαί,* εκδοθείσα σπουδή τε και φιλοτίμω δαπάνη κυρίου Θωμά Μανδακάσου, Λειψία, Βρέϊτκοπφ 1766.

_____, *Συλλαλία Σχολαστικαί του Lange, Joachim. Μετ. Ευγένιος Βούλγαρης,* Μόσχα, 1776.

_____, *Τα αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις ήτοι τα περί των φύσει όντων φιλοσοφούμενα επιτετιμημένως μεν, σαφώς δε ως οίόν τε εκ διαφόρων Φιλοσόφων αωτευθέντα / υπό Ευγενίου του Βουλγάρεως σχολαρχούντος ποτέ έν τε Ιωαννίνους, φθωνι, και Βυζαντίω νυν δε φιλοτίμω δαπάνη εκδοθέντα των τιμιωτάτων, και φιλογενών αυταδέλφων όπως αν δωρεάν διανέμοιντο τοις φιλομαθέσι Νέοις.* Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εν τη Ελληνική Τυπογραφία Γεωργίου Βενδώτη, 1805.

_____, *Στοιχεία της μεταφυσικής, Τμήμα Α', υπό Ευγενίου του Βουλγάρεως ... η Οντολογία* Επιστασία Σπυρίδωνος Βλαντή, Βενετία, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1805.

_____, *Στοιχεία της μεταφυσικής, Τμήμα Β', υπό Ευγενίου του Βουλγάρεως ... η Κοσμολογία,* Επιστασία Σπυρίδωνος Βλαντή, Βενετία, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1805.

_____, *Στοιχεία της μεταφυσικής, Τμήμα Γ', υπό Ευγενίου του Βουλγάρεως ... η Ψυχολογία,* Επιστασία Σπυρίδωνος Βλαντή, Βενετία, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1805.

_____, *Εισηγήσεις της εκλεκτικής φυσικής φιλοσοφίας του Johann Friedrich Wucherer, χ.ε..*

- Βραγκοβάνος Β. Γρ., *Στοιχεία Λογικής και Ηθικής Φιλοσοφίας ων προηγείται Ιστορία Φιλοσοφίας συγγραφέντα μεν ευμεθόδως Ιω. Γοττλ. Αινέκκιου του περικλεεστάτου και εν Άλλη σχολαρχησάντος. Μεταφρασθέντα δε φιλοπόνως εκ της Λατινίδος εις την Ελλάδα φωνήν υπό του Ευγενεστάτου Αρχοντος μεγάλου Βορνίκου Κυρίου Γρηγορίου Βραγκοβάνου Βασσαράβα. Εν Βιέννη της Αουστρίας εν τη Τυπογραφία Γεωργίου Βενδότου, 1808.*
- Δάρβαρης Δ., *Γραμματική γερμανική ακριβεστάτη, εκ διαφόρων παλαιών τε και νεωτέρων Συγγραφέων επιμελώς συλλεχθείσα, κ[αι] εις την κοινοτέραν των νυν Ελλήνων Διάλεκτον διά κοινήν Ωφέλειαν ευμεθόδως εκτεθείσα υπό Δημητρίου Νικολάου του Δαρβάρεως. Εν Βιέννη της Αουστρίας: εν τη Τυπογραφία Ιωσήπου του Βαουμειστέρου, έτει αηπε [1785].*
- _____, *Γραμματική γερμανική άκριβεστάτη έκ διαφόρων παλαιών τε και νεωτέρων Συγγραφέων έπιμελώς συλλεχθεισα, και εις την κοινοτέραν των νυν Έλλήνων Διάλεκτον διά κοινήν Ωφέλειαν εύμεθόδως έκτεθεισα υπό Δημητρίου Νικολάου του Δαρβάρεως, Βιέννη 1785: Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci. – 1800), τ. Α΄: Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις, [Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών 48], Αθήνα 1984, σ. 141, αρ. 1910.*
- _____, *Χειραγωγή εις την καλοκαγαθίαν: ήτοι εγχειρίδιον εις ανάγνωσιν τοις σπουδάζουσι νεανίσκοις των Ρωμαίων και Βλάχων / Δάρβαρης, Δημήτριος Ν., Εν Βιέννη της Αουστρίας: εν τη Τυπογραφία Γεωργ. Βενδότη, 1791.*
- _____, *Αληθής οδός εις την ευδαιμονίαν ήτοι λόγοι παραινετικοί τρεις: Πλουτάρχου Χαίρωνος Περί Ανατροφής των Τέκνων Ισοκράτους του ρήτορος Περί Χρηστοθήειας των Νέων Ξενοφώντος του Σωκρατικού Περί Οικονομίας. Μετά δύο Κεφαλαίων εκ των του Αριστοτέλους Ηθικών περί των καθηκόντων του Ανδρογύνου. / Μεταφρασθέντες εις την καθ' ημάς απλουστέραν Διάλεκτον διά κοινήν ωφέλειαν υπό Δημητρίου Νικολάου του Δαρβάρεως. Και εκδοθέντες δαπάνη του τιμιωτάτου Αυταδέλφου αυτού Ιωάννου Νικολάου του Δαρβάρεως. Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εν τη Ελληνική Τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη, 1796.*
- _____, *Γραμματική Απλοελληνική, Σχεδιασθείσα υπό Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρεως του εκ Κλεισούρας της Μακεδονίας εις χρήσιν των ομογενων και εκδοθείσα Φιλοτίμω Δαπάνη των Κυρίων Αυταδέλφων Δαρβάρεων, Εν Βιέννη της Αουστρίας Εν τη Ελληνική τυπογραφία Γεωργίου Βενδώτη, 1806.*
- _____, *Διάλογοι γραικογερμανικοί χάριν των μικρών παιδίων των εν τη επικρατεία του Καίσαρος παροικούντων ομογενών εκδοθέντες, προς ευκολωτέραν μάθησιν και κατάληψιν της κοινής των Γραικών διαλέκτου, Βιέννη 1809.*

- _____, *Διάλογοι γραικογερμανικοί χάριν τῶν μικρῶν παιδίων τῶν ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ τοῦ Καίσαρος παροικούντων ὁμογενῶν ἐκδοθέντες πρὸς εὐκολωτέραν μάθησιν καὶ κατάληψιν τῆς κοινῆς τῶν Γραικῶν διαλέκτου ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως*, Βιέννη 1809· Φιλ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια*, τ. Α': 1801-1818, [Βιβλιολογικὸ ἐργαστήρι – ΕΛΙΑ], Αθήνα 1997, σ. 252-253, αρ. 1809.16.
- _____, *Θεοφράστου Χαρακτήρες / Ἑλληνιστί εκδοθέντες μετὰ Συντόμων κριτικῶν επιστάσεων ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρεως δαπάνη Ἀυταδέλφων Δαρβάρεων Ἰωάννου καὶ Μάρκου*, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αυστρίας, παρά τῳ Ἰωάννῃ Β. Σβηκίῳ, 1815.
- _____, *Σύντομος Γενικὴ Ἱστορία εἰς Δύο Τόμους Διηρημένη συλλεχθεῖσα ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων Συγγραφέων πρὸς χρῆσιν τῶν σπουδαζόντων Νέων / ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρεως καὶ εκδοθεῖσα δαπάνη Ἀυταδέλφων Δαρβάρεων Ἰωάννου καὶ Μάρκου*. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αυστρίας: Παρά τῳ Τυπογράφῳ Κυρίῳ Α. Αὔκούλῳ 1818.
- Δάρβαρης, Π. *Σολομώντος Γέσνερου / Δάφνις / εἰς Βιβλία Γ'. / Μεταφρασθεῖς / ἐκ τῆς Γερμανικῆς εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς διάλεκτον / ὑπὸ / Πέτρου Νικολάου Δάρβαρεως/ τοῦ καὶ Πεντάδου. / Ἐν Βιέννῃ τῆς Αυστρίας. / Ἐν τῳ Τυπογραφείῳ τοῦ Δ. Δαβιδοβίκη. / 1821.*
- Δούκας Ν., *Τετρακτύς: ἦτοι Ρητορικὴ, Λογικὴ, Μεταφισικὴ [sic], καὶ Ἠθικὴ, Ὑπὸ Νεοφύτου Δούκα*. Ἐν Αἰγίνῃ: Ἀνδρέα Κορομηλά, 1834.
- Ζαβίρας Γ., *Ἰωάννου Καλβίνου βίος ἐρανισθεῖς ἐκ διαφόρων Λατίνων, Γάλλων, καὶ Γερμανῶν συγγραφέων*.
- _____, *Ἱστορία χρονολογικὴ τῶν Παπῶν ἀπὸ τοῦ ἀποστόλου Πέτρου μέχρι Πίου τοῦ Ε'. (ἐκ τῆς γερμανικῆς)*.
- _____, *Ἐλευθερίου τινός καὶ ἀπροσωπολήπτου Οὐγγρου διάγνωσις τοῦ ζητήματος περὶ τοῦ: Εἰς τινὰ ὑπόληψιν πρέπει νὰ ἦναι οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν Οὐγγαρίαν, μεταξύ τῶν ἐκεῖ κατοικοῦσῶν λοιπῶν γενεῶν, καὶ τινὰ συνάφειαν ἔχουσι μετὰ τῶν Σέρβων (ομοίως ἐκ τοῦ γερμανικοῦ μετὰ πλείστων υποσημειώσεων)*.
- _____, *Δημητρίου Καντεμίρου, ἀξιομνημόνευτα ἐν Βλαχία συμβεβηκότα, μεταφρασθέντα ἐκ τοῦ γερμανικοῦ*. Ἐν Βιέννῃ 1795.
- _____, *Ἰερά ἱστορία, ἐκ τοῦ γερμανικοῦ μεταφρασθεῖσα. Ἐν Πέστη 1787*.
- Καββαδίας Π., *Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν Ἀδελφῶν Περρῆ, Αθήνα 1900.
- Καρολίδης Π., *Ὁ Γερμανικὸς Φιλελληνισμὸς ὑπὸ Παύλου Καρολίδου Καθηγητοῦ τῆς Ἱστορίας ἐν τῳ Πανεπιστημίῳ*, Ἐν Αθήναις 1917.

Κοραής Α., *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, Και η αυτοβιογραφία του*, τ. Α', Β' (1818), πρόλ. Κ. Θ. Δημαράς, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ), Αθήνα 1986.

_____, Αδαμάντιος Κοραής, *Βεκκαρίου, Περί αδικημάτων και ποινών, Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. Δ', (1802), εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999, σσ. 46-47.

Κουμανούδης Σ. Α., *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Α - Β , Εν Αθήναις : Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου 1900.

_____, *Λεξικόν λατινοελληνικόν / το μεν πρότον συνταχθέν και εκδοθέν υπό του εκ Βρέμης της Γερμανίας Ερρίκου Ουλερίχου, είτα δε το δεύτερον τρίτον και τέταρτον επεξεργασθέν και πλουτισθέν λέξεσι και σημεινομένοις υπό Στεφ. Α. Κουμανούδη*. Τόμ. Α - Β', Εν Αθήναις: Παρά τοις εκδόταις Κ. Αντωνιάδη Σ. Κ. Βλαστώ 1884.

Κούμας Κ., *Σειράς Στοιχειώδους των Μαθηματικών και Φυσικών Πραγματειών*, Γ. Βενδώτου, Βιέννη 1807.

_____, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα Σχολάρχου τοῦ τῆς Σμύρνης φιλολογικοῦ Γυμνασίου, καὶ Διδασκάλου τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς Φιλοσοφίας εἰς χρῆσιν τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν. Τόμος Πρῶτος. Περιέχων Ἐμπειρικὴν Ψυχολογίαν καὶ Κρηπίδα τῆς Φιλοσοφίας. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰωάν. Βαρθ. Τεσεβεκίου, ΑΩΙΗ, [1818].*

_____, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα Σχολάρχου τοῦ τῆς Σμύρνης φιλολογικοῦ Γυμνασίου, καὶ Διδασκάλου τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς Φιλοσοφίας εἰς χρῆσιν τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν. Τόμος Δεύτερος. Περιέχων Λογικὴν καὶ ἐπίμετρον αὐτῆς τὴν καθολικὴν Γραμματικὴν...* Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰωάν. Βαρθ. Τεσεβεκίου ΑΩΙΗ. [1818]

_____, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, Σχολάρχου τοῦ τῆς Σμύρνης φιλολογικοῦ Γυμνασίου, καὶ Διδασκάλου τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς Φιλοσοφίας εἰς χρῆσιν τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν. Τόμος Τρίτος. Περιέχων Μεταφυσικὴν καὶ Αἰσθηματικὴν...* Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰωάν. Βαρθ. Τεσεβεκίου ΑΩΙΘ'. [1819]

_____, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα, Σχολάρχου τοῦ τῆς Σμύρνης φιλολογικοῦ Γυμνασίου, καὶ Διδασκάλου τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς Φιλοσοφίας εἰς χρῆσιν τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν. Τόμος Τέταρτος. Περιέχων τὴν πρακτικὴν Φιλοσοφίαν, ἥγουν Περί Δικαίου, Ἠθικὴν, Ἠθικὴν Θεολογίαν, καὶ ἐπίμετρον αὐτῶν τὴν Παιδαγωγικὴν.* Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰωάννου Σνειρέρου. ΑΩΚ', [1820].

- _____, *Σύνοψις Επιστημών διά τους πρωτοπείρους περιέχουσα Αριθμητικήν, Γεωμετρίαν, νέαν Γεωγραφίαν, Αστρονομίαν, Λογικήν και Ηθικήν. Συλλεχθείσα μεν εις χρήσιν του Φιλολογικού της Σμύρνης Γυμνασίου υπό Κ. Μ. Κούμα. Εκδοθείσα δε διά φιλοτίμου δαπάνη Αλέξανδρου Μαύρου. Εν Βιέννη τη Αυστριακή, εκ της Τυπογραφίας Ιωάννου Σνειρέρου ΑΩΙΘ [1819].*
- _____, *Λεξικόν διά τους μελετώντας τα των παλαιών ελλήνων συγγράμματα, κατά το ελληνογερμανικόν του Ρειμέρου, συνταχθέν μετά προσθήκης συντόμου πραγματείας περί προσωδίας, εκ της τυπ. Αντωνίου Ακτόλου, τόμ. 1, εν Βιέννη 1826.*
- _____, *Λεξικόν διά τους μελετώντας τα των παλαιών ελλήνων συγγράμματα, κατά το ελληνογερμανικόν του Ρειμέρου, συνταχθέν μετά προσθήκης συντόμου πραγματείας περί προσωδίας, εκ της τυπ. Αντωνίου Ακτόλου, τόμ. 2, εν Βιέννη 1826.*
- _____, *Γραμματική διά Σχολεία, Εν Βιέννη της Αυστρίας, ΑΩΛΓ [=1833].*
- _____, *Οι Έλληνες: Διαφωτισμός – Επανάσταση (Επιλογή από το έργο «Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων»), Βιέννη 1832, τομ. ΙΒ΄, ανατύπωση, Αθήνα 1998.*
- _____, *Αι δύο προς την Μεγάλην Εκκλησίαν Απολογίαι /του αιιδίμου Κ. Οικονόμου Και έτεροι τινές επιστολαί αυτού ανέκδοτοι. Εν αις και ο εναρκτήριος λόγος του αιμνήστου Κ. Κούμα εν τη κατά τον Κουρού Τσεσμέ Σχολή, Εν Ερμουπόλει Σύρου: Τύποις Γ. Μελισταγού Μακεδόνας, 1861.*
- Λάμπρος Σ., *Σελίδες εκ της ιστορίας του εν Ουγγαρία και Αυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού: Πρωτανικός λόγος, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναις 1912.*
- Γεωργιάδης Λευκίας Αν., *Ιωάννου Δανιήλου Μεσγέρου Ιατροφιλοσοφική ανθρωπολογία μεταφρασθείσα εκ του γερμανικού μετά προσθήκης τινών υποσημειώσεων, τυπογραφία Γεωργίου Βενδώτη, Γεωργιάδης Λευκίας Α. Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1810.*
- _____, *Λόγος εκφωνηθείς εν τη κατά Μόναχον της Βαυαρίας των παροίκων Ελλήνων Εκκλησία τη 6/18 Νοεμβρίου 1832 κατά την φερόνυμον πανήγυριν του Γαληνοτάτου Βασιλέως της Ελλάδος Όθωνος του πρώτου, Γεωργιάδης Λευκίας Α, τύποις Q. Heikul. Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1833.*
- _____, *Οθωνιάς ποιημάτιον ηρωικόν κατά την γηθόσυνον ετήσιον ημέρα της ευτυχούς εις Ναύπλιον αφίξεως του γαληνοτάτου Βασιλέως της Ελλάδος Όθωνος του πρώτου, υπό Αναστασίου Γεωργιάδου Λευκίου Φιλιππουπολίτου... Υφ' ου και εις την γερμανίδα φωνή μεθερμηνεύεται, εκ της τυπογραφίας Κωνσταντίνου Ράλλη. Εν Ναυπλία, 1834.*
- Μέγας Α.Ε., *Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος, τ. 2, Εν Αθήναις: Ι.Δ. Κολλάρος & Σια 1927.*
- Μοισιόδαξ Ι., *Απολογία, Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1780.*
- _____, *Θεωρία της Γεωγραφίας, Ι. Θ. Τράτνερ, Βιέννη 1781, σσ. 18-19.*

- Μποϊατζής Γ. Μ., *Γραμματική Ρωμανική, ἤτοι Μακεδονοβλαχική, σχεδιασθεῖσα καὶ πρῶτον εἰς φῶς ἀχθεῖσα ὑπὸ Μιχαήλ Γ. Μποϊατζῆ, διδασκάλου τῆς ἐνταῦθα ἀπλοελληνικῆς Σχολῆς*, Βιέννη 1813.
- _____, *Σύντομος Γραμματικὴ τῆς Γραικικῆς Γλώσσης, χάριν τῆς νεολαίας των ἐν τῇ Επικρατείᾳ του Καίσαρος εὐρισκομένων Γραικῶν ὑπὸ Μιχαήλ Γ. Μποϊατζῆ*, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αυστρίας, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Δ. Δαβιδοβίκη, 1823.
- Παπαγεωργίου Μ., *Πρόχειρος καὶ Εὐπόριστος Διδάσκαλος των πρωτοπέιρων Ρωμελιτῶν, τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης, ἐρανισθέντα, παρὰ του Μιχαήλ Παπα Γεωργίου, του Σιατιστέως*, Ἐν τῇ Βιέννῃ Παρὰ Ἰωσήφ τω Κουρτζβεκ ,αφοβ´.
- Παπαδόπουλος Ι., *Ἰριγένεια ἠ ἐν Ταύροις, Τραγωδία εἰς πέντε πράξεις, μεταφρασθεῖσα ἐκ του Γερμανικοῦ ὑπὸ Ἰωάννου Παπαδόπουλου*, Ἐν Ἰένῃ, ἐκ τῆς Τυπογραφίας του Σχρείβερ, 1818.
- Ραγκαβῆς, Α.Ρ. *Απομνημονεύματα*, (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση τῆς α´ ἐκδόσεως [1894-1930], πρόλογος Τάκης Καγιαλῆς, εὐρετ. Ἀγγελικὴ Λούδη, τ. Β´, Ἀθήνα 1999, σ. 31·Σ. Ματθαίου, «Στ. Α. Κουμανούδης-Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς. Μια συγκριτικὴ προσέγγιση». *Μνήμων* 28 (2011), σ. 169-208.
- Ψαλίδας Α., *Vera Felicitas sive fundamentum omnis religionis. Graece et Latine. Authore Athanasio Petride Psalida Joanninensi ex Epiro. Tomus I. Viennae, 1791*. Typographia Baumeisteriana, φ. [18v]).
- _____, *Λογικὴ κατὰ νεωτέρους μὲν συντεθεῖσα, μεθόδῳ δὲ μαθηματικῇ ἐξυφανθεῖσα χάριν των φιλομουσῶν Ἑλλήνων*, Ἐν Βιέννῃ, 1793.
- _____, *Καλοκινήματα*, ἀνατύπωση του Ἄλκη Ἀγγέλου στο παιδικὸ χωριὸ Πεσταλότσι, Τρόγκεν Ἐλβετίας, 1951.
- Baumeister Fr. Chr., *Φρειδερίκου Χριστιανοῦ Βαῦμαστέρου λογικὴ ζυνοφανθεῖσα μὲν ὑπ' αὐτοῦ λατινιστί μεθόδῳ μαθηματικῇ κατὰ Βόλφιον μεταφρασθεῖσα δὲ ἀπὸ τῆς λατινίδος εἰς τὴν Ἑλλάδα φωνὴν παρὰ του σοφολογιωτάτου διδασκάλου κυρίου Νικολάου Βάρκοσι του ἐξ Ἰωαννίνων. Τύποις ἐκδοθεῖσα ἀναλώμασιν Ἀθανασίου Γεωργίου Μανούση ἐκ Σιατίστης, δι' ἐπιμελείας καὶ ἀκριβοῦς διορθώσεως σπουδαίου τινός (*) περὶ τα ἐνταῦθα φιλοσοφικὰ μαθήματα ἐνασχολούμενος ἐν Βιέννῃ τῆς Αουστρίας 1795, Ἐν τῇ ἐλληνικῇ Τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βενδότῃ*.
- Baumgarten A., *Ἐκ Λατινικῆς παρὰ Διονυσίου Ἱερομονάχου του ἐκ Βεϊτζῆς τῆς κατὰ τα Ἰωάννινα τῆς Ἠπείρου*, 1803.
- Bertuch Fr. J. J., *Εἰκονολογία παιδική: περιέχουσα ἓνα τερπνὸν ἄθροισμα τετραπόδων, φυτῶν, ἀνθέων, καρπῶν, ορυκτῶν, ἐνδυμάτων καὶ ἄλλων διδακτικῶν ἀντικειμένων, συλλεχθέντων ἐκ τῆς Φυσικῆς Ἱστορίας, των τεχνῶν καὶ των ἐπιστημῶν, καὶ*

αντισχεδιαζόντων από τα κάλλιστα πρωτότυπα, εις τα οποία προσετέθησαν και περιγραφαί συνοπτικά, διδακτικά και ανάλογοι με την κατάληψιν των παιδίων, ήτις συνετέθη γερμανιστί υπό Φραγκίσκου Ιωάννου Βέρτουχ. Μεθερμηνεύθη δε και εξεδόθη εις την κοινήν Ελληνικήν διάλεκτον υπό των αυταδέλφων Μανουήλ και Κυριακού Καπετανάκη. Τόμος 6, Grund Leopold Grund Verlag, Βιέννη – Αυστρία 1811.

Buttmann P., *Βουτμάνου Ελληνική Γραμματική υπό Στεφάνου Οικονόμου μεταφρασθείσα και εκδοθείσα εν Βιέννη 1812.*

Campe J.H., *Ηθική των παιδων ή Συνομιλία ηθικαί διά τα παιδιά Σύνθεμα του Κ. Κάμπε Εκ της Γαλλικής γλώσσης Μεταφρασθείσα Παρά Σπυρίδωνος Δεστούνη Δοκίμιον Εν τω της Κοινότητος Τυπογραφείω Παρά Λύμπη, Χαρίω και Ποπόβ. Εν Μόσχα: Έτει 1802 από το πρωτότυπο έργο: Sittenbüchlein für Kinder aus gesitteten Ständen, 5. Aufl., Hamburg 1787.*

_____, *Του Νέου Ρόμπινσον συμβάντα συντεθέντα μεν εις Γερμανικόν ιδίωμα, μεταφρασθέντα δε εις την απλήν ημών διάλεκτον, παρά Κωνσταντίνου Δημητρίου Μπέλιου εκ Λινοτοπόλεως της Μακεδονίας, και παρ' αυτοίς αφιερωθέντα τοις εντιμοτάτοις χρησιμοτάτοις κι εν πραγματευταίς αρίστοις Αυταδελφοίς Κυρίοις Αδάμ και Δημητρίω Κωνσταντίνου Τζετήρη ων εκ τοις αναλώμασι Τύποις εκδοθέντα Τόμος Α', Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας Γεωργ. Βεντότη 1792.*

_____, *Του Νέου Ρόμπινσον συμβάντα. Συντεθέντα μεν εις Γερμανικόν ιδίωμα, μεταφρασθέντα δε εις την απλήν ημών διάλεκτον, παρά του Ευγενεστάτου κυρίου Βαρώνος Κωνσταντίνου Δημητρίου Μπέλιου του εκ Λινοτοπόλεως της Μακεδονίας. Νυν δε ανατυπωθέντα δαπάνη της κυρίας Ελένης Εμμανουήλ Ταφρά του εκ Θεσσαλονίκης. Τόμος Α', Εν Βιέννη της Αουστρίας, εκ της Τυπογραφίας του Δημητρίου Δαβιδοβίκη 1819.*

_____, *Πατρική συμβουλή προς την θυγατέρα μου. Αφιερούται εις τας νεανίδας Υπό του συγγραφέως Ιωακείμ Ερρίκου Κάμπε Και του εκ της Γερμανικής μεταφράσαντος Α.Ρ. Ραγκαβή Μετεφράσθη κατά την 10 έκδοσιν και εξεδόθη Δαπάνη του Β. Βιβλιοπωλείου, Τόμοι Α' - Β', Εν Αθήναις Εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας 1838.*

_____, *Η Ανακάλυψις της Αμερικής, Βιβλίον ψυχαγωγικόν διά Παιδας και Νεανίσκους διηρημένον εις τρεις Τόμους, εκ της υπό Ι.Ε. Κάμπε, εις το Γερμανικόν Πέμτης (sic) επιδιορθωθείσης Εκδόσεως εν τη ημετέρα καθομιλουμένη Διαλέκτω μεταφρασθεν υπό Ιωάννου Μπιλλιάρου του εξ Ιωαννίνων. Επιθεωρηθέν δε και διορθωθέν υπό Γεωργίου Ρουσιάδου και νυν το πρώτον Τύποις εκδοθεν Δαπάνη και Προκαταβολή της φιλοκάλου Κυρίας Α. Χέτζενδόφερ. Τόμος πρώτος μετά μιας χαλκογραφικής*

- εικόνας και ενός γεωγραφικού Πίνακος. Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εκ της Τυπογραφίας Ιωάννου Σνέιερ. 1820.
- _____, *Ανακάλυψις της Αμερικής Βιβλίον προς διασκέδασιν παιδίων και νεανίσκων υπό Ι. Ε. Κάμπη. Μετεφράσθη κατά την 15 έκδοσιν Υπό Α.Ρ. Ραγκαβή. Τόμος Α΄. Αθήνησι, Εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου και Λιθογραφείου 1841.*
- _____, *Απομνημονεύματα, τόμος δεύτερος, Εν Αθήναις, εκδότης Γεώργιος Κασδόνης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας 1895.*
- Euler L. *Στοιχεία της αριθμητικής και αλγέβρης [sic] Εκ του Γερμανικού μεταφρασθείσα εις την ημετέραν διάλεκτον υπότινος Φιλογενούς ομογενούς χάριν των ομογενών, Εν τη Τυπογραφία του Φίδλερ, Ιένη, Εν έτει 1800.*
- Goethe J. W.; *Ιφιγένεια εν ταύροις, μτφρ. Κων. Χατζόπουλου, Τυβίγγη, εκδ. Ερρίκου Λαούπη του Νεώτερου 1910.*
- Herder J. G., *Εξασκήσεις των Ελλήνων περί τας επιστήμας, μτφρ. Αναστάσιος Πολυζωίδης, Γοτίγγη.*
- Kant I. *Μεταφυσική των ηθών, μτφρ. Κώστας Ανδρουλιδάκης, 1η έκδ. Σμίλη, Αθήνα 2013.*
- Lange J., *Συλλαλία Σχολαστικάί, μτφρ. Ευγ. Βούλγαρης, Μόσχα 1776.*
- Leibniz G. W., *Η Μοναδολογία=La monadologie, μτφρ. Στέφανος Λαζαρίδης, επιμ. Διονύσιος Αναπολιτάνος, εκδ. Υπερίων, Θεσσαλονίκη 1997.*
- ___, *Μοναδολογία: νέο σύστημα της φύσης, πραγματεία μεταφυσική (αποσπάσματα), μτφρ. Γρ. Λιόνη, επιμ. Κ. Μετρινού, Αναγνωστίδης, Αθήνα χ.ε.*
- Metzburg G. I., *Αριθμητική εις χρήσιν των ελληνικῶν σχολείων μεταφρασθείσα [υπό Αθανασίου Ψαλίδα] εκ της Λατινίδος, εις την απλήν ημών Διάλεκτον, Βιέννη 1794.*
- Segner J. A., *Των μαθηματικῶν στοιχείων αι πραγματεΐαι αι αρχοειδέσταται. Εκ των του Μαθηματικωτάτου Ιωαν. Ανδρ. Σεγνέρου (Johann Andreas Segner) [...] Φιλοπόνω μεν Σπουδή Ευγενίου Διακόνου του Βουλγάρεως, Φιλοτίμω δε δαπάνη του εξοχωτάτου εν Ιατροφιλοσόφοις Κυρίου Θωμά του Μανδακάσου. Εν Λειψία της Σαξωνίας εν τη Τυπογραφία του Βρέιτκοφ. Έτει αφξζ΄ (1767).*
- Tennemann W. G., *Σύνοψις της ιστορίας της φιλοσοφίας – για διδακτική χρήση στο φιλολογικό Γυμνάσιο της Σμύρνης - εκδοθείσα δε δια φιλοτίμου δαπάνης Π. Νικολαΐδου Σμυρναίου, εις 8^{ov}. Μετ. Κ. Μ. Κούμας, Βιέννη, Έκ τῆς Τυπογραφίας Ίωάν. Βαρθ. Τεσεβεκίου, 1818.*
- Thiersch Fr., *Μικρά Γραμματική της κοινῆς ελληνικῆς διαλέκτου εις χρήσιν των αρχαρίων μεταφρασθείσα εκ της τρίτης και νεωτάτης του Γερμανικού εκδόσεως εις την καθ' ημάς συνήθη Διάλεκτον και μετά τινῶν μικρῶν προσθαφαιρέσεων εκδοθείσα παρά Εμμανουήλ Φωτιάδου του εκ Σερρών ω και ανατέθεται, Μόναχο 1836.*

Wieland C. M., *Βεϊλάνδου Αγάθων Μεταφρασθείς από την Γερμανικήν γλώσσαν υπό Κ.Μ. Κούμα, Μέρος πρώτον*, Εν Βιέννη της Αυστρίας ΑΩΙΔ (1814).

_____, *Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία. Μεταφρασθείσα από την Γερμανικήν γλώσσαν. Μέρος Πρώτον*. Εν Βιέννη της Αυστρίας. ΑΩΚΖ. Εκ της Τυπογραφίας Αντωνίου Αυκούλου. (Anton von Haykul), 1827.

_____, *Βεϊλάνδου των Αβδηριτών η Ιστορία. Μεταφρασθείσα από την Γερμανικήν γλώσσαν. Μέρος Δεύτερον*. Εν Βιέννη της Αυστρίας. ΑΩΚΖ. Εκ της Τυπογραφίας Αντωνίου Αυκούλου. (Anton von Haykul), 1827.

Wolff Chr., *Των Στοιχείων της αριθμητικής*. [Ανέκδοτο].

Wucherer J. F., *Εισηγήσεις της εκλεκτικής φυσικής φιλοσοφίας*. [Ανέκδοτο].

Εφημερίδες -Περιοδικά Ελληνικά

Εφημερίς της Κυβερνήσεως

_____, αρ. 41, (16.12.1833), 305-307.

_____, αρ. 11, (31.03.1833), 70-72.

_____, αρ. 5, (29.01.1834), 48, 91.

_____, αρ. 6, (4.02.1834), 51.

_____, αρ. 8, (16.02.1834), 62.

_____, αρ. 10, (27.02.1834), 72.

_____, αρ. 11, (03.03.1834), 56-57, 73-88.

_____, αρ. 12, (27.03.1834), 91.

_____, αρ. 33, (29.09.1834), 253-255.

_____, αρ. 6, (18.09.1835), 22-23.

_____, αρ. 21, (20.12.1835), 91-92.

_____, αρ. 86, (31.12.1836), 446-457.

_____, αρ. 87, (31.12.1836), 459, 462-463, 468.

_____, αρ. 90, (31.12.1836) / (12.01.1837), 486-487.

_____, αρ. 3, (24.01.1837), (χ.σ.)

_____, αρ. 16, (24.04.1837), 62-69.

Ερμής ο Λόγιος

- ___, (15.01.1811), 25-27.
___, (15.04.1811), 122-128.
___, (01.05.1811), 147-150, 165.
___, (15.05.1811), 165.
___, (01.06.1811), 178-181.
___, 1 (1811), 284-307.
___, (01.02.1812), 33-34.
___, 2 (1812), 314.
___, (01.01.1813), 10-16.
___, (15.01.1813), 17-21.
___, (01.02.1813), 33-40.
___, (15.02.1813), 55-58.
___, 3 (1813), 11-16, 33-40, 55-58.
___, 3 (1813), 61-63.
___, 3 (1813), 62-64.
___, (1813), 69-75.
___, 3/1 (1813), 1-3, 17-21.
___, 3 (1813), S. 74-75.
___, 3 (1813), S. 72-74.
___, 3 (1813), S. 71-72.
___, (1813), S. 3-5, 17-21.
___, (1814), 54-55.
___, (1814-1815), 7-17.
___, 4 (1814), 103-111.
___, 3 (1814), 60-64.
___, 4 (1814), 38-48.
___, 9 (01.05.1816), 129-171.
___, 6/19 (1816), 327-336.
___, 6 (1816), 358-361.
___, 21/22/23/24 (1816), 363-379, 395-402, 411-420.
___, (21/22.11.1816), 363-420:
___, 7 (1816), 100-108.
___, 18 (1816), 311-325.

_____, 1816, 129–70.
_____, 1,2,3/4, 5/6 (1816), 10–15, 22–31, 43–50, 65–78.
_____, (1817), 153–163, 413–428, 437–443.
_____, 1/2 (1817), 2–6, 17–22.
_____, 7 (1818), 142–145.
_____, 8 (1818), 169–177.
_____, 20 (1817), 515–516.
_____, 6 (1817), 102–112.
_____, 22 (1817), 579–587.
_____, 7/12 (1817), 264–266.
_____, 4 (1818), 65–71.
_____, 14 (1818).
_____, (1818), 642.
_____, (1818), 102, 125–136.
_____, (01.05.1818), 215–216.
_____, 15 (1818), 417–419.
_____, 23 (1818).
_____, 24 (1818), 672–680.
_____, H⁷/1818 (1990), 672–680.
_____, 9 (1818).
_____, (1818), 159–167,
_____, 15 (1818), 385–391.
_____, (1818), 645–652.
_____, 2 (1819), 63–72.
_____, 4 (1819), 125–131, 143–147.
_____, 9 (1819), 350–355.
_____, 10 (1819), 361–377, 400
_____, 5/6 (1819)
_____, (1819), 133–143, 361–377.
_____, (15.09.1819), 730–748.
_____, 4 (1819), 143–147.
_____, (1819), 193–203.
_____, 7 (1819), S. 244–259.
_____, (11.1819), 854.
_____, (12.1819), 893–903.

____, 19 (1819), 777–778.
____, 9/22–23 (1819), 853–863, 893–903.
____, 21/22 (1819), 837-848/868-871.
____, 9/18 (1819), 730–748.
____, 22, 23 (1819), 853–863, 893–903.
____, 4 (1820), 93–104.
____, 5 (1820), 147–148.
____, 7 (1820), 201–203.
____, 5, 6 (1820), 134–144, 168–178.
____, 8 (1820), 241–249.
____, 10/3 (1820), 88–92.
____, 13 (1820), 377–383.
____, 10/18 (1820), 570.
____, 10/1 (1820), 2–16.
____, 10 (1820), 675–687.
____, (18.09.1820), 183.
____, Γ'4 (1820), 104–144.
____, (01.02.1820), 88-92.
____, 15/16 (1820), 421-433/461-472.
____, 18 (1820), 539–554.
____, (01.01.1821), 39-42.
____, (15.01.1821), 45-59.
____, 11 (01.03.1821), 182.
____, 3 (1821), 79–90.
____, 5 (1821), 169.

Ελληνικός Φιλολογικός Τηλέγραφος, (15.10.1818), 181-184.

Καλλιόπης Φιλολογικών Αγγελιών, (15.04.1819), 65-67.

_____, (01.06.1819), 99, 103.

_____, (15.09.1819), 174, 181.

_____, (01.11.1819), 212.
_____, (01.03.1820), 56-58.
_____, 3 (1821), 56.

Πηγές Γερμανικές– Πρωτότυπα έργα- Σωζόμενες Μεταφράσεις

Archiv für die ausübende Erziehungskunst. 12. Theile. 72. Gießen 1777.

Armansperg L., *Satzungen für die Studierenden an den Hochschulen Königsreichs Bayern*,
gedruckt bei Carl Wilhelm Beder, Universitäts=Buchdrucker, Würzburg, 1827.

Bahrdt C. Fr. / Salis-Marschlins U., *Philanthropinischer Erziehungsplan oder vollständige
Nachricht von der ersten wirklichen Philanthropin zu Marschlins*, Eichenberg,
Frankfurt a. M., 1776.

Basedow J. B., *Des Elementarbuches für die Jugend ihre Lehrer und Freunde in gesitteten
Ständen ... Stück 1..* Altona und Bremen 1770.

_____, *Das Methodenbuch für Väter und Mütter der Familien und Volker*, 3. Auflage, Dessau
1773.

_____, Campe, J. H., *Pädagogische Unterhandlungen. Ein Journal für Eltern und Erzieher.*
85. Crusius, Dessau, Leipzig 1777-78/81.

_____, *Das Basedowische Elementarwerk: Ein Vorrath der besten Erkenntnisse zum Lernen,
Lehren, Wiederholen und Nachdenken; Zur Zeit Kaiser Josephs II*, Bde. 1. (1785),
2. (1785), 3. (1785), Siegfried Lebrecht Crusius, Leipzig 1785.

Baumeister Fr. Chr., *Philosophia definitiva, h.e. definitiones philosophiae ex systemate
Wolfii* Wien – Wittenberg 1735.

_____, *Institutiones philosophiae rationalis methodo Wolfii conscriptae* Wittenberg 1735.

_____, *Institutiones metaphysicae* Wittenberg – Zerbst 1738.

_____, *Philosophia definitiva hoc est definitiones philosophicae ex systemate Lib. Bar. a Wolf
in unum collectae succinctis observationibus exemplisque perspicuis illustratae et
a nonnullis exceptionibus vindicatar accesserunt praecipua philosophiae
recentioris theoremata et indices locupletissimi*, Vitembergae 1750.

_____, *Institutiones philosophiae rationalis methodo Wolfii conscriptae: Cum privilegio pot.
reg. pol. et elect. Sax Ahlfeldt Johann Joachim & Weinmann, Georg Friedrich
sumtibus Io. Ioachimi Ahlfeldii et Ge. Frid. Weinmanni*, 1761.

Bertuch F.J., *Bilderbuch für Kinder enthaltend eine angenehme Sammlung von Thieren,
Pflanzen, Blumen, Früchten, Mineralien, Trachten und allerhand andern*

unterrichtenden Gegenständen aus dem Reich der Natur, der Künste und Wissenschaften; alle nach den besten Originalen gewählt, gestochen und mit einer kurzen wissenschaftlichen und den Verstandes-Kräften eines Kindes angemessenen Erklärung begleitet. 1790-1801² Weimar: im Verlage des Industrie-Comptoirs 1801.

Bilfinger G. B., *De Harmonia animi et corporis humani maxime praestabilita, ex mente illustris Leibnitii, commentario hypothetica*, Tübingae 1723, ³1741. [Ανατύπωση Christian Wolff, *Gesammelte Werke*, Abt. III, Bd. 21, Hildesheim-New York, 1984].

_____, *Dilucidationes philosophicae de Deo, anima humana, mundo et generalibus rerum affectionibus* Tübingen 1725.

Blanckenburg Fr., *Versuch über den Roman* (Vorbericht), Leibniz und Liegnitz 1774.

Blumenbach D. J. Fr., *Prof. zu Göttingen und Königl. Großbrit. Hofrahts Handbuch der Naturgeschichte*, 7. Auflage, Nebst zwey Kupfertafeln, Göttingen 1803.

Bode J. E., *Anleitung zur Kenntnis des gestirnten Himmels*. (7.) Aufl. 1801.

Bojadschi M., *Kurzgefasste Neugriechische Sprachlehre der nothwendigsten Wörter einer Auswahl von freundschaftlichen Gesprächen, Redensarten, Sprichwörtern und Leseübungen. Zunächst für die griechische Jugend in den k. k. Österreichischen Staaten und dann für Deutsche, welche sich diese Sprache eigen machen wollen bestimmt.* Von Michael G. Bojadschi. 1823.

Bothe F. H., *Pindars Olympische Oden in der Sylbenmass verdeutscht*, Friedrich Braunes Berlin 1808.

Buddeus J. F., *Elementa Philosophiae Instrumentalis seu Institutionum Philosophiae Eclecticae* (1703), Tomus I. *Logik*, Halae, 1703, II, *Metaphysik* III, *Ethik*, Halae, 1703, [Ανατύπωση: J.Fr. Buddeus, *Gesammelte Werke*, τόμ. I.-II. εκδ. Walter Sparn. Hildesheim 2003].

Buttmann P., *Griechische Schulgrammatik von Dr. Philipp Buttmann*, 6. Verm. und verb. Ausgabe, in der Myliussischen Buchhandlung Berlin, 1811.

Brucker J. J., *Historica critica philosophiae a mundi incunabilis ad nostram aetatem deducta*, Vol. 4:2, Lipsiae: apud Bernh. Christoph. Breitkopf. 1744.

Campe J.H., *Neue Methode, Kinder auf eine leichte und angenehme Weise Lesen und lehren, nebst einem ...Buchstaben- und Silbenspiele in sechs und zwanzig Charten, und einer Vorrede ...* J.D.A. Eckhardt, Königl. privilegierten Buchdrucker 1778.

_____, *Kleine Kinderbibliothek*, τόμ. 12, εκδ. Schulbuchhandlung, Αμβούργο 1779-1784.

_____, *Kleine Seelenlehre für Kinder*. Braunschweig: Verlag der Schulbuchhandlung 1780.

- ____, *Die Entdeckung von Amerika, ein angenehmes und nützliches Lesebuch für Kinder und junge Leute*. Τόμ. 1, Hamburg, Karl Ernst Bohn 1781.
- ____, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft praktischer Erzieher / hrsg. von J. H. Campe ...* - Hamburg: Bohn Th. 1.-10. - 1785-1788 Bd. 5 - 7 Wolfenbüttel, in der Schulbuchhandlung. - Bd. 8 - 9 Wien und Wolfenbüttel, bey Rudolph Gräffer und Compagnie und in der Schulbuchhandlung. - Bd. 10 - 16: Wien und Braunschweig, bei Rudolph Gräffer und Compagnie und in der Schulbuchhandlung.
- _, *Robinson der Jüngere; zur angenehmen und nützlichen Unterhaltung für Kinder*, Hamburg, 1779-1780.
- _, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, 1. Teil, Hamburg: Bohn 1785.
- _, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, 2. Teil, Hamburg: Bohn 1785.
- _, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, 3. Teil, Hamburg: Bohn 1785.
- ____, „Von der nöthigen Sorge für die Erhaltung des Gleichgewichts unter den menschlichen Kräften. Besondre Warnung vor dem Modefehler die Empfindsamkeit zu überspannen“. In: *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, 3. Teil, Hamburg: Bohn 1785, σ. 291.
- _, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, 4. Teil, Hamburg: Bohn 1785.
- _, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, 5. Teil, Wolfenbüttel: Schulbuchhandlung 1786.
- _, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, 6. Teil, Wolfenbüttel: Schulbuchhandlung 1787.
- _, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, 7. Teil, Wolfenbüttel: Schulbuchhandlung 1787.
- _, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, 8. Teil, Wien, Wolfenbüttel: Gräffer, Schulbuchhandlung 1787.
- _, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, 9. Teil, Wien, Wolfenbüttel: Gräffer, Schulbuchhandlung 1787.

- , *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, 10. Teil, Wien Braunschweig: Gräffer, Schulbuchhandlung 1788.
- , ‚Ueber das Zweckmäßige und Unzweckmäßige in den Belohnungen und Strafen‘, in *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher* – 10. Teil, Wien, Braunschweig: bei Rudolph Gräffer und Compagnie und in der Schulbuchhandlung, σσ. 445-568.
- , *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, 11. Teil, Wien Braunschweig: Gräffer Schulbuchhandlung 1788.
- , *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, 12. Teil, Bohn: Wien Braunschweig 1789.
- , *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, 13. Teil, Bohn: Wien Braunschweig 1789.
- , *Väterlicher Rath für meine Tochter. Ein Gegenstück zum Theophron. Der erwachsenen weiblichen Jugend gewidmet*. Braunschweig, Schulbuchhandlung 1789.
- , *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, 14. Teil, Wien, Braunschweig: Gräffer, Schulbuchhandlung 1790.
- , *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, 15. Teil, Wien, Braunschweig: Gräffer, Schulbuchhandlung 1791.
- , *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, 16. Teil, Wien, Braunschweig: Gräffer, Schulbuchhandlung 1792.
- , *Abhandlung über die Erziehung der Jugend in den gesitteten Ständen. Aus dem englischen von Rudolphi, mit Anmerk. Von Campe*. Braunschweig 1787.
- , *Sittenbüchlein für Kinder aus gesitteten Ständen*, 5. Aufl., Hamburg 1787.
- , *Braunschweigisches Journal, philosophischen, philologischen und pädagogischen Inhalts*, τ. 1-3, Braunschweig 1788.
- , *Väterlicher Rath für meine Tochter. Ein Gegenstück zum Theophron*, Frankfurt und Leipzig, Braunschweig 1789.
- , *Kleine Seelenlehre für Kinder, zur allgemeinen Schulencyclopädie gehörig*, 6. Aufl., Braunschweig 1780/1799/1804.

- _, *Robinson der Jüngere, zur angenehmen und nützlichen Unterhaltung für Kinder*, Bd. 1-2, Bohn, Hamburg, 1779/1780.
- _, *Robinson der Jüngere; Ein Lesebuch für Kinder*, 11. Aufl., Härter, Wien 1819.
- _, *Robinson der Jüngere; Ein Lesebuch für Kinder*, Reutlingen, Mäcken'sche Buchhandlung, 1827.
- _, *Robinson der Jüngere; Ein Lesebuch für Kinder*, Reutlingen, Mäcken'sche Buchhandlung 27η έκδοση, Hamburg 1833.
- _, *Die Entdeckung von Amerika*, Hamburg, [1781], 14. Aufl., Schulbuchhandlung, Braunschweig 1831.
- Damiano P., *Meditationes academicae de cognitione humana, methodice conscriptae Vienariae* 1728.
- Dunker A., «Der Grammatiker Bojadzi», στο: *Jahresberichte des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig*, [Λειψία] 1895, σ. 1-146.
- Erdmann, J. E., *Versuch einer wissenschaftlichen Darstellung der Geschichte der neuern Philosophie*, vol. 1, Teile 1-2, E. Frantzen Riga und Dorpat 1834.
- Fallmerayer J. Ph., *Gesammelte Werke*, G. M. Thomas, 3 Bde, Λειψία, 1861/3.
- Freyer H., *Fasciculus poematum graecorum ex antiquis ac recentioribus poetis collectus et ad innoxium scholasticae iuventutis usum accommodatus*, Halle 1715.
- Fries J., *System der Phylosophie als evidente Wissenschaft aufgestellt*, J. C. Hinrichs: Leipzig 1804.
- _, *System der Logik: Ein Handbuch für Lehrer und zum Selbstgebrauch*, Mohr und Zimmer: Heidelberg 1811.
- Gedike F., *Aristoteles und Basedow oder Fragmente über Erziehung und Schulwesen bei den Alten und Neuern*, Verlag: Decker, Berlin [u.a.], 1779.
- Goedeke K., *Grundrisz zur Geschichte der deutschen Dichtung. Aus den Quellen*, τ. 2, Hannover: L. Ehlermann 1859.
- Goethe J. W. / Reichardt J. Fr., *Wilhelm Meister's Lehrjahre*. Bd. 1-4, Johann Friedrich Unger: Berlin 1795/96.
- ___, *Wilhelm Meisters Lehrjahre* (1795/96), hg. v. Erich Trunz, München 1981 [=Hamburger Ausgabe, Bd. VII].
- Günther A., ‚Das Bilderbuch als unentbehrliches Meuble einer Kinderstube. Friedrich Johann Justin Bertuchs Bilderbuch für Kinder‘. In: *Nützliches Vergnügen. Kinder- und Jugendbücher der Aufklärungszeit aus dem Bestand der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen und der Vordermann-Sammlung*.

- Ausstellungskatalog*, Elmar Mittler, Wolfgang Wangerin. Göttingen, 2004 σσ. 47-50.
- Hansch M. G., *Diatriba de Enthusiasmo Platonico, in qua sublimia platoniorum de ultima animae humanae in divinam essentiam reditu philosophemata*, Francofurti, 1716.
- ___, *Godefridi Guilielmi Leibnitti, Principia Philosophiae more geometric demonstrata: cum excerptis ex epistolis philosophi et scholiis quibusdam ex historia philosophica accedunt Theoremata metaphysica de proprietatibus [...] ex philosophia Leignitiana partier selecta...*, Francofurti – Lipsiae 1728.
- Hass H.-E., «Goethe-Wilhelm Meisters Lehrjahre», in: Benno v. Wiese (Hg.): *Der deutsche Roman. Vom Barock bis zur Gegenwart*, Bd. 1, Düsseldorf: August Bagel Verlag 1963, σσ. 132-210.
- Hensel J. D., *Allgemeine Sprachlehre als Grundlage jeder besonderen Sprachlehre, nebst einem Anlage vom Versbaue*. Leipzig 1807.
- Heinecci Io. Gottl., *Elementa philosophiae rationalis et moralis, ex principiis admodum evidentibus ivsto ordine adornata*. Amstelodami, impensis Io. G. Conradi, Frankfurt 1730.
- ___, *Elementa philosophiae rationalis et moralis: quibus praemissa historia philosophica ex Typographia Balloniana [1728]*, Βενετία 1792.
- Heinzelmann J.C.F., *Sokratische Gespräche zur Einleitung des Bahrdtschen Katechismus der natürlichen Religion: Ein Beitrag Vernünftigen u. Gebildeten*, Görlitz 1793.
- Herbart J. F., *Allgemeine Pädagogik, aus dem Zweck der Erziehung abgeleitet*. Göttingen: J.F. Röwer 1806.
- Herder J. G., *Abhandlungen über den Ursprung der Sprache: welche den von der Königl. Academie der Wissenschaften für das Jahr 1770 gesetzten Preis erhalten hat*, τ. 2, C. F.Voss Berlin 1772.
- ___, *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit: Beytrag zu vielen Beyträgen des Jahrhunderts*, τ. 5, *Sämmtliche Werke*, Weidmann 1774.
- ___, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, J. Fr. Hartknoch, Riga 1784-1791.
- ___, & A. J. Liebeskind, *Palmbblätter: erlesene morgenländische Erzählungen für die Jugend*, Akademische Buchhandlung, Jena [u.a.] 1786.
- ___, *In den Briefe(n) zur Beförderung der Humanität*, τόμοι 9, J. Fr. Hartknoch: Riga 1793-1797.
- Hochheimer C. Fr. Aug., *Versuch eines Systems der Erziehung der Griechen aus der Geschichte derselben entwickelt*, τόμοι 2, Dessau 1788.
- Humboldt v. W., *Sokrates und Platon über die Gottheit*. 1787–1790.

- , *Aischylos' Agamemnon. Übersetzung aus dem Griechischen*, G. Fleischer dem Jüngern
Leipzig 1816.
- Hye A., *Methodenbuch oder ausführliche Anweisung alle in der politischen Verfassung der
deutschen Schulen in den Kaiserl. Königl. Deutschen Erbstaaten enthaltenen, den
Unterricht und Lehstand betreffendn Anordnungen zu erfüllen*, Schülbücher-
Verschleiss, Wien 1812.
- Iken C. J. L., *Hellenion, über Kultur, Geschichte und Literatur der Neugriechen*, Brockhaus
Leipzig 1822.
- , PD erstes Heft I. *Allgemeine Einleitung II Korai's Denkschrift. Nebst drei Abbildungen in
Steindruck und einer Tabelle*. Leipzig. F.G. Brockhaus 1822.
- , *Leukothea eine Sammlung von Briefen eines gebornen Griechen über Staatswesen,
Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenlands nebst Beilagen des
Herausgebers, Auszügen aus dem Logios Hermes, Gedichten, Sprachbemerkungen,
und beigefügten Verzeichnissen neugriechischer Werke*. Τόμ. Α'-Β', Hartmann,
Leipzig 1825.
- Jacobi Fr., *Elementarbuch der griechischen Sprache für Anfänger und Geübtere Erster
Theil*, Jena 1817.
- Jahrbücher des preußischen Volks-Schul-Wesens* 2., Heft 1, Bd. 2, 1825.
- Jean P., *Levana, oder Erziehungslehre*, 2 Bde, Cotta Stuttgart [u.a.] 1814.
- Kant I., *Kritik der reinen Vernunft (KrV)*, J. Fr. Hartknoch, Riga 1781/1787.
- , *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik*, Riga, 1783.
- , *Kritik der praktischen Vernunft (KpV)*, Riga 1788.
- , *Kritik der praktischen Vernunft, von Immanuel Kant. Zweyte Auflage. Riga, bey Johann
Friedrich Hartknoch* ²1792.
- , *Kritik der Urteilskraft (KU)*, Riga 1790.
- , *Die Metaphysik der Sitten*, 1. Theil. Königsberg Friedrich Nicolovius 1797.
- , *Die Metaphysik der Sitten. Abgefaßt von Immanuel Kant. Erster Theil. Metaphysische
Anfangsgründe der Rechtslehre. Königsberg, bey Friedrich Nicolovius* ³1803.
- , *Logik – Ein Handbuch zu Vorlesungen*, Gottlob Benjamin Jäsche, Κενιξβέργη 1800,
Nicolovius, Königsberg, 1800.
- , *Über Pädagogik herausgegeben von F. Th. Rink*, Königsberg, 1803.
- , *Vermischte Schriften, 4. Band, 8. Ausgabe*, Königsberg: Friedrich Nicolovius 1807.
- , *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. Kritik der praktischen Vernunft. Abhandlungen
zur Philosophie der Geschichte*, Τόμ. 4 Werke, Modes und Baumann, 1838.

- _, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Philosophische Bibliothek, Bd. 519, hrsg. Bernd Kraft u. Dieter Schönecker, Felix Meiner Verlag Meiner, Hamburg 2016.
- Kersting, C. *Die Genese der Pädagogik im 18. Jahrhundert. Campes "Allgemeine Revision" im Kontext der neuzeitlichen Wissenschaft*, Deutscher Studien Verlag, Weinheim, 1992.
- Kind K. Th., *Eunomia: Enthaltend: Neugriechische Volkslieder im Originale und mit deutscher Uebersetzung, nebst Sach und Worterklaerungen* Grimma K. Fr. G. Beuer 1827.
- _, *Geschichte der griechischen Revolution vom Jahre 1821 bis zur Thronbesteigung des Königs Otto I.*, hrsg. von Dr. Eduard Burckhardt und A. Kaiser; 6, 7, Literarisches Museum, Leipzig 1833.
- _, *Neugriechische Chrestomathie mit grammatischen Erläuterungen und einem Wörterbuch*, Baumgartner's Buchhandlung Leipzig 1835.
- Königlich-Preußisches General-Land=Schul=Reglement, wie solches in allen Landen seiner Königlichen Majestät von Preussen durchgehends zu beobachten. De Dato Berlin, den 12. August, Magdeburg, gedruckt mit hechtelischen Schriften* 1763.
- Krug W. Tr., *Fundamentalphilosophie*, Zülchau & Freystadt, Darnmannsche Buchhandlung 1803.
- ___, *System der theoretischen Philosophie*, 3 τόμοι, Königsberg 1806-1810.
- ___, *System der praktischen Philosophie*, 2 τόμοι, Königsberg 1817-1819.
- ___, *Dikäologie oder philosophische Rechtslehre*, Königsberg, August Wilhelm Unzet, 1817.
- ___, *Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, 2. Theil, Königsberg 1818.
- ___, *Eusebiologie oder philosophische Religionslehre*, 3. Theil, Königsberg bei August Wilhelm Unzer 1819.
- ___, *Die Sache der Griechen, die Sache Europa's*, Λευψία, 1821.
- ___, *letztes Wort über die griechische Sache. Ein Programm zum Michaelisfest*, Fr. Volckmar und Comp., Frankfurt-Leipzig 1821.
- ___, *Neuester Stand der griechischen Sache*, Altenburg 1822.
- Leibniz G. W. [1646-1716], *Nouveaux, Essais sur l'Entendement Humain*, Ernest Flammarion editeur, Paris 1765.
- Leyser J. An., *Joachim Heinrich Campe; ein Lebensbild aus dem Zeitalter der Aufklärung*, 2. Aufg., Bd. 1, Druck und Verlag von Friedrich Vieweg und Sohn. Braunschweig 1896.
- Locke J., *J. Locke Thoughts on Education*. A. and Churchill, London 1692.

- Mayer J. T., *Anfangsgründe der Naturlehre zum Behuf der Vorlesungen über die Experimental-Physik*, Heinrich Dieterich, Göttingen 1801, 1805
- Meyer P., *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig 1894.
- Mauer G. L., *Das Griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31. Juli 1834*, 1. Band, in der akademischen Buchhandlung, J:C:B: Mohr, Heidelberg 1835.
- Meander, M. / Rhodemann, L., *Von der öffentlichen Erziehung oder dem Unterrichte und der Zucht der Jugend in der allgemeinen Schulen*, Stage 1764.
- Mendelssohn-Bartholdy K., *Geschichte Griechenlands von der Eroberung Konstantinopels durch die Türken im Jahre 1453 bis auf unsere Tage*, τόμ. Α', S. Hirzel, Leipzig 1870.
- Niemeyer A. H., *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern, Hauslehrer und Schulmänner*, 2. Teil, 7. Ausgabe, Buchhandlung des Waisenhauses Halle 1818.
- ___, *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern, Hauslehrer und Schulmänner*. 3. Theil, 7. Auflage, Buchhandlung des Weisenhauses, Halle 1819.
- Platner E., *Lehrbuch der Logik und metaphysik von Ernst Platner*, Schwickert, Engelhart Benjamin, im Schwickertschen verlage, Leipzig 1795.
- Pölitz K. H. L., *Erziehungswissenschaft aus dem Zweck der Menschheit u. des Staats. I. u. 2. Th.* 1806.
- ___, *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften*, im Schwickertschen Verlage, Leipzig 1807.
- Psalidas, A. *Vera Felicitas sive fundamentum omnis religionis. Graece et Latine. Authore Athanasio Petride Psalida Joanninensi ex Epiro*. Tomus I. In Typographia Baumeisteriana, φ. [18v]) Viennae, 1791.
- Reißmann Fr., *Anleitung zur Meßkunst*, Leipzig, Benj. Weißner 1801.
- Riemer Fr. Wil.(1774-1845) [Johann Gottlob Schneider (1750-1822)], *Kritisches griechisch-deutsches Wörterbuch*, 2 Bände, Züllichau 1797-98, 3. Auflage 1819-1821 / *Kleines griechisch-deutsches Handwörterbuch*, 2 Bände ... ein Auszug von Fr. W. Riemer, 2 Abteilungen, Jena 1802–1804, 2. Auflage 1815.
- Resewitz G. Fr., *Gedanken, Vorschläge und Wünsche zur Verbesserung der öffentlichen Erziehung*, 5 τόμοι (1777–85), Nicolai, Berlin Stettin 1778.
- Richter J. P., *Levana, oder Erziehungslehre*. 2 Bde. Tübingen. 1814.
- Rüdigeri A., *Philosophi & Medici, De sensu Veri et Falsi, Libri IV*, Halle 1709, Coernerus, Lipsiae²1722.

- ___, *Disputatio philosophica de usu et abusu terminorum technicorum in philosophia*, Joh. Chr. Brandenburger, Lipsiae, 1700.
- ___, *Disputatio philosophica de eo, quod omnes ideae oriantur a sensione*, Joh. Christoph. Brandenbürger, Lipsiae 1704.
- Resewick F. H., *Gedanken, Vorschläge und Wünsche zur Verbesserung der öffentlichen Erziehung: als Materialien zur Pädagogik*, 1-5 Theil. Friedrich Nicolai, Berlin 1781-86.
- Rousseau J. J., *Emile on de l' Education*. Tome 1 – IV. Amsterdam 1762. – Haag 1768 – Deux – ponts, transl. Barbara Foxley MA, J.M. Dent & Sons LTD & In New York by E.P. Dutton & Co, London & Toronto 1782.
- Scherer J. B. A., *Geschichte der Luftgüteprüfungslehre für Ärzte und Naturfreunde*, 2 Bd. Wien: Wappler 1785.
- ___, *Über das Einathmen der Lebensluft in langwierigen Brustentzündungen*, Wien 1793.
- Schiller Fr., «Über die Iphigenie auf Tauris» [1789], *Schillers Werke*, Nationalausgabe, Bd. 20, Weimar 1958, S. 211-238.
- Schmitt H., „Ein Mikrokosmos des Wissens. Das Basedow'sche Elementarwerk“ In *Nützliches Vergnügen*. Elmar Mittler, Wolfgang Wangerin: Göttingen 2004, σσ. 35-40.
- Schulz J.O.L., *Ausführliche lateinische grammatik für die oberen klassen gelehrter schulen*, Waisenhaus, 1825.
- Schummel J. G., *Kinderspiele und Gespräche*, Crusius Leipzig 1776-1778.
- Schulze G. E., *Grundriß der philosophischen Wissenschaften*, Wittenberg und Zerbst 1788 /1790.
- ___, *Kritik der theoretischen Philosophie*, 2 Bände, C.E. Bohn, Hamburg 1801.
- ___, *Grundsätze der allgemeinen Logik*, Helmstedt 1802.
- Schwarz F. H. C., *Erziehungslehre. Bd. 1. Die Bestimmung des Menschen. In Briefen an erziehende Frauen-Leipzig 1802, Bd. 2. Das Kind, oder Entwicklung und Bildung des Kindes von seiner Entstehung bis zum vierten Jahre. Leipzig 1804·Bde 3.1. -3.2. Die Erziehung als Unterrichtsgeschäft, Leipzig 1808, 1. Abth. die Jugend. 2. Abth. Unterrichtslehre. 1809.*
- ___, *Lehrbuch der Pädagogik und Didaktik*. Heidelberg 1803.
- ___, *Geschichte der Erziehung nach ihrem Zusammenhang unter den Völkern von alten Zeiten her bis auf die neueste*, 2. Bd. den Georg Joachim Göschen, Leipzig 1813.
- Stein C. G. D, *Handbuch der Geographie und Statistik nach den neuesten Ansichten, für gebild. Stände, Gymnasien und Schulen*. 3. Aufl. in 3 Theilen, Leipzig Hinrichs 1817.

- Stoy J.S., *Bilderakademie für die Jugend Abbildung und Beschreibung der vornehmsten Gegenstände der Jugentlichen Aufmerksamkeit aus der biblischen und Profangeschichte aus dem gemeinsamen Leben, dem Naturreiche und den Berufsgeschäften, aus der heidnischen Götter- und Altertums-Lehre aus den besten Sammlungen guter Fabeln und moralischer Erzählungen*, nebst τόμ. 1 Nürnberg 1784.
- Synopaeus D., *Defensio philosophiae Wolffianae per convenientiam trium distinctarum demonstrationum de existintia Dei, quarum una auctoris altera graeco-latina, Johannis Damasceni, tertia controversae candide ac solide examinatae deciduntur, Defensio Philosophiae Wolffianae Per Convenientiam Trium Distinctarum Demonstrationum De Existentia Dei: Quarum Una Auctoris, Alter Graeco-Latina, Johanni Damasceni, Tertia Wolffii est, Adductis Insuper Aliis Argumentis, Quibus Quaestiones Inprimis Controversiae Candide Ac Solide Examinatae ...* Boetius, Eisenach 1729.
- Tennemann W. G., *Grundriss der Geschichte der Philosophie für den Akademischen Unterricht*, Leipzig [1812], 2. Aufl., Barth Leipzig 1816.
- Thiersch Fr., *Specimen editionis Symposii Platonis inest et quaestio qva Alcaeo carmen vindicatur, qvov vvlgo Theocriti pvtavervnt dissertatio qvam ... pro facultate legendi ... defendet avctor Fridericvs Thiersch ...* Gottingae: Dieterich, 1808.
- _____, *Griechische Grammatik des gemeinen und Homerischen Dialekts zum Gebrauch für Schulen von Dr. Friedrich Thiersch, Professor der alten Literatur am königl. Lycäum und Vorsteher des philosophischen Seminars zu München*, Gerhard Fleischer d.j., Leipzig 1812.
- _____, *Ueber die neugriechische Poesie besonders über ihr rhythmisches und dichterisches Verhältnis zur altgriechischen*, J.G. Cotta 1828, ανατύπωση Dion. Karavias, Athen MCMCI 1991.
- _____, *De l'état actuel de la Grèce et des moyens d'arriver à sa restauration*, Leipzig: Brockhaus, 1833.
- Tschirnhaus E. W., *Medicina Mentis: sive artis inveniendi praecepta generalia. Editio nova*, J. Thomam Fritsch, Lipsiae, MDXCV 1695.
- Vakalopoulos A., «Der Philhellenismus der Deutschen während der griechischen Revolution von 1821», in: *Der Philhellenismus und die Modernisierung in Griechenland und Deutschland, 1. Symposium, Südosteuropa-Gesellschaft*, τόμ. 207, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Χαιμού, Institut for Balkan Studies, Thessaloniki Publications, Thessaloniki 1986, S. 47-55.

- Valjavec Fr., *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa, III: Aufklärung und Absolutismus*, Μόναχο 1958.
- Weigel K., *Teutsch - Neugriechisches Wörterbuch*, hrsg. von Karl Weigel, Schwickert, Leipzig 1804.
- Wieland C. M., *Geschichte des Agathon*, 1. Theil, s.e. Frankfurt und Leipzig 1766.
- _____, *Geschichte des Agathon*. Frankfurt a. M. Orell, Gessner und Comp, 1766/1767.
- _____, *Die Abderiten*. Carl Ludolf Hoffmann, Weimar 1774.
- _____, *Σωκράτης Μαϊνόμενος, oder, die Dialogen des Diogenes von Sinope*, Karlsruhe Christian Gottlieb Schmieder Buchhändler, 1777/1784.
- _____, *Geschichte der Abderiten*, 1. Theil, Karlsruhe Christian Gottlieb Schmieder Buchhändler 1783.
- _____, *Sämtliche Werke*, Bd. Agathodämon, G.J. Göschen, 1799.
- _____, *Aristipp und seine Zeitgenossen*, Bd. 1-4, Leipzig 1800/02.
- Winckelmann J. J., *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerey und Bildhauerkunst*, hrsg. Von B. Seuffert, Oesers Vignetten, Dresden 1755.
- _____, *Geschichte der Kunst des Alterthums*, [1764], Nachdruck der Erstausgabe, WBG Darmstadt: [2018²].
- Wolff Ch., *Vernünfftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen auch allen Dingen überhaupt: den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet*, Renger, Halle [1719], *Gesammelte Werke*, 1,2, Hildesheim – New York 1983.
- _____, *Vernünfftige Gedancken von dem gesellschaftlichen Leben der Menschen*, Renger Halle im Magdeburgischen 1721.
- _____, *Philosophia rationalis, sive Logica, methodo scientifica pertractata et ad usum scientiarum atque vitae aptata. Praemittitur discursus praeliminaris de philosophia in genere*. Officina libraria Rengeriana, Francofurti (Frankfurt) et Lipsiae (Leipzig) 1732/40.
- Wucherer G. Fr., *Über das Verhältnis des Studiums der Naturlehre zur übrigen Wissenschaftlichen Ausbildung. Eine akademische Antritts-Rede*. In der Herderschen Universitäts –Buchhandlung. Freyburg, 1813.
- Πλάτων, *Platonis dialogi IV: Memo, Crito, Alcibiades uterque / cum animadversionibus virorum classimorum Gedike, Gottleber, Schneider; priorumque editorum J.E. Biester Berolini: sumptibus August Mylii 1780*.

Allgemeine Deutsche Biographie (ADB),

___ , Bd. 8, Friedrich I. von Sachsen-Altenburg-Gering, Leipzig, Verlag von Dunder & Humboldt, 1878, S. 73-81, 544-549.

___ , Bd. 9, Dunder & Humboldt, Leipzig 1879, S. 122-126.

___ , Bd. 14, 1881, S. 14.

___ , Bd. 17, 1883, S. 220 ff.

___ , Bd. 28, Reinbeck – Rodbertus, Leipzig 1889, S. 241-245.

___ , Bd. 37, Duncker & Humblot, Leipzig 1894, S. 82.

___ , Bd. 38, 1879, S. 7-17.

___ , Bd. 39, 1895, 1806.

Allgemeiner litterarischer Anzeiger (ALA), J.C. Roch und Compagnie, Expedition des Anzeigers, Leipzig, Bd. 5, Nr. 165 (20.10. 1800), S. 1623.

Allgemeine Literatur Zeitung (ALZ), Halle S.: Schwetschke Leipzig (10.08.1808), Nr. 233, S. 841-847.

___, Bd.3, Nr. 299 (12.1813), S. 714-716.

___, Nr. 12 (11.2.1814), S. 185-197.

___, Bd.1, Nr. 73, (03.1817), S. 579-581.

___, Nr. 277 (11.1826), S. 553-559 / Nr. 278, S. 561-568 / Nr. 279, S. 569-703.

___, Nr. 301 (12.1826), S. 749-751 u. Nr. 302, S. 753-758.

Berlinische Monatsschrift, Bd. 4, hrsg. F. Gedike / J.E. Biester, H. 12, Haude u. Spener, Berlin 07-12-/ 1784, S. 481-494.

Braunschweigisches Journal, philosophischen, philologischen und pädagogischen Inhalts, E. Chr. Trapp, J. Stuve, K. Heusinger, J. H. Campe, Bd. 1-3, Schulbuchhandlung, Braunschweig -1788.

Göttingische Gelehrte Anzeigen unter der Aufsicht der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften (GGA), 172. Stück. (26.10.1820), S. 1718-1719.

Gutsmuths Bibliothek, oder Zeitschrift für Pädagogik, Erziehung und Schulwesen. Gotha und Leipzig 1800-1807.

Magazin für die Schulen und die Erziehung überhaupt. 1-6. Band. Nördlingen 1766 – 72.

Pädagogische Unterhandlungen. Ein Journal für Eltern und Erzieher. Leipzig 1777-81.

Regierungsblatt des Koenigreichs Griechenland, Nr. 41, Nauplia, (28.12.1833), S. 305-306.

___, Nr. 11, (12.04.1833), S. 70-72.

___, Nr. 41, (10. 02.1834), S. 48.

___, Nr.6, (12 (24).01.1834), S. 51.

___, Nr.8, (28. 02.) / 1(13).02.1834), S. 62.

___, Nr.10, (11./15.03.1834), S. 72.

Vorschläge, Gedanken und Wünsche zur Verbesserung der öffentlichen Erziehung: als Materialien zur Pädagogik, 5. Bde. Hrsg. Friedrich Gabriel Resewitz, Nicolai, Berlin und Stettin [1777–86] ²1798.

Wiener Allgemeine Literaturzeitung (WALZ), Nr. 65 (13.08.1813), S. 1025-1029.

___, Nr. 34, (27.04.1813), S. 529-536.

___, Nr. 12, (11.02.1814), S. 185-198.

___, Nr. 13, (13.02.1816), S. 193-194.

___, Nr. 59, (23.07.1816), S. 469.

___, Nr. 74, (16.09.1814), S. 1177-1181.

___, Nr. 80, (04.10.1816), S. 1265-1274.

Wünschelruthe – Ein Zeitblatt, Nr. 11, (05. 02.1818), S. 44

___, Nr. 12, (09. 02.1818), S. 48.

___, Nr. 7, (22.01.1818), S. 26-28.

Zeitschwingen oder des deutschen Volkes fliegende Blätter, Nr. 82, (21.10.1818), S. 325-326.

Βοηθήματα Ελληνικά-Μεταφράσεις

Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ε., «Οι αντιλήψεις των ξένων για τον νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Ο Ερανοστής 21* (1997) 231.

Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ε. & Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister Ί., κ.ά., *Ευγένιος Βούλγαρης, Ο homo universalis του Νέου Ελληνισμού. 300 χρόνια από τη γέννησή του Ευγένιου Βούλγαρη (1716-2016)*, επιμ. Χαρίτων Καρανάσιος, Ακαδημία Αθηνών Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού (ΚΕΜΝΕ), Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου Αθήνα 2018.

Αγγέλου Α., «Το Χρονικό της Αθωνιάδας», *Νέα Εστία*, τχ. 875, τόμ. 74, Αθήνα (1963), 84-103.

___, *Των Φώτων, Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Νεοελληνικά Μελετήματα 9, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1988.

___, «Το Διαφυγόν Μυθιστόρημα 2.», Στο: Α. Αγγέλου, Δ. Δασκαλόπουλος κ.ά., *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*. Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτης, 1997 σσ. 51-65.

- Αθήνη Στ., «Τα προεπαναστατικά φιλολογικά περιοδικά: εκδοχές διαλόγου με τις ξένες γραμματείες», *Σύγκριση* 13 (2002), 156-176.
- Αναγνωστόπουλος Β. Δ., «Σχολιάζοντας τον πρόλογο του βιβλίου “Περί της γνησίας προφοράς της ελληνικής γλώσσης” του Κων/νου Οικονόμου εξ Οικονόμων», *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Θεσσαλοί Φιλόσοφοι, Λάρισα – Τσαρίτσανη* 1998, 339-348.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη Α., *Νεολογικός δανεισμός της νεοελληνικής. Άμεσα δάνεια από τη γαλλική και αγγλοαμερικανική. Μορφολογική ανάλυση*. Θεσσαλονίκη: Επιτροπή Δημοσιευμάτων Α.Π.Θ. 1994.
- _____, Το λεξιλόγιο της νεοελληνικής και ο ευρωπαϊκός γλωσσικός πλουραλισμός. Στο *Η ελληνική γλώσσα στη διευρυμένη Ευρωπαϊκή Ένωση: Γλωσσικός πλουραλισμός και εθνοκεντρισμός* (πρακτικά συνεδρίου), 95-102 (γαλλικό κείμενο 343-350). Αθήνα: Κέντρο Λογοτεχνικής Μετάφρασης 1996.
- Αντζουλάτος Α., «Τρεις νεοελληνικές μεταφράσεις έργων του Ch. Wolff και της σχολής του», *Μνημοσύνη* 18, (2010-2012), 3-47.
- _____, Η εισαγωγή της «Μεταφυσικής» στον ελλαδικό χώρο και η επίδρασή της στην ορθόδοξη περί Θεολογίας αντίληψη. Αθήνα 2010 (διδακτορική διατριβή), σσ. 314-340.
- Αντωνίου Χ., «Η θεμελίωση της Παιδαγωγικής ως Επιστήμης στην Ελλάδα: Η εξέλιξη παιδαγωγικών ιδεών και η συμβολή των παιδαγωγών», στο: Σ. Μπουζάκης, *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης*, Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης, Gutenberg, Αθήνα 2002, σσ. 247-276.
- Αντωνίου Δ., «Αναζητώντας καθηγητές για το Πανεπιστήμιο: η περίπτωση του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα, *Μνήμων*, 13, Αθήνα (1991), 279-296.
- Αντωνοπούλου Α., «Ο Γιόχαν Γιοάχιμ Βίνκελμαν ως λογοτεχνική φιγούρα. Συγκριτική ανάγνωση της νουβέλας «Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο» (2010) του Αλέξανδρου Ίσαρη με αφηγηματικά έργα της γερμανικής λογοτεχνίας», *Διακειμενικά 14: Ελληνογερμανικές σχέσεις: Αλληλεπιδράσεις στον πολιτισμό και την τέχνη* Πρακτικά Διεπιστημονικής Ημερίδας του Εργαστηρίου Συγκριτικής Φιλολογίας του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 85-98.
- _____, «Ο Friedrich Schiller και η αρχαία ελληνική τέχνη», *Friedrich Schiller: Ποιητής-Δραματουργός-Στοχαστής*. Πρακτικά διεθνούς Συμποσίου για τον Friedrich Schiller, (Επιμ. Α. Αντωνοπούλου/ Κ. Μητραλέξη), Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας ΕΚΠΑ, Παρουσία – Πρακτικά συνεδρίων Αρ. 1., Αθήνα 2012, σσ. 27-42.

- Αντωνοπούλου Α., Καρακάση Αικ., *Συγκριτολογία*, εκδ. Κάλλιπος (και Εύη Πετροπούλου) Αθήνα 2016. Διαθέσιμο στο <http://hdl.handle.net/11419/4329>.
- Αποστολόπουλος Δ., «Για τους νεολογισμούς του Ευγένιου Βούλγαρη», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Ευγένιος Βούλγαρις*, σ. 431-460.
- Αποστολοπούλου Γ., «Οι Έλληνες μαθητές του Schelling. Μία σύντομη επισκόπηση» στο: Επιστημονική Επετηρίδα *Δωδώνη* 20 (1991) /3, 9-25, περίληψη στα γερμανικά σσ. 24-25.
- Αργυροπούλου Ρ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000: Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821: Διαφωτισμός-Ιστορία της παιδείας- Θεσμοί και δίκαιο, «Νεοελληνική Φιλοσοφία»*, τόμ. Β, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 149-158.
- Αργυροπούλου-Λουγγή Ρ., Ταμπάκη Άννα, *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήρια Γ': Ειδήσεις διά τα ανατολικά μέρη 1811, Ελληνικός Τηλέγραφος 1812-1836, Φιλολογικός Τηλέγραφος 1817-1821*. Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1983.
- ___, «Το πρότυπο του Αγάθωνα στη διάνοηση του Κ.Μ. Κούμα», *15 Φιλοσοφία* 23-24 (1993-1994), 224-231.
- ___, «Παναγιώτης Φοιβαπόλλων και Φοιβαπόλλων ο εκ Σμύρνης», *Ο Εραμιστής*, (6), ΟΜΕΔ, Α-θήνα 1968, 43-53.
- ___, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις, Αθήνα 2011, σσ. 1-45. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://www.academia.edu>.
- ___, «Νεοελληνικές μεταφράσεις φιλοσοφικών έργων (1760-1821)», *Δευκαλίων*, τόμ. 7, Αρ. 21 (1978), 131-142.
- ___, «ο W.T. Krug και οι Έλληνες - Η ελληνική μετάφραση του «Griechenlands Wiedergeburt»», *Ο Εραμιστής*, Ι' (1972-73), αρ. 60, ΟΜΕΔ, 267-273.
- ___, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Αθήνα 2011. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://www.academia.edu>.
- ___, Ρωξάνη Αργυροπούλου – Άννα Ταμπάκη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 20, [Διαθέσιμο στον ιστότοπο <http://users.uoa.gr/~atabaki/Diaphotismos.pdf>].
- Βαϊκούση Ε., «Χρηστοθήθειες και διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων στην ελληνική κοινωνία (18^{ος} – 19^{ος} αι.)», *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, τ. Α', Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1986, σσ. 287-299.
- Βακαλόπουλος Κ. Α., «Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη». *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, τόμ. Δ. Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Δημοσιεύματα της

- Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Αρ. 41. 8^ο, σ. 203+XV πιν. Θεσσαλονίκη (1973), σσ. 117, 204-XV, 224, 234.
- Βαχάρογλου Ε. & Μπουρνόβα Ι., 'Η επίδραση των περί Ηθικής βιβλίων του Γρηγόριου Κωνσταντά και του Αλέξ. Ρ. Ραγκαβή στην ελληνική εκπαίδευση τον 19ο αιώνα'. *Μνημοσύνη*, Τόμ. 19, 2013 σσ. 576-578.
- Βέης Ν., *Δημητρίου Νικολάου του Δαρβάρεως, Αφιέρωμα εις Ρήγαν Βελεστινλήν*, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. 19, Αθήνα 1944, σσ. 358-359.
- Βελουδής Γ., «Η παρουσία του Salomon Gessner στη λογοτεχνία του ελληνικού Διαφωτισμού», *Ερανιστής* 11 (1974), 17-40.
- ___, «Συγκριτική Γραμματολογία. Εισαγωγή», *Σύγκριση* 1, Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, (1989), 11-14.
- ___, «Η πρόσληψη του έργου του (Immanuel Kant) στην Ελλάδα», *Το Βήμα*, 24/11/2008.
- Βλάχος Κ., «Στέφανος Κανέλλος (1792-1823)», *Παρνασσός* ΙΖ', (1975), 257-276, 269.
- Βρεττός Ι. Ε., *Θεωρίες της Αγωγής*, τ. Α'. Πλάτων, Comenius, Rousseau, τόμ. Α', εκδ. Ιδιωτική, Αθήνα 2005.
- ___, *Θεωρίες της Αγωγής. Johann Heinrich Pestalozzi - Αδαμάντιος Κοραή*. Τόμ. 2. Εκδ. Ιδιωτική Αθήνα 2005.
- ___, Η «Σωκρατική Ειρωνεία» στους Πλατωνικούς Διαλόγους και η 'Επαρση του Εκπαιδευτή' στον Paulo Freire. *Εκπαίδευση Ενηλίκων*, 29, (2013), 10-16.
- Γάκης Μ.Ν., «Παιδαγωγία», *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 4, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σσ. 287-288.
- Γαρδίκια Κ., «Ο Αναστάσιος Πολυζωίδης και η ελληνική Επανάσταση», *Μνήμων*, 1, Εταιρεία Μελέτης Νεοελληνισμού, Αθήνα (1971), 23-52.
- Γκότοβος Α., *Ο χρυσός αιώνας της παιδαγωγικής ιδεολογίας και η εμφάνιση της παιδαγωγικής επιστήμης: Ξένες επιδράσεις στην ελληνική παιδαγωγική θεωρία και έρευνα*, στο Θ. Γκότοβος, Γ. Μαυρογιώργος, Παπακωνσταντίνου, «Κριτική παιδαγωγική και εκπαιδευτική πράξη», εκδ. Gutenberg Αθήνα 1984/1992.
- Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Α., *Νεοελληνική Φιλοσοφία, Θέματα Πολιτικής και Ηθικής*, εκδ. Τολίδη, Αθήνα 2001.
- ___, «Παιδεία και Φιλοσοφία στα Νησιά του Ιονίου (16^ος -19^ος αιώνας)», *Ιόνιοι νήσοι, Ιστορία και Πολιτισμός*, Ελληνικές Εκδόσεις, Αθήνα 2007, σσ. 123-133.
- ___, «Το πρόβλημα της μεθόδου στο φιλοσοφικό και μεταφραστικό έργο του Ευγένιου Βούλγαρη», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Ευγένιος Βούλγαρης*, 1-3 Δεκεμβρίου 2006, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, εκδ. Κανάκη, Κέρκυρα 2009, σσ. 509-524.

- ___, «Το πρόβλημα της μεθόδου στην επτανησιακή φιλοσοφία», *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Πρόσωπα και θέματα*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1993, σσ. 59-176.
- ___, Δανασσής – Αφεντάκης, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική: Η εξέλιξη της Παιδαγωγικής και Διδακτικής Σκέψης 17ος - 20ος αι. Παιδαγωγικά Συστήματα*, Τόμ. 2. Αθήνα: Φιλοσοφική Σχολή, 2000⁴ σσ. 49-50.
- Δανέζης Γ., «Γερμανοελληνικά ιδεολογήματα», *Νέα Εστία*, τχ. 1836, Αθήνα (2010), 371-381.
- Διαμαντοπούλου Λ., „Ο Φιλέλληνας Carl Jakob Iken (1789-1841) και ο ρόλος του στις Νεοελληνικές Σπουδές“, in: Δημάδης, Κωνσταντίνος Α. (Hrsg.): Πρακτικά Ε΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη 2-5.10.2014), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, Bd. 5, Αθήνα: EENS 2015, S. 356–376.
- ___, «Λευκοθέα αναδυόμενη, Για μια φιλολογική έκδοση της Λευκοθέας του Carl Iken (1825)», *Φιλελληνισμός. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 έως σήμερα*. Επιμ. Άννα Β. Μανδουλαρά – Γιώργος Β. Νικολάου – Λάμπρος Φλιτούρης – Νικόλαος Αναστασόπουλος, [Δήμος Νικολάου Σκουφά], εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2015.
- Δελλής Ι., «Η σύλληψη της “Μεταφυσικής” στον Ευγένιο Βούλγαρη και τα αρχαιοελληνικά και ευρωπαϊκά πρότυπά της», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, επιμ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 2009, σσ. 477-492.
- ___, «Βασικές ιδέες περί Παιδείας στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού και Νεοελληνικού Διαφωτισμού», Σ. Μπουζάκης, *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις*, τόμ. Α΄, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2011, σσ. 413-432.
- ___, *Όψεις προβληματισμού περί παιδείας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2014.
- Δημαράς Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*, τ. 1, 1821-1894, επιμ. Αλέξης Δημαρά, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1973.
- Δημαράς Κ. Θ., *Ο Ελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1964.
- ___, *Εν Αθήναις τη 3 Μαΐου 1837: μελέτη ιστορική και φιλολογική*, 1987.
- ___, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Νεοελληνικά Μελετήματα – 2*, εκδ. Ερμής, Αθήνα ⁵1989/ 2009.
- ___, *Ιστορικά Φροντίσματα Α. Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1992.

- ___, «Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων», *Σύμμεικτα Α΄*, Από την παιδεία στην λογοτεχνία, επιμ. Αλέξης Πολίτης, Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2000, σσ.159-165.
- ___, *Ιστορικά Φροντίσματα Β' Αδαμάντιος Κοραΐς*, εκδ. Πορεία, Διατριβή επί διδακτορία υποβληθείσα εις την Φιλοσοφικήν Σχολήν του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, [Αθήνα] 1953 ανατυπωμένη Αθήνα 1996.
- Δορδανάς Σ., *Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας*. Επιμ. Νίκος Παπαναστασίου, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα 2018.
- Ενεπεκίδης, Πολυχρόνης Κ.: „Συμβολαί εις την ιστορίαν του ελληνικού τύπου και ελληνικών τυπογραφείων της Βιέννης (1790-1821)“, *Κοραΐς - Κούμας - Κάλβος*, Αθήνα: Εστία 1967 (Πηγαί κ' έρευναι περί της ιστορίας του Ελληνισμού από του 1453 2), S. 199–275.
- Επενεκίδης Π., «Ανέκδοτοι επιστολαί Άνθιμου Γαζή και Κωνσταντίνου Κούμα προς τον Friedrich Thiersch», *Θεσσαλικά Χρονικά*, 7-8, Αθήνα (1959), 337-354.
- Ηλιού Φ., *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, τ. Α΄, αρ. 1813.13, σ. 358-359.
- ___, *Διά του Γένους τον Φωτισμόν. Αγγελίες προεπαναστατικών εντύπων (1734-1821). Από τα κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλιού*, επιμ. Φίλιππος Ηλιού, Πόπη Πολέμη, Άννα Ματθαίου, Ειρήνη Ριζάκη, Μουσείο Μπενάκη, Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», Αθήνα 2008.
- ___, *Κατάλοιπα, Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα . Βιβλία-Φυλλάδια* , τ. Β΄: 1819-1832, επιμ. Πόπη Πολέμη, [Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού, Μουσείο Μπενάκη, ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ»], Αθήνα 2011, σ. 166, αρ. 1823.20.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821: Διαφωτισμός-Ιστορία της παιδείας- Θεσμοί και δίκαιο*, «Περίοδος της βασιλείας του Όθωνος. Από το 1833 ως το 1862», τ. ΙΓ΄(13.), Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Αθήνα 1977, σσ. 8-21.
- Ιστορικά έγγραφα περί αρχαιοτήτων κατά τους χρόνους της επαναστάσεως και του Καποδίστρια*, εκδιδόμενα υπό Ε. Γ. Πρωτοψάλτη, εκδ. Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 1967.
- Ιωαννίδης Χ., *Λόγιοι κληρικοί και Νεοελληνικός Διαφωτισμός: μια κρίσιμη σχέση, μεταπτυχιακή εργασία*, ΕΚΠΑ Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Αθήνα 2017.
- Καλαμάτας Α., *Ευγένιος Βούλγαρις (1716-1806). Σκιαγράφηση των πολιτισμικών αλλαγών στον 18ο αιώνα*. (διδακτορική διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2011.
- Καλοσπύρος Ν., *Ο Αδαμάντιος Κοραΐς ως κριτικός φιλόλογος και εκδότης: ένα κεφάλαιο στην ιστορία των Κλασικών Σπουδών στην Ευρώπη του 19ου αιώνα (το χφ. Χίου 490)*.

- ΕΚΠΑ, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, Αθήνα 2006 (διδακτορική διατριβή).
- Κανελλόπουλος Π., *Ιστορία του Ευρωπαϊκού πνεύματος*, τόμ. 1. Αθήνα: Οι φίλοι του βιβλίου 1976, σ. 437.
- _____, *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*, τόμ. VI, μέρος Γ', εκδ. Δ. Γιαλλελής, Αθήνα 1976, σσ. 59-60, 64.
- Καραγιάννης Γ. Στ., «Στέφανος Δούγκας ό έκ Τυρνάβου Μαθηματικός και Φιλόσοφος, πρώτος διδάσκαλος τής φιλοσοφίας του Schelling στην Ελλάδα και ή φιλοσοφική του διδασκαλία περι Θεού και φύσεως», στό: Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Θεσσαλοί Φιλόσοφοι, Λάρισα - Τσαρίτσανη, 1998, σσ. 175-178.
- Καρανάσιος Χ., «Μαρτυρίες αναφορικά με τη χρονολόγηση γεγονότων του βίου του ιατροφιλόσοφου Γεωργίου Σακελλάριου», *Ο Εραμιστής* 22 (1999), 117-135.
- ___, «Η διάσπαση του Λόγου στον Νέο Ελληνισμό: αντίθεση, συνύπαρξη και συμπίεση πολιτικού, προφητικού και ορθού λόγου», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου «Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός»*, [Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος], εκδ. Αρχονταρίκι, Αθήνα 2016, σσ. 31-51.
- ___, *Ευγένιος Βούλγαρης, Ο homo universalis του Νέου Ελληνισμού. 300 χρόνια από τη γέννησή του Ευγένιου Βούλγαρη (1716-2016)*, επιμ. Χαρίτων Καρανάσιος, Ακαδημία Αθηνών Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού (ΚΕΜΝΕ), Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου Αθήνα 2018.
- Καρακάση Κ., «Η Ελλάδα του Γκαίτε», *Ελληνογερμανικές σχέσεις: αλληλοεπιδράσεις στον πολιτισμό και στην τέχνη: πρακτικά διεπιστημονικής ημερίδας*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 8 Απριλίου 2011 Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Goethe Institut Θεσσαλονίκης, *Διακειμενικά* 14, Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 55-68.
- Καραντζόλα Ε. & Φλιάτουρας Α., *Γλωσσική Αλλαγή*, Νήσος, Αθήνα 2004·Γ. Παπαναστασίου, Γλωσσικός Δανεισμός. Στο Α.-Φ. Χριστίδης (Επιμ.) *Εγκυκλοπαιδικός Οδηγός για τη γλώσσα*. Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη σ. 45-49·Γ.Χ. Σακελλαριάδης, Λεξικό Γλωσσολογίας, Σαββάλας Αθήνα 2011.
- Καράογλου Χ. Λ., «Οι εκδόσεις των Λυρικών του Αθανάσιου Χριστόπουλου έως του τέλους του γραπτού», *Μνήμη Ελένης Τσαντσάνογλου. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 115-135.

- Καράς Γ., «Η Φυσική στον ελληνικό χώρο κατά τον 18^ο αιώνα», *Ο Φυσικός Κόσμος* 63, (1977), 19-22.
- ___, *Η Φυσική στη περίοδο της Τουρκοκρατίας*, έκδοση Α΄ του Εργαστηρίου Φυσικής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα 1979.
- ___, *Γερμανικές επιδράσεις στη σκέψη των χρόνων της νεοελληνικής αναγέννησης. Στέφανος Δούγκας ή περί φυσικής φιλοσοφίας*, Επιστημονική εταιρεία μελέτης «Φερών – Βελεστίνου- Ρήγα» Αθήνα 1993.
- Καρασαρίνης Μ., «Ιωάννης Πετρόπουλος: Ένας φάρος του ελληνικού πολιτισμού», *Το Βήμα*, φ. 22.6.2018.
- Καρμής Α. Γ., «Οι ιδεολογικές, πολιτισμικές και παιδαγωγικές θέσεις του Ευγένιου Βουλγάρεως και η απήχηση τους στη νεώτερη εποχή», στο *Ευγένιος Βούλγαρης, Ο homo universalis του Νέου Ελληνισμού. 300 χρόνια από τη γέννησή του Ευγένιου Βούλγαρη (1716-2016)*, επιμ. Χαρίτων Καρανάσιος, Ακαδημία Αθηνών Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου Αθήνα 2018, σσ. 397-442.
- Καρπόζηλου Μ., «Τα παιδικά βιβλία γνώσεων. Ένα παράθυρο στα ορατά και αόρατα πράγματα του κόσμου», *Κείμενα* 11 (2010), 1-14.
- Κασιμάτη Μ., *Ο Βαυαρικός Φιλελληνισμός*, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://argolikivivliothiki.gr/2012/04/18/philhellenism/2012> [επισκ. 06.01.2016].
- Κατσάνης Ν. – Ντίνας Κ., *Γραμματική της Κοινής Κουτσοβλαχικής*, Θεσσαλονίκη 1990.
- Κατσαρδής-Hering Ό., *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Αθήνα 1986.
- ___, «Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς ‘θεραπεία’ της πολυγλωσσίας;», στο: *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 1995, σ. 153-177.
- ___, «Das Habsurgerreich: Anlaufpunkt für Griechen und andere Balkanvölker im 17. – 19. Jahrhundert», *Österreichische Osterhefte*, τ. 38 (1996), 171-188.
- Κατσιγιάννης Α., «Ξένος ή δικός μας;», Η κριτική πρόσληψη του Ερωτόκριτου τον 19^ο αιώνα», *Ζητήματα ποιητική και πρόσληψης του Ερωτόκριτου*, επιμ. Στέφανος Κακλαμάνης, Σητεία 2015, σσ. 363-395.
- Καράς Γ., *Γερμανικές επιδράσεις στη σκέψη των χρόνων της νεοελληνικής αναγέννησης. Στέφανος Δούγκας ή περί φυσικής φιλοσοφίας*, Επιστημονική εταιρεία μελέτης «Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα» Αθήνα 1993.
- ___, «Η Φυσική στον ελληνικό χώρο κατά τον 18^ο αιώνα», *Ο Φυσικός Κόσμος* 63, (1977), σσ. 19-22.

- ___, «Η Φυσική στον ελληνικό 18^ο αιώνα», Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Φυσικής, Αθήνα 1977, σσ. 216-220.
- ___, *Η Φυσική στη περίοδο της Τουρκοκρατίας*, έκδοση Α΄ του Εργαστηρίου Φυσικής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα 1979.
- ___, *Γερμανικές επιδράσεις στη σκέψη των χρόνων της νεοελληνικής αναγέννησης. Στέφανος Δούγκας ή περί φυσικής φιλοσοφίας*, Επιστημονική εταιρεία μελέτης «Φερών – Βελεστίνου- Ρήγα» Αθήνα 1993.
- Κιτρομηλίδης Π., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Σ. Νικολούδη, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2^η 1999/ 2009.
- ___, «Ιδεολογικά ρεύματα Έλληνες - Οθωμανοί Α. Νεοελληνικός Διαφωτισμός», στο 1821 *Η γέννηση ενός έθνους - κράτους*, τόμ. Ε΄, εκδ. ΣΚΑΙ, Αθήνα 2010, σσ. 22-24.
- Κονδύλης Π., *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τ. 1-2, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987/ Αθήνα 4^η 2004.
- ___, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Σειρά Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2008.
- Κοντιάδη-Τσιτσώνη Ε., «Η συμβολή του Friedrich Thiersch στη διαμόρφωση της ελληνικής παιδείας», στο *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά. ΟΜΕΔ, Αθήνα 1995, σσ. 145-152.
- ___, «Γερμανικές επιδράσεις στην ελληνική παιδεία», *Ο Εραμιστής* 15 (1978-79), 154-181.
- Κοραής Α., *Αλληλογραφία*, τόμ. Β΄ (1799-1809), εκδοτ. επιτροπή: Κ. Θ. Δημαράς, Α. Αγγέλου, Α. Κουμαριανού, Ε. Ν. Φραγκίσκος, σειρά: Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού [Ο.Μ.Ε.Δ.] / Νέα Έλληνικά Κείμενα, Επιστασία Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1966.
- ___, *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς*, τόμ. Β΄, Πρόλ. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., [1988], ανατ. 2006.
- Κορκοφίγκας Ν., «Η φιλοσοφία του Καντ», *Αρχείο Φιλοσοφίας και Θεωρίας Επιστημών*. Έτος Η΄, τχ. 1-4, εν Αθήναις, Τύποις Κ.Σ. Παπαλογιάννη, (1937), 283-307.
- Κουγέας Σ.Π., «Η πρώτη ελληνική μετάφρασις της Ιφιγένειας του Goethe, ο μεταφραστής και οι παρακινήταί αυτής», *Ελληνικά* 5 (1932), 363-388.
- Κουκουβίνου Σ., «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», *Λογοτεχνία και Παιδεία*, Πρακτικά 10ου Πανελληνίου Συνεδρίου, Αθήνα 2018, σσ. 386-406.
- ___, «Τα εγχειρίδια Γραμματικής στην ελληνική, γερμανική, βλάχικη του Δ.Ν. Δάρβαρη και του Γ.Μ. Μποϊατζή», *Αλιάκμονος Ρους*, τόμ. 2, ΕΔΥΜΕ, Κοζάνη-Καστοριά-Φλώρινα-Γρεβενά 2018, σσ. 75-110.

- Κουμαριανού Αικ., *Οι απαρχές του ελληνικού τύπου. Ο Ελληνικός προεπαναστατικός Τύπος, Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, εκδ. Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1995.
- _____, *Ιστορία του ελληνικού τύπου 18ος-19ος αι.*, Αθήνα: Ερμής 2010 (Νεοελληνικά μελετήματα 6). Πεντάζου, Ιουλία: „Ο Θεόδωρος Μανούσης καθηγητής ιστορίας στο πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1858)“, in: *Μνήμων* 17 (1995), S. 69–106.
- _____, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000: Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821: Διαφωτισμός-Ιστορία της παιδείας- Θεσμοί και δίκαιο*, «Προεπαναστατικός Τύπος. Η ώρα των εφημερίδων και των περιοδικών 1784-1821», τόμ. Β΄, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 101-124, 115-119.
- Κούγκας Κ., *Η διδασκαλία των φυσικών επιστημών στα εκπαιδευτικά ιδρύματα του ελληνισμού κατά τη μετεπαναστατική περίοδο (1821-1940). Από το Νεοελληνικό Διαφωτισμό στο σύγχρονο ελληνικό κράτος*. Θεσσαλονίκη 2010 (διδακτορική διατριβή).
- Κουμαριανού Αικ. *Ο ελληνικός προεπαναστατικός τύπος, Βιέννη-Παρίσι (1784-1821. Die Griechische vorrevolutionäre Presse, Wien-Paris (1784-1821)*, Αθήνα: Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού 1995.
- Κουρίλας Ε., «Θεόκλητος ο Πολυείδης και το λεύκωμα αυτού εν Γερμανία, ο φιλελληνισμός των Γερμανών», *Θρακικά, Θρακικό Κέντρο*, Αθήνα (1935), 129-199.
- Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου Ελ., *Η Νεοελληνική αναγέννηση στα Γιάννενα*, εκδ. Gutenberg Αθήνα 2007.
- Κύρκος Β., «Immanuel Kant και Αθανάσιος Ψαλίδας. Προσεγγίσεις και επιδράσεις», *Αφιέρωμα στον Ευάγγελο Παπανούτσο*. Τόμος Α΄, Αθήνα 1980, σ. 249-279.
- Κωστής Κ., «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας», *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2018.
- Λάμπας Κ., *Αλληλογραφία, Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων: 1802-1817*, τομ. Α, επιμ.: Κώστας Λάμπας, Ρόδη Σταμούλη, Ακαδημία Αθηνών 1989.
- _____, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, 41, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2004.
- Λειβαδιώτης Μ., «Ο Ν. Λούντζης μεταφραστής του Hegel: οι μεταφράσεις για τον Σολωμό», ΜΙΕΤ Αθήνα 2014.
- _____, «Οι μεταφράσεις του Ν. Λούντζη για τον Δ. Σολωμό: Ποιητική και πολιτισμικές μεταφορές», *Hermeneumata. Studien zur Neogräzistik*, επιμ. Μίλτος Πεχλιβάνος, Freie Universität, Romiosini, Βερολίνο 2018.

- Μακρίδης Β., «Δαμιανός Παρασκευάς Σινωπεύς: προκαταρκτικά στοιχεία και ένα αυτόγραφο», τόμ. 24, *Ο Εραμιστής*, εκδ. Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα (2003), 189-195.
- Μαλαφάντης Κ., *Η Παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2001.
- ___, *Θέματα Παιδικής Λογοτεχνίας*, Πορεία, Αθήνα 2001.
- ___, «Ο Δημήτριος Ν. Δάρβαρης, η Παιδαγωγική και ο «ηδυσμένος λόγος», *Παρνασσός ΜΔ΄* (2002), 95-114.
- ___, «Το γλωσσικό ζήτημα κατά το νεοελληνικό Διαφωτισμό», στο Ν. Ζούκης & Θ. Μητάκος (επιμ.), Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος, Αθήνα 7-9 Νοεμβρίου 2002. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://www.pee.gr/wpcontent/uploads/praktika_synedrion_files/e_athena/sin_ath.htm.
- ___, «Κοραΐς και Αίσωπος: Μυθογραφία και Παιδαγωγία στη λογοτεχνία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού». Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα: *Σχολική γνώση και διδασκαλία στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση*, τόμ. Α΄, Ιωάννινα 2002, σ. 604-617.
- ___, *Παιδαγωγική της λογοτεχνίας*, τ. Α΄, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2005.
- ___, «Ο Λέων Μελάς (1812-1879) ως λογοτέχνης-παιδαγωγός και το έργο του» ανάπτυπον εκ του ΜΗ΄ τόμου, εκδ. Παρνασσός, Αθήνα 2006, σ. 359-406.
- ___, «Ο δάσκαλος κατά το Νεοελληνικό Διαφωτισμό: Σκέψεις, προτάσεις και οραματισμοί για το έργο και την αποστολή του», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τεύχ. 4 (2005), 68-94.
- ___, «Η πολλαπλή συμβολή του Διαφωτισμού στη διαμόρφωση της νεοελληνικής παιδείας», *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις*. Τόμος Α΄. επιμ. Σ. Μπουζάκης, Gutenberg, Αθήνα 2011, σ. 399-412.
- ___, «Ο Αδαμάντιος Κοραΐς ως Παιδαγωγός», *Μνημοσύνη 19* (2013) 230-260.
- ___, «Η “Συλλογή αναγνώσεων” του Κοραΐ (1805): μια τερπνή και ωφέλιμη ανθολογία για νέους και ενηλίκους», στο: *Νεοελληνική Λογοτεχνία και Κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα*, Πρακτικά ΙΓ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, Μνήμη Παν. Μουλλά, [Τμ. Φιλολογίας/Τομ. Μεσαιων. και Νεοελλ. Σπ. ΑΠΘ], εκδ. Σοκόλη-Κουλεδάκη, Αθήνα 2014, σ. 123-135.
- ___, «Το ‘παιδαγωγικό μυθιστόρημα’ και η εισδοχή του στη νεοελληνική λογοτεχνική παράδοση», στο *Figura in Praesentia, Μελέτες αφιερωμένες στον καθηγητή Θανάση Νάκα*, επιμέλεια Κώστας Ντίνας, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2018, σ. 266-282.
- ___, «Ο παιδαγωγός Μιλτιάδης Ι. Βρατσάνος (1837-1913) και η ένταξη των παραμυθιών των αδελφών Grimm στη νεοελληνική εκπαίδευση (1886)», *Το παραμύθι από τους*

- αδελφούς Grimm στην εποχή μας. Διάδοση και μελέτη, επιμ. Μ. Γ. Μερακλής κ.ά., εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2018, σ. 275-292.
- Μανδουλαρά Α., *Φιλελληνισμός, Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*. Επιμ. Άννα Β. Μανδουλαρά, Νίκος Αναστασόπουλος, Α. Φλιτούρης, Α. Λάμπρος, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2015.
- Μαντούβαλος Γ., «Έλληνες στη Βιέννη (18^{ος} – μέσα 19^{ου} αιώνα)», *Μνήμων* 33, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα (2011), 275-283.
- Μάουρερ Γ. Λ., *Ο ελληνικός λαός*, μτφρ. Όλγα Ρομπάκη, επιμ. Τάσος Βουρνάς, τόμ. Β', Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1976.
- Ματθαίου Σ., «Στ. Α. Κουμανούδης -Αλ. Ρ. Ραγκαβής. Μια συγκριτική προσέγγιση», *Μνήμων* 28 (2011), 169-208.
- Ματθαίου Α., Πολέμη Π., *Διά του Γένους τον Φωτισμόν. Αγγελίες προεπαναστατικών εντύπων (1734-1821). Από τα κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλιού*, επιμ. Άννα Ματθαίου, Πόπη Πολέμη, Ειρήνη Ριζάκη, Μουσείο Μπενάκη, Ιστορία – 5, Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», Αθήνα 2008.
- Μητραλέξη Κ., Η πρόσληψη του έργου του Heinrich Heine στην Ελλάδα, *Ελληνογερμανικές σχέσεις: αλληλοεπιδράσεις στον πολιτισμό και στην τέχνη: πρακτικά διεπιστημονικής ημερίδας, Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 8 Απριλίου 2011* Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Εργαστήριο Συγκριτικής Γραμματολογίας, *Διακειμενικά*, τχ. 14, τυπ. Ε. & Δ. Σφακιανάκης, εκδ. Goethe Institut Θεσσαλονίκης: (2011), 69-83.
- ___, *Η πρόσληψη του Heinrich Heine στην Ελλάδα. Κριτική θεώρηση*, εκδ. Clasicas, S.A., Αθήνα 2012.
- Μιχαηλάρης Π. / Παναγιωτόπουλος Β., «Νεόφυτος Βάμβας», επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, *Κληρικοί στον Αγώνα: Παλαιών Πατρών Γερμανός, Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας, Νεόφυτος Βάμβας*, Αθήνα 2010, σ. 81-113.
- Μπαμπάλης Θ. *Από την Αγωγή στην Εκπαίδευση. Επιστημάνσεις στην εξέλιξη της Παιδαγωγικής Επιστήμης*, Διάδραση, Αθήνα 2014.
- Μπαμπούνης Χ., *Η Εκπαίδευση κατά την καποδιστριακή περίοδο, Διοικητική οργάνωση και εκπαιδευτική λειτουργία*, εκδ. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1999.
- Μπέτσεν Κ., Λήμμα 'Γερμανική Λογοτεχνία, Ο Διαφωτισμός'. Στο *Παγκόσμια Λογοτεχνία*, Τόμ. 26. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1999, σ. 77-79.
- Μπουζάκης Σ., *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*. Ε' έκδοση. Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2006.

- ___, «Η διδακτική στο χώρο της Γερμανίας και οι επιδράσεις της στην Ελλάδα: Μία κριτική, ερμηνευτική προσέγγιση», *Η Εξέλιξη της διδακτικής: Επιστημολογική θεώρηση*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1995, σ. 183-192.
- Νούτσος Π., «Η λειτουργία του νεωτερικού πνεύματος στη Λογική του Βούλγαρη», *Δωδώνη* 13, (1984), 139-144.
- ___, «Η πρόσληψη των ιδεών του Christian Wolff. Η συμβολή των Επτανήσιων λογίων». Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Αργοστόλι – Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986): τόμ. 4: Φιλολογία, Γλωσσολογία, Λαογραφία, Φιλοσοφία, επιμ. Γεώργ. Ν. Μοσχόπουλος, 1986.
- ___, «Ένα μαθηματάριο Μεταφυσικής του Αθανάσιου Ψαλίδα», *Ο Εραμιστής* 18 (1986), 93-104.
- ___, «Η καταγωγή των ιδεών του Christian Wolff στην Ελλάδα. Η συμβολή των επτανήσιων λογίων», Πρακτικά Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, τ. 4^{ος}, Αργοστόλι 1991, 593-599, [και *Δωδώνη* 16 (1987), 25-33].
- ___, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.
- ___, «Η πρόσληψη των ιδεών του Christian Wolff. Η συμβολή των Επτανήσιων λογίων», Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Αργοστόλι – Λιξούρι, 17-21 Μαΐου 1986), τ. 4: *Φιλολογία, Γλωσσολογία, Λαογραφία, Φιλοσοφία*, επιμ. Γ. Ν. Μοσχόπουλος, 1986, σ. 593-599.
- ___, «Το 'Εικοσιένα' κατέφτασε ...», *Εφημερίδα των Συντακτών* [28/04/2020].
- Νταβαρίνος Π., «Ο Γερμανικός Διαφωτισμός και οι επιδράσεις του στον νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Φιλοσοφία και Παιδεία*, Αθήνα (1997), 8-10.
- ___, «Ο Γερμανικός Διαφωτισμός και οι επιδράσεις του στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Μνημοσύνη*, τόμ. 16, Αθήνα (2003-2005), 126-132.
- Ντενίση Σ., 'Η διεθνής και η ελληνική πορεία του Ροβινσώνα Κρούσου και των Ροβινσωνιάδων κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα. Μία πρώτη προσέγγιση'. Α. Αγγέλου, Δ. Δασκαλόπουλος κ.ά., *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*. Καστανιώτης Αθήνα 1997, σ. 67-81.
- Ντήτερ Χ., *Μεταξύ Καντ και Χέγκελ. Διαλέξεις για τον γερμανικό ιδεαλισμό*. επιμ.-πρόλ. Ντέιβιντ Σ. Πατσίνι, μτφρ. Θοδωρής Δρίτσας, επιμ. Γιώργος Ξηροπαίδης, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2018.
- Ξηροπαίδης Γ., «Δημιουργική παρανόηση. Η Αισθητική του Καντ στη σύγχρονη Ελλάδα», *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, Πρακτικά ελληνο-γερμανικού Συνεδρίου,

- Αθήνα, 16 και 17 Απριλίου 2010, Επιμ.: Ευάγγελος Χρυσός, Wolfgang Schultheiss, Εκδ.: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων 2010, σ. 249-257.
- Οικονόμου-Αγοραστού Ι., «Αντιθέσεις στην κριτική των εθνικών προκαταλήψεων στον Γερμανικό Ιδεαλισμό μέσα από τα παραδείγματα των Kant και Herder», *Σύγκριση* 12 (2001), 142-151.
- _____, Ζητήματα αρχαιογνωσίας στα φιλολογικά βραδινά της κλασικής Βαϊμάρης, *Ελληνογερμανικές σχέσεις: Αλληλεπιδράσεις στον πολιτισμό και στην τέχνη*. Πρακτικά διεπιστημονικής Ημερίδας. Έκδ. Εργαστηρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας: Θεσσαλονίκη 2011, σ. 45-53.
- Πάγκαλος Γ., *Bildungsroman*. Στο *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, Έργα, Ρεύματα, Όροι*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2008.
- Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Σειρά Εκπαιδευτική Εγκυκλοπαίδεια, τόμ. 2, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Εκδοτική Αθηνών, 1999.
- Παναγιωτόπουλος Β., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*. Τόμ. 2: *Η οθωμανική κυριαρχία 1770-1821. Διαφωτισμός – Ιστορία της παιδείας – Θεσμοί και δίκαιο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Παπαδερός Α., *Μετακένωσις. Ελλάδα, Ορθοδοξία, Διαφωτισμός κατά τον Κοραή και τον Οικονόμο*, μτφρ. Εμμανουήλ Γεωργουδάκης, εκδ. Ακρίτας 2010.
- Παπαδημητρίου Ε., *Η σχέση του Κωνσταντίνου Μιχαήλ Κούμα με τη γερμανική Φιλοσοφία και ειδικότερα με το έργο του Wilhelm Traugott Krug. Κρηπής Φιλοσοφίας και Fundamentalphilosophie*, (διδακτορική διατριβή), Ιωάννινα 2000.
- _____, «Η διδασκαλία της νόησης» του Christian Thomasius (1655-1728). *Μελέτη των Πηγών της Φιλοσοφίας του Γερμανικού Διαφωτισμού*, Αθήνα (1983), 289-290.
- Παπαδόπουλος Ι. Σεργίος, *Θεατρικές μεταφράσεις, Οι Κουάκεροι του A. von Kotzebue, Βουκουρέστι 1813/14 Ιφιγένεια η εν Ταύροις, J. W. Goethe, Ιένα 1818*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2004.
- Παπαδριανός Ι., *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18^{ος} -19^{ος} αι.): διαμόρφωση της παροικίας, δημογραφικά στοιχεία, διοικητικό σύστημα, πνευματική και πολιτιστική δραστηριότητα*, [ΙΜΧΑ], Θεσσαλονίκη 1988.
- Παπανούτσος Ε. Π., *Νεοελληνική Φιλοσοφία Α'*, τ. 35-36, επιμ. Ε. Π. Παπανούτσος, Βασική Βιβλιοθήκη, εκδ. Αετός Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1955.
- _____, *Νεοελληνική Φιλοσοφία Β'*, τ. 36, επιμ. Ε.Π. Παπανούτσος, Βασική Βιβλιοθήκη, εκδ. Αετός Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1955.
- Παππάς Γ., «Η διαχρονική κρίση ταυτότητας των Γερμανών», *Το Βήμα*, φ. 7.4.2018.

- Πατηνιώτης Μ., *Απόπειρες διαμόρφωσης επιστημονικού λόγου στον ελληνικό χώρο του 18^{ου} αιώνα. Αρχές της φυσικής φιλοσοφίας στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη και του Νικηφόρου Θεοτόκη* (διδακτορική διατριβή), Διαπανεπιστημιακό Πρόγραμμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας των Επιστημών και της Τεχνολογίας, Αθήνα 2001.
- ___, *Στοιχεία φυσικής φιλοσοφίας. Ο ελληνικός επιστημονικός στοχασμός τον 17^ο και 18^ο αιώνα*, πρόλ. Κώστας Γαβρόγλου, επιμ. Γιάννης Μαμάης Gutenberg Αθήνα 2013.
- ___, *Οι Έλληνες λόγιοι του 18ου αιώνα και οι επιστήμες του Διαφωτισμού*, ΕΕΝΣ, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: https://www.eens.org/?page_id=1727.
- Πάτσιου Β., *Η Διάπλασις των Παίδων (1879-1922). Το πρότυπο και η συγκρότησή του*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Αθήνα 1987.
- ___, «Τα πρόσωπα του παιδιού στην πεζογραφία (1880-1920)», *Δωδώνη*, Αθήνα – Γιάννενα 1991.
- ___, Αναπαραστάσεις του παιχνιδιού στην ελληνική λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα. *Εθνογραφικά*, τχ. 9 (1993) 115.
- ___, «Η ιστορία των μεταφράσεων στην Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών 1994, σ. 121-126.
- ___, «Ενδείξεις γυναικείας λογισύνης τον αρχόμενο ελληνικό 19ο αιώνα: Το μεταφραστικό έργο της Ευανθίας Καΐρη και η παράδοση του νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Πρακτικά Συμποσίου: Ευανθία Καΐρη. Διακόσια χρόνια από τη γέννησή της 1799-1999, Ανδριακά Χρονικά 31*, Καΐρειος Βιβλιοθήκη, Άνδρος (2000), 45-62.
- ___, «Η Λογοτεχνία του 19ου αιώνα [Ο Σολωμός και η Επτανησιακή Σχολή. Η Λογοτεχνία του Αγώνα. Οι Φαναριώτες και η Παλαιά Αθηναϊκή Σχολή. Οι απαρχές της Νέας Αθηναϊκής Σχολής και η γενιά του 1880]», στον τόμο: *Η Ελληνική Λογοτεχνία Από τον Όμηρο έως τις μέρες μας*. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2005, σ. 123-152.
- ___, «Από το Bildungsroman στο μυθιστόρημα Crossover. Το παράδειγμα της "Αμαρτωλής πόλης" του Μάνου Κοντολέων», *Θεωρήσεις της Παιδικής-Εφηβικής Λογοτεχνίας*, Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Β.Δ. Αναγνωστόπουλο, επιμ. Τ. Τσιλιμένη, Ελ. Κονταξή, Ευγ. Σηφάκη, εκδ. Τζιόλα, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 430-442.
- ___, «Μεταφραστικές δοκιμές και προϋποθέσεις στα όρια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ο Ερασιστής 19* (1993), 210-234.
- ___, «Η αφηγηματική μεταφρασμένη παράδοση στα χρόνια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Διακείμενα*, Ετήσια Έκδοση Εργαστηρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τεύχ. 2: «Η μετάφραση ως μέσο λογοτεχνικής πρόσληψης», Θεσσαλονίκη (2000), 25-45.

- Παπαρρηγόπουλος Κ., *Τα διδακτικότερα πορίσματα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. Πελεκάνος, Αθήνα 2015.
- Πετροπούλου Ε., «Γερμανικές επιρροές στον περιοδικό Τύπο για παιδιά κατά το β' ήμισυ του 19ου αιώνα. Η περίπτωση της *Διάπλασης των Παίδων*», *Ελληνικότητα και Ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'Εθνικός χαρακτήρας' στον 19ο αιώνα*, Τόμ. Β', Πρακτικά Συμποσίου Επιμέλεια: Άννα Ταμπάκη – Ουρανία Πολυκανδριώτη, ΕΙΕ, ΙΙΕ, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Αθήνα 2016, σ. 343-354.
- Πέτσιος Κ., *Η Λογική στη νεότερη Ελλάδα*, τόμ. Β', Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1999.
- ___, «Η διδασκαλία της Λογικής κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου: Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής), εκδ. Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, Κοζάνη 1999, σ. 351-378.
- ___, «Immanuel Kant και Νεοελληνικός Διαφωτισμός: καταγραφή μιας γνωριμίας», Πρακτικά Η' Πανελληνίου Συνεδρίου της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας και του Πανεπιστημίου Αθηνών. «*Μεταβυζαντινή, Νεοελληνική και σύγχρονη Ελληνική φιλοσοφία*», *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, επιμ. Κωνσταντίνος Βουδούρης, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 12-13 Μαρτίου [1998] 2000, σ. 235-257.
- ___, *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανοσθείσα υπό Ευγενίου Διακόνου του Βουλγάρωος, εν Λειψία της Σαξονίας. Έτει αψ'στ'*, [Ανατύπωση. Προλεγόμενα-επιμέλεια-ευρετήρια Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Τομέας Φιλοσοφίας, Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, 2010], σ. 100-109.
- ___, «Η έννοια και το περιεχόμενο της «Μεταφυσικής» στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Πηγές και φιλοσοφικά ρεύματα», *Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Πρακτικά Δ Συνεδρίου, Ειδική Συνοδική Επιτροπή Πολιτιστικής Ταυτότητας της Εκκλησίας της Ελλάδος, εκδ. Αρχονταρίκι, Αθήνα 2016, σ. 161-178.
- Πεχλιβάνος Μ., *Εκδοχές νεωτερικότητας στην κοινωνία του γένους: Νικόλαος Μαυροκορδάτος – Ιώσηπος Μοισιόδαξ – Αδαμάντιος Κοραής*, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1999 (διδακτορική διατριβή).
- ___, Hans Robert Jauss, *Η θεωρία της πρόσληψης. Τρία μελετήματα*, επιμ. και μτφρ., εκδ. Εστία, Αθήνα 1995.
- ___, «Οι εκδόσεις των Λυρικών του Αθανάσιου Χριστόπουλου έως του τέλους του γραπτού», *Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Μνήμη Ελένης*

- Τσαντσάνογλου*, Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 115-135.
- ___, «Λογοτεχνία (1770-1820): σίχτοι και διηγήσεις ανάμεσα στην ωφέλεια και την τέρψη», *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. 2, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. 181-198.
- ___, «Με την ανάγνωσιν ενός τοιούτου ακούσματος: πρόδρομες παρατηρήσεις για την ανάγνωση και το βιβλίο των Φώτων», στο: *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο, 15ος-19ος αιώνας*, επιμ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης και Κωνσταντίνος Κ. Στάικος, εκδ. Κότινος, Αθήνα 2004, σ. 397- 413.
- ___, «Οι 'φιλογερμανοί' και ο νεοελληνικός Διαφωτισμός», *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, επιμ. Ευάγγελος Χρυσός και Wolfgang Schultheiss, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2010, σ. 31-41.
- Πολίτης Α., *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών. Προϋποθέσεις, προσπάθειες και η δημιουργία της πρώτης συλλογής*, Athen: Θεμέλιο 1984.
- _____, «Τέσσερις αθησαύριστες μεταφράσεις πεζών ποιημάτων του Salomon Gessner (1820)», *Ο Εραμιστής* 24 (2003), 206-214.
- Ρωμαίος Γ., *Από τον ανήλικο Όθωνα στην καγκελάριο Μέρκελ. 180 χρόνια παρουσίας των Γερμανών στην Ελλάδα*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2012.
- Σειρηνίδου Β., *Το εργαστήριο του Λόγιου. Αναγνώσεις, λόγια παραγωγή και επικοινωνία στην εποχή του Διαφωτισμού μέσα από την Ιστορία της Βιβλιοθήκης του Δημητρίου Δάρβαρη (1757-1823)*. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2013.
- ___, *Έλληνες στη Βιέννη*, (18^{ος} – μέσα 19^{ου} αιώνα), εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2011.
- ___, «Βαλκάνιοι έμποροι στην Αψβουργική Μοναρχία (18ος – μέσα 19ου αιώνα). Εθνοτικές ταυτότητες και ερευνητικές αμηχανίες», στο: *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός*, επιμ. Μαρία Στασινοπούλου – Μαρία-Χριστίνα Χατζηιωάννου, [ΚΝΕ/ΕΙΕ, Τετράδια Εργασίας 28], Αθήνα 2005, σ. 53-81.
- Σιώκης Ν. Δ., «Η Βλάχικη γλώσσα και οι προσπάθειες διατήρησής της από τους βλάχους αποδήμους (τέλη 18ου – τέλη 19^{ου} αιώνα)», *Ελιμειακά* 48 (Ιούν. 2002) 39-57· 49 (Δεκ. 2002) 138-159.
- Σκούρα Λ., *Η γενική και πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα (1862-1910)*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2014.
- Στάϊκος Κ., *Τα τυπωμένα στη Βιέννη ελληνικά βιβλία (1749-1800)*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1995.

- Στασινοπούλου Μ., «Επιστολές Κοραή προς Thiersch», *Ο Εραμιστής* 19 (1993), 193-205.
- ___, «Ειδήσεις για το ελληνικό βιβλίο στο γερμανόφωνο περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων* 12 (1989), 117-148.
- Συμεωνίδη Α., *Νεολογικός δανεισμός της νεοελληνικής. Άμεσα δάνεια από τη γαλλική και αγγλοαμερικανική. Μορφολογική ανάλυση*. Θεσσαλονίκη: Επιτροπή Δημοσιευμάτων Α.Π.Θ. 1994.
- Ταμπάκη Ά., «Το ελληνικό θέατρο στην Οδησό (1814-1818). Αθησαύριστα στοιχεία», *Ο Εραμιστής*, 16 (1980), 229-238.
- ___, «Το ζήτημα των μεταφράσεων στον 18^ο αιώνα», *Ζητήματα Ιστορίας των Νεοελληνικών Γραμμάτων*. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά, Θεσσαλονίκη, 1990, 1994, σσ. 89-106.
- ___, «Δημήτριος Δάρβαρης: Οι περί «ηθικής» απόψεις του», *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά, Αθήνα 1995, σ. 107-120.
- ___, *Νεοελληνικό Θέατρο (17ος-20ός αι.). Επιστημονικές Επιμορφωτικές Διαλέξεις*, Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1996, ΕΙΕ, Αθήνα 1997.
- ___, *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις (18ος-19ος αι.). Μία συγκριτική προσέγγιση*, β' έκδοση, εκδ. Ergo, Αθήνα 2002.
- ___, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, επιμ. Έλια Λακίδου, εκδ. Ergo, Αθήνα 2004.
- ___, «Η πρόσληψη της αρχαιότητας στον ελληνικό 18^ο αιώνα: μία νέα ανάγνωση μέσω του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, στο: Πρακτικά Δ' Συνεδρίου «Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός», Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, εκδ. Αρχονταρίκι, Αθήνα 2016, σ. 23-30.
- ___, «Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'εθνικός χαρακτήρας' στον 19ο αιώνα». Πρακτικά Συμποσίου, επιμ. Άννα Ταμπάκη – Ουρανία Πολυκανδριώτη, τ. Α', Αθήνα 2016.
- ___, *Ιστορία και θεωρία της μετάφρασης; 18ος αιώνας – Ο Διαφωτισμός. «πράγμα περισπούδαστο και τώρα σ' όλα τα βασίλεια»*, εκδ. Καλλιγράφος, Αθήνα 2018.
- Ταμπάκη Α. – Αθήνη Στ., «Μετάφραση και διαπολιτισμικές σχέσεις», *Β' Διεθνές Συνέδριο, Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος-20ός αι.* [Πρακτικά], τ. Γ', εκδ. Δόμος, Αθήνα 2001.
- Τασούλης Α., «Αναστάσιος Λευκίας Γεωργιάδης (1773-1853). Πρώτος Καθηγητής και Κοσμήτορας της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Νεότερα ανέκδοτα στοιχεία». *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής / Archives of Hellenic Medicine* (2009), 26(6): 818-825, ιδίως, 818-819, 824 στο www.mednet.gr/archives.

- Τεμπέλης Η., «Η ελληνική μετάφραση της Λογικής του Friedrich Christian Baumeister (Βιέννη 1795). Το πλήρες προοίμιο των αποσυρθέντων αντιτύπων», [Πρακτικά Συνεδρίου “Λόγιοι της Τουρκοκρατίας”], *Μνημοσύνη* 19, Αθήνα (2013), 156-172.
- ___, «Διδασκαλία όσα ευγενίζουν»: Η αντιπαράθεση του Αθανασίου Ψαλίδα με τον Σιατιστινό λόγιο Μιχαήλ Παπαγεωργίου, *Αλιάκμονος Ρους*, Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, τ. 1, Κοζάνη-Καστοριά-Φλώρινα-Γρεβενά (2017) 53-72.
- Τσιρπανλής Ζ., «Οι Έλληνες φοιτητές στα ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια και η παρουσία τους στην πανεπιστημιακή ζωή της νεότερης Ελλάδας (1800-1850)», *Παρνασσός* 21 (1979), 321-346.
- Τζήκας Χ., *Ι.Π. Κοκκώνης, Ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της δημοτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Σειρά: Τεκμήρια – Μελέτες Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 6, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1999.
- ___, «Η εκπαίδευση κατά την οθωνική περίοδο (1833-1862)», *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις*, τόμ. Β. *Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010*, επιμ. Σ. Μπουζάκης, Gutenberg, Αθήνα 2011.
- Τριαντάρη Σ., *Η διαχρονικότητα των εκπαιδευτικών απόψεων του Friedrich Nietzsche: Μαθήματα για την Παιδεία*, εκδ. Τυπωθήτω, Γιώργος Δαρδανός Αθήνα 2006.
- Φιλοσοφικό κοινωνιολογικό λεξικό, τόμ. Ε, εκδ. Κ. Καπόπουλος, Αθήνα 1995, σ. 249-254.
- Φούκας Β.Α., Παιδική ηλικία και παιδαγωγική θεωρία στην Ελλάδα (18^{ος} αι.-Μεσοπόλεμος): από την θεωρία του «μικρού ενήλικα» στη διδασκαλία της «ψυχολογίας του παιδιού». *Παιδαγωγική επιθεώρηση*, τόμ. 57, 2014, σ. 43-58.
- Φραγκίσκος Ε., *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τόμ. Β΄, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006.
- Φωτεινόπουλος Θ., «Ελλάς, η Παιδεία εις την Ελλάδα», *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 2, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σ. 453-456.
- Χαρίτος Χ., *Ο ιδρυτικός νόμος για τα δημοτικά σχολεία [στην Ελλάδα] – Γαλλικές και γερμανικές επιδράσεις – Συμβολή στην ιστορία των εκπαιδευτικών θεσμών*, εκδ. Π. Ζησιμάτος, Βόλος 2010.
- Χατζηδήμος Α., Το «Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι» του Α. Κοραή και οι δύο πρώτες εκδόσεις του. *Ο Ερανιστής*, τ. 3, ΟΜΕΔ, Αθήνα (2016), 89-96.
- Χατζημπύρος Κ., *Η προβληματική της Φιλοσοφίας της Παιδείας στα Προλεγόμενα του Αδαμάντιου Κοραή*, εκδ. Οσελότος, Αθήνα 2010.

- ___, *Ηθική και αισθητική καλλιέργεια του προσώπου στον νεοελληνικό Διαφωτισμό. Αδαμάντιος Κοραής και Κωνσταντίνος Κούμας*, εκδ. Οσελότος, Αθήνα 2011.
- ___, *Φιλοσοφική Περιπλάνηση. Από τον Αναξαγόρα έως τον Wittgenstein. Συλλογή φιλοσοφικών δοκιμίων*. Εκδ. Οσελότος, Αθήνα 2011.
- Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister I., «Η πρώτη ελληνική εφημερίδα, ο Ταχυδρόμος της Βιέννης (1784) των Βεντότη και Baumeister και η δημιουργία μιας αστικής δημοσιότητας στους Νέους Χρόνους», *Κονδυλοφόρος*, τ. 1-10 (2002-2011), 131-148.
- ___, «Συμβολή στη νεοελληνική προσωπογραφία. Έλληνες και ελληνόφωνοι φοιτητές στα μητρώα των Πανεπιστημίων της Βιέννης, της Ιένας, του Γκέτινγκεν και της Λειψίας (1700-1833)», *Ο Εραμιστής*, 29 (2016), 294-309.
- Χατζοπούλου Β., «Η Παιδεία στην Κοζάνη κατά τον 18ο αιώνα μέσα από τα χειρόγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης», *Κοζάνη, 600 χρόνια ιστορίας. Γένεση και Ανάπτυξη μιας Μακεδονικής Μητρόπολης. Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας (Κοζάνη 27-30 Σεπτεμβρίου 2012)*, (επιμ.) Χαρ. Καρανάσιος, Κ. Ντίνας, Δ. Μυλωνάς, Δ. Σκρέκας, Κοζάνη 2014, σ. 247.
- Χέρντερ Γ., *Πραγματεία περί της καταγωγής της γλώσσας*. Μετάφρ.- επιμ. Γιάννης Καραπαπάς, εκδ. Τροπή, Αθήνα 2007.
- Χρήστου Α., «Η Ιστορία της Αντιβασιλείας του Friedrich von Thiersch», *Πρακτικά του Ι΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1989, 99-108.
- Χρυσός Ε., *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, επιμ. Schultheiss, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2010.
- Ψημμένος Ν., *Η ελληνική φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*. Ανθολογία κειμένων με εισαγωγή και σχόλια Νίκου Κ. Ψημμένου, τόμ. Α΄ - Β΄, εκδ. «Γνώση», Αθήνα 1988-1989.
- Annas J., *Plato. Πλάτων. Μία σύντομη εισαγωγή*, Σειρά Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη 24, εκδ. Θύραθεν, μτφρ. Ελένη Λεοντσίνη, επιμ. Γιάννης Αβραμίδης, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2016.
- ___, *Εισαγωγή στην Πολιτεία του Πλάτωνα*, Σειρά Μύθοι και Λόγοι 3, μτφρ. Χρυσούλα Γραμμένου, επιμ. Χρήστος Ζαφειρόπουλος, εκδ. Καλέντης, Αθήνα 2006.
- Auernheimer G., «Goethe και Hegel». *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 12, (2004), 283-296.

- Beutin W., Ehlert Kl. κ.α., *Ιστορία της Γερμανικής Λογοτεχνίας. Από τις αρχές της ως σήμερα*, πρόλογος Βάλτερ Πούχγερ, μτφρ. Χρυσομάλλη-Henrich Κυριακή, εκδ. University studio press, Θεσσαλονίκη 2016.
- Cassirer E., *Καντ. Η ζωή και το έργο του* [1921], μτφρ. Σταμάτης Δ. Γερογιωργάκης, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2001.
- Eideneier H., «Αναζητώντας την Ελληνική Δημοτική Ποίηση», στο *Ένας Νέος Κόσμος Γεννιέται. Η εικόνα του Ελληνικού Πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19^ο αιώνα*, επιμ. Ευάγγελος, Χρυσός, Αθήνα 1996, σ. 223-228.
- ___, «Ο ενθουσιασμός για την Ελλάδα στη Γερμανία και την Ευρώπη», *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, Πρακτικά ελληνο-γερμανικού συνεδρίου, Αθήνα, 16 και 17 Απριλίου 2010, επιμ. Ευάγγελος Χρυσός, Wolfgang Schultheiss, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2010, σ. 21, 26-27.
- Füves Ö., «Büchernachlass von Dimitrios N. Darvaris für die Griechischen Schulen in Ungarn», *Μακεδονικά*, 14 (1), Θεσσαλονίκη (1974), 397-400.
- Günther S. H., «Ο Ευγένιος Βούλγαρης και η Λειψία», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Ευγένιος Βούλγαρης*, 1-3 Δεκεμβρίου 2006, Ίονιο Πανεπιστήμιο, εκδ. Κανάκη, Κέρκυρα 2009, σ. 77-88.
- Henderson G.P., *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού (1620-1830)*, μτφρ. Φ.Κ. Βώρος, Αθήνα 2009 [1977].
- Hengstenberg E. W., «Kant, Immanuel», *Μεγάλη παιδαγωγική εγκυκλοπαίδεια*, τ. 3. Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1968, σ. 199-201.
- Herder J.G., *Πραγματεία περί της καταγωγής της γλώσσας*, μτφρ.-επιμ. Γιάννης Καραπαπάς, εκδ.εκτροπή Αθήνα 2007.
- Irmscher J., «Περί τον Γερμανικόν Φιλελληνισμόν», *Παρνασσός*, Β' περίοδος, τόμ. Γ', Τυπογραφείον Αδελφών Μυρτίδη, Εν Αθήναις (1964), 559-560, 564.
- Jollivet S., *Ελληνικότητα και πηγές της αρχαιότητας: Σκέψεις για τη γερμανική Φιλοσοφία της Ιστορίας. Στο: Ελληνικότητα και Ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και εθνικός χαρακτήρας στον 19^ο αιώνα*. Πρακτικά Συμποσίου, τ. Α'. Επιμ. Άννα Ταμπάκη – Ουρανία Πολυκανδριώτη, 2016 Αθήνα, σ. 340-341.
- Kant I., *Κριτική του Καθαρού λόγου*, μτφρ. Αναστάσιος Γιανναράς, τόμ. Α', μέρος Α', εκδ. Παπαζήσης 1976/ μέρος Β' 1979.
- ___, *Κριτική της κριτικής ικανότητας*, μτφρ. Χάρης Τασάκος, εκδ. PRINTA Αθήνα 2000.
- ___, *Κριτική του Καθαρού Λόγου: υπερβατική διαλεκτική και υπερβατική μεθοδολογία*, μτφρ. Μιχαήλ Φ. Δημητρακοπούλου, Αθήνα χ.ε. 1999.
- ___, *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, μτφρ. Γ.Δ. Σκούρτση. Εκδ. Αναγνωστίδης, Αθήνα 1944.

- ___, *Κριτική του Πρακτικού Λόγου* μτφρ. Κώστας Ανδρουλιδάκης. - 1η έκδ. Εστία, Αθήνα 2004.
- ___, *Η διένεξη των Σχολών*, μτφρ. Θανάσης Γκιούρας, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2004.
- ___, *Η πρώτη εισαγωγή στην Κριτική της κριτικής δύναμης*, μτφρ. Παρασκευή Μεϊντάνη, μτφρ. Γιώργος Ξηροπαϊδης, επιμ. Κοσμάς Ψυχοπαϊδης. Εκδ. ΠΟΛΙΣ Αθήνα 1996.
- ___, *Μεταφυσική των ηθών*, μτφρ. Κώστας Ανδρουλιδάκης, 1η έκδ. Σμίλη, Αθήνα 2013.
- ___, *Λογική*, μτφρ. Χάρης Τασάκος. Πρόλ. Gottlob Jäsche. 1η έκδ., Εκδ. Printa Αθήνα, 2014.
- Kern O., «Otto Kern, Η περιοχή της Θεσσαλίας και η ιστορία της Ελλάδας» (μτφρ. Σοφία Κουκουβίνου). *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 73 (2018), 37-48.
- Leibniz G.W., *Μοναδολογία*, μτφρ. Στέφανος Λαζαρίδης, επιμ. Δ.Α. Αναπολιτάνος, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 2006.
- Lukacs G., *Η Θεωρία του Μυθιστορήματος*, μτφρ. Ξανθίππη Τσελέντη, επιμ. Γιώργος Σαγκριώτης, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2004.
- Mendelssohn M., *Philosophical Works*, μτφρ. και επιμ. Daniel O. Dahlstrom, εκδ. C.U.P., Κέιμπριτζ, 1997.
- Mendelssohn M., Kant Im. κ.ά., *Τι είναι Διαφωτισμός*, μτφρ. Νικόλαος Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1989, 2014².
- Müller W., *Τραγούδια για την Ελλάδα και τους Έλληνες* [Griechenlieder Wilhelm Müller 1794-1827], μτφρ. Χρήστος Οικονόμου, Ι.Ε.Ε.Ε. Αθήνα 2015.
- Nietsche F., *Nietzsche ο Σόπενχαουερ ως Παιδαγωγός. Παράκαιροι στοχασμοί Γ'.* Μτφρ. Εύη Μαυρομαμάτη. Επιμ. Δημήτρης Υφαντής, εκδ. Ροές - Ανδρέας Καρτάκης, Αθήνα 2018.
- Puchner W., «Δραματουργικές και θεατρολογικές θεωρίες στην προεπαναστατική Ελλάδα (1815-1818)», *Ελληνικά* 50/2 (2000), 231-304.
- ___, Οι πρώτες θεατρικές μεταφράσεις του Κωνσταντίνου Κοκκινάκη: τέσσερα δράματα του August von Kotzebue, εκδ. *Πορείες και σταθμοί*, Αθήνα 2005, σ. 40-178.
- ___, «Και άλλη πηγή για το ελληνικό προεπαναστατικό θέατρο στην Οδησό», *Παράβασις*, τόμ. 12/2, Αθήνα (2014), 224-230.
- ___, «Η μετάφραση της Ιφιγένειας του Γκαίτε από τον Ιωάννη Παπαδόπουλο και το πρότυπο της (Ιένα 1818)». *Σύγκριση* 13 (2002), 9-31.
- ___, *Οι σωζόμενες θεατρικές μεταφράσεις του Έλληνα ιατροφιλοσόφου Γεωργίου Σακελλαρίου*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών Αθήνα 2009.
- ___, «Διάγραμμα της ιστορίας του νεοελληνικού θεάτρου», *Παράβασις*, τόμ. 14/2, Αθήνα (2016), 293-321.

- Reble A., *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, μτφρ. Θεοφάνης Χατζηστεφανίδης, Σοφία Χατζηστεφανίδου – Πολυζώη, εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 1990¹, 2008.
- Rechtmann H., «Campe, Joachim Heinrich», *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 2, Ελληνικά Γράμματα Herder, Αθήνα 1964, σ. 50-51.
- Renaut A., *Η Φιλοσοφία*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, επιμ. Άρης Στυλιανού, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2014.
- Schiller Fr., *Καλλίας ή περί του κάλλους*, «Εξεικονίζοντας αισθητικά την ελευθερία. Από τον Καντ στον Σίλλερ», επιμ. Γιώργος Ξηροπαίδης, εκδ. Πόλις Αθήνα, 2005.
- Szlezak T., *Τί οφείλει η Ευρώπη στους Έλληνες*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Ανατ. επανέκδοση 2014.
- Tennemann W.G., *Σύνοψις της Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, μτφρ. Κ. Μ. Κούμα, Προλεγόμενα Ι.Ν. Θεοδορακόπουλου, Επιλεγόμενα, "Ο Κούμας ως φιλόσοφος", Ρ.Δ. Αργυροπούλου. Φωτοτυπική ανατύπωση της πρώτης εκδόσεως, 1973, επανέκδοση 2009, σ. 225-243.
- Thalhofer F. X., Kröger A. & Orahle, «Η παιδαγωγική του διαφωτισμού». In *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*. Τόμ. 2, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα Herder, 1964, σ. 150-151.
- Vitti M., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1978.
- Walter T. *Ιστορία της Γερμανικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Νίκας, Ελληνική Παιδεία, 2009.
- Weigand G., *Οι Αρωμόνοι (Βλάχοι). Ο χώρος και οι άνθρωποι, τόμ. Α'*, μτφρ. Th. Kahl Θεσσαλονίκη 2001.

Ξενόγλωσσα-Μεταφράσεις

- Antonopoulou A., «Wilhelm Müller und der Philhellenismus», *Internationale Wilhelm – Müller – Gesellschaft*, Berlin: Frank & Timme, 2015, σ. 211-236.
- Arnold R. & Arnold G., 'Im Frühling des Lebens. Herder's Vorrede zu Palmblätter. Erlesene morgenländische Erzählungen für die Jugend'. In: *Nützliches Vergnügen. Kinder- und Jugendbücher der Aufklärungszeit aus dem Bestand der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen und der Vordermann - Sammlung*. Ausstellungskatalog. Elmar Mittler, Wolfgang Wangerin. Göttingen, 2004 σ. 193-196.
- Bahr E., *Was ist Aufklärung? Kant, Erhard, Hamann, Herder, Lessing, Mendelssohn, Riem, Schiller, Wieland, Thesen und Definitionen*, Obersulm Phillip: Reclam 2002.

- Batalden S. K., *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, New York: Columbia University Press 1982.
- Beiser F. C., *German Idealism: The Struggle against Subjectivism, 1781-1801*, Κέμπριτζ (Mass.) εκδ. Harvard University Press 2002.
- Berger A., «Die Bospromachia des Senior Momars», In: Hoffmann, Lars M. (ed.): *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie: Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, Vol. 7. Wiesbaden: Harrasowitz, 2005, σ. 749-776.
- Beutel E., *Aufklärung in Deutschland*, Bd. 4, Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen 2006.
- Beutin W. & Ehlert K., ‚Entstehung der Kinder- und Jugendliteratur, Von den Anfängen bis zur Gegenwart‘. In *Deutsche Literaturgeschichte: von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Stuttgart/Weimar: Metzler, 1994⁵, σ. 150-151.
- Blankertz H., *Die Geschichte der Pädagogik: Von der Aufklärung bis zur Gegenwart*, Büchse der Pandora: Wetzlar 1982.
- Blioumi A., «Gräkomanie und Deutschfreunde ‘Lichte Augenblicke deutsch-griechischer Literatur- und Kulturbeziehungen»’ in: Sieghild Bogumil-Notz, Aglaia Blioumi, Karol Sauerland, *Erinnern für die Zukunft*, Griechenland, Polen und Deutschland im Gespräch, Literaturwissenschaft, Bd. 5, Münster LIT: Berlin 2016, σ. 57-80.
- Bogumil-Notz, S., Blioumi A., et.al., *Erinnern für die Zukunft. Griechenland, Polen und Deutschland im Gespräch*. Zum 20. Jubiläum der ADAMAS Stiftung Götz Hübner für interkulturelle Studien am griechisch-deutschen und polnisch-deutschen Beispiel. Münster, LIT Verlag, 2016 (= Literaturwissenschaft, Bd. 5).
- Borchmeyer D., *Weimarer Klassik. Portrait einer Epoche*. Beltz Athenäum: Weinheim [1994] 1998.
- _____, *Was Ist Deutsch? Die Suche einer Nation nach sich selbst*, Rohwelt: Berlin 2017.
- Bowie, A., ‘German Idealism and the arts’, Karl Ameriks (επιμ.), *The Cambridge Companion to German Idealism*, CUP 2000.
- Brodersen K., *Europa und Herr Stier, Palaiphatos ‘Wahrheit über die griechischen Mythen*. Kai Brodersen, Reclam: Universalbibliothek 2002/2017².
- Brucker, J.J., *Historia Critica philosophiae a Mundi incunabulis Ad Nostram Usque Aetatem Deducta*, B. C. Breitkopf, Leipzig (1742-1744) Appendix, τόμ. A’ (Leipzig 1767). Olms Hildesheim: New York 1975.
- _____, *Philosoph und Historiker der Europäischen Aufklärung*, hrsg. Wilhelm Schmidt-Biggemann, Akad.-Verlag: Berlin 1998.

- Busch A., Stenschke O., *Germanistische Linguistik: Eine Einführung*, Narr Francke Attempto: Tübingen ⁴2018.
- Celenza C. S., «The revival of Platonic Philosophy», James Hankins (επιμ.), *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, Cambridge C.U.P., 2007.
- Cranaki M., *Nationalität: Philhellene: eine Odyssee in vierundzwanzig Briefen*. Übersetzung aus dem Griechischen von Birgit Hildebrand [Originaltitel: *Φιλέλληνες. 24 γράμματα μιας οδύσσειας* (1992)]. Romiosini: Berlin 2016.
- Chryssos E. / Schultheiss W. *Meilensteine deutsch-griechischer Beziehungen*. Stiftung für Parlamentarismus und Demokratie des hellenischen Parlaments: Athen 2010.
- ___, *Die Entstehung des griechischen Staates und der Geist des Philhellenismus*, in Dossier Deutsch-griechische Beziehungen, Bundeszentrale für politische Bildung (bpb), δημοσιευμένο 22.03.2017. Διαθέσιμο στο <https://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/griechenland/176411>.
- Danezis G., «Fremdeinflüsse auf die Neugriechische Literatur (16. bis frühes 19. Jahrhundert)», επιμ. R. Lauer und P. Schreiner, *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit* [Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, phil.-hist. Klasse, 212], Göttingen 1996, σ. 352-366.
- D' Aprile Iwan-M., Siebers W., *Das 18. Jahrhundert. Zeitalter der Aufklärung*, Akademie: Berlin 2008.
- Dieter, H., *Between Kant and Hegel. Lectures on German Idealism*, David S. Pacini, Cambridge (Mass.), Harvard University Press 2003.
- Dieterich, K., *Aus Briefen und Tagebüchern zum deutschen Philhellenismus (1821-1828)*, ανάτ. Hellas, Hamburg 1928.
- Domini, P. «The History of 'Eklektism'», J.M. Dillion – A.A. Long (επιμ.), *The Question of Eclectism: Studies in Later Greek Philosophy*, εκδ. University of California Press, Λος Άντζελες και Λονδίνο 1996, σ. 15-33.
- Eideneier H., «Hellenen-Philhellenen: Ein historisches Missverständnis?», *Archiv für Kulturgeschichte* 67, 1985, σ. 137-159.
- ___, «Die Griechen waren niemals, was die Deutschen von ihnen dachten, zur Kritik des Philhellenismus», σ. 49-53. In: *Dossier Deutsch-griechische Beziehungen, Bundeszentrale für politische Bildung* (bpb), erstellt am 22.03.2017.
- ___, «Wo im kulturellen Europa liegt das Moderne Griechenland!?» In: Chr. Kamba – Marilisa Mitsou (Hg), *Hellas verstehen. Deutsch-griechischer Kulturtransfer im 20. Jahrhundert*, Köln – Weimar – Wien 2010, σ. 35- 50.

- Eideneier N., «Lernt Griechenland durch seine Literatur kennen! », *Literarische Beziehungen*, (29.01.2014), σ. 54-58. *Dossier Deutsch-griechische Beziehungen*, Bundeszentrale für politische Bildung (bpb), δημοσιευμένο 22.03.2017, διαθέσιμο στο [www.bpb.de › files › pdflib-176407](http://www.bpb.de/files/pdflib-176407).
- Enepekides Polychrones K.: „Kopitar und die Griechen“, in: *Wiener slavistisches Jahrbuch* (1953), S. 53–70.
- Ewers H., *Kinder- und Jugendliteratur der Aufklärung*. Phillip Reclam Jun. Stuttgart 1980.
- Fertig L., *Campes politische Erziehung. Eine Einführung in die Pädagogik der Aufklärung*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft: Darmstadt 1977.
- Fischer W., «Wilhelm von Humboldt», Wolfgang Fischer/Dieter-Jürgen Löwisch (Hg.): *Philosophen als Pädagogen. Wichtige Entwürfe klassischer Denker*. 2. Aufl., Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1998, σ. 185-199.
- Füves Ö., *A pesti görögök iskolai (Die Schulen der Pester Griechen)*, «*Antik Tanulmányok*», Bd. 19 (1972), σ. 98-104.
- Gawlick G. Kreimendahl L. et al., *Forschungen und Materialien zur deutschen Aufklärung/ Abteilung I: Texte zur Philosophie der deutschen Aufklärung. Immanuel Kant: Die frühen Notate zu Baumgartens ›Metaphysica‹ – Neue Reflexionen / Immanuel Kant*, Frommann-holzboog Verlag: Stuttgart 2019.
- Geier M., *Aufklärung. Das europäische Projekt*, Rowolt: Reinbek /Hamburg 2012.
- Glitsch S. & Kahl P. et.al. *Nützliches Vergnügen*. Elmar Mittler, Wolfgang Wangerin, Göttingen 2004. Διαθέσιμο στο: http://www.univerlag.uni-goettingen.de/bitstream/handle/3/isbn-3-930457-65_2/gbs_29.pdf?sequence=3.
- Gonschorek G. & Schneider S., *Einführung in die Schulpädagogik und die Unterrichtsplanung*, Jörg Petersen, Gerd Bodo Reinert, Donauwört: Auer Verlag GmbH, 2005⁴ σ. 116-122.
- Götz A., «Griechen heute, Goethe gestern», *Frankfurter Rundschau* (15.05.2012-17:46), διαθέσιμο στο <https://www.fr.de/meinung/griechen-heute-goethe-gestern-11314025.html>.
- Grenz D.,...beglückende Gattinnen, bildende Mütter und weise Vorsteherinnen des innern Hauswesens'. Zur Mädchenliteratur im späten 18. Jahrhundert. ' In *Nützliches Vergnügen. Kinder- und Jugendbücher der Aufklärungszeit aus dem Bestand der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen und der Vordermann-Sammlung*. Ausstellungskatalog, Elmar Mittler, Wolfgang Wangerin. Göttingen, 2004 σ. 74-76.

- Guyer P., *Knowledge, Reason and Taste. Kant's Response to Hume*, Princeton University Press, Princeton/ Oxford, 2008.
- Günther K. / Hoffmann F., *Quellen zur Geschichte der Erziehung*, Ausgew. von K.-H. Günther, F. Hofmann, G. Hohendorf, H. König, H. Schuffenhauser, 6. Aufl. 2 Bde. Volk und Wissen: Berlin (Ost) 1971.
- Hass H.E., «Wilhelm Meisters Lehrjahre», στο: B. v. Wiese (Hg.): *Der deutsche Roman. Vom Barock bis zur Gegenwart*, Bd. 1, Düsseldorf 1963, σ. 132-210.
- Hermann Ul. (εκδ.), *Das Pädagogische Jahrhundert. Volksaufklärung und Erziehung zur Armut im 18. Jahrhundert in Deutschland*, Beltz, Weinheim-Basel 1981.
- _____, «Kind/Kindheit». In *Lexikon der Aufklärung*. München: C.H. Beck, 2001, σ. 203-204.
- _____, «Das pädagogische Denken», in: Ch. Berg, *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*, Bd. 2, München: C.H. Beck 2005, σ. 108-114.
- Heydorn J. K. Gernot, *Zur Pädagogik der Aufklärung*, List: München 1973.
- Hering G., «Der Konflikt zwischen Griechen und Walachen in der Pester orthodoxen Gemeinde», *Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte. Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag*, Frankfurt, (1993), 23-39.
- Hillemann Marco: „Vertraute Fremde. Wilhelm Müller und die philhellenische Neuaneignung Griechenlands“, in: *Neue Rundschau* 125/4 (2014), S. 145–154.
- Hillemann Marco: „Wilhelm Müllers publizistischer Philhellenismus“, in: Hillemann, Marco und Tobias Roth (Hrsg.): *Wilhelm Müller und der Philhellenismus*, Berlin: Frank & Timme 2015 (Literaturwissenschaft / Schriften der Internationalen Wilhelm-Müller-Gesellschaft, 50 / 5), S. 149–177.
- Horkheimer M.– Adorno T.W., *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, de Munter: Amsterdam 1968 (1944).
- Inga R., *Das Begehren der reinen praktischen Vernunft: Kants Ethik in phänomenologischer Sicht*, Felix Meiner, Hamburg 2018.
- Irmscher J., *Der Philhellenismus in Preussen als Forschungsanliegen*, Berlin 1966.
- Jehl R., «Jacob Brucker und die ‚Encyclopedie‘», *Jacob Brucker (1696-1770). Philosoph und Historiker der europäischen Aufklärung*, hrsg. von W. Schmidt-Biggemann, Th. Stammen, Berlin 1998, σ. 161.
- Karathanassis A.E., *L'Hellénisme en Transylvanie: l'activité culturelle et religieuse des companies commerciales helléniques de Sibiu et de Braşov aux XVIIIIX siècles*, [IMXA], Θεσσαλονίκη.

- Karvela I., *To ξένο και το δικό μας. Αξιολόγηση της θέσης των λεξιλογικών δανείων στη Γερμανική και στην Ελληνική Γλώσσα –Das Fremde und das Eigene. Zum Stellenwert des Fremdwortes im Deutschen und Griechischen*” in Europäische Hochschulschriften, Reihe XXI Linguistik, Bd./Vol. 132, Peterlang, Frankfurt am Main 1993 [Διδακτορική Διατριβή].
- _____, *Fremdwortschatz und Fremdwortgebrauch im Deutschen und Griechischen. Zur kulturellen Bedeutung von Fremdwörtern*. In: Pittner, K. / Pittner, R. (Hrsg.): Beiträge zu Sprache und Sprachen Band 2. Vorträge der 5. Münchner Linguistiktage 1995. München 1998. Verlag: Lincom Europa, σ. 67-76.
- _____, *Griechische Sprachkultur im Überblick*. In: Greule, A. / Lebsanft, F. (Hrsg.): Europäische Sprachkultur und Sprachpflege. Akten des Regensburger Kolloquiums, Oktober 1996. Tübingen 1998. Verlag: Gunter Narr, σ.133-144.
- _____, *Zur Entwicklung des Sprachbewußtseins in Griechenland im 19. und 20. Jahrhundert*. In: Scharnhorst, J. (Hrsg.): Sprachkultur und Sprachgeschichte. Herausbildung und Förderung von Sprachbewußtsein und wissenschaftlicher Sprachpflege in Europa. Frankfurt 1999. Verlag: Peter Lang, σ. 215-223.
- _____, *Deutsch von der Grundschule bis zum Abitur. Zur Bedeutung und den Perspektiven der deutschen Sprache im griechischen Bildungswesen*. In: Graf, P. / Fernández-Castillo, A. (Hrsg.): Schüler auf dem Weg nach Europa. Interkulturelle Bildung und Mehrsprachigkeit in der Schule. Bad Heilbrunn 2011. Verlag: Julius Klinkhardt, ISBN: 978-3-7815-1781-3, σ. 287-309.
- Kastrinaki A. Hildebrand B., *Nationalität: Philhellene: eine Odyssee in vierundzwanzig Briefen / Mimika Cranaki; Übersetzung aus dem Griechischen von Birgit Hildebrand, Romiosini: Berlin 2016*.
- Katsiardi O., «Das Habsurgerreich: Anlaufpunkt für Griechen und andere Balkanvölker im 17.-19. Jahrhundert», *Österreichische Osterhefte* 38, (1996), 171-188.
- _____, «Die Europaidee in den Texten des griechischen Unabhängigkeitskrieges (1821-1829)», *Südosteuropa. Von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung*. Festschrift für Edgar Hösch, hrsg. Konrad Clewing und Oliver Jens Schmitt, *Südosteuropäische Arbeiten* 127, R. Oldenbourg Verlag: München 2005, σ. 237-251.
- Kaya A., «Deutsche Philhellenen», [26.02.2021-Bildergalerie]. Διαθέσιμο στο <https://griechenland.diplo.de/gr-de/aktuelles/-/2444894>.
- Kayser B., ‘Campes Robinson und die Robinsonaden’. In *Nützliches Vergnügen. Kinder- und Jugendbücher der Aufklärungszeit aus dem Bestand der Niedersächsischen*

- Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen und der Vordermann-Sammlung. Ausstellungskatalog.* Hrsg. Elmar Mittler, Wolfgang Wangerin. Göttingen, 2004, σ. 83-89.
- Kertscher A., Schlumm H.-B., *Das Land der Verheißung: deutsche Einwanderer in Griechenland während des 19. Jahrhunderts*, IFB Verlag Deutsche Sprache: Paderborn 2017.
- Kessel E., *Wilhelm von Humboldt Idee und Wirklichkeit*, Stuttgart: Koehler 1967.
- Kinzel T., «Das Aufklärungsbuch von Panajotis Kondylis und die Aufklärung», Duncker & Humblot: Berlin 2019.
- Kirchner H.-M., *Friedrich Thiersch. Seine geistige Welt und seine kulturpolitischen Bestrebungen* (διδασκτορική διατριβή), 2 Bde, München 1955.
- _____, *Friedrich Thiersch. Ein liberaler Kulturpolitiker und Philhellene in Bayern*, Bd. 16, München: Hieronymus 1996 (Veröffentlichungen des Instituts für Geschichte Osteuropas und Südosteuropas der Universität München).
- Kirchner J., *Bibliographie der Zeitschriften des deutschen Sprachgebietes von den Anfängen bis 1830*, Hiersemann: Stuttgart 1969.
- Kirkness A., *Zur Sprachreinigung im Deutschen 1789-1871. Eine historische Dokumentation*, Teil I, TBL Verlag Gunter Narr: Tübingen 1975.
- Kitromilides P. M., Svolopoulos C., *The Idea of European Community in History*. Bd. 1, Conference Proceedings, Athen 2003.
- Knapp M., «Evgenios Vulgaris im Einfluss der Aufklärung: Der Begriff der Toleranz bei Vulgaris und Voltaire», *Bochumer Studien zur Neugriechischen und Byzantinischen Philologie* 6, Adolf M. Hakkert: Amsterdam (1984).
- Kondylis P., *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus*, [1981], Meiner: Hamburg 2000.
- Konstantinou E., «Die deutsch-griechischen wissenschaftlichen und kulturellen Beziehungen in Geschichte und Gegenwart», *Der Philhellenismus und die Modernisierung in Griechenland und Deutschland*. 1. Symposium. Thessaloniki 7.-10.3.1985. Thessaloniki 1986, σ. 189 -204.
- _____, *Friedrich Thiersch: ein Humanistenleben im Rahmen der Geistesgeschichte seiner Zeit / Hans Loewe Reisebriefe aus Griechenland. Philhellenische Studien*, Bd. 15, Peter Lang, Frankfurt 2010.
- Köppe T., ‚Joachim Heinrich Campe als Pädagoge und Kinderbuchautor‘. In *Nützliches Vergnügen. Kinder- und Jugendbücher der Aufklärungszeit aus dem Bestand der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen und der*

- Vordermann-Sammlung. Ausstellungskatalog*, Elmar Mittler, Wolfgang Wangerin. Göttingen, 2004, σ. 53-57.
- Körper E.-B., *Die Zeit der Aufklärung. Eine Geschichte des 18. Jahrhunderts*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft: Darmstadt 2006.
- Kringler I., *Die gerettete Welt: zur Rezeption des Cambridger Platonismus in der europäischen Aufklärung des 18. Jahrhunderts*, De Gruyter: Berlin 2013.
- Kulenkampf J., *Kants Logik des ästhetischen Urteils*, V. Klostermann: Frankfurt 1978
- ___, *Materialen zu Kants Kritik der Urteilskraft*, Suhrkamp: Frankfurt 1974.
- Lafrance Y., *Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher, Introductions aux dialogues de Platon (1804-1828). Leçons d'histoire de la philosophie (1819-1823), suivies des textes de Friedrich Schlegel relatifs à Platon*. Traduction et introduction par Marie-Dominique Richard. Paris, Les Éditions du Cerf (coll. « Textes ») 2004.
- Leibniz G. W., *Nouveaux, Essais sur l'Entendement Humain, 1765*, *Gottfried Wilhelm Leibniz, Philosophische Schriften*, von der Leibniz – Forschungsstelle der Universität Münster. Bd. VI. *Nouveau Essais*, Berlin 1962.
- Leonidas, S., *Der bayerische Einfluss auf das griechische Schulwesen im 19. Jahrhundert: Ein Beitrag zur Schulgeschichte Griechenlands*, Diss. Universität Wien 1977.
- Lexikon der Aufklärung. Deutschland und Europa*, C.H. Beck München 2001.
- Laios G., «Die griechischen Zeitungen und Zeitschriften (1784-1821), Quellenmaterial hauptsächlich aus den österreichischen Staatsarchiven gesammelt und zusammengestellt». Στο Johannes Irmscher- Marika Mineemi, *Probleme der neugriechischen Literatur II*, Bd. 2, Akademie Verlag: Berlin 1960, σ. 110-195.
- Loewe H., *Friedrich Thiersch. Ein Humanistenleben*. R. Oldenbourg: München und Berlin 1925.
- Makrides V., «Evgenios Voulgaris und Halle», in: Anna Briskina Müller– Armenuhi Drost-Abgarjian – A. Meißner, *Logos im Dialogos. Auf der Suche nach der Orthodoxie*, LIT: Münster, Berlin 2011, σ. 137-144.
- Maufroy Sandrine, „Wilhelm Müllers Edition von Fauriels Chants populaires de la Grèce moderne“, in: Hillemann, Marco und Tobias Roth (Hrsg.): *Wilhelm Müller und der Philhellenismus*, Berlin: Frank & Timme 2015 (Literaturwissenschaft / Schriften der Internationalen Wilhelm-Müller-Gesellschaft, 50 / 5), S. 119–147.
- Martini F., ‘Der Bildungsroman: Zur Geschichte des Wortes und der Theorie’. *Deutsche Vierteljahrschrift*, τχ. 35, 1961 σ. 44-63.

- _____, *Bildungsroman-Term and Theory. Reflection and Action: Essays on the Bildungsroman*. In James N. Hardin, University of South Carolina Press: Columbia 1991.
- Meer R., *Der transzendente Grundsatz der Vernunft: Funktion und Struktur des Anhangs zur transzendentalen Dialektik der Kritik der reinen Vernunft*, (Diss.) De Gruyter Karl-Franzens-Universität Graz, Berlin 2018.
- Mendelssohn M., *Philosophical Works*, Daniel O. Dahlstrom, C.U.P: Cambridge 1997.
- Mitralaxi K., «die Dichtung der Ionischen Inseln», in: Evi Petropoulou, *Geschichte der neugriechischen Literatur*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2001, σ. 48-60.
- Moeller/Heckel et.al. *Frühe Neuzeit, Deutsche Geschichte*, Bd 2, Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen 1985.
- Moretti F., «From the Way of the World: The Bildungsroman in European Culture». *Theory of the Novel. A Historical Approach*, M. McKeon (Ed.), Johns Hopkins University Press: Baltimore 1987.
- Morgenstern K., ‘Über das Wesen des Bildungsromans’, In Rolf Selbmann, *Zur Geschichte des deutschen Bildungsromans*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1988.
- Muth S., (Hrsg.): *Laokoon*. Auf der Suche nach einem Meisterwerk. Begleitbuch zu einer Ausstellung von Studierenden und Dozenten des Winckelmann-Instituts der Humboldt –Universität zu Berlin und des Sonderforschungsbereichs 644 ‘Transformationen der Antike’. Sammlungsräume des Winckelmann-Instituts der Humboldt-Universität zu Berlin 19. Oktober 2016 – 31. Juli 2018. Rahden/Westf.: Marie Leidorf 2017.
- Mühlpfordt G., *Ehrenfried Walter von Tschirnhaus (1651-1708)*, Universitätsverlag: Leipzig 2008.
- Müller R., *Aufklärung in Antike und Neuzeit, Studien zur Kulturtheorie und Geschichtsphilosophie*, Aufklärung und Europa, Bd. 16, Berliner WissenschaftsVerlag: Berlin 2008.
- Naschert Guido, *Aufklärung*, Thema: Radikale Spätaufklärung in Deutschland Einzelschicksale – Konstellationen – Netzwerke, hrsg. Martin Mulso und Guido Naschert, τ. 24, εκδ. Felix Meiner Verlag: Hamburg 2012, σ. 345-348.
- Neigebaur J.D.F. Sammlung der auf den Oeffentlichen Unterricht in den Kömiglich Preussischen Staaten sich beziehenden Gesetze und Verordnungen in: *Sammlungen der Gesetze Verordnungen erlasse, Bekanntmachungen zum Elementar byw.*

- Volksschulwesen im 19./20. Jahrhundert* 6, Wolfgang Neugebauer (Hrsg.) Köln, Wien: Böhlau Verlag (Nachdr. d. Ausg. G.A. Wundermann, Hamm, 1826) 1988.
- Noutsos P., «Christian Wolff und die Neugriechische Aufklärung», Evgenios Bulgaris und die Griechische Aufklärung in Leipzig, Konferenz an der Universität Leipzig (16-18 Oktober), Leipziger Universitätsverlag GmbH: Leipzig 2003, σ. 76-84.
- Östling J., *Humboldt and the modern german University. An intellectual history*. μτφρ. Lena Olsson, Lund University Press, Sweden 2018, σ. 23-49.
- Paroussis T., «Griechisch-Deutsche Beziehungen in König Ottos Regentschaft», in: Schultheiss Wolfgang/Chrysos Evangelos (Hg.): *Meilensteine Deutsch-Griechischer Beziehungen*, Stiftung für Parlamentarismus und Demokratie des hellenischen Parlaments Athen 2010, σ. 363-371.
- Pechlivanos M., *Einführung in die Literaturwissenschaft*, Miltos Pechlivanos, Stefan Rieger, Wolfgang Struck και Michael Weitz, Verlag J.B. Metzler: Stuttgart und Weimar 1995.
- Pechlivanos, Miltos, „Die ‚Deutschfreunde‘ und die neugriechische Aufklärung“, in: Schultheiß, Wolfgang und Evangelos Chrysos (Hrsg.): *Meilensteine deutsch-griechischer Beziehungen*. Beiträge eines deutsch-griechischen Symposiums am 16. und 17. April 2010 in Athen: Stiftung für Parlamentarismus und Demokratie des Hellenischen Parlaments 2010, S. 31–41.
- Petropoulou E., *Geschichte der neugriechischen Literatur*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2001.
- Philippou M., *Der Philhellenismus in Deutschland. Philhellenische Bekundungen der Deutschen am Anfang des 19. Jahrhunderts bis zur Gründung des griechischen Staates*. Magisterarbeit. Grin: Freie Universität Berlin 2008.
- Polioudakis G., *Die Übersetzung deutscher Literatur ins Neugriechische vor der Griechischen Revolution von 1821*, (Maß und Wert, Düsseldorfer Schriften zur deutschen Literatur, Bd. 4), Peterr Lang: Frankfurt/M. 2008.
- Politis L., *Geschichte der Neugriechischen Literatur. Übers. Von Eleonore Bung und Stathis Maniatis. Nachgedruckt mit Unterstützung der Stiftung für Griechische Kultur in Athen*. Romiosini, Köln [1984], 1996.
- Psilojannopoulos A., *Von Thomasius zu Tetens. Eine Untersuchung der philosophiegeschichtlichen Voraussetzungen der theoretischen Philosophie Kants in repräsentativen Texten der Deutschen Aufklärung*, Humboldt Universität: Berlin 2013 (Diss.).

- Puchner Walter: „The Reception of Austria in Modern Greek Literature and Theatre“, in: Kröll, Herbert (Hrsg.): *Austrian-Greek encounters over the centuries*, Innsbruck: Studienverlag 2007, S.181–190. Seirinidou, Vasiliki: „Griechen in Wien im 18. und frühen 19. Jahrhundert. Soziale Identitäten im Alltag“, in: *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts* 12 (1997), S.7–28.
- Puchner W., *Die Literaturen Südosteuropas: 15. bis frühes 20. Jahrhundert. Ein Vergleich*, Böhlau: Wien/Köln/Weimar 2015.
- Raabe P., *Aufklärung in Deutschland*. P. Raabe, W. Schmidt Biggermann. Bonn: Hohlwacht-Verlag 1979.
- Schlumm H.-B.- Kertscher A. (Hrsg.), *Deutsche Spuren in Griechenland: der Beitrag der deutschen Einwanderung im 19. Jahrhundert zur Entwicklung Griechenlands*, Verlag der Griechenland Zeitung: Athen 2018.
- Schmäzle Chr. *Laokoon in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt/Main und Basel: Stroemfeld Verlag 2018.
- Schmeling M., *Vergleichende Literaturwissenschaft. Theorie und Praxis*. Athenaion – Literaturwissenschaft, 16., Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion: Wiesbaden 1981.
- Schmitt H., *Vernunft und Menschlichkeit, Studien zur philanthropischen Erziehungsbewegung*, J. Klinkhardt Verlagsbuchhandlung: Bad Heilbrunn 2007.
- Schmölders C., *Faust & Helena: Eine deutsch-griechische Faszinationsgeschichte*, Berenberg Verlag GmbH: Berlin 2018.
- Schneiders W., *Lexikon der Aufklärung*, C.H. Beck: München 2001.
- Schulte-Kemminghausen, Karl. „Einleitung.“ In *Neugriechische Volkslieder, Gesammelt von Werner von Haxthausen. Urtext Und Übersetzung*. Hrsg. von Karl Schulte-Kemminghausen Und Gustav Soyter, 1–33. Veröffentlichungen Der Annette von Droste-Gesellschaft, Bd. 4. Münster: Aschendorff, 1935.
- Schulze-Robbecke E., *Die Übersetzung in Griechenland. Deutsch-Griechische Übersetzungen seit der Aufklärung*, (Diss.), Julius Groos Verlag: Heidelberg 1993.
- Scholler H., «Bildung und Gesetz als Konkurrierende Grundlagen der Modernisierung Griechenlands – Zum Ideenkonflikt bei der Neugründung des griechischen Staates», in: Alexander Papageorgiou-Venetas (Hrsg.), *Das Ottonische Griechenland. Aspekte der Staatswerdung*, Verlag Athen 2002, σ. 163-178.
- Seewald B., *Karl Wilhelm von Heideck: Ein bayerischer General im befreiten Griechenland (1826-1835)*, τ. 45, München: Oldenburg 1994.

- Seidl W., *Bayern in Griechenland. Die Geburt des griechischen Nationalstaats und die Regierung König Ottos*, Prestel Verlag: München 2000.
- Seirinidou V., «Griechen in Wien im 18. Und frühen 19. Jahrhundert. Soziale Identitäten im Alltags», *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich 12*, 1997, σ. 7-28.
- Selbmann R., *Der deutsche Bildungsroman*, 2. Aufl., Metzler: Stuttgart, Weimar 1984.
- Sesink W., *Das Pädagogische Jahrhundert*, Skript zur Vorlesung im SS 2007 TU Darmstadt 2007, σ. 118-121, 133-136.
- Stahl E. L., *Die Entstehung des deutschen Bildungsromans im achtzehnten Jahrhundert*, R. Selbmann, *Zur Geschichte des deutschen Bildungsromans*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft: Darmstadt 1988, σ. 123-181.
- Staikos K.P. – Tr. E. Sklavenitis, *The Publishing Centres from the Renaissance to the Neohellenic Enlightenment (Catalogue of Exhibition)*, Ε. Κε. Βι. Αθήνα 2001.
- Stassinopoulou M., *Rezeption und ihre Modalitäten in der Praxis: K. M. Koumas und seine "Historiai ton anthropinon praxeon."* Gehaltene Vorträge – Institut für Byzanzistik und Neogräzistik (12.6.1990).
- ___, *Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers. Konstantinos Michail Koumas als Historiograph in Studien zur Geschichte Südosteuropas* hrsg. Gunnar Hering, Bd 9. Peter Lang, Frankfurt a. M. 1992 (Diss.).
- Stolberg-Wernigerode O., *Neue Deutsche Biographie* (NDB), Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, τ. 20, Pagenstecher – Püterich, εκδ. Duncker & Humboldt: Berlin, σ. 562 κ.ε.
- Stupperich R., *Winckelmann und die alten Griechen. Von der Literatur zur Plastik*, F.-W. von Hase (Hrsg.): *Die Kunst der Griechen mit der Seele suchend. Winckelmann in seiner Zeit*: Darmstadt 2017, σ. 52-67.
- Swales M. E., *The German Bildungsroman from Wieland to Hesse*, University Press: Princeton 1978.
- _____, 'The Bildungsroman as a Genre'. In *The German Bildungsroman from Wieland to Hesse*. Princeton University Press, Princeton Legacy Library, 1978 σ. 9-37.
- Szlezak T. A., *Was Europa den Griechen verdankt*, Mohr Siebeck: Tübingen 2010.
- Tarrant, H. Baltzly, D., *Reading Plato in Antiquity*, Gerald Duckworth, London 2006.
- Titze H., *Die Politisierung der Erziehung. Untersuchungen über die soziale und politische Funktion der Erziehung von der Aufklärung bis zum Hochkapitalismus*, Fischer-Athenäum: Frankfurt/Main 1973.
- Thiersch F., Nachlass von Friedrich Thiersch (1784-1860), *Thierschiana I*. München 1970.

- Turczynski E., „Die ersten griechischen Zeitungen und Zeitschriften 1784-1821“, in: *Publizistik* 6 (1956), S. 353–362.
- _____, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos*, Verlag R. Oldenburg, München 1959.
- _____, Anmerkungen zu den wechselseitigen Kulturbeziehungen, *Die Entwicklung und die deutsch-griechischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert*, Bernhard Hänsel (Hrsg.), Südosteuropa – Gesellschaft, Bd 46, Verlag Otto Sagner: München 1990, σ. 9-22.
- _____, *1. Sozial- und Kulturgeschichte Griechenlands im 19. Jahrhundert: Von der Hinwendung zu Europa bis zu den ersten Olympischen Spielen der Neuzeit* (PELEUS, Bd 16), Bibliopolis, Mannheim am Möhnesee 2009.
- Tzartzas G., *Die Entwicklung griechischen Bildungswesens (1833-1862)*, Berlin (Diss.) 1996.
- Valdez D., *German Philhellenism: the Pathos of the historical imagination from Winckelmann to Goethe*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2014.
- Veloudis G., *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur. 1750-1944*. Bd. 1, Adolf, M. Hakkert: Amsterdam 1983.
- Vrettos J., *Lehrer-Schueler-Interaktion bei Platon Die paedagogische Bedeutung von Eros und Dialog*. Peter Lang: Frankfurt am Main, Bern, New York 1985.
- Walter M., *Deutsche Kultur von der Aufklärung bis zur Gegenwart: Ereignisse, Gestalten, Strömungen*, München: Hueber 1962.
- Wangerin W., ‚Belehrung, Stärkung der Tugenden, Veredelung des Charakters. Die Kinderliteratur der Aufklärungszeit‘. In: *Nützliches Vergnügen*. Hrsg. Elmar Mittler, Wolfgang Wangerin. Göttingen, 2004, σ. 9-14.
- Weigand G., *Die Aromunen. Ethnographisch Philologisch-Historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*, τ. Α', Λειψία 1895, τ. Β', Λειψία, 1894.
- Whaley J., German Studies: Where is the Aufklärung now? *Journal for Eighteenth-Century Studies*, Vol. 34 (4), 2011 σ. 487-493.
- Wilharm I., *Die Anfänge des griechischen Nationalstaates 1833-1843*, Studien zur Geschichte des 19. Jahrhunderts 5, R. Oldenbourg: München 1973.
- Wundt M., *Die deutsche Schulphilosophie im Zeitalter der Aufklärung*, Georg Olms Verlag Hildesheim: Zürich, New York 1992.
- Zammito J. H., *The Genesis of Kant's Critique of Judgement*, University of Chicago Press, Chichago 1992.

Zima P.V., *Komparatistik: Einführung in die vergleichende Literaturwissenschaft*. Francke (UTB für Wissenschaft 1705), Tübingen 1992.

Ηλεκτρονικές πηγές/ αναφορές στη βιβλιογραφία των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων

Online-Compendium των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων (2021). «Ελληνογερμανικές Διασταυρώσεις»/ «Γερμανοελληνικές Μεταφράσεις» / «Ελληνόφωνη Βιβλιογραφία»:
<https://comdeg.eu/el/namennormdatei/nnd-dergelehrtehermeszeitschrift/> (accessed 17 March 2021-πρόσβαση 17 Μαρτίου 2021).